

Szerdahely György Alajos

SZAKESZTÉTIKAI MŰVEK

Szerdahely György Alajos esztétikai írásai

II.

Szakesztétikai művek

CSOKONAI KÖNYVTÁR. FORRÁSOK
(Régi kortársaink)

23.

Sorozatszerkesztők:
Debreczeni Attila, Fazakas Gergely Tamás

A borítón:

A TUDÁS FÁJA

(Címlapnyomtatvány és könyvdísz XVII–XVIII. századi
debreceni nyomtatványokban)

SZERDAHELY GYÖRGY ALAJOS
ESZTÉTIKAI ÍRÁSAI

II.

Szakesztétikai művek

Fordította és a jegyzeteket írta:
BALOGH PIROSKA

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2025

A kötet a HUN-REN–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre.

A kötet megjelenését a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet és a DE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet támogatta.

A Magyar Tudományos Akadémia Textológiai Munkabizottsága által elismert kritikai szövegkiadás.

Lektorálta:
FÓRIZS GERGELY

© Balogh Piroska 2025
© Debreceni Egyetemi Kiadó–Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISSN 1418–3242
ISBN 978-963-615-227-7
ISBN 978-963-615-228-4 (pdf)

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
dupress.unideb.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
Készült a Kapitális Nyomdában, 2025-ben
Felelős vezető: ifj. Kapusi József

Tartalom

SZERDAHELY GYÖRGY ALAJOS SZAKESZTÉTIKAI MŰVEI	11
1. Szerdahely György Alajos: Általános költészettan az esztétika, vagyis a jó ízlés tudománya szerint rendszerezve, szerzője Szerdahely György Alajos, a széptudományok és a filozófia doktora, a Budai Királyi Tudományegyetem rendes professzora, Esztergom főegyházmegyei pap	13
Bevezetés	14
Első könyv. A költészet értékéről	16
Első fejezet. A költészet régiségéről	16
Második fejezet. A költészet eredetéről	22
Harmadik fejezet. A költészet hasznáról	25
Negyedik fejezet. A költészet értékéről és becséről	35
Második könyv. A költészet természetéről	51
Bevezetés	51
Első fejezet. A költészet anyagáról	52
Második fejezet. A költészet formájáról	60
Első alfejezet. A fabuláról	60
I. A cselekedetek és események elbeszélése	61
II. Pictura, azaz az egyidőben egymás mellett létező dolgok leírása	65
III. Fordulat, azaz a körülmények és a forma megváltozása	69
IV. Felismerés	74
V. Epizódok, vagy bevezetés, vagy kitérő	76
VI. Deus ex machina	84
VII. Szokások, erkölcsök	82
VIII. Szónoklatok	87
IX. Szentenciák, mondások.	89
Második rész. A dikcióról	91
I. Jelzők	94
II. Szóképek	95
III. Alakzat	97
IV. Harmónia	98
Harmadik fejezet. A költészet feladatáról és céljáról	103

Harmadik könyv. A költő adottságairól és karakteréről	110
Egyetlen fejezet	110
Első alfejezet. Nagy és tökéletes elme.	112
Második alfejezet. Gyors és éles szellemi tehetség.	115
Harmadik alfejezet. Költői elragadtatás.	118
Negyedik alfejezet. Gyors, élénk és gazdag fantázia.	121
Ötödik alfejezet. Könnyed költői véna.	126
Hatodik alfejezet. A jó ízlés.	126
2. Szerdahely György Alajos: Az elbeszélő költészet tana az esztétika, azaz a jóízlés tudománya szerint megalkotva Szerdahely György Alajos által, akik a szabad művészetek és a filozófia doktora és az esztétika rendes professzora a Budai Királyi Egyetemen, Esztergom főegyházmegyéből	133
Bevezetés.	134
Első könyv. Az ezópuszi költészetéről	136
Első fejezet. Mi is az ezópuszi költészet, azaz a fabula? Milyen típusai vannak?	
Milyen ízlésbeli előírásai?	136
Második fejezet. Mi az ezópuszi fabula haszna, és hogyan éljünk vele?	143
Harmadik fejezet. Mi az eredete az ezópuszi meséknek?	149
Negyedik fejezet. Milyen előadásmód illik az ezópuszi meséhez?	150
Ötödik fejezet. Kik a meseírók?	150
Rómaiak és itáliaiak.	154
Franciák.	156
Angolok.	157
Németek.	158
Második könyv. A regényköltészetéről.	160
Első fejezet. Bemutatásra kerül a regényköltészet, annak eredete és elnevezése	160
Második fejezet. A regényeknek vannak ellenzői és pártfogói. Mi az ő céljuk és szándékuk?	169
Harmadik fejezet. Melyek a regényírás és regényolvasás szabályai?	173
Negyedik fejezet. Kik a regényírók?	179
Görögök.	181
Latinok.	188
Franciák.	191
Spanyolok.	194
Angolok.	195
Itáliaiak.	197
Németek.	198
Magyarok.	200
Harmadik könyv. Az eposzköltészetéről	202
Bevezetés	202
Első fejezet. A hősi eposz természete	202
Második fejezet. A hősi eposz anyagáról	204
Harmadik fejezet. A hősi eposzi költemény sajátosságairól	211
Negyedik fejezet. A részek elrendezéséről és sorrendjéről	214
Ötödik fejezet. A hősköltemények költői és az ő műveik.	219

Görögök.	220
Az ókori római és latin költők.	227
Kelták.	235
Itáliaiak.	236
Spanyolok és portugálok.	241
Angolok.	244
Franciák.	245
Németek.	248
Egyebek.	249
Hatodik fejezet. A komikus eposzról	250
Hetedik fejezet. Kik a komikus eposzköltők?	252
Itáliaiak.	252
Spanyolok.	255
Angolok.	256
Franciák.	257
Németek.	258
Negyedik könyv. A rusztikus költészetről	260
Első fejezet.	260
Második fejezet. A rusztikus költészet tárgyról és szerkezetéről	263
Harmadik fejezet. A rusztikus költészet dikciójáról	265
Negyedik fejezet. A rusztikus költészet eredetéről	268
Ötödik fejezet. A rusztikus költők képei	270
Héberok.	270
Görögök.	272
Rómaiak.	275
Itáliaiak.	277
Spanyolok.	279
Angolok.	280
Franciák.	281
Németek és mások.	282
3. Szerdahely György Alajos: A drámai költészet tana az esztétika,	
vagyis a jó ízlés tudománya szerint rendszerezve, szerzője Szerdahely György Alajos,	
a széptudományok és a filozófia doktora, a Budai Királyi Tudományegyetem	
rendes professzora, Esztergom főegyházmegyei pap	285
Első könyv. A drámai költészetről általában	287
Első fejezet. Melyben kifejtésre kerül, mi a dráma és a drámai költészet;	
és megmutattatik, hogy az emberek természetükből fakadóan	
mennyire igénylik és vonzódnak hozzá.	287
Második fejezet. A drámai költészet morális természetéről. Vádoljuk	
és ajánljuk a színházat, majd ítéletet mondunk.	293
Harmadik fejezet. A dráma anyagáról. Kijelöltnek a dráma anyagának,	
avagy tárgyának sajátosságai.	305
Első alfejezet. A dráma anyaga legyen valós vagy valószínű.	306
Második alfejezet. A dráma anyaga legyen egységes a cselekmény,	
az idő és a hely szempontjából.	309

Harmadik alfejezet. A dráma anyaga alkalmazkodjék a nézőkhöz	319
Negyedik fejezet. A dráma formájáról, avagy szerkezetéről	322
Első alfejezet. A dráma felvonásairól és színeiről.	323
Második alfejezet. A dráma nyelvéről.	330
Harmadik alfejezet. A dráma színpadi apparátusáról	334
Második könyv. A tragédiáról	337
Első fejezet. A tragédia elnevezéséről és eredetéről	337
Második fejezet. A mi tragédiánkról, annak sajátosságairól és természetéről	340
Első alfejezet. A tragikus cselekmény legyen súlyos és nagyszerű.	341
Második alfejezet. A tragikai cselekmény legyen bonyodalmas és gyászos.	346
Harmadik alfejezet. A tragikai cselekmény keltsen együttérzést és félelmet.	349
Harmadik fejezet. Az ókori görögök és rómaiak tragédiájáról	355
Első alfejezet. A görög tragédia	355
Második alfejezet. A római tragédia	366
Negyedik fejezet. Az új tragédia.	368
Itáliaiakról.	369
A spanyol tragédia.	374
A portugálok	376
Az angolok.	377
A franciák	380
A németek	383
Harmadik könyv. A komédiáról	387
Első fejezet. A komédia eredetéről és elnevezéséről	387
Második fejezet. A komédia természetéről	388
Harmadik fejezet. A komédia sajátos tulajdonságairól.	390
Negyedik fejezet. A komédia és a tragédia közötti különbségről	395
Ötödik fejezet. A görögök komédiájáról	397
Hatodik fejezet. A rómaiak komédiájáról	402
Hetedik fejezet. A görögök és rómaiak komédiái nem érték el a tökéletességet. Mi okból?	413
Nyolcadik fejezet. Az új komédiáról	416
Az itáliaiaknál.	416
Spanyolok.	419
Angolok.	422
Franciák.	423
Németek.	425
Kilencedik fejezet. A komédia különféle elnevezéseiről.	427
Negyedik könyv. A zenei drámáról	429
Első fejezet. Mi a zenei dráma? Mi az eredete, és milyen típusai vannak?	429
Második fejezet. A zenei drámák összeállítása elhibázott. De akkor miért tetszik?	432
Harmadik fejezet. Milyen módon lehet megjavítani a zenei drámát, és a jóízléshez idomítani?	436
Negyedik fejezet. Kik a zenei dráma kiemelkedő alkotói?	441

4. Szerdahely György Alajos: Nyilvános vizsga tézisei az esztétika, azaz a tudományokra és a szépművészetekre vonatkozó jóízlés tudományából, melyet a kiváló Szerdahely György, a szabad művészetek és a filozófia doktora, az esztétika és a gyakorlati retorika rendes királyi professzora előadásai alapján nemes és tudós Fekete Imre, a szépirodalom másodéves hallgatója	
1776 augusztus 15-én kísérelt meg	445
Az általános esztétikáról	445
A szakesztétikáról	448
Költészet	448
Ékesszólás	453
A festészet és a metszetkészítés	455
Szobrászat és domborművészet	456
Építészet	458
Zene és táncművészet	459
Kertkultúra	460
TANULMÁNYOK ÉS MUTATÓK	463
Szerdahely György Alajos szakesztetikai műveiről	465
A perspektíva: a magyar egyetemi esztétika első százötven éve	465
Az esztétika tanszék	468
Az esztétika professzorai	471
Szövegbazis	475
Tudományszemlélet	477
Teória és retorika	481
Nyelv	487
Oktatási módszerek	492
Kortárs recepció	495
Az auktor	503
Értelmezési javaslatok: Szerdahely György Alajos esztétikaelméleti életművéről	529
Szerdahely György Alajos esztetikai írásainak kohéziós szerkezete	529
A fordításról	549
A „vendégszeretet etikája” – az idegen narratíva befogadása a saját identitás textusai közé.	551
A „narratívák rugalmassága” – a múlt viszonylagossága.	552
A „narratívák pluralitása” – a múlt pluralitása.	553
A „múlt transzfigurációja” – a múlt eltemetett ígéreteinek újrafelfedezése.	554
A „megbocsájtás etikája” – fordítói empátia.	554
A szövegkiadásról	555
Bibliográfia	559
Névmutató	575

SZERDAHELY GYÖRGY ALAJOS
SZAKESZTÉTIKAI MŰVEI

*1. Szerdahely György Alajos: Általános költészettan az esztétika,
vagyis a jó ízlés tudománya szerint rendszerezve, szerzője
Szerdahely György Alajos, a széptudományok és a filozófia
doktora, a Budai Királyi Tudományegyetem rendes professzora,
Esztergom főegyházmegyei póp*

Budán, a Királyi Egyetem nyomdájában, 1783-ban

Legyen szent előttetek, humanista emberek előtt a költő neve, melyet soha semmilyen barbárság nem szentségtelenített meg. Sziklák és sivatagok felelnek szavára; gyakran hatalmas bestiák fakadnak sírva énekére, és megtorpannak: csak minket, akik legjobb dolgokra vagyunk teremtvé, nem indít meg a Költők szava? – mondja Cicero, Orat. pro Archia n. VIII.¹

Nemes és Tekintetes Alsószomolányi Nagy Ignác Úrnak,² Tekintetes Fejér vármegye táblabírájának, az irodalom és a szépművészetek kultiválójának, barátomnak és rokonomnak.

¹ [Marcus Tullius Cicero, *Pro Archia poeta oratio*, 8, 19.]

² [Az egyetlen, történeti szakirodalomban felbukkanó utalás Nagy Iván családtörténeti kézikönyvében olvasható alsószomolányi Nagy Ignác kapcsán: Sajnovics „Mátyás Fejér vármegyének főszolgabírája volt, meghalt 1782-ben, s benne fiágon a Sajnovics család elenyészett. Nejétől született Horányi leánytól egyetlen leánya Erzsébet alsó-szomolányi Nagy-Ignácához ment férjhez, utódai a báró Horvátok, Rohonczyak, Niczky-ek, és báró Palocsayak, és az utóbbiak után Salamon Elekné báró Palocsay Cornelia gyermekei.” Nagy Iván, *Magyarország családai*, 10, Pest, 1863, 11.]

BEVEZETÉS

Miután a szépművészetek és széptudományok általános elméletét az alábbi címmel: *Aesthetica, siue Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta*,³ előadva kifejtettem, szükségesnek tartom a részletek felé venni az irányt, és magukat a szépművészeteket és -tudományokat, amennyire a lehetőség és szellemi felkészültségem engedi, részleteire lebontva, és a mai kor ízlése szerint előadni. Mivel a poézis az első a sorban, így elsőként erről tartozom gondolkodni és ezt kidolgozni. Mivel pedig a költészettan természeténél fogva nem egységes, úgy vélem, elsőként az *általános költészettant* kell fellevezetnem, majd külön-külön kell tárgyalnom az *elbeszélő, drámai, lírai* és *didaktikus* költészet tanát: mert minden költői mű, alkotás ezen forrásokból keletkezik. Ezért ebben a rendszerben az általános költészettan részint saját szellemisége, részint emberi megfontolás alapján részekre osztva öt kötetet fog kitenni, melyek egymáshoz vannak csiszolva, hogy egyrészt együttesen, másrészt külön-külön is használhatók legyenek. Terjedelmük az anyag módszertana miatt különböző lesz. A rendszert, melyet e kötetben követni elhatároztam, magától adja számomra a költészet feltételrendszere. Látom ugyanis, hogy ezen oly választékos és kiváló művészetet mind azok, akik magukat annak *barátjaként* és művelőjeként nevezik; mind pedig azok, akik gyűlölik és *ellenségei*, gyakorta alacsonyrendűnek tartják, és ekként is tárgyalják. Akadnak ugyanis nem kevesen még a tekintélyesebb, és – ha a fentiek e jelzőt itt engedik: – művelt férfiak között is, akik bölcsnek gondolják a költészetet nyíltan megvetni, azt haszontalan, unalmas és ártalmas dolognak kikiáltani, és kegyetlenül szidalmazni: ezek a költészet ellenségei, nekik nincs semmiféle *poétikai ízlésük*. – Tudjuk azt is, hogy vannak mások, akik becsülik, szeretik és gyakorolják a költészetet, anélkül, hogy tudnák, mit is jelent költőnek lenni, és így ezt az oly nemes tant annyi ütéssel és sebbel károsítják, ahány verset összetákolnak. Ők keserűen háborgatják a költészetet, szinte elemésszik, a majmokhoz hasonlóan, akik mikor kicsinyeiket simogatni, folytonos öleléssel magukhoz szorítani akarják, a botor szeretgetéssel megfojtják őket. Ezek úgy tűnnek, mintha a Költészet barátai lennének, de vajon nem veszedelmesebb ellenségei-e valójában, mint az előttük említettek? – gondoljuk át! Talán ugyanolyan dolog voltaképp ellenségesen szidalmazni a költészetet, és azt így, ahogyan ezek szokták, szeretni: bizonyos, hogy ezen emberek *Ízlése rossz*. Ez a két embercsoport okozta, hogy a költő egykor szent neve immár szidalmazás- és gyalázat számba megy. Mindkét fél esetében a baj oka a *tudatlanság*. – Az én célom ezt a kétarcú tudatlanságot, melyből mind a mi költészetünk ellenségeinek, mind a „barátainak” igen sok jutott osztályrészül, megszüntetni, nehogy bármi becsstelenség háruljon e messze legbájosabb művészetre; hátha meghallják az én beszédemet, szónoklatomat. E célból: I. Be fogom mutatni a költészet *értékét*. II. Feltárom annak *természetét*. III. Felvázolom, hogy *milyen legyen a költő*, főbb vonások és karakterjegyek mentén. Az első rész leginkább arra irányul, hogy ellenségeink értelme, miután a tudatlanság és az előítéletek felhői eltűntek belőle, megvilágosodjék, lelkük megszeliđüljön, és átítatódjon valamelyes humanitással. A második és a harmadik rész azok oktatására ügyel, akik a költészetet a saját rossz ízlésük és kárleletlen műveik

³ [Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, siue doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I–II, Buda, 1778. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos *esztétikai trásai*, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012.]

révén eltorzítják; hogy kiművelődhessenek annak tekintetében, mit tegyenek és mit kell megtenniük. Az általános költészettan egész eszméje bemutatásra kerül nem sok, de igaz és eredeti karakterjegyek által; melyeket ha készségesen, figyelmesen és gyakorta fontolóra vesznek, az mind az ellenfelek nem létező, mind pedig a barátok rossz ízlésén segíteni tud. Továbbá e fejtegetésekből nem hiányoznak ama dolgok, melyek a jobb ízlést, ha valaki ezzel már rendelkezik, gyönyörködtetve lekötik és örömmel táplálják. Mestereket és híres példákat, melyekhez hozzá tudtam jutni, felhasználtam: a leghíresebbeket, régieket és újakat, görögöket és latinokat, németeket és sokféle nemzetek más mestereit. Kijelentem, hogy semmi sincs az én írásaimban, amit ne lehetne bizonyítani bármely kiválóság ízlése és érzékelése által. Semmit sem jelentek ki elhamarkodottan; nem akarom ennyire kockáztatni a hírnevemet. 1

ELSŐ KÖNYV. A KÖLTÉSZET ÉRTÉKÉRŐL.

Első fejezet. A költészet régiségéről

Újszerű és talán meglepő lesz egyeseknek, amit a költészet régiségéről fogok mondani. Emiatt meg kell vallanom mondandóm elején, hogy úgy vagyok én egy az emberek közül, és egy a tudományok barátai közül, hogy egyetlen embert sem akarok becsapni, kicselezni, sem más művészetek méltóságából és ragyogásából nem akarok semmit sem elvenni. Ha lehet bármi bizonyosság a tekintélyben és az emberiség emlékeiben, melyek a legősibb koroktól egészen a mi évszázadunkig romlatlan hitelességgel fennmaradtak, mindaz teljes súlyával megerősíti, amit mondok: a költészet ősből az ékesszólásnál és a szónoklattánál. Hogy ezt kétségtelenné tegyem, és alátámasszam, hogy teljes mértékben bizonyos, szükséges, hogy az ősi időkbe, amennyire tudunk, gondolatban visszatérjünk, és a mások előtt magukat emlékezetessé és híressé tevő népeknél a költészetre rákérdezve vizsgálódjunk. Elhagyjuk tehát e jelen századot, és a régiség emlékei szerint haladva eljutunk a rómaiakhoz, a görögökhöz, a szkítákhoz, a 2 perzsákhoz, az egyiptomiakhoz, az arabokhoz, a föníciaiakhoz, a héberekhez, és minden nemzethez, melyek bizonyos írásos emlékek révén az idők pusztítását kiállták. Nem fogom keverni a biztos dolgokat a bizonytalanokkal; nem időzöm el az egyes nemzeteknél: elegendőnek gondolom kijelölni azon dolgokat, melyeknél az igazságra szomjazó elmék hosszabban elidőzhetnek. Álljunk meg a hébereknél, egyrészt mert az ő könyveik nyújtják a legbizonyosabb érvet, másrészt mert a héberek gyakorlatában más népeknek, úgymint a káldeusoknak, föníciaiaknak, egyiptomiaknak és az araboknak, akikkel együtt kellett működniük és élniük, az erkölceit és szokásait is megláthatjuk. Sok részlet van az Isteni Könyvekben, melyek kapcsán azon harcolnak művelt fők, hogy vajon időmértékben vannak-e írva, úgymint különösen Le Cerc⁴ és Biagio Garofalo;⁵ de talán senki sem olyan erőteljesen és sikeresen, mint Fourmont apát Franciaországban.⁶ Kétségtelen, hogy Mózes és Jób, akiknek írásai minden szent és profán író között a bölcsék ítélete szerint a legrégibbek, valóban költők voltak. Íme, a héberek ama híres vezére és vezetője, miután száraz lábbal átvezette népét a Vörös tengeren, és látta, hogy az őket üldöző ellenség egész tömege elpusztul a vízáradattól, a hála lelkületétől ösztönözve milyen dalban tör ki! „Magasztaltjátok az Urat, mert dicsőség övezi!”⁷ Mi lehet ennél a költeménynél nagyszerűbb és fenségesebb, melyben egyrészt elősoroltatnak Isten jótettei, másrészt elbeszélésre kerül a nép háládatlan-

⁴ [Jean le Clerc (1657–1736) francia protestáns teológus és bibliakutató 1693–1731 között adta ki számos kötetben Biblia-kommentárjait.]

⁵ [Az eredetiben Biagio Garasolo névalak szerepel. Emendálva: Biagio Garofalo, *Considerazioni intorno alla poesia degli Ebrei e dei Greci*, Roma, 1707.]

⁶ [Michel Fourmont (1690–1746) francia apát és klasszika-filológus, testvérével, Étienne Fourmont-nal közösen adták ki az alábbi kötetet: *Reflexions sur l'origine, l'histoire et la succession des anciens peuples, Chaldeens, Hebreux, Pheniciens, Egyptiens, Grecs, &c., jusqu'au tems de Cyrus* [Texte imprimé]; par M. Fourmont, l'aîné, ... Nouvelle édition, augmentée de la vie de l'auteur, & d'une table alphabétique des matieres. Paris, 1747.]

⁷ Kivonulás XV. [Biblia, 2Móz 15,21]

sága, kiket az Úr gyakorta megdorgált? „Halljátok, egek, szólni szándékozom! A föld figyeljen ajkam szavára! Esőként permetezzen tanításom, harmatként hulljon a szavam, mint a zápor a sarjadó fűre, a záporosó a lankadt gyepre. Mert az Úr nevét hirdetem” ⁸ Ha ezeket 3 Pindarosz oly híres győzelmi énekeivel, melyeket Olümpia, Püthia, Nemea és Iszthmia bajnokainak írt,⁹ összevetjük, akkor ez utóbbiak ugyan mi mást is jelenthetnének egy kegyes, vallásos lélek számára, csak üres díszeket, hasztalan képeket, fantazmagóriás álmokat. Akárki is, aki Jób neve alatt annak könyvét készítette, akár Mózes, akár maga Jób, biztosan igen régi és igen kiváló Poéta, akinek kiemelkedő dicsősége, művének szépsége szellemének fenségében, színeiben, tárgyainak képi festésében, képzeleteinek gyönyörködtető voltában, indulatainak élenkségében, érzékleiteinek változatosságában, igen kiemelkedő érzékletességében áll.¹⁰ A héberek szent költészetéről jobban ki fog okosítani bennünket Robert Lowth az akadémiai előadásaiban,¹¹ melyeket tovább gondolt, megjegyzésekkel és érvekkel kidol-

⁸ Deuteronomium XXXII [Biblia, 5Móz 1–3] Josephus, Origenész, Hieronymus, Eusebius [Josephus Flavius (Kr. u. 38–100) *Antiquitates Judaicae* című művében; Origenész, Adamantiosz (Kr. u. 184–254) bibliai kommentáráiban; Szent Jeromos, vagyis Hieronymus Sophronius Eusebius (347–420) bibliai kommentáráiban; Kaiszareiai Eusebiosz, vagyis Caesareai Eusebius, Eusebius Pamphili (265–339) valószínűleg *Onomasticon* című bibliaértelmezésében.] és mások tanúsítják, hogy Mózes éneke hősi versmértékben [vagyis hexameterben] lett szerkesztve. Ugyanezen szerzőnek tulajdonítanak tíz zsoltárt Dávid Zsoltáros-könyvében, nevezetesen a nyolcvankilencediktől kezdődőket, melynek címe: Mózesnek, Isten szolgájának beszéde; egészen a századikig, kivéve talán a kilencvennegyediket. Meg lehet nézni erről a hermeneutikát, mint például Jacobus Tirinus kompendiáriumát a 89. zsoltárról. [Jacobus Tirinus, *Commentarius in Sacram Scripturam*, Antwerpen, 1645.]

⁹ [Pindarosz (Kr. e. 522–438) görög lírikus, *Epinikia* című, úgynevezett „győzelmi énekei”-nek négy könyvét az olümpiai, püthiai, nemeai és iszthmoszi bajnokoknak szentelte, akik szekérversenyen, lóversenyen, ökölvívásban, futásban győzelmet arattak.]

¹⁰ Jób történetéről azt bizonygatja S. Gregorius, Albertus M., Suidas [I. Gergely vagy Nagy Szent Gergely, Gregorius Magnus (540–604) *Moralium Libri Sive Expositio In Librum Beati Job* című művében; Albertus Magnus, Nagy Szent Albert (1193–1280) Jób könyvéhez írt kommentárjában; Suidas pedig a Szuda-lexikonra utal, amely egy X. századi szótárszerű bizánci lexikon] és mások, hogy saját maga írta, mégpedig szír vagy arab nyelven, esetlen idumeiul; mert S. Hieronimus [Szent Jeromos / Hieronymus Sophronius Eusebius (347–420) bibliai kommentáráiban.] szerint tele van szírizmusokkal és arabizmusokkal. Szír nyelvről héberre fordította ezt Mózes, talán mikor apósánál, Jethrónál bárányokat legeltetett. Ezért Mózeszt magát teszi a könyv szerzőjéül Origenész, Philippus Presbyter, Izidor, Abulensis stb. [Origenész, Adamantiosz (Kr. u. 184–254) bibliai kommentáráiban; Philippus Presbyter (?–451) *In historiam Job commentariorum libri tres* című művében; Isidorus Hispalensis, Szevillai Szent Izidor (556–636) *De ortu et obitu patrum* című művében; Alphonsus Tostatus, Alfonso Tostado de Ribera (1510–1455) avilai püspök, azaz ‘episcopus Abulensis’ sok kötetes bibliai kommentárjában.] Hieronymus azt mondja: – Nagyobb része szabályos verssorokból áll, és hozzátette: Ami ha valakinek hihetetlennek is tűnik, hogy tudniillik van metrum a hébereknél, és a mi Flaccusunk, a görög Pindarosz és Alkaios és Szapphó [Quintus Horatius Flaccus (Kr. e. 75–Kr. e. 8); Pindarosz (Kr. e. 522–438); Alkaios (Kr. e. 621–560); Szapphó (Kr. e. 630–560) latin és görög lírikusok.] mintájára készült akár a Zsoltárok könyve, akár Jeremiás siralmi, akár az Írás szinte minden énekes része; olvassa Philónt, Josephust, Origenészt, a caesariai Eusebiust; [Alexandriai Philón (Kr. e. 25 körül–Kr. u. 41) feltehetőleg *Quod omnis probus liber sit* című bibliai kommentárjában; Josephus Flavius (Kr. u. 38–100) *Antiquitates Judaicae* című művében; Origenészt ld. feljebb; Eusebius Pamphili (265–339) valószínűleg *Onomasticon* című bibliaértelmezésében.] és az ő tanúságuk meg fogja erősíteni, hogy igazat mondok. – Így ír Hieronymus a Jób könyvéhez írt előszavában, és azt tanítja, hogy más helyeken is van metrum a szent Könyvekben. [Az idézet pontos helye: Szent Jeromos / Hieronymus Sophronius Eusebius, *Prologus in Job* (390/394) = *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, ed. Robertus Weber, I, Stuttgart, 1983, 731, 24–36.]

¹¹ [Robert Lowth, *De sacra poesi Hebraeorum plaelectiones academicae Oxonii habitae*, London, 1753.]

gozott Jo. David Michaelis.¹² Újabban ezt a témát J. G. Herder dolgozta ki,¹³ aki a héber költészet sajátos karakterét e nép természetéből, erkölceik és szokásaik állapotából, nyelvük sajátos mivoltából szerencsés módon levezette. **4** Mik is lennének az egyiptomiak hieroglifái, mint bizonyos költői szimbólumok, válogatott allegóriák és képzetek? Mi más ez, amit említettem, mint hallgatólag, hang nélküli költészet?¹⁴ A perzsák esetében Zoroaszternél senki sincs régiebb, és senki nagyobb tudós,¹⁵ s hogy ő költő volt, maguk a művei bizonyítják, melyek nevét sokszoros változatossággal terjesztették el. Az arabok, vagyis sábaiai első írójáról hasonlóképp azt tartja a hagyomány, hogy költő volt.¹⁶ Thomas van Erpe, a keleti kultúra igen tudós ismerője¹⁷ szerint nem volt annyi költő-vátész az egész maradék földkerekségen, mint amennyi egyedül Arábiában létezett. Sőt, azt olvasom, több olyan író is van, akik úgy hiszik, hogy a héberek a saját költészetüket az araboktól kölcsönözték. Anakharszisz,¹⁸ a szkíták között a kultúra és a tudomány feje, a törvényeket, a hadtudományt, és sok más dolgot, melyek az emberi élet kultúráját alkotják, hexameterbe szedett, és így tanította honfitársait.¹⁹ Nehogy azt gondolja valaki, hogy a görögökről és a rómaiakról

¹² [Johann David Michaelis, *Philos. Profess. Ord. ET Societatis Regiae Scientiarum Goettingensis Collegae, in Roberti Lowth praelectiones de sacra poesi Hebraeorum notae et epimetra. Ex Goettingensi editione praelectionum*, Oxford, 1763.]

¹³ [Herder számos írásában reflektált Lowth teóriájára, itt Szerdahely valószínűleg az alábbi kötetre céloz: Johann Gottfried Herder, *Älteste Urkunde der Menschengeschlechts*, Riga, 1774–1776. A két legfontosabb műve ezzel kapcsolatban Szerdahely köteténél későbbi összegzés: *Vom Geist der Ebräischen Poesie. Eine Anleitung für die Liebhaber derselben und der ältesten Geschichte des menschlichen Geistes*, Leipzig, 1787.; *Auszug Aus D. Robert Lowth's Lord Bischofs Zu London Vorlesungen Über Die Heilige Dichtkunst Der Hebräer: Mit Herders Und Jones's Grundsätzen*, hrsg. Karl Benjamin Schmidt, Danzig, 1793.]

¹⁴ Nicolaus Causinus az Egyiptomiak szimbolikus bölcsességéről írt könyvében. [Nicolaus Causinus, *De symbolica Aegyptiorum sapientia*, Paris, 1618] Athanasius Kircher a könyvében, melynek címe a Pamphiliai obelisz. [Athanasius Kircher, *Obeliscus Pamphilius*, Rome, 1650] És másutt: ugyanezen egyiptomi obelisz hieroglifáinak értelmezése VII. Sándornak ajánlva. [Athanasius Kircher, *Oedipus Aegypticus, hoc est universalis hieroglyphicae veterum doctrinae temporum iniuria abolitae instauratio*, Rome, 1652–1654. A jezsuita polihisztor, Athanasius Kircher (1602–1680) ezen könyvét VII. Sándor pápának (született Fabio Chigi, 1599–1667) ajánlotta.] A kínaiak karakterei is sok tekintetben poétikusak. Lásd Theoph. Siegf. Bayer Kínáról írt könyvének második kötetet, melyet Péterváron adtak ki 1730-ban. [Theophilus (Gottlieb) Siegfried Bayer, *Museum Sinicum, in quo Sinicae Linguae et Litteraturae ratio explicatur*, Petropoli, Ex Typographia Academiae Imperatoriae, Anno 1730.]

¹⁵ [Zarathustra vagy Zoroaszter ókori iráni pap, Ahura Mazdá prófétája, a zoroasztrizmus létrehozója, amelyet mazdaizmusnak is neveznek. Tanítása, írásai csak kisebb részben fennmaradt *Zend-Aveszta* alapján ismerhetők, illetve a hozzá kapcsolódó kommentár-irodalomból. Valószínűleg a Kr. e. 6. században élt.]

¹⁶ Henry Home, Albert Schultens, Johann. Gottfr. Eichhorn, stb. [A célzás Mohamedre, mint a *Korán* és a *Hadisz* tradíció által feltételezett szerzőjére vonatkozik. Henry Home, Lord Kames feltehetően a *Sketches of the History of Man*, Edinburgh, 1778 egyik kötetében; Albert Schultens, feltehetően a *Bibliothèque Orientale, Ou Dictionnaire Universel*, Paris, 1697 szócikkeiben; Johann Gottfried Eichhorn, *Monumenta antiquissimae historiae Arabum, post Albertum Schultensium collegit ediditque cum Latina versione et animadversionibus Io. Gottfr. Eichhorn*, Gotha, 1775.]

¹⁷ [Thomas van Erpe / Thomas Erpenius (1584–1624) holland orientalista, számos témába vágó műve közül kiemelkedik az Albert Schultens által kiadott kötete: *Thomae Erpenii Grammatica arabica cum fabulis Lokmani. Accedunt excerpta Anthologiae veterum Arabiae poetarum quae inscribitur Hamasa abi Temmam, ex mss. Lugduni*, 1667.]

¹⁸ [Anakharszisz, szkíta költő, a hét ókori bölcs egyike, Hérodotosz szerint a Kr.e. 6. században élt.]

¹⁹ Fabricius a Görög Könyvtárban, Laertiosz, Lukianosz, Hérodotosz, Suidas. [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, Hamburg,

elhamarkodottan ítélek és jelentek ki dolgokat: sokak egyetértésével mondja ugyanezt Jean de Sponde,²⁰ aki az archeológiában igen járatos. A költészet vizsgálatában, mondja ő, ha a görögökre hallgatunk, megértjük, hogy a költészet az oldott beszédnél sokkal ősibb. A hagyomány szerint pedig – amint Iustinus Martyrnál²¹ és 5 Eusebiusnál²² van erre a legtöbb tanú – azok, akik elsőként feltalálták a kötetlen szónoklatot, tudniillik Kadmosz²³ és az argoszi Akuszilaosz,²⁴ nem sokkal Xerxésznek a görögök ellen kezdett hadjárata előtt²⁵ éltek virágkorukat. Sztrabón²⁶ is azt írja, hogy Kadmosz, Phereküdész és Hekataiosz²⁷ voltak az első jeles szónokok. De Isidorus²⁸ is elismétli, hogy ama szíriai Phereküdész volt az első a görögöknél, aki kötetlen beszédben írt, a rómaiaknál pedig Appius Caecus, mikor Pürrhosz ellen prózai beszédben szónokolt.²⁹ És itt van az, amit Lactantius³⁰ mond, hogy a görögöknél a költők már sokkal korábban léteztek, mint maga a 'filozófia' elnevezés; sőt, a költőket magukat tartották filozófusoknak, bölcseknek. Eddig jut Sponde.³¹ Hogy a görögökre ebben a dologban is érdemes hallgatni, nem tagadhatja, aki tudja, hogy a legősibb dolgokról a legtöbb ismeret általuk hagyományozódott ránk. Mennyit tudnánk abból, amit tudunk, ha a görögökre nem hallgatnánk? Nagy tudatlanságot idéznénk elő, és gyógyíthatatlan veszteséget okoznánk a kultúra ügyének, ha a görögök hitelességét, szavahihetőségét megkérdőjeleznénk. Térjünk tehát vissza, és tájékozódjunk Iustinustól, Eusebiustól, Sztrabóntól, Isidorustól, Lactantiustól³² és más görögöktől és latinoktól, régebbiektől és újabbaktól, kritika és életrajz, történelem és lexikai adatok tekintetében; tájékozódjunk, és szükségképp

1708–1728; Diogenész Laertiosz, *De uita et moribus philosophorum libri X*; Lukianos, *Anakbarzisz, avagy az atlétikáról*; Hérodotosz, *Történelem*, 4, 76; Szuda-lexikon l. 10. jegyzet.]

²⁰ [Jean de Sponde / Johannes Spondanus (1557–1595) francia humanista, 1558-as latin–görög Homérosz-kiadásáról, kommentárjáról van szó: *Homeri quae extant omnia. Ilias, Odysseia, Batrachomyomachia, Hymni, Poemata aliquot*, Basel, 1583.]

²¹ [Szent Jusztinus / Justinus Martyr (Kr.u. 103–166) keresztény filozófus, feltehetően két *Apologia* című írásában.]

²² [Kaiszareiai Eusebiosz, vagyis Caesareai Eusebius, Eusebius Pamphili (265–339), feltehetőleg *Historia Ecclesiastica* című művében.]

²³ [Milétoszi Kadmosz, (Kr.e. 550. k.) az első logográfusok egyike, Dionüsziosz Halikarnasszeusz szerint azonos a föníciai Kadmoszal, akit a betűk feltalálójának tartanak.]

²⁴ [Akuszilaosz, Akousilaos görög logográfus a Kr. e. 6. századból.]

²⁵ [Azaz Kr. e. 480-nál korábban.]

²⁶ [Sztrabón (Kr.e. 63–Kr.u.23.) ókori földrajzi író a *Geographika hüponémata*, azaz *Földrajzi feljegyzések* című munkájában.]

²⁷ [Milétoszi Kadmosz, l. 23. jegyzet; Phereküdész Szüriosz (Kr. e. 6. sz.), a Szuda-lexikon szerint az első görög prózaíró is egyben; Milétoszi Hekataiosz (Kr.e. 540–479) ógörög földrajztudós.]

²⁸ [Sevillai Szent Izidor / Isidorus Hispalensis (556–636) egyházi író Phereküdészre és Appius Caecusra vonatkozó állításait l. *Etymologiae / Origines*, lib. I, cap. 38.]

²⁹ [Appius Claudius Caecus (Kr. e. 340–273.) római consul és censor, a tarentumi háború alatt az itt is említett, Pürrhosz épeiroszi király követe ellen mondott beszédében deklarálta, Róma soha nem fog visszavonulni.]

³⁰ [Lucius Caecilius Firmianus Lactantius (Kr. u. 250–325) ókori keresztény szónok, teológus, említett állítását l. *De vera sapientia*, 4, 27, 14–15.]

³¹ A Költészetről szóló könyvben, mely Homérosz művei elejére fűzve jelent meg a bázeli kiadásban, 1583-ban. [Jean de Sponde, l. 20. jegyzet.]

³² [Szent Jusztinus l. 21. jegyzet; Eusebiosz l. 22. jegyzet; Sztrabón l. 26. jegyzet; Sevillai Szent Izidor l. 28. jegyzet; Lactantius l. 30. jegyzet.]

hinni fogjuk magunk is, hogy Spondanus jól beszélt.³³ Plinius is tanúsítja az ókoriak hitelével, hogy a prózai szónoklatot a szíriai Phereküdész honosította meg a görögöknél,³⁴ a rómaiaknál pedig Appius Caecus volt az első, amint az a latin szerzők 6 elbeszéléséből kiderül.³⁵ De ki ne tudná, nem melleleg visszatekintve ama korábbi időkre, jóval Appius Claudius, Phereküdész, vagy mások előttre, akik írásban is tárgyalták a kötetlen ékesszólást, hogy voltak költők, amilyenek, mint tudjuk, Orpheusz,³⁶ Linosz,³⁷ Amphiön,³⁸ Muszaiosz,³⁹ Homérosz,⁴⁰ akiknek hagyatéka és emléke a művelt ember előtt ismeretes? Tele kellene írnom most nekem ezeket a lapokat, ha bárki azt követelné, hogy az ő korszakukat, vagy költeményeiket, vagy leghitelesebb tanúikat bemutassam.⁴¹ Mert ámbár közszájon forog, hogy Orfeusz és Amphiön énekére megálltak a folyók, odarepültek a madarak, köréjük gyűltek a delfinek és vadállatok, és erdők, sziklák, szelek, érzéketlen tárgyak megmozdultak;⁴² de hogy beszédük, daluk csábereje oly erős volt, hogy az embereket a vad, pórias élet-

³³ [Jean de Sponde, 1. 20. jegyzet.] Látható: Sztrabón, Geographia I. könyvében [Sztrabón 1. 26. jegyzet], Jusztinus M. a görögökhöz intézett biztatásban [Szent Jusztinus 1. 21. jegyzet, itt az *Ad Graecos de vera religione* című művére utal.], Eusebius Pamphilus L.X. az Evangélium születéséről [Eusebiosz 1. 22. jegyzet, itt *Praeparatio Evangelica* című művére utal], Isidorus Hispal. L. I. Eredetek, XXXVII. fejezet [Sevillai Szent Izidor 1. 28. jegyzet], Lactantius, A boldog életről, L. V., V. fejezet és L. VII., XII. fejezet [Lactantius 1. 30. jegyzet.].

³⁴ Historia Naturalis L. VII., LVI. fejezet. [Caius Plinius Secundus, *Historia naturalis*, 7, 56.; Phereküdszről 1. 27. jegyzet.]

³⁵ Appius eme beszédéről [Appius Claudius Caecus, 1. 29. jegyzet] sok ókori említést tett, úgymint Cicero másutt is, és a De senectute könyvében [Marcus Tullius Cicero, *Cato Maior de senectute*, 6, 16.], Plutarkhosz az alábbi könyvében: Vajon át kell-e adni az államot az öregnek? [Plutarkhosz, *An seni respublica gerenda sit?* 21.] Ennius versben rögzítette ezt. [Quintus Ennius, *Annales*, frag. 199–200.]

³⁶ [Orpheusz: a görög mitológia varázshatalmú thrák énekese, Oiagrosz király és Kalliopé múzsa fia. Lantját Apollóntól kapta (egyesek szerint valójában ez az isten volt az apja), és énekével fákat, sziklákat mozgatót meg, vadakat tett kezessé.]

³⁷ [Linosz: neves görög dalnok, Kalliopé múzsa és Oiagrosz vagy Apollón, egyesek szerint Pierosz fia. Akárcsak Orpheuszt, a zene feltalálójának tekintették, ő illesztett először bélhúrokat a lantjára.]

³⁸ [Amphiön: Thébai királya a görög mitológiában. Zeus és Antiopé fia, zenész és énekes lett, miután Hermész megtanította zenélni és arany lantot adott neki.]

³⁹ [Muszaiosz: görög mitológiai alak, költő. A Szuda-lexikon szerint Orpheusz tanítványa volt, a *Héró és Leandrosz* című költemény hagyományozódott sokáig neve alatt.]

⁴⁰ [Homérosz (Kr.e. 8. század?) görög költő. A neki tulajdonított két legnevezetes költemény, az *Iliasz* és az *Odüsszeia*. Kiletét, műveit a 18. században sokat vitatták, vö. Ritoók Zsigmond, *Homérosz Magyarországon*, Budapest, 2019, 76–116.]

⁴¹ Nem titkolom el, mi áll Cicéronál, L. I. de N. D. num. XXXVIII: Arisztotelész azt tanította, hogy a költő Orpheusz sosem létezett. [Marcus Tullius Cicero, *De natura Deorum*, 1, 38, 108.] És ezt mondja Huet is: Linus egy mesés alak, hasonló történeteket mindig találunk. [Pierre Daniel Huet / Petrus Danielus Huetius, *Demonstratio evangelica*, I, Velence, 1733, 141.] Erre a válaszom: sem Orpheusz, sem mások nem voltak olyanok, akik valóban megfelelnek azon állításoknak, melyeket nekik tulajdonítanak; amint ezt a következőkből megtudjuk. Azt megerősíthetem, hogy ők élő emberek voltak. Ezen igazság teljes átgondolásához ép lábbal vezet el minket Johannes Gesner, Isagoges Erudit. Univers. 684. [Johannes Matthias Gesner, *Primae lineae Isagoges, in eruditionem universalem, nominatim Philologiam, Hitoriam et Philosophiam in usum praelectionum ductae*, Leipzig, 1775, 29–31. (§ 685.)] Vajon azok a dalok, melyeket Orpheusznak, Linosznak, Muszaiosznak és Amphiönnek tulajdonítanak, eredetiek? Ebben nem kételkedem. Megerősítem, hogy ezek a költők léteztek; de csak ennyit tudunk. Orpheuszról és Phereküdszről új értekezést adott ki Dietrich Tiedemann Lipcsében. [Dietrich Tiedemann, *Griechenlands erste Philosophen, oder Leben und Systeme des Orpheusz, Pherecydes, Thales und Pythagoras*, Leipzig, 1780.]

⁴² Orpheuszról ld. Apollóniosz, L. I. Argonaut. [Apollóniosz Rhodiosz, *Argonauták*, 1, 23.]; Horatius L. I. Od. XII. [Quintus Horatius Flaccus, *Carmina*, 1, 12, 8.] és mások. Amphiönról Pauszaniász ír a Boeticis-

től a humán kultúrára szoktatták, megtanították őket városállamok, polgári közösségek alapítására, törvényekkel való kormányzására, a családi kötelék, házassági eskü megőrzésére, azt mégoly kevésbé lehet kétségbe vonni, mint amennyire bizonyos, **7** hogy költeményeik, melyek ennek az egész kitalált történetnek a kiváló okai és alapjai, léteztek.⁴³ Nem szükséges ezt tovább nyomozni. A krétaiaknál és a hispániaiaknál, mielőtt bármilyen tárgyat is írásba öntöttek volna, a törvényeket versekben rögzítették, mondja a nagy tudós, Saavedra a *Műveltek köztársaságában*.⁴⁴ A gótoknak, hogy erről a kultúrát nem igazán nagymértékben kultiváló népcsoportról is szóljak, nincs ősbib emléküik azoknál a verseknél, melyekben jeles hadi tetteiket és saját katonai erényeiket szokták megénekelni.⁴⁵

Minél szorgosabban kutatom a költészet régiségét, ősi voltát, annál inkább megerősödik véleményem, és csodálkozom azon, hogy néhány éve még ennek jeleiről tudomást sem vettem, és mikor először olvastam, hogy a költészet az ékesszólás előtt született, úgy tűnt nekem, hogy ez paradox állítás. Miután nemcsak az antikvitásba nemcsak beleástam magamat, hanem azt éles szemekkel át is kutattam, engedtessek meg, hogy félelem nélkül mondjam: a költészet minden nép esetében mind a szónoki művészetnél, mind pedig más tudományoknál előbb jelent meg. Ha pedig igaz az, amit Huet nem magától, hanem megbízható szerzők alapján állít az *Evangélium dicséretében*,⁴⁶ hogy a vízözön előtt szent himnuszokkal, dalokkal és zsoltárokkal **8** ünnepelték Isten dicsőségét és az emberek győzelmeit és sikerre vitt ügyeiket; sőt, ha úgy van, ahogyan a Talmud szerzői állítják,⁴⁷ és velük együtt Génébrard⁴⁸ és mások is, hogy Ádám zsoltárokat alkotott; akkor fel kell hagynunk annak kétségbe vonásával, amit Platón mond: a költők a bölcsesség atyái és vezérei.⁴⁹ Cicero is megvallja, hogy a költők nemzetsége a legősibb a művelt emberek között.⁵⁰ Sosem tudnám befejezni, ha minden bizonyítékot összegyűjtenék. A költészet képét kívánom e művemmel megformálni nemcsak az ifjúság számára, hanem a korban és műveltségben érettebbek számára is; mely munkámban sok dolgot mellőznöm kell, és számos dolgot csak kevés szóval érinthetek. Több, mint kétszáz évvel ezelőtt félelem nélkül jelentette ki Joannes Antonius Viperanus: minden azt erősíti, hogy előbb komponáltak dalokat, semmint hogy a kötetlen

ben, stb. [Pauszaniász Periégétész, *Helladosz periégészsizs*, IX. *Boiótika*, 5, 8–9.] Ariónról Hérodotosz a Clio-ban [Hérodotosz, *Hisztóriai / Görög-perzsa háborúk*, I. *Klio*, 23–24.], Ovidius a *Fasti*-ban stb. [Publius Ovidius Naso, *Fasti*, 2, 73–118.]

⁴³ „Embrevéstől s más csúfságtól Orpheusz óvta / hajdan az erdei törzseket, ő amaz isteni tolmács, / mondják: így szelídített meg tigris, vad oroszlánt, / s mondják: Amphion is, Thebae várost ki emelte, / lágy ima hangjaival sziklákat bírt tologatni / kedve szerint. Még akkortájt megvolt az a virtus: / elválasztani közt a magántól, földit a szenttől, / tiltani kéjelgést, házasságnak jogot adni, / várost építeni s törvényt táblára bevésni.” Horatius írja az *Ars poeticában*, v. 391. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 391–399. Bede Anna fordítása.] Ugyanígy Palaiphatosz, Hyginus, Vitruvius, Macrobius, stb. [Palaiphatosz, *Peri apiszton / Csodás történetek*; Caius Iulius Hyginus, *Genealogiae / Fabulae*; Marcus Vitruvius Pollio, *De architectura libri decem*; Macrobius Ambrosius Theodosius, *Saturnalia conviviorum libri septem*.]

⁴⁴ [Diego de Saavedra Fajardo, *República literaria*, Madrid, 1655.]

⁴⁵ Erről többet majd a következő fejezetben.

⁴⁶ [Pierre Daniel Huet / Petrus Danielus Huetius, *Demonstratio evangelica*, Velence, 1733, I. 41. jegyzet.]

⁴⁷ [Talmud: a posztbiblikus zsidó irodalom legnagyobb és egyértelműen legfontosabb, tematikus rendszerbe foglalt gyűjteménye, a zsidóság enciklopédiája, jogi és vallási alapvetése, szokásjogi gyűjteménye, bibliaértelmezéseinek kollekciója.]

⁴⁸ [Gilbert Génébrard, *Chronographiae libri quatuor*, Paris, 1600.]

⁴⁹ A Lysisben, melyről többet a következő fejezetben. [Platón, *Lüszisz*, 206b.]

⁵⁰ A Tusculanæ Quaest. bevezetésében. [Marcus Tullius Cicero, *Tusculanæ disputationes*, 1, 3.]

szónoklat tanulmányozása megjelent az ókoriaknál.⁵¹ Ki gondolná, hogy ez a vélemény megállhatta volna a helyét ebben az oly élesszemű, oly kritikus korban, ha nem nyugodna szilárd és rendíthetetlen alapon? Szinte semmi sincs olyan régi, semmi olyan biztos és szilárd, amit a mi igen szigorú cenzoraink és bírálóink nem idéznének döntőbírárság elé. Nemde hány, az évszázadok ítélete által megerősített vélekedést utaltak már a mesék világába. A mi ebbéli véleményünk kapcsán megbizonyosodtam, hogy az nemcsak egyetlen pontján sem gyengült meg, hanem újabb adalékoktól még szilárdabbá vált. Henry Home,⁵² akit az angol kultúra korunkbeli fejedelmei közé joggal kell számlálnunk, kétség nélkül, de ahogyan a bölcsek szokták: mérlegelve az írók bizonyosságait, e szavakkal fejezte ki véleményét: minden ókort kutató 9 egyetért abban, hogy az első írások verses szövegek voltak, és csak sokkal később született meg a prózai beszéd.⁵³ Ennyit a költészet régiségéről. Ha valaki Giglio Gregorio Giraldira,⁵⁴ aki e tárgyban sok és igen súlyos érvet mérlegel, hallgat, azt fogja érezni, hogy nincs ereje vitatni mindezt, és teljes lelkével el fogja fogadni az én véleményemet; sőt, ha az általam mondottakat az ő értekezésével összeveti, még azon fog panaszkodni, hogy keveset szóltam a legbiztosabb igazság mellett.

Második fejezet. A költészet eredetéről

Egyet kell tehát értenünk azokkal a régiségbúvárokkal, akik azt állítják, hogy az első írások versben voltak megfogalmazva. Kutassuk immár ennek belső mikéntjét, és ezen igazság alapját, s a filozófusok módszerével fürkésszük ki a költészet eredetét. Az oly nagy tudású Plinius is elismeri, hogy ez igen nagy kérdés.⁵⁵ Nem kielégítő Quintilianus válasza: A költészet, nem tudjuk, mikor, részint a fülek ritmusérzéke, részint az eltelt idő megfigyelése révén keletkezett; később ezen alapulva találják majd meg/fel a verslábakat.⁵⁶ Minden dolgok legnagyobb bírálója, Arisztotelész a költészetet a harmónia és a ritmus szeretetéből és imitációjából eredezteti; úgy látja, az emberben veleszületett hajlam van az utánzásra, és ez a legmesszebb menőhöz tekinthető az ember második természetének.⁵⁷ Rövidék, és nem elég világosak ezek a 10 kijelentések: tehát elmondom én is, hogyan vélekedek. Két teljesen ter-

⁵¹ A Poetikáról Lib.I. Cap. II. [Joannes Antonius Viperanus, *De poetica libri III*, Antwerpen, 1579, I, 2.]

⁵² [Henry Home, Lord Kames, idevágó állításait l. *Elements of Criticism*, Chap. XVIII. *Beauty of language*, Sect. 4. *Versification*, Dublin, 1762, 74–80.]

⁵³ Az Ember történetében, Pars. I. Lib. I. Cap. V. [„It is agreed among all antiquaries, that the first writing were in verse, and that writing in prose was of a much later date.” Henry Home, Lord Kames, *Sketches of the History of Man*, Vol. I., Book I., Edinburgh, 1774, 118.] Bőségesen és komolyan tárgyalja ezt az igen tudós Brown a Költészetről és a zenéről szóló könyvében, Sect. V., és más angolok is. [John Brown, *A Dissertation on the Rise, Union, and Power of Poetry and Music*, London, 1763.] Hozzászól ehhez Voltaire is az Oedipus tragédiájához írt előszavában. [Voltaire (François-Marie Arouet), *Théâtre complet de Mr. de Voltaire. Tome premier, Contenant Oedipe; Mariamne; Brutus; La mort de Cesar; Zayre; Alzire: avec routes les piéces relatives à ces drames*. Genève, 1771.]

⁵⁴ [Giglio Gregorio Giraldi / Lilius Gregorius Gyraldus (1479–1552) itáliai humanista, az utalás *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545 című művére vonatkozik.]

⁵⁵ Hist. Nat. Lib. VII. Cap. LVI. [Caius Plinius Secundus, *Historia naturalis*, 7, 56.]

⁵⁶ Lib. IX. Cap. IV. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoriae*, 9, 4, CXIV.]

⁵⁷ τό (τὸ) τε γὰρ μιμεῖσθαι σύμφυτον τοῖς ἀνθρώποις ἐκ παιδῶν ἐστὶ. Εἰ: κατὰ φύσιν δὲ ὄντος ἡμῖν τοῦ μιμεῖσθαι. Lib. de Poetica Cap. IV. [„Az utánzás vele született tulajdonsága az embernek gyermekkorától fogva.”]

mészetes oka van a költészet születésének: az egyik az imitáció ereje, a másik pedig egyfajta belénk született vonzódás a harmóniához és az énekhez. Az imitáció nemcsak az emberekben, hanem a vadállatokban is megjelenik: az ütem a hangban és a mozgásban, a lant lüktetése ugyan kit és mit ne gyönyörködtetne? Gondoljuk végig, mindkét kozmosz, melynek gondolati átfogására képesek vagyunk: a makrokozmosz és a mikrokozmosz, melyek egyikének mi magunk alkotjuk részét, a másikat pedig ki-ki magában hordja; vajon nem mindkettő az ütem és harmónia törvényei szerint van megformálva? Püthagorasz és követői⁵⁸ már régóta terjesztik az a vélekedést, melyet az antikvitás kétely nélkül elfogadott, hogy ez az egész nagy Kozmosz sok és sokféle részekből van összerakva azon elv alapján, mely a lantot utánozza. Nem elégedve meg a különbségek egybecsengésével, melyet harmóniának neveznek, még hangot is társítottak e mozgásokhoz.⁵⁹ De mit mondhatnánk érzékeinkről, testrészeinkről? Egész testünk mesterműve is valamiféle csodálatos struktúra és mérték szerint van elrendezve. Megvan bennünk a különbségek sértetlen egysége, megvan füleinkben a legmagasabb rendű mérték; a harmónia érzékelését és szeretetét természetünként bírjuk, vonzódunk a számokhoz és ütemekhez természetünkéből fakadóan. Mi más lehetne az oka, hogy minden emberre, valamennyiünkre hat a zene? Hogy, úgy mondjam, az élő hang és hangszerek modulációja, a gesztusok és mozdulatok üteme megindít bennünket? Miért használjuk ezredeinkben a kürtöt és a trombitát? Épp csak belefúj hangszerébe a fuvalás, és a képzetlen ember is felismeri a dallamot. A hadakozók és a legnyersebb emberek is érzik az ütemeket. Úgy tűnik, ezt az érzéket maga a természet adta nekünk, mintegy ajándékként, hogy könnyebben viseljük a munkát és a fáradozást. Mert hiszen az evezősöket is dal biztatja; és nemcsak a **11** munkájukban, melyben sokak erőfeszítését a mintegy vezérlőként előljáró jóleső hang összerendezi, hanem az egyesek fáradságát is enyhíti valamelyest nyers dal-lamával.⁶⁰ Annak is ugyanez az oka, hogy még a csecsemők és az örült emberek szükségképp érzékelik a hang és a dal ütemét; s a gyerekek új dalokat gondolnak ki és adnak elő ezekre. És mivel a dal része valamiképp a versmérték, a természet, mely megtanított dalolni, megtanított a versre is: a tökéletes dal ugyanis magában foglalja a verset is. Mert ahogyan a dal a hangok hajlításának speciális módja, éppúgy a szavak kompozíciójának speciális módja is, mivel a szavak, melyeket énekelünk, leginkább ilyesfajta ütemre és mértékre rendezve szólnak egybehangzóbban és szebben. Ezért minden, amit csak zenei ütemre énekelünk, szinte vers is – és a dalokat író költők nem azt mondják, hogy írnak, hanem hogy énekelnek: Μηνὶν ἄειδε θεᾶ! – mondja Homérosz;⁶¹ Fegyvert s férfit énekelek! – így Vergilius.⁶² Mielőtt bár-

„természettől megvan bennünk az utánzás” Arisztotelész, *Poétika*, 4, 1448b, 5 és 20. Sarkady János fordítása.]

⁵⁸ [Szamoszi Püthagorasz (Kr.e. 570–495) ión származású filozófus és matematikus, követői alkotják a püthagoreus iskolát. Kozmogóniai tanai szerint a Naprendszer egy hatalmas lant, húrjai körkörösek, az egyes égitestek távolságai pedig arányosak: a Föld és a Hold zenei hangköze egy nagyszekund, a Merkúr és a Hold, illetve a Merkúr és a Vénusz között pedig egy-egy kis szekund van. A Vénusz és a Nap között kis terc, a Mars és a Jupiter között kis szekund, a Jupiter és a Szaturnusz között úgyszintén kis szekund, a Szaturnusz és az állócsillagok szférája között egy kis terc távolságot tételezett fel.]

⁵⁹ Quintil. Lib. I. Cap. VIII. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoriae*, 1, 10, 12.]

⁶⁰ Ugyanott. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoriae*, 1, 10, 16.]

⁶¹ [„Haragot, istennő zengd”, Homérosz, *Iliász*, 1, 1. kezdősor, Devecseri Gábor fordítása.]

⁶² [„Arma virumque cano”, Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 1, 1. kezdősor. A szöveg az „És mivel a dal része valamiképp ...” kezdetű mondattól egészen a Vergilius-sorral bezáróan idézet Alessandro Donati (1584–1640) itáliai retorikaprofesszor könyvéből: *Ars poetica Alexandri Donati Senensis e Societate Iesu libri tres*, Romae, 1631, 3.]

miféle mester és művészeti tan képezni kezdené füleinket és érzékeinket, megfigyelhetjük, hogy azokban a harmóniáról nem kevés ismeret van mintegy eleve beléjük nyomva; úgyhogy nem csodálhatjuk, hogy az emberi nem előbb jutott el a versek írásáig, mint a szónoki ékes-szólásig. Az előbbi ugyanis teljes mértékben egybehangzott a természettel. És hogy az egész testünk ütemekre kiképzett formájú, hogy az érzékek és a lélek harmóniája belénk oltott, azt nem annyira látjuk, mint inkább érezzük: így az imitációra és éneklésre való természetes törekvés verset szült, először ugyan csiszolatlan és nyers verset, majd később a megfigyelések és művészi szabályok által kimunkált verset. A költészet fundamentuma magában az emberben van: a humanitás adta eredetét. Igazat szólnék, ha azt mondanám: a költészet éppúgy teljes mértékben a természet hangja, mint a zene. Mert nem olyan ártatlan lény az ember, amilyennek a költők megénekelték az aranykorban;⁶³ 12 de nem is annyira kegyetlen és torz, mint Hobbesius, vagy ha inkább így akarod, Hobbes gondolta;⁶⁴ sem nem néma és csúf nyáj, amilyennek Horatius nevezte.⁶⁵ Ezek mind álmokképek, vagy a morózus és mizantróp alkat fantazmagóriái. Semmi nincs az emberbe jobban belenőve, és teljesebben belé teremtve, mint hogy érezzen, és helyzetéből fakadó érzéseit, szíve érzelmeit igyekezzen kifejezni. De nem vagyunk mindig képesek kifejezni lelkületünket; ezért a hangot, melyet szívünk mintegy a legmélyéről hoz fel, hívjuk segítségül, sorsszerű támaszunkul. Mivel pedig az emberi érzések gyakran erőteljesebbek, mint hogy emberi hangként tudjanak előtörni, fogjuk a dobokat, citerákat, cimbalmokat és más, válogatottabb hangszereket, melyek az emberi hang hiányosságát vagy bizonytalanságát erejükkel megsegitik, és szívünk érzelmeit teljes hangerővel, ékesszólóan beszélik el. Végül, hogy mindez még tökéletesebb legyen, és a szükségben segítséget adó természethez még inkább illő: a zeneszerszámok harmóniájának ütemét és a szavak, vagyis a versek és a költészet ritmusát társítjuk. A legősibb költészet beszélő zene volt – kezdetben, mint minden művészet, bizonyára nyersebb, aztán a gyakorlat és tapasztalat által észrevehetően csiszoltabb, szabályokkal rendezett, korok szerint változó, helyek szerint különböző, és díszekkel felékesített. Nem fogom terhelni ezt a fejezetet hosszabb fejtegetéssel. Ha valakinek ez nem elegendő, Petrarcát⁶⁶ és Giraldit,⁶⁷ vagy másokat a szépművészetek itáliai megújítói közül nézzen meg. Az újabbak közül különösen a híres tudósok, Anton 13 Brown⁶⁸ és Melchiorre Cesarotti⁶⁹ javasolt olvasásra. Nagy számban

⁶³ Tibullus Lib. I. Eleg. III. [Albius Tibullus, *Elegiae*, I, 3.] Ovidius L. I. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 1, 76–84.] Seneca az Octavia-ban, vagy bárki is legyen a szerzője. [Lucius Annaeus Seneca, *Octavia*, Act. II, 377–436.]

⁶⁴ A természet az emberek között nem a szolidaritást, hanem a széthúzást rendelte el – még több ilyen bolond dogmát is állít a Polgárról és a Leviathánról szóló könyvében. [Thomas Hobbes (1588–1679) angol filozófus, tanai szerint az ember természeti állapotát a „mindenki harca mindenki ellen” jellemzi. A „bellum omnium contra omnes” kifejezés pontos helye: Thomas Hobbes, *De cive*, Paris, 1642, 1, 12. Ez az alapelv érvényesül másik említett művében is: *Leviathan, seu de potestate Ecclesiastica et Cívili*, London, 1651.]

⁶⁵ „Régesrég, hogy a föld színére kijöttek a lények, / szótlan, rút barmok, makkért s odúért verekedtek, / pusztá köröm meg ököl volt első fegyverük.” Serm. III. [Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 3, 100–101. Bede Anna fordításában.]

⁶⁶ [Francesco Petrarca, *De viris illustribus, Epistolae familiares, Rerum memorandarum libri* vonatkozó részei – a Szerdahelyi által ismert kiadás: *Opera omnia*, Basel, 1554. Vö. Petrarca: *Kalauz az életműhöz*. Szerk. Victoria Kirkham, Armando Maggi, Budapest, 2018.]

⁶⁷ [Giglio Gregorio Giraldis / Lilius Gregorius Gyraldus l. 54. jegyzet.]

⁶⁸ [A keresztnév feltehetően téves: John Brown l. 53. jegyzet.]

⁶⁹ [Melchiorre Cesarotti (1730–1808), *Ragionamento sopra il diletto della Tragedia, il Ragionamento sopra l'origine e i progressi dell'Arte Poetica*, Padova, 1762.]

vannak, akik a művészetek eredetét kutatják, és igen fontos dolgokat mondanak el a költészetéről, ilyenek: Condillac,⁷⁰ Goujet,⁷¹ Iselin,⁷² Flögel,⁷³ Herder,⁷⁴ Joh. Adol. Schlegel,⁷⁵ Joh. Geor. Sulzer⁷⁶ stb.

Harmadik fejezet. A költészet hasznáról

Mivel természettől fogva imitációra és harmóniára születtünk, rendelkezünk ütem- és ritmusérzéssel minden képzés nélkül, ama hajdani ősi költészet nem máshonnan, mint e természet magvából és szükségszerűségéből sarjadhatott.⁷⁷ Az emberi nem ama ősi atyái, mikor dicső tetteket, isteni jótéteményeket, vendégséget, esküvőt, áldozatot, hősök tetteit és más örömteli eseményeket akár közösen összejőve, akár házuk falai között megünnepeltek, fuvalakat és sípokat vettek elő, és azoknak valamiféle tanulatlan, és még nem meghatározott ütemekkel egybefogott harmóniáját ontották a maguk tetszésére szerte a levegőbe. Nem sokkal később, mivel az emberi találékonyság minden nap újabb találmányokkal állt elő, az emberi hangok a fuvola és a citera hangjával kezdtek összekapcsolódni, ami az ütemeknek és szavaknak valamifajta rendjét és struktúráját birtokolta már. Újabb idő elteltével verssorokká szökkentek elő, melyek hasonló befejezéssel rendelkeztek: ezt a daltípust ritmikusnak⁷⁸ nevezzük, amiben nem kis munka volt. Az énekesek, mintha saját szellemük hajtáná őket, ontották a verseket, más emberek 14 pedig e szellem erejétől mintegy elragadva, kábulatba merevülve hittek ebben. Végül úgy tűnt jónak, ha ez a szabad, változó formájú költészet biztos keretek közé kényszerül, és tisztább ütemmértéket kap: a ritmust felváltotta a metrum.⁷⁹ A költészet minden fajtáját, egész történetét szemügyre véve úgy látom, legzsenébb kora óta minden nemzetnél, még a vad és ellenségeskedő nemzeteknél is az isteni és emberi dolgok dicséretére használták. Mintegy ez az egyetlen nyelv vagy tudás, melyet a természet alkotója nekünk az Isten és az Ember ünneplésére adott; olyan dolog, ami később a tudományok és művészetek mindenfajta tanában megjelent, és az erkölcsök átadásának

⁷⁰ [Étienne Bonnot de Condillac, *Essai sur l'origine des connaissances humaines*, Paris, 1746,]

⁷¹ [Az eredetiben Goujet névalak szerepel: Claude-Pierre Goujet, l'abbé Goujet, *Bibliothèque française*, Paris, 1–18, 1740–1759.]

⁷² [Isaak Iselin, *Über Die Geschichte Der Menschheit*, Zürich, 1770.]

⁷³ [Carl Friedrich Flögel, *Geschichte des menschlichen Verstandes*, Breslau, 1765.]

⁷⁴ [Johann Gottfried Herder, *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*, Berlin, 1772.]

⁷⁵ [Johann Adolph Schlegel, *Einschränkung der schönen Künste auf einen einzigen Grundsatz: aus dem französischen übersetzt, und mit einem Anhang einiger eignen Abhandlungen versehen*, Leipzig, 1751.]

⁷⁶ [Johann Georg Sulzer, *Allgemeine Theorie der schönen Künste*, Leipzig, 1771–1774.]

⁷⁷ κατὰ φύσιν δὲ ὄντος ἡμῖν τοῦ μιμεῖσθαι καὶ τῆς ἁρμονίας καὶ τοῦ ῥυθμοῦ (τὰ γὰρ μέτρα ὅτι μόρια τῶν ῥυθμῶν ἐστὶ φανερόν ἐξ ἀρχῆς οἱ πεφυκότες πρὸς αὐτὰ μάλιστα κατὰ μικρὸν προάγοντες ἐγέννησαν τὴν ποιήσιν ἐκ τῶν αὐτοσχεδιασμάτων. Aristotel. L. de Poet. C. IV. [„Mivel természettől megvan bennünk az utánzás, az összhang és a ritmus érzéke – s világos, hogy a versmértékek csak a ritmus részei –, a kezdettől fogva legtehetségesebbek lassankint előre haladva, rögtönzéseikből fejlesztették ki a költészetet.” Arisztotelész, *Poética*, 4, 1448b, 20. Sarkady János fordítása.]

⁷⁸ [Tudniillik (gondolat)ritmuson alapulónak.]

⁷⁹ A költemények e két fajáról többet mond el Lorenzo Valla a költészetéről írott könyvében. [Lorenzo Valla / Laurentius Vallensis, *De linguae latinae elegantia libri sex ...: eiusdem de reciprocatione sui [et] suus libellus adprime utilis*, Venezia, 1536 vagy *Homeri poetae clarissimi Ilias*, Venezia, 1502 előszava.]

mesterségével foglalatostkodott mindig. Tehát hármass haszna és használati módja van a költészetnek; melyeket nekem most egyenként ki kell fejtenem.

Forduljunk az ókor szent és profán költőihöz, és hallgassuk figyelmesen, milyen lelkesséssel, milyen termékenyen és nagyszerűen énekelték meg az istenek erejét és jótetteit, mily ékesen énekelték meg az emberek bátor tetteit és erényeit. Fejedelmüket, akit ismerünk, Mózeszt, mint költőt már másutt bemutattam; akinek az énekét midőn meghallotta Maria, Áron testvére, kezében vette a dobot, és minden nő előlépett utána dobokkal, táncolva.⁸⁰ Nem fogok újra megemlékezni Jób könyvének írójáról; hanem térjünk rá Debórára, Izsaíasra, Jeremiásra és Salamonra, s a héber nemzet más költőire; hogy aztán Dávidra, a királyi vátész-költőre rátérhessünk.⁸¹ – Csodálatra méltó, hogy ami csak a tárgyak sokféleségéből, a nagyságból, fenségéből és a bátorságból megjelenhet; ami gazdagság, dísz és szépség, ami esztétikum **15** csak létezhet, az e költők által mintegy isteni sugallatra kifejezésre jut, és az élesebb szemek és elmék meg is látják azt. E fölöttébb szent férfiak az istenség titkos ereje által hajtva a legfőbb Isten nagyságát, jóságát, a vallás szentségét, az erkölcsök jóságát jutatták kifejezésre verseik által. Amit bárcsak minden nemzet versengve követett volna! De, és ezt nem minden sajnálat nélkül gondolom, Istenünk dicséretének eme kegyes szokását és igaz költészetét a babonás emberek kegyeletstértő módon átvitték a saját isteneikre, és eltávolodva a jó példától, ezeknek adóztak tisztelettel, dicsőséggel és áldozattal. Bizonyos, hogy eme profán istenségek soha nem váltak volna később az emberi vélekedésben olyan naggyá, olyan hatalmassá, és oly számossá, ha a költők dalai nem zengték volna magasztalásukat. A költők szükségesnek tartották, hogy isteneik nagyságát tovább növeljék; voltaképp tőlük nyerték el ezek saját isteni mivoltukat:

„Az Istenek is a költeményekből, ha szabad ilyet mondani, születtek,

A hatalmas fenség is az énekes szájából ered.”⁸²

Ha ezt szem előtt tartjuk, nem is lesz szükség arra, hogy megkérdezzük: miért tartották úgy, hogy a költők a jövőndő tudói és követői? Mivel ugyanis Istent a közös dicsőítések alkalmával úgy szólították meg, mint mindenek közös és legfőbb urát, szükségképp arra a következtetésre jutott a nép, hogy az ilyesfajta, Isten által különlegesen kiválasztott emberek, akiket Ő egyfajta szorosabb összetartozással boldogít, bensőséges kapcsolattal köt magához, mindazokat a titkokat, melyeket az emberi elme a saját erejéből megismerni képtelen, jobban átlátják. Teljesen bizonyos az Isteni Igazság Ótestamentumából, hogy a legnagyobb próféták voltak a választott nép leghíresebb költői. A pogány népek pedig, akik úgy gondolták, hogy az istenek és az emberek **16** is több csoportra oszthatók, költőiket nem másképp, mint *vátészeknek* hívták. A személytelen isteni erők tisztelői számára ugyanígy vátészeknek tunktek a költők, akiket vagy lelkesült düh ragadott el olykor, vagy úgy tettek, mintha valamiféle különös szellem szállta volna meg őket, vagy pedig mintha isteneik hangján szólnak meg, így költőiknek az eljövendő események előrelátását, biztos tudását

⁸⁰ Exodus XV. v. 20. [2Móz 15,20. Mária, azaz Mirjam Amram és Jochebed lánya, Mózes és Áron nővére.]

⁸¹ [Az említett bibliai személyek: Jób – Jób könyvének főszereplője, Husz földjén élt. Debora – Prófetaasszony. Isteni sugallatra arra ösztönözte Bárákot, hogy vonuljon hadba Jabin hadvezére, Sziszera ellen, ennek emléke az egyik legrégibb és legszebb győzelmi ének (Bír5,2–31). Izajás – ószövetségi próféta, Izajás könyve tartalmazza költői nyelven megfogalmazott jövőndöléseit. Jeremiás – ószövetségi próféta, Jeremiás könyve tartalmazza siralmait. Salamon – Kr. e. 965–926 között Izrael királya, sokáig az *Énekek éneke* szerzőjének tartották. Dávid – Kr. e. 1004–965 között Júda és Izrael királya, sokáig a *Zsoltárok* könyve szerzőjének tartották.]

⁸² Ouid. Lib. IV. de Ponto Eleg. VIII. [Publius Ovidius Naso, *Epistulae ex Ponto*, 8, 55–56.]

tulajdonították, és sokan hittek ebben.⁸³ A Sátán ugyanis, e legravasabb szellem, mikor látta, hogy a költők és az ő rajongásuk nagy értéknek számít, egyrészt mert az istenség jeleit, látszatát hajhássza, másrészt hogy hitelt adjanak neki, és nagyobb tekintélyt szerezzen szószólóinak, saját szolgálait és a neki áldozókat egyfajta örülettel szállta meg, és költeményekben adott válaszokat.⁸⁴ Tekintve hogy mi az isteni tudományban kiművelve az egyetlen Istennek, minden dolog alkotójának és urának igyekszünk szolgálni, és az ókori babona minden dogmáját meseszámba vesszük – ki az, aki azt gondolná, hogy a költőket, akár a mieinket, akár a bálványimádó népeket, a vátész névvel szólítani szentségtörés lenne?⁸⁵ **17**

Ha az emberi dicsőséget megéneklő költészetet nyomozom, látom, hogy már Hésziodosz⁸⁶ korában igen nagy számban voltak, akik saját költeményeik által szolgálták az emberek híret és dicsőségét, ami igen ritka dolognak számított. Nem kell leplezni, amit nem lehet elrejtetni: mindannyiunkat vonz a dicsőségre való törekvés, és a legjobbak is leginkább az elismerésre törekednek. Ama jeles költő, Phémiosz,⁸⁷ akik a gyászba borult Pénélopének Odüsszeusz és a görögök szerencsés visszatértét dalban megjósolta,⁸⁸ azt mondja, isteneknek és embereknek énekel.⁸⁹ Egy másik pedig, Démodokosz,⁹⁰ Alküonnál, a phaiákok királyánál milyen sokszor nyúl lantjához, s mily édesen és mily kifinomultan zengette! Odüsszeusz jelen van, amit ő nem tud, és az ő bátorságát, előrelátását, okosságát és sok mást énekel meg a fejedelmek körében és a vendégség díszes köre közepette, a lelkek hatalmas és különféle

⁸³ Szembetűnő példák akadnak a költőknél. A legismertebb az *Aeneis* VI. énekében a küméi Szibilla, akit Helenus jós az *Aeneis* 3. könyvében esztelen jósnak nevez. Mindent, ami ide tartozik, igen tudós módon bemutat Bernard Fontenelle az *Népek orákulumairól* írott könyvében. **[A küméi Szibilla irodalmilag a legnevesebb és legtiszteltebb látnoknő a szibillák sorában. Híres barlangja a Nápoly melletti Kümében (a mai Cumában) ma is látható. Démó, Démophilé, Amaltheia, Kirké néven is emlegetik a különféle források. Leghíresebb leírása Publius Vergilius Maro *Aeneis* című eposzában olvasható (*Aeneis*, 6, 47–51), ahol Aeneas alvilági vezetőjeként jelenik meg. Később számos szerző, többek között Dante Alighieri is megidézte alakját. Bernard Le Bovier de Fontenelle francia történetirő *Histoire des oracles*, Paris, 1687 számos orákulumot bemutat.]**

⁸⁴ Ide tartozik, amit Plutarkhosz mond a Püthia orákulumairól szóló könyvében: Ahogyan a pénz értékéről használata is akkor lesz jóváhagyva, ha ismert és közkézen forog, úgy a beszéd is. Tehát az ókoriak a beszéd értékérőlként a verset, ütemet és dallamot használták, minden elbeszélésben egyszerűbb és súlyosabb hangot követelve még a szent szövegekben is, Püthia is, Apollón papnője akár isteni, akár emberi megfontolásból versekben adta ki a jóslatait: hogy ezáltal beszédében a fenség, és a szerzők közül a jós nagyobb legyen, stb. Több dolog van még a zenéről szóló értekezésében is. És: Püthia nem versekben jóslott. **[Plutarkhosz, *De Pythiae oraculis*, 5; Pszeudo-Plutarkhosz, *De musica*.]**

⁸⁵ Mi ortodox tekintélytisztelők, amikor a pogány költőket vátésznek és prófétának nevezzük, ellentétes szójáratot használunk olyan módon, ahogyan az Apostol Epimenidész a krétaiak prófétájának nevezte a Titushoz írt levelében, I, 12., **[Szent Pál apostol, *Biblia*, Tit 1,12.]** mintegy olyan valakit, aki közülük való, és az ő sajátos prófétájuk. Ezt a nevet adták a Szent Könyvek a hamis prófétáknak is, akik Isten népe körében voltak, mint Ezekiel könyvében, 15 **[Biblia, Ez 15.]** és a Királyok első könyvében, 18. **[Biblia, 1Kir 18.]** Sőt, a prófétálni jelentése időnként zsoltározni, Isten dicsőségét dalban dicsérni, amint nyilvánvaló ez a Krónikák első könyve 15, **[Biblia, 1Krn 15.]** és a Királyok első könyve 10, 19 alapján. **[Biblia, 1Kir 15, 19.]** Vö. Huet, *Evang. Propos. IV.* **[Pierre Daniel Huet / Petrus Danielus Huetius I. 41. jegyzet.]**

⁸⁶ **[Hésziodosz (Kr.e. 8. sz.) görög epikus költő, a *Munkák és napok*, valamint a *Theogónia* szerzője.]**

⁸⁷ **[Phémiosz az *Odüsszeia* egyik szereplője (I, 154, 325–327) ithakai költő, Pénélopének Odüsszeusz visszatértéről énekel, ld. alább.]**

⁸⁸ *Odysseia*, I, 325–től. **[Odüsszeia, 1, 325–330.]**

⁸⁹ *Odysseia*, XXII, 346–től. **[Odüsszeia, 1, 346–348.]**

⁹⁰ **[Démodokosz az *Odüsszeia* egyik szereplője, a phaiákok udvarában, Alküon királynál vendégeskedő költő, aki Odüsszeusz jelenlétében három éneket is előad.]**

jellegű megindítására.⁹¹ A rómaiak őseiről az igen tekintélyes szerző, Cato⁹² mondta, hogy szokásban volt a vendégségekben, hogy akik odaheveredtek az asztalhoz, fuvolakíséret mellett híres férfiak dicséretét és erényeit énekelték meg; amiből nyilvánvaló, hogy a dallamok akkortájt énekelve előadott költeményekre voltak szabva.⁹³ A germánok kapcsán Tacitus⁹⁴ a tanú, és a britekről is beszélük ugyanezt a saját történetíróik. A perzsák hazájának dalairól Sztrabón⁹⁵ és Curtius⁹⁶ emlékezik meg. A szkítákról, médekről, frégekről, egyiptomiakról és még az amazonokról is sokat lehetne mondani. Az ókori 18 keltákról igen biztosra vehető dolgokat tudunk. De e szokás emlékezete Peruban és Mexikóban,⁹⁷ és ugyanúgy francia földön is fennmaradt:⁹⁸ híresebb férfiak bátor tetteit heroikus költeményekbe szedve, lant és édes hangjai mellett énekelték a bárdok; mondja Ammianus Marcellinus.⁹⁹ – S hogy ne legyen szükség tovább mennem, vegyük szemügyre a mi magyar népünket, vagy azokat a népeket, akik velünk szövetségben vagy kapcsolatban álltak: a legősibb és még a műveletlen népek ajkain is hosszú évszázadok óta élő és énekelt költeményeink azok, amelyek őseink hadi tetteit, hősi erényeit egészen korunkig megörökítették boldog dallamukkal. Nincs olyan barbár vidék, nincs olyan faragatlan és vad nép, mely ne énekelné meg ővei nagy tetteit, és a maguk ritmusa és költeményei révén ne akarná azoknak az emlékezetét megörökíteni. Igaz az, amit Theokritosz kijelent: Mindig is a Múzsák és a poéták feladata volt ünnepelni a halhatatlan Isteneket és a bátor férfiak tetteit.¹⁰⁰ De ki lenne annyira ellenséges a Múzsákkal szemben, hogy ne viselné örömmel, ha munkáinak örök dicséretét vesszoroakra bízna?¹⁰¹ Minden nagy esemény, hősök, erények a költemények révén maradtak fenn az utókor emlékezetében, és íródtak bele a halhatatlanságba. Ki ismerné Akhilleusz bátorságát, Aeneas kegyességét, ha azt nem hagyományozták volna ránk költők? Hiába taszította oly sokszor gyászba Tróját Akhilleusz; hiába vitte el Aeneas a házi isteneit tengerek ellen küzdve Itáliába, ha nem lettek volna őket megéneklő költők. Ha erről nem lennének meg-

⁹¹ Odysseia, VIII. [Odüsszeia, 8, 62–67.]

⁹² [Marcus Porcius Cato Maior (Kr. e. 234–149) ókori római író, történetíró, államférfi, Cicero több művében is ír róla.]

⁹³ Cic. Tusc. Quaes. Lib. IV. n. 2. [Marcus Tullius Cicero, *Tusculanae disputationes*, 4, 2.]

⁹⁴ [Publius / Caius Cornelius Tacitus (Kr. u. 55–117/120) római történetíró, az utalás *De origine, situ, moribus ac populis Germanorum* című művére vonatkozik.]

⁹⁵ [Sztrabón (Kr. e. 63 k.–Kr. u. 23 k.) görög utazó, földrajzi író. Az utalás *Geógraphika hüpomnémata*, azaz *Földrajzi feljegyzések* című munkájára vonatkozik.]

⁹⁶ [Quintus Curtius Rufus (Kr. u. 1. sz.) ókori római történetíró. Az utalás a neki tulajdonított *De gestis Alexandri Magni* című műre vonatkozik.]

⁹⁷ Garcilaso és mások. [Inca Garcilaso de la Vega (1539–1616), Mexikó és Peru a *Historia de la Florida*, Lisbon, 1605; *Comentarios Reales de los Incas*, Lisbon, 1609 munkáiban kerül leírásra.] A legújabb Franc. Xav. Clavijero a következő könyvében: *Storia Antica del Messico* stb., Cesaenae, 1781. [Francisco Javier Clavijero Echegaray, *La Historia Antigua de México* című művének olasz fordítása: *Storia antica del Messico*, Cesena, 1780.]

⁹⁸ Sztrabón Lib. IV. Diodórosz, Lucanus. [Sztrabón I. 95. jegyzet.; Diodórosz Szikeliótész (Kr. e. 90 k.–Kr. e. 27. k.) ókori görög történetíró, főműve: *Bibliothéké*, vagyis *Könyvtár*; Marcus Annaeus Lucanus (Kr. u. 39–65) eposzíró *Pharsalia* című eposzában esik szó a gall szokásokról.]

⁹⁹ Lib. XV. n. 9. [Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri*, 15, 9.]

¹⁰⁰ αἰεὶ τοῦτο Διὸς κοῦραις μέλει stb. Idyl. XVI. [Theokritosz, *Idillek*, 15, 1.] Vö. Giraldu Dial. I. [Giglio Gregorio Giraldu / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, 13–135. (I. dialógus).]

¹⁰¹ Cicero mondja, Orat. pro Archia n. IX. [Marcus Tullius Cicero, *Pro A. Licinio Archia poeta oratio*, 9, 20.] és másutt is sokszor vitatja a Költészet effajta használatát.

győződve mindannyian, akkor nem látom, milyen más okból követelnénk most is a költők hangját és dicséretét **19** a városok, országok és fejedelmek nyilvános örömmünnepein, köszöntésein és diadalünnepein. Mi másért gondolnánk, hogy a költők szava nélkül senkit sem lehet méltón dicsérni és ünnepelni? ... Éltek bátrak Agamemnon előtt sokan, de mindannyiukat megsiratatlanul, ismeretlenül nyomja el a hosszú éj, mivel nincs szent vátész, aki zengje őket.¹⁰² A Múzsza megakadályozza, hogy a dicséretre méltó férfiú meghaljon, a Múzsza az égben is boldogít.¹⁰³ Mindazt, ami az emberek dicséretére alkalmazott költészet hasznáról elhangzott, úgy kell érteni, hogy az ellenkezőjére, az emberek szidalmazására és kárhoztatására is érvényes. Mert a költők igen nagy erővel bírnak a vád tekintetében éppúgy, mint a dicséret kapcsán: vádolnak és dicsérnek, korholnak és magasztalnak, szapulnak és ajánlanak szabadon és nyíltan, gyilkos vagy magasztos módon. Arkhilokhosz a hitszegő Lükambész,¹⁰⁴ Hipponax¹⁰⁵ pedig azokat a festőket, akik arcának torzulását a gúnyolódók számára tréfák célpontjául megfestették, költeményei keserűségével és élével úgy darabokra szedte, hogy úgy gondolják, ezzel üldözte öngyilkosságba őket.¹⁰⁶ Emiatt figyelmeztet Szókratész, hogy akinek gondja van rá, hogy jó véleménnyel legyenek róla, ha bölcs, akkor figyelmesen óvakodjék, nehogy költőféltéhez bármikor is érzéketlen legyen.¹⁰⁷ Erre vonatkozik Horatius epódusaiból a hatodik óda is.¹⁰⁸

Ha valaki valaha is a Költészet képét táblán saját színeivel, vonásaival lefestve, vagy kimeetszve **20** látta, emlékezhet rá, hogy bal kezében egy földgömböt tart. Ez annak a sajátosságának a szimbóluma, és ennek így is kell lenni, hogy nincs olyan dolog sem a népek, sem a földrészek között, sem sehol e világ kerekiségén, amit a költészet ne ragadna és énekelne meg. Mindent, ami állandó és örök, vagy halandó és esendő; minden művészetet és tudományt, melyek léteznek vagy létezhetnek, megénekelnek a költők, a műveltség részévé teszi azt, és tovább hagyományozzák. Jól és a maga módján bölcsen vallja meg Plutarkhosz, hogy a költészet minden tudomány kezdete és tanítómestere.¹⁰⁹ Ha én szükségesnek tartá-

¹⁰² Horat. Lib. IV. Od. IX. [Quintus Horatius Flaccus, *Carmina*, 4, 9, 25.]

¹⁰³ Ugyanő, Lib. IV. Od. VIII. [Quintus Horatius Flaccus, *Carmina*, 4, 8, 28–29.] Hasonlóképp Ovidius L. IV. de Ponto Eleg. VIII. [Publius Ovidius Naso, *Epistulae ex Ponto*, 4, 23–30.]

¹⁰⁴ Valer. Max. [Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, 6.] és utána Giralddi megnevezi az ókori szerzőket: Héphaesztiosz, Diomedes, Terentianus. [Giglio Gregorio Giralddi / Lilius Gregorius Gyrardus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, 957. IX. dialógus. Az érintett költők: Arkhilokhosz (Kr. e. 7. sz.) maró jamboszairól híres görög költő, Lükambész pároszi polgárt, aki leányát ígérete ellenére megtagadta tőle, gúnyverseivel öngyilkosságba üldözte. A hivatkozott szakirodalom: Héphaesztiosz (Kr.u. 2.sz.) alexandriai grammatikosz, *Peri metrón* című munkájának néhány részlete maradt fenn. Diomedes Grammaticus (Kr.u. 4.sz.) későlatin tudós, *Ars grammatica* című műve maradt fenn. Terentianus Maurus (Kr.u. 2.sz.) latin grammatikosz, verselésről szóló munkái egy kötetben (*De litteris, syllabis, metris* címen) hagyományozódtak.]

¹⁰⁵ [Hipponax (Kr.e. 6. sz.) epheszoszi jambographus költő, Anthermosz és Bupalosz szobrászokkal került konfliktusba csúf módon ábrázolt arcvonásai miatt.]

¹⁰⁶ Meghallgatható: Giralddi Dial. IX. de Poet. [Giglio Gregorio Giralddi / Lilius Gregorius Gyrardus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, 1037–1038. IX. dialógus.]

¹⁰⁷ Platónnál a *Mínosz, avagy a törvényben*. [Platón, *Mínosz*, 320e.] Tapasztalt ember módjára beszél; ugyanis időnként Arisztophanésznek tulajdonítja a tréfák tárgyát. A komikus költők minden keze ontotta ellenem a gúny sóját, mondta Senecánál, Liber de Vita Beata Cap. XXVII. [Az idézett helyen valóban Szókratésznek tulajdonítja e kijelentést Lucius Annaeus Seneca, *De vita beata*, 27, 1.]

¹⁰⁸ [Quintus Horatius Flaccus, *Epodon liber*, 6.]

¹⁰⁹ A könyvben, melynek címe: Hogyan kell az ifjaknak a költőket hallgatniuk? [Görög és latin nyelvű párhuzamos kiadása: Plutarkhosz, *Commentarius quomodo adolescens poetas audire debeat*, Leipzig, 1746, 7.]

nám kijelenteni, hogy semmi sincs, amivel a költők ne foglalkoznának, hanem minden művészet és tudomány tudásanyaga az ő szájuk, tolluk révén kerül előadásra és javallásra, akkor az az egy lenne az én feladatomban, hogy a költők műveit a maga rendjében, érdemük szerint felsoroljam. De ki állítaná, hogy nekem ezt lehetne vagy kellene tennem? Az antik *historia litterariát*, azaz kultúrtörténetet, illetve az újabb időkét hívom segítségül, s hogy helyettem szóljanak, hevesen követelem. A görögöket a maga *Bibliothecájában* felsorolja az oly szorgos Fabricius,¹¹⁰ minden antik szerzőről igen bőven értekezik Petrarca,¹¹¹ Boccaccio¹¹² és Giraldu,¹¹³ és képeiket megszemplélhető formában teszik közzé. Bár mindazok művei fennmaradtak volna, akik valaha is gazdagították a költészetet; és kezünkben tarthatnánk azok műveit, akiknek csak nevét, hírét ismerjük! Az újabbakról, akiket én a barbár évszázadok után újraéledő kultúra idejétől kezdve számítok, biztosabb dolgok maradtak fenn, hogy úgy mondjam. Látom, hogy az angolok már igen jól kidolgozták azt, hogy bizonyítsák, költőik egyetlen művészetet és tudományt sem hagytak érintetlenül. Én ehelyütt sem korszak, sem nemzetiség, sem nyelv szerint nem teszek különbséget. A 21 művészeteken és tudományokon belül van szent és profán, van Istenről, emberről, vagy a világról szóló; megint mások a szellemről vagy a testről, az égről vagy a földről, a jóról vagy a rosszról szólnak – de mi értelme is lenne a tudományok fajtáit, sokféleségét hosszan sorolni? Akármelyik részletre fordítom a figyelmemet, kénytelen vagyok költőkben fedezni fel a tanítókat, tanárokat, teológusokat, filozófusokat, történetírókat. A fáradhatatlan antik szorgalomhoz ezek a kései évszázadok oly sok tehetséggel, poétai lelkesültséggel járultak hozzá, melynél nagyobb már isteni csoda lenne. Korunk minden tudományban az emberiség születése óta a legtermékenyebb. Mily sokan vannak máris, akik a természettörténetet akár narratívákban beszélték el, akár természeti törvények formájában hagyományozták tovább? És hogy mondjak valamit a mai kor ízléséről is: mi e század szelleme révén a természetről való elmélkedésnek, a természet vizsgálatának vagyunk az elkötelezettjei. Tehát akik e tárgyhoz tartozó művet írtak, a következők – sokak közül kiválasztva – név szerint: Lucretius a természetről,¹¹⁴ Hésziadosz a mezőgazdaságról, a kereskedelemről, és a hajózásról,¹¹⁵ Pontano a meteorokról,¹¹⁶ Mazzolari az elektromosság előnyeiről,¹¹⁷ Boscovich a holdciklusokról,¹¹⁸ Fellon a mágnesről,¹¹⁹ Le Febvre a földrengésről,¹²⁰ Oudin a tűzről,¹²¹ Noceti a szívárványról,¹²²

¹¹⁰ [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, Hamburg, 1708–1728.]

¹¹¹ [Francesco Petrarca, l. 66. jegyzet.]

¹¹² [Giovanni Boccaccio *De casibus virorum illustrium* című művének jezsuita kiadása: *Ioannis Bocatii de Certaldo De casibus virorum illustrium libri nouem: hic liber iam olim etiam, sed antiquissimis, incultisque characteribus impressum, et nunc primum ab innumeris ... mendis*, Augsburg, 1544.]

¹¹³ [Giglio Gregorio Giraldu / Lilius Gregorius Gyraldus, l. 106. jegyzet.]

¹¹⁴ [Titus Lucretius Carus, *De rerum natura*.]

¹¹⁵ [Hésziadosz, *Munkák és napok*.]

¹¹⁶ [Giovanno Pontano / Joannes Jovianus Pontanus, *De meteoris*.]

¹¹⁷ [Az eredetiben Mazzolari névalak szerepel, emendálva: Giuseppe Maria Mazzolari / Josephus Marianus Parthenius, *Electrica*, Rome, 1767. Magyar földön is akadt szintén jezsuita követője: Purgine János, *De vi electrica carmen didacticum*, Nagyszombat, 1746.]

¹¹⁸ [Josephus Boscovich / Ruder Josip Bošković, *De Solis et Luna*, Venetiis, 1761.]

¹¹⁹ [Thomas Fellon, *Magnes*, Lyon, 1696.]

¹²⁰ [François Antoine Lefebvre, *Terrae motus*, Paris, 1704.]

¹²¹ [Père Oudin, *Ignis*, Paris, 1749.]

¹²² [Carlo Noceti, *Iris*, Venice, 1729.]

Loup a barométerről,¹²³ Gagnière a fizika alapelveiről,¹²⁴ Empedokész az égitestekekről,¹²⁵ Manilius és Cassola a csillagászatról,¹²⁶ Aratosz az égi tűneményekről,¹²⁷ Souces és Mylius az üstökösökről,¹²⁸ Doulard Isten nagyságáról a természetben,¹²⁹ Marcellus a halakról,¹³⁰ Nikandrosz a mérges harapásról,¹³¹ Severus az Etnáról,¹³² Aemilius Macer a füvekről,¹³³ Vanière a paraszti gazdaságról,¹³⁴ Rapin és Cessières a kertekről,¹³⁵ Grainger a cukornád-ról,¹³⁶ Opitz a Vezúvról,¹³⁷ Waller a cetek harcáról,¹³⁸ Petit a teafűről,¹³⁹ Marsy a kanáiról,¹⁴⁰ Oppianosz a vadászatról,¹⁴¹ Columella a kertművelésről,¹⁴² Vida a selyemhernyóról,¹⁴³ Miniscalchi a szederfáról,¹⁴⁴ Spolverini 22 a rizsről,¹⁴⁵ Dyer a gyapjúról,¹⁴⁶ Stay a newtoni filozófiáról,¹⁴⁷ Haller az Alpokról,¹⁴⁸ stb. Meg kell szakítanom a felsorolást, mivel a természet hatalmas nagy birodalmában nem lelem ennek határait. Nincs olyan tudás, nincs olyan tudomány, nincs olyan művészet, melyet a költészet műalkotásai ne hagyományoztak volna tovább hatványozottan. De mindezek fényében világos, hogy miért kifejezetten a költészet-tannak szentelem figyelmemet. Ha ehelyt ama költők neveit és műveit, akik a költészet kezdetétől a szépművészetek előrehaladását segítették, mind ítélőszék elé szólítanám, mál-

¹²³ [Loup Thomas, *Barometer*, Paris, 1749.]

¹²⁴ [Az eredetiben a Gaguier névalak szerepel, emendálva: Joachim Gagnière, *Les principes de physique*, Avignon, 1773.]

¹²⁵ [Empedoklész, *A természetről*.]

¹²⁶ [Marcus Manilius, *Astronomicum libri tres*; Gaspare Luigi Cassola, *Dell' Astronomia Libri Sei*, Milano, 1774.]

¹²⁷ [Aratosz, *Phainomena* (Égi jelenségek).]

¹²⁸ [Christlob Mylius, *Lehrgedicht von der Bewohner der Cometen*, in: *Belustigungen des Verstandes und des Witzes*, 1744, 383–392. A másik szerzőt nem sikerült azonosítani, talán Jean-Louis Ratuit de Souches (1608–1682) tábornok.]

¹²⁹ [Paul Alexandre Dulard, *La grandeur de Dieu dans les merveilles de la nature: poème*, Paris, 1750.]

¹³⁰ [Marcellus Sidetus, Ἐκ τῶν Μαρκέλλου Σιδήτου Ἰατρικῶν τὸ περὶ ἰχθύων. *Marcelli Sidetæ de Remediis ex Piscibus: fragmentum poematis de Re Medica, interprete F. Morello*, Lutetia, 1591.]

¹³¹ [Kolophóni Nikandrosz, *Alexipharma*.]

¹³² [Cornelius Severus, *Aetna*.]

¹³³ [Aemilius Macer, *Floridus / De viribus (aut virtutibus) herbarum*.]

¹³⁴ [Jacques Vanière, *Prædium Rusticum*, Paris, 1696.]

¹³⁵ [René Rapin, *Hortorum libri IV. Cum disputatione de cultura hortensi*, Paris, 1665; François Étienne Gouge de Cessières, *Les jardins d'ornemens, ou les Géorgiques françaises. Nouveau poème, en quatre chants*, Paris, 1758.]

¹³⁶ [Az eredetiben Gagnier névalak szerepel, emendálva: James Grainger, *The sugar-Cane: a poem. In four books. With notes*, London, 1764.]

¹³⁷ [Martin Opitz von Boberfeld, *Vesuvius. Poema Germanicum*, Breslau, 1633.]

¹³⁸ [Edmund Waller, *The Battle of the Summer Islands*, London, 1638.]

¹³⁹ [Petrus Petitus / Pierre Petit, *Thea, sive de Sinensi herba thee carmen*. Leipzig, 1685.]

¹⁴⁰ [Tisztázatlan szerzőség: François Marie de Marsy vagy Jean Louis Clairambault, *Acanthides Canariæ: carmen*, Paris, 1749.]

¹⁴¹ [Oppianosz, *Künetetika / De venatione*.]

¹⁴² [Lucius Junius Moderatus Columella, *De re rustica*.]

¹⁴³ [Marco Girolamo Vida / Marcus Hieronymus Vida, *De Bombyce*, Rome, 1527.]

¹⁴⁴ [Count Aloysius de Miniscalchi, *Mororum libri III*, Verona, 1768.]

¹⁴⁵ [Eredetiben a Spaluerini névalak szerepelt, emendálva: Gian Battista Spolverini, *La coltivazione del Riso*, Verona, 1763.]

¹⁴⁶ [John Dyer, *The Fleece*, London, 1757.]

¹⁴⁷ [Benedetto / Benedikt Stay, *Philosophiae recentioris libri X*, Lib. VI, Rome, 1755.]

¹⁴⁸ [Albrecht von Haller, *Die Alpen*, 1729, Kiadása: *Versuch Schweizerischer Gedichten*, Bern, 1732.]

tán szapulnának engem, hogy a költészet tanítójából, amivé válni szerettem volna, szándékomat megváltoztatva a költészet krónikásává változtam át. Az általános költészettanról írva sok dolgot kell csupán könnyedén érintenem; sok dolgot csak mintegy jelzésképp, intés-képp kell emlékezetbe idéznem; sok dolgot pedig, melyeket itt nem a legszükségesebbeknek vélek, mellőznöm. Mert ha mindent, ami a költészettel valamilyen módon összefügg, aprólékosan előadok, számtalan kitérőt fogok létrehozni, és nem tudok majd határt szabni beszédemnek, így művem nem képe és rajza lesz a költészetnek, hanem gabonás csűrje. Olvasóim pedig, amit nem akarok, részben azt panasznának, hogy a napot, azaz a nyilvánvalót mutattam meg nekik, részben azt fájlnának, hogy nagyon is műveletlennek véltem őket.

Bizton állítom, hogy a költészet harmadik fajta haszna és használati módja, most és régen, mindig is az erkölcstudományban és az erkölcsi tanításban állt; ami valóban annyival előre valóbb, amennyivel a profán tudományoknál és művészeteknél jobban becsülendő és művelendő az erkölcsök helyes rendjének tudománya, és amennyivel inkább becsületben és erényekkel kell élni egész életünket. Tehát ha erkölcsfilozófiai alapra helyezkedem, és feltésem a kérdést, hogy mit érnek itt a költők, meg kell vallanom, amit velem együtt mindenki, aki elfogadja, hogy a költők egyszerre tanítanak és énekelnek: nincs olyan vétek, melytől ne tántorítanának el; nincs olyan erény, melyre ne serkenténének. S teszik mindezt olyan jól elhelyezett, olyan édes, olyan erős ösztökekkel és eszközökkel, hogy **23** az lenne a leginkább meglepő, szinte csoda, ha valakit figyelmeztetésük, tanításuk, képeik, beszédük nem indítana meg teljesen. Mindazt, amit Arisztotelész,¹⁴⁹ és előtte az isteni Platón,¹⁵⁰ vagy amit a mindkettejüknel régebbi ión Thálész¹⁵¹ vagy Püthagorasz,¹⁵² vagy az itáliai filozófia fejedelmei és más effajta mesterek az Istenről, a jóról és a rosszról, az emberi természet erejéről és titkairól, a lélek halhatatlanságáról, az erények jutalmáról, a vétkek büntetéséről, s amit csak az életről és az erkölcsökről értekeztek, leírtak, azt nem ők maguk találták ki, hanem akik sok idővel előttük jártak: Orfeusz,¹⁵³ Muszaiosz¹⁵⁴ és más költők dolgai ezek, aminek bizonyosságát senki sem tagadja, aki nem járatlan az irodalomban. Térjünk tehát vissza a költészet fő forrásaihoz: ahogyan e mű bevezetőjében kijelentettem, más az elbeszélő, más a drámai, más a lírai, és más a tanító költészet. Ha ezek részein és feladatain végig haladunk; ha szemeinket azon érvekre vetjük, melyeket eddig tárgyaltunk, akkor azt látjuk, hogy akár elbeszél a költő krónikás módjára, akár tanít filozófus módjára, akár játszik színész módjára, akár húrjába csap, akár fuvolába lehel zenész módjára, akár festő módjára fest – mindig az erkölcsök tudományával foglalatoskodik, és azért cselekszik, hogy a jó és rossz dolgokat bemutassa, az erényt szerethetővé, a vétket elrettentővé tegye. Laknak a Parnasszoszon,¹⁵⁵ vagy

¹⁴⁹ [Arisztotelész (Kr.e. 384–322) görög filozófus, az említett témákról főként *Metafizika* és *Etika* című műveiben írt.]

¹⁵⁰ [Platón (Kr.e. 427–347) görög filozófus, az említett témákról elsősorban a *Phaidón*, a *Phaidrosz*, *Alakoma*, a *Gorgiasz*, a *Szókratész védőbeszéde*, a *Protagórasz* és a *Kritón* című műveiben írt.]

¹⁵¹ [Milétoszi Thálész (Kr.e. 624–546) a hét bölcs egyike, művei nem maradtak fenn, a vele kapcsolatos ismeretek Diogenész Laertiosz, Hérodotosz, Kallimakhosz, Sztobaios, Szimplikiosz és Arisztotelész írásaiból származnak.]

¹⁵² [Szamoszi Püthagórasz (Kr.e. 570–495) jón filozófus, a püthagoreus iskola alapítója, ő maga nem írt egyetlen könyvet sem, elsőként tanítványa, Philolaosz jegyezte le tanait.]

¹⁵³ [Orpheusz l. 36. jegyzet.]

¹⁵⁴ [Muszaiosz l. 39. jegyzet.]

¹⁵⁵ [Parnasszosz: Közép-Görögországban található mészkőhegység, a mitológia szerint Apollón szent hegye, a Múzsák lakhelye.]

inkább a költők birodalmában szentenciákban fogalmazó filozófusok, vannak aesopusi mesélők, vannak regényes elbeszélők, vannak bukolikus írók, vannak epikusok, komikusok, tragikusok, szatírikusok és sokan mások. De mi mások ők mindannyian, mint megannyi igen válogatott oktatói, tanítói az emberi életnek, akiket isteni adottságuk tett művelté a mi hasznunkra? Szentenciaköltőknek azokat nevezem, akik a legfontosabb erkölcsi tanúságokat rövid versbe foglalják, ugyanazzal a szándékkal, mellyel az ősi törvényhozók összegyűltek, hogy törvényeiket **24** szentesítsék és összeírják. Mert éppúgy, ahogy a versek sokat segítenek az emlékezetnek, valami 'tudomisénmiféle' elragadtatás is a sajátjuk. Szolón,¹⁵⁶ Püthagorasz,¹⁵⁷ Theognisz,¹⁵⁸ Phókülidész,¹⁵⁹ Túrtaiosz,¹⁶⁰ Linosz,¹⁶¹ Naumakhiosz¹⁶² és más hasonlók hagyományában ezt megtapasztalhatjuk. Az ezópuszi, milétoszi, római és más egyéb mesék mesélői, akik zseniális koholmányokat bájosan és kedvesen adnak elő, nemde kellemesebben simogatják a lelket, tanítják elménket, mint a filozófusok szigorú és rideg tantételei? Mi lehet a bukolikusoknál őszintébb és tisztább? Bennük ama boldog kor képe kel életre, melyben az erkölcsöknek szent és eredendő sértetlenségét, a kezdet ártatlanságát sejtjük. A lírikusok és epikusok kapcsán idézem Tullius szavait: Mind a görög, mind a latin írók nemde mily sok képet hagyományoztak ránk a legbátrabb férfiakról, nemcsak hogy nézzük, hanem hogy utánozzuk is azokat?¹⁶³ A mimus, a komédia és a tragédia már régen kiérdemelte saját jogán, hogy a görög föld által adott legelőrevalóbb költői művek közé sorolják. Sok dolgot fogok mondani; de nem kételkednek ezek megtörténtében azok, akiknek a történelem ismerős dolog: miután a költészet részei, a komédia, a tragédia megfelelően kitalálva létrejöttek itt, az athéniai és más városok általuk tisztították meg erkölcsüket, és vezették magukat jobb életmódra. A szatírikusok a színpadon kívül játszanak; mindenfajta vétkekre kitérnek rend és mérce nélkül véletlenszerűen, és szidják azokat az ókori komédia szokása szerint. A fegyelmezést bájosan és csalogatón összekötik tréfákkal, a megrontott erkölcsöket sok iróniával és gúnnnyal szurkálják – olyannyira, hogy azt kell mondanunk, a szatíra teljes egészében az emberek vétkeinek szapulására és erkölcsének javítására **25** rendeltetett. Joggal mondhatom: tele van vele minden könyv, tele vannak vele a bölcsék mondásai, tele a régi példabeszédek, melyek mind a sötétség rejteke alatt lapulnának, ha a költők tehetsége és a kultúra fénye nem jött volna segítségükre.¹⁶⁴ Joggal mondja Jean de Sponde, hogy a költők alapították a legkitűnőbb államokat, ők formálták, díszítették és juttatták el azokat virágzó állapotba, és Sponde sok dolgot felsorol, melyek e tételének forrását alkotják, súlyos és tömör beszéddel.¹⁶⁵ Ha valaki többre kíváncsi, mint amit én eddig elmondtam, akkor azt megtudhatja Sztrabontól

¹⁵⁶ [Szolón (Kr.e. 638–558) athéni politikus, hadvezér, költő, a hét bölcs egyike. Gazdasági, politikai reformintézkedéseit elégiák által terjesztette.]

¹⁵⁷ [Püthagorasz l. 152. jegyzet.]

¹⁵⁸ [Theognisz (Kr.e. 6. sz.) ógörög elégiaköltő. Műveinek egy része gnóma, mely politikai és erkölcsi igazságokat rögzít.]

¹⁵⁹ [Phókülidész (Kr.e. 6. sz.) ógörög költő, politikai és erkölcsi gnómáiról híres.]

¹⁶⁰ [Túrtaiosz (Kr.e. 7. sz.) ógörög költő, lelkesítő harci elégiáiról híres.]

¹⁶¹ [Linosz l. 37. jegyzet.]

¹⁶² [Naumakhiosz (Kr.e. 2. sz.?) ógörög költő, aki hexameterekben verselte meg a jó asszony kötelességeit.]

¹⁶³ Orat. pro Archia n. VI. [Marcus Tullius Cicero, *Pro Licinio Archia poeta oratio*, 6, 14.]

¹⁶⁴ Ugyanígy ír Cicero az előbb idézett helyen. [Marcus Tullius Cicero, *Pro Licinio Archia poeta oratio*, 6, 14.]

¹⁶⁵ A Költészetéről írott könyvében. [Jean de Sponde / Johannes Spondanus l. 20. jegyzet. Említett műve: *Graecorum poetarum principis Homeri quae extant omnia: cum versione latina* [...] *Pindari quinetiam Thebani Epitome Iliados latinis versibus*] et *Daretis Phrygij de bello Troiano libri, a Corn[elio] Nepote eleganter latino versi carmine*, Bâle, 1686.]

az Eratoszthenész elleni beszédből,¹⁶⁶ Proklosz Diadokhosztól,¹⁶⁷ Pontoszi Hérakleidésztől,¹⁶⁸ Rhodiginustól,¹⁶⁹ Petrarcatól,¹⁷⁰ Boccacciotól,¹⁷¹ Scaligertől,¹⁷² Henri Estienne-től,¹⁷³ Guillaume Budétól¹⁷⁴ és még sokaktól másoktól, akik nem szűnnek a szórszálhasogatókat meggyőzni, a tudatlanságot alacsonyrendűnek bélyegezni, és az üres kirohanásokat visszaverni. Itt az én mondandóm véget ér, átadom a szót Horatiusnak:

„így nyert tiszteletet s hírt mindenik isteni vátész
és zengő dalaik. Mint rég nagyhírű Homérosz
s Tyrtaeus, harctérre tüzelte a sok deli ifjat,
lelkeket éltettek dallal, s mondták a jövőndöt,
életutat kijelöltek, urak kegyeit kicsikarták
s játék, munka után pihenésül adtak a Múzsák
fáradt elméknek színházat, drámai művet.

Hát te se szégyeld csak Múzsádat s dalnok Apollót.”¹⁷⁵

Valamennyi felsorolt író helyettesítheti Clemente Sibilliató, padovai tudós, aki közös és megérdemelt szavazattal elnyerte azt a díjat, melyet a Mantovai Akadémia 1770-ben kitűzött a költészet hasznáról és használatáról legjobb íróknak.¹⁷⁶ **26**

¹⁶⁶ [Sztrabón, *Geógraphika hüpomnémata*, 2, 4. l. 26. jegyzet.]

¹⁶⁷ [Proklosz Diadokhosz (Kr.u. 412–485) görög újplatonista filozófus, az ókori görög filozófia történeti áttekintését írta meg. Fennmaradt művei először 1534-ben jelentek meg kinyomtatva Bázisban, mint Platón műveinek függeléke.]

¹⁶⁸ [Pontoszi Hérakleidész (Kr.e. 390–322) görög filozófus és grammatikus. 47 értekezésének címét és töredékeit ismerjük, változatos kulturális témákról.]

¹⁶⁹ [Caelius Rhodiginus / Lodovico Ricchieri (1469–1525) velencei író és klasszika-filológus, főműve: *Antiquarum Lectionum Libri XVI*, Venezia, 1516.]

¹⁷⁰ [Francesco Petrarca l. 66. jegyzet.]

¹⁷¹ [Giovanni Boccaccio l. 112. jegyzet.]

¹⁷² [Julius Caesar Scaliger (1484–1558) itáliai tudós és orvos, ide kapcsolódó műve: *Poetices libri septem*, Lyon, 1561.]

¹⁷³ [Henri (II.) Estienne / Henricus Stephanus Secundus (1528–1598) francia filológus, humanista, ide kapcsolódó műve: *Ciceronianum Lexicon græco-latinum, id est, Lexicon ex variis græcorum scriptorum locis a Cicérone interpretatis collectum*, Paris, 1557. Utalhat Szerdahely az általa kiadott sokkötetes sorozatra is: *Thesaurus Graecae Linguae*, Paris, 1575–1569.]

¹⁷⁴ [Guillaume Budé / Guilelmus Budaeus (1467–1540) francia humanista, ide kapcsolható művei: *De studio litterarum recte et commode instituendo*, Paris, 1527; *Annotationes in XXIV libros Pandectarum*, Paris, 1508; *Commentarii linguae graecae*, Paris, 1529; *De philologia*, Paris, 1530.]

¹⁷⁵ Az *Ars poetica*-ban. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 400–407. Bede Anna fordítása.]

¹⁷⁶ [Az eredetiben a Clemens Sibillati névalakszerepelt, emendálva: Clemente Sibilliató (1719–1795) padovai filológus, említett műve: *Dissertazione sopra il quesito se la poesia influisca nel bene dello Stato, e come possa essere oggetto della politica presentata dal signor abbate Clemente Sibilliató, professore di eloquenza greca, e latina in Padova al concorso dell'anno 1770. E coronata dalla Reale Accademia di Scienze, e Belle Lettere di Mantova*, Mantova, 1771.]

Negyedik fejezet. A költészet értékéről és becséről

Theophrasztoz azt mondja, sokat köszönhet a szónok a költők tanításának¹⁷⁷ – és véleményét sokan osztják. Mégpedig nem ok nélkül; mert a költők a minden dologban azok szellemiségét, minden személyben azok ékességét keresik.¹⁷⁸ Hallom, amint Voltaire¹⁷⁹ igen hatásosan szónokol, és azt hangoztatja, hogy a költészet minden népnél szükségképp előtte jár minden javításnak, és a kötetlen ékesszólás józan ízlésének. Cicero, akinél szigorúbb bírálót nem ismerek, úgy vélte, nem tudnák magukévá tenni a szónokok a dolgok naponta felajánlkozó, jelenkori bőségét, ha lelküket ezen erőfeszítés érdekében a megfelelő tudás által nem tágtíjják ki. Megvallja, hogy ő maga, aki e törekvésnek szentelte magát teljesen, egész szónoki tudásáról és képességéről úgy véli, hogy ebből a forrásból merítette; és ha fiatal korától fogva nem szoktatta volna hozzá magát a költők szabályai és tudása révén, hogy semmi sincs az életben, amire jobban kellene törekedni, mint a dicsőségre és a becsületre, akkor soha nem lett volna képes magára vállalni a római nép üdvéért oly sok és oly nagy küzdelmeket, és gonosz emberek mindennapos támadásait.¹⁸⁰ De ezzel még keveset mondtunk – már amennyiben az előző fejezet értekezése a költészet érdemeit illetően érvényes, aminthogy érvényesnek kell lennie. Mert nem egyedül az ékesszólás az, aminek a költészet a segítségére van; nem csupán az élet és az erkölcsök szabályai azok, amelyeket belőle merítünk: a költészet magában foglalja az emberi és isteni 27 dolgokat, méltó a megbecsülésre, és minden korábbi korban, mely ismerte a józan ész és a humanitást, szeretve, értékelve, megbecsülve volt; a költőket pedig minden nép körében a többi ember közül a legbölcsebbnek, legjobbnak, szinte isteninek tartották. Nem mondok semmit az arabokról, semmit a perzsákról és szkítákról; mert mi dicsőbb dolog a költészetre nézve, mint hogy az egykori szent férfiak, Mózes, a vezér, Dávid, a király, Istenünk igaz szolgálói és követői költői versmértékekben beszéltek.¹⁸¹ Salamon, aki a legbölcsebb volt az emberek között, merítve az isteni bölcsességből a poétikus gondolkodás adományát is megkapta, és sok verset írt: méltó dalokat egy olyan királyhoz, akiről azt mondják, járatos volt a tragédiában, komédiában, szatírában oly sok századdal azelőtt, hogy Arisztotelész a természet megfigyelése és az ókori költők tanulmányozása révén felkutatta, és az utókorra hagyományozva leírta azokat.¹⁸² El kellene utazni Görögországba, és meg kellene tudakolni, mennyire értékelik, becsülik meg a költészetet? A napnál világosabban látni fogja az, aki kor és igazság legjobb tanúját, a történelmet világosan áttekintette és szilárdan elsajátította, hogy mindazok, akik az istenségről, a világról, a dolgok eredetéről értekeztek, és őket a tudományok felfedezőinek tart-

¹⁷⁷ [Ereszoszi Theophrasztoz (K.e. 371–287) görög filozófus, említett mondását Quintilianustól ismerjük: „plurimum dicit oratori conferre Theophrastus lectionem poetarum” Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoriae*, 10, 1, 27.]

¹⁷⁸ Quintil. L. X. Cap. I. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoriae*, 10, 1, 27.]

¹⁷⁹ [Voltaire / François-Marie Arouet, *Essai sur la poésie épique*, Paris, 1726.]

¹⁸⁰ Az Oratio pro Archia n. VI. helyen. [Marcus Tullius Cicero, *Pro Licinio Archia poeta oratio*, 6, 12.]

¹⁸¹ [A megnevezett bibliai személyek költői tevékenysége kapcsán l. 8. és 81. jegyzeteket.]

¹⁸² Ötezer verse volt, mondta az L. III. Reg. Cap. IV. [Királyok III. könyve = 1Kí, 4. Salamonról l. 81. jegyzet.] Amint a Septuaginta értelmezői nevezik: ὠδαί, dalaiból ötezer. E szöveghely kapcsán érdemes hallgatni Abulensire [Alphonsus Tostatus, Alfonso Tostado de Ribera l. 10. jegyzet.] és Iacobus Salianusra. [Jacobus Salianus (1557–1640) francia jezsuita bibliakommentátor, legfontosabb idevágó műve: *Annales ecclesiastici Veteris Testamenti ab urbe condito usque ad Christi mortem*, Paris, 1619–1624.]

ják, a költészet által készültek fel a filozófiára. Ugyanezen időszakban, mondja Augustinus,¹⁸³ akadtak költők, akiket egyszersmind teológusoknak is nevezünk, mivel az istenekről készítettek verseket. Közéjük tartozott, úgy véljük, Orfeusz, Muszaios, Linosz.¹⁸⁴ Sok más nevet is emlegetnek. Diogenész Laertiosz úgy írja a róluk szóló életrajzaiban, hogy ama Hét Bölcs is poétai babérokkal dicsekedhetett.¹⁸⁵ De még ki mindenkit kellene elősorolni, akik vagy 28 előttük, vagy utánuk következnek! Mindenki más helyet álljon itt a filozófusok ama istensége, Platón, egyrészt mivel tekintélye számomra, aki az antikvitásról értekezem, igen nagy súllyal esik a latba, másrészt mivel azt a vélekedést, mely miatt egyesek azt gondolhatják, hogy Platón a költészetet teljes egészében elítélte, csírájában szeretném elfojtani – vagy ha már erőre kapott, földig rombolni.¹⁸⁶ Ugyanaz a Platón, aki, úgy tűnik, a költők népét és utánpótlását államából szenátusi határozattal tiltotta volna ki,¹⁸⁷ azt mondja, hogy a költők az istenek fiai és prófétái,¹⁸⁸ és olyannyira csodálja őket, hogy a bölcsesség atyáinak és vezéreinek nevezi,¹⁸⁹ és azt tanítja, hogy a kiváló dalköltők nem művészetük, hanem isteni sugallat révén születnek.¹⁹⁰ Valóban, azt mondta, a Múza isteni ihlettel ösztökéli a költőket; a fellehevült költők pedig elragadtatásukban magukkal ragadnak másokat is, és így létrejön, mintegy gyűrűkből összefűzve, egy csodás lánc, amelyet e szinte mágneses erő tart össze. Hozzáteszi, hogy ami a leginkább méltó bennük a megbecsülésre, az nem más, mint hogy a költők, midőn az ihlet elragadja őket, az istenek tolmácsaiként,¹⁹¹ kiváló verseket költenek, melyek nem emberi találmányok, hanem égi ajándékok; mivel senki, még ha a tudás egész birodalmát bejárja is, nem válhat kiváló költővé, hacsak azt az égi erőt és ihletet nem kapja meg hozzá.¹⁹² Ezért mikor azt kérdezi Platón, ki a valódi elnevezések mestere, kikacagja a szofistákat, és úgy véli, a költőkhöz kell fordulnunk – de nem minden jöttmenthez, hanem az isteni költőkhöz, akik az istenektől tanulták a dolgok valódi neveit.¹⁹³ Azt mondja, ők az erények nemzőatyái.¹⁹⁴ Nincs okom azt hinni, hogy Platón, mikor a Ionban a költészetről és a költőről beszél,¹⁹⁵ ironikusan teszi; ezt ugyanis több tudós ember is időnként felvetette nekem. Ha szemem és szellemem azt látja, és azokat a szavakat több könyvben olvasom, melyek 29 Platón értelmezésével egybecsengenek, mint azok a szöveghelyek, melyeket érintettem; mindez az én igazamat bizonyítja. Az irónia – nehogy valaki óvatlanul tévedésbe essen – nem szókratészi vagy platóni szokás és karakter. Ők csipkelődések nélkül, hitelesen szeretik előadni dolgaikat; vagy pedig ha néha alkalmaznak is iróniát, azt nem sokkal később érvénytelenítik is, hogy az igazság őszintén és tisztán jelenjen meg. Szókratész, akit Platón beszéltet a dialógusaiban, halálához közeledve egy paíant énekel saját történetéről.¹⁹⁶

¹⁸³ [Hippói Szent Ágoston / Aurelius Augustinus, *De Civitate Dei*, 18, 14.]

¹⁸⁴ L. XVIII. de Ciuit. Dei C. XIV. [Ld. előző jegyzet. Az említett költők: Orpheusz l. 36. jegyzet, Muszaios l. 39. jegyzet, Linosz l. 37. jegyzet.]

¹⁸⁵ [Diogenész Laertiosz, *De uita et moribus philosophorum libri X.*]

¹⁸⁶ [Platón, *Állam*, 364a–366e.]

¹⁸⁷ Lib. III. és X. de Rep. [Platón, *Állam*, 398b; 595a–c.]

¹⁸⁸ Lib. II. de Rep. [Platón, *Állam*, 366b.]

¹⁸⁹ A Lysisben. [Platón, *Lüszisz*, 214a–b.]

¹⁹⁰ A Ionban sokat ír ilyen értelemben. [Platón, *Ion*, 534d]

¹⁹¹ Ugyanott. [Platón, *Ion*, 534d]

¹⁹² A Phaedrusban. [Platón, *Phaidrosz*, 245a.]

¹⁹³ A Cratylóban. [Platón, *Kratülosz*, 391b–d.]

¹⁹⁴ A Lakomában. [Platón, *Lakoma*, 209a.]

¹⁹⁵ [L. 190. jegyzet.]

¹⁹⁶ Diogenész, a *Vitában*. [Diogenész Laertiosz, *De uita et moribus philosophorum libri X*, 2, 5, 42.]

Maga Platón pedig az igaz költészetről a lehető legnagyobb szavakkal értekezik; de annak hibás használatát szapulja – amint azt minden művészet kapcsán mi is tenni szoktuk, amikor látjuk, hogy rosszul működik, gonosz cél felé fordul. Az *Ionban*¹⁹⁷ azt tanítja a Filozófus, hogy sem a költészet, sem interpretációjának ereje, sem a művészi tehetség nem valamiféle elvben vagy szorgalomban gyökeredzik: ennek az egész disputációnak az a célja, hogy a költészet eredetét és természetét megmutassa. Elsődleges eredőjeként Istent, azaz a Múzsát jelöli meg, akinek ereje által még a gyakorlatlan emberek is jó verset tudnak néha írni. Ion énekmondót kárhoztatja, mivel elhanyagolva más költők műveit, csak Homéroszt ismételteti, énekli lantkísérettel és értelmezi. Sokat beszél erről, amit én most mellőzni fogok: el lehet olvasni. – Amit az államról szóló művének idézett könyveiben a költők bizonyos csoportjáról és imitációjukról állít,¹⁹⁸ az nem az egész költészetre és nem is minden költőre vonatkozik, akik akkortájt éltek. Nekem ez bizonyosnak tűnik egyrészt a platóni beszédek irányultságából, másrészt több kritikusának értelmezése alapján. Platón nem akarta, hogy Homérosz meséit olvassák mindenütt, úgy hiszem azért, mert azok olvasásához nem gondolta elég érettnek az átlagembert. Félhetett, nehogy amit azokban olvasnak, szó szerinti értelemben vegyék, és az istenekről, vallásról más véleményt formáljanak meg lelkükben, **30** mint ami abban a korban elfogadott volt. Egyébként, ha a szenátusi határozat az egész költészetre vonatkozna, szabad lenne elvetni azt: sem más népek, sem a keresztények soha nem gondolták, hogy ehhez a törvényhez tartaniuk kellene magukat. Miután egykoron a szónokokat és a filozófusokat elűzték Rómából, amint Cicero, Suetonius és Gellius megemlékezik róla¹⁹⁹ – vajon más korok e példa nyomán vetemedtek-e hasonló gaztettre? Miért tisztelte maga Platón, miért Szókratész, és más igazán bölcs és feddhetetlen férfiak a költészetet? Hogy melleleg Platón megalkotott egy törvényt, és megparancsolta volna, hogy ezzel a saját államából kiűzzék a költészetet – ez mit számít? Maximus Tyrius platonista filozófus²⁰⁰ kimutatja, hogy Platón társadalma és állama imaginárius, nem ültethető át a gyakorlatba, a mi fajunk valós körülményei közé. Platón ugyanis itt egy új emberi fajt alkot meg, és úgy formálja államát, hogy teljes egészében az elmére és a rációra épüljön. A mi költészetünk, melynek a gyönyörködtetést kell szolgálnia, nem kaphat helyet és nem lehet hasznos egy ilyen államban, mint ahogy az orvostudományra sincs szükség azoknál az embereknél, akiknek semmilyen betegség nem árt, hanem természettől fogva egészségesek és örök életűek. Ajánlom Plutarkhosz könyvét arról, hogyan hallgassuk a költőket,²⁰¹ amit a neves Krebs kiválóan kommentált.²⁰² Hogy milyen lenne ez az állam, legújabbban Franciaor-

¹⁹⁷ [Platón, *Ion*, I. 190. jegyzet.]

¹⁹⁸ [L. 186. jegyzet.]

¹⁹⁹ [Pontosabban a görög szónokokat és filozófusokat űzték ki Rómából egy *senatus consultum* tanúsága szerint Kr.e. 161-ben. Az idézett források: Marcus Tullius Cicero, *De oratore*, III, 24, 93–94; Caius Suetonius Tranquillus, *De rhetoribus*, 1, 1; Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 15, 11.]

²⁰⁰ [Maximus Tyrius (Kr.u. 2. sz.) türoszi születésű neoplatonista filozófus, értekezései *Dialexeisz* (*Beszélgetések*) címmel maradtak fenn.]

²⁰¹ [Plutarkhosz, *De audiendis poetis*.]

²⁰² [Johann Tobias Krebs, *Πλουτάρχου πῶς δεῖ τὸν νεὸν ποιημάτων ἀκούειν. Plutarchi commentarius quomodo adolescens poetas audire debeat, Graece et Latine, ex interpretatione Xylandri, secundis curis recensitus, emendatus et multis animadversionibus novis illustratus, opera J. T. Krebsii, Leipzig, 1779.*]

szágban Fraguier²⁰³ és Conture²⁰⁴ mutatta be; Itáliában Ludovico Casale.²⁰⁵ Platón maga is elismeri a kilencedik könyvben, hogy az ő állama nem létezik, és soha nem is fog létezni.²⁰⁶

Mivel is kezdjem a rómaiakra, latinokra vonatkozó mondandómat? Sosem volt náluk nagyobb becsben a költészet, mint a tudományok aranykorában. M. T. Cicero, a zsenik fejedelme, a tudomány fénye, bizonyos fajta jóindulattal hajlik a költészet felé, és maga is előbb volt költő, mint szónok.²⁰⁷ A Római Birodalom vezetője, a diktátor Iulius Caesar,²⁰⁸ Octavius Augustus,²⁰⁹ 31 Tiberius,²¹⁰ Nero,²¹¹ Titus,²¹² Domitianus,²¹³ Hadrianus,²¹⁴ Balbinus,²¹⁵ Gordianus,²¹⁶ Macrinus,²¹⁷ Gallienus,²¹⁸ Numerianus,²¹⁹ és más jó és rossz írók a költészetet méltónak gondolták, hogy azt munkájukkal, értekezéseikkel fejlesszék, és különféle műveket dolgozzanak ki a különféle koroknak és történelmi feltételeknek megfelelően. Mivel császárok is vannak a költészet művelői között, mellőzni fogom a praetorok, jósok és konzulok felsorolását; de a nagyobb tekintély kedvéért megemlítem Egyházunk szent előljáróit: Cyprianust,²²⁰ Hilariust,²²¹ Ambrosiust,²²²

²⁰³ [Claude François Fraguier, *Sentiments de Platon sur la poésie, L'Histoire et des Mémoires de L'Académie Royale des inscriptions et belles lettres, 1717, 1, 168–206.*]

²⁰⁴ [Tálán Charles de Saint-Evremond, le Baron de Contures (1613–1703), *Écrits philosophiques* címen ismert traktátusai miatt.]

²⁰⁵ [Ludovico Casale, *Discorso apologetico intorno al motivo, che ebbe Platone, d'escludere i Poeti dalla sua Repubblica, Rome, 1670.*]

²⁰⁶ [Platón, *Allam, 592a–b.*]

²⁰⁷ Plutarkhosz a róla szóló életrajzban. [Marcus Tullius Cicero (Kr.e. 106–Kr.e. 43) kapcsán: Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok, II, Cicero, 2, 4.*]

²⁰⁸ Suetonius Cap. LVI. [Caius Julius Caesar (Kr.e. 100–Kr.e. 44); Caius Suetonius Tranquillus, *De vitis caesarum, Divus Julius, 56.*]

²⁰⁹ Ugyanő Cap. LXXXV. [Imperator Caesar Augustus (Kr.e. 63–Kr.u. 14); Caius Suetonius Tranquillus, *De vitis caesarum, Divus Augustus, 85.*]

²¹⁰ Ugyanő Cap. LXX. [Tiberius Caesar Augustus (Kr.e. 42–Kr.u. 34); Caius Suetonius Tranquillus, *De vitis caesarum, Tiberius, 70.*]

²¹¹ Ugyanő Cap. XII. és Tacitus I. XIV. Annal. [Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus (Kr.u. 37–68); Caius Suetonius Tranquillus, *De vitis caesarum, Nero, 12.*; Publius Cornelius Tacitus, *Annales, 14.*]

²¹² Ugyanő Suetonius Cap. III. [Imperator Titus Caesar (Kr.u. 39–81); Caius Suetonius Tranquillus, *De vitis caesarum, Titus, 3.*]

²¹³ Ugyanő Cap. II. [Imperator Caesar Domitianus Augustus (Kr.u. 51–96); Caius Suetonius Tranquillus, *De vitis caesarum, Domitianus, 2.*]

²¹⁴ Aelius Spartianus. [Imperator Caesar Traianus Hadrianus (Kr.u. 76–138); Aelius Spartianus, *Hadrianus, in: Historia Augusta.*]

²¹⁵ [Imperator Caesar Decimus Caelius Calvinus Balbinus (Kr.u. 170–238), életrajzát a *Historia Augusta* gyűjteményből ismerjük Julius Capitolinus tollából.]

²¹⁶ [I. Gordianus / Imperator Caesar Marcus Antonius Gordianus Sempronianus Romanus Africanus (Kr.u. 159–238), életrajzát a *Historia Augusta* gyűjteményből ismerjük Julius Capitolinus tollából.]

²¹⁷ [Imperator Caesar Marcus Opellius Macrinus Augustus (Kr.u. 164–218), életrajzát a *Historia Augusta* gyűjteményből ismerjük Julius Capitolinus tollából.]

²¹⁸ Iulius Capitolinus. [Publius Licinius Egnatius Gallienus (Kr.u. 218–268), életrajzát a *Historia Augusta* gyűjteményből ismerjük, de nem az itt megadott Julius Capitolinus, hanem Trebellius Pollio tollából.]

²¹⁹ Flavius Vopiscus. [Marcus Aurelius Numerius Numerianus (Kr.u. 254–284), életrajzát a *Historia Augusta* gyűjteményből ismerjük Flavius Vopiscus Syracusanus tollából.]

²²⁰ [Karthágói Szent Ciprián / Thascius Caecilius Cyprianus (Kr.u. 200–258) karthágói püspök, egyházi író.]

²²¹ [Poitiers-i Szent Hilárius (Kr.u. 315–367) ókeresztény író, egyházatya.]

²²² [Milánói Szent Ambrus / Aurelius Ambrosius (Kr.u. 339–197) Milánó püspöke, egyházatya, író.]

Fulgentiust,²²³ Nanzianzi Gergelyt;²²⁴ és sok más hasonlót. Pápák közül Damáz,²²⁵ Nagy Szent Gergely,²²⁶ II. Pius,²²⁷ X. Leó²²⁸ és VIII. Orbán²²⁹ az isteni dolgoknak mind az intézésében, mind a megénekelésében nagyszerűek, akik példájukkal tanítanak, milyen lélekkel forduljunk a költészethez. Ismeretes a történelemből, hogy a görögök és rómaiak városaiban a gyerekeket már kora ifjúságukban költők gondjaira bízta, költészetben nőttek fel. Meg voltak ugyanis győződve arról, hogy a költészetben valamiféle elsődleges filozófia lakozik, mely őket magukat is az életbe való belépésüktől kezdve az élet megélésének módjára rávezette, és mely az erkölcsöket kiműveli, és kegyes, nemes lelketet támaszt bennünk. Hallgassuk Horatiust a második könyv első episztolájában:

Gondolj rá: kis dolgokból lesznek nagyok olykor;
 ő igazítja a selypítő gyermek pici száját
 szóra, s hogy ne füleljen csúnya, goromba beszédre,
 ő alakítja szívét, oktatta baráti szavakkal,
 s távol tartva irigységtől, gonosz indulatoktól,
 régi, vitéz sok tettet idéz, későbbi koroknak
 állít példákat, s gyöngét, beteget megerősít.
 Tiszta fiút, szűz lányt ki tanítna imára, fohászra,
 hogyha a Múza nekünk vátészt nem küld e világra? 32
 Költők kórusa zeng a magasba, az égbeliekhez.
 Langyos esőért esd hízelegve, az égbeliekhez,
 s tud dalt, mely a betegséget s veszedelmet elűzi,
 dalban kér békét, s gazdag termést a mezőkre.
 Daltól enyhül az ég, daltól a pokolbeli árnyak.²³⁰

Amit akartam, elmondtam a költészet értékéről. Most térjünk át a megbecsülésre, mely a költészetnek és derék művelőinek jár az egészséges és igaz ízlésű emberektől. A megbecsülés ugyanis valamiféle külső jele és bizonyossága a kedvező ítéletnek és értékelésnek; jutalma, vagyis díja az erénynek és az érdemeknek; a külső javak legnagyobbika, mely csak a jóknak jár. Itt számomra már – ha nem félnék a hosszú terjedelemnek szóló utálattól – alkalmasnak tűnne azon igen híres, mindenfajta korból származó, tógás vagy köpenyes férfiúkat elősorolni, akik a költői mesterséget különféle hivatalokkal és tisztségekkel szinte irigységet keltve elhalmozták. Arisztotelész a megbecsülés részleteit felsorolja a Retorika első könyvében;²³¹ én ezekre a pontokra vezetem vissza a következőket: I. Vespasianus és Hadrianus, dicső nevű császárok a latin költőknek éves ösztöndíjat, mégpedig igen bőségeset, rendelték el saját

²²³ [Ruspei Szent Fulgentius / Fabius Claudius Gordianus Fulgentius (Kr.u. 465–533) észak-afrikai püspök, egyházatya, író.]

²²⁴ [Nazianzi Szent Gergely / Grégoriosz ho Nazianzénosz (Kr.u. 329–390) Konstantinápoly püspöke, kappadókiai egyházatya, író.]

²²⁵ [Szent I. Damáz / Damasius (Kr.u. 306–384) 366-tól pápa, egyházi író.]

²²⁶ [I. Nagy Szent Gergely / Gregorius Magnus (Kr.u. 540–604) 590-tól pápa, számos himnusz szerzője, a gregorián ének névadója.]

²²⁷ [II. Pius (1405–1464) pápa 1458-tól, a reneszánsz kultúra mecénása, polihisztor.]

²²⁸ [X. Leó / Giovanni di Lorenzo de' Medici (1475–1521) 1513-tól pápa, mecénás.]

²²⁹ [VIII. Orbán (1568–1644) 1623-tól pápa, mecénás, költő.]

²³⁰ [Quintus Horatius Flaccus, *Epistulae*, 2, 1, 126–138. Bede Anna fordítása.]

²³¹ [Arisztotelész, *Retorika*, 1, 3.]

kincstáruk terhére;²³² mások nagyszerű ajándékokkal, és hatalmas összegekkel honorálták a nekik szóló költeményeket, és időnként egy-egy verset is a legbőkezübben „bearanyoztak”. E tekintetben dicsérettel kell említenem M. Aurelius Antonius Caracallát, aki midőn Oppianustól ajándékgyanánt egy költői művet kapott, nemcsak a költő atyjának, Agesilausnak adott a száműzetésből való visszatérésre kegyelmet, hanem minden egyes verssorát egy-egy arany sztatérral parancsolta megjutalmazni.²³³ Úgy tűnik nekem, hogy vagy Augustus, vagy nővére, Octavia nemes tettétől ösztönözve akarta az ő példájukat felülmúlni, és magamagának örökké 33 tartó hírnevet szerezni. Vergilius ugyanis minden egyes verssoráért, amelyeket Marcellusról, Augustus nővérétől származó unokaöccséről írt, tízezer sestertiust kapott, és azt írja, hogy a sovány kis öröklött birtokából akkora bőségbe jutott költészetének köszönhetően, hogy még halála után is állítólag négyszázezer forintnak megfelelő örökséget hagyott.²³⁴ Jóval később az ókori eseteknél esett meg Sannazaro története, aki mikor a szelleműs hexasticon, azaz hatsoros verset megírta, mellyel azt erősítette meg, hogy a velenceiek városa előbbre való Rómánál, háromezer sestertiust kapott minden soráért.²³⁵ II. Ismeretesebb, semhogy szükség lenne elmondanom, hogy a költőknek ünnepélyes keretek között koszorút adományoztak a császárok és királyok, városok és tartományok ünneplése közepette. Papinius Statiust többször is megdicsőítették koszorúkkal, és aranykoszorúval adományozta meg Domitianus császár.²³⁶ Francesco Petrarca egy és ugyanazon napon kapott meghívást a római szenátustól és a párizsi akadémiától, hogy vegye át a babért: a Capitolium-

²³² Suetonius és Spartianus. [Imperator Caesar Vespasianus Augustus (Kr.u. 9–79); róla Caius Suetonius Tranquillus, *De vitis Caesarum, Divus Vespasianus* és Imperator Caesar Traianus Hadrianus (Kr.u. 76–138); róla Aelius Spartianus, *Hadrianus*, in: *Historia Augusta*.]

²³³ Tőle maradt fenn a Halieuticon és a Cynegeticon, vagyis a halászatról és a vadászatról szóló költemény. Vajon e mindkét művet Caesarnak dedikálta? A történészek nem említik külön. [Oppianosz (Kr.u. 2. sz.) görög-római költő, *Halieutica* című műve a halászatról, *Cynegetica* című műve a vadászatról szól. Az előbbi Marcus Aureliusnak, és fiának, Commodusnak ajánlotta, bizánci kéziratának előszavában található az a biográfia, mely a fenti esetet (édesapja kiváltását és az aranyakkal való jutalmazást) említi. A szóban forgó császár Imperator Caesar Marcus Aurelius Verus Augustus (Kr.u. 121–180), Caracalla neve itt tévesen került szóba.]

²³⁴ E hely kapcsán a kommentátorok mondják. Vö. Budé, Lib. III. de Asse, a Vita Virgiliana szerzőiből, és de la Cerda, Cap. VII. Elogiorum in Virgilium. [A leírt mecenatúra főbb szereplői: Imperator Caesar Augustus (Kr.e. 63–Kr.u. 14) császár mecenatúrájáról igen híres volt. Octavia Thurina Minor (Kr. e. 69–Kr. e. 11) Augustus császár testvére, itt említett Marcellus nevű fia első férjétől, Caius Claudius Marcellustól született, Augustus örökösévé fogadta, ám az ifjú Kr.e. 23-ban elhunyt, anyja könyvtárat, Augustus pedig színházat emelt az emlékére. Publius Vergilius Maro az *Aeneis* című eposzába iktatott be Marcellusról szóló siratóéneket, melyért az említett jutalmat kapta, de többek szerint a IV. ecloga is róla szól. A hivatkozott források: Guillaume Budé / Guilelmus Budaëus, *De Asse et Partibus eius*, Paris, 1541, III. könyv; Aelius Donatus, *Vita Virgiliana*; Juan Luis De la Cerda, *P. Virgilii Maronis Elogiorum*, Lyon, 1619, Cap. VII.]

²³⁵ A művei elé illesztett életrajzban. Ugyanezt mondja Ovidius, Lib. III. de Arte. [Jacopo Sannazaro (1458–1530) itáliai költő, említett hatsoros verse és életrajza a *Sonetti e' Canzoni del Sannazaro*, Venice, 1534 kötetben jelent meg. Az említett szöveghely: Publius Ovidius Naso, *Ars amatoria*, 3.]

²³⁶ Háromszor add nekem, az albai ajándékot hozónak ragyogó hajad, és Caesar szent aranyába öltözve, gyermekidőtől átölelve addtál virágfüzéireimre pihegő csókokat, stb. – írta Claudianak, feleségének Lib. III. Silvarum. És: Kezed pallaszi aranyba öltöztetett engem; vagy Eucharisticusról Domitianushoz L. IV. Silu. [Papinius Statius (Kr.u. 45–96) római epikus költő, Domitianus császár nevelője és udvari költője. *Silvae* című gyűjteményének 5 könyve főként alkalmi verseket tartalmaz. Az első idézet: *Silvae*, 3, 5. *Ad Caludiam*, 28–30; a második: *Silvae*, 4, 2. *Evcharisticon ad Imp. Avg. Germ. Domitianvm*, 66–67.]

mon kapta meg a koszorút.²³⁷ III. A fejedelmi férfiak barátsága még nagyobb érv a megbecsülés mellett; melyben úgy találom, igen sokuk csodásan bőkezű, szinte pazarló volt. Scipio Africanus Enniussal,²³⁸ ugyanő és 34 C. Laelius Luciliussal,²³⁹ Lucullus Archiassal,²⁴⁰ Marius L. Plotiussal,²⁴¹ Augustus Vergiliussal,²⁴² Maecenas Horatiusszal,²⁴³ Messala Tibullussal,²⁴⁴ Gratianus Ausoniussal²⁴⁵ volt a legfamiliárisabb viszonyban. A szirakuszai Hierón szerencsésnek tartotta magát, mert Szimonidészt és Pindarost ajándékokkal és barátságával kötelezhette le.²⁴⁶ IV. Számtalan költő akad, akiket művészetük miatt állami, kiemelt előjárói vagy legfelsőbb méltósággal jutalmaztak. Statiust háromszor választották konzulnak,²⁴⁷ Ausonius a principátus változatos tisztségeit viselte,²⁴⁸ Prudentius a legmagasabb hivatalokat

²³⁷ Hier. Squarzafigo. róla írt életrajzában. [Francesco Petrarca (1304–1374) itáliai költő, 1341. április 8-án, miután vizsgát tett Anjou Róbert nápolyi király előtt, a Capitoliumon költővé koronázták. Említett életrajza: Girolamo Squarzafigo / Hieronimo Squarzafigo, *Vita Fr. Petrarcae*, in: *Opere*, Venezia, 1501.]

²³⁸ Q. Enniust Scipio Szardíniáról Rómába hozta; amit nem becsülünk kevesebbre, mondta Probus a róla írt életrajzban, mint a legnagyobb diadalt Szardíniáról. Plin. in H. N. Lib. VII. Cap. XXX. [Quintus Ennius (Kr.e. 239–168) költő, Szardíniáról Marcus Portius Cato Maior vitte Rómába, ahol elnyerte a Scipiók, köztük Publius Cornelius Scipio Africanus (Kr.e. 235–183) barátságát. Az idézett forrás: Caius Plinius Secundus, *Naturalis historia*, VII, XXX.]

²³⁹ Ahol a tömegetől távol, csendes helyen időznek Scipio erényei, és Laelius lágy bölcsessége, tréfálni vele, játszani szoktak, míg a főzelek megfő. Horat. Lib. II. Serm. I. 71-től. [Caius Laelius Lucilius (Kr.e. 180–103) római szatíráiról, Publius Cornelius Scipio Africanus (Kr.e. 235–183) másik költőbarátja. Idézet forrása: Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 2, 1, 71–73.]

²⁴⁰ Giraldi, Hist. Poet. Dial. IV. [Lucius Licinius Lucullus (Kr.e. 109–56) római hadvezér eszközölte ki a hadjáratát megénekelő Aulus Licinius Archias (Kr.e. 120–61) görög költő számára a római polgárjogot, melyet később megtámadtak, ebben a perben védelmezte a konzulságát megénekelni szándékozó Archiast Marcus Tullius Cicero. Az idézett forrás: Giglio Gregorio Giraldi / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, IV. dialógus.]

²⁴¹ Ugyanott. És Cicero, Orat. pro Archia. [Caius Marius (Kr.e. 157–86) római politikus és hadvezér és Lucius Plotius (Kr.e. 2. sz.) költő. Idézett források: Giglio Gregorio Giraldi / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, IV. dialógus; Marcus Tullius Cicero, *Pro Archia Poetae oratio*, 9, 6–7.]

²⁴² [L. 234. jegyzet.]

²⁴³ [Caius Cilnius Maecenas (Kr.e. 68–Kr.e. 8) római lovag, a művészetpártolók prototípusa, Quintus Horatius Flaccus mellett Vergilius és Propertius támogatója is.]

²⁴⁴ Ismerjük ezt az ő saját könyveiből. [Albius Tibullus (Kr.e. 54–Kr.e. 19) elégiaköltő Marcus Valerius Messalla Corvinus (Kr.e. 64–Kr.u. 8) római hadvezér és művészetpártoló köréhez tartozott. Tibullus verseinek III. és IV. könyve „Messala-könyvek”-ként is ismert.]

²⁴⁵ Petrus Crinitus L. V. de Poetis Lat. [Flavius Gratianus (Kr.u. 359–383) császár nevelője Decimus Magnus Ausonius (Kr.u. 310–395) keresztény költő volt. Forrás: Pietro Del Riccio Baldi / Petrus Crinitus, *Libri de poetis Latinis*, Florentia, 1505.]

²⁴⁶ Giraldinál, a Hist. Poet. kötetben. [I. Hierón Kr.e. 478 és 464 között Szürakusza türannosza; Szimonidész (Kr.e. 557–467) görög költő, Pindaros (Kr.e. 522–438) görög költő, 476 és 474 között tartózkodott Sziciliában I. Hierón vendégeként. Idézett forrás: Giglio Gregorio Giraldi / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545.]

²⁴⁷ Augustusunknak kegyes tömjént és áldozatokat adjatok, Silius által, Múzsák. Parancsa volt, hogy kétszer is kapja vissza a hatalom vesszőnyalábjait. – Ezt éneklí Martialis. [Publius Papinius Statius (Kr.u. 45–96) latin költő, a háromszoros konzulágára utaló idézet pontos adatai: Marcus Valerius Martialis, *Epigrammatum Lib. VIII*, LXVI, 1–2.]

²⁴⁸ Petrus Crinitus. [Decimus Magnus Ausonius (Kr.u. 310–395) költő változatos tisztségei: Illyricum praefectus, quaestor, praefectus praetorio, consul. Forrás: Pietro Del Riccio Baldi / Petrus Crinitus, *Libri de poetis Latinis*, Florentia, 1505.]

nyerte el.²⁴⁹ Nincs olyan kiváló tisztség és méltóság, melyre, dicsőségének öregbítésére, ne neveztek volna ki költőt. V. Miért van vajon az, hogy egyes költők saját kezű kéziratait nagy királyok igyekeztek megszerezni, hogy könyvtáraikat ékesítsék, és nagy ajándékként, adományként fogadják azokat?²⁵⁰ Miért írták le költeményeiket arany betűkkel, illusztrálták metszetekkel, vagy burkolták ékköves, drága borítókba?²⁵¹ VI. Említsem-e, hogy költők képmásai 35 szentélyekben kerültek felállításra, a hősöké között, és magán- vagy nyilvános kezdeményezésre szobrokat emeltek nekik? Tudjuk, hogy ezt tették az athéniai ama három férfiú tiszteletére, akiknek tragédiáit minden korszak csodálja.²⁵² Arcadius és Honorius császárok a szenátus hozzájárulásával megparancsolták, hogy emeljenek szobrot Claudianusnak az isteni Trajanus fórumán.²⁵³ VII. Nem alábbvaló bizonyosága a megbecsülésnek az sem,

²⁴⁹ Ugyanő. [Aurelius Prudentius Clemens (Kr.u.348–413) költő Hispania rectora, magas katonai tisztségeket viselt Theodosius alatt. Forrás: Pietro Del Riccio Baldi / Petrus Crinitus, *Libri de poetis Latinis*, Florentia, 1505.]

²⁵⁰ Ptolemaiosz Szophoklész, Euripidész és Arkhilokhosz verseit. [I. Ptolemaiosz Szótér (Kr.e. 367–282) makedón diadokhosz, a Ptolemaida fáraó-dinasztia alapítója. Az alexandriai Muszeion könyvtár támogatója, gyűjteményének gyarapítója, akárcsak utódai, II. és III. Ptolemaiosz, akik személy szerint is szentélyes iratgyűjtők voltak. Az említett görög írók: Szophoklész (Kr.e. 496–406); Euripidész (Kr.e. 480–406; Arkhilokhosz (Kr.e. 7. sz.).]

²⁵¹ Pindaros ódái arany betűkkel írták le. [Pontosabban a rhodoszi Diagorasra írt dicsőhimnuszát a lindusi templomban aranybetűkkel márványlapon örökítették meg.] Lükurgosz, athéni szónok, törvényt követelt, hogy Aiszkülosz, Euripidész és Szophoklész tragédiái államilag tárolt táblákon írva kerüljenek megőrzésre – ezt mondja Plutarkhosz a róla szóló életrajzban. [Athéni Lükurgosz (Kr.e. 390–324) szónok, aki nemcsak a tragikus triász műveinek táblákon való állami őrzését, hanem bronzszobruk felállítását is követelte. Forrás: Pszeudo-Plutarkhosz, *Moralia*, 10, 58, *A tíz attikai szónok élete*.] Nagy Sándor, úgy tűnt, sosem teszi le kezéből Homéroszt, csak amikor azt vendégének odaadta. Amikor egy követ örömmel gesztikulálva megérkezett hozzá, hogy az ellenséggel kapcsolatos sikereket elmesélje: Jó férfi, mi nagy dolgot fogsz nekem hírül adni, hacsak nem azt mondd majd, hogy Homérosz újraéledt? Miután Dareioszt csatában legyőzte, egy arany, ékkövekkel kirakott iratszekrényt szerezve királyi zsákmányul, tudták azok, akik a perzsa luxust ismerték, mire is használják e drága munkát – mihelyt hallotta, hogy abban olajat szoktak tartani, így szólt: Hogy ezután még drágább dolog őrzője legyen, Homéroszt fogja magába zárni. Sabell. L. VII. Plutarkhoszból és Pliniusból. Cicero pedig Orat. pro Archia, X. ezt mondja: Mikor Sigeumban Akhilleusz sírhalmja mellé odaállt, így szólt: Ó szerencsés ifjú, hogy Homéroszban találd meg erényeid dicsőítőjét! És valóban; mert ha Homérosz nem lett volna, ugyanazon halom, mi testét fedte, nevét is eltakarta volna. [Nagy Sándor / III. Alekszandrosz (Kr.e. 356–323) makedón király, Homérosz iránti szeretetét Arisztotelésznek, nevelőjének köszönhette, tőle kapta az Iliász jegyzetelt példányát, melyet hadjárataira is magával vitt. III. Dareioszt Kr. e. 330-ben, a gaugamélai csatában győzte le. Az említett források: Marcus Antonius Coccius Sabellicus, *Enneades sive Rhapsodia historiarum*, Venice, 1498, VII.; Plutarkhosz, *Párbuzamos életrajzok*, I, *Alexandrosz – Iulius Caesar*; Caius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, 37; Marcus Tullius Cicero, *Oratio pro Archia poeta*, 24.]

²⁵² Plutarkhosz Lükurgosz életrajzában. [Athéni Lükurgosz (Kr.e. 390–324) szónok, aki nemcsak a tragikus triász műveinek táblákon való állami őrzését, hanem bronzszobruk felállítását is követelte. Forrás: Pszeudo-Plutarkhosz, *Moralia*, 10, 58, *A tíz attikai szónok élete*.] – Alexander Severus, írja Lampridius, Vergiliust a költők Platónjának nevezte, és képét Cicero szobrával mintegy második szentélyként tisztelte házában, ahogy Achillest és más nagy férfiakat is. [Aelius Lampridius életrajza Imperator Caesar Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus (Kr.u. 208–235) császárról szól. A Publius Vergilius Maro, Marcus Tullius Cicero és az mitológiai hős, Akhilleusz tiszteletéről szóló sorok pontos helye: Aelius Lampridius, *Severus*, in: *Historia Augusta*, 31.]

²⁵³ Raffaello Maffei. Hederich és mások is leírják a feliratot. [Flavius Arcadius (377–408) a Keletrómai Birodalom első császára, Flavius Honorius (384–423) az első nyugatrómai császár, Caius Claudianus (370–404) költő. A 15. században találták a Traianus fórumán egy oszlopot, melyet az ő tiszteletére emeltek Arcadius és Honorius császárok idejében, az oszlop tribunusnak és notariusnak nevezi. Imperator Caesar Nerva

hogy a halott költőket barátaik és ellenségeik egyaránt gyászolják, és temetésükön üdvükért könyörögnek. Ama bizonyos Nagy Sándor, mikor Lükiába²⁵⁴ indult a perzsák ellen, Theodektész tragédiáirónak, egykori tanulóársának a fórumon elhelyezett szobrát megkoszorúzta, és gyászünnepséget rendezett neki.²⁵⁵ Úgy hitték az ókoriak, hogy Lüsandrosz, a spártaiak királya, mikor Athént ostromolta, figyelmeztetést kapott Liber Atyától, hogy engedje Szophoklésznek eltemetni a hozzátartozóit.²⁵⁶ Scipio megparancsolta, hogy a saját családi sírjára szobrot emeljenek Enniusnak, és ama híres név, vagy inkább a föld harmadáról összerabolt zsákmány a hamvai fölött e költő legfelsőbb titulussal együtt legyen olvasható.²⁵⁷ Mit? A géták vad, és a szelídebb Múzsákhoz nem szokott népe 36 Ovidiusnak ünnepélyes temetést rendezett, és ahhoz a vidékhez képest nagyszerű síremléket emelt neki.²⁵⁸ VIII. A megbecsülés eme oly jelentős példái után semmi más nincs hátra, mint hogy felemlítsem azokat az oltárokat és templomokat, melyeket mintegy a költők isteni tiszteletére szenteltek fel. Íme, még ez is! Augustus császár barátjának, Vergiliusnak a születésnapját, mely október idusán volt, hány éven át megünnepelte, és mintegy szertartásokkal tisztelte meg.²⁵⁹ Pindarosz tiszteletére, hogy áldozatát, melyet Apollonak ajánlott fel, bemutathassa, külön területet engedtek át. Sőt, elő volt írva, hogy a szertartásokon az istenek vendégségére, ebédjére hivatalos legyen.²⁶⁰ – Az argivok bármikor, amikor istentiszteletbe fogtak, hívó

Traianus Augustus (Kr.u. 53–114) császár fóruma az egyik legjobban feltárt római régészeti terület, a közepén álló Traianus-diadaloszlopáról híres. Az említett, Claudianus-oszlopot leíró művek: Raffaello Maffei, *Commentariorum rerum urbanarum libri XXXVIII*, Rome, 1506; Benjamin Hederich, *Gründliches Antiquitäten Lexicon worinne die merckwürdigsten Alterthümer der Jüden, Griechen, Römer, Teutschen und ersten Christen zulanglich beschrieben, und mit ihren Auctoribus bewiesen werden*, Leipzig, 1743.]

²⁵⁴ [Lükia, Féliszigetserű hegyvidék Kis-Ázsia délnyugati részén, a mai Törökország területén, az adott időszakban a Perzsa Birodalom része.]

²⁵⁵ Plutarkhosz Nagy Sándor életrajzában, [Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok*, I, *Alexandrosz – Iulius Caesar*, 17, 5. Az említett tragédiáiról: Theodektész Phazelinosz (Kr.e. 380–340).] és Giralddi, Dial. VII. [Giglio Gregorio Giralddi / Lilius Gregorius Gyralddus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, VII. dialógus.] Méltó ő maga, hogy olyan hírnököt, akit Achillestől irigyelt, nyerjen maga is.

²⁵⁶ Giovanni Pontano Georgiosz Trapezontioszról Giralddinál, Dialogus IV. [Lüsandrosz (Kr.e. ?–395) spártai hadvezér, aki bár a Herakleidák nemzetségéből származott, nem volt király. Az athéniak legyőzője a peloponnészoszi háború fináléjában. Liber atya Bakchosz, azaz a bor istenének latin megfelelője. A forrásszövegben – Giglio Gregorio Giralddi / Lilius Gregorius Gyralddus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, IV. dialógus – Giovanni Pontano (1426–1503) és Georgiosz Trapezontiosz (1395–1484) költők beszélgetéséhez kapcsolódik.]

²⁵⁷ [Ennius és Scipio Africanus barátságáról I. 238. jegyzet.] Plin. H. N. L. VII. C. XXX. [Caius Plinius Secundus, *Naturalis historia*, 7, 30.] Cic. Orat. pro Archia. n. IX. [Marcus Tullius Cicero, *Oratio pro Archia poeta*, 22.] Ovidius L. III. de Arte: A calabiai hegyekből származó Ennius kiérdemelte, hogy neked, nagy Scipio, bizalmasod legyen. [Publius Ovidius Naso, *Ars amatoria*, 3, 409–410.]

²⁵⁸ Alexander Donatus említi antik szerzők alapján. [Publius Ovidius Naso száműzetésben halt meg Kr.u. 17 / 18-ban Tomisban. Alessandro Donati / Alexander Donatus, *Ars poetica siue Institutionum artis poeticae libri tres*, Coloniae Agrippinae, 1633.]

²⁵⁹ Giralddinál, Dialogus IX. [Giglio Gregorio Giralddi / Lilius Gregorius Gyralddus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, IX. dialógus.] Ugyanerre utal, amit Silius Vergilius iránti tiszteletéről mesél Plinius L. III. Ep. 7. [Silius Italicus (Kr.u. 26–101) költő Vergilius iránti tiszteletéről: Caius Plinius Caecilius Secundus, *Epistulae*, 3, 7, 8.] Martialis Lib. XI. epigr. 49. et 51. Újfent Lib. XII. epigr. 68. [Marcus Valerius Martialis, *Epigrammaton libri*, 11, 49 és 11, 51 és 12, 68.]

²⁶⁰ [Pindarosz (Kr.e. 522–438) görög költőt már életében klasszikusként tisztelték.]

himnuszaikban, mintegy az istenek dalaiban, Apollót és Homéroszt szőlítették.²⁶¹ Phalarisz türannosz Sztészikhorosznak templomot emelt;²⁶² és bizonyos, hogy Ptolemaiosz Philopatör is ezt tette Homérosz tiszteletére. Elhelyezte benne Homérosz ülőszobrát, és köré pedig azon városok képeit helyezte el, melyekről úgy tartják, hogy Homérosz a polgáraik közé tartozott.²⁶³ IX. A költőket mindenfajta megbecsüléssel felővezték tehát mind életükben, mind halálukban. A szirakuszaiak az athéniakkal való háborúban sok fogolynak szabadságot adtak, csak hogy hallják tőlük Euripidész költeményeit szavalni, akinek költészete akkortájt igen híres volt: ekkora volt a költészet iránti tisztelet.²⁶⁴ A már emlegetett Nagy Sándor Thébába elfoglalása után kilencven ezer polgárt megölt, harmincezer lándzsaélre hányt, egyedül Pindaros családját tartotta tiszteletben, és engedte, hogy unokájának háza érintetlen 37 maradjon.²⁶⁵ Már csak egyet teszrek hozzá: gyakran olvassuk, hogy költők gyermekeinek, családtagjainak, utódainak, és még hazájának is híres emlékműveket, díszműveket emeltek a költészetet méltányos módon megbecsülők.²⁶⁶

Ilyen szerencsés volt tehát a költészet ama aranykorban, amikor a babér is a költők jutalmára, megbecsülésére nőtt. Vajon igazat szólunk-e, ha kijelentjük, amit a szerelmek szerencsétlen írója panaszolt fel: – Most a borostyán becs nélkül hever, és a tudós Múzsák gondján fáradozó a gyáva nevet kapja.²⁶⁷ – Vagy azt gondoljuk, hogy Juvenalis nem annyira a saját, mint inkább a mi korunkra utalva kérdezte jós lelkületével: – Ki lesz most neked Maecanasod? vagy akár Proculeiusod, Fabiusod? ki lenne az új Cotta? ki a második Lentulus? akkoriban arányos volt a díj a tehetséggel, most hasznos, ha sokaknak dolgozol, és decemberben már nem iszol bort.²⁶⁸ – Válaszolok: nem kisebb a költészet értéke és megbecsülése most sem a bölcs, tanult, a dolgokat méltányosan megítélő emberek között, mint egykor, eme jó időkben

²⁶¹ Aelianus Lib. IX. [Apollón, a költészet istene és Homérosz eposzíró egyenrangú, kultikus tiszteletéről I. Ailianosz / Claudius Aelianus (Kr. u. 175–235) görög filozófus művét: *Varia historia*, 9, 15.]

²⁶² [Sztészikhorosz (Kr.e. 640–549) görög költő, élete nagy részét a szicíliai Himerában töltötte. Phalarisz türannosz (Kr.e. 565–549) ellen volt, emiatt száműzetésbe menekült. A *Phalaris levelei* című gyűjtemény 54. episztolája szerint halála után Himerai szerette volna visszahozni a költő hamvait Cataniából, és ehhez Phalarisz segítségét kérte, ám a feltétel az volt, hogy tiszteletére emeljenek templomot. Ez minden valószínűség szerint nem történt meg. Minderről a 18. században nagy vita folyt a klasszika-filológusok között, összefoglalását I. Richard Bentley, *A Dissertation Upon the Epistles of Phalaris: with an Answer to the Objections of the Hon. C. Boyle*, London, 1813.]

²⁶³ Ugyanő, L. XIII. [Ptolemaiosz Philopatör (Kr.e. 244–204), a negyedik ptolemaida Egyiptom élén, Homérosz nagy tisztelője volt, maga is próbálkozott költészettel. Vö. Ailianosz / Claudius Aelianus, *Varia historia*, 13, 22.]

²⁶⁴ Muretus Tarka előadásaiban. [Plutarkhosz szerint (*Nicias*, 29, 2–3) a szicíliaiak szabadon engedték azokat az athéni foglyokat, akik hajlandók voltak Euripidész drámáit szavalni. Vö. Marc-Antoine Muret / Muretus, *Variae lectiones*, Antwerpen, 1583.]

²⁶⁵ Aelianus Lib. XIII. et Plin. L. VII. Cap. XXIX. [Pindarosz kultuszáról I. 260. jegyzet, Nagy Sándorról I. 251. jegyzet. Források: Ailianosz / Claudius Aelianus, *Varia historia*, 13, 7.; Caius Plinius Secundus, *Naturalis historia*, 7, 29.]

²⁶⁶ Ehhez az egész fejezethez igen sokat tesz hozzá Lilius Giralddi a *Historia Poetarum* révén. [Giglio Gregorio Giralddi / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545.]

²⁶⁷ Lib. III. de Arte. [Publius Ovidius Naso, *Ars amatoria*, 3, 411–412.]

²⁶⁸ Sat. VII. [Decimus Junius Juvenalis, *Saturae*, 7, 94–97. Az említett művészetpártolók: Caius Cilnius Maecenas I. 243. jegyzet; Gaius Proculeius (Kr.e. 65–?) római lovag; Fabius vsz. Paullus Fabius Maximus (?–Kr.u. 14.) Ovidius rokona; Marcus Aurelius Cotta Maximus Messalinus (Kr.e. 1. sz.) Ovidius pártfogója; Gnaeus Cornelius Lentulus, Kr.e. 97 egyik consulja.]

volt. Mindenki, aki képes arra, hogy megítélje valamennyire is a tehetséget, az emberi műveltséget és a szabad művészetek ismeretét; a föld mindama vidéke, amely a humanitás érzékében és az erkölcsök tiszteletében kiválóbb, a jó és derék költőket a tisztelet minden jelére, a szerencse mindenfajta gazdagságára méltóknak tartja. Fordítsuk szemeinket azokra a régiókra, melyekről tudjuk, hogy a tudományok és művészetek fénye beragyogja őket; és vegyük alaposabban szemügyre, hogy náluk mennyire becsülik meg az élő és a halott költőket. Mely művelt és széles látókörű itáliai ne említené dicsérettel Ariostot,²⁶⁹ Dantet,²⁷⁰ Tassot,²⁷¹ Guarinit,²⁷² 38 Metastasiót,²⁷³ Goldonit.²⁷⁴ Vagy Franciaországban Boileau-t,²⁷⁵ Molière-t,²⁷⁶ Racine-t,²⁷⁷ a nagy Corneille-t,²⁷⁸ Crébillont,²⁷⁹ Marivaux-t,²⁸⁰ Ronsardot,²⁸¹ Sabatiert,²⁸² Rousseau-t,²⁸³ Voltaire-t.²⁸⁴ Nemde ünnepelt manapság Saint-Lambert,²⁸⁵ Dorat,²⁸⁶ de Pezey,²⁸⁷ Bernard,²⁸⁸ Le Monnier,²⁸⁹ de La Harpe,²⁹⁰ Delille,²⁹¹ Léonard²⁹² és mások neve? Mily sokat jelentenek Angliában Dryden,²⁹³ Milton,²⁹⁴ Pope,²⁹⁵ Shakespeare,²⁹⁶ Johnson,²⁹⁷ Young²⁹⁸ és más hasonló kiválóságok nevei? Közelebb élnek hozzánk a németek, akiknek valóban olyan nagyszámú költők vannak, olyan Horatiusok, Anakreónok és Homéroszok, amilyenek sosem éltek korábban. Ha csak a jobbakat sorolnám fel, napokba telne. Vajon azt kellene gondolnom, hogy ők ily kiemelkedővé váltak volna, ha az ezzel járó megbecsülés és előnyök nem ösztökélik őket, hogy a költői lelkületet magukévá téve, atyáik által meg nem kísértett utakra lépje-

²⁶⁹ [Ludovico Ariosto (1474–1533) itáliai költő.]

²⁷⁰ [Dante Alighieri (1265–1321) itáliai költő.]

²⁷¹ [Torquato Tasso (1544–1595) itáliai költő.]

²⁷² [Giovanni Battista Guarini (1538–1612) itáliai költő, drámaíró.]

²⁷³ [Pietro Metastasio / Pietro Antonio Domenico Bonaventura Trapassi (1698–1782) itáliai író.]

²⁷⁴ [Carlo Goldoni (1707–1793) itáliai komédiaíró.]

²⁷⁵ [Nicolas Boileau-Despréaux (1636–1711) francia költő, esztéta.]

²⁷⁶ [Jean-Baptiste Poquelin, írói és színpadi nevén Molière (1622–1673) francia drámaíró, rendező.]

²⁷⁷ [Jean Racine (1639–1699) francia drámaíró.]

²⁷⁸ [Pierre Corneille (1606–1684) francia drámaíró.]

²⁷⁹ [Claude-Prosper Jolyot de Crébillon (1707–1777) francia regényíró.]

²⁸⁰ [Pierre Carlet de Chamblain de Marivaux (1688–1763) francia regény- és drámaíró.]

²⁸¹ [Pierre de Ronsard (1524–1585) francia költő.]

²⁸² [André-Hyacinthe Sabatier (1726–1806) francia költő.]

²⁸³ [Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) francia író, filozófus.]

²⁸⁴ [François-Marie Arouet / Voltaire (1694–1778) francia író, filozófus.] Rousseau, Voltaire és mások, akiknek a valódi költészet, melynek képzetét kialakítani szeretném, dicsőségére van, a hibáik miatt, melyeket mind tanaikban, mind erkölcsükben elkövettek, megvetést érdemelnek.

²⁸⁵ [Jean-François de Saint-Lambert (1716–1803) francia költő.]

²⁸⁶ [Claude Joseph Dorat (1734–1780) francia író.]

²⁸⁷ [Alexandre-Frédéric-Jacques Masson, marquis de Pezay/ Pezey (1741–1777) francia író, katona.]

²⁸⁸ [Pierre-Joseph Bernard (1708–1775) francia költő, katona.]

²⁸⁹ [Pierre Charles Le Monnier (1715–1799) francia asztronómus, író.]

²⁹⁰ [Jean-François de La Harpe (1789–1803) francia költő, író.]

²⁹¹ [Jacques Delille (1738–1813) francia költő.]

²⁹² [Nicolas-Germain Léonard (1744–1793) francia költő.]

²⁹³ [John Dryden (1631–1700) angol költő.]

²⁹⁴ [John Milton (1608–1674) angol költő.]

²⁹⁵ [Alexander Pope (1688–1744) angol költő.]

²⁹⁶ [William Shakespeare (1564–1616) angol író, költő.]

²⁹⁷ [Samuel Johnson (1709–1784) angol író.]

²⁹⁸ [Az eredeti névalak Jung, emendálva: Edward Young (1683–1765) angol költő.]

nek? Nem marad meg saját országuk határai között a leghíresebb költők hírneve; hanem miként őket magukat is átjárja a költői elragadtatás, úgy dicsőségük és halhatatlan hírük a nap mindkét házát, akarom mondani, az emberi szellem minden régióját bejárja. Dicsérjük őket, ünnepeljük, csodáljuk, égbe emeljük őket; mert mi lehetne náluk nagyobb, vagy az emberi szépséghez méltóbb? Akik a közös korlátok alól felemelkedve, saját szellemüktől hajtva az emberek jeles erényeit dicsőítik, ámbár nagy különbség van közöttük és a hősök között, mégis, hírnév tekintetében velük egyenlőek. Vajon nem ugyanolyan dicső és híres-e Homérosz, mint Akhilleusz?²⁹⁹ Vergilius, mint Aeneas?³⁰⁰ Tasso, mint Goffredo?³⁰¹ Az utókor egésze, mely cselekvésre buzdító írásaikban gyönyörködik, a szorgos és nemes költőket szívesen teszi hőseikkel egyenlővé, mert úgy találja róluk, hogy e világ színpadán ki-ki a 39 magához illő legnagyobb erényekkel tűnt ki. Ugyanaz az évszázad, mely Augustus császárról³⁰² híres, nem kisebb boldogsággal vallja magának, hogy ő szülte Horatiust³⁰³ és Vergiliust.³⁰⁴

De mit mondjunk a mi korunk azon vidékeiről és embereiről, akiket sem ehhez az aranykorhoz sorolni, sem az olyan emberek sorába emelni nem tudunk, akikről azt mondtam, hogy méltányosan ítélnék a dolgokról, tanultak és bölcssek? Nem tudok mást hozzátenni ehhez, mint amit e művem előszavában a kelletténél kevésbé patetikusán megfogalmaztam. Újra és újra kijelentem, hogy vannak emberek, akik *semmilyen* vagy *rossz ízléssel* rendelkeznek a költészet terén; az előbbieket a költészet *ellenségei*, az utóbbiak pedig a maguk véleménye szerint annak „*barátjai*”. Igen, jól tudom, hogy mindig voltak olyan emberek, akik ezt az igen jeles művészetet nem olyan értékeléssel és megbecsüléssel fogadták, mint kellett volna. A költészetnek is, akár valamifajta végzet elrendeléséből, akár a halandók hibájából megvan a maga sorsa, ami minden ügyre, még a legfontosabb, szent és profán ügyekre is érvényes: nevezetesen, hogy semmi nincs, amit mindig mindenki mindenhol egyformán helyeselné, még ha a művészek legbölcsebb, legfőbb műveiről is lenne szó. Theokritosz³⁰⁵ panaszkodik, hogy az ő korában nincsenek olyanok, akik, mint korábban a legtöbb és legnagyobb ember, arra vágyódnak, hogy híres tetteik miatt dicsérjék őket, és szeretnék azt, aki jól mond róluk. Legyőzte őket, mondja, a haszon utáni vágy: mindenki azt nézeti kezét ölbe téve, hogy honnan tudna több ezüstöt szerezni. Nehogy egy lepergett rozsdát is adjon másnak, inkább azt mondja: messzebb van a lábszár, mint a térd.³⁰⁶ Csak nekem legyen meg mindenem, a költőket pedig majd az istenek megjutalmazzák. Mert ki hallgatja meg egyáltalán a másikat? Legyen elég mindenkinek Homérosz, ő a legjobb költő, mert semmit sem kér tőlem.³⁰⁷ Maga 40 Horatius is megtapasztalta, hogy nem kevés gyűlölője és ellensége van a költők-

²⁹⁹ [Homérosz görög költő, és *Iliász* című eposzáinak hőse, Akhilleusz.]

³⁰⁰ [Publius Vergilius Maro latin költő, és *Aeneis* című eposzáinak hőse, Aeneas.]

³⁰¹ [Torquato Tasso itáliai költő, és *Megszabadított Jeruzsálem* című (Genova, 1581) eposzáinak hőse, Goffredo, azaz Godefroy de Bouillon.]

³⁰² [Augustus l. 209. jegyzet. Bár az ő élete átnyúlik a Kr.u. 1. századba, a két alább említett költő életrajzi adatai alapján Szerdahely a Kr.e. 1. századra gondol.]

³⁰³ [Quintus Horatius Flaccus (Kr.e. 65–Kr.e. 8) latin költő.]

³⁰⁴ [Publius Vergilius Maro (Kr.e. 70–Kr.e. 19) latin költő.]

³⁰⁵ [Theokritosz (Kr.e. 310 k.–245 k.) görög idillköltő, Szerdahely a 16. idilljére utal.]

³⁰⁶ [Theokritosz, *Idyllia*, 16, 17–18. A „messzebb van a lábszár, mint a térd” szentenciáról l. következő jegyzet.]

³⁰⁷ Idyll XVI. Ez a mondás: Γόνο κνημῖος ἔγγιον, egy bizonyos esemény alkalmával született, mondja Rotterdami Erasmus, és visszatér ahhoz, amit Terentius mond az Andriában: Mindenki jobbat akar magának, mint másnak. És: Magamhoz érzem magamat a legközelebbinek. És más hasonló. [Plautus is használja a fenti mondás latin megfelelőjét: „Genu tibia propius est.” – „A térdhez a lábszár van legközelebb.” Vagyis: 'ki-ki magának a legjobb barátja'. Desiderius Erasmus Rot(h)erodamus, vagyis Rotterdami Erasmus az *Adagia*

nek. De kik ezek? – kérdezné tán tőle valaki. Kétségkívül azok, akik a legelvetemültebb rómaiak, és a legméltóbbak a satírára. Így szól:

A tömegből

végig ki akárkit: vagy fősvény, vagy csúf hiúságban
szenved: ez asszonyokért őrvöng, amaz ott fiukért ég,
Albius érméken csügg, más az ezüst ragyogásán,
árut ad-vesz amaz, hol a nap fölkel s ahol este
nyugszik, langy fényét széthintve a tájra. Merészen
majd vesztébe rohan, mint forgószélben a porszem,
csak ne veszítsen, sőt vagyonát inkább gyarapítsa.
Mindezek utálják a poétát, s félnek a verstől.
„Szénás ennek a szarva, kerüld el! Hogyha nevettet
mást, nem kímél ez senkit, se magát, se barátját,
és ha papírra terít bárkit, már arra törekszik
hogy hallják meg a kútról vagy péktől hazatérő
szolgák és öregasszonyok is.”³⁰⁸

Vannak időnként olyan esetek, mikor magukat mérsékelni nem tudó, felzaklatott, a vétkekben rosszindulatúan szabados emberek azon fáradoznak, hogy a költészetnek minden módon ártsanak, és a halandók számára elviselhetetlennek állítsák be. Nem akarom azt állítani, hogy ennek a gyűlöletnek és üldözésnek a régi tűzfészkei a mi korunkra teljesen kialudtak. Mert amíg az erénynek helye lesz az emberi társadalomban, addig a költészet háborút fog viselni a bírvágy, a kapzsiság és mindenfajta véték ellen. Tanaquillus Faber sok vádat összegyűjtött;³⁰⁹ megújította a hadakozást Le Clerc;³¹⁰ Baillet a költészetnek tulajdonította az erkölcsök megrontását;³¹¹ Jean Jacques Rousseau nagy szájjal érvelt amellett, hogy a tudományok és a művészetek az erényes jóságot megrontják.³¹² Fabert szilárdan cáfolta Wilhelm Schütz,³¹³ Le Clerc-szel,³¹⁴ Baillet-vel³¹⁵ és a hasonló nyughatatlan bajkeverőkkel felvette a harcot Kortholt,³¹⁶

című gyűjteményében idézi a mondást, ez a 91. adagium. A lábjegyzetbeli két idézet pontos helye: Publius Terentius Afer, *Andria*, 427 és 636.]

³⁰⁸ Lib. I. Serm. IV. [Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 4, 25–38. Bede Anna fordítása.]

³⁰⁹ [Tanneguy Le Fèvre / Tanaquil[us] Faber (1615–1672) francia klasszikafilológus, említett műve: *De futilitate poetices*, Amsterdam, 1697.]

³¹⁰ [Jean Le Clerc / Johannes Clericus (1657–1736) genovai teológus és ókortudós, ide vágó műve: *Parrhasiana ou, Pensées diverses sur des matières de critique, d'histoire, de morale et de politique avec la défense de divers ouvrages de M. L. C. par Théodore Parrbase*, Amsterdam, 1699.]

³¹¹ [Adrien Baillet (1649–1706) francia tudós, több publikációja is kivívta a jezsuita tudósok ellenszenvét. Kapcsolódó műve: *Jugemens des savans sur les principaux ouvrages des auteurs*, Paris, 1685–1686.]

³¹² [Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) francia filozófus. Említett nézeteiről: *Discours sur les sciences et les arts*, Geneve, 1750.]

³¹³ [Friedrich Wilhelm Schütz (1677–1739) német teológus, említett vitairata: *Exercitatio adversus Tanaquilli Fabri Librum de futilitate poetices*, Leipzig, 1698.]

³¹⁴ [Jean Le Clerc / Johannes Clericus I. 310. jegyzet.]

³¹⁵ [Adrien Baillet I. 311. jegyzet.]

³¹⁶ [Sebastian Kortholt (1675–1760) két említett vitairata: *De puellis poetriis omissis ab Adriano Baillet scriptore libri cujus titulus: Des enfans devenus celebres par leurs études ou par leurs écrits*, Kiel, 1700; *Poetica vetus Romana aequae ac Graeca a contentu scriptoris Parrhasianorum vindicata*, Kiel, 1703.]

Menage,³¹⁷ Massieu,³¹⁸ 41 Camusat,³¹⁹ Gason,³²⁰ Temple,³²¹ és még mások, nem kevesen. Rousseau-nak³²² Szaniszló király,³²³ Helvétius,³²⁴ Bordes,³²⁵ Sabatier,³²⁶ Abbt³²⁷ serényen neki-ment, és darabokra szedte. Sok hasonlóról számol be C. Heinrich Schmid a költészet kultúr-történetében.³²⁸ De mikor azt kértem, miért van az, hogy néhány ember még korunkban is rossz vagy semmilyen ízléssel sem rendelkezik a költészet irányában, akkor a *tudatlanság*ot kell okként megjelölnöm. Akár nyíltan ellenségesek, akik semmilyen ízléssel nem bírnak; akár a maguk módján „barátok”, akikben viszont rossz ízlés lakozik: annál világosabban bizonyítják saját tudatlanságukat, amennyivel inkább igyekeznek azt elrejtteni. Mondjuk ki tehát valahára azt, amit látunk. Igazságtalan lennék, ha arról panaszkodnék, hogy egyesekben akkora tudat-lanság lakozik a költészet kapcsán, amekkora a legmélyebb rettenettel eltöltő emlékeim szerint a tizennegyedik században volt jellemző egyesekre: akkoriban ugyanis a költészet iránt akko-ra volt a gyűlölet, hogy akik a humanitás eme formáját üzték, és verset írtak, azokat mintegy mágusnak, jósnak, és nem is akarom mondani, minek tartották.³²⁹ A költészetet megvetők, bárkik is ők, ámbár saját és követőik véleménye szerint igen tanult emberek, számomra több, mint tudatlannak tűnnek. Mert ezt az oly szép tehetséget akár őszintén, igaz lelkükből, akár tettetve vetik meg: az első esetben eszement, a másodikban gőgös tudatlanságról van szó. Mert, könyörgöm, ki tudná a szépművészetek bármely részét is semmibe venni és gonoszul gyalázni, hacsak nem teljesen faragatlan és esztelen? Vagy aki a költészetet tettettett megvetés-

³¹⁷ [Gilles Menage (1613–1692) francia tudós vitairata: *Anti-Baillet, ou Critique du livre de Mr. Baillet intitulé Jugemens des savans*. La Haye, 1690.]

³¹⁸ [Massieu, Guillaume (1665–1722) említett vitairata és költésztörténete: *Histoire De La Poésie Française: Avec une Défense de la Poésie*, Paris, 1739.]

³¹⁹ [François-Denis Camusat (1697–1732) francia tudós említett vitairata: *Critique desintéressée des journaux littéraires et des ouvrages des savans*, La Haye, 1730.]

³²⁰ [Azonosítatlan szerző.]

³²¹ [William Temple, *A vindication of commerce and the arts: proving that they are the source of the greatness, power, riches and populousness of a state*, London, 1758.]

³²² [Jean-Jacques Rousseau I. 312. jegyzet.]

³²³ [I. Szaniszló / Stanislas Leszczyński lengyel király (1667–1776) vitairata: *Œuvres du Philosophe bienfaisant*, Paris, 1764.]

³²⁴ [Claude Adrien Helvétius (1715–1771) francia filozófus Rousseau-val vitázó művei: *De L'Esprit*, London, 1758; *De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation*, London, 1773.]

³²⁵ [Charles Bordes (1711–1781) a *Mercure de France* hasábjain kritizálta Rousseau-t: *Discours*, *Mercure de France*, 1751, Decembre, 25–28, 43–44, 56–57. Továbbá: *Discours sur les avantages des sciences et des arts prononcé dans l'assemblée publique de l'Académie des sciences et belles-lettres de Lyon, le 22 juin 1751. Avec la Réponse de Jean-J. Rousseau, citoyen de Genève*, Geneve, 1752. Rousseau több nyilvános levélben válaszolt neki.]

³²⁶ [Antoine Sabatier / l'abbé Sabatier de Castres (1742–1814) összefoglaló kritikája – *Le Véritable esprit de J.-J. Rousseau*, Collignon, 1804 – ekkor még nem volt publikus. Az utalás erre a kötetre vonatkozhat, melynek külön fejezete szól Rousseau-ról: *Tableau philosophique de l'esprit de M. de Voltaire: pour servir de suite à ses ouvrages, et de mémoires à l'histoire de sa vie*, Geneve, 1771.]

³²⁷ [Thomas Abbt (1738–1766) Rousseau-val kapcsolatok kritikája: *Vom Verdienste*, Goslar, 1766.]

³²⁸ [Christian Heinrich Schmid (1746–1800) német tudós összefoglaló műve: *Theorie der Poesie nach den neuesten Grundsätzen und Nachricht von den besten Dichtern nach den angenommenen Urtheilen*, Leipzig, 1767.]

³²⁹ Példa erre kora legműveltebb férfiúja, Petrarca. Megnézendő Girolamo Squarciafico róla írott életrajza. [Francesco Petrarca (1304–1374) itáliai költőről Girolamo Squarciafico *Vita Petrarchae* címmel írt életrajza Petrarca műveinek 1503-as velencei kiadásának (*Librorum Francisci Petrarche impressorum annotatio. Impressum Venetiis per Simonem Papiensem dictum Bivilaquam. Anno Domini 1503. die vero 15. Iulii*) bevezetőjeként jelent meg.]

sel, undorral fogadja, ki ne lenne a saját faragatlansága közepette még gőgös is? Teljesen bizonyos, hogy ez azoknak a vétke, akik arra törekszenek, hogy mások előtt, mások véleménye szerint kitűnő tudományú embernek számítsanak, de valójában nem is ismerik a költészetet. Megvetik, amit nem ismernek, **42** nehogy úgy tűnjének, mint akik egy jó dolog kapcsán tudatlanok; és azt gondolják, hogy e megvetés révén bölcsességük méltánylást és dicsőséget nyer: ámbar egész tudományuk gyakran csak szavak külső héjában, vagy sajátos fantazmagóriáikban áll. Teljesen hígvelejű volnék, és inhumánus, ha az általuk kifejtett tudomány bármely részét is meg kívánnám gyűlöltetni. Sőt, inkább színleg becsülöm, figyelem, tisztelem: elismerem, hogy mind a közjó érdekében született, és Isten legfőbb jósága által megengedett. Kijelentem, hogy teljes mértékben hasznos vagy szükséges, ajánlom, és biztatom őket, esedezem nekik, hogy mindezek művelésébe, további terjesztésébe munkát, fáradozást, teljes szorgalmukat fektessék. Ez az, amire törekszem: mert nem nagy fáradság elérni, hogy ez az arrogáns, pökhendi emberfajta teljesen lelepleződjék, hogy saját magának és tudományának igaz valója ismertté legyen, és bebizonyosodjék, hogy valójában mily kicsiny az ő tudásuk, mily felszínes, hitvány, árnyékszerű.

A másik gyalázat, amit a költészet „barátai” a költészetnek felrónak, hasonlóképp a tudatlanságból fakad. Emlékezzünk, milyen sok korszak volt, amelyekben vagy örülnünk kellett, vagy fájlalnunk azt, hogy egyfajta szerencsés bőség, vagy épp kár érte a köz- és magánügyeket. Íme, a legérdemesebb férfiak kerültek a tartományok élére, győzelmeket értünk el, béke köszöntött be, gyarapodnak a királyságok, fejedelmek születnek, királyokat koronáznak, vagy egy betegség válsághelyzetéből az égiek adományaképp megszabadulunk: meg kell ünnepelni a diadalt, Istennek ünnepélyesen hálát kell adni, és kifejezésre kell juttatni a közös örömet és szerencsekívánságokat. Ha szabad nekem ezen igen választékos emberekhez, a költészet és a szépművészetek tönkretevőihöz szólnom, arra kérném őket igen erősen, hogy emeljék fel néha hangjukat, és a szeretet és tisztelet közös és nyilvános ünneplése közepette tegyenek eleget kötelességüknek. Kívánnám ugyanis hallani **43** az ő ékesszólásukat, látni az ő tehetségüket; és oly mély és magasztos tudományukat oly türelmetlenül várom, feltűzelve a csoda iránti hihetetlen vágytól: pedig egyébként azt mondanám, hogy tilos a szépművészeteket az örömnépe közepette elhallgattatni. – De hallgatnak ők, és csak annyit böknek ki, hogy majd a költők és a szónokok beszélnek. A költészet szellemét és szavát követelik saját csendjük és éretlen némaságuk leplezésére. Nem tudom leplezni, hogy min csodálkozom a leginkább. Ha a költészet ilyen ócska és silány az ő szemükben, miért követelik meg azt az örömnéphez, az Isten és az emberek tiszteletére, és a legnagyobb ünnepekhez? Vagy ha már megkövetelik, és átadják neki magukat, érzékeiket, akkor miért vetik meg? A költészet „barátai” pedig különféle területeken jelennek meg jóakaratólag, de a művészet megfelelő ismerete, tanulmányozása nélkül. Nem is tudom, talán már második évszázada igyekeznek hihetetlen hevességgel verset írni, hihetetlen ambícióval elérni a bábérkoszorút, hihetetlen versengéssel kiszolgálni a mágnások dicsőítését, köszöntését, a nekik való tapsolást és játszást. Minél többször fontolgatom ezt, eszembe jut ama bizonyos szinopéi filozófus.³³⁰ Mikor ugyanis Philipposz király³³¹ seregével a korinthusiakat³³² fenyé-

³³⁰ [Szinopéi Diogenész (Kr.e. 412–323) görög filozófus, melléknevét szülővárosáról, Szinopéről kapta. Az itt elbeszélte anekdota forrása: Rotterdami Erasmus, *Adagia*, 4. 3. 6.]

³³¹ [II. Philipposz (Kr.e. 382–336) macedón király.]

³³² [Korinthosz: város Görögországban, a Peloponnészoszi-félszigetet a kontinentális Görögországgal összekötő földhídon (Isthmosz), Athéntól 78 kilométerre.]

gette, hirtelen mindenki zaklatottá vált, megijedt, és minden egyes ember a védekezésen fáradozott. Egyesek sziklákat hordtak, mások a város falait javították, megint mások a bástyákat és tornyokat erősítették meg. Voltak, akik fegyvereket készítettek, megint mások másfajta dolgokon munkálkodtak, melyeket az ellenség visszaverésére, elűzésére alkalmasnak gondoltak. Mikor ezt látta Diogenész, akinek semmi dolga sem volt, köpenyébe burkolódzva elkezdte görgetni a hordóját. Erre valaki megkérdezte, mit csinál, mire ő azt felelte: – Görgetem a hordót, nehogy úgy tűnjék, hogy míg mindenki dolgozik, én lopom a napot. – Nem is mondok semmit az „igazi” költőkről, akiknek csapata a latinoknál igen szűkös: azokra gondolok itt, akik elégnék gondolják, ha a szavakat verslábakba, és szoros ütemekbe fűzik, vagy egyik-másik ezópuszi mesét konkrét esetekre alkalmazzák; vagy összetákolnak egy komédiát, 44 tragédiát. Ők, mint mondtam, gyalázatára válnak annak, amit megnemesíteni szeretnének; gyűlöletessé és undorítóvá teszik azt, amihez hozzáérnek; nem megbecsülést, hanem problémákat okoznak a legjelesebb művészetnek. Láthatod köteteket itt-ott megjelenenni, forogni az olvasók kezében, szavalni verseiket, szerepelni nevüket a közbeszédben: mert sokakat megszállt a csillapíthatatlan írási ragály. Mikor erre gondolok, szinte hányok. Mégis ezeknek tapsolnak a faragatlanok, őket csodálják, és időről időre megkoszorúzzák ezt az ostobaságot azok, akiknek a dicséretére született. Maguk a szerzők pedig egyre nagyképűbben pöffeszkednek, magasba emelik fejüket, és homlokukkal a csillagokat verdesik: úgy tűnnek saját maguk számára, mintha megannyi Apollók lennének. Ne vessen vagy bosszankodjék a költők népe? – „Azt, aki rossz verset költött, nevetik, pedig ő mily / büszke dalára, amit firkál, ünnepli magát és / hogyha te hallgatsz, ő dicséri magát s szeme fénylik.”³³³ Hagyom ezeket, de nem annyira szidalmazva, mint ahogy tette azt Phormio filozófussal Hannibál.³³⁴ Inkább szeretném a magam jogos fájdalmát ezzel a rövid beszéddel kiadni, mint akár legádázabb ellenségeinket, akár fonák „barátainkat” keserűbben szidalmazni, támadni. Amit mondtam, általánosságban mondtam; de így is világos és egyértelmű. Senkit sem neveztem személyesen nevén. Ha van olyan, aki szavaimból bármit is magának tulajdonít, vagy úgy érzi, rá vonatkozik, ez amellett szól, hogy hibás ebben. Nem lehet a költészetet annyira ócskának, semminek tekinteni, hogy az igazságtalanságokkal sújtva fel ne merje emelni szavát. Ki az, aki nem teljesen érzéketlen lévén, ne fájlalna, ha megvetik? Nem új, ami történik: sértőbb, ha megvetnek, mint ha bolondsággal vádolnak. Ha emberi dolognak tartjuk mást 45 bosszantani: akkor bűnnek fog számítani nem érteni a bosszantást? Jól esik időnként figyelmeztetni a költészetet megvetőket, hogy legyenek bölcsebbek; és kiművelni annak színlelt „barátait”, hogy tanulják meg, milyen lélekkel, milyen ragaszkodással kell viseltetniük iránta.

³³³ Horatius Lib. II. Epist. 2, 106-től. [Quintus Horatius Flaccus, *Epistulae*, 2, 2, 106–108. Bede Anna fordításában.]

³³⁴ Erről érdemes megnézni: Cicero L. II. de Orat. n. XVIII. [Hannibal karthágói hadvezért (Kr.e. 247–183) egy Phormio nevű filozófus az anekdota szerint meghívta az előadására, ahol a hadtudományról kezdett beszélni. Hannibál bolondnak nevezte, mert őt, a híres hadvezért akarta elméleti tudósként harcászatra oktatni. Marcus Tullius Cicero, *De oratore*, 2, 18, 75–76.]

MÁSODIK KÖNYV. A KÖLTÉSZET TERMÉSZETÉRŐL

Bevezetés

Arisztotelész már régen megmondta, hogy a költészet nem más, mint *imitáció*.³³⁵ Ez üres, és túl rövid kijelentés; nem elegendő ahhoz, hogy a költészet művészetének természetét teljes és átfogó módon megismerjük. Számomra is általában imitáció a költészet; mégpedig a *természeté*. De nálunk, különösen a szépművészetek és széptudományok területén, a természet kétfajta lehet: *tényleges és szép*.³³⁶ Azt állítottam, hogy a költészet mindkét fajta természetnek az imitációja. Amde ennek kijelentésével nem tudtam megmutatni a költészet igazi arcát; vannak ugyanis más vonásai, melyek alapvetően formálják. Tehát hangozzék így a meghatározás: a költészet művészet, mely tárgyként mindent, ami valós vagy valószerű, feldolgoz, és azt vagy elbeszéli, vagy sajátos nyelvezettel eljátssza, az emberi élet megalapozásának céljával. Ebben rejlik a költészet lényege. Nevét a képzésből, létrehozásból vette;³³⁷ ezen elnevezést valamennyi művészetre alkalmazni lehet, melyek vagy létrehozáson, vagy **46** imitáción alapulnak. Mivel pedig a mi költészetünk, mint művészet egyedülálló jelentőséget ért el mind az imitációban, mind a képzésben, ezért sajátos megnevezésként megilleti a κατ'εξοχήν jelző.³³⁸ A költészetnek tehát minden a tárgyát képezi: azt vagy elbeszéli, vagy eljátssza. De akár elbeszéli, akár eljátssza, megőrzi sajátos színeit és nyelvezetét, és olyan módon játszik, mint a festő. A festő először tárgyat választ magának a valós vagy fiktív világból; majd azt megfelelően elrendezi, felvázolja, színekkel ékesíti; végül a tárgyat az emberi elméhez és szokásokhoz, erkölcsökhöz alkalmazza: olyan tehát a költészet, mint a festészet.³³⁹ Ez a költészet természete, ez az a bizonyos arisztotelészi imitáció. Arisztotelész ugyanis valóban ugyanazon szellemi nézőpontból nézte ezt is, amiről beszéltem, és mint amellyel minden dolog hatását és természetét szemlélte. Nem akarok tömör lenne ebben a tágas témában; amit néhány szóval felvezettem, a következő rendben fogom kifejteni:

- I. Mi a költészet anyaga?
- II. Mi a költészet formája?
- III. Mi a költészet célja?

³³⁵ Lib. I. de Poet. Cap. I. és II. [Arisztotelész, *Poétika*, 1448b.]

³³⁶ Doctr. Boni Gustus, második rész. [Utalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores*, II, Buda, 1778. 3, 2–4. fejezet. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos: *Szerdahely György Alajos esztétikai írásai I. Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 246–262.]

³³⁷ Ποιέω, ποιήσεις, ποιήμα stb. [A görög ige és a két főnév elsődleges jelentése: 'készítek, teremtek, alkotok', 'teremtés, képzés, alkotás', 'teremtmény, mű, alkotás'.]

³³⁸ [κατ' εἰς ἑξοχὴν ὁ γόργος melléknév jelentése: 'kiemelkedő, kiváló'.]

³³⁹ Hor. in A. P. [Az „ut pictura poesis” elve: Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae* 2, 4, 361.]

Első fejezet. A költészet anyagáról

A költészet anyaga lehet *általános* vagy *sajátos*. Általánosnak azt nevezem, amit más művészetek is magukénak tekintenek: mint a természettörténet, politika, asztronómia, geometria, tárgyi és erkölcsi filozófia, jogtudomány. – Mert amivel csak a többi tudomány, akár szent, akár profán légyen, külön-külön, sajátlag foglalkozik, mindazt a költészet joggal tudhatja magáénak: foglalkozik természeti és isteni tárgyakkal egyaránt, és semmiféle 47 határok közé nem szorítható, nem meghatározható. Akad olyan dolog, amit a költők érintetlenül hagytak volna, amit ne találtak volna fel, vagy utánoztak volna kifejtettebben? Igen ismert költő Vergilius Maro.³⁴⁰ Vajon nem úgy kezel-e mindent, hogy egyszerre látszik közkatonának és hadvezérnek, hajósnak, csillagásznak, geográfusnak, zenésznek, történetírónak, szónoknak, politikusnak, polgárnak, jogtudósnak, filozófusnak és teológusnak? Lám, a karthágói vendégségben, ama éjszakai ünnepen, amit Dido királynő vendégének, Aeneasnak rendezett királyi pompával, a nagyhajú Iopas zendítette meg arany lantját, akit a nagy Atlas tanított.³⁴¹ Megéneklie a Hold pályáját és a Nap útját; majd az emberi nemzetséget, a nyájakat, az esőt és a tüzet; a sarkcsillagot és az esőhozó Hűászokat,³⁴² a Nagy- és a Kismedvét; hogy miért sietnek az óceánba bukni a téli napok, és mi késlelteti a hosszú éjszakákat.³⁴³ Ezen a szöveghelyen bemutatja e kiváló szerző, hogy a költészettel az égi és földi dolgok ismerete szoros összefüggésben áll. Én itt, amikor a költészet általános anyagát tekintem át, arra vágyom erősen, hogy mindenki észrevegye azt az egyet: veszélyes dolog a költészet birodalmába belépni, és a költők mesterségét felvállalni. Mert hiszen ehhez a művészethez végtelen tudás szükséges, és nagyon könnyű a tudás ily nagy tömkelegében hibázni, a költészet határtalan terein nem venni észre valamit, ami az olvasóknak, nézőknek majd szembeötlik, és a szerzőnek nem épp dicséretére szolgál, a hanyagság vagy a képzetlenség bélyegével megjelölve őt. Mert Marónál is ki tanultabb, ki elmésebb? Mégis, mikor Afrikába vezeti hősét, az nem egy vagy két, hanem egész csordányi szarvassal találkozik.³⁴⁴ Mikor pedig ama híres vadászjelenetet megírta, mely Dido romlásának, halálának elsődleges oka volt, újfent úgy mutatja be, hogy a szarvasok nyíltabb, szabadabb tereken kelnek át, és 48 elhagyva a hegyeket, csapatostul mindenfelé futnak.³⁴⁵ Fennmaradt azonban egy ókori történeti emlék, miszerint szarvasok Afrikában vagy nem, vagy alig voltak; de azon a vidéken, mely Carthago közelében terül el, egészen bizonyosan ismeretlen állatfaj volt.³⁴⁶ Ezt még talán el

³⁴⁰ [Publius Vergilius Maro (K.r.e. 70–K.r.e. 19.) római költő.]

³⁴¹ [Publius Vergilius Maro *Aeneis* című eposzának 1. és 2. énekében olvasható karthágói királynő lakomájának leírása, melyen vendégül látja a palotájába tévedt Aeneast. Jópás valóban udvari költőként és Atlasz titán tanítványaként jelenik meg, az itt idézett sor Lakatos István fordításában így hangzik: „Ekkor a fürtös Iópás kezd aranyos citharáján / Dalt pengetni, amint neki rég tanította nagy Atlas.” (*Aeneis*, 1, 740–741).]

³⁴² [Hűászok: az „esőhozók” a görög mitológia nőalakjai, öt nővér, Atlasz titán és Pléioné lányai, akik a mitológia szerint csillaggá váltak. A görögök esőcsillagoknak is hívták, mert az égen való megjelenésük májusban és november elején az esős időszak bekövetkeztét jelzik.]

³⁴³ Aen. I, 740-től. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 1, 740–756.]

³⁴⁴ Ugyanott, 185-től. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 1, 184–193.]

³⁴⁵ Aen. IV, 154-től. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 4, 153–159.]

³⁴⁶ [Korántsem biztos, hogy itt Vergilius szarvashibát követett el: gímszarvasok például ma is élnek Észak-Afrikában.]

lehet viselni; de az már igazán csúf dolog: véteni abban, melynek tudományában, tudásában valaki mesternek vallja magát. Újjal mutogathatnám azokat, akik miközben metafizikai, morális, történeti, fizikai és más tudományokhoz tartozó tárgyakat adnak elő ásványokról, állatokról és növényekről tanköltemény formájában, azt hibákkal és tévedésekkel szennyezik, majdhogynem gyalázatosan.

A költészet másik fajta tárgya *sajátos* és tényleges: nevezetesen az emberi cselekedetek. A költőknek imitálniuk kell az emberek cselekedeteit, ahogyan azok le szoktak zajlani, ahogyan az emberek véghez szokták őket vinni. A költészet ugyanis része a politikának, vagyis a polgári társadalom tudományának. Mivel ez a polgárok jóllétét tartja fő céljának, ami pedig a cselekvésen múlik: szükségképp a költészetet, akárcsak a politikát, az emberi cselekedetekre lehet visszavezetni, azokat imitálja elsődlegesen, vagyis lényegileg. Emiatt az emberi cselekedetek utánzásában mind az emberi élet megjelenítésének hasznos, mind pedig előre vivő voltára gondot kell viselni a költőknek, munkát és szorgalmat kell fektetniük ebbe. Kell beszélniük jó és rossz dolgokról, keresendő és kerülendő dolgokról, tiszteletre méltó és csúf dolgokról, hasznos és szükséges dolgokról, az erényről, az igazságosságról, a bölcsességről és az ezekkel ellentétes vétkekről; a polgári közösségek rendjéről, az emberek erkölcséről és szokásairól. Mindeközben az egész emberiség állapotát kell szemük előtt tartaniuk; melyben mondhatatlanul sok és sokféle példái történnek meg a vétkeknek és erényeknek, és mondhatatlanul eltérő törekvések működnek. Úgy tűnik nekem, hogy a költők egyszersmind megannyi történetírók, etikusok, filozófusok és teológusok, akik a kegyetlenséget és a kegyességet, a butaságot és a bölcsességet, a mértéktelenséget ⁴⁹ és a mértékleteséget, a csúfost és a nemest életszerűen örökítik meg, és az erények továbbadása során a vétkeket is bemutatják – az előbbieket, hogy törekedjünk rájuk, az utóbbiakat, hogy kerüljük őket: ha ezeket nem ismernénk, mit is tehetnénk? Ezért van, hogy a költőknek nagymértékben hasznos és szükséges a jó és rossz dolgok ismerete, és nekik, akárcsak a szent szónokoknak, az erkölcsfilozófiát alaposan át kell tanulmányozniuk. Ez az oka, amiért a bölcsék úgy vélik, hogy a költészet egyfajta filozófia, történetek álruhájában. És mivel a művészetek és minden tudomány az emberi természet megsegítésére és tökéletesítésére rendeltetett, mely tudomány ne lenne szükséges a költők számára? Mit is tehetnének az emberi és isteni dolgok sokrétű ismerete nélkül, mit is tudnának dicső és nemes módon létrehozni? Ha körültekintünk valamennyi nép legjobb íróin és költőin, mindegyikükben külön-külön is mindenfajta tudomány legbiztosabb ismeretét, hatalmas műveltséget, széleskörű tájékozottságot, teljes és összefoglaló enciklopédikus tudást fogunk találni. Vajon a mi Homéroszunk ily illő módon tudott volna költeni a legfőbb, és a közrendű dolgokról, a természetről, az égről, a földről, a tengerekről, az alvilágról, tájegységekről, városokról, törvényekről, művészetekről, intézményekről, erényekről és hibákról; vajon ilyen jól és szerencsés módon imitálta volna emberek cselekedeteit, beszédét, tehetségét, szokásait, érzelmeit és törekvéseit – ha nem lett volna jártas sok tudományban és szinten mindenfajta dologban?³⁴⁷

³⁴⁷ Sok dolgot mond el erről a témáról Marmontel, Viperanus, Graulina, Casteluetro, Jacobus Pontanus, Gyraldus. [Jean-François Marmontel (1723–1799) francia tudós, feltehetően *Poétique française*, Paris, 1763–1767 című művéről van szó. Giovanni Antonio Viperano (1535–1610) költészettörténete: *De poetica libri tres*, Antwerpen, 1579. Gianvincenzo Gravina (1664–1718) idevágó munkája: *Della ragion poetica libri due e della tragedia libro uno*, Venezia, 1731. Lodovico Castelvetro (1505–1571) híres Arisztotelész-kiadása: *Poetica d'Aristotele vulgarizzata e sposta*, Basilea, 1576. Jacobus Pontanus / Jacob Spanmüller (1542–1626) jezsuita szerzőnek feltehetően az iskolai tankönyvként forgatott *Progymnasmatum latinitatis*,

Kérdezhetné valaki: ha a költő sajátos feladata az emberek cselekedeteivel versenyre kelni, azokat utánképezni, mit keresnek a költészetben a vadállatok, az élettelen dolgok, az istenek és istennők, a különféle tanok, művészetek és tudomány bősége? – **50** A válaszom: mindent, ami egymással érintkezik, úgy kell kifejezni és előadni a költészetben, hogy a maga sajátos anyaga, nevezetesen az emberi cselekedetek mentén jelenjék meg és rendeződjék el. Nincsenek üres tanmesék, nem a gyerekek neveltetésére készülnek a fabulák: ami csak az állatokról, égi, földi részletekről, ami csak valós vagy fiktív dolgokról ezekben bennfoglaltatik, mindent az emberi cselekedetekre kell vonatkoztatni. Akár általános, akár sajátos, egyedi a költészet anyaga, igaz rá: majd minden más művészet látszódik benne; a költészetnek azonban nincs sajátos terepe, melynek határait kerítés őrzi. Ennek oka: mivel a költészet sajátos módon és joggal került az emberi intézmények közé, mindenfajta sajátos képességünket, különösen értelmünket és akaratunkat tudnia kell kormányozni. Nemde táplálja a gondolkodást és a megértés képességét valamennyi dolog bemutatásával; akaratunkat pedig serkeni a bemutatott emberi cselekedetekkel? Ezért van, hogy Franciscus Petrarcanál az imígy kérdezősködő Scipionnak: – Mit szabad a költőnek? Mutasd meg nekem, teljes biztonsággal be tudod-e határolni e nevezetes dolog körvonalait! – ezt felelte Ennius:

Ami esemény csak van a történelemben,
ami érénytisztelet, ami életbeli tény,
természeti törekvés, szabad a költőknek
átvenni, mégis, megengedett, hogy idegen öltözetbe bújtatva,
máskor meg mezítelenül adva, vagy könnyű fátyollal fedve csalják szemünket:
így mikor e tények nyíltan szembejönnek, valójában rejtőznek előlünk.
Aki csak koholja, amiről ír, nem szabad azt a költő
névvel illetni, sem vátésként tisztelni: csupáncsak
hazugnak nevezzük. Ennek alapján mindent kikövetkeztethetsz,
amit tudni akarsz.³⁴⁸

Mindazon anyag, amit a költő feldolgoz a művében, akár általános, akár sajátos: az vagy igaz, vagy **51** *fiktív*, azaz költött. Néha a költő olyan dolgokról szól, melyek összefüggenek a valósággal, vagy valójában is jelen vannak minden dolgok egyetemes természetében. Mert ámbár a ποιησις a teremtés művészetét, a ποιημα pedig a teremtményt, azaz művet jelöli,³⁴⁹ nem mindig kényszerül arra a költő, hogy a semmiből hozzon létre magának anyagot. Sőt, az elbeszélő költészetben, a drámai költészetben, az eposzban, a tragédiában és más, kisebb jelentőségű költészeti fajokban, mint a köszöntőversekben és a dicsőítő költeményekben – ezekben, mint mondtam, egyfajta történeti igazság szokott mintegy alapul szolgálni, melyre nagyszerűen lehet építkezni. A tanító költészetben pedig ebben a tekintetben minden valóságos. Mégis, nagyjából költönie, képeznie kell a költőnek, vagy teljesen új anyag létrehozásával, vagy valós anyag új formába öntésével, és ezáltal fiktív, költött dolgokra való támaszkodással. Tehát hol azt gondoljuk, hogy bizonyos tanácsok az istenektől származnak; hol arról mesélünk, hogy álmot, látomást látunk; majd a Hírnév, Irigység, Álom, Mars,

Ingostad, 1588 című művéről van szó, melynek első, irodalomtörténeti része külön is megjelent: *Jacobi Pontani Progymnasmatum Latinitatis sive dialogorum cum anotationibus, Vol. 1: De rebus literariis*, Lugduni, 1592. Giglio Gregorio Giraldi / Lilius Gregorius Gyraldus (1479–1552) itáliai humanista, az utalás *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545 című művére vonatkozik.]

³⁴⁸ Lib. IX. de Africa. [Francesco Petrarca, *Africa*, 9, 97–106.]

³⁴⁹ [L. 337. jegyzet.]

Háború fiktív személyeit és lakhelyeit gondoljuk ki; majd szobrokat és képeket formálunk meg templomok ajtaján, pajzsokon, ruhákon; majd élettelen tárgyaknak tulajdonítunk érzéseket; és fiktív bűnök ikonikus megjelenítését mutatjuk be; és a fantázia számtalan képződményét hozzuk létre teremtő szellemünkkel.³⁵⁰ A költő egyrészt egy második természetet, másrészt sokféle sorsot, harmadrészt minden egyebet, amit csak bölcsen akarhat, megteremt. Ebben áll a költészet különleges és egyedülálló előjoga. A többi művészet ugyanis olyanfajta dolgok körül forog, melyeket az Isteni Mester teremtett; a költő azoknak a dolgoknak, melyek léteznek, másfajta arcát, azoknak a dolgoknak pedig, melyek nem léteznek, magát az arcát mutatja fel: ezért nevét, úgy tűnik, nem az emberi közmegegyezés révén, hanem a természet gondos 52 előrelátásából kapta, mondja Iulius Caesar Scaliger.³⁵¹ Semmi sem tartozik inkább ide, mint amit az igen szigorú ítész, Baco de Verulamius³⁵² megfigyelt: hogy tudniillik a költészet teljes egészében nemes alapokon, és az emberi természet méltóságát a legnagyobb mértékben szem előtt tartva épült fel. Ezek méltó szavak, melyek e munkában aranybetűkkel álljanak. Mivel az érzéki világ a racionális intelligenciánál alacsonyabb rendű, mondta ő, úgy fest, hogy a költészet az emberi természet azon dimenzióját gyarapítja, amelyet a történetírás elutasít; és a léleknek mintegy árnyképekkel nyújt kielégülést azokban a kérdésekben, amelyekben bizonyosságot nem lehet szerezni. Mert ha egy eseményt tüzetesebben szemügyre vesz a költészet, akkor általa szilárd érv születik amellest, hogy a dolgok nagyszerűsége még ragyogóbbnak, rendje még tökéletesebbnek, változatossága még szebbnek tűnjék az emberi lélek számára, mint az a maga természeti valójában, megtörténte után bármi módon is lehetséges lenne. Amiért is, mivel azon tettek és események, melyek a valós történelemben lezajlanak, nem rendelkeznek akkora tágassággal, mely az emberi lelket kielégítené, íme, kéznél van a költészet, mely a tetteket hősiessébbé költi át. Mivel a valós történetírás az események végkimenetelét a legkevésbé sem az erények és bűnök érdemei mentén beszéli el, korrigálja azt a költészet: a végkimenetelt, a szerencsét az érdemek és a bosszuló Nemesis törvénye mentén mutatja be. Miközben a valóságon alapuló történetírás az események áradó tömegével és egyformaságával az emberi lelket csömörrel tölti el – felüldíti azt a váratlan, változatos, viszontagságokkal teli dolgokat megéneklő költészet, olyannyira, hogy a költészet mindezt nem csak a gyönyörködtetés szempontjából, hanem a lelki nagyszerűség és az erkölcsök számára is haszonnal teszi. Ezért, és méltán mintegy valamiféle isteni erő részeseként tűnhet fel, mivel a lelket felemeli, a magasba ragadja: a dolgok képét a lélek vágyaihoz alkalmazza, nem pedig a lelket idomítja a dolgokhoz, mint azt az értelem és a történetírás teszi. És mindeme csáberőkkel és összhangzással – hiszen az emberi 53 lelket a zenei összhang hozzáadásával is simogatja, emiatt még édebben tudja magát belopni a szívbe – egyenes utat nyit hozzá, hogy megbecsüljék még a

³⁵⁰ Bővebben ír erről Alexander Donatus, *Ars poetica*, La Motte, et Ioannes Dekenius, *Observat. Poet.* [Alessandro Donati (1584–1640) jezsuita említett műve: *Ars poetica sive institutionum artis poeticae libri tres*, Köln, 1633. Antoine Houdar de La Motte (1672–1731), *Odes avec un Discours sur la poésie en général, et sur l'ode en particulier*, Paris, 1707. Joannes Dekenius / Jan Dekens, *Johannis Dekenii e Soc. Jesu. observationes poeticae exemplis illustratae*, Kiel, 1691.]

³⁵¹ Lib. I. Poet. Cap. I. [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561. 1.]

³⁵² [Bacon kijelentése valójában a hősköltészetre vonatkozik: „Atque de poesi narrativa, sive eam heroicam appellare placet (modo hoc intelligas de materia non de versu) ea a fundamento prorsus nobili excitata videtur, quod ad dignitatem humanae naturae imprimis spectat.” Francis Bacon, Baron of Verulam, *De augmentis scientiarum*, Lib. II, Cap. XIII. Amsterdam, 1662, 144.]

nyers korszakokban is, még a barbár népeknél is, akik minden egyéb más tudománytól teljes mértékben elzárkóznak.³⁵³

Bármilyen legyen, amit a költészet megjelenít, *valószerűnek* kell lennie. Mert amint a képen is nagyobb hatású a szín a vonalnál a valóság képeként és külszíneként; úgy a történet, és mindenfajta látszat a valósághoz hasonul. Emiatt itt is megkövetelem azt a fajta valószerűséget, amit a harmónia törvényei kapcsán már kifejtettem: nevezetesen, hogy minden dolog, mely a tehetség szabadságának, vagyis a fantáziának a fikciója, az vagy a természet, a személyek, a szokások és erkölcsök törvényei szerint alakíttassék ki; vagy pedig a közvélekedéshez alkalmaztassék.³⁵⁴ Mászt jelent ugyanis a dolgok és személyek természete szerinti valószínűség; és mászt az, ami a történeti hagyományra, azaz a közvélekedésre, hírnévre, tradícióra épít. Az előbbieket valóságos, az utóbbiak egy elbeszélte világon alapulnak; az előbbieket abszolút értelemben valószerűek, az utóbbiak feltételesen, vagyis egyfajta költött, de szükségszerű előítélet alapján, mely a közvélekedés, hírnév, megszokás alapján kerül elfogadásra és megerősítésre. Ez az, amit az oly kiváló Arisztotelész tanít, mikor ezt mondja: A költőknek nem muszáj magukat a megtörtént eseményeket elbeszélteni, hanem azt, ahogyan meg kellett volna történniük, és ami megtörténhet a valószínűség és a szükségszerűség alapján.³⁵⁵ Arkádia, a pásztorok hazája, amit a bukolikusoknál látunk,³⁵⁶ az Aranykor és az Ezüstkor,³⁵⁷ Elízium mezeje,³⁵⁸ Pluto birodalma,³⁵⁹ lángoló folyók,³⁶⁰ Vulcanus és a Küklopszok dolgai,³⁶¹ a Hesperidák kert-

³⁵³ Lib. II. de Augmento Scient. [L. előző jegyzet.]

³⁵⁴ Part. I. Doctr. Boni Gustus. [Utalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores*, I, Buda, 1778. 4. 3. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos: *Szerdahely György Alajos esztétikai trásai I. Aesthetica (1778)*, kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 103–109.]

³⁵⁵ Cap. VII. de Poet. [Arisztotelész, *Poétika*, 1451b.]

³⁵⁶ [Arkádia: földrajzilaga Peloponnészosz közepén elterülő hegyvidéki táj. Pauszaniász és Polübiosz szerint az itt élő pásztorok jó zenészek voltak, akik őrizték a hagyományosan paraszti vendégszeretetet és szigorú erkölcsöket, mindamellett durva életmódjukról voltak ismertek. Ugyanígyennek írta le Arkádiát Ovidius is *Fasti* című művében. Vergílius eklogáiban ezzel szemben Arkádia az idillikus pásztori élet és a boldogság helyszíneként jelenik meg. Nicolas Poussin *Et in Arcadia ego* című híres képe hozzájárult ezen értelmezés 18. századi elterjedéséhez. Goethe és Schiller szintén a 'költészet hazája' értelemben említették Arkádiát. Vö. Kazinczy Ferenc és az Arkádia-pör.]

³⁵⁷ [E mitológikus időszemlélet legismertebb megfogalmazása Hésziodosz műveiben található. Szerinte Kronosz uralma volt az aranykor, amelyet folyamatos hanyatlás követett: ezüstkor, rézkor, héroszok kora, vaskor (ez Hésziodosz jelene). Ovidius műveiben (*Fasti*, *Metamorphoses*) transzponálja ezt az időszemléletet.]

³⁵⁸ [Élüzion / Elysium / Elízium túlvilági hely a görög mitológiában, ahol azok kaptak helyet, akik az istenek kedveltjei voltak életükben, szemben a büntetés funkcióját ellátó Tartarossal. Gyakran nevezték a boldogok mezejének – vagy elíziumi mezőknek – is, mivel az itt lakók gond és baj nélkül éltek, és sohasem éreztek fáradtságot, éhséget vagy szomjúságot.]

³⁵⁹ [Pluto a görög Hádész latin megfelelője. Az alvilág istene a görög–római mitológiában, övé a holtak birodalma.]

³⁶⁰ [Lángoló folyó: A görög mitológia alvilágában hat folyó található. Ezek a Sztüx (Styx), Akherón (Acheron), Phlegetón (Phlegethon), Kókütosz (Cocytus), Eridanosz (Eridanus) és Léthé (Lethe). Közülük Hádész palotája felé folyik az Akherón ('örömtelen') folyó, melynek két mellékfolyója a lángoló hullámú Flegetón ('égő') és a jéghideg vizű Kókütosz ('jajgatás').]

³⁶¹ [Vulcanus: Juppiter és Juno fia, a tűz, a kovácslás és a vulkánok istene, a görög Héphaisztosz megfelelője. A küklopszok Gaia és Uranosz gyermekei voltak, csúf egyszemű óriások, hosszú ideig a Tartarosz foglyai. A titánok elleni harc után Zeusz hálából megengedte a három küklopsznak, hogy az Olümposzon

je,³⁶² az Istenek palotái³⁶³ és más vagy hatszáz effajta tárgy, melyeket sosem láttunk, sosem hallottunk, számunkra mégis szükségképp 54 valószerűek. Deucalion és Pyrrha, midőn látták, hogy az egész emberi nem elpusztulván, csak ők egyedül éltek túl, Themis parancsára sziklákat dobáltak a hátuk mögé.³⁶⁴ Sziklákat! Ugyan ki hinné ezt el, ha nem tanúsítaná az antikvitás? Sziklákat dobálni: a megkeményedés kezdete.³⁶⁵ Azt akarom ezzel mondani, hogy imitálnunk kell azon dolgokat, melyek: vagy vannak; vagy úgy hírlík, hogy így vannak; vagy úgy hisszük, hogy így vannak. De mivel a költő mondandóját a köznép értelméhez alkalmazza, sok dologban inkább követi a sokaság véleményét, mint a dolgok valóságát. Tehát azt mondja, hogy a csillagok belémerülnek az Óceánba, és a nap sugarai melegnek: nem azért, mert így van, hanem mert a köznép azt gondolja, hogy így van.³⁶⁶ Emellett amit egyszer szerencsésen végrehajtottak, abban senki sem kételkedik, hogy az újra és újra megeshet. Mert ki is tilthatná ezt meg, amíg a költészet határai és lehetőségei változatlanok? Csodálatos pajzsot mutatott be Homérosz;³⁶⁷ szinte ugyanolyant alkotott meg Vergilius,³⁶⁸ és Silius Italicus.³⁶⁹ Vergilius hajókat,³⁷⁰ Ariosto pálmákat változtat nimfákká.³⁷¹ Amit az Odüsszeiában olvasunk Círceről, azt olvashatjuk még hosszabban Armidáról a Megszabadított Jeruzsálemben.³⁷² ... Főlösképpen lenne ezt a tárgyat tovább nyújtani. Mivel a költők birodalmában kétfajta természet van, mindenki számára látnivaló, hogy ugyanannyi világnak és voltaképp kettős valóságnak kell náluk lennie. Ezek eredetükre nézve ugyan különbözőek, mégis ugyanazzal a lehetőséggel, tehetséggel vannak felruházva, és minket ugyanolyan egyedülálló és rendkívüli módon vonzzanak arra, hogy megismerjük és megragadjuk őket, és csak azok a dolgok gyönyörködtenek minket, csak azok szépek, melyekben e kétfajta valóság valamelyikének fénye és bája visszaragyog. Ezt is kiválóan hagyományozza Cicero filozófiája: a szöveg, mely a valóság megismerésében gyökeredzik, a legnagyobb mértékben összekapcsolódik az emberi természettel. Mert mindannyiunkat vonz 55 és leköt a megismerés és a tudás vágya, melyben, azt gondol-

maradjanak. Így váltak a kovácsistenség, Héphaisztosz csodálatos műhelyében segédekké, és kezük alatt készült sok isten és görög hős fegyverzete és páncélja.]

³⁶² [A Heszperidák a görög mitológiában nimfák, a boldogság kertjének őrzői és gondozói. Ez a kert Héra gyümölcsöskertje, ahol az egyik fán az örök ifjúság és halhatatlanság aranyalmái teremnek. Az aranyalmát Gaia adta nászajándékként Hérának, Zeusszal tartott esküvőjén. A csodálatos hangú heszperiszek feladata volt a fa gondozása és őrzése.]

³⁶³ [Az istenek palotái mitológiai rendszerektől függően különbözőek lehetnek. A kifejezés utalhat Héphaisztosz limnoszi palotájára a görög mitológiából, de vonatkozhat a skandináv mitológiára is, ahol az istenek lakhelyén, Asgardban tizenkét palota emelkedik, három közülük a főistené, Odiné.]

³⁶⁴ [Deukalión és Pyrrha a görög mitológia özönvíz-történetének főszereplő párosa. Történetüket Hésziodosz örökítette meg, legismertebb változata Ovidius *Metamorphoses*-ében olvasható.]

³⁶⁵ Quid. L. I. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 1, 400–401.]

³⁶⁶ Ant. Viperanus L. I. Poet. Cap. XIV. [Giovanni Antonio Viperano, *De poetica libri tres*, Antwerpen, 1579, 47.]

³⁶⁷ Iliad. XVIII. [Homérosz, *Iliász*, 18. ének: Akhilleusz pajzsa.]

³⁶⁸ Aen. VIII. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 8, 626–728. Aeneas pajzsának leírása, rajta a Róma jövőjét mutató képekkel.]

³⁶⁹ Lib. II. de Bello Punico a v. 412. [Silius Italicus, *Punica*, 2, 395–456. Hannibál pajzsának ekphrázisa.]

³⁷⁰ Aen. IX. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 10, 83–84. Kübelé változtatja Aeneas hajóit nimfákká.]

³⁷¹ Az Örjögő Lórántban. [Ludovico Ariosto, *Orlando Furioso*, Canto 15, LVII.]

³⁷² [Armida varázshatalmú damaszkuszi pogány varázslónő Torquato Tasso *A megszabadított Jeruzsálem* című (Genova, 1581) eposzában. Nemcsak az köti össze Kirkével, aki Homérosz *Odüsszeiájában* szerepel, hogy mágikus erővel rendelkezik, hanem az is, hogy mindketten egy csapat harcost ejtenek fogva egy szigeten bűbájjal, akiket az eposz főhőse – Rinaldo, illetve Odüsszeusz – ugyan kiszabadít, de ők maguk is a bűbáj hatalma alá kerülnek ideiglenesen.]

juk, felcsillan a szépség – csalódni, tévedni, nem tudni, becsapva lenni – ezeket ellenben rossz és csúf dolognak tartjuk.³⁷³ Ámbár a költészetben két világ van jelen, és ugyanennyi képe és hasonlatossága a valóságnak, mégis sok olyan hiba van, amelyekbe a költő belefuthat, tévedhet: semmi sincs, ami időnként ne hajlana és csúszna bele valami hibába. Akkor a leginkább óvatos egy mű, amikor a költő a saját időnkéről, korunkról ír: ez a kor ugyanis messze a leginkább kifinomult, a természetről való gondolkodásra és mindenfajta tudomány elsajátítására a legteljesebb mértékben törekszik. Sok dolog kapcsán ugyanis, melyeket egykor igaznak és biztosnak tartottak, megbizonyosodtunk azok hamisságáról; és amely dolgok egykor homályban rejtőztek, azokat mi már világos és igaz mivoltukban látjuk. A dolgok természetén sosem gondolkodtak oly buzgón, éleselméjűen és sokan, mint ma. Létezett valamikor egy idejétmúlt vélekedés a kicsinyeit vérevel tápláló pelikánról, a haldokló hattyú énekéről, a krokodil könynyeiről, a főnixről, a hippogriffről és sok más természeti csodáról.³⁷⁴ Nem hibáztatom Homéroszt, hogy azt mondja és hiszi, hogy a pigmeusok és a darvak között igen heves háború dúlt,³⁷⁵ különösen, ha felidézem, hogy Arisztotelész, minden dolgok legfőbb ítésze is ezt állította,³⁷⁶ és ezekben az években is voltak olyan művelt és tudós emberek, akik attól féltek, hogy a Patagóniában megtalált gigászok nemzetsége megrohanja őket.³⁷⁷ Szabad volt akkoriban a költőnek drágakő várakat építeni, és más, ennél sokkal nagyobb dolgokat megénekelni: mert mindennek hitelt adott az antik kor. Ha pedig valaki azt kérdezné: – Vajon ilyeneket költeni elfogadott dolog egy modern költő számára a mi korunkban, a mi európai embereink és műveltebb országaink számára? – Félelem nélkül jelenteném ki: – Tilos. – Ez a szabály álljon a 56 szemeitek előtt: Ki, mit, mikor és kiknek költ? Amikor a költő ama mindenkivel közös természetben mozog, szabad hozzátennie mindazt, ami valószerű; de amiről úgy gondoljuk, hogy a valósággal nem fér össze, azt hibának kell tekintenünk. Nevetséges lenne manapság azt mondani, hogy lovak születnek a szelekből, méhek a virágokból, a szivárvány az égbe vezető híd, bizonyos idő eltelte után a rákokból skorpiók lesznek, a baziliszkusz tekintete megöli az embert, a karmaniaiak csak levegőt esznek, vannak mágusok, akik folyókat állítanak meg, és

³⁷³ Lib. I. Offic. n. VI. [Marcus Tullius Cicero, *De Officiis*, 1, 18.]

³⁷⁴ [Az említett mitológikus lények és mozzanatok: a (valóban létező) pelikán, melynek különleges táplálási módja azt a félreértést keltette, hogy saját húsaival-vérével táplálja kicsinyeit; a hattyúdal, melyre Aesopus és Ovidius is utal, hogy ti. a hattyú utolsó énekének ihletője nem a bánat, hanem a túlvilági boldogság előérzete; a krokodilkönny, melyet a krokodil a mitikus magyarázat szerint elejtett áldozatáért hullat, miközben elfogyasztja azt – valójában a szárazföldi közegben a szemgolyó fokozott nedvesítésére szolgál; a főnix, melyet az egyiptomi mitológiára vezetnek vissza, mitikus tűzmadár, mely meghatározott időközönként elég, és saját hamvából újjászületik; a hippogriff Ludovico Ariosto találmánya, az *Orlando furioso* című művében a főhős hátasaként szolgáló, a griff és a kanca nászából származó, sasfejú, sasszárnyú, lótestű lény, egyszersmind utalás Vergilius eklogáira, ahol a ló és a griff párzása a lehetetlen szinonimájaként jelenik meg.]

³⁷⁵ [A pigmeusok és darvak csatája a kínai mitológia egyik igen népszerű története, az előbbiek a mitikus föld északi szélén élő törpék, mivel az alacsony égbolt miatt nem nőhetnek nagyra, és a tér hiánya okozza a madarakkal való konfliktust is. Caius Plinius Secundus szerint e történet egyik változatát Homérosz is rögzítette (*Naturalis historia*, 4, 18., 7, 2., 18, 87.).]

³⁷⁶ Lib. VIII. de Hist. Animal. Cap. 12. [Arisztotelész, *Állattan / Historia Animalium*, 8, 12.]

³⁷⁷ [Gianbattista Vico is hivatkozik arra a hírre, miszerint Magellán és társai Patagóniában gigászok lábnyomait találták, ami szerinte bizonyítaná, hogy Homérosz küklópszai sem teljes mértékben a képzelet találmányai. Vö. *The New Science of Giambattista Vico. Unabridged Translation of the Third Edition (1744) with the Addition of "Practic of the New Science"*, ed. by Th. G. Bergin and M. H. Fisch, Ithaca – New York, 1976, 89.]

Medeához hasonlóan tudnak a levegőben repülni.³⁷⁸ – Ha a költői világról van szó, akkor nagyobb lesz az eltérés, a költés szabadsága. Semmi sem lehet szép, mely nem valós vagy valószerű alapon nyugszik.

Úgy vélem, már nem szükséges mondani: igen rosszul gondolják azok, akik azt mondják, hogy a költészet hamis látszatvilágban mozog. Létezett régen a szofisták módszere, mely a legvalóságosabb dolgokat is csapdába kényszerítette, ellentmondásosnak tüntette fel őket, és azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a valóság színe alatt csapdába és csalódásba kergesse azt is, aki érzékelte a dolgok valóságosságát, és arra kényszerítse, hogy azzal ellentétes dolgokat mondjon. Az ő szemükben semmi nem volt valószínű, semmi nem volt valószerű: mindent csalártnak és hamisnak mondtak, csak azok hittek a valószínűségben, akiket a szofisták már becsaptak és átverték. Nézzük csak meg Platónt. Miben hasonlít ehhez a költészet? Azoktól kérдем, akik számára mindez már ismert. A költészet valós és költött dolgokat is magában foglal, de mindkettő valószerű; és nem azért költ, hogy rászedjen, hanem hogy az igazságra és a jóságra vezessen. 57

Végül el kell mondanom, miért is költenek történeteket a költők, ha egyszer ott a biztos valóság? Mindenkit, aki gondolkodik, magával ragadnak a történetek, nemcsak mert szellemességükkel, igen kedves változatosságukkal gyönyörködtetik a lelket, hanem képi világukkal, a dolgokhoz való hasonlatosságukkal meg is világítják az elmét. Mintha jelen lenne valaki, és az adott témáról tanácskozna velünk. Amiért is nem tudjuk nem helyeselni a költők fortélyát és okosságát, hogy a homályosabb dolgok fürkészésétől visszariadó emberi értelmet a történetek csáberejével igyekeznek a tanulásra rávenni, és a tudományok komor szigorúságát mérsékelni. Ama legelső filozófusok, akik a bölcsességet az egyiptomiaktól kapták, történetek segítségével filozofáltak, és azok leple alatt a bölcsesség titkait a legszebb művészi tudással elrejtették, hogy csak a megtisztult szellemek számára nyiljanak fel. Azt gondolták ugyanis, tilos ezt a köznép számára feltárni, nehogy rosszul értelmezzék, vagy tompább elméjük hibája miatt fonákjára fordítsák azokat. Hosszú lenne a történetek fejlődését elbeszélni. Dionysius Halicarnasseus azt mondta röviden, hogy egyes történetek a természet műveit fogják össze allegóriákkal, mások az emberi viszonytságokra nyújtanak vizsgálatot, megint mások a rémületet, a lelki megzavarodást távoztatják el tőlünk, és kiszakítják a kevéssé szükséges vélekedéseket belőlünk, újfent másokat pedig egyéb hasznos okból gondoltak ki.³⁷⁹

³⁷⁸ Ezekben egykoron tényleg hittek. Mindegyik elterjedtségét egyenként bizonygatni nem szükséges; az elsőt, hogy a lovak a szelektől fogannak, Homérosz bizonyítja, Iliad. XVI. [Homérosz, *Iliász*, 20, 221–229. A főszövegben szereplő *Καρμάρια* történeti terület, a mai Irán Kerman tartományának régiójában.] Arisztotelész L. VI. de Hist. Animal. Cap. 18. [Arisztotelész, *Allattan / Historia Animalium*, 6, 18.] Columella Lib. VI. Cap. 27. [Lucius Junius Moderatus Columella, *De re rustica*, VI, 27.] Plinius Lib. VIII. Cap. 42. [Caius Plinius Secundus, *Naturalis historia*, 8, 42.] Silius L. XVII. [Silius Italicus, *Punica*, 17, 124–125.] Dio Chrysost. Orat. 20. [Dio Chrysostomus, *Orationes / Beszéddek*, 20. Loeb Classical Library, 1939, 2, 268.] Virgilius Lib. III. Georg. a v. 266. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 3, 266–284.] Solinus Cap. 36. et 37. [Gaius Julius Solinus, *De mirabilia Mundi*, 45.] Lactantius Lib. IV. de Falsa Sapient. Cap. 12. [Lucius Caecilius Firmianus Lactantius, *Divinarum institutionum libri VII*, 4. (*De falsa sapientia*), 12.] – A többi elterjedtségéről is több bizonyíték van.

³⁷⁹ [Dionüsziosz Halikarnasszeusz (Kr.e. 54–Kr.e. 8) ókori görög történetíró és szónok, az utalás főműve (*Rhōmaikē archaiologia*) vonatkozik. A mondat valójában idézet Gregor Bersmann Ovidius-kiadásának előszavából: *Georgii Bersmanni Praefatio in Metamorphoseon libros ad clarissimum virum D. Paulum Vetterum = Publii Ovidii Nasonis Ibis*, ed. Petrus Burmannus, Amstelodami, 1727, 154.]

Második fejezet. A költészet formájáról

A forma egy bizonyos dolgot önmagában véve határoz meg, és minden más dologtól megkülönböztet, hogy úgy, amint az önmagában van, megismerhető legyen. A Költészetben ilyen formának nevezem a FABULÁt, azaz a történetet és a DIKCIÓt, azaz a nyelvezetet. 58 Először tehát a történetről fogok beszélni, és utána a nyelvezetről.

Első alfejezet. A fabuláról

A fabula elnevezést nem mindig ugyanúgy értelmezzük. Néha ugyanis ezen elnevezés alatt valamiféle mesés, kigondolt, költött cselekedet és az erről való beszédet értjük, mint Aesopus meséit az állatok tetteiről: a költőknél is látunk ilyen üres fikciókat istenekről és emberekről. – Gyakori dolog, hogy a fabula elnevezéssel a költemény anyagát, cselekményét jelöljük. Mindezek és még más jelentései nem igazán tartoznak ide. Számomra ezen a helyen a fabula a költemény szerkezete, struktúrája, azaz a témák elrendezése, diszpozíciója. Mert amint a többi művészetben, melyek az imitáció által válnak tökéletessé, a részek elrendezését és struktúráját nevezzük formának; úgy a költészet kapcsán is hasonló a helyzet véleményem szerint. Mindannyian tudjuk, hogy Phidias készített elefántcsont szobrot:³⁸⁰ ebben az elefántcsont volt az anyag, formájának pedig az elefántcsont művészi elrendezését, megformáltságát tekintjük. Így miként a szobrász szobrának és a festő képének, vagy a szónok beszédének: éppúgy a költő fabulájának is egymással összekapcsolódó, megfelelően egymáshoz csatolt tagokból kell összeállnia. Mifélek azonban ezek a tagok, miféle részek, témák azok, melyekből a fabula összeállhat és egy testté képződhet? Egyesek több dolgot felsorolnak e ponton, és hosszasan válaszolnak erre a kérdésre – én ehelyt kevesebb dolgot vetek fel és világítok meg. Nem azért, mert kizárólag ezeket tartom a fabula részeinek, hanem mert ezek tűnnek a legfőbb alkotórészeinek, 59 tagjainak, melyekből a többi levezethető.

- I. A cselekedetek és események elbeszélése.
- II. Pictura, azaz az egyidőben egymás mellett létező dolgok leírása.
- III. Fordulat, azaz a körülmények és a forma megváltozása.
- IV. Felismerés.
- V. Epizódok, vagy bevezetés, vagy kitérő.
- VI. deus ex machina.
- VII. Szokások, erkölcsök.
- VIII. Szónoklatok.
- IX. Szentenciák, mondások.

Ezeknek és másoknak, melyek előfordulhatnak a fabulában, a költészetben még inkább összhangban és egységben kell lenniük, mint a történetírásban. A történetírás ugyanis sokrétű, sok különböző témát ír le; a költészet ellenben vagy egyetlen cselekedetet formál meg, vagy több, egymással összefüggő, egy és ugyanazon cél felé tartó cselekedetből alakítja ki a fabula egységes testét. És bár a történetírásban minden ugyanazon alapelvekből ered, és

³⁸⁰ [Pheidiasz (Kr.e. 500–430 körül) görög szobrász és építész, főműve az elefántcsontból készült, 12 m magas olümpiai Zeusz-szobor.]

ugyanazon végkifejlet felé törekszik; mégis a cselekedetek egymástól annyira különböznek, hogy a természetnek semmiféle egyesítő, egységesítő nyomát nem viselik magukon. A költészetben viszont mindennek együtt kell lélegeznie, és mintegy egységesen meg kell őriznie az összhangot. Semmi nem lehet benne, ami a másik részlettel vagy szükségszerűen, vagy valószínűen nem függ össze; és olyan mindenre kiterjedő módon összefüggőnek kell lennie, hogy egyetlen dolgot se lehessen belőle eltávolítani, megváltoztatni vagy máshová helyezni anélkül, hogy a fabula egész összefüggésszerkezete ne omlna össze. **60**

I. A cselekedetek és események elbeszélése.

Az elbeszélés a tett sorrendjét, az egész eseményt, ahogyan az időben előre haladva kifejlik, rendre előszámolja megfelelő beszédmodban. Mind az időbeliség, mind a cselekmény tekintetében érvényesül az előrehaladás: a cselekedetek sorrendje ugyanis időbeli egymásra következést is jelent, így mintegy az egyes időpillanatok egyes cselekményelemeknek feleltethetők meg. A cselekmények és események ebbéli természetét maga az elbeszélés is követi: ahogyan a cselekmény, éppúgy az elbeszélés is szukcesszív lesz, az idő múlásának megfelelően halad előre; és ugyanakkor végződik a szóbeli elbeszélés, amikor az idő és a cselekmény. A szavak az idővel együtt folynak, és ha az írás maradásra nem kényszeríti őket, kiejtésük után elillannak. De szükséges, hogy a *cselekmény* természetét közelebbről is szemügyre vegyük, és így megfelelő módon megismerjük, milyen módszert kell követni a beszédben. A cselekményben, különösen, ha folytatásos, nem egyetlen változás szokott megjelenni: szinte nem is lehetséges, hogy az emberi cselekmény a szív és a lélek mindenfajta érzékenysége és felindulása nélkül mehessen végbe. Tehát a szerencse különféle változásait, a lelkek sűrűn váltakozó szenvedélyeit, az emberek természetes karakterét, a véletlen eseteket és eseményeket úgy látjuk a cselekmény folyamán, mint egyfajta tervszerűen előrelátható dolgokat. Minden cselekedet kivált a lélekből valamennyi *παθος*-t, vagyis érzelmet. Ezért bizonyos, hogy amikor az emberi cselekedetet akár a gyakorlatban látjuk, akár beszédben hallunk róla, az elménkre és lelkünkre hatást gyakorol, intellektusunkat megismerésre, szívünket pedig érzelmre ösztönzi. Az *elbeszélés* részint *materiális*, részint *érzelmi* lehet. Egyébként a költői elbeszélés nem ugyanaz, mint a történeti elbeszélés: vannak közös érények, de megvannak a sajátosságaik is. Mindkét fajta elbeszélésnek egyaránt meg kell felelnie annak, hogy legyen valószínű, tömör, **61** átlátható és kellemes; de ezek az adottságok más részletekből és díszítményekből fakadnak a történeti, és másból a költői elbeszélés során. A történészek a forrástól, a kezdettől rendezik el elbeszélésüket, előterjesztik az okokat, majd a cselekedetet az események időrendjét követve mutatják be, és befejezik, amikor ezek véget érnek. A költők sem az időrenddel, sem a cselekedetek sorrendjével nem törődnek: hanem hogy a jó ízlésnek megfelelően, elhagyják a természetes sorrendet, a közepétől, vagy épp a végétől kezdik az elbeszélést, és úgy folytatják, hogy mindent meghatározott helyre illesztenek be, és az egész cselekményt egyszerre láttatják. A történész megőrzi a természetes sorrendet, a költők mesterséges, művészi sorrendet alkotnak. – Hogyan kell tehát a költői elbeszélést felépíteni? Erről kell szólnom a továbbiakban.

Amennyiben rövid a cselekedet vagy esemény, kevesebb lesz az elbeszélésben a művészi fogás; a közepes hosszúságúak több poétai szorgalmat igényelnek; a hosszúak esetében pedig az elbeszélésben is megmutatkozik a nagy terjedelmük. Akármilyen is a dolog, rövid vagy hosszú, van eleje, ami mindig sajátoslagos: ez, elhagyva azokat a részeket, melyek az elbeszélést terhelik, alaposan, érthetően, jól formáltassék meg, hogy világosan érthető és az élnék fantáziát megragadó legyen. Erre a célra sok hasznos fogást be lehet mutatni; de én itt

csak némely főbb dolgot akarok érinteni. Az elbeszélés elé vesznek gyakran egy szentenciát, többnyire régit, amint az a maga helyén el fogom mondani. Ha valamilyen nagy volumenű cselekményt kell elmondani, akkor Istenhez fordulunk, illetve annak a jóakaratához folyamodunk, akiről azt gondoljuk, hogy segítséget tud nyújtani.³⁸¹ Ha arra készülünk, hogy rettentő vagy hallatlan dolgokat beszéljünk el, az előszót alkalmazzuk a tárgyhoz;³⁸² vagy az elbeszélés 62 folyamán valljuk be, hogy elrémülünk, és fáljaljuk, hogy ily gaztettet kell felidézniünk.³⁸³ Szabad lesz majd magában az elbeszélésben is közbeszólni: akár megszólítva azt, akiről a beszéd szól; akár figyelmeztetve azokat, akik befogadják a művet.³⁸⁴ Olyan ügyben, mely rosszul végződik, alkalmas módon bele lehet költeni a történetbe előjeleket, melyek hiábavalóan igyekeznek figyelmeztetni: a szerencsétlenség biztos ómeneit.³⁸⁵ Az egész elbeszélés számára változatosságot adnak a nagy, új, csodás dolgok; és hangulatot, élettéliséget teremtenek a hasonlatok, példák és mindaz, amit az esztétikában a dolgok élenkítése kapcsán felvezettem.³⁸⁶ Végül pedig tömör zárlat fejezi be az elbeszélést.³⁸⁷ El nem mondható, mekkora erő lehet az elbeszélésben, mily szíveknek kedves érzések, milyen sokféle szín, és az egész költői művészetnek mily nagy bája és hatása. Én magam is tanúsíthatom, mert nekem gyakran a legelbűvölőbb gyönyört okozza. Midőn számomra bármely „isteni” költő történetet sző, melyet maga irányít, és a megfelelő adottságokkal felruhazza azt, arra kényszerít, hogy önmagamról is megfellekedzek, és csodálnom kell, ha rágondolok. Miközben csüggök az ajkán, teljes éneket ama vidékre ragadja el, ahol a történet játszódik, és megadja nekem azt az örömet, mintha az egész történet a szemeim előtt játszódna: nem hallgatóvá, hanem nézővé tesz engem. Ez a lehetőség a költészetben igen nagy, csodás mértékben van jelen; de nem mindenki tud élni vele azok közül, akik magukat költőnek vallják. Ki az, aki ne tudná, hogy igen nagy azon emberek száma, akik prózai vagy verses művekben nyilvánulnak meg. Az araboknak van egyfajta egyedülálló 63 ízlésük az események elbeszélésében; és megvallom, az ő történeteikben sok csodás, kedves és okos dolog lehet találni. Ennek a századnak a végére sokkal inkább, mint a korábbi időkben, megszerették ezeket az elbeszéléseket, és nemcsak áthozták őket Keletről Európába, hanem egyfaj-

³⁸¹ Aen. VII. Nyissátok meg most a Helikont, Istennők stb. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 7, 641. Lakatos István fordítása.]

³⁸² Ovidius Lib. X. Met. Myrrha és Cinyra története előtt: Rettenetesen dalolok; távozzék lány s apa innen stb. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 10, 300. Devecseri Gábor fordítása.] És az L. XV. Pythagoras tanáról: Nagyról szól a dalom, s arról, mit nem kutatott fel emberi elme, mi még rejtett stb. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 15, 145–146. Devecseri Gábor fordítása.]

³⁸³ Aen. II. a v. 12. Bár lelkem borzad, mert visszariasztja az emlék stb. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 2, 12. Lakatos István fordítása.]

³⁸⁴ Ouid. Epist. Heroid. XIV. 46-től. Éppígy Lib. II. de Remed. Sithonnak akkor biztosan stb., vagy L. II. Fast. Dist. 113. [Publius Ovidius Naso, *Epistulae Heroidum*, 14, 46.; Uő., *Remedia Amoris*, 605.; Uő., *Fasti*, 2, 113.]

³⁸⁵ Vö. Dekenius, Obseru. Poet. Part. II. Cap. II. [Joannes Dekenius / Jan Dekens, *Johannis Dekeni e Soc. Jesu. observationes poëticae exemplis illustratae*, Kiel, 1691, 171–173.]

³⁸⁶ [Utalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], II, Buda, 1778, 1, 7. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai trásai, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroška, Debrecen, 2012, 178–183.]

³⁸⁷ Ahogyan áll az Aen. II. énekben: Így halt meg Priamus, sorsát így töltve be pusztult [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 2, 554. Lakatos István fordítása.] És az Aen. VI. ének: Nem, noha száz torkom, száz nyelvem volna stb. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 6, 625. Lakatos István fordítása.]

ta új költészeti műfajt is megalapoztak ezzel: már nincs is olyan vidék, ahol ne bukkannának fel az erkölcsi történeteket kínáló könyvek. A németeknél mintegy másoknál tisztább fényként tűntek fel Gellert,³⁸⁸ Hagedorn,³⁸⁹ Wieland³⁹⁰ – és még sokakat megnevezhetnénk. De vajon mindenütt ilyen és ilyen sok efféle költőt látunk? Az igen képzett Sulzer³⁹¹ nem fél azt mondani, hogy igen kevesen érték el a költészetnek ebben az ágában a legfelsőbb fokát a kiválóságnak és a termékenységnak. Henricus Homiusnak, aki az angolok között igen kiemelkedő ízlésű embernek számít, nem felelt meg Voltaire a *Henriade*-ban,³⁹² melyet igen sokan magasztalnak, mivel szinte az egész cselekményt szikárnak, soványnak ítélte, és mert azokat a dolgokat, melyeket szerinte mindenképp le kellett volna írnia, gondatlanul mellőzte. Ez talán érne valamit az egyetemes történetírásban; melyről azt mondják, akkor felel meg feladatának, ha csak a legfőbb eseményeket beszéli el: ám mikor egy eposzban a hősök jeles cselekedeteit minden tekintetben meg kell ismernünk, türelmetlenné válunk, ha valaki nem tesz eleget vágyunknak, és cserben hagyja a dolgok teljes átlátására és elképzelésére törekvő elménket és fantáziánkat. Mikor ezt kárhoztatom, nem akarom, hogy az én költőm az ellenkező hibába essék: mert miként az elbeszélés szűkszavúsága bánt minket, éppúgy felindulunk a túl sok eseményt ránk öntő bőbeszédűségtől. Vergilius egyébként az események elbeszélésében csodás módon bölcs, és tudja, miért szerepelteti Barcet, akit addig nem láttunk, és nem is hallottunk emlegetni.³⁹³ Nevezetesen azért, hogy Annát Didóhoz hívja, aminek pedig egyetlen oka van: csakhogy az valójában apróság, és haszontalan az indulatkitörések közepette, inkább elhallgatni, mint kifejtetni való. Hogy ne vádoljuk a királynőt hálátlansággal, mivel dajkáját elhanyagolva másra figyel, a költő 64 gondosan megelőzi, elmondatra véle, hogy ő már Tyrus városában meghalt: mert régi hazája bírja szürke hamvait.³⁹⁴ Legyen szabad nekem itt megjegyeznem, könnyű dolog hibázni, ha nem tekintünk át előrelátóan mindenfajta időbeli, eseménybeli, és személybeli körülményt: még a legjobbak is vétkeznek időként. Semmit sem a becsület és a tekintély kisebbitése okán mondom: sőt, hogy Vergilius vétségét akár megbocsássuk, akár feledésbe temessük, segíteni fog az ő elbeszélésének követése, és hogy Dido történetében Vergilius hihetetlen okossága hogyan mutatkozik meg. Miután a királynő búcsúbeszédét, amint kellett, elmondta, nem időzik el Vergilius az öngyilkosságának, halálának leírásával; mert ez sötét tett, tragikus és reménytelenséggel, bűnnel teljes. Ehelyett rögvést a nézőkhöz fordul, és bemutatja, hogy mit lássanak abból, ami ezen végzetes dőfést követi: a kiáltozást az átriumokban, a szárguldó rémhírt,

³⁸⁸ [Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769) német író, itt nagy sikerű *Fabeln und Erzählungen* (Leipzig, 1746–1748) című, kétkötetes művére utal Szerdahely.]

³⁸⁹ [Friedrich von Hagedorn (1708–1754) német író *Versuch in poetischen Fabeln und Erzählungen* (Hamburg, 1738) című kötete.]

³⁹⁰ [Christoph Martin Wieland (1733–1813) német szerző kötete: *Erzählungen*, Tübingen, 1752.]

³⁹¹ [Johann Georg Sulzer az *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*, I, Leipzig, 1771 kötet *Fabel* címszavában (361–365) ír erről: „Man hat um ihren Ursprung aufzusuchen nicht nöthig, wie bisweilen geschieht, nach Indien oder nach Persien zu gehen; sie ist in allen Ländern einheimisch, ob gleich die Gabe, vollkommene Fabeln zu machen, eine seltene Gabe ist, und einen seltenen, scharfen Verstand erfordert.” (Uo. 365.)]

³⁹² [Home kritikája Voltaire eposzáról: Henry Home, Lord Kames, *Elements of Criticism*, II, Dublin, 1762, 252.]

³⁹³ [Vergilius *Aeneis*-ből ugyanezt a részletet, Dido halálának leírását és a dajka, Barce szerepét méltányolja Home a Voltaire-kritika után következő oldalon: Henry Home, Lord Kames, *Elements of Criticism*, II, Dublin, 1762, 252–253.]

³⁹⁴ Ld. Aen. IV. 632–től. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 4, 632–633.]

a megremező otthonokat, a visszhangzó eget, panaszos sírást, nyögést, üvöltést, gyászos beszédeket. Ím a saját szavai:

„szívét átszúrta a vassal;

És a cselédek már azt látják csak: lehanyatlik,

És a kezén s kardján veresen végigfut a vére.

Jajjal telnek a tág termek tüstént; berohanja

S rázza a várat a Hír. Felsírnak a nők, nyög a város,

Rettenetes zokogásuktól megrendül a mennybolt.”³⁹⁵

A költő elbeszélése olyannyira a szükségesre szorítkozik, amennyire csak lehetséges; úgy kezd és rendez el, mintha épp így jutna az eszébe, és ez teljes mértékben hat a hallgatók érzéseire. Nem elég a költeményben azt mondani: csata volt. Írjuk le a fegyvereket, a seregeket, ütköztessük egymásnak a szemben álló csatasorokat, mutassuk be a közelharcot, fessük le a sebeket. Az egész dolgot úgy beszéljük el, mintha ott állnánk, hogy azoknak, akik a dalunkat hallgatják, **65** úgy tűnjék, mintha jelenlevőként, saját szemeikkel látnák mindezt. Hiszen, miként az esztétikában általában, a költészetben is jól és mindig szem előtt kell tartani: az ember nem tiszta értelem; leginkább érzelmei hajtják. – Hogy a költői elbeszélés milyen hosszú legyen, általánosságban nem lehet meghatározni: állhat több vagy kevesebb szóból; és nem mindig ugyanolyan hosszú, mint maga a cselekmény. Hogy mikor kell szűkösebbnek, vagy épp hosszabbnak lennie, a jó ízlés dolga megítélni. Honnan mutassak erre példát? Mikor ezt kérdelem magamban, eszembe jut Aristaeus, akiről Vergilius csodálatra méltó történetet szőtt.³⁹⁶ Ha az történetesen a jelenlegi hosszánál rövidebb lenne, akkor is felzaklatná a szív figyelmét és érzéseit, amikor az Orfeuszról szóló részletét halljuk. Itt, mint előbb említettem, már érzem, hogy szemeim, füleim, egész szívem és lelkem nemcsak elérzékenyül, hanem nagy vehemenciával kényszerűen felindul. Midőn Eurydice Aristaeus szerelmétől menekülve rohan a mezőn, a kígyócsípés mérgétől meghal. Sírtak is a dryasok! hugukat gyászolva bezengtek bércfokot-ormot; felzokogott Rhodopé kőcsúcsa, Pangaeus hegye, Rhésusnak Mars-óvta hazája, S Órithyia is Actéből, a geták meg a Hebrus.³⁹⁷ Maga Orfeusz pedig, elveszítvén hasonlíthatatlan hitvesét, sötét gyászát, teknős lantján szelidíti, S ó, téged szó, szép hitves, téged csak a dalba, Téged hajnalidőn, téged part-esti magányban.³⁹⁸ Alig tudok magamnak parancsolni, hogy ne Vergilius szavaival beszéljem el a történetet: attól pedig végképp nem tudom magamat megtartóztatni, hogy ne térjek vissza újra és újra Eurydicére, és ne érezzem át Orfeusz érzéseit, lelkületét. – Az elbeszélés minden üteme szabadon folyik, teljes, érett, ékes, és amit észre kell venni: patetikus, azaz érzelmekre ható, s olyannyira kiváló, hogy azzal, amit Ovidius **66** írt ugyanebben a tárgyban,³⁹⁹ össze sem lehet vetni, ha Maro nagyszerűségét nem akarjuk megsérteni. Ha Papinius

³⁹⁵ Ugyanott, 663-tól. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 4, 663–671. Lakatos István fordítása.]

³⁹⁶ Lib. IV. Geor. [Arisztaiosznak, Apollón és Küréné nimfafiának története: Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 4, 315–566.]

³⁹⁷ [Arisztaios szerelmével üldözi Orpheusz feleségét, Eurüdikét, akit menekülés közben halálra mar egy kígyó. A siratás leírását szó szerint idézi Szerdahely: „Sírtak is a dryasok! hugukat gyászolva bezengtek / Bércfokot-ormot; felzokogott Rhodopé kőcsúcsa, / Pangaeus hegye, Rhésusnak Mars-óvta hazája, / S Órithyia is Actéből, a geták meg a Hebrus.” Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 4, 460–463. Lakatos István fordítása.]

³⁹⁸ [„sötét gyászát, teknős lantján szelidíti, / S ó, téged szó, szép hitves, téged csak a dalba, / Téged hajnalidőn, téged part-esti magányban” – Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 4, 464–465. Lakatos István fordítása.]

³⁹⁹ [Publius Ovidius Naso, *Fasti*, I, 363–380.]

Statius⁴⁰⁰ lennék, vagy egy azok közül, akik az aranykorban éltek, azt kellene mondanom, hogy Vergilius itt égi lelkülettel és isteni ajakkal szólt.

II. *Pictura*, azaz az egyidőben egymás mellett létező dolgok leírása.

A leírást megkülönböztetem az elbeszéléstől, mivel az elbeszélés a dolgokat egymásra következésükben, szukcesszíven beszéli el, a leírás pedig egyidejűleg létező dolgok képét mutatja be. Ezt az általános esztétikában egy saját elnevezéssel *pictura*, vagyis *ikonizmus* névvel illettém.⁴⁰¹ Az elbeszélés a füleknek szól, a leírás a szemekre hat; és amint az elbeszélt dolgokat a füleken keresztül, úgy a lefestett képet a szemeken keresztül fordítja le a magának az emberi intellektus, és azok így ülepsznek le a lélek mélyére. Az elbeszélés a zene módszerét utánozza, a leírás a festészethez hasonló. Ha az elbeszélést a zenével, a leírást a festéssel figyelmesen és alaposan összevetjük, és arra keressük a választ, hogy milyen sajátágaikban hasonlítanak és melyekben különböznek egymástól, akkor nem kellemetlen és haszontalan eltéréseket, hanem harmóniát találunk. Menjen tehát mindenki a saját esze után, amerre tetszik: mert a gondolatok szabadok. Ugyanakkor – és ezt nem véletlenül gondolom így – nyilvánvaló lesz, hogy nem ok nélkül választottam itt el egymástól azokat a dolgokat, amelyek saját természetük szerint különbözők: jól kitűnik majd az az eltérés, ami az elbeszélés és a leírás között van. Ezt két költő segítségével példázzuk: Homérosz lesz az elbeszélő, Ariosto a festő – az előbbi ugyanis inkább elbeszél, az utóbbi **67** pedig sajátos módon fest. Nincs kedvünk ellenére a költői leírást mások szokása szerint a füleknek szánt képnek nevezni. A leírás tárgyát mindig egyidejűleg egymás mellett lévő dolgok képezik. Ez alatt a valódi vagy elképzelt embert is értjük, a saját testének, lelkének és társadalmi helyzetének formája szerint; így ez a leírástípus a *portré* vagy az *éthopoeia* nevet kapja. A portré a testformát mutatja, az éthopoeia pedig az erkölcsi, lelki karaktert formázza meg. Másrészt le lehet írni állatokat, szörnyeket, mindenféle csudalényeket. Harmadjára helyszínek és egyetemes dolgok, melyeket nem érint az időbeli egymásutániség, hanem egyszerre szemünk elé kerülhetnek, ugyancsak kifejezhetők leírással.⁴⁰² Ez a hármas anyagkijelölés általános érv arra, milyen széles és milyen sok mindent foglal magába az ikonizmus területe. Ha a dolgot helyesen mérlegeljük, nincs olyan költemény, melyben vagy valamely személy, vagy állat, vagy élettelen dolog ne lenne közszemlére téve, akár összehasonlításképp. A jobb szerzők láttatják, és ezáltal fontolóra vetetik velünk a példáikat. Forduljunk ahhoz a látványhoz, amit az oly termékeny Ovidius, aki helyenként festő is, alkotott meg Minerváról és a Gyűlöletről.⁴⁰³ Itt ugyanis egyetlen műalkotásban mind helyszínek, mind személynek, mind pedig erkölcsnek a képét láthatjuk. Gyűlöletes, gyászos és rettentő e dolgok képe; mégis nem kevésbé alkalmas a gyönyörködtetésünkre, mint a másik célra, az okításunkra. Minervát, ahogyan a történet mondja, súlyosabban sértette meg Aglaurus küklópsz lánya, semmint az elviselhető lenne, ezért az istennő felindulva elmegy a Gyűlölethez, hogy büntetést kérjen. Annak

⁴⁰⁰ [Publius Papinius Statius (Kr.u. 45–96) *Thebais* című eposzában egyértelműen Vergiliust imitálta, akit mesterének tartott.]

⁴⁰¹ [Utalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], II, Buda, 1778, 1,7. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai írásai, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 179–181.]

⁴⁰² Elmondtam a Doctr. B. G. második részében. [Vö. előző jegyzet.]

⁴⁰³ [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 2, 752–832.]

a lakhelye hatalmas falakkal körülvevett barlangterem, ahová nem süt be a nap, sem szél nem fúj ott, gyászos, hideg hűtötte, soha nem ég benne tűz, de mindig bőven van nedvesség és homály. Nem akarom az egész történetet elmondani; vegye elő inkább mindenki magát Ovidiust, és elmélkedjék el részletesebben ezen az egyetemes 68 képen.⁴⁰⁴ Emberi szörnyre példát Polyphemusban,⁴⁰⁵ Cacusban,⁴⁰⁶ a küklpszokban,⁴⁰⁷ a gigászokban⁴⁰⁸ láthatunk. Hogy az állatok kapcsán milyen példát hozzak, nem tudom. Az őket leíró ikonizmusból sok van, igen csodálatra méltók, így nem tudom elhatározni, melyiket vegyem előre. A szirénekben,⁴⁰⁹ Scyllában,⁴¹⁰ a Szfinxben,⁴¹¹ a Pegazusban,⁴¹² a háрпиákban,⁴¹³ a kentaurokban⁴¹⁴ és más efféle csodalények ábrázolásában sok költő csillogtatta meg festői művészetét. A különféle évszakokat, időváltásokat, tavaszt, nyarat, őszt és telet, hajnalt és delet, nappalt és éjt, és más ide tartozó jelenségeket igen élénken szokták lefesteni. Ami csak az égben és földön van: felhőket, villámokat, szivárványokat, hegyeket, völgyeket, erdőket, mezőket, füveket, virágokat, forrásokat, folyamokat, tengereket, szigeteket, kikötőket és hajókat, vagyis mindazt, amit a természet és a mesterségek létre tudtak hozni, megfelelő szavak ecsetvonásaival, és beszédbeli színekkel festeni a költők sajátja. Nincs olyan, amit ne hozhatnánk létre, amit ne képzelhetnénk el, amit ne jeleníthetnénk meg esztétikailag, hogy a költemény számunkra kitűzött célját elérjük. Ki az, aki nem látta volna a Hírnevet és a Viszályt művészi költe-

⁴⁰⁴ Lib. II. Met [Vö. előző jegyzet.]

⁴⁰⁵ Aen. II. III. és Metam. XIII. [Polüphemosz küklpszról l. Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 3, 588–719.; Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 13, 719–968.]

⁴⁰⁶ Aen. VIII. és Fast. II. [Cacus küklpszról l. Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 8, 184–279.; Publius Ovidius Naso, *Fasti*, 1, 543–585.]

⁴⁰⁷ Hésziodosznál, Homérosznál, Kallimakhosznál, Vergiliusnál, Statiusnál, stb. [A küklpszok Hésziodosz szerint (*Theogonia*, 133. skk.) Uranosz és Gaia gyermekei; Homérosz szerint barbár, állatenyésztéssel foglalkozó, barlangokban élő óriások (*Odüsszeia*, 9, 106. skk.); Vergilius szerint Héphaisztosz kovácsleányei, akik az Aetna hegy belsejében az isteneknek villámokat, a hősöknek és félisteneknek fegyvereket kovácsolnak (*Georgica*, 4, 170 skk.; *Aeneis* 8, 416. skk.); hasonló mítoszváltozatot rögzít Kallimakhosz, *Aetia*, 1, 1, 17–18.; III. himnusz Artemiszhez; Papinius Statius a *Thebais* című eposzában és a *Silvae* című gyűjteményében is többször említi a küklpszokat.]

⁴⁰⁸ Ugyancsak náluk, és Ovidiusnál. [A gigászok mesés emberfaj, Hésziodosz és Homérosz is az istenek közeli rokonainak tartotta őket, velük később véres háborúba is keveredtek. Ezt örökíti meg Publius Ovidius Naso: *Metamorphoses*, 1, 151. skk. és *Fasti*, 5, 35. skk.]

⁴⁰⁹ [Szirének: mitikus lények, először Homérosz *Odüsszeiájában* fordulnak elő. Fiatal leányok, akik a nyugati tenger egyik szigetén laknak félúton Kírké szigete és Szkülla rejteke között. A szirének bájos énekükkel az arra vitorlázó utast törbe csalják.]

⁴¹⁰ [Szkülla: a görög mitológia tengeri szörnye, ami egy sziklaüregben élt egy keskeny tengerszoros (talán a Messinai-szoros) egyik oldalán. A szoros másik oldalán Kharübdisz, egy másik szörny tanyázott. Ha a hajósok el akarták kerülni az egyik szörnyet, kénytelenek voltak a másikhoz közelebb hajózni.]

⁴¹¹ [Szfinx: a görög mitológia oroszlántestű, emberfejű, szárnyas lény. Eredete az egyiptomi hitvilágra nyúlik vissza, ahol oroszlántestű, madár-, kos- vagy emberfejű lény. Tüphón, a százfejű óriás, és a félig kígyó, félig ember Ekhidna gyermeke, Théba városát terrorizálta találos kérdéseivel – aki nem tudott rá felelni, megölte.]

⁴¹² [Pegazosz: szárnyas ló a görög mitológiában, Poszeidón és Medusza gyermeke. Amikor Perszeusz lefejezte Meduszát, akkor ugrott ki a nyakából. Athéné egy arany kötőféket adott Bellerophontésznek, aki azzal megszeliđítette és hű segítőjévé tette a lovat.]

⁴¹³ [Háрпиák / harpiák: három mitikus nővér összefoglaló neve. Mindhárman félig madártestű, szárnyas női szörnyek, Thauasz és Elektra leányai, Irisz nővérei. Nevük Aelló, Öküpeté és Kelainó. A görög mitológiában ugyan hárman vannak, később viszont egész csapatnyi háрпиáról beszélnek irodalmi szövegek.]

⁴¹⁴ [Kentaurok: félig ember, félig ló alakú lények a görög mitológiában. Szeretik a bort és a nőket, Dionüszosz gyakori kísérői.]

ményben lefestve? Ki az, aki a Békét és Háborút ne látta volna szemei előtt? Vagy az Igazsággosságot, Hűséget, Haragot, Dühöt, Szegénységet, Éhezést, Gondot, Gyászt, Halált: erényeket és bűnöket, s számtalan jót és rosszat? Ez a festési művészet messze túlnő a természetén, mert olyan dolgokat is láthatóvá tesz, melyek sosem voltak, semelyik népnél, sehol sem. Egyébiránt a dolog, melyet lefestünk, legyen méltó, hogy abba művészi munkát fektessünk, és csak azokat a vonásokat és színeket **69** viselje magán, melyek szükségesek. Kevés szó elmond itt bizony mindent azokról az emberekről, akik a túlvilágra távoznak ebből az életből: „És állt és esdett mind, hogy mielőbb odatúlra / Jussanak és ama part fele karjuk epedve kitérték”.⁴¹⁵ Folyton ott lebegnek szemeim előtt a halottak tömegei, akik, hogy az örökkévalóság mezejére minél gyorsabban átjussanak, a piszkos, zavaros folyó partján csoportosulnak. Vannak ott férfiak és asszonyok, fiúk és lányok, ifjak és hősök: mindenkor, nem és társadalmi állapot jelen van. És ami az együttérzésünket, könnyeinket megindítja: vannak nagyszerű hősök, akik oly méltók arra, hogy ne haljanak meg idő előtt; vannak még hajadon lányok; vagy – mi ennél szomorúbb? – ifjak, kiket szülei szemei előtt hamvasztottak el: e látvány messze a legkeservesebb. Senki sem marad ki a tömegből. Amily sok az erdőben az első őszi fagytól lehullott levél; vagy amekkora tömegben a földekre gomolyog a sok madár, midőn távozik a fagyos évszak, és átmelegítik a földeket a napsugarak: oly sokan állnak ott a lelkek, kiterjesztett kézzel, és könyörögnek Charonnak, a rettenetes és kérlelhetetlenül rémületes kapuőrnek ... Sok mindent látok én ebben a mély képben: számtalan embert, szennyes, hatalmas örvénytől zúgó folyót, acélkéj sajkát, hajórúddal, gyászos leplekkel, öreg és kegyetlen hajósát, kinek nézése, viselkedése félelmet keltő ...⁴¹⁶ Vagy ott van az az ékesszóló csend, amivel az alvilágban látott Didót ruházza fel a nagy költő, mikor megemlíti, hogy véletlenül Aeneas szemei elé került. A homályos árnyékon keresztül is megismeri Aeneas Didót, aki sebzetten bolyong a nagy erdőben. Könnyeket ont, és édes szerelemmel szólítja. De a nő hallgat, a kimondott szóra arca sem rezdül, **70**

mintha kemény szikla volna, vagy Marpesus kőhegye. Ez egy tömör ikonizmus; de milyen hatalmas, nagy érzéseket hív elő, milyen erősen ékesszóló! Elhomályosítja ez a kép a legszínesebb leírásokat.⁴¹⁷ Nem lenne se vége, se hossza, ha a pictura legjelesebb példáit a mai költőktől be akarnám mutatni. Minden dolog leírását azon fogások teszik a leginkább ragyogóvá, élettelivé, melyeket a jó ízlés tanában a második részben a fény és színek érzéki jellege kapcsán felsoroltam.⁴¹⁸ Ioannes Baptista Gandutius az előző évszázadban idézetgyűjtemény formájában kiadta a jobb latin költők különféle dolgokról alkotott képeit.⁴¹⁹

A költői képek nem egyformák, és erényeik sem ugyanazok: mert egyesek néma és érzéketlen dolgokat mutatnak be; mások pedig a lélek egyfajta mozgását. Horatius versében az ökörnek mint tüzes sarló, kicsi szarva görbe, mint ha harmadnap kel a Hold telőben, homlokán hófolt, egyebütt a szőre rőtes aranyszín, és úgy van megfestve, hogy az elmém élet,

⁴¹⁵ [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 6, 313–314. Lakatos István fordításában.]

⁴¹⁶ Aen. VI, 205-től. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 6, 183–425.]

⁴¹⁷ Aen. VI, 450-től. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 6, 450–476.]

⁴¹⁸ [Útalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], II, Buda, 1778, 1. könyv. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai írásai, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 144–193.]

⁴¹⁹ [Joannes Baptista Gandutius / Giovanni Battista Ganducci, *Descriptiones oratoriae ex probatissimis auctoribus excerptae*, Venetiis Pezzana, 1685.]

mintegy látását magára vonja.⁴²⁰ A pásztor pedig Vergiliusnál, midőn ezt mondja: „Menj tova, hajdan olyan víg nyáj, gödölyék, fel, utunkra! / Már lepihenve, mohos barlangomból sose látom, / Messzi tetőknek mint függők tövises meredélyén”⁴²¹ – szerencsétlenségével, panaszával megindítja a lelkünk. A kirívóan csúf és utálatos dolgokat sokszor jobb elfedni, mint nyíltan bemutatni; ebben Akhilleuszt kell követni, aki Hector szétmarcangolt, beszennyezett holttestét betakarva elfedte.⁴²² Ha pedig mégis meg kell festeni, legyen teljes és tökéletes a kép, hogy a néző kielégítve, ne becsapva érte magát. Néha a kevés vonással felvázolt portré is elmondja a lényegét: **71** „Megtorpantam, égnek állt minden hajam, s a hang torkomon akadt”⁴²³ – nemde elég ennyi, hogy lássuk az ember rémületét? Sőt, amit a festők nem képesek érzékeltetni, azt a költők egyetlen szóval lefestik. Lássunk egy példát: a nyárfa árnyékában a gyászoló fülemüle keresi elveszett fiókáit, akiket a kegyetlen szántó, kifigyelve a fészket, még kopaszon elvitt. Átsírja az éjszakát, és az ágon ülve keserűen dalol.⁴²⁴ Az újdonság, újszerűség a képekbe erős színt és fényt visz.⁴²⁵ Sok író sok mindent bemutatott nagy vízáradások kapcsán; de amikor Horatius azt mondja: „a halak egész családja függ a szilfán”,⁴²⁶ és Ovidius: „amaz ott halakat fog a szilfa hegyében”⁴²⁷ – abban van valami újszerű, amit mások nem fejeztek ki, és ez a fajta újdonság fényt hoz az áradás egész leírásába. Hitvány, olcsó dolgok nem indítanak meg engem, legfeljebb csak nevetésre és megvetésre ingerelnek. Emellett amit az elmém felfogni nem tudok, az sért. Hogy a leírás bölcs legyen, ahhoz a természeti tárggyal összeillőnek kell lennie; amilyen Fortuna Horatiusnál,⁴²⁸ az Alpok Hallernél,⁴²⁹ a Tavasz Kleistnél,⁴³⁰ a Szerelem Temploma Voltaire-nél.⁴³¹ Hogy pedig mindazon szín egyedi, amelyet Homérosz az oroszlán ikonizmusában alkalmaz, nincs okom kételkedni benne. Az oroszlán megöléséhez nagy tömeg verődik össze. Ő magában bízva megveti a fegyvereket, és előre rohan, mint máskor. De miután érzi, hogy belé mélyed a lándzsa (itt kezdődik a festés), tátott szájával megcsavarja, hab jön ki

⁴²⁰ Lib. IV. Od. II. [„mint tüzes sarló, kicsi szarva görbe, / mint ha harmadnap kel a Hold telőben, / homlokán hófolt, eggyebütt a szőre / rótes aranyszín.” Quintus Horatius Flaccus, *Carmina*, 4, 2, 53–60. Bede Anna fordítása.]

⁴²¹ Ecl. I. [Publius Vergilius Maro, *Elogae*, 1, 74–76. Lakatos István fordítása.]
⁴²² [Homérosz, *Iliász*, 24, 580–590.]

⁴²³ Aen. II. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 3, 48. Lakatos István fordítása.]

⁴²⁴ Georg. IV. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 4, 506–527.]

⁴²⁵ A Doctr. B. G. kötetben. [Utalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], II, Buda, 1778, 1. könyv, 3. fejezet. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos *esztétikai trásai*, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 149–158.]

⁴²⁶ L. I. Od. II. [Quintus Horatius Flaccus, *Carmina*, 1, 2, 9.]

⁴²⁷ Lib. I. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 1, 296. Devecseri Gábor fordítása.]

⁴²⁸ Lib. I. Od. XXXV. [Quintus Horatius Flaccus, *Carmina*, 1, 35 – Óda a Szerencséhez.]

⁴²⁹ A költői műveinek elején. [Albrecht von Haller, *Die Alpen*, 1729. Kiadása, melyben valóban a 4. költeményként, azaz a kötet elején szerepel a vers: *Versuch Schweizerischer Gedichten*, Bern, 1732.]

⁴³⁰ Írásainak II. részében. Vö. Lessingius, Laocoon, § XVI. [Ewald Christian von Kleist, *Der Frühling. Ein Gedicht*, Berlin, 1749. Az említett gyűjteményes kiadás: *Des Herrn Christian Ewald von Kleist Sämtliche Werke*, hrsg. Karl Ramler, I–II, Berlin, 1760. Az említett kritika: „Von dem Herrn von Kleist kann ich versichern, daß er sich auf seinen Frühling das wenigste einbildete. Hätte er länger gelebt, so würde er ihm eine ganz andere Gestalt gegeben haben”... etc. Gotthold Ephraim Lessing, *Laokoon: oder über die Grenzen der Malerey und Poesie*, Berlin, 1776, 174–175.]

⁴³¹ Henr. Lib. IX. [„Le temple de l’amour” – François-Marie Arouet / Voltaire, *Henriade*, Londres, 1723. 9. ének.]

fogai közül, megremeg szívében a nagyszerű bátorság, oldalait, combjait mindkét felől ostromozza farka, magát harcra biztatja, **72** és szörnyű nézéssel ragadja el az őrvölgység.⁴³² Nem kevesen akadnak, akik tagadják, hogy az oroszlán farokcsapkodással ösztökéli magát harcra. – Általában a költeménynek nem jó, ha bőbeszédű leírásokkal terhelik túl. Amikor a kelletnél inkább festői lesz, egyfajta terméketlen bőség szokta jellemezni. Ugyan meg nem mondom, hogy ezt a hibát a túlcsonduló fantázia, vagy a téma silány és terméketlen táptalaja okozza. Leginkább a pásztori, rusztikus költészetben kárhoztatom a hosszú, mindenre kiterjedő leírásokat. Az effajta festményes művekkel kapcsolatban azt szoktam mondani, amit Ariosto mondott a Gabrináról: minél díszesebb, annál csúfabb.⁴³³ A jobb költők, hogy a dolgok még nagyobb változatosságával hívják fel a figyelmet művészi tudásukra, hol elbeszélnek, hol festenek. Annak érdekében, nehogy túl gyakori ikonizmusokkal rontsák el költeményüket, gyakran a dolgot, amit festéssel kezdenek bemutatni, cselekvésbe fordítják, és elérik, hogy azt működésében, hatásában láthassuk. Úgy látom, hogy ez az *Illias*-ban a legmagasabb ízléssel történik. Mindannyian tudjuk, hogy Helena szép és gyönyörű volt: az ő szépsége volt a végzetes háború oka. Vajon ezt az ő szépségét lefestette valahol is Homérosz? Elégnek tartotta annyit mondani: ragyogó fehér karjai voltak, elegáns, fürtös haja, a legnemesebb női alak volt, az istennőkhöz hasonlatos – telt és tökéletes alakját sosem írja le részletesebben. Ide tartozik, amit a kiváló géniusz, Ephraim Lessing a Laocoon huszadik fejezetében igen tudós módon tárgyal.⁴³⁴ Az elbeszélést és a picturát nem oktalan módon vegyíti Ioannes de Yriarte latin énekében a madridi tauromachiáról, vagyis a madridi bikaviadalokról, melyet 1725. július 30-án tartottak.⁴³⁵ **73**

III. Fordulat, azaz a körülmények és a forma megváltozása

Az éppen zajló események megváltozása itt ellentétes fordulatot jelent; ezt a görögök a maguk nyelvén jobban fejezték ki a περιπέτεια szóval, mely mivel kétféle módon következhet be, vagy nagyon szerencsésen, vagy – váltakozva – szerencsétlenül, az események ezen átmenetét, megváltozását mindkét módon szükségképp jelenti. Oedipus⁴³⁶ bizonytalan benne, hogy honnan származik, hosszú vándorlás és kérdezősködés, továbbá a rejtvény megoldása után atyja trónjára kerül: ez igen szerencsés változás. De a thébaiak ugyanezen királya, miután felismerte a kettős csapást, melyet tudtán kívül végrehajtott, kiszúrta szemeit, és elhagyva királyságát vándor és száműzött életet élt, koldulva: ez bizony szánalomkeltő viszontagság.⁴³⁷ Homérosz *Odüsszeiá*-ja mindkét fajta viszontagságot bemutatja különféle sze-

⁴³² Iliad. XX, 164–től. [Homérosz, *Illiasz*, 20, 164–173.]

⁴³³ [Gabrina egy idős női mellékszereplő Ludovico Ariosto *Orlando Furioso* című művében. Az idős hölgy túlzott és oda nem illő piperéjére vonatkozó megjegyzés a 20. ének 120. versszakban olvasható.]

⁴³⁴ [Gotthold Ephraim Lessing, *Laocoon: oder über die Grenzen der Mahlerey und Poesie*, Berlin, 1766, 201–202.]

⁴³⁵ Obras Sueltas de Don Juan de Yriarte – II. kötet, Madrid, 1774. Egy verse töredékére utal az igen tudós de Murr. Tom. V. Journal stb. [Juan de Iriarte (1701–1771) spanyol író, említett kötete: *Obras sueltas de don Juan de Iriarte*, I–II, Madrid, 1774. A bikaviadalról szóló költemény külön is megjelent: *Tauromaquia matritensis, sive tauromachorum ludi, Lista de los Principales Manuscritos de la Librería de los Marqueses de Villena*, Madrid, 1725.]

⁴³⁶ [Oidiposz: görög mondai alak, a thébai Laiosz király és neje, Iokaszté fia. Sorsát először Homérosz beszélte el az *Odüsszeiá*-ban; *Oidipusz király* című tragédiájában pedig Szophoklész formálta alakját híressé. Azóta is számos művészeti alkotás hőse.]

⁴³⁷ Diodorus, Apollodorus, stb. [Diodórosz Szikulosz (Kr.e. 90 k.–Kr.e. 27. k.) ókori görög történetíró, Oidiposzról az alábbi helyen ír: *Bibliothéké*, vagyis *Történeti könyvtár*, 4, 64, 3–4.; Apollodórosz vagy

replőkkel. Odüsszeusz ugyanis, Pénélopé, Télemakhosz, és mindenki, aki hozzájuk kapcsolódik, különféle folytonos szenvedésekből virágzó szerencsére jutnak. Antinoosz pedig, és a többi kérők, és az asszonyok, akik mintegy igyekeztek az uraság helyét igen számító okossággal a fejedelem csábítgatásával elfoglalni, szerencsétlen végre jutnak.⁴³⁸ Az ember változásnak alávetett *tárgy*; ugyanis akár egymagában, akár közösen ki van téve mind a boldogulásnak, mind a szerencsétlenségnek. Lehet azonban néha állatokat is szerepeltetni, és a peripeteiát kétféleképp végrehajtani: tudniillik, hogy az ő allegóriájuk vagy képük alatt emberi cselekedetek jelennek meg; vagy hogy maguk az állatok valamilyen munkát közösen végeznek az emberrel a költemény előfeltevése szerint. Az ilyenfajta változás **74 használata** mindig is megvolt a költészetben; de nem mindegyiknek van helye a minőségibb esztétikában: felvezetem tehát ennek sajátságait és *törvényeit*. Először is: a változás legyen nagy; így ugyanis a dolgok és a szerencse ama forgandósága érzéseinket, lelkünket hevesebben megérinti, és a félelemből az örömbé, vagy az örömből a rémületbe, fájdalomba – aszerint, hogy szerencsés vagy szerencsétlen fordulatról van szó – ragadja az ember szívét. Emiatt láthatjuk a leghíresebb költőknél, hogy elsősorban azon dolgoznak, abban fáradoznak, hogy a lehető legnagyobb változásokat mutassák be. Az epikus költőkhöz fordulunk példáulért. Homérosz Akhilleuszt,⁴³⁹ Vergilius Aeneaszt,⁴⁴⁰ Tasso Goffredot,⁴⁴¹ Voltaire Henrit,⁴⁴² Ossian Fingalt,⁴⁴³ Glover Leonidaszt,⁴⁴⁴ Bussiéres Skanderbeget,⁴⁴⁵ Milliaeus Mózeszt,⁴⁴⁶ Carrara Cristoforo Colombot,⁴⁴⁷ mások másokat énekelnek meg, mondják magukról. Azt fogod gondolni, hogy ők a mi szokásaink szerint fognak majd beszélni, cselekedni, és kevés olyan dolog van a nevükben és cselekedeteikben, ami érzelmeket, csodálatot szülne. De mihelyt az események felbolydulásához érsz, és megpillantod a különféle, váratlan fordulatokat, melyeken ezek a hősök és fejedelmi személyek keresztülmennek; mihelyt, mint mondtam, a bátorságukat, nagylelkűségüket vagy elkeseredésüket, hibáikat, orvosolhatatlan tévelygéseiket, és a műremek egész szerkezetét elmédde és szemeiddel megtapasztalod, el fogod hinni, hogy az egyébként hétköznapi dolog az oly sokféle, nagy és összetett változások révén csodálatra méltóvá válik számodra, és ezért előjellé válik, ha égi génuszok emberi formában leereszkednek, vagy állatokat, vagy fákat hallasz egymás között beszélgetni. Köznapi tömegembereket ne keress a költészet ezen régióiban, melyekben oly nagy a változás. Itt ugyanis csak azok, vagy leginkább és elsősorban azok tűnnek fel, akik erényeik vagy vétkeik révén a többiek fölé emelkednek. Itt nagy hősök vannak, különleges matrónák, összehasonlíthatatlan szüzek; **75** csodásan bátor, ájtatos, barátságos, hűséges, tiszta emberek; az ambí-

Pszepdo-Apollodórosz ugyancsak *Bibliothéké* címen írt művében foglalja össze Oidiposz történetét: 3, 5, 7–9.]

⁴³⁸ [Homérosz *Odüsszeiájának* említett szereplői: a főhős, Odüsszeusz; felesége, Pénélopé; fia, Télemakhosz; Antinoosz pedig az Odüsszeusz által elsőként megölt kérő.]

⁴³⁹ [Homérosz, *Iliász*.]

⁴⁴⁰ [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*.]

⁴⁴¹ [Torquato Tasso, *Megszabadított Jeruzsálem*, Genova, 1581, I. 301. jegyzet.]

⁴⁴² [François-Marie Arouet / Voltaire, *Henriade*, Londres, 1723.]

⁴⁴³ [James Macpherson, *The Works of Ossian*, London, 1765. Az epikus-balladisztikus szövegekonglomerátum szerzőségét Szerdahely látnivalóan még Ossziánnak tulajdonítja, Macpherson szerzőségéről nem tud.]

⁴⁴⁴ [Richard Glover, *Leonidas. A Poem*, London, 1723.]

⁴⁴⁵ [Jean de Bussiéres, *Scanderbergus. Poema*, Lyon, 1656.]

⁴⁴⁶ [Antonius Milliaeus / Anton Milieu, *Moses viator, seu imago Militantis Ecclesiae, mosaicis peregrinantis synagoga typis adumbrata*, Lyon, 1636.]

⁴⁴⁷ [Ubertino Carrara, *Columbus. Carmen epicum*, Rome, 1715.]

ció, gyűlölet, irigység, vétkek szörnyetegei és csodalényei; hatalmas zsarnokok, vétkekkel teli fejedelmek; akiknek gaztettei még művészi közvetítés nélkül is rémületre, csodálatra indítják az emberi elmét. Mert a középszerű véték vagy virtus nem indít meg minket, amiatt, mert a középszerű gyakori: és ami sokakban megvan, mindenki számára könnyűnek tűnik. – Másodszor: a fordulat néha lehet egészen váratlan, véletlenszerű, különösen akkor, ha valamely istenség hajtja végre, vagy egy előre nem látható indulat hatására feszülnek egymásnak a lelkek. Az előbbi azért, mert az istenség tervei és döntései nem ismertek az emberek előtt, és nem is olyan megfontolásokból cselekszik, amelyek szükségképp megvannak az emberek cselekedeteiben, ha hatásosak kívánnak lenni. A másik ok az, hogy a súlyosabb és erősebb lelki megrázkódtatás leginkább akkor következik be, amikor a benyomás annyira hirtelen és váratlan, hogy a megdöbben, megmerevedett elme sem magát összeszedni nem tudja, sem pedig ellenállni az erős indíttatásnak. Nem kevésbé oka az is, hogy a fordulatok bizonyos forrásokból felfakadva annyira előre sejtethők, hogy az események egész viszonytársága az előzmények erejéből és összhatásából fakad. E tekintetben itt kell megjegyezni, hogy ezek a magvak nem rögvést mutatják meg gyümölcsüket: fel kell ismerni és látni kell ezeket a magvakat – de hogy mi lesz a kimenetelük, és milyen gyümölcsöt hoznak majd, nem tudható. Így mikor beteljesedik, és megmutatkozik a fordulat, csodálkozni fognak a nézők, és saját gondolataikat mindazokra a dolgokra, melyek korábban történetek, rendszeretesen visszairányítják, meglátják az egyes részek közötti összefüggést, és felismerik, milyen természetesen, szépen szövődött a mű cselekménye. Harmadjára: a változás azon szereplőkben következik be, akiknek a leginkább része van a történetben; ezt követeli maga a cselekmény, a hallgatók elvárása és a józan ész is. Ugyanis mikor a szemeink **76** és lelkünk feszülten figyelnek elsősorban arra, ami legelsőként mutatkozott meg, és a legfontosabb számunkra a műbeli legfőbb szál, akaratlanul is kevésbé ügyelünk a kisebb dolgokra, eleendőnek gondolván csak azzal foglalkozni, amely erősebben, kellemesebben hat ránk: ezért a költő helyezze a legerősebb fénybe és idézze elő váratlan fordulatot a kiemelkedő szereplők, a költemény legfőbb emberei vonatkozásában. Negyedszerre: a természet erői és határai tiszteletben tartandók, és akárcsak egyéb tekintetben, itt is a mai kor szelleméhez igazodva kell költeni, mert az okosságnak és a rációnak az istenek szemei sosem engednek. Mert ahogyan a mi korunk embereinek szelleme, és ennek a századnak a szellemisége többet lát, mint ama első, ősi időkben, ezért ma sokkal nehezebb olyan változást felépíteni, megszőni, amely csodálatot kelt; és ami egykor akár Homérosz, akár más görögök számára szinte felfordulásnak számított. A művelt emberek száma kisebb volt akkor, és csak alig néhány volt járatos az egyes művészetekben, tudományokban, a tömeg pedig nagyjából képzetlen volt. Bizonyosan joggal mondhatnám az antikvitás sérelme nélkül, hogy a mi korunk emberei műveltebbek, éleslátóbbak, és jobban támaszkodnak az észre. Ami azonban nem nagy csoda; mert nálunk több és nagyobb tényező segíti elő és védelmezi e szerencsés állapotot. Minden korábbi korszak minket tanít: amit az antikvitásban saját fáradságuk és szellemük révén tökéletesítettek, az nekünk mesterünk és példánk. Mi a saját és mások szellemére is támaszkodunk; sok nép jótéteményeként sok tudomány sokféleségét bírjuk, és a legjobb tapasztalattal rendelkezünk a század elméleti és gyakorlati tudásának, szellemének és ízlésének alakításában. Mindez a csodálkozás okát és alapját csökkenti, vagy teljesen meg is szünteti; ami pedig valóban azt eredményezi, hogy nehezebb lesz e század ízléséhez, érzéséhez mérten az emberi sorsot és körülményeket nagymértékben megváltoztatni, és a **77** a cselekmény váratlan fordulatát a modern ízléshez, tudáshoz szabni.

Egy másik fajta változás is lehetséges időnként, amely nem a körülményeket, hanem magát a formát változtatja meg: ezek közül a leghíresebb az a természet feletti csodajelenség, amit *metamorfózis*nak, azaz átváltozásnak szoktunk nevezni. Szabad a költőnek, ha az esemény és a hely megengedi, megmutatni saját mindenhatóságát, és csodákat véghez vinni azon a négy módon, amit bemutatok. Szabad neki, amint mondtam, akár bármely Istent, akár félistent, akiket a mitológiai történetekből többet is ismerünk, akár embert, akár állatot, akár lelketlen tárgyat más formára változtatni úgy, hogy vagy megszűnjék az lenni, ami előtte volt; vagy megőrizve korábbi természetét más alakot öltson. E körül a négy fő forrás körül képződik folytonosan a metamorfózis. Be fogom mutatni mindezt több példán keresztül sajátyszerűleg. – Valamely kitalált isten átváltozása négyféle módon mehet végbe: ugyanis vagy azt költjük, hogy más istenség formáját ölti fel,⁴⁴⁸ vagy emberré válik,⁴⁴⁹ vagy valamely állatnak,⁴⁵⁰ illetve halandó dolognak az alakját ölti magára.⁴⁵¹ Megőrzi formájukat az antikvitás és a babonák istenei; mert sem véletlenül, sem készakarva nem tudnak isteni mivoltukból végérvényesen kivetközni: egyetlen szükséghelyzet van, mely őket magukat a méltóság ezen előjogától örökre megfosztani képes, ha tudniillik a szent folyóra, a Styxre hamisan 78 mernének esküdni, és hitszegően megszentésteleníteni. Ez az ókori költészet doktrínája. – Ugyanilyen módon lehetséges az ember átváltozása; hagyományosan az ember átváltozhat istenné,⁴⁵² másik emberré,⁴⁵³ állattá⁴⁵⁴ és lelketlen tárgygyá.⁴⁵⁵ Tetszetős, ha ilyenkor az elméje is kissé hozzáidomul a változáshoz. Mások ugyanis a belső, átfogó és teljes emberi átváltozások, melyek természetét alapjaiban felforgatják, elveszik: mint amikor Baucis és Philemon

⁴⁴⁸ Isteni forma a mitológiai szerzőknél, mikor Juppiter Diana képében mutatkozik, mint L. II. Metam. Proteus, a latinoknál Vertumnus félisten, Lib. VIII. és XIV. [Juppiter Dianává változása: Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 2, 422–440. Proteus / Vertumnus átváltozása: uo. 8, 725–737. és 14, 678–683.]

⁴⁴⁹ Ahogyan Juppiter viseli Amphitruo, Mercurius Sofia alakját Plautusnál; Apollon egy pásztorét, Lib. II. Met. Eurynomét Lib. III. [Mindkét alakváltást l. Titus Maccius Plautus, *Amphitruo*; Apollon alakváltását pásztorrá Daphné üldözésekor l. Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 1, 504–524. és Eurynomévá Eurynomé lányának elcsábításához l. uo. 4, 214–233.]

⁴⁵⁰ Juppiter bikává változott, hogy elrabolja Európét, Lib. II. Met. és Moschus II. idylljében. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 2, 834–875.; Moszkhosz, *Europa* (epyllion).]

⁴⁵¹ Azt mondják, ezt cselekedte ama fortélyos Juppiter, mikor Danaé miatt felhővé változott.

⁴⁵² Ebből a szempontból nézve minden Istenség és Istennő a költők teremtménye: Ino és Athamas, a tenger védelmezői, Lib. III. Met.; Aeneas mint honi védszellem, Lib. XIV. [Athamas és Ino története: Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 4, 416–562. Aeneas istenülése: uo. 14, 581–622.]

⁴⁵³ Hippolytus Virbiusszá, Lib. XV. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 15, 541–546.] Tiresias nővé, végül újra férfivá ugyancsak Ovidiusnál. [Uo. 3, 316–338.] Iphis a mennyegzője napján férfivá, Lib. IX. [Uo. 9, 666–797.] És sokan mások Metempsychosis rendszerében, pl. Euphorbus Pythagorásszá stb. [Szerdahely a memempsychosis, azaz a lélekvándorlás ókori görög változatára utal. Szamoszi Püthagorasz (Kr.e. 579–495) görög filozófus és matematikus, aki maga is a lélekvándorlás híve volt, Euphorbosz reinkarnációjának tekintette magát. Euphorbosz trójai hős, ő sebezte meg elsőként Patrokloszt; őt magát Menelaosz döfte le, és pajzsát Héra argoszi templomában helyezte el.]

⁴⁵⁴ Lycaon farkassá, Jo tehénvé, L. I. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 1, 163–252. és 1, 568–621.] Cygnus madárrá, Callisto medvévé, L. II. [Uo. 2, 367–400. és 2, 401–530.] Actaeon szarvassá, L. III. [Uo. 3, 143–252.] Aracne pókká, L. VI. [Uo. 6, 1–145.] Hecuba kutyává, XII. [Uo. 13, 399–438.]

⁴⁵⁵ Battus kővé. Daphne babérfává, L. II. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 2, 676–832. és 1, 452–567.] Narcissus virággá, L. III. [Uo. 3, 339–510.] A Lyciaiak békákká, VI. [Uo. 6, 313–381.] Biblis forrássá, IX. [Uo. 9, 418–665.] Cyparissus fává, X. [Uo. 10, 86–142.] Iulius Caesar csillaggá, XV. [Uo. 15, 745–879.]

fákká,⁴⁵⁶ Tereus bankává,⁴⁵⁷ Procne náddá,⁴⁵⁸ Philomela fülemülévé,⁴⁵⁹ Itys fácánna⁴⁶⁰ alakulnak át. És mások a külső változások, amikor a szereplők az emberi természetüket megőrzik, de valamely sajátosságuk vagy formájuk átalakul: így válnak Aeson és Iolaus ifjakká,⁴⁶¹ Midas arany-kezüvé,⁴⁶² hogy a Hermaphroditusról és a Salmacidákról⁴⁶³ ne is szóljak ... Az állatok metamorfózisa, úgy tűnik, szűkebb keretek között zajlik. Az ókori emberek ama ostoba babonája, mely a fákat, köveket, kemencét, félelmet, rémületet és más érzéketlen dolgokat istenséggé emelt, nem volt elég bátor, hogy állatokat istenekké változtasson: gyakran olvassuk, hogy istenek állatokká változtak át, de hogy állatok istenek **79** képét öltötték volna, vagy sosem, vagy igen ritkán, egy-egy jobb költeményben olvassuk. Tiszteltek isteneket íbisz, krokodil, kígyó, macskamajom formájában, és nem is tudom, miféle élőlényeket vontak még be ebbe. De istenek alakjában sem sárkányok, sem más állatok nem szoktak mutatkozni: akár mert az adott embercsoportnál nem volt meghatározott alakja az isteneknek, akár mert méltatlannak gondolták, hogy állatokat isteni formára változtassanak át. Tudom, hogy került ember és élettelen tárgy állatokból⁴⁶⁴ átváltoztatásra, tudom, hogy élettelen dolog bevonásával⁴⁶⁵ is történhet jó átváltozás, és emlékszem olyan átalakulásokra, melyek egyrészt a természetük tekintetében, másrészt a külső alakjuk tekintetében zajlottak le.⁴⁶⁶ Végül pedig az élettelen, érzéketlen dolgok hasonló megkötésekkel alakulnak át istenséggé, vagy valamely istenség hasonlatosságára,⁴⁶⁷ emberré,⁴⁶⁸ állattá⁴⁶⁹ és másik tárggyá.⁴⁷⁰ Ez az átalakulás is vagy teljes,⁴⁷¹ vagy csak külső változás.⁴⁷² Ovidius Naso Partheniosz Khioszt imitálva ilyen

⁴⁵⁶ [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 8, 611–714.]

⁴⁵⁷ [Uo. 6, 412–674.]

⁴⁵⁸ [Uo. 6, 412–674.]

⁴⁵⁹ [Uo. 6, 412–674.]

⁴⁶⁰ [Uo. 6, 412–674.]

⁴⁶¹ Tereusról stb. ld. Lib. VI. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 6, 412–674.] Aesonról VII. [Uo. 7, 159–296.] Iolausról IX. [Uo. 9, 324–417.]

⁴⁶² XI. Lib. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 11, 194–220.]

⁴⁶³ [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 4, 274–415.]

⁴⁶⁴ A műrmdónok hangyákból lettek teremtvé, Lib. VIII. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 8, 614–660.]

⁴⁶⁵ Medve változott csillaggá, L. II. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 2, 466–530.] Farkas, XI, [Uo. 11, 400–409. és sárkány kővé változott, XII. [Uo. 11, 55–60.]

⁴⁶⁶ A medvében, farkasban és sárkányban belső a változás; mikor azonban Corvus fehérből fekete lesz, Lib. II. Met., az külsődleges. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 2, 531–632.] Kiemelkedő az Istenek formájáról szóló vita Cicerónál, Lib. I. de Nat. Deor. [Marcus Tullius Cicero, *De natura Deorum*, I, 18–55, 74–114.]

⁴⁶⁷ Aeneas hajói nimfákká változnak az Aeneisben és L. XIV. Met. [Aeneas hajóiról l. 370. jegyzet; és Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 14, 527–580.]

⁴⁶⁸ Deucalion és Pyrrha kövei, Lib. I. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 1, 313–437.] A sárkányfogak katonákká változtak, III. és IV. [Uo. 3, 95–114. és 4. 564–603.]

⁴⁶⁹ A testnedv és a melegség Pythonná, L. I. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 1, 438–451.] A Gorgó vércseppjei kígyókká, L. IV. [Uo. 4, 787–803.] Ardea városa madárrá, L. XIV. [Uo. 14, 566–580.]

⁴⁷⁰ Argus szemei a páva tollára kerültek, L. I. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 1, 698–737.] Ajax vére jácinttá, L. XIII. [Uo. 13, 382–398.]

⁴⁷¹ Mint mikor a kövek emberré élednek. [Vö. 468. jegyzet.]

⁴⁷² Mint mikor a forró víz hideggé változik, L. XIV. [A forró víz ugyan nem, de a forró vér hideggé változik az alábbi szöveghelyen: Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 14, 754–755.] A fekete kavicsok fehérre lesznek. L. XV. [Uo. 15, 45–47.]

metamorfózisokkal töltött meg egy történetssorozat a világ kezdetétől a saját idejéig,⁴⁷³ mégpedig olyan művészi tudással, a történetek olyan csodálatra méltó elosztásával, hogy nemcsak a művelt emberek egyetértése ítélte úgy, hogy e mű a benne felhalmozott tudás miatt, melyet a filozófia minden neméből 80 igen széleskörűen tartalmaz, a műveltség kincsesháza, hanem a görögök és más nemzetbeliek között is akadtak, akik felfedezték ezt, és a csodálattól vezetve saját nyelvükre lefordították.⁴⁷⁴ Ovidiust akarják imitálni azok, akik nálunk *Metamorphoses Hungariae*,⁴⁷⁵ *Natales liberae regiaeque civitatis Tirnaviensis*⁴⁷⁶ címmel, merész költői fantáziával adtak ki könyvet. Ludovicus Holberg, sok mű igen szorgalmas szerzője Dániában két könyvnyi átváltozástörténetben egyetlen embert sem, csak állatokat változtat át: úgymint mint pókot szatíráiróvá, szarkát borbélylá, rákot szabóvá, farkast helytartóvá, tölgyfát és nyírfát emberré.⁴⁷⁷ – Korszakok és népek szerint különbözőek azok a költők, akik az ilyen alakváltozásokat jónak látták a műveikbe szőni. Vannak ilyenek az *Iliászban* – mert hányszor láthatók itt az istenek a saját és mások alakjaiban; vannak az *Aeneisben*, amit már említettem a hajók kapcsán;⁴⁷⁸ és akadnak más, elsőrendű ízléssel készült művekben is példák metamorfózisra. Jacques Vanière falusi birtokról szóló művéről úgy vélem, igen illő módon kerültek bele azok az átváltozások a méh, Pristera és a Carpus kapcsán, melyek igen bájosak.⁴⁷⁹ Használják a metamorfózisokat a lelkünkben költött dolgok kifejezésére, használjuk, mint mondtam, a történetírásban, szaktudományokban és művészetekben, dicsőítésre, megvetésre, vétkek büntetésére, erények jutalmazására, és a dolgok és erkölcsök filozófiai bemutatására. Vannak élesszemű férfiak, akik úgy gondolják, hogy az egész történelmet, a fizikát és az etikát fellelték Ovidius metamorfózisaiban. 81

IV. Felismerés

A felismerés, mint az elnevezés is mutatja, a tudatlanság, az ismeret nélküliség tudássá, megismeréssé való átfordulása. Ez akkor következik be általában, amikor egy vagy több személy különféle bolyongások után saját személyük vagy valamely tárgyi ismertetőjel alapján felismerésre kerül, amiből barátság vagy ellenségeskedés keletkezik azok között, akik ebben a helyzetben szerencsésé vagy épp szerencsétlenné váltak. Három sajátos fázisa van a teljes felismerésnek: az első a személyek vagy tárgyak felismerése; a második a barátság vagy ellenségeskedés kialakulása; a harmadik a szerencsés vagy szerencsétlen kimenetel. Oidipusz története jól mutatja ennek módozatát. Iocasta felismeri, hogy Oidipusz, akinek már

⁴⁷³ [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses* mintája Partheniosz (Kr.e. 1.sz.) nicaei származású költő *Metamorphoseisz (Átváltozások)* című munkája, melyből azonban csak a 16. töredék, Szküllá és Minósz szerelmi története maradt fenn.]

⁴⁷⁴ Ovidius *Metamorphoses*-éről Ioan. Iac. Dusch írt kommentárt, az Ízlésformáló levelek V. részében. [Johann Jakob Dusch, *Moralische Briefe zur Bildung des Herzens*, Wien, 1778.]

⁴⁷⁵ [Schez Péter, *Metamorphosis Hungariae, seu fabulosa regionis, praesidiorum, aliarumque rerum quarundam memorabilium origo*, Nagyszombat, 1716. Vö. Szörényi László, *Attila, a testvérgyilkos: Schez Péter = Uő., Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Budapest, 1993, 69–82, 167–173.]

⁴⁷⁶ [Früewirtdh József, *Natales liberae regiaeque civitatis Tyrnaviensis, calamo poetico descripti*, Nagyszombat, 1727.]

⁴⁷⁷ [Ludvig Holberg (1684–1757) norvég–dán író elsősorban *Nicolai Klimii iter subterraneum* című, 1741-es regényéről volt ismert Magyarországon, itt Szerdahely *Metamorphosis eller Forvandlinger* című (Copenhagen, 1726) verses művére utal.]

⁴⁷⁸ [L. 370. jegyzet.]

⁴⁷⁹ [Jacques Vanière / Jacobus Vanierius, *Praedium Rusticum*, Tolosa, 1730. A Pristera egy galamb neve, a Carpus pedig egy vezérhajó elnevezése.]

korábban a felesége lett, a saját fia: ez a személy felismerése. Midőn pedig ráébred, hogy ugyanezen Oidipusz apagyilkos, az az elkövetett tett felismerését jelenti. Innen fakad kö-zöttük a szégyen és gyűlölet, és a vétkes tett megvetése, végül pedig a panaszos boldogta-lanság.⁴⁸⁰

A személy felismerése előrébb való és csodálatra méltóbb. Azok a felismerések is, melye-
ket állatok hajtanak végre, mint Argosz kutya, Odüsszeusz felismerője;⁴⁸¹ vagy amikor tár-
gyakat ismernek fel, mint Plükratész gyűrűje esetében, melyet a tengerbe dobva egy kifogott
halban találtak meg;⁴⁸² ugyanúgy világítandók meg, és ékesítendőek, mint a személyek felis-
merése. Továbbá az ilyen felismerés kétféle lehet: *egyszerű*, és a mit sem sejtő részéről törté-
nik, amelyet az *Odüsszeiá*ban találunk, amikor Odüsszeuszt felismeri a Dajkája;⁴⁸³ és *kölcső-
nős*, amilyen Euripidésznél az Iphigénia Tauriszban, mikor Oresztész és Iphigénia, a testvé-
rek, kölcsönösen felismerik egymást, és egymás között tervet szöve Oresztész a haláltól,
Iphigénia az ember feláldozásának 82 szent kötelességétől megmenekül.⁴⁸⁴ Kétségtelenül
jobb az összetett, kölcsönös felismerés, mint az egyszerű; de a legjobban azokat kell kidol-
gozni, amelyek nagy peripeteciával, fordulattal kapcsolódnak össze, amint azt láthatjuk József
egyiptomi történetében, melyben megvan a kölcsönös felismerés és a csodás sorsforduló is.⁴⁸⁵
A felismerés történhet jelek alapján; a *jelek* pedig vagy *veleszületett*, vagy *járulékos* jelek lehet-
nek. Veleszületett jeleknek nemcsak azokat nevezem, melyeket a természet ruházott ránk,
mint Thüesztészen a csillag,⁴⁸⁶ fiain és unokáin Szeleukosz horgonya;⁴⁸⁷ hanem azokat is,
amelyeket a gyakorlat és a szokás valamely emlékezetes tett nyomán tulajdonít és hagyomá-
nyoz valaki kapcsán, mint Héraklész buzogánya,⁴⁸⁸ Minerva lándzsája,⁴⁸⁹ Diana nyilai.⁴⁹⁰
Járulékos jelek lehetnek testiek, mint Odüsszeusznál a sebhely;⁴⁹¹ vagy pedig nem testiek,

⁴⁸⁰ Mint a mitológiai történetekben.

⁴⁸¹ Ody. XVII. 290. verssortól. [Argosz a hűséges kutya mintaképe, aki 20 esztendeig várta gazdáját, megér-
kezése után el is pusztul. Homérosz, *Odüsszeia*, 17, 290–327.]

⁴⁸² Plin. H. N. Lib. XXXIII. Cap. 1. [Caius Plinius Secundus, *Historia Naturalis*, 33, 1.]

⁴⁸³ Lib. XIX. 390. verssortól. [Erükleia felismeri Odüsszeuszt: Homérosz, *Odüsszeia*, 19, 390–399.]

⁴⁸⁴ [Az említett mitológiai történet: Oresztész és Iphigénia a mükénéi uralkodó, Agamemmnón gyermekei.
Oresztész az Erünniszekről üldözve, az apja által feláldozott Iphigénia pedig deus ex machina révén került
Tauriszba, utóbbi mint Artemisz papnője. Iphigénia feladata az lett volna, hogy a két idegent, Oresztészt
és kíséretjét feláldozza Artemisznak, de felismerte testvérét, és csellel mindhárman elmenekültek Müké-
nébe.]

⁴⁸⁵ [Az említett bibliai történet Józsefről, Jákob fiáról: 1Móz 30,24–50,15.]

⁴⁸⁶ [Thüesztész: görög mitológiai alak, az éliszi Pelopsz király és Hippodameia fia, Olümpia királya.]

⁴⁸⁷ Seleucusról, Szíria királyáról mondja Iustinus, Lib. XV. Cap. IV. [I. Szeleukosz Nikátor Kr.e. 312–281 között
uralkodott Szíriában, ő a Szeleukidák uralkodóházának alapítója. Forrás: Marcus Junianus Justinus,
Historiarum Philippicarum in epitomen redacti, 15, 4.]

⁴⁸⁸ [Héraklész / Herkules a görög mitológiában Zeusz és Alkméné fia. Ifjúkorát a Kithairón és a Helikón-hegy
pásztorai között töltötte. Híres buzogányát is itt, a Helikónon szerezte: egy vadolajfát húzott ki a földből
gyökereitől. A pásztorkor gyakran jártak ilyen buzogányforma bottal, egyúttal legegyszerűbb vadászfegy-
verük is ez volt.]

⁴⁸⁹ [Minerva / Pallasz Athéné a görög mitológiában Zeusz és Métisz lánya, bölcsesség, jog, az igazságos harc,
a művészetek istennője a görög mitológiában. Athénét mindig karddal és lándzsával ábrázolták, sisakban
és a gorgófős mellvértben.]

⁴⁹⁰ [Diana / Artemisz a görög mitológiában Zeusz és Létó gyermeke, a vadászat és a Hold istennője. Egyik
állandó jelzője: Nyílszerető. Gyakorta ábrázolják a Küklópszok és Héphaisztosz által készített íjával és
nyilaival.]

⁴⁹¹ Ody. XIX. [Homérosz *Odüsszeiájának* 19. énekében többen is egy régi, vadkan okozta sebhelyéről isme-
rik fel Odüsszeuszt.]

mint a nyakláncok, boglárok, kard, gyűrű, levél és ehhez hasonló. Oresztész egy levél alapján ismerte meg nővérét; a nővér Oresztészt pedig a szőtt és festett ruhájáról és más, kétségtelenül hitelt érdemlő jegyeiről.⁴⁹² A költő feladata leginkább abban áll, hogy ezeket a felismerésre rendelt jeleket a maguk idejében, a maguk módján és a rájuk jellemző eljárással használja. Mert nem mindig ugyanolyan módon, vagy hasonló könnyedséggel kerülnek elő: Odüsszeuszt is másképp ismeri meg a fia, másképp Eumaios, másképp a dajka, másképp a felesége és a többiek.⁴⁹³ Látnia kell tehát a költőnek, hogy vajon az adott jel gyorsabban felfedendő-e, avagy hosszabb idő alatt kibontva, körülményesen rejtőznie kell; illetve hogy vajon a szemek, avagy fülek számára kell-e feltárni. Íme Láertiádész, meghallván Démodokosz énekét, sírni kezd, és kérdezgetni kezdi, ki ő és honnan való?⁴⁹⁴ Aeneas pedig látja a karthágói templomban a Trójánál történeteket vésővel, ecsettel igen szépen 83 ábrázolva; visszaemlékszik mindarra, ami vele történt, és elhatározza, hogy jobb reményekkel lesz ezután ügyét illetően.⁴⁹⁵ A felismerés legjobb formája az, amikor a művész az egész történetet úgy találja ki, osztja el, rendezi és tölti ki, hogy végül a felismerés az egymáshoz kapcsolódó részek sorozatából, összefüggéséből nem annyira összerakás, nyomozás eredményeképp, hanem mintegy a történet belső összefüggései alapján, magukból a cselekedetekből csodamód látszik megszületni minden reményen és várakozáson kívül. Mint amikor Terentius *Andriájában* Glyceriumról kiderül, hogy attikai polgár, mégpedig Crito közbeavatkozása miatt, aki Chrysis örökségének megszerzése miatt érkezik; ezért a lányt Chremesszel rokon kötelék fűzi össze, így Pamphilus elveheti feleségül a szeretett Glyceriumot.⁴⁹⁶ Számtalan példa van erre a drámákban, római mesékben és a jobb írók eposzaiban.

V. Epizódok, vagy bevezetés, vagy kitérő

Epizód volt valamikor az olyan dal, amit fejedelmi férfiúknak, királyoknak és hadvezéreknek ünnepi taps közepette énekeltek, mikor azok a városba vagy a táborba először léptek be – így gondolta Viperanus, és előtte nem kevesen: ἐπί εισόδῳ.⁴⁹⁷ Nekem inkább úgy tűnik, hogy az epizód egy drámai jelenet volt, amely az ókori kórus énekeit tartalmazta. Ugyanis a görögök első komédiái és tragédiái csak az énekesek kórusából álltak, és vidám dalokat énekeltek. Később, mivel a folytonos daléneklés egyformaságával unalmat szült, közbe szúrtak egy-egy nevetető vagy tragikus eseményt, mely az ott folyó társalgással 84 az emberek lelkét felfrissítette. Ezeket ἐπεισόδιον névvel⁴⁹⁸ illették, mint ahogyan mi a színházainkban az *intermedium* elnevezést⁴⁹⁹ használjuk arra a cselekményre, mely két felvonás között kerül bemutatásra. Most be fogom mutatni, mit jelent a költészetben az epizód. Van olyan cselekmény a költeményben is, ami ugyan járulékos, de alkalmas és szükségszerű módon össze van kötve a fő cselekménnyel, és azt vagy elősegíti, vagy akadályozza. Vannak, akik bevezetés-

⁴⁹² Euripidesnél. [Euripidész *Iphigénia Tauriszbán* című drámája.]

⁴⁹³ [A felismerések sorozata Homérosz *Odüsszeiájának* 19. énekében zajlik.]

⁴⁹⁴ Odys. Lib. VIII. [Homérosz, *Odüsszeia*, 8. énekében Láertiész fia (Laertiádész), azaz Odüsszeusz a phajákok udvarában hallja Démodokosz, a lantos énekét a trójai háborúról, és titkon sírva fakad.]

⁴⁹⁵ Aen. I. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 1, 453–465.]

⁴⁹⁶ [Publius Terentius Afer, *Andria*.]

⁴⁹⁷ [Joannes Antonius Viperanus, *De poetica libri III*, Antwerpen, 1579. Viperanus magát a görög kifejezést nem idézi, ennek jelentése: 'bejárat, belépés'. Az epizód kifejezés egyébiránt a görög ἐπεισόδιον alakból származik.]

⁴⁹⁸ [Ógörög terminus: 'járlék, betoldás']

⁴⁹⁹ [Latin terminus: 'közjáték, betét']

nek, vagy kitérőnek, vagy letérésnek, vagy kitérésnek, vagy a rhétorok szokása szerint *παρέκβασις* névvel⁵⁰⁰ nevezik, ami a történet alapvetésének nem része, de a történet alapvetéséhez kapcsolódó kitérés; amely kitérésből a szónokoknál igen sok akad, különösen a dicsőítő szónoklattípusban, melyben a hallgatók gyönyörűségét keresik. Nem fogok tovább időzni az elnevezéseknél: mind bevezetésnek, mind kitérőnek helyesen nevezhetjük: mivel a költő eltér a fő tárgytól, ezért *Kitérő*; és mivel egyszersmind mintegy másik tárgyat kapcsol bele a megkezdett költeménybe, emiatt pedig *Bevezetés*. Ezt a tételt példával fogom illusztrálni. Az Aeneis fő cselekménye, s egyszersmind az egyetlen, melynek teljes elbeszélését Vergilius felvállalja, Aeneas Itáliába való megérkezése és a római birodalom általa történő megalapítása. De ebben a műben hány és milyen szerencsésen megírt epizód szerepel! Trója pusztulásának története, amit a költő a költemény teljes második és harmadik könyvében beszél el: epizodikus. Igen szerencsés anakronizmussal azt a fikciót költi ugyanis, hogy Aeneas viharoktól űzve Afrikába vetődik, ahol Dido királynő igen emberségesen fogadja, és újra meg újra kérdegeti tettei soráról, így immár nem tudja megkerülni, hogy az oly jószágos úrnő és pártfogó kíváncsiságát kielégítse. Nem leplezem el a hibákat, melyekről úgy tűnhet, hogy Vergilius elkövette őket. Lehet, hogy van olyan, kinek ízlése nem viseli el ezen oly okos költő tudatlanságát vagy merészségét, hogy Aeneas és Didót, akik valójában háromszáz év távolságban éltek, ugyanazon időbe helyezi, és az oly kiváló királynőből, az érényeiben neme kitűnőségének számító asszonyból **85** könnyedén perverz fejedelmi hitszegőt, eskütörőt, szerelemtől őrzőgő nőt farag. De az ilyen olvasó is egy egyébként igen kitűnő epizódot fog hallani, amikor Aeneas leereszkedik az alvilágba, és az olvasó látja, hogy atyja, Anchises milyen jól és bölcsen kitanítja kegyes fiát utódai sorsáról, voltaképp az egész római történelmet elmeséli jóslat gyanánt, és Augustus császárnak, akinek tetszeni a költő ebben a költeményben is igyekszik, jeles tetteit és dicséretét ünnepli a hatodik könyvben.

Mik az okai annak, hogy a költő nem mindig marad meg az elsődleges cselekményen belül, hanem időnként eltér attól, és saját szándékát, beszédét megváltoztatja? Röviden megválaszolandó. Négy oka lehet, melyek természetükben különböznek, de történetesen igen gyakran együtt jár mindegyik. Az első a terjedelem növelésének kedvelése: mikor ugyanis a költemény különféle részekből egy testté formálódik, a megfelelő nagyságúra kell növekednie, így szükséges lehet bizonyos segédeszközöket igénybe venni, melyek révén a műalkotás egésze gyarapszik és szilárdabbá válik. Második oka, hogy amit a költő a kijelölt anyagtól más hasonló felé fordulva mond, az ékesít: a költők a gyönyörködtetés kedvéért – nem különben, mint a festők, akik tábláikat virágokkal, szalagokkal, koszorúkkal, fákkal, erdőkkel és más hasonló díszekkel dekorálják – jeles és ékes epizódokat beszélnek el. A harmadik egy másfajta hasznos dolog: úgymint az unalom elűzése, az elme felfrissítése és a lélek figyelmének felkeltése. Veszedelemes ugyanis, és méltán félnek tőle a költők, hogy az emberek szabad és csapongó szellemű elméje ugyanazon tárgy folytonos folytatása révén megcsömörlik, és gyönyörűség helyett unalom, haszon helyett kár keletkezik. Ezért szokásukká vált időnként elfordítani a lelket a fő cselekménytől, és annak mintegy másfajta táplálékot nyújtani, hogy lefoglalják vele. A negyedik ok végül, mely megköveteli a kitérőt, a szükség lehet: **86** midőn a fő cselekményben valamely fontos dolgot vagy nem lehet, vagy nem alkalmas bemutatni; illetve midőn a költőnek át kell tértie egy adott tettről az ellenkezőjére, vagy azzal nagyon ellentétesre. Ilyenkor időre van szükség, hogy ne legyen erőszakolt

⁵⁰⁰ [Ögörög terminus: 'eltávolodás, kitérő']

az átmenet, és ne sérüljön a természet törvénye, mely a hirtelen ugrást tiltja: közbe kell tehát iktatni egy epizódot, mely kitölti az időt, és az ellentétes cselekedetre hirtelen ugrás nélkül, fokozatosan vezet át. Ezt a kompozíciót a zenében is alkalmazzák a művészet és harmónia mesterei: a legsúlyosabb hiba volna, ha valamely hangnemből egy másik, nagy mértékben különböző, ellentétes hangnembe minden késleltetés és fokozatosság nélkül történné átmenet. Ha ezen okok közül egyik sem áll fenn, nem szabad a kiválasztott tárgytól eltérni: mert amit mód és ok nélkül tesznek, nemcsak nem szolgál ékességül, hanem megcsúfítja a művet; nem megvilágítja, hanem sötétbe burkolja azt. Egyébiránt, hogy mely törvények mentén kell felépíteni az epizódokat, bővebben ki kell majd fejtenem.

Az epizódokra vonatkozó szabályok annak természetéből fakadnak, és a következők. *Előszőr:* A szabályos epizód valamely cselekményt vagy elbeszél, vagy azt cselekvés közepette jeleníti meg. Ebből következik, hogy a topográfiai leírások, dolgok képei, személyek ikonizmusa, megelevenítések, melyeknek nincsen cselekményük, valójában nem számítanak epizódoknak; mert ez, mint említettem, járulékos cselekményt jelent. Egyébként, ha valaki a leírásokat is epizódoknak nevezné, én nem ellenkeznék, mivel azokban jelen vannak egy másik történet sajátosságai. *Másodsor:* az epizód álljon kapcsolatban a fő cselekménnyel; ne nyúlják hosszúra, ne legyen teli erőltetett fordulatokkal, ne akarjon szándékosan meghatni, indulatot spontán módon fakasszon, hogy úgy tűnjék, hiba lenne mellőzni. Vergilius példájában, melyet Aeneas alvilágba való leszállásáról emlegettem, nincs semmi idegen, semmi váratlanul és véletlenszerűen hozzáadott. Ennek a földalatti bolyongásnak ugyanis már megvoltak a maga előzményei, mikor Aeneas Helenushoz intézett kitérője nyilvánvalóvá tette számára, hogy nem fogja Itáliát 87 elfoglalni, ha nem kéri ki atyja tanácsát az alvilágban.⁵⁰¹ Ha pedig ugyanezen költő Trója vesztét nem vette volna bele a művébe, kifejezetten kárhoznáttnám érte. Vajon hallgathatott Aeneas Dido termében, mikor már az egész világon híre ment az eseményeknek? Vajon képes lett volna maga Dido nem faggatni vendégét, a trójai menekültet azokról az eseményekről, melyekben oly nagy szerepe volt? Megtagadhatta volna-e Aeneas, hogy ennek az oly érdemes királynőnek, aki épp kérdezzéti, elbeszélje a történeteket?

Tehát mindig szükséges, hogy legyen oka az epizód beiktatásának; de nem mindig ugyanolyan okának kell lennie – egyrészt az epizódnak legyen saját célja és értelme, másrészt feleljen meg a sajátos belső törvényeinek. Telve vannak a költők művei jó és rossz példákkal, úgy gondolom, nincs olyan nagyobb lélegzetű költemény, amit ne kellene epizódokkal gyarapítani és díszíteni. Csodás módon felfrissülünk, ha a szokatlan beszédmód kiszakít minket a megszokottból – de megbántódunk, ha észrevesszük, hogy bármi a szabályok és velünk született érzékünk ellenére történik. Ki az közülünk, akire kellemes benyomást tesznek azok az erőltetett viták, melyeket Lucanus iktat be rejtett és homályos dolgokról, kuriózumokról a művébe?⁵⁰² Ha a maguk helyén lennének, akkor sok epizód széppé és csodálat-

⁵⁰¹ Aen. III. Ezekben az epizódokban is követi Maro az ő Homéroszát. Az utóbbi ugyanis az *Odüsszeiában* a Trójt megvívó Odüsszeust előbb Ögügié szigetére viszi, Kalüpszóhoz, és innen nagy veszedelmek közepette vezeti át Phaiákiába, ami most Korküra, Alkinoosz királyhoz, és végül itt, a király lakomáján, segítséget keresve mutatja be úgy, hogy kalandjait és szenvedéseit elmeséli. [Publius Vergilius Maro *Aeneis*ének 3. énekében szereplő epizódokban találkozunk Aeneas Helenusszal, Priamosz trójai király fiával, aki megjósolja, hogy meg fogja alapítani Rómát, de ehhez fel kell keresnie atyját az alvilágban. Homérosz *Illiasza* igen terjedelmes kitérőkre épül, az itt említettek: Odüsszeusz Kalüpszó nimfa szigetén, Odüsszeusz a phaiákok szigetén.]

⁵⁰² [Marcus Annaeus Lucanus, *De bello civili, seu Pharsalia*.]

ra méltóvá válna: de mivel a *Pharsaliá*hoz lettek kapcsolva, nincs nagyobb értékük, mint ama horatiusi cafrangnak, amely hol itt, hol ott akad a tapasztalatlanul ítélő kéz ügyébe.⁵⁰³ Mi ragadta vajon az egyébként nem érdemtelen Siliust⁵⁰⁴ epizódok oly gyakori beiktatására: a versengés vagy a dicsőség iránti vágy? Nem tudom megmondani. Sok dolog kárhozzátandó a műveiben, **88** ami az én teóriámmal nem egyeztethető össze: ilyen a nyolcadik könyvében az Annáról, Dido testvéréről szóló rész.⁵⁰⁵ Ellenben igen tetszik, amit ugyanezen mester Statricusról szőtt bele a pun háborúról szóló műve kilencedik könyvébe:⁵⁰⁶ ha annyi ékesszólás és energia rejlene benne, amennyi termékeny invenció, semmi nem lett volna ennél jobb vagy ehhez hasonlítható. Mondok néhány dolog más költőktől is. Tetszik nekem, amit Ossziánál a második könyv végén Fingal mond Comalról, Albion fiáról és Galvináról.⁵⁰⁷ Tetszik Matteo Boiardo grófnál a Szerelmes Rolandban a három babiloni szerencsétlenségről szóló epizód;⁵⁰⁸ Voltaire *Henriad*-jában Nagy Henrik útja Elisabethhez, Anglia királynőjéhez.⁵⁰⁹ Schönaichnál sok dolog van, amit Hermann, Germania legnemesebb hőse végbe visz az erdőben a Druidákkal;⁵¹⁰ az Ignatiadaban, Le Brun művében az isteni dicsőség jelenik meg Ignácnak, és rábízta, hogy az egész világon hirdesse őt; és hogy a hajósok vétkeit megmagyarázza, azt költi, hogy a hajóval a gyönyörök szigetére vetődtek;⁵¹¹ a Scanderbegben Jean de Bussières az Irenes nevű katona-szűz személyéről és bátorságáról,⁵¹² másokról más költeményekben számtalan epizód szól. Végül, ha valaki azt tudakolná tőlem: a művek mely pontjain lehet epizódokat beiktatni? Azt válaszolom: ezeknek nemcsak a művek középső részén van helye, hanem a végén is, amint az Homérosznál látható a Hektór halálát követő epizódokban – a holttest kiváltása, a nők sírása, temetési menet, végtisztesség.⁵¹³ Azonban régi dolgok felidézése adja a legalkalmasabb helyet: egyrészt nehogy homályosak legyenek azok a vonatkozások, melyekre utalni kell, másrészt nehogy máshová elhelyezve mintegy megtörjék a cselekmény menetét. Erre különösen a tragédia- és komédiáírók figyelnek, akik első alkalommal már rögtön a cselekmény kezdetén megvilágítják a történet egészét, nehogy a kételkedő lélek, nem lévén tudatában a cselekmény egészének, a dráma kitűzött céljától eltérő irányba orientálódjon.⁵¹⁴ **89**

⁵⁰³ [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae* 2, 4, 15–16. „Nagyszerű, ünnepi köntöshöz bíborszínű cafrang / nem méltó, csak azért, hogy messze viritson a fodra.” Bede Anna fordítása.]

⁵⁰⁴ [Silius Italicus, *Punica*.]

⁵⁰⁵ [Uo. 8, 25–201.]

⁵⁰⁶ [Uo. 9. ének.]

⁵⁰⁷ [James Macpherson / Ossian, *Fingal. An Ancient Epic Poem in Six Books*, London, 1762, 32–34. Comal egy szerencsétlen tévedés miatt megöli kedvesét, Galvinát, majd maga is keresi a halált – az epizód elbeszélése azt illusztrálja a 2. ének végén, hogy akaratunk ellenére is árthatunk szeretteinknek.]

⁵⁰⁸ [Matthaeus Boiardus / Matteo Maria Boiardo, *Orlando innamorato*, Venice, 1495.]

⁵⁰⁹ [François-Marie Arouet / Voltaire, *Henriade*, Londres, 1723, 1. ének. Az említett szereplők: IV. Henrik francia király (1553–1610), Erzsébet angol királynő (1533–1603).]

⁵¹⁰ [Christoph Otto von Schönaich, *Hermann oder das befreite Deutschland*, Leipzig, 1751. Hermannus = Arminius / Hermann (K.r.e. 17–K.r.u. 21.) a germán törzsek egyesítője, a teotoburgi győztes.]

⁵¹¹ [Laurent Le Brun, *Ignatius sive Societas Jesu fundata*, Paris, 1661. Ignatius = Loyolai Szent Ignác (1491–1556) a jezsuita rend alapítója.]

⁵¹² [Jean de Bussières, *Scanderbegus. Poema*, Lyon, 1656. Irene epizódja a 16. énekben szerepel.]

⁵¹³ [Homérosz, *Iliász*, 24. ének.]

⁵¹⁴ Viperanus L. I. de Poet. [Joannes Antonius Viperanus, *De poetica libri III*, Antwerpen, 1579, 35.]

VI. *Deus ex machina*.

A költemény többi részei közül ezt sem utolsó hely illeti, mivel a költő időnként olyan bonyodalmat konstruál, vagy olyan bonyodalom adódik számára, melyet emberi erővel megoldani, eltávoztatni nem lehetne. Ekkor tehát valamely istenség, vagy más sajátos, emberi erőnél erősebb hatalom siet segítségül. Ez a *deus ex machina*, μηχανή,⁵¹⁵ mely elnevezés az ókori tragédiákból lett kölcsön véve.⁵¹⁶ Mit is tesz Homérosz zseniális elméje? Agamemnón megsérti Akhilleuszt, aki dühöng, forr benne a harag; már kardot is ragad az oly lobbanékony ifjú, hogy összegyűlt mérgét egy döféssel hatalmasan a jelenlévő, őt felingerlő ellenséges ember fejére zúdítsa. Ki az, aki vissza tudná tartani az őrjöngőt? Erős, türelmetlen haragú, ön- és közveszélyes módon zabolátlan és kérlelhetetlen. Felkoncolná Agamemnón királyt, a népek vezérét, kölcsönös öldöklésbe taszítaná a sereget, s ami a legnagyobb probléma, az *Iliás*znak, melyet a költő isteni elmével, égi ihlettel kezdett el, már rögtön az elején véget vetne ... De íme, Athéné! Aki villámcsapás helyett az égből leszállva rettentő arcával, fegyveres kezével a dühöngő hőst az őrjöngéstől, gyilkolástól visszatartja.⁵¹⁷ Látom őt – és ki az, aki nem aggódik velem együtt? Látom Marót is, amint nagy gondok gyöttrik. Azt meséli ugyanis, és bizonygatja, hogy Latinus király a leányát, Laviniát Aeneasszal eljegyezte, és új vejét a királyságban társává és örökösévé emelte. Lefutott már az Aeneis nagyobb része; hatalmas háborúk, gyönyörű győzelmek, a nemeslelkű fejedelem legfőbb dicsősége ekkora már mind a múlté; semmivé lesz 90 Turnus, semmivé Euander, semmivé Camilla; ami csak van a hetedik könyvben, hatalmas és oly nemes tettek, kiváló remekművek, és a hős egész képe, a hadvezéri jellem – mind eltűnik. Uralkodik Aeneas Itáliában, elhelyezi Trójából magával hozott házi isteneit, a római nép alapját megveti, gyökerét elülteti. Szükség van az isteni közbeavatkozásra. Tehát Alecto, a leghatalmasabb fúria Juno parancsára a friggyel megerősített békét, szövetséget szétzúzza, gyűlöletet, háborút szít, a királynét, valamint Turnust és a népet méreggel és dühvel tölti el.⁵¹⁸

Nagy fényesség, ékesség és csoda rejlik az isteni közbeavatkozásban; ez a szokatlan látvány ugyanis figyelmezteti a lelket, saját kényelméből szinte kiszakítja, midőn valamely emberinél jelesebb erény, isteni tett mutatkozik meg. Innen fakad, hogy nem ritkán látunk olyan költőt, aki tárgyában, cselekményében az emberi fölé magasodó isteni jelenlétet, s időnként egy egész égi sereget idéz meg és vezet elő ambiciózusan műve megerősítésére és a kissé túlbonyolított bonyodalom megoldására, a nehézség legyőzésére. A korábbiakból rendre újabb nehézségeket támasztanak, és növelik az akadályok számát annyira, hogy úgy tűnjék, nem saját ihletükből, hanem isteni ösztökélésre és sugallatra cselekednek, és idéznek elő csodákat. Szeretném, ha ezeket, illetve a jó ízlés más hasonló szabályait a művészek és ítések mind szem előtt tartanák, és betartanák. *Előszőr*: A tárgy legyen nagyszerű, komoly, az isteni beavatkozásra méltó. Nevetséges dolog ugyanis az istenek mindenható erejét kicsiny, jelentéktelen dolgokhoz megidézni, és olyan műben mutatni be égi munkát, isteni tettet, melyben semmiféle nemesség és kiválóság nem található. Sok dolgot el szabad mon-

⁵¹⁵ [Deus ex machina latin terminus: 'Istenség a gépezetből', μηχανή ógörög terminus, jelentése: 'gépezet'.]

⁵¹⁶ Ld. Doct. Boni Gustus Par. II. [Utalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], II, Buda, 1778, 1, 3. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos *esztétikai írásai, I., Aesthetica (1778)*, kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 157–158.]

⁵¹⁷ Iliad. I. [Homérosz, *Iliász*, 1, 318–356.]

⁵¹⁸ Aen. VII. [Alecto epizódja: Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 7, 323–510.]

dani, játszani komikus, szatirikus módon; de komolyan kell venni, hogy a deus ex machina kapcsán nem megengedett e 91 játék. Ha én a békaegérharcot az istenek világára is kiterjeszteném, és azt mondanám, hogy abban akkora nehézség, a romlás oly veszedelme adódott, hogy szükség lenne arra, hogy az istenek és istennők mind összeszaladjanak, és erejüket a csata felszámolására fordítsák: akadna bölcs, aki úgy érezné, hogy tréfásan és jól cselekedtem. De ha Homérosz ama híres isteneit, a villámló Jupitert, a fegyveres Marsot, a lándzsás Pallast és az egész égi sereget megidézne a Batrakhomüomakhiához, mind az istenei, mind a ráció, és az egészséges ízlés ellen vétene. *Másodszor:* A bonyodalomnak, mint már előbb említettem, nagynak kell lennie, súlyosnak, emberi erővel megoldhatatlannak: ennek lényege jól látszódjék. Nem szabad csodákat tenni, csak szükséghelyzetben; maradjunk meg a saját természetünk keretei között, ha nem kényszerülünk azokat átlépni. *Harmadjára:* Ugyanaz a nehézség, melyről azt állítottam, hogy ember számára megoldhatatlannak kell lennie, szükségképp legyen az istenség, az égi erény számára megoldható. A kimérák⁵¹⁹ józan észre haragvó, elmét pusztító nemzetsége olyan, amely dicső módra megküzd az isteni erővel: mintegy olyan emberi lehetőség, képesség, amely magasabbra tör, mint ami lehetséges. A természetre – akár emberi, akár isteni – legyünk tekintettel, ezt kövessük; az ragadja meg könnyen a lelket, amit az felismer.⁵²⁰ *Negyedszer:* Követelem, hogy az isteni beavatkozás legyen ritkább. Sem nem művészi, sem nem zseniális dolog az Istenséget a gépezettel sűrűn hívni, és amit nem tudsz megoldani, annak megsemmisítését égi vagy alvilági erőkre bízni. Ennyit röviden. *Ötödjére:* Az isteni beavatkozás legyen a történelemmel, a helyszínnel, az emberi természettel és az idősakkal egybevágó; ez ugyanis növeli az ékességet. Nem minden kor, nem minden tartomány, nem minden nép, nem minden ember cselekszik ugyanúgy, és rendelkezik ugyanolyan 92 ízléssel. Amely csodás dolgokat a pogány költők meséltek az ő isteneikről, azokat a keresztények az égi és alvilági szellemeknek tulajdonítják; a Messiásban az Örangyal,⁵²¹ a Henriásban az isteni Ludovicus,⁵²² a Megszabadított Jeruzsálemben az Angyalok Fejedelme,⁵²³ az Elveszett Paradicsomban a Sátán,⁵²⁴ más költeményekben más isteni beavatkozások helyénvalók a józan, helyes ítélet alapján. De gyakran esünk hibába. Mágikus történeteket, váratlan elrablásokat, arany palotákat, démoni sejtéseket és szokásokat, babonákat és szemfényvesztéseket mily sok vidéken, mily sok könyvben találhatunk! Vannak emberek és vannak korok, melyekben semmi sincs közönségesebb és általánosabb, mint jószokat, jövendőmondókat és mágusokat látni, akik ismeretlen versikéket mormolnak mesterkélt kiejtéssel, asztrológiai gyűrűt viselnek, idegen tulajdonságokat öltenek; akik magukat vagy másokat láthatatlanná, vagy mozdulatlanná és felismerhetetlenné tesznek; akik időnként különös szellemeket idéznek meg hatalmukkal az alvilágból. Bármit mutatsz nekem így, hitetlenkedve gyűlölöm.⁵²⁵ A mai kor jelesebb költői vagy

⁵¹⁹ [Kiméra, görögül Khimaira (Χίμαιρα) nőstény szörnyalak a görög mitológiában, három feje van: elől oroszlán, középen kecske, hátul kígyó vagy sárkány, és lángokat okád. Úgy tartották, hogy megjelenése vihar, hajótörés, vulkánkitörés vagy más szerencsétlenség előjele. Aquinói Szent Tamás, Hobbes, Hume az elszabadult fantázia működésének illusztrálására használta fel.]

⁵²⁰ Quintil. Lib. VIII. Cap. III. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones Oratoriae*, 8, 3, LXXI.]

⁵²¹ [Friedrich Gottlieb Klopstock, *Der Messias, ein Heldengedicht*, Halle, 1773.]

⁵²² [François-Marie Arouet / Voltaire, *Henriade*, Londres, 1723. Az említett Ludovicus itt IX. (Nagy Szent) Lajos francia király (1214–1270).]

⁵²³ [Torquato Tasso, *Gerusalemme liberata*, Genova, 1581.]

⁵²⁴ [John Milton, *Paradise lost*, London, 1664.]

⁵²⁵ Horat. A. P. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae* 2, 4, 188.]

egyáltalán, vagy nagyon ritkán élnek csodás lényekkel és ehhez hasonló isteni beavatkozásokkal. Egyes korokban akkora volt a barbárság és tudatlanság, hogy még a természet törvényei által elrendelt és megvalósult dolgokat is mágikus hatalomnak tulajdonították. Eltűntek ezek a delíriumos idők, miután a természet jobb tudománya és ismerete megvilágította az emberek elméjét: a régen elavult és kihalt formák megőrzése csupán döllyf és kicsinyes hivalkodás; mondja az én Fabiusom.⁵²⁶ Ha ebben a mai korban élne az itáliaiak ama nagy költője, Torquato Tasso,⁵²⁷ nem iktatná be oly komoly költeményébe azokat a történeteket, melyekhez csodás módon vonzódott, sem mindazon koholmányokat és mágikus praktikákat. De történiék szinte mindig úgy, hogy a szerzők őrizzenek meg valamit azokból a vélekedésekből, amelyek 93 saját korukra jellemzőek, és azokból az időkbeli is őrizzenek meg valamit, amely kor embereinek történetét éppen megírják. Sose felejtkezzenek el magukról. Ezt különösen Homérosznál és Vergiliusnál látom a saját szemeimmel a napnál is világosabban. Mindkettejük költeménye teljesen ugyanarról az időszakról, hasonló népekről, hasonló vallásokról szól. De mivel Vergilius korának szelleme tisztább és műveltebb volt, mint Homéroszé, sokkal kevesebb isteni beavatkozást találunk az *Aeneis*ben, mint az *Ilias*ban.

A zenedrámák – melyeket immár bevett módon *operának* szoktunk nevezni – alkotói úgy gondolják, hogy több dolog megengedett nekik, mint másoknak. Isteni beavatkozásokat, elragadásokat, jelenéseket, átváltozásokat, és nem tudom milyen és mennyifajta csodás dolgokat jelenítenek meg, hogy szemeinknek hízelegjenek, és a népet megnyerjék. Schol nem találod fel többfajta eszközét a deus ex machinának. De mivel nem minden kor, nem minden anyag és történet egyformán alkalmas a csodás és természetfeletti látványvilágra, szükséges, hogy az isteni beavatkozást gyakran hosszan előkészítsék, erősen felkészítsék, és azokat a törvényeket, melyeket az imént szentesítettem, vagy teljesen mellőzzék, vagy súlyosan megsértsék. Itt könnyebben eltűröm a hibákat, és elviselem, hogy véleményem sérül, mivel – amit itt csak mellesleg kívánok megjegyezni – a zenedráma a vétkek legnagyobb terepe. Ez a költészetnek az a része, mégpedig e művészet egyetemes tartományából az egyetlen, amely ezidáig mind közül a legkevésbé rendeződött, és alkalmaztatott a jó ízlés törvényeihez. Engedjük meg tehát, hogy a sok hibához, amivel egyébként is bír, még az is hozzájáruljon, hogy a machinák sokfélesége boldogítsa és tegye kíváncsiat. Ez a vétkek is lemorzsolódik róla majd idővel.

VII. Szokások, erkölcsök.

Egy történet létrehozásához erkölcsök, szokások is hozzátartoznak; mely elnevezéssel az emberek sajátos tulajdonságait, 94 természetét és tehetségét jelöljük. Mert ahogyan a képen az arc, a testalkat nem más, mint vonások felismerhető sorozata; úgy a költészet az emberi természetet az erkölcsök és szokások vázlatszerű ábrázolásával teszi láthatóvá. A legtöbb dolgot, mely itt ismertetésre kell, hogy kerüljön, három osztályba sorolhatjuk, és nem minden részrehajlás nélkül, szabadon követjük ebben a jó ízlés tanát.⁵²⁸ Hátra van még, hogy

⁵²⁶ Lib. I. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones Oratoriae*, 1, 6, XX.]

⁵²⁷ [Torquato Tasso, I. 523. jegyzet.]

⁵²⁸ I. részben, Lib. IV. [Utalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 4, 2. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos *esztétikai írásai*, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 97–100.]

bizonyos dolgokat a költészet szempontjából sajátlagosan előadjunk. *Először*: A szokások és erkölcsök rendelkeznek összefüggérendszerrel; ez azt jelenti, hogy illeszkednek a nemhez, korhoz, vagyonhoz, nemzeti hovatarozáshoz. Más erkölcsökkel és szokásokkal rendelkeznek a férfiak, mint a nők; és az öregek és az ifjak között, nemesek és nem nemesek között, fejedelmek és alattvalók között, különféle nemzetek között a karakterek nagy eltérő sokasága látható. A nőben a félénkség, állhatatlanság, szellemi gyengeség és sok más, az erényhez és vétekhez igen hasonló dolog van; a férfiban a hűség, állhatatosság, érettség és más hasonló vagy ellentétes karakter lakik; az Ifjakban a vágy, mobilitás, vakmerőség, őszinteség és még mi más nem ezek mellett? Az öregben a fukarság, tompaság, körületekintés, bölcsesség, gyanakvásra való hajlam. A fejedelemben a nemeslelkűség, közvetlenség, kegyesség, és a fenséggel egybekötött cselekvőkészség; a szolgában az engedelmesség, készség, alázatosság; a katonában a bátorság, nagylelkűség, állhatatosság bizonyos szigorral. Ezek az általános sajátságok, melyhez kapcsolódni, illeszkedni kell. Ezért *másodjára*: az erkölcsök és szokások legyenek egyediek és sajátosak: azaz a szereplők híréhez, a róluk való közvélekedéshez és valós sajátságaikhoz illők. Az illőség ugyanis mintegy általánosságban tekintendő a nőknél, a férfiaknál, a szolgálknál, nemeseknél, öregeknél, ifjaknál, gazdagoknál és szegényeknél; az egyediség pedig, és a sajátosság az egyes emberek egyéni adottsága. Egy bizonyos ember mindazok mellett, melyek általában jellemzik, birtokol 95 bizonyos adottságokat, melyeknek önmagukban is sajátosaknak kell látszódnuk. Nem kevés férfi van, aki neme ellenére félénk, ingadozó, elpuhult, a gyönyöröknek, eleganciának él; Niobe, míg boldog és szerencsés volt, a gazdag nőkre jellemző általános erkölcsökkel rendelkezett;⁵²⁹ Penthesileia, az amazonok királynője,⁵³⁰ vagy inkább Camilla, a hadvezér lovascsapatot irányít.⁵³¹ Milyen Vergiliusnál a gyermek Iulus, és Claudianusnál Stilico?⁵³² Élénk és szeretetreméltó Nesztór, ámbár fölöttebb vén már.⁵³³ Nem minden gazdag, nem minden nemes hatalmas és szerencsés, nem minden szegény és szerencsétlen viselkedik hasonlóan. Ismerje a költő az emberi szív belső rejtekeit; emellett amit a hagyomány, amit a hírnév mond, hallja meg, és azok közül, akikről szó van, minden egyes embert olyan jól ismerjen, mint magamagát. Ez az, amit megkövetel Horatius: ha a homéroszi Akhilleuszról⁵³⁴ írsz, hát zord legyen ő, haragos, nem-nyugvó s

⁵²⁹ Ovid. L. VI. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 6, 144–164.] És Amata, Latinus király felesége az Aeneisben. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 7, 341–405.]

⁵³⁰ Itt félhold-paizsú amazon csapatával a hadban / Penthesiléa lobog, stb. Aen. I. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 1, 490–491. Lakatos István fordítása. Penthesileia a görög mitológiában az amazonok királynője, Arész és Otréré leánya.]

⁵³¹ Aen. VIII. és XI. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 11, 432–444. Camilla harcias volszk királynő, Metabus és Casmilla leánya a római mondavilágban.]

⁵³² Iulus korát megelőző erkölcsökkel és felnőtt férfihoz méltó lélekkel rendelkezik. Stilico elméje már kisgyermek korától éles, és már zsenge éveiben kitűnt vagyonánál is nagyobb jótulajdonságaival, büszke és kemény, semmit nem ad fel, nem gátolják a hatalmasok korlátai, jövőbeli tetteihez már ekkor méltónak mondható. [Iulus / Ascanius: Aeneas és Creusa fia, a Iulius gens őse. Liviusnál Lavinia és Aeneas fia, később Alba Longa királya. Szerepel Publius Vergilius Maro *Aeneis*-ében. Fabius Sticho (359–408): Claudius Claudianus *De consulatu Stilichonis* című művének főhőse, a Nyugatrómai Birodalom vandál származású hadvezére, egyben legbefolyásosabb politikusa volt.]

⁵³³ [Nesztór: görög mitológiai alak, bölcsességéről híres, magas kort megért püloszi király volt, aki mind az *Iliászban*, mind az *Odüsszeiában* szerepel.]

⁵³⁴ [Akhilleusz: görög mitológiai alak, Péleusz és Thetisz fia. Homérosz *Iliászának* főhőse, a görög hősök mintája, akinek egyetlen hibája a hirtelen haragú, szenvedélyes természete.]

meg se bocsátó, jog ne legyen számára, csak az, mit fegyvere vív ki; Médeia⁵³⁵ legyen vad és zabolázhatatlan; síró legyen Inó,⁵³⁶ hitszegő Ixió,⁵³⁷ bolyongó Ió⁵³⁸ és gyászos Oresztész.⁵³⁹ Cicero szidja Szophoklész, mivel Héraklész elviselhetetlenül siránkozóknak alkotja meg.⁵⁴⁰ Mit mondjak arról, akik töretlen lélekkel adja Iphigéniát halálra az oltáron?⁵⁴¹ Maguk a cselekmények is hasonlóak, szinte úgy tűnik, testvérei egymásnak: nehogy komoly dolgokban tréfa, vagy a tréfás dolgokban komolyság kerekedjék; vagy nehogy a tragikus bonyodalmak komédiába torkolljanak, vagy a nevetséges hányattatások 96 tragédiába. Úgy segéljenek engem a nagy és kicsiny istenek, és a házi istenek – esküszik Plautus Szekrénykéjében Alcesimarchus;⁵⁴² ami inkább nevetésre ingerel, semmint áhítatra. *Harmadjára*: Következősen kerüljenek bemutatásra a szokások és erkölcsök; hogy aki egyszer bátor, haragos, tevékeny és kemény volt, az bátorságát, haragját és merészségét mindvégig megőrizze. Bemutatók néhány, az antik költészetből igen ismert embert. Priamosz és Hektór⁵⁴³ szokásai és erkölcsi is mások; és más Agamemnoné, és Akhilleuszé;⁵⁴⁴ más Odüsszeuszé és Aiaxé,⁵⁴⁵ más

⁵³⁵ [Médeia: kolkhiszi varázslónő, Hekaté papnője a görög mitológiában. Jászón felesége, aki hűtlen férjén kegyetlen bosszút áll, többek között két közös gyermeküket is megöli.]

⁵³⁶ [Inó: a görög mitológiában Kadmosz egyik leánya, Athamasz boiótai király második felesége. Mivel magához vette Zeusz gyermekét, Dionüszoszt, Héra kegyetlen büntetést rótt rá és családjára. Halála után tengeristennővé változott.]

⁵³⁷ [Ixió: a görög mitológiában a lapithák királya, aki apósát a jegyajándék megadása helyett vendégségbe hívta, és tüzes veremben orvul elpusztította. Zeusz pártfogásába vette, és az istenek lakomájára is meghívta, ahol szerelemre gyulladt Héra iránt. Büntetésül Zeusz a Tartaroszbá taszította, egy örökké forgó tüzes kerékhez kötötte.]

⁵³⁸ [Ió: a görög mitológiában Inakhosz argoszi király leánya, Zeusz kedvese. Zeusz, hogy elrejtse Héra dühe elől, fehér üszövé változtatta, de Héra elkérte, és a százszemű Argosszal őriztette. Bár Hermész megszöktette, Héra egy bögölyt küldött rá, hogy folyton kínozza. Egyiptomba menekült, ahol visszanyerte emberalakját.]

⁵³⁹ Horat. A.P. [Oresztész: görög mitológiai alak, Agamemnón és Klütaimnésztra fia, aki apja haláláért anyján áll bosszút, ezért az Erünniszek elől kell menekülnie. Tauriszban majdnem feláldozza nővére, Iphigénia, az egymásra ismerés és szökés után azonban Oresztész hosszú életű, sikeres műkénéi, argoszi, spártai uralkodó lesz. Az idézet pontosan: „ha Achillesről hozol új darabot, hát / zord legyen ő, haragos, nem-nyugvó s meg se bocsátó, / jog ne legyen számára, csak az, mit fegyvere vív ki. / És Medea legyen baljós – síró legyen Inó, / Ixion hamis, Ió kőszá, s gyászos: Orestes.” Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae* 2, 4, 120–124. Bede Anna fordítása.]

⁵⁴⁰ [„Sed videamus Herculem ipsum qui tum dolore frangebatur, cum immortalitatem ipsa morte quaerebat. Quas hic voces apud Sophoclem in Trachiniis edit!” – „De látjuk magát Herkulest is, amint a fájdalom megtöri, midőn haldokolva halhatatlanságért könyörgött. Miket mond Szophoklész a *Trakhiszi nőkben*!” Marcus Tullius Cicero, *Tusculanae disputationes*, 2, 20.]

⁵⁴¹ [Ti. Iphigénia atyjáról, Agamemnón műkénéi királyról, aki a görög sereg trójai expedíciójának sikere érdekében beleegyezik leánya feláldozásába. Igen népszerű irodalmi téma, vö. Euripidész *Iphigeneia Auliszban* című drámája, Jean Racine *Iphigénie* című drámája, Christoph Willibald Gluck *Iphigenia Auliszban* című operája.]

⁵⁴² [Titus Maccius Plautus, *Cistellaria*, 522.]

⁵⁴³ [Priamosz, Trója királya, és fia Hektór eltérő módon kezelik a Párisz okozta konfliktust, az előbbi inkább diplomata, az utóbbi hadvezér.]

⁵⁴⁴ [A tróját ostromló görögök vezére, Agamemnón műkénéi király Homérosz *Iliasz*ában nem a jó hadvezér és hős harcos mintaképe, vele a hirtelen haragú Akhilleusz, a történet fő hőroza, számos tekintetben konfliktusba kerül.]

⁵⁴⁵ [Odüsszeusz a homéroszi eposzok szerint leleményes, fortélyos, kétségtelenül pozitív hős, ellenben Aiasz, a lokriszi király fia, az egyik, aki Trójába az Odüsszeusz által kitalált faló-csellet jut be, Kasszandra brutális megerőszakolásáról és az ezért rá rótt isteni büntetésről vált ismertté.]

Aeneas és Turnusé,⁵⁴⁶ Didoé és Camilláé⁵⁴⁷ – de sosem más önmagukra nézve. Amilyenek egyszer Priamoszt és az összes többit bemutatta az *Iliász*, olyannak találom mindegyiküket végig az egész cselekmény idején. Ménelaosz⁵⁴⁸ mindvégig ugyanolyan, Nesztór⁵⁴⁹ mindig Nesztór, Hektór soha nem változik Parisszá.⁵⁵⁰ – Hogy az erkölcsök és szokások eme következetessége az oly kiváló *Aeneis* egyes részeiben csodálatra méltó következetességgel marad meg: aki ezt nem látja, az biztos, hogy semmit nem lát. Legyen tehát érvényes ez az ősi szabály: És ha sosem-látottat akarsz bemutatni, ha nem félsz / új alakot formálni, megőrizd végig olyannak, / mint felléptekor, óvd: ne kerüljön szembe magával.⁵⁵¹ Mivel ha valakiről azt tapasztaljuk, hogy az erkölcsi, szokásai nem következetesek és óráról órára változnak, mint a gyereké vagy a nőké; esetleg folyamatosan instabilak, mint egykor Alkibiadészé és Catilináé:⁵⁵² akkor magának az erkölcsöknek és szokásoknak a felszínessége és változékonysága lesz megőrzendő – hol szeressenek, hol gyűlöljenek, hol haragudjanak, hol bocsássanak meg. *Negyedszerre*: Amilyenek az erkölcsök és szokások, akár jók, akár rosszak, úgy kerüljenek elrendezésre, hogy vagy a vétkek iránti ellenszenvet és gyűlöletet, vagy az erények iránti szeretetet és törekvést ébresszék fel. Mezentius kegyetlensége,⁵⁵³ Euclio zsugorisága,⁵⁵⁴ Phaedra csúfsága,⁵⁵⁵ Médeia haragja és 97 bosszúja,⁵⁵⁶ Eteoklész és Polüneikész versengése és halhatatlan gyűlölete,⁵⁵⁷ Ruffinus bűnei⁵⁵⁸ – ezek nem más miatt kerülnek bemutatásra,

⁵⁴⁶ [Vergilius *Aeneis*ének főhőse, Aeneas a római birodalom alapítójaként jelenik meg, vele szemben áll Turnus, a rutulusok királya, aki menyasszonyáért, Laviniáért és az itáliai félsziget feletti uralomért harcba és párviadalba száll Aeneasszal, melyben alulmarad.]

⁵⁴⁷ [Ugyancsak Vergilius *Aeneis*széből vett nőalakok: Dido, a kárhágóiak királynője öngyilkos lesz, mikor Aeneas elhagyja őt, Camilla, a harcias volszk királylány viszont az Aeneas elleni harcban hal hősi halált, miután Turnus segítségére sietett.]

⁵⁴⁸ [Menelaosz: spártai király, Agamemnón testvére, Helené férje a görög mitológiában.]

⁵⁴⁹ [Nesztór: l. 533. jegyzet.]

⁵⁵⁰ [Hektór: a trójai Priamosz király fia, Akhilleusz méltó ellenfele Homérosz *Iliász*ában.]

⁵⁵¹ Hor. A.P. 125. verssortól. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica* / *Epistulae* 2, 4, 125–127. Bede Anna fordítása.]

⁵⁵² Alkibiadészről Plutarkhosz és Cornelius Nepos életrajzában, Catilináról Sallustius és Cicero. [Alkibiadész (Kr.e. 450–404), athéni államférfi és hadvezér, l. Plutarkhosz, *Párbuzamos életrajzok*, 6. *Alkibiadész – Coriolanus*; Cornelius Nepos, *Liber de excellentibus duobus exterarum gentium*, 7. *Alcibiades*. Lucius Sergius Catilina (Kr.e. 108–62) római patricius származású szenátor, hadvezér, Cicero politikai ellenlábas, l. Caius Sallustius Crispus, *Bellum Catilinae*; Marcus Tullius Cicero, *In Catilinam*, 1–4.]

⁵⁵³ Aen. VIII. [Mezentius: etruszk király, Turnus segítségére sietett az Aeneas elleni háborúban, ő és fia, Lausus elesett a harcban. Vergilius *Aeneis*e szerint (8, 478–519) saját alattvalói üzték el zsarnoksága és kegyetlensége miatt városából, Caeréből, azaz Vergilius úgy állítja be, hogy nem az etruszkok, hanem csak Mezentius támadt Aeneas ellen.]

⁵⁵⁴ Plautus az *Aululariában*. [Titus Maccius Plautus, *Aulularia*, Euclio a történet idős, zsugori férfiszerelője.]

⁵⁵⁵ Seneca a *Hippolytusban*. [Lucius Annaeus Seneca, *Phaedra*. Phaedra tragikus sorsú athéni királyné a görög mitológiában, szülei Minosz krétai király és Pasziphaé, nővére Ariadné volt. Történetét Seneca mellett Euripidész és Jean Racine is feldolgozta.]

⁵⁵⁶ Euripidész, Seneca stb. [Médeia l. 535. jegyzet. Alakját drámában dolgozta fel Euripidész, Lucius Annaeus Seneca, Pierre Corneille, később, Szerdahely kötetének megjelenése után pedig Franz Grillparzer.]

⁵⁵⁷ Statius és Racine. [Eteoklész és Polüneikész Oidiposz és Iokaszté fiai. Oidipusz elbűjdosása után ők követték Thébá trónján társkirályokként, megegyeztek, hogy évente váltják egymást az uralkodásban. Eteoklész azonban megszegte az egyezséget, fivére hat másik vezérrel együtt ezért megostromolta Thébát, sikertelenül. L. Publius Papinius Statius, *Thebaid*; Jean Racine, *La Thébaine*.]

⁵⁵⁸ Claudianus. [Flavius Rufinus (Kr.u. 335–395) római politikus, korának egyik legtehetségesebb, de egyben leggyűlöltebb embere, Arcadius keletrómai császár mindenható minisztere. Claudius Claudianus, *In Ruffinum*.]

mint hogy elrettentésül szolgáljanak, és óvakodjunk e vétkektől, amelyek egyébként sem tetszenek. Semmi sem áll távolabb a költészettől, mint rossz erkölcsöket és szokásokat díszíteni dicsőretekkel, vagy a fejedelmi férfiban, vagy hősből, jeles személyben, akit a költő megénekel, bizonyos vétkeket buzgón lefesteni és ünnepelni. M. Attilius Regulus állhatatossága,⁵⁵⁹ Titus kegyessége,⁵⁶⁰ Nagy Sándor jóindulata,⁵⁶¹ Hüpermnesztra hűsége,⁵⁶² Claelia bátorsága,⁵⁶³ és az érények mindenfajta példája amiatt kerül a költők által bemutatásra választékosan és élénken, hogy azok szépsége és ereje által feltűzelve a nézők hasonló elmébéli szándékkal és lelki erővel versenyre keljenek eme jeles tettekkel.

Nagy dolog, amit mondani fogok: az erkölcsök és szokások eme tanára támaszkodnak a *költői karakterek*, mind az egész költészet, mind különösen a heroikus és drámai költészet tekintetében, mégpedig oly szükségszerűen, hogy ezek nélkül az esztétikai fény és élénkség nagy része elenyészik. Emiatt mindenekelőtt figyelni kell arra, hogy a karaktereket hallgatóan fesse meg a költő, hogy látnivalóan magától váljanak beszédessé és kerüljenek lefestésre a dolgok.

Ámbár leplezi, arcára kiül a düh.

Tűz tör elő szemeiből, és leeresztett szemhéjai
nem engedik be a fényt; semmi kétes nem tetszik;

Most, mikor gyors léptekkel zuhan halódva,

És hanyatló nyakával alig tartja fejét,

Most pihenni tér, és álmot feledve

Panasszal tölti az éjt; parancsolja, hogy emeljék fel, 98

Majd újra tegyék le testét, és oldják meg haját,

s újra feltűzi. Mindig türelmetlenül változtatja

Magaviseletét. Már nem tiszteli sem

Cerest, sem az üdvét; bolyong bizonytalan lábbal

Erőiből kifogyván; nincs benne élet,

Arca nem ragyog a bíbor fénytől.

Tagjai elernyedtek; már remegnek lépteik,

És gyöngé ékessége fénylő testének fogyatkozik.

És napfény-fáklyaként világoló

Szemei sem lágyan, nem a régi módon csillámlanak.

⁵⁵⁹ [Marcus Attilius Regulus (Kr.e. 307–250) római politikus, konzul és hadvezér. A hagyomány szerint a karthágóiak halálra kínozták, miután a kiváltására vonatkozó feltételeket a saját kérésére visszautasította a római szenátus.]

⁵⁶⁰ [Imperator Titus Caesar Vespasianus Augustus (Kr.u. 39–81) római császár. A „kegyes” jelző arra vonatkozik, hogy trónra kerülve bevezette a Iulius–Claudius-dinasztia császárainak tiszteletét, illetve 80-ban Vespasianust is a császárkultusz részesévé tette.]

⁵⁶¹ [Nagy Sándor / III. Alekszandrosz (Kr.e. 356–323) az ókor egyik emblematisz figurája, Makedónia királya, kiváló hadvezér.]

⁵⁶² [Hüpermnesztra: görög mitológiai alak, Lünkeusz felesége, Danaosz argoszi király ötven lányának egyike, az egyetlen, aki ellenszegült apja akaratának, hogy vőlegényét ölje meg a nászéjszakán.]

⁵⁶³ Ezt és más dolgokat Metastasiónál. [Claelia / Cloelia: római mondai alak. Róma városa megegyezett az etruszkok királyával, és Cloeliát más római hajadonokkal együtt Porsennának adták túsul. Am ő társával megszökött, s a Tiberisen átúszva visszatért Rómába. A szenátus azonban visszavittette őt, mire Porsenna nemcsak szabadságát adta vissza, hanem megengedte, hogy néhányat a többi közül is magával vihet. Történetét többek között Pietro Metastasio örökítette meg, *Il trionfo di Clelia* című, 1762-es operalibrettójában.]

Könnyek folynak arcain, folytonos harmat
öntözi orcáját.⁵⁶⁴

VIII. Szónoklatok

A szónoklat nagyon komoly dísze a költői beszédnek, ha megfontoltan, a maga helyén és esztétikus módon illeszti be – ha, mint mondtam, a történet cselekménye határozottan 99 eltűri azt, és a befejezést szerencsés módon elősegíti. Az ilyenfajta szónoklatok teljes mértékben ama törvények alapján íródjanak, amelyeket a szónoklattan állít a jó ízlés elé. Többnyire egy sajátos felvezetésből, a fő téma bemutatásából és megerősítéséből, végül befejezésből állnak, mint a jól elrendezett polgári szónoklatok. Fogok példát adni: olyat, amelynél nem tudom, vajon lehet-e erőteljesebb, esztétikusabb és választékosabb. Ez pedig az a szónoklat, mely elsőként bukkan fel az Aeneisben, és az összes többi erejével, méltóságával is megelőzni látszik. Juno, az istenek királynője, aki a trójaiakkal mindig is ellenséges volt, immár sok éven át tartotta távol Aeneas és társait, a trójaiak maradványát Itáliától, és üzte válogatott vészekkel szerte tengeren és szárazföldön.⁵⁶⁵ A Trójából való távozásuk utáni hetedik évben végül Szicíliából Itáliába készültek áthajózni, boldogan, mivel úgy tűnt nekik, mintha már a kikötőben lennének, és kezükben tartanák mindezt: biztonságban voltak mindannyian, és nyugalomban. De mikor *alig elfordulva a szicíliai föld látványától boldogan magasra vonták a vitorlát, és a sós habokat evezővel szelték, midőn Juno, sosem hagyva fel a trójaiak vesztére törni ama seb miatt, mely keble mélyére hatolt, 100 gyógyíthatatlan volt és örök, így szólt: Hát én álljak el tervemtől legyőzve, és ne legyek képes Itáliától távol tartani a trójaiak királyát?*⁵⁶⁶ Bevezetés nélküli szónoklat; semmit sem bocsájt előre, hanem rögvest a lényegre tér, egyrészt mivel a beszélő haragos, másrészt mivel magában beszél. Micsoda nyomaték van ezen: *Hát én?* – ebben az egy kifejezésben vedd észre gögijét, asszonyi haragját, és ami csak ezután következik! Hogy engem Aeneas legyőzzön, a menekült a királynőt, az ember az istennőt? Elálljak feltett szándékomtól, hogy felettem Venus és Aeneas diadalt üljön, kifosszon, és keserű nevetéssel, megvetéssel sújtszon? Majd, miután a hallgatónak eleget tett, kifejti az okát annak, amivel indított: *Ne legyek képes Itáliától távol tartani a trójaiak királyát?* Ez a verssor valóban csodálatra méltó, mert benne nagy érzelem feszül, és legalább annyira benne a cselekmény, amennyi a szó. Juno, hogy magát meggyőzze arról, hogy legyő-

⁵⁶⁴ Seneca a Hippolytus második jelenetében. [Lucius Annaeus Seneca, *Phaedra*, 362–382. A cím kapcsán: amikor Seneca darabjait a reneszánsz időszakban újfelfedezték, a *Phaedrát* gyakorta *Hippolytus* címmel jelölték.]

⁵⁶⁵ A gyűlölet és a harag oka összetett volt. I. Egyrészt hallotta, hogy egykor majd mekkora hatalma lesz a trójai leszármazottaknak Itáliában; és megértette, hogy ezek az utódok Kárhágót, az ő városát és egész Afrika fellegráját elpusztítják: ettől félt. II. Másrészt feltűntek ama régi trójai erők, melyekkel a görögök ellen küzdöttek; mely háborúban Juno vitte a görögöknél a vezérszerepet. III. Páris ítélete, a szépség igazságtalan megvetése, melyet nemcsak Paris követett el, hanem Antigoné, Laomedon király leánya is, akik mivel igen szép alakú volt, Junóval merészelt vetekedni szépség tekintetében, és akit emiatt gólyává változtatott át, mint az Ovidius *Metamorphoses* VI. könyvében áll. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, I, 90–102.] IV. A trójaiak gyűlölet eredete. Mivel ugyanis a trójaiak Dardanustól, Juppiter és szeretője, Electra fiától származnak, logikus volt, hogy a trójaiak Juno számára gyűlöletesek. V. Az elragadott Ganymedes becsülete, kinek története ismeretes. Ez a fiú Juppiter szolgájának tiszttségében Hébé elé került, aki pedig Juno lánya volt; mégpedig nem egyszerűen elébe került, hanem a helyébe.

⁵⁶⁶ [Juno itt részletesen elemzett és többször idézett szónoklatát I. Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 1, 34–49. Szerdahely dőlt betűvel emelte ki az idézeteket, melyeket ugyanakkor beépített a saját mondataiba, ezért itt nem Lakatos István műfordításában kerültek közlésre.]

zetett egy ember által, és hatalmas haragot gyűjtsön magába, nem kiált súlyos, kegyetlen szavakat: elsüllyeszteni! vagy elpusztítani! Hanem azt sajnálja keservesen, hogy olyan tehetetlen, hogy még *távol tartani* sem tudja *Itáliától a trójaiak királyát*, akit legyőztek. Ezek haragja szító okai. Olyan nép királyának szólítja Aeneast, melynek királysága elpusztult: úgy hiszem, ironikusan, mivel ez Juno lelkületéhez a legteljesebb mértékben illik. Azt mondja, hogy ezt a szerencsétlen embert, akit hazájából elűztek, s vándorra lett, sem tudja, bármily könnyű is lenne, Itáliától távol tartani.⁵⁶⁷ Ezt a szégyenét növeli a sorsszerűséggel: *hisz tiltja a sors!* Hozzáfűz egy példát, melynek cselekvője egy kisebb istenség, aki kisebb okból, kisebb méltányossággal, mégis nagyobb haraggal és nagyobb eszközökkel állt bosszút. **101** *Vajon ha Pallas felgyújthatta az argív hajóhadat,*⁵⁶⁸ én nem tudom a trójaiakat *távol tartani?* Amaz képes volt a hajóhadat és az argivokat *tengerbe temetni*; én pedig annyi éve háborúzkok már egyetlen emberrel? A lokrisziaké volt ugyan a hajóhad, nem pedig valamennyi argív hada: nagyítsd fel a dolgot, hogy nagyobb legyen a harag gyújtólángja. Aiax hajótörésére pedig joggal gondol, valahányszor Aeneast akarja hajótöréssel elveszejteni. Pallas *egynek a hibája miatt* sújtott le a legsúlyosabb büntetéssel; én, akit sokan megsértettek – Paris, Antigone, Electra, Ganymedes – semmiben sem járok sikerrel.⁵⁶⁹ Aiax vétkét nagymértékben bagatellizálja, mikor azt a *hiba* kicsinylő kifejezésével illeti. Sőt, ez a hiba sem volt akkora, amekkora a szerelemtől őrző Ajax dühe, mikor az áldozatot elragadta az oltárról, és Pallas templomát megszenteltelenítette.⁵⁷⁰ Ráadásul *Pallas Juppiter gyors tüzét szórta az égbe*: a bosszú ugyanis, ami saját kezű, édesebb. Ezért ezt is fájlalja Juno, mivel most más segítségét, erejét kell, hogy kérje. Azt tulajdonítja Pallasnak, amit vagy Juppiter, vagy Neptunus szokott a hagyomány szerint tenni, hogy növelje érve hatását: ő, mondja, Juppiter tüzét szórta, mégpedig a felhőkből. Így azt láttatja, hogy minden a haragjától gyuladt fel, mintegy azt mondja: minden Pallast szolgálja, Juppiter villáma, még a felhők is, melyek egyébként az én hatalmam alatt állnak – *szétdobálta a hajókat, és a szelekkel fejre forgatta a vízfelszínt*. Grandiózusabb felforgatni, mint felkavarni vagy felzavarni; és alkalmasabb módon szól *vízfelszínről* a tenger helyett, hogy értsük: előbb nyugodt, egyenletes volt a tenger, utána a szelek erejétől fejre fordult, mintegy kiöntött medréből. És mi történt végül Ajaxszal? *Őt, az átszegzett kebléből lángokat fújót* – ami az istennőt meg kellett volna, hogy enyhítse – mégis *forgószéllel felragadja, és egy éles sziklára szegezi*. Mi ez az oly hatalmas kegyetlenség? – Istenibb dolog mindez ahhoz az üggyhez képest, amin Juno munkálkodik? Magát Pallashoz méri, ahogy az az argivok hajóhadát felégeti, és **102** őket a tengerbe süllyeszti, ahogy mennyköveket szór és csóvál, ahogy szétszórja a hajókat, és a szétszórót forgószéllel felragadva egy sziklára szegezi. Miközben ezeket a mind oly nagy és oly kemény tetteket említi fel, egyetlen jelzőt sem használ Pallasra. Ő, mint Juppiter lánya, a hadviselés és tudományok istennője, harcos, bátor, győzedelmes. Ezt elhallgatva mintegy kisebbíti őt ehhez képest: azt sugallja, hogy a görögök egész hajóhadát felforgatta, holott ismeretes,

⁵⁶⁷ Más helyen bővebben kifejti ezt a dühöt és haragot, mellyel a trójaiakat üldözte: „Hah, te gyűlölt fajzat! phrygeknek sorsa, te, sorsunk / Ellensége! vagy elhulltak ságumi földön? / Vagy leigázva igába zuhantak? Elégtek a felgyúlt / Trója tüzén fiaik? Dehogy! átsiklottak a vészen, / At a hadak gyűrűjén. – stb. ld. Aen. VII. 297. verssortól. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 7, 297–301. Lakatos István fordítása.]

⁵⁶⁸ [Célzás arra, hogy mivel a lokriszi király fia, Aiax / Aiasz megerőszakolta Trója elfoglalásokat Pallasz Athéné papnőjét, Kasszandrát, az istennő sikerrel akadályozta egy ideig a görögök hazaindulását, majd Euboiánál tengeri vihart küldött a lokrisziak hajóira, akik Aiaxszal együtt a tengerbe veszttek.]

⁵⁶⁹ [A Junót / Hérát ért sértések részletes összegzését l. 565. jegyzet.]

⁵⁷⁰ [Célzás Kasszandra megerőszakolása, l. 568. jegyzet.]

hogy Ajax Oileus csak a lokrisziaknak volt a fejedelme. De mikor magáról beszél, teljesen más módszerrel teszi: nagy jelentőséget tulajdonít magának, hogy még inkább megvetettnek mutassa, és még nagyobb haragra gerjessze magát. *De én* – valóban bátor, és egyedülálló kifejezőmód, szemben ezzel: – *magam: aki az istenek Királynője vagyok, és Juppiternek nővére és felesége*; én, mint mondtam, *egyetlen néppel már oly sok éve viselek háborút?* Pallas nem sokkal az ellene irányuló tett után elégtételt vett; én már hetedik éve semmire sem jutok? – *És ki fogja Juno nevét dicsőíteni ezután?* Ezen szavak által mint a szélről szított tűz, tör ki belőle harag, fájdalom, gyűlölet, bosszúvágy. Úgy látja, őt magát megvetéssel, lenézéssel kezelik, és az emberek és istenek játékszerévé alacsonyodott le. Senki sincs, aki engem tisztelne és imádna: *vagy könyörögve ajándékot helyezne oltáiraimra!* Elég súlyos dolog ez ahhoz, hogy megkeserítse a lelket. Semmi sem ejti ugyanis nagyobb aggodalomba az isteneket, hogy mint ha érzik, hogy elvesztették a megbecsülést, csökken a tiszteletük, gyengül a valóságosság, megvetés, tréfa tárgyai, mint egy senkiházi. S mindezt telve tűzzel, eleveenséggel és érzékletességgel: szinte érzem a haragot, melytől Juno a fenti okok miatt felindulva kénytelen lángra kapni. Őt tehát az isteni költő olyan karakterrel mutatta be, amit Horatius akart mondani, mikor így szólt: Ha Tróját romjaiból régi képére fel akarnánk élesztetni, Juno halhatatlan gyűlölettel szítva győztes sereget kerítene, és maga vezetné a tábornak az ellenséges város ellen, s nem **103** nyugodna előbb, mint miután egy gyászos vereséggel elúzná a trójaiak szerencséjét, és őket városukkal együtt tűzzel, vassal eltörölné. – Ha végzetére Trója föléled is, / csúfos bukás lesz vége megint, mivel / győztes hadat rá én vezetnék, / asszonya és huga Juppiternek..⁵⁷¹

A költészet mesterei a legjobb művészek szónoklatait osztályozva szokták gyűjteni, és példaként felhasználni, milyen ékesszólással élhetnek a barátok, vigasztalók, méltatlankodók, haragosok, ellenzők, fájlalók, és más érzelemtől megindított emberek: érdemes megnézni ezügyben az igen akkurátus Dekenius.⁵⁷² Ami a kisebb megszólalásokat illeti, ezek akkor bájoznak el, ha kevés, de hatásos szóval fejtik ki mondanivalójukat. Cephalus,⁵⁷³ miután már megragadta íját, hogy az asszonyát, akit vadállatnak gondolt, lenyilazza, mikor maga a költő kiált fel:

Mit teszel, boldogtalan? Nem vadállat ő, tedd el fegyvered.

Én szerencsétlen! dárdád a leányt veszi célba.⁵⁷⁴

IX. Szentenciák, mondások.

A szentencia valamely egyszerű, és egyetemes érvényű kijelentés a helyes életvezetés módjáról. Nem hosszan terjeng tehát a szentencia, hanem rövid és egységes; vonatkozása egyetemes, nem függ helytől, időtől és személytől, más körülménytől, mely az egyedi dolgok kapcsán szokásos. Végsősoron azt írja elő, hogyan értsük helyesen az emberi erkölcsöket és az életet – és miként az erkölcsi beszéd megtisztítja az emberi akaratot, kijelöli számára, mit kell tennie; úgy a szentencia, mintegy tanítóként **104** oktatja, előírja, ki mit értsen, mire

⁵⁷¹ L. III. Od. III. [Quintus Horatius Flaccus, *Carmina*, 3, 3, 61–64. Bede Anna fordítása.]

⁵⁷² [Joannes Dekenius / Jan Dekens, *Jobannis Dekenii e Soc. Jesu. observationes poëticae exemplis illustratae*, Kiel, 1691.]

⁵⁷³ [Kephalosz a görög mitológiában attikai vadász, akire Éosz, a hajnal istennője is szemet vetett, ám ő visszautasította. Felesége, Prokrisz nem akarta elhinni Kephalosz hűségét, és titokban megleszte őt vadászat közben. Férje összetévesztette egy vaddal, és megölte kíváncsi hitvesét. Bűnéért kiátkozták Attikából.]

⁵⁷⁴ Ouid. L. III. de Arte. [Publius Ovidius Naso, *Ars amatoria*, 3, 735–736.]

vágyják. Álljon itt példaként: A bátrakat a szerencse is segíti;⁵⁷⁵ A bátornak minden föld a hazája;⁵⁷⁶ Édes és dicső dolog a hazáért halni.⁵⁷⁷ Ezek és más efféle mondások ámbár egyszerűek, mégis megvan a maguk tágassága és méltósága; megvan a maguk ereje azokra nézve, akik jó érzékkel, értelemmel bírnak, nemcsak a lélek összerendezésére, hanem az érzelmek felkeltésére nézve is. E gyöngyszemekről, fáklyáktól fénylővé válik a költemény, gyönyörű ékességet és bájt nyer. Valóban, az ókoriak a szentenciákban akkora értéket láttak, hogy semmit sem véltek alkalmasabbnak, hogy a tárgy fenségességét és a beszéd súlyát elősegítse. Igazolásul elég az, hogy az ilyesfajta beszédet a legjobb költőknél is mindenütt felfedezzük. A felhasználási módja hármas: vagy a történet elé bocsájtjuk;⁵⁷⁸ vagy az elbeszélésbe, cselekménybe iktatjuk be;⁵⁷⁹ vagy az immár lezárt történetet fejezzük be vele mintegy refrénként.⁵⁸⁰

A *mondásoknak*, elmésségeknak szintén megvan a maguk bája és egyfajta intellektuális, váratlan gyönyöre; de nem egyfajta módon, nem egyfajta mesterfogással jönnek létre. Hogyha olyan dolgokat, melyek eltérőek, esetleg ellentétesek, egymás mellé helyezünk, néha elmésség születik. Erisichton⁵⁸¹ a csillapíthatatlan étvágytól hajtva koplalásra panaszkodik az asztalok mellett, melyeken egymást érik az ételek.⁵⁸² Ha történik **105** utalás történelemre, fabulákra, ha tulajdonnevek szerepelnek benne, ha egy dologban több sűrítődik össze, ha egybe nem illő dolgok kapcsolódnak egymáshoz, vagy hasonló dolgokat választunk külön, akkor valami váratlan, elmés, bájos mondás adódik hozzá a beszédhez. Iacobus Masenius az epigramma és az epigráfia új művészetéről szóló könyvében⁵⁸³ mutatja be, nem hasztalanul, az elmeél forrásait. Ha a dolog egészét nézem, hogy miként is van, meg kell vallanom, hogy minden elmésség lényege, melynek más tudósok oly sok forrást tulajdonítanak, a szavak versengésében és csatájában áll. Mint ez az mondás Ovidiusnál: Gyakran a hallgatag arcnak hangja s szava van;⁵⁸⁴ vagy ez a másik Owenustól: A szabad szájnak elég, ha hallgatnia szabad.⁵⁸⁵ Vizsgáld meg, ha tetszik, azokat a példákat, melyek sok könyvben felbukkannak, és van bennük elmeél; majdnem mind visszavezethetők a szavak közötti ama ellentétre, amit említettem. Lehetséges, és megeshet nem ritkán, s igen esztétikus módon, hogy a szentencia

⁵⁷⁵ Aen. X. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 10, 284.]

⁵⁷⁶ Ouid. Lib. I. Fast. [Publius Ovidius Naso, *Fasti*, 1, 493.]

⁵⁷⁷ Horat. Lib. III. Od. II. [Quintus Horatius Flaccus, *Carmina*, 3, 2, 12.]

⁵⁷⁸ Hej, de ha nincs meg az ég áldása, hiába remélünk! / Íme, a szűz Priamus-lányt húzzák most ki Minerva / Templomi oltárától, Cassandrát, stb. Aen. II. 402. verstől. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 2, 402–404. Lakatos István fordítása.] Haj, be nehéz, hogy a bűnt valahogy ki ne vallja az arca! – mondja Ovidius, L. II. Metam. Callistóról. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 2, 447. Devecseri Gábor fordítása.]

⁵⁷⁹ Mily tévedése van ebben a léleknek! mit sem tudva készíti a szerencsétlen az étkeket ellenségeinek. Tudniillik Lucretia Tarquiniushoz stb. L. II. Fast. [Publius Ovidius Naso, *Fasti*, 2, 789–790.]

⁵⁸⁰ Dis meglátja, beléserzet és már messzerabolja: / oly gyors volt a szerelme – mondja Ovidius Proseprináról. Lib. V. Metam. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 5, 395–396. Devecseri Gábor fordítása.]

⁵⁸¹ [Erüszikton királyt, a thesszáliai Triopasz fiát a görög mitológia szerint oly éhség szállta meg, hogy önmagáról rága le a húst. E kínzó éhséggel azért verték meg az istenek, mert a Démétér szent ligetében a fákat kivágatta.]

⁵⁸² Lib. VIII. Metam. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 8, 725–884.]

⁵⁸³ [Iacobus Masenius / Jacob Masen, *Ars nova argutiarum honestae recreationis: In 3 partes divisa. Cont. 1. Argutias epigrammaticas ex varijs fontibus deductas. 2. Argutias familiares. 3. Argutias epigraphicas, seu variarum inscriptionum*, Köln, 1649.]

⁵⁸⁴ [Publius Ovidius Naso, *Ars amatoria*, 1, 574.]

⁵⁸⁵ [John Owen, *Epigrammata*, Oxoniae, 1606, 3, 74. *Parrhesia* című epigramma 2. sora.]

egyszersmind elmésség is. A zsugorinak annyira hiányzik, amit birtokol, mintha nem birtokolná azt – ez egyszerre szentenciózus és elmés mondás.⁵⁸⁶

Amire figyelmeztetek: igen kell ügyelni arra, nehogy a szentenciákra, elmésségekre való törekvés hibába forduljon át, és művünk ellenérzést, unalmat szüljön. Nem tudok nem visszariadni, mikor azt hallom, hogy Hecuba,⁵⁸⁷ aki az anyák és királynők közül a legszerencsétlenebb, így keresi a szavakat: Neki, annyi király atyjának, Priamusnak nincs sírhelye, s elvesztette a lángtól égő Tróját.⁵⁸⁸ Úgy érzem tehát, hogy ez rideg, és a gyász közepette fellettte oda nem illő elmésség. **106**

Második rész. A dikcióról

A dikció, vagyis beszédmód, nyelv az érzéseinket és gondolatainkat fejezi ki szavak elrendezése révén. Amilyenek elménk ideái, olyannak kell lennie a beszédnek: úgyhogy valóban lehet azt mondani, hogy a beszéd a szív és lélek tolmácsa és követe. Tehát mindenfajta költés során az első dolog a történetet elménkben megfogalmazni és megformálni; a második ezt az elmébéli koncepciót megfelelő szavakkal és színekkel lefesteni, és így fényre, életre hozni. Ennek ugyanis a mi esetünkben nem képzelt, hanem igazi, esztétikai szépségnek kell lennie; mely annál csinosabban és elegánsabban jelenik meg a nyilvánosság előtt, minél inkább megragadja az emberek szemeit és lelkét, és vezeti azokat. Továbbá az ékesszólás, vagyis a költői beszéd hasonló a képhez, megvan az a természete, ami egyébként közös mindenfajta beszéddel, és megőrzi a saját adottságait is. Csak verses lehet, próza nem; amennyivel távolabb kerül a szabad, kötetlen beszéd, annyival közelebb kerül a szavak külső hangzása és harmóniája által a zenéhez. Mit mondjak tehát? Állítsuk azt teljes komolysággal, hogy az ezópuszi mesék, a regények, a legtökéletesebb szatírák, a mindenfajta verslábát nélkülöző drámák és más effajta művek nem költészet? És kizárjuk Feneloniuszt a Telemachusával,⁵⁸⁹ Barclaiust az Argenisével,⁵⁹⁰ Gessnerust a költeményeivel,⁵⁹¹ Bitaubest a Josephusával⁵⁹² és sok más ókori s mai művészt, a nemesebb ízlésűeket is a költők köréből, a Parnasszusról? – Nem rettentenek el engem a szigorú ítéletek, melyek nem követelik meg a legszorosabb törvény szerint komponált verseket a költészet minden neméhez. Tudom, sok olyan mester van, **107** akik Apuleius milétoszi történeteit⁵⁹³ egyfajta prózai költészetként, Lucianust⁵⁹⁴

⁵⁸⁶ Éleselméjűen tanítja és fejti ki a mondottakat a neves Schellerus a Jó latin stílus szabályaiban. [Immanuel Johann Gerhard Scheller, *Compendium praeceptorum styli bene Latini in primis Ciceroniani seu eloquentiae latine declaranda*, Leipzig, 1795. A zsugoriról szóló szentencia: Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoria*, 8, 5, VI.]

⁵⁸⁷ [Hekuba / Hekabé: görög mitológiai alak, Priamosz trójai király felesége, kinek szinte minden gyermeke meghalt vagy fogságba esett a trójai háborúban.]

⁵⁸⁸ Senecánál a Trójai nőben, I. jelenet. [Lucius Annaeus Seneca, *Troades*, 55–56.]

⁵⁸⁹ [François de Salignac de La Mothe-Fénelon / Fénelon, *Les Aventures de Télémaque*, Paris, 1699.]

⁵⁹⁰ [John Barclay, *Argenis*, Paris, 1622.]

⁵⁹¹ [Salomon Gessner, *Idyllen*, Zürich, 1756.]

⁵⁹² [Paul Jérémie Bitaubé, *Joseph, poème en prose*, Pitra, 1767.]

⁵⁹³ [A *Milétoszi történetek* Ariszteidész Kr.e. 1. században írt prózai műve, Lucius Apuleius / Apuleiosz (Kr. u. 125–180) ezt műfaji megjelölésként használta többek között *Aranyszámár* című művében.]

⁵⁹⁴ [Lukianosz (Kr.u. 120–180) szatíráiról, Arisztophanész (Kr.e. 446–386) az attikai ókomédia mestere.]

prózai Aristophanesként tanítják; akik megerősítik, hogy Sositheus,⁵⁹⁵ Terpanthus,⁵⁹⁶ Xenarchus⁵⁹⁷ és Sophron⁵⁹⁸ prózai írásmódú költeményeket írt;⁵⁹⁹ Aesopus Philostratusnál,⁶⁰⁰ Heliodorus a Theagenes és Charicleában,⁶⁰¹ Longus szofista a Daphnis és Chloéban,⁶⁰² Akhilleusz Tatiosz Klitophón és Leukippé szerelmeiben⁶⁰³ és e kor több más komédia- és tragédiaírója, akik prózai beszédben, nem versekben írnak, költők és annak is kell neveznünk őket. Látom, hogy német földön megerősödik az a szokás, hogy költői műveket nem költői modorban írnak: e költői próza is erősen hat rám. Balga volnék, ha azt gondolnám, hogy ezek a fabulák hasonlóak a hippokentaurhoz;⁶⁰⁴ vagy ha azt mondanám, hogy hasonlóak a kétféle színű emberhez, és a fekete tevéhez, melyeket Ptoloméusz, Lagosz fia Egyiptomba vitt.⁶⁰⁵ Ezeknek az anyaga költői, nem pedig a nyelve. De nem helytelenül tudom azt, hogy a két szépségből, ha a kompozíció egybehangzó, és a megfelelő mértékben arányos, másfajta forma és elegancia keletkezik. Ám ezeket, és az ilyesfajta írókat csaknem annyira érvényesen szólíthatnám festőknek, színészeknek, és másfajta imitátoroknak, mint költőknek. Lukianosz maga is megvallja, hogy két, egymáshoz nem illő dolgot kötött össze, a komédiát és a dialógust.⁶⁰⁶ A dialogus ugyanis komoly vitát jelentett, melynek az volt feladata, hogy a dolgok természete, az erkölcs és a filozófusok tudománya kapcsán néhány dolgot körüljárjon. A Komédia pedig teljes egészében Dionüszoszhoz⁶⁰⁷ tartozott, örvendett a gúnynak, az élcnek, és mikor kellő számban megjelenve versengésbe kezdett, akkor is anapsztikus verssorokkal emelkedett magasra. A komédia csúfolta **108** a dialógusok követőit, azokat égben járkálóknak és felhőkkel perlekedőknek mutatta be, majd a bolhaugrást is megmérőkké költötte őket, mint akik az égi és fenséges dolgokról is szikáran vitatkoznak.⁶⁰⁸ És ezért ezen igen mulattató író azt mondja, hogy ő komédiaíró, tekintettel az anyagára; de a beszédforma tekintetében nem az, amit egyértelműen elismer. Az én véleményem szerint

⁵⁹⁵ [Szoszitheosz a Kr.e. 3. században az alexandriai „pleiad” tagja, szatírdramák írója.]

⁵⁹⁶ [Terpanthus spártai költő a Kr.e. 7. századból.]

⁵⁹⁷ [Szeleukiai Xenarkhosz Kr.e. 1. században görög filozófus és grammatikus.]

⁵⁹⁸ [Szophron Kr.e. 5. században dór dialektusokban prózai mimusokat írt.]

⁵⁹⁹ Azt mondják, Sositheusz tragédiákat, mások komédiákat írtak kötetlen stílusban. [Szoszitheoszt l. 595. jegyzet.]

⁶⁰⁰ [Aiszóposz (Kr.e. 620–564) ógörög fabuláíró; Lucius Flavius Philostratus (Kr.u. 170–250) az *Apolloniusz élete*, 5, 14–15 szöveghelyen ír róla.]

⁶⁰¹ [Heliodoros (Kr.u. 3. sz.) *Etiópiai történet* című regényének főhősei Theagenész és Kharikleia.]

⁶⁰² [Longosz görög író a Kr.u. 2–3. századból, említett prózai műve: *Daphnisz és Khloé*.]

⁶⁰³ [Akhilleusz Tatiosz a Kr.u. 2. században írta görögül *Leukippé és Klitophón* című művét.]

⁶⁰⁴ [A hippokentaur képzeletbeli keveréklény, mellig ember, mellől lefelé ló, a *Physiologus* gyűjteményben a képmutató keresztény jelképeként szerepel, de a következő jegyzetben szereplő művében Lukianosz is használja, mintegy az abszurdum szimbolikus megtestesítőjeként.]

⁶⁰⁵ Annak az embernek az egyik fele teljesen fekete volt, a másik fele pedig ragyogóan fehér, ami egész testén egyenlő mértékben elkülönülve oszlott meg; a tevé pedig a természet rendjének ellentmondva teljes mértékben fekete. Lucianus írja. [Lukianosz, *Dialogi*, 2. *Ad eum qui dixerat, Prometheus es in verbis*, 4.]

⁶⁰⁶ [Uo. 5–7.]

⁶⁰⁷ [Dionüszosz: a bor és a mámor görög istene, Zeus és Szemelé fia. Feltehetően a tiszteletére rendezett ünnepségekből fejlődött ki az ókomédia.]

⁶⁰⁸ Amint Szókratészről és tanítványairól Arisztophanész költötte. [Arisztophanész, *Felbők*.] – Amikor Lukianosz azt mondja, hogy a komédia teljes mértékben Dionüszosztól ered (ezek az ő szavai), nem a mi komédiánkra, hanem a görögök és rómaiak komédiájára értendő, mely különösen a régebbi korokban szabadosabb volt. Ismeretes a művelt emberek számára, hogy ama antik komédia három rétegre oszlik, a Régi, a Közép és az Új komédiára; a Régi volt a leginkább dionüszoszi. [Lukianosz, *Dialogi*, 2. *Ad eum qui dixerat, Prometheus es in verbis*, 6.]

a költészet teljes és tökéletes formájához éppúgy a fabulák, mint a dalok is hozzá tartoznak; tehát az is költő, aki a költészetnek e két formájában alkotott tudatosan. A történetírás eltávolodhat a kötetlen beszéd módtól; mert Hérodotosz, aki versben is fogalmazott, még Arisztotelész tanúsága szerint is történész – a költészet azonban nem távolodhat el teljes egészében a verstől. Ha Maronak, vagy Szophoklésznek, vagy bármely költőnek a műveiből eltávolítod a meghatározott időmértéket; ha dalaikat prózába teszed át, és szétszabdaldod, a költőnek immár csak tagjait találod, szétszabdalva: elvetted belőlük a költői tökéletességet.⁶⁰⁹ Ha valamely mesés történetet prózában mondasz el ékesen, nem fogsz minden tekintetben költőnek bizonyulni. Ezért fogom elmondani, miről is van szó. Aiszóposz,⁶¹⁰ Héliodórosz,⁶¹¹ Longosz,⁶¹² Barclay,⁶¹³ és mindenki más, akiről tudjuk, hogy a mi századunkban sokan vannak, drámákat és más költeményeket írnak metrum nélkül, folyó beszédben: nem tökéletes költők, mert a költészet teljességének kimerítéséhez jelen kell lennie a versmértéknek. Ennek oka többek között az, hogy a költészetnek legfőbb sajátossága a **109** gyönyörködtetés; ezt pedig nemcsak az anyagnak és a történetnek kell kiváltania, hanem a beszéd módjának is. Ki az, aki ne érezné edesebbnek a versbe szedett beszédet, mint a kötetlent? A vers olyan, mint a zene; a zenei és a költői ütemek annyira közel állnak egymáshoz, annyira rokonok, hogy annál jobban már nem is lehetnének. Akik a zenét és a költészetet is egyaránt ismerik, mindkettő édessége közel ugyanúgy megragadja őket, és hatalmában tartja. – Ehhez társul még egy további kérdés: Vajon költőnek kell tartanunk azokat, akik fikció nélkül csinálnak költeményt? Ha ugyanis őket kirekesztjük, kiket tartunk annak? – mondják nem kevesen. A lírikusok, elégikusok, epikusok a latin, itáliai és más nemzetek közös véleménye szerint joggal bírák a költő nevet. Mert semmit sem foglalnak szívesebben versbe, mint történeteket, művészeteket, természeti tárgyakat, mások dicséretét vagy szapulását. Horatius mindenfajta tárgyat költői tárggyá nyilvánított, de hozzátette, hogy csak akkor, ha költői módon tárgyalják azokat:⁶¹⁴ a legnagyobb költők akkor is költőnek nevezhetők, amikor igaz dolgokat írnak meg – ilyen Vergilius,⁶¹⁵ Lucretius,⁶¹⁶ Propertius,⁶¹⁷ Ovidius,⁶¹⁸ Horatius.⁶¹⁹ – Nagyon figyelni kell arra, hogy ne akárcikre használjuk ezt az elnevezést: azok, és más hasonló szerzők, akik valós anyagot választottak, hogy azt a Helikonon kidolgozzák, és valóban költői módon dolgozták ki azt, nemcsak a verses forma miatt, hanem az invenció, a szerkezet és az egész mű beszéd módja révén kiérdemelték a költő nevet. Sok verscsináló használja a költő nevet; de vajon joggal? Ha válaszolnom kell, azt mondom: a tökéletes és

⁶⁰⁹ Horat. Lib. I. Serm. IV. [Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 4, 60–62.]

⁶¹⁰ [Aiszóposz l. 600. jegyzet.]

⁶¹¹ [Héliodórosz l. 601. jegyzet.]

⁶¹² [Longosz l. 602. jegyzet.]

⁶¹³ [John Barclay l. 590. jegyzet.]

⁶¹⁴ [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae* 2, 4 üzenetének egyik lehetséges értelmezése.]

⁶¹⁵ Lib. II. és III. Georg. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 2–3.]

⁶¹⁶ Lib. IV. Múzsák úttalan helyeit járom stb. És Lib. I. Enniusról. [Titus Lucretius Carus, *De rerum natura*, 4, 1–2. és 1, 117–126.]

⁶¹⁷ Enniusról L. IV. El. I. Saját magáról L. III. El. V. [Sextus Propertius, *Elegiarum libri quartus*, 4, 1, 61–70. és 3, 5, 19–48.]

⁶¹⁸ Tibullusról és másokról, a Tibullus haláláról írt elégiájában. [Albius Tibullus költő haláláról ír Publius Ovidius Naso, *Amores*, 3, 9.]

⁶¹⁹ L. III. Od. IV. és másutt. [Quintus Horatius Flaccus, *Carmina*, 3, 4.]

teljes költészethez nem elég a verses forma.⁶²⁰ – **110** Most pedig azt kell bemutatnom, mely karakterjegyek alapján kell megkülönböztetni a költői beszédmódot.

Ambár a teljes és tökéletes költeménynek verses formájának kell lennie, mégis a szótagok számát és a verssorok típusait nem fogom felsorolni. Az a célkitűzésem, hogy tartózkodjam az apróságoktól és kifejezetten a költészet esztétikumát mutassam be, és az érettebb emberek számára annak velejét átadjam. Tehát elhanyagolva mindazt, ami tervemen túlmutat, általánosságban azt mondom: a költői ékesszólás a többi művészet általános nyelvétől sok tekintetben eltér; saját kifejezésrendszere, saját nyelve van a költőknek. Mert a költőnek műveivel azt kell elérnie, hogy megindítson, hogy érzéseinket és lelkünket magasba ragadjon, hogy nagy és fenséges gondolatokat gerjesszen, és az emberi szívet mindenféle érzelmekre ragadjon. Mivel tehát, mint mondtam, a költőnek önmaga és mások számára a leginkább érzékieknek, esztétikusnak kell lennie, ezért tartsa magát távol a vulgáris gondolatoktól, melyek a beszédet nemtelenné és alacsonyrendűvé teszik. Még magukban a komédiákban is, amelyek a leginkább közel állnak a közbeszédhez, olyanfajta tárgybeli választékosságot követel meg a költészet, ami a kivételes szellem egyedülálló változatosságát megjeleníti, és az ízlést bájjával magához édesgeti. Mivel pedig a beszédnek nem mindenfajta tárgya eléggé és megfelelő módon nemes, a költő olyan díszeket keres, amelyek céljához a leginkább alkalmasak: hatalmában kell tartania az őszinteséget, a kedvességet, a bájot, a bátorságot, a fenségest, a ragyogót és a gazdagságot. – Végül pedig nemes, és a tárgyat kifejező **JELZÖKKEL, SZÓKEPEKKEL, ALAKZATOKKAL** él, melyek a köznapi beszédétől elütnek; és a tárgy s a szavak **SZÁMÁT** és **HARMÓNIAJÁT** a leginkább összeillővé teszi. Azt állítom, hogy ezek a színek azok elsősorban, melyekkel beszédét a költő díszíti; ő ezekkel fest, és a dolgok képét élénken, teljes természetességgel jeleníti meg: így szól ő füleinkhez, szolgálja szemünket és minden emberi érzéket. **111** Be fogom mutatni sorban az egyes színeket, hogy bennük a költői beszédmód láthatóvá és érzékelhetővé váljék.

I. Jelzők

A jó költő a jelzőt úgy alkalmazza, hogy legyen egyedi jelentése, színe és hatása. Ez ama jelzőknél következik be, amelyek *egyediek*, mint a 'nedves éj', 'fehér öregkor'; amelyek az adott dolgot *megkülönböztetik* más dolgoktól, mint a 'születési óra', 'háromfejű kutya'; amelyek az adott dolgot *gyarapítják* vagy *kisebbitik*: 'kegyes Aeneas', 'hatalmas lándzsa', 'háborútól fagyos jobbok'; amelyek *műveltséget sugároznak*, történeti vagy irodalmi tekintetben, amint erre számtalan példánk van; vagy amelyek *metaforikusak*: 'jaj, menekülj e kegyetlen földről, menekülj e kapzsi parttól' – így rettent el Polydorus saját sírhalmától Aeneas.⁶²¹ Horatius virrasztó gyertyákról,⁶²² alkalmatlankodó szegénységről beszél.⁶²³ Az ilyenfajta szavakkal, melyek ugyanakkor illeszkednek a költő gondolataihoz, csodálatos módon meg lehet világítani dolgokat, és élettelenien lehet megjeleníteni őket. Nekem úgy tűnik, igen sokat látok és hallok a következő szavakban! 'Eszét veszve követeli, hogy újra hallja a trójaiak

⁶²⁰ Ellenérvekkel válaszol Alex. Donatus L. I. [Alessandro Donati / Alexander Donatus, *Ars poetica siue Institutionum artis poeticae libri tres*, Coloniae Agrippinae, 1633, 26–31.]

⁶²¹ Aeneid. II. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 3, 44. A mondatban felsorolt példák is egytől egyig az *Aeneis* szövegéből származnak.]

⁶²² Lib. III. Od. VIII. [Quintus Horatius Flaccus, *Carmina*, 3, 8, 14.]

⁶²³ Lib. III. Od. XVI. [Quintus Horatius Flaccus, *Carmina*, 3, 16, 37.]

szenvedéseit, és újra csügg a mesélő ajkán.⁶²⁴ Dido királynő látnivalóan felgyúlva a vendége iránti szerelemtől, nem tud betelni azon sors elbeszélésével, melyet ő, miután Tróját ott-hagyta, földön és tengeren hánykódva megélt: és itt hangzik el, hogy ő eszét veszve csüngött a beszélő ajkán. – Milyen életteli ez a leírás: 'Mars anyafarkasa is rá van rajzolva, heverget / Zöld zugolyán, csecsemők csimpaszkodnak, fiukrek, / Játszva csöcsén és csöppet sem félnek szopogatni / Anyjukat.'⁶²⁵ Ennél e képnél nincs bájosabb, amit magából a természetből vett e kiváló **112** szerző. Az atya, aki fiát meg akarja csókolni, fölé hajol; a kicsi lágy karjait nyakára övezi; ő felegyenesedik, a kicsi csügg rajta. Egyetlen szóval fejezi ki ezt az ikonikus képet: 'Eközben csüggenek gyermeke édes csókjai nyakán'⁶²⁶ – amint Aeneas ölelésében, a nyakán függ.⁶²⁷ A költők egyrészt gyakrabban, másrészt szabadabban használják a jelzőket; ugyanis ezeknél elég, ha illenek a szóhoz, melyhez hozzá kapcsolódnak. Tehát mind a 'fehér fogak', mind a 'nedves borok' szókapcsolatban nincs kivetnivaló; bár ez egy szónoknál, ha csak nem épp ez a cél, redundánsnak minősülne.⁶²⁸ De figyelmeztetnem kell arra, hogy a költeményt ne terheljék túl e hozzátételekkel. Az okos költő mintegy csemegeként, ne pedig alapélelemként használja a jelzőket: azaz ne sűrűbben, többször és távolabban, mint amennyire a tárgy megköveteli.⁶²⁹ Ne legyenek hosszúak, ne legyenek idegenszerűek és mérték nélkül gyakoriak; és éles ítélettel alkalmazzák őket a tárgyhoz és a személyekhez. Nem másképp, mint az öreg Priamus kapcsán, aki saját és városának már égő romjai között áll: Rég-használt vértjét remegő vállára csatolja, / S bárha erőtlén a jó agg már, kardját is övéhez, / Rengeteg ellensége közé így készül, elesni.⁶³⁰ A költői és szónoki ékesszólás igen nagy részben a jelzőkön alapszik: ilyen nagy a jelzők értéke. Ha kérdésed: hol lehet bőséggel jelzőket találni? Válaszom: Mindazon szöveghelyeken, melyek érveket és szentenciákat kínálnak; különösen az okok, a körülmények és a hasonlóságok vonatkozásában.⁶³¹

II. Szóképek

A *szóképek* a beszéd díszítésére és változatossá tételére lettek kitalálva. A *szinekdoché* az egészet veszi a rész helyett, a sokaságot az **113** egyes helyett és fordítva; a *metonímiák* a kitalálót a találmány helyett, a jelet a jelölt helyett, a tartalmat a tartalmazó helyett. Mi az *antonomázia*,⁶³² és a többi? Ami a *hiperbolát*⁶³³ illeti, akár szókép, akár alakzat, visszanyúlok

⁶²⁴ Aeneid. IV. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 4, 77–79.]

⁶²⁵ Aeneid. VIII. Ezeket és más dolgokat is felvésett Aeneas pajzsára Vulcanus. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 8, 630–633. Lakatos István fordítása.]

⁶²⁶ Geor. II. v. 523. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 2, 523.]

⁶²⁷ Aen. I. v. 719. Cupido Ascanius alakját öltve. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 1, 719.]

⁶²⁸ Quintil. Lib. VIII. Cap. VI. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoria*, 8, 6, XL.]

⁶²⁹ Aristot. Lib. III. Rhet. Cap. II. [Arisztotelész, *Retorika*, 3, 2, 9.]

⁶³⁰ Aeneid. II. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 2, 509–511. Lakatos István fordítása.]

⁶³¹ Ld. Iacobus Masenius, *Palaestra Eloq. Ligat.*; vagy Martinus Du Cygne; vagy David Jani in A.P. Latina. [Iacobus Masenius / Jacob Masen, *Palaestra eloquentiae ligatae: novam ac facilem tam concipiendi, quam scribendi quovis stylo poetico methodum ac rationem complectitur*, Köln, 1657–1664; Martin Du Cygne, *De arte poetica libri duo*, Lüttich, 1664; Christian David Jani, *Artis Poeticae Latinae Libri IV*, Halle, 1774.]

⁶³² [Antonomázia: az ógörög retorikai terminus jelentése: 'eltérő szóval megnevezni'. Névhelyettesítés, azaz olyan szókép, amelyben köznevet használnak tulajdonnév helyett, vagy fordítva, tulajdonnevet köznév helyett. Egyes szerzők autonomáziának tekintik a tulajdonnév helyett használt körülírást is.]

⁶³³ [Hiperbola: retorikai terminus, a tartalmi erősítés egyik fajtája, fogalmak, jelenségek kapcsán alkalmazott túlzás, erőteljesebb kifejezés.]

a jó ízlés tanárhoz.⁶³⁴ A legjelesebb szóképek közül való a *metafora*, mely egyetlen szóból áll; és az *allegória*, mely több szó összefüggését fejezi ki, és kiszemelt tárgyahoz tartósan hozzákapszolódik. Új hullám vet a mély vízre megint, hajóm? / Ó jaj, mit teszel ott? Térj kikötőbe, térj / gyorsan! Nem veszed észre? – az allegorikus beszéd fölöttébb választékos, amellyel Horatius a köztársaságot jeleníti meg, amit a Brutus által megújított polgárháborútól próbált óvni itt.⁶³⁵ A *perifrázis*, azaz körülírás a költői beszéd leghasznosabb éke: ez ugyanis változatossá teszi megszólalásunkat, egy bizonyos dolgot más és mindig új formában mutat be, mindenütt igen bájos képeket dolgoz ki, a fantáziához és az érzékekhez olyan nyelven szól, amely mindegyikhez a lehető legalkalmasabb; kicsiny, de mégsem haszontalan dolgokat szépséggel és bájjal, nagy dolgokat nemesen és alkalmatos fenséggel állít elénk. A hajózás mindössze egyetlen beszédréteg a köznapi nyelvben; lássuk, milyen nagy bőségben és változatosságban adja vissza ezt Vergilius. Mint amidőn evezőruddal víz ellen erőlködsz / Csónakodon.⁶³⁶ És kievezni mikor legjobb a csalárd habözönre, / Vagy fölfegyverzett gályán taraját hasogatni.⁶³⁷ Más a vak árba merít evezőt.⁶³⁸ Kifeszítve vidáman a vásznat, / Sós özőnén siklott érc-orru hajójuk a víznek.⁶³⁹ Fut ki a vízre az öblös bárka, dagadnak a vásznak.⁶⁴⁰ Erre bevonva vitorláink, evezőre kap összes / Emberem, és a sötétlila tengernek nekifekszi.⁶⁴¹ Csapkodják a habot, vetekedve eveznek a társak.⁶⁴² S már nekifekve seperjük a gyors evezőkkel a tengert.⁶⁴³ 114 Bizton siklott a setét habok árján.⁶⁴⁴ Hasogatja hajós-rivalásuk a mennyet, / S felveri karjuk pezsgő tajtékát a haboknak. / S már egyforma barázdáiktól tátog a hármás / Élű hajóorr- és evezők-szántotta egész víz.⁶⁴⁵ Mind teljes erővel / Hát nekilát; a vas-orr is reng a kemény evezéstől.⁶⁴⁶ S ím a szelek szűnnek tüstént, a fuvalmak elállnak / Mind, és márványán már kinnal eveznek a mélynek.⁶⁴⁷ Fenn a taton, szeli hosszan a mély habözönt a hajótest.⁶⁴⁸ Nem akarom még továbbiakkal bővíteni a sort. Az effajta beszédmóddal kifejezhetünk időszakokat, napokat, hónapokat, éveket, különféle népeket, embereket, vidékeket, szigeteket, városokat, folyamokat, hegyeket.⁶⁴⁹

⁶³⁴ Par. II. Lib. I. [Utalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], II, Buda, 1778, 1, 7. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai írásai, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 178–188.]

⁶³⁵ Lib. I. Od. XIV. [Quintus Horatius Flaccus, *Carmina*, 1, 14, 1–3. Bede Anna fordítása.]

⁶³⁶ Georg. Lib. I. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 1, 201–202. Lakatos István fordítása.]

⁶³⁷ Ugyanott. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 1, 254–255. Lakatos István fordítása.]

⁶³⁸ Georg. Lib. II. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 2, 503. Lakatos István fordítása.]

⁶³⁹ Aen. I. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 1, 35. Lakatos István fordítása.]

⁶⁴⁰ Aeneid. III. v. 191. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 3, 191. Lakatos István fordítása.]

⁶⁴¹ Ugyanott, v. 207. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 3, 207. Lakatos István fordítása.]

⁶⁴² Ugyanott, 290. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 3, 290. Lakatos István fordítása.]

⁶⁴³ Ugyanott v. 668. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 3, 668. Lakatos István fordítása.]

⁶⁴⁴ Aen. V. v. 2. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 5, 2. Lakatos István fordítása.]

⁶⁴⁵ Ugyanott, v. 140. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 5, 140. Lakatos István fordítása.]

⁶⁴⁶ Aen. X. v. 196. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 10, 196. Lakatos István fordítása.]

⁶⁴⁷ Aen. VII. v. 27. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 7, 27. Lakatos István fordítása.]

⁶⁴⁸ Aen. X. v. 190. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 10, 190. Lakatos István fordítása.]

⁶⁴⁹ Vö. Rollin a maga poétikájában; Dekenius és David Jani, stb. [Charles Rollin, *De la manière d'enseigner et d'étudier les Belles Lettres par rapport à l'esprit et au coeur*, Paris, 1726; Joannes Dekenius / Jan Dekens, *Johannis Dekenii Soc. Jesu. observationes poëticae exemplis illustratae*, Kiel, 1691.; Christian David Jani, *Artis Poëticae Latinae Libri IV*, Halle, 1774.]

III. Alakzat

Az alakzat olyan formai eleme a beszédnek, mely eltér a köznapitól és az elsőre kínálkozó formáktól.⁶⁵⁰ Sok ilyen segédeszköze van a beszédalakításnak; mindegyik hatásosabbá teszi a tárgyat és gyönyörűséget okoz. Én itt nem fogom felsorolni az egyes alakzatokat. A költött személyek alakzatát, azaz a *prosopopoeiat* már másutt tárgyaltam;⁶⁵¹ ez az alakzat nagymértékben változatossá teszi a beszédet, és érzelmeket kelt; a megszemélyesítés beszédalakzatában megengedett isteneket lehozni az égből, és alvilágiakat megidézni; városok és népek is megidézhetők; és gyakran új formákat költünk, mint Vergilius a Hírnevet,⁶⁵² Prodikosz a Gyönyört és a Virtust,⁶⁵³ Ennius a Halált és az Életet.⁶⁵⁴ Az *apostrophe*, azaz a megszólítás; az *antitézis*, vagyis ellentét; a *fokozás* és sok más **115** szóalakzat igen elegáns. Úgy látom, hogy az *ismétlést* gyakran többféle okból használják, akár egy adott tárgy díszítésére vagy súlyának kifejezésére, vagy a lélek érzelmeinek és érzéseinek patetikus bemutatására. Mindegyikük viruló fiatal, mindegyikük arcas.⁶⁵⁵ Ezután jön az oly kecses Astur, / Astur, a csilámló vértjére, lovára kevély hős.⁶⁵⁶ Ezek és az ehhez hasonló ékességek bájt adnak a költeménynek. Azok a dolgok, amiket hozzákapcsolok, messze nagyobb súlyt adnak a tárgynak, amiről szó van: Ítéld Arcadia s maga Pán se tagadja: legyőztem.⁶⁵⁷ Mily hangos lesz majd megrázó férfi-sírástól / Mind az egész város, meg a Mars mezeje! S, Tiberínus, / Mekkora gyászt lát friss sírhalmánál vized akkor!⁶⁵⁸ Van az Ismétlésnek egy másik, bátor és kedves formája a költőknél; Háromszor kezdtek hozzá, hogy Pélion ormán / Rakja kezük föl az Ossát, majd Ossán az Olympust, / Ám deli bércük Atyánk tüze háromszor veri széjjel.⁶⁵⁹ Háromszor próbálta nyakát átfonni, hiába, / Háromszor surrant ki a testtelen árny, eloszolván, / Mint lehelet-lágy szél, mint felszakadó rövid álom.⁶⁶⁰ Háromszor járja be égő / Dühhel Aventínust, háromszor rázza hiába / Kő-kapuját, háromszor tér meg a völgybe pihenni.⁶⁶¹ Seholy sem alkalmazta ezt az alakzatot szerencsésebb módon Maro, mint mikor lefestette a Daedalus által Apollonnak épített templomot.⁶⁶² Sok mindent kifaragott, kivésett itt ez az igen híres művész, Androgeus halálát, az athéniak büntetését, Krétát, a Minotaurust, Pasiphaet, a labirintust; de fiának, Icarusnak zuhanását nem hagyta megörökíteni a

⁶⁵⁰ Quintil. Lib. IX. Cap. I. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoria*, 9, 1, IV.]

⁶⁵¹ Par II. Cap. VII. D. R. G. [Utalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], II, Buda, 1778, 1, 7. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai írásai, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 183–185.]

⁶⁵² [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 4, 173–194.]

⁶⁵³ [Keoszi Prodikosz (Kr.e. 465–395) *Hercules választása*, azaz *Horai* címen ismert híres beszéde, ahol Héraklésznak választania kell gyönyör és erény között.]

⁶⁵⁴ Quintil. Lib. IX. Cap. II. [Quintus Ennius, *Annales*, 496–497. Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoria*, 9, 2, XXXVI.]

⁶⁵⁵ Virgil. Ecl. VII. [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 7, 4. Lakatos István fordítása.]

⁶⁵⁶ Aen. X. v. 180. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 10, 180. Lakatos István fordítása.]

⁶⁵⁷ Virgil. Ecl. IV. [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 4, 59. Lakatos István fordítása.]

⁶⁵⁸ Aen. VI. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 6, 87. Lakatos István fordítása.]

⁶⁵⁹ Beszéd a Gigászokról, Georg. Lib. I. v. 281. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 1, 281. Lakatos István fordítása.]

⁶⁶⁰ Aeneas az elíziumi mezőkön atyját, Anchisest akarta átölelni. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 6, 700–703. Lakatos István fordítása.]

⁶⁶¹ Hercules a rabló Cacus ellen lobogva, Aen. VIII. v. 230. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 8, 230–232. Lakatos István fordítása.]

⁶⁶² [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 6, 14–41.]

fájdalma. Művét, / Ícarusom, ha a bú nem tépi; veled koronázná. / Kétszer akarta halálot aranyba kimetszeni, kétszer / Csüggedt vissza szülői keze.⁶⁶³ **116** Milyen gyengéd itt Icarus megszólítása! Mily együttérzés van e szavakban: *bú nem tépi!* Nincs tökéletesebb e szavaknál: *kétszer akarta*. – Nem engedte a fájdalom, hogy az apa saját fia zuhanását aranyba öntse; mert bár kétszer próbálja megtenni, de mindkétszer visszahúzza a fájdalom a tervétől, és az atyai kezet visszataszítja a műtől. Az *atyi kéz* jelzős szerkezet különösen választékos ízlésre vall.⁶⁶⁴ Ezt az alakzatot időnként a lélek belsőbb érzelmeinek, érzéseinek kifejezésére használjuk. A csodálatot fejezik ki ezek: Építményeiket Aeneás csak nézi; hol egykor / Viskók: most élénk nyüzsgés, kapuk és köves uccák.⁶⁶⁵ Száll a habokban a szurkos lúci; elképed a hullám, / És elképed azerdő is.⁶⁶⁶ A lélekellágyulását látjuk ezekben: Ó, te, ki Astyanaxomnak vagy egészen a mása. / Hisz nézéd, akár az övé, kezéd, arcod ugyancsak.⁶⁶⁷ Szikrázó szeme égre emelve, / Csak szeme, mert két gyenge kezét gátolja a béklyó.⁶⁶⁸ Más alakzatok szomorúságot fejeznek ki, mint: Títyrus, ő ment el! Rád vártak, Títyrus, ottan / Fenyvesek és patakok, teutánad epednek a bokrok.⁶⁶⁹ Ezek pedig a kiáradó örömet bírják magukban: Ekkor láttuk meg laposan, távol hegyek alján, / Ködleni Italiát. Első, ki rivallja, Achátés: / »Italia!« s zűg: »Italia!« a vidám had is erre.⁶⁷⁰

IV. Harmónia

Az ütem, mérték és összhangzás nélküli beszédmod egyfajta közbeszéd, mely még ha nem is kötetlen, amennyiben hangsúly és időmérték nélkül **117** szól, mit sem ér. Mert a beszédmod a következőktől válik széppé, mondja Cicero: először is a választékosságtól és a zengő vagy csiszolt szavak kedvességétől; aztán a szófűzéstől, ami nem szabad, hogy érdes legyen a torlódásoktól, sem pedig szaggatott vagy tátongó, hanem legyen jól lekerekített, hosszabb megtörés nélkül, de a lélegzetvételhez illeszkedő, és legyen szavainkban párhuzam és szimmetria, amikor az ellentétben alkalmazott szavak párosan felelnek meg egymásnak. Ugyanazt a szót emeljük ki kettőzéssel és megduplázással, sőt még gyakrabban ismételgessük, s a szó szerkezeteket hol kötőszavakkal kapcsoljuk össze, hol a kötőszavak elhagyásával lazítsuk fel őket.⁶⁷¹ Sok dolog tartozik ehhez a témához; fejezetekre fogom bontani. A költői beszéd harmóniája elsősorban a *szavak egyszerűségén* múlik, másodsorban a *szavak meghatározott rendjén*, harmadjára azok *ritmikusan kötött mivoltán*, negyedjére a *verslábak, szavak, ütemek és kifejezések összhangján*, vagyis a tárggyal és a természettel való *egybecsengésén*. E négy adottság révén a költészet mintegy a fülek festészetévé válik.

Először is a *szavak egyszerűségről*: ez jelenthet összhangzást, vagy súlyt, vagy lágyságot, vagy méltóságot. Az *összhangzás* a mássalhangzókon múlik, amelyek általában hosszabbak

⁶⁶³ Aen. VI. 30. verssortól. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 6, 30–33. Lakatos István fordítása.]

⁶⁶⁴ Rollin. I. [Charles Rollin, *De la manière d'enseigner et d'étudier les Belles Lettres par rapport à l'esprit et au cœur*, Paris, 1726.]

⁶⁶⁵ Carthagoba belépve Aen. I. v. 425. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 1, 425–426. Lakatos István fordítása.]

⁶⁶⁶ Aen. VIII. v. 91. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 8, 91–92. Lakatos István fordítása.]

⁶⁶⁷ Így sóhajt Andromache Ascanius láttán, Aen. III. v. 489. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 3, 489–490. Lakatos István fordítása.]

⁶⁶⁸ Cassandra Aen. II. v. 405. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 2, 405–406. Lakatos István fordítása.]

⁶⁶⁹ Eclo. I. v. 39. [Publius Vergilius Maro, *Edogae*, 1, 39–40. Lakatos István fordítása.]

⁶⁷⁰ Aen. III. v. 522. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 3, 522–524. Lakatos István fordítása.]

⁶⁷¹ De Partit. Orat. N. VI. [Marcus Tullius Cicero, *De partitione oratoria*, 21. Gonda Attila fordítása.]

vagy erősebbek lehetnek. – Baljós vészmadarak vijjogtak, rút kutyaszörnyek / Szűkölték.⁶⁷² Minden / Birkózó szelet és viharos zivatart ide zárva.⁶⁷³ Nézi a nép adományait és aggatja az ajtók / Büszke sorára.⁶⁷⁴ Bent rohadó lakomáknak / Véres szennye.⁶⁷⁵ – Ezt erősíti a spondeusos verselés, mint itt: – Isteni drága gyerek, Jupiter méltó magzatja!⁶⁷⁶ – Súlyosabb szavakat mondunk, hogy azok nagyobb hatással jelezzék a helyeslést **118** vagy a malíciát, vagy másfajta súlyt adjanak a tárgynak. Jézus Krisztus legnehezebb sóhaját így mutatja be Vida püspök: – Végső levegőjét, fejét lehajtva, kilehelte.⁶⁷⁷ – Gyakran egyszótagú szavakban is, ha a verset zárják, megvan ez a súly: – a habörvény / Oldalról töri már, meredek víztömbje előnti.⁶⁷⁸ Nem retten azonban a bajnok, / Várja vitéz ellenségét, mint szikla, szilárdan.⁶⁷⁹ Földre rogyott a bika s páráját, rúgva, kifújta.⁶⁸⁰ – Óvakodni kell, nehogy a súlyos hangzású más-salhangzós szavak és verslábak révén inkább dagályos, semmint megemelt legyen a beszéd. A szavak *lágysága* a kellemes hangokból alakul ki, és természetéből fakadóan nemes. Végül a szavak *méltóságát* éppígy a harmóniához sorolom. Akik ebben a tárgyban több megfigyelést, példát kívánnak, a jeles Christian David *Ars Poeticájában* megtalálják.⁶⁸¹

Másodjára: az a *rend*, ami a harmóniát eredményezi, megfigyelhető egyrészt az egyes szavakban, másrészt azok kapcsolódásában. Tehát a szavak adják a beszéd épületének alap-elemeit, amint megfelelő módon összeillesztésre kerülnek; sem hiátus, sem hangütközés, sem pedig hangzásbéli ellentét ne legyen. A szavak ugyanis, még ha meg is válogatjuk őket, és nemes hangzásúak is, elvesztik bájukat, ha nem rendezzük őket megfelelő struktúrába. Ezt az összecsengést vagy összhangot ne tegyék darabossá a kemény mássalhangzók, sem pedig a magánhangzók gyakoribb összetorlódása ne tegye szakadozottá: mert ahol törés van, és megtorpan a beszéd, az erőltetettnek tűnik. Semmi se maradjon hanyagul homályos és untató módon túlzottan kifejezett. A kifinomult ízlést sérti a beszéd lassúsága; nem bírja a sok hasonló rímet, végződést, főleg az egyező ragrímeiket: maguk az erények is unalmassá válnak, ha a változatosság bája nem siet segítségükre. **119** Az ilyenfajta hibákat könnyű elkerülni a hangzás váltakoztatásával, transzponálásával vagy helyenként megszakításával. Ianus poétikája⁶⁸² itt is jó szolgálatot tehet.

Harmadjára: Semmi sincs, ami illőbbé, összhangzóbbá és bájosabbá tenné a beszédet, mint a ritmikus kötöttség, az *időmérték*, mely különféle, vegyes verslábaknak, illetve az őket alkotó ütemeknek a megfelelő elrendezéséből születik. Ez ugyanis eltávolítja a beszédből mindazt, ami fölösleges, rendezetlen, hiányos, sántít vagy redundáns: úgy kapcsolja a szavakat mondatokká, úgy mértékel és moderál mindent, hogy bájos és harmonikus legyen, és füleinken keresztül gyönyörűséget okozva jusson el lelkünk mélyére. Ezért, amit Fabius ál-

⁶⁷² Geor. I. v. 470. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 1, 470. Lakatos István fordítása.]

⁶⁷³ Aeolus, a szelek királya, Aen. I. v. 56. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 1, 56. Lakatos István fordítása.]

⁶⁷⁴ Aen. VIII. v. 721. Augustus Caesar Aeneas pajzsán kivésve. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 8, 721. Lakatos István fordítása.]

⁶⁷⁵ Polyphemus küklópsz, Aen. III. v. 622. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 3, 622. Lakatos István fordítása.]

⁶⁷⁶ Virg. Ecl. IV. v. 49. [Publius Vergilius Maro, *Edogae*, 4, 49. Lakatos István fordítása.]

⁶⁷⁷ [Marcus Hieronymus Vida / Marco Girolamo Vida, *Christias*, Antwerpen, 1536 – V. ének záró sora.]

⁶⁷⁸ Aen. I. v. 109. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 8, 721. Lakatos István fordítása.]

⁶⁷⁹ Menentius, aki szörnyen nagy, Aen. X. v. 361. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 8, 721. Lakatos István fordítása.]

⁶⁸⁰ Aen. V. v. 481. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 8, 721. Lakatos István fordítása.]

⁶⁸¹ [Christian David Jani, *Artis Poeticae Latinae Libri IV*, Halle, 1774.]

⁶⁸² [Christian David Jani, *Artis Poeticae Latinae Libri IV*, Halle, 1774.]

talában a kompozícióról mondott,⁶⁸³ azt én leginkább az ütemhangsúly vonatkozásában állítanám: minden igen művelt embernek tanácsos, hogy azt ne csak a gyönyörködtetés szempontjához, hanem a lélek indulataihoz is szabja. Először is, mivel semmi nem tud hatni érzelmeinkre, ami a fülbe, mintegy előcsarnokba lépve már rögtön sértő hatást kelt: mégpedig amiatt, mert természetből fogva érzékeljük a mértéket. Ezért történik, hogy azok a hangok is, melyek nem fejeznek ki szavakat, más és más indulatokat keltenek a hallgatóban. – Ha pedig a mértékekben és ütemekben van valamiféle néma erő, akkor ez a szónoklatban lesz a leghatásosabb: amennyire fontos, hogy az adott tartalom milyen szavakkal kerül kifejezésre, annyira az is, hogy ugyanezen szavak milyen kompozícióban, végső alakban kapcsolódnak, állnak össze a végén. Ezt javallja a mondatok rövidségét és az ütemkövető kiejtést képviselő szónoki erény.⁶⁸⁴ Ha ezt meg akarod tapasztalni, keverj össze és vegyíts tetszőlegesen mondatokká olyan szavakat, amelyek szerinted hatásosak, édesek és tágasak hangzásukban: el fog szállni minden erejük, bájuk és ékességük. Mert minél szebb értelemmel és verbalitással töltöd meg őket, annál formátlanabb lesz a beszéd. Állítsd vissza a szavak ütemességét, **120** és visszatér az elegancia. Jól tanít a stílus harmóniájáról Marmontelius, és az ő német fordítója;⁶⁸⁵ bölcsen Schlegeli,⁶⁸⁶ Hieronymus Vida⁶⁸⁷ és más mesterek. A szótagok összetorlódása és elizioja révén az ütem folyékony, bájos, súlyos vagy szilárd lesz, aszerint, hogy milyen tárgyról beszélünk. – Ítaliát ez a hős iszonyú csatavészbe ragadja.⁶⁸⁸ Phyllist én is imádom.⁶⁸⁹ Bent egy még iszonyúbb, ötven-fejű hydra huzódik.⁶⁹⁰ Látván, mint hal meg vele egy-korú vén fejedelmünk / Szörnyű sebében.⁶⁹¹ És akit Ázsia oly sok földje s nemzete tartott, / Hajdan, büszke urának.⁶⁹² Istenek, ó holtak fejedelmei, hallgatag árnyak!⁶⁹³ – Ugyanolyan magánhangzók és szótagok összetorlódása néha igen sokat tesz az ütemesség növeléséhez, amint itt látni lehet: – Teucris kezd hosszú gyászából végre ocsúdni.⁶⁹⁴ Én pedig összeszedek hamvas haju hó-husos almát.⁶⁹⁵ Mint pór ültetek én kikeletkor zöld venyigéket / És egyesült kézzel nagyszerű alma fajt.⁶⁹⁶ Engemet engedjen szűk sorsom gondtalan élnem.⁶⁹⁷ Mert Táblákra föl-irt több jegyed erre mutat.⁶⁹⁸ – Ezekkel az átkötésekkel, vagyis kapcsolódásokkal szilárdabbá kell tenni az ütemhangsúlyt, még ha jelen idejű melléknévi igenevekek is. – Ki kezét széttárva, hiába / most legelőször szól, nem hat meg kit se dalával: / ádázul

⁶⁸³ [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 9, 4.]

⁶⁸⁴ Lib. IX. Cap. IV. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 9, 4, XIII.]

⁶⁸⁵ [Jean François Marmontel, *Poétique française*, I–II, Paris, 1763–1767; német fordítása: *Des Herrn Marmontels Dichtkunst*, Bremen, 1776, Gottlob Benedikt von Schirach kiadásában (és – talán – fordításában).]

⁶⁸⁶ [Johann Adolph Schlegel, *Einschränkung der schönen Künste auf einen einzigen Grundsatz: aus dem französischen übersetzt, und mit einem Anhange einiger eignen Abhandlungen versehen*, Leipzig, 1751.]

⁶⁸⁷ [Marcus Hieronymus Vida / Marco Girolamo Vida, *De arte poetica libri tres*, Parisiis, 1527.]

⁶⁸⁸ Aen. I. v. 267. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 1, 267. Lakatos István fordítása.]

⁶⁸⁹ Ecl. III. v. 78. [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 3, 78. Lakatos István fordítása.]

⁶⁹⁰ Aen. VI. v. 576. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 6, 576. Lakatos István fordítása.]

⁶⁹¹ Aen. II. v. 561. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 2, 561–562. Lakatos István fordítása.]

⁶⁹² Ugyanott, v. 556. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 2, 556. Lakatos István fordítása.]

⁶⁹³ Aen. VI. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 6, 264. Lakatos István fordítása.]

⁶⁹⁴ Aen. II. v. 26. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 2, 26. Lakatos István fordítása.]

⁶⁹⁵ Ecl. II. [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 2, 51. Lakatos István fordítása.]

⁶⁹⁶ Tibul. I. d. 4. [Albius Tibullus, *Carmina*, 1, 1, 7–8. Egyed Antal fordítása.]

⁶⁹⁷ Ugyanott, d. 3. [Albius Tibullus, *Carmina*, 1, 1, 5. Egyed Antal fordítása.]

⁶⁹⁸ Ugyanott. [Albius Tibullus, *Carmina*, 1, 3, 28. Peretsenyi Nagy László fordítása.]

megölik.⁶⁹⁹ Sűrűn felsóhajt, sűrűn megreszket a dühtől, / sűrűn tépdesi már, hasogatja le szörnyű ruháját, / szálfákat leterít, feldúlja a bérci tetőket, / vagy pedig apja felé karját terjeszti az égbe.⁷⁰⁰ – Az ütemesség azonban saját természetéből fakadóan bájos és elegáns, valahányszor az ejtés folyamatossága **121**, azaz a szavak összefüggő folyama segíti, és a verssor kezdetén vessző vagy más jel osztja fel azt. Legyen ez a példa: – Sírnia fogsz, mert nincs vaból jó szived abálva, / Nem zörög érzékeny gyenge vesédbe követs.⁷⁰¹ – Ha sor közben van vesszővel elválasztva: – Ő gyász éjei, óh mocsarak, lassú vizek itt lenn.⁷⁰² – Vagy ha az ütem a harmadik vagy negyedik lábnál csillapodik meg ilyen módon: – Belseje látszik a háznak már, termék sora hosszan.⁷⁰³ Melly isten változtata meg?⁷⁰⁴ – Végül ha a következő sor elejére tör át a mondat: – Itt tudtál egyedül, mondd, hagyni, te szörnyű?⁷⁰⁵ Pörén ring melle, alája / Bajnoknő módjára arany boglárt köt.⁷⁰⁶ –

Negyedszerre: azt állítottam, hogy a harmóniát nagymértékben segíti, ha a szavakat és ütemeket azon *tárgyhoz magához*, melyről szólnak, *illően választjuk meg*. Ezt a szabályt részletesebben megvilágítja a jeles művész, Vida:

Hogyha pedig vidám tárgyad, legyen olyan a vers is.
Hangozzék vígan szaporázva fülünkbe menetje.
Így ha tavasz jöttére mosolyogva kizöldül a rétség,
Vagy feltárul elénk a hatalmas Olymp palotája.
Máskor meg komoran bú árnya terüi el a versnek
Orczáján, a mikor leírod például a gyűlölt
Szárnyas mint jósol huhogón vészti éji sötétben
Elhagyatott sírvermen avagy dúlt házi tetőkön.
Hogyha kicsiny tárgyad, kicsi, aprók lesznek a szók is
S megnőnek, ha a tárgy nagy: a gigászon csupa órjas
Méretű minden: az arcza temérdek, a melle hatalmas
A tagok órjasak, csontok s izmok se különben.
Hogyha erőfeszítő munkát említesz a versben,
Lassúan, küzködve haladjon ilyenkor a vers is.
Így ha igás barmoknak egész erejükkel a súlyos
Földi rögöt kell szántaniok mindig vagy a tenger
Nyílt síkján küzdünk megfordíthatni hajónkat.
Ám, ha veszélybe sodorna a késedelem: rohan a vers;

⁶⁹⁹ A bakkhánsnők Orpheuszt, Lib. IX. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 11, 40–41. Devecseri Gábor fordítása.]

⁷⁰⁰ Herculesről, a Nessus ingébe öltözött, és őrzöng stb. Lib. IX. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 9, 210. Devecseri Gábor fordítása. Héraklész görög mitológiai hős, félisten a feleségétől kapja a Nesszosz kentaurvérével átítatott inget, ami szerelmi varázszer helyett égető méreg, így Héraklész szenvedéseitől csak a máglyahalállal tud megszabadulni.]

⁷⁰¹ Tibul. Lib. I. El. I. [Albius Tibullus, *Carmina*, 1, 1, 64. Peretsenyi Nagy László fordítása.]

⁷⁰² Propert. Lib. IV. El. XII. d. 8. [Sextus Propertius, *Elegiae*, 4, 11, 15. Csengeri János fordítása.]

⁷⁰³ Aen. II. v. 483. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 2, 483. Lakatos István fordítása.]

⁷⁰⁴ Catul. Péleusz mennyegzőjéről stb. [Caius Valerius Catullus, 66, 31. Csengeri János fordítása. Az említett esemény Péleusz és Thétisz, a tenger istennőjének mennyegzője.]

⁷⁰⁵ Auryalus anyja mondja, Aen. IX. v. 481. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 9, 481. Lakatos István fordítása.]

⁷⁰⁶ Aen. I. v. 496. Pentheszeilea, az amazon. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 1, 496. Lakatos István fordítása. Pentheszeilea az amazonok királynője, Arész és Otréré leánya a görög mitológiában.]

Így a mikor mérges viperát látsz kúszni a földből,
Hagyd el a késlekedést, kapj kőre, dorongra, te pásztor,
Süsse a tűz, lődözze a nyíl, irtsátok az ebfajt!⁷⁰⁷

Ezért meg kell figyelni, milyen ütemek keltenek örömet, fájdalmat, melyek illenek a gyorsasághoz, a nehézséghez, a halogatáshoz; melyek a lágysághoz, puhasághoz. Boldog témához boldog ütem kapcsolódjék, szomorúhoz szomorú, lassúhoz lassú, gyorshoz gyors. – S mint satyrus majdan szökdélni fog Alpheisiboeus.⁷⁰⁸ Ugrik a sok fiatal fürgén a fővenyre: elérték / Hesperiót!⁷⁰⁹ – Íme, fájdalom és keserűség: – Hogy Daphnis meghalt, rút sorsán sírtak a nimfák.⁷¹⁰ Búban-bánatban: tengtem tapogatva homályban / S lelkemben sírtam vala balsorsán a barátnak.⁷¹¹ – A gyorsaságot más szavakkal jeleníti meg Maro. – S ekkor a kürt szava harsan: előreszökdellnek azonnal, / Mind valahány; hasogatja hajós-rivalásuk a mennyet, / S felveri karjuk pezsgő tajtékát a haboknak.⁷¹² – Sokkal csodálatraméltóbb igyekezettel imitálja a torony gyors ledőlését: – Már ing, meglökjük s a magasból mélybe taszítjuk; / Nagy recsegés-ropogás közepette szakad ki helyéből / És hosszában az ostromló danaókra dül.⁷¹³ – De nem azok a leggyorsabb ütemek, melyek a szelek kitérését írják le? – A szélvészcsordái a résen, / Erre, a föld fele fergeteget fúván, kirohannak. / Végigömlenek a sík habokon: Notus, Eurus a mélyvíz / Legfenekét forgatják fel, zivatarteli társuk, / Africus is nekilát, zuhatag-hegyet ontva a partra.⁷¹⁴ – Az előtornyosuló akadályra ehhez hasonlókat alkalmaz: – Végül a terhétől ropogó, bükk-tengelyen álló, / Vas-rudas útszekér is felcsikoroghat utána.⁷¹⁵ Hát földjét izzadva, kapával törte az ember.⁷¹⁶ Innét hallani már a kemény korbács suhogását, / Jajszavak és a bilincs csörgése kíséri a csuklón.⁷¹⁷ – Nagyobb lassúságot, lomhaságot mutatnak a 123 küklópszok: – Ők meg csapkodják karjuk roppant erejével / S forgatják felváltva fogókkal az ércet ütemre.⁷¹⁸ – Tetszik nekem az öreg Latinus méltósága, mellyel a vakmerőségtől és haragtól őrzöngő ifjú Turnust próbálja megnyugtatni. – Mélységes higgadtsággal szól erre Latinus.⁷¹⁹ – Propertiusnál és Ovidiusnál úgy tűnik, a lovak a verssorral együtt egy hangkivetés révén megtorpannak.⁷²⁰ Végül, ha nyugodt téma közepette maga a dal is mintegy középpüti megszakítva elnyugszik, ez növeli a harmóniát. – A csejt vető Sinon köztünk gyámoltalanul, zavarodtan / Áll és körben a phryg csapatok

⁷⁰⁷ Az Ars poeticában. [Marcus Hieronymus Vida / Marco Girolamo Vida, *De arte poetica libri tres*, Parisiis, 1527, 3, 403–423. Várdai Béla fordításában.]

⁷⁰⁸ Ecl. V. v. 73. [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 5, 73. Lakatos István fordítása.]

⁷⁰⁹ Aen. VI. v. 5. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 6, 5. Lakatos István fordítása.]

⁷¹⁰ Ecl. V. v. 20. [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 5, 20. Lakatos István fordítása.]

⁷¹¹ Aen. II. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 2, 92–93. Lakatos István fordítása.]

⁷¹² Aen. V. v. 139. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 5, 139–141. Lakatos István fordítása.]

⁷¹³ Aen. II. v. 465. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 2, 465–467. Lakatos István fordítása.]

⁷¹⁴ Aen. I. v. 86. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 8, 721. Lakatos István fordítása.]

⁷¹⁵ Georg. III. v. 172. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 3, 172–173. Lakatos István fordítása.]

⁷¹⁶ Ugyanott, v. 534. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 3, 510. Lakatos István fordítása.]

⁷¹⁷ Aen. VI. v. 557. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 6, 557–558. Lakatos István fordítása.]

⁷¹⁸ Georg. IV. v. 174. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 4, 174–175. Lakatos István fordítása.]

⁷¹⁹ Aen. XII. v. 18. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 12, 18. Lakatos István fordítása.]

⁷²⁰ Napjaim előtt legyen, könyörgöm, ama távozás: bár látnám – a nép tapsára gyakran ellenszegülnek a lovak. Proper. Lib. III. El. III. [Sextus Propertius, *Elegiae*, 3, 4, 12–13.] Magad is látni fogod, hogy magától a zajtól, tapstól és kiáltástól gyakran ellenszegülnek a négyesfogat felhevült lovai. Ovid. Lib. IV. Trist. El. II. [Publius Ovidius Maro, *Tristia*, 4, 2, 53–54.]

sorain végigné. ⁷²¹ – Általában meg kell tartani a hangmérték illőségét, mivel közülük egyesek édességet lehelnek, mások keménységet hoznak, megint mások pedig a fenséget, tágasságot segítenek. Lány ez, amit most mutatok: – Nyílik csak meg az út a vidám berkeknek örökzöld, / Bűbájos mezejére, amerre a boldogok élnek. ⁷²² S mint a virág hever ott, amelyet hajadon keze tépett, / Hervadozó hyacintra, haló violára hasonlón. ⁷²³ – Itt szinte meg sem tudom mondani, mily mértékű lágyság teszi örömhözóvá a verset: – Sárgás boglárkát végül lány áfonya mellé. ⁷²⁴ Vagy ha a rózsák közt a fehér liliom színe rőt lesz. ⁷²⁵ –

A költői beszédmódról érdemes olvasni Schröcknek az általános történeti programról és a költő kötelességéről szóló művét, ⁷²⁶ Morusnak a történelem és a költői ékesszólás születéséről szóló disszertációját; ⁷²⁷ Meriannak a költők retorikai szabályok elleni vétkeiről szóló művét, ⁷²⁸ Thunmannak a történeti és költői beszéd hatáiról szóló munkáját, ⁷²⁹ Götznek a költészet és ékesszólás közös pontjairól szóló művét, ⁷³⁰ stb. **124**

Harmadik fejezet. A költészet feladatáról és céljáról

A költészet feladata és célja a boldog emberi élet tanítása. E jeles feladatához megvannak a maga előjogai. Mivel oly módon születünk embernek, hogy a gyönyörűség és a haszon mozgat és hajt meg leginkább bennünket, a költészet tana sokkal inkább alkalmazkodott az emberi természethez, semmint bármilyen más tan: a költészet ugyanis minket az erkölcsök és tudományok legnagyobb eredményeire gyönyörködtetve tud rávezetni. Vagy tudatlanok, vagy zavarkeltők, akik azt mondják, hogy a költészet arra született, hogy történetek leple alatt és költött szerelmekkel leginkább azok lelkét, akik koruk és ítélőképességük tekintetében zseniek, a kéjre és csúfságra csalják, ahogyan Eratosthenes mondta. ⁷³¹ A költészetnek szentnek kell lennie: legyenek a költők kegyesek, legyenek a bölcsesség atyái és vezérei. Ne más okból költsenek emberi cselekedeteket, mint hogy a vétkeket gyűlöletessé, elrettentővé tegyék, az erények szeretetét javallják, a lélek rossz hajlamait megtisztítsák és kordában tartsák, az elmét és az akaratot nemes munkákra sarkallják, és az egész embert a természet és a bölcsesség törvényeinek rendjére vezessék: hogy kedvező időkben nehegy elbízsa, szerencse fordultán pedig nehegy elveszejtse magát, s boldogságát egyedül az erényre és a be-

⁷²¹ Aen. II. v. 68. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 2, 68–69. Lakatos István fordítása.]

⁷²² Aen. VI. v. 638. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 6, 638–639. Lakatos István fordítása.]

⁷²³ Aen. XI. v. 68. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 11, 68–69. Lakatos István fordítása.]

⁷²⁴ Ecl. I. v. 50. [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 1, 50. Lakatos István fordítása.]

⁷²⁵ Aen. XIII. v. 61. Vö. Du Cygne. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 13, 61. Lakatos István fordítása. A költői beszéd lágyságáról: Martin Du Cygne, *De arte poetica libri duo*, Lüttich, 1664, 116–121.]

⁷²⁶ [Johann Matthias Schröckh, *Einleitung zur Universalhistorie*, Berlin, 1757; Uő., *Erato in moribus poetarum: prolusio invitationi ad audiendam orationem professionis poeticae ordinariae*, Wittenberg, 1767.]

⁷²⁷ [Samuel Friedrich Nathanael Morus, *Disputatio de cognatione historiae et eloquentiae cum poesi*, Leipzig, 1761.]

⁷²⁸ [Johann Bernhard Merian, *Dissertatio de peccatis poetarum adversus rhetorices praecepta*, Basel, 1741.]

⁷²⁹ [Johann Thunman, *De confiniis historicae et poeticae orationis*, Halle, 1772.]

⁷³⁰ [Friedrich Wilhelm Götz, *De confinio poeseos et eloquentiae regundo*, Leipzig, 1774.]

⁷³¹ [Kürénéi Eratosthenész (K.r.e. 276–194) hellenisztikus matematikus, csillagász, filozófus. *Peri arkhaiasz kómódiasz* című műve irodalomtörténeti áttekintés az ókomédiáról, maga is írt költeményeket. Említett kritikus álláspontját Sztrabón örökölte meg: Sztrabón, *Geographika hüpomnéma*, 1.2.3.]

csületre alapozza. Íme, életünknek mely szabályaira tanít Homérosz! A civil okosságot az Odysseiában, a katonait az Iliasban; és mindkettőt mintegy példázatként két férfin mutatja be igen szerencsésen: amiért Basilius Magnus azt mondta, hogy Homérosz költészete egyfajta út a virtushoz.⁷³² Vergilius e kettőt mind az egyetlen Aeneasban egyesítette, és kegyessé tette őt nem más céllal, mint hogy az utódokat példákkal csiszoltabb humanitásra tanítsa, és ösztönözze őket a virtusra. Sőt ha magát a tárgyat, úgy, ahogy van, **125** kellene elmondani, miként Homérosz Iliasa és Odysseiaja, úgy Vergilius Aeneise telve van egyfajta erkölcsfilozófiával és etikai szabályokkal, melyek mentén bármiféle életállapot helyesen irányítható. Odüsszeusz személyében van fejedelmünk, aki sokféle vízi és földi tájon át tanulja meg a kormányzás mesterségét; és különféle életválságokban erős lelki nagyságot és bátorságot tanúsít. Pénélopé a hűséges feleség, Télemakhosz az Istenek iránt kegyes, szülei iránt engedelmes fiú, Akhilleusz a legbátrabb vezér, és másokban pedig más erényeket látunk. Vergilius ugyancsak az erények ékeként mutatja be Aeneast, Iulust, Achatest, Hectort, stb., és tanít általuk.⁷³³ Úgy tűnhet, keveset mondtam, ha nem tenném hozzá, hogy a költészet minden egyes szellemes szüleménye mind-mind megannyi életre, erkölcsökre vonatkozó tanítás. Azt mondják, Apollónnyáját őriz: ez az emberi sors változandóságát jelöli;⁷³⁴ Lúkaón farkassá változik: bűne a hűtlenség és a kegyetlenség volt;⁷³⁵ örökkön forgó kerékre van kifesztve Ixió: szégyentelen volt;⁷³⁶ zsugorisága miatt lángoló szomjúság kínozza Tantaloszt;⁷³⁷ a meggondolatlanság okozta Bellerophón vesztét;⁷³⁸ és ami Héraklészről szól, mindaz a serénységre ösztönöz minket.⁷³⁹ Végül más történetek kifejezetten az erényre serkentenek, mint az elíziumi mezők fikciója;⁷⁴⁰ megint más történetek figyelmeztetnek, hogy kerüljük a vétkeket, mint a szigorú Triumvirátus az alvilágban.⁷⁴¹ A Szónokok Fejedelme⁷⁴² is megvallja, hogy a költők leleményeinek célja, hogy a mi szokásainkat és erkölcsünket más személyekben mutassák fel előttünk, hogy a saját mindennapi életünk képét lássuk magunk

⁷³² [A Homéros költészetéről idézett vélemény: Basilius Magnus / Nagy Szent Vazul (Kr.u. 330–379), *Sermo de legendis libris gentilium*, in: Basilius Magnus, *Opera omnia*, Antwerpen, 1616, 161.]

⁷³³ [Publius Vergilius Maro *Aeneis* című eposzának szereplői: a főhős, Aeneas, aki Trójából menekülve kísérlővel megalapítja a fikció szerint a Római Birodalmat; fia, Iulus, a Iulius nemzetség őse; fegyverhordozója és barátja, Achates; és Hector trójai királyfi, akit Achilles győz le párviadalban.]

⁷³⁴ [Apollón Admétosz király udvarában pásztorként töltötte olümposzi száműzetését, melyet a küklópszok elleni fellépéséért kapott.]

⁷³⁵ [Lúkaón az arkadiai Lükoszúra királya a görög mitológiában. Próbára akarta tenni Zeusz mindentudását, emberhúst talált fel neki lakomán, ezért Zeusz farkassá változtassa, hogy vágyjon az emberhúsa, de élete kockáztatásával szerezhesse csak meg.]

⁷³⁶ [Ixió l. 537. jegyzet.]

⁷³⁷ [Tantalosz Zeusz fia / barátja, Phrügia királya, aki részt vehetett az istenek lakomáin. Egyrészt ellopta az istenek eledelét, hogy halandó barátaival megossza; másrészt meghívta lakomára az olümposziakat, és mivel az éléskamrájában lévő élelem nem volt elég, feldarabolta fiát, Pelopszt és berakta az istenek számára készített ételbe. Büntetésül a Tartaroszból örök éhség és szomjúság kínozza, a víz iszappá válik, a gyümölcs elhajlik előle.]

⁷³⁸ [Bellerophón Glaukosz és Eürümedé fia, Sziszüphosz unokája, lükiai király volt. Szárnyas lova, a Pégaszos hátán fel akart szállni az istenekhez a Olümposzra, de Zeusz parancsára a paripa ledobta, vakon és tébolyodottan bolyongott haláláig.]

⁷³⁹ [Héraklész Zeusz és Alkméné fia, tizenkét, sikerrel elvégzett hősi próbájának – munkájának nagy szerepe volt abban, hogy Zeusz végül magához emelte az Olümposzra.]

⁷⁴⁰ [Elíziumról l. 358. jegyzet.]

⁷⁴¹ [A görög alvilágban az oda érkezők felett Minósz, Rhadamanthüsz és Aiaosz mond ítéletet.]

⁷⁴² [Marcus Tullius Cicero (Kr.e. 106–Kr.e. 43) római szónok.]

előtt.⁷⁴³ Mindkét irányban van hatása és ereje a költők törekvéseinek. Mert ki biztatna erősebben az erényre, ki szólítana vissza keményebben a vétkektől, ki vetné meg keserűbben a gonoszokat, ki dicsérné ékesszólóbban a jókat, ki tudná a vágyakat váddal erősebben megtörni? Ki tudná lágyabb vigasszal enyhíteni a gyászt?⁷⁴⁴ De nem fogom említetlenül hagyni az sem, ami sértő lehet **126** rájuk nézve. Néha csúfságokról és gatzettekről is említést tesznek, és istentelen vétkekről írnak. De ez önmagában nem sérti az okos, eszes embert. Mert hiszen a költészet feladatának része, hogy valós és kitalált emberi cselekedeteket mutasson be, ezért nem hallgathatja el, ami szereplőinek erényéből híján van: be kell mutatnia gonosz és bűnöző embereket is, de nem azért, hogy kövessük őket, mivel maga a költő és az egész egyetemes költészet kárhoztatja a gonosztságot – hanem hogy a gonosz erkölcsöket, amelyeket más emberekben felismerünk, szorgosabban kerüljük. Hogy e tekintetben ugyanez a helyzet a történetírók és az etikusok kapcsán, azt ki ne látná? Mert miként a történetírók és etikusok feladata az élet különféle csúfságait, vétkeit és bűneit bemutatni; éppúgy, tudjuk, a költőknek is célkitűzésük a vétkeket feltárva leleplezni. Vagy talán fel kellene számolni a történelmet, az élet tanítómesterét, mely oly sok különféle vétket és mondhatatlan bűnt beszél el? Gyűlölni kell az erkölcsfilozófiát, mely valamennyi bűn természetét, változatait és eredetét kutatja, és életszerű karakterekre épült példákkal festi?

Hogy a legjobb emberi élet tanát biztosabban és alaposabban befogadjuk, abban gyönyörködtetéssel segít a költészet: a hasznosság ugyanis nem mindannyiunkat motiválja egyformán. A filozófia tanai kemények és súlyosak; és a legtöbb művészet tanítása szigorú és bonyolult; az erények taglalása pedig komor és fanyar. Emiatt vezeti be a költészet a különféle sorsfordulatokat, beszél el és fest le mindent, költ felismeréseket, iktat be epizódokat, hoz létre isteni beavatkozásokat, és az erkölcsöket, szentenciákat olyan színesen mutatja be, történetét csodás változatossággal, érzelmekkel ékesíti. Nincs semmi üres, nincs semmi komor a mi költészetünkben; bármit jelenít meg a költői nyelv által, az fel van öltöztetve és díszítve jelzőkkel, szóképekkel, alakzatokkal, szónoklatokkal, és a szavak legbájosabb harmóniájával, a legszebben mértékelt összhangzással van kidolgozva. Mi lehet bájosabb, – kérdezi **127** Mannhart –,⁷⁴⁵ mint mikor a Hajnal bíbortól ragyogó házát, Phoebus arany szekekrét és a nap tüzet hányó lovait, a Hold ezüst szavait, a Csillagok karát, az Égiek termeit és az Olümposz ragyogó ormát festi le a mű? Mi lehet gyönyörtelibb, mint mikor egyszer a hullámoktól habzó, vitorlákkal feltörő óceánt, Aeolus és a Szelek börtönét,⁷⁴⁶ Neptunus tenger alatti birodalmát,⁷⁴⁷ Szküllá és Kharübdisz veszedelmét,⁷⁴⁸ a nimfák és szirének kártancát és énekét a költészet szemünk és fülünk elé tárja? Vagy mikor a költemény az erdők-ből és vadak rejtekeiből előjőve és vadászok csapatától követve Dianával kutatja a kutyák szagnyomát; itt hálót feszít, amott farkasokat, nyulakat és dämvdát űz vadászgerellyel; ott pedig szarvasokat és hatalmas vadkanokat terít le. Most nagyszerű városokat emel Dido királynővel,⁷⁴⁹ falakat és tornyokat, melyek az Olümposzt fenyegetik, épít Szemirámisz-

⁷⁴³ Orat. pro Sexto Roscio n. XVI. [Marcus Tullius Cicero, *Pro Sexto Roscio Amerino*, 47.]

⁷⁴⁴ [Idézet Marcus Tullius Cicero, *De oratore*, 2, 9, 35. szöveghelyéről.]

⁷⁴⁵ [Az idézet forrása: Franz Xaver Mannhart, *Franc. Xav. Mannhartii Societatis Jesu sacerdotis Bibliotheca domestica bonarum artium ac eruditionis studiosorum usui instructa et aperta*, II., Augsburg, 1762, 6–7.]

⁷⁴⁶ [Aeolus l. 673. jegyzet.]

⁷⁴⁷ [Neptunus / Poszeidón a tenger és a víz istene a görög–római mitológiában.]

⁷⁴⁸ [Szküllá és Kharübdisz l. 410. jegyzet.]

⁷⁴⁹ [Dido kárhágói királynő l. 341. jegyzet.]

szal,⁷⁵⁰ Pheidiasz, Zeuxisz és a frígek műveivel⁷⁵¹ díszített palotákat állít, és kies völgyet, virágban, gyümölcsben és más dolgokban gazdag függőkerteket, és a jeges Thétisz⁷⁵² hullámainak örvendőket mutat be. Most marsi lelkületet ölt, táborot ver, városokat ostromol, falakat ront le, ellenséges táborhoz tartozó seregeket zúdít egymásra, holtakkal tölti meg a mezőket, diadalkaput emel a győzteseknek; babért és pálmát nyújt, és ünnepelve a Capitoliumra⁷⁵³ vezeti őket. Mi édesebb, mint mikor mindezt a szóképek és alakzatok életteli színeivel lefestve szemünk elé tárja a költészet, és a verssorok csodás összecsengésével, a metrum csodálatraméltó harmóniájával fülünkbe lopja? – Hogy tehát képes legyen gyönyörködtetni a költő, mindent élénk hoz, ami szemnek és fülnek ingere. Mert kedves a mezők, erdők, kertek, fák, virágok, a nap, városok, várak, paloták, képek, szobrok, kolosszusok, diadalívek és diadalmenetek látványa. Hallásunkra édesen hat a zene, **128** a madarak és emberek dala, a patakok mormolása és csobogása, a visszhang, a hadi eszközök robbanásai, a kardok és pajzsok összecsapódása és más hasonló.

Ez a költészet feladata és célja: arra született, hogy a halandók lelkét bájjal magához édesgetve az erények nemességére, a virtus szeretetére vezesse.⁷⁵⁴ Mert kijelentem, hogy csak az költő, aki költeményének általam imént megjelölt gyönyörködtető voltával az emberi életet emberhez méltó tettekre alapozza: s ennek minden pontját teljesíti, akik vegyíti a hasznosat az olvasó édes gyönyörködtetésével, egyszersmind figyelmeztetésével. E szavakkal mutatja be a legőszintébb mester,⁷⁵⁵ hogy a költészet hatásának két erénye van, és egyik a másikkal szorosan össze van kapcsolva és egymásra van utalva. De vajon melyik legyen az erősebb, a gyönyörködtetés vagy a tanítás? Bárki kérdezheti ezt, amikor látja, hogy a költők azokat a dolgokat, melyeket világosan, racionális módon meg lehet tanítani, költött dolgokkal annyira körbe bástyázzák, hogy kiüresedik, és úgy tűnik, csak a gyönyörködtetés céljából van összerakva. A választ erre, úgy látom, a legjobb mesterek már korábban megadták. A tapasztalatlanok tömege inkább kívánja füleik örömét és a gyönyörködtetést, mint a lélek művelését és tanítását: Cicero viszont inkább vágyott dadogó bölcsességre, mint bőbeszédű bolondságra.⁷⁵⁶ Így én szívesebben fogadom el a művelt és erkölcsös költészetet, mint dolgok soványka megverselését és a jól csengő semmiségeket. Mert mi annyira üres, annyira örült, annyira kacagtató, mint a minden tudás nélkül összállított, gördülékeny valami, a nagyhangú szavak üres csörgése? A költészet, legalábbis ami méltó erre névre, tudást és gyönyörűséget ad. Így nyert pénzt ama két Sosius, s átszelte a tengert.⁷⁵⁷ A költők e céljának oly jelentőséget tulajdonított a művészetekben igen jártas **129** Sztrabón, hogy mások véleményét

⁷⁵⁰ [Szemirámisz: mítikus asszír–babiloni királynő, babiloni függőkertjeiről híres.]

⁷⁵¹ [Pheidiasz l. 380. jegyzet; Zeuxisz (Kr.e. 464–390) görög festő, alkotásai nem, csak a róluk szóló történetek maradtak fenn; a frígek Phrügia (Anatólia nyugati része) lakói, birodalmuk a Kr.e. 7. században élte fénykorát. Fővárosuk, Gordion építészetiileg is igen jelentős volt, a legendás Midász király palotáját részben feltárták a régészek.]

⁷⁵² [Thetisz a görög mitológiában a Néreiszek egyike, tengeristennő, neve a tenger szinonimájaként is szerepelhet.]

⁷⁵³ [Capitolium: Róma legkisebb hegyén, a Capitolinus mons-on lévő Jupiter-templom neve. Róma legfontosabb kultuszhelye, többek között a diadalmenetek célpontja is, ahol a triumphator áldozatot mutat be.]

⁷⁵⁴ [A mondat közeli szó szerinti idézet Strada kötetéből: Famianus Strada / Famiano Strada, *Famiani Stradae e Societate Iesu Prolusiones academicae*, Lugduni, 1617, 112.]

⁷⁵⁵ [Ti. Famianus Strada / Famiano Strada (1572–1649) itáliai történétíró. Vö. előző jegyzet.]

⁷⁵⁶ [Marcus Tullius Cicero, *De Oratore*, 3, 15, 142.]

⁷⁵⁷ Horat. A. P. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 345. A mondat Bede Anna fordítása. Az utalás Horatius írásainak terjesztőire, a Sosius-testvérekre vonatkozik.]

kárhozható azt fogalmazta meg, hogy a költészet bármely kort tökéletesebbre alakít és formál, mint a filozófusok példái.⁷⁵⁸ A trójai háború írója Horatius tanúsága szerint: – Mi a szép? mi a csúf? mi a hasznos? a káros? Crantor s Chrysippus sem mondja ki nála különül.⁷⁵⁹ – Tehát olyan legyen nálatok, humanista emberek, a költő neve, amit soha semmi barbárság nem gyalázott meg – ismétlem Cicerót.⁷⁶⁰ Sziklák és sivatagok felelnek szavára; gyakran hatalmas bestiák fakadnak sírva énekére, és megtorpannak: csak minket, akik legjobb dolgokra vagyunk teremtve, nem indít meg a Költők szava?⁷⁶¹

Hivatalból, anélkül, hogy költészetnek tartanám, legyen szó itt a szerelmes, szégyentelen, csúf és gonosz írásokról és írókról, akik a költő név alatt, annak álruhájában saját csúfságukat, szentségsértésüket és rosszakaratukat akarják szabadon terjeszteni, és csúf, szentséggyalázó dolgok imitációja révén gyönyörrel zabolátlankodni. Akaratom ellenére ereszkedem le ehhez a tárgyhoz; de szükséges a tisztátalan, szennnyel bemázolt, vallással ellenséges történetekről is szólni. A hegyek ugyanis, és az erdők, mezők, kertek tele voltak valamikor csábító nimfákkal, szégyentelen szatírokkal, és más kéjvágyó szörnyekkel – s ki ne tudná, milyen csúf ragály szennyezte a folyókat és tengereket? Magát az eget is, ha Mars, Saturnus, Venus, Juno, ha az istennők és istenek tetteit megvizsgáljuk, mindenfajta vétkek színpadának kell tekintenünk. Voltak egykor ilyen koholmányok a babonás népeknél; voltak a keresztényeknél is, ha ugyan nem szabadosabbak, obszcénabbak: voltak akik nemcsak az ókoriakhoz hasonlóan haragtól tüzelő, kéjvágytól dühöngő isteneket jelenítettek és alkottak meg, 130 hogy háborúikat, csatáikat, harcaikat és sebeiket bemutathassák; hanem emberek vak szerelmeit, melyek mértéktelen kéjhajhászásba, paráznságba, mondhatatlan vétkekbe torkolltak, adták elő kéjvágyú Múzsájukkal, és beszédük obszcenitásával szabadosan és szégyentelenül a szerelem és csúfság birodalmának tanítóivá válnak. Vannak olyanok, mondtam, akik a művészetek e legjobbját és legédesebbjét elvetemült és romlott erkölcsi elvek, vétkek tanítására, az Isteni Vallás megvetésére fordítják mondhatatlanul elvetemült merészséggel. Mit tegyünk tehát? Ezeket költőknek; és ezek obszcenitását, valódi elvetemültségét költészetnek nevezzük? Mert bizony, ha ezt a költészet természete megkövetelné vagy akár csak eltűrné, kérném és esedeznék, hogy senki se szentelje elméjét a költészetnek, a jóság eme veszedelmének. De már egyebütt is újra s újra elmondtam: ez az elvetemültség nem a művészet hibája, hanem igen rossz emberek szándéka és vétké. Mert mint minden más művészet, melyeket az emberi nemnek adományozott maga a dolgok teremtője: éppúgy a költői művészet is csak azt műveli és kedveli, ami nemes és jó. De vajon melyik művészet oly dicsőre méltó, oly szent, hogy annak gyakorlatát ne tudná az emberek hibája megrontani, gyalázatosá tenni? Vajon nem igazságtalan dolog-e, kérdezem Viperanussal,⁷⁶² lenézni a filozófiát, mivel a filozófusokban mindenféle vétkeket találunk? És megvetni az ékesszólást, mivel a néhány szónok ártott a politikai közösségének? Nemde mekkora a víz és a tűz hasz-

⁷⁵⁸ L. I. Georg. et Fam. Strada Lib. I. Prol. IV. [Sztrabón, *Geographika hüpomnémata*, 1, 2, 3.; hivatkozik rá Famianus Strada / Famiano Strada, *Prolusiones Academicæ*, Köln, 1625, 130–131.]

⁷⁵⁹ Horat. L. I. Ep. II. Chrysippus sztoikus filozófus volt, Crantor akadémiai. [Quintus Horatius Flaccus, *Epistolæ*, 1, 2, 4–5; Bede Anna fordítása. Khrüszipposz (Kr.e. 279–206) görög sztoikus filozófus. Krantór (Kr.e. ?–276) a régi Akadémián oktató Xenokratész és Polemón tanítványa volt.]

⁷⁶⁰ [Marcus Tullius Cicero, *Pro A. Licinio Archia Poeta oratio*, 19.]

⁷⁶¹ [Marcus Tullius Cicero, *Pro Archia poeta oratio*, 8, 19. Vö. mottó, 1. jegyzet.]

⁷⁶² [Joannes Antonius Viperanus, *De poetica libri III*, Antwerpen, 1579, 7.]

na az ember számára? Mivel tehát néha ártanak is, ne éljünk velük?⁷⁶³ Nem leszek kegyetlen, ha minden olyan író, akik obszcenitásukkal és gonoszságukkal próbálnak vonzóvá válni, a költő elnevezéstől megfosztok, irományaikkal együtt a költészet **131** birodalmából száműzők, és rossz farigcsálónak, mesterkedőnek nevezek. Tagadom, hogy valódi, született költészet lenne, ami gonosz; tagadom határozottan, és úgy hiszem, velem együtt a ráció is tagadni fogja, hogy költő az, aki obszcén, aki írásában vétkes. Mert ha minden művészet a maga természete szerint a népek üdvére és szerencséjére teremtetett és rendeltetett, amint-hogy bizonyosan így is van, és így is kell lennie: hogyan tartsam költészetnek azt, ami nemcsak nem válik a polgárok hasznára és üdvére, hanem a személyes és a közös boldogságot, az erkölcsöket és a becsületet megrontja, biztos veszedelembé és veszendőségbe rántja? Aki másképp használja a retorika művészetét, semmint a polgárok jobbítására, az nem valódi retorikát művel, hanem egyfajta csúszómászó mesterkedést, mondta Platón a *Gorgiasban*.⁷⁶⁴ Ki mondaná orvosnak vagy orvoslásnak azt, ami nem a gyógyítást, hanem a rontást támogatja; nem az egészséget, hanem a betegséget segíti, mérgez, feldúlja a polgári közösségeket, és az emberi faj vesztén munkálkodik? Valahányszor felelevenül lelkemben az emlék, amikor abban az életkorban voltam, mely a legtöbb szerelmes író szüli, sóhajtanom kell. Mert mikor nyílik annyi iskolája Venusnak? Mikor munkálkodik annyi tanítómestere? Mikor hintenek, tanítanak annyi sok szerelmet? Vagy mikor születnek oly buja történetek, oly szennyes kötetek? És micsoda tetszéssel, milyen tapssal emelik őket magasba, szinte istenítik! Balgának kell lennie, aki ezt a veszedelmet nem ismeri fel. Ezek vétke miatt sosem halnak ki a bűnök: mert amit a századok feledésének el kellene temetni, újra napvilágra jő, és minden kornak jusson eszébe, hogy elkövetheti azt, amit már régebben elkövettek – innen fakad, hogy példává válnak a gáztettek, miket egykor elítéltek. Ami pedig még sokkal keservesebb: olyan gonosz és romlást hozó módon zseniálisak e mesterek, hogy olyan dolgokat is költenek és tanítanak, melyekről látjuk, hogy lehetségesek, még ha nem is **132** emlékszünk arra, hogy megtörténtek volna. Tűrhetetlen azok ostobasága, akik ilyen módon okoskodnak: a költészetnek imitálnia kell a természetet, és azt költött művekben megjeleníteni – szabad tehát, és méltányos is, mindent fényre hozni és érzékeltetni, ami a természet szült. Milyen módon lehet az ilyen állítások ellen érvelni? Nem minden, amit a természet szült, rendelkezik ugyanolyan adottságokkal, méltósággal és erénnyel: ez az embertelen és vad emberek számára is nyilvánvalóan ismeretes kell legyen. A természetet tehát, melyről azt állítják, hogy követik, vegyük gondosan szemügyre. A természet egyes alkotásait a gyönyörködtetésre szánta, másokat elszörnyedés és rettenet kiváltására hozott létre: egyes alkotásai csúfak, mások szépek, elegánsak és bájosak. Ami nemes, arra jobban ráirányította a mi érzékeinket, és figyelmünkbe ajánlotta azokat; más dolgokat némileg elleplezett előlünk, néhány dolgot pedig bölcs megfontolással teljesen elrejtett. Ha tehát úgy döntünk, hogy a természetet imitáljuk, miért térünk el az ő szokásaitól? Miért vetjük félre az ő törvényét és példáját? Ha bármely, mégoly durva emberről bebizonyosodik, hogy egy igen gonosz gáztettet követett el, elvörösödik mások tekintete előtt, mert erre kényszeríti a természet: saját arcának vörössége által tanúsítva meg kell vallania gonoszságát, azt, ami benne csúf és becstelen. A mi embereink pedig, ámbár zseniálisak, nemesek, szépek, gyönyörűek, nem gon-

⁷⁶³ A tűznél mi hasznosabb? ha valaki mégis helyesnek véli megégni, merész kezeit tartsa csak tűzbe. Az utas karddal övezi magát, akkor is, ha rabló, akkor is, ha óvatos utazó; az előbbi más vesztére törve, az utóbbi segítségül viszi magával – mondta Ovidius. [Publius Ovidius Naso, *Tristia*, 2, 271–272.]

⁷⁶⁴ [Platón, *Gorgiasz*, 527c.]

dolják rossznak azt, amire válaszul a természet a vér előtululását és az elvörösödést előidézi. Még nem vészett ki Zenón és társainak⁷⁶⁵ ókori szabadossága és sztoikus hazudozása: semmi nem volt szégyenteljes, semmi rút számára, ezért úgy tetszett neki, hogy minden dolgot a maga nevére nevezzen.⁷⁶⁶ Ámbár miért is Zenónt említem? A cinikusok, az emberiség legcsúfabb mocska közé nem keveseket vagyunk kénytelenek sorolni: még a mostani időkben is léteznek, akik a legnemesebb és legszemérmesebb költészetet arra kényszerítik a zabolátlan szabadosság jegyében, hogy az ocsmány élvezetet szolgálja; **133** és háborúban állnak a mértékletességgel, a szemérmességgel, a tisztasággal, a vallásossággal és a jó erkölcsökkel. Én bizony sosem fogom valódi költészetnek nevezni azt, ami nem képes szemérmességet nélkül gyönyörködtetni; és kiutasítom a költők karából, aki elpuhult és tisztátalan módon az ember veszedelmére dolgozik:⁷⁶⁷ mert a költészet és a költő elnevezés ezekre épp annyira illik, mint a holttestre az ember elnevezés. Akkor mutatkoznak az emberek Isten gyermekeiként, mikor a költő névhez méltó költeményt költenek.⁷⁶⁸ Kívánom, hogy legyen érvényes Platon ama törvénye; és senki a költők közül ne merjen akármit költeni, csakis ami méltányos, nemes és jó; és ne legyen szabad minden jöttmentnek bemutatnia, amit költött, mielőtt a fentiek védelmére kijelölt bírák, e törvény őrei nem látták és nem hagyták jóvá.⁷⁶⁹ Én tartom és tartani fogom magamat Platon őszinte igazmondásához, mondta az idézett helyen Tullius.⁷⁷⁰

⁷⁶⁵ [Szidóni Zénón (Kr.e. 150–75) görög epikureus filozófus, írásai nem maradtak fenn, csak tanítványa, Philodémosz róla szóló feljegyzései. Cicero hallgatta az előadásait.]

⁷⁶⁶ Cicero L. IX. Epist. XXII. [Marcus Tullius Cicero, *Epistulae ad familiares*, 9, 22.]

⁷⁶⁷ [A tagmondat – „qui molli impuraque imitatione laborat ad hominum perniciem” – idézet Strada kötetéből: Famianus Strada / Famiano Strada, *Famiani Stradae e Societate Iesu Prolusiones academicae*, Lugduni, 1617, 126.]

⁷⁶⁸ Socrates mondja Platónnál, a Ionban. Méltó az elolvasásra, amiket e tárgyban igen tudós módon írt Famianus Strada az akadémiai előadásaiban. [Platón, *Ion*, 534e.]

⁷⁶⁹ Lib. VIII. a törvényekről. [Marcus Tullius Cicero, *Epistulae ad familiares*, 9, 22.]

⁷⁷⁰ [Marcus Tullius Cicero, 1. előző jegyzet.]

HARMADIK KÖNYV. A KÖLTŐ ADOTTSÁGAIRÓL ÉS KARAKTERÉRŐL

Egyetlen fejezet

A KÖLTŐ név igen nagy dolog, akár a természettől való adottságokat, akár a művészi-mesterségbeli kitűnőséget vesszük megfontolás alá; **134** emiatt nem is akárkinek adatik meg eljutni Corinthusba. Vagyis a segédeknek, verscsinálókknak nem adjuk meg ezen elnevezés méltóságát:⁷⁷¹ mert ne mondd, hogy elég csupán befejezett vesszorokat írni ehhez.⁷⁷² Minden művészetben és tudományban két dolgot kell megfigyelnünk: a természetet és a művészetet; az előbbi a Teremtő Isten adománya, az utóbbi pedig az emberi szorgalom terméke. A természet előbb megadatik, mint a szorgalom; amikor pedig már mindkettő jelen van, egyesült erővel, kölcsönösen segítik egymást. Mindkettő előtt áll a másoknak bizonyos szempontból, és nagy kérdés, hogy melyik a nagyobb. Vajon a természet, vagy a szorgalom szükséges inkább egyetemesen minden szabad művészethez? Nem akarom ezt hosszasan feszegetni. A költészetről saját és mások véleménye alapján ezeket jelentette ki egykor Tullius: a legkitűnőbb és a legműveltebb emberek úgy tartják, és minden egyéb dolog tanulmányozása és tudománya, szabályai kapcsán egyértelmű; hogy a költő maga a természete teszi azzá, szelleme ereje serkenti, és mintegy isteni lehelet ihleti meg.⁷⁷³ Nem szükséges az általános és elköptatott közmondást idézni;⁷⁷⁴ melyet hogy úgy értelmezzem valaki, hogy azt hiszi, a mesterségbeli tudásnak és szorgalomnak nincs semmi szerepe a költészetben, az szükségképp gyakrabban esik meg, amennyiben ő maga nem olyan művelt. És ami még nagyobb baj, nagy fájdalommal tapasztaltam, hogy fiatal emberek, ha történetesen valamilyen vehemens, ellenállhatatlan természeti erőt nem érzékelnek magukban, saját elméjüket félreismerve teljesen elrettennek a költészetelmélet tanulmányozásától, és ezáltal saját segítő barátaikat lökik el maguktól. Véleményem szerint egy sajátos belső természet és alapos művészeti tudás kell, hogy találkozzék a költőben. Amit már egyebütt is elmondtam a géniusz kapcsán, mely az esztétikai művészetekhez mindenekelőtt szükséges;⁷⁷⁵ az a költői tehetségre sajátlag is vonatkozik. Éspedig ez úgy **135** értendő, hogy a természet adta kiváló adottságokhoz igen gondos művészeti tudásnak kell hozzá járulnia, mely által a költő képes lesz eleget tenni feladatának, és a maga elé kitűzött célt szerencsésen elérni: gyönyörködtetni kell, és a gyönyörködtetés útján használni.⁷⁷⁶ E célból tehát olyan dolgokat kell költenie, és úgy kell őket formába rendeznie és előadnia, hogy azokkal alkalmas módon tanítson, kelle-

⁷⁷¹ A görögök mondása a Corinthusba való eljutás nehézségéről.

⁷⁷² Horat. Lib. I. Serm. IV. [Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 4, 40.]

⁷⁷³ Az Archiasért mondott beszédben. [Marcus Tullius Cicero, *Pro A. Licinio Archia Poeta oratio*, 18.]

⁷⁷⁴ Költővé születni, szónokká válni kell. [A proverbium eredete ismeretlen, első adatolt megjelenése: Caelius Rhodiginus / Lodovico Ricchieri, *Lectiones Antiquae*, Venezia, 1516.]

⁷⁷⁵ Doctor B. G. Part. I. [Utalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 1, 7. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos *esztétikai trásai*, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 46–52.]

⁷⁷⁶ Vö. fentebb Lib. II. Cap. III. [Utalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], II, Buda,

metesen gyönyörködtessen, és mélyen megindítson. A költői tárgy megtalálásához szüksége van invencióra, a történet megalkotásához invencióra és elrendezésre, a nyelvezethez ékes-szólásra: mindezekben a természeti adottság és a művészeti tudás mindig kölcsönösen elegetednek egymással. Igazán alkalmatlan és tudatlan dolog, ha valaki, megvetve a művészet szabályait, egyedül természetének és tehetségének erejében bízik, és így a biztos tudással kidolgozott, csiszolt, művelt, ragyogó és minden tekintetben egybehangzó költemény helyett vak, üres, széteső monstrumot készít.⁷⁷⁷ Ugyanakkor megeshet, hogy műveletlen és a természet vak ösztönétől űzött embereket a tömeg tehetségesebbeknek tart. Am a hibák kapcsán rosszul ítélnék, akik azt hiszik, hogy nagyobb erő lakozik abban, ami nincs művészig kidolgozva, és erőteljesebbnek gondolják, hogy inkább kitaláljanak, semmint feltárjanak; széttörjenek, semmint feloldjanak; hurcoljanak, semmint vezessenek. Mire van annyi szabály, melyeket az antik és mai mesterek hagyományoztak és megtartottak, ha alig használnak valamit? Miért használjuk őket folytonosan a hallás, olvasás, elmélkedés, írás, emendálás és imitálás során? Az ilyenfajta gyakorlás gyakran győzelemre segíti a tehetséget, és minden dologban a leghatásosabb tanítómester. Íme, amit Hésziodoszról tartanak, igen régi koholmány: ő, mikor a Helikonról néhány levelet szakított, pásztorból rögtön kiváló költővé vált, és a Múzsák leheletétől megihletve az istenek és emberek nemzetségeit megénekelte.⁷⁷⁸ Vergilius, hogy meghallgassa a legjelesebb művészeti oktatókat, Athénba, minden tudományok feltaláló helyére hajózott; mert hajtotta, amint mondta, **136** maga a lelkesedés: nem a dolgok képe, nem azok leírása, hanem maguk a dolgok hevítették őt.⁷⁷⁹ Minden él és mozog, és mindent új dolgokként fogunk fel, mintegy – születőként, kedvvel és gondossággal.⁷⁸⁰ Miért is követeli Horatius az olvasást, és kiált fel: –Ti, forgassátok a görög mintákat éjjel-nappal kezetekben!⁷⁸¹ – ha nem azért, hogy költészetünk vére a híres költők egészséges, életteli vérével keveredjék és attól színesedjék? Az elmélkedésről nem mondok semmit, mivel nyilvánvaló, hogy a természet a legjobbakat is lassan mozditja. Mi az, amit Cicero a legjobb és legkiválóbb megszólalásmód ösztönzőjeként és mestereként ajánl?⁷⁸² Minden művészet kiváló módon fejlődik magától a munkától; és semmi más dolog nem

1778, 3, 7. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai írásai, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 272.]

⁷⁷⁷ Quintil. [A mondat nem magától Quintilianustól, hanem a *Szónoklattan* 2. könyv, 11. fejezetének tartalmát felvezető, ún. *argumentum* szövegéből származó idézet: „Naturam ad eloquentiam minime sufficere, verum artem adiungendam contendit, refellendo et ridendo eorum ineptiam inscitiamque, qui contempta arte, naturae et ingenii viribus gloriantes, pro tersa, culta, nitida, et ubique consona oratione, hiulca, dissoluta et monstrosa utantur.” Marcus Fabius Quintilianus, *M. Fabii Quintiliani Institutionum oratoriarum libri duodecim*, Lugduni, 1558, 125, Lib. II. Cap. XI. *Argumentum*. Quintilianustól származó idézetként kezeli a mondatot (és így Szerdahely lehetséges közvetlen forrása) a jezsuita Martin Du Cygne, *De arte poetica libri duo*, Coloniae, 1705, 302.]

⁷⁷⁸ [Hésziodosz l. 86. jegyzet. A megemlítt anekdotikus történetet ő maga írta meg, *Theogonia / Istenek születése*, 22–35.]

⁷⁷⁹ [A kifejezés forrása: Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoriae*, 10, 1, 16. Publius Vergilius Maro a római polgárháború idején ment, menekült Athénba, itt ismerkedett meg többek között Horatiusszal.]

⁷⁸⁰ Quintil. L. X. Cap. I. N. 2. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoriae*, 10, 1, 16.] – Cicero azt mondja, L. I. de Orat., [Marcus Tullius Cicero, *De oratore*, 1, 13.] hogy az athéniaiak voltak mindenfajta tudomány feltalálói. De ezekkel a szavakkal nem akarom megsérteni a káldeusokat, egyiptomiakat és etruszkokat, vagy másokat, akik a görögöket megelőzve jutottak el nem kevés tudományhoz.

⁷⁸¹ A.P. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae* 2, 4, 268–269.]

⁷⁸² L. I. de Orat. n. XXXIII. [Marcus Tullius Cicero, *De oratore*, 1, 150.]

tanít meg hatékonyabban arra, hogy valamit jól csináljunk, mint ha gyakran csináljuk azt.⁷⁸³ Szidják a dalt, amit nem sok nap és sok írás érlelt, és nem tízszer csiszolt a legtökéletesebbre.⁷⁸⁴ Akik a Parnasszoszról akarnak babért szakítani, és fejükre tenni, törekedjenek a legjobb költők példáját követni. Vergilius teljes egészében imitál.⁷⁸⁵ Mit tehetünk tehát hozzá ahhoz, amit az imént kérdeztünk, hogy ti. vajon a természeti adottság előbbre való-e a művészi mesterségnél? Már régen megválaszolta ezt a római költészeti lantosa: – Én sem az isteni adottság nélküli szorgalmat, sem a bárdolatlan tehetséget nem látom szívesen: e két dolog megköveteli egymást, együtt működnek baráti szövetségben.⁷⁸⁶ A természet és a művészi mesterség mindeme adottságait, melyekről azt állítom, hogy szükségesek a költészethez, megfelelő címszavak alatt **137** összefoglalom, és amennyire szükséges, példákkal illusztrálom, mert úgy vélem, ezek a jó költő karakterjegyei. Teszem pedig ezt nem annyira azok elrettentésére, akik nem képesek költővé válni, mint inkább azok képzésére, akik képesek erre. ezek a címszavak tehát a következők. I. Nagy és tökéletes elme. II. Gyors és éles szellemi tehetség. III. Ihlet, egyfajta egészséges elragadtatás, entusiasmus. IV. Élénk és gazdag fantázia. V. Könnyed és gyors költői véna. VI. Jó ízlés. Mivel kutatásunk a költőre irányul, úgy kell megképeznünk alakját értekezésünkben, hogy minden hibától ment legyen, és minden jeles tulajdonsággal felruházott, akit a természet megajándékozott, és a művészeti mesterség megformált, a gyakorlat és a legjobbak imitációja csiszoltá tett; végezetül pedig egyfajta égi erővel van felruházva – vagyis aki nemcsak emberi tehetségben, hanem az isteni ihlet tekintetében is kiemelkedik, mondja az egyedülállóan igaz hitű Viperanus.⁷⁸⁷

Első alfejezet.
Nagy és tökéletes elme.

Nagy dolog a költészet, és sok művészeti mesterségből, tanulmányból tevődik össze. Mert ha anyaga valós vagy mesei világ, ha benne minden isteni és emberi dolog összegyűlik, ha semmi nem képes behatárolni;⁷⁸⁸ és ha semmi sem lehet esztétikai, azaz érzéki értelemben szép, ami nem változatos;⁷⁸⁹ végül ha költészet természete és lételeme az emberi cselekedet-

⁷⁸³ Rudolphus Agricola L. de Inuentione. [Rudolphus Agricola Phrisius, *De Inventione Dialectica libri tres*, Paris, 1515.]

⁷⁸⁴ Horat. A. P. v. 293. 294. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae* 2, 4, 293–294.]

⁷⁸⁵ Ezekről részletesebben megnézhető: Julius Caesar Scaliger L. V. Poetika, és Martin Du Cygne az A.P. függelékében, Marmontel a Poeticában, Gravina stb. stb. [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561; Martin Du Cygne, *De arte poetica libri duo*, Lüttich, 1664; Jean François Marmontel, *Poétique française*, I–II, Paris, 1763–1767; Gianvincenzo Gravina, *Della ragion poetica libri due e della tragedia libro uno*, Venezia, 1731.]

⁷⁸⁶ Horat. A. P. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae* 2, 4, 410–411.]

⁷⁸⁷ [Joannes Antonius Viperanus / Giovanni Antonio Viperani (1535–1610) itáliai püspök, idézett műve: *De poetica libri III*, Antwerpen, 1579, 67–68.]

⁷⁸⁸ Lib. II. Cap. I. [A forrást nem adja meg pontosan Szerdahely, a „mundus verus” és a „mundus fabulosus” fogalmi kettőse azonban egyértelműen Christian Wolf ontológiájához (*Philosophia prima sive ontologia*, Verona, 1736, 35–36.) köthető.]

⁷⁸⁹ Doctr. B. G. P. I. L. III. [Utalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 3. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos *esztétikai írásai*, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 72–91.]

tek, ha a közös és szép természet imitációja;⁷⁹⁰ akkor vajon mely tudomány állhat távol a költészettől? Minden művészet és minden tudomány a költészet társa és segítője: a jó költőnek ἐγκυκλοπαιδευτόν-ná⁷⁹¹ kell **138** válnia. Ez hihetetlenül nagy és bonyolult feladat; mivel ha nagy dolog ezeket a tudományokat egyenként kidolgozni, mekkora feladat lehet megismerni az Istenről, az emberről, az univerzumról szóló valamennyi filozófiai tant, az ókori történelmet és az újkort, a valós és mesés hagyományokat, a görög és római írókat, a szabad művészetek tudósait? Igen nagy dolog ez, mint mondtam, de szükséges: a költőnek magába kell gyűjtenie igen sok dolog ismeretét, átlátni az egész antikvitást, rendelkezni a példák erejével; az emberek természetéről, erkölcséről, az emberi elmét ösztönző és nyugtató okokról minden tudást el kell sajátítania. A tudás minden gazdagságát és a legpompásabb készletét követelem meg a költőtől, hogy ne legyen számára egyetlen dolog sem oly nagy, oly váratlanul felbukkanó, oly új, hogy arról ne tudna énekelni. Tehát amit Tullius megkövetelt a szónoktól, azt követelem meg én is, és azt mondom: az én véleményem szerint senki sem lehet minden dicsőségre méltó költő, ha nem lesz minden nagy dolog és minden művészet tudományának elsajátítója.⁷⁹² Szinte mérhetetlen és határtalan tudás ez, már-már isteni: de ezt követeli a költészet.⁷⁹³ Részletesebben láthatjuk ezeket Gianvincenzo Gravinánál⁷⁹⁴ és Jean François Marmontelnél.⁷⁹⁵

Mivel ily nagy és sok ismeretnek kell a költőben együttműködnie ahhoz, hogy egy költeményt szerencsésen elkészítsen, az emberi elme pedig mind eredendően, **139** mind pedig hibánk következtében mindig ki lesz téve a tévedés lehetőségének, nem tudom, hogy vajon a hajlamunkon kellene-e keseregnem, vagy hanyagságunkon méltatlankodnom, valahányszor azt látom, hogy a költészet művészi mesterségében még a műveltebb szerzők is tudatlanságot mutatnak. A tévedés annál is inkább kárhozzátandó egy jobb tehetségű művészen, minél kisebb fáradozással elkerülhetné azt. Nem akarok sokat időzni e hibák bemutatásával: elég lesz néhányat bemutatni, melyek a történelem és a természettan bizonyosága szerint is hibásnak bizonyultak. Lucanus⁷⁹⁶ talán inkább a szónokok társaságában, semmint a természettan tanulmányozásában forgolódott, így midőn Vergiliust szolgálai módon próbálta imitálni, nem egy dologban kapitálisat vétett. A *Georgica* első könyvében olvasott a tomboló viharok biztos jeleiről, melyeket a Mantovai Költő az állatok néhány cselekedetéből természetűen levezetett, és többek között ezeket írta: – Felkel a gém, hogy a fellengős felhők fele

⁷⁹⁰ Doctr. B. G. Par. II. [Utalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], II, Buda, 1778, 3, 2. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos *esztétikai írásai, I., Aesthetica (1778)*, kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 246–263.]

⁷⁹¹ [Az ógörög terminus jelentése: 'mindent tanító / univerzális tanár'.]

⁷⁹² Lib. I. De Orat. N. VI. [Marcus Tullius Cicero, *De oratore*, 20.] Semmit nem ér az olyan tehetség, mely nem kortyolt bele a poétika tudományába, mondja Vida. [Marcus Hieronymus Vida / Marco Girolamo Vida, *De arte poetica libri tres*, Parisiis, 1527, Lib. I.]

⁷⁹³ Mérhetetlen, végtelen, isteni, és más hasonló szavakat midőn a költészetre és a költőre alkalmazok, átvitt értelemben beszélek; mert nem kívánom azon előjogokat, melyek egyedül Istent illetik, emberekre és emberi művészetekre átruházni. Az ilyenfajta megszólalásmódot mind a latinok, mind más nemzetek minden sérelem nélkül alkalmazták. Isteni az ő számukra, aki világosan cselekszik valamit.

⁷⁹⁴ [Gianvincenzo Gravina, *Della ragion poetica libri due e della tragedia libro uno*, Venezia, 1731.]

⁷⁹⁵ [Jean François Marmontel, *Poétique française*, I–II, Paris, 1763–1767.]

⁷⁹⁶ [Marcus Annaeus Lucanus (Kr.u. 39–65) hispániai származású római költő, legismertebb műve a *Pharsalia* című eposz.]

szálljon.⁷⁹⁷ – Azt gondolta Lucanus, hogy a gém, aki a vizeknél szokott ételt vadászni, úszni is tud: a gém repülni merészelt magasra úszáshoz szokott tollaival.⁷⁹⁸ De kicsoda, aki figyel-mesebben nézi a természetet, ne tudná, hogy a gém nem tud úszni, és csak hosszú lábaival gázolva kapja el és űzi a vízben zsákmányát? Ismerek egyes kommentátorokat, akik kegye-sen, teljes jóindulattal szeretnék mentesíteni Lucanust a tudatlanság gyanúja alól, és azt mondják, ez egy metafora, és a repülés természetéről szól, mivel a víz és a lég, az úzás és a repülés között nagy hasonlóság és egyezés van. De számomra bizonyos, hogy Lucanus a szavak minden átfordítása nélkül a gém úszáshoz szokott tollairól beszélt ebben az értelem-ben: a gém, mely az úzásra van teremtvé, és ahhoz szokott, a magasba merészelt repülni, rábízva magát szárnyai evezésére. Mert ez a fortélyos költő gyakran szokta dolgok és szavak antitézisét egybekomponálni, és ezen a szöveghelyen egyfajta ellentétet **140** alkot meg a repülés az úzás között, mikor azt mondja, hogy a gém magát a saját úszótollaira bízva a magasba mert repülni; ami másképp nem jönne ki, csak ha azt gondolta, hogy a gém tud úszni. Ha pedig engednék a védelmezői véleményének, akkor nem kisebb hibával kellene vádolnom, mint hogy az úzást, ami a test természetétől fogva egyszerű és könnyű mozgása, alkalmazza hasonlóságként a gém súlyos és nehéz repülésére. De mit is? Bizonyosan nem kisebb hiba az, ami következik: a varjú, amely Vergiliusnál károg esőt hars hangon – is ilyenkor, / Künn a kopasz part-környéken kószálva magában,⁷⁹⁹ – Lucanusnál felforgatva a természet törvényét azt teszi, amit a tengeri madarak. – Ezeket, és a tenger ezer madarát, amely Ázsia rétjén / És a Caystrusnak kaparász édes mocsarában, / Hol váll-tollazatát vízzel bőven belocsolja, / Látjuk, amint a habokba merül, hogy az árra suhanván⁸⁰⁰ – ahogy helye-sen mondja Maro, szinte imitálja a varjú Lucanusnál, fejére hintve a hullámokat, mintegy hívja a záport, és ingó léptekkel szeli a partot.⁸⁰¹ Ki figyelt meg valaha is ilyesmit? De ha-gyom Lucanust. M. Maniliust⁸⁰² sem tudom kímélni, mivel Libya⁸⁰³ rövid leírásában az elefántot, mely az emberséghez oly közel álló állat, és kegyességgel, sokféle erőnnel egye-dülálló módon van felruházva, a vad, vadászó és vérszomjas ragadozókkal teszi egyenlővé:

Itt sok vadállati fajt és szörnyet

Ont a természet, ellenségeit az azt követőnek,

Rettenetes kígyókat, tagjaik méreggel átitatva,

A halál szülőit, a föld élő bűneit,

És vad elefántokat hordoz e föld, kegyetlen oroszlánokat

Szül e rettenetes föld, büntetve velük saját sarjait,

És eljátszik a majmok különös eredetével.⁸⁰⁴

Nem szeretném, ha bárki azt gondolná rólam, hogy minden dolog tudományát, a legfel-sőbb isteni **141** tudást követelem meg egyazon költőben; ez ugyanis sokkal tágabb tudo-mány, mint amit az emberi elme határai befogadhatnak. Minden szabályomat és az esztéti-kai tudományt is a természet erejéhez akarom mérni: és ezek azok, amiket a nagy és tökéle-

⁷⁹⁷ [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 1, 364. Lakatos István fordítása.]

⁷⁹⁸ Lib. V. Phars. [Marcus Annaeus Lucanus, *Pharsalia*, 5, 553–554.]

⁷⁹⁹ [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 1, 388–389. Lakatos István fordítása.]

⁸⁰⁰ [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 1, 383–387. Lakatos István fordítása.]

⁸⁰¹ [Marcus Annaeus Lucanus, *Pharsalia*, 5, 555–556.]

⁸⁰² [Marcus Manilius (Kr.e. 1. sz.) római költő, főműve az *Astronomica* című csillagászati tanköltemény.]

⁸⁰³ [Libya: észak-afrikai terület a Földközi-tenger déli partján, ókori kontextusban az afrikai kontinens egészét is jelölték vele.]

⁸⁰⁴ Lib. IV. Astronom. [Marcus Manilius, *Astronomica*, 4, 662–668.]

tes elméhez megkövetelek. Először: A költőnek át kell tekintenie több tudományt teljes egészében, legyen jártas a szabad tudományokban és művészetekben. Másodszor: Mivel a költészet anyaga sajátosan az emberi cselekedetek, ezért az emberről szóló teljes filozófiát, de mindenekelőtt azt, amit az érzékekről, az akaratról, a lélekről, a jóról és a rosszról szól, sajátítsa el – mint az már a második könyv első fejezetében kijelentettem.

Azt, aki tudja, mi jár a barátainak s mi a népnek,
és a szülő; testvér- s vendégszeretet hogyan illő,
mit kell tenni az Írnoknak, mit kell a bírónak,
mily feladattal küzd a vezér a csatán – ki ilyet tud,
műve szereplőit jól írja le majd bizonyára.⁸⁰⁵

Harmadszor: A költőnek tisztának és jónak kell lennie, aki azért mutat be jó és rossz emberi cselekedeteket, hogy az erényre sarkalljon, és a bűnöktől elrettentsen; és mivel sok író vétke miatt a költészet és a kéj már oly közel került egymáshoz, ettől a legteljesebb mértékben óvakodjék. Rossz az a génusz, aki azt gondolja, hogy a gonosztságot szentesíteni szép és becsületes dolog. Bár minden keresztény annyira tiszta lenne, mint amilyen tiszta Vergilius volt! A legjobb költők műzsájának annyira tisztának kell lennie, mint egy Vesztá-szűz. Helyesen írja elő Horatius: ő igazítja a selypítő gyermek pici száját szóra, s hogy ne füleljen csúnya, goromba beszédre.⁸⁰⁶ – Csak hát ő maga nem mindig tartja meg ezt. Az a legjobb, aki, amit szavaival mond, a példájával a valóságban is tanítja – mondja Boileau.⁸⁰⁷ **142**

Második alfejezet. Gyors és éles szellemi tehetség.

Ama igen tudós ókoriak minden tudomány között egyedül a poétika tudományát nevezték el a cselekvésről, mintegy hatást kifejtő tudományként, mivel az összes tudomány közül egyedülként képes tudást teremteni.⁸⁰⁸ Hiszen a többi művészet és tudomány a dolgokat úgy jeleníti meg, ahogy vannak; vannak közöttük, amelyeket mindenek Legfőbb Alkotója alapított, mint a színészetet; a költészet azonban annyiban sajátos, hogy azon dolgokat, amelyek vannak, és azokat, amelyek nincsenek, fajokba rendezi, és úgy tűnik, mintha magukat az eseményeket nem színészként előadná elő, hanem második Istenként újratemtené:⁸⁰⁹ a költők teremtők és alkotók.⁸¹⁰ **143** Tehát termékeny és éles szellemi tehetséggel van-

⁸⁰⁵ Horat. A.P. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 312–316. Bede Anna fordítása.]

⁸⁰⁶ [Quintus Horatius Flaccus, *Epistulae*, 2, 1, 126–127. Bede Anna fordítása.]

⁸⁰⁷ [Nicolas Boileau-Despréaux, *L'art poétique*, Paris, 1674, 4, 25.]

⁸⁰⁸ Mondja Lorenzo Valla a költészetről szóló könyvében, Cap. I. [Lorenzo Valla / Laurentius Vallensis, *De linguae latinae elegantia libri sex ... eiusdem de reciprocatione sui [et] suus libellus adprime utilis*, Venezia, 1536 vagy *Homeri poetae clarissimi Ilias*, Venezia, 1502 előszava.]

⁸⁰⁹ I. C. Scaliger szavai, Lib. I. Cap. I. [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 3.] Még többet ld. Viperanusnál, L. I. de Poet. C. II. [Joannes Antonius Viperanus, *De poetica libri III*, Antwerpen, 1579, 11–15.]

⁸¹⁰ Πουητης a latinoknál, németeknél, franciáknál és itáliaiaknál gyakran 'cselekvő, létrehozó, teremtő' jelentéssel fordítatik; és a költők génuszát és szellemiségét is hasonló mellékevekkel szokták illetni. Ezek a szavak engem sosem sértettek, valahányszor érzeltem, hogy egészséges, jó, helyes módon használják őket; mert ami a görögöknél a Πουητης, az a latinoknál a 'cselekvő, létrehozó, teremtő', és ez mind a Mindenható Istennek, mind pedig embereknek tulajdonsága lehet. Az Apostoli hitvallás így hangzik: *ὠμισεω εις Θεον πατερα παντοκρατορα Πουητην οὐρανου, και γης* stb., [Az Apostoli hitvallás / *Symbolum Apostolorum* első mondata: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennyeinek és földnek teremtőjében.”] és Nazianzi Szent

nak felruházva ama változatosság érdekében, mellyel gyönyörködtetniük és életünket kormányozniuk kell. A folytonos változatosság egy a költészet legfőbb erényei közül, és hogy ezt elérjük, olyan elmére van szükségünk, amiről az előbb beszéltem, amely minden dolog és művészet ismeretével, módszertanával fel van ruházva. Vegyük szemügyre tehát a változatosságot a feltalálásban, az elrendezésben és az ékesszóló előadásban. Az invenció változatossága a dolgokban, személyekben és az érzelmekben áll. A dolgok változatosságai közé számláljuk a viharokat, kikötőket, tengereket, folyókat, városokat, vadászkatokat, áldozati ajándékokat, képeket, lakomákat, vagy a váratlan halált. Alkalmazhatunk jóslatokat, jövődómondásokat, hasonló és nem hasonló képeket, új és csodás dolgokat, kitérőket, epizódokat, fúriákat, erényeket, békét, háborút, gyilkosságokat, győzelmeket és tudom is én milyen sok más dolgot. Az epikusok legfőbb alapelve ez a fajta változatosság. Változatosak a szereplők, ha különféle és sokféle társadalmi réteghez, korcsoporthoz, nemhez, nemzetiséghez, műveltségi és szokásréteghez tartozónak állítjuk be őket, melyben a komédiáknak különösen ki kell tűnniük. Íme Terentiusnál az Androszi lányban Simo haragos természetű, Chremes nyugodt és csendes, Pamphilus a szókimondó ifjú, Charinus vakmerő és okatlan bizonyos dolgokban, Davus rabszolga éles eszű és fortélyos, a másik rabszolga, Byrrhia lomha és tehetetlen, Mysis józan, Lesbia ellenben részeges, Crito becsületes szegényember, Chrysis bűnös módon gazdagodott meg.⁸¹¹ Az érzelmek változatosságáról nem fogok sokat mondani: ez a tragédiaírók 144 legfőbb sajátossága. Az elrendezés változatossága ugyanúgy csodás módon emeli a költemény értékét. Az ékesszóló előadás változatosságát adják a főnevek és igék, szókapcsolatok, szóképek és alakzatok; ide igen sok és nagyszámú dolog tartozik, s a szellemi tehetségnek igen gyorsnak, szinte isteninek kell lennie, hogy a dolgok ilyen végtelen változatosságának eleget tegyen. Jól esik Vergiliusra emelni szeméinket, és példaként tekinteni arra, hogy a dolgok, személyek és érzelmek mily változatosságát halmozza egybe. Akár műve egészének elrendezését, akár a részeket és a könyveket, akár az egyes verseket vesszük, sehol sem ismétli magát, vagyis változatos, mégis önazonos Vergilius – oly kiváló. Ugyanazokat a dolgokat, és a hasonlóakat is oly változatos sokféleségben komponálja egybe, hogy lehetetlen, hogy nézőit ne gyönyörködtesse elméje és szellemi tehetsége. De

Gergelynél: ὁ ποιητὴν τῶν αἰῶνων; amit e régi szerző Krisztus kapcsán exponál. [Nazianzi Szent Gergely / Gregorius Nyssenus (Kr.u. 329–370) a három kappadókiai egyházatya egyike, a „Szentháromság teológusa”. Idézet szöveghelye: Gregorius Nyssenus, *Refutatio confessionis Eunomi*, Leiden, 1960, 162.] Ld. továbbá a Görög nyelv kincsestárát Henri Estienne-től. stb. [Az említett sokkötetes sorozat: Henri (II.) Estienne / Henricus Stephanus Secundus, *Thesaurus Graecae Linguae*, Paris, 1575–1569.] A latinoknál megszámlálhatatlan ilyen olvasható: teremteni, szülni leginkább a művészetek sajátja; Lib. II. De Nat. Deor. [Marcus Tullius Cicero, *De natura Deorum*, 2, 57.] Fákat teremteni, mondta Virgil. Lib. II. Georg. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 2, 9.] Teremtett dalok, Ovid. Lib. III. Trist. Eleg. XIV. [Publius Ovidius Naso, *Tristia*, 3, 14, 13–14.] Romulust Róma városa Teremtőjének nevezte Cicero, Orat. pro Corn. Balbo N. XIII. [Marcus Tullius Cicero, *Oratio pro Cornelio Balbo*, 31.] Nem akarok tovább sokáig ennél a tárgynál időzni; több olyan elnevezésünk van, mely szó szerint és átvittén is Istenre és emberekre egyaránt alkalmazható, de egészen más értelemben; mint a Jó, Igazságos, Szent stb. A mi Istenünk úgy kapja a Teremtő, Létrehozó nevet, hogy ő maga nem valami mástól lett, és minden, még a Költők is, tőle vannak, és a semmiből lettek általa, és ő őrzi meg őket. Ha a Költőket időnként Teremtőnek is merjük mondani, azzal a megszorítással tesszük, hogy ők emberek, akiknek mondandója szellemi tehetségükből ered, elméjükkel rendezik el, és szavakba kell önteniük. Műveik, akárhány világ, ember, állat és dolog akad is bennük, valójában fantáziaképek, imaginárius dolgok; az Isten és a Költő között, bárhogy szólítsuk őket, végtelen távolság van, úgyhogy vagy vakmerő, vagy szentségsértő az, akik a Teremtő nevét isteni értelemben a Költőnek tulajdonítja.

⁸¹¹ [Publius Terentius Afer római komédiaíró *Andria* című darabjának szereplői.]

nem mindenki, aki magát költészetre adta, rendelkezik ily termékeny szellemi tehetséggel. Tudom, hogy sokan vannak, akik a legszebb és legtermékenyebb természetéről tudomást sem vesznek, és művük tervezett anyagára csak mellesleg és felületesen ügyelnek, elégnek gondolván azokat a dolgokat átvenni a saját témájukhoz alkalmazva, melyeket más, nagynevű szerzőknél kiválóan kifejezve találtak. Az angol kritikus, Warton kiváló és igen éles szellemi tehetséggel figyelte meg, hogy az angol pásztori idillköltők az egyetlen Thomson kivételével képeiket Theokritosztól vették, és a természetet nem látták a saját szemükön keresztül.⁸¹² Ami ámbár némileg túlzás, de azt mégis biztonsággal megerősíthetem: a szolgai imitáció a dolgok leírásában igen gyakori a költők között. Mikor egyvalami szépre, gyönyörűre sikerül, hatszáz másik másolja, és mondja ugyanazt, és így történik az, hogy az egyébként igen elbájoló szépség eme túlhasználat révén deformálódik és elkopik. Mert van-e olyan dolog, ami nekünk sokáig tetszik, ha benne a változatosság, az újdonság erejének fogyatkozását, és a száraz, üres silányságot megérezzük? Elmondom tehát, mit kell tenni. A költő a maga anyagát és a dolgok természetét **145** saját szemeivel, egyszersmind a művelt és éleslátó emberek szemeivel is lássa, vegye szemügyre alaposan, mélyen gondolja át, és szellemesen csiszolja meg: ezt a keletiek nem mindig teszik meg. Mivel merész, tüzes, elragadó a géniuszuk, nem viselik türelemmel a szorgos munkát és a figyelemkoncentrációt. Ez igen nagy valószínűséggel igaz rájuk, hiszen a dolgok életteli képzetétől felindulva, vérük természetes feltolulásától hajtva nem tudják gondolataikat rendbe szedni és összekapcsolni, hanem anyagukat szem elől tévesztik, és képzeleteiket úgy festik meg, ahogyan elébük került, nem dolgozzák fel. Ámde nehogy közülük bárkit is vaktában és méltatlanul vádoljunk hibával, fontolóra kell venni az anyagot, amiből dolgoznak, és szemügyre kell venni a célt, melyet maguk elé tűznek. Aikintől⁸¹³ és másoktól tudomást szereztem róla, hogy az oly kiváló költő, Jób⁸¹⁴ nem tesz eleget ennek az elvárásnak, mert a ló képét befejezetlenül hagyja; és a Leviathánt és Behemothot oly kevés és soványka vonással festette meg, hogy mindmáig kérdéses, milyen állatra gondolt, cetre vagy krokodilra, elefántra vagy vízilóra, vagy valami másra. De ha ezen a módon gondolkodunk, valóban nagy méltatlanságot követünk el mind ezekkel a szerzőkkel, mind önmagunkkal szemben is: velük szemben, mert hibásnak tartjuk őket; magunkkal szemben, mert kimutatjuk, hogy tapasztalatlan ítéletünket mások jó érzékkel kárhoztathatják. Két dolog volt itt ennek az oly isteni költőnek a célja: az egyik, hogy Istenről és az ő hatalmáról valamiféle fenséges ideát teremtsen; a másik pedig, hogy az embernek a saját gyengeségét és esendőségét a szeme elé helyezze. Az első cél miatt hozza fel az isteni teremtmények nagyságát; a második cél beteljesítésére az emberi erőket más élőlények bátorságával és merészségével hasonlítja össze. Mindkét megfontolástól távol állt az ábrázolt tárgy leírásával, a megfestett kép változatosságával pepecselni, mely tárgyak akkortájt ismeretesek voltak, és mely tárgyakat csak felvillantva bemutatni kellett, nem pedig terjengős és haszontalan beszéddel leírni. **146**

⁸¹² [Theokritosz I. 305. jegyzet; James Thomson (1700–1748) skót költő és drámaíró, idilljei közül a *The Seasons* (London, 1726–1730) a legismertebb. Joseph Warton (1722–1800) angol akadémikus és irodalomkritikus. Idézett megjegyzése: Joseph Warton, *An Essay on the Genius and Writings of Pope*, I, London, 1772, 45–46.]

⁸¹³ [John Aikin, *An Essay on the Application of Natural History to Poetry*, Warrington, 1777, 12–14, 22–23.]

⁸¹⁴ [Az ószövetségi Jób könyvének szépirodalmi értékéről I. 10. jegyzet.]

Harmadik alfejezet.
Költői elragadtatás.

Gyakorta hallottam, hogy a szónok Tullius azt mondja (és úgy hírlík, már Démokritosz és Platón írásaiban is hagyományozódott):⁸¹⁵ senki sem lehet jó költő lelkének lángra lobbanása, és mintegy egyfajta elragadtatás ihlete nélkül.⁸¹⁶ A költők is gyakran mondták ezt bizalmasan, hogy mintegy égi tűz ragadta el őket, elragadtatást éreztek, és elárasztotta, betöltötte őket Isten. Isten bennünk van, és működésétől átmelegsünk; elménkben eme szent szellem magvai csíráznak.⁸¹⁷ Valóban, ez a költői elragadtatás a véráramnak és a léleknek egyfajta feltolulása, mely az emberi elmét nem csupán felajzza, hanem minden részében rohamszerűen elragadja. A görögök az *ὀϊστρον*,⁸¹⁸ mi az elragadtatás, örület⁸¹⁹ kifejezéssel nevezzük meg, mely örület azonban nem vak, és nem is értelem nélküli; hiszen mi jól tudna alkotni egy vak és értelem híján lévő költő? Ehelyett költői és egészséges elragadtatás ez, mely az embert ide-oda rángatja (emiatt örület), ragadja, mégis mintegy a költő feladatáért, az élet egyetemes és egyetemesen használt rítusaként lehet rá tekinteni. Az elme legyen közben világos, a szellemi tehetség tetterre kész, és a villámhoz hasonlóan gyors. Ilyen ez az örület, mely nélkül, mint Démokritosz mondja, senki sem lehet nagy költő.⁸²⁰ Ama nagy és tökéletes elme, ama szellemi tehetség, melyeket az imént leírtam, ihletetté válik, átforrósodik, hogy valóban költőivé válják, és magát a véráramot is felizzítja 147 a szüntelen serkentéssel, a lelket felindítja szükségképp. Mert akár a görög költőnek hiszünk: időnként még örjöngeni is gyönyörű dolog;⁸²¹ vagy Platónnak: hiába kopogtat a józan elme a költészet ajtaján;⁸²² akár Arisztotelésznek: nincs olyan tehetség, amelybe ne vegyülne örültség,⁸²³ nem lehet semmi hatalmast és más felett állót mondani, csakis megindult lélekkel. Ha a népszerű és megszokott dolgokat megveti, és szent ösztönrel magasabbra tör, csak akkor énekelhet halandó száj nagyszerűbbet.⁸²⁴

⁸¹⁵ [Marcus Tullius Cicero (Kr.e. 106–Kr.e. 43) római szónok és filozófus; Démokritosz (Kr.e. 470–370) abdérai materialista filozófus; Platón (Kr.e. 427–347) ókori görög filozófus. Az utóbbiak számos tekintetben az előbbi mintái. L. még következő jegyzet.]

⁸¹⁶ Lib. II. de Orat. n. 42. [Marcus Tullius Cicero, *De oratore*, 2, 194.] Platónnál a Phaedrusból így szól Szókratész: *ὅς δ' ἂν ἀνευ ματιᾶς* stb., vagyis: Aki azonban a műsák szent örülete nélkül járul a költészet kapuihoz, abban a hitben, hogy mesterségbeli tudása folytán alkalmas lesz költőnek, tökéletlen maga is, költészete is, és józan készítményeit elhomályosítja a rajongók költészete. [Platón, *Phaidrosz*, 245a, Kövendi Dénes fordítása.]

⁸¹⁷ Ouid. Lib. VI. Fast. [Publius Ovidius Naso, *Fasti*, 6, 4–7.] Meg lehet nézni: Lib. III. a művészetéről; [Uo. 3, 294.] ugyanúgy Statius Lib. I. Theb. [Publius Papinius Statius, *Thebaid*, 1, 3–4.] Claudianus Lib. I. Proserpina elrablásáról. [Claudius Claudianus, *De raptu Proserpinae*, 1, 1–12.]

⁸¹⁸ [Ögörög terminus, jelentése: 'heves vágy, szenvedély, örjöngés, düh'.]

⁸¹⁹ [Latin terminusa: furor.]

⁸²⁰ Mint Cicerónál, Lib. I. De Divinat. [Marcus Tullius Cicero, *De Divinatione*, 1, 80. Démokritosz l. 815. jegyzet.] Horatiusnál pedig: kizárta a józan költőket a Helikonról. [Ugyancsak Démokritoszról állítja: Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae* 2, 4, 296–297.]

⁸²¹ [Lucius Annaeus Seneca *De tranquillitate animi* című műve részben Démokritosz *Peri euthymias* című írásán alapul, és neki tulajdonítja az idézett mondást (17, 10) is, mely tehát jelen formájában Senecánál maradt fenn.]

⁸²² [Az említett Platón-idézet ugyanígy itt, Lucius Annaeus Seneca *De tranquillitate animi* című művében (17, 10) maradt fenn ebben a formában.]

⁸²³ [Az említett Arisztotelész-idézet ugyanígy itt, Lucius Annaeus Seneca *De tranquillitate animi* című művében (17, 10) maradt fenn ebben a formában.]

⁸²⁴ Seneca, Lib. de Tranquill. Animi, utolsó fejezet. [Lucius Annaeus Seneca *De tranquillitate animi*, 17, 10.]

De honnan fakad ez a költői elragadtatás? Az ókoriak úgy hitték, hogy az isteneik lehelik be az emberi lélekbe és elmébe. Azt mondogatták, hogy mind a delphoi jóst,⁸²⁵ mind a dodonai főpapokat,⁸²⁶ mind Szibillát⁸²⁷ és sok más jóvendőmondót, mind a költőket valamely isteni szellem ejtette elragadtatásba.⁸²⁸ Szerintünk a lélek sokféle felkavarodásából fakadhat: amint mondtam, szerelemből, gyűlöletből, reménytelenségből, reményből, vágyból, félelemből, örömből, gyászból, irgalomból, irigységből, vetélkedésből, haragból – melyekben én a szépművészetek legnagyobb esztétikai erejét és élettelségét látom. Mert midőn a költő valamely dologgal eltelve azon dolgozik, felhevül, lendületesebben cselekszik, úgy, hogy mintegy „eszementnek” látszik. Átreuszt kell bemutatni? – gyűlölet hevíti.⁸²⁹ Ariadnéről beszél? – a Thészeusz iránti szerelem vezérli a szót.⁸³⁰ Philoktétész kapcsán a fájdalom,⁸³¹ Didóban a reménytelenség,⁸³² Medeában a harag,⁸³³ a száműzött Ovidiusban a honvágy,⁸³⁴ Nagy Sándorban a remény,⁸³⁵ Ciceróban, aki városát a pusztulástól megőrizte, az öröm⁸³⁶ szüli az elragadtatást, az enthusiasmust. Siránkozni fog tehát a költő Átreusz ebédjén,⁸³⁷ zokogni Hektór temé-

⁸²⁵ [Delphoi az ókor legkedveltebb és legismertebb jóshelye volt. Apollón szentélyében a papnő, a (mindenkori) Püthia egy háromlábú aranszéken, egy vulkanikus nyílás gőzeitől transzba esve adta jóslatait.]

⁸²⁶ [Dodona az ókori görög Épeiroszban fekvő Zeus-szentély jóshelye, mely kétértelmű jóslatairól volt híres. A szentély papjai a szent tölgy leveleinek susogásából, vagy a szent forrás csobogásából jóslottak.]

⁸²⁷ [Szibülla vagy Szibilla: ókori jósnő neve, akik kéretlenül fedték fel a jövőt, többnyire szerencsétlenségeket jeleztek előre. A főnóciái eredetű név jelentése: 'Istentől ihletett, elragadtatott'.]

⁸²⁸ Ld. Platón-t a Phaedrusban. [Platón, *Phaidrosz*, 244a–245a.]

⁸²⁹ [Átreusz a görög mitológiában Pelopsz és Hippodameia fia. Testvére Thüesztész. Ellenségeskedésük oka a „Pelopidák átka” (Pelopsz leszármazottainak büntetése Tantalosz miatt), amely szörnyű gaztettek egész sorozatát idézi elő mindkét oldalon. Alapja a két testvér hatalomért, a mükénéi trónért való versengése.]

⁸³⁰ [Ariadné krétai királylány a görög mitológiában, Minósz és Pasziphaé leánya. Ő segít aranyfonalával Thészeusznak legyőzni a Minotauruszt, majd vele indul Athénba, de Thészeusz útközben „ott felejt” Naxosz szigetén, ahol Dionüszosz talál rá, és teszi kedvesévé.]

⁸³¹ [Philoktétész thesszáliai hērész a görög mitológiában. Héraklész fegyverhordozója és barátja volt, ő kapta meg a Hüdra vérebe mártott nyílveesszőit. A trójai háborúba indulva Tenedosz szigetén megölte Tenészt, Apollón fiát, ezért Apollón bosszúból megmaratta egy kígyóval, sebe elmérgesedett. Mivel a görögök nem bírták elviselni a sebből áradó bűzt kitették Lémnosz szigetén, és csak majd a háború tizedik évében küldenek érte, a táborban meg is gyógyítják.]

⁸³² [Didó l. 547. jegyzet.]

⁸³³ [Médeia l. 535. jegyzet.]

⁸³⁴ [Publius Ovidius Naso (Kr.e. 43–Kr.u. 17) római költőt Kr. u. 8-ban Augustus császár a Fekete-tenger partján fekvő Tomiba száműzte. Római polgárjogától és vagyonától nem fosztotta meg, Ovidius a Rómával való írásbeli kapcsolat lehetőségét is megtarthatta. Élete végéig reménykedett a visszatérésben, ekkor keletkeztek leszomorúbb elégiái (*Tristia*, *Epistulae ex Ponto*).]

⁸³⁵ [Nagy Sándor l. 561. jegyzet.]

⁸³⁶ [Marcus Tullius Cicero (Kr.e. 106–Kr.e. 43) római filozófus és államférfi. Konzulként leleplezte a Catilina-összeesküvést, amiért a szenátus a „pater patriae” kitüntető címben részesítette.]

⁸³⁷ [Átreusz l. 829. jegyzet. Fivérével folytatott kölcsönös bosszúhadjáratának egyik epizódja, amikor Átreusz békét színelte Thüesztész felé, aki visszatért Mükénébe és magával hozta öt gyermekét is. A békekötés tiszteletére Átreusz lakomát rendezett, ahol Thüesztésznek lemészárolt fiai húsából készített ételt táltal fel. Thüesztész megátkozta Átreuszt és minden ivadékát, ez az átok teljesül be később Agamemnónon és Oresztészen.]

tésén,⁸³⁸ fájlalni fogja Pallasz megölését,⁸³⁹ örülni fog Péleusz mennyegzőjén,⁸⁴⁰ átkozni fogja Oidipusz gaztettét,⁸⁴¹ el fogja ítélni Mezentius kegyetlenségét,⁸⁴² elrémül Kapaneusz **148** szentségtörésén...⁸⁴³ Mert ha azt mondjuk is, hogy őrvölg, valójában szeretetre méltó ez az örület. Eme elragadtatás, és költői lelkesültség különbözőnek mutatkozik a négy híres európai nemzet költeményeiben. A költészet elvei és alapjai ugyanazok; maguk a költemények azonban különböznek a tűz, az elragadtatottság, az enthusiasmus alapján. Egyesek azt mondják, hogy a németek költészete olyan tűz, mely világosságot ad; a franciáké olyan, ami pislákol, csillámlik, el-eltűnik; az itáliaiaké olyan, ami lángol és ég; az angoloké pedig olyan, ami bekormoz.⁸⁴⁴ Nem kerülhetem meg azt sem, hogy a léleknek ezen felfordulásai, melyekről azt mondtam, hogy a költői elragadtatás ezekből fakad, annyira erősek lehetnek, hogy teljességgel megfoszthatják az embert az elméjétől, és eszeveszettséghez vezethetnek. Ez már nem költői elragadtatás, hanem eszeveszettség, melyre nem kevés példánk akad.⁸⁴⁵ Ismerem olyanokat, akik a költői hírnevet hajhászták a bolondságban vetekedve, mintha a költő kevésbé volna ember. De ezek és mások is, csak az esztelenséget tudják magukévá tenni, amint akarják is, a költészetet viszont nem. Ehelyütt az utolsó megfigyelésem: a költőnek nem kell mindig őrvölgölnie. Olykor békésnek és nyugodtnak is kell lennie lelkének, nem felkavarodottnak, hogy megfontoltan viselkedjék; annál is inkább, mert szólnia kell összetett, nyugodt, lágy, finom, egyszerű dolgokról is. Az erőteljes elragadtatottság ambiciózus mind a gondolatokban, mind a szavakban: – Megfeledekzem a szabályról – mondta Seneca –, és a nyomasztó kritikáról, felfelé ragadtatok, és már nem a saját számmal szólok. – Ha pedig szükséges az elragadtatás, álljon itt mellette néhány érv. Midőn a téma úgy követeli, a költő lelke felforrósodik, és eltelve az istenséggel, felindul, embernek meg nem adatott szárnytollakkal tapasztalja meg a leget, és úton van az Olümposz felé; látja, amik **149** sosem voltak, belevegyl az istenek karába, vagy szent ligetek-

⁸³⁸ [Hektór I. 550. jegyzet.]

⁸³⁹ [Pallasz a görög mitológiában Tritón lánya, Athéné gyermekkori játszótársa. Harci gyakorlatok közben Zeusz észrevette, hogy Pallasz le akar sújtani Athénére, ezért eléje tartotta az égisz. Athéné akaratlanul olyan csapást mért rá, hogy Pallasz belehalt.]

⁸⁴⁰ [Péleusz a görög mitológiában Aiakosz és Endeisz fia, akinek felesége Thetisz lett. A tengeristennő kéri Zeusz és Poszeidón voltak, de mivel Prométheusz azt jósolta, hogy Thetisz gyermeke hatalmasabb lesz majd apjánál, ezért lemondtak Péleusz javára. A menyegzőt Kheirón kentaur barlangja előtt tartották.]

⁸⁴¹ [Oidipusz thébai király a görög mitológiában, Laiosz és Lokaszté fia, aki tudatlanságból megölte apját és feleségül vette anyját. Vétkeit utólag felismerve megvakította magát, és önkéntes száműzetésbe ment.]

⁸⁴² [Mementius I. 553. jegyzet.]

⁸⁴³ [Kapaneusz a görög mitológiában a Thébai ellen hadjárat egyik vezére a hétből, azzal kérkedett, hogy Zeusz akarata ellenére is felgyújtja Thébat, ezért amikor felért annak falára, Zeusz villámmal agyon-sújtotta.]

⁸⁴⁴ Lib. I. Epist. 62. Lorenz. Ganganelli neve alatt. [A XIV. Kelemen (Lorenzo Ganganelli, ahol a Lorenzo a minorita szerzetesi neve, Ganganelli pedig a családneve) levelei ekkor már magyarul is hozzáférhetők voltak: XIV. Kelemen pápának ama nagy emlékezetű Ganganellinek levelei. Magyarra fordította Kónyi János, Buda, 1783. Az eredeti levelezés: *Lettere interessanti del Pontifice Clemente XIV*, I. ed. Louis-Antoine Caraccioli, Paris, 1776.]

⁸⁴⁵ Szapphó költőnőről mondja Menandrosz: Meredek sziklára kapaszkodván útközben Cupido örületétől felkorbácsolva a magasból levetette magát a te ítéletedre, parancsoló király. Össze lehet vetni Ovidius heroidáinak 15. levelével. [Szapphó (Kr.e. 620–570) lesboszgi görög költőnő. A hagyomány szerint egy Phaón nevű ifjú révész iránt érzett viszonzatlan szerelme miatt levetette magát egy szikláról. Ezt először Menandrosz (Kr.e. 342–291), az attikai újkomédia jeles írója említi, *Leukadia* című darabjának fennmaradt töredékében (Menandrosz, F 258 K). Publius Ovidius Naso *Heroides* című fiktív verses levélgyűjteményének 15. darabja Szapphó levele Phaónhoz.]

ben sétál nimfák és Múzsák között, mint a Múzsák papja; távolra kerül a profán tömegtől, alacsonyrendűnek és gyávának tartja a biztos utat követni; magasra hág, gyors elméje új vidékre ragadja: és halandó ajakkal halhatatlan, a emberi sorson felül álló és nagyszerű dolgokról énekel.⁸⁴⁶ E tárgyban igen nagy érdemei vannak az itáliaiaknál Frachettának⁸⁴⁷ és Madrisionak;⁸⁴⁸ mind közül a legjobb Giovanni Bettinelli a Milánóban kiadott könyvében, melyet más országokban is nagy dicsérettel fordítanak le.⁸⁴⁹ Németországban Johann Adolph Schlegel⁸⁵⁰ mellett Klose⁸⁵¹ és Resewitz⁸⁵² érdekes. A latin nyelvűek közül Marcus Casaubon az enthusiasmusról,⁸⁵³ Pierre Petit a költői elragadtatásról⁸⁵⁴ írt. Bashuysen értekezése⁸⁵⁵ kevésbé jó.

Negyedik alfejezet. Gyors, élénk és gazdag fantázia.

A fantázia a költészet anyja; tőle születtek a Múzsák, tőle az Aiszóposz és Phaedrusok;⁸⁵⁶ tőle a pásztori és epikus költemények, tőle Milton Paradicsoma,⁸⁵⁷ Héliodórosz Aethiopijája,⁸⁵⁸ Arisztophanész Békái,⁸⁵⁹ a Nap lovai,⁸⁶⁰ Neptunus birodalma;⁸⁶¹ tőle származnak az szírenek, nimfák, szatírok, a háromalakú Diana,⁸⁶² minden isten és istennő, és az egész

⁸⁴⁶ Nem érdektelenek a témában Chr. Klotz venusiai előadásai. [Christian Adolf Klotz, *Lectiones Venusinae*, Lipce, 1770.]

⁸⁴⁷ [Girolamo Frachetta, *Dialogo del furore poetico*, Padova, 1581.]

⁸⁴⁸ [Nicolaus Madrisius / Niccolò Madrisio, *Poesie toscane con un saggio ancor di latine*, Padova, 1713.]

⁸⁴⁹ [Saverio Bettinelli, *Dell'Entusiasmo delle belle arti*, Milano, 1769. Német fordítása, melyet a Szerdahely által is ismert, és másutt is idézett Friedrich August Clemens Werthes készítet: Xaver Bettinelli, *Über den Enthusiasmus der schönen Künste*, Übers. Friedrich August Clemens Werthes, Bern, 1778. Saverio Bettinelli (1718–1808) itáliai (mantovai) jezsuita író volt.]

⁸⁵⁰ [Johann Adolph Schlegel, *Einschränkung der schönen Künste auf einen einzigen Grundsatz: aus dem französischen übersetzt, und mit einem Anhang einiger eignen Abhandlungen versehen*, Leipzig, 1751.]

⁸⁵¹ [Samuel Benjamin Klose, *Neue litterarische Unterhaltungen*, I–IV, Breslau, 1774–1775.]

⁸⁵² [Friedrich Gabriel Resewitz, *Versuch über das Genie*, In: *Sammlung vermischter Schriften zur Beförderung der schönen Wissenschaften und freyen Künste*, Berlin, 1760, Band 3, erstes Stück, S. 1–69.]

⁸⁵³ [Marcus Casaubonus / Meric Casaubon, *Treatise Concerning Enthusiasm, as it is an effect of nature, but is mistaken by many for either divine inspiration, or diabolical possession*, London, 1655. Volt latin kiadása, többek között: Merici Casauboni, *De Enthusiasmo commentarius*, Leipzig, 1724.]

⁸⁵⁴ [Petrus Petitus / Pierre Petit, *Selectorum Poematum, liber II. Accessit Dissertatio de Furore Poetico*, Paris, 1683.]

⁸⁵⁵ [Heinrich Jacob Bashuysen, Christian Friedrich Heusling, Walter van Bashuysen, *Dissertatio philologico-litteraria de enthusiasmo poetico*, Zerbs, 1719.]

⁸⁵⁶ [Aiszóposz (Kr.e. 620–564) ógörög fabulaíró; Caius Julius Phaedrus (Kr.e. 15–Kr.u. 55) trák származású római fabulaíró.]

⁸⁵⁷ [John Milton, *Paradise lost*, London, 1664.]

⁸⁵⁸ [Héliodórosz l. 601. jegyzet.]

⁸⁵⁹ [Arisztophanész, *Békák* (ókori görög komédia).]

⁸⁶⁰ [A görög mitológia szerint Hélios, a napisten minden reggel útra kel Keletre, tüzes szekerét szárnyas paripák röpítik az égbolton: Aithón („az égő”), Phlégón („a lángoló”), Piróusz („a tüzes”) és Éóusz („a korai”). Estére elérkezik az óceánhoz, lovait megfürösztí, ő maga pedig pihenőre tér.]

⁸⁶¹ [Neptunus birodalma l. 747. jegyzet.]

⁸⁶² [A római Diana istennőt gyakran egy háromalakú istennő (Luna, Hecate, Diana – égi, alvilági, földi) egyik alakjaként jelenítették meg, sa következő kifejezésekkel illették: triavirginis ora Dianae, tergemina Hecate, diva triformis, potens Trivia, Diana triplex.]

mitikus világ; tőle született a Szép Természet.⁸⁶³ A költő a maga tárgyát nemcsak az elbeszélés révén alkalmazza az emberi intelligenciához, hanem a megjelenítés révén is mintegy a tekintetünk elé helyezi; nemcsak távoli dolgok 150 formáit és képmását imitálja, hanem a lehetséges dolgok új és csodás fajait, és egykori híres művekhez hasonló vonásait alkotja meg, és mintegy a semmiből számtalan dolgot teremt költéssel: mindez a fantázia nélkül nem lenne lehetséges. Emiatt lesz a költő *εὐφραντασιωτος*,⁸⁶⁴ aki magának dolgokat, hango-
kat, cselekedeteket költ a legjobb módon utánozva a valót – ez pedig minket, ha hajlunk rá, könnyen megérint. Mert a lelki nyugalom, nagy remények és mintegy éber álmok közepette ezek a képek, melyekről beszélünk, hajtanak minket, hogy úgy tűnjék, vándorolunk, hajózunk, csatázunk, szónokolunk, kincseket élvezünk, melyeknek nem is vagyunk birtokában, és nemcsak gondoljuk, de tesszük mindezt.⁸⁶⁵ Vigyük át ezt a költészetre, és a minket érdeklő dolgokat, mikor szükség van rá, fessük le lelkünkben távoli vagy leendő, lehetséges, elmúlt dolgok fantáziaképeivel, és azokat adjuk vissza szavakkal úgy, hogy ne csak az értelmünk fogja fel, hanem a szemeink is láthassák. Ha tengeri vihart kell lefesteni, hallja a költő az egymásnak feszülő szelek recsegését, az ég dörgéseit, a vad sziszegést, az egymást biztató hajósokat: látja a tengert felhorgadni, hullámot emelkedni, sűrű tüzeket cikázni a légben, a napot felhőkbe csavarodni, szétszakadni a vitorlát, a földet feltárujni a hullámok között, a hajót hánykódni, örvényben elsüllyedni vagy a sziklán szétzúzódni, a szerencsétlen embereket a vízbe veszni. Vajon nem ragyogó a következő látvány? – szörnyű kapujára a Harcnak / Meg nagy acél-reteszek nehezülnek; a vad-szívű Vérszomj / Így kuporog, zord kardjai közt, keze-hátrakötözve / S habzó szájjal, 151 a száz érc láncban üvölt csak a dűhtől.⁸⁶⁶ Ujja elejti vetélőjét, vele gördül a vászon.⁸⁶⁷ – Mit? Ugyanezen költő nem az élet utolsó képét kapta el, mikor ezt írta: – S égre tekintve meg is hal a szép Argosszal az ajkán.⁸⁶⁸

⁸⁶³ [A „szép természet” Szerdahely általi értelmezéséről. Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], II, Buda, 1778, 3, 2. Magyar fordítása: *Szerdahely György Alajos esztétikai írásai*, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 246–263.]

⁸⁶⁴ [A Quintilianus által használt (l. következő jegyzet) ógörög terminus jelentése: 'fantasztá, fantáziájával kiválóan teremtő'.]

⁸⁶⁵ Quint. L. VI. Cap. II. n. III. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoria*, 6, 2, XXX.] Az emberi tudomány egyetemesen magában foglalja a történelmet, költészetet, filozófiát, vagyis a három intellektuális képesség szerint az emlékezetet, fantáziát és az értelmet. A történelem az emlékezetre támaszkodik, a költészet a fantáziára, a filozófia az értelemre; mondja verulami Fr. Bacon, De Dig, et Aug. Scientiarum. Az egész költészet a fantázia műve. [Francis Bacon, Baron of Verulam, *De augmentis scientiarum*, Lib. II. Cap. 1., Amsterdam, 1662, 104–106, 289.]

⁸⁶⁶ Aeneid. I. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 1, 294–296. Lakatos István fordítása.] Egyesek azt gondolják, hogy itt Maro az Apellész által megfestett háború emberi formáját írja le, háta mögött összekötött kezekkel, mely festményt Augustus a fórumon szentelt fel Plinius tanúsága szerint, L. XXXV. Cap. X. [Apellész (Kr. e. 4. század) görög festő. Nagy Sándor udvari festője volt, Alexandrosz csak neki engedte meg, hogy lefesse. Műveit csupán leírások alapján ismerjük. Említett művét Plinius alapján „A háború alakja hátrakötött kézzel, amint Nagy Sándor diadalszekerén mögött áll” címmel illetik, valóban Rómába szállították, Claudius császár pedig Nagy Sándor arcképét állítólag Augustus arcképére festette át. Vö. Caius Plinius Secundus, *Naturalis historia*, 35, 93.]

⁸⁶⁷ Aeneid. IX. 4–6. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 9, 476. Lakatos István fordítása.]

⁸⁶⁸ Aeneid. X. v. 781. Antor, Hercules kísérlője. [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 10, 781–782. Lakatos István fordítása.]

– Ezeket és más hasonlókat, úgy tűnik, mintha nem annyira mondaná, inkább megmutatná, és az érzelmeket úgy adja vissza, mintha magunk is jelen lennénk.⁸⁶⁹

Az imagináció legfőbb erényeinek azt tartják, ha a költő felfogása könnyed, a megjelenítése élénk, a tárgy feltalálásában és véghezvitelében változatos. A könnyed felfogás azt eredményezi, hogy elménk a távoli dolgokat a legkisebb ösztönzésre is mintegy élénk állítja; a bőség a dolgok változatosságában és sokféleségében áll; az élettéliség a dolgok megjelenítésének világosságában lelhető fel. Elsősorban a következő erényekkel éri el mindezt a költő: a könnyed felfogással a dolgoknak egyfajta fényt ad és lelkiületet, a termékenységével a dolgok bőségét gyarapítja és növeli.⁸⁷⁰ A imagináció mindezen erényeit nagymértékben segíti és gyarapítja azon képekről való gondos és művelt elmélkedés, melyeket a jobb költők, szobrászok és más társművészek hagytak reánk. Náluk Amor⁸⁷¹ gyermek, vak és szárnyas, íjjal és nyíllal felfegyverezve; Apollo⁸⁷² lantot és tegezt visel; a Múzsák vagy a Parnasszoszon⁸⁷³ énekelnek, vagy összekulcsolt kézzel kartáncot járnak; Aurora⁸⁷⁴ arany ruhába öltözve nyitja ki az ég kapuit, vagy virágokkal hinti meg a földet; Diana⁸⁷⁵ csupasz térdel és íjjal, Pán⁸⁷⁶ szarvakkal és síppal, pásztorbottal; a faunok és szatírok hasonlóképp, de náddal és liliummal övezve és koszorúzva; 152 Hymenaeus⁸⁷⁷ viruló ifjú, jobbában fáklyával, baljában lángszínű fátyollal, sáfrányszínű bocskorban jelenik meg; Ceres⁸⁷⁸ kalászkokkal koszorúzva, a Folyamok mindig szarvakkal, csodás szakállakkal támaszkodnak korsójukra; a Dicsőség babérokoszorús fejjel, akárcsak Pallas,⁸⁷⁹ de sisak nélkül, amit lábával tapod; a Igazság mérleget tartva, karddal felfegyverezve; az Irigység szívet fal, Janus⁸⁸⁰ kétarcú, egyik kezében jogart, másikban kulcsot tart, és a háború kapujában ül; a Tél hóval szórt haját visel, a Tavasz fején virágkoszorú... De nem akarom túl hosszúra nyújtani a képek bemutatását: minden, ami csak van vagy lehet, a fantázia művészetével formát nyer és fennmarad. Hadd szóljak tehát inkább az én kívánságomról. Olvassuk, hogy egykor egész Görögország Olümpiánál és Knidosznál szokott összegyűlni, hogy emitt Aphrodité, amott Athéné oly gyakorlott művészi kézzel elkészített szobrát megcsodálják,⁸⁸¹ és oly nagy vágy vonzotta őket, hogy e kép-

⁸⁶⁹ Ld. Quintil. L. VIII. Cap. III. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoriae*, 8, 3, LXII–LXIII.]

⁸⁷⁰ Doctr. B. G. Part. I. [Utalás saját általános esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 2, 3. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos *esztétikai írásai, I., Aesthetica (1778)*, kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 72–80.]

⁸⁷¹ [Ámor / Cupido a szerelem istene a görög–római mitológiában.]

⁸⁷² [Apollon a görög mitológiában Zeusz és Létó gyermeke. A költészet, a jóslás, a zene, a tánc, a művészetek, az íjászat istene.]

⁸⁷³ [Parnasszosz: hegység Közép-Görögországban, a mitológiában Apollón szent hegye, a Múzsák lakhelye volt.]

⁸⁷⁴ [Aurora / Éósz a hajnal ókori római istennője. Hüperión titán és Thea leánya.]

⁸⁷⁵ [Diana l. 490. jegyzet.]

⁸⁷⁶ [Pán a görög mitológiában a pásztorok kecskeszarvú, -lábú, és -farkú istene.]

⁸⁷⁷ [Hümenaios / Hymenaeus nász és a házasságkötés védőistene a görög–római mitológiában.]

⁸⁷⁸ [Ceres / Démétér a görög–római mitológiában a növények, a földművelés, a termékenység és az anyai szeretet istennője.]

⁸⁷⁹ [Pallasz Athéné l. 489. jegyzet.]

⁸⁸⁰ [Janus a római mitológiában az átjárások (jani) és kapuk (januae), így a be- és kijárás, a kezdet és vég istene. Fő szenthelye, a Janus Geminus (kettős) vagy Janus Quirinus (mint a hadba menés istene) a fórum északi részén volt, Vesta templomával szemközt.]

⁸⁸¹ [A két említett híres ókori szobor: Praxitelész alkotása, a „Knidoszi Afrodité”, mely a szerelem istennőjét, éppen amikor a fürdőből kilép, meztelenül ábrázolja. Eredetileg a knidoszi Aphrodité-szentélyben állt,

másokat lássák, hogy ha valaki halála előtt nem tudott ide elmenni, mintegy szerencsétlen módjára, békétlen lélekkel távozott az életből és halt meg. A legszerencsétlenebbnek az tűnik számomra a költészet kapcsán, aki nem látta a költők megszámlálhatatlan fantáziaképeit. Emiatt arra vágyok igen hevesen, hogy aki ebben az imaginárius művészetben, vagyis a költészetben alkotni készül, ne csak a legjelesebb művészek egyik vagy másik szobrához járuljék oda, hanem ahány képet csak látni lehet, akár szoborba öntve, akár szavakba, vagy színekkel lefestve, szokjon hozzá azokon elmélkedni, és elméjében megjeleníteni őket. A szobrokat és képeket – mondja Aelianus,⁸⁸² – melyeket a festők művészete nekünk megmutat, nem ásítozva vagy csak melleleg szoktam szemügyre venni; mert ezekben a képzőművészet egyfajta ítéletére és bölcsességére vágyom.⁸⁸³ A képen ugyanis megvizsgálandók: a ruházat vagyis öltözet, a kiemelkedő részek, a színek, a fej díszítettsége, a kezek 153 gesztusai, a szájra kiülő érzelmek, a kapcsolódó helyszínek, akár égi, akár földi körülmények.⁸⁸⁴ Szeretnéd a fantázia legfőbb szabályát megismerni? Am legyen: a költő alkalmazkodjék a természethez, és bármit is költ, hoz létre, azt a természetünk törvénye és példája alapján tegye. Milton minden fantasztikus költő közül hasonlíthatatlanul a legjobb annyiban, amennyiben ezt a törvényt szem előtt tartotta.⁸⁸⁵ Az Édenkert, a fantázia minden műve közül a legszebb, nem másként állt elő, mint hogy a költő saját, igen éles szemeivel megfelelő módon szemügyre vette a természetet, és annak szétszórta szépségeit a paradicsomban gyűjtötte össze a negyedik könyvben. Hasonlóképp csodálatosak azok a zoológiai képei, melyek a hetedik könyvben a teremtes elbeszélésében kerülnek bemutatásra. Milyen életteli, milyen csodálatra méltó az a jelenet, mely az Isteni Mester ama szavai után: –Növekedjetek és sokasodjatok! – a szemünk elé tárul. – Ámbár, ha Miltonnak ezeket és a hasonló fantáziaképeit összevetem Thomson azon ikonizmusaival, azaz képszerű ábrázolásaival, melyeket a madarak énekéről, a fészekrakásról, a fiókák neveléséről fest a tavasz leírásában,⁸⁸⁶ hogy vajon e művészek közül melyik pontosabb a fantáziájában, és melyik rendeli inkább magát a természet példájához; akkor bizonytalan maradok. Úgy tűnik nekem, mintha Thomson az erdőkben és mezőkön lakott volna, és amit a bécsiek híres grafikusáról, Ridingeréről⁸⁸⁷ mesélnek, a vadállatok szokásait és cselekedeteit fáradhatatlan szorgalommal és falusi megfigyelések alapján mutatta volna be. Annyira életteli mindkét szerző a megjelenítésben, hogy már azt gondolnám, inkább az elmémben érzem, semmint a szemeimmel látom a lefestetteket. Kevésbé erősek a képek a hasonlatokban, melyeknek bősége, változatossága és választé-

másolata maradt fenn. Olympiában Athénéről Kalamisz szobra állt, melyet a mantineaik költségén, megrendelésre készítet – de ennél sokkal híresebb volt Pheidiasz Athéné Parthenosza Athénban, az Akropoliszon.]

⁸⁸² [Ailianosz / Claudius Aelianus (Kr. u. 175–235) görög filozófus, l. következő jegyzet.]

⁸⁸³ Lib. XIV. Hist. Var. [Ailianosz / Claudius Aelianus, *Varia historia*, 14.]

⁸⁸⁴ Masenius a Rejtett igazság tükrében, Balbín, Bodmer, Marmontel. [Jacobus Masenius / Jacob Masen, *Speculum imaginum veritatis occultae: exhibens symbola, emblemata, hieroglyphica, aenigmata*, Köln, 1714; Bohuslav Balbín / Bohuslav Balbinus, *Verosimilia humaniorum disciplinarum*, Prague, 1666; Johann Jakob Bodmer, *Kritische Betrachtungen über die poetischen Gemälde der Dichter*, Zürich, 1741; Jean François Marmontel, *Poétique française*, I–II, Paris.]

⁸⁸⁵ [John Milton (1608–1674) angol költő, politikus, a barokk irodalom egyik legnagyobb alakja. Szerdahely itt egyértelműen *Paradise lost* (London, 1664) című művére céloz.]

⁸⁸⁶ [James Thomson, *The Seasons*, London, 1726–1730.]

⁸⁸⁷ [Johann Elias Ridinger (1698–1767) német festő, rézmetsző, rajzoló, kiadó. Az állat tematikájú rézmetszetek egyik legnagyobb német mestere, művein gyakorta lovakat, kutyaakat, vadászcenákat mutatott be.]

kossága szerte az egész költészetben igen nagy; de ezeknek is, hogy meg legyen a maguk fénye és **154** esztétikai ereje, jó fantáziával fogantnak és lefestettnek kell lenniük. Ebben a műfajban Homérosz után következőknek mondják az angolokat, Milton,⁸⁸⁸ Shakespeare,⁸⁸⁹ Thomson,⁸⁹⁰ Spenser,⁸⁹¹ Gay...⁸⁹²

Figyelmeztet Marmontel,⁸⁹³ nehogy a fantázia kiválóságával felcseréljük a művészet más, nem kisebb értékeit, ami azt eredményezi, hogy a költő valahányszor magától eltávolodva olyan személyeket mutat be, akiket meg kell jelenítenie; azok hasznát és kényelmetlenségeit, vágyait és utálkozásait, érzékeit és karakterét preferálja, és mindent úgy intézzen, hogy ezeknek ki kelljen domborodnia. A művészet ugyanis a fantáziától annyira különböző dolog, amennyire a belső felindulások a dolgok ama benyomásaitól különböznek, melyek az érzékekben születnek. A költőnek, hogy szereplőit megfelelő módon játékba hozza, nem elég, ha fantáziadús, és ismeri az érzelmek teljes elméletét és tanát; igen felindult szívvel és esztétikus lélekkel kell rendelkeznie. Sok költő van, aki lefest mindent, ami látható, és megmozgatja a szemeinket; de valóban kevesen vannak azok, akik magukban át is érzik azoknak az érzéseit, akiket meg kell jeleníteniük, és úgy fejezik ki, ahogyan azt a természet megköveteli. Könnyű dolog elbeszélni; ama vén Priamosz, akit az évek, viszontagságok, a sokszoros, oly mély gyász megtört és elgyengített, kimegy királyi palotájából, és oly nagy ajándékokat visz fia, Hektór holttestéért cserébe; a művész ezt a királyt Akhilleusz lábai elé borulva oly szánalomra méltónak mutatja be: ez a fantázia feladata.⁸⁹⁴ De milyen érzéssel, milyen lélekkel bírjon, milyen szavakat szóljon? Ezt csak az tudja megjeleníteni, aki magáról megfedlekve Priamosz szerepébe helyezkedik, és magáévá teszi körülményeit, atyai szívét: ez az, ami igazán esztétikus. Miután magát Péleuszhoz, Akhilleusz atyjához hasonlónak mondta: – Szerencsétlen vagyok – szólt –, és nála sokkal szánalomra méltóbb! Úgy elbánt velem a szerencse, mint soha senki emberfiával. Le kell térdelnem és annak kezét csókolnom, aki **155** fiamat felkoncolta; azt a kezet, mely az én véremben jaj, hányszor megmártózott!⁸⁹⁵ Ebben Homérosz a legnagyobb, mivel képes volt a legkülönfélébb szereplőket egyaránt hitelesen játszani: erre a tudásra elsősorban a drámai költészetnek van szüksége. Térjünk rá a példákra. Gyakran látod majd, hogy a szerző fantáziája megmozdul, szíve viszont a maga helyén lustán meghunyászkodik. Ezért van az, hogy a lelki karakterjegyek megfelelően vannak bemutatva, de a megszólalások érzelmektől és felindulástól teljesen mentesek.

⁸⁸⁸ [John Milton l. 885. jegyzet.]

⁸⁸⁹ [William Shakespeare l. 296. jegyzet.]

⁸⁹⁰ [Thomson l. 812. jegyzet.]

⁸⁹¹ [Edmund Spenser (1552–1599) angol költő.]

⁸⁹² [John Gay (1685–1732) angol költő, drámaíró.]

⁸⁹³ [Jean François Marmontel, *Poétique française*, I–II, Paris.]

⁸⁹⁴ [Priamosz trójai király kiváltja fia, Hektór holttestét Akhilleusztól: Homérosz, *Iliász*, 24. ének.]

⁸⁹⁵ Iliad., utolsó könyvben. [Homérosz, *Iliász*, 24. ének.]

Ötödik alfejezet.
Könnyed költői véna.

De nekem már gyermekkoromban az égi szent dolgok tetszettek,
És művébe a Múza lopva vont be engem.
Magától jött megfelelő ütemre a dal,
És amit csak kiböktem, vers lett –

mondja magáról Ovidius,⁸⁹⁶ és ezen saját génuszát, könnyed költői vénáját érti. A véna kifejezés alatt a költői ékesszólást értjük, mely nem töredezett, nem zötyögős, nem hézagos: sem az erőltettség, sem az izzadság nem érződik rajta, nem mutatja, hogy mögötte fáradozás, törekvés van. Nem uralja gondosan a szavak minden egyes betűjét, hanem spontán fakad a beszéd, illeszkedik a tárgyhöz, eredeti és folyékony, mint a méz vagy a folyó, amit a téli hó felduzzaszt. Ilyen beszédmódot mutatott be Nesztór és Odüsszeusz kapcsán Homérosz.⁸⁹⁷ Erre a célra szükség van készséges szellemi tehetségre, mint a nem csupán learatott, de megújított és felszántott földre, hogy jobb termést hozzon, és még nagyobb teremenjen. A készség pedig a gyakorlat, **156** hallgatás, olvasás, írás gyümölcse, mondja M. Antonius Ciceronál.⁸⁹⁸ Rövidre fogom e tárgyat. A költői ékesszólásban két hibát kell leginkább elkerülni: a túlzott *affektálást*, vagyis az erőnket és a tárgyat meghaladó erőfeszítéseket, továbbá a *bágyatagságot*. Az affektálás mögött szükségképp alkalmazkodási probléma áll; mert vagy dagályosak vagyunk, mint Statius,⁸⁹⁹ vagy ködösítünk, mint Lucanus,⁹⁰⁰ vagy belefáradunk, mint Silius.⁹⁰¹ ez felemészti a dalt, nem csiszolja. A bágyadt költészet olyan, aminek nincs hatása, ereje és tüze; kihull a füleinkből, semmi nyomot nem hagy bennünk, nem tapad az ínyünkre, ecet és só híján van.⁹⁰² Egyébként azok, akik dagályosak, és a bőséget akarják gyarapítani, lelkesebbek és testesebbek is. De inkább hajlik a javulásra, amit kritizálva orvosolni lehet; ám annak nem lehet segíteni, aki egyszerűen őrjöng, mégis erőtlen – mondta Seneca.⁹⁰³

Hatodik alfejezet.
A jó ízlés.

Semmit sem ér mindez, hacsak nem vezérli a költő mindeme adottságait a jó ízlés. Mit nekem az *elme* telve a dolgok legbővebb tudományával, és minden tekintetben bőségesen felkészítve, ha nem határozod meg azokat a biztos szabályokat és mértékeket, melyek a tárgyhöz illeszkedve mindenhol jelen legyenek! Vak a *szellemi tehetség*, különösen az, amit nagyobb felindulás zaklat, és mint egy Pegazus, úttalan utakon, különbséget sem téve száguld: ha elragadtatottságában nem tud magáról, ha nincs irányítója, aki visszaragadja a gyeplőt, vagy ha kell, megereszti, vagy másfelé **157** fordítja. A *fantázia*, mely természetétől fogva

⁸⁹⁶ Lib. IV. Trist. Eleg. X. [Publius Ovidius Naso, *Tristia*, 4, 10, 19–20, 25–26.]

⁸⁹⁷ Nesztór beszédét ld. Iliad. I. 247. verssortól. [Homérosz, *Iliász*, 1, 247–277.] Odüsszeusz pedig a folyóhoz hasonlóan beszél, Iliad. III. v. 222. [Uo. 3, 222.]

⁸⁹⁸ Lib. II. de Orat. n. 30. [Marcus Tullius Cicero, *De oratore*, 2, 30, 131.]

⁸⁹⁹ [Papinius Statius I. 236. jegyzet.]

⁹⁰⁰ [Marcus Annaeus Lucanus I. 98. jegyzet.]

⁹⁰¹ [Silius Italicus I. 259. jegyzet.]

⁹⁰² Scaliger Lib. III. Poet. Cap. XXVI. [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 62.]

⁹⁰³ [Lucius Annaeus Seneca, *Controversiae*, 9, 26.]

szülője és mestere a látszatoknak, ha magára hagyják, szörnyeket szül, és olyan kimérákat fog felnevelni, melyek álmainkban szoktak megjelenni.⁹⁰⁴ A költői *véna* is, ha valakiben meg is van, kiárad, amikor nem kellene: vagy visszafogottabb lesz, amikor bőségre van szükség: az egész költészet elhibázott, ha nem a jó ízléssel irányítunk és mérsékelünk mindent. Nagy és tökéletes elméje volt Ovidiusnak; túlzásokba esett.⁹⁰⁵ Zseniális volt Seneca tragédiaíróként; zátonyra futott.⁹⁰⁶ Milton és Klopstock igen élénk fantáziával bírtak; de nem minden képük nyer tetszést.⁹⁰⁷ Minden téren elragadtatott Statius és Claudianus; szükségképp elment néha az eszük.⁹⁰⁸ Könnyed vénája van Lucanusnak; csak még nagyobb bőséggel árad.⁹⁰⁹ A jók is követnek el hibákat, ha nem tartják magukat az ízlés szabályaihoz. Aki a legerősebb elmében, szellemi tehetségben, képzelőerőben, elragadtatottságban, költői vénában, az nem biztos, hogy a legjobb és legautentikusabb ízléssel van felruházva. Homérosz Vergiliust mind elméje nagyságában, mind szelleme gazdagságában, vízióiban, szellemiségében és ihletettségében is felülmúlta; de a költészet ezen ösatyját Vergilius meghaladta ízlése nemeségében. Ahányszor az ízlés előírásától eltávolodunk, annyszor vétünk és hibázunk; mert ha az ízlés a szép és jó érzéke, akkor bizonyos, hogy annak tudománya irányítja a költészet egészét. Csakhogy ez valóban minden dolgok legbonyolultabbika! Semmi sincs, amit gyakrabban, súlyosabban és többször sértենek meg. Az abderaiak mikor hallották és látták Arkhelaosz költőt, amint Euripidész Andromedáját játszotta a színházban, mintegy furcsa láztól elragadtatva, eszeveszetten megakadályozták lökdösődésükkel a tragédia lejátsszását, és az egész városban fel-alá vonultak, nagy hanggal Perseust és Andromedát megszemélyesítve, azok szavait visszhangozva: tele volt az egész város köpenyes, elmebeteg emberekkel.⁹¹⁰ Az abderaiak eme betegsége manapság is sokakat **158** megfertőz. Amint az életben, úgy a beszédben sincs annál bonyolultabb dolog, mint meglátni, hogy mi az, ami tetszik; ezt a görögök a *πρέπον*⁹¹¹ szóval nevezték meg. Ennek figyelmen kívül hagyásával nemcsak az életben, hanem gyakran a költeményekben és a szónoklatokban is hibát követünk el.⁹¹² Nem

⁹⁰⁴ [Kiméra, görögül Khimaira (Χίμαιρα) nőstény szörnyalak a görög mitológiában, három feje van: elől oroszlán, középen kecske, hátul kígyó vagy sárkány, és lángokat okád. Úgy tartották, hogy megjelenése vihar, hajótörés, vulkánkitörés vagy más szerencsétlenség előjele. Aquinói Szent Tamás, Hobbes, Hume az elszabadult fantázia működésének illusztrálására használta fel.]

⁹⁰⁵ [Publius Ovidius Naso l. 834. jegyzet.]

⁹⁰⁶ [Lucius Annaeus Seneca (Kr.e. 4–Kr.u. 65) római sztoikus filozófus, drámaíró és államférfi.]

⁹⁰⁷ [John Milton l. 885. jegyzet. Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803) német költő.]

⁹⁰⁸ [Papinius Statius l. 236. jegyzet. Claudius Claudianus (Kr.u. 370–404) római költő.]

⁹⁰⁹ [Marcus Annaeus Lucanus l. 98. jegyzet.]

⁹¹⁰ [A történetet Lukianosz egyik szatírája örökölte meg (*Hogyan kell történelmet írni?* 1.): „Még Lüsizimakhosz uralkodásának idején – így mesélik, Philónom – járvány tört ki Abdérában. Először belázasodott az egész lakosság, már az első napon magas és makacs lázzal a hetedik nap táján aztán erős orrvérzés lépett föl, másoknál meg izzadás, az is kiadós, ettől aztán lement a lázuk. A kór következtében nevetséges gondolataik támadtak: tragédiaszínésznek hitték magukat mindnyájan, jambusban beszéltek és nagyokat ordítottak. Főképp Euripidész Andromedájának szólóját gajdolták, meg Perszeusz szövegét is előadták a szerep szerint. A város tele volt ezekkel a hetednapos sápadt és lefogyott színészekkel, akik nagy hangon bömbölték, Erósz, te isteneknek s embereknek zsarnoka és a többi, mégpedig hosszú időn át, míg a tél és a beálló fagy véget nem vetett eszelős viselkedésüknek. Valószínűleg egy akkori híres színész, Arkhelaosz okozta ezt, mert nyár derekán, rekkenő hőségben elszavalta nekik az Andromedát. A tömeg lázba jött az előadástól, s hazatérően a tragédiában képzeltek magukat. Andromeda teljesen befészkelte magát a gondolataikba, és Perszeusz meg a Medusza röpködött a fejükben.” Kapitánffy István fordítása.]

⁹¹¹ [Ógörög terminus, jelentése: 'odailló'.]

⁹¹² Orator N. XXI. [Marcus Tullius Cicero, *Orator*, 21, 70.]

bánunk olyan jól a halandó dolgokkal, hogy a jobb dolgok többeknek tetszenek. A legrosszabb dolgok mellett mindig a tömeg az érv – mondta Seneca.⁹¹³

Lám, Piso atya és ti derék fiak, annyi poétát
csal meg a látszat. Mert ami, azt hisszük: tömör, olykor
már ködös. Azt amiről azt véljük: könnyed – üres már.
Nagyszerűsége törünk? Fellengzősség lehet abból.
Földön csuszkál az, ki szünetlen fél a vihartól.
Es ki erőlködven akar egy tárgyat variálni,
delfint fest a ligetbe bizony, vadkant a habokba.⁹¹⁴

Gyakran megesik ugyanis, hogy botorságunkban éppen akkor esünk hibába, vétekbe, mikor megfeszülten igyekszünk elkerülni a vétséget, és óvatoskodunk.⁹¹⁵ Sokat kellene itt mondani – ha már az általános esztétikában nem mondtam volna el. De néhány alapszabályt itt is részletesebben előírok.

Előszőr: Mielőtt bárki a költészetnek szentelné magát, azt mondom, nem szeretni kell azt, hanem művelni és gyakorolni; és a saját, valamint mások ítélete alapján szigorúan mérlegelni, vajon erre az oly isteni mesterségre van-e teljességgel felkészült tehetsége, érzékenysége, elméje és szelleme. Megszentségteleníttetnek, higgycetek nekem, a Múzsák szentségei, ha nem a természet és a szorgalom legnagyobb ajándékai és ékességei kerülnek elébük: megérdemli, hogy Marszüással bőrét váltsa,⁹¹⁶ aki csak vakmerően közeledik hozzájuk, és tapasztalatlan kézzel meri tépni Apollón lantját. Nagy munka a költészet, ismétlem újra: és nem tudom, vajon az emberi munkák közül nem messze a legnagyobb-e. Ámbár paradoxonnak 159 tűnhet, a költészetet hasonlónak mondanám Pandóra szelencéjéhez,⁹¹⁷ amiről azt mondják, hogy minden isten és istennő gyarapította tartalmát, és adományozott hozzá. A közepesebb költőknek sem az istenek, sem az emberek nem állítanak oszlopot.⁹¹⁸ – Aki nek van tehetsége, isteni elméje, messzehangzó ajka, annak add ezt a dicsőséget.⁹¹⁹ –

Másodjára: Akik a költészethez szükséges adottságokkal rendelkeznek, mielőtt dalra fakadnak, körültekintő elmével válasszák ki annak anyagát, amivel ők maguk is megbirkóz-

⁹¹³ [Lucius Annaeus Seneca, *Ad Gallionem de vita beata*, 2, 1.]

⁹¹⁴ Horat. A.P. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 24–31. Bede Anna fordítása.]

⁹¹⁵ Horat. L. I. Sermon. II. mondja: Míg a hibákat kerülgetik az ostobák, belesnek abba. [Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 2, 24.]

⁹¹⁶ [Marszüasz görög mitológiai alak, szatír (szilén), aki zenei versenyre hívta Apollónt, és megállapodtak, hogy a győztes azt tehet a másikkal, amit csak akar. A verseny bírái a múzsák voltak. Marszüasz veszített, ezért Apollón elevenen megnyúzta. Lenyúzott bőrét szülővárosa közelében egy barlangban akasztotta föl, vérért pedig az itt fakadó Marszüasz folyó forrásába engedte. A mitológia szerint a bőr, valahányszor fuvalazenét hallott, megmozdult örömeiben.]

⁹¹⁷ [Pandóra szelencéje: a görög mitológia szerint Zeusz bosszúból teremtette Pandórát, mivel Prométheusz levitte az istenek tűzét a halandóknak. Prométheusz figyelmeztetése ellenére Pandóra kíváncsiságból kinyitotta a szelencét/ hóbárt, melyből az emberiségre szabadult az összes csapás, betegség, bánat, szegénység, bűn. Pandóra megjéjt és gyorsan lecsapta a szelence fedelét, így egyedül a remény maradt benne.]

⁹¹⁸ Horat. A.P. Az oszlopok, melyeket a színházakban emeltek, vagy melyekre az árult könyveket kihelyezték. [Bede Anna fordítása – „Csakhogy a költőnek, ha középszerű, nincs sem a földön, / sem magas égből oly úr, aki emlékoszlopot állít.” – félrevezető, itt valóban egyfajta könyvkiadóként működő oszlopokról van szó, ilyenek álltak például Rómában az Aula Palatii-ben. Ezért fordította Czuczor Gergely kissé szabaddal így a mondatot: „de középszerű költészt / Istenek, emberek és könyvtárak boltok utálnak.” Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae* 2, 4, 372–373.]

⁹¹⁹ Ugyanő, L. I. Sermon. IV. [Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 4, 43–44.]

nak, és az olvasók, hallgatók is nagyobb érzékenységgel és haszonnal fogadják. Kell, hogy a költő rendelkezzen az anyag jó kiválasztásának természetadta képességével. Mert amit elsőként el kell mondani ezzel kapcsolatban, hogy mindenki más és más dologra alkalmas inkább – egyes dolgokban sikeresek vagyunk, másban nevetségesek. Homérosz, Pindaros, Szophoklész, Iuvenalis⁹²⁰ – egymástól különböznek, de mindannyian kiválóak.

Oly tárgyat válassz, költő, mire futja erődből
és fontold meg jól, mit bír el s mit nem a vállad.
Mert ki olyan dolgot vállalt, mit bír is erővel,
ékesszólásban s szerkesztésben se marad le.⁹²¹

Kérdez, hogy Ovidius miért verselt meg inkább semmiségeket, szerelmetai dolgokat, semmint a római nép hadi és háborús tetteit, vagy Augustus császár dicséretét – és őt hibával vádolod. Fogadd válaszát a *Tristia* második könyvéből.⁹²² Olyan tárgyat kell választani, ami sokáig **160** és nagymértékben gyönyörködtet minket. Az első benyomás többnyire igen erőteljes szokott lenni, és nem gondoljuk végig: hogyha erre rövest felvonjuk a vitorlánkat, sziklás, zátonyos helyre jutunk, vagy futás közben erőnk fogytán maradunk. Amit az anyagról mondtam, azt a költeményekre általában szeretném érteni. Minden egyes fajtájuk – mondta Cicero –,⁹²³ különbözik a másiktól, és minden egyesben sajátos egyéni hangzás, egyfajta egyedi hang van. Így azt lehet mondani, Ennius⁹²⁴ a legjobb epikus költő, ha valakinek így tetszik; Pacuvius⁹²⁵ a legjobb tragédiáiró, és Caecilius⁹²⁶ talán a legjobb komédiáiró. Ha Vergilius elégiákat adott volna ki, annyi alacsonyabbrendű lett volna Propertiusnál és Tibullusnál,⁹²⁷ amennyire őket felülmúlta az epikus költészetben. Ovidius Maro kiválóságát a hexameterben nem éri el.⁹²⁸ Horatius a lírában fejedelem, a csillagokat veri homloka,⁹²⁹ de a hősi epikában nem valószínű, hogy helye volna.⁹³⁰ Catullus az elégiában sosem erős; a jambikus és

⁹²⁰ [Homérosz 1. 40. jegyzet; Pindaros 1. 9. jegyzet; Szophoklész 1. 250. jegyzet, Decimus Junius Iuvenalis 1. 268. jegyzet.]

⁹²¹ Horat. A.P. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 38–41. Bede Anna fordítása.]

⁹²² Ervelek méltatás nélkül: én csak kicsiny földet művelek,
Az nagy termésű föld volt.
Ezért senkinek nem kell azt hinni, hogy tengeren van, ha
Elég merész kicsiny tavon játszani csónakon.
Talán emiatt van bennem kétely, könnyebb versmértékekhez alkalmas
Vagyok eléggé, és kicsiny ritmusokhoz elég vagyok.
De ha azt parancsolod, hogy gigászok megszelídítését Juppiter tüzével
Megénekeljem, ha megpróbálom, megbénítana e mű.
Szellemem gazdagságához mérhetetlen Caesar tetteit
Versbe önteni, az anyag ne múlja felül a művet.
[Publius Ovidius Naso, *Tristia*, 2, 148–153.]

⁹²³ [Marcus Tullius Cicero, *De optimo genere oratorum*, 1, 1.]

⁹²⁴ [Quintus Ennius 1. 238. jegyzet.]

⁹²⁵ [Marcus Pacuvius (Kr.e. 220–130) római tragédiáiró.]

⁹²⁶ [Caecilius Statius (Kr.e. 220–167) római komédiáiró.]

⁹²⁷ [Publius Vergilius Maro 1. 304. jegyzet; Sextus Propertius (Kr.e. 55–Kr.e. 16) római elégiaköltő; Albius Tibullus 1. 244. jegyzet.]

⁹²⁸ [Publius Ovidius Naso 1. 834. jegyzet.]

⁹²⁹ Hor. L. III. od. XXX. Szegd fel ezért homlokodat jogos / göggel, Melpomeném, szedj üde delphoi / lombot, s fonj koszorút büszke fejem köré. [Quintus Horatius Flaccus, *Carmina*, 3, 30, 14–16. Bede Anna fordítása.]

⁹³⁰ Sose mondd, hogy elég csak / verssorokat szerkesztetni, és sose hidd, hogy a köznép / nyelvezetén írók, mint jómagam is – csupa költő. [Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 4, 39–42. Bede Anna fordítása.]

hendecasyllabusos versekben teljesen egyedülálló;⁹³¹ Plautus⁹³² a csínyekben és a komikus művészetben termékeny;⁹³³ de hexameterben vagy lírában sosem alkotott még csak tűrhető sem. – Az anyag más sajátosságait követeli meg, hogy a hallgatók hasznára minél inkább alkalmas legyen. A dolgoknak hatalmas kincsesházát, és a lehetséges, valamint igaz dolgok sokaságát oly változatosan birtokolja és mutatja fel a természet, hogy mindazok bemutatásához a költészet legtágabb mindenhatósága sem lenne **161** elegendő. Emellett ismeretes: egyazon dolog nem nyeri el mindenki tetszését, és nem is egyforma mértékben segít mindenkit, vagy használ az emberi élet tekintetében mindenkinek. Midőn tehát a Költő elhatározza, hogy a Műzsákkal és Apollóval fog dalolni, dalának olyan anyagot válasszon, melyről tudja, hogy a legjobban szolgálja hallgatói épülését. Jár annak a költőnek a dicsőség és megbecsülés, aki teherbírásának megfelelő tárgyat választ, tehetsége szárnyán ragadva száguld át mindazon, ami bájos, kedves, nagy és fenséges – de ha ezt nem használja fel, és a gyönyörködtetésen keresztül a mindennapi élet hasznáig és gyakorlatáig nem vezeti végig, akkor igazi és tartós dicsőség nem vár rá. Nem ugyanaz a költemény elve, mint a festményé:⁹³⁴ a festmény gyönyörködtethet engem színei változatosságával, a megjelenített dolgokhoz való természetes hasonlóságával; de a költemény az erkölcsök és tudományok bizonyos fajta ismerete nélkül nem tud gyönyörködtetni, amiatt, mert a festészetnek a szemeket, a költészetnek az intellektust és a lelket kell leginkább szolgálnia. Ámbár ki ne ismerné a legjobb festők művészetét, szorgalmát és jellegzetességét? Ha üres képekkel legeltetik a nézők szemét, akkor úgy tűnik, mit sem használtak az emberi társadalomnak. Tehát soha nem készítenek ők sem néma és magában álló képet, sosem a megsemmisülés természetében vagy szellemében dolgozzák ki művüket, hanem amit csak művészi ecsetükkel megfestésre felvállalnak, akár emberi cselekedeteket tartalmazzon, akár az élet és az erkölcsök bizonyos intézményeire utaljon, úgy tűnik, nem annyira a szemeknek, mint az intellektusnak, a szívnek és a léleknek a kiművelésére festették meg azokat. Mire van tehát a költészet, ha csak üres hangzatokat ad a fülnek, és pusztá, elenyésző képeket mutat be? E művészet feladata nem elsősorban az, hogy a füleket gyönyörködtesse és kényeztesse, hanem hogy az elmére hasson és kiművelje azt; hogy a szívet és a lelket a rossztól **162** eltérítse, és minden módon a jó tettekre ösztönözze. – Nem akarok ebben a tárgyban tovább haladni; legyen elég felidézni Du Bosius kritikai megfigyeléseit a művészi tárgy gyönyörködtető erejéről.⁹³⁵

Harmadjára: A költőknek nem láncaik, hanem szárnyaik vannak; a szárnyaikon pedig több a szem, mint Argosznak,⁹³⁶ hogy lássák, hová mi illik. Az eleje a végével, és minden mindennel álljon összeköttetésben és feleljen meg egymásnak: az egész mű ökonómiája olyan legyen, hogy az ékességet növelje, a szent dolgokat a profánokkal, a keresztény témát a delíriumos tanokkal ne keverje. Csúf dolog a Legszentebb Szűz születését Lucinához vagy Venushoz kapcsolni;⁹³⁷

⁹³¹ [Caius Valerius Catullus (Kr.e. 84–Kr.e. 54) római költő.]

⁹³² [Titus Maccius Plautus (Kr.e. 254–184) római komédiaíró.]

⁹³³ Scaliger ítélete szerint. [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 76–77, 296.]

⁹³⁴ [Utalás a horatiusi „ut pictura poesis” kortárs művészeti felfogásban kiemelt szerepet játszó elvére, vö. Flemming Olsen, *The ut pictura poesis tradition and English neo-classical landscape poetry*, Odense, 2013.]

⁹³⁵ [Jean-Baptiste Du Bos, *Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture*, Paris, 1719.]

⁹³⁶ [Argosz / Argus százszemű óriás pásztor a görög mitológiában. Hazáját, Árkádiát többször is megmen-tette a pusztulástól, hála sok szemének, amelyekkel éberen tudott figyelni. Zeusz és Héra konfliktusába belekeveredve Hermész megölte őt, de Héra a szemeit felvitte kedvelt állata, a páva farktollaira.]

⁹³⁷ [A Legszentebb Szűz kifejezés itt, keresztény kontextusban Szűz Máriára, Jézus édesanyjára vonatkozik. Lucina a római mitológiában a szülő nők védőistennője. Temploma az Esquilinus dombján, a neki szentelt erdőben állt. Venus / Aphrodité a görög–római mitológiában a szerelem istennője.]

vagy a felnőtt Szűzet a tudós Pallashoz hasonlítani,⁹³⁸ vagy szépségben istennőkhöz mérni őt; Megváltónknak, Krisztusnak pedig, mikor magányában böjtöl, orca-kat,⁹³⁹ az erdők isteneit adni szolgál. Az ókoriak csak a profán tárgyú történeteket becsülték; legyen szabad ezeket a maguk helyén alkalmazni, és megfelelő módon újakat költeni. Úgy gondolom, jól teszi Girolamo Vida, hogy az isteneket a lakomán sakktáblán játszatja, vagy amikor zseniálisan elbeszéli a selyemhernyók születését.⁹⁴⁰

A költői művészet és a költő ezen adományairól különféle véleményeket hallok és olvasok olyan számban és változatosságban, ékesszólóan, hogy maga a tárgy bősége szükségképp elbátortalanít engem. Buckingham minél jobban igyekszik kiemelni a génuszt, a felhevülést, az ihletet, a tehetséget, az elmeelt és a fantáziát, annál bonyolultabban adja elő, fejtegeti.⁹⁴¹ Sokkal sikeresebb nála a franciáknál Boileau, aki a híres ars poeticájában miközben a költészet nehézségéről, a verselés választékosságáról és a mű felépítéséről állít fel szabályokat, és sok dolgot igen hasznos módon a költészet sajátosságairól is megtanít.⁹⁴² Girolamo Vida művelt, csiszolt költeményben tanítja, milyen módon kell a gyermeket a költészetre nevelni; majd az eposzköltészet szabályait állítja fel; azután a valóságosról szól; melyek azonban egymással nem függenek igazán össze annyira, hogy egyetlen szövegtestté, **163** és egyetlen művé egyesüljenek.⁹⁴³ Alexander Pope a kritikáról szóló művében egyedülálló ítélőkészséggel és okossággal mond véleményt a költészetről is.⁹⁴⁴ A költészet templomát, amit a tudós Pyra felépített,⁹⁴⁵ egyáltalán nem ajánlhatom.⁹⁴⁶

Nem fogok elősorolni teljesen köztudott szabályokat. A költészet értékét és természetét és a költő legfőbb karakterjegyeit akartam kifejteni, hogy legyen valamiféle általános képzet a költészetről a mai emberek szokásaihoz és a mai időkhez alkalmazva – felindulván attól a becstelenségtől és ócsárlástól, amit, látom, a legnemesebb művészet ellen úgynevezett barátai és ellenfelei szégyentelenül és gyomorforgatóan elkövetnek. Az én tanításom nem tér el azokétól a művészekétől, akiknek a nevét a maguk helyén megemlítettem, részint mert magukat a szabályokat magam is vagy olvastam, vagy tanultam, részint mert a természet vezetésével ugyanazon útra kerültem. Ha tehát nagyobb erő lenne bennem az elrettentéshez, mint a biztatáshoz, nem bánnám: jobban szeretném ugyanis, ha inkább kevesen forgolódna a költészet mezején megfelelő módon, semmint sokan, de a Múzsák és Apollon mellőzésével. A szépművészeteknek és az egész humanitásnak annyira szeretnék használni, amennyire örövendek azon, hogy embernek születtem. Ha valahol mégis hibán értek engem, az olvasók méltányossága nézze azt el nekem.

⁹³⁸ [Pallasz Athéné 1. 489. jegyzet.]

⁹³⁹ [Az orca Ludovico Ariosto *Orlando furioso* című művében tengeri szörny, melytől Angelica megmenti Orlandót. Gyakorta összemossák a gyilkos bálnával (latin neve: orca), illetve Orcusszal, a római alvilági istenséggel.]

⁹⁴⁰ [Marco Girolamo Vida / Marcus Hieronymus Vida említett művei: *Scaccia Ludus*, Rome, 1527 (Apollon sakkozik Mercuriussal több más isten társaságában, itt kerül először említésre Caissa, mint sakkistennő, akiről majd William Jones ír hosszabb költeményt 1763-ban), *De Bombyce*, Rome, 1527.]

⁹⁴¹ [John Sheffield, *An essay on poetry*, London, 1691.]

⁹⁴² [Nicolas Boileau-Despréaux, *L'art poétique*, Paris, 1674.]

⁹⁴³ [Marcus Hieronymus Vida / Marco Girolamo Vida, *De arte poetica libri tres*, Parisiis, 1527.]

⁹⁴⁴ [Alexander Pope, *An essay on criticism*, London, 1711, 337–384. sorok.]

⁹⁴⁵ [Immanuel Jakob Pyra, *Der Tempel Der Wahren Dichtkunst: Ein Gedicht in reimfreyen Versen*, Halle, 1737.]

⁹⁴⁶ Ez ügyben érdemes megnézni a neves Duschnak az ízlés formálására kiadott leveleit. [Johann Jakob Dusch, *Moralische Briefe zur Bildung des Herzens*, Wien, 1778.]

*2. Szerdahely György Alajos: Az elbeszélő költészet tana
az esztétika, azaz a jóízlés tudománya szerint megalkotva
Szerdahely György Alajos által, akik a szabad művészetek
és a filozófia doktora és az esztétika rendes professzora a Budai
Királyi Egyetemen, Esztergom főegyházmegyéből*

Budán, a Királyi Egyetem nyomdájában, 1784

Φανερον –, ότι οὐ τὰ γενομενα λεγειν, τουτο ποιητου ἔργον ἔστιν, ἀλλ’ οἷα ἂν γένοιτο, και δυνατα κατα το εἰκος, ἢ το ἀναγκαιον.

Nyilvánvaló, hogy a költőknek nem az a feladata, hogy megtörtént dolgokat beszéljenek el, hanem olyan dolgokat, melyeknek a valószínűség és a szükségszerűség szabályai szerint meg kell történniük, vagy megtörténhetnek.

Mondta Arisztotelész, Poétika, IX. fejezet¹

Nagyméltóságú és Tekintetes Grófnének, Vázsonkői Zichy Erzsébetnek,² született karancsberényi Berényi grófnőnek, aki művelt, okos, kegyes, szorgalmas, állhatatos, a tudományokban és az erkölcsben kitűnő, a görög irodalomban is jártas, nagy szellemű és éles elméjű, lelkének nemessége egyedülálló, a szegények és elesettek oltalma, nemének ékessége és mintája, aki iránt műveltsége hírnevet, bölcsessége csodálatot, kegyessége szeretetet gerjesztett, aki minden kor és nép legműveltebb és legjobb hölgyeit felülmúlta, vagy legalábbis velük egyenrangú, s életével és természetével kitűnve kiérdemelte a halhatatlanságot.

¹ [Arisztotelész, *Poétika*, 1451a. 35. A pontos ógörög szöveg: „φανερὸν –, ότι οὐ τὰ γενομενα λεγειν, τουτο ποιητου ἔργον ἔστιν, ἀλλ’ οἷα ἂν γένοιτο και δυνατα κατα το εἰκος ἢ το ἀναγκαιον.” Sarkady János fordításában: „Az elmondottakból az is világos, hogy nem az a költő feladata, hogy valóban megtörtént eseményeket mondjon el, hanem olyanokat, amelyek megtörténhetnek és lehetségesek a valószínűség vagy a szükségszerűség alapján.”]

² [Zichy Miklósné Berényi Erzsébet (1715–1796) művészetpártoló, gazdag könyvtárral rendelkező főrangú hölgy, aki feltehetőleg személyes ismeretségben állt Szerdahelyi György Alajossal. Részletesen l. Balogh Piroska, *Poesis narrativa – Szerdahely György Alajos elmélete az elbeszélő költészetéről. Paratextusok = Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, Szerk. Kasza Péter et al., Szeged, 2017, 143–150.]

BEVEZETÉS.

Akik a poétika tudományát rendszerezetten kívánták hagyományozni, nem egy utat jártak; amint szellemük ideái, úgy műveik felosztása is más és más volt. Elegendő, ha csupán Arisztotelészt,³ Horatiust,⁴ Caesius Bassust,⁵ Diomedes Grammaticust,⁶ Isaac Tzetzet,⁷ és kortársaikat megemlítem. Giglio Gregorio Giraldi,⁸ aki valamennyi költő történetét kiadta, a költészet felosztását forma és anyag szerint gondolta helyesnek, az első szempont szerint epikus, színpadi és lírai költőkre osztotta, a második szerint szent és a profán írókra.⁹ Iulius Caesar Scaliger,¹⁰ aki inkább tudós, semmint jóízlésű értekező, egy ettől eltérő felosztást ítélt megfelelőnek – de hogy ezt más átvette volna tőle? Nem tudom. Azt mondta, a költőknek három csoportosítása lehetséges, egyrészt lelkületük, másrészt koruk, harmadrészt tárgyuk szerint;¹¹ így az egyetemes költészetet nem annyira részekre osztotta, mint inkább darabokra szedte. A jobb ítélőképességű verulami Francis Bacon¹² felosztásával a költészet alfajait szakszavakkal tudományosabbá rendezve, tárgyuk tekintetében lazábban és szabadabban kezelve elbeszélő, drámai és parabolikus költészetre osztotta.¹³ Ha pedig Antonio Possevino,¹⁴ aki oly sok tudományban volt jártas, kénytelen lenne azt hallani, hogy a mi területünket isteni, morális és természetes részekre kellene osztani!¹⁵ Más tudósokról és tanácsadókról, kik e téren igen sokféleképp vélekednek, mivel sokat nem tettek hozzá a tárgyunkhoz, úgy vélem, hallgatnom kell, és amint legbölcsebb és legélelhetőbb vezetőim,

³ [Arisztotelész (Kr.e. 384–322) görög filozófus, idevágó műve: *Poétika*.]

⁴ [Quintus Horatius Flaccus (Kr.e. 65–Kr.e. 8) római költő, idevágó műve: *Ars poetica / Epistulae*, 2, 4.]

⁵ [Caesius Bassus (?–Kr.u. 79) római költő, idevágó műve a sokáig tankönyvként használt *De metris*.]

⁶ [Diomedes Grammaticus (Kr.u. 4. sz.) késő ókori latin író *Ars grammatica* című művének 3. könyve foglalkozik a költészettel.]

⁷ [Iszák Tzetz / Tzetzész (Kr.u. 9. sz.) Ioánnész Tzetzész görög grammatikosz testvére, egyetlen fennmaradt műve scholionok mellett a *περί τῶν ἰνδαρακῶν μέτρων* című tanköltemény.]

⁸ [Giglio Gregorio Giraldi / Lilius Gregorius Gyraldus (1479–1552) itáliai humanista, az utalás *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545; esetleg *De Poetis nostrorum temporum dialogi duo*, Firenze, 1551 című művére vonatkozik.]

⁹ Dial. I. de Poet. Hist. [Giglio Gregorio Giraldi / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, 87–91.]

¹⁰ [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561.]

¹¹ Liber. I. Poet. Cap. 2. [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 3–6.]

¹² [Francis Bacon, Baron of Verulam, *De augmentis scientiarum*, Amsterdam, 1662.]

¹³ Lib. II. de Augm. Scient. Cap. 13. [Francis Bacon, Baron of Verulam, *De augmentis scientiarum*, Amsterdam, 1662, 143–148.]

¹⁴ [Antonio Possevino, *Bibliotheca selecta de ratione studiorum... nunc primum in Germania edita*, Romae, 1593.]

¹⁵ Az *Apparatus ad Scientias*ban. [Bára jezsuita tudós Antonius Possevinusnak (1534–1611) számos *Apparatus* van, *Apparatus ad scientias* című művét nem tartja számon a szakirodalom. Ahol viszont a Szerdahely által idézett isteni, morális és természetes felosztás a költészetre vonatkozva megjelenik és kifejtetik: Antonio Possevino, *Bibliotheca selecta de ratione studiorum... nunc primum in Germania edita*, Romae, 1593, 263.]

Charles Batteux¹⁶ és Cr. Wilhelm Ramler¹⁷ tették előttem, a poétika felosztását a műfaj természete és a poéta feladata szerint végzem el. Ugyanis valamennyi poéta vagy történetmondóként saját személyében mesél el egy történetet, ihlettel elragadva a Múzsák által; vagy mintegy festőként jelenít meg tárgyakat és személyeket; vagy zenész módjára a lélek érzelmeit ingerli, és dalol; avagy tanítóként és oktatóként az igazságot tanítja. Ezek, úgy vélem, az igazi, hiteles poéta szereplehetőségei. Midőn elbeszél, a fülekhez szabja magát; mikor fest, a szemekre hat; mikor dalol, szíveket és lelkeket mozgat meg; mikor pedig tanít, az ésszt és az értelmet befolyásolja: az embernek nem lehet semmilyen egészséges része, semmilyen nemesebb érzéke, ami a poéta számára megközelíthetetlen. Vagy hallgatóivá, vagy nézőivé tesz bennünket; vagy érzelmeinket korbácsolja fel, vagy az okulásra vesz rá; hatalmában vannak füleink és szemeink, szívünk és elménk egyaránt. Saját működésével mutatja meg tehát a poéta, hogy más az elbeszélő költészet, más a színházi, avagy drámai költészet, más a lírai költészet, és más a tanító költészet. Íme a poétika valamennyi része! Tudom, hogy nem sűrűn találhatóak meg ezek egyszerre egyetlen műben: ugyanazon poéta itt elbeszél, ott fest, egyszer elrejtőzik, majd újra látszik, tanít vagy gyönyörködött; de, hogy a műfaj és a költői tehetség egy költeményen belül is variálódva váltakozzon, szükségesnek gondolom. És mivel a tárgyakat megnevező terminusokat a lényegesebb szempont felől nézve kell megalkotni, úgy vélem, nagyban vétenék a természet rendje ellen, ha a poétikát másként osztanám fel, mint ahogyan maga a művészeti ág és a poéta saját működése révén megmutatja és nyilvánvalóvá teszi. Ennyit kellett erről elmondanom. Fogadd immár, humanitásban oly élenjáró olvasó AZ ELBESZÉLŐ KÖLTÉSZET POÉTIKÁJÁT! Melyben megtalálod az ezópuszi, a román-, az epikus és a pásztorköltészetet. **1**

¹⁶ [Charles Batteux, *Les Beaux-Arts réduits à un même principe*, Paris, 1746.]

¹⁷ [Karl Wilhelm Ramler, *Einleitung in die schönen Wissenschaften. Nach dem Französischen des Hrn. Batteux, mit Zusätzen vermehret*, I–IV, Leipzig, 1756–1758.]

ELSŐ KÖNYV. AZ EZÓPUSZI KÖLTÉSZETRŐL

Első fejezet. Mi is az ezópuszi költészet, azaz a fabula?
Milyen típusai vannak? Milyen ízlésbeli előírásai?

Hogy a fabula kifejezés sok és sokféle jelentéssel bír, már másutt is figyelmeztettem rá;¹⁸ mindig a mesélésről nevezik el, mondja a latinok között legnagyobb tudományú M. Tertulianus Varro, és elbeszélést tartalmaz:¹⁹ μῦθος, μυθεομαι²⁰ a görög elnevezése. Itt a fabula elnevezés alatt értem és jelölöm vele az olyan történetet, mely kitalált, de valószínű, továbbá rövid, és az emberi élet ismeretére és szokásaira vonatkozó tanulságra vezet el. Adjon példát Horatius:

Ló meg szarvas együtt legelészett egykor a réten.

Megverekedtek, a ló vesztett, el is üzte a szarvas.

Emberhez fordult az a ló, nem bánva a zablát.

Régi legyőzőjét el is üzte, de nem szabadul meg

már lovasától és zablájától soha többé.²¹

Ez a történet, amint azt bárki láthatja, kitalált; de mind a költött, mind a valós világ megfigyelhető sajátságaival, **2** mind pedig a szarvas és a ló tényleges természetével egybehangzik, továbbá rövid. És íme, kicsoda tanulságra vezet el bennünket a szerző!

Igy, ki szabadságát gazdagsáért odadobta,

félve az inségtől, rab lesz, vagyonának a rabja,

nem szabadul meg, mert a szerény sorsot lebecsülte.²²

Amely sajátságokat ebben a kis történetben bemutattam, azok a fabula műfajának szükséges tulajdonságai. Ezért kijelentem, hogy ezek minden ilyen műfajú költeményben jelen vannak, és felhívom a figyelmet, hogy minden fabulára jellemzőnek kell lennie a *valószerűségnek*, a *tömörségnek* és az *erkölcsi tanításnak*. Hogy a valószerűség mit is jelent, lásd az *ízléstanomban*²³ és az *általános poétikámban*.²⁴ ennek kiemelkedő volta teljes egészében a valóságos és a költött világ természetében gyökeredzik. A tömörség akkor megfelelő mértékű, ha az egész történet világosan kerül előadásra, hogy könnyen lehessen felfogni és megérteni: mert ha elhúzódó az elbeszélés, és inkább a pompázatosság, semmint a valószerűség érdekében van kicifrázva, akkor az események lényege bizonytalanságban marad. Végül

¹⁸ Lib. II. Poet. Gen. Cap. 2. [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis*, Buda, 1783, 58–59.]

¹⁹ A Fragmenta de Lingua Lat.-ban. [Az említett szöveghely nem a *Fragmenta* része, hanem: Marcus Terentius Varro, *De lingua Latina*, 6, 7–8.]

²⁰ [Ókori görög terminusok, jelentésük: 'elbeszélés, cselekmény' és 'elbeszél, elmond'.]

²¹ [Quintus Horatius Flaccus, *Epistulae*, 1, 10, 34–38. Bede Anna fordításában.]

²² Lib. I. Epist. 10. [Quintus Horatius Flaccus, *Epistulae*, 1, 10, 39–41. Bede Anna fordításában.]

²³ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 4, 3. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos *esztétikai trásai*, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Pirooska, Debrecen, 2012, 103–109.]

²⁴ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis*, Buda, 1783, 53–57.]

pedig fabulánk lelke az erkölcsi tanítás; és mit sem számít, hogy a történet elé vagy mögé tesszük. Sőt, ha jól szerkesztett, világos a fabula, annak igazságát még akkor is megértjük, ha a költő egyáltalán nem mondja ki: magától is nyilvánvalóvá lesz értelmünk számára. Ha mindenképp szükség lenne a külön megfogalmazott tanulságra, inkább az enigmához, semmint a fabulához állna közel a mű. – Az ilyen jellegű fabulát különböző nevekkal illették: régen szübariszi, kilikiai, küprosz, lübiai, epheszosi,²⁵ és még ki tudja, milyen jelzőkkel különböztették meg. Úgy hiszem, minden megnevezése vagy egy szerzőre, vagy egy városra, vagy egy területre utal.²⁶ Manapság leginkább általános elnevezése az ezópuszi, de nem azért, amiért a tömeg gondolja, hogy tudniillik Aiszóposz volt a feltalálója.²⁷ Az effajta fiktív történetek eredetét régebbi időkben kell keresnünk, ahogyan majd a maga helyén be is fogom mutatni. Az elnevezés oka, hogy Aiszóposz, lévén filozófus és művelt ember, igen 3 kedvelte azt: olyan gyakran és olyan zseniálisan használta ezt a műfajt, hogy így jónak látták róla mintázni annak megnevezését.

A szofista Aphthonius²⁸ három nemét különböztette meg az ezópuszi fabulának; az egyiket racionálisnak, a másik fajtát morálisnak, a harmadikat vegyes nemnek nevezte. Ez igen kiváló felosztás, kövessük mi is.

Elsőként: a racionális fabula emberek olyan szavait vagy tetteit beszéli el, melyet azok ugyan sem nem mondtak, sem nem tettek, de mondhattak volna és tehettek volna. Parabola névvel is illetik a παραβαλλω 'összevetek, összehasonlítok' igéből. Profán példája legyen a következő:

Parancs, eszedbe tartsd!
Gyakran vizsgáld magad.
Igen rút lánykája volt egyvalakinek,
S szép arczu s jeles fia ugyan ennek.
Játszván e gyermekek, történetből bele
Néztek anyjok gyaloghintója tükribe.
Enyelg rátartva ez szépségével magát,
Boszús öcscsérc az, nem tűrhetvén tovább
Tréfás dicsekvését, de meg minden szavát
Magára csúfságul vevén, s mért is ne? hát
llogy megpirítsa őt, atyjához oda fut
S azzal vádolja nagy irigyen a fiút:
Hogy férfi létire magát az asszonyok
Dolgába avatá. Megölelvén atyjok,
Körül-csókolgatá mindegyik gyermekét,

²⁵ [Szübarisz ókori görög város Calabria tengerpartján, a Crati folyó torkolatvidékén. Kilikia kalózáiról hírhedt ókori tartomány volt Kis-Ázsia délkeleti részén. Küprosz, azaz Ciprus a Földközi-tenger harmadik legnagyobb szigete. Lübia észak-afrikai állam, nagyjából a mai Líbia területén. Epheszosz görög város volt Kis-Ázsia nyugati partvidékén, mai török neve Efes.]

²⁶ E széljegyzetek Aphthonius *Progymnasmata*-jában olvashatók. [Aphthonius, szofista filozófus és retorika szüriai Antiochiából, Kr.u.3. század végén, 4. elején élt. Az általa írt *Progymnasmata*, azaz retorikai gyakorlatokat tartalmazó könyvben Hermogenészt követte, tizenkét gyakorlatitípusát tizennégyre bővítette, és példákkal látta el. A 16. és 17. században általános használatban volt az iskolákban és egyetemeken. Editio princeps: *Collectio Rhetorum Graecorum*, Venetii, 1508.]

²⁷ [Aiszóposz (Kr.e. 620–564) ógörög fabulaíró.]

²⁸ [Aphthonius l. 26. jegyzet.]

S megosztva köztök így édes szeretetét,
 Akarom, szóla, hogy tükörbe nézzetek
 Mindennap, hogy te el ne rontsad rút csillék
 Által szépségedet; te meg hogy emelje
 Alakod erényes magadviselete.²⁹

Másodjára: a morális fabula értelmet nélkülöző lények, dolgok szokásait imitálja. Azon lények, melyek értelem híján vannak, lehetnek állatok, növények, élettelen vagy egyenesen érzéketlen dolgok. Mivel tehát ezeknek három fő típusa van, a morális fabula is háromféle lehet. A műfaj egészét apologusnak szokás nevezni, 4 és lehetnek a szereplői állatok, növények vagy érzéketlen dolgok. Bemutatom ezeket egyenként.

I. Állatok cselekedeteit és beszélgetéseit valószerűen elbeszélő apologus. Jeles példája *A békáról* szóló apologus.

Szegény a gazdagok után vesztére megy.
 A béka egy ökört a réten szemre vett,
 S irigylvén tőle a szörnyű termetet,
 Felfűtta a redős bőrét; s kérdést teve
 Fiaihoz: vajjon testesebb volna-e
 Az ökörnél? – Azok tagadták. – Hát megént
 Kifeszíté magát, megvetve erejét.
 S hasonlólag kérdezé: no most melykünk nagyobb?
 Feleltek: az ökör. – Boszúsb s erőszakosb!
 Puffaszkodás alatt
 Végtére megszakadt.³⁰

II. A növények, fák és efféle lények, akikben van valamennyi élet, úgy festenek, mintha éreznének, beszélnének és cselekednének: ezért az apologusoknak másik fajtájához tartoznak. *A tölgýről és a nádról, A bokorról és a fenyőről, A nádról és az olajfáról* – ismerjük ezeket Aiszóposztól.³¹ Idézzük fel most *A tököt és a tölgýet*:³² a tök megnőtt a sok esőtől, az ég kegyéből, néhány nap alatt, és boldogan felfutott a tölgýre. Mivel érezte, hogy nincs semmilyen ellenállás, a fa lombját körülfonta leveleivel, kezdte az ágakat benőni, virágait mutogatni, és végül hatalmas gyümölcsöket növesztetni; és igen szerencsésnek tartotta magát. Ezért így szólt a tölgýre, kevélyen ráförmedve: Látod-e, mennyire föléd nőttem? Hatalmas levelek, rengeteg ág, óriás gyümölcsök! Rövid idő alatt lettem ily nagygyá, és te csak a szolgám lehetsz. A tölgý, mit sem csodálkozva a tök gőgjén, az idők bölcességével felelt: Én már igen sok esztendeje virulok – te pedig, mikor jön a tél, erőd fogytán elpusztulsz.³³ 5

²⁹ Phaedrus Lib. III. Fab. 8 [Caius Julius Phaedrus, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, 3, 7, *Soror ad fratrem*. Mocsy Antal fordítása.]

³⁰ Phaedrus Lib. I. Fab. 24. [Caius Julius Phaedrus, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, 1, 24. *Rana rupta et bos*. Mocsy Antal fordítása.]

³¹ [Aiszóposz, *Aesopi Phrygis fabulae*, ed. Petrus Egidius, [Antwerpen], 1538, 40–47. (*De quercu et arundine*), 49–50. (*De abiete et dumo*), 152–153. (*De calamo et oliva*).]

³² [Uo. 64–65. (*De cucurbita ad pino fata*) – itt nem tölgývel, hanem fenyővel szerepel a történet.]

³³ Pietro Crinito II. könyvéből. [Pietro Crinito / Petrus Crinitus, *De honesta disciplina*, Lugduni, 1585, 120–121. Itt *De pinu et cucurbita* címmel szerepel.] Hasonló apologus olvasható Szent Cirill neve alatt Lib. III. Fab. 4. [Balthasar Corderius, *Apologi Morales Sancti Cyrilli Ex Antiquo Ms. Codice, Per Balthasarem Corderium Societatis Jesu*, Vienna, 1630.] Camerariusnál, Fab. 274. [Joachim Camerarius, *Aesopi Phrygis (...) vita. Fabellae Aesopicae plures quadringentis*, Tübingen, 1538, 114. *Cucurbita et palma*.] és Desbillons-nál

III. Elképesztő az a merészség, melyet egykor elkövettek a költők: ugyanis teljes egészében lelketlen dolgokat – amilyen például az amphora, a kalapács, üllő, ráspoly, hegy – emberi érzékekkel és hanggal ruházták fel csuda módon. Egy esetet fogok előadni.³⁴

Két fazék vándorolni indult,
az egyik fém, a másik agyag. Az előbbi szólt:
Miért mégysz másik irányba, nővérem? Légy
A kísérem, maradj közel, amennyire tudsz,
És bántódástól mentes utat biztosítok
Neked: mert kemény vagyok, megvédelek téged, a törékenyt.
Amaz okatlanul engedelmeskedett. De mikor nem látva
A lépcsőt, mindketten, mivel háromlábúak voltak, megbillentek
Rossz egyensúllyal, a kemény a törékenyt darabra zúzta.³⁵
Ne akarjatok a hatalmasok társaságában
Forgolódni, emberek, erre tanít titeket e rövid történet.³⁶

Harmadjára: a vegyes fabula a parabola és az apologus egybeszerkesztéséből keletkezik, itt ugyanis nem embert az emberrel, nem állatot az állattal, nem élettelen dolgot az élettelen dologgal, hanem embert az állattal szerepeltetünk és beszéltetünk, mint ebben a történetben:

A gyorsvadra-való derék kutya, ki bár
Ura kedvére tett mindig mindent, de már
Mivel megvéhnédett kezdett hanyatlani;
Csatába vadkannal találván szállani
Egykor, fülön fogá; de hajh! odvas foga
Miatt, martalékját majd elbocsátotta.
Fájt a vadásznak ez, s dorgálta az ebet.
Erőm hagyott el és nem az ügyekezet,
Ugatta az öreg. Múltom magasztalod,
S jelenem hogy nem ép olyan, kárhoztatod.³⁷ 6

Itt van a helye, hogy választ adjak azoknak, akik a legkevésbé sem rosszak, csak nem eléggé kifinomult ízlésűek lévén, azt mondják, hogy az ezópuszi meséknek nevezett művek

Tom. I. Lib. V. Fab. 32. [François-Joseph Desbillons, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, Glasgow, 1754, 102–103. *Cucurbita et arbor.*]

³⁴ Aiszóposz 188.o., görög kiadásban 215.o. [Aiszóposz, *Mythoi Aesōpeioi / Fabulae Aesopiae Graecae*, recensuit Johann Christian Gottlieb Ernesti, Leipzig, 1781, 215.] La Fontaine Lib. V. Fab. 2. [Jean de La Fontaine, *Fables choisies, mises en vers*, 5, Paris, 1668, 25. *Le Pot de terre et le Pot de fer* címen.] Benserade Fab. 102. [Isaac de Benserade, *Fables d'Esope en quatrains dont il y en a une partie au Labyrinthe de Versailles*, Paris, 1678, 103.] Avianus Fab. 11. [Rufus Festus Avienus / Avianus, *Fabulae cum commentariis selectis*, ed. Isaac Nicolaus Neveletus, Caspar Barth, Leiden, 1731, 79–85. *Olla aerea et lutea* címen.] Faerno Fab. 1. [Gabriele Faerno / Faernus Cremonensis, *Centum Fabulae ex antiquis autoribus delectae, et carminibus explicatae*, Antwerpen, 1567, 7–8. *Ollae dua, aenea et fictilis* címen.]

³⁵ Franc. Ios. Desbillons Lib. VII. Fab. szavai. [François-Joseph Desbillons, *Fabularum Aesopiarum libri decem*, Augsburg, Freiburg, 1763, 153–154. 7, 16. *Ollae duae.*]

³⁶ Ez az, amit az Ecclesiasticus könyve mond, Cap. XIII. v. 2. 3. Ne társulj a gazdaghoz. [A teljes mondat: „pondus super se tollit qui honestiori communicat et ditiori te ne socius fueris” Eccl. 13.2. Az Ecclesiasticus a Biblia egyik deuterokanonikus könyve, magyarul: Sirák fia könyve.] Mit fog adni a fémedény az agyagnak? Mihelyt összeütődnek, darabokra töri.

³⁷ Phaedrus Lib. V. Fab. 10. [Caius Julius Phaedrus, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, 5, 10. *Canis Vetulus et Venator*. Mocsy Antal fordítása.]

nagy része tompa értelem és éretlen ízlés koholmánya. Ők csak azt hallják meg, hogy a ló az embertől kér segítséget a szarvas ellenében, hogy a béka a gyerekeit a saját nagyságáról kérdezteti, hogy a tők a saját szerencséjével kérkedik a tölgy előtt, hogy a fazekak vándorolni indulnak, hogy a vadászkutya okosan válaszolgat gazdájának. Tagadják, hogy ez lehetséges, és ha győzködjük is őket, nem tartják lehetségesnek, és ebben ki is tartanak, nem látva, hogy mit is jelent valójában a fabula. Szeretném, ha ők olvasnák M. T. Cicerót.³⁸ Látnák ugyanis, hogy Cicero hogyan érvelt a filozófusok ellen, akik Gүgész csodás elbeszélését lekicsinyelve makacsul hadakoztak a költött és kitalált történetek ellen, ugyanezt hozva kifogásként:³⁹ mintha bárki is azt állítaná, hogy amit e történetek az állatokról, növényekről és érzéketlen dolgokról Aiszóposz módjára elmondanak, az megtörtént vagy megtörténhetett. Nem az a kérdés itt, hogy ez megtörténhetett volna-e; nem arról van szó, hogy abban a korban mind a lélektelen dolgok, mind az állatok szoktak és tudtak gondolkodni és beszélni.⁴⁰ Költészet-ről beszélünk, és senkinek sem szabad kételkednie, hogy ez egy költői világ, költői természet, és a poétáknak sok dolog lehetséges, ami másoknak lehetetlen. Itt a ló értelmes, a béka beszél; a fazekak tudnak vándorolni; a tők pedig a tölgy szemére tudja hányni annak lassúságát. A költő Aiszóposz csupán olyan természettel ruházta fel az állatokat és az érzéketlen dolgokat, amelyről a közvélemény és a közfelfogás vitán felül helyezte, hogy a költői világban bennük természettől fogva megvan. És elvégre 7 miért is meggondolatlanúság az állatoknak értelmet és beszédképességet tulajdonítani, mikor azok olyan testi szervekkel vannak felruházva, amelyekkel mi is rendelkezünk? és csupán azért tűnnek némának és értelem híján lévőeknek, mert jeleiket és szavaikat nem értjük? Az állatoknak van valamiféle értelmük, van saját nyelvük és beszédük; különféle mozdulatokkal és hangokkal mutatják és fejezik ki gondolataikat és érzelmeiket. Kérdem én, melyik fél részéről hiányosság az, hogy nem értjük ezeket: részünkről vagy részükről? Talán a békák kölcsönösen megértik, amit mi nem tudunk; talán az állatok jelei, hangjai beszéd, melynek értelmét csupán mi nem tudjuk kinyomozni. Ha az állatok ezért úgy vélnék, hogy az ember értelem híján van, mert szavainkat, beszédünket nem értik, mi lenne abban kivetnivaló? Vonatkoztassuk ezt a kérdést saját magunkra ... De felhagyok az efféle kérdezősködéssel. Miért ne ruházhatná fel lélekkel a költő a tőköt, a tölgyet, a nádat, a fazekat, a ráspolyt, a hegyet és mindazt, ami a költői mindenhatóságnak alá van vetve? – De ha valakinek ez nem elegendő, más érveléssel próbálkozom. Ha fivér és nővér olyan módon veszekedne, ahogyan az feljebb a fabulában áll, vajon atyjuk nem ugyanígy csendesítené-e le a vitát? Ha egy ló értelemmel lenne felruházva, és le akarná győzni a szarvast, vajon nem kérne-e segítséget az embertől? Ha a fazekak tudnának vándorolni, és összeütődnének, nemde összemorzsolná a fémedény az agyagedényt? Ha egy öreg, kiérdemesült kutya a saját jussát a vadásztól nem kapja meg, nemde ilyen szavakkal csaholna ellene? Ha a ráspoly érzi, hogy egy kígyó mardossa, nemde azt válaszolja: mit kapkodsز fogaiddal ostobán, hogy megsebez engem, aki a vasat is meg tudom bontani?⁴¹ Ha a békába beköltözne az irigység, mert nem akkora, mint az ökör, akit látott, és

³⁸ [Marcus Tullius Cicero (Kr.e. 106–Kr.e. 43) római szónok, politikus, filozófus.]

³⁹ Lib. III. Offic. N. 9. [Marcus Tullius Cicero, *De officiis*, 3, 38.]

⁴⁰ Xenophonnál olvasom: Φάσιν, ὅτου φωνεεντα ην τὰ ζῶα, τὴν οἶν πρὸς τὸν δεσποτὴν εἰπεῖν. [Az eredeti szöveg: „φάσι γάρ, ὅτε φωνήεντα ἦν τὰ ζῶα, τὴν οἶν πρὸς τὸν δεσπότην εἰπεῖν,” Xenophon, *Memorabilia*, 2, 7, 13. Jelentése: 'azt mondják, hogy amikor még az állatok tudtak beszélni, a bárány így szólt a gazdájához'.]

⁴¹ [Caius Julius Phaedrus, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, 4, 8. *Serpens ad Fabrum Ferrarium*.].

megkívánná annak nagyságát, nemde mind nagyobb erőfeszítéssel fújná fel magát, és megpukkadna? ... Ilyen módon kell értelmezni az ezópuszi fikciókat. Egyébként valamennyi allegorikus 8 is egyben; nem annyira a köntösre kell figyelnünk (bár a köntöst is figyelnünk kell a hasonlóság szabályai mentén), mint inkább azt, ami a köntös alatt rejtőzik: márpedig az igaz is, és szép is. Ha elhúzzuk a fátylat, megszűnik az allegória; beszéljünk ennek mentén, és változtassuk meg a neveket. Ama béka, amelyik magát a másik iránti irigységtől, vagy még inkább a nagyság iránti ambícióból felfújta, legyen ember, legyen Julius Caesar, vagy legyen az emberi nem atyja, Ádám. Mind Ádámot, mind Caesart, mind sokakat másokat vesztébe kergette az ambíció. Tehát senki se törekedjen többre, mint amit ereje bír – fontos tanulság ez férfiaknak, asszonyoknak, magas- és alacsonyrendűeknek, az egész emberi nemzetségnek: mikor a gyenge az erőset akarja utánozni, vesztébe rohan. Hallod az apologust; mit nevedsz? – kérdi Horatius. Ha a neveket megváltoztatjuk: rólad szól a mese.⁴²

Az ezópuszi meséknek sajátos ízlésbeli szabályaik vannak; a fontosabbakat fel fogom sorolni, a többi pedig részint ebben az értekezésben, részint a poétika általános elméletében megtalálható szétszórva. I. Az ezópuszi fabula lényegi természetét alkotja az elbeszélés: a költő saját személyes szólamában indítja a beszédet, és elmondja, hogyan zabolázzák meg a lovat, hogyan veszekszik fivér és nővér, hogyan ösztökéli az irigység a békát, hogyan gögösködik a tők, hogyan harapdálja a ráspolyt a kígyó, hogyan feddi a vadász a kutyát... Ezeket, úgy mond, a költő beszéli el, mintegy történetíróként, és értésünkre adja. II. Ez a történetelbeszélés gyakran átvált dialógusba, drámába: megnyílik a színpad, és már nem a költő beszél, hanem vagy más emberek, vagy állatok, vagy valós személyek, vagy költött szereplők láthatók a színen, és halljuk őket beszélni. Ezért az ezópuszi fabulákban a költészet gyakorta részint elbeszélő, részint drámai jellegű; és mind a szemeinkre, mind a füleinkre hat. Ezek a mesék a fiverről és nővérről, a békáról, a viperáról és a ráspolyról, a vadászról és a kutyáról, a tökről és a tölgyről mind egytől egyig drámai jellegűek. Egyszerű a cselekményük, de sokféleképp felosztható: kezdet, közép és vég, avagy 9 bonyodalom és megoldás. Ha sok példányt áttekintünk a fabulákból, mindegyikben találhatunk sorsfordulót, váltást, és látjuk, hogy az egész költemény felépítése a költészet szabályait követi. III. Nem szabad, hogy a fabula dolgoknak és személyeknek csupán típusait, fajtáit mutassa be, hanem állítson egyedeket élénk. Mert amit általánosságban mondanak, azt nem érezzünk magunkénak, minket illetőnek ama elfogult önszeretet miatt, amit φιλαυτία-nak neveznek,⁴³ hanem mentegetőzéssel és magyarázgatással elhárítjuk. Ami azonban egyedi esetként kerül élénk, bármelyikünk számára, hacsak nem vakította el teljesen e részrehajlás, nyitva áll és érinti. Emiatt nem tudom teljes mértékben helyeselni azt a történetet, mely Aiszóposz művei között szerepel, és a majmok egész neméről szól. A majmok, írja, két kölyköt szülnek, egyiket elhanyagolják, a másikat táplálják; így megesik, hogy azt, amelyiket szeretik, az ölelgetéssel megfojtják, míg a másik, akivel nem foglalkoznak, sértetlenül megmarad. A fabula erre tanít: a szerencse minden gondoskodásnál többet ér.⁴⁴ IV. Meg kell ismerni a dolgok természetét; a gondolkodás ehhez nyújt világosságot. Nem tetszik nekem, hogy a farkas a báránnal beszélgetni kezd, és szavakkal keres

⁴² Lib. I. Ser. 1. [Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 1, 69–70.]

⁴³ [Α φιλαυτία ógörög terminus jelentése: 'önszeretet, önzés'.]

⁴⁴ Fab. 268. a lipcsei görög kiadásban, melyet Io. Chr. Ernesti adott ki 1781-ben. [Aiszóposz, *Mythoi Aesopeioi / Fabulae Aesopiae Graecae*, recensuit Johann Christian Gottlieb Ernesti, Leipzig, 1781, 195.]

okot a megölésére:⁴⁵ hiszen a farkasnak olyan a természete, hogy a bárányra, amint megpillantja, rögvést ráront. Vagy mit keres a vadászaton a tehén, a kecske és a juh? ezek nem vadászó állatok. De legyen, vadásznak. Mire? Ha a zsákmányt egyenlő részekre osztanák, mit csinálnának a hússal, melyet nem tudnak maguknak követelni, mivel félnék az orosz-lántól; de nem is tudnának elfogyasztani, mivel természetük tiltja azt.⁴⁶ Az állatok szokásai és karaktere sokkal inkább biztos és állandó, mint az embereké: az utóbbiak ugyanis (amit szégyellniük 10 is kell) legfeljebb a simulékonyságban állandóak, amazok azonban olyan szilárdak a maguk természetében, hogy még a fikcióban sem változhatnak meg anélkül, hogy ez nagy költői vétség lenne. Igaz az, minden fabula allegória, tükre és képe a valóságnak: ezért senki ne vegye a fejébe, hogy le lehet rombolni a farkas, a tehén, a kecske természetét, és lehet nekik más szokásokat és vágyakat költeni, hogy annál jobban kifejezzék az emberek vétségeit, és tanítsanak az igazságra. Sőt, mivel a fabula az erkölcs-tan képe kell, hogy legyen, szükséges azt a természettel és a valósággal összhangba hozni. V. Az állatoknak és a dolgoknak csak azt a sajátját kell megmutatni a fabulában, amely valamiféle egyezést mutat az emberrel; vagyis ami a mi cselekedeteink képe, és erkölcs-ineknek tanítója. VI. Nem minden lélektelen dologból lehet fabulabéli szereplő: a megszemélyesítésnek megvannak a maga szabályai, melyeket a józan ízlés szab meg.⁴⁷ La Motte az értelmet és az emlékezetet is meg merte szólaltatni;⁴⁸ Stoppe az Úr napját és Mercurius napját (a vasárnapot és a szerdát) keltette életre,⁴⁹ és mintha emberek lennének, egymással szembe állította őket szónokolva; mások még ennél is merészebb dolgokat kíséreltek meg. Itt jó érzékre és ítéletre van szükség. Ami a gyakori használat révén megszilárdult már, azt továbbra is lehet használni; azok a dolgok pedig, amelyek ötlete új, idegen és rosszul kifejtett, kifejezetten kerülendő: a szokatlan és merész megszemélyesítéseket a fantázia elutasítja.⁵⁰ VII. A fabula legyen illően összeszerkesztett, tanulsága egyszerű és egyetemes. A történet és a tanulság között nemcsak valamelyes hasonlóságnak, hanem illeszkedés-

⁴⁵ Aiszóposznál, Phaedrusról stb. [*A farkas és a bárány / Lupus et agnus* című híres tanmesét l. Aiszóposz, *Mythoi Aesopoi / Fabulae Aesopiae Graecae*, recensuit Johann Christian Gottlieb Ernesti, Leipzig, 1781, 172–173. (229. fabula); Caius Julius Phaedrus, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, 1, 1.]

⁴⁶ Ugyancsak náluk. [*Vacca, capella, ovis et leo* című fabula: Aiszóposz, *Aesopi Phrygis fabulae*, ed. Petrus Egidius, [Antwerpen], 1538, 36. Caius Julius Phaedrus, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, 1, 5.] Hasonló hiba van a sólyomról és a szkarabeuszról szóló mesében. [*Aiszóposz, Aesopi Phrygis fabulae*, ed. Petrus Egidius, [Antwerpen], 1538, 58.] Mert vajon egy szkarabeusz búvóhelyét képes egy nyúl elfoglalni? Kétlem: ezért a sólyom tojásai súlyosabbak, mint hogy egy szkarabeusz a fészekből kigörgethesse. Hacsak nem képzelünk el Erasmusszal egy hatalmas szkarabeuszt, amilyenek az Aetna hegyén éltek Aristophanes Békéje szerint: ἐχθὲς δὲ μετὰ ταῦτ' ἐκφθαρείς οὐκ οἶδ' ὅποι / εἰσὴ γὰρ Αἰτναῖον μέγιστον κἀνθαρον. Innen ld. Hészükhiosz és a kommentátorok. [Az Etnán élő óriás skarabeusrról. Rotterdami Erasmus, *Adagiorum chiliades quatuor cum sesquicenturia*, Amsterdam, 1558, 523. Az idézett ógörög részlet: Arisztophanész, *A Béke*, 1, 72–73. sora, Arany János fordításában: „S hoz egyszer egy nagy Aetnai bogárt.” Alexandriai Hészükhiosz (Kr.u. 5. sz.) szógyűjteményének kritikai kiadása: *Hesychii Alexandri Lexicon*, Hrsg. Moritz Schmidt, Jena, 1862–1867.]

⁴⁷ A Jó ízlés tanának II. részében. [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis*, Buda, 1783, 114–115.]

⁴⁸ [Antoine Houdar de La Motte, *Fables Nouvelles*, Paris, 1719, 3, 13. 232–237. *Le Jugement, le Memoire, et l'Imagination* címmel.]

⁴⁹ [Daniel Stoppe, *Neue Fabeln oder moralische Gedichte: der Jugend zu einem nützlichen Zeitvertreibe aufgesetzt*, Breslau, 1745.]

⁵⁰ Vö. Marmontel *Ars poeticájának* ezópuszi meséről szóló részével. [Jean François Marmontel, *Poétique française*, II, Paris, 1767, Chapitre XVII. De La Fable, 327–344.]

nek, és egyfajta szoros egymásrautaltságnak kell lennie: a morális igazság önkéntelenül következze a történetből. – VIII. A tanulság és a történet nemes dolgot foglaljon magába, ne pedig vétkes dologra tanítson: említettem, hogy ezt a fajta költeményt az emberi élet szabályozására találták ki, ezért vagy hibákat kell kiigazítani, **11** vagy az erkölcsöt kell vonzóvá tennie. Milyen is ez? Az utazó hosszú útra készülve, megígérte, hogy amit csak talál útja során, annak felét felajánlja Mercuriusnak. Talált történetesen egy datolyával és mandulával teli edényt. A gyümölcsöket boldogan megette, a magját és a héját pedig felajánlotta az istenségnek: lám, Mercurius, a tiéd, amint megígértem, az általam talált dolog fele!⁵¹ – Ha ezt a történet így végződik, akkor inkább káros, mint hasznos; arra tanít, hogyan tudja az istent az ember rászedni. El kell mondani, hogy az istent nem félő ember ravaszkodását hogyan büntette meg Mercurius.

Második fejezet. Mi az ezópuszi fabula haszna, és hogyan éljünk vele?

Szinte azt kell mondanom, egyetlen költői műfaj sem volt annyira népszerű és elterjedt, mint a parabolák és az apologusok. Mondandójuk szerint értelemszerűen vannak szent és profán fabulaírók. Minden nemzet és minden kor használta a fabulákat: a keleti népek különösen megszerették; és mi mindannyian, akik írunk, mint a szellem és a lélek egyik leghasznosabb táplálékát ajánljuk azt. Isteni Könyvünkben elbeszélést olvashatunk arról, hogy a fák királyt választottak maguknak;⁵² a gazdag pedig egy bizonyos embertől, a szomszédjától elragadta az egyetlen bárányát, amije volt, és vendégeinek felszolgálta;⁵³ hogy a bogáncs Libanonba küldöttséget indított a **12** cédrushoz.⁵⁴ Ha a profán témájúakról kell szólni, megemlíteném az antikvitás kezdetéről Hérodotoszt,⁵⁵ Hésziodoszt,⁵⁶ továbbá Pla-

⁵¹ A latin ezópuszi mesék között, Lorenzo Valla fordításában, n. 30. [*Laurentius Vallensis / Lorenzo Valla, Fabulae ex Graeco in Latinum per Laurentium Vallam clarissimum versae, Venetiis, 1499. XXX. Viator et Mercurius.*] A görögök között Ernesti kiadásában, n. 47. [*Johann Christian Gottlieb Ernesti, Mothoi Aiswopioi. Fabulae Aesopiae Graecae. Recensuit, varias lectiones, notas et indicem addidit I. C. G. Ernesti ... Accessit dissertatio de fabula Aesopia, Leipzig, 1781, 39–40.*]

⁵² Jótám a Garizim hegy tetején állva nagy hanggal így szól a néphez: Elmentek a fák, hogy király válasszanak maguknak ... stb. Bír 9,8. [*Jótám ószövetségi szereplő, Gedeon bíró legkisebb fia. Testvérei közül egyedül csak ő menekült meg, amikor a királyságra törő Abimelek Ofrában szörnyű vérfürdőt rendezett. Ekkor mondta el az említett tanmesét. Jótám példázata: Bír 9, 7–21.*]

⁵³ Náthán próféta ezzel a parabolával figyelmezteti Dávid királyt a vétkére. 2Kir 12, 1. [**2Sám 12, 1–14**]

⁵⁴ Joás, Izrael királya apologusszal válaszol Amasiának, Júda királyának, Királyok IV. könyve 14, 9. [**2Kir 14, 9–10.**]

⁵⁵ Kürosz, a Perzsa Birodalom alapítója fabula révén válaszol Jón és aeolus szónokoknak. A perzsák másik királya, amint ugyanazon történetíró megemlékezik róla, mikor halála közeledett, hogy gyermekeit békés együttélésre biztassa, egy nyílveszőnyalábot hozatott be, melyet senki sem tudott eltörni, de különválasztva, egyenként viszont igen. [*Kürosz (Kr.e. 599–530) perzsa király, az Akhaimenida-dinasztia korai tagja, az Óperzsa Birodalom alapítója. Az általa elmondott fabulát l. Hérodotosz, Hisztoriai, 1, 141, 1–3. A nyílnyalábos történetet Plutarkhosz írja le (De garrulitate, 17), de nem perzsa uralkodóról, hanem Scirulus szkíta királyról. Vö. még Plutarkhosz, Moralia, 174 f.*]

⁵⁶ Versben: Munkák és napok, a 200. sortól van egy fabula a csalogányt elragadó sólyomról. [*„Így szólt egykor a sólyom a tarkanyakú csalogányhoz, / míg a magasban a felhők közt karmába ragadta, / s ez szálnalmas hangon sírt, szenvedve a horgas / karmok közt, de kemény szóval támadta a sólyom: / „Ó, nyomorult, mit nyögsz? Az tart, aki sokkal erősebb, / s dalnok vagy bár, arra cipellek, amerre akarlak, / mígnem elenged-*

tónt⁵⁷ és Démoszthenészt,⁵⁸ Cicerót⁵⁹ és sokakat másokat, akik az irodalomban általában is kiemelkedőek voltak. Mutathatnák költőket,⁶⁰ szónokokat,⁶¹ filozófusokat,⁶² történészeket⁶³ és minden más tudományág képviselőit is azon kevésbé jelentős írók közül, akik az ezópuszi fabulát elegánsan és hasznosan felhasználták. De miért is írjak távoli dolgokról? Hogy ez a beszédmód a mi Megváltónk számára is fölöttébb kedvelt volt, mindenki tudja. Tőle származik a fabula a gazdáról és a szegényről, a tékozló fiúról, a tíz 13 szűzről, a szolgáknak kiosztott talentumokról, a menyegzőt rendező királyról, a felfogadott szőlőművesekről.⁶⁴ Mindaz, amit nekünk Szent Könyveink megőriztek, parabolákban beszéltek el.⁶⁵ Miért is kellene többet felsorolni? Mindkét Szövetség könyvei telve vannak misztériumokkal, allegóriákkal és enigmákkal.⁶⁶

lek, vagy, rád éhezve, bekaplak. / Balgatag az, ki erősebbel mer szembeszegülni, / úgysem győz, csak a szegényhez még bánata társul.” – Szólt a sebes sólyom, szárnyát szélesre kitérve.” Hésziodosz, *Munkák és napok*, 200–209. Trencsényi-Waldapfel Imre fordításában.] Ugyanezt lehet olvasni a széljegyzetekben Aphthoniusnál, [Aphthonius 1. 26. jegyzet.] Abstemiusnál, n. 92. [Laurentius Abstemius / Lorenzo Astemio Bevilacqua, *Hecatomythium / Fabulae*, Venezia, 1495. No. 92. *De Iovscinia cantum accipitri pro vita pollicente* címen.] és Le Yay-nál Tom.I., [Gabriel François Le Jay / Franciscus Lejajus, *Bibliotheca rhetorum praecepta et exempla complectens*, I, Paris, 1725.] Desbillons, Lib. IX. n. 30. [François-Joseph Desbillons, *Fabularum Aesopiarum libri decem*, Augsburg, Freiburg, 1763, 60. 3. 38. *Accipiter et cuculus*.]

⁵⁷ Az övé a Gügész gyűrűjéről szóló fabula Cicero szerint, Lib. III. Off. [Marcus Tullius Cicero, *De officiis*, 3, 38.] Vö. Plátón, Lib. De Rep. [Cicero az előbbi szöveghelyen maga is hivatkozik Plátónra: Plátón, *Az állam*, 2, 359d.]

⁵⁸ Philipposz, a macedónok királya azt követelte az athéniaktól, hogy tíz szónokot adjanak át neki; Démoszthenész arról így beszélt le a polgártársait: A farkasok, mondta, azt javasolták a pásztoroknak, hogy kössenek barátságot. Mivel ez tetszett volna a pásztoroknak, a farkasok azzal a követeléssel álltak elő, hogy először is adják át nekik a kutyákat, akik mintegy a viszály okai. Engedtek a pásztorok; a farkasok pedig, félelmet félretéve, rárohantak a nyájra, és az egészet nemcsak éhségük csillapítására, hanem kedvük szerint szérmarcangolták. – Erre készül Philipposz az athéniak népe ellen, ha majd látja, hogy őrzőik el vannak távolítva stb. [Démoszthenész (Kr.e. 384–322) athéni politikus és szónok. Az említett fabula nem a philippikáiban szerepel, hanem Plutarkhosz ír róla: Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok*, Démoszthenész, 23.]

⁵⁹ Másutt is, de főleg Lib. III. Off. A n. 9. fabulát így értelmezi, erkölcsi szempontból. [Marcus Tullius Cicero, *De officiis*, 3, 38–39, 94.]

⁶⁰ A görög költőket mellőzöm. Horatiusnál a városi egér vendégségbe hívja a falusit, Lib. II. Serm. 6. 8. sortól. A menyét tanítja a rókaakölyköt, Lib. I. Epist. 7. 29. sortól stb. [Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 2, 6, 79–97.; Uő., *Epistulae*, 1, 7, 29–33.]

⁶¹ A szónokok fejedelmét, Démoszthenészt és Cicerót már bemutattam; Herodes Atticusnak [Herodes Atticus (Kr.u. 101–177) görög–római szónok és politikus.] utána lehet nézni Aphthoniusnál a Progymnasmatibus, [Aphthonius 1. 26. jegyzet.] és Gelliusnál az Attikai éjszakákban, [Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 9, 2.] Fabriciusnál a Bibl. Gr. kötetében. [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, III, Hamburg, 1716, 528.]

⁶² Vö. Macrobius, Scipio álmának kommentárjában stb. [Macrobius Ambrosius Theodosius, *Commentariorum in Somnium Scipionis libri duo*, 1, 4.]

⁶³ Hérodotoszt, Liviust stb. [Halikarnasszoszi Hérodotosz (Kr.e. 484–425) a görög történetírás „atyja”, *Hisztoriai* című művében számos fabula olvasható. Titus Livius (Kr.e. 59–Kr.u. 17) római történetíró, *Ab urbe condita* című művében számos fabula olvasható.]

⁶⁴ [Az Újszövetség itt említett parabolái: A gazdag és a szegény Lázár Lk 16, 19–31; A tékozló fiú Lk 15, 11–32; Az okos és a balga szüzek Mt 25, 1–13; A talentumokról Mt 25, 14–30; A királyi mennyegzőről Mt 22, 1–14; A gonosz szőlőművesekről Mt 21, 33–46; Mk 12, 1–12; Lk 20, 9–19.]

⁶⁵ Matth. XIII. v. 34. [„Ezeket mind példabeszédekben mondta el Jézus a népnek, s példabeszéd nélkül nem szólt hozzájuk.” Mt 13, 34.] – Régen meg van írva: Doctrinale altum Parabolarum Alani in glossa; nyomtatva Köln, 1500. [Alanus de Insulis / Alain de Lille, *Doctrinale altum seu liber parabolarum*, Cologne, 1500.]

⁶⁶ Ehhez a kommentátorokat kell megnézni.

Erősen csalatkozik, aki azt gondolja, hogy az ezópuszi mesék rendeltetése az, hogy gyermekek és földművesek számára üres látványosságot és játékot, szórakozást nyújtson. Nem állítom, hogy nem igaz, amit Quintilianus mond: ezen fabulákkal elsősorban a parasztok és a tapasztalatlan ifjak lelkét szokás vezetni; mivel ők ezeket, lévén kitalált történetek, könnyebben meghallgatják, és elragadtatva a gyönyörűségtől, azon dolgokkal, melyekben gyönyörködnek, könnyen egyet is értenek.⁶⁷ Alátámasztom, hogy helyesen mondta Priscianus: e kitalált történeteket elsősorban gyermekeknek kell előadni, hogy általuk képlékeny lelkük az igaz életvezetésre a gyönyörködtetés révén formáltassék.⁶⁸ Azonban fabuláink haszna ennél is tovább terjed. Buzgón vizslasd e verseket – figyelmeztet téged az oly kiváló Phaedrus –, mert nagy hasznodra válnak! Nem mindig azok, aminek látszanak: a külső látszat sokakat megcsal, és ritka az olyan elme, mely megérti, hogy mit rejtenek gonddal a belsőbb zugokban.⁶⁹ Philostratus, mint ismeretes, sokoldalú szellemével úgy vélte, az ezópuszi fabula egyfajta színház,⁷⁰ és valóban az; amint azt fentebb én is igazoltam. Ebben a színházban nem látunk Plutoszt,⁷¹ nem Amphitruót,⁷² nem Eucliót,⁷³ sem Davust,⁷⁴ sem Phaedrát,⁷⁵ sem Nagy Sándort,⁷⁶ sem Iulius Caesart,⁷⁷ sem a rettentő Herculest.⁷⁸ Helyettük látunk, ha paraboláról van szó, más embereket: akár olyanokat, akiket a költő teremtett, ha pedig nem újonnan találta ki a költő, akkor kitalált cselekedetekkel ruházta fel őket. Gyakorta, mint az az apologusokban 14. szokás, szereplőink oroszlán, bika, ló, szarvas, farkas, bárány, béka, teknősök, hangyák, és minden élőlény, ami csak az állatvilágba tartozik; gyakran emberek jelennek meg állatokkal együtt, gondolkodnak, beszélgetnek. A színen néha olajfát, szőlőt, fűgét, cserjét, kalapácsot, üllőt, ráspolyt és más dolgokat látunk, de nem úgy, ahogyan lenni szoktak, érzéketlenül, hanem csodamód életre keltve, és ami a legfőbb, elmével, beszédképességgel felruházva. Azt fogom mondani, amit igazság szerint mondanom kell: ezek a drámai jelenetek sokkal ártatlanabb, és erkölccsel jobban átítatott látványt nyújtanak, mint a gondosan kidolgozott, változatos bonyodalmakból konstruált komédiák és tragédiák. Nincs itt néma teknős, nincsenek értelmet nélkülöző fák, mert ha a költő úgy akarja: beszélnek, emberi szerepeket játszanak, és úgy tudnak előadni, hogy már-már azt hisszük, igaz, amit a francia La Fontaine mond: az állatok a mi tanítóink és tudósaink.⁷⁹ – Nem tudok eltelni a

⁶⁷ Lib. V. Cap. 11. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 5, 11, 19.]

⁶⁸ A Retorikai gyakorlatok című könyvben. [Priscianus Caesariensis, *Praeexercitamenta rhetorices*, Cap.1. In: Priscianus Caesariensis, *Opera minora*, ed. Friderich Lindemann, Leiden, 1818, 254.]

⁶⁹ A negyedik könyv bevezetőjében. [Caius Julius Phaedrus, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, 4, 2, Poeta.]

⁷⁰ A szofisták életrajzában. [Lucius Flavius Philostratus (Kr.u. 170–247) görög szofista, említett görög nyelvű műve: *Vitae Sophistarum / Szofisták élete*.]

⁷¹ [Plutosz Arisztophanész vígjátékának címe és főszereplője, egyszeresmind a gazdagság istene.]

⁷² [Amphitruo a címe és főszereplője Titus Maccius Plautus egyik vígjátékának.]

⁷³ [Euclio az egyik szereplője Titus Maccius Plautus *Aulularia* című vígjátékának.]

⁷⁴ [Davus az egyik szereplője Publius Terentius *Andria* című vígjátékának.]

⁷⁵ [Phaedra tragikus sorsú athéni királyné a görög mitológiában, egyszeresmind Lucius Annaeus Seneca és Jean Racine drámáinak címe és főszereplője.]

⁷⁶ [Nagy Sándor / III. Alexandrosz makedón király szerepel többek között Jean Racine azonos című drámájában.]

⁷⁷ [Caius Julius Caesar római politikus szerepel többek között William Shakespeare azonos című drámájában.]

⁷⁸ [Hercules / Héraklész görög mitológiai hős, félisten, egyszeresmind szereplő Euripidész *Órjöngő Héraklész*, Lucius Annaeus Seneca *Hercules* című drámáiban.]

⁷⁹ [„Je mesers d'Animaux pour instruire les Hommes” Jean de La Fontaine, *Fables choisies, mises en vers*, Paris, 1668, 2.]

csodálattal, midőn a költők ama kivételes tudását fontolgatom, amit mind a beszédben, mind a tanításban követnek. Tudják ők, hogy mi nem lehet ismeretlen az emberi elme számára, tudják, mondom, hogy emberalakokat többféle módon lehet teremteni, megvan a maguk joga és hatalma, gyűlölik a szabályokat és parancsokat – mert rejtett az út, mely a lélekhez vezet. Ezen dolgoznak hévvel, és az embereket, kiknek lelke éppoly különböző, mint az arca, egyazon gyönyörrel elragadják, tanítják és hatalmukba kerítik. Nézd, ahogyan költészetükbe mindenfajta formát beleolvasztanak! Játszanak a gyermekekkel, merengenek az öregekkel, cselekszenek a férfakkal, nyájaskodnak a nőkkel, felemelkednek a magasztosakkal, alászállnak az alacsonyrendűekhez, beszélnek a fejedelmekkel, alkalmazkodnak az alattvalókhoz – mindenkit gyönyörködtetnek, és a gyönyörködtetés révén mindenkit művelté csiszolnak. Az ezópuszi mesék haszna tehát abban áll, hogy egyfajta különleges módon foglalják el az emberek elméjét és lelkét. Mint midőn egy igen súlyos államügyben unalom szállta meg az athéni népet, és hiába ontotta ékes szavait Démoszthenész. Erre elkezdett egy mesét mesélni a számár árnyékáról, és **15** az egész gyűlést az ásítózából tettekre készségre serkentette ezzel.⁸⁰ A római nép kivonult a patríciusok ellenében: Róma válságban volt. Amiután Menenius Agrippát küldték be a táborukba, akiről úgy tartják, ezzel az ősi megszólalásmóddal élt, melyet apologusnak mondanak, mégpedig a gyomor ellen fellázadó testrészekről szóló mesével: ezzel a semmisséggel a fellázadt emberek lelkét meglágyította.⁸¹ – De legyen elég a példák ből. Összefoglalom röviden a fabulák üdvös eredményeit: megvilágítanak, mivel megvan a maguk fénye és esztétikai színei; tanítanak, mivel tárgyakat képekké formálják, és mintegy tükörképként mutatják fel; gyönyörködtetnek, mivel az erkölcsök művelt utánzását nyájasan és vonzón művelik, és mivel mind a színekben, **16** mind a fényben,

⁸⁰ Plutarkhosz Démoszthenész életrajzában azt mondja: egy ifjú egyszer Athénből Megarába indulva egy szamarat bérelt; délhez közeledve mikor a nap heve egyre erősebb lett, a forróság elől a számár hasa alá vette be magát, hogy árnyékban legyen. De Agaszosz, aki a szamarat kölcsönbe adta, a fiút elűzte, felhozva, hogy ő a szamarat, nem pedig a számár árnyékát adta bérbe. A másik ellenben azt bizonygatta, hogy a számárral együtt az árnyékát is kibérelte. – A hallgatók már készültek a poénra, de Démoszthenész el akart menni. Végül eleget tett a történet befejezését követelőknek: Nohát, mondja elváltoztatott hangon, a számár árnyékáról akartok hallani; de komoly és súlyos dolgokra nem figyeltek? [Plutarkhosz, *Vitae decem oratorum/Tíz szónok életrajza*, 8. Démoszthenész.]

⁸¹ Ld. Livius, Lib. II. n. 32. [Titus Livius, *Ab urbe condita*, 2, 32–33.] La Fontaine Lib. III. fab. 2. [Jean de La Fontaine, *Fables choisies, mises en vers*, Paris, 1668, 100–102. *Les Membres et l'Estomac* címen.] Benserade Fab. 42. [Isaac de Benserade, *Fables d'Esope en quatrains dont il y en a une partie au Labyrinthe de Versailles*, Paris, 1678, 43.] Névtelen Neueletusnál, Fab. 55. [*Fabulae variorum auctorum: nempe Aesopi fabulae graecolatinae CCXCVII. Aphthonii Soph. fabulae Gr. Lat. XL. Gabriae fab. Gr. Lat. XLIII. Babriae fab. Gr. Lat. XI. Accedunt anonymi veteris fabulae, Latino carmine redditae LX*, ed. Isaac Nicolaus Neveletus et al., Frankfurt, 1660.] Régnier Par. II. Fab. 4. [Jacques Régnier, *Fables nouvelles en vers*, Paris, 1685.] Tanaquillus Fabrus az arab Locmanból, fab. 17. [Tanneguy Lefebvre / Tanaquillus Fabrus, *Tanaquilli Fabri Fabulae: ex Locmanis Arabico Latinis versibus redditae, accessere & alia quaedam ejusdem poemata quaecunque colligi potuere*, Salmurii, 1673, 35–37. *Venter et pedes* címen. Lokman l. 107. jegyzet.] Le Jay Bibl. Rhet. Tom. II. [Gabriel François Le Jay / Franciscus Lejajus, *Bibliotheca rhetorum praecepta et exempla complectens*, II, Paris, 1725.] Desbillons Lib. III. fab. 4. [François-Joseph Desbillons, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, Glasgow, 1754, 46–47. *Membra et venter*.] – Majdnem ennyit ér Themisztoklész meséje a farkasról és a sünről, ld. Desbillons Lib. III. fab. 41. [Uo. 63–64. *Vulpus ex herinacius*.] Ide tartozik, amit Erasmus mond *A balgaság dicséretében*: Mely bölcs beszéde érne annyit amennyit Sertorius költeménye a szarvasról? vagy amennyit ama lakedaimonié a két kutyáról? a lófarok szőrének kitépéséről neveltetően szóló Sertorius ötlete? – Az ilyenfajta apróságok megindítják a nagy és hatalmas állatot, a népet. – Ugyanezen Erasmus mondta, hogy Minosz és Numa ilyenfajta mesés történetekkel kormányozták a tömeget. [Rotterdam / Desiderius Erasmus, *Moriae Encomium, id est Stultitiae laus*, Basileae, 1540, 30–32.]

mind a képekben, mind a tükrözésben, mind az utánzásban igen nagy erő lakozik, mely az igazsághoz a legnagyobb mértékben közel áll.⁸² A. Gellius így kiált fel: – Aiszóposzt nem ok nélkül gondolták bölcsnek! Nem komolykodva, nem előíró módon tanított, mint az a filozófusok szokása; hanem könnyed, gyönyörködtető apologusokkal érvelve, mondanivalóját az emberek elméjébe és lelkébe a mesehallgatás sajátos varázsa révén belopta.⁸³

De mi az, ami miatt oly hatásosan gyönyörködtetnek és tanítanak az ezópuszi mesék? Miért olyan világosan átlátható a mondanivalójuk? Jobban behatolnak a lélekbe és meghajlítják az akaratot, mint az igaz és üdvös figyelmeztetések és filozófiai szabályok? – Ez a kérdés különösképp mélyreható, lényeges, és a jelen értekezés tárgyához tartozó, ahhoz méltó. Ugyanis az ezópuszi mesék olyanok, mint megannyi képek, melyek formájukat és színeiket tekintve igen gyönyörködtetőek, és más tárgyakat is felkínálnak amellet, amiről voltaképp szólnak, s a mi érzékeink számára mindezeket felmutatják. Az ilyenfajta képekben annyi fény lakozik, olyan ragyogó színek, annyi világosság, akkora erő és hatássóság a gyönyörködtetésre, tanításra és megindításra, hogy azt mindenki fel tudja ismerni, ha felidézi, ami Esztétikám második részében írva áll.⁸⁴ Ezért meg kell állapítanunk, hogy szívesebben hallgatjuk őket, mint az igazságokat, a tanokat és mindenfajta figyelmeztetést, melyek életünk jobbitására vagy erényünk megalapozására születtek, mert közben úgy hisszük, hogy azokat nem nekünk, hanem másoknak fejtik ki és mondják el. Ennek a jelenségnek az alapvető oka valamiféle lelki gőg és önszeretet: vagy nem ismerjük el saját hibáinkat, és azt gondoljuk, tiszták vagyunk; vagy nehezen viseljük, ha tanítanak, figyelmeztetnek, oktatnak minket. Elhangzik tehát a mese. Ezt, mivel vagy teljesen ismeretlen emberekről szól, vagy állatok dolgait mondja el, **17** vagy pedig érzéketlen dolgok koholt beszédét hallgatjuk kíváncsian, és a mondanivaló mintegy idegen tanulásként fogalmazódik meg, csodás gyönyörrel fogadjuk, és azon dolgokat, melyek megtörténnek benne, helyesljük, ha jók, gyűlöljük, ha vétkesek, és méltó büntetést ítélünk meg. Íme azonban! Amint már végéhez ért a történet, arra kényszerülünk, hogy magunkat kérjük számon, érezzük magunkat megérintve, tanuljunk és tisztuljunk. Mivel a képben teljes bizonyossággal felismertük az igazságot, nem változtathatjuk meg ítéletünket és elhatározásunkat: meg kell vallanunk, hogy rászedtek és meggyőztek minket. Így történt Dávid királlyal és a lázadó római plebszel is, ahogy fentebb bemutatam.⁸⁵ – Micsoda? – kérheti tőlem, az értekezőtől valaki – Csak nem akkora erényt tulajdonítok az ezópuszi meséknek, hogy azokat az értekezésekkel, érvekkel egyenlőnek tekintem, és azt beszélem be magamnak, hogy ugyanolyan erővel és hatással tudják az emberi elmét hatalmukba keríteni? Nem ezt mondom: ámbár tudok róla, hogy Arisztotelész a fabulákat a retorikai bizonyítások közé sorolta; én mégsem teszek ehhez többet hozzá, mint hogy ezek az igazság és a tudás példázatai és képei. A következőképp áll a dolog: van egy bizonyos igazság, mellyel a költő gyarapítani kívánja az emberi tudományt és művelődést; hogy célját

⁸² Ezdrás III. k. 3. és 4. feje. [„Az oltárt a régi helyén építették föl, és bár elfogta őket a föld népeitől a félelem, ott mutatták be az Úrnak az égőáldozatot, az égőáldozatot reggel és este. Megülték a sátoros ünnepet úgy, amint elő van írva, s mindennap bemutatták minden napra előírt égőáldozatot.” Ezd 3, 3–4. Az ószövegségi szövegrészlet valószínűleg az ismétlés, utánzás szakrálisan is erős szerepének hangsúlyozása révén kötődik Szerdahely gondolatmenetéhez.]

⁸³ Lib. II. Cap. 29. [Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 2, 29, 1.]

⁸⁴ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], II, Buda, 1778, 1, 4. Magyar fordítása: *Szerdahely György Alajos esztétikai trásai, I., Aesthetica (1778)*, kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 158–167.]

⁸⁵ [Dávid királyról I. 53. jegyzet. A római plebs és Menenius Agrippa kapcsán I. 81. jegyzet.]

elérje, fabulát készít, és ama bizonyos igazságot egyfajta kellemetes allegóriába csomagolja. Aiszóposznak nem az a feladata, hogy az igazságot bizonyítsa, hanem hogy illusztrálja, megvilágítsa; nem az elmét kell meggyőznie, hanem csupán emlékeztetnie kell! Nem egyetértést kell kicsirkarnia, hanem a figyelmet kell felkeltenie, és ami világos az értelem számára, azt érzéki úton belevetítenie a fantáziába, és a példát felmutatván, az akaratot működésre bírni. Thüianai Apollóniosz, akit számunkra olyan csodálatosan örökített meg Philostratus, véleményével magával ragad engem, Menippossal, a cinikussal és Kritónnal együtt.⁸⁶ – Én – mondta – a bölcsességhez közelebb állónak érzem Aiszóposz fabuláit, mint mások meséit: mások ugyanis sok fecsegéssel túlterhelnek minket; 18 Aiszóposz viszont a kis dolgokat nagyokká teszi. Néhány szóval, de fenséges tudással mutat utat arra, hogy mit kell és mit nem szabad tenni. Amazok viszont gyakran arra törekednek, hogy az érvek erejével győzzek meg róla, hogy igaz, amit mondanak. Aiszóposz már korábban kidolgozott, biztos igazságot illusztrál, világít meg és állít elénk. Amazok miután mondandójukat az elbeszéléssel együtt befejezték, – Vajon igaz-e? – ezt a kérdést hagyják bennünk. Aiszóposz a költött történet által az igazságot mondja ki, és azt az erkölcsök jó művelésére még alkalmasabbá teszi. Végül, ami a legnagyobb súllyal esik a latba, amazok nem helyénvaló szerelmi viszonyokat, bátyák és nővérek egybekelését, emberek gonoszságait, istenek vétkeit tárják elénk teljes valójukban, és példájukkal arra tanítanak, hogy lehetséges, amiket ők maguk költöttek vagy igaznak vallanak; Aiszóposz pedig főként állatokat szerepeltet, és teljesen ártatlan, a maguk nemében becsületes elbeszélőket.⁸⁷ – Ennyit a fabulák hasznáról. Többet lehet erről olvasni F. Gellert,⁸⁸ G. Sulzer,⁸⁹ E. Lessing,⁹⁰ I.C. Ernesti⁹¹ műveiben, akik erről a tárgyról értekeztek. Egy dolgot teszek még hozzá: az apologusok inkább alkalmasak az illusztrálásra, megvilágításra és tanításra, mint a parabolák. Ennek oka, hogy az állatok és a lélektelen dolgok karakterei jól körülhatároltak, állandóak és biztosak; az emberek pedig cselekedeteikben igen ingatagok és változékonyak. Ezért, mikor az ember hallja az elbeszélést apologus vagy fabula formájában a vadállatokról vagy élettelen dolgokról, semmilyen részrehajlás nem érinti meg: mert milyen érzelmet keltene egy medve, tölgy, reszelő és más hasonló dolog egy teljes mértékben különböző emberben? Nyugodt a lelke, egészen átadja magát a történetnek és az igazságnak. Ha viszont parabolát beszélnek el, mivel az minden szempontból hozzánk hasonló embereket mutat be, megindul a lelkünk, és vagy szeretettől, vagy gyűlölettől, vagy

⁸⁶ [Lucius Flavius Philostratus (Kr.u. 170–247) görög szofista, említett görög nyelvű műve: *τα ες τον Τυανειαν Ἀπολλωνιον*, azaz *Apollonius Thyanaeus élete*, illetve *Vitae Sophistarum / Szofisták élete*. Az említett filozófusok: a kappadókiai Tüanából származó Apollónosz, aki Nero és Domitianus császárok uralkodása alatt Rómában élt. Neopüthagoreus. Életét nyolc könyvben írta meg Philostratus, regényszerű tárgyalásmódban, csodatevő bölcsnek mutatva be hősét. Menipposz (Kr.e. 270 körül) gadarai származású filozófus, aki rabszolgából lett a cinikus iskola egyik hirdetőjévé. Sajátos szatirikus műfajt teremtett: versekkel vegyített prózában a gyakorlati bölcsesség kérdéseit tárgyalta mulatságos történetek révén. Kritón (Kr.e. 5. század) görög filozófus. Szókratész tanítványa volt, aki mesterét próbálta a börtönből kiszabadítani. Platón a *Kritón* című dialógusában emléket állított ragaszkodásának.]

⁸⁷ [Lucius Flavius Philostratus, *Apollonius Thyanaeus élete*, 5, 14–15.]

⁸⁸ [Christian Fürchtegott Gellert, *De poesi apologorum eorumque scriptoribus*, Dissertation, Leipzig, 1744.]

⁸⁹ [Johann Georg Sulzer, *Fabel*, In: *Allgemeine Theorie der schönen Künste*, I, Leipzig, 1771, 361–365.]

⁹⁰ [Gotthold Ephraim Lessing, *Abhandlungen über die Fabel*, in: *Gotthold Ephraim Lessings Fabeln. Drei Bücher. Nebst Abhandlungen mit dieser Dichtungsart verwandten Inhalts*, Berlin, 1759.]

⁹¹ [Johann Christian Gottlieb Ernesti Aiszóposz-kiadásában található tanulmányra és apparátusra utal: *Aiszóposz, Mythoi Aesopeioi / Fabulae Aesopiae Graecae, recensuit Johann Christian Gottlieb Ernesti*, Leipzig, 1781, 195.]

együttérzéstől, vagy hasonló érzelemtől hajtva felindulunk. És pedig ki ne tudná, hogy a világos emberi gondolkodást semmi jobban nem gátolja, mint a lelki felindulás? 19

Harmadik fejezet. Mi az eredete az ezópuszi meséknek?

Mikor és hol születtek meg az effajta fabulák, azaz hol találták fel ezt a költői nemet? Nehéz megmondani. Ha visszatérünk az ókorba, a fabulákat a világ legkülönbözőbb területein megtaláljuk. A jeruzsálemi Náthán próféta,⁹² a római polgár és szónok Menenius Agrippa,⁹³ a görög filozófus és költő Aiszóposz:⁹⁴ őket már ismerjük. Nem állítom, hogy pontosan egyidőben éltek, ahogyan egyesek az éveket számolgatva tanítják: nem akarok a kronológia kibogozhatatlan rejtelmeibe belegabalyodni, de azt azért láthatjuk, hogy ezek a meseszerzők nincsenek egymástól évszázados időbeli távolságban. Világos tehát e tény alapján, hogy az ilyenfajta fabulák ismerete és használata azon tartományokban, ahol ők éltek, elfogadott és elismert volt. Mivel pedig ezek a területek egymástól nagy távolságra, elkülönülten találhatók, szükségképp a fabulák eredete sokkal régebbi kell, hogy legyen; sok időre van ugyanis szükség, hogy egy újonnan feltalált dolog ily messzi tartományokba eljusson, és gyakorlati, elfogadott szokássá váljék. – Quintilianus azt állítja, hogy Hésziodosz volt az első fabulaszerző;⁹⁵ de nekem ez nem így tűnik. Homérosz *Batrakhomüomakhíája*⁹⁶ mi más, mint egy hosszabb cselekménybonyolítású apologus? Ez pedig Homérosz műve, és úgy vélem, maga Homérosz korábban élt Hésziodosznál, amit e korszak legfőbb archaeológus kutatói is megerősítenek; mert akik a legközelebb járnak az igazsághoz, eme isteni költőt Hésziodosz előttre teszik 20 száz évvel, Krisztus, a mi megváltónk születése előttre ezer évvel.⁹⁷ Az ezópuszi mesék legrégebb mintapéldánya az általam már említett „tréfás” Könyv; korábról semmi nyomról nem tudok. Már akkor azt hitte Jótám,⁹⁸ aki ezt a példabeszédet a maguknak királyt választó fákról kommentálta, hogy biztosabban és élénkebben fogja majd az egész nép megérteni ebből az apologusból, ha a királyi jogart, amit eddig kegyes és okos férfiak méltán visszautasítottak, a kegyetlen Abimeleknek⁹⁹ adnák; akitől csak öldöklést és lángokat lehetne kifelé és belföldön is remélni. Tehát korábban kell keresni a fabulák eredetét. De ki tudná meghatározni és igazolni, mely korszak volt ez? Úgy gondolom, ez lehetetlen. Feltalálásának oka lehetett a szókincs szűkösége és a népek sokasága. A népek azon szavai, melyekkel saját érzéseiket szokták kifejezni, nem egyformán nagyszámúak és ékes-szólók; ezt azoknál a népeknél is megfigyelhetjük, akikkel együtt élünk. Azok pedig egye-

⁹² [Náthán példázatát l. 53. jegyzet.]

⁹³ [Menenius Agrippa példázatát l. 81. jegyzet.]

⁹⁴ [Aiszóposz l. 27. jegyzet.]

⁹⁵ Lib. I. Cap. 11. [Hésziodosz (Kr.e. 8. sz.) ógörög költő fabuláiról l. 56. jegyzet; Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 1, 1, 15.]

⁹⁶ [Homérosznak tulajdonított vígeposz: *Békaegérharc*.]

⁹⁷ [Az ún. homéroszi kérdések, azaz Homérosz személyével, életével kapcsolatos viták és kételyek európai és magyar aspektusú, Szerdahely korára vonatkozó összefoglalását l. Ritoók Zsigmond: *Homérosz Magyarországon*, Budapest, 2019, 76–116.]

⁹⁸ [Jótám példabeszédét l. 52. jegyzet.]

⁹⁹ [Abimelek ószövetségi szereplő, Gedeon bíró fia, aki, miután a sikemiek támogatásával megölte 70 testvérét, 3 évig volt Izrael fejedelme. Rá vonatkozik Jótám imént idézett példabeszéde.]

nesen meddők és üresek kellett legyenek, melyek az egységes emberiség és nyelv szétszakadása után keletkeztek. A népek és nyelvek sokfélesége létrejött, amiből következnie kellett, hogy az emberek nem mindig rendelkeztek megfelelő szavakkal gondolataik kifejezésére, és kölcsönösen nem értették meg egymást. Ezért úgy tettek, ahogyan a természet, a legjobb tanítómester tanítja és mutatja: elkezdtek érzéseiket jelek, képek és hasonlatok segítségével kifejezni. – A hasonlat pedig az allegória alapja, az allegória pedig maga a fabula.

Negyedik fejezet. Milyen előadásmód illik az ezópuszi meséhez?

Ha emlékezetünkbe idézzük, hogy az ezópuszi mesének alaptermészete az elbeszélés, $\mu\theta\omicron\varsigma$,¹⁰⁰ akkor szükségképp megköveteljük tőle a tömörséget, átláthatóságot és valószerűséget. **21** De ezek nemcsak magának a mesének, hanem az előadásmódnak is erényei. Az ezópuszi mesék minél rövidebb költemények, annál inkább elferdíthetők, és ahogyan a tapasztalat mutatja, gyakran el is ferdítik őket. Kevés olyan mesélő van, aki ebben a tekintetben különösen kitűnik – nem azért, mintha kevesen lennének, akik ezzel foglalkoznak, sőt immár nagy számban találjuk őket, hanem mert vagy azt gondolják, hogy könnyed a téma, ezért könnyeden adják elő; vagy mert a sovány témához túlzott igyekezetet társítanak. Akár a nemtörődomség, akár a túljátszás rontja meg a művet, mindenképpen vétek. A megfelelő stílus, vagyis az előadásmód (azaz az erényei): egyszerű, választékos, szórakoztató, természetes, élénk, könnyed és világos. Sok rejlik ezekben a kifejezésekben. Az egyszerűség úgy születik, ha kevés és odaillő szóval adjuk hírül, mi történt. A választékosság a szavak természetes használatában és megválogatásában rejlik. Szórakoztatóvá az aprólékosan kidolgozott képek teszik, melyek bájosak, és csábítóan festetnek le. A természetes stílus ellentéte a mesterséggel keresettnak. Az élénkséget és könnyedséget a költő azzal hozza létre, hogy az állatokkal azokat a tulajdonságokat és sajátságokat ragadja meg, melyek az emberek sajátjai, kisszerű és nagyszerű sajátságokat egyaránt, és úgy szerkeszti meg, minél nagyobb változatosság keletkezzen. Végül pedig nem bő lére eresztve, hanem világosan fejtse ki, miről is szól a fabula. Az előadásmód tehát elsősorban a népszerűséget célozza. Nem hozok itt példát, hanem hallgatóimat a művelt nemzetek legjobb meseíróihoz irányítom.

Ötödik fejezet. Kik a meseírók?

Aiszóposz¹⁰¹ fríg nemzetiségű, társadalmi állapotát tekintve rabszolga, akit élénk képzelőereje miatt **22** felszabadítottak, a görögöknél, perzsáknál és egyiptomiaknál igen nevezetes volt Kroiszosz¹⁰² és Szolón¹⁰³ idejében. Sokan megírták Aiszóposz életrajzát, közülük két

¹⁰⁰ [Az ógörög terminust l. 20. jegyzet.]

¹⁰¹ [Aiszóposz l. 27. jegyzet.]

¹⁰² [Kroiszosz (Kr. e. 596–546) ókori lüd király, akinek gazdagsága legendás volt. A kisázsiai Lüdia utolsó uralkodójaként Kr. e. 560–547 között ült birodalma trónján, a vele említett athéni Szolont is vendégül látta egy alkalommal.]

¹⁰³ [Szolón (Kr. e. 638–558) ókori athéni politikus, hadvezér, költő, a hét görög bölcs egyike volt.]

kiválót nevezek meg: Planudes Maximus, mesélő és kiváló tréfamester a 14. században,¹⁰⁴ a másik pedig az igen művelt Claude Gaspard Bachet de Méziriac.¹⁰⁵ Nem tartom őket igazán hitelesnek. Egyesek azt gondolják, Aiszóposz nem más, mint Dávid király Asaph nevű költője;¹⁰⁶ megint mások a perzsa Lokmannal¹⁰⁷ azonosítják; azok pedig, akik kételkedni akarnak még a bizonyított tényekben is, csak hogy bölcsnek látsszanak, kétségesnek mondják, hogy egyáltalán valaha élt-e mesélő ilyen néven. A hagyomány szerint szörnyen csúnya volt, talán azért, hogy elméje szépsége még inkább kitűnjék. Senki sem kételkedik abban, hogy csodálatosan tehetséges és termékeny meseíró volt; de hogy meséit leírta-e? Ebben el akarnak bizonytalanítani a kritikusok, akik szokott módszerükkel kételkednek, és labirintusokat konstruálnak. Arisztophanésznél megróják a Kórus tudatlanságát, hogy nem használják Aiszóposzt;¹⁰⁸ ami, úgy vélem, nyilvánvalóan érv amellet, hogy abban a korban Aiszóposz bizonyos fabulái ismertek és elterjedtek voltak. Akadtak aztán mások, akik az általa hagyományozott fabulákat összegyűjtötték a nép ajkáról, és leírták. Ezek a fabulák egyszerűek, takarosak, világosak és természeteseek; az elme legszebb fényét és élénkségét mutatják, és szentenciáik titkos adottságai miatt igen hatékonyak. Minden korábbi korban tetszetek a valóban bölcs és ízléses embereknek. Nekem úgy tűnik, hogy egy igen tudós kincstárát rejtene. Szókratész ámbár igen komoly természetű volt, ő is élvezte a fabulákat.¹⁰⁹ A nép által gaztettel vádolva halt meg,¹¹⁰ az attikaiak a halottnak hatalmas szobrot emeltettek Lüsziposz keze által a hét Bölcs előtt.¹¹¹ 23

A szofista Aphthonius,¹¹² az antiochiai szónok a második század vége felé negyven görög fabulát nem annyira megírt, mint inkább összegyűjtve lejegyzett. A neves Neveletus¹¹³ adta ki őket, némi csiszolgatás után.

A jeruzsálemi Szent Cyrill neve alatt 1630-ban az ausztriai Bécsben *Apologi Morales* [Erkölcsei mesék] jelentek meg.¹¹⁴ Meggyőződésem, hogy soha nem volt görög nyelvű válto-

¹⁰⁴ [Maximosz Planudész (1260–1310) bizánci író, polihisztor. Aiszóposz meséinek prózai feldolgozója, a meseíró életrajzát is megírta.]

¹⁰⁵ [Claude Gaspard Bachet de Méziriac (1581–1638) francia matematikus, nyelvész, költő, kiadta Aiszóposz meséit franciául, és megírta életrajzát: *La Vie d'Esop, tirée des anciens auteurs*, Paris, 1646.]

¹⁰⁶ I. Paratip. VI. 39. és XVI. 5. [1 Krón 15, 16–17; 16, 5–37; 25, 1–7. Aszaf Dávid és Salamon énekmondója, látóembere és zsoltárszerző az Őszövetségben.]

¹⁰⁷ [Lokman / Luqmān al-Hakīm (? K.r.e. 1100 körül) „arab Aiszóposz”-ként is emlegetett, mondai-mitikus bölcs és meseíró.]

¹⁰⁸ οὐδ' Αἰσωπον πεπαιγμένος, a Madarakban, v. 471. lyoni kiadás, 1624. 471.o. A mondásokban keresendő. [Arisztophanész, *Madarak*, 471. sor. Az említett kiadás: *Aristophanis comoediae undecim, Graece et Latine, cum emendationibus Josephi Scaligeri*, Lugduni Batavorum, 1624.]

¹⁰⁹ Platónnál. [Platón, *Phaedon*, 60c.]

¹¹⁰ [Tudniillik Plutarkhosz szerint a delphoiak, akikhez követségbe érkezett, templomi lopással vádolták meg, letaszították egy szikláról.]

¹¹¹ Agathiasz Anthol. Lib. IV. és Phaedrus Lib. II. [Lüsziposz Aiszóposzról készített szobra, vagy annak egyik másolata a Villa Albaniban található. A hagyomány szerint Aiszóposzt Kroiszosz lüd király Delphibe küldte jóslatért, itt szatirikus megjegyzései miatt a papok szentségtörés bűnéért a Hüampia sziklájáról letaszították. A szöveghehelyek: Agathiasz (536–577/582) bizánci költő és történetíró versei és előszava az ún. *Görög antológiában* (*Anthologia Planudiana*) maradtak fenn. Caius Phaedrus, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, 2, *Prologus*.]

¹¹² [Aphthonius I. 26. jegyzet.]

¹¹³ [Isaac Nicolaus Neveletus fabulagyűjteményét I. 81. jegyzet.]

¹¹⁴ [Balthasar Corderius, *Apologi Morales Sancti Cyrilli Ex Antiquo Ms. Codice, Per Balthasarem Corderium Societatis Jesu*, Vienna, 1630.]

zatuk, hanem latinul íródtak, és nem is dicséretre méltó a nyelvezetük. Szerzőjüket a 12. századra tehetjük.¹¹⁵

A görög Gargioszt vagy Babrioszt, kinek életkori adatai bizonytalanok, 10 könyvnyi apologus szerzőjének tartják.¹¹⁶ Ha minden meséje olyan volt, amilyen a mára latin versekben fennmaradt négy könyvnyi fabulája, nem nagy kár értük, hogy elvesztek. Egy Ignatius Diaconus¹¹⁷ nevű szerző szedte őket versebe. 43 meséje maradt fenn.

A perzsa Lokmant¹¹⁸ az arabok körében ugyanolyannak tartják, mint amilyen Aiszóposz a görögök számára. Ez a vélekedés talán abból fakad, hogy az arab fordító, aki Lokman fabuláit perzsa nyelvről a sajátjára fordította, Aiszóposz egyes meséit is beleírta, és legyenek azok Lokmané vagy Aiszóposzé, megkülönböztetés nélkül összevegyítette. A neves Hirtius úgy hiszi, Lokman volt az eredeti, első szerző, és ő vitte Aiszóposz előtt a fáklját.¹¹⁹ Ezt nem mondanám, mert kortársaknak tartják őket. Lokmannak kevés fabulája van; mindössze 37-et találtam. A szentenciái értetlenek, és sokszor bizonytalanok is. Egyik apologusát, ha úgy tetszik, előhozzuk példaként. Lokman szerint egy asszonynak van egy tyúkjá, aki minden egyes nap tojik egy ezüstoját. Mármost ez nem valószínű; sőt, amint az a latin fordításban áll, egy olajárúsé a tyúk, és aranytoját tojik. Az asszony a nagyobb haszonra hajtva folytonosan növeli az élelem mennyiségét. **24** Ezért a tyúk feje a túl sok étektől megpukkad. Ebből a tanulság a következő: Sok ember növelni akarván a hasznot, elveszíti a kisebb nyereséget is.¹²⁰ Aiszóposz pedig mit mond? Egy bizonyos asszonynak volt egy tyúkjá, amelyik minden nap tojt egyetlen toját. Azt remélve, hogy majd naponta kettőt tojik, ha több ételt kap, egyre jobban tartotta. A tyúk elhízában azonban egyetlen toját sem tojt. Ez a fabula azt mutatja, hogy az emberek a dolgok bőségétől és sokaságától elpuhulva szokott

¹¹⁵ Daniel Holtzmann fordította németre, Augusta, 1711. [Szent Cirill (827–869) bizánci filozófus, hittérítő, nyelvtudós, a szláv írás megalkotója. Az előző jegyzetben megadott kötet kiadója, Balthasar Corderius / Balthasar Cordier (1592–1650) belga jezsuita Cirill homíliáit is kiadta, de mint kiderült, valójában Órigenész-szövegeket azonosított tévesen, így elképzelhető, hogy itt sem pontos a szerző azonosítása. Német fordítása: *Daniel Holtzmann, Spiegel der Natürlichen Weyßheit durch den alten in Got gelerte[n] Bischof Cyrillum mit fünffun[d] neuntzig Fablen und schönen Gleichnussen beschriben*, Augsburg, 1574.]

¹¹⁶ Suidas, Neueletus, Manutius, Fabricius stb. [Babriosz (Kr.e. 3. sz.) római származású görög meseíró. Források: Szuda-lexikon (10. századi szótárszerű bizánci lexikon) – *Suidae Lexicon, Graece & Latine, Cantabrigiae*, 1705, 1, 408.; Isaac Nicolaus Neveletus l. 81. jegyzet; *Vita, & Fabelæ Aesopi cum interpretatione latina*, [...] *Gabriæ fabellæ tres & quadraginta ex trimetris iambis, præter ultimam ex Scazonte, cum latina interpretatio[n]e* [...], ed. Aldus Manutius, Venetiae, 1505; Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca græca: sive, Notitia scriptorum veterum græcorum, quorumcunque monumenta integra*, 1, Hamburg, 1728, 397.]

¹¹⁷ [Ignatius Diaconus a 9. században szedte jambusokba Babriosz verseit, az előző jegyzetben említett Aldus Manutius-féle kiadás is ezen alapul.]

¹¹⁸ [Lokman l. 107. jegyzet.]

¹¹⁹ Actæ Acad. Elect. Mogunt. Tom. I. [Johann Friedrich Hirt (1719–1783) német evangélikus teológus és orientalista, az *Institutiones Arabicae linguae*, Jena, 1770 szerzője. Említett értekezése: *Commentatio inventionem fabularum Aesopo tributam in Lockmannum transferens*, Acta Academiae Electoralis Moguntinae Scientiarum Utilium quae Erfordiae est, Erfurt, Gotha, 1757, 1, 583–600.]

¹²⁰ A XII. fabula Lokmantól. [Lokman l. 107. jegyzet. Legismertebb korabeli kiadása: *Fabulae et selecta quaedam arabum adagia*] *Locmani Sapientis Fabulae Et Selecta Qvædam Arabvm Adagia: Cum interpretatione Latina [et] Notis Thomae Erpenii*, Leiden, 1615. Ebben valóban 37 fabula szerepel, és a 12. *Mulier et gallina* címen az említett fabula.]

szorgalmukat feladják.¹²¹ Melyik a jobban körvonalazott fabula? – kérdem. – A neves Schneier az arabok mesemondójáról, Lokmanról igen tájékozott értekezést írt 1691-ben.¹²²

A *Specimen Sapientiae Indorum veterum* [Az ősi indiaiak bölcsességének bizonyysága] kötetet görögül és latinul Sebastian Gottfried Trachius adta ki Berlinben, 1697-ben; mely mű háromszáz évvel Nagy Sándor előtt indiaiból lett arabra fordítva Abraham Echellensis szerint.¹²³ Valószínű, hogy ezeket a vadállatok beszélgetéseiben bővelkedő, és nem mindig szerethető élcekkel teljes fabulákat egy görög ember, Simeon Sethi találta ki 1100 körül.¹²⁴ Hasonlóak az indiai Bidpai meséi és történetei, melyeket, úgy tartják, az arabok, perzsák és a török költő, Ali Tselebi Ben Saleh sok mozzanattal kibővítettek, és elterjesztettek más népek között.¹²⁵ – Ilyenfajta költött történeteket tartalmaz az *Abuschalem, et eius aulae Philosophus, seu Sapientia Indorum* [Abuschalem, és udvari filozófusa, avagy az indiaiak bölcsessége] című kötet is.¹²⁶ 25

¹²¹ Fab. V. nálam, másutt XXII. Fr. Ios. Desbillons Lib. III. Fab. XI. Benserade Fab. CCXIII. [Aiszóposz, *Mythoi Aesōpeioi / Fabulae Aesopiae Graecae*, recensuit Johann Christian Gottlieb Ernesti, Leipzig, 1781, 22.; François-Joseph Desbillons, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, Glasgow, 1754, 55. Fab. XI. *Mulier et gallina*; Isaac de Benserade, *Fables d'Esop en quatrains dont il y en a une partie au Labyrinthe de Versailles*, Paris, 1678, 214.]

¹²² [Christian Schneier, *Dissertatio de Locmanno illo Arabum mythologo*, Jena, 1691.]

¹²³ [A Sebastian Gottfried Trachius névalak téves: *Specimen Sapientiae Indorum Veterum*, ed. Sebastian Gottfried Starcke, Berlin, 1697; Abraham Echellensis / Ibrāhīm alHāqilānī (1605–1664), *Chronicon Orientale of Ibnar-Rahib*, Paris, 1653.]

¹²⁴ Desbillons a fabuláihoz írt előszavában. [François-Joseph Desbillons, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, Glasgow, 1754, III–XVIII. Az eredeti szanszkrit gyűjteményt (*Pancsatantura*) a 8. században arabra fordították (*Kalilah Wa-Dimnah*), Simeon Sethi / Seth (1035–1110) bizánci zsidó tudós 1080 körül ezt fordította görögre, a 12. században Johannes de Capua latinra.]

¹²⁵ Német nyelven megjelent Frankfurtban és Lipsében, 1745-ben, ezen a címen: *Indianische Geschichte, und Fabeln des Bidpai, und Lockman aus dem Türkischen des Ali Tselebi Ben Saleh ins Französische übersetzt von den Herrn Galland stb. [Indianische Geschichte und Fabeln des Bidpai und Lockmann. Aus dem Türkischen des Ali Tselebi-Ben-Saleh ins Französische übersetzt von dem Herrn Galland, und nach dessen Tode heraus gegeben. Nunmehr ins Deutsche gebracht*, Frankfurt, Leipzig, 1745. Bár a két kötet különböző címmel jelent meg, valójában az előző jegyzetben megadott mű is ugyanerre a forrásra, a Kr.u. 2–3. században keletkezett szanszkrit mesegyűjteményre, a *Pancsatantura* megy vissza. E gyűjtemény szerzőjének feltételezett neve Bidpai, először az arab fordításban jelent meg ez a névalak.]

¹²⁶ A mű címe németül: *Abuschalem, und sein Hof Philosoph, der die Weisheit Indiens in einer Reihe von Fabeln. Ein Handbuch des Königs Chofroes, mittelbar aus dem Indischen, und unmittelbar aus dem Griechischen übersetzt*. Leipzig 1778. Bibl. Gern. Uniuer. Tom. XLII. [*Abuschalem und sein Hofphilosoph, oder die Weisheit Indiens in einer Reihe von Fabeln: Ein Handbuch des Königs Chosroes / Mittelbar aus dem Indischen, und unmittelbar aus dem Griechischen übersezt [von C. B. Lehmus]*, Leipzig, 1778.] Azt mondják, olyan kevésbé érdemes a fordítás, mint *Musladini Saadi, Rosarum, sive amoenum sortis humanae theatrum*, melyet perzsából fordítottak: [*Musladini Sadi Rosarium Politicum, sive amoenum sortis humanae theatrum, de persico in latinum versum, necessariis notis illustratum a Georgio Gentio*, Amsterdam, 1651.] erről ld. a neves Gottsched a lexikonában. [*Handlexicon oder kurzgefaßtes Wörterbuch der schönen Wissenschaften und freyen Künste*, Hrsg. Johann Christoph Gottsched, Leipzig, 1760, 1415.] Az előző C. B. Lehmus nevezi meg fordítóként, a soesti főgimnázium rektorát. [Christian Balthasar Lehmus (1749–1814) a soesti gimnázium rektora.] Van egy latin könyv, ha nem tévedek, a 15. századból, ezen a címen: *Az emberi élet kormányzása*, vagyis az antik bölcsék parabolái. Ioannes de Capua, aki a fordítását elkészítette, így szól a bevezetőben: ez az világ minden nemzetéhez tartozó antik bölcsék paraboláinak könyve; Kelile és Dimne [*helyesen: Kalilah Wa-Dimnah*] címen eredetileg. Először indiai nyelvre lett lefordítva, majd a perzsák nyelvére; végül pedig az arabok is lefordították. Ezután lett héber nyelvre fordítva. Most pedig az volt a célunk, hogy latinul is olvasható legyen. Gyönyörködtető könyvecske, tele bölcs szavakkal és értékes mondanivalóval. Így szólott ő a saját ízlése szerint,

Rabbi Barachias Nikdemus kötetének címe: *Parabola Vulpium Rabbi Barachiae Nikdani translatae ex Hebraico in linguam latinam opera R.P. Melchioris Hanel S.J. Pragae 1661 in 8. Hebraice, et Latine* [Róka-parabolák Rabbi Barachias Nikdemustól, héberből latinra fordítva R.P. Melchior Hanel jezsuita által, Prágában, 1661, nyolcadrét, héberül és latinul].¹²⁷ 26

Rómaiak és itáliaiak.

Phaedrus.¹²⁸ Hogy macedón vagy thrák, még mindig eldöntetlen. Octavianus császár szabadosa öt könyvnyi ezópuszi fabulát írt senarius, azaz jambikus hatos versekben régi stílusban, de új dolgokról,¹²⁹ nem hiába emelve ki írásaival győzelmes nevét, mikor latin betűkre bízta értékes kincsét.¹³⁰ Tiszta, egyszerű, kedves és bájos; de hogy szabadon szóljak, a valószínűség elvét itt-ott nem tartja szem előtt.¹³¹ Fabulái sokáig lappangtak; az első 1596-ban került

de szándéka ettől nagymértékben elütött. [A *Directorium humane vite alias parabole antiquoru[m] sapientu[m]*, Strassbourg, 1489 című kötet fordítója-szerzője Johannes de Capua, háttéréről l. 124. jegyzet.]

¹²⁷ Ki és mikor élt Barachias? Nincs kifejtve. A könyve címe nem minden tekintetben fabulákat fed; van ugyanis benne sok parabola, apologus nemcsak a rókákról, hanem más vadállatokról és élettelen dolgokról is az antik szokás szerint részben régóta és sok népnél ismert témákról, részben Barachias által átírt, vagy általa írt történetek. Ezt a művet elkezdte lefordítani a neves Athanasius Kircher, de súlyosabb ügyek miatt abbahagyván átadta azt egykori héber nyelvben forgó tanítványának, Melchior Hanelnak. Ezt a fordítást megvizsgálta maga Kircherus, és a héber nemzetbéli, de keresztény, és latinul tudó Louis Compiègne. Az egész könyvet, úgy, ahogyan ma kézbe vesszük, Kircher egy nagynevű férfinak, Nicolaus Perfisciousnak tulajdonította, akit *μακαρίτης*-nek nevez. Ezek a fabulák mind történetűk, mind tanulságuk tekintetében bőbeszédűek, és gyakran az Ószövetség kifejezéseit használják, különösen Salamon szavait. Barachias előre bocsájtotta: vajon ezek a fabulák nemde minden nép száján forognak, bárki könyvében is jelenjenek meg? De az én célkitűzésem eltérő az ő célkitűzésüktől, mert gyarapítottam és bővítettem azokat hasonló ritmusokkal és versekkel, melyek zafírral vannak fedve. – Továbbá azt mondja Barachias, hogy ő a nitrai Nikdanus fia. [Nikdemus Barachias rabbi / Berechiah ben Natronai ha-Nakdan (12–13. sz.) zsidó exegeta, grammatikosz, költő. Valószínűleg Normandiában vagy Angliában élt. A róka-mesék: *Mishle Shu'alim* főként a Marie de France által összeállított francia mesegyűjtemény, az *Ysopet* meséinek fordítása, de a *Pancsatantra* meséiből is került bele. 1557-ben, Mantovában jelent meg először nyomtatásban, az első latin fordítása Melchior Hanel (1627–1689) jezsuita tollából Prágában, 1661-ben jelent meg, erre a kötetre hivatkozik Szerdahely. Az előszó alapján a fordítás kezdeményezője Athanasius Kircher (1602–1680) német jezsuita polihisztor volt, lektora Louis Compiègne de Veil (1637–1700) francia hebraista.]

¹²⁸ [Caius Iulius Phaedrus (Kr.e. 15–Kr.u. 55) thrák származású ókori római meseíró.]

¹²⁹ Az V. könyv előszavában. [Caius Iulius Phaedrus, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, 5, *Prologus*.]

¹³⁰ Ő maga mondja. [Uo. 4, *Epilogus*.] Schrijver és Voss azt gondolták, hogy ezeket a fabulákat Perotti írta és tulajdonította Phaedrusnak; ezt próbálta kimutatni a neves Christ. Phaedrust védte a híres Funck. Mások sok vonatkozásban vitatják Christet. A művelt tudósok nagyobb része Phaedrust ismeri el eredetinek. [A Phaedrus körüli vita és említett szereplői: Aiszóposz meséinek öt könyve eredetileg 150 mesét tartalmazott, melyből 94 maradt fenn. Ezt kiegészítette 30 mesével Niccolò Perotti / Nicolaus Perottus (1429–1480) itáliai humanista, aki különböző kódexekből állította össze a *Perotti Appendix* címen a Vatikáni Könyvtárban őrzött kéziratát. Petrus Scriverius / Peter Schrijver vagy Schryver (1576–1660) holland tudós, Martialis-kommentárjában (*Animadversiones in Martialem*, In: M. Val Martialis nova editio, Leiden, 1616, 20.) arra következtetett, hogy ezeket a meséket Perotti írta. Gerrit Janszoon Vos / Gerardus Johannes Vossius (1577–1649) holland tudós és teológus ugyanezre a következtetésre jutott (*Aristarchus, sive de arte grammatica libri septem*, Amsterdam, 1662, 222.). Ezt a vitát felelevenítette Johann Friedrich Christ (1700–1756) *De Phaedro eiusque fabulis prolusio*, Leipzig, 1746 művében, az ő ellenében Phaedrus szerzősége mellett foglalt állást Johann Nicolaus Funck (1693–1777) *Ioh. Nicolai Fencii Marburgensis pro Phaedro eiusque Fabulis Apologia*, Leipzig, 1747 című értekezésében.]

¹³¹ Mind az I. könyvben, Fab. 1. és 5. [Caius Iulius Phaedrus, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, 1, 1 és 1, 5.]

napvilágra.¹³² Amelyik a Juppiterhez követségbe küldött kutyákról szól, elűt Phaedrus szépséges szellemétől.¹³³ A másikat, pedig, ami így kezdődik: „A békák, a mocsarak lakói, bizonytalan fajta ...” betoldásnak véli Fabricius.¹³⁴ A többiben akad, ami gyönyörködtesse az utókort.¹³⁵

Rufus Festinus Avienus,¹³⁶ akinek nevén 42 fabula maradt fenn latin disztichonokban írva – hogy ki légyen, és mikor élt, nem tudjuk. Ezek a mesék kevésbé formásak, nyelvük kevésbé tiszta; de egyesek jóakaratólag dicsérgetik őket.

Itáliában Rinuccio,¹³⁷ Adriaan van Baarland,¹³⁸ Lorenzo Valla¹³⁹ és mások adtak ki ezópuszi meséket részint görögből fordítva, részint versből prózába 27 áttéve. Neveletus¹⁴⁰ sok régi írásművet publikált. Francesco Filelfo,¹⁴¹ Astemio (valós nevén Bevilaqua)¹⁴² és Bernardino Baldi,¹⁴³ Giovanni Maria Verdizotti¹⁴⁴ sok művet hagytak fenn. A cremonai Gabriele Faerno,¹⁴⁵ jó költő, több versnemben 100 fabulát költött, és kiérdekelte, hogy második Phaedrussnak nevezzék.¹⁴⁶ Marchio Roberti¹⁴⁷ és Grazigo¹⁴⁸ a legújabbak, egyikük 70,

¹³² Ld. Fabricius, Bibl. Latin. [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca latina sive notitia Auctorum Veterum Latinorum*, 2, Hamburg, 1721, 435.]

¹³³ Lib. IV. Fab. 16. [Caius Iulius Phaedrus, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, 4, 16.]

¹³⁴ Ugyanott. [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca latina sive notitia Auctorum Veterum Latinorum*, 2, Hamburg, 1721, 443.]

¹³⁵ A III. könyv előszavában mondja. [Caius Iulius Phaedrus, *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, 3, Prologus.]

¹³⁶ [Rufus Festus Avienus (Kr.u. 4. sz.) római költő, fabulái: *Fabulae Aesopi Graecè et Latine, nunc demum selectae eae item quas Avienus carmine expressit*, Amsterdam, 1649.]

¹³⁷ [Rinuccio d'Arezzo / Rimicius Aretinus (1395–1450) kiadásában: *Aesopi Vita et fabulae*, Milan, 1474.]

¹³⁸ [Adriaan van Baarland / Hadrianus Barlandus (1486–1538) kiadásában: *Fabularum, quae hoc libro continentur, interpretes atque autores sunt hi: Guillemus Goudanus, Hadrianus Barlandus*, Lipsiae, 1538.]

¹³⁹ [Laurentius Vallensis / Lorenzo Valla (1407–1457) kiadásában: *Fabulae ex Graeco in Latinum per Laurentium Valla clarissimum versae*, Venetiis, 1499.]

¹⁴⁰ [Isaac Nicolaus Nevelet (1590–?) kiadásában: *Fabulae variorum auctorum: nempe Aesopi fabulae graeco-latine CCXCVII. Aphthonii Soph. fabulae Gr. Lat. XL. Gabrie fab. Gr. Lat. XLIII. Babrii fab. Gr. Lat. XI. Accedunt anonymi veteris fabulae, Latino carmine redditae LX*, Frankfurt, 1660.]

¹⁴¹ [Francesco Filelfo / Franciscus Philelpus (1398–1481) itáliai humanista, *Les Fables D'Esop Phrygien: Avec Celles De Philelphe*, Utrecht, 1734.]

¹⁴² [Laurentius Abstemius / Lorenzo Astemio Bevilaqua (1440–1508) itáliai író és filológus, fabulái: *Hecatomythium / Fabulae*, Venezia, 1495.]

¹⁴³ [Bernardino Baldi (1553–1617) itáliai nyelvűtudós, guastallai apát. Állatmeséi: *Cento apologhi*, Venezia, 1590.]

¹⁴⁴ [Giovanni Maria Verdizotti (1525–1600) velencei író, tanmeséi: *Cento favole bellissime de i piu illustri antichi, e moderni autori Grece, e Latini*, Venezia, 1570.]

¹⁴⁵ [Gabriele Faerno / Faernus Cremonensis (1510–1561) itáliai humanista, részben Aiszóposzból fordított tanmeséi: *Centum Fabulae ex antiquis autoribus delectae, et carminibus explicatae*, Rome, 1563.]

¹⁴⁶ Rómában, 1561-ben halt meg. Fabulái rézbe metszve Rómában jelentek meg 1564-ben, és Carolus Borromaeus bíborosnak vannak ajánlva, majd Mayolus adta ki Párizsban 1697-ben újra, öt kötetben. [Az említett kiadások: Gabriele Faerno / Faernus Cremonensis, *Centum Fabulae ex antiquis autoribus delectae, et carminibus explicatae*, Rome, 1564; Uő., *Phaedrus alter, seu Gab. Faerni fabulae, ex Aesopo aliisque priscis autoribus nunc primum in Gallia novoque ordine prodeunt ad usum scholarum accommodato. Edidit Philippus Mayolus*, Paris, 1697. A kötet leírása szerint „S. Antoniano” által került kiadásra. Borromei Szent Károly / Carlo Borromeo (1538–1584) itáliai bíboros, a tridenti zsinat határozatainak egyik első végrehajtója.]

¹⁴⁷ [Giovanni Battista Roberti, *Favole settante esopiane: con un discorso didascalico*, Bologna, 1773.]

¹⁴⁸ [Basilio Grazigo, *Centuria di Favole*, Torino, 1778.]

másikuk 100 fabula szerzője. Ioan. Nik. Meinhard a legjobb itáliai költők műveit és karakterét újólag kiadta, józan érzékkel, Németországban.¹⁴⁹

Franciák.

A franciáknál részint saját nyelvükön, részint latinul költött meséket Philibert Hegemon, avagy Guide,¹⁵⁰ aki 22 fabulát adott ki, francia verses formában 1583-ban. Jacques Régnier,¹⁵¹ aki a maga 100 apologusát phaedrusinak nevezte, ámbár Minerva ellenében, 1643-ban. Jean de La Fontaine,¹⁵² akit aki nem ismer, azt az ezópuszi fabulák terén tudatlannak tartják; Isaac de Benserade,¹⁵³ aki 200 fabulát zsúfolt bele négysoros versekbe. Aegidius Menagius,¹⁵⁴ akik egyéb műveibe egynéhány latin fabulát is beleszórt. A latinos Jean Commire,¹⁵⁵ aki bár egy kicsit egyszerűbb is lehetne, Faernonál inkább megérdemli a második Phaerdrus nevet. Eustache le Noble,¹⁵⁶ aki mindkét nyelvet művelte, és közel 200 fabula nem érdemtelen szerzője. Antonius de la Motte¹⁵⁷ középszerű. Ant. Lou. Le Brun,¹⁵⁸ aki ember módra értekező vadállatok mutat be. Gab. Fran. Le Jay,¹⁵⁹ aki mindkét nyelven nem kevés fabulát költött. Henricus Richerius,¹⁶⁰ aki La Fontaine-t a leginkább 28 megközelítette kiválóságban. Franc. Ios. Desbillons,¹⁶¹ aki sok fabulát költött és gyűjtött, jó ízléssel csodálatosan

¹⁴⁹ [Johann Nikolaus Meinhard, *Versuche über den Character und die Werke der besten italienischen Dichter*, I–II, Braunschweig, 1763–1764.]

¹⁵⁰ [Hegemon / Philibert Guide (1535–1595) francia író tanmeséi egy gyűjteményes kötetben jelentek meg először: *La Colombière et maison rustique de Philibert Hegemon, de Chalon sur Saone: contenant une description des douze Mois, & quatre Saisons de l'année: Avec enseignement de ce que le Laboureur doit faire par chacun mois. L'Abeille Française du mesme auteur. Ses Fables Morales, & autres Poësies. Et les Louanges de la vie Rustique, extraites des Œuvres de G. de Saluste, Sieur du Bartas*, Paris, 1583.]

¹⁵¹ [Jacques Régnier (1589–1653) francia költő említett apologus-kiadása *Apologi Phaetri ex ludicris J. Regneri*, Divione, 1643. További idevágó műve: *Fables nouvelles en vers*, Paris, 1685.]

¹⁵² [Jean de La Fontaine (1621–1695) a legismertebb francia fabulista, többek között: *Fables choisies, mises en vers*, 5, Paris, 1668.]

¹⁵³ [Isaac de Benserade (1613–1691) francia költő, említett műve: *Fables d'Esop en quatrains dont il y en a une partie au Labyrinthe de Versailles*, Paris, 1678.]

¹⁵⁴ [Gilles Ménage / Aegidius Menagius (1613–1692) francia, latin, olasz nyelven alkotott, külön fabulakötete nincs, műveiben elszórva, vagy kisnyomtatványokon jelentek meg fabulái, pl. a nyomtatás helyének és idejének megnevezése nélkül kiadott *Fabula Aesopia ad Joannem Commirium, societatis Jesu* című kisnyomtatvány.]

¹⁵⁵ [Jean Commire / Joannes Commirius (1625–1702) főként latinul író francia szerző, idevágó művei: *Traduction de la fable latine du Soleil et des grenouilles*, Paris, 1672; *Appendix ad fabulas Phaetri ex bibliotheca Leidensi. Sol et ranæ*, Paris, 1672; *Le Cog, fable [par de La Fontenelle]*. – Gallus, *fabula [auctore J. Commirio]*, Paris, 1673; *Foedus Canum cum lupis, fabula, auctore J. Commirio*, Paris, 1689. Gabriele Faerno l. 145. jegyzet.]

¹⁵⁶ [Eustache Le Noble (1643–1711) francia szerző idevágó művei: *La Grotte des fables*, Paris, 1696; *L'Esprit d'Esop*, Paris, 1694.]

¹⁵⁷ [Antoine Houdart de La Motte (1672–1731) francia író idevágó művei: *Les Fables de M. Houdart de La Motte, traduites en vers françois*, Paris, s.d.; *Fables nouvelles*, Amsterdam, 1727.]

¹⁵⁸ [Antoine-Louis Le Brun (1680–1743) francia szerző, fabulái: *Fables de M. Le Brun, divisées en cinq livres*, Paris, 1722.]

¹⁵⁹ [Gabriel François Le Jay / Franciscus Lejayus (1654–1734) retorikai kézikönyvében található tanmesék: *Bibliotheca rhetorum praecepta et exempla complectens quae ad poeticam facultatem pertinent*, Paris, 1725.]

¹⁶⁰ [Henricus Richerius (1685–1748) francia drámaíró fabulái: *Fables nouvelles mises en vers par Mr. Richer*, Paris, 1729.]

¹⁶¹ [François-Joseph Terrasse Desbillons (1711–1789) latinul író, jezsuita fabulista. Ide kapcsolódó kötetei: *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, Glasgow, 1754; *Francisci Josephi Desbillons Fabulae Aesopiae, curis*

kiadta, és teljes mértékben méltó arra, hogy mintegy második Phaedrusként kedveljük, és valamennyi nyájas olvasó a tenyerén hordozza. Car. Stephan. Pesselier-nek¹⁶² új ötletei vannak, de ezek az ezópuszi sémához túlzottan elmések és ragyogóak. Jean-Louis Aubert¹⁶³ filozófikus szentenciákat ad elő koldus-egyszerűségű köntösben; túlzottan kidolgozott elbeszéléssel. A neves Dorat-nál¹⁶⁴ vázák és székek beszélgetnek. Edmé de Sauvigny¹⁶⁵ egészen ázsiai módra beszél; a neves Saint-Lambert¹⁶⁶ és le Bret¹⁶⁷ keleties elbeszéléseket alkotnak; Pierre Ganeau¹⁶⁸ ömleng. Nicolas Grozelier¹⁶⁹ az ifjúságot nem kedvük ellenére okítja; Jacques Péras¹⁷⁰ bájosan bontakozik ki; P. Barbe¹⁷¹ igen élénk. – Akik a 12. és a 15. század közötti szerzők fabuláit és elbeszéléseit meg szeretnék ismerni, Étienne Barbazan gyűjteményét¹⁷² vehetik kézbe és mintául.

Angolok.

Az angoloknál kevesebb fabulairót találunk. Roger L'Estrange¹⁷³ és Samuel Richardson¹⁷⁴ neveit említhetjük. John Gay¹⁷⁵ más költői nemekben szerencsésebben forgolódott. Edward Moore,¹⁷⁶ ez előbbi vetélytársa, inkább saját magát, semmint az állatokat beszélgeti. Charles Denis¹⁷⁷ a francia Fontaine-t imitálta. William Wilkie¹⁷⁸ a saját epikus hangnemét transzpo-

-
- posterioribus... emendatae. Accesserunt plus quam CLXX novae... et index copiosus, Paris, 1778.]*
- ¹⁶² [A keresztnév valószínűleg elírás, a helyes névalak: Charles-Étienne Pesselier (1712–1763) francia drámaíró, fabulái: *Fables nouvelles mises en vers par M****, Paris, 1748; de Aiszóposzt drámai témának is tekintette: *Ésope au Parnasse, comédie, de M. Pesselier*, Paris, 1739.]
- ¹⁶³ [Jean-Louis Aubert (1731–1814) francia író, abbé, fabulái: *Fables nouvelles; avec un discours sur la maniere de lire les fables ou de les réciter*, Amsterdam, 1756.]
- ¹⁶⁴ [Claude-Joseph Dorat (1734–1780) francia író, fabulái: *Fables nouvelles par M. Dorat*, Paris, 1773; *Fables ou Allégories philosophiques*, I–II, Paris, 1774–1776.]
- ¹⁶⁵ [Louis Edmé Billardon de Sauvigny (1736–1812) francia szerző, keleti meséi: *Apologues orientaux dédiés à Monseigneur le Dauphin*, Paris, 1764.]
- ¹⁶⁶ [Jean-François de Saint-Lambert (1716–1803) francia költő, enciklopedista, említett keleti meséi: *Fables orientales de M. de S. Lambert, auteur des „Saisons”, etc. Nouvelle édition augmentée de pensées tirées de livres chinois, arabes, persans, turcs, espagnols, latins et françois*, Avignon, 1773.]
- ¹⁶⁷ [Antoine Bret (1717–1792) francia drámaíró, fabulái: *Fables orientales et poésies*, Aux Deux-Ponts, 1772.]
- ¹⁶⁸ [Pierre Ganeau (18. sz.) kevésbé ismert francia szerző, fabulái: *Fables nouvelles, par M. Ganeau*, Paris, 1760.]
- ¹⁶⁹ [Nicolas Grozelier (1692–1778) francia szerző, fabulái: *Fables nouvelles, divisées en six livres, et dédiées à monseigneur le duc de Bourgogne. Par M. Grozelier*, Paris, 1760.]
- ¹⁷⁰ [Jacques Péras (18. sz.) kevésbé ismert francia szerző, fabulái: *Fables nouvelles, par M. Péras*, Paris, 1761.]
- ¹⁷¹ [Philippe Barbe (1723–1792) francia egyházi író, fabulái: *Fables nouvelles divisées en six livres*, Paris, 1762.]
- ¹⁷² [Étienne Barbazan (1694–1770) francia filológus, említett műve: *Fabliaux et contes des poètes françois des XII, XIII, XIV & XVes siècles [Texte imprimé], tirés des meilleurs auteurs*, Paris, 1756.]
- ¹⁷³ [Sir Roger L'Estrange (1616–1704) pamfletíró, fabulái és kapcsolódó művei: *Sir Roger L'Estrange's Fables, with morals and reflections, in English verse*, London, 1716; *Sir Roger L'Estrange's Aesop's fables with morals and reflections, in English verse*, London, 1724.]
- ¹⁷⁴ [Samuel Richardson (1689–1761) angol író Aiszóposz-kötete: *Aesop's Fables. With instructive morals and reflections ... And the life of Aesop prefixed, by Mr. Richardson*, London, 1772.]
- ¹⁷⁵ [John Gay (1685–1732) angol drámaíró, fabulái: *Fables. By Mr. Gay*, London, 1727; *Fables. By the late Mr. Gay. Volume the second*, London, 1738.]
- ¹⁷⁶ [Edward Moore (1712–1757) drámaíró, fabulái: *Fables for the Female Sex. In verse. By E. Moore of Abingdon, and H. Brooke of Rantavan*, London, 1744.]
- ¹⁷⁷ [Charles Denis (?–1772) angol író, fabulái: *Select fables. By Mr. Charles Denis*, London, 1754.]
- ¹⁷⁸ [William Wilkie (1721–1772) angol író, fabulái: *Fables in verse, by William Wilkie, D. D. Professor Of Natural Philosophy In The University Of ST Andrews*, London, 1768.]

nálta a fabulácskáiba; és bár sem Gay csinoságát, sem Moore eleganciáját nem éri el, mégis megbecsült helye van itt. John Langhorne-t¹⁷⁹ és Alex. Russelt¹⁸⁰ elég csupán megemlíteni.

Németek.

A németekre áttérve Burkhard de Weelis vagy Wallis¹⁸¹ jut eszembe a XVI. századból, **29** aki az ókori írók sok meséjét összegyűjtötte. Joachim Camerarius¹⁸² is nagy gondnal és szorgalommal tevékenykedett ebben a műfajban, és amely fabuláit kidolgozta, azok tiszta latinításuk miatt tetszetősek. Az utóbbi években sokan vannak, akik szellemük és beszédképességük igen termékeny jeleit adják. Csoportjukban legelől jár C. F. Gellert,¹⁸³ aki már korábban közzétett egy latinul írott művet az apologusok költői nemében.¹⁸⁴ Vele egyenlő dicsérettel és ajánlással kell emléntenünk Frid. Hagedorn,¹⁸⁵ Nicol. Gisecket, vagyis valódi nevén Küszöghit, akit szülőhelyéről, Kőszegről neveztek el,¹⁸⁶ M.G. Lichtwert,¹⁸⁷ F.W. Gleimt,¹⁸⁸ Ephraim Lessinget,¹⁸⁹ Johann.

¹⁷⁹ [John Langhorne (1735–1779) angol szerző, fabulái: *The Fables of Flora*, London, 1771.]

¹⁸⁰ [Feltehetőleg nem a földrajztudós Alexander Russellről van szó, hanem William Russell (1741–1793) angol szerzőről, fabulái: *Fables moral and sentimental: in familiar verse*, London, 1772.]

¹⁸¹ [Burkhard Wallis / Waldis (1490–1556) német szerző, fabulagyűjteménye: *Esopus, ganz new gemacht, vnd in Reimen gefaßt. Mit sampt hundert Newer Fabeln, vormalis im Druck nicht gesehen, noch außgangen, durch Burcardum Waldis*, s.l., 1548;

¹⁸² [Joachim Camerarius (1500–1574) latinul író német szerző, fabulagyűjteményének kiadásai: *Historia Vitae Fortvnaeque Aesopi, Cvm Fabvllis Illivs pluribus quingentis, alijs quibusdam narrationibus, compositis studio et diligentia Ioachimi Camerarii. Quibus additae fuere & Liuianae duae, et Gellianae ac aliorum aliquot*, Leipzig, 1544; *Fabellae Aesopicae quaedam notiores ..., partim excerptae de priori ed., partim nunc primum comp. ... a Joachimo Camerario*, Leipzig, 1563.]

¹⁸³ [Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769) német költő, fabuláinak igen sok kiadása jelent meg, először: *Fabeln und Erzählungen*, Leipzig, I–II, 1746–1748.)

¹⁸⁴ Lipcsében, 1745-ben. Magát ezt a művet németre fordították ugyanott 1773-ban, Doratnak az elbeszélésről szóló értekezésével együtt. Ekkora férfiúról csak óvatosan szólunk: a könyv haszontalan, a fordítás rossz; ezt olvassuk a Bibl. Germ. Univer. XXIV. kötetében. [Christian Fürchtegott Gellert, *De poesi apologorum eorumque scriptoribus: Amplissimi philosophorum ordinis auctoritate ... disputabunt Christianus Fürchtegott Gellertus, A. M. et Ioh. Andreas Cramerus*, Leipzig, 1744; Uő., *Christian Fürchtegott Gellerts Abhandlungen von den Fabeln und deren Verfässern und vor das Rührende in der Comödie: aus dem Lateinischen übersetzt; Nebst Dorats Versuche von der Erzählung*, Leipzig, 1773. Az említett negatív recenzió, feltehetően Friedrich Nicolai tollából: *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, 24 (1775), 404–406.]

¹⁸⁵ [Friedrich Hagedorn (1708–1754) német szerző, meséi: *Versuch in poetischen Fabeln und Erzählungen*, Hamburg, 1738; *Des Herrn von Hagedorns Fabeln und Erzählungen*, Frankfurt am Main, 1753.]

¹⁸⁶ [Nikolaus Dietrich Gisecke (1724–1765) a Kőszeg melletti Nemescsón született, németül író szerző, fabulái gyűjteményes kötetében jelentek meg: *Des Herrn Nikolas Dietrich Gisecke Poetische Werke*, Braunschweig, 1767, 289–358.]

¹⁸⁷ [Magnus Gottfried Lichtwer (1719–1783) német szerző, fabulagyűjteménye: *Vier Bücher Aesopischer Fabeln*, Leipzig, 1748.]

¹⁸⁸ [A vezetéknév rövidítése valószínűleg a kötet címében szereplő rövidítést követi, helyesen: Johann Wilhelm Ludwig Gleim (1719–1803) német költő, kapcsolódó kötete: *Lieder, Fabeln und Romanzen von F. W. G.*, Berlin, 1756–1757.]

¹⁸⁹ Készített egy értekezést a fabulákról, amivel egyet lehet érteni. Vö. Bibl. Germ. Uniu. és Literatur der S. W. pag. 782. Tom. II. – Lessing ellen íródott: Lessingische Unaesopische Fabeln, nem jó ízléssel összeállított könyv, Tigurbán 1767-ben újra kiadták. Ld. Tom. I. Litter. der S. W. pag. 727. et Tom. I. Supplementum ad Bibl. Germ. Un. [Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) értekezése a fabulagyűjteményében jelent meg: *Gotthold Ephraim Lessing, Abhandlungen über die Fabel*, in: *Gotthold Ephraim Lessings Fabeln. Drei Bücher. Nebst Abhandlungen mit dieser Dichtungsart verwandten Inhalts*, Berlin, 1759. Az ellenkötet: Johann Jakob Bodmer, *Lessingische unaesopische Fabeln. Enthaltend die sinnreichen Einfälle und weisen Sprüche der Thiere: Nebst damit einschlagender Untersuchung der Abhandlung Herrn Lessings von der Kunst Fabeln zu verfertigen*,

Benja. Michaelist,¹⁹⁰ Johann Willamowot,¹⁹¹ Frid. Ewaldot,¹⁹² Wilh. Trillert,¹⁹³ Jos. Adolph. Schlegelt,¹⁹⁴ Ioan. Ant. Ebertet,¹⁹⁵ Burmant.¹⁹⁶ – Vannak még sokan mások, akik hasonló tárgyú művekkel akartak gyönyörködtetni és tanítani bennünket.¹⁹⁷ Bár sosem publikálnának azok, akikre csak Rabener híres szatírájával lehet utalni.¹⁹⁸ Barátomnak, Heinrich de Bretschneidernek az 1781-ben Lipcsében megjelent fabuláit is gyönyörűséggel szoktam olvasni.¹⁹⁹ **30**

A dánoknál a legismertebb Lud. Holberg;²⁰⁰ az oroszok közül kitűnőnek tartják Vaszilij Tredjakovszkijt,²⁰¹ Mihail Cseraskovot;²⁰² és mindenekelőtt Alekszandr Szumarakovot.²⁰³

Zürich, 1760. 1767-es kiadása ugyancsak Zürichben jelent meg. A megadott bibliográfia: *Literatur der schönen Wissenschaften und klassischen Schriftsteller aus den neuesten Journalen*, Frankfurt, Goebhardt, 1780, Bd. 2. 782. *Fables et Dissertations sur la nature de la Fable, traduites de l'allemand de M. Gotthold Ephraim Lessing, par M. d'Anthelmy Professeur a l'École Royale Militaire*, Paris, 1764 recenziója és Uo. Bd. 1. 727. *Herrn Johann Adolph Schlegels Fabeln und Erzählungen*, Leipzig, 1769 ismertetése. Az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* recenziója az imént említett *Fables et Dissertations* kötetről: 11 (1770), 250–252.]

¹⁹⁰ [Johann Benjamin Michaelis (1746–1772) német szerző, fabulái: *Fabeln, Lieder und Satyren*, Leipzig, 1766.]

¹⁹¹ [Johann Gottlieb Willamov (1736–1777) német szerző, fabulái: *Dialogische Fabeln: In zwey Büchern von dem Verfasser der Dithyramben*, Berlin, 1765.]

¹⁹² [A keresztnév rövidítése téves: Johann Joachim Ewald (1727–1762) német szerző, tanmeséi: *Sinn Gedichte: in zwey Büchern*, Berlin, 1755.]

¹⁹³ [Daniel Wilhelm Triller (1695–1782) német író és orvos, fabulái: *Neue Aesopische Fabeln, worinnen in gebundener Rede allerhand erbauliche Sittenlehren und nützliche Lebensregeln vorgetragen werden*, Hamburg, 1740.]

¹⁹⁴ [Johann Adolph Schlegel (1721–1793) német író, fabulái: *Fabeln und Erzählungen. Zum Druck befördert von Carl Christian Gärtner*, Leipzig, 1768.]

¹⁹⁵ [A keresztnév rövidítése téves, helyesen: Johann Arnold Ebert (1723–1795) német író, főleg angol szerzőket (Edward Young) fordított, 16 fabulája jelent meg a *Bremer Beiträge* hasábjain.]

¹⁹⁶ [Pieter Burman (1668–1741) német szerző, az általa kiadott fabulagyűjtemény: *Phaedri, Augusti Liberti, Fabularum Aesopiarum libri V / ex recensione Petri Burmanni, cum selectis variorum notis et suis observationibus edidit Jo. Gottl. Sam. Schwabe*, Halle, 1779–1781.]

¹⁹⁷ Ügyint: Ein halbes hundert neuer Fabeln durch L. M. v. K. (Meyers von Knouau) mit einer Critischen Vorrede des Verfassers der Betrachtungen über die Poetischen Gemählde 1744. Ugyancsak: L. M. v. K. neue Fabeln. Neue Auflage Zurich. 1767. – Végül: Versuch in Fabeln, und Gedichten. Braunschweig 1773. – Drey Büches Fabeln für allerley Leser von I. H. F. M. Berlin 1779. [A megadott kötetek pontos címleírása: Johann Ludwig von Knouau Meyer, *Ein halbes Hundert Neuer Fabeln. Durch L. M. v. K. Mit einer Critischen Vorrede des Verfassers der Betrachtungen über die Poetischen Gemählde*, Zürich, 1744; Uő., L. M. v. K. *Neue Fabeln*, Zürich, 1767; Otto Ludwig Fuhrmann, *Versuch in Fabeln und Gedichten*, Braunschweig, 1773; Johann Heinrich Friedrich Meinecke, *Drey Bücher Fabeln für allerley Leser Von J. H. F. M.*, Berlin, 1779.]

¹⁹⁸ Tom. I. Edit. Vienn. An. 1772. Sat. XI. [Gottlob Wilhelm Rabener, *Satiren*, I, Vienna, 1775, 79–84. Talán a *Klage wider die weitläufige Schreibart* című szatíra.]

¹⁹⁹ [Heinrich Gottfried von Bretschneider (1739–1810) német író, fabuláit névtelenül adja ki Pesten, ahol az Egyetemi Könyvtárban volt ekkor hivatalban: *Fabeln, Romanzen und Sinngedichte*, Pest, 1781. Korabeli német bibliográfiák szerint „Frankfurt und Leipzig” volt a kötet kiadásának helye, a főszöveg is erre céloz, 1. *Allgemeines Verzeichniß neuer Bücher mit kurzen Anmerkungen*, 6/1, Leipzig, 1781, 855. Erről Szerdahely minden bizonnyal személyes ismeretség alapján szerzett tudomást.]

²⁰⁰ [Ludvig Holberg (1684–1754) dán író, fabuláinak német kiadása: *Moralische Fabeln: mit beygefügtten Erklärungen einer jeden Fabel. Aus dem Dänischen des Herrn Barons von Holberg übersetzt durch J. A. S. K. D. C.*, Leipzig, 1751.]

²⁰¹ [Vaszilij Kirillovics Tregyakovszkij (1703–1768) orosz író.]

²⁰² [Mihail Matvejevics Heraszkov (1733–1807) orosz író.]

²⁰³ [Alekszandr Petrovics Szumarakov (1718–1777) orosz író.]

MÁSODIK KÖNYV. A REGÉNYKÖLTÉSZETRŐL.

Első fejezet.

Bemutatásra kerül a regényköltészet, annak eredete és elnevezése

A regényköltészetnek két ága van, úgy tartja a hagyomány: az egyik a rövid terjedelmű, a másik hosszú változat. Több tekintetben különböznek egymástól. Mindkettőt fabulának, azaz történetnek nevezik, ami nem azt jelenti, hogy koholmány lenne, hanem hogy mindkettőt történetmondással kell előadni: a fabula kifejezés a *for, fari* '(el)beszél' igéből származik; ezért van helye ennek a műfajnak az elbeszélő költészetben. Hogy a nevét (*fabula Romanensis*) honnan kapta, el fogom mondani. Először a rövid terjedelmű változatát tekintem át, majd arra a változatra térek rá, amely mind terjedelmét, mind megbecsültségét tekintve nagyobb.

Az első típusú regény, vagyis a románc rövid terjedelmű költemény, amely valamely valós vagy költött, új vagy régi történet egyszerű elbeszélése: egyező és könnyed verssorokkal előreheladva kap szabályos mértéket és dallamot; szerelmet vagy boldogságot, vagy valamilyen lelki szenvedélyt, indulatot foglal magában. Az ének tárgya tehát lehet történeti, vagy fikciós, és gyönyörködtető, szerelmes, **31** érzelmes; a benne foglalt gondolatok és azok kifejezése világos és őszinte; szövege dallamosan díszített, lágy, folyékony, ritmikus és tömör. E regényfajtának csak később találtak nevet, miután már megszületett. Vannak ugyanis ilyenfajta költemények valamennyi korábbi korszakban és valamennyi nemzetnél; a „*Romanum*” vagy „*Romanense*”, azaz románc elnevezést azonban csak jóval a 10. század után kapta meg. Már annak idején Achilles is, hogy haragos lelkét csillapítsa és gyönyörködtesse, hősök híres tetteit énekelte meg pengő lanttal kísérve.²⁰⁴ Ilyen költemény volt, amit ama híres Demodocus lanttal és saját hangján édesen énekelt Akhilleuszról, Odüsszeuszról,²⁰⁵ Marsról és Venusról,²⁰⁶ a Trójai Lóról és a görögök vezéreiről.²⁰⁷ A nimfák és a najádok is, gyönyörű szűzek serege, midőn egyedül voltak a Penei folyó partján, úgy tartják, felváltva történetek mesélésével mulattatták elsősorban magukat:

„Közben szól köztük Clymené Mars régi cseléről:

Mint játszott ki Vulcánust, vámolta meg ágyát,

S égbeli hány szőtt már kezdettől fogva kalandot?”²⁰⁸

Mindig is énekelni fognak ilyen történeteket, mi pedig románcoknak nevezzük őket. Ilyenfajta előadás anyagát foglalták össze Minüasz leányai,²⁰⁹ akik midőn másokkal együtt

²⁰⁴ Ilias. XI. 185. sortól. [Homérosz, *Iliász*, 9, 185–189. „lelkét csengő lanttal vidította, / szép díszes lanttal, melynek húrlába ezüst volt: / Étiön várát feldúlva szerezte magának: / épp ezzel mulatott, hősöknek zengte a hírét.” Devecseri Gábor fordítása.]

²⁰⁵ Odys. XI. 75. sortól. [Homérosz, *Odüsszeia*, 8, 75–83.]

²⁰⁶ 266. sortól. [Uo. 8, 266–294.]

²⁰⁷ 499. sortól. [Uo. 8, 499–520.]

²⁰⁸ Georg. L. IV. 345. sortól. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 4, 345–347. Lakatos István fordításában.]

²⁰⁹ [Minüasz leányai: az orkhomenoszi király leányai, Alkathoe, Arszippe és Leukippé. Szembeszegültek Dionüszosz bűvöletével, aki ezért bikává, párduccá és oroszlánná vált a szemük láttára, mire a lányokon

Bacchus ünnepi szertartását látogatták, más mesterművek között Pyramusról és Thisberől,²¹⁰ Venusról és a Napról,²¹¹ Leukothoéről,²¹² Szalmakisról,²¹³ Hermaphroditosról²¹⁴ csodás ékesszólással és édes beszéddel felváltva adtak elő.²¹⁵ Vannak és voltak ezelőtt is nemzetek, akikről írók szorgalma és hitelessége révén van tudomásunk, akár műveltek, akár barbárok is, még maguk a hatalmas Amerika természetre, nyelvre, szokásokra oly különböző népei is, akik a maguk módján, a maguk 32 szokása szerint folyamatosan bizonyosságát adják annak, hogy szeretik és művelik az ilyenfajta költészetet, melyekbe részint költött, részint valós tetteket szőnek bele. Nincs egyetlen nép sem, amelynek ne lennének ilyenfajta dalai és dalnokai.²¹⁶ Christ. Adolph Klotz,²¹⁷ akit nem egy néven ismernek, azt kérte barátjától, Ioa. Georg Jacobitól,²¹⁸ hogy találja meg az effajta történetek és énekek eredetijét még német földön túl is, és azok maradványait és mindenfajta forrásait, amit csak fel lehet lelteni, be akarta mutatni. De megvallom, ezek a toposzok olyan jellegűek, hogy kevés felel meg a várakozásoknak. Ha elmém fel tudja idézni, szemeim vissza tudnak pillantani a népek eredetére, legyen szabad kijelenteni: e történetek legrégebbi példányai csodás dolgokkal, természeti törvények fölött álló eseményekkel foglalkoznak. Amiből méltán tűnik úgy számomra, hogy az effajta költészet kezdő ösztönzését a tudatlanság adta, mely a babonás hiedelmek, sokféle természetellenes dolgok szülője szokott lenni. Minden nép életében volt ugyanis egy olyan időszak, amikor ki tudja milyen összefüggéstelen csodajelekben, termé-

is erőt vett az őrzöngés, Leukippé saját fiát, Hippaszoszt tépte darabokra. Végül Hermész könyörületből mindhármukat denevérré változtatta. Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 4, 1–30.]

²¹⁰ [Publius Ovidius Naso *Metamorphoses* 4, 55–166 szerint: babiloni szerelmespár, akiket szüleik tiltottak egymástól, ezért éjjel a városon kívül lloppva találkoztak. egy szerelmes pár Babilonban, mely azonban nem lehetett egymásé, mert frigyét a szülők ellenezték. Egy félreértés miatt mindketten megölték magukat, azt gondolván, a másikat követik a halálba. A történetnek leginkább több feldolgozása ismert, például William Shakespeare-tól, a *Szentivánéji álomban* és a *Rómeó és Júliában*.]

²¹¹ [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 4, 167–189. A Nap meglesi Venus és Mars titkos szerelmi találkáját, és elárulja férjének, Vulcanusnak, Venus pedig bosszút áll.]

²¹² [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 4, 190–273. Leukothoé perzsa királylány, Orkhamosz lánya. Héliosznak beleszeretett és magáévá tette. A napisten elhagyott kedvese, Klütie beárulta ezt a lány apjának, aki ezért elevenen eltemette. Héliosznak belőle sarjastotta a tömjént.]

²¹³ [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 4, 274–316. Szalmakisz forrásnimfa elutasította a Artemisz pártfogását. Nem kedvelte a vadászatokat, életét a hiúság és semmittevés töltötte ki. A mitológia szerint teste összeolvadt Hermaphroditoszéval, kétnemű lénné vált.]

²¹⁴ [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 4, 317–388. Hermaphroditosz a görög mitológiában Hermész és Aphrodité fia, akire Szalmakisz nimfa ráerőszakolta szerelmét, és kérésére kettejük az istenek egybeforrasztották egy kétnemű lénné.]

²¹⁵ Ovid. Met. Lib. IV. az elejétől. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 4.]

²¹⁶ Ilyenek a bárdok, toverrák, trovatorok, a latinoknál feltalálók és poéták, a franciáknál trubadúrok, a spanyoloknál canterrák: akik dalokat költenek, és városról városra járva énekelik azokat, vagy fejedelmek szolgálatában kegydíjat érdemelnek ki. [Bárd: proto-kelta eredetű elnevezés, jelentése 'hangosan imádkozni, énekelni'. A keltáknál bárdnak a druidák meghatározott csoportját (krónikásokat, költőket) nevezték, a 18. század végén az Osszián-recepcióval elterjedve általában a nemzeti költők elnevezésévé vált. A toverra, trovator, trubadúr az újlatin nyelvekben a középkorban elterjedt elnevezése az olyan költőnek, aki ellentétben a fizetésért éneklő dalosokkal, a jongleurökkal, a(z) elsősorban szerelmi tematikájú költészetet csupán kedvtelésből művelte. A canterra elnevezés a canto 'énekel, dalol' latin szótóból ered, az előbbihez hasonló jelentéssel.]

²¹⁷ [Christian Adolph Klotz (1738–1771) göttingeni, majd hallei filozófia professzor, filológus, költő. Irodalomtörténeti nézeteit *De vera indole historiae litterariae*, Halle, 1769 című művében összegezte.]

²¹⁸ [Johann Georg Jacobi (1740–1814) német költő, a hallei, majd a freiburgi egyetem professzora.]

szetfeletti szörnyűségekben könnyed hiszékenységgel hittek, és azokat gyakorta terjesztették szóban, dalban szájról szájra, közös erőfeszítéssel. – Miután a világosodó fény legyőzte ezt a tudatlanságot, elenyésztek a vak előítéletek az igazság előtt, már nem azért mesélnek majd csodás és hihetetlen, idomtalan dolgokat, hogy hitelt adjanak ezeknek, hanem hogy igen alkalmas módon nevéssenek rajtuk, és így gyönyörködjenek. Így a románcos történetek a csodás és hihetetlen dolgokról áttértek a történeti, valószerű eseményekre. Hitelességre törekvőnek nevezem azokat a nyers és népszerű dalokat, amelyek minden nemzetnél a **33** legeredetibb és legősibb daloknak számítanak. Ha például a római költők modern feldolgozásait vesszük górcső alá, mit látunk? Vagy régi történeteket mondanak el újra, vagy újakat hoznak létre; és ha a régi történet elmondása során valamilyen hihetetlen vagy csodás dologhoz érnek, mint a híres Schiebeler Pandóra szelencéje kapcsán;²¹⁹ játékként, tréfaként, allegóriaként, vagy valamiféle tanulságként ismétlik azt el. Ha pedig valamilyen történeti eseményt beszélnek el, mint Löwen Lucretiáról,²²⁰ akkor vagy az erény szépségét ajánlják vele, vagy a vétek büntetésével szembesítenek. Mindkét fajta történet a lélek egy sajátos érzését, indulatát kell, hogy magába foglalja. Az új és modern ízlés szerint folytatott történetek, amennyiben nem ama régi, nyers évszázadok természetéhez, hanem a mi korunkhoz vannak tudás és művészi fogások tekintetében csiszolva, pontosan alkalmazva vannak a valószínűség minden törvényéhez, és a józan ész alapján adatnak elő. El kell ugyanis távolítani, ami mesterkéltséget, nagy elmunkálatokkal elkészített dolog, ami túllontúl kifinomult szellemességet, gonddal keresett díszítettséget, túlzottan ragyogó fényt tartalmaz; mivel az effajta énekeknek első és legősibb erénye a természetesség, egyszerűség, könnyedség és eredendő tisztaság. A spanyolok és a portugálok, úgy mondják, ebben a költői műfajban mindenkinél jobban kitűnnek, nem annyira azért, mintha igen gyönyörködtető, kiváló történetekkel bírnának, hanem mert a meséléshez, daloláshoz nagyobb lelkesedéstől fűtve fognak hozzá; és nagy számú, értékes ódájuk van. Az ő effajta tehetségüket azok írják le nekünk, hiteles tanúsággal, akik mindkét nemzet területeit, szokásait alaposabban megfigyelték. Számtalan régi és új románcos énekük van. Nem lenne érdektelen ezeket egymással összevetni. A régebbi szerzőik leginkább olyan énekeket költöttek, melyek történeti, komoly, katonai, szomorú és komor tárgyúak, azon idők ízlését és szellemét tükrözik, amikor az ódákat magasztalták leginkább. Ezek amilyen ritkán emelkednek magasba, olyan szószátyárok, **34** csiszolatlanok és műveletlenek; nagyzóló kifejezések, összerántott ritmus, rossz befejezés jellemzi őket. Újabb költők azonban, mind anyaguk, mind hangnemük, mind dikciójuk tekintetében kiemelkedőek; szerelmi viszonyokat énekelnek meg, ezt lehellik magukból, ezer színnel és virággal édesgetnek, és ahogy egyre lágyul hangjuk, mezőkön, gyönyörűségek helyszínén fakadnak dalra. Mikor ezen gondolkodom, gyakran arra jutok, hogy úgy higgyem, ez az igen kemény és határozott nemzet ősei temperamentumával, régebbi karakterével teljes mértékben leszámolt. E kor német szerzői híresebbek, és számomra úgy tűnik, gyönyörűséggel teljesebbek. Hogy megbecsülésem okán meg is nevezek egyeseket: Wil. Lud. Gleim,²²¹

²¹⁹ [Daniel Schiebeler, *Pandora* (1769) = *Poetischer Hausschatz des deutschen Volkes*, hrsg. Oskar Ludwig Bernhard Wolff, Leipzig, 1850, 495–496.]

²²⁰ [Johann Friedrich Löwen, *Romanzen. Nebst einigen andern Poesien*, Hamburg, Bremen, 1769, 11–14. *Die mit ihrem tapfern Tarquin in dem Kampfe der Tugend herrlich siegende aber doch zuletzt desiegte schöne Lucretia.*]

²²¹ [Johann Wilhelm Ludvig Gleim (1719–1803) német költő. Pl. *Max. Eine Romanze*, Weimar, 1774.]

Ioh. Fried. Löwen,²²² Daniel Schiebeler,²²³ Lud. Christ. Hein. Hölty,²²⁴ Christian. Fel. Weisse,²²⁵ Joh. Ben. Michaelis,²²⁶ Hen. von Bretschneider,²²⁷ Mag. Gottfr. Lichtwer²²⁸ érdemi a pálmát ezen a téren. Vannak itáliai, francia és angol szerzők is, és vannak a mi nemzetünkben származó magyarok is, valamint más rokon népekből való szerzők, akik ezekben a rövid románcos mesékben igen elbájoló ügyességet, tehetséget, poétai ízlést mutattak. Példázataikat nem onnan veszik, mint a régiek: nem csodákról, gigászokról, tölgyekről, méregkeverésről, démonokról, sárkányokról és hasonló, bárgyú fantázia-teremtményekről énekelnek. Amennyire az szükséges, műveik érett, józan költészetre, jó ízlésre és lelkiületre épülnek; melyekben, úgy halljuk, a született, őszinte szépség, a szellem tiszta ragyogása, egyszerűség és gondosan elrendezett nagyvonalúság ölt testet igen kellemes belső öntudattal. Ezek a kiválóbb románcok, melyekről a fenti módon nyilatkozik a Francia Enciklopédia,²²⁹ Rousseau zenei lexikonja²³⁰ és Johann Georg Sulzer.²³¹ Erősen kívánom, hogy amint az igen híres spanyol nemzet a saját költeményeit ősi írásokból és a nép szájáról kezdte összegyűjteni és kiadni,²³² ő maga termékenyen kövesse 35 ezt az igen bölcs elhatározást, és hogy ez a példa más népeket is megragadjon. Ennek ugyanis többszörös haszna lenne. Ugyanis ezekben a művekben látni lehet a költészet, történetírás és történetmondás évszázadok alatt bekövetkezett fejlődését, a különböző időszakok és népek szellemiségét és szokásait; ebből költői vetélkedés és ízlésformálás fakadhat. Hallom, és amint a fenti véleményemből következik, nagymértékben kíváncsi vagyok, hogy valamely, a magyar irodalomban jártas férfiú ezen az ügyön dolgozik, és amint a végére jár, baráti segítséget és szorgos tevékenységet vár.²³³ – Ezzel lezárom ezt a tárgyat, és egy másik fajta románra térek rá, amelyet jobban szeretnek és használnak; ez jelen értekezésem legjelentősebb és legbővebben kifejtett tárgya.

A nagyobb terjedelmű, jobban megmunkált regények e kor gyönyörűsége, és amint mondják, az erkölcs és a becsület legjobb gyakorlóiskolája. Ez a költői mű véletlen esemé-

²²² [Johann Friedrich Löwen (1727–1771) német költő, színháztudós. Pl. *Romanzen. Nebst einigen andern Poesien*, Hamburg, Bremen, 1769]

²²³ [Daniel Schiebeler (1741–1771) német költő. Pl. *Romanzen mit Melodien*, Leipzig, 1768.]

²²⁴ [Ludwig Christoph Heinrich Hölty (1748–1776) német költő, a göttingeni Hainbund tagja. Ld. *Christ. Lud. Heinr. Hölty's sämtlich hinterlassne Gedichte: Herausgegeben von Adam Friedrich Geisler, dem Jüngern*, Halle, 1783.]

²²⁵ [Christian Felix Weisse (1726–1804) német költő, ifjúsági író. Pl. *Amazonen-Lieder*, Leipzig, 1762.]

²²⁶ [Johann Benjamin Michaelis (1746–1772) német költő, pl. *Johann Benjamin Michaelis Poetische Werke*, Giessen, 1780; *Amors Gukkasten: Eine Operette in Einem Aufzuge*, Leipzig, 1772.]

²²⁷ [Johann Heinrich Gottfried von Bretschneider (1739–1810) német író, l. 199. jegyzet.]

²²⁸ [Magnus Gottfried Lichtwer (1719–1783) német fabulairó. Pl. *Das Recht der Vernunft: in fünf Büchern*, Frankfurt, 1771.]

²²⁹ [*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, 1751, Vol. 14., 343. *Romance* címszó, Denis Diderot szerzőségével.]

²³⁰ [*Dictionnaire de musique*, ed. Jean-Jacques Rousseau, Paris, 1764, 467. *Romance* címszó.]

²³¹ [Allgemeine Theorie der Schönen Künste, 2. hrsg. Johann Georg Sulzer, Leipzig, 1774, 988–989. *Romanze* címszó.]

²³² Az első kiadások között van egy antwerpeni, Philippe Nutiusnál, 1568-ból. *Cancionero de Romances*, en que estan recopilados la mayor parte de los Romances Castellanos stb. [*Cancionero de Romances en que estan recopilados la mayor parte de los Romances Castellanos, que hasta agora se han compuesto*, ed. Philippe Nutius, Anuers, 1568.]

²³³ [Feltehetően a *Magyar Hírmondó* 1782. január 16., 33–34. oldalán Révai Miklós és Rát Mátyás által közzétett népdalgyűjtési felhívásra utal.]

nyek története, mely a szerencse folyton változó játéka után, a mesterség és szorgalom csodálatra méltó kísérletei után, a szereplők sok veszedelme, remekül kigondolt szerelmi vagy gyűlöletbéli viszontagságai után végül boldog véget ér. E költői mű hosszadalmas, és amint a gyakorlat mutatja, szinte mindig prózai beszédnembben van kidolgozva; benne bonyodalmak bonyolódnak a bonyodalmakból, az egész történet sok ármánykodás közepette zajlik, és kétes kimenetelű helyzetek után jut el a végéhez. Ilyenek Héliodórosz *Aethiopica*-ja,²³⁴ Akhilleusz Tatiosz *Erotica*-ja,²³⁵ Barclay *Argenis*-e,²³⁶ Boccaccio *Decameron*-ja,²³⁷ Richardson *Pamelája*,²³⁸ Wieland *Agathonja*,²³⁹ Hermes *Iter Sophiae*-ja,²⁴⁰ és számtalan más műalkotás. A regények nemcsak szerelmi témájúak lehetnek, mint régebben, hanem politikai regények is, mint Fénelon *Telemachus*-a,²⁴¹ Marmontel *Belisarius*-a.²⁴² És vajon lovagi, háborús és katonai regény lehetséges? Ezt megerősíti Giambattista Cinzio Giralaldi,²⁴³ 36 és mivel semmi nem cáfolja, könnyen egyetértek, még ha ez nem is epika; mert ki fogjuk mutatni, hogy a regény és a nagyeposz között többfajta különbségtételnek is megvan a helye. Nálam a regény az alapanyaga szerint lehet *erotikus* vagy szerelmi, *politikai* vagy polgári, *hősi*, azaz lovagi, katonai, hadi és *pásztori*. Ezek erényei egyszerre is jelen lehetnek egyetlen műalkotásban, ez esetben *vegyesfajúnak* nevezzük; de egyesével, elkülönítve is megtestesíthetik a típusokat az egyes alkotások. Emiatt nem tetszik Giralaldi véleménye, mivel azt gondolja, ezeknek a történeteknek az elnevezése a *ῥῶμη*, azaz 'erő, vagy bátorság' kifejezésből ered; mivelhogy szerinte csak heroikus tetteket lehet bemutatni az ilyenfajta művekben.²⁴⁴

Pierre Daniel Huet, ennek teljes tudományában igen járatos előjáró az ő nagyon híres művében, melyet a regények eredetéről írt,²⁴⁵ úgy véli, igen súlyos érvekkel megtámogatva, hogy ennek a műfajnak a feltalálását és első példányait a keleti népekhez, úgymint az egyiptomiakhoz, az arabokhoz és perzsákhoz, szíriaiakhoz és indiaiakhoz kell visszavezetni. Ennek a feltételezésnek az alapja és lényege, hogy az ilyenfajta történetek kiötlői, akiknek művei vagy emlékezete sok évszázadon és veszedelmen át egészen a mi korunkig fennmaradtak, vagy ezen népekből származnak, vagy velük kapcsolatban álltak. Ezeket ő hosszan és a lehető legnagyobb hitelt érdemlően felsorolta. A másik dolog, ami erre a véleményre vezette, e nemzetek természete és szokása, nevezetesen hogy minden lelki rezdülésüket szimbólumok és allegóriák által szokták kifejezni, és egész teológiájukat, filozófiájukat, különösen pedig

²³⁴ [Héliodórosz Kr. u. 3. századi görög regényíró. Említett regénye: *Aithiopika* (magyar címe: *Sorsüldözött szerelmesek*).]

²³⁵ [Akhilleusz Tatiosz Kr.u. 5. századi görög regényíró. Az említett regény, pontosabban szerencsétlen szerelmi történetek gyűjtőköteté, az *Erotika* azonban a Nikaiai Partheniosz műve, de szövege Akhilleusz Tatiosz regényének (*Leukippe és Kleitophon*) editio princeps-ében maradt fenn.]

²³⁶ [John Barclay, *Argenis*, Paris, 1621. A regény eredetileg latin nyelven íródott, később fordították le angolra.]

²³⁷ [Giovanni Boccaccio, *Decamerone*, Napoli, 1470.]

²³⁸ [Samuel Richardson, *Pamela, or, Virtue Rewarded*, London, 1740.]

²³⁹ [Christoph Martin Wieland, *Geschichte des Agathon*, 1–2, 1766–1767.]

²⁴⁰ [Johan Timotheus Hermes, *Sophiens Reise von Memmel nach Sachsen*, Leipzig, 1769–1773.]

²⁴¹ [François de Salignac de la Mothe-Fénelon / François Fénelon, *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse*, Paris, 1699.]

²⁴² [Jean-François Marmontel, *Bélisaire*, Paris, 1767.]

²⁴³ [Giambattista Cinzio Giralaldi (1504–1573) itáliai humanista a *Discorso intorno al comporre de' romanzi*, Venezia, 1554 című kötetében.]

²⁴⁴ [Uo., 5.]

²⁴⁵ [Pierre Daniel Huet (1630–1721) francia tudós, filozófus, akadémikus, a dauphin tanára, a caen-i jezsuita kollégium neveltje. Említett műve: *Traité philosophique de l'origine des Romans*, Paris, 1693.]

morális és politikai nézeteiket parabolákba és fabulákba szokták burkolni. Olyannyira tudós és erős alapokon nyugvó az ő érvelése, hogy még az erre a véleményre nem hajlók és a vele egyet nem értők is hitelt érdemlőnek kénytelenek elismerni. Úgy hiszem, a régi idők első regényei szolidabban és ritkábban tárgyaltak szerelmi történeteket, a pajkosságtól és a szennytől hosszú ideig tartózkodtak. Tudjuk ugyanis, hogy az ókori emberek annál inkább voltak az 37 erkölcsök őszinteségére és a becsületességre nevelve, és maradtak ehhez hűek, minél egyszerűbbek voltak, és minél inkább hozzászórtak a békéhez és a kemény munkához.

A görögök ezt a regénytípust adoptálták, és amint más művészeteket és tudományokat, éppúgy a regényköltészetet is szorgalmukkal és ízlésükkel átátalakítva művelték; szinte úgy tűnhet, náluk másodsorra születik meg e műfaj. Valószínű, hogy a tökélyét és tisztaságát az ión Milétosz népei rontották meg először, és a sokszoros szabadosság révén elcsúfították.²⁴⁶ Ez a nemzet ugyanis kezdetben bővelkedő és hatalmas volt; ezért történt, hogy az emberek teljesen alámerültek a luxusban és a gyönyörökben, és nagymértékű, általánossá váló elpuhultságukról híresültek el. A milétosziak Iónia többi népét tudásban és szellemi gyönyörűségekben messze meghaladták, és a világ színe előtt a szerelmes és pajkos elbeszéléseik révén váltak közmondásossá. Az egyik milétoszi polgár, Arisztidész²⁴⁷ igen sokat írt, fikciókkal gyarapítva a történeteket, és elérte, hogy az erotikus beszélgetés és beszéd a „milétoszi” jelzőt kapja:²⁴⁸ ezért azok a regények, amelyeket most római meséknek nevezünk, egykor milétoszi mesék voltak. A milétosziakhoz hasonlóak voltak a szübariták, akik Lucaniában lévő városukról kapták nevüket.²⁴⁹ Ezen itáliai tartománybeli „rokonok” a luxusnak és a gyönyörűségnek minden lehetséges határon túl hódoltak, saját akaratukból. Erkölcsük és szellemiségük hasonlósága, Hérodotosz tanúsága szerint,²⁵⁰ szorosabbra húzta közöttük a társiasság kötelékét, ami barátsággá vált; és amint ebből 38 következnie kellett, hogy amik Ázsiában a milétoszi mesék voltak, azok lettek Itáliában az igen hírhedt szübarita történetek. Több ilyen jellegű mű született és terjedt el, ezt a legkevésbé sem kétlem: annak azonban nem kevésbé örvendek, hogy valamennyi a maga szerzőjével együtt nem a múlt idők méltányta-

²⁴⁶ [Az ún. „milétoszi történetek” alpműve a Kr. e. 2. században élt görög Arisztidész *Milétoszi történetek* című, töredékesen fennmaradt prózai novellafüzére, mely erotikus témájú novellákat ágyazott kerettörténetbe, helyszínük Milétosz volt.]

²⁴⁷ [Milétoszi Arisztidész, Kr. e. 2. századi görög író, az előző jegyzetben említett *Milétoszi történetek* mellett számos románc szerzője.]

²⁴⁸ Arisztidész milétoszi történeteit latinul meghonosította L. Sisenna, aki a Corneliusok nemes nemzetségéből származott, Hortensius és Sulpicius korában, igen tudós férfiú, a legjobb tudományoknak szentelte magát, akiről Cicero a Brutusban, n. 64. és 74. a Törvényekben Lib. I. n.2, a Div. Lib. I. n. 44 helyeken ír. Az ő példájával akarta hibáját menteni Ovidius, aki így könyörgött az Augustushoz írt levelében: Sisenna Arisztidészt fordította, nem derogáltak neki a történet csúf tréfái. És: Magával együtt legyőzte Arisztidész a milétoszi vétkeket; mégis elűzték hazájából. A milétoszi történetekről és beszédmódról sok említés esik az antikvitásban. Apuleius midőn a saját *Metamorphoses*-ét kezdi, azt mondja, hogy milétoszi beszédmódban alkotta meg történeteit. [Lucius Cornelius Sisenna (Kr.e. 120–67) római katonai tisztviselő, némi bizonytalansággal neki tulajdonítja az ókortörténet Arisztidész művének *Milesiae fabulae* című latin fordítását. Az említett, rá vonatkozó szöveghelyek: Marcus Tullius Cicero, *Brutus*, 228, 259–260.; uő. *De legibus*, 1, 7.; uő. *De divinatione*, 2, 54. Publius Ovidius Naso, *Tristia*, 2, 413–414, 443–444. Lucius Apuleius *Metamorphoses* / *Asinus aureus* című műve bevezetésében valóban a milétoszi történetek mintájára hivatkozik.]

²⁴⁹ [Szübarisz ókori itáliai város Calabria tengerpartján, melyet akháj telepések alapítottak Kr. e. 720-ban. A régió neve Lucania, mely az az Appennini-félsziget déli részének adott területét jelöli. Már az ókorban hírhedté váltak lakosai élvhajász és elpuhult életmódjukról, erre utal a „szübarita” jelző rokon jelentése is.]

²⁵⁰ [Hérodotosz a szübarisziakról: *Hisztoriai* / *Történelem*, 5, 44.]

lanságából, hanem teljes joggal eltöröltetett; semmiféle kárunk, de hasznunk sem volt ezek romlásából. Ovidius említ szübarita történeteket: azt sem kerüli meg, ki alkotott akkortájt szübarita történeteket. Nem régi műről van szó, hanem nem sokkal Ovidius ideje előtt a szübarita történetek mintájára egy bizonyos római által készített, obszcenitással teli műről, melyet ezen a néven csupán a becsület kedvéért neveznek.²⁵¹ Ez az egy, ha más nem is lett volna, a kellőnél is elegendőbben bizonyítja, hogy az ilyen semmirekellő kitalációk, csúf csinálmányok mennyire tetszettek a rómaiaknak. Maga Ovidius is több obszcenitás íróját, mesterét felsorolja, amikor saját magának kegyelemért esd Augustus Caesarnál, demonstrálva mások büntetlenségét.²⁵² Nagymértékben ide tartozik, amit Plutarkhosz beszél el. Surena pártus vezér,²⁵³ aki M. Crassust²⁵⁴ és a római hadsereget húszezer fő lemészárlásával megfutamtította, mikor Arisztidész könyveit²⁵⁵ a a hadvezér kincsei között megtalálta, Szeleukeiában²⁵⁶ a szenátus szeme láttára, füle hallatára felhánytorgatta a rómaiaknak az elpuhultságot, mivel lelküket még a háborúban sem képesek elszakítani a pajkos, kéjteli dolgoktól.²⁵⁷ – Az ilyenfajta költői műveket, melyeket előbb 39 milétosziaknak, majd szübaritáknak neveztek, mi római meséknek nevezzük egy olyan megjelöléssel, mely először nem Itáliában, hanem a franciáknál jelent meg. A rómaiak ugyanis, akik azt hitték, hogy nekik joguk van mindent elfoglalni, nyelvüket, beszédüket bevezették az alávetett területeken, hogy a latinítás legyen a hatalom tanújele, velejárója és uralkodónője, és a népeket ne csak fegyverrel és esküvel, hanem a nyelv láncával is alávetve tartsák.²⁵⁸ Hogy a gallok között a latinítás nem kis mértékben virágzott, arra sok érv, bizonyíték és írói példa van. De miután más népek is beözönlöttek ezekben a régiókba, és fegyvereikkel az uralom nyugalmát kezdték megzavarni, majdnem akkora kárt szenvedett a római nyelv, amekkora korábbi hatalma volt. Mert amiként a népek, úgy maga a latinítás is összekeveredett a gall, vagy kelta, vagy aquitán, vagy frank, vagy teuton nyelvekkel; míg végül a római nagysággal együtt Latium nyelvének tisztasága is elenyészett. Nincs értelme jelen tárgyunk szempont-

²⁵¹ Lib. II. Trist. Augustus Caesarhoz. Egyes tudósok úgy gondolják, hogy ezen a helyen Hemitheonra utal a Sybaritanus, vagyis szübarita jelző, akiről Philo és Lucianus is megemlékezik. A neves Huet nem így véli, mivel Hemitheon nem nevezhető hazáját tekintve szübaritának, hacsak nem gondoljuk azt, hogy 500 évvel Ovidius előtt élt. Szübariszt ugyanis 500 évvel Ovidius előtt eltörölték a föld színéről a crotoniak. Máshonnan úgy veszi, hogy Hemitheon Thuriából származik, mely várost az athéniai alapították Szübarisz romjainál; és annál valószínűbb, hogy sokkal korábban élt Ovidiusnál, mint hogy azt lehet mondani, ő a fő alkotója a szübaritaságnak, azaz a romlottságnak. [A szübarita jelző használatára vonatkozó források: Publius Ovidius Naso, *Tristia*, 2, 416–417.: „Eubius, impurae conditor historiae, / nec qui composuit nuper Sybaritica, fugit.” Alexandriai Philón, *Mózes élete*; Lukianosz, *Adversus Indoctum*, 23. Hemitheonról. Pierre Daniel Huet, *Traité philosophique de l'origine des Romains*, Paris, 1693, 118. Szübariszt Kr. e. 510-ben a krotóni seregek pusztították el, lakói Kr. e. 443-ban nem messze a régi várostól egy új várost alapítottak Thuriót / Thurií néven. Lukianosz az előbb említett helyen egy bizonyos Hemitheonnak tulajdonítja a *Sybaritica* című gyűjteményt, akit a „cinadeus” jelzővel illet, ami azt jelenti, hogy Sotades követője volt.]

²⁵² Idézett helyen. [Publius Ovidius Naso, *Tristia*, 2, 413–414, 416–417, 443–444.]

²⁵³ [Eran Spahbod Surena (Kr. e. 84–Kr. e. 52) pártus hadvezér, a Suren-ház tagja és a rómaiak legyőzője a Carrhae-i csatában.]

²⁵⁴ [Marcus Licinius Crassus (Kr. e. 114–Kr. e. 53) római politikus, hadvezér, az első triumvirátus tagja.]

²⁵⁵ [Arisztidész könyveit l. 246. jegyzet.]

²⁵⁶ [Szeleukeia jelentős ókori város Mezopotámiában a Szeleukida, pártus és szászánida birodalmak idején, a Tigris folyónál.]

²⁵⁷ M. Licinius Crassus életrajzában. [Plutarkhosz, *Párbuzamos életrajzok*, Marcus Licinus Crassus, 32.]

²⁵⁸ Ld. Valerius Max. Lib. II. Cap. 2. S. Augustinus L. X. de Civit. Dei Cap. 17. [Valerius Maximus, *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX*, 2, 2.; Augustinus Aurelius, *De civitate Dei*, 10, 17.]

jából bemutatni a romlás történetét, és ezen igen büszke nyelv romjait. Mikor már mindez lezajlott, éltek Gallia azon részén, melyet ebben az időben is provinciának nevezünk, a gallokhöz tartozó ligurok,²⁵⁹ akik a tudományokat, és különösen a költői művészetet, amennyire azokban a kemény időkben lehetett, kiemelkedően művelték. E kevert, származékos latinítással történeteket és meséket írtak prózában és versben; számukra a 'romanizálni' kifejezés annyit tett, mint számunkra a 'költetni', 'komponálni' és 'mesélni'. A költésnek, mesélésnek, éneklésnek ez a szabados formája annyira megerősödött a következő években, és szelvényében hosszában olyan erőteljesen terjedt, hogy szokásba jött szépnek tartani a korabeli valós események és történetek oda nem illő hazugságokkal való kicifrázását. Az igazságnak és a latinitásnak **40** év az igen szerencsétlen veszedelme makacsul tartotta magát a Meroving²⁶⁰ és a Karoling²⁶¹ időkben is, sőt magának Capet Hugonak²⁶² az uralma alatt is hevesen terjedt. Mivel pedig e provinciabeli költők, mesélők, bárdok, vagy énekesek, gall ligurok e nyelvi keveredésben még mindig a legtöbbet őrizték meg a latinból, az ő meséiket római meséknek, nyelvüket egészében véve rómainak és provinciálisnak lehet nevezni, erős különbségtétellel.²⁶³ Senki sincs, aki meg tudná mondani azok számát, akik ebben a korban Galliában, Hispániában, Itáliában, Angliában és Germániában hasonló módon meséket költöttek. Sokkal több hever a feledéstől eltemetve, mint azok, akiknek nevét, műveit ismerjük. Ide tartoznak Garin le Loherin,²⁶⁴ Tristan,²⁶⁵ Tavi Lancelot,²⁶⁶ Franciscus Andreas,²⁶⁷

²⁵⁹ [A ligurok az ókori Liguria lakói, amely Itália északi részétől Gallia déli részéig terjedt a Római Birodalom idején.]

²⁶⁰ [A Merovingok dinasztíája a különféle európai frank államalakulatokban uralkodott az 5-től a 8. századig.]

²⁶¹ [A Karolingok dinasztíája vezette a Frank Birodalmat és utódállamait a 8-diktól a 10. századig, miután 751-ben megdöntötték a Meroving ház uralmát.]

²⁶² [Capet Hugó (939 körül–996) a frankok hercege, majd Franciaország királya 987-től haláláig, a Capeting-dinasztia első uralkodója.]

²⁶³ Guido Cavalcanti, Pietro Bembo, Giambattista Cinzio Giral di, Lodovico Dolce, Pierre Huet és mások, szinte végtelen számban. [Guido Cavalcanti (1255–1300) firenzei költő. Pietro Bembo (1470–1547) itáliai humanista, nyelvi kérdésekről írott műve: *Prose della volgar lingua*, Venezia, 1525. Giambattista Cinzio Giral di (1504–1573) itáliai humanista a *Discorso intorno al comporre de' romanzi*, Venezia, 1554 című kötetében. Lodovico Dolce (1508/10–1568) velencei humanista, *Osservationi nella volgar lingua*, Venezia, 1550 című művében. Pierre Daniel Huet, *Traité philosophique de l'origine des Romans*, Paris, 1693 című művében.] – Hogy e csúfság mennyire megrontotta azon idők történeti igazságát, világos Nagy Károly életrajzából, melynek összeállítását botor mód Turpinusnak, Reims érsekének tulajdonították, holott az életrajz több mint 200 évvel korábban keletkezett e főpapról. Ez a szarvashiba sokat elmond ama korok tudatlanságáról, és bizonyos, hogy több efféle esetet is feltételezhetünk. Ilyeneket fel is sorol a neves Huetius. [Pierre Daniel Huet idézett megállapítása (*Traité philosophique de l'origine des Romans*, Paris, 1693, 131–132) a *Historia Karoli Magni et Rotholandi* című szövegre utal, melynek szerzője ismeretlen, Pseudo-Turpinus névvel illetik. Nagy Károly (742–814) frank uralkodó. Tilpinus / Turpinus (?–794/800) 748-tól Reims érseke, Nagy Károly kíséretének egyik tagja.]

²⁶⁴ [Garin le Lorrain / Garin le Loherin / Roman de Garin – 12. századi *chanson de geste* műfajú verses elbeszélés.]

²⁶⁵ [Tristan et Iseult / Tristan et Isolde – 12. századi tragikus lovagi románc, melyet Chrétien de Troyes tett ismertté, számos későbbi feldolgozással.]

²⁶⁶ [Lancelot a kerekasztal egyik lovagja, történetét ugyancsak Chrétien de Troyes tette ismertté *Lancelot ou le Chevalier de la charrette* című lovagi románcával a 12. században.]

²⁶⁷ [A névalakot ebben a formában nem sikerült azonosítani, talán Andreas Capellanus / Chaplain 12. századi szerző, *De amore* című románc-paródiája szerzőjére utal.]

Bertrand,²⁶⁸ Szent Grál,²⁶⁹ Merlin,²⁷⁰ Artúr,²⁷¹ Perceval,²⁷² Perceforest²⁷³ és még sokak történetei azon 127 költőtől, akik 1300 előtt éltek, és akiket Fauchet megrostált;²⁷⁴ továbbá azoktól a gall liguroktól, akiknek életét Jean de Nostradame feljegyezte.²⁷⁵ – Valaki azt is tudni szeretné, hogy e történeteket írásban közzétéve ki adta nekik elsőként a 'római' melléknevet, és jelölte meg e név általi hazugsággal azt a műfajt, melyet akkor Európa közössége már használt? Válaszolok: nekem mindenekelőtt feltűnik a *Rózsáról* írott könyv, melyet a 13. században állított össze Guillaume de Lorris egy igen bájos hölgy tiszteletére,²⁷⁶ és amit negyven év után folytatott, és befejezett, lezárt Ioannes 41 de Meun, melléknevéen Clopinel prédikátor.²⁷⁷ A germánoknál Wolfram Eschilbachot²⁷⁸ gondolják elsőnek.

²⁶⁸ [Bertrand du Guesclin a százéves háború breton származású kiemelkedő francia katonai parancsnoka volt, alakját a *Chanson de Bertrand du Guesclin* lovagi románc örökíti meg.]

²⁶⁹ [*Lancelot – Grail / Vulgate Cycle / Pseudo-Map Cycle* – a Szent Grál mondakörét feldolgozó középkori irodalmi lovagi románc-ciklus. Maga a Szent Grál az Artúr-mondakör titokzatos, szent tárgya, ami a birtoklójának földi és égi szerencsét és boldogságot ad. A Grált csak a kiválasztott személy találhatja meg, ám sosem mutatkozik meg olyan formában, hogy származása és formája pontosan meghatározható legyen, pl. egy edény, amibe Arimathiai József felfogta Jézus véré, vagy csodálatos erejű kő, amit Munsalvaesche várában őriznek.]

²⁷⁰ [Merlin, a legendás varázsló történetét névtelen 15. századi lovagi románc dolgozta fel *Of Arthour and of Merlin* címen.]

²⁷¹ [Artúr briton király ma ismert alakja Galfredus de Monmouth *Historia Raegum Britanniae* című művében bukkan fel, kérdéses, létező személy volt-e. Történetének legismertebb románcos feldolgozása a 15. századból *Le Morte d'Arthur* címen Sir Thomas Malory műve.]

²⁷² [*Perceval* – Chrétien de Troyes ötödik, egyben utolsó, befejezetlen lovagi regénye. *Parzival* címe Wolfram von Eschenbach is feldolgozta, a középkori Artúr-mondakör része.]

²⁷³ [*Le Roman de Perceforest* – anonim középkori lovagi románc, ugyancsak az Artúr-mondakörhöz kapcsolódik.]

²⁷⁴ [Az eredeti Falchetus névalak helyesen: Claude Fauchet (1530–1601) említett műve: *Recueil de l'origine de la langue et poésie Française, ryme et romans: Plus les noms et sommaire des oeuvres de CXXXVII poètes François, vivans avant l'an MCCC*, Paris, 1581.]

²⁷⁵ [Jean de Nostredame (1522–1576/7) említett könyve: *Le Vite Delli Piv Celebri Et Antichi Primi Poeti Provenzali: Che fiorirno nel tempo delli Ré di Napoli, & Conti di Prouenza, liquali hanno insegnato à tutti il Poetar Vulgare*, Lione, Marsilius, 1575.]

²⁷⁶ Verdier Bibliothèque Francoise, La Croix du Maine Bibl. De France. [Az említett szöveg az ún. *Le Roman de la Rose* / *Rózsaregény* valóban a 13. században században íródott, francia szerzője Guillaume de Lorris (1200 körül–1240 körül), a szöveg folytatását Jean de Meun (1240–1305 körül) írta. Több, mint 300 kézírata maradt fenn. A hivatkozott kézikönyvek vonatkozó részletei: Antoine Du Verdier, *La bibliothèque (Françoise)*, Lyon, 1585, 497–498.; François Grudé La Croix du Maine, *Bibliothèque françoise*, Paris, 1772, 331.]

²⁷⁷ La Croix etc. Versuch über den Roman. Leipzig, und Liegnitz 1774. A könyv karaktereit a *Roman de la Rose* magyarázza, Tom. IV. Oeuv. de Dorat. Disc. prél. [Jean de Meun és La Croix du Maine kapcsán l. előző jegyzetet. Friedrich von Blanckenburg, *Versuch über den Roman*, Leipzig, Liegnitz, 1774. A *Roman de la Rose* 1735-ös kiadásának 4. kötete: *Suplement au glossaire du Roman de la Rose, contenant des Notes Critiques, Historiques et Grammaticales*, ed. Jean Baptiste Lantin de Damerey, Dijon, 1737.]

²⁷⁸ [Wolfram von Eschenbach (1160 körül–1220 körül) középfelnémet nyelven alkotó költő, legismertebb műve a *Parzival* című verses regény.]

Második fejezet.

A regényeknek vannak ellenzői és pártfogói. Mi az ő céljuk és szándékuk?

A regényeknek minden korban megvoltak mind a maguk ellenzői, mind a támogatói. Johann Heinrich Heidegger a *Mythoscopia Romantica* című munkájában,²⁷⁹ és sok más ebben járatos, jeles férfiú mintegy pestisként, végveszedelemként keserűen szidalmazta és makacsul támadta. Christian Thomasius,²⁸⁰ Nicolaus Gundling²⁸¹ és még számosan hasonlóképpen, éppúgy tüzzel-vassal hadakoztak ellenük az előző évszázadban: ma is látnivalóan kölcsönösen háborúban állva küzdenek egymással az ellenséges, felfegyverzett pártok. Én amit gondolok, meg fogom mondani anélkül, hogy bármelyik féllel igaztalan lennék: mind a regények ellenségei, mind barátai gyakran túllépik a mértéket. Ezeket a történeteket a pártfogók gyönyörűségükben, élvezetükben mintegy vak szerelemmel, az ellenzők a veszélytől félve, melyet az erkölcsökre leselkedni gondolnak, kőkemény szigorral kezelik. Az utóbbiak az erény és jóság iránti túlzott gondoskodástól hajtva és aggódva, mintegy szellemük óvatlan előítéletétől úzva ami csak a római mesék nevére, vagy hatására emlékeztet, elítélik. Az előbbiek pedig vagy semmiféle veszedelmet nem vesznek észre, vagy a jóságra nem gondolva hozzászórtak a lélek édes érzéseinek formába öntéséhez, a római mesék jeleneiben való gyönyörködtető felélesztéséhez. 42 A regények ellenzői két fő vádcsoportot terjesztenek elő, melyek a szavak számára nézve szerintem igen csekélyek, de valós súlyukra nézve annál nagyobbak és számosabbak. Először is azt mondják: a regények nagy és biztos romlást hoznak az irodalomra és a tudományokra; másodsor pedig azt, hogy ennél is sokkal nagyobb a zuhanás és a romlás, melyet a jóságra és a jó erkölcsökre egyfajta sorsszerű szükségszerűséggel rázúdítanak. – Mely ellenérvek ha igazak, a regényeket nemcsak a költészet területéről, nemcsak a szépművészetek közül, hanem az emberiség életéből, az emberek emlékezetéből, az egész természetből el kell törölni, és mintegy az emberi közösségre legveszedelmesebb dögvést pokolra kárhozatni, örök feledéssel eltemetni. Amikor az első panaszt akarják bizonyítani, az írott kultúrát és a tudományokat kettéosztják: az egyik ugyanis határos, közeli és rokon a regényekkel; a másik pedig azoktól távol esik, és semmiféle rokoni kapcsolattal azokhoz nem társítható. Ha sorban végigvesszük az írott kultúra azon területeit, amelyek természetük, műfajuk révén kapcsolódnak a regényekhez – mint az általános, speciális és privát történetírás, a történeti földrajz, az epikus költészet és a drámai, valamint a művészi ékesszólás –; akkor azt fogjuk hallani, hogy a történetíráshoz képest a regény a hazugok különféle ármánykodásaival van tele, oktanulul homályossá válik, újabb földrészeket és népeket kohol, valós területeket fiktív népekkel népesít be, az ősi babonákat a vallások újabb tévedéseivel ötvözi, vagy vénaszonyos mágiával tréfát űz belőle. A tragikus költészethez képest a tekintélyt és a szentséget a hősök eszement szerelmeivel és vágyaik siralmas gyászdalaival profanizálja; a szónoki ízlést és célszerűséget mértéktelen szónoklásokkal eltorzíja. Azt fogjuk hallani, azt mondják, hogy

²⁷⁹ [A keresztnév téves, helyesen: Gotthard Heidegger, *Mythoscopia romantica: oder Discours Von den sobenanten Romans, Das ist, Erdichteten Liebes-Helden- und Hirten-Geschichten*, Zürich, 1698.]

²⁸⁰ [Christian Thomasius (1655–1728) egyszemélyes folyóirata, a *Monatgespräche* hasábjain számos alkalommal foglalkozott a regényhibáival, vö. Michael Schadow, *Rolle und Bedeutung des Romans bei Christian Thomasius und Gotthard Heidegger. Ein Vergleich zweier romantheoretischer Positionen des 17. Jahrhunderts*, Munich, 2007.]

²⁸¹ [Nicolaus Hieronymus Gundling 1702-es recenziójában (*Neuer Unterredungen Dritter Monat oder Martius*) Gotthard Heidegger kettővel ezelőtti jegyzetben említett művéről. L. *Romantheorie: Dokumentation ihrer Geschichte in Deutschland 1620–1880*, 1, hrsg. Eberhard Lämmert, Köln, Berlin, 1971, 58–61.]

ezeket a tiszta művészeteket hibák és vétkek mételyével szennyezi be a regényköltészet. Vannak más tudományok, melyeknek nincs semmilyen érintkezési pontjuk e történetekkel; 43 mi más lehetne ezeknek nagyobb vesztesége, mint hogy a rengeteg regény miatt háttérbe szorulnak, elhanyagoltatnak? Ugyanis ezek a tudományok is kénytelenek megszenvedni, ha kevesen vannak, akik jó dolgokat írnak és olvasnak. Ha a regényíróknak és regényolvasóknak a sokaságát tekintjük, oly sok közöttük a műveletlen és tudományokban járatlan, hogy úgy tűnik, a regényirodalom műzsája játsza a legfőbb szerepet a jobb írásbeli kultúra helyrehozhatatlan károsodásában, és az emberiség igen nagy részét hamis édesgetéssel elcsalogatja, elvonja a tudományoktól. – A másik panasz, amint említettem, hogy szerencsétlen roncsolás éri a regények által az emberek erkölcsét, mely a közösségek életének legsarkalatosabb, legemberibb, legüdvösebb pontja. Márpedig ezt a regények ellenségesen támadják, és igen súlyosan megsebzik, mivel szóval és példával tanítanak a vakmerőségre, a restségre, a lelki elpuhultságra, korhelységre, vagyis az erkölcsösség megrontására. Figyelj, ó, Franciaország, mint intette a hazádbelieket Charles Porée²⁸² egykor, hogy mire képes ez a regényirodalom! Gondold meg újra és újra, milyen polgárokat képez ez számodra. Vakmerő gladiátorokat, akik sem a te véredet nem kímélik, sem a magukét, és akivé te magad is válhatsz. Aztán tunya szerelmeseket, akiket a gyönyör ural, és annak szolgálatában csúful ellustulnak. Végül semmirevaló megrontókat, akik semmit sem hagynak erkölcsileg sértetlenül, magát a vallást is támadják a szeméremmel együtt, és egyikük a másikukat hátba szúrja. Igen súlyos oka van annak – ragaszkodnak hozzá az ellenzők –, hogy a regényeket tiltjuk, és tűzre, pokolra akarjuk ítélni. Akár mert édesgetés nélkül, nyíltan propagálják a becstelenséget, és elbeszéléseikben saját példáikkal okítanak arra; akár mert ha nem is szégyellnivaló képeket, vétkes tetteket, hanem csak szerelmes pajkosságokat, vulgáris tréfákat, vagy trágár játékokat adnak közre: az elsővel nyíltan sebzik a tisztességet, a második pedig 44 annál veszedelmesebb, minél ravaszabbul leplezik. Mert mikor nyílt arccal kínálja saját gyalázatát, ki lenne, aki szennyes és veszedelmes voltától nem retten vissza? De mihelyt szerelmesek elmés játéka, álnok cselszövevények és csodás események kerülnek elbeszélésre mesébe szöve, és ezeket főleg magányosan, pihenésképp olvassák, ugyan erényes gyönyörűség látszatával kecsegtetnek, de érzékileg és az értelmet megkerülve csodálatot szítanak. Ezáltal vágyat keltenek, ellágyítják a lelkeket, az elmét tévedésre ösztökélik és elködösítik, a fantáziát benépesítik obszcén képekkel, és mikor épp úgy tesznek, mintha a vágyat ki akarnák oltani, akkor gyűjtják fel azt a legégetőbb fáklyákkal. – Ne higgyetek nekik, kiáltanak végül; mert olyan mesterséggel vannak ezek a könyvek megírva, hogy az hisszük, semmiféle ártalmas dolog nem rejtőzik bennük. Írásmódjuk bájával, a kitalált eseményekkel, a hősök veszedelmeivel, szerelmeivel, szerencséjük távozásaival, majd újbóli, váltakozó visszatéréseivel úgy elandalítják a lelket, hogy e gyönyörűségek okán rengeteg vásárlójuk lesz, ami azzal jár, hogy alkalmatlanná válik az az elegancia, amellyel a komoly írók ékesítik kegyes műveiket. Gyakorta megtörténik az is, sőt, már csodaszamba megy, ha nem ez történik: hogy tudniillik oktatók tanítványaiknak, anyák gyermekeiknek adnak ilyesfajta köteteket. A kíváncsi együgyűség igen könnyen elhiszi azt, amit olvas, és oly sikeresen követi a történetet, hogy néhány napon belül a legtanultabb nebulók már tudnak mindent, ami a Cupido mesterkedéséhez és a neki való áldozáshoz szükséges. Úgy mint: Hogyan kell kimutatni szerelmünket, vagy legalábbis úgy tenni, mintha szeretnénk? Milyen pillantás vall lelki nyu-

²⁸² [Charles Porée (1675–1741) francia jezsuita tudós, említett műve: *De Libris qui vulgo dicuntur Romanenses*, Paris, 1736.]

galomra, vagy mutat ártatlanságot? A szerelmesek tüze milyenfajta lekicsinyléssel, milyenfajta hidegséggel szítható és lobbantható lángra? Milyen mesterkedésekkel lehet levélkéket kézhez juttatni? Milyenfajta magány alkalmas privát beszélgetésekre? Milyen ügyeskedésekkel lehet becsapni az öröket és az édesanyákat? Vagy elhárítani a szerelmet? Vagy ingerelni a vágyakat? Gesztusra gesztussal, bókra bókkal, szerelmi zálogra záloggal hogyan kell felelni? S végül hogyan olvasttja el az állhatatosságot a jó hír veszedelmei és a szülők tiltásai közepette egyszers csak 45 megfogant szerelem, és a legrosszabbfajta kapcsolatba vetett bizalom?²⁸³ Azt ajánlgatjuk, ami gyászos: a regények tanulmányozása rabul ejti a természeténél fogva oly bizonytalan lelket, és az erények legszebb ékességeit, az egyszerűséget, a szerénységet és a tartózkodást kiűzi belőle; az egyszerűség helyébe fortélyt, a szerénység helyébe felfuvalkodtságot, a szemérem helyébe a szégyentelenséget ülteti a győztes jogán, és mindenfelől a legerősebb támogatással bátyázza körül. Egészen addig, hogy elveszni is édes!

Az ellenzők ilyenfajta papolását nem veszik szívükre a dologtalan asszonyok, a kíváncsi ifjak és az érzékeikben szabadosabb férfiak: tagadni fogják sokan, és ha szükséges, erejüket összpontosítva küzdenek a regények pártolói, hogy meggyőzzenek arról, sem a tudományokat, sem az erkölcsöket nem rontják meg ezek a művek. Ha bármilyen kár származnék belőlük akár az irodalomra, akár az erkölcsök filozófiájára nézve, az nem a műsának és nem is a regényművészetnek tulajdonítandó, hanem az írók és olvasók vétke. Mert vajon el kell ítélnünk a történelmet, a mitológiát, a teljes költészetet és ékesszólást, mivel hamis és hazug, és mondani, hallani tiltott dolgok vegyülnek beléjük? Vajon melyik az a szépművészetek közül, amelyet nem lehet rosszra használni? Ugyan mit adott a legjobb Isten az emberi fajnak, aminek használata egyszer sem vált vétkessé? Nem látják e regénytörténetek ellenzői, hogy ezzel a faltörő kossal a legjobb dolgokat is támadják, és mindent, amit csak az emberi elme kitalált, vagy a Teremtő mindenhatósága létrehozott, meggondolatlanul megsemmisítenek. Nem a regények természete az, hogy ártsanak, hanem azok vétke, akik vagy rossz dolgokat írnak, vagy rossz írásokat olvasnak. Phótiosz²⁸⁴ úgy véli, a regényeink legfőbb erénye 46 az, hogy nyilvánvalóvá teszik: a szabados és vétkes életmód hosszú és hiábavaló diadalok után végül csúfságra és szerencsétlenségre vezet; ellenben a becsületesség és az erény hosszantartó, igen súlyos próbák és balesetek által hátráltatva végül mégis diadalmas győztesként magasztosul fel. És valóban, az ilyenfajta regényekben, akár szerelmi, akár politikai, akár lovagi, vagy vegyes fajúak, akad olyanfajta bűn, vétek, vagy olyanfajta méreg a cselekményükben, melyek nem az emberi életből vétettek? Milyen kitűnő, szinte isteni tehetség rejlik ezekben a történetekben, mily ritka mesterségbeli tudás, mily makacs szorgalom! Milyen könnyed, arányos elbeszélések, milyen gyönyörködtető, milyen sok fénnel festett képei az egyes szereplőknek és eseményeknek! A megszólalások milyen természeteseek, milyen súlyosak, milyen erkölcsösök, és az érzelmek mekkora édességével és változatosságával vannak áthatva: a dialógusok ünnepélyesek, választékosak, és az urbanitas mily kecsgettető bájával szerkesztettek! – Ta-

²⁸³ Erről többet is írt a Francia Gügész, vagyis Petrus Firmianus, ha jól tudom, ferences kapucinusként Zacharie de Lisieux néven, aki a század szelleméről és a bölcs álmairól választékosan és nagy tehetséggel írt, Petronius Arbiterrel versengve a tizenhetedik században. [Petrus Firmianus / Zacharie de Lisieux, *Gyges Gallus*, Paris, 1658. Petronius Arbiter 1. századi római író, a *Satyricon* szerzője, a maga korában mint „arbiter elegantiae”, azaz az ’ízlés nagymestere’ minősítéssel emlegették.]

²⁸⁴ [I. Nagy Phótiosz (810 körül–893) konstantinápolyi pátriárka, bizánci egyházi író, aki több ókori görög irodalmi műből részleteket mentett meg az utókor számára *Bibliotheca* / *Myriobiblon* című gyűjteménye révén, melynek tudásanyagát *Lexicon* (Codex Galeanus) című művében összegezte.]

gadják, hogy ezen erények felgyújtánák a lelket, a nyugalmat, és hogy a szellemet minden haszon nélkül foglalják le, ellágyítják a szíveket, vagy akár a lelket a rosszra csalogatják, s a képzeletet veszedelmes képekkel és látomásokkal töltik el. Tagadják, hogy veszedelmes dolog tudni azt, mi is a szerelem: sőt amellet kardoskodnak, hogy szükséges is. Egyrészt hogy a fülek és a lelkek megerősítsék magukat a vétkes szerelemmel szemben, másrészt hogy akit rabul ejtett, tudja magáról, hogy annak kötelékei vonszolják őt magát, harmadrészt hogy az olyan szerelmi kapcsolatban, melynek célja törvényes és szent, okosan viseljük magukat az emberek. Mert könnyebben megadják magukat a szerelemnek, és makacsabbul csüggenek annak ölelésében azok, akik teljesen tudatlanok. Azt mondják, ez az erkölcsök legbölcsebb iskolája, legvalóságosabb és legkönnyedebb küzdőtere, melyben csiszolódnak az érzékek, kinyílik az intellektus, élesedik az elme, gazdagodik a fantázia, kiművelődik a szellem, a szívek és lelkek fellekesülnek, hogy a jót akarják és tegyék: és aki úgy olvas, hogy elméje jelen van, az eljut a valódi humanitáshoz. Tanúim erre a józan, igaz filozófusok, a legjobb és leginkább feddhetetlen poéták, politikusok és a legszentebb törvényhozók. 47

A regények célja ugyanaz, mint a történelemkönyveké: tanítania kell az intellektust, kiművelni a lelket, megemelni a szívet, és jó érzésekre ösztönözni. Legyen az élet tanítómesetere, vegyítse a hasznost az édessel. Mivel azonban a regények költői művek, a regényíróknak több előjoguk van, mint a történetíróknak. Ez utóbbiak ugyanis ha a megtörtént események valóságán túllépnek, vagy csendben mellőznek olyan eseményeket, melyekről be kellett volna számolniuk, megsértik a történetírás alapelvét, és kiforgatják annak természetét. A regényírók ellenben egyrészt az írásuk tárgyát maguk választják meg, másrészt a valóság határain belül koholmányokat is írhatnak, harmadrészt annak érdekében, hogy nagyobb hatást adjanak a morális tanulságnak, elbeszéléseiket megtölthetik csodálatraméltó tévedésekkel, megváltoztathatják az emberi cselekedetek színhelyeit, érzelmek játékát hozzátartják létre, dolgok képeit és személyek karakterét alkotathatják meg. A regénybeli történetekben – mondta az igen művelt berlini polihisztor, Formey²⁸⁵ – mindig van valami többlet a szellemből, tehetségből, természetből és érzelemből, mint azok valós változataiban. És ha valóban azzal a szándékkal és szerencsés módon vannak kidolgozva, hogy az erény a neki járó tisztelettel és jutalommal nyilvánvalóan felékesítessen, ellenben a vétkek látnivalóan elnyerjék megérdemelt büntetéseiket, akkor az olvasók jobban fognak gyönyörködni a kitárlt történetekben, mint a történeteszi elbeszélésekben, és nagyobb hasznuk is származik azokból, semmint emezekből.²⁸⁶ Hogy meggyőzően igazoljam, hogy ez valóban így van, szellemünket vissza kell vezetnünk a saját természetéhez.

Már máskor is emlékeztettem arra, hogy az emberi lelket nyughatatlan szellemmel úzi, tüzei a dolgok megismerése utáni örök vágy.²⁸⁷ Ez az erő nem a gondolkodás kényszere,

²⁸⁵ [Johann Heinrich Samuel Formey (1711–1797) német tudós, újságszerkesztő, feltehetően *Bibliothèque critique, ou mémoires pour servir à l'histoire littéraire ancienne et moderne*, 1–3, Berlin, 1745–1746 című kötetében.]

²⁸⁶ A könyvecske: *Connoissance de bons livres*. – Amszterdamban adták ki, sok van benne, ami itt hasznos, pl. Cap. II. a fabulák és regények cenzúrázásáról. Cap. III. a fabulák és regények védelmében. – Cap. V. a történet előjogairól stb. [[Charles Sorel], *De La Connoissance Des Bons Livres, Ou Examen De Plusieurs Auteurs*, Amsterdam, 1672.]

²⁸⁷ Par. I. B. G. Lib. III. [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 3. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai trásai, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 72–91.]

vagy a megszokás sajátja, hanem magának a léleknek a természete, amely minket messze 48 a vadállatok szintje fölé emel, és ott tartva megőriz. Ez a fajta vágy vagy éhség midőn nagyobb lesz annál, semmint hogy a jelenlévő dolgokkal betelhessen, kiterjed a múltbeli és jövőbeli, valós és kitalált dolgokra, imaginárius terekben mozog, és olyan dolgokban, melyek semmiképp nem történhetnek meg, keres valamit, ami betölti és jóllakatja: ezért a művészetek és a tudományok a lélek tápláléka. Midőn itt fellel valmit a lélek, mely eme aggodalmát, üzőttségét lecsillapítja és vágyát betölti, szükségképp gyönyör születik mintegy az éhezés után, mely a küzdelem sokféle módjához képest egyenlőtlen és eltérő szokott lenni. Ha ugyanis egy bizonyos dolog megfeszített elgondolása fáradságos és kemény munkával járt, kisebb lesz a gyönyörűség, mert drágán vették. Minél kisebb erőfeszítéssel fejlődött ki a gyönyör, annál édesebb és elbűvölőbb lesz. E végkimenetel oka nem lehet más, mint hogy a munka önmagában véve fáradságot okoz az embernek. – Most hát kérdezzük meg magunktól, mely tudományok járnak nagyobb munkával: a történeti vagy az elvont dolgok tudománya? Sok olyan tudomány van, amelyek fáradságosan vehetők birtokba, a szellem minden idegszálát megfeszítik és erőltetik, különösen azokat, amelyek az érzékektől távol esnek. De azon tudományok, amelyek akár a valós, akár a költött történeteken nyugszanak, olyan dolgokat mutatnak be, amelyek az érzékekre hatnak. A szinte egyedülálló képzelőtehetséget, mely egyébként is könnyebben együttműködik, foglalják le, az érzékeken keresztül emelkednek a lélekhez, és azt érzelmekre ösztönzik. Az érzelmekkel együtt pedig minden vágyunkat, minden cselekedetünket és életünk gyönyöreit a kezükben tartják, így mintegy gépként irányítanak – ki ne tudná? Nincs itt szükség sem az intellektus nagy erejére, sem az emlékezet sok fáradozására, sem a finom szellem eszmefuttatására: a fantázia egymaga intézi ezt, az érzékekkel felfogott dolgokat a lélekhez bocsájta, és azt különféle érzelmekre serkenti. Ami miatt ha valakinek a fantáziája erősebb, mint az intellektusa, egyrészt akár jobban hallgat az érzékeire, mint az eszére. Akiknek pedig a szíve könnyebben megindítható, 49 mint a szelleme, azokat a regénytörténetek mindenki másnál jobban rabul ejtik és gyönyörködtetik. – Ha valaki azt kérdezné faggatózva: – Hogy van az, hogy egyeseknek kedvesebbek a regénytörténetek, mint a valós történelmi elbeszélések? – nem válaszolnék mást, mint amit az ezópuszi történetekről mondtam. Az ember természete szerint szereti és becsüli önmagát; és mivel nagyon is büszke érzékenységre, riasztják a szárazon, soványan, és mintegy valaki más által kioktató módon elébe tárt dokumentumok: nem fogadja el a fegyelem és a ráció uralmát. Mivel pedig a tanácsok, figyelmeztetések a komolyságnál édesebben ízesíthetők példákkal, és mivel egyes esetekben javítani kell, másokban elítélni, a megfelelően alkalmazott dolgokat e csellel körülcsomagolva, és a tanácsokat, utasításokat csábító gyönyörökbe belefoglalva elfogadja azt, gyönyörködtetve tanul, és e tétével bizonyítja, amit állítottam, hogy a regények a gyönyörködtetés révén hasznossá válnak.

Harmadik fejezet. Melyek a regényírás és regényolvasás szabályai?

A regényeket általában véve sem nem támogatom, sem pedig nem ítélem el: mert ha ezt tenném, a józan ész megcáfolna engem. A regények ellenzői és támogatói között, közepén pozicionálom magamat, és elvárom, hogy érvényesek legyenek itt is azon általános törvények, melyek érvényességét és állandó helyük megőrzését az isteni és emberi jog megköveteli. Ilyeténképp létrejött és állandó dolognak gondolom a jó ízlést, mely a regényekben sem

az ókorban, sem mostanság nem igazán gyakori. François Vavas seur,²⁸⁸ aki sokrétű irodalmi műveltségéről és igen bölcs ítélőképességéről volt híres a franciáknál az előző évszázadban, eképp szóló barátjához: „Úgy vélem, te sosem voltál azon a véleményen, melyről úgy látom, hogy sok tekintélyes és jeles ember vallja, akik 50 azt gondolják, hogy időt szánni ilyen hiábavaló, üres dolgok olvasására vétek, megírásukra büntetés és gaztett. Ugyanakkor igaz, hogy amint mindenfajta istentelenség eltűnik, és a szavakból és a mondatokból teljesen eltávolíttatik a csúfság, s megjelenik bizonyosfajta mértéktartás, akkor, úgy gondolom, mind íróiknak, mind olvasóiknak a szellemét csiszolhatja, nyelvét táplálhatja, és erkölcsait kiművelheti a humanitas bizonyos tekintetében, és a polgári közösséget, a csiszoltabb életvitelt formálhatja. Mégsem vagyok szerző, hogy ezzel vesztegessen el legjobb óráimat; nem akarom a lelkeket lenyűgözni kommentárokkal és történetekkel mintegy feladatokkal és penzummal; inkább a nyugalom, és az idő könnyű múlása gyönyörködtet.”²⁸⁹ Eddig ő.

Az egyes szabályokat jegyzékszerűen közlöm:

I. A regények anyaga lehet valós és kigondolt, ókori és modern. Ha a cselekmény valós, valamilyen újszerű és összetett, nem valódi fejleménnyel kell bővíteni és díszíteni; ha pedig fiktív alapokra épül a mű, a valószerűség szője és járja át a felépítményt. A valóság és a mese kölcsönösen egymást kell, hogy segítsék, és olyan szorosan épüljenek össze, hogy egyiket a másiktól sem elválasztani, sem elkülöníteni ne lehessen. Az igazmondás és a költés effajta mértékletessége teljes egészében bele tartozik az ilyenfajta költői művek természetébe. – Mivel pedig a költészetnek egyetemlegesen sajátos alapanyagai az emberi cselekedetek, e tekintetben a költemények leginkább azokat a dolgokat mutassák be és beszéljék el, amelyek a leginkább alkalmazhatók a polgári közösséghez, a csiszoltabb életvitelhez és a humanitáshoz; amelyek az olvasók elméjét megvilágítják, lelkét táplálják, és akaratát a helyes cselekedetek felé irányítják. Hogy számomra a perzsák és indiaiak történetei miért tűnnek olyan szeriben-keltiben összeömlesztettnek, hatalmasnak, és miért nélkülözik azt a lelkületet, melynek tudást kellene inspirálnia, átadnia számomra? Miért is íródtak ezek a történetek oly nagy munkával és nagy számban gyémántpalotákról, levegőben függő tornyokról, és mindenről, ami csak megfogja a nappal is álmodó 51 látó ember agyában? Láttunk földet szokatlan remegéssel megrendülni; egyetlen hős által szétverni vagy leölni nagyszámú sereget; sárkányokat amint rémisztgetnek, embereket ragadnak el; láttunk embereket láthatatlanná válni, várakat építeni felhőkre, ellenséget farkassá változni. Csakugyan, ez a koholmány épp annyira valóságos – mondta Apuleius –,²⁹⁰ mintha valaki azt akarná mondani, hogy mágikus suttogással a gyors folyókat visszafordítja, a lomha tengert összeretereli, száz élettelen tárgyat lélegzésre bír, a napot megállítja, a holdat lehozza, a csillagokat leszakítja, eltöröli a nappalt, kiterjeszti az éjszakát. Volt ezeknek hatása azon korokban, amelyek kedvéért megszülettek; de a mi szellemiségünkhöz, azt mondom, alkalmatlanok, és teljes mértékben meg vagyok győződve arról, hogy semmit sem tesznek hozzá az emberi életről alkotott képhez. Sze-

²⁸⁸ [François Vavas seur, *Francisci Vavassoris e Soc. Jesu Deludrica dictione liber in quo tota iocandi ratio ex veterum scriptis aestimatur: Eiusdem Antibarbarus seu de vi & usu quorundam verborum Latinorum observationes*, Leipzig, 1722, 166–167.]

²⁸⁹ [Vö. előző jegyzet. A Vavas seurtól származó idézet mottóként szó szerint szerepel az alábbi kötetben: Johann Christoph Stockhausen, *Critischer Entwurf einer auserlesenen Bibliothek für den Liebhaber der Philosophie und schönen Wissenschaften: in einigen Sendschreiben an einen Freund*, Berlin, 1752 *Von den Romanen* című fejezetének élén (77.).]

²⁹⁰ [Lucius Apuleius, *Metamorphoses / Aurelius Asinus*, 1,3.]

münkkel, fülünkkel kerüljük, egész testünkkel tiltakozunk az ilyenfajta cselekedetek és történetek ellen; amelyek mivel minden tekintetben hitványak és balgák, azt érdemlik, hogy száműzzük őket a tömeg legaljához, a félemberekhez.

II. A regények költői műalkotások; tehát a szerkezet és a dikció révén nyerik el formájukat. Egy helyütt (azt hiszem, a *Mariamne* előszavában) azt mondja Voltaire,²⁹¹ hogy semmi sem könnyebb és egyszerűbb, mint a dolgok sokféleségét rendszerbe foglalni. Úgy gondolta, volt olyan idő, mikor nem volt szükséges, hogy a költő egyszersmind filozófus is legyen; akkor tudniillik, amikor azok az emberek, akik számára a költő dolgozott, a dolgokban való járatlanságtól és durvaságtól átítatva éltek. Én azonban – megalapozottan – vélem úgy, hogy igen nehéz mesterség, és a jó ízlés legbiztosabb ismerve helyesen összeválogatni a dolgokat, és azokat oly módon összerendezni, hogy szép, dicséretre méltó és gyönyört szülő mű keletkezzen. Számtalanszor hallottam ugyanezt mondani mesteremtől, Cicerótól,²⁹² és leírva is olvastam a retorikai könyvekben; és imígyen meggyőződve a dolog bonyolultságáról és természetéről, e meggyőződésemet a leghatározottabban fenntartom. És mikor volt az a korszak, amikor az igazi költő ne lett volna filozófus, azaz művelt, okos és bölcs ember? Mely költő ne lett volna ilyen? Ha ismerjük 52 az ókori népek történelmét, és megvizsgáljuk a korszakokat, és valamennyi költőt, szenteket és világiakat, még a legeslegregébbieket is, sehol nem lelünk náluk olyan költészetet, már ha igazi költészet az, amely ne lenne átszöve többszörösen filozófiával; ámbár köztudott, hogy személyek legnagyobb része is jártas volt a tudományokban. Nem is hozom ide Mózes, Jób, Jeremiást, vagy azon sokak egyikét. akik a költészetben az utókor bizonyítéka szerint elnyerték a pálmát. Mit mond Homéroszról Horatius? Nézd meg az episztolák első könyvének második darabját; amely arról szól, hogy az *Ilász* maga, vagy az *Odüsszeia* minden művészet és tudomány mintapéldája.²⁹³ Onként és szívesen elismerem, hogy nem szükséges a filozófia a verscsináló kontároknak: amit tagadok, az az, hogy a valódi költészet nélkülözhetné. A költő, aki regényt készülni, sajátítsa el a józan filozófiát, fessítse meg érzékeldőidegeit, hogy műve részleteit, és annak egész alkotmányát jól átérezze és összehangolja. Lennie kell benne cselekedetek és események elbeszéléseinek, tárgyak képszerű leírásainak, fordulatoknak, kitérő epizódoknak, sokféle megszólalásnak; és mindez sajátos és valóságos dikcióban előadva. A mű egész felépítménye legyen szorosan összefonva, tévedésektől és bonyodalmaktól változatossá téve, legyen újszerű, változatos és világos. Több legyen benne az egyszerűség, mint a fenség, inkább valószínű legyen, semmint csodás; minden a maga helyén és idejében történjék. Minden részlet a természet, a személyek és a szokások rendje szerint kerüljön elrendezésre; ki-ki feleljen meg korának, társadalmi-vagyoni helyzetének és nemzeti hovatartozásának – amint ezek ki vannak fejtve az általános esztétikában.²⁹⁴ Tehát őriztessenek meg a harmónia törvényei, hogy magukhoz csalogassák az olvasókat, ne pedig elriasszák. Táplálják, de ne lakassák őket jól; mindig erősebb vágy sürgesse őket, és vezesse izgatott lélekkel, míg végül az események

²⁹¹ [Voltaire / François-Marie Arouet nem a *Hérode et Mariamne* című tragédiájának előszavában fogalmazta meg az idézett állításokat, hanem az *Oedipe* előszavában. (*Oedipe: tragédie en cinq actes avec choeurs*, Paris, 1875, 15.)]

²⁹² [Marcus Tullius Cicero valóban igen sok, elsősorban retorikai művében (*De Inventione*, *De Oratore* stb.) fogalmaz meg hasonló megállapítást.]

²⁹³ [Quintus Horatius Flaccus, *Epistulae*, 1, 2, 1–71.]

²⁹⁴ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 2, 4. Magyarfordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai írásai, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 97–103.]

következetes és boldog kifejlése révén eljutnak a végkifejletig. Látnivalóan pedig, mivel ez a legjobb alkalom 53 a tanításra, az elbeszélésben figyelni kell arra, hogy minél nagyobb mértékben legyen történeti és költői, nem pedig biografikus elbeszélés; mert nem egy egész élettörténetet, hanem a fontosabb szereplők különféle cselekedeteit kell előadni. Ezért a beszédmód legyen őszinte és természetes, mivel ez különösen fontos a valószerűséghez: az egyszerűség a valószerűség egyik neve, és a józan ízlésnek tetszésére van.

III. Ha szerelmek szövődnek a történet során, legyenek tiszták és nagyon mértéktartóak, őrződjék meg ártatlan természetük, ahogyan nemcsak a franciák, hanem az angolok filozófiája is tanítja; ők ugyanis jobban tudnak a szerelem természete szerint szeretni és írni. – Minden szerelmet az oka és a hatása határoz meg; oka szerint lehet jó, nemes, gyönyörűségteli és hasznos; hatása szerint különféle intenzitású. Ez a két dolog az, mely a szerelmet vagy megneemesíti, vagy elcsúfítja. Az elsőre példát mutat Pamela, a széplelkű nő Richardson írónál;²⁹⁵ a másik kapcsán legyen szabad a római Antoniusra tekinteni, aki hírnevét, birodalmát, hazáját feláldozta Kleopátra utáni csúf vágyában.²⁹⁶ Tudniillik az szerelem sosem jár egyedül, hanem társaiként, kísérőiként vele jár a vágy, a féltékenység, az öröm és a bánat, a remény és a reménytelenség, az irigység és hasonló érzelmek. Ezek egytől egyig belevegyülnek az adott ember cselekedeteibe, akit a szerelem egyre jobban hatalmába kerít; sőt, annak minden gondolatát és cselekedetét irányítja – már ha irányításnak nevezhetjük, amikor valaki hatalmas indulatokat szít, és a káosz közepette van elemében. Wieland Agathonja és Musarionja a szerelem hatalmába került emberek,²⁹⁷ bármit tesznek és gondolnak, szerelemből teszik: azt hinnéd, a lelkük maga a szerelem. – A szinte határtalanul nagyszámú regény között alig találni manapság olyat, amelyben egyáltalán nincs szerelem; mintha nem felelne meg az egészséges ízlésnek az olyan történet, amely nem lehell szerelmet. Bárcsak mindegyik belül maradna a tisztesség határain, és tartaná magát a természethez, és a költői mesterséghez! Bizonyos, hogy igen sok közülük 54 bár felette elegáns és szép próbál lenni, vagy a természetességtől tér el, vagy a költői mesterség ellen vét. Nem egy közülük csúfsággal megírva saját magát szennyezi be, és mintegy saját maga ellen tanúskodik, bemutatva, hogy amilyen a szellemisége, olyan karaktereket is szerepeltet a történetben. Nem szükséges megnevezni azon szerzőket, akik önként kínálják fel magukat, gyakran szinte a kezünkbe tolazkodnak, és élen járnak a szerelem mindenfajta kéjéhez és praktikáihoz vezető úton. Hihetetlen kimondani is, már mennyire megsokszorozta a károkat az effajta regények piszkos áradata. Egy dolog teljesen bizonyos: semmi sem alkalmasabb dolog az ifjúság erkölcsének megrontására, mint piszkos erotikájú vezetőkre és okítókra bízni őket. A szerelem a lélek veszedelmes betegsége; amely bár nem mindig vétekből fakad, mégis mindig hajlamosítja az akaratot a vétekre. Nem hágy nyugtot, hanem éget és izzít; és amint szabadosságra, lángja táplálói-ra lel, tűzvészbe borítja az ember egészét és egészségét. Elemészi az erényt: az ember rabszolgájává teszi, esztelenné és őrjöngővé. Mi lenne inkább szembeötlő, mint a szere-

²⁹⁵ [Samuel Richardson, *Pamela; or, Virtue Rewarded*, London, 1740–1741 levélregény főhősnője.]

²⁹⁶ [Marcus Antonius (Kr.e. 83–Kr.e. 30) római hadvezér, a II. triumvirátus tagja, VII. Kleopátra Philopator (Kr.e. 69–Kr.e. 30) egyiptomi fáraóasszony szerelme. Házasságot kötött Kleopátrával egyiptomi szertartás szerint, gyermekeik is születtek, de Antonius ugyanekkor már házas volt Octaviával, Octavianus nővérével. Történetük az ókori források mellett ekkor már William Shakespeare és John Dryden feldolgozásában is ismert volt.]

²⁹⁷ [Christoph Martin Wieland regényeinek főhősei: *Geschichte des Agathon*, Frankfurt, 1766–1767; *Musarion oder die Philosophie der Grazien*, Leipzig, 1768.]

lem okozta ilyenfajta rabszolgaságot, és a bolondság nyilvánvaló példáit látni? Láttak annak idején nem egyetlen Kharitont,²⁹⁸ nem egyetlen Celadont,²⁹⁹ nem egyetlen Artamène-t,³⁰⁰ hanem számtalan másikat is a maguk fogságában és őrzöngésében. Látni fogod őket, amint saját, oly keserű sorsukkal tetszelegnek saját maguk előtt, és dicsőítik magukat; látni fogod őket szerelmesen panaszkodni a szerelem kemény zsarnokságáról és követelni azt, árnyas ligetben sóhajtozni, majd felváltva tébolyodott elmével őrzöngeni és tombolni. – Mondd nekik, hogy térjenek vissza elméjük egészségéhez, és törjék szét rabságuk láncait; biztasd, sürgesd őket. Azt fogják válaszolni, hogy oly szorosan vannak megkötözve, hogy képtelenek rá; oly szerencsétlenek, hogy nem is akarnák. Azt mondják majd, édes nekik könnyeket önteni, édes rabszolgának lenni, bölcs dolog haraggal őrzöngeni; s inkább akarnak szerelmükbe belehalni, mint szerelem nélkül élni – mondta Porée szónok.³⁰¹ Ha az effajta dolgokat valaki a józan filozófia mércéjével méri, fel fogja 55 ismerni, hogy igazat mondtam: ezek a természetet és a költészetet nemcsak megbecstelenítik, hanem őrzöngve elpusztítják.

IV. Legyen távol mindenfajta csúfság és helytelenség mind a szavak, mind az események, mind a mondatképzés tekintetében; a rosszat ugyanis kerülni kell, nem tanítva emlegetni. És ámbár az értelem és az emberi természet elítéli, mégis látni minden korban ilyen szellemiségű mestereket, akik a csúf, istentelen dolgokat szemtől szembe leírják és tanítják. És látni mindenre kapható olvasókat, akik az adott írás tiltott dolgihoz, és a becstelenség fő szabályaihoz, példáihoz mohón és örömmel odacsődülnek, mintha azokban, mintegy a maga romjaiban, az egészséget lelnék fel; és ezeknél elidőzni édesnek és kellemesnek gondolják. Maga az isteni Platón,³⁰² és más ókori vagy mai törvényhozók és népek elkötelezettebbek lévén eszményeik vak szolgálatában, ezeket a gyalázatosra vezérlő embereket és előljárókat engesztelhetetlen gyűlölettel, halállal vagy örök száműzetéssel büntetendőnek tartották. Nem költők azok, akik az erény minden erejét elnyomják; akik új és új bűnöket eszelnek ki, és nem engednek az ősi törvénynek. Ezek azok, akiket az oly bölcs Platón kiutasított ama államközösségből, melyet akkor festett le, amikor a legjobb erkölcsöket és a társadalom legüdösebb állapotát akarta nekünk oktatni.³⁰³

V. Nincs az a tapasztalatlan író, aki ne gondolná, hogy az olvasója rá hasonlít; és sokkal többen forgatják a milétoszi történeteket, mint Platón könyveit: az előzőekben ugyanis játék és gyönyörűség lakik, az utóbbiakban nehézség, és munkás verejték – írja Szent Jeromos az

²⁹⁸ [Kharitón Aphrodiszeusz (talán Kr.e. 1. sz.) ismert ógörög szerelmi regény, a *Kallirhoé* szinte ismeretlen szerzője.]

²⁹⁹ [Celadon: Honoré d'Urfé, marquis de Valromey, comte de Châteauneuf (1568–1625) francia író több részben megjelent *L'Astrée* című pásztorregényének férfi főhőse. Szeladon alakban a köznyelvben is használták, olyan érzelmes férfi jelölésére, akinek életeleme a nők körül való forgolódás, a szerelem és hódítás.]

³⁰⁰ [Artamenes: Madelaine de Scudéry (1607–1701) tizkötetes, *Artamène, ou le Grand Cyrus* című regényének történeti főhőse.]

³⁰¹ [Charles Porée (1675–1741) francia jezsuita tudós, említett műve: *De Libris qui vulgo dicuntur Romanenses*, Paris, 1736.]

³⁰² [Platón esetében a *Törvények* című dialógus, illetve az *Állam* című írása vonatkoztatható ide.]

³⁰³ Sok olyan dolog tartozik még ide, amelyeket már leírtam itt: Par. I. B. G. Lib. IV. Cap. VII. et Par. II. Lib. II. Cap. IV. és Poesi Gen. Lib. II. Cap. III. [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 1, 4 és 2, 2. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos *esztétikai írásai, I., Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 122–141. és 202–205.; Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis*, Buda, 1783, 73–80.]

Eustochiushoz küldött levelében.³⁰⁴ A regényeket nem minden és nem mindenfajta korú és társadalmi helyzetű ember olvassa egyforma szabadossággal, vagyis minden különbség nélkül; az olvasásban maga a nemek különbsége is megfigyelhető. A történetek 56 ugyanis sokfélék, nem mindegyik megfelelő mindenki számára: bölcs dolog lenne megfigyelni, kihez melyik illik, és ígér számára hasznót. A kort, nemet és társadalmi helyzetet tartsuk szem előtt. A fiúk és serdülő ifjak kapcsán az a tanácsom, hogy ne olvassanak más történeteket, csak amit egy bölcs és jó atyától, vagy mestertől kaphatnak. Nemes, polgárhoz illő szerelmekről férfiak és asszonyok olvassanak; gyerekeknek ilyen tanokat legfeljebb ha atyáik adjanak át, hogy őket ily módon gyönyörködtessék és neveljék – így gondolom, és velem együtt minden ép elme is így gondolja. A zsenge elmék, melyekbe – nyersek és minden tekintetben tudatlanok lévén – minden benyomás bevésoódik, elsősorban olyan dolgokat tanuljanak, melyek nem veszélyesek és a legteljesebb mértékben nemesek. Olvasom, hogy a rómaiaknál rendeletbe volt adva, hogy Homérosszal és Vergiliusszal kezdjék a gyerekek az olvasást.³⁰⁵ Ámbár ezen művek erényeinek megértéséhez erősebb ítélőképességre lenne szükség, ugyanakkor azonban a hősi ének fenségessége meg tudja emelni a lelket, amely ezáltal képes lesz az események nagyszerűségéből lelkesedést meríteni és átítatódni a legjobb dolgokkal. Nem minden tragikus költő, és nem minden lírikus hasznos, még ha nevelnek is: Quintilianus sem minden görögöt, még magát Horatiust sem tartotta értelmezhetőnek bármely gyermek számára.³⁰⁶ Az elégiát pedig, legalábbis a szerelmest, és a hendecasyllabus verseket, amelyek Sotades versei módjára visszaolvashatók, teljes mértékben tiltotta.³⁰⁷ Ezt a példát és szabályt alkalmazzuk a regényköltők 57 azon műveire, melyek veszélyt hozhatnak az ifjúságra: az erotikus történetekre gondolok. Legyen nálunk is érvényes az józan okosság, mely nem más-honnan, mint a józan elme reguláiból következik. Miután az ifjak szilárdabb korba érnek, erkölcsük már biztos alapokon állnak, elkezdhetnek megismerkedni másfajta történetekkel, de csak tisztességes, finom ízlésű darabokkal. Ide tartozik, amit egy hasonló érvelés során Luther írt: Juvenalis, Martialis, Catullus és Vergilius több művét minden ifjúsági helytől, iskolától távol kell tartani; mivel oly csúf és obszcén dolgokat írnak le, hogy az ifjúság nagy kára nélkül nem lehet olvasni.³⁰⁸

³⁰⁴ [Szent Jeromos, azaz St. Hieronymus, *Commentariorum in Esaiam libri XII–XVIII. In Esaiam parvula adabbreviatio*, eds. Marcus Adriaen, Germanus Morin, Brepols, 1963 = Corpus Christianorum Series Latina 73A, 465.]

³⁰⁵ [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoria*, 1, 8, 5.]

³⁰⁶ [Uo. 1, 8, 6.]

³⁰⁷ Lib. I. Cap. V. [Uo. 1, 8, 6.] A sotadesi versek a trágár görög Sotadesről kapták nevüket, és igen sok metszés van bennük, visszafelé is értelmesen olvashatók, vagy ugyanolyan verslábban, vagy eltérőben; vagyis egyszerű mind palindrómák is, mint ezek: Deficiet cito uam consumtum tempore flumen tramite decurit, quod modo praecipiti. Vagy a másik, szinte sátáni: Signa te signa, temere me tangis, et angis. – Továbbá igen gyakorta obszcén tartalmúak. – Tiltja Fabius gyerekek olvasásra adni a hendecasyllabus verseket, melyekben sotadesi verssorok domesztikált részletei vannak beleszőve, s gyakran obszcén dolgokra utalnak. [Uo. 1, 8, 6. Szótadész Kr.e. 3. századi alexandriai költő, aki ionicus a maiore ütemhangsúlyos formában ledér dalokat írt, róla nevezik a későbbi görög erotikus költészetet „sotadicus”-nak. A hendecasyllabus 11 szótagból álló ütemhangsúlyos verssor, kivált Catullus kedvelte, de Martialis epigrammáinak, illetve a Priapea jelentős hányada ebben a formában született, ezért ez a versforma is kapcsolódik az erotikus költészeti hagyományhoz.]

³⁰⁸ [„Fölöttébb szükséges volna Iuvenalis, Martialis, Catullus könyveit és Vergilius Priapus-verseit a boltokból és az iskolákból kimustrálni, kirekeszteni és kidobni, mert olyan vaskos és szégyentelen dolgokat írnak, hogy olvasásuk lehetetlen az ifjúság súlyos ártalma nélkül.” Martin Luther, *Luther válogatott művei, 8. Asztali beszélgetések*, szerk. Csepregi Zoltán, ford. Márton László, Budapest, 2014, 480. *Mely könyveket kell kidobni?* címmel.]

VI. A regények olvasása, melyet a tisztesség és a poétika természetével egybehangzó regulák rendszerezése alapján kell kialakítani, ne legyen teljes időt betöltő foglalatosság és életünk fő elfoglaltsága, hanem az elnehezült lélek könnyebbsége, munkára ösztönző kikapcsolódás, és a jó erkölcs élvezetes gyakorlóterepe. Kötelességeink közben megpihenni részint szükséges, részint még inkább célravezető, mivel gyönyörűségei mellett haszonnal is jár. A neves Leibniz a teremtetett dolgok feletti meditációból gyakran fordult az *Argenis*hez, hogy a filozófia oly súlyos vizsgálódásaitól megterhelt elméjén könnyítsen, és miután innen gyönyört merített, felvidámodva újult erővel foghasson neki oly nehéz stúdiumainak.³⁰⁹ Vajon milyen lenne, vagy ténylegesen milyen az, ha valaki a fejébe venné, hogy regényeknek szenteli az életét, folyton azokkal játszik, bennük gyönyörködik? Jacques Le Paulmier, aki nem kevésbé volt híres katonai vitézségéről, mint amennyire jeles a tudományokban, a széptudományokban; hadi győzelmekben aratott sikersorozata során nem tudjuk, milyen tévedés folytán féktelen regényhabzsolásra adta magát: úgy mondják, ez teljesen eluralkodott rajta. Aminek az lett a következménye, hogy elméje egészségétől megfosztva saját nevéhez, és korábbi tetteihez méltatlan, szégyenletes példát hagyott az utókorra.³¹⁰ Vagy semmilyen, vagy igen csekély hasznára vannak a társadalomnak azok, akik magukat teljesen átadják 58 a regényeknek. Lelkünk a valóságra született, és nem másért tetszik a költött történet, mert a valóság színét viseli magán.³¹¹

Negyedik fejezet. Kik a regényírók?

Amit általános érvényűen mondott az összehasonlíthatatlan férfiú, Gottfried Wilhelm Leibniz: ha a világ mától ezer esztendeig létezni fog, és annyi könyvet írnak, amennyit most, félek, hogy teljes városok lesznek majd könyvtárakból³¹² – ezt én kifejezetten csak a regényekre vonatkoztatom. Akkora bőségben jelennek meg már most, hogy összeszámlálni őket semmimód nem lehetséges. Tele van velük Franciaország, tele német föld, Anglia, Spanyolország, tele egész Európa. Nem elég a mi nyelveinken olvasni a régi indusok, arabok, perzsák történeteit:³¹³ tartományaink, úgy tűnik, már kimerültek, és annyira terméketlenné

³⁰⁹ [Az említett, eredetileg latin nyelven írott regény: John Barclay, *Argenis*, Paris, 1621. Gottfried Wilhelm Leibniz német filozófus egyik kedvenc regénye volt, műveiben többször hivatkozik rá, még halálos ágyán is ezt olvasta, l. Thomas Sonar, *Der Tod des Gottfried Wilhelm Leibniz Wahrheit und Legende im Licht der Quellen*, Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft, 59 (2007), 161–201.]

³¹⁰ [Jacques Le Paulmier de Grentemesnil / Jacobus Palmerius (1587–1670) francia filológus, humanista, katona vagy unokaöccse, az ugyancsak katona Jacques Le Paulmier (1624–1701).]

³¹¹ A regény elméletéről, hogy tudniillik milyen módon kell megírni, bővíteni, díszíteni; milyen erényei legyenek, hogy az emberek hasznára válják; és milyen ízlés mentén kell őket olvasni; és mindenről, ami csak ide tartozik, az általam ismert legjobb szavakkal és esztétikus, azaz érzékletes példákkal értekezett egy névtelen szerző a Lipcsében, 1774-ben kiadott kötetében: Versuch über den Roman. Leipzig, und Liegnitz in 8. bey David Siegers Witwe. Amint hallom, a szerző a neves Blankenburg. [Christian Friedrich von Blankenburg, *Versuch über den Roman*, Leipzig, Liegnitz, Siegert, 1774.]

³¹² [Gottfried Wilhelm Leibniz, *Otium Hanoveranum sive Miscellanea ex ore et schedis Leibnitii. Mantissa Miscellaneorum Leibnitianorum*, Lipsiae, 1718, 422. No. 26.]

³¹³ *Ezer és egy nap* – ezek arab fabulák; *Ezer és egy éjszaka* – ezek perzsa történetek, a keleti népek szokása szerint tele allegóriákkal, és messze áthágva a természet és a valószerűség határait. [Ezeregynap meséi (Hezaryek Ruz) mesegyűjtemény az arab Seid Moclés (Mukhlis) dervis gyűjteményéből vált ismertté, európai nyelven

váltak, hogy semmi említésre méltó újdonságot nem képesek már kiadni, hanem szélteben hosszában kell bolyonganunk, és játékunk anyagát Törökországból, Ázsiából és Amerikából begyűjteni. Sőt, oly nagy a költés szabadossága, hogy új földkerekséget, új embereket, és nekik 59 új erkölcsöket hozunk létre változatos fikciók révén.³¹⁴ De ha valaki e tárgyban járatos, egészséges ízlésű embereket faggatva megkérdezi, hogy a regények közül hány rendelkezik jó adottságokkal, és alkalmazkodik a poétika valódi és tisztos reguláihoz – könnyebben megtudja azok valódi számát. A regények józan megalkotottságát nem a dicsérők nagy számából, hanem a jó ízlés és a valódi esztétika alapján kell megállapítani. Annyi ítélőszék, ahány olvasó: mindegyik magának tulajdonítja a döntés jogát, és a regény értékéről mintegy legfelsőbb ítéletet hirdet; valójában azonban nem mindig helyesen. Igaz az a mondása Horatiusnak, hogy nem mindenki veszi észre a hibákat;³¹⁵ és Cicero is kijelenti: a költemények hírneve kevesek ítéletétől függ.³¹⁶ Az értékeket jól megbecsülni képes ítészre van szükség. Ha elkezdjük előszámolni azon római építészeket, akik történetesen élénk kerülnek, egyet sem fogunk találni, akik ne lenne egyszemélyben hadvezér, egyszersmind költő; egy személyben ígér nekünk fegyelmhez és költészetet. Megbízunk az „elegáns” minősítésben, elfogadjuk a paktumot, követjük az elbeszélést, csüngünk a szón. Mit? Megesik időnként, hogy felismerjük, hogy csapdába csaltak, és azt mondjuk, hogy cselesek a mesélők, ellenségei ők a becületnek: a csúfat mutatják ékesnek, a hibákat költészetnek. Ó, micsoda figura! Agyveleje nincs – mondta a róka a tragikus álarcról.³¹⁷ Talán nem ok nélkül lehet azt mondani, hogy a római mesék, azaz a regények az egyik oka annak, hogy korunk elpuhult lett – mert valóban olyanná vált, ha őseinkhez mérjük. A költészet eme egyetlen terepén több van annál a kétezer könyvnél, amelyeket Augustus Caesar, hogy ne hozzanak romlást az emberi nemre 60 a továbbiakban, tűzre valóként elemésztett.

Hátra van még, hogy a regényköltőket megnevezzem. Mielőtt erre rátérnék, úgy vélem, nem haszontalan kijelenteni először is, hogy a mitológiai költőket és a hazugságokkal beszennyezett történetírókat nem sorolom ide;³¹⁸ másodsor hogy nem tisztom sok író fel sorolni azok közül, akik a költői művészet ezen területén nevet és művet mutattak fel. Azok-

az első ismert fordítás a francia François Pétis de la Croix (1653–1713) munkája: *Les mille et un jours*, 1–5, Paris, 1710–1712. *Ezeregyéjszaka meséi* (*Kitáb al-fajla va lajla*) a legismertebb arab mesegyűjtemény, eredete a kora középkori Arábiába és Perzsiába nyúlik vissza. A 18. század elején Antoine Galland fordította és dolgozta át franciára hét kötetben.]

³¹⁴ Ilyen Morus *Utópia*-ja, és Jakob Bidermanné; Tommaso Campanella domonkos szerzetes *Napállama*; Verulami Bacon *Új Atlantisza*; Nicolaus Klimius *Földalatti utazása* stb. [Thomas Morus, *Libellus vere aureus, nec minus salutaris quam festivus, de optimo rei publicae statu deque nova insula Utopia*, Basileae, 1516; Jakob Bidermann, *Utopia Didaci Bemardini, seu, Iacobi Bidermani*, Dilingae, 1644; Tommaso Campanella, *Civitas Solis. Idea reipublicae philosophicae*, Frankfurt, 1623; Francis Bacon, *New Atlantis* = U6., *Sylva sylvarum*, London, 1626; Ludvig Holberg, *Nicolai Klimii Iter Subterraneum*, Hafniae, 1741.]

³¹⁵ [„turpia decipiunt caecum vitia” – Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 3, 39.]

³¹⁶ [„poema enim reconditum paucorum adprobationem, oratio popularis ad sensum vulgi debet movere” – Marcus Tullius Cicero, *Brutus*, 191.]

³¹⁷ [Phaedrus, *Aesopiarum libri*, 1, 7, *Vulpes ad Personam Tragicam*.]

³¹⁸ Egyes történetírói munkákba koholmányok vannak beleszőve, mint Hérodotosz és Ktésziasz perzsa történetébe, Hanno Navigatio-jába, a Philostratus által megírt Apollonius életébe, a Szümeón Metaphrasztész által írt szentek életébe, más munkák egy az egyben hiteltelenek és koholtak, mint Nanni da Viterboé. [Halikarnasszoszi Hérodotosz, *Hisztóriai*; Ktésziasz Knidiosz, *Persica*; Hanno, *Periplus / Navigatio*; Philosztratosz, *Vita Apollonii*; Szümeón Metaphrasztész, *Menalogion*; Johannes Annius Viterbiensis / Giovanni Nanni da Viterbo, *De futuris Christianorum triumphis in Turcos et Saracenos*.]

ból is, amiket felemlgetek majd, elég nyilvánvaló lesz, mit akarok: nincs olyan embertípus, amelyik ezen történetekből ne jelenne meg a szintéren; nincs olyan forma, melyet a költők ne használnának fel; nincs olyan hiba, és nincs olyan erény, melyet a maga képében meg ne mutatnának. Lehet látni férfiakat és nőket, királyokat, hatalmas fejedelmeket és alacsonyrendűeket, hősokeket és félénkeket, polgárokat és katonákat, szerencséseket és szerencsétlenekeket, városiakat és falusiakat, mindenfajta nemzetségű és vallású embereket. Körbevezetik őket a költők városokon és falvakon, sziklákon és elhagyatott helyeken, civilizált és vad vidékeken, háborúkon és csatákon, földeken és tengereken. Bemutatják őket tréfásan, mint a komikusok; vagy félelmet keltően, mint a tragikusok; vagy hősiesen, mint az epikusok; vagy hamiskásan, mint a szatirikusok; vagy egyszerűen és rusztikusan, mint a bukolikusok; vagy szerelmetaesen, mint az erotikusok; vagy polgárként, mint a politikusok. Aki gondosan áttekinti több nemzet regényeit is, észre fogja venni, hogy ennek a költészeti ágnek a természete és sajátosságai nagy változásokon mentek keresztül, és abba az egyes nemzetek különböző természete szerint különféle karakterjegyek épültek bele. Én a műfajt a görögöktől eredeztetem, de csak azokat fogom név szerint kiemelni, akik valóban közel kerültek a regények alaptermészetéhez, és – nem ok nélkül – őket és a latinokat kicsit szabadabban fogom kezelni ebből a szempontból, mint a modern nemzetek íróit. 61

Görögök.

Tudjuk, hogy a görögök között sok az erotikus író, mint Arisztotelész tanítványai közül az őt semmiben sem követő Klearkhosz a szicíliai Soliból,³¹⁹ a jeles filozófus Theophrasztosz,³²⁰ a két Partheniosz, khioszi és nikaiai,³²¹ Arisztón,³²² és más hírességek is. Róluk méltányatlanság nélkül állíthatjuk, hogy könyveik vagy filozófiai, vagy mitológiai természetűek; igen kevés a történeti könyv, valódi regényük szinte alig van. A milétoszi történetek műfajában és művészi művelésében sikeresebb volt Antóniosz Diogenész,³²³

³¹⁹ Athénaiosz Dipnosaph. [Klearkhosz (Kr.e. 3–4. sz.) a ciprusi Szoliból származó peripatetikus filozófus, Szerdahely itt az *Erotika* című, szerelemi történeteket tartalmazó gyűjteményére céloz. Az információ Naukratiszi Athénaiosz *Deipnosophistae* című művére vezethető vissza.]

³²⁰ Diogenész Laertiosz. [Ereszoszi Theophrasztosz (Kr. e. 371–287) peripatetikus filozófus, *Jellemrajzok (Éthikoi kharaktéresz)* című műve miatt szerepel itt. Forrás: Diogenész Laertiosz, *De uita et moribus philosophorum libri X*, 5.]

³²¹ Macrobius, Gellius, Suidas, Bayle, Vos, Giralddi. [Partheniosz Nikaios (Kr.e. 1. sz.) büthiniai származású szerző, *Erotica Pathemata* című szerelmi témájú történet-gyűjteményéről ismert; Partheniosz Khiosz (?) khioszi görög író, zavaros írásai miatt a „Khaosz” melléknevet kapta. Források: Macrobius Ambrosius Theodosius, *Saturnaliu convivoru libri septem*; 10. századi bizánci Suda-lexikon, korabeli kiadása: *Suidae Lexicon, Graece & Latine*, Cantabrigiae, 1705; Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique*, Paris, 1697; Gerardus Vossius / Gerrit Jansoon Vos, *De veteru poetaru temporibus libri duo, qui sunt de poetis Graecis et Latinis*, Amsterdam, 1654; Giglio Gregorio Giralddi / Lilius Gregorius Gyrardus, *Historiae poetaru tam graecoru quam latinoru dialogi decem*, Basel, 1545.]

³²² Diog. Laert. Stanley, Bayle stb. [Arisztón (Kr.e. 3. sz.) peripatetikus filozófus. Forrás: Diogenész Laertiosz, *De uita et moribus philosophorum libri X*, 7; Thomas Stanley, *The history of philosophy: the third and last volume, in five parts*, London, 1660; Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique*, Paris, 1697.]

³²³ Úgy gondolják, nem sokkal Nagy Sándor ideje után írta Thuleról a hihetetlen dolgok 25 könyvét, melynek lényegét és erényeit a maga ítélete szerint kifejtette az igen művelt Phótiosz in Bibl. Azt mondja, ebből a forrásból fakadt számos más írás, melyekről én is meg fogok itt emlékezni. Ugyanezen Antonius emliti Antiphanest, aki eme csodás elbeszélésekhez nagyon hasonló műfajban írt. Vö. Huet, Fab. Rom. [Antóniosz Diogenész (Kr.e. 2. sz.) görög prózaíró, 24 kötetnyi művét I. Phótiosz (810–891) konstantinápolyi pátriárka summázatából ismerjük (*Bibliothéké / Myriobiblon*). Berga Antiphanes (Kr.e. 4. sz.) mellékneve szerint

Ariszteidész,³²⁴ Iamblikhosz,³²⁵ Patrai Lukiosz³²⁶ és a szamoszatei Lukianosz,³²⁷ akiről több dolgot is el kell mondanom. Az ő művei ugyanis máig fennmaradtak, becsülik és szeretik őket; és mivel a műveltebb olvasók egyedül őt ismerik, sok írónak fáklyavívőként, példaadóként helyezik elébe: újnak gondoljuk azokat a dolgokat, amelyek pedig már Lukiánosznál is megszokottak, régiek. Lukianosz lemondva szobrászatbeli ritka tehetségéről, melyre apja taníttata, írni kezdett; előrehaladva a szónoklásban ügyvédkedett, **62** Egyiptomban hivatalnokoskodott. Emberi és isteni dolgokra egyaránt fogékony volt, sok mindent ironikusan megírva tréfára vett, az embereket és az isteneket egyaránt kigúnyolta. Traianus császár idejétől késő öregségéig élt.³²⁸ Minden megvolt benne a legtökéletesebb mértékben, ami csak emberben meglehet: sok és szilárdan elsajátított tudomány, tökéletes ismeretek, változatosság, kiváló ékesszólás, elmés beszédmod, és ha erkölcstelenségét nem tekinted, kifinomult ízlés – a legtöbb féle író példaképe egy személyben. Magukért beszélnek a művei, és amint a neves Boeckler is megerősíti,³²⁹ tanúsítják, hogy a legteljesebb mértékben igaz: oly kellemes beszédmodú, oly termékeny invenciójú, oly elmésen tréfás, oly élesen gúnyos; oly csiklandósak a játécai, úgy keveri a komoly dolgokat az apróságokkal, az apróságokat az ünnepélyes dolgokkal; úgy tud nevetve igazat szólni, és nevetetni az igazmondással; az emberek szokásait, erkölceit, érzelmeit, törekvéseit szinte ecsettel festi; és nem csupán olvasmányként, hanem látványként tárja szemeink elé – hogy egyetlen komédia, egyetlen szatíra sem vethető össze dialógusaival, akár a gyönyörködtetést, akár hasznukat tekinted. Mindemellett Lukiánosznak habár sok egyéb műve van, bizonynyal elsősorban a következőről kell szót ejteni, melynek címe: *Lucius*, avagy *Szamár*.³³⁰ Elmondja magáról, hogy mágikus módon Thesszáliába utazott, ott egy bizonyos leány madárrá változtatta, de

'hihetetlent mondó', *Apiszta* című műve tartalmazta csodás történeteit. Forrás: Pierre Daniel Huet / Petrus Danielus Huetius, *Le Traité de l'origine des romans*, Paris, 1670.]

³²⁴ Milétoszi, akit az imént említettem. [Ld. 247. és 248. jegyzet.]

³²⁵ Különbözik a II. században egy másik Porphüriosz ama hallgatójától és Julianus Caesar familiárisától, kinek könyve fennmaradt Püthagorasz életéről. A mi Iamblikhoszunk 16 könyvet írt Rhodanész és Szinonisz történetéről, a babiloni történeteket Suidas említi. Egy szinopszist adott Phótiosz erről, és fájjalja, hogy tehetségét és ékesszólását nem jobb dolgokra fordította. Vajon fennmaradtak a történetei? Ld. Huet. [Iamblikhosz (Kr.e. 2. sz.) szíriai származású babiloni író, aki *Βαβυλωνιακά* címen írta meg Rhodanisz és Szimonisz szerelmének történetét. A másik említett Iamblikhosz (250 k.–330) szíriai, valószínűleg arameus származású, görögül író újplatónikus filozófus, aki megírta Püthagorasz életrajzát, és a türoszi Porphüriosz tanítványa volt, ő egyébként *De Mysteriis Aegyptiorum* című műve révén a 18. századi szabadkőműves hagyomány fontos tényezője volt. Források: Szuda-lexikon (10. századi szótárszerű bizánci lexikon) – *Suidae Lexicon, Graece & Latine*, Cantabrigiae, 1705; I. Phótiosz, *Bibliothéké / Myriobiblon*; Pierre Daniel Huet / Petrus Danielus Huetius, *Le Traité de l'origine des romans*, Paris, 1670.]

³²⁶ Antonius és Marcus Aurelius császárok idején. Egyszerű és hiszékeny módon szőtt különféle elbeszéléseket, melyekben emberek vadállatokká változnak és viszont. *Metamorphoses* címet adta neki. [Patrai Lukiosz: a 9. századi Phótiosz szerint egy bizonyos 2. századi, patrai-beli Lukiosz elveszett, görög nyelvű *Metamorphóseis* című műve volt később Apuleius egyik mintája. A szerzőről egyéb adat nem maradt fenn.]

³²⁷ [Szamoszatai Lukianosz (Kr.u. 120–180) szír származású, görögül író szatíraíró.]

³²⁸ [Imperator Caesar Nerva Traianus Augustus (Kr.u. 53–117) római császár. Lukianosz 120 körül született, vagyis nem sokkal Traianus halála után, és körülbelül 60 évesen halt meg, ami a korabeli viszonyok között hosszú életkornak számított.]

³²⁹ [Johann Heinrich Boeckler (1611–1672) német humanista, az említett állításának szöveghelye: *De scriptoribus Graecis & Latinis: ab Homero ad initium post Chr. nat. decimi sexti*, Argentoratum, 1712, 61.]

³³⁰ [Lukianosz említett műve: *Lukiosz, avagy a samár*, számos pikáns részlettel dolgozza fel a patrai Lukiosznak tulajdonított alaptörténetet, l. 326. jegyzet.]

közben megkívánva az újfajta varázslat veszélyét, számárrá alakult, és ezután változó szerencsével, sok helyet megjárva hol falusi, hol városi, hol szent, hol profán vevőknek adták el, végül egy színházba kerülve, mint látványosság, megértve, hogy ott és akkor mit látott, újra visszakapra korábbi emberi formáját. Bonyolult lenne megállapítani, kié volt az ötlet, Patrai Lukioszé³³¹ vagy Lukiánoszé. Photius³³² azt állítja, hogy e történet eredetijének szerzője Lukiosz. Hogy ezt én is elfogadtam, az Lukiánosz tanúságtételének köszönhető: könyve végén ugyanis megvallja, hogy apja neve Lukiosz, a bátyja Caius **63** költő és jó, ő maga történeti és más dolgok megírója, szülővárosa pedig az akháj Patrasz.³³³ – Nem hallgatom el azt sem, mit ír ugyanerről Phótiosz:³³⁴ mesés kitalációkkal, kimondhatatlan csúfságokkal van teli mindkettjük könyve, azzal a különbséggel, hogy Lukiánosz, mint minden más könyvében, a népek babonás istenkultuszának kinevettetésére és csúfolására komponálta össze ezeket; Lucius azonban komolyan veszi, és valósnak gondolja, hogy emberek átváltozhatnak más alakba, és értelmesebb állatok emberré, oda-vissza, és az antik mesék más furcsaságait és bohóságait is hirdette és beleszötte művébe. – Egyébiránt csodálatra méltó az események és kalandok azon változatossága, melyekről kitalálta, hogy ő hányódott bennük, vagy részesük volt; nem ok nélkül gondolják egyesek, hogy Lukiánosz az emberi élet egészének jellemzését és képét akarta e játékos kalandok ürügyén bemutatni. Tudniillik, hogy mily sokféle véletlen esik meg, milyen csalóka és állhatatlan a szerencse, hogy még a jól és bölcsen megfogadott tanácsok végkimenetele is milyen bizonytalan, hogy időnként olyan váratlan kifutása lesz a dolgoknak, amelyet sosem gondolnánk – mindezt árnyaltan megrajzolva ennek a számarnak a példáján keresztül, aki testének átváltozása révén emberből alakult át, ám emberi lelkét és elméjét megőrizte.

A fóníciai Héliodórosz, a thesszáliai Triikka püspöke Kharikleának, Hüdapész etióp király lányának történetét alkotta meg ötlettelien és bájosan: innen származik az „etiópiai mese” elnevezés.³³⁵ Anyja, Perszina, mivel a leány fehérnek született, a szegénytől felvé kite; és így kézből kézbe vándorolva, immár felserdülve Delphoiból megszökött az ifjú Theagenésszel, magát számos hányattatásnak, sorsfordulónak kiteve. Végül, midőn atyja háborút indított a perzsák ellen, elfogják őket, és az etióp Nap- és Holdistennek akarják feláldozni. Felismerik a leányt, és barátjával összeházasodik. Nicephorus³³⁶ azt mondja, kétes **64** hitellel, hogy ez az etiópiai mese nem tetszett a tartományi szinódusnak, mely parancsolta, hogy a szerző vagy égesse el azt, vagy mondjon le egyházi tisztségéről, és, úgy mondják, a szerző inkább a másodikat választotta. Egyébként nincsen még szerelmi vétkük sem a hősöknek, szemérmesen és tisztán szeretik egymást az ifjak. A története mesésnek tűnik, de valószínű, az ötletei zseniálisak, az elrendezése művészi. Ugyanis in medias res kezdődik, az olvasót először egy tragikus elhagyatottságba vezeti, s itt szomorú tudatlanságban hagyja

³³¹ [L. 326. jegyzet.]

³³² [Phótiosz, *Bibliothéké/Myriobiblos*, I. 284. jegyzet]

³³³ [Patrasz, ma Pátra: Görögország negyedik legnagyobb városa, a nyugat-görögországi Ahaia prefektúra székhelye.]

³³⁴ [Phótiosz, *Bibliothéké/Myriobiblos*, 129, I. 284. jegyzet]

³³⁵ [Héliodórosz (Kr.u. 3. sz.) szíriai származású görög író, említett regénye az *Aithiopika* (Etióp történet)/*Sorsüldözött szerelmesek*. A 4. századi Héliodóroszról, Triikka püspökéről szóló történet, miszerint a püspöknek választania kellett, hogy vagy püspökségét tartja meg, vagy a regényét, mire ő könyvet választotta, valószínűleg nem hiteles. A regény szövege 3. századra datálható, szerzője valószínűleg pogány papi család tagja lehetett, mivel nevében viselte a Hélios nevét.]

³³⁶ [Szent I. Niképhorosz (758–828) konstantinápolyi pátriárka, történeti műve: *Hisztoria szüntomosz*.]

afelől sokáig, vajon hogyan végződik az ügy. Eközben bizonyos epizódok révén olyan szereplőket vezet be, akik közül mindegyik mást és más beszél el a korábbi eseményekből; mindemellett elhinti az új fejlemények magvait, majd egyrészt az ötödik és a hetedik könyvben teljessé teszi az előzetes események megértését; másrészt sorrendben haladva a korábbiaktól a végkifejlet felé mind az eseményeket, mind a személyeket megidézi, és az egész, minden tekintetben művészi és természetes építményre felteszi a koronát. Ebből fakadnak a fel nem ismerések, reménykedések, tévedések, felismerések; ebből az összetett érzelmek, remények, félelmek, fájdalmak és örömök. Megjelenik ebben a műalkotásban igen sok esemény képe, termékeny ékesszólás, remek mondások etikai, politikai, gazdasági témákban, emblémák, kiváló példázatok akár arra, amit követni, akár arra, amit kerülni érdemes. Valóban isteni a gondviselés, hiszen a kitett csecsemő nem pusztul el, hanem megtalálják, felnevelik, alakja szépsége, szelleme élénksége, nagylelkűsége kiemeli őt, és Görögországból sokféle földön és vízen átutazva hazájába visszakerül. Megfigyelhető ebben a műben, hogy kinek-kinek saját vétke válik az őt érő rossz dolgok, hányattatások okozójává, mint ahogy a thesszáliai Theagenész elrabolván e szűzet Delphoiból, vele együtt sok és kemény megpróbáltatáson megy keresztül. A leány tette nem valami dicső, legalábbis annyiban, hogy bevádolja azt, aki atyja helyén áll, Khariklészt, és házasság ígéretével egy ifjút kalandok bizonytalanságának tesz ki, amint maga is bevallja. Kiemelkedő ugyanakkor a tisztaság, hűség és állhatatosság ⁶⁵ mindkettejük szerelmében, mindaddig, amíg végül a vágyott nyugalomban és házasságban nem egyesülnek. Egyébiránt tanúi lehetünk a parázna Deméneta és Erszakész szörnyű büntetésének; majd az igazságos, okos, bátor, kegyes, bőkezű, szerencsés, bölcs tanácsokra támaszkodó király képeinek Hüdapész személyében, és sok más példázatos eseménynek, melyet a műben inkább látni, mint hallani szeretnénk. Akik regényeket akarnak olvasni, ne hagyják ki ezt: ez ugyanis a minta a többi számára. Mert ahogyan a mondás tartja: Theagenész és Kharikleia igen sok utódot nemzettek. A magyarok Kharikleát nemcsak magától Héliodórosztól ismerik, hanem ékes beszédű értelmezőjétől is továbbgondolójától, Gyöngyösi Istvántól is.³³⁷ Amaz Kharikleia történetét tíz könyvben, prózában írta meg, a mi szerzőnk ellenben kibővítette azt, és aranyló dalba foglalva túlhaladt az esküvőn is, továbbá több betoldással gazdagította. A görög szerző első öt könyve a magyar szerző költeménye első nyolc könyvének felel meg; a többi eltér egymástól, sok részlet tekintében teljesen más. Teljék kedvük a versengésben. Héliodórosz virágkorát Theodosius M. Arcadius és Honorius idejében³³⁸ élte.³³⁹

³³⁷ [Gyöngyösi István (1629–1704) magyar költő. Említett, igen sikeres műve: *Uj életre hozatott Charidia, Avagy A Charidia ritka példájú, és az olvasásra kedvet adó históriájának némelly régi versek rongyából, és azoknak sok fogyatkozásiból újabb, és jobb rendben vétele*, Lőcse, 1700. (Későbbi kiadásai: Buda, 1733; Buda, 1735; s.l., 1742.; Buda, 1763.)]

³³⁸ [Flavius Arcadius (377–408) kelet-római császár 395-től haláláig. Flavius Honorius (384–423) nyugat-római császár 395-től haláláig.]

³³⁹ Szókratész, Phótiosz, Suidas, Martin Kraus, Willem Canter, Stanisław Warszewicki stb. – Első kiadása Bázelen jelent meg 1534-ben, majd 1596-ban, 1601-ben Warszewicki adta ki, 1611-ben Commelinus jegyzeteivel, 1619-ben Bourdelot kommentárjával, 1631-ben Pareus adta ki stb. Lipcsében 1772-ben Joh. Peter Schmid adta ki. Eme Aethiopica latinra fordítottat Bourdelot által, németre Meinhard, franciára Alex. Hardy, olaszra Leonardo Gliuci, angolra Rake és egy névtelen fordította, Jean Dorat Theagenészt ugyancsak Héliodórosztól kölcsönözte. [Források: Konstantinápolyi Szókratész, (Kr. u. az 5.sz.) egyháztörténész, *Historia Ecclesiastica* című művében azt állította, hogy a thesszáliai Tricca püspöke írta a regényt; Phótiosz, *Bibliothéké/Myriobiblos*, I. 284. jegyzet; Szuda-lexikon (10. századi szótárszerző bizánci lexikon) – *Suidae Lexicon, Graece & Latine*, Cantabrigiae, 1705.; Martin Kraus / Martinus Crusius, *Poetarum graecorum libri*

Az alexandriai Akhilleusz Tatiosz nyolc könyvben írta meg Klitophontész és Leukippé szerelmét.³⁴⁰ Ha Tatiosz valóban áttért a keresztény hitre, és püspökké szentelték, amint Suidas írja,³⁴¹ ez azután történhetett, **66** miután ezt a szerelmi történetet publikálta. Ámbár csodálkoznék rajta, ha valaha is elnyerte volna e szent tisztséget ez az oly ocsmány író. A regény történetete abban áll, hogy a szűz Leukippé szülei akarata ellenére megszökve különféle hányattatásoknak és veszedelmeknek teszi ki magát, ami, úgy hiszem, jó példa lehetne a bűnhődésre, amit a szent engedelmesség megszegése maga után von. Talán ezért is nem siethet Klitophontész karjaiba, amíg aggódó és felzaklatott atyjával ki nem engesztelődik. – Lám, a mű eszköztára mennyire hasonlít Héliodórosz *Aethiopicájára*! Van benne sok ötlet, válogatott színek, erkölcsös mondások, bájos képek, szónoki beszédek, természeti dolgok, jeles ékesszólás, mely természetes bájával, egyszerű eleganciájával szívreható. De hibájául kell felróni, hogy túl gyakran szónokol maga a szerző, mellyel megsokszorozza a hosszú, és a tárgyhoz nem mindig illeszkedő mondatok számát, saját ékesszólását és tanultságát fitogtatja, erőszakolt epizódokat szúr be a történetbe, fölösleges leírásokat hoz létre, önmagához nem illő nyelvezetet teremt. Ezt, és sok más dolgot hibájául rónak fel, vagy épp védik őket benne, ahogyan az ízlés vagy az ítélőképesség diktálja. En az írás obszcenitását nem tudom semmiképp megbocsájtani; mert akár a maga nevében beszél, akár más szereplő szájába adja azt, mindenképp tiltakozni kell a vétkek ellen. Klitophontésznek, mivel ő a legfőbb szereplő, a legnagyobb fényt kell vetnie nemcsak cselekedeteivel, de érényeivel is: a hűség, szemérem, nemesség és humanitas tulajdonságaival ruházza őt fel. Akhilleusz Tatioszt sem a cselekmény változatossága, sem a részek harmonikus egyensúlya, sem az erkölcsök nemessége, sem művei művészi kidolgozottsága tekintetében nem lehet összevetni Héliodóroszszal.³⁴² **67**

duo, Basiliae, 1567; Willem Canter (1542–1575) utrechti humanista, *Lykophronos Tu Chalkideos Alexandra. Lycophronis Chalcidensis Alexandrae, Sive Cassandreae uersiones duae: una ad uerbum, a Gvlielmo Cantero*, Basileae, 1566; Stanisław Warszewicki (1529? – 1591) lengyel jezsuita, Héliodórosz *Aethiopicájának* fordítója, kiadója, *Heliiodori Aethiopicae Historiae libri decem nunc primum ē Græco sermone in Latinum translati*, Basileae, 1552. Héliodórosz *Aethiopicájának* említett kiadásai: *Heliodoru Aithiopi*, ed. Vincentius Opsopoeus, Basel, 1534; *Heliodoru Aithiopi*, ed. Willem Canter, Hieronymus Commelinus et al., Heidelberg, 1596; *Heliiodori Aethiopicae Historiae libri decem*, ed. Stanisław Warszewicki, Ursellis, 1601; *Heliodoru Aithiopikôn biblia deka*, ed. Jean Bourdelot, Paris, 1619; *Heliodoru Aithiopikôn biblia deka = Heliiodori Aethiopicorum libri X*, ed. Daniel Pareus, Francofurti, 1631; *Heliodoru Aithiopikôn Biblia Deka / Cvm Animadversionibvs Ioannis Bourdelotii*, ed. Johann Peter Schmid, Lipsiae, 1772. A regény említett fordításai: *Lvciani Samosatensis Philosophi Opera Omnia Quae Extant*, transl. Jean Bourdelot, Paris, 1615; *Theagenes und Charikleä: Eine Aethiopische Geschichte in zehn Büchern*, transl. Johann Nicolaus Meinhard, Leipzig, 1767; *Alexandre Hardy, Les Chastes et Loyales Amours de Théagène et Chariclée*, Paris, 1623 (drámai költemény); *Historia delle cose Ethiopiche*, transl. Leonardo Gliuci, Venetia, 1588. Angol fordítást nem Rake, hanem Tate készített: *The Aethiopian history of Heliodoros in ten books / the first five translated by a person of quality, the last five by N. Tate; to which are prefixed the testimonies of writers, both ancient and modern concerning this work*, transl. Nahum Tate et. anonym, London, 1686 (az első angol fordítást Thomas Underdown adta ki 1569-ben); nem a költő Jean Dorat, hanem Claude-Joseph Dorat művéről van szó: *Théagène et Chariclée, tragédie en trois actes et en vers, jouée la première fois le 2 mars 1763*, Paris, 1763.]

³⁴⁰ [Akhilleusz Tatiosz (Kr.u. 2. sz.) alexandriai görög író, a *Leukippé és Klitophón kalandjai* című regény szerzője.]

³⁴¹ Szuda-lexikon (10. századi szótárszerű bizánci lexikon) – *Suidae Lexicon, Graece & Latine*, Cantabrigiae, 1705.

³⁴² Meg lehet nézni Phótiosznál, Bibl. Huetnál, Orig. Fab. Rom. Suidas, Voss, Fabricius, Saumaise stb. Az új kiadást elkészítette Saumaise, Carpozov, Berger, valamint a saját megjegyzéseivel, olvasataikkal illusztrálta a

Damaszkuszi Szent János Szent Barlám és Jozafát története³⁴³ miatt kerül e felsorolásba Huet püspök révén: ez ugyanis regény, bár kegyes regény; szerelemről szól, de isteniről; sok vér ömlik benne, de mártíroké – mondja ő.³⁴⁴ A mű a valóságon alapul, hiszen nem kétkedhetem afelől, hogy ez a két férfiú,³⁴⁵ akiket Egyházunk a mennybéliel körébe sorol kegyes tisztelettel, itt e földön harcolt, és híres tetteket hagyott az utókorra. De sok dolog van benne, melyek elárulják a regényes ihletet, és nem tudom, vajon maga Szent János, vagy másvalaki-e ezeknek a kiötlője. Azt mondja magáról, hogy a történetet egy szavahihető egyiptomitól hallotta, és bár az egyiptomiakat sok ókori szerző szokása szerint keveri az indiaiakkal, de szavahihetőnek tartja őket. Elbeszéli, hogy Josaphat India királyának a fia volt, akit csupa gyönyörűség közepette, a szomorúság legkisebb megtapasztalása nélkül, igen szeliden neveltek; majd Barlám remete fáradozása által Krisztus törvényében kiművelődve, hazáját elhagyva különféle kalandokba keveredik. – De már túl sokat is beszéltem róla. A szerző kétségtelenül nyomot hagy az olvasók lelkében, és hozzáteszi, hogy ezt az egész dolgot a jeles hitelű *Aethiopica* lapjairól tanulta.

A szofista Longosz, akinek működését nem ok nélkül a 4. század elejére teszik, négy pázsatori könyvet írt Daphniszról és Khloéről,³⁴⁶ eredeti ötletekkel, bájos leírásokkal, alaposan megszerkesztve, helyes erkölcsiséggel és karakterekkel, tömör és okosan elhelyezett epizódokkal, egyszerű szerelem- és érzelemábrázolással. Mennyi báj van ebben a történetben! Ha nem csúszna el újra és újra a szégyentelenség irányába, természetes, édes és bájos stílusú író lenne. Ámbár hiba egy költői műben az évek múlásának sorrendjében haladni az elbeszéléssel, biografikus elbeszélésmóddal megalkotni azt, hiba szükségtelenül alkalmazni isteni közbeavatkozást; mégis mivel sok és egyedi ékessége révén kitűnik e mű, s szeplőit a legszebb ragyogással veszi körül, hihetetlen gyönyörűséggel ejt rabul, és táplálja lelkünket. – Hogy szofista lett volna, e műve alapján nem hinném, **68** hacsak nem felvett névről van szó: annyira egyszerű, könnyed és világos.³⁴⁷

neves Lor. Boden Lipcsében 1776-ban. Könyörgöm, valósuljon már meg egy bölcs kiadása a milétoszi történetek görög íróinak. Akhilleusz Tatiosz latinul és franciául is olvasható. [Források: Phótiész, *Bibliothéké/Myriobiblos*, I. 284. jegyzet; Pierre Daniel Huet, *Traité philosophique de l'origine des Romans*, Paris, 1693; Szuda-lexikon (10. századi szótárszerű bizánci lexikon) – *Suidae Lexicon, Graece & Latine*, Cantabrigiae, 1705; Gerardus Vossius / Gerrit Janszoon Vos, *De veterum poetarum temporibus libri duo, qui sunt de poetis Graecis et Latinis*, Amsterdam, 1654; Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, III, Hamburg, 1716; Claudius Salmasius / Claude Saumaise (1588–1653) francia klasszikafilológus, 1640-ben Leydenben adta ki a regényt. Ezen alapszik az említett kiadás: *Achilleus Tatiu Erotikon Sive De Clitophontis Et Leucippes Amoribus Libri VIII Varietate Lectionis Notisqve Cl. Salmasii I. B. Carpozovii T. B. Bergeri Ac Svis Illustrati A Beniam. Gottlieb. Laur. Boden P. P. O.*, ed. Benjamin Gottlieb Lorenz Boden, Lipsiae, 1776.]

³⁴³ [Damaszkuszi Szent János / Joannes Damascenus (645–754?) szír teológus, egyházatyja, aki feldolgozta Szent Barlám és Jozafát indiai eredetű legendáját görögül. Latinul Jacobus de Voragine tette közzé a *Legenda Aurea* gyűjteményében, magyarul a 16. századi Kazinczy-kódexben olvasható előszőr.]

³⁴⁴ [Pierre Daniel Huet, *Traité philosophique de l'origine des Romans*, Paris, 1693, 64–65.]

³⁴⁵ [Ti. Szent Barlám és Jozafát.]

³⁴⁶ [Longosz (Kr.u. 2–3.sz.) feltehetőleg leszoboszi görög író, regénye: *Daphnisz és Khloé*. Az író neve vagy a *gyakori Longus* név görögös változata, vagy szofista játék a *logosz* 'nyelv' szóval.]

³⁴⁷ Az ókoriak nem emlékeznek meg Longoszról. Nagyon dicséri Angelo Poliziano, M. Antoine Muret, Joseph Scaliger, Daniel Heinsius, Francesco Petrarca, Bayle, Fabricius stb. – Longosznak ezek a pázsatori történetei sok szerzőnek szolgáltak mintául; Montemayor Dianája, Tasso Amyntasa, Guarini Hűséges pásztora és vagy hatszáz más mű lenne itt felsorolható. Longoszt latinra ültette át Jungermann, Mollus stb. Amyot franciára, Grillus németre fordította. [Források: Angelo Ambrogini Poliziano / Angelus Politianus, *Miscellaneorum*

Xenophonból három is van, akit meg kell említenünk: az Alexandriai a *Babiloni történetek* adta ki, mint Iamblikhosz;³⁴⁸ a Ciprusi a *Ciprusi történeteket*, melyekben Künira, Mürrha és Adonisz szerelmét beszélte el;³⁴⁹ az Epheszoszi pedig az *Epheszoszi történeteket*, valamint Abrokoma és Anthia szerelmét.³⁵⁰ Theodorosz Prodromosz és Eusztathiosz thesszaloniki püspök Akhilleusz Tatiosz utánczóik voltak a 12. században; Theodorosz Rhodanthisz és Doszikliész szerelmét,³⁵¹ Eusztathiosz pedig Iszmenie és Iszmenész szerelmét írta meg.³⁵² Mindkettőt Gilbert Gaulmin³⁵³ publikálta Párizsban, 1625-ben, és Huet elemezte.³⁵⁴ Legújabbban Khariton szerelmi elbeszélései kerültek elő Khérea és Kallirhoé szerelméről, görögül és latinul, D'Orville után, Lipcsében, 1783-ban.³⁵⁵

Centuria Prima, Florence, 1489, 2. és 51. fejezet; Marc Antoine Muret, *Variorum Lectionum libri XV. Accessit hac editione graecorum fere omnium latina interpretatio, scriptorum, qui ab auctore citantur, locis ad marginem indicatis*, Paris, 1586; Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561; Daniël Heinsius, talán *Operum Historicorum Collectio*, Leiden, 1673; Francesco Petrarca, *Bucolicum carmen*, Köln, 1473; Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique*, Paris, 1697; Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, III, Hamburg, 1716. Feldolgozások: Jorge de Montemayor, *La Diana*, Venetia, 1568; Torquato Tasso, *Amyntas*, Ferrara, 1573; Giovanni Battista Guarini, *Il pastor fido*, Venetia, 1590. Fordítások: Gottfried Jungermann és Petrus Longus latin fordítása – *Longi Pastoralium De Daphnide Et Chloe Libri IV. Curavit Varietatem Lectionis Ac Notas R. Colvmbanii G. Iungermani P. Molli Et Svas Cvm Lavrentii Gambarae Expositis Addidit M. Beni. Gottlib Lavr. Boden Prof. Poes. Ord. Apvd Vitebergenses*, Lipsiae, 1777; Jacques Amyot francia fordítása – *Daphnis et Chloë*, Paris, 1559; Friedrich Grillo német fordítása – *Daphnis und Chloe, aus dem Griechischen des Longus*, Berlin, 1765.]

³⁴⁸ Suidasznál, Fabriciusnál. [Iamblikhosz / Xenophon (Kr.u. 2.sz.) szíriai származású görög író. Regénye: *Babiloniaka*, Rhodanész és Szinonisz szerelmének története. Források: Szuda-lexikon (10. századi szótárszerű bizánci lexikon) – *Suidae Lexicon, Graece & Latine*, Cantabrigia, 1705; Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, III, Hamburg, 1716.]

³⁴⁹ Ugyanők. [Ciprusi Xenophón (?) görög író, a Szuda-lexikon említi, regénye: *Ciprusi történet*. Források: 1. előző jegyzet.]

³⁵⁰ Ugyanők, és Journius [helyesen: Antonio] Cocchi görögül és latinul kiadta Londonban 1726-ban. E példányból készítette saját kiadását Bonsignori luganoi nyomdász 1781-ben. [Epheszoszi Xenophón (?) görög író, regénye: *Efésziaikon*, Anthia és Habrokomész szerelmének története. Források: 1. előző két jegyzet. Kiadások: *Xenophontis Ephesii Ephesiacorum libri V. de amoribus Anthiae et Abrocomae nunc primum prodeunt ... cum Latina interpretatione Antonii Cocchii. Gr. and Lat. MS. notes*, London, 1726; *Xenophōntos Ephesiū tōn kata Anthian kai Abrokomēn Ephesiakōn logoi p. Xenophontis Ephesii Ephesiacorum libri V de Amoribus Anthiae et Abrocomae. Accedit versio Latina Antonii Cocchii, Italica Antonii Salvini, et Gallica D. J.* (i.e. Jean-Baptist Jourdan), Lucca, 1781.]

³⁵¹ Kilenc könyvben – Allatius, Fabricius, Journal de Savans. [Theodorosz Prodromosz (1115–1166) konstantinápolyi görög író, regénye: *Rhodante és Doszikliész*. Források: Leo Allatius (1586–1669) humanista, *Depatria Homeri*, Lyon, 1640; Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, III, Hamburg, 1716.; *Journal des sçavans* (1665–1790) francia periodikum, Theodorosz Prodromosz regényéről: 1782, 1, 146.

³⁵² Hat könyvben – Fabricius. [Makrembolitész Eusztathiosz (12. sz.), bizánci író, regénye: *De Ismeniae et Ismenes amoribus libri XI*. Forrás: Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, III, Hamburg, 1716.]

³⁵³ [Gilbert Gaulmin (1585–1665) francia orientalista. Említett kiadásai: Theodorosz Prodromosz, *Rhodantes & Dosiclis amores libri IX. accedente dialogo ejusdem Theodori inscriptus Amaranthus ... ex interpretatione Gilb. Gaulmini*, Paris, 1625; Eusztathiosz, *De Ismeniae et Ismenes amoribus libri IX. Gilbertus Gaulminus Molinensis primus Graece ex Regia Bibliotheca edidit, et Latine vertit*, Paris, 1618.]

³⁵⁴ [Pierre Daniel Huet, *Traité philosophique de l'origine des Romains*, Paris, 1693, 98–103.]

³⁵⁵ [Aphrodiszienszisz Khariton, *De Chaerea Et Callirrhoe amatoriarum narrationum Libri VIII. Graece et Latine Iacobus Philippus D'Orville publicavit animadversionesque adiecit Iohannes Iacobus Reiske Latine*

Latinok.

T. Petronius Arbitert³⁵⁶ véleményem szerint megilleti egy hely a regényírók sorában; ámbár könyve nem összefüggő, és csak töredékei maradtak fenn *Satyricon* cím alatt.³⁵⁷ Mégis, hogy mi a teljes mű vezérelve, biztonsággal kikövetkeztetve megérthető, és biztonsággal **69** nevezhető az regénynek. A szerző irodalmi ítélőképessége igen csiszolt és kifinomult; de lelkülete a hiábavalóságok és kicsapongások révén igen eltorzult: a komoly dolgokat a tréfával, a szemérmességet a szégyentelenséggel tetszése szerint keveri. – A lényeg szempontjából nem sokat tesz, Caiusnak vagy Titusnak nevezzük-e.³⁵⁸ Nekem úgy tűnik, azonos azzal a férfival, akit Nero³⁵⁹ bizalmasai közé soroltak, és az elegancia mestereként akkora tekintéllyel bírt, hogy semmi szépet és elbájolót nem gondolt ki a császár, amit neki Petronius ne hagyott volna jóvá;³⁶⁰ ezért gondolják azt róla, hogy Arbiternek, azaz (ízlés)bírának szólították.³⁶¹ E könyvében lefesti Nero korának erkölcsait és szokásait, úgy, hogy a legszégyentelenebb szemérmertlenségek közül is kiragyo- gó élis elméje, kivételes bölcsessége és oly elegáns ékesszólása.³⁶² És valóban, nem véletlenül nevezik a tisztátalanság legtisztább írójának. Jobb ízlése volt Huetnek, aki Petroniust nem úgy ítélte meg, ahogyan a legtöbb tanult ember szokta; véleményében többet számított tárgyának obszcenitása, mint beszédének eleganciája.³⁶³ Nyelvezete ugyanis inkább kidolgozott, mintsem átgondolt; mesterkél, felcicomázott, ragyogó jelzőktől fénylő, mégis időnként száraz és rideg.³⁶⁴ Hogy korának erkölcsai mennyire romlottak voltak, onnan tudhatjuk, hogy egy lovagi rendhez tartozó, konzuli rangú férfiú nem rettent vissza attól, hogy saját nemesi mivoltát, latinítását a legelítélendőbb tisztátalansággal vegyítse össze. Tigellinus,³⁶⁵ művészi vetélytársa meggyűlöltette őt a császárral, kinek halálos parancsára felvágva ereit, **70** kilehelte lelkét.³⁶⁶ Az ifjak tartsák magukat

vertit, Lipsiae, 1783.]

³⁵⁶ [Titus / Caius Petronius Arbitr (Kr.u. 27–66) római író, regénye: *Satyricon*.]

³⁵⁷ [Az előző jegyzetben említett *Satyricon* című regénynek csak részletei maradtak fenn, a legismertebbek: *Trimalchio lakomája*, *Az ephesosi özvegy*.]

³⁵⁸ Petronius első neve Caius Tacitus szerint; Titus Plutarkhosz, Plinius és a kiadók szerint. [A Petroniusszal kapcsolatban hivatkozott források: Publius Cornelius Tacitus, *Annales*, 16, 17–20; Plutarkhosz, *Moralia*, 73, 6; Caius Plinius Secundus, *Naturalis historia*, 37, 20.]

³⁵⁹ [Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus (Kr.u. 37–68) római császár.]

³⁶⁰ Ld. Cornel. Taciti *Annal.* Lib. XVI. Cap. 18. et 19. [Publius Cornelius Tacitus, *Annales*, 16, 17–20.]

³⁶¹ Henri és Adrien Valois és néhányan mások Tacitus Petroniusát eltérő személynek gondolják a *Satyricon* szerzőjétől. Egyet értek az elfogadott véleménnyel, akárcsak Fabricius. [Hivatkozott források: Henri Valois, Adrien de Valois, *Valesiana ou Les pensées critiques historiques et morales, et les poésies latines de Monsieur de Valois, chez Florentin et Pierre Delaulne*, Paris, 1694, 187–188; Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca latina sive notitia auctorum veterum latinorum, quorumcunque scripta ad nos pervenerunt: distributa in libros IV.*, Hamburg, 1721.]

³⁶² A neves Kaspar von Barth mondta. [Kaspar von Barth (1587–1658) lengyel származású német filológus, *Adversaria commentaria*, Frankfurt, 1624, 1234.]

³⁶³ A Graeviushoz írt levélben Tilladet gyűjteményéből, II. kötet, 264.o. Ugyanezt mondja az Orig. Fab. Rom. könyvében. [Pierre Daniel Huet, *Dissertations sur diverses matières de religion et de philologie, contenues en plusieurs Lettres écrites par des Personnes savantes de ce tems Pierre Daniel Huet; Recueillies par Mr. L'Abbé Tilladet*, 2, Paris, 1712, 392; Uő., *Traité philosophique de l'origine des Romains*, Paris, 1693.]

³⁶⁴ Vegyünk példát Lycanthropustól, Cap. 61. és 62. [Lycanthropus – farkasember, ld. Petronius Arbitr, *Satyricon*, 61–62.]

³⁶⁵ [Ofonius Tigellinus (Kr.u. 10–69) római testőrpapancnok, Nero császár bizalmi embere.]

³⁶⁶ Saját kifejezése, Cap. 42. [Petronius Arbitr, *Satyricon*, 42.]

távol tőle; ha férfi akarja olvasni, összerendezett elmével, és a tisztaság szeretetétől edzett lélekkel kezdjen hozzá.³⁶⁷

L. Apuleius, az afrikai Madara városából,³⁶⁸ a történetét, melyet görögösnek és milétoszinak nevezett, Lucius Patrensisztől és Lukiánosztól vette,³⁶⁹ jobb művészeti szabályok mentén kidolgozva megalkotta a *Metamorphoses* 11 könyvét; és, gondolom, csupán ezért függesztette a szerzői névéhez a Lucius-t. Tehetségét és műveltségét nagyra tartom; amint ugyanis az *Apologia*,³⁷⁰ és más, ránk hagyott műve hitelesíti, szónok, jogász és platonikus filozófus volt, beszélt latinul és görögül. Antonius Piusnak,³⁷¹ M. Antoninusnak,³⁷² a filozófusnak és testvérének, Verusnak³⁷³ az idején élt – de könyvét *Az aranyszamár*ról már nem merném józannak nevezni.³⁷⁴ Egyrészt mivel a hibákat és obszcenitásokat, melyeket Lukiosz és Lukiánosz műveiben talált, nemcsak megőrizte, hanem még gyarapította is; másrészt mivel nyelvezetében a pompára és a fitogtatásra törekszik a szofisták szokása szerint, akik cikornyákkal cifrázzák ki a beszédüket.³⁷⁵ Nyersessége egy afrikaihoz mérten önmagában véve is zseniális, merész eleganciával fejezi ki magát. Apuleius latinítását igen epésen szapulja Philipp Melanchton,³⁷⁶ Voss³⁷⁷ és Lipsius;³⁷⁸ ellenben Filippo Beroaldo úgy véli, hogy maguk a Múzsák, ha latinul szeretnének megszólalni, Apuleius nyelvén **71** beszélnének.³⁷⁹

³⁶⁷ Fabricius Bibl. Lat. Tom. II. Cap. XII. Macrobius, Burmann, Zsámboky János stb. Ld. a lipcsei kiadást 1781-ből, a neves professzor, Conrad Gottlob Anton jegyzeteivel; Giraldis Dial. IV. de Poet. Hist. [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca latina sive notitia auctorum veterum latinorum, quorumcunque scripta ad nos pervenerunt: distributa in libros IV.*, Hamburg, 1721, Cap. XI. 538–550.; Macrobius Ambrosius Theodosius, *In somnium Scipionis* = Uő., *Ambrosii Theodosii Macrobii, v. cl. & illustis Opera*, Lyon, 1670, 6.; *Titi Petronii Arbitri Satyricon quae supersunt, curante Petro Burmanno*, ed. Pieter Burman, Amsterdam, 1743; *Petronii Arbitri Massiliensis Satyrici fragmenta, restituta et aucta, e bibliotheca Ioannis Sambuci*, ed. Zsámboky János / Joannes Sambucus, Antwerpen, 1565; *Petronii Arbitri Satyricon. Ex recensione Petri Burmanni ... addidit Conr. Gottlob Antonius*, ed. Conrad Gottlob Anton, Leipzig, 1781; Giglio Gregorio Giraldis / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, 561.]

³⁶⁸ [Lucius Apuleius / madaurai Apuleiosz (Kr.u. 125–180) római író, filozófus. Madaura / Madauras római-berber észak-afrikai város az ókori Numídiában, ma Algériában.]

³⁶⁹ [Patri Lukiosz I. 326. jegyzet, Szamoszatai Lukianosz I. 327. jegyzet.]

³⁷⁰ [Apuleiosz egy gazdag özvegyasszonyt, Aemilia Pudentillát vette feleségül, akinek rokonai emiatt varázslással vádolták, ez ellen védekezett *Apologia* című művében.]

³⁷¹ [Imperator Titus Aelius Caesar Hadrianus Antoninus Augustus Pius (Kr.u. 86–161) 138-tól római császár.]

³⁷² [Imperator Caesar Marcus Aurelius Verus Augustus (121–180) 161-től római császár, sztoicista-neoplatonista filozófus.]

³⁷³ [Imperator Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus (130–169) Marcus Aurelius fogadott testvére és társuralkodója, a római birodalom császára 161-től.]

³⁷⁴ Amint Fulgentius könyvecskéjében az ősi beszédéről, Horatius ókori kommentátora pedig az Epod. XV. kapcsán írja. És nem kevés filológus, különösen angolok. Akik így nevezik, azokat keserűen megcsúfolja Iulianus Floridus az Apuleiushoz írt jegyzetei elején. [Apuleius művének címe *Metamorphoses*, de igen elterjedt volt az *Aurelius asinus* címváltozat is. Források: Fabius Planciades Fulgentius, *Placiades de prisco sermone*, Paris, 1583; *Lucii Apulei opera, interpretatione et notis illustravit Iulianus Floridus*, Paris, 1688.]

³⁷⁵ Tovább művelhetjük magunkat: Georg Nic. Kriegk in Dissert. de Eloqu. Sophist. [Georg Nicolas Kriegk, *Dissertatio de Sophistarum Eloquentia, pro loco in ordine philosophico, maiorum more, rite obtinendo, respondente Ioanne Ludovico Schauer*, Jena, 1702.]

³⁷⁶ [Philipp Melanchton, *Elementorum rhetorices libri duo*, Leipzig, 1547, 137.]

³⁷⁷ [Gerard Johann Voss, *Rhetorices contractae sive partitionum oratoriarum libri V*, Oxford, 1664, 332.]

³⁷⁸ Jo. Gottl. Heinecciusnál, Fundam. Stili. [Johann Gottlieb Heineccius, *Fundamenta stili cultioris*, Leipzig, 1766, 204, 228, 412.]

³⁷⁹ A velencei kiadásban, 1501-ből, negyedréte. [Apuleius, *Commentarii in asinum aureum Lucii Apuleii*, ed. Filippo Beroaldo, Venetiis, 1501.]

– Azonkívül az egész apuleiusi *Metamorphoses* mind stílusában, mind mondanivalójában folytatása a *Satyricon*nak, melyben mágikus delíriumokon, szentségtörő vétkeken, házasságtörő bűnökön, tolvajok és latrok gaztettein száguldunk át féktelen rohammal.³⁸⁰ Művének leghíresebb epizódja Psyheről és Cupidóról szól, nem minden varázs nélküli fikció.³⁸¹

Ha a latinok közül még többeket is fel kellene sorolni, biztosak lehetünk benne, hogy ízlésük ezen költői nemben nem volt birodalmuk nagyságához és nemességéhez mérhető. Severus imperátor,³⁸² midőn legyőzte vetélytársát, Clodius Albinust,³⁸³ és megfosztotta életétől, nagy fájdalommal hányja a szenátus szemére, hogy többen úgy tartják, íróként Albinust dicsérni kell, mivel bizonyos vénasszonyos sirámokkal foglalatoskodva milétoszi történetek, Apuleiusának pun történetei és más írói játékok közepette nőtt fel.³⁸⁴ Martianus Capellat³⁸⁵ pedig, aki Leo Thrax császárnak³⁸⁶ írta le Mercurius és Philologia mennyegzőjét a maga *Satyricon*jában, szégyenlem megemlíteni.³⁸⁷ Alábbvaló idők jöttek ezután, és sok évszázadon át folytatódta; mire Franciaországban a liguriai és más tartománybéli költők, akiknek történetére korábban utaltam, a regények szeretetét sok írói nemzedéken át felélesztették és melegen tartották. Ámbár mesélőiknek egy évszázada 72 volt csupán, hogy műveiket megalkossák; mégis elsősorban a 11. és 12. században hatalmas mennyiségű prózát és verset hoztak létre. Térjünk rá tehát az egyes tartományokra és népekre.

³⁸⁰ Így fejtegeti Kaspar von Barth, Lib. XV. Avers. Cap. 11. Aki a történet minden egyes részét allegorikusan akarja értelmezni, nem jut semmire; mert nagyon sok dolog csak a gyönyörködtetés miatt került bele. Altalánosságban tekinthető úgy, hogy a célja az erényekre szabályt és példát nyújtani. [Kaspar von Barth (1587–1658) lengyel származású német filológus, *Adversaria commentaria*, Frankfurt, 1624, 775–776.]

³⁸¹ A IV., V. és VI. könyvben. – A mitológiai kutató Fulgentius rövidítve adta ki a történetet, Libro II. Cap. 7. Montfaucon Libro III. Antiq. Gr. Et Rom. Ércbe metszette Agostino Veneziano, Villamena, Nicolas Dorigny stb. [Amor és Pszühké történetének említett feldolgozásai: Fabius Planciades Fulgentius, *Mythologiarum libri 3*, Basileae, 1543, 71–82; Bernard de Montfaucon, *L'Antiquité Expliquée Et Représentée En Figures*, 3, *Les usages de la vie: Les habites, les meubles, les vases, les monoyes, les poids, les mesures, des Grecs, des Romains, & des autres nation*, Paris, 1722. Agostino Veneziano / Agostino de' Musi (1490 k.–1540 k.) itáliai reneszánsz metszetkészítő, 1520–1536 közötti időszakban keletkezett a British Museumban *The Story of Cupid and Psyche* címen számon tartott metszete. Francesco Villamena (1564–1624) itáliai metszetkészítő, említett metszete: *Cupid and Psyche Together in the Nuptial Bed*, feldolgozva Michael Coxie vagy Rafaello, *The Fable of Psyche* sorozatát. Nicolas Dorigny (1658–1746) francia metszetkészítő, említett metszete: *The story of Cupid and Psyche: Cupid showing Psyche to the three Graces*, Engraving by N. Dorigny, Raphael nyomán, 1693.]

³⁸² [Imperator Caesar Lucius Septimius Severus Pertinax Augustus (146–211) 193-tól a Római Birodalom császára.]

³⁸³ [Imperator Caesar Decimus Clodius Septimius Albinus Augustus (140 /150–197) Septimius Severus társ- majd ellencsászára. A *Historia Augusta* szerint erotikus, ún. milétoszi történetek szerzője volt, ezek nem maradtak fenn az utókor számára.]

³⁸⁴ Iulius Capitolinusnál. Bizonyos milétoszi történeteket is kiadott, elég jókat, de nem valami jól vannak megírva. Ezekről ld. Poliziano, Beroaldo, Giralddi. [Julius Capitolinus a *Historia Augusta* egyik szerzője, a *Clodius Albinus* című életrajz írója. *Amatoriae narrationes Plutarchi Cheronei*, ed. Angelo Poliziano, s.l., 1490; Filippo Beroaldo, *Commentarii a Philippo Beroaldo conditi in Asinum Aureum Lucii Apuleii. Mox in reliqua Opuscula eisdem Annotationes imprimuntur*, Bononiae, 1500; Giglio Gregorio Giralddi / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545.]

³⁸⁵ [Martianus Minneus Felix Capella (Kr.u. 5.sz.) ugyancsak madaurai születésű, pun származású író, jogász. *De nuptiis Philologiae et Mercurii* című, szatirikus művének középpontjában a hét szabad művészet megismerésére áll. Művét valószínűleg fiának írta.]

³⁸⁶ [Leo Magnus Thrax (406–474) 457-től kelet-római császár.]

³⁸⁷ Meg lehet nézni Fabriciust, Tom. III. Bibl. Lat. Cap. 17. [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca latina sive notitia auctorum veterum latinorum, quorumcunque scripta ad nos pervenerunt: distributa in libros IV.*, Hamburg, 1721, 636–650.]

Franciák.

Franciaország nemcsak a 'román' elnevezés, hanem az új regény szülőhazája is; logikus tehát, hogy nagyobb lelkesedéssel művelik azt itt, ahol az kifejlődött. E téren a franciák egyeduralkodónak gondolják magukat, és azt mondják, hogy a regényköltészetet a franciák csiszolták ki a legfinomabbra, mégpedig szükségképp, hiszen a franciák első a csinoságban és eleganciában a szerelmi udvarlások, a szerelem, a mindennapi élet ügyei és az emberi szokások területét illetően. Ez így is van; ebből, akár megfelel a valóságnak, akár kissé kérkedően is van mondván, semmit el nem vennék. Hiszen a gondolkodásuk nemes; és azt gondolom, hogy az ő dicsőítésükkel nem elveszem más nemzetektől a dicsőséget, hanem inkább gyarapítom azt. Tudjuk egyébiránt, hogy nemcsak a nemzetek, de az egyes emberek is inkább felnagyítják, ha a saját dicsőségükről kérdik őket. A franciáknál igen sok regényíró volt abban a korban, mely a jó ízlés nevét és szabályait kevésbé vette figyelembe, mint inkább magát a történeteket. Ha őket fel akarnánk élesíteni, leginkább ők maguk tiltakoznának, és mivel tudták, hogy megvetésre méltóak, ezért inkább azt szeretnék, ha örök feledés temetné őket. Teljesen meggyőzőtt engem, amit honfitárs szerzőjük, Daniel Huet³⁸⁸ mond: legelsőként Franciaországban Honoré d'Urfé szabadította meg a regényeket a barbár beszéd rontásától, tisztább művészettel kipallérozta, meghatározott szabályokhoz igazította őket.³⁸⁹ Dicsérik a franciákat ama jeles hölgy, Madeleine de Scudéry, a francia Szapphó miatt, aki saját nemét felülmúlva jeles mértékletességgel 73 és bölcsességgel kiérdemelte, hogy neve megelőzze sok férfiút.³⁹⁰ Jean Regnault de Segrais³⁹¹ érdemei nagyok, egyrészt mivel az elbeszélés művészetét több művében is gyakorolta, másrészt mivel barátjának, Daniel Huetnek ő

³⁸⁸ [Pierre Daniel Huet, *Traité philosophique de l'origine des Romans*, Paris, 1693, 108.]

³⁸⁹ Tract. De Orig. Fab. Rom. – d'Urfének sok műve van, mint pl. *L' Astreé*, *Le Diane* de Cheuilhac, seu Chateamoraud, *Le Sireine*, *Le Grand Furie* stb. Érdemes megnézni: *Perault les hommes illustres* –, *La Croix de Maine* Biblioth. – Verdier Bibl. Francoise, – Nicéron *Memoires* stb. [A forrást l. előző jegyzet. Honoré d'Urfé (1568–1625) francia író. Említett művei: *L'Astrée de Messire Honoré d'Urfé ou par plusieurs histoires et sous personnes de bergers et d'autres sont deduits les divers effects de l'honneste amitié*, Paris, 1612–1616; *Le Sireine de messire Honoré d'Urfé. Paraphrases sur les cantiques de Salomon. Paraphrases sur divers psaumes. Méditations*, Paris, 1618. *Diane* de Chateamoraud Urfé felesége volt, *Diane* története pedig a *L'Astrée* egyik legismertebb, külön is kiadott részlete. Megadott szakirodalom: Charles Perrault, *Des hommes illustres qui ont paru en France pendant ce siècle, avec leurs portrait au naturel*, Paris, 1696; François Grudé La Croix du Maine, *Bibliothèque du sieur de La Croix Du Maine*, 3, Paris, 1584; Antoine Du Verdier, François Grudé La Croix du Maine, *Les bibliothèques françaises de La Croix-du-Maine et de Du Verdier*, Paris, 1772–1773; Jean-Pierre Nicéron, *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres*, Paris, 1729–1745.]

³⁹⁰ Sok műve van; többek között Ibrahim ou l'illustre Bassa. Artamene, ou le grand Cyrus. Clelie histoire Romane. Almahide, ou l'esclane Reine. Mathilde d'Aguilar etc. Conf. Brice description dela ville de Paris. Journal de Savans. Melange Historique stb. [Madeleine de Scudéry (1607–1701) francia író, említett művei: *Ibrahim, ou l'illustre Bassa*, 1–4, Paris, 1641–1644; *Artamène, ou le Grand Cyrus*, 1–10, Paris, 1648–1653; *Clélie, histoire romaine*, 1–10, Paris, 1656–1660; *Almahide, ou L'esclave reine*, 1–2, Paris, 1660; *Mathilde d'Aguilar, histoire galante*, Paris, 1702. Szakirodalom: Germain Brice, *Description nouvelle de ce qu'il y a de plus remarquable dans la ville de Paris*, Paris, 1684; *Journal des sçavans* (1665–1790) francia periodikum, Madeleine de Scudéry-ről: 1758, 1, 714–715.; *Mélanges de poésie, de littérature et d'histoire* (1747–1750) francia folyóirat, Madeleine de Scudéry-ről: 1747, 1, 319.]

³⁹¹ [Jean Regnault de Segrais (1624–1701) francia költő, a caen-i jezsuita kollégium neveltje, az akadémia tagja. Regényei: *Bérénice, portrait de Gilonne d'Harcourt, comtesse de Fiesque gravé par Grégoire Huret d'après Henri et Charles Beaubrun*, 1–4, Paris, 1648–1651; *Les Nouvelles françaises, ou les Divertissemens de la princesse Aurélie*, 1–2, Paris, 1656–1657.]

volt az ösztönzője, hogy megírja a regények eredettörténetét.³⁹² Az ilyenfajta történetekből a nagyobb kötetek tetszettek eleinte inkább, mint amilyen az Amadisusról szóló mű a 16. századból;³⁹³ de mivel az ízlés, miközben tökéletesedik, gyakorta változik, hol a rövidebbeket, hol a hosszabbakat fogadták szívesebben. De La Fayette úrnő,³⁹⁴ aki a Clèves hercegnő megírásában fontos szerepet játszik, Home³⁹⁵ szerint az első, aki az effajta költészetet a mai ízlésre kezdte transzponálni. Elhagyván ugyanis a csodákat és csodás lényeket, melyek a köznépet gyönyörködtetik csupán, hozzánk hasonló szereplőket vezetett be, akik bennünk több megértést és tanulságot keltenek, mint az elragadtatott csodálat és a vér borította hősök. Prevost,³⁹⁶ Marivaux³⁹⁷ és az ifjabb Crébillon³⁹⁸ egyedülálló érzékkel alkottak meg több művet is; de Gomez úrnőt³⁹⁹ és a művelt hölgyet, de Lussan⁴⁰⁰ ugyancsak méltán sorolhatjuk közéjük. Paul Scarron,⁴⁰¹ Antoine Furetière,⁴⁰² Le Sage⁴⁰³ és még több hasonló is megnevezhetők. – Akik Franciaország tekintetében többet akarnak tudni, katalógusokhoz kell folyamodniuk. Jean Barclay *Argenise*,⁴⁰⁴ François Fénelon *Telemachusa*⁴⁰⁵ politikai 74 regények, művészi megalkotottságuk és természetük tökéletessége miatt nem mellőzhetem említésüket: ajánlásukhoz elég annyit mondani, hogy szinte egész Európában anyanyelven olvassák már. Jean-François Marmontel *Belisarius*⁴⁰⁶ ugyanígy figyelemre méltó. A szerző

³⁹² La Princesse de Cleves. Zayde histoire Espagnole stb. [Pierre Daniel Huet l. 245. jegyzet. Az itt szereplő regénycímek De la Fayette művei, ez feltehetőleg nyomdahiba, vö. 394. jegyzet.]

³⁹³ A francia Amadisról szóló számos kötetet de Tressan gróf a szabados és alkalmatlan képek eltávolításával művészi és ízléses rövid változatba komponálta. Az ő művét a neves professzor, Mylius Lipcsében 1782-ben németül lefordította és terjeszteni kezdte. [Amadis de Gaula a 16–17. században népszerű lovagregény-csoport. Leghosszabb változata 26 könyv terjedelmű. Eredetijének Garcia Rodriguez de Montalvo (1450–1504) 1508-ban megjelent Amadis-regényét tartják. Louis-Élisabeth de La Vergne de Tressan (1705–1783) diplomata, katoná, a lovagi irodalom rajongója. Említett kötete: *Traduction libre d'Amadis de Gaule*, 1–2, Paris, 1779. Wilhelm Christhelf Siegmund Mylius (1753–1827) német író és fordító, az általa készített átdolgozás: *Amadis aus Gallien, aus dem Französischen des Grafen von Tressan*, Leipzig 1782.]

³⁹⁴ [Marie-Madeleine Pioche de La Vergne, comtesse de La Fayette / Madame de La Fayette (1634–1693) francia író. Említett regényei: *La Princesse de Clèves*, Paris, 1678; *Zaïde, histoire espagnole*, 1–2, Paris, 1671.]

³⁹⁵ [Henry Home, Lord Kames, *Sketches of the History of Man*, I, Dublin, 1775, 95–96.]

³⁹⁶ [Talán Antoine François Prevost d'Exiles (1697–1763) Abbé Prevost néven ismert francia regényíró. Legismertebb regénye: *Le Philosophe anglais, ou Histoire de Monsieur Cleveland, fils naturel de Cromwell, écrite par lui-même, et traduite de l'anglais*, 1–8, Paris, 1731–1739.]

³⁹⁷ [Pierre Carlet de Chamblain de Marivaux (1688–1763) francia regény- és drámaíró. Regényei: *La Vie de Marianne*, Paris, 1727; *Le Paysan parvenu*, Paris, 1735.]

³⁹⁸ [Claude Prosper Jolyot de Crébillon (1707–1777) francia regényíró. Ismert regénye: *Le Sylphe ou Songe de Madame de R***. Écrit par elle-même à Madame de S****, Paris, 1730.]

³⁹⁹ [Madeleine-Angélique de Gomez (1684–1770) francia dráma- és regényíró. Ismert regénye többek között: *Crémentine, reine de Sanga, histoire indienne*, Paris, 1727.]

⁴⁰⁰ [Marguerite de Lussan (1682–1758) francia író. Ismert regénye: *L'Histoire de la comtesse de Gondex*, La Haye, 1744.]

⁴⁰¹ [Paul Scarron (1610–1660) francia költő, író. Ismert regénye: *Roman comique*, Paris, 1649–1657.]

⁴⁰² [Antoine Furetière (1619–1688) jogász, francia költő, mese- és regényíró, lexikográfus. Ismert regénye: *Le Roman bourgeois*, Paris, 1666.]

⁴⁰³ [Alain René Lesage (1668–1747) francia regény- és drámaíró. Ismert regényei: *Le diable boiteux*, Paris, 1707; *Histoire de Gil Blas de Santillane*, Paris, 1747.]

⁴⁰⁴ [Jean Barclay (1582–1621) skót író, említett regénye: *Argenis*, Paris, 1621.]

⁴⁰⁵ [François de Salignac de la Mothe-Fénelon (1651–1715) francia érsek, író. Említett regénye: *Les Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse, ou Suite du quatrième livre de „l'Odyssée” d'Homère*, Cologne, 1699.]

⁴⁰⁶ [Jean-François Marmontel (1723–1799) francia író, említett regénye: *Bélisaire*, Paris, 1765.]

történeti tévedéséről, mely sok vitát szült, nincs helye itt szólni.⁴⁰⁷ Tizenöt fejezetből áll a mű, tárgya a vallás, és elhozza a méltó megtisztulást. Egyébként a fejedelmi és polgári rend örök intézményeit tárgyalja; ezeknek színpadát, pontosabban iskoláját nyújtja, melyben ama szerencsétlen Belisarius a tanító. Iustinianusról⁴⁰⁸ hallgatok. Nem csoda, ha egyformasága utálatot szül. A francia regények katalógusát Du Fresnoy *Bibliotheca*-jában találjuk, és a következő könyvben: *Regények újsága*.⁴⁰⁹

Spanyolok.

A spanyolok egyedülálló tehetséggel és humorral rendelkeznek a regényírás terén; úgy tűnik, ebben ők eredetiek és uralkodók. És valóban, ha a regénykanonizáció, regényízlés javulása és a regények gyarapodása a kérdés, az elsőbbség a spanyolok és a franciák között dől el; mert a többi nemzet vagy később kezdett el ezzel foglalkozni, vagy kevesebb szorgalommal, csekélyebb tehetséggel tette azt. Azt hiszem, igazat mondok, ha azt állítom, hogy a regények szatirikus, ironikus jellegében a spanyolok mesteriek és példaértékűek. Ők ugyanis mind a személyes, mind a közszokásokat és vétkeket igen életszerűen tudják megjeleníteni történeteik képei és allegóriái révén, és azokat olyan csínnal gúnyolják, szapulják, tisztogatják és figurázzák ki, hogy a vétkeseknek ennél a kesernyés játékosságnál semmi fanyarabb, az ártatlanoknak pedig semmi kedvesebb nem lehet. Ilyenek elsősorban *Diego* Hurtado de Mendoza,⁴¹⁰ Juan 75 de Luna,⁴¹¹ Luis Vélez de Guevara,⁴¹² Lope de Vega,⁴¹³ Francisco Villegas de

⁴⁰⁷ [Marmontel regénye elfogadja azt a középkorban elterjedt, történetileg hiteltelen fabulát, miszerint Justinianus megvakította Belisariust, és koldussá tette, aki kénytelen volt Róma kapujában koldulni. Számos szobrász és festő, például Jacques-Louis David is témául választotta ezt a Marmontel által népszerűvé tett történetváltozatot, nem minden akutálpolitikai él nélkül. Ahogyan Szerdahely írja, ez vitákhoz vezetett, a Marmontelt elítélők egyik legnépszerűbbike Louis Legrand, a Sorbonne teológus professzora volt.]

⁴⁰⁸ [Justin, Marmontel előző jegyzetben említett regényének egyik szereplője.]

⁴⁰⁹ Journal des Romans, ou Abrégé des meillieurs Romans stb. [Nicolas Lenglet Du Fresnoy (1674–1755) regényekkel foglalkozó írása az említett csatolmánnyal: *De l'usage des romans, où l'on fait voir leur utilité & leurs différens caractères. T. 1 / avec une Bibliothèque des romans accompagnée de remarques critiques sur leur choix et leurs éditions* par M. le C. Gordon de Percey, Amsterdam, 1734. Az említett folyóirat: *Journal des romans, ou Abrégé des meilleurs romans*, 1765-ben jelentik be kiadását, a *Bibliothèque universelle des romans* előfutárának tekinthető.]

⁴¹⁰ [Diego Hurtado de Mendoza (1504–1575) spanyol diplomata és regényíró, a következőkben említett regénye, melynek szerzőségét sokáig vitatták: *La vida de Lazarillo de Tormes y de sus fortunas y adversidades*, Burgos / Antwerpen, 1554.]

⁴¹¹ *Lazarillo de Tormes* történetének első felét Hurtado, a másodikat Enrico de Luna írta; igazi ellenszere a szomorúságnak, szinte mindenütt elérhető és még latinra is lefordították. A komikus eposzhoz is van köze. [Juan de Luna (1575–1645) professzor, említett műve: *Segunda parte de la vida de Lazarillo de Tormes*, Paris, 1620.]

⁴¹² Művének címe: *D' el Diabolo Cojudo*. Szerzője IV. Fülöpnek hálás. [Luis Vélez de Guevara (1579–1644) spanyol dráma- és regényíró, említett, IV. Fülöp spanyol királynak (1605–1665) ajánlott műve: *El diablo cojuelo*, Madrid, 1641.]

⁴¹³ Angelikát, az orosz Isidorust is ő írta stb. [Félix Lope de Vega y Carpio (1562–1635) spanyol író, említett regényei: *La hermosura de Angélica*, Barcelona, 1604; *Isidro: poema castellano*, Madrid, 1602.]

Quevedo,⁴¹⁴ José de Villaviciosa,⁴¹⁵ Luis de Góngora,⁴¹⁶ Pedro Silvestre,⁴¹⁷ Alemán,⁴¹⁸ aki Guzmán de Alfarache életét rengeteg és igen jeles ember számára tette gyönyörködtetővé és hasznossá. Erről leginkább azt érdemes megjegyeznünk, hogy egy semmirekellő férfi életének intő példáját adja, úgy, hogy azt megfigyelhetjük és minden törekvésünkkel elkerüljük. Nem célo, hogy tovább menjek, és Spanyolországból szerte felsoroljam a regényírók neveit. Ki is tudná felemlegetni valamennyi boldog vagy szomorú, valós vagy kitalált történetet? Az az egyedülálló a spanyolokban, hogy a regényeiket komikusra tudják alakítani és tervezni. Ebben én különleges adottságot látok, úgy gondolom ugyanis, hogy nagyobb haszna van a komikus regényeknek, mint azoknak a történeteknek, melyekben mindenféle szerelmek, izgatót keresgélések, hatalmas lelki vívódások, mesterkélt fordulatok és csavarok vannak, és az egész mű elmés szerkezete csak arra jó, hogy önmagát propagálja. A spanyol irodalmat, és annak történetét a mi okulásunkra remekül megírta Velázquez ama könyvében, melyet a neves Dieze németre fordított.⁴¹⁹ Ismerek egy szerzői név nélküli, anonim kötetet, melyet 1788-ban adtak ki, Londonban, és melyben magának a szerzőnek a bevallása szerint Velázquez, López de Sedano és P. Sarmiento könyveiből került összeállításra.⁴²⁰ **76** A luzitánokról különválasztva csak röviden kell szólnom: Bernardim Ribeiro megírta *Menina* és *Moca* történetét 1557-ben.⁴²¹ Jorge de Montemor⁴²² egy pásztori regény szerzője, mind Francisco Rodrigues Lobo is.⁴²³

⁴¹⁴ Tőle van: *Gran. Taccano, Buscon* stb. Először németre fordította a neves F. I. Bertuch Tom. II. [Francisco Gómez de Quevedo Villegas y Santibáñez Cevallos (1580–1645) spanyol költő, író, említett műve az *El Gran Tacaño* rövidített címváltozatban is ismert *Historia de la vida del Buscón llamado don Pablos; ejemplo de vagamundos y espejo de tacaños*, Zaragoza, 1626.]

⁴¹⁵ *Moschea*, vagyis a török templom. [José de Villaviciosa (1589–1658) spanyol író, említett műve: *La Mosquea. Poética inventiva en octava rima*, Cuenca, 1615.]

⁴¹⁶ Egyszersmind az ő műveit is kiadták, és romantikus kommentárokkal a neves Jacobi németre ültette át. [Luis de Góngora y Argote (1561–1627) spanyol barokk költő, románcai miatt kerülhetett itt említésre, ezeket fordította németre Johann Georg Jacobi: *Romanzen aus dem Spanischen des Góngora übersetzt*, Halle, 1767.]

⁴¹⁷ *Proserpina* elrablása. [Pedro Silvestre, *La Proserpina: poema heroico jocoserio*, Madrid, 1721.]

⁴¹⁸ [Mateo Alemán y de Enero / Mateo Alemán y de Nero / Mateo Alemán y del Nero (1547–1614) spanyol író, említett regénye két részletben jelent meg: *Guzmán de Alfarache*, I, Madrid, 1599; II, Lisboa, 1604.]

⁴¹⁹ [Luis José Velázquez de Velasco, *Orígenes de la poesía castellana*, Málaga, 1754, az említett német fordítás: *Don Luis Joseph Velazquez Geschichte der Spanischen Dichtkunst. Aus dem Spanischen übersetzt und mit Anmerkungen erläutert von Johann Andreas Dieze der Philosophie ausserord. Professor auf der Universität Göttingen, der academischen Bibliothek Custos, und der Kön. Deutschen Gesellschaft daselbst Mitglie und Secretär*, Göttingen, 1769.]

⁴²⁰ [A kötet szerzője Sir John Talbot Dillon, adatai: *Letters from an English Traveller in Spain in 1788, on the Origine and Progress of Poetry on that Kingdom; with Occasional Reflexions on Manners and Customs, and Illustrations of the Romance of Don Quixote*, London, 1781. Az említett spanyol irodalomtörténet-írók: Luis José Velázquez de Velasco l. előző jegyzet. Juan José López de Sedano y Pérez del Tero (1729–1801) spanyol szerző, az *El Parnaso Español: colección de poesías escogidas de los más célebres poetas castellanos*, Madrid, 1768–1778 antológia összeállítója. Martín Sarmiento / Martiño Sarmiento / Padre Sarmiento (1695–1772) tudós spanyol bencés szerzetes, spanyol irodalomtörténete: *Memorias para la historia de la poesía y poetas españoles*, (1741–1745), Madrid, 1775.]

⁴²¹ [Bernardim Ribeiro (1482–1552) portugál reneszánsz író. Említett pásztorregénye: *Livro das saudades / Menina e moça*, Ferrara, 1554.]

⁴²² [Jorge de Montemor (1520–1561) főként spanyolul író portugál költő és regényíró. Pásztori regénye: *Los siete libros de la Diana*, Valencia, Milano, 1559.]

⁴²³ [Francisco Rodrigues Lobo (1580–1622) a portugál Theokritosz, bukolikus író. Népszerű kiadása: *Primeira e Segunda parte dos romances de F. Roiz Lobo, de Leiria*, Lisboa, 1654.]

Angolok.

A briteket már a hatodik században elragadta a regényirodalom szeretete, és a híres Arthur királynak, a Kerekasztal lovagjainak, valamint más hősök tetteinek és írásos emlékeiknek adtak hitelt.⁴²⁴ Geoffrey Chaucer,⁴²⁵ a jobbfejta költészet atyja Troilus és Cressida történetét⁴²⁶ alkotta meg: egyiküket mint buzgó katonát és hű szerelmezt; másikukat mint bájos és erényes szűzet mutatta be. Jobban tette volna, ha ennél marad. Azonban elbeszélése arról szól, hogy a nő engedett Troilus szerelmének, majd magát nőként a győztes hatalma alá vetette. Chaucer 1400-ban távozott az élők sorából. A későbbi századok ízlése már jobban dokumentált. Elsőként tűnt fel, és ki ne ismerné: *Robinson*.⁴²⁷ Hogy ez mese vagy megtörtént eset, vitatkozzanak rajta, akik akarnak. Én úgy tudom, ez a Robinson valójában a skót nemzetiségű Alexander Selkirk,⁴²⁸ aki 1705-ben ragadt János Ferdinánd szigetén, és négy évi hat hónapot töltött kecskék és madarak társaságában, mikor végül egy igen híres hajóskapitány és földrajzi felfedező, Rogers Woodes⁴²⁹ rátalált, és így tért vissza Angliába. Ő a saját viszontagságait, szerencsés megmenekülését és veszedelmes kalandjait leírta, és Daniel De Foe-nak⁴³⁰ átadta publikálás előtti tisztázásra. Ám az utóbbi, nem tartva be a barátság törvényét, a nevet **77** és a helyszínt megváltoztatta, az ott tartózkodás éveit megnyújtotta, és sok, saját fejéből költött eseménnyel lerontotta a történet hitelét. Így publikálta a *Robinson*t, amelyet mi ismerünk, és amellyel sokan – nem is sikertelenül – versenyre keltek. Jean Jacques Rousseau fölöttébb dicséri ezt a történetet, és javasolja, hogy az ifjak mindenekelőtt ezt olvassák el.⁴³¹ Elismerem, hogy vannak kiváló érdemei; de egyszersmind meg kell vallanom, hogy nincs minden hiba híján: ilyen például, hogy a helyenként monoton történetmondás túl hosszasan folyik benne. Az egész történetet a mi korunk számára próbálta átalakítani a neves Johann Wezel⁴³² és J. H. Campe úr,⁴³³ nagy erőfeszítéssel, de nem egyforma megfontolással: amaz ugyanis megőrizte az eredeti történetet, emez viszont sok tekintetben átalá-

⁴²⁴ Artus vagy Arthur, Uter Pendragonus király fia sokakat írásra serkentett. Nem kevesen gondolják, hogy mind a neve, mind pedig tettei költöttek. Galfredus de Monmouth 12. századi írnok sok dolgot ír róla. Richard Blackmore eposzt írt róla. [Artúr / Arthur / Artus briton király, amennyiben létezett személy volt, körülbelül 496–537 körül uralkodott Britanniában, apja Uther Pendragon király volt. Először Galfredus de Monmouth *Historia Regum Britanniae* (első nyomtatott kiadása: Paris, 1508) című, részben történeti forrásokon, részben mondákon alapuló munkájában bukkan fel. Az említett eposz Sir Richard Blackmore (1654–1729) orvos és költő műve: *Prince Arthur, an Heroick Poem in X Books*, London, 1695.]

⁴²⁵ [Geoffrey Chaucer (1343 (?)–1400) diplomata, az első angolul író költő.]

⁴²⁶ [Geoffrey Chaucer (l. előző jegyzet) említett műve: *Troilus és Criseyde*, 1380 körül, nyomtatásban: London, 1526.]

⁴²⁷ [[Daniel Defoe], *The Life and Strange Adventures of Robinson Crusoe of York, Mariner*, London, 1719.]

⁴²⁸ [A sokak által Robinson mintájának gondolt skót tengerész, Alexander Selkirk (1676–1721) két évet töltött Más a Tierra szigetén (amely emiatt 1966-ban Robinson Crusoe Island nevet kapta), mely a Juan Fernández szigetek chilei oldalán található. 1709-ben Woodes Rogers felfedező mentette ki innen, kalandjait két kötetben publikálta: *A Voyage to the South Sea and Round the World; A Cruising Voyage Around the World*, London, 1712.]

⁴²⁹ Általában Woodes Rogers-nek nevezik. [Woodes Rogers (1679–1732) angol hajóskapitány, felfedező, később a Bahamák angol királyi gyarmatának kormányzója. Kapcsolatát a Robinson-történethez l. előző jegyzet.]

⁴³⁰ [Daniel Defoe / Daniel Foe (1660–1731) angol regény- és újságíró.]

⁴³¹ E művében: *Emile, ou de l'Éducation* stb. [Jean-Jacques Rousseau, *Émile ou De l'éducation*, La Haye, 1762, 78–80.]

⁴³² [Johann Karl Wezel, *Robinson Krusse*, Leipzig, 1779.]

⁴³³ [Joachim Heinrich Campe, *Robinson der Jüngere*, Hamburg, 1779.]

kítandónak találta.⁴³⁴ Ha az olvasó képzeletben egy elhagyott szigetre gondolna, és fontolgatná: mit csinálna a rémisztő vadállatok, sziklák közepette magányosan egy ember 28 éven át, hogy magát ebben az elhagyatottságban és különféle szükségleteiben megsegítse, miféle mesterkedésekre adná magát? – csodálkozna, mekkora vágyat fog érezni magában az elolvasására. Kiváló ízlésről tanúskodnak a *Pamela*, a *Clarissa* és a *Grandison*, a neves Richardson költő művei,⁴³⁵ melyeket, akár az ötletre és a szerkezetre figyelünk, akár a valóságosságra, azaz az emberi életből vett karakterekre, akár a példázatok, erkölcsi vonatkozásokat tekintjük, az érdem első fokára fogjuk helyezni. A levélforma, melyet a szerző könyvében alkalmaz, engem nem bosszant, miután a szereplők szerelmét, az egész cselekmény savát-borsát és jelentését megértettem. *Miss Sidney Bidulph* története az előző regények mintáját követi, alkotója egy névtelen 78 hölgy.⁴³⁶ A regénytörténetekkel határosak azok a fabulák és elbeszélések, melyeket John Dryden készített Homérosz, Boccaccio, Chaucer és mások műveiből;⁴³⁷ Matthew Prior John Carvelről, Paulo Purgantesről, Robert és Cochlea szerelméről;⁴³⁸ John Gay a bőszt kutyaéről;⁴³⁹ Jonathan Swift Baucisról és Philemonról;⁴⁴⁰ David Mallet Amyntasról és Theodóráról;⁴⁴¹ James Beattie a három úgynevezett istennőről, az Ambícióról, a Bölcsességről és a Gyönyöréről;⁴⁴² a neves Langhorne Pénélopé köpenyéről;⁴⁴³ a híres Jerningham Faldoniusról és Theresáról.⁴⁴⁴ Sokat ide idézhetnék még ama 60 angol költőtől, melyet Samuel Johnson jegyzetekkel és kritikai kommentárokkal kiadott.⁴⁴⁵ Fiel-

⁴³⁴ Robinson Crusoe neu bearbeitet (J. C. Wezel) Leipzig, 1779. Robinson der Jungere [helyesen: Jüngere] – von J. H. Campe Hamburg 1779. és ugyanitt németül. A kettő közötti különbség tárgyalását ld. Tom. XI. Allgem. Deutsche Bibl. [A két kötet adatait l. az előző két jegyzetben. A megadott szakirodalom: Allgemeine Deutsche Bibliothek, 43 (1780): 8, 272.; 43 (1780): 12, 308.]

⁴³⁵ [Samuel Richardson (1689–1761) angol regényíró, említett művei: *Pamela or a Virtue Rewarded*, London, 1740; *Clarissa or the history of a young lady: comprehending the most important concerns of private life*, London, 1747–1748; *The History of Sir Charles Grandison*, London, 1753.]

⁴³⁶ [Frances Chamberlaine Sheridan, *Memoirs of Miss Sidney Bidulph*, London, 1761.]

⁴³⁷ [John Dryden (1631–1700) angol költő, író, kritikus. Említett műve: *Fables ancient and modern translated into verse from Homer, Ovid, Boccaccio, & Chaucer, with original poems, by Mr. Dryden*, London, 1700.]

⁴³⁸ [Matthew Prior (1664–1721) angol költő, diplomata, említett művei: *Hans Carvel*; *Paulo Purgante and his Wife: an Honest, but a Simple Pair*; *Erle Robert's Mice, in Chaucer's Style*. Az említett verses elbeszéléseket a *Poems on Several Occasions*, Glasgow, 1751 című három kötet tartalmazza együtt.]

⁴³⁹ [John Gay (1685–1732) angol író, említett műve: *The Hound and the Huntsman*, amely a *Fifty-one Fables in Verse*, London, 1727 kötetben jelent meg.]

⁴⁴⁰ [Jonathan Swift (1667–1745) angol író, említett verses elbeszélése: *Baucis and Philemon. Imitated, from the Eighth Book of Ovid*, In: *Miscellanies in Prose and Verse*, London, 1711, 377–387.]

⁴⁴¹ [David Mallet (1705–1765) angol író, említett műve: *Amyntor and Theodora: or, the Hermit. A poem. In three cantos. By David Mallet*, London, 1747.]

⁴⁴² [James Beattie (1735–1803) angol költő, említett verses elbeszélése: *The Judgement of Paris*, In: *Poems on Several Subjects*, London, 1766, 1–37.]

⁴⁴³ [John Langhorne (1735–1779) angol költő és kiadó. Említett műve: *The Origin of the Veil. A Poem. By Dr. Langhorne*, London, 1773.]

⁴⁴⁴ [Edward Jerningham (1737–1812) angol költő, említett műve: *Faldoni and Theresa. By Mr. Jerningham*, London, 1773.]

⁴⁴⁵ [Samuel Johnson, *The lives of the most eminent English poets*, London, 1779–1781. 52 költő életrajzát tartalmazza.]

ding⁴⁴⁶ és Sterne⁴⁴⁷ azonban nem mellőzhető. *John Bunckle élete*⁴⁴⁸ valós és kitalált történeteket is tartalmaz. Egy ötven éves ember, amilyennek Amory urat gondoljuk, leírja tetteit regényes stílusban, fölöttébb ritka eseményekről emlékezik meg, és sajátos karaktereket fest le. Elénk fantázia terméke.

Itáliaiak.

Az itáliaiak a regény műfajában nagy dicsőséget vívtak ki maguknak a regénytörténetek mesés elbeszélésének kibővítésével, gyönyörködtető és elegáns mivoltával. Giovanni Boccaccio vezeti a sort, anyanyelvi beszédének ékesszólása igen pallérozott, de tele van szerelmek haszontalanságaival és ostobaságaival – ő volt az oka annak, hogy sok emberben vágy ébredt az írásra és olvasásra.⁴⁴⁹ Ludovico Ariosto, első a legjobbak között, ama híres műnek a szerzője, mely őrvongó Rolandot mutatja be.⁴⁵⁰ Bernardo Tasso, 79 Torquato atyja ama nemes történetet írta Amadisioról és Orianáról; Alidororól és Mirindáról; egy másikat Floridanteről és Filidoráról befejezetlenül hagyott, amikor 1560-ban meghalt.⁴⁵¹ Matteo Boiardo Roland és Angelica szerelmét alkotta meg termékeny művészettel.⁴⁵² Francesco Sansovino száz újdonságot és más történeteket mesél el inkább érdektelenül,

⁴⁴⁶ [Henry Fielding (1707–1754) angol regényíró, jogász, újságíró. Legismertebb regénye: *The History of Tom Jones, a Foundling*, London, 1749.]

⁴⁴⁷ [Laurence Sterne (1713–1768) angol regényíró, anglikán lelkész. Legismertebb regényfolyama: *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman*, 1–9, London, 1759–1767.]

⁴⁴⁸ [Thomas Amory (1691–1788) ír származású író, említett műve: *Life of John Bunckle, Esq.*, London, 1766.]

⁴⁴⁹ Nevezetesebb könyvei a *Giornata* és a *Decamerone*. Vö. Pope Blount, híres szerzők bírálata, Bayle Dict. Oldoini római Athén, Gioviótól az Elogia. [Giovanni Boccaccio (1313–1375) itáliai humanista író. Említett művei: *Decamerone: Principe Galeotto*, 1348–1353 (a novellagyűjtemény napok, azaz „giornata” szerint van beszerkesztve). Említett szakirodalom: Thomas-Pope Blount, *Censura Celebriorum Authorum*, London, 1690; Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique*, Paris, 1697; Agostino Oldoini, *Athenaeum Augustum in quo Perusinarum scripta publice exponuntur*, Perusia, 1678; Paolo Giovio, *Elogia doctorum virorum ab avorum memoria publicatis ingenii monumentis illustrium: auctore Paulo Jovio* [Giovio] *Nonocomense Episcopo Nucernus*, Basileae, 1556.]

⁴⁵⁰ Deliciae Poet. Ital. – Giovio Elogia, Toppius Biblioth. Neapol. Morerus Dictionarium. Ariosto e művével a komikus eposzírók közé került. [Ludovico Ariosto (1474–1533) itáliai író. Említett műve: *Orlando furioso*, Roma, 1532. Megadott szakirodalom: Janus Gruterus, *Delitiae CC. Italorum Poetarum, Huius Superiorisque Aevi illustrium*, Francofurti, 1608; Paolo Giovio, *Elogia doctorum virorum ab avorum memoria publicatis ingenii monumentis illustrium: auctore Paulo Jovio Novocomense Episcopo Nucernino*, Basileae, 1556; Nicolaus Toppius, *Bibliotheca Neapolitana*, Neapoli, 1678; *Le Grand Dictionnaire Historique, Ou Le Mélange Curieux De L'Histoire Sacrée Et Profane*, ed. Louis Moréri, Lyon, 1681–1689.]

⁴⁵¹ König Bibl. Crasso Elogi de Vomini letterati, et Ghilini teatro d' Vomini letterati, C. I. Jagemann Tom. I. Magazin der Ital. Litt. [Bernardo Tasso (1493–1569) itáliai író, halálának dátuma a szövegben tévesen szerepel. Említett művei (az első két említett szerelmespár az első, a harmadik pára második mű szereplői): *L'Amadigi*, Venetia, 1581; *Il Floridante*, Bologna, 1587 – ez utóbbit halála után fia, Torquato fejezte be és adta ki. A jegyzetben említett szakirodalom: Lorenzo Crasso, *Elogi degli uomini letterati*, Venetiae, 1656; Girolamo Ghilini, *Theatro d'uomini letterati*, Venetiae, 1647; Christian Joseph Jagemann kiadásában a *Magazin der italienischen Litteratur und Künste*, Weimar, 1780.]

⁴⁵² Crescimbeni Tom. II. dell' Istoria della volgar Poesia. És: Giornale de' Letterati d' Italia Tom. XIII. Bertuch Tom. II. [Matteo Maria Boiardo (1440–1494) itáliai író, említett műve: *Orlando innamorato*, Venetia, 1545. Említett szakirodalom: Giovanni Mario Crescimbeni, *L'Istoria Della Volgar Poesia. Scritta Da Giovanni Mario De' Crescimbeni Detto tra gli Arcadi Alfesibeo Cario Custode d'Arcadia. All'Altezza Serenissima Di Fernando Gran Principe di Toscana*, Roma, 1698; *Giornale de' letterati d'Italia*, 1718; Friedrich Justin Bertuch kiadásában a *Magazin der spanischen und portugiesischen Literatur*, 2, Weimar, 1780.]

semmint tetszetősen.⁴⁵³ Giambattista Marino írta az *Adonist*.⁴⁵⁴ – Ebben a nemzetben termékeny és nem hétköznapi tehetségek születtek, akik minden regényíró között ragyogó nevet érdemeltek ki, Firenzuola,⁴⁵⁵ Giraldu,⁴⁵⁶ Straparola,⁴⁵⁷ Bandello,⁴⁵⁸ Erizzo,⁴⁵⁹ és legújabbban korunkban Gozzi.⁴⁶⁰

Németek.

A német regényírókkal lassabban végzek majd, mint talán egyesek szeretnék, de nem azért, mert kimagaslóbb helyet tulajdonítanék nekik, hanem mert hozzájuk kapcsolva szeretnék a mieinknél is kicsit elidőzni és lezárni mindezt. Az ő régi lovagi, szerelmi és egyéb történeteiket, melyek ide tartoznak, elég csak általában megemlíteni; több van belőlök, semhogy összefoglalhatnánk. Az ókort a Vigamurról,⁴⁶¹ Guillaume Ier de Provence-ról,⁴⁶² Trisztánról és Izoldáról,⁴⁶³ Iweinről és Laudináról,⁴⁶⁴ Dietrickus Bernensisről,⁴⁶⁵ Hildebrandról⁴⁶⁶ szóló történetek uralják. Nagy Károly idejétől⁴⁶⁷ tűnnek fel olyanok, még ha kevesen is, akik a német irodalmat művelték, mint Otfried,⁴⁶⁸ Labeo Notker,⁴⁶⁹ Willeram⁴⁷⁰ és hasonlók.⁴⁷¹

⁴⁵³ [Francesco Tatti da Sansovino (1521–1586) itáliai humanista. Említett műve: *Diverse orationi [orazioni] volgarmente scritte da molti huomini illustri de tempi nostri*, Venetia, 1561.]

⁴⁵⁴ [Giambattista Marino (1569–1625) itáliai költő. Említett műve: *L'Adone*, Paris, 1623.]

⁴⁵⁵ [Agnolo Firenzuola (1493–1543) itáliai író, Boccaccio-t imitáló novellaciklusa: *Ragionamenti amorosi*, Vinegia, 1547.]

⁴⁵⁶ [Giovanni Battista Giraldu (1504–1573) itáliai költő és regényíró. Boccaccio-t imitáló novellaciklusa: *Hecatommithi*, Vinegia, 1566.]

⁴⁵⁷ [Giovanni Francesco „Gianfrancesco” Straparola (1485–1558) itáliai író, novellaciklusa: *Le piacevoli notti*, Venezia, 1550–1555.]

⁴⁵⁸ [Matteo Bandello (1485–1561) itáliai író. Boccaccio-t imitáló novellaciklusa: *Le Novelle*, Lucca, 1544.]

⁴⁵⁹ [Sebastiano Erizzo (1525–1585) itáliai humanista, novellaciklusa: *Le sei giornate*, Venezia, 1567.]

⁴⁶⁰ [Carlo, Count Gozzi (1720–1806) velencei drámaíró, színdarabjainak prózai változatát is megírta, pl. *L'amore delle tre melarance*, 1761; *Il corvo*, 1761. Összefoglaló kiadásuk: *Ragionamento ingenuo, e storia sincera dell'origine delle mie dieci Fiabe teatrali*, Venezia, 1772.]

⁴⁶¹ [Vigamur a kerekasztal 12 lovagjának egyike az Artúr-mondakörben.]

⁴⁶² [Guillaume Ier de Provence (950–993) Provence örgrófságának legendás alapítója, a szaracénok ellen sikeresen harcoló hadvezért.]

⁴⁶³ [Trisztán cornwalli lovag és Izolda ír hercegnő tiltott szerelme számos lovagi műalkotást ihletett a középkortól kezdve, a legismertebb Chrétien de Troyes feldolgozása (*Tristan et Iseult*).]

⁴⁶⁴ [Twentinus alak emendálva: Iwein és Laudina: Chrétien de Troyes 12. századi lovagregényének szereplői (*Yvain ou le Chevalier au lion*), szintén az Artúr-mondakör tagjai.]

⁴⁶⁵ [Nagy Theodorik halála után a gót király a mondavilágban Dietrich von Bern, azaz Berni Detre néven vált ismertté, így vált többek között a 820 körülre keltezett *Hildebrandslied* egyik hőségé.]

⁴⁶⁶ [Az ófelnémet nyelven írott, 820 körülre keltezett *Hildebrandslied* apa (Hildebrand) és fiú (Hadubrand) tragikus harcát beszéli el.]

⁴⁶⁷ [I. Nagy Károly (742–814) 768-tól frank király.]

⁴⁶⁸ [Otfried of Weissenburg (800–870) a weissenburgi apátság szerzetese, az ófelnémet *Evangelienbuch* szerzője.]

⁴⁶⁹ [Notker Labeo (950–1022) bencés szerzetes, Arisztotelész-kommentátor, fordító.]

⁴⁷⁰ [Williram of Ebersberg (?–1085) bencés apát, az *Expositio in Cantica Cantorum* szerzője, mely a kommentár mellett tartalmazza az *Enekék éneke* ófelnémet fordítását is.]

⁴⁷¹ Meg kell nézni a legjobb írókat: Schottel, Morhof, Schilter stb. egy névtelen szerző az alábbi könyvében: *Character der Deutschen Dichter, und Prosaisten*. Berlin, 1781. [Justus Georg Schottelius, *Teutsche Vers- oder ReimKunst: darin Unsere Teutsche Muttersprache, so viel dero süßeste Poesis betrifft, in eine richtige form der Kunst Zum ersten mahl gebracht worden*, Wolffenbüttel, 1645; Daniel Georg Morhof, *Unterricht von der deutschen Sprache und Poesie*, Lübeck, Frankfurt, 1700; Johann Schilter, *Thesaurus antiquitatum*

Hogy Rótszakállú Frigyes ideje⁴⁷² után egészen 80 Martin Opitzig⁴⁷³ mekkorát nőtt a számuk, arra adatokkal szolgálnak a jeles férfiak, Johann Manesse,⁴⁷⁴ Bodmer⁴⁷⁵ és Breitinger.⁴⁷⁶ Köztük Gottfried von Strassburg,⁴⁷⁷ Heinrich von Vridbare,⁴⁷⁸ Hermann von Ouwe,⁴⁷⁹ Ruprecht von Orbent,⁴⁸⁰ Johann von Rauenspergen⁴⁸¹ és sokan mások akadnak, akiknek a nevük ismertebb, mint a műveik; ez utóbbiak ugyanis vagy nagyon ritkán lelhetők fel, vagy kéziratban őrzik őket valamely magánkönyvtárban. Opitz után,⁴⁸² aki a jobbfejű költészet szülőatyja, új korszak kezdődött egészen Albrecht Hallerig,⁴⁸³ aki a költői alkotásra új hajnalt hozott; ekkor születtek ugyanis az *Usong*,⁴⁸⁴ *Alfred*,⁴⁸⁵ *Fabius és Cato*⁴⁸⁶ regényei. De ki lenne műveltebb, erkölcsösebb és ízlésesebb Christian Gellertnél,⁴⁸⁷ aki, úgy tűnik, a költői műalkotás Múzsáját teljesen magáévá tette? Ennek eredménye lett a svéd arisztokrata hölgy élete.⁴⁸⁸ Friedrich Nicolai,⁴⁸⁹ akinek nemcsak tudós korrespondenciája⁴⁹⁰ jelen sokat, hanem a komolyabb művészetek is erőre kaptak általa. Az én barátom, akik e könyv szerzője: Sebaldu Nothanker mester élete és vélekedései.⁴⁹¹ Christoph Martin Wieland,⁴⁹² mely név sok gyönyörűséget szerzett nekünk, nincs, aki ne ismerné: *Agathon* és *Sylvio* az ő regényei.⁴⁹³

teutonicarum, ecclesiasticarum, civilium, litterariorum, Ulm, 1627–1628; Karl August Kütner, *Charaktere deutscher Dichter und Prosaisten*, 1–2, Berlin, 1781.]

⁴⁷² [I. (Barbarossa) Frigyes (1122–1190) 1155-től német–római császár.]

⁴⁷³ [Martin Opitz (1597–1639) német barokk költő.]

⁴⁷⁴ [Rüdiger Manesse, der Ältere (1262–1304) minnesänger-dalok gyűjtője.]

⁴⁷⁵ [Johann Jakob Bodmer (1698–1783) svájci filológus.]

⁴⁷⁶ Sammlung der Minnesingern aus dem Schwäbischen zeitpuncte 140 Dichter enthaltend durch Rudiger Maness. Zwey Theile Zürich 1758 stb. [Johann Jakob Breitinger (1701–1776) svájci filológus. A megadott két kötetben az előző jegyzetekben említett Rüdiger Manesse dalgyűjteményét Bodmer és Breitinger adták ki: *Sammlung Von Minnesingern Aus Dem Schwäbischen Zeitpuncte: CXL Dichter Enthaltend / Durch Ruedger Manessen. Aus der Handschrift der Koeniglich-Franzoesischen Bibliothek Herausgegeben [von Johann Jakob Bodmer; Johann Jakob Breitinger]*, Zürich, 1758–1759.]

⁴⁷⁷ [Gottfried von Strassburg (?–1210) a *Tristan* című középnémet lovagi románc szerzője.]

⁴⁷⁸ [Talán Heinrich von Veldeke (1150–1184) az *Eneas Romance* lovagi románc szerzője.]

⁴⁷⁹ [Talán Hartman von Aue (1160–1210) az *Iwein* című lovagi románc szerzője.]

⁴⁸⁰ [Ruprecht von Orbent / von Orlanndt (12. sz.) egy ófrancia forrás szerint a *Floren und Blanchefleur* lovagi románc szerzője.]

⁴⁸¹ [Talán Wendel Schemp (?–1567) Pfarherr zu Rauensperg, a *Historia vnd Christliche Legenden* kötet szerzője.]

⁴⁸² [Martin Opitz l. 473. jegyzet.]

⁴⁸³ [Albrecht von Haller (1708–1777) svájci természettudós, botanikus, orvos, költő. Politikai regényeit l. alább.]

⁴⁸⁴ [Albrecht von Haller, *Usong. Eine morgenländische Geschichte*, Bern, 1771.]

⁴⁸⁵ [Albrecht von Haller, *Alfred, König der Angelsachsen*, Göttingen, 1773.]

⁴⁸⁶ [Albrecht von Haller, *Fabius und Cato*, Bern, 1774.]

⁴⁸⁷ [Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769) német költő, író, pedagógus.]

⁴⁸⁸ [Christian Fürchtegott Gellert, *Das Leben der schwed. Gräfin vasy G****, 2, Lipcse, 1746.]

⁴⁸⁹ [Christoph Friedrich Nicolai (1713–1811) berlini író, könyvkiadó, folyóiratszerkesztő.]

⁴⁹⁰ [Christoph Friedrich Nicolai tekintélyes levélhagyatéka jelenleg a Staatsbibliothek zu Berlin *Der Nachlass Friedrich Nicolai* gyűjteményében található.]

⁴⁹¹ [Christoph Friedrich Nicolai, *Das Leben und die Meinungen des Herrn Magister Sebaldu Nothanker*, Berlin, 1773–1776.]

⁴⁹² [Christoph Martin Wieland (1733–1813) német költő, író.]

⁴⁹³ Az Agathon, mondja valaki, hasznos és veszedelmes történet is lehet, amilyen az olvasója, olyan lesz a gyümölcse. Sylvio a Don Quixotte, Pedrillo és Sanchez imitációjából született. [Christoph Martin Wieland, *Geschichte des Agathon*, Frankfurt, Leipzig, 1766–1767; Uő., *Die Abentheuer des Don Sylvio von Rosalva*, Leipzig, 1772.]

Johann Timotheus Hermes⁴⁹⁴ el sem mondható, mekkora adománnyal gyarapította a költészet ezen ágát, mikor az oly kiváló műalkotásait, *Miss Fanny Wilkes* és *Sophia útja*, az emberiség számára publikálta. E dicső társaságot gyarapítja a kitűnő hölgy, Sophie la Roche, aki német hazáját túlsorduló műveltségével és Sternheim kisasszony viselt dolgaival, **81** igen bájos költői darabbal gazdagította, és nemének kivételes dicsőséget hozott.⁴⁹⁵ – Hosszú lenne az eredeti német regényelbeszéléseknél elidőzni. Ha számukat végiggondoljuk (bár: ki tudná azt végiggondolni?), oly sok van belőlük, hogy nincs olyan francia regény, melyet a németek ne parodizáltak volna. Ha kidolgozásukat és adottságaikat a józan ízlés szabályai-val összevetjük, azt találjuk, hogy közülük nem kevés ritka kiválósággal bír, és teljes egészében méltó arra, hogy más nemzetek legjobb műveihez mérjük őket. Ha szabad a szívemből szólnom, erősen kívánom, hogy kevesebb, de válogatottabb, csiszoltabb regényt írjanak: félek ugyanis, nehogy többen legyenek, akik írnak, mint akik olvasnak, és az írók nagy tömege nehogy a jó regények szűkéhez vezessen. Mint más dolgokban, itt is az szokott történni, hogy a tömeg és a túlzott írási viselkedés hibákat szül, és megrontja az ízlést.

Magyarok.

Nálunk, magyaroknál sem hiányoznak a regényes formában megírt történetek, akár eredetiek, akár más nemzettől átvettek, régiek és újak, rövidek és hosszúk, jók és ízetlenek, ahogyan lenni szokott. Rövidebbek szólnak Árgirusról és Ilonáról,⁴⁹⁶ Pyramusról és Thisberől,⁴⁹⁷ Stilfridról, annak fiáról, Brunszvikról,⁴⁹⁸ Tankrédről,⁴⁹⁹ Toldi Miklósról,⁵⁰⁰ Apolloniusról,⁵⁰¹ a tékozló fiúról,⁵⁰² Sarmantról és Florináról,⁵⁰³ és sokakról másokról, melyek nem kevés részletét még a köznép is el tudja beszélni, kántálni. Jobb ízléssel és tökéletesebb művészi

Az utalás Miguel de Cervantes Saavedra, *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*, Madrid, 1605 regényére vonatkozik.]

⁴⁹⁴ [Johann Timotheus Hermes (1738–1821) német regényíró, protestáns teológus. Említett művei: *Geschichte der Miss Fanny Wilkes*, Leipzig, 1766; *Sophiens Reise von Memmel nach Sachsen*, Leipzig, 1770–1772. Az előbbi az alcím szerint fordítás, ám a szakirodalom nem azonosította az eredetijét.]

⁴⁹⁵ [Marie Sophie von La Roche / Gutermann von Gutershofen (1730–1807) német író. Említett regénye: *Geschichte des Fräuleins von Sternheim. Von einer Freundin derselben aus Original-Papieren und andern zuverlässigen Quellen gezogen*, hrsg. v. Christoph Martin Wieland, 2, Leipzig, 1771.]

⁴⁹⁶ [Gyergyai Albert *História egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűzleányról* című 16. századi széphistóriája, melynek a 18. században több feldolgozása is megjelent, pl. Piskolti István, *Árgirus és Tündér Ilona*, Debrecen, 1781.]

⁴⁹⁷ [Ismeretlen szerző széphistóriája: *Historia egy Pyramus nevű ifjúról és Thysberül, kik egymásért való szeretetekért halálokat nem szánták*, Buda, 1740.]

⁴⁹⁸ [Ismeretlen szerző széphistóriája: *Stilfrid csehországi királyról és Brunszvik, Stilfrid fiáról, csehek királyáról*, Pozsony, 1730.]

⁴⁹⁹ [Enyedi György, *Gismundának, Tankréd király leányának igen szép históriája*, Debrecen, 1577.]

⁵⁰⁰ [Ilosvai Selymes Péter, *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről és bajnokságáról való história*, Debrecen, 1574.]

⁵⁰¹ [Ismeretlen szerző széphistóriája: *Szép krónika, miképpen az Apollonius nevű királyfi egymésének megfektetéséért elbűjdosván, az tengeren mindeneke elvesztvén*, Kolozsvár, 1591. Berecz Sándor, *Apollonius históriája*, Budapest, 1913 kiadásában jelzi, hogy 1711 után a széphistóriának még 9 ponyvakiadása látott napvilágot, ez is mutatja, mennyire népszerű volt Szerdahely korában.]

⁵⁰² [Baranyai Pál, *Az tékozló fiúról* – az 1545-ben íródott szöveg 16–47. századi, későbbi kéziratos források alapján ismert.]

⁵⁰³ [Könyi János, *Várta multság, avagy Sarman királynak, és Florina kis-asszonyoknak tündéres és ritka történeti*, Pozsony, 1774.]

tudással vannak kidolgozva, amelyeket Gyöngyösy Istvánnak, az igen elegáns stílusú férfi-
 únak tulajdonítok, mint a *Chariclia*,⁵⁰⁴ olyan történettel megírva, hogy Cupido kegyetlenség-
 gét érzékeltesse; hasonlóképp a *Daedalus temploma*;⁵⁰⁵ a nemes Mészáros Ignác *Kartigamja*,
 aki magyar, és nem török származású hősnő, mint ahogy gondolják, és amely kötet már
 háromszor kinyomtatott;⁵⁰⁶ a jeles professzor, Dugonics András úr csiszolt latinságú *82*
Argonauticája;⁵⁰⁷ Báróczi Sándor *Kassándrája*.⁵⁰⁸ Számunkra szerencse, hogy az írók száma
 gyorsan gyarapszik; annál műveltebb lesz nemzetünk, minél inkább előre haladunk korban
 és évszázadokban.

⁵⁰⁴ [Gyöngyösi István (1629–1704) költő, alispán, országgyűlési követ. Említett műve: *Új életre hozott Chariclia, avagy a Chariclia ritka példáját, és az olvasásra kedvet adó historiájának némely régi versek rongyából, és az olvasásra kedvet adó historiájának némely régi versek rongyából, és azoknak sok folytatásából újabb, és jobb rendben vétele*, Lócse, 1700.]

⁵⁰⁵ [Gyöngyösi István, *Cuma városában épített Dedalus temploma. Mellybe ment volt Aeneas király Trojából való ki-bujdosásában: és abban mutat őnéki az Appoló Sybillája külömbkülömb képeket, s azoknak Historiákat renddel megbeszéli*, h.n., 1724.]

⁵⁰⁶ [Mészáros Ignác (1729–1800) író, érseki titkár, az utalás az alábbi regényére vonatkozik: *Buda várának visszavételekor a keresztyének fogságába esett egy Kartigan nevű török kisasszonynak ritka és emlékezetes történeti, melyeket némely különös feljegyzésekből magyar nyelvre foglalta*, Pozsony, 1772.]

⁵⁰⁷ [Dugonics András, *Argonauticorum, sive de vellere aureo libri XXIV.*, Pest, 1778.]

⁵⁰⁸ [Gauthier de Coste de La Calprenède, *Kassándra*, ford. Báróczi Sándor, Bécs, 1774.]

HARMADIK KÖNYV. AZ EPOSZKÖLTÉSZETRŐL

Bevezetés

Az epopoeia, azaz eposz megnevezés széles körben, és kissé bizonytalanul használatos,⁵⁰⁹ mert olyan művet is lehet vele jelölni, amely prózai, és olyant is, amely verses formában íródott; hacsak a gyakori használat által befolyásolva nem tartjuk fenn ezt a nevet egy bizonyos költői műfajnak. Tilos ezt a megnevezést a költészet határain kívül alkalmazni. Hogy milyen tehát az a költői mű, melynek ezt a megnevezést adjuk, el fogom mondani, miután tisztáztam, hágy fajtája is van az epopoeiának. Tudósok és művészek különféle módon járnak el ezzel kapcsolatban. Az epopoeia egyeseknél hősi, lucanusi, miltoni, komikus; másoknál morális, politikai, biblikus; megint másutt történeti, mesés, vegyes; ugyancsak másoknál nagy- vagy kiseposz. Ezek a felosztások, mint bárki láthatja, részint a mű tárgya, részint a modellként megjelölt költő neve szerint jöttek létre. Nálam az eposz lehet hősi, vagyis komoly, és komikus, vagyis **83** tréfás. Úgy gondolom ugyanis, hogy minden eposz erre a két fő típusra megy vissza. Először tehát a hősi eposzt fogom tárgyalni.

Első fejezet. A hősi eposz természete

A hősi eposz az egész költészet legnemesebb faja, híres hősök tetteit fenséges dalban sorolja elő és dicsőíti. Mert bár ez az elnevezés szerkezete és eredete szerint tágabb értelmű, egykor mégis nagyszerűsége és egyedülálló kiválósága miatt mintegy eredendően ennek a költői nemnek szokták tulajdonítani, mivel bátor férfiak és tekintélyes emberek híres tetteiről magasztos lelkiülett, verslábakban szól.⁵¹⁰ Meredek vállalkozás ez, akár a hősök, akár a költők oldaláról nézzük; mert amint hősnek lenni, éppúgy költőként ennek a műfajnak megfelelni is hihetetlenül nehéz. Sőt, valójában minden szempontból könnyebb a legnagyobb hőssé válni, mint eposzköltővé, aki részben tárgyának méltó volta, részben saját érdeme révén viseli e nevet. Milyen idegeket, milyen erőt, micsoda tehetséget követel meg az eposz! – ezt világosan kell látni. Sok olyan hőst ismerünk, aki e nevet kiérdemelte, de eposzköltőt igen keveset. Bárki is az, akit meg kell énekelni, valós vagy költött hős, azokat a cselekedeteit, amelyek **84** elkerülik a figyelmünket, fel kell kutatni; a képeket, melyek folyvást szertefoszlának, meg kell formálni; áthaladni földi tájakon, tengereken, égen és az alvilágon; és a

⁵⁰⁹ * ἔπος, 'ige, szó'; ποιέω 'csinálok, költök, létrehozok'; innen az ἐποποιία.

⁵¹⁰ Királyok és vezérek tetteit és gyászos háborúkat, ahányat csak írni lehet, Homérosz uralja, mondja Horatius in A.P. Ugyancsak ő ezt a fajta költeményt „kemény eposznak” nevezte Lib.I. Serm. 10. abban az értelemben, ahogyan Persius „robosztusnak” mondta; vagy más Tibullus epitáfiumában Vergiliusról: Vagy énekelne bátor verssel gyászos háborúkat. Nézd meg ehhez Horatius ódáinak első könyvéből a hatodikat. [Az említett szöveghelyek: Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica* / *Epistulae*, 2, 3, 73–74.; *Sermones*, 1, 10, 45–47.; *Carmina*, 1, 6.; Persius Flaccus, *Saturae*, 5, 5.; ismeretlen szerző, *Albii Tibulli, Equit. Romani Poetae Clarissimi Epitaphium*.]

képzetek oly nagy tarkasága, a gondolatok zavarai közepette, a lelkek indulatai és zavarodásai közepette hogy mi az, ami eléggé összetett, és alkalmas, és a valódi természetnek megfelelő ahhoz, hogy művészileg kidolgozza – ezt megmondani maga a csoda. Nem úgy cselekszünk, mint Isten, ámbár újra és újra azt vallom, hogy teremtők vagyunk. Mert amit ő saját akaratából elhatározott, mihelyt kimondja: Legyen! – létrejön. Mind az anyag, mind a forma azonnal megszületik, és vágyik ennek a legfelsőbb Úrnak a parancsát teljesíteni.

Ha egy tapasztalatlan ember lép az eposz mezejére, azt fogja gondolni, hogy az szinte nem is különbözik a történetírástól, és véleményében meg is erősíti őt az *Iliász*, az *Odüsszeia*, az *Aeneis*, a *Pharsalia*, a *Thebais* és más hasonló eposzok példája.⁵¹¹ Ezeknek ugyanis történeti tárgya van: Homérosz a trójai háborút beszéli el,⁵¹² Statius a thébait,⁵¹³ Lucanus a római polgárháborút,⁵¹⁴ és Odüsszeusz és Aeneas vándorlása⁵¹⁵ mögött sem annyira a költőt, mint a történetmondót látjuk. Azt fogja mondani az illető, hogy az emberben veleszületett késztetés, hogy övéi híres tetteit elbeszélje: ezt tették a bárdok, a druidák és a barbárok énekesei. Így vélik egyesek. – Megvallom, én sem vonakodom a hősi eposz eredetét a természetre visszavezetni, hiszen szokásban volt régen minden nemzetnél saját hőseiket különféle dalkokkal dicsérni.⁵¹⁶ Készséggel elismerem, hogy ebben a tekintetben van valamelyes hasonlóság a történetírás és az eposzköltészet között – de vegyük szemügyre most a különbségeket! A történetírás alapja a valóság: kell, hogy legyen tanúja annak, ami 85 történt. A hősköltés elbeszélésekből táplálkozik, és megelégszik a valószerűség látszatával. A történetírás a korok, emberek képe, a sokféleség és változékonyság tükröi: ami emberi cselekedet csak e világ színpadán megtörtént, annak emléket akar állítani és bemutatni. De mennyi változás, milyen sokféle viszontagság történik? Az eposz csak egyetlen eseménysort mutat be, de az nagy és jelentős: indítékai valószerűek, szereplői jeles karakterek, minden részlete jól elrendezett, és az egész anyaga érett, meggondolt módon tökéletesített. A történetírás betölti azzal a feladatát, ha az eseményeket úgy jeleníti meg, ahogy megtörténtek; az eposznak viszont gyönyörködtetnie kell, csodálatot kelteni, az elmét, a gondolatokat és a képzeletet táplálni, megindítani a szíveket, az embereket eltölteni esztétikai tapasztalattal és elzsongítani, lelküket az erény szeretetére és kívánságára serkenteni. A történetíró úgy mesél, mint egy ember; az eposzíró azonban úgy, mint egy Múza, vagy valamiféle égi szellem, akinek nemcsak játékok az emberek cselekedetei, hanem ismeri azon erőket is, melyek nagysága sokkal fentebbi régiókba szokott törni. A történetírás valósághű elbeszélés, az eposz ellen-

⁵¹¹ [Az említett eposzok: Homérosz, *Iliász*; Homérosz, *Odüsszeia*; Publius Vergilius Maro, *Aeneis*; Marcus Annaeus Lucanus, *Pharsalia*; Publius Papinius Statius, *Thebais*.]

⁵¹² [Homérosz, *Iliász*.]

⁵¹³ [Publius Papinius Statius, *Thebais*.]

⁵¹⁴ [Marcus Annaeus Lucanus, *Pharsalia*.]

⁵¹⁵ [Homérosz, *Odüsszeia*; Publius Vergilius Maro, *Aeneis*.]

⁵¹⁶ Germánia ókori népeiről hitelesen írt Iulius Caesar és Tacitus; mások a suevusokról, burgundokról, vandálokról, gótokról, herulusokról, longobárdokról stb. Közismert, amit Attiláról Priscus Rhetor elbeszél. [Caius Iulius Caesar, *De bello Gallico*; Publius Cornelius Tacitus, *De origine, situ, moribus ac populis Germanorum*; Priszkosz rétor, az Attila hun uralkodó tetteiről szóló művét csak Bíborbanszületett Konstantin töredékes jegyzetei alapján ismerjük.]

ben költői.⁵¹⁷ Hogyan is egyesíthető a történetírás a költészettel az eposzban? – megtanít erre Joh. Jak. Dusch.⁵¹⁸

Ha valaki azt is hozzá kívánja venni, hogy a regényköltészet és az eposzkoztészet között milyen különbség van, **86** ám tegye. Miután az eposz teljes jellemzését kifejttem, ez a különbség magától teljes világossággal fog előtűnni. Akinek nem tetszik ez az eljárás, járuljon a neves Huethez, és olvassa el, amit ő kifejt a *Regényköltészet eredetéről* című művében, nem messze a bevezetéstől.⁵¹⁹ – Nem akarok itt ennél tovább időzni. Ami e tekintetben számottevő, elmondtam, ezért tovább lépek, és a leghíresebb eposzkoztók művein keresztül fogom majd illusztrálni.

Második fejezet. A hősi eposz anyagáról

Az eposz természeténél fogva nagy és fenséges mű; nem akármilyen emberekről szól, csak is nemes, kiemelkedő hősookról; cselekménye nagyszerű, egységes, igaz, vagy valóoszerű és híres. Ily módon oly nagy emberek oly nagy tetteit adja elő elbeszélve, hexameteres versekben, hogy csodálatot szül, és hasonló lelkülettel versengésre serkent. Töreksem majd, hogy mindez külön-külön is érthetővé váljon.

I. Mivel e nagyszerű műfaj célja és feladata, hogy az emberek lelkét csodálattal töltse el, és őket jeles tettekre inspirálja, azokat kell példaként bemutatni, akiknek erényeit még a legnagyobb személyek számára is dicső dolog utánozni. Az eposz cselekményének közép-pontjában a nemes és kiemelkedő Ember áll, és a Hősök, akik mások nemes lelkét törekvésükkel csodálatra ragadják és utánzásra serkentik. Hős névvel az olyan rendkívüli és kivételes embert illetem, akinek lélekjelenléte szilárd, aki büszke, erős, nagy és egyfajta isteni erővel **87** és hatalommal van felruházva, és mindez tettei által mutatkozik meg. Ilyen Akhilleusz és Odüsszeusz Homérosznál,⁵²⁰ Aeneas Vergiliusnál,⁵²¹ Caesar Lucanusnál,⁵²² Iaszón Valerius Flaccusnál,⁵²³ Georgius Castriotus Bussièrenél,⁵²⁴ Cristoforo Colombo Carraránál,⁵²⁵ Mózes

⁵¹⁷ Így bővítettük, amit Arisztotelész a poétikáról írott könyvének IX. fejezetében mond. „A történetíró és a költő ugyanis nem az különbözteti meg, hogy versben vagy prózában beszél-e (mert Hérodotosz művét versebe lehetne foglalni, és versmértékben ugyanígy történetírás maradna, mint versmérték nélkül), hanem az, hogy az egyik megtörtént eseményeket mond el, a másik pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnének. Ezért filozofikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál; mert a költészet inkább az általánosat, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el.” [Arisztotelész, *Poétika*, 1451a–1451b. Sarkady János fordítása.]

⁵¹⁸ Briefe zur Bildung des Geschmacks. Tom. V. Epist. 12. [Johann Jakob Dusch, *Briefe zur Bildung des Geschmacks: An einen jungen Herrn vom Stande*, 5, Leipzig und Breslau, 1771, 199–216. Ueber Lucans *Pharsalia* című, XII. levél.]

⁵¹⁹ [Pierre Daniel Huet, *Traité philosophique de l'origine des Romans*, Paris, 1693.]

⁵²⁰ [Akhilleusz, Homérosz *Iliász*ából; Odüsszeusz, Homérosz *Odüsszeiá*ából.]

⁵²¹ [Aeneas, Publius Vergilius Maro *Aeneis* eposzából.]

⁵²² [Julius Caesar, Marcus Annaeus Lucanus *Pharsalia*. *De bello civili* eposzából.]

⁵²³ [Iaszón, Valerius Flaccus töredékes *Argonautica* eposzából.]

⁵²⁴ [Georgius Castriotus Scanderbeg, Jean de Bussières, *Scanderbergus, poema. Accessit dissertatio de descriptionibus in poemate epico*, Lugduni, 1656 eposzának hőse.]

⁵²⁵ [Cristoforo Colombo, Ubertino Carrara, *Columbus, carmen epicum eminentissimo, & reverendissimo principi Benedicto Pamphilio dicatum auctore Ubertino Carrara Societatis Jesu*, Roma, 1715 eposzának főhőse.]

Milliaeu-nál,⁵²⁶ Godofredo Tassonál,⁵²⁷ Henrik Voltaire-nél.⁵²⁸ Nem tetszik ugyanis, amit az ókoriak összehordtak, hogy tudniillik a hősök egy külön faj az istenek és az emberek között: akik istennő és halhatatlan férfi nászából születtek, mint Akhilleusz vagy Aeneas; vagy akiknek isten az apjuk, de ember az anyjuk, mint Héraklésznek. – Vajon olyan nők, akiket hősnőknek mondanak, lehetnek eposz tárgyai? – kérdezhetnénk. Erre egyetlen eposzköltőnél sem látok példát; csak az *Odüsszeiában* Pénélopéról,⁵²⁹ az *Aeneis*ben Camilláról,⁵³⁰ a *Pharsaliában* Corneliáról,⁵³¹ a *Megszabadított Jeruzsálemben* Clorindáról,⁵³² és más eposzokban további hősnőkről szóló epizódokat. A harcias nőket, mint Camilla és Clorinda, nagyon dicsőítik az eposzírók, de megfigyelhető, hogy elsősorban az eposzok főhőseivel szemben állnak, és homályos halállal pusztulnak el⁵³³ – talán azért, nehogy e valamilyen módon katonaként viselkedő nők segítségével Aeneas és Godofredo dicsősége csökkenjék, és e bátor férfiúk asszonyi vért ontva beszennyeződjenek. Ugyanakkor ha azon meghatározásokat, melyekkel kevéssel ezelőtt az eposzt felvezettem, ha a lelkiületüket, emberi testüket, ha a nő természetét, ha e költői nem természetét, célját és feladatát mérlegre teszem, és az érveket ütköztetem, semmi sem tiltja, hogy azt mondjam: az effajta eposz nem elképzelhetetlen hősnővel. A lelkeknek nincs neme, és néha az asszonyok testi erőben, 88 fájdalmaik tűrésében megelőzik a férfiakat; mert nem mind mesebeszéd, amit az amazonokról, az angol haderőt összezúzó Francia Szűzről,⁵³⁴ vagy más hősnőkről mond a történelem. Debórah,⁵³⁵ Judith,⁵³⁶ a palmyrai Zénóbia,⁵³⁷ Krisztina a svédektől⁵³⁸ vajon a hősök sorába kerülhet majd valamikor?

II. Nem elég egy erős és hatékony hős, aki leküzdve a nehézségeket, képes grandiózus feladatának megfelelni; nem elég a pátoszeli lelkiületet adó epikai tárgy: *cselekvés, cselekmény* szükséges, mely külső érzékszerveinkre is hat, és láthatóvá teszi a hős bátorságát és érzéseit. Krisztus, Isten fia az elveszett emberi nemet közbelépésével megváltja: ez az ő ereje és hatalma. Még mindig nincs meg a sajátos eposzi anyagom ehhez. Ime, ugyanezen Istenember halálával halálunkat legyőzi, és diadalt arat! – ez viszont már *cselekvés*, amit Girolamo Vida

⁵²⁶ [Mózes, Antoine Millieu, *Moses viator*, Lugduni, 1636 eposzának főhőse.]

⁵²⁷ [Godofredo, Bouillon Gottfried, Torquato Tasso, *Gerusalemme liberata*, Genova, 1585 eposzának főhőse.]

⁵²⁸ [IV. Henrik, Voltaire, François-Marie Arouet, *La Henriade*, Londres, 1723 eposzának főhőse.]

⁵²⁹ [Pénélopé, Odüsszeusz felesége Homérosz *Odüsszeiájában*.]

⁵³⁰ [Camilla, harcias volszki királylány, Metabus és Casmilla leánya, Publius Vergilius Maro *Aeneis* eposzából.]

⁵³¹ [Cornelia, Pompeius felesége Annaeus Lucanus *Pharsalia. De bello civili* eposzában.]

⁵³² [Clorinda, amazon, Tankredi szerelme Torquato Tasso, *Gerusalemme liberata*, Genova, 1585 eposzában.]

⁵³³ Camilla Turnusszal harcol, Chlorinda a mohamedánokkal; Turnus pedig Aeneasnak, a mohamedánok Godofredonak voltak az ellenfelei. Camillát Arruns, ki is? terítette le kopjával, Aen. XI. Chlorindát Tancred ölte meg mit sem sejtve, Lib. XII. Jerus. Lib. [Camilla l. 530. jegyzet; Clorinda l. előző jegyzet; Aeneas l. 521. jegyzet; Gottfried l. 527. jegyzet; Turnus a rutulus nép királya, Aeneas ellenfele, Arruns pedig etruszk vezér Publius Vergilius Maro *Aeneis* eposzában; Tankred a keresztény sereg egyik vezére, aki tragikus véletlen folytán öli meg a szeretett Clorindát Torquato Tasso, *Gerusalemme liberata*, Genova, 1585 eposzában.]

⁵³⁴ [Jeanne d'Arc / Szent Johanna (1412–1431) a százéves háború francia hősnője.]

⁵³⁵ [Debóra az ószövetségi bírák egyike, ő buzdította fel Bárak királyt, hogy a kánaánita Sisera ellen támadjon.]

⁵³⁶ [Judit ószövetségi szereplő, betuliai özvegyasszony, a városát ostromló sereg vezérét, Holofernést lefejezte.]

⁵³⁷ [Zénóbia (240–275) Palmüra királynője 267-től 272-ig.]

⁵³⁸ [Krisztina (1626–1689) Svédország királynője 1632-től 1654-ig.]

hősi énekekben, nagy lélekkel a *Christias* hat könyvében⁵³⁹ akart összefoglalni; és amit a nagy és fenséges német költő, Frid. Gottlieb Klopstock⁵⁴⁰ utánozhatatlan fönséggel énekelt meg.

III. A cselekmény legyen heroikus, már-már isteni, mely az emberi élet és erény megszokott szintje fölé emelkedik, és egyfajta csodálattal szemléljük.⁵⁴¹ Az ilyenfajta cselekményt két erény jellemzi: a bátorság és a nagylelkűség. Ha kisebb vétkek, és csekély számban megjelennek a hősből, vagy nem vesszük észre, vagy eltekintünk tőlük, vagy szánakozva megbocsájtjuk neki, mivel senki sem érheti el teljes mértékben az emberi erény tökélyét. Akhilleusz ámbár hős, mégis hirtelen haragú, kérlelhetetlen, durva, tagadhatatlanul haragra született;⁵⁴² Aeneas Dido 89 irányában könnyűvérű, végső soron hűtlen;⁵⁴³ Iulius Caesar veszélybe sodorja hazáját;⁵⁴⁴ Hannibal ravaszkodik;⁵⁴⁵ Henrik enged a szerelmi vágnak.⁵⁴⁶ – Egyetlen eposzi hőst sem ismerek, aki minden hibától mentesként jelenne meg. És mely halandót találnánk ilyennek ebben az életben? Azon hibákat, melyek a hősökben megjelennek, vagy erényekkel fedik el a költők, vagy hallgatva elmennek mellettük, csak arra figyelve, hogy a cselekményben szerepet játszó erényt kidomborítsák. Akik ezt a sajátos kiváltságot a történeti hagyományban nem lelik fel, szabadabban hozzáköltik; hősüket, hacsak nem a mi vallásunknak szentelte magát, s ezzel kizárta az ókori istenek segítségének lehetőségét, égi oltalmazók segítségével felmagasztosítják. Ha azonban tette saját természetéből fakadóan bűn, akkor az sem nem heroikus, sem nem méltó eposzi feldolgozásra. Ezt szavakkal kicifrázni nem más, mint vétkekre ösztönözni, megelőlegezve a dicsőséget és a jutalmat. Ámbár néha fel lehet díszíteni a bűnt művészeileg, és nagylelkűség örve alatt úgy megnemesíteni, hogy a nézőkben valóban felkelt valamiféle csodálattal és gyönyörűséget; az azonban semmiképp sem lehetséges, hogy egy megfontolt embert ezzel kijátszanak és átejtsenek, s a bűn az erény koholt leple alatt sem tudja sokáig szeretetlőnek hazudni magát. Ki az a jó ember, aki eposzi verssel fel tudná ékesíteni Busziriszt,⁵⁴⁷ vagy Phalariszt,⁵⁴⁸ Caligulát,⁵⁴⁹ Heliogabalust,⁵⁵⁰ Hérosztratoszt,⁵⁵¹ Verrest,⁵⁵² Cartouche-t,⁵⁵³ vagy bárki mást, akiről tudjuk, hogy gaztetteiről hírhedt és megvetendő?

⁵³⁹ [Marco Girolamo Vida / Marcus Hieronymus Vida (1485?–1566) itáliai humanista, említett eposza: *Christiados libri sex*, Cremona, 1535.]

⁵⁴⁰ [Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803) német költő, említett eposza: *Der Messias: Ein Heldengedicht*, Halle, 1749.]

⁵⁴¹ Arisztot. Lib. VI. Moral. [Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika*, 6, 2, 2–3.]

⁵⁴² Horat. A. P. és Homérosz az Iliászból. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 120–121.; Homérosz, *Iliász*.]

⁵⁴³ Aen. IV. [Aeneas és Dido szerelmi történetét l. Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 4. ének.]

⁵⁴⁴ Lucanus Pharsaliájában. [Caius Julius Caesar, l. 208. jegyzet, Marcus Annaeus Lucanus *Pharsalia. De bello civili*.]

⁵⁴⁵ Silius Italicusnál. [Hannibál pun hadvezér, l. 334. jegyzet, Titus Catius Silius Italicus, *Punica*.]

⁵⁴⁶ Henriade, IX. könyvben. [IV. Henrik francia király, l. 509. jegyzet, Voltaire, François-Marie Arouet, *La Henriade*, Londres, 1723.]

⁵⁴⁷ [Buszirisz: mitikus egyiptomi király, Poszeidón és Lüsziánassza fia, zsarnoki tettei miatt Héraklész megölte.]

⁵⁴⁸ [Phalarisz (Kr.e. 4. sz.) kegyetlen szicíliai zsarnok.]

⁵⁴⁹ [Caius Iulius Caesar Augustus Germanicus / Caligula (Kr.u. 12–41) római császár, őrült zsarnokká vált uralkodása végére.]

⁵⁵⁰ [Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus / Heliogabalus (203–222) kicsapongó életmódjáról, vallási fanatizmusáról ismert római császár.]

⁵⁵¹ [Hérosztratosz (Kr.e. 4. sz.) Artemisz második ephezoszi templomának lerombolója.]

⁵⁵² [Gaius Verres (Kr. e. 114–Kr. e. 43) római politikus, Szicília provincia helytartója, Cicero az ellen írott beszédében korrupt és kegyetlen előjáróként mutatta be.]

⁵⁵³ [Louis Dominique Garthausen / Cartouche (1693–1721) híres párizsi bandita.]

IV. Egy legyen a hős, és egységes az ő cselekvése: mert ha a hősök vagy tetteik többen vannak, akkor a költőnek nagyobb tereket kell átfognia, heroikus tettekkel keverni könnyebb fajsúlyúakat, tágra nyitni a költemény felépítményét, történelmet írni, nem eposzt, annak természetét megrontani, végkifejletét akadályozni, az olvasókat mintegy erdő sűrűjébe vezetni, **90** ahol tévelyegniük kell, és unásig vágyakozniuk kell a végkifejlet után. Nem lehetséges ugyanis, hogy az elme és a lélek a dolgok ily mértékű sokféleségétől ne oszródjék sokfelé, és a megértés ne csökkenjen, a csodálat ne gátoltassék. Minél többen vannak a hősök, vagy tetteik, annál többet veszít nagyságuk és dicsőségük. De amikor azt mondom, hogy egy legyen a hős és egységes az ő cselekvése, azzal nem akarom kizárni sem azt, hogy a hősnek társai legyenek, sem hogy legyenek másodlagos cselekmények. Vannak az *Ilíasz*-ban és az *Aeneis*-ben is katonák, vannak népek, vannak vezérek, vannak hősök. Agamemnón erejével,⁵⁵⁴ Nesztór bölcsességével,⁵⁵⁵ Odüsszeusz okosságával,⁵⁵⁶ Aiasz bátorságával,⁵⁵⁷ mások más erénnyel tűnnek ki. De ha megfigyeljük őket, és összevetjük a főhőssel, jóval alóbbrendűeknek kell ítélnünk őket, akik csak azért nagyok, hogy a főszereplő kiválósága még inkább kiemelődjék. Egy eposzban el kell beszélni sok és sokféle cselekedetet, de nem idegen, oda nem tartozó eseményeket: mindegyik cselekedet a fő cselekménytől függjön, arra utaljon, legyen azzal olyan szükségszerű kötelékben, hogy úgy tűnjék, a szerzőnek hibául kellene felróni, ha nem említi. Tévedett tehát Torquato Tasso, mikor mindent, ami *Jeruzsálem ostromában* magasztos, nagy és dicső tett volt, Reginaldnak, Tancrednak és Raymundnak tulajdonított.⁵⁵⁸ Amikor Reginald távol van, akkor a hős Godofredo⁵⁵⁹ azon tanakodik, folytassa-e az ostromot – és amikor Reginald visszatér, visszatér a bátorság is a keresztény seregbe, és mindent újult erővel újra kezdik a harcot. Tévedett Silius Italicus,⁵⁶⁰ mivel az egész pun háborút megénekelte eposzában; holott ennek csak Scipio⁵⁶¹ dicsősége lehetett volna méltó tárgya. Hibáztatnunk kell Statiust, hogy nemcsak Akhilleusz egyetlen tettét, hanem egész életét akarta eposzba foglalni.⁵⁶² És hibáztatnunk kell mindazokat, akik Herculestől vagy Thészeusztól fogva minden híres cselekedetet egyetlen egy műben lehetségesnek gondoltak összefogni;⁵⁶³ akik két különböző cselekményt, **91** melyek egyidőben zajlottak, egyetlen eposzban akartak híressé tenni. Kivételnek tartom az olyan cselekményt, mely természetéből fakadóan sok embert követel; mint ha Püladész és Oresztész bonthatatlan szeretetét, örök hűségét⁵⁶⁴ kellene bemutatni; mely erény Jonatánban és

⁵⁵⁴ [Agamemnón: Mükéné királya, a görög hadak fővezére Homérosz *Ilíasz*-ában.]

⁵⁵⁵ [Nesztór: bölcs és öreg püloszi király Homérosz *Ilíasz*-ában.]

⁵⁵⁶ [Odüsszeusz: Ithaka királya, a görög hadak legleleményesebb hőse Homérosz eposzaiban.]

⁵⁵⁷ [Aiasz: szalamiszi trónörökös, a szalamiszi hadak fővezére Homérosz *Ilíasz*-ában.]

⁵⁵⁸ [Torquato Tasso *Gerusalemme liberata*, Genova, 1585 eposzának szereplői: Toulouse-i Rajmund, Tankredi, Rinaldo, valamennyien a kereszties hadak hősei.]

⁵⁵⁹ [Godofredo, Bouillon Gottfried, Torquato Tasso, *Gerusalemme liberata*, Genova, 1585 eposzának főhőse.]

⁵⁶⁰ [Titus Catus Silius Italicus (Kr.u. 26–101) római eposzköltő, említett műve: *Punica*.]

⁵⁶¹ [Publius Cornelius Scipio Africanus (Kr. e. 235–Kr. e. 187) római politikus, a pun háborúban a rómaiak számára a győzelmet megszerző hadvezér.]

⁵⁶² [Publius Papinius Statius (Kr.u. 45–96) római költő, említett töredékes eposza: *Achilleis*, amely Akhilleusz ifjúságát és Scyrus szigetén való tartózkodását dolgozza fel.]

⁵⁶³ Ariszt. L. de Poet. Cap. 8. [Arisztotelész, *Poétika*, 1451a. Héraklész görög mitológiai hős, Zeusz és Alkméné tirünszi királyné gyermeke. Thészeusz mitikus görög hős, Athén királya.]

⁵⁶⁴ [Püladész görög mitikus hős, Sztrophiosz phókiszi király fia, Oresztésznek, a mükénéi Agamemnón fiának legjobb barátja, majd sógora.]

Dávidban⁵⁶⁵ egészen döbbenetes mértékben volt meg. – Itt nem hallgathatom el, hogy a cselekmény egységessége nem az időbeli egységességtől függ, hanem a határozott és előre kitűzött céltől. Szinte ugyanabban az időben mind Szalamiszben, mind Sziciliában harcoltak a karthágóiak, mégis, ki állítaná, hogy ezen csaták, melyeket különféle népekkel, különféle célból kezdtek, egységes cselekményt eredményeznének?⁵⁶⁶ Éppígy, ha közvetlenül követi egymást két cselekvés, melyeknek különböző a céljuk, akkor az nem egységes cselekmény. Mindenkinek, aki valamilyen művet alkot és azon dolgozik, valamilyen határozott célt kell magának szabnia, és ahhoz alkalmazott eszközökkel előre haladnia; és akkor mondhatjuk, hogy befejezte a cselekményt, amikor elérte a kitűzött célt. Aeneas elhagyva a hazáját elhatározza, hogy Itáliába hajózik, és ott a maradék trójaiakkal új nemzetet és birodalmat alapít. Megérkezik, megalapítja – ez tehát egységes cselekmény. Amit a költő kitűzött célként epikus művében, azt a célt mind maga, mind az eposza elérte. Ezen a téren Homérosz különösen isteninek tűnik.⁵⁶⁷

V. Az egyetlen hős egységes cselekménye legyen teljes és tökéletes. Teljes a cselekmény, amelynek van kezdete, közepe és vége, és részeiben, mint a test a maga tagjaiban, kiteljesedik. A cselekmény kezdetét alkotják az okok és megfontolások, melyek a hőst cselekvésre készítetik. A közepe a bonyodalmak és a segítségnyújtások, melyek váratlan fordulatokból, megzavarodásokból, ráismerésekből, és más hasonló forrásokból erednek. A cselekmény végét a bonyodalmak feloldásaként értelmezem. Legyen példa az *Aeneis*. Aeneas, miután Tróját felgyújtották, elhatározza, hogy arra a vidékre 92 megy, ahonnan ősei jöttek, mintegy a sors hívására, összegyűjtve a trójaiak maradékát. Íme a kezdet! – Földön s vízen sok veszedelmet kiállva, miközben Juno az egész trójai nép iránti engesztelhetetlen haragja mindenhol üldözte, végül eljut Itáliába; Latinus király barátsággal fogadja, és minden tekintetben befogadják. Turnus, Daunusnak, a rutulusok királyának fia nehezen viseli ezt, mert már régóta vágyott Latinus lányának, Laviniának kezére, ezért kemény háborút kezd Aeneas ellen, melyben gyakorta küzd maga is, kegyetlenül. Ez a közepe. – De Aeneas megölvén Turnust, győztesként végül mind Laviniát, mind a birodalmat elnyeri. Vége. – Helytelenül gondolta Maffeo Vegio kiegészítendőnek az *Aeneist* egy olyan könyvvel, melyben a rutulusok fájdalma, Daunus sírása, Aeneas és Lavinia menyegzője, és végül a hős apoteózisa foglaltatik benne.⁵⁶⁸ Turnus halálával ugyanis véget ér a cselekmény, és amit így elbeszélne, jobban érhető az elhallgatásból, mint a beszédből. – A cselekmény teljessége a legnagyobb ékesség, mintegy felteszi a műre a koronát; és ezt leginkább azzal érhetjük el, ha minden részlet egymással jól és harmonikusan egybekapcsolódik. Emiatt akarja azt Arisztotelész, hogy a jól komponált történeteket ne ott kezdjük, ahol tetszik, és ne ahol tetszik, ott fejezzük be, hanem alkalmas terjedelemben, megfelelően összekapcsolva, rendezetten alkalmaz-

⁵⁶⁵ [Jonathán az Ószövetségben Saul király elsőszülött fia, Dávidnak, a zsidók második királyának önfeláldozó barátja.]

⁵⁶⁶ [Szalamiszi csata: a görög–perzsa háború döntő ütközete Kr.e. 480-ban; az imerai csatában ugyanezen évben Gerosz, Szicília türannosza győzelmet aratott a punok felett.]

⁵⁶⁷ Vö. Arisztot. De Poetica Cap. 23. [Arisztotelész, *Poétika*, 1460a.]

⁵⁶⁸ [Maffeo Vegio (1407–1458) itáliai költő. 1428-ban írta meg a *Supplementum seu Aeneidos Liber XIII* címen ismert költeményét, melyet Publius Vergilius Maro *Aeneise* folytatásának szánt. Vergilius Gyárfás István által 1717-ben készített teljes magyar prózafordítása tizenhárom énekes, vagyis Vegio kiegészítésének magyarítását is tartalmazta: Gyárfás István, *Virgilius poetának Aeneise (1717)*, kiad. Thimár Attila, Budapest, 1995.]

zük: ebben áll ugyanis a szépsége.⁵⁶⁹ Tehát ha az a kérdés: vajon jól fejezte-e be Tasso Jeruzsálem ostromát?⁵⁷⁰ Helyesen végezte-e be Voltaire az ő *Henriását* Párizs elfoglalásával?⁵⁷¹ Vajon ama kiváló Klopstocknak a Messiás halálával kellett-e zárnia eposzát, vagy a megváltás egyetemes művét csakis a Megváltó feltámadásával lehet-e befejezni?⁵⁷² – minderre egyértelmű a válasz.

VI. A hős cselekménye legyen valós, vagy valószerű. Egyesek úgy gondolják, mindenképpen valós cselekményre van szükség, úgy mondják, nem lehet az eposznak méltó tárgya, ami valamiképp nem valóságos és bizonyos; **93** az epizódok, más díszítmények lehetnek koholmányok, de az alapcselekmény nem. Én, bár jobban kedvelem az olyan hőst, aki valamikor valóban élt, és számunkra, utódok számára valamely erénye lévén rendkívüli nyomot hagyott; mégis úgy vélem, elegendő, ha a hős és az ő cselekedete erősen valószerű, és minden szempontból kidolgozott. Így ugyanis ez a kitalált hős szinte egyáltalán nem különbözik egy valóságos hőstől; az eposz pedig célját éppoly módon eléri. Mikor kezembe veszem az *Iliászt* és olvasom: hogy valós a történet vagy kitalált? hogy létezett-e Trója, Priamosz, Hektór és ez a görög háború? – ezzel egyáltalán nem foglalkozom. Amit csak Homérosz elmesél, mind valószerű és csodálatra méltó. – Mikor a hőst valós történetből vesszük, óvakodni kell mindenekelőtt attól, hogy ne hozzunk be vele kapcsolatban semmi olyat, mely a róla általánosan élő képnek és a történetírók hitelének ellentmond. Hogy ennek a szabálynak minél jobban megfeleljünk, ne válasszunk sem a saját korunkból való, sem homályos emlékezetű hőst. Mert ha modern, korunkbeli a hős, nem tud elrejtőzni, és kevésbé csodálják; akinek emlékezetét pedig az idő elhomályosította, nem nagyon indítja meg a lelkeket. Amiért is a legalkalmasabb az a tárgy lesz, mely sem nem új, sem nem nagyon ősi, hanem egy vagy két évszázaddal előzi meg a költőt.⁵⁷³ Az ilyenfajta tárgy mind a fikció szabadságának kedvez, mind pedig hihetővé is teszi a történetet. A dolgot példákkal magyarázzuk. Nem számít semmit, hogy Vergilius művéhez korábbi történeti eseményt választott. Az ugyanis ismert volt a rómaiak számára, és teljes mértékben illő. Megjegyzendő: a költő mesterségbeli tudása és ízlése különösen ebben mutatkozik meg, hogy az igazat és a költöttet, a költöttet és a csodálatost alkalmas módon tudja-e egyesíteni. – Kérdés, vajon a szent vagy a világi anyag alkalmasabb. Világi tárgy esetében, amennyiben nem nagy történelmi korszak írja körül, szabadabb a fikció, a sors és a véletlenek ritka hányattatásain haladhatunk keresztül. Szent tárgy esetén, különösen amelyeket isteni kinyilatkoztatás örökített meg, józanul, nagy körültekintéssel kell mérlegelni, nehogy oda nem illő **94** dolog merüljön fel. Ez bár nehezebb, mind a másik, de ha szerencsés módon történik, nagyobb csodálatot érdemel.

VII. A poétika mesterei azt várják el, hogy a hősi cselekmény szerencsés kimenetelű legyen; mert ha a hős keservesen elpusztul vagy valamilyen nagy veszedelemben kerül, az méltatlankodást és fájdalmat szül, nem csodálatot és törekvést annak követésére. Éppúgy, ahogyan egy becsstelen cselekmény, még ha szerencsés is a végkimenetele, nem lehet eposzi téma; a hősi cselekménynek egyszersmind szerencsés kimenetelűnek is kell lennie, hogy működjön. Ezt a tanításukat ókori és újabb példákon mutatják be; azt állítják, a hős hányód-

⁵⁶⁹ [Arisztotelész, *Poétika*, 1450b.]

⁵⁷⁰ [Torquato Tasso, *Gerusalemme liberata*, Genova, 1585.]

⁵⁷¹ [Voltaire, François-Marie Arouet, *La Henriade*, Londres, 1723.]

⁵⁷² [Friedrich Gottlieb Klopstock, *Der Messias: Ein Heldengedicht*, Halle, 1749.]

⁵⁷³ [Olyan kíváncsiságról van szó, amelyet Zrínyi Miklós magyar eposza pontosan teljesít, és ő maga is reflektált erre a *Szigeti veszedelem Az olvasónak* címmel írott előszavában.]

hat viszontagságokban, de nem a saját hibájából; szenvedhet, lehetnek hányattatásai, de nem kiérdemelten; meg is halhat, de hazájáért, az erényért, Istenért, mint a sok keresztény μαρτυρεῖ,⁵⁷⁴ és más bátor és győzhetetlen harcosok, kik saját halálukkal maguknak vagy másoknak üdvöt és boldogságot teremtenek. Az ő cselekedetük is mind hősi, mind pedig szerencsés kimenetelű. Jól mondja Seneca, hogy az igaz, de boldogtalan ember, ha veszélybe kerülve bátor és nagylelkű, az a legkedvesebb és legméltóbb látvány Isten számára.⁵⁷⁵ Amiért is ha ezek igazolására felidézzük Statius *Thebais*-át,⁵⁷⁶ e tekintetben el kell majd ítélnünk. Eteoklész és Polüneikész,⁵⁷⁷ akik testvérek voltak, az egymással vívott párviadalban estek el, kölcsönösen sebeket osztva; így az egész cselekményt lerombolja a szerencsétlen végkimenetel, és nem származik belőle semmi eredmény az érzelmek megtisztítása és a lelkek erényre ösztönzése tekintetében. Mert ki csodálná vagy fogadná gyönyörűséggel ezt a rút testvérgyilkossággal oly gyászossá tett bátorságot? Márpedig ez a két dolog a Filozófus⁵⁷⁸ szerint szükséges az erény szeretetéhez. Egyébként John Milton,⁵⁷⁹ akit dicső módon sorolhatunk az epikus költők közé, saját példájával akarta megmutatni, hogy szerencsétlen végkimenetelű cselekményből is lehet eposzi költemény. Ádám ugyanis, a költemény főszereplője, kiűzetik a Paradicsomból. Ehhez a módszerhez csatlakozott Voltaire is.⁵⁸⁰ Vagy ki más is az ő művének főhőse? Már ha csak ezt az eposzt azokkal 95 a szabályokkal összevetjük, amelyeket rendben felsoroltam, nem egy nehézségbe bonyolódunk, és kénytelenek vagyunk megvallani, hogy ez az eposz egyedi és rendkívüli. – Ehhez a fejezethez érdemes elolvasni még Torquato Tasso,⁵⁸¹ Gravina,⁵⁸² Rollin,⁵⁸³ Le Bossu,⁵⁸⁴ Niccolò Villani,⁵⁸⁵ Voltaire,⁵⁸⁶ Marmontel,⁵⁸⁷ Batteux,⁵⁸⁸ Sulzer⁵⁸⁹ és Home⁵⁹⁰ írásait. –

⁵⁷⁴ [Martüsz, martürosz, ógörög kifejezés, jelentése: tanú, vértanú.]

⁵⁷⁵ [Lucius Annaeus Seneca, *De providentia*, 2, 5.]

⁵⁷⁶ [Publius Papinius Statius, *Thebais*.]

⁵⁷⁷ [Eteoklész és Polüneikész thébai királyfiak, Oidipusz és Iokaszté fiai, Statius előző jegyzetben említett eposzának szereplői. Felváltva követték a trónon egymást, mint társkirályok, de amikor Eteoklésznek át kellett volna adnia a trónt, Kreón felbujtására ezt megtagadta, s fivérét elűzte a városból.]

⁵⁷⁸ [Arisztotelész, *Rétorika*, 1, 11.]

⁵⁷⁹ [John Milton (1608–1674) angol költő, említett eposza: *Paradise Lost. A Poem in Ten Books*, London, 1667.]

⁵⁸⁰ [Voltaire, François-Marie Arouet, *La Henriade*, Londres, 1723.]

⁵⁸¹ [Torquato Tasso, *Discorsi del poema heroico*, Napoli, 1594.]

⁵⁸² [Giovanni Vincenzo Gravina, *Della ragion poetica*, Napoli, 1716.]

⁵⁸³ [Jacques Rollin, *Le dictionnaire des arts et des sciences, de M. D. C. de l'Académie française. Nouvelle édition revue, corrigée et augmentée par M****, de l'Académie royale des sciences*, Paris, 1732.]

⁵⁸⁴ [René le Bossu, *Traité du poème épique*, Paris, 1675.]

⁵⁸⁵ [Niccolò Villani, *Della Fiorenza difesa Poema eroico*, Roma, 1641.]

⁵⁸⁶ [Voltaire, François-Marie Arouet, *La Henriade: avec des variantes et des notes. Et L'Essai sur le poème épique. Par Mr. De Voltaire*, Londres, 1734.]

⁵⁸⁷ [Jean-François Marmontel, *Poétique française*, Paris, 1763.]

⁵⁸⁸ [Charles Batteux, *Quatrième mémoire sur la Poétique d'Aristote, de l'Epopée comparée avec la Tragédie et l'Histoire, par M. l'abbé Batteux*, s.l., 1778.]

⁵⁸⁹ [Johann Georg Sulzer, *Gedanken von dem vorzüglichen Werth der epischen Gedichte des Herrn Bodmers*, Berlin, 1754.]

⁵⁹⁰ [Henry Home, Lord Kames, *Epic and Dramatic Composition*, in: Uő, *Elements of Criticism*, Edinburgh, 1762, 218–259.]

Harmadik fejezet. A hősi eposzi költemény sajátosságairól

Az eposzi költeménynek sok sajátossága van. Bemutatom az általános és az egyedi sajátosságokat, melyekből négy van: az események és személyek változatossága; bonyodalom és megoldás; az idők és a költemény nagysága; a dikció fenségessége. Ebben a sorrendben fogok róluk szólni.

I. A hősi cselekmény egységes; de amikor eposzi módon elbeszéljük, akkor sok esemény és szereplő változatossága révén kell egyéníteni, nagyítani és feldíszíteni. A fő cselekmény sok másodrendű cselekménnyel rendelkezik. Az események és személyek mindenfajta sokasága és sokfélesége két forrásra vezethető vissza, nevezetesen egyrészt a fordulatok, felismerések, epizódok, cselszövevények, erkölcsi elvek és szentenciák kontextusára, másrészt a drámai elbeszélésmódra, mikor a költő a szereplőket beszélgetés és cselekvés közben mutatja be. Ez elegendő így röviden felsorolni; mert már tárgyalásra kerültek részben az *Aestheticában*,⁵⁹¹ részben az *Ars Poetica generalisban*.⁵⁹²

II. Midőn a hős kitűzött célját törekszik elérni, sok és súlyos bonyodalmon, akadályon és veszedelmen kell, hogy átmenjen; mert ami könnyű munkával elérhető, az sem nem hősi, sem nem dicső dolog. Annál kiemeltebb helyet kap az erény, minél nagyobb veszedelemmel kell szembenéznie. Mind lelki, mind testi erő tekintetében nagyságra és kitarásra van szükség, mivel aki a munka nehezét **96** kiállja, sikerrel fogja bevégezni azt. Az ilyenfajta nehézségeket nevezzük *bonyodalomnak*; és az azokon való győzedelmeskedést *megoldásnak*. E két kifejezésről egy kicsit bővebben. – Bonyodalmat alkotnak azok a nehézségek, melyek nagymértékben és nagy számban tornyosulnak a hős elébe, hogy felülkerekedjék rajtuk; és az a kezdettől fogva a költeménynek azon pontjáig terjed, ahol váltás történik a szerencsétlenségek után. A történetnek ez az első része, melyben leginkább arra kell ügyelni, nehogy az epizódok, döntések, feladatok olyan szövedékek bonyolódjanak össze, melyek idegenek az eposzi költemény céljától, és az olvasókat gyönyörködtetve elvonják őket hosszabb időre a főcselekménytől. Amint pedig a cselekmény, úgy a bonyodalom is kétfajta, egyrészt fő, másrészt mellékes bonyodalom; az előbbi egyetlen, az utóbbi többszörös kell legyen, de az utóbbiak az előbbihez legyenek alkalmazva. A fő bonyodalmat az *Aeneisben* Iuno haragja és gyűlölete okozza, aki a trójaiakat távol tartja Itáliától; a mellékes bonyodalmak eme gyűlölet hatására jönnek létre, nevezetesen az időjárási zavarok, viharok, melyek Aeneas vezérnek gyakorta igen keservesen útját állják; azután Dido kiállhatatlan szerelme, aki vendégét visszatartja Kárhágóban; végül Turnus bátorsága, aki rögvest szembeszegül idegen földről jött vetélytársával. – A nehézségekből fakadó gubancokat, bonyodalmatokat át kell élni és meg kell oldani. Hogy ez mi módon történjék, elmondom majd, de előbb hangsúlyoznám, hogy a megoldás a költeménynek az a része, mely a változás kezdetétől egészen a költemény végéig tart. Ebben a részben nem sok kitérő van; mivel a hallgató lelke a befejezésre kíváncsi, botor és fáradságos dolog lenne azt késleltetni tőle idegen, vagy hosszadalmasabb dolgokkal. Ezért ha itt epizód beiktatására van szükség, azt úgy óhajtanám, hogy kevés, és a lényegre tartozó szóval történjék. Most pedig vissza a tárgyhöz. Minden bonyodalom, illetve nehéz-

⁵⁹¹ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], II, Buda, 1778. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai trásai, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012.]

⁵⁹² [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis*, Buda, 1783.]

ség vagy a cselekvő személyek tudatlanságából, vagy tehetetlenségéből fakad. Iphigenia Artemisz tiszteletére készül feláldozni egy idegent, aki az ő bátyja, de erről egyikük sem tud; a törvény azonban azt parancsolja, hogy a jövevényeket áldozzák fel.⁵⁹³ Bevégti-e a véráldozatot? 97 Vágyom látni, mi fog történni. Visszatartaná-e kezeit a gyilkolástól, ha tudná, hogy a testvére? Hová fog kifutni a dolog? Bizonytalanságban függ a lelkünk. Ezt a bonyodalmat a tudatlanság okozza; a következőt, amit említeni fogok, a tehetetlenség. Ahasvérus király elhatározta, hogy a júdeaiak népét lemészárolva megsemmisíti őket; mit is tehetne Eszter?⁵⁹⁴ Egyedül van, nő, hatalma nincs; mily módon szelidítse meg egy oly nagy és oly kemény uralkodó erejét és elszánását? – A bonyodalom, melyet a tudatlanság szült, a felismerés révén oldódik meg: Iphigenia felismeri bátyját, és megóvja. Az a bonyodalom, mely a tehetetlenségéből fakad, ügyességgel és még inkább erőnnel győzetik le: Eszter Ahasvérus elé járul, és megostromolja őt. Az első esetben a megoldás a felismerés, a második esetben a váratlan fordulat. E két mód az, melyek kapcsán szinte mindig azt látjuk, hogy valamelyikük segítségével megoldódnak az összebonyolódott ügyek. De soha egyetlen megoldás nem lesz kedvesebb számunkra, mint midőn az akadályok és bonyodalmak a nagyszerű erény segítségével, mintegy annak gyengesége, erőszaknélkülisége által győzetnek le, mint az Ahasvéusról és Eszterről szóló történetben. Arisztotelész a történetek megoldását magából a történetből akarja levezetni; mert a megoldás, miként bonyodalom is, hol belsődleges, hol külsődleges.⁵⁹⁵ Ezt joggal várja el. A szabályos megoldást mindig megelőzik bizonyos jelek, melyek mintegy magvaként szét vannak szórva, hogy belőlük önként, mégis csodálkozást keltve sarjadják ki maga az esemény. – Vajon jó-e az, ha a megoldás machina, azaz isteni közbeavatkozás révén oldódik meg? Egyesek tagadják, mások megengedik. Mindkét véleményt mérlegelve elmondom, hogyan látom én. Hogy az erényes hőst isteni hatalmak segítik és őrzik meg, nemcsak nem mond ellent sem a mi hitünknek, sem más profán vallásnak, sőt, inkább szükségképpen egybehangzik azzal. Jól van az, hogy az ókoriaknál Akhilleusz Thetis,⁵⁹⁶ Odüsszeusz Minerva,⁵⁹⁷ Aeneas Venus,⁵⁹⁸ nálunk Henriket az isteni Lajos,⁵⁹⁹

⁵⁹³ [E mitológiai történet szolgált tárggyul többek között Euripidész drámájának, Gluck operájának: Agamemnon műkénéi király saját lányát, Iphigeniát áldozza fel Artemisznak engesztelésül a görög hadak nyomására, ám Artemisz (Diana) elragadja a halál elől, és a tauruszok földjén álló templomának papnőjévé teszi. A szentély törvénye szerint Iphigeniának fel kell áldoznia a partra vetődött idegeneket, az egyik idegenben viszont öccsét, Oresztészt ismeri fel.]

⁵⁹⁴ [Bibliai történet, az ószövetségi Eszter könyvéből: Ahasvérus (Xerxész) perzsa uralkodó megszerette és feleségül vette a zsidó Esztert. Mikor egyik udvari embere, Hámán a zsidók lemészárlását tervezte, Eszter felfedte származását, mire az uralkodó Hámánt kivégeztette, a zsidók számára pedig a tervezett mészárlás napján ellenségeikkel való szabad leszámolást engedélyezett. A történetet Hans Sachs, Lope de Vega és Racine is feldolgozta.]

⁵⁹⁵ [A bonyodalom és megoldás módjairól l. Arisztotelész, *Poëtika*, 1452a–b.]

⁵⁹⁶ [Thetisz görög tengeristennő, akinek Péleusztól született gyermeke Homérosz *Iliász*ának főhőse, Akhilleusz.]

⁵⁹⁷ [Minerva, pontosabban Pallasz Athéné görög istennő Ithaka királyának, Homérosz *Odüsszeia* című eposza főhősenek, Odüsszeusz az égi pártfogója.]

⁵⁹⁸ [Aeneas, Publius Vergilius Maro *Aeneis* eposzának főhőse Aphrodité (Venus) és Ankhiszész fia.]

⁵⁹⁹ [IV. Henrik, Voltaire, François-Marie Arouet, *La Henriade*, Londres, 1723 eposzának főhőse IX. (Szent) Lajos király segíti a mennyei régiókból.]

Georgius Scanderbeget az égiek,⁶⁰⁰ másokat az igaz Isten⁶⁰¹ védelmezi. Hiszen semmiféle szégyent nem jelent a hős számára, ha van egy őt kivételes módon segítő istene: sőt, sokkal dicsőbb sikerrel jár, ha azt tartják, hogy méltó az égi segítségre. Ezért a hőst nem fosztanám 98 meg az emberi erőknél hatalmasabb segítségtől. Megengedem az isteni közbeavatkozást az cselekményben és a másodlagos bonyodalmakban is; legyen ott Minerva, aki a görögöket a visszatéréstől elijeszti;⁶⁰² gyógyítsa meg Glaukoszt Apollo;⁶⁰³ felhőkkel eltakarva meneküljön meg Aeneas a veszedelemtől, hajói változzanak nimfákká, mások pedig szörnyekké;⁶⁰⁴ de a fő bonyodalom végső megoldása nem történhet isteni beavatkozás által. Jobb hatásúnak tartom ezt. Érveim a következők: mivel a fő cselekményt nem egy istenséghez, hanem a hőshöz kell kapcsolnunk; ezért nem tűnik természetesnek olyan bonyodalmat szőni, melyet maga a költő nem tud feloldani, és oly nagy zavarodottságot előidézni, hogy szükség legyen istenséghez folyamodni, az ő segítségével keresni kiutat. Hogy miért? Ha megkérdezném, vajon kit lehetne egy olyan cselekedet felvállalására fellelkesíteni, mely nem emberi, hanem isteni erő megjelenését követeli, és melyhez az ember tudja magáról, hogy elégtelen: milyen választ fogok kapni? Mert fel lehet a hőst magasztosítani csodálatos módon, de Isten utánzására nem lehet képessé tenni; látszani fog, hogy szüksége van isteni segítségre, mégpedig rendkívüli segítségre. Az eposznak azonban nemcsak a csodálatot, hanem az erényre való törekvést és az abban való versengést is ösztönöznie kell.

III. Az a természetes nagyságrend, melyet az eposznak meg kell jelenítenie, az idő és a terjedelem alapján becsülhető meg. Az idő, amíg végrehajtatik a cselekedet, a maga mértékével az egyik abszolút mérője a költeménynek, a másik pedig a verssorok száma, melyek a mű terjedelmét meghatározzák. A Filozófus úgy véli, a mű hossza a sors egyik fordulatának a másikba való átmenetéből természetes módon kell, hogy következzen.⁶⁰⁵ Ezek ugyan nem szabnak pontos időhatárt az eposznak, mégis, ahogyan az egy napnyi időtartam a tragédia számára, úgy az epikus költemény számára körülbelül egy év alkalmas. Az *Odüsszeia* körülbelül két hónapnyi, az *Iliász* egy évet foglal magába, az *Aeneis* kicsivel többet. Az egyes cselekedeteknek és olyan epizódoknak, melyekről az eposzban beszámolnak, nincs időbeli korlátuk. Az *Iliász* kilenc évre nyúlik vissza, 99 az *Odüsszeia* még többre, az *Aeneis* pedig sok olyan dolgot is magában foglal, mely az Aeneas és Augustus közötti időszakban esett meg. – Ami az eposz terjedelmét illeti, nyolcszor-kilencszer annyi, mint egy tragédiáé. Akik kíváncsibban utánajártak, azt mondják, az *Iliász* 14093 verssort tartalmaz, az *Odüsszeia* 12300-at, az *Aeneis* 9850-et.

IV. A beszédmód fenségessége legyen nagyszerű, fennkölt, a cselekményhez és a hőshöz méltó. Ezt a fenséges szöveget a merészebb szóképek, nemesebb alakzatok, súlyos és érzékekre ható kijelentések, a lélek érzéseinek felkorbácsolása, a bőven omló körmondatok, szá-

⁶⁰⁰ [Georgius Castriotus Scanderbeg, Jean de Bussières, *Scanderbergus, poema. Accessit dissertatio de descriptionibus in poemate epico*, Lugduni, 1656 eposzának hőst szinté deus ex machina segíti.]

⁶⁰¹ [Az utalás vonatkozhat Torquato Tasso *Gerusalemme liberata*, Genova, 1585 eposzának deus ex machina megoldására, de akár Zrínyi Miklós *Zrínyiász*ára is.]

⁶⁰² [Homérosz *Iliász*ának 2. énekében lép közbe Pallasz Athéné istennő, hogy a Trója alól visszafordulni akaró görög sereget az ostrom folytatására bírja.]

⁶⁰³ [Homérosz *Iliász*ának 12. énekében a barátját, Szarpédont megbosszulni esküvő trójai hős, Glaukosz megebesül, ezért Apollónt kéri, hogy gyógyítsa meg, hogy bosszúját beteljesíthesse.]

⁶⁰⁴ [Publius Vergilius Maro *Aeneis*ében Venus segíti fiát, Aeneast, ellenben Juno az itt említett fogásokkal próbálja akadályozni útjában.]

⁶⁰⁵ [A terjedelemről. Arisztotelész, *Poétika*, 1451a.]

vak és események rendezett mértéke adják. Lásd azon szempontokat, melyek az *Ars poetica generalis*-ban a beszédmód kapcsán olvashatók.⁶⁰⁶

Negyedik fejezet. A részek elrendezéséről és sorrendjéről

Az eposz költői, és nem történeti elbeszélés: így a költő sem az időrendet, sem a esemény lezajlásának sorrendjét nem követi. Hanem ahogyan jó ízlése követeli, elhagyván a természetes sorrendet, saját ítélete szerint az eseményre a közepéről, vagy épp a végéről tekint ki, és úgy folytatja, hogy minden dolog elnyerje a maga helyét, és az egész tárgy áttekinthetővé válik. Hogy milyen jól jön ki az események sorrendjének ezen összekeverése, vegyük szemügyre a legjobb példák segítségével. Az *Ilíusz* felvezetése a görögöket tizedelő pestissel és Akhilleusz vészthozó haragjával indul: a többi dolog, ami korábban történt, vagy megemlítetik, amint alkalom kerül rá, vagy megfelelő elbeszélések beiktatásával kerül a helyére. Az *Odüsszeiát* sem Trójától, hanem Kalüpszó Ögügia szigetétől indítja Homérosz a hős bolyongásának tizedik évében.⁶⁰⁷ Innen egy hajótörés után elvezeti őt a phaiákokhoz, és miközben úgy gondolja, hogy mindenfajta emberi kötelezettség alól mentve van, elfogadván az ott-időzés adta 100 alkalmat, minden eseményt, melyen a sors keresztülhajszo, felsorolva elbeszél. Ugyanez az *Aeneis* koncepciója is. De sehol nem találkoztam még a rend nagyobb mértékű felrúgásával, mint Héliodórosz *Etiópiai történetében*.⁶⁰⁸ Oly csodás művészettel ír, hogy ha valaki nem figyelmesen és újra átolvasva tekinti az egészet, a cselekmény menetét nem képes felfogni. Ámbár látjuk, hogy ezekben a művekben több cselekmény is szerepet kap, mégis mindezekből, miként tagokból az egy test, a legalkalmasabb elrendezéssel és formálással egyetlen történet alakul ki, de az nem sokarcú, nem olyan, mint ama horatiusi monstrum.⁶⁰⁹ – Így cselekedjék mindenki, aki epikusi babérokra tör. Miután a művész mind a hőst, mind a cselekményt, amiként azt fentebb leírtam, megformálta lelkében, és a fordulatokat, felismeréseket, a szereplők erkölceit, feladatait, a bonyodalmakat és a feloldást, és többi poétikai adottságot fellelte, és a maguk helyén elrendezte, akkor foghat hozzá magához a mű megírásához. Éspedig először felvezeti, mely hőst, és neki milyen cselekedetét vállalja megénekelni; majd annak segítségével folyamodik, kinek támogatásával tökéletesen meg tud felelni ily nehéz vállalásnak; és harmadjára tér rá a történet elbeszélésére. A sorrend tehát: bevezetés, invokáció, elbeszélés – melyek bemutatására most rátérek.

I. A bevezetés röviden, összegezve elmondja, mi az eposz tárgya. Azon sajátágokkal rendelkezik, amelyekkel a szónokok beszédük bevezetését ellátják: összefüggés, tömörség és mértékletesség. – Összefüggő a bevezetés, amely a történet forrását úgy mutatja be, hogy könnyen megértsük belőle, ki a hős, és mi az ő tette. Nem nevezi meg Homérosz Odüssze-

⁶⁰⁶ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis*, Buda, 1783, 106–123.]

⁶⁰⁷ [Homérosz *Osszeiája* jellegzetes példa az in medias res kezdésre: az első ének Odüsszeuszt Ögügia szigetén, Kalüpszó nimfa társaságában, hazaútja 10. évében mutatja be.]

⁶⁰⁸ [Héliodórosz, *Aithiopia*.]

⁶⁰⁹ [„Hogyha egy asszonyi főtlányakra helyezne a piktör / és rikító színű tollakkal díszitené az / összedobált testrészeket, úgy, hogy a főnt takaros nő / halfarkat kapjon, csúfat, feketét, legalulra; / látva barátaim ezt, tudnátok-e nem kinevetni?” Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 1–5. Bede Anna fordítása.]

uszt, sem Vergilius Aeneas a költemény kezdetén; de mindketten oly szavakkal írják körül őket, melyek a hősokeket még a nevüknel is nagyobb bizonyossággal kijelölik. Bár ez a dolog fölöttebb gyönyörködtető, nem kis figyelmet igényel az elmétől. – A bevezetésnek tömörnek is kell lennie; gyűlöli ugyanis a hallgató, ha szavakkal tartják **101** fel, holott a történet célját és kimenetelét már ismeri: siet az elbeszélés kezdetére. Nem tetszik nekem a *Thebaidés* kezdete; mert miután bejelentette a költő, hogy a fivérek közötti viszályt, és az Eteoklész és Polüneikész közötti felváltva történő uralkodás gyűlölettel viaskodását akarja elbeszélni, túl hosszan mérlegeli, honnan lenne legjobb elkezdni a történet elbeszélését. Így a sokszoros kérdéseivel húzva az időt lelkem kíváncsiságát gyötri. Rövid lesz azonban a bevezetés, ha nem terjed tovább, mint amennyit a világosság és a szükség megkövetel annak érdekében, hogy felkeltsen a hallgatók kíváncsiságát, jóindulatát és figyelmét. Kerülni kell a bevezetésben a homályosságot, nehogy sötétséget támasszunk ott, ahol fényességet kell gyűjtanunk. – A szerénység tiltja a költőnek bármifajta dicsekvést a saját zsenialitása és tanultsága felől; a versek kapcsán pedig a nagyozolást, túlbujánzást és erőltetett díszítettséget.

„Elzengem Priamus sorsát, meg a hősi csatákat!” – mondta egy bizonyos Cyclicus, azaz piaci költő, énekmondó, kinek szokása volt énekét emberek gyűrűjében dalolni dicsőségvadászatból.⁶¹⁰

Az, ki ilyet harsogva ígért, megtartja-e végül?

Hegy vajúdott, s született egy mókás szürke egérke.

Sokkal bölcsőbb már, ki csak azt vállalja, mit elbír.

„Zengd Múzsám ama hőst, ki midőn nagy Trója leomlott,
sok népet látott, sok várost, emberi sorsot.”

Nem lángból füstöt; füstből kell fényt kiemelni,

így költhet mondát, gyönyörű menetét a csodáknak.

Antiphateist, Scyllát, Cyclopsot s szörnyű Charybdist.⁶¹¹

Iulius Caesar Scaliger azt állítja,⁶¹² neki úgy tűnik, Lucanus inkább ugat, semmint énekel, midőn azt mondja: „Mit dalom Emathia mezejéről zengeni kezd, / az több mint polgárharc: bűn jogszinüsítve.”⁶¹³ Hallgasd csak végig az egész bevezetés hangzását! Semmivel sem tiszteletreméltóbb Statius az *Achilleis* kezdetén: Aeacus nagylelkű utódját, a Mennydörögő félelmetes leszármazottját, ki az atyai égtől tiltva van, segíts követni Istennő!⁶¹⁴ Ámbár a hőskölteménynek ékesnek **102** kell lennie, nagyszerűnek, fenségesnek, bevezetése mégis legyen mértékletes, tiszteletreméltó, hogy saját erejével ragadja meg a hallgatók lelkét; azután majd annál szabadabban tör a magasba az elbeszélés folyamán. Egyesek azt mondják, Vergilius így utalt előszavára, saját és költeménye jelességére arrogancia nélkül, szerényen: Íme én, aki egykor könnyed fuvolán daloltam énekem.⁶¹⁵ – A folytatást már ismerjük. –

⁶¹⁰ [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 136. Bede Anna fordítása. A Cyclicus görög eredetű szó, a 'kör' melléknévi alakja, és egyrészt jelenti azokat a költőket, akik a homéroszi mondakört dolgozták fel, másrészt a vásárbán körben álló népnek éneklő költőket.]

⁶¹¹ Horatius *Ars poetica* [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 138–145. Bede Anna fordítása.]

⁶¹² [Julius Caesar Scaliger, *Poetics libri septem*, Lyon, 1561, 325.]

⁶¹³ [Marcus Annaeus Lucanus, *De bello civile sive Pharsalia*, 1–2. Laky Demeter fordítása.]

⁶¹⁴ [Publius Papinius Statius, *Achilleid*, 1–2.]

⁶¹⁵ [„Ille ego, qui quondam gracili modulatus avena / Carmen et egressus silvis vicina coegi / Ut quamvis avido parerent arva colono, / Gratum opus agricolis: at nunc horrentia Martis.” – „Íme én, aki egykor könnyed fuvolán daloltam énekem, és elhagyva az erdőket, a szomszédos mezőket arra készítettem, hogy engedelmeskedjenek a haszonvágó telepesnek a földművesek által kedvelt munkában, most Mars retentő

Egyébként úgy gondolom, se magunkról beszélni, sem bölcsességeket és kételyeket fontolgatni nem jobb dolog itt; de Lucanus,⁶¹⁶ Ariosto,⁶¹⁷ Milton⁶¹⁸ nem így gondolták.

II. Szükségünk van segítségre a nehéz és sok munkával járó vállaláshoz. Mivel az eposz is ilyen, mindenkinek, akinek valamely valláshoz köze van, megvan a maga istene, akihez könyöröggön, akinek segítségével legyőzze a nehézségeket, és akinek nagysága betöltse a készülő „isteni” költeményt. Fohászkodásnak, invokációnak nevezik ezt a részét a költeménynek, amely ha a követelményeknek megfelelően íratik meg, felszítja a vágyat és várokozást, felmelegíti és élesíti a figyelmet, tekintélyt ad a műnek, mivel azt minél hatalmasabb segítséggel kell támogatni. Itt ahhoz fohászkodunk, aki tud, pontosabban akiről azt hiszszük, hogy tud segíteni. Valamely babonás valláshoz tartozó költő vagy a saját profán istenségéhez fordul itt, akiről úgy gondolja, hogy van hatóereje; vagy jeles férfiakhoz, mintegy félistenekhez fohászkodik; vagy hercegekhez, uralkodókhoz folyamodik segítségért, akikről úgy hiszi, Juppiter hatalmában osztoznak. Vergilius a *Georgicában* Augustust,⁶¹⁹ Ovidius a *Fastiban* Germanicus Caesart,⁶²⁰ Lucanus a *Pharsaliában* Nerót,⁶²¹ Statius a *Thebaisban* Domitianust,⁶²² Oppianus Antonius⁶²³ szólítja meg segélyhozóként. Ők, midőn híres férfiaknak ajánlják könyveiket, arra merészkednek, hogy a legmagasabb fokú hízélgéssel embereket tekintsenek isteneknek, és tőlük kérjenek óvó segítséget dalaikhoz. A keresztény költőknek, amennyiben szerepükhöz hűek akarnak maradni, tilosnak kell tekinteniük, hogy valamely koholt istenséghez fohászkodjanak. Játsszik Fielding, amikor azt mondja, több erő van a borban, mint ezen istenségekben; inkább abból kortyoljunk, mint a 103 Hippokréne helikoni forrásából.⁶²⁴ Szabad továbbá nekik a Múzsákhoz folyamodni még szent költeményben is, a megfelelő műnem szerint, Juppiterhez égi, Neptunushoz tengeri, Marshoz hadi, Minervához tudományos, Bacchushoz boros, Thetyshez vízi, a Hyadokhoz esős dol-

[fegyverzetét és a férfit énekelem meg ...]” Ezek a sorok Publius Vergilius Maro *Aeneis*ének szövegét őrző, több kéziratban az „Arma virumque cano” kezdősor előtt szerepeltek, sokáig és sokan Vergiliusnak tulajdonították, mint itt Szerdahely is, de szerzőségük vitatott.]

⁶¹⁶ [Marcus Annaeus Lucanus, *De bello civile sive Pharsalia*.]

⁶¹⁷ [Ludovico Ariosto, *Orlando furioso*, Roma, 1532.]

⁶¹⁸ [John Milton, *Paradise Lost. A Poem in Ten Books*, London, 1667.]

⁶¹⁹ [Publius Vergilius Maro, *Georgicon*, 1, 2. Imperator Caesar Augustus (Kr.e. 63–Kr.u. 14.) császárt szólítja meg.]

⁶²⁰ [Publius Ovidius Naso, *Fasti*, 1, 3. Germanicus Iulius Caesar Claudianus (Kr.e. 15–Kr.u. 19) római hadvezért szólítja meg.]

⁶²¹ [Marcus Annaeus Lucanus, *De bello civile sive Pharsalia*, 1, 33. Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus (Kr.u. 37–68) római császárt szólítja meg.]

⁶²² [Publius Papinius Statius, *Thebais*, 1, 22. Imperator Caesar Domitianus Augustus (Kr.u. 51–96) római császárt szólítja meg.]

⁶²³ [Oppianus, *Haleutiká* című, epikus tankölteményében Marcus Aurelius Antonius császárt (121–180) szólítja meg.]

⁶²⁴ [Henry Fielding, *The History of Tom Jones, the Foundling*, London, 1776, 3. Az idézet meglehetősen pontatlan, ráadásul Lord Shaftesbury-re megy vissza, az eredeti szöveg így hangzik: „Lord Shaftesbury observes, that nothing is more cold than the invocation of a muse by a modern; he might have added, that nothing can be more absurd. A modern way of much more elegance invoke a ballad, as some have thought Homer did, or a mug of ale with the author of Hudibras, which latter may perhaps have inspired much more poetry as well as prose, than all the liquors of Hippocrene or Helicon.” Hippokréne a görög mitológiában a Helikon hegyén Pégaszosz patája által fakasztotta forrás.]

gok⁶²⁵ kapcsán, és még számtalan más ügyben. Szabad emellett nekik ama uralkodó, nagy férfiú segítségét kérni, akinek tetteit megéneklik; de legszentebb hitükkel nem törődve üres nevekhez fordulni, és onnan segítséget várni, ahol minden csak üres hiúság, súlyos véték. Hogyan is menthetnénk fel Sannazarót, mivel igen nemes, a Szűz szüléséről szóló költeményében⁶²⁶ nem habozott nemcsak hogy az ókoriak közönséges medemondáit összevegyíteni a keresztény vallás legszentebb misztériumaival, hanem még ráadásul műve nyitányában az Aeonidi Múzsákat segítségül hívni, hogy utat mutassanak neki, melyen haladva felülemelkedhet a felhőkön, és hogy felnyissák számára a mérhetetlen menny kapuját. Nekünk azokat kell segítségül hívunk, akiknek van hatalma, hogy segítsenek: a Szentlelket, a Szűz Istenanyát, az Örangyalt, vagy azon égieket, akinek tetteit megénekeljük, vagy tárgyunkhoz kapcsolódnak. Milton a Mennyei Múzsához könyörgött,⁶²⁷ aki Mózesnek és Dávidnak küldte a sugallatot, Voltaire az Örök Igazsághoz.⁶²⁸ Ha isteni áldás kíséri munkánkat, nem kell félni, hogy az kevéssé szerencsésen sikerül. A segélykérés meglétét maga a mű nehézsége mindig megköveteli. Szabad azonban ezt akár önállóan is elhelyezni, akár összekötni a bevezetéssel. Homérosz mindkét művében összeolvasztja az invokációval a bevezetést; így tesz Lucretius is a *De Natura Rerum*-ban,⁶²⁹ Statius az *Achilleis*-ben,⁶³⁰ Vida a *Christias*-ban,⁶³¹ Vergilius az *Eclogae*-ben,⁶³² Milton az *Elveszett Paradicsomban*⁶³³ és mások is. A latin epikusok többnyire szeretik összekötni a mű e két részét. Vergilius miután kijelentette, hogy fegyvert s férfit, Aeneas énekli meg, rögtön a Múzsához fordul.⁶³⁴ Nem tesz másként Lucanus sem,⁶³⁵ Silius Italicus,⁶³⁶ Statius a *Thebais*-ban,⁶³⁷ Valerius Flaccus az *Argonautae*-ban,⁶³⁸ és a jelenkoriak közül is igen sokan. 104 Továbbá ahogyan a szónoknak is megadatik a jog szónoklata folyamán, ahányszor az alkalom megkívánja, a jóindulatért folyamodni, és a figyelmet újra felkelteni; éppúgy szabad a költőnek is akár valamely bonyodalom keletkezése miatt, akár a súly, nagyság, vagy újdonság miatt megújítania a fohászkodást. Maro, amikor hőse legnehezebb kalandjához, az alvilági úthoz ér, így könyörög:

Istenek, ó holtak fejedelmei, hallgatag árnyak!

És te, Chaos! S Phlegethon, te! ti néma vidékek az éjben!

⁶²⁵ [A felsorolt görög–római istenek: Juppiter / Zeusz – főisten, az égi birodalom feje; Neptunus / Poszeidón – a tenger és a vizek istene; Mars / Árész – a háború istene; Minerva / Pallasz Athéné – a tudomány istennője; Bacchus / Dionüszosz – a bor és mámor istene; Thetisz – tengeristennő, a leghatalmasabb néreida; Hüaszok vagy hüadok – az „esőhozók”, öt nővér, Atlasz titán és Pléioné lányai, csillagképük az esős időszak kezdetét jelezte.]

⁶²⁶ [Jacopo Sannazaro (1458–1530) itáliai költő, említett eposza: *De partu Virginis*, Neapoli, 1526.]

⁶²⁷ [John Milton, *Paradise Lost. A Poem in Ten Books*, London, 1667.]

⁶²⁸ [Voltaire, François-Marie Arouet, *La Henriade*, Londres, 1723.]

⁶²⁹ [Titus Lucretius Carus, *De rerum natura*.]

⁶³⁰ [Publius Papinius Statius, *Achilleis*.]

⁶³¹ [Marco Girolamo Vida / Marcus Hieronymus Vida, *Christiados libri sex*, Cremona, 1535.]

⁶³² [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*.]

⁶³³ [John Milton, *Paradise Lost. A Poem in Ten Books*, London, 1667.]

⁶³⁴ [Publius Vergilius Maro, *Aeneis* invokációja.]

⁶³⁵ [Marcus Annaeus Lucanus, *Pharsalia*.]

⁶³⁶ [Titus Catius Silius Italicus, *Punica*.]

⁶³⁷ [Publius Papinius Statius, *Thebais*.]

⁶³⁸ [Valerius Flaccus, *Argonautica*.]

Engedjétek meg, hogy amit hallottam a földnek
 Méhében lapuló rejtelmekről, hirül adjam.⁶³⁹
 És újra, mikor a háború elbeszélésébe kezd, Erato Múzsát kéri:
 Isteni szűz, te segítsd hát költőd! szörnyű csatákat,
 Harcokat énekelek, vérszomjtól vad vezetőket
 S tyrrheniek seregét,⁶⁴⁰
 Végül, hogy minket még nagyobb várakozásra ragadjon:
 Most pedig, istennők, tárjátok fel Helicontok,
 S zengjen a dal!⁶⁴¹

Itt meg kell jegyezni: bárhol is szerepeljen az segítségkérés, azt fennkölt szavakkal, és nagy lelkesedéssel kell megfogalmazni. Retorikailag ugyanis a tűz, a bátorság és a fenség a lehető legjobban illik hozzá.

III. Az elbeszélés a költemény teste, és a legtöbb dolog, amit eddig az eposzról elmondtunk, erre vonatkozik. Az epikus elbeszélés nagymértékben különbözik attól, amit a történetészek szoktak alkalmazni. Ők ugyanis a forrástól, a történet eredőjétől kezdik, felsorolják az okokat, elmondják a cselekményt, követve az események egymásutánját és az időrendet, végül lezárják: így az egész eseménysor elősorolódik zavartalanul, kétértelműség nélkül.⁶⁴²

105 Az epikus költők az események végén vagy közepén kezdik az elbeszélést. Ezt kívánja Horatius:

Ennek a titka mi hát? Én úgy vélem: ha a költő
 arról szól, amiről épp most kell szólni, a többit
 elteszi félre.⁶⁴³

A költő tehát bárhol, akár a kettős tojáستól⁶⁴⁴ is indíthat, csak nevezetes dolog legyen ez a kezdet, és az események újdonságával, valamint az epizódokkal a hallgató lelkét mintegy foglyul ejtse, és egész a befejezésig uralva vezesse azt. Az előzményeket pedig, illetve a közbülső dolgokat, ha a végén kezdte, szükségképp vegyítse közé. Miként a tragédiírók és a komédiírók sem mindent játszhatnak el a szereplőkkel, amiről megemlékeznek, hanem csak onnan játsszák el azt a szereplők, ahonnan az esemény egy bizonyos időbeli korláthoz alkalmazható. Amely dolgok korábban történtek, azokat kifejtik a prologusban, ami az elbeszélés első részének felel meg, melyben a múltbeli események az adott szerző által elbeszélésre kerülnek. Ugyanis az első jelenetben érvényes a leginkább, hogy a néző e múltbeli dolgok felelevenítése révén érti meg, mi történik; mondja Giov. Ant. Viperano.⁶⁴⁵ Következésképp, hogy röviden szóljak, a történetészek elbeszélésük folyamán megtartják a mesterséges rendet,

⁶³⁹ [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 6, 264–267. Lakatos István fordításában.]

⁶⁴⁰ [Uo., 7, 41–45. Lakatos István fordításában.]

⁶⁴¹ [Uo., 7, 641. Lakatos István fordításában.]

⁶⁴² Például Livius: Már az elején mindenkinek nyilvánvaló, hogy Trója elfoglalása után a többi trójai ellen vérengzés kezdődik stb. Sallustius, in *Catil.*: Róma városát, ahogyan hallottam, a trójaiak alapították és birtokolták eleinte stb. [Titus Livius, *Ab Urbe condita*, 1, 1; Caius Sallustius Crispus, *Bellum Catilinae*, 6.]

⁶⁴³ Horatius, *Ars poetica* [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 42–44. Bede Anna fordítása.]

⁶⁴⁴ Léda kettős tojása [Léda a görög mitológiában Spárta királyának, Tündareósznak a felesége. Zeusz hatyttyú alakjában elcsábította. Ezután Léda két hatyttyút szült, amiből gyermekei kikeltek, kettő Zeusztól, kettő pedig Tündareósztól származott.]

⁶⁴⁵ [Szerdahely feltehetően Giovanni Antonio Viperano, *De scribenda historia*, Antwerpen, 1569 művére céloz, az idézett mondat azonban az alábbi jezsuita szerzőnél olvasható: Jacobus Pontanus, *Poeticarum institutionum libri tres*, Ingolstadt, 1594, 66.]

mely három részre osztható, elejére, közepére, végére, hogy mindaz, amit elsősorban észre kell vennünk, még jobban kivilágolják. Az elbeszélés elejét nem szabad időben túl messzire tenni, hanem a legközelebbi olyan nevezetes⁶⁴⁶ eseménytől indítsuk, mely ahelyett, hogy eltávolítaná a hallgatót, inkább vonzza és leköti; és azon események magvát, melyek születésben vannak, tartalmazza. Az elbeszélés közepén kerül elmondásra mindaz, mely a cselekmény lényegi ismeretét jelenti; és összefoglaltatik mindaz, ami kimaradt az elején, vagy csak épp elkezdtek elmondani. Az epikus elbeszélés, nem másként, mint a történeti, ott ér véget, ahol az elsődleges **106** hősi cselekmény befejeződik. Amiért is vitatnunk kellene Homéroszt, hogy Hektór halála után, a költemény fő cselekményének befejeztével egy harmadik és negyedik könyvet is hozzá tett, melyek közül az egyikben Patroklosz ünnepi játékok nagy sorozatával kísért temetését írja le, a másikban a trójaiak gyászatát Hektór halála felett, testének kiváltását, és a temetési pompát követi nyomon. Maro sokkal ügyesebb, az ő *Aeneise* Turnus megölésével, aki egyedülként állt ellen Aeneas terveinek, lezárul. Néha azt látjuk, hogy egy rövid epilógust ad hozzá a szerző, mint Statius; ő ugyanis Thebaisában így szól: – Kitartasz, és olvasod tovább uradnak az általam kétszer hat éven át szorgosan írt *Thebaist*?⁶⁴⁷ – Egyébiránt pedig az elbeszélés ne untasson egyformaságával, gyakran váltson dialogikusra, drámaira, ahol nem a költő, hanem a hősköltemény szereplői szólalnak meg. Ebben a tekintetben Arisztotelész csodálatra méltónak mondja Homéroszt,⁶⁴⁸ az ő költeménye különféle emberek és istenek elbeszéléseiből összeállított szövevény.

Ötödik fejezet. A hősköltemények költői és az ő műveik.

Az eddig általam kifejtett elmélet a legtöbb esetben érvényesnek tekinthető, mert azt a jobb időkben minden nemzedék magáévá tette, és alávetette magát önkéntesen: ami csakis azért történhetett így, mert ez az elmélet a dolog legbensőbb természetéből fakad. Az eposzok különbözősége tehát, mely bizonyosan nagy, nem eredhet máshonnan, mint hogy az epikus költők eltértek egyes szabályoktól, továbbá más-más gondolkodásmóddal, érzésvilággal és beszédmodorral rendelkeztek. A stílus maga, melyet a beszédben és írásban is megfigyelhetünk, éppoly könnyen megmutatja, hogy valaki spanyol, francia, német, itáliai vagy angol, mint a szín, az arc **107** és az anyanyelv. Az itáliaiak érzékenysége és lágyága; a spanyolok szóvirágai és fenségessége; a franciák ékes, rövid és világos beszéde; az angolok bátorsága megannyi nyelvi karakter: amelyet a műveltek számára nem lehet utánozni. Így tehát nemzetenként kell végiggondolnunk a témánkat. Hogy erre minél határozottabban elszánjuk magunkat, végig kell mennünk a különféle korokon, nemzeteken és tartományokon, mert ne gondolja senki, hogy elég csak Homéroszt ismerni, vagy Vergiliust. Az a tisztelet, mellyel az ókoriaknak adózunk, babonás előítéletbe csap át, ha a hozzánk közelebbieket vagy a kortársakat lebecsüljük. Micsoda? Hát nem gyalázza meg súlyosan a természetet és a költői

⁶⁴⁶ Se Diomédész visszatérése nem Meleagrosz halálával, sem a trójai háború nem a kiváltó viszálykodással kezdődik, mondja Horatius, A. P. Homérosz az *Iliast* a görögök betegségével és Akhilleusz görögökre végzetes haragjával kezdi; az *Odüsszeiát* az istenek tanácsával, mely határoz Odüsszeusz hazatérése felől; Vergilius az *Aeneist* a hajózással stb. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 146–147.]

⁶⁴⁷ [Publius Papinius Statius, *Thebais*, 12, 810–812.]

⁶⁴⁸ [Arisztotelész, *Poétika*, 1460a.]

művészetet az, aki oly nagy szépségek közepette, melyek minket mindenünnen körülvesznek, becsukja a szeméit, mert azokat csakis az antikvitás szemlélésére használja? Több korszakot és népet, és azon belül is több vallást és szokást veszünk szemügyre. De ne feledjétek, hogy én nem akarok minden epikust, akit epikusnak lehet nevezni, nagy bőséggel előszámlálni: határozott célom, hogy megválogassam őket, és tömör legyek. A görögöktől indulok, és nemzetenként haladok előre. Semmit sem mondok szemrehányásképpen; mégis, elhatároztam, hogy nem fogok kerülni mindenfajta támadást, mert úgy működik az ember, hogy semmi sem tetszhet annyira az egyiknek, hogy mások ne találjanak benne okokat a nemtetszésre. A hőskölteményekről beszélünk; a hősköltemények tekintetében pedig nagyon eltérő lehet az ízlés, és annak megítélése, mi dicsérendő vagy kárhoztatandó, mi a leginkább káros, vagy mire van leginkább szükség. Hibák azonban inkább az óriáson, semmint a törpén lehetnek. Akár mert nem mindegyik rendelkezik bensőleg a költemények ismert természetével – ámbár teljes a külsőségek tekintetében, de nem ügyel magva rejtett erejére, rejtőzködő életére. Akár mert nem mindannyian vagyunk átítatva az esztétikai szabályokkal és érzékenységgel.

Görögök.

Létezett *Homérosz*, ezt művei bizonyítják. De ki **108** volt ő? Mely szülőktől, mely hazában, milyen körülmények között született? – szeretnénk tudni, ha egyáltalán felcsillana valami remény, hogy e kíváncsiságunkat kielégíthessük. Sehol semmit nem mond el magáról, azzal az erős elhatározással, hogy a gyűlölködő embereket, akik az erről való kutakodás megszállottjai, ezzel a problémával kösse le. Nemhogy hét, de tizekilenc város és régió verseng ezen ember szülőföldjének címéért.⁶⁴⁹ Bárki is ő, aki azzal az isteni művészi tudással az *Iliászt* és az *Odüsszeiát* megalkotta, a legnagyobb, példa nélküli tehetség, a jó ízlés mintája, a költészet, a szépművészetek és széptudományok atyja, és az emberi műveltség, a humanitás prototípusa.⁶⁵⁰ Tőle erednek a költők, filozófusok, földmérők és csillagászok, vezérek és fejedelmek; tőle származott Szophoklész⁶⁵¹ és Euripidész,⁶⁵² Zeuxisz⁶⁵³ és Apellész⁶⁵⁴ és Polügnótosz;⁶⁵⁵ innen kölcsönözték alapelveiket a királyságok és államok alapítói, törvényeiket a törvényhozók, politikájukat a fejedelmek, nagyságukat a hősök; a Macedón Sándor

⁶⁴⁹ Suidas és mások. [Szuda-lexikon (10. századi szótárszerű bizánci lexikon) *Homérosz-címszava – Suidae Lexicon, Graece & Latine*, Cantabrigiae, 1705, 2, 681–690.] Igen termékeny, az írók között egyedülálló az összehasonlítások terén Lukianosz, aki Homéroszra azt mondja, babiloni, Lib. II. *Historiae verae*. [Szamoszatai Lukianosz, *Historiae verae*, 2, 259–274.]

⁶⁵⁰ Benne semmi nincs, ami művészileg ne lenne tökéletes, vagy legalábbis kétségtelen. Quintilianus szavai, Lib. XIII. Cap. XI. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 12, 11, 21.] Sztrabón Lib. I. 'ος ου μενον εν τη κατα ποιησιν αρετη ταντας υπερβαλλεται, – – αλλα σχεδοντι και τη κατα τον βιον εμπειρια τον πολιτικον. [Az idézet helyesen: „Ομηρον, ος ου μόνον εν τη κατά την ποιήσιν αρετή πάντας υπερβέβηται τοὺς πάλαι καὶ τοὺς ὕστερον, ἀλλὰ σχεδόν τι καὶ τη κατά τὸν βίον ἐμπειρίᾳ τὸν πολιτικόν.” – „Homérosz felülmúlt minden embert, mind az ókorban, mind napjainkban, nemcsak költészetének kiválóságában, hanem mondhatjuk azt, a közélettel kapcsolatos mindenfajta dolog ismeretében.” Sztrabón, *Geographika hypomnēmata*, 1, 1, 2.]

⁶⁵¹ [Szophoklész (Kr.e. 497–406) ógörög drámaíró.]

⁶⁵² [Euripidész (Kr.e. 480–406) ógörög drámaíró.]

⁶⁵³ [Zeuxisz (Kr.e. 464–390) ógörög festő, műveiről csak leírások maradtak fenn.]

⁶⁵⁴ [Apellész (Kr.e. 4. sz.) ógörög festő, műveiről csak leírások maradtak fenn.]

⁶⁵⁵ [Polügnótosz (Kr.e. 5. sz.) ógörög festő.]

miatta lett Naggyá,⁶⁵⁶ egyetlen prófétának és felekezeti vezetőnek nem volt ennyi követője.⁶⁵⁷ – Hogyan? Homérosz előtt nem volt egyetlen költő, semmilyen művészeti és tudományos kezdeményezés sem? Nem ezt állítom, amikor azt mondtam, hogy ezek 109 kezdeményezője és szülője Homérosz volt. Kétségtelen, hogy voltak Homérosz előtt költők; és ezt nemcsak azon énekekből tudjuk, melyeket Homérosznál a phaiákoknál és a kérők körében a lakomákon énekelnek, hanem szinte minden dologra igaz, hogy semmit sem egyszerre, egy adott pillanatban találtak fel, és vált tökéletessé: a legnagyobb folyóknak is kicsiny forrásai vannak. Sok dolgot kapott ezektől Homérosz; de amit kapott, finomította és gyarapította, és új ötletekkel bővítette, továbbá, hogy mindenki megismerhesse őket, írásba foglalta.⁶⁵⁸ Ami az ő korát illeti, úgy látom, a művelt világ nagyobb része az Arundeli márvánnyal⁶⁵⁹ ért egyet, miszerint Homérosz az athéni Diognétosz alatt élt, az első olimpia előtt, körülbelül háromszáz évvel Trója után, és ezerrel a krisztusi kor előtt.⁶⁶⁰ Aki azt hiszi, hogy egész életében vak volt, az maga is vak, és teljesen érzéketlen.⁶⁶¹ Mely régió, mely terület, mely vidék az Görögországban; milyen forma, mely csata, milyen ütközet, mely hadihajó, milyen emberi megmozdulás, vadállatok és színek mely változatossága az, melyet ő nem megfelelően festene le? Kellett, hogy lássa a természetet, hogy elméjét és fantáziáját a dolgok hosszas szemlélésével gazdagítsa.⁶⁶² Bizonyosan az ő műve e kettő: az *Ilíász* és az *Odüsszeia*,

⁶⁵⁶ [III. Alexandrosz / Nagy Sándor (Kr.e. 356–323) makedón uralkodó, hadvezér, Homérosz rajongója.]

⁶⁵⁷ Mely örök forrásból a Múzsák vize öntözi a költők orcáit. Ovid. Lib. III. Am. Eleg. IX. [Publius Ovidius Naso, *Amores*, 3, 9, 25–26.] Galaton egy folyót festett, amint Homérosz szájából kiárad, a többi ember pedig abból iszik. [Galaton (Kr.e. 3. sz.) görög festő, Szamoszatai Lukianosz ír egy olyan festményéről, ahol Homérosz hányásából táplálkoznak más költők.] Jogos, mondja Clodius, mert valóban, Homérosz a törvények és a politikai közösség értelmezője Lükurgosz, szónok Aiszkhinész és Démoszthenész, a hadvezér Nagy Sándor, a költő Vergilius, Pindaros, Moschosz számára. Vö. Samuel Mursinna által kibővített *Biographia Classica Anglica*. [Az idézett részlet: Christian August Clodius, *Super Quintiliani iudicio de sublimitate Homeri*, Lipsiae, 1764, IX. A hivatkozott szakirodalom: Samuel Mursinna, *Biographia selecta sive memoriae aliquot virorum doctissimorum cum commentationibus quibusdam aliis ad historiam litterariam spectantibus*, Halle, 1782. Az említett személyek: Lükurgosz (Kr.e. 8. sz.) spártai arkhón, törvényhozó. Aiszkhinész (Kr.e. 389–314) athéni szónok és politikus. Démoszthenész (Kr.e. 384–322) athéni szónok és politikus, Aiszkhinész ellenfele. III. Alexandrosz / Nagy Sándor (Kr.e. 356–323) makedón uralkodó, hadvezér. Publius Vergilius Maro (Kr.e. 70–Kr.e. 19.) római költő. Pindaros (Kr.e. 522–442) görög költő. Moszkhosz (Kr.e. 2. sz.) görög bukolikus költő.]

⁶⁵⁸ Nézd meg Cicerót, *De Claris Oratoribus*, n. 18. [Marcus Tullius Cicero, *Brutus, sive de claris oratoribus*, 71.]

⁶⁵⁹ [Az „Arundel marbles”, vagyis „Arundeli márvány” egy olyan gyűjtemény, mely szobrokat és feliratos márványtáblákat tartalmaz, és melyet Thomas Howard, Arundel 21. Earl-je talált Párosz szigetén 1627-ben. „Chronicon” és „Marmor Parium” néven is ismert. A táblák 93 sorban, attikai és ión nyelvjárásban írják le a görög politika és kultúra főbb mozzanatait Kékrópszól Diognétosz attikai arkhónig, Kr. e. 262-ig. A felfedező unokája az oxfordi egyetemnek ajándékozta, jelenleg az Ashmolean Museumban található.]

⁶⁶⁰ Diognétosz egy az örök archónok közül. [Diognétosz örök arkhón, aki Kr.e. 892–864 között töltötte be ezt a tisztséget az előző jegyzetben említett Arundeli márvány felirata szerint. Az örök arkhón kifejezés azt jelentette, hogy a tisztséget élete végéig viselte.]

⁶⁶¹ Ld. Paterculust, *Hist. Rom. L. I. Cap. 5*. Plutarkhoszt és Angelo Polizianot továbbá. [Caius Velleius Paterculus, *Historia Romana*, 1, 5; Plutarkhosz, *Lükurgosz*, 1, 2; Angelo Ambrogini Poliziano, *Ambra*, Firenze, 1485.]

⁶⁶² Sztrabón Lib. VIII. A geográfus bizonyítja, hogy azok a helyek és régiók, melyeket Homérosz megemlít, olyan valóságként vannak leírva, hogy teljes mértékben úgy hiszi, ez nem lett volna lehetséges, ha Homérosz maga ezeket a tartományokat nem látta volna saját szemével. A neves Wood ez saját tapasztalata alapján megerősíti, és más újabb külföldi kutatók is. [Sztrabón, *Geographika hüponémata*, 8, 1–7. Robert Wood, *An essay on the original genius of Homer*, London, 1769.]

mindkettőt ama csodálatos pajzshoz tudom hasonlítani, melyet az isteni mester, Vulcanus készített a legnagyobb művészi tudással a hagyomány szerint.⁶⁶³ Homéroszban megvan a legtermékenyebb géniusz, nagy szellem, teljes és gyors találékonyság, bőséges fantázia, költői **110** lelkesültség, teremtő lélek, élő színekhez hasonló dikció, mely harmonikus, eleven és bátor, s melyről az ókoriak azt hitték, hogy az emberek az isteneikkel való társalgás révén nyerik el.⁶⁶⁴ Grotius őt kiemelkedő tehetsége, ékesszólásának termékenysége és ereje, igen sok dolog ismerete, víziói és más adottságai miatt, melyeket benne csodálunk, Ezékiel prófétához hasonlítja;⁶⁶⁵ Raleigh Walter szerint pedig kétségtelen, hogy olvasta Mózes könyveit, melyekkel oly gyakran egybecseng.⁶⁶⁶ Fabius ítélete szerint senki sem múlta őt felül nagy dolgokban a fenségesség, kis dolgokban a sajátyszerűség tekintetében. Egyszerre boldog és komor, bájos és súlyos, mind bőségében, mind tömörségében csodálatra méltó.⁶⁶⁷ minden, amihez fog, helyénvaló.⁶⁶⁸ – Elérkeztünk immár Homérosz művészetéhez, hogy milyen az ő esetében a feltalálás ihlete, milyen az ízlése és művészete az elrendezésben, mennyi szépség lakozik nyelvében, melyek tehát az erőnei – egyre kíváncsibban kutatjuk. Én sokszor hivatkoztam rá eddig is a maga helyén; a többit illetően, azt javaslom, jobb lesz útmutatóként Batteux⁶⁶⁹ és Rollin.⁶⁷⁰ Mindeközben nem tudom leplezni, hogy nem minden ízléses és érzékeny nála; és a Múzsák eme előjáróját nem egyszer kaptam hibán. Horatiusnak sem mindig tetszett; és amikor felismerte, pontos ítéletet alkotván, hogy ez inkább amannak a hibája, semmint az övé, így méltatlankodott magában: Haragszom, mikor néha a jó Homérosz is elszundikál.⁶⁷¹ Hozzáteszek néhány olyan kirívó és általános hibát, melyek, úgy tűnik, neki is feltűntek, nehogy esetleg valaki, ha akár saját magától, akár a lekicsinylők szavaitól vezetve felismeri ezeket, árnyékuktól **111** hagyja magát visszarettenteni. Homérosz gondolatai, mondják, és képei gyakran vulgárisak és alacsonyrendűek; kicsinyes és megveendő dolgokat és személyeket hoz fel; hasonlatai és összevetései fölöttébb olcsók; unalomig ismétél, gyakran ugyanazon szavakkal; a hősök és istenek jelzői majdnem mindig ugyanazok, s így merevek, nem alkalmazkodnak a szövegkörnyezethez; ítéletei lágyak és ingatógok; elbeszélésmódja és szónoklatai még csata közben is bőbeszédűek, egyformák és unalmasak; hősei silányak, házsártosak és kegyetlenek; istenei közönségesek, alábbvalók az emberekénél is, romlottak. Mindkét eposza hosszú és egyhangú; fejezetei teljesen különböző terjedelműek, melyeket semmilyen igyekezettel nem tudsz összerendezni: amiért valóban rapszodikusnak lehet nevezni. Ezekhez a fő okokhoz vezettem vissza minden hibát, melyeket Homérosznak szokás tulajdonítani. Aki részleteket kíván tudni, keresse azokat

⁶⁶³ Iliad. XVIII. [A Héphaisztosz által Akhilleusz számára készített pajzs leírását l. Homérosz, *Iliász*, 18, 464–615.]

⁶⁶⁴ Ld. Gravina oly ragyogó tanúságtételét, Lib. I. Poetica, Cap. 4., Shaftesburyét, Par. I. Sect. 3., William Temple-ét stb. [Giovanni Vincenzo Gravina, *Della ragion poetica*, Napoli, 1716, 13–16; Anthony Ashley Cooper, Earl of Shaftesbury, *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times*, London, 1711, 267, 334; William Temple, *Of Poetry* = *The Works of Sir William Temple*, 1, London, 1731, 237–238.]

⁶⁶⁵ [Hugo Grotius, *Annotata ad Vetus Testamentum*, 2, Lutetiae, 1644, 395.]

⁶⁶⁶ Raulaeus, vagyis Raleigh sok dologban kimutatja azt, és sokféle részletet idéz, melyeket Homérosz, úgy tűnik, Mózes-től vett át. [Sir Walter Raleigh, *History of the World*, 1, London, 1614, 32.]

⁶⁶⁷ Lib. X. Cap. I. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 10, 46.]

⁶⁶⁸ Horat. A. P. v. 140. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 140.]

⁶⁶⁹ [Charles Batteux, *Principes de la littérature*, 2, Paris, 1775, 303–353.]

⁶⁷⁰ [Jacques Rollin, *Le dictionnaire des arts et des sciences, de M. D. C. de l'Académie française. Nouvelle édition revue, corrigée et augmentée par M****, de l'Académie royale des sciences*, Paris, 1732.]

⁶⁷¹ A. P. v. 359. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 359.]

Macrobiusnál,⁶⁷² Gelliusnál,⁶⁷³ Scalignernél,⁶⁷⁴ Terrassonnál,⁶⁷⁵ Perrault-nál,⁶⁷⁶ La Motte-nál,⁶⁷⁷ Voltaire-nél,⁶⁷⁸ Batteux-nél,⁶⁷⁹ Rollinnál,⁶⁸⁰ Sulzernél,⁶⁸¹ és a kommentárokban.⁶⁸² Juan Lu. de la Cerda,⁶⁸³ Vergilius kiváló értelmezője gondosan összegyűjtötte, amit csak Homérosz ellen Platón,⁶⁸⁴ Dio Chrysostomus⁶⁸⁵ és Scaliger⁶⁸⁶ zabolátlanul felhozott. Homérosznak mindig is akadtak gyűlölői;⁶⁸⁷ aminek fő oka leginkább a tudatlanság, rossz értelmezés és rossz ízlés.⁶⁸⁸ Akik most Homéroszról méltánytalanul vélekednek, a mi korunk szokása szerint ítélik meg azt a kort, **112** amelyben Trója és Homérosz létezett, és igen fonákul úgy gondolják, hogy együgyű, babonás, sajátos erkölcs szerint élő időszak volt a mi korunkhoz hasonlítva. Bolond lennék, ha azt mondanám, hogy Homérosz olyannyira tiszta, hogy egyetlen hibát sem lehet találni benne: hiszen ember volt. Néhány ballépését, amikor adta magát az alkalom, a *Jó ízlés tana* című művemben⁶⁸⁹ bemutattam, és vannak más dolgai

⁶⁷² [Macrobius Ambrosius Theodosius, *Saturnalia conviviorum libri septem*, 5.]

⁶⁷³ [Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 11.]

⁶⁷⁴ [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 240–244.]

⁶⁷⁵ [Jean Terrasson, *Dissertation Critique Sur L'Iliade D'Homere: Où à l'occasion de ce Poème on cherche les regles d'une Poétique fondée sur la raison, & sur les exemples des Anciens & des Modernes*, Paris, 1715.]

⁶⁷⁶ [Charles Perrault, *Parallèle des Anciens et des Modernes; en ce qui regarde les arts et les sciences. Dialogues. Avec le Poème du Siecle de Louis Le Grand, et une Epistre en vers sur le Génie*, Paris, 1688.]

⁶⁷⁷ [Antoine Houdar de la Motte, *Réflexions sur la critique*, 1716.]

⁶⁷⁸ [Voltaire / François-Marie Arouet, *La Henriade: avec des variantes et des notes. Et L'Essai sur le poème epique*. Par Mr. De Voltaire, Londres, 1734.]

⁶⁷⁹ [Charles Batteux, *Principes de la littérature*, 2, Paris, 1775, 303–353.]

⁶⁸⁰ [Jacques Rollin, *Le dictionnaire des arts et des sciences, de M. D. C. de l'Académie française. Nouvelle édition revue, corrigée et augmentée par M****, de l'Académie royale des sciences*, Paris, 1732.]

⁶⁸¹ [Johann Georg Sulzer, *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*, 1, Leipzig, 1771, 546–548.]

⁶⁸² [Híres Homérosz-kommentárok: *Man. Moschopuli Byzantini Scholia Ad Homeri Iliados Librum I. & II. / Adhuc inedita Cum Notis Et Animadversionibus Joannis Scherpezeelii Accedit Commentarius Joachimi Camerarii, Trajecti ad Rhenum*, 1719; Joachim Camerarius, *Commentarius explicationis Iliados Homeri*, Argentorati, 1538–1547; Jean de Sponde, *Graecorum poetarum principis Homeri opera omnia quae extant Neme Ilias, Odyssea, Batrachomyomachia, Hymni, Epigrammata*, Basileae, 1686; George Chapman, *The Whole Works of Homer*, London, 1616.]

⁶⁸³ [Juan Luis de la Cerda, *P. Virgilii Maronis Bucolica et Georgica: argumentis, explicationibus notis illustrati*, Lugduni, 1619, *Caput Quartum, De Homero*.]

⁶⁸⁴ [Platón, *Az állam*, 10, *Homérosz és a tragédiaköltők kritikája: nem értenek abhoz, amit ábrázolnak alfejezet*.]

⁶⁸⁵ [Dio Chrysostomus, *Orationes*, 11.]

⁶⁸⁶ [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 240–244.]

⁶⁸⁷ A Macedóniából származó Zoilosz mindenk fölötti ítész akart lenni, morózsán szigorú és kemény. Homérosz írásait kilenc könyvben ragadozó módra szétcincálta, szobrárt még nagyobb dühvel ostorozta: amiért is a neve Όμφομαστιξ, Szónokló Kutya lett; akit Ptolemaiosz Philadelphosz és minden jó ember gyűlölt. Szerencsétlen volt élete és halála, ahogyan meg is érdemlik azok, akik nem tetszvéen saját maguknak, mások hibáira szomjaznak, mások tisztességét szapulják, mások vétét isszák. [Zoilosz (Kr.e. 400–320) görög grammatikosz, cinikus filozófus, gúnyneve valóban Homeromastix / Όμφομαστιξ, Homérosz Ostora. Vitruvius ír életéről részletesen. II. Ptolemaiosz Philadelphosz (Kr.e. 4. sz.) ptolemaida uralkodó.]

⁶⁸⁸ Ez az, amit Fabius mond: Visszafogottan és körültekintő ítéllettel kell a nagy férfiakról véleményt mondani, nehogy, ami sokakkal megessik, elítéljük, amit nem értünk. Lib. X. Cap. 1. Ld. továbbá Boileau-t, Consideratione VII. super Longinum. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 10, 26; Nicolas Boileau, *Oeuvres diverses du sieur D*** (Despréaux), avec le Traité du sublime ou du merveilleux dans le discours, traduit du grec de Longin*, Paris, 1674.]

⁶⁸⁹ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], Buda, 1778. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai írásai, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012.]

is, melyek nem tetszenek, ezt önként megvallom. Velem együtt a legnagyobb tisztelői és pártolói sem szégyellik azt mondani, hogy helyenként Homérosz is hibát ejtett a gondolatmenetben, a költésben és az elbeszélésben. De hibái vagy ritkák vagy kicsinyek; és az erények, gyönyörűségek oly hatalmas bősége és nagysága, melyek az *Ilíaszban* és az *Odüsszeiá*-ban feltalálható, olyannyira elfedi őket, hogy teljesen csodaszámba megy, hogy akad ember, aki miközben az ő erényeiben gyönyörködik, mégis érzékeli hibáinak jelenlétét. Maguk a vétségei is díszekké alakulnak át erényeinek eleganciája révén. Bölcs szavak Longinoszéi: a nagy tehetségeknek, mondja, mindig van valami új hibájuk; mert a legnagyobb szorgalom minden dologban aprólékos; de a tehetség nagyszerűsége, mint egy bőséges családi vagyoni, bizonyos dolgokat elhanyagol. – És az sem kerülte el a figyelmemet, hogy ami csak embe-
rektől ered, mennyivel könnyebben szokott ismertté válni, amennyiben hibás; valamint a hibák emlékezete eltörölhetetlenül meg szokott maradni, míg az erényeké gyorsan elenyé-
szik. Ámbár pedig én magam is nem egyszer említettem Homéroszt és más, igen jeles férfiakat hibáik kapcsán, melyekben a legcsekélyebb mértékig sem gyönyörködöm, mégis, ezeket inkább nem annyira szándékos vétségeknek mondanám, mint inkább tévedéseknek, melyeket tehetségük ama nagyszerűségében a hanyagság és a véletlen szült.⁶⁹⁰ Mi mást mondhatnék? Azok az írók, akik nagyszerűek, tévedéseiket gyakorta egyetlen fenséges dologgal és ragyogó szöveghellyel kiváltják.⁶⁹¹ 113 Tehát hogy Homéroszról helyesen ítéljünk, kijelentem, hogy elsősorban attól kell óvakodnunk, nehogy a saját erkölcsainkat és szokásainkat, avagy a mi korunknak bármely életmódbeli vagy cselekvésmódbeli sajátosságát azzal, ami egykor, Trója idején, Görögországban létezett, összekeverjük. Ne gondoljuk azt a saját vélekedésünk szerint, hogy a csiszoltság és a humanitás egyenlő fokán éltek azok a népek a mostaniakkal, akik most dicsőségüket a legkiválóbb polgári kultúra, a civilizáció alapján érik el. Mindig legyen a szemünk előtt ez, mikor Homéroszt olvassuk, mikor vele vagyunk, őt forgatjuk, aki a profán írók legelsőbbike. Közel kétezer és nyolcszáz évet kell átugranunk, hogy a saját korunkból Homérosznak és a Trójának a korához visszatérjünk; le kell vetnünk saját korunknak még az emlékeztétét is, hogy azt az egyszerű és igaz képzelet miatt őszinte természetességet, melyhez hasonlót sehol máshol nem találunk, képessé váljunk szemlélni és csodálni. Ha nem ezen alapelvek szerint járunk el, megvádoljuk a legbölcsebb költőt, hogy nála az ebédeket és a vacsorákat a fejedelmek készítik, kiterelik a juhnyáját a legelőre, a királylányok vizet isznak, ruhát mosnak, Akhilleusz maga szolgálja ki vendégeit. Immár, ahogyan mondtam, a mi nézőpontunkból vétkesnek találtatik Homérosz, mivel az illőség törvénye szerint olyan szokásokkal rendelkező embereket mutat be nekünk, amilyenekkel azok akkor éltek; mivel a saját korának megfelelő karaktereket, adottságokat fejezi ki hűen. Azonban ha szabad ilyen módon ítéletet hozni, akkor visszamenőleg az egész antikvitást a saját erkölcsainkre és szokásainkra kellene visszavezetni, és azt a mi korunk alapján megítélni. Ki az az épeszű ember, aki kifogásolná, hogy az ókori görögök, vagy Nagy Sándor, vagy Iulius Caesar nem puskákkal, hanem nyilakkal lőttek, és dárdákkal, nem pedig ágyúval, és

⁶⁹⁰ Περὶ Ὑψους Cap. 33. [Pseudo-Longinosz, *A fenségről*, 33.]

⁶⁹¹ Ugyanott, Cap. 36. – az egész fejezetet fontolóra kell venni. [Pseudo-Longinosz, *A fenségről*, 36.] Vedd át újra azt a szabályt, amelyet a Doctrina B. G. Part. II. Lib. III. Cap. 7-ben az ízlés kifinomultságáról felállítottunk. [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulchri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], Buda, 1778, 409–413. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai trásai, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 268–274.]

nem fém hadigépekkel, hanem faltörő kossal ostromoltak? Mit felelnek nekem azok a bölcs bírák, ha a Szent Könyvekből elébük mutatom Ábrahám fejedelmet, akit Isten saját népe számára különlegesen kiválasztott, amint családja körében a nyájnak viseli gondját, és maga hozza a borjat, amit vendégeinek megfőz?⁶⁹² **114** És Sárát, az ő feleségét, akinek több szolgálóleány volt alárendelve, amint lisztet kever és hamuban sült kenyeret készít?⁶⁹³ Téved talán a szent Történetíró, midőn elbeszéli, hogy Rebeka, a nemes és szép leány, korsóval járt a kútra, és segített megitatni Ábrahám szolgáját, és annak tevéit?⁶⁹⁴ És Ráchel, aki hasonló származású, legeltette atyja nyáját?⁶⁹⁵ És Saul és Dávid, már felszentelt királyokként, a legelőkön járkáltak? Mózes könyvei, és Homéroszé egyszerűségükben, természetes őszinteségükben csodálatra méltó egybeesést mutatnak. Akiket Homérosz hasonlatai bosszantanak, azok úgy látszik, csak a dolgok külső mázára figyelnek; az ő gondolatai és képei ugyanis a legmélyebb módon egybehangzanak azon tájakkal, időkkel és emberekkel, melyeket be akart mutatni. A szavak és mondatok ismétlésével senki jobban nem él,⁶⁹⁶ az istenek és emberek jelzői ragadványnevű jellegűek, amilyenek mindig is léteztek a keleti népeknél, sőt, még nálunk is megtalálhatóak. Homérosz nem megalkotja saját isteneit, hanem bemutatja, milyennek tartják őket – amit a saját képeinken és szobrainkon nem szoktunk hibáztatni. Mert rendet és szellemet keresni ama profán vallásban olyan, mint bölcsességet kutatni a balgaságban. Akhilleusz és a többi hősök nem Szókratész,⁶⁹⁷ nem Cato,⁶⁹⁸ nem Seneca⁶⁹⁹ vagy más filozófusok, hanem katonák: lobbanékonyak, merészek, harciasak, akik azonban mégis, ha szükség van rá, szelídnék, jóindulatúnak és vendégszeretőnek mutatják magukat. Nem szólok semmit a kegyetlenségről, és más kinagyított hibákról: ne azt kutassuk, hogy vajon azok a szokások, erkölcsök, melyeket Homérosz lefest, jók-e vagy rosszak; hanem hogy vajon ahhoz a korhoz, melyről szólnak, illeszkednek-e, a mi kifejezésünkkel élve: illelők-e? Vannak mesterek, akik a legjobb életmódbéli szabályokat és példákat vezetik le az **115** *Ilüász*ból és az *Odüsszeiá*ból.⁷⁰⁰ Azonban hogy Platón Homérosz műveit a maga államából kizárta volna,⁷⁰¹ arra nem más indíték vezethette, mint hogy úgy gondolta, azok olvasására nem alkalmasak az átlagemberek, és félt, nehogy amiket azokban olvasnának, rosszul értelmeznék, és a korban megszokottól eltérő vélekedés alakulna ki bennük az istenekről és az ő tiszteletükről.⁷⁰²

⁶⁹² Gen. 18. [Bibliai utalás: Ter 18, 7–8.]

⁶⁹³ Ugyanott. [Bibliai utalás: Ter 18, 6.]

⁶⁹⁴ Gen. 24. [Bibliai utalás: Ter 24, 15–20.]

⁶⁹⁵ Gen. 29. [Bibliai utalás: Ter 29, 9.]

⁶⁹⁶ Macrobius. [Macrobius Ambrosius Theodosius, *Saturnalia conviviorum libri septem*, 5.]

⁶⁹⁷ [Szókratész (Kr.e. 469–399) athéni filozófus.]

⁶⁹⁸ [Marcus Porcius Cato Maior (Kr.e. 234–149) római író, filozófus, államférfi.]

⁶⁹⁹ [Lucius Annaeus Seneca (Kr. e. 4–Kr. u. 65) sztoikus római filozófus.]

⁷⁰⁰ Közülük Rollint nézd meg. [Jacques Rollin, *Le dictionnaire des arts et des sciences, de M. D. C. de l'Académie française. Nouvelle édition revue, corrigée et augmentée par M****, de l'Académie royale des sciences*, Paris, 1732.]

⁷⁰¹ [Platón, *Az állam*, 10, *Homérosz és a tragédiaköltők kritikája: nem értenek abhoz, amit ábrázolnak alfejezet.*]

⁷⁰² Mondja George Blackwell, aki főpresbiter Angliában, és apostoli törvényszéki jegyző; mely állítását, úgy gondolom, bizonyosan tudja igazolni. [Az állítás Thomas Blackwell, *An Enquiry into the Life and Writings of Homer*, London, 1735, 122. oldalán olvasható. George Blackwell (1546–1613) valóban angol főpresbiter és apostoli törvényszéki jegyző volt, de nem írt Homéroszról.] – Ehhez Homéroszról általában anyagot szolgáltatnak bizonyos újabb írások, úgymint a neves Cl. Klotztól *Epistolae Homericae*; Herdertől *Silvae Criticae*, Lessingtől a *Laocoon*, Clodiustól a *De sublimitate Homeri*, Seyboldtól a *De eloquentia Homeri*, és az *Odüsszeiáról* szóló könyvecskéje, Harlesstől a *De fato*, de Iove, de *Theologia Homeri*, Niemeyertől a *De*

Homérosz után három szerzőt hoznék még ide a görögök közül, nem azért, mert úgy vélem, hogy az epikusok körében kell őket elhelyeznünk, hanem mert egyesek annak nevezik őket, és a szépirodalomban ismeretesek. Orpheusz – vajon ki, vagy kik éltek ezen a néven? Ezt, és sok mást, amit kérdezni szokás, nem tudom megválaszolni.⁷⁰³ Az *Argonautica*, ami ránk maradt, vagy Orpheuszé, vagy Onomakritoszé,⁷⁰⁴ és nem eposz, hanem egy híres kaland leírása, sok csodás dologgal elbeszélve.⁷⁰⁵ Apollóniosz, aki rhodoszi révén mint vendég, nem mint Alexandria szülötte akarta magát alexandriainak hívni, ugyanezt a témát dolgozta fel, és kiadott egy négy könyvből álló *Argonauticát*, mely változatos, sok gonddal kidolgozott, de nyers, és valamiképp kellem nélküli.⁷⁰⁶ Az a része, mely 116 Médea szerelmét írja le, a legjobb, és Vergilius olyannyira kedvelte, hogy nem habozott több dolgot változtatlanul átvenni innen Dido szerelmének leírásához.⁷⁰⁷ Lükopoliszi Koluthosz Egyiptom-

similitudinibus Homeri stb. [Christian Adolph Klotz, *Epistolae Homericae*, Altenburg, 1764; Johann Gottfried Herder, *Kritische Wälder. Oder Betrachtungen, die Wissenschaft und Kunst des Schönen betreffend, nach Maassgabe neuerer Schriften*, Riga, 1769; Gotthold Ephraim Lessing, *Laokoon: oder über die Grenzen der Malerei und Poesie*, Berlin, 1766; Christian August Clodius, *Super Quinctiliani Iudicio De Sublimitate Homeri Exercitationem Orationi Solemni Adevndi Novi Muneris Cavssa A.D. XXIV. Dec. MDCCLXIV. Habendae Praemisit Christianus Augustus Clodius Artium Magister Et Philosophiae Professor Publicus Ordinarius*, Lipsiae, 1764; David Christoph Seybold, *De Eloquentia Homeri: Commentationem*, Jena, 1771; Uő., *Super Odyssea Homericæ*, Halle, 1769; Adolf Gottlieb Christoph Harless, *De Fato Homeri Disputat Et Viro Clarissimo Jo. Henrico Schoenbeidio Schwarzburgico-Rudolstadiensi Summos In Philosophia Honores Nomine Eorum Qui Moderante ... Abrah. Gottbelf Kaestnero Math. Et Phys. P.P.O. Gottingensi ... Disputando Se Exercent Gratulatur Theophilus Christophorus Harles Culmbaco-Francus, Göttingen, 1762; August Hermann Niemeyer, Disputatio Inauguralis De Similitudine Homerica: Cuius Partem Priorem Auctoritate Amplissimi Philosophorum Ordinis Promotore Et Moderatore Viro Generoso Perillustri Excellentissimo Doctissimo Joanne Andrea De Segner Augustissimo Regi Borussiae A Consiliis Intimis Mathematicum Professore Primario Academiae Imperialis Petropolitanae Itemque Academ. Londin. Et Berol. Sodali Ordinis Philosophorum H. T. Decano Praeceptore Et Fautore Pie Colendo Pro Summis In Philosophia Honoribus Capessendis Die XVIII Aprilis MDCCLXXVII. Defendit Auctor Augustus Hermannus Niemeyer Hallensis, Halle, 1777.]*

⁷⁰³ Végeérhetetlen a vita. Néhány dologban lehet hallgatni Lilius Greg. Giraldira, *Hist. Poet.* – Az orfikusok kétséges régiségéről kommentárt adott ki a neves Prof. Schneider 1777-ben. [Giglio Gregorio Giralddi / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, 159–168. Johann Gottlob Schneider, *Analecta critica in scriptores veteres Graecos et Latinos*, Traiecti cis Viadrum, 1777.]

⁷⁰⁴ [Az orfikus költeményként számontartott *Argonautica* egyik lehetséges szerzője: Onomakritosz (Kr.e. 530–480) Peisizisztratosz athéni türannosz udvari költője, a görög irodalom gyűjtője.]

⁷⁰⁵ A híres Gessner életrajza után adták ki, és kritikai megjegyzésekkel látta el a neves lipcei Hamburger 1764-ben. A neves Kütner német prózában kiadta 1773-ban. [*Orpheos Apanta. Orphei Argonautica Hymni Libellus De Lapidibus Et Fragmenta. Cum Notis H. Stephani Et Andr. Christ. Eschenbachii Textum Ad Codd. Mss. et Editiones Veteres Recensuit Notas Suas Et Indicem Graecum Adiecit Io. Matthias Gesnerus Curante Ge. Christo. Hambergero*, kiadta, kommentálta Henri Estienne, Andreas Christian Eschenbach, Johann Matthias Gesner, Georg Christoph Hamberger, Lipsiae, 1764; *Die Argonauten: Ein Gedicht, aus dem Griechischen des Orpheus*, ford. Karl August Kütner, Mitau, 1773.]

⁷⁰⁶ [Apollóniosz Rhodiosz (Kr.e. 295–215) hellenisztikus költő. Említett eposza az *Argonautika*, az aranygyapjú-kaland feldolgozása.]

⁷⁰⁷ Ragyogó az oxfordi kiadás 1777-ből, két kötetben, John Schaw által, de a túl sok adat miatt túlterhelt. – A neves Brunck ugyanezen *Argonauticát* ismeretlen kéziratok alapján újra kiadta 1780-ban. – Jászón és Médea szerelmét választékos versebe foglalta a neves Elkins 1772-ben. – Orpheusz és Apollóniosz többi műveivel össze lehet vetni Valerius Flaccus *Argonauticáját*, és a mi Dugonics Andrásunk 25 könyvből álló *Aranygyapjút*. [Az említett kötetek: *Apollonii Rhodii Argonauticorum libri quatuor: Edidit, nova fere interpretatione illustravit, priorum editorum notas praecipuas selegit, Sanctamandi Nunquam Prius Editis Nonnullas Suas*

ból,⁷⁰⁸ akiről úgy tartják, ő készítette a *Clydonicát*, a *Persicát*, a *Laudationest*, *Peleus és Thetis lakodalmát*, a Helené elrablásáról szóló költeményében nyújtja a legkiválóbbat, de bármit énekeljen is meg, nem emelkedik eposzi magasságokba.⁷⁰⁹

Az ókori római és latin költők.

P. Vergilius Marórról⁷¹⁰ minél több dolgot mondok, annál nagyobb dolgokat tudok mondani. *Aeneis*e minden kor és minden nemzet, mind az ókoriak, mind a mostaniak költői között Homéroszszal együtt az eposz fő helyét foglalja el. Ha annyi lenne benne a tehetségnek és az invenciónak a termékenységből, a teremtő szellemből, amennyi a kifinomult, nemes ízlésből és eleganciából, Homérosz elé kellene helyezni minden tekintetben. Erényei mind poétikai, mind morális szempontból a fenség legmagasabb fokára hágnek. A szemérem, humanitás, okosság, mértékletesség, kegyesség és sok más, katonai és a civil életbeli példák és díszek sehol máshol nem jelennek meg szebben.⁷¹¹ Nincs olyan filozófia, nincs olyan 117 tudomány, ami fényesebben ne ragyogna fel ebben az emberben, aki mindenfajta tudományban és művészetben oly járatos.⁷¹² Nagyobb Vergilius, minthogy akár a görög, akár a latin

Adjecit, necnon indices tres addidit, Joannes Shaw, A. M. Coll. Beatae Mariae Magdalenae Apud Oxonienses Socius, ed. John Shaw, Oxonii, 1777; *Apollonii Rhodii Argonautica: E Scriptis Octo Veteribus Libris Quorum Perique Nondum Collati Fuerant Nunc Primum Emendate Edidit Rich. Fr. Phil. Brunck Regiae Inscriptionum Et Humaniorum Literarum Academiae Socius*, ed. Richard Franz Philipp Brunck, Argentorati, 1780; Jeffery Ekins, *Medea and Jason. A poem, in three books: translated from the Greek of Apollonius Rhodius's Argonautics*, by J. Ekins, M. A. Late Fellow of King's College, Cambridge, London, 1772; Valerius Flaccus, *Argonautica*; Dugonics András, *Andrae Dugonicii Argonauticorum, sive de Vellere Aureo*, Posonii et Cassoviae, 1778.]

⁷⁰⁸ [Koluthosz (Kr.e. 500 körül) az egyiptomi Lükopoliszból származó görög epikus költő. A Szuda-lexikon sorolja fel epikai alkotásait: *Calydoniaca*, *Persica*, *Encomia*. Legismertebb a *Raptus Helenae*.]

⁷⁰⁹ Vö. a neves Harless értekezése Koluthoszról 1776-ból. Helena elrablását német hexameterekben olvashatjuk a híres Bodmertől; prózában pedig a neves Grillo beszélt el. Elfogadottabb a neves Küttner, aki Koluthoszt Theokritosszal kapcsolta össze 1772-ben. [Aristophanis comoedia *Plutus cum Bergleriac Dukeri integris Kusteri vero atque Hemsterhusii selectis notis et Coluthi Raptus Helenae curavit suasque animadversiones adiecit Theophilus Christophor Harless*, ed. Adolf Gottlieb Christoph Harless, Norimbergae, 1776; Johann Jakob Bodmer, *Die geraubte Helena von Coluthus*, s.n., 1753; *Koluthus Entführung der Helena: aus dem Griechischen*, übers. Friedrich Grillo, Halberstadt, 1771; *Idyllen des Theokrit, Bion, Moschus und Koluthus. Aus dem Griechischen von Karl August Küttner*, übers. Karl August Küttner, Mietau und Leipzig, 1772.]

⁷¹⁰ [Publius Vergilius Maro (Kr.e. 70–Kr.e. 19.) római költő, legismertebb epikus alkotása az *Aeneis*.]

⁷¹¹ Sok dolgot az Aeneis eme egyetlen fejezetéből kiemel Quintilianus, Seneca, Gellius, Macrobius, Plinius, Lactantius, Ausonius, S. Augustinus, Angelus Politianus, Donatus, Servius, Scaliger, Coelio Calcagnini, Marcantonio Majoragio, Gioviano Pontano stb. [Az említett, Vergiliusra vonatkozó szakirodalom: Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 10; Lucius Annaeus Seneca Maior, *Suasoriae*, 1; Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 5, 13, 18; Ambrosius Theodosius Macrobius, *Saturnalia*; Caius Plinius Caecilius Secundus, *Epistulae*, 5, 6; Lucius Caecilius Firmianus Lactantius, *Divinae Institutiones*, 1; Decimus Magnus Ausonius, *Mosella*; Aurelius Augustinus, *De civitate Dei*, 1, 3; Angelo Poliziano, *Miscaeaneorum centuria*; Aelius Donatus, *Vita Vergilii*; Servius Maurus, *Commentarii in Vergilii opera*; Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561; Coelio Calcagnini, *Opera aliquot*, Basileae, 1544; Marcantonio Majoragio, *Orationes & praefationes omnes*, Venetiae, 1582; Giovanni Gioviano Pontano, *De prudentia*, Florentiae, 1508.]

⁷¹² Részletesen bemutatásra kerül mindez Juan Luis de la Cerda által egyrészt magának Vergiliusnak a műve alapján, másrészt Szent Jeromos, Pietro Crinito, Lampridius, Juan Louis Vives, Pierius és mások tanúsága alapján, akiknek nevét az ímént felsoroltam. Stb. [Juan Luis de la Cerda, *P. Virgilii Maronis Elogii Caput Tertium = P. Virgilii Maronis Bucolica et Georgica: argumentis, explicationibus, notis illustrata*, ed. Juan Luis de la Cerda, Lugduni, 1619, (oldalszám nélkül); Sophronius Eusebius Hieronymus, *Opus epistolarum sive librorum epistolarum Divi Eusebii Hieronymi*, 3, Basileae, 1524, 171; Pietro Crinito, *Viri docti. De honesta disciplina*, 15, *De Poetis Latinis*, Barra, 1518, 3, 37; Aelius Lampridius, *Historia Augusta, Septimius Severus*,

eposzírókkal joggal összehasonlíthatnánk.⁷¹³ Egyedül Homérosz az, akinek igen sokkal tartozik; őt követi ugyanis, de sokkal szerencsésebb módon: hozzá képest sosem alábbvaló, gyakorta vele egyenlő, és helyenként nála magasabbrendű.⁷¹⁴ Súlyos, okos, kimért, nagyszemű, természetes és nagy művészi tudású, elegáns, csodálatra méltó, a természethez hasonló – sőt, maga a természet; isteni, a római költészet istene.⁷¹⁵ Benne épp annyi imitáció, ítélőképesség, ízlés van jelen, amennyi csak lehetséges. Itélőképességével abban, mi az átveendő, illetve követésének módjával elérte, hogy amit nála olvasunk, bár mástól vette át, azt vagy inkább az övének tartjuk, vagy az eredetnél jobban hangzónak gondoljuk csodálva.⁷¹⁶ Ezt az egész dolgot világossá teszi Macrobius mondata: Az Maro dicsősége, hogy senki dicsérete nem növeli, egyszersmind senki megvetése nem csökkenti őt.⁷¹⁷ **118** M. Annaeus Lucanus kordobai hispán,⁷¹⁸ római lovag, akit Nero császár különféle dolgokkal tüntetett ki, de miután meggyűlölte, mivel a költészetben, melynek fejedelmévé Nero akart válni,⁷¹⁹ kitűnni vágyott, csatlakozott a Piso-összeesküvéshez.⁷²⁰ Rajtakapattván, parancsra fel kellett vágni

21; Juan Louis Vives, *De disciplinis liberi XX*, Lugduni, 1551, Linus Colutius Pierius Salutato, *Tractatus de nobilitate legum et medicinae*, Venetii, 1542, 82, 211; 24.]

⁷¹³ Mások tekintélye ellen nem akarok hadakozni; az józan és helyes ízlés kell, hogy tanúm legyen a maga érzékenységgel. Azt az egyet kívánom, hogy az epikusok között történjen az összevetés; a komikusok ugyanis, és a lírikusok, meg a többi költő nem jó összehasonlítási alap. Vergilius dicsőségéhez szükséges, mondta Muret, más költőket is olvasni, hogy megértsük, mennyivel előbbre való náluk. [Marc Antoine Muret, *M. Antonii Mureti Opera in usum Scholae Selectae*, 1, Pataviae, 1741, 379.]

⁷¹⁴ Sok művelt ember tett összehasonlítást Homérosz és Vergilius között; mindkettőnek megvannak a maga rajongói. Téved Scaliger, amikor annyira szórja a megvetést Homéroszra, amennyire túlzottan szórja a dicséretet Vergiliusra. Nem tudom bosszúság nélkül elfogadni méltánytalan ítéletét. Én Vergilius Aeneisét úgy becsülöm meg, hogy sem nem helyezem minden tekintetben az Iliász vagy az Odüsszeia elé, sem pedig az Odüsszeiát nem gondolom minden tekintetben előbbre valónak; mindkettőnek megvannak a maguk erősségei; és mindig is Homérosz marad az Eredeti Génusz. [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, *Homeri et Virgilii loca*, 216–245.]

⁷¹⁵ Ilyen megjegyzéseket a legbölcsebb férfaktól szerte gyűjthetünk Vergilius ellen, és találunk ilyet I. L. de la Cerdánál. [Például: *P. Virgilii Maronis Bucolica et Georgica: argumentis, explicationibus, notis illustrata*, ed. Juan Luis de la Cerda, Lugduni, 1619, 46.]

⁷¹⁶ Macrobius Lib. VI. Saturn. [Macrobius Theodosius, *Saturnaliorum libri septem*, 6, 1, 5.]

⁷¹⁷ Lib. I. Sat. [Macrobius Theodosius, *Saturnaliorum libri septem*, 1, 24, 8.]

⁷¹⁸ Születésnapj költeményét dicséri Statius Lib. II. Silu. Életrajzát többen megírták. [Marcus Annaeus Lucanus (Kr.u. 39–65) hispániai származású római epikus költő. Az említett laudáció: Publius Papinius Statius, *Silvae*, 2, 7 *Genethliacon Lvcani ad Pollam*.]

⁷¹⁹ Ámbár más tárgyban hízeleg Neronak, mint Lib. I. 44. verssortól: Amit, ha nem másképp stb. És alább: Róma sokat stb. Am a költészetét nem akarta dicsőíteni. Sőt, mikor Nero az ötéves játékokon Niobéról szóló versét felolvasta, és abban kiemelte, Agave hogyan fejezi le Pentheust (amint Persiusnál az I. szatírában áll), és sokan megtapsolták, Lucanus felolvasta a saját Orpheusról szóló versét, és ezzel elragadta előle a jutalmat. Tacitus is említi ezt, Lib. Ann. XV. n. 49. [Nero dicsérete: Marcus Annaeus Lucanus, *De bello civile sive Pharsalia*, 1, 33–59, a két idézett részlet a 33. és 44. sor töredéke. Lucanus *Orpheus* című művét csak említés alapján ismerjük, hasonlóképp Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus (Kr.u. 37–68) császár *Niobé* című versét is. Az itt idézett forrás: Publius Cornelius Tacitus, *Annales*, 15, 49. Niobé görög mitológiai alak, thébai királyné, aki hét fiával és hét lányával dicsekedve megsértette Artemiszt és Apollónt, ezért őket elpusztították gyermekeit, a könnyező királyné pedig szoborrá vált. Pentheusz thébai király Dionüszosz kultusza ellen lépett fel, ezért anyja, Agavé bakkhánsnőként társaival széttépte. Aulus Persius Flaccus (Kr.u. 34–62) római szatíráiról utal a történetre: *Saturae*, 1, 101.]

⁷²⁰ [Kr.u. 64–65-ben Nero császár megbuktatására Calpurnius Piso consul által vezetett összeesküvés, mely főként a senatusi ellenzékéből, illetve a lovagokból szerveződött. Csatlakozott hozzájuk Seneca unokaöccse,

ereit, bátran nézett szembe a halállal Krisztus után 64-ben, bár csak 27-ben született.⁷²¹ Fennmaradt *Pharsaliája*, melyet a polgárháborúról⁷²² szól, amely Caesar és Pompeius között lángolt fel, és Pharszalos, a thesszáliai város melletti csatával, melyben Caesar legyőzte Pompeiust, fejeződik be.⁷²³ Hogy mekkora dicsőséget várt magának e művétől, saját szavaival bőségesen leírja.⁷²⁴ Egyetlen eposzt sem szedtek szét ennyire a kritikusok megjegyzései: egyesek ugyanis mértéktelenül felértékelik, mások a méltányosnál jobban megvetik, megint mások e kettő közötti útra lépve úgy vélik, bizonyos dolgokban korholandó, de sok tekintetben 119 dicséretre méltó.⁷²⁵ Így aztán egy és ugyanazon művet az ízlések sokszínűsége egyszerre ítélte a legjobbnak, közel a legjobbnak, és a legrosszabbnak. Különválasztom azon dolgokat, melyek dicséretére válnak. Lucanusban nagy tehetség lakozott, szabad és termékeny lélek, ihletett és tüzes szellem, és olyan élénk fantázia, hogy egy zabolát nem tűrő lóhoz, amilyen Pegasus is volt, lehetne leginkább hasonlónak mondani. Széles körű ismeretekkel rendelkezett a közügyekben; és hogy milyen kiterjedt műveltséggel és csodálatraméltó tudással bírt, egész műve mutatja, helyenként még kitűnőbb. Művének jelentése súlyos, ki-

Lucanus is. A lelepleződést Nero részéről kegyetlen megtorlás követte, Seneca és Lucanus is Nero parancsára vágta fel ereit.]

⁷²¹ Azt mondják, amikor haldoklott, a saját verseit szavalta el az ott állóknak, Lib. IX: Phars. n. 811-től [Marcus Annaeus Lucanus, *De bello civile sive Pharsalia*, 9, 811–814.]:

Vér volt a könnye, és ahol nyílást lelt

A test nedve, onnan bőven patakozott a vér, arcai megduzzadnak,

Orrlyukai tágak, vöröslök az izzadsága, minden tagját

Elöntik a vénái; egész teste egyetlen nagy seb.

Tanúsítja ezt Tacitus Annal. Lib. XV. n. 70. Látható Lucanus életrajza Suetonius írásai között is. [Publius Cornelius Tacitus, *Annales*, 15, 70; Caius Suetonius Tranquillus, *De Poetis, Vita Lucani*.]

⁷²² [Julius Caesar és Gnaeus Pompeius Magnus politikai viszonya Kr.e. 53-ban mérgesedett el, polgárháborúvá szélesedő konfliktussá vált, melyet Kr.e. 48-ban Caesar pharszaloszi győzelme zárt le.]

⁷²³ Tíz könyvből áll. A tizedik a legutolsó, és talán több ezt követő könyv is elpusztult Lucanus más műveivel együtt. Jó néhányan úgy gondolják, hogy ami fennmaradt, azok sincsenek befejezve, vö. Bibl. Fabricii. [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca latina sive notitia Auctorum Veterum Latinorum*, 2, Hamburg, 1721, 378–384.]

⁷²⁴ Lib. IX. 893. versről. Gyűlölő irigység, szent hírt Caesarnek ne érintsd stb. [Marcus Annaeus Lucanus, *De bello civile sive Pharsalia*, 9, 982–986.]

⁷²⁵ Quintilianus, Martialis, Petronius, Iul. Caes. Scaliger, Grotius, Voss, Barth, Jacques Le Paulmier, Dominique Bouhours, Burman, Nicol. Caussin számtalan más szerzővel együtt. A legújabbak: de la Harpe in *Miscellaneis Litterariis*, Castilhon; Cl. Meusel, és Dusch Tom. V. [Az említett Lucanus-szakirodalom és kiadások: Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 10, 1, 90–91.; Marcus Valerius Martialis, *Epigrammata*, 14, 194.; Caius/Titus Petronius, *Satyricon*, 118 (Lucanus eposzának paródiája); Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 279–280.; *M. Annaei Lucani Pharsalia, Sive De Bello Civili Caesaris et Pompeii Lib. X. Ex emendatione V. C. Hvg: Grotii*, ed. Hugo Grotius, Amsterdam, 1614; Gerardus Vossius / Gerrit Jansoon Vos, *De veterum poetarum temporibus libri duo, qui sunt de poetis Graecis et Latinis*, Amsterdam, 1654; Kaspar von Barth, *Adversaria commentaria*, Frankfurt, 1624; Jacques Le Paulmier, *Kritikon Epicheirēma, sive Pro Lucano Apologia; Acc. similis argumenti nonnulla alia*, Lugduni Batavorum, 1704; Dominique Bouhours, *Cogitationes Ingeniosae tam Antiquorum, quam Recentiorum Authorum*, s.l., 1751, 52.; *M. Annaei Lucani Pharsalia cum Commentario Petri Burmanni*, ed. Pieter Burman, Leiden, 1740; Nicolas Caussin, *De Symbolica Aegyptiorum Sapientia*, Paris, 1618; Jean-François de La Harpe, *Réflexions sur Lucain* = Uő., *Mélanges Littéraires, Ou Épitres et Pièces Philosophiques*, Paris, 1765, 105–161.; Joannes Castilhon, *Reflexions sur Virgile et Lucain, sur l'Eneide, et la Pharsale, Recueils philosophiques et littéraires de la société typographique de Bouillon*, 1769, 110–156.; Johann Georg Meusel, *De Lucani Pharsalia: Disputatio Quam Ex Auctoritate Ordinis Philosophici Amplissimi ... Defendent Ioh. Georg. Meusel Art. Magister Et Instituti Regii Disciplinar. Hist. Quod Gottingae Floret, Sodalis*, Halle, 1767–1768; Johann Jakob Dusch, *Briefe zur Bildung des Geschmacks: an einen jungen Herrn von Stande*, 5, Leipzig und Breslau, 1771, 229–237.]

fejezései energikusak, mondatai világosak. Mikor eseményeket beszél el, kevés fikcióval él – de kicsoda lépésekkel, sok morális és gyönyörködtető epizóddal; élénk képekkel, festésekkel, elegáns karakterábrázolásokkal; dikciója zseniális, lélekteli, éleselméjű, művelt. Elég ennyi, hogy ajánljuk. – Hibáit most fogom sorolni. Cselekménye nem eposzi tárgy;⁷²⁶ nem elég megfontoltan nevezte *Pharsaliának*, hiszen csak a műnek igen csekély része foglalkozik a pharszaloszi csatával; **120** teljesen eltérően az *Iliádstól* és a *Thebaistól*. Az igazi eposzi művészetet, a nagyszerűséget nem teljesíti be, amennyiben érvényesnek tekintjük rá a nagyszerűség általam már kifejtett szabályait. Művében nincs sem Isten (saját isteneivel sem él), sem valódi entuziasmus, de affektálás és dagály mind szavakban, mind tárgyban igen.⁷²⁷ Csozogva halad, ahol szaladnia kellene. Vannak epizódjai, de idegenek és szervetlenek, melyekben teljesen más dolgokat tárgyal, mint amiket kellene, és a végcélja szempontjából haszontalan kérdéseket boncolgat, mondatokat halmoz, szavakkal játszik, inkább filozófus, semmint költő módjára beszél el. Ha hitelességét nézed, és nem a karakterábrázolását, akkor inkább történetíró, mint költő; habár nem jó történetíró. Mit tesz hozzá ehhez a polgárháborúhoz Appius jóslata?⁷²⁸ És mit Erichto oly bőbeszédűen elbeszél varázslata?⁷²⁹ És mit azok az oly gyakori és oly távoli tárgyú viták, melyek teljesen idegenek mind térben, mind időben?⁷³⁰ Ahogyan a fecsegő Seneca megrontotta az ékesszólást,⁷³¹ úgy rontotta meg Lucanus az epikus költészetet. Dörék, akik Vergiliushoz próbálják hasonlítani. Sem Caesar és Pompeius nagyságát, sem a polgárháború súlyát nem tudta arányossá tenni Lucanus a saját szellemével és beszédével, ámbár mind szellemében, mind szólamában egyedülálló. Teljesen helytállónak tartom, amit Voltaire írt erről az íróról az epikus költészetéről szóló értekezésében.⁷³² Marmontel megfigyelései is, melyeket **121** e tárgyban tett az eposzról, a legnagyobb mértékben támaszkodnak a józan ízlés alapszabályaira.⁷³³

⁷²⁶ Petronius Arbiter így mondja: Íme, a polgárháború hatalmas művéhez, aki csak hozzányúl, ha nem csordul túl a betűktől, akkor súlyuk alatt lehanyatlik; nem mert a tetteket kellett e verssorokkal megragadni; amit egyébként a történetírók jobban csinálnak; hanem a kitérők, az isteni beavatkozások és a szentenciák közmondásos kínzóeszközei miatt enyészik el a könyv szellemisége; hogy inkább egy dühöngő lélek jósálmának tűnjék, semmint hiteles, tanúkra támaszkodó beszédnek stb. – Cap. 118. [Caius/Titus Petronius, *Satyricon*, 118.] mely szöveghely tele van okossággal, és kétségtelenül úgy érinti Lucanust, akit a költők közül kizárt Quintilianus is, L. X. Cap. I. Lucanus rajongó és zaklatott, szentenciái igen híresek, és hogy megmondjam, amit gondolok: inkább szónoknak, semmint költőnek kell tartanunk. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 10, 1, 90–91.]

⁷²⁷ Nem kárhoztatom, hogy távol tartotta magát az olyanfajta isteni közbeavatkozásoktól, amelyeket Homérosz és Vergilius alkalmazott. Mert Priamosz és Latinus ideje oly ősi, és eme ősi hősök a Caesar és Pompeius alatt élő rómaiak korához és értelméhez képest igen különbözőek voltak. Sőt, a Pharsalia különleges szépségei közé sorolom a rettenthetetlen Cato ama beszédét, mikor Juppiter jóslatát semmibe véve harcra száll a kilencedik könyvben. [Caesar és Pompeius kapcsán l. 722. jegyzet. Marcus Porcius Cato Uticensis (Kr.e. 95–46) említett beszéde: Marcus Annaeus Lucanus, *De bello civile sive Pharsalia*, 9, 190–214.]

⁷²⁸ Lib. V. 158. sortól. [Marcus Annaeus Lucanus, *De bello civile sive Pharsalia*, 5, 158–196.]

⁷²⁹ Lib. VI. 507. sortól. [Marcus Annaeus Lucanus, *De bello civile sive Pharsalia*, 6, 507–569.]

⁷³⁰ Vö. Lib. VII. 385. verssortól a 460-ig. Miután a vezérek a pharszaloszi mezőn saját seregüket serényen harcra biztatják, a csata elbeszélését várja az olvasó a költőtől. Itt pedig a várakozást keresztülhágva olyan dolgokat mond el, amik nem illeszkednek ide. [Marcus Annaeus Lucanus, *De bello civile sive Pharsalia*, 7, 385–460.]

⁷³¹ [Lucius Annaeus Seneca (Kr.e. 55–Kr.u. 40) római író, filozófus.]

⁷³² [Voltaire, François-Marie Arouet, *La Henriade: avec des variantes et des notes. Et L'Essai sur le poème épique. Par Mr. De Voltaire*, Londres, 1734.]

⁷³³ [La Pharsale de Lucain, trd. Jean-François Marmontel, Paris, 1766, I–XXXIX, Preface.]

C. Silius Italicus⁷³⁴ a fórumon követve M. Tullius Cicerót, a bírósági ügyek tárgyalásában is imitálni igyekezett őt.⁷³⁵ Az első consuli tisztséget Nero császár sordöntő évében⁷³⁶ töltötte be; majd Asia proconsulja lett; Vitellius, Vespasianus és Domitianus⁷³⁷ igen kedvelte, és a jóindulatú szavazatokkal eljutott a harmadik consulatusig.⁷³⁸ Idős éveiben átadta magát a költői nyugalomnak,⁷³⁹ megalkotta művét a második pun háborúról (*De Bello Punico Secundo*) tizenhét könyvben⁷⁴⁰ egészen Scipio Africanus diadaláig.⁷⁴¹ Megvan benne számos erény azok közül, melyeket a költői mesterséghez szükségesként mutattunk be: a történelem, a filozófia és a természet ismerete; vannak benne nagy és fenséges gondolatok; személyek és események lefestése, szokások természete. A legnagyobb dicsőítője Martialis,⁷⁴² akit, gyanítom, nem annyira az igazságra, mint inkább a hízelgésre való törekvés irányított. Hogy a közügyek tekintetében művelt férfiú volt Silius, nem kételkedem, ebben a művében inkább történetírónak mutatja magát, mint költőnek. A történetet, amint az Liviusnál és Polübiosznál⁷⁴³ olvasható, versbe szedve, és inkább gondosan, mint szellemesen adja elő.⁷⁴⁴ Minél inkább költői akar lenni, annál kevésbé az; hiányoznak képeiből a színek, amik pedig a költemény élete. Nem mindig közönséges, méltóságosan megemelkedik; de mivel magát

⁷³⁴ Első neveként időnként nem a Caius, hanem a Publius tűnik fel. Az Italicus nevet vagy a pelignusok Italicájáról, vagy a boetiai városról, vagy valami más ok folytán kaphatta. [Titus Catius Silius Italicus (Kr.u. 28–103) consul, római epikus költő. Italica város, melyet Hispania provinciában Scipio alapított, Siliushoz való kapcsolása kérdéses.]

⁷³⁵ Plinius Iun. Lib. III. Epist. 7. mely teljes egészében Siliusról szól; Martialis Lib. VII. epigr. 63. kiadta. Pisaur. 1766. [Marcus Tullius Cicero (Kr.e. 106–Kr.e. 43) mint politikus és mint szónok is példa volt Silius Italicus számára. Források: Caius Plinius Caecilius Secundus, *Epistolae*, 3, 7; Marcus Valerius Martialis, *Epigrammata*, 7, 63. Az említett kiadás: *M. V. Martialis Epigrammata. Collectio Pisaurensis omnium Poematum Latinorum*, 3., Pesaro, 1766.)]

⁷³⁶ Ugyancsak Plinius és Tacitus, nevezetesen Kr.u. 67-ben. [Caius Plinius Caecilius Secundus, *Epistolae*, 3, 7; Publius Cornelius Tacitus, *Historiae*, 3, 65.]

⁷³⁷ [Aulus Vitellius Augustus Imperator Germanicus (Kr.u. 15–69) 69-ben egyike a négy római császárnak. Imperator Caesar Vespasianus Augustus (Kr.u. 9–79) 69-től római császár, a Flavius-dinasztia alapítója. Imperator Caesar Domitianus Augustus (51–96) 81-től római császár.]

⁷³⁸ Martialis L. VIII. epigr. 66. Pietro Crinito, Lipsius és Liuineius, Plinius szavai n. 58-tól Siliushoz írt panegürikoszra vonatkoznak. Egyesek egyszersmind consulnak mondják. [Marcus Valerius Martialis, *Epigrammata*, 8, 66.; Pietro Crinito, *Viri docti. De honesta disciplina*, 15, *De Poetis Latinis*, Barra, 1518, Caput LXV.; Justus Lipsius, *Opera omnia*, 4, Vesaliae, 1675, 460.; *XII Panegyrici Veteres: Ad antiquam quā editionem, quā Scripturam infinitis locis emendati, aucti Iohannes Livineius Belga, Gandensis, recensebat, ac notis illustrabat*, ed. Jan Lievens, Antverpiae, 1599, 384. Az említett mű: Caius Plinius Caecilius Secundus, *Panegyricus*.]

⁷³⁹ Martialis L. VII. epigr. 63. és Plinius. [Marcus Valerius Martialis, *Epigrammata*, 7, 63.; Caius Plinius Caecilius Secundus, *Epistolae*, 3, 7.]

⁷⁴⁰ [Titus Catius Silius Italicus, *Punica*.]

⁷⁴¹ Erről Martialis versel, L. IV. epig. 14. [Marcus Valerius Martialis, *Epigrammata*, 4, 14. Publius Cornelius Scipio Africanus (Kr. e. 235–183) római politikus és hadvezér, a punok elleni második háború (Kr.e. 218–201) hőse.]

⁷⁴² [Marcus Valerius Martialis (Kr.u. 38/41–104) római költő.]

⁷⁴³ [A második pun háborúról. Titus Livius, *Ab urbe condita*, 21–23; Polübiosz, *Hisztoriai*, 14–15.]

⁷⁴⁴ Mondja Plinius; Thomas de Pinedo a legműveltebb költőnek nevezi; Daniel Heinsius hasonlóan díszes jelzőkkel illeti. [Caius Plinius Caecilius Secundus, *Epistolae*, 3, 7, 5.; Thomas de Pinedo, *Stefanos peripoleon. Stephanus de urbibus*, Amstelodami, 1678 című kötetében ugyan sokszor idézi Silius Italicust, de következetesen Vergiliust nevezi „poetarum eruditissimus”-nak. Daniel Heinsius, *Silius Italicus de secundo bello Punico, in quo Ad codicis Modiani fidem versus spurii eiecti sunt, ac legitimi, qui defuerunt hactenus substituti ... opera Danielis Heynsii*, Lugduniae Batavorum, 1600.]

megtartani 122 ereje nincs, újra és újra visszaesik, ellankad, fárasztóvá válik. Vergiliust próbálja imitálni – rosszul;⁷⁴⁵ ahogyan azt Livius kifejezte:⁷⁴⁶ jobban tetszik nekem, mikor saját szellemét követi. Szónoklatai igen díszesek és telve vannak deklamációkkal.⁷⁴⁷ Campaniában lassú betegségét böjttel siettetve 75 éves korában, Traianus császár első évében elhunyt.⁷⁴⁸

P. Papinius Statius⁷⁴⁹ Nápolyban, jó családban született Claudius császársága alatt, 123 atyja Domitianus előljárója,⁷⁵⁰ kitűnt készségével a dalban és az írásban. Felesége, Claudia mind a hitvesi ágyban, mind az írói munkában társa volt.⁷⁵¹ Költészetével kivívta magának

⁷⁴⁵ Sok villája volt, mondja Plinius. És ezekben sok könyve, sok szobra, sok képe, melyeket nemcsak birtokolt, hanem tisztelt is; mindenekelőtt Vergiliuséi, kinek születésnapját éppoly ünnepélyesen megülte, mint a sajátját, Nápolyban leginkább, ahol emlékművéhez mintegy templomként járult. [Caius Plinius Caecilius Secundus, *Epistolae*, 3, 7, 8.] – Giovanni Ant. Volpi Siliusról azt mondja, hogy folyton bágyadt, Vergilius költeményeinek kompilátora, és legfőképp mások utánzására rendezkedett be. [Volpi mindezt nem Siliusról, hanem a következőkben tárgyalásra kerülő Statiusról állítja: Giovanni Antonio Volpi, *C. Valerius Catullus Veronensis et in eum Jo. Antonii Vulpii eloquentiae professoris in gymnasio Patavino novus commentarius locupletissimus*, Patavii, 1737, 277.]

⁷⁴⁶ Sokkal jobban mutatja be Hannibalt Liuius Lib. XXI. n. 4. [Titus Livius, *Ab urbe condita*, 21, 4.] mint Silius Lib. I. 240. sortól, vagy v. 56. és 116. [Titus Catius Silius Italicus, *Punica*, 1, 56–69., 114–122., 239–270.] Hasonlóképp L. XII. 634. sortól. [Titus Catius Silius Italicus, *Punica*, 12, 633–645.] Sokkal érdekesebben, esztétikusabban írja le Livius Varro és Paullus tetteit, L. XXIV. n. 39. és 40. [Titus Livius, *Ab urbe condita*, 24, 39–40.] mint Silius Lib. IX. vagy X. [Titus Catius Silius Italicus, *Punica*, 9–10.] Hanno beszéde Liuiusnál L. XXI. n. 6. [Titus Livius, *Ab urbe condita*, 21, 6.] jobb, mint Siliusnál L. II. 179. sortól. [Titus Catius Silius Italicus, *Punica*, 2, 279–326.] Hasonlóképp Minucius beszéde Liuiusnál L. XXII. n. 14. [Titus Livius, *Ab urbe condita*, 22, 14.] és Siliusnál L. VIII. [Titus Catius Silius Italicus, *Punica*, 7, 384–407.] [Az említett személyek: Hannibál Barkasz (Kr.e. 247–183) karthágói hadvezér, a 2. pun háború vezéralakja. Caius Terentius Varro (?–Kr.e. 200) Kr.e. 216-ban consulként vereséget szenvedett Cannae-nál Hannibállal szemben. Lucius Aemilius Paullus (?–Kr.e. 216) római politikus és hadvezér, a Cannae-i vesztes csatában halt meg. Hanno (Kr.e. 3. sz.) Bomilcar fia, Hannibál rokona, tiszt a második pun háborúban. Marcus Minucius Rufus (?–Kr.e. 216) Kr.e. 221-ben római konzul volt, Fabius Maximus halogató technikájának nagy ellenlábas a 2. pun háborúban, elesett a Cannae-i csatában.]

⁷⁴⁷ Vö. Hamilcarnak a gyermek Hannibalhoz intézett beszédével, I.I. és a gyűlölet, az eskü egész leírása, mely az oltár előtt megfog, nagyon is képes. [Titus Catius Silius Italicus, *Punica*, 1, 106–139.]

⁷⁴⁸ Plinius. [Caius Plinius Caecilius Secundus, *Epistolae*, 3, 7, 1–2.] – Műveinek legújabb kiadása Párizsban jelent meg 1781-ben Jean Baptiste Lefebvre De Villebrune, egyrészt latinul és franciául három kötetben, másrészt csak latinul, kritikai jegyzetekkel. Gondozója annyira el van telve saját dicsőségével, mint mások lenézésével: nevezzük dicsekvő túlbuzgónak. Elsősorban saját tudásával, műveltségével dicsekszik, és mindazon segítséggel, amelyek igen szükségesek voltak a legjobb kiadáshoz – azt állítja, eddig nem ismertük Siliust, csak most születtek meg művei valójában. Ilyeneket mond magáról nagyzólón, másokról pedig, akik ezidáig foglalkoztak Silius munkáival, mégpedig főként németül; Nicolaus Heinsiusról – nos, róluk kevésbé udvarias, hogy ne mondjam, faragatlan módon beszél. De végül is mennyiben jó az, ha előbbre való? [Az említett kiadások: Jean Baptiste Lefebvre De Villebrune, *Seconde Guerre Punique: Poème de Silius Italicus, Corrigé sur quatre Manuscrits, & sur la précieuse Edition de Pomponius, donnée en 1471; inconnue de tous les Editeurs; complété par un long Fragment trouvé dans la Bibliothèque du Roi; & traduit par M. Lefebvre de Villebrune*, Paris, 1781; a Nicolaus Heinsius kommentárjait is tartalmazó kiadás: *Caji Silius Italicus Punica Libri Septemdecim: cum excerptis Ex Francisci Modii Novantiquis Lectionibus, Et Casp. Barthii Adversariis, tum Danielis Heinsii crepundiis Silianis, Et postumis notis Nicolai Heinsii, nunc primum editis, Curante Arnaldo Drakenborch, Cujus etiam annotationes passim additae sunt*, Trajecti ad Rhenum, 1717.]

⁷⁴⁹ [Publius Papinius Statius (Kr.u. 45–96) római költő, epikus művei közül a *Thebais* és az *Achilleis*, költeményei közül a *Silvae* című gyűjtemény a legismertebb.]

⁷⁵⁰ Maga Papinius tanúsítja atyja epitáfiumában, Lib. V. Silvarum n. 3. [Publius Papinius Statius, *Silvae*, 5, 3. Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus (Kr.e. 10–Kr.u. 54) Kr.u. 41-től római császár. Imperator Caesar Domitianus Augustus (Kr.u. 51–96) 81-től római császár.]

⁷⁵¹ Akihez a szerelmi ének szól: Lib. III. Silvarum n. 5. [Publius Papinius Statius, *Silvae*, 3, 5. *Ad uxorem*.]

fejedelmek és tanult férfiak megbecsülését, tiszteletét és szeretetét;⁷⁵² mindenekelőtt Stellának,⁷⁵³ a hatalmas és művelt férfiúnak lett barátja.⁷⁵⁴ Domitianus császár kegyeit Statius és Martialis is éppoly igyekezettel törekedtek elnyerni: ebből, gyanítom, egyfajta kölcsönös irigység származott; mert sosem ápolja egyik sem a másik emlékét dalaiban.⁷⁵⁵ Statius a *Thebais* megalkotója, amely a Théba elleni háborúról szól tizenkét könyvben, Antimakhosz⁷⁵⁶ és Vergilius *Aeneis*-ét követve.⁷⁵⁷ François de Malherbe⁷⁵⁸ számára, aki kiemelkedő francia lírikus, erősebb, mint Vergilius. Rapin⁷⁵⁹ pedig néhány más szerzővel együtt úgy ítéli, hogy semmi szabályszerű nincs a *Thebais*-ban, minden rendet és ízlést mellőzve van összeömlesztve – amaz amilyen bőkezű a tréfás dicséretben, annyira körmönfont emez, ha kárhozzat valamit. Olyan a költők között Statius, mint a hősök között Nagy Sándor, akinek nagy erényeihez nagy hibák társultak. A szellem benne nagy és teljes, de önpazarló; tehetsége állhatatlan, de kifinomult; fantáziája élénk, de szörnyen túlteng; érzelmi töltete heves, de gyakran az őrjöngésig; ékesszólása nagyszerű, de egyszersmind dagályos és 124 fellengzős; megüti a füleket, mint a mennydörgés, de nem mozgatja meg a szívet; epizódjai szépek, de ráérősek; sok hőse van, de ezek képzelt hősök, akik nem mindig valószínűek; elbeszélései jók, de nem felelnek meg a költői rendnek; vagy a Parnasszosz legmagasabb csúcán üldögel, ahol nagy a leesés veszélye, vagy a felhők fölé emelkedik, hogy még súlyosabb legyen zuhanása. A régi és mai költőkből egyet sem ismerek, aki közelebb kerülhetne a vergiliusi fenéséhez, ha tudná magát mérsékelni. Biztosan közelebb került volna hozzá, ha nem törekedett volna minden erejével közel kerülni. Természete miatt, és a versengésre való törekvés

⁷⁵² Szegénységét említi Juvenalis Sat. VII. 87. sortól. Éhezik, hacsak nem adja el az érintetlen Agavet Parisnak. [Decimus Junius Juvenalis, *Saturae*, 7, 82–87. *Agave* címen Statius pantomimjátékot írt, erre vonatkozik az utalás: Juvenalis szöveghelye szerint a *Thebais* sikere ellenére Statius éhen halt volna, ha nem adja el *Agave* című pantomimjátékát Paris színésznek.]

⁷⁵³ [Lucius Arruntius Stella (K.r.u. 101 körül) római szenátor, consul, Martialis és Statius mecénása.]

⁷⁵⁴ Akiról Silvarum Lib. I. n. 2. Martialis pedig sokszor ír róla. [Publius Papinius Statius, *Silvae*, 1, 2. Marcus Valerius Martialis, *Epigrammata*, 1, 7 és 61; 4, 6; 8, 78; 12, 3.]

⁷⁵⁵ Hacsak nem Statius gúnyolja Martialis Sabelus néven a IX. könyv 20. epigrammájában, ahogyan Gevaerts meggyőzte magát, Papinianarum Lectionum Cap. 35. [Marcus Valerius Martialis, *Epigrammata*, 9, 20. Jean Gaspard Gevaerts *Papinae Lectiones* a Statius-kiadásához fűzött tanulmányra utal: *Pub. Papinivus Stativus, denuo ac serio emendatus*, ed. Jean Gaspard Gevaerts, Amsterdami, 1624.]

⁷⁵⁶ [Theoszti Antimakhosz (K.r.e. 8. sz.) görög epikus költő, *Epigoni* címmel írt eposzt Théba ostromáról. Ezen a néven is szerepel egy másik eposzköltő: Kolophoni Antimakhosz / Antiphaneosz (K.r.e. 400 körül) görög epikus költő és grammatikosz, *Thebais* című eposz szerzője.]

⁷⁵⁷ A görög költők közül Thebaidest, azaz thébai témájú epikus költeményt írt Antimakhosz, Antagoras, Kolophoni Antiphaneosz, Menelaosz Aegeusz, vagy Aeneusz, Pauszaniasz és Suidas által dicsért névtelen és mások. [Antimakhosz ld. előző jegyzet; Rhodoszi Antagoras (K.r.e. 270 k.) görög költő, epigrammák mellett egy thébai tárgyú eposz szerzője; Kolophoni Antiphaneosz l. előző jegyzet; Menelaosz Aegeusz, hellenisztikus költő, 14 énekből álló Théba-eposz szerzője; Pauszaniasz *Periégetész Helladosz periegesisz* című kultúrtörténeti munkájában említett névtelen költőre (5, 5), illetve a Szuda-lexikon, 10. századi szótárszerű bizánci lexikon – *Suidae Lexicon, Graece & Latine*, Cantabrigiae, 1705 – említésére vonatkozik az utolsó utalás.] Statius Thebaisát dicséri Juvenalis Sat. VII. Bájos hangot és csábos verset kapnak a thébaiak, mikor Statius boldoggá teszi e várost, és fényt ígér neki; olyan édességgel csábítja magához a lelkeket, oly gyönyörűséggel hallgatja a tömeg. [Decimus Junius Juvenalis, *Saturae*, 7, 82–86.]

⁷⁵⁸ [François de Malherbe (1555–1628) francia költő, *Les poésies de m. de Malherbe, avec les observations de Monsieur Menage*, Paris, 1666 című gyűjteményes kötetében több Statius-utalás és dicséret megjegyzés szerepel.]

⁷⁵⁹ [René Rapin, *Reflexions sur la poetique de ce temps et sur les ouvrages des poetes anciens et modernes*, Paris, 1675, 106–107.]

okán döllyfőssé válva nem szerzett magának epikusi babért, amiről pedig azt gondolta, elérte. – Statius *Achilleise*⁷⁶⁰ két könyvnyi terjedelmű; erről már feljebb elmondtam, amit el kellett mondani. A *Thebais*ban több a művészet, az *Achilleis*ben több a változatosság; az előbbiben Statius fenségebb, az utóbbiban pedig nyájasabb.

A setiai C. Valerius Flaccus campaniabeli poéta⁷⁶¹ figyelemreméltó 12 kötetes művét, az *Argonauticont* Flavius Vespasianusnak⁷⁶² ajánlotta. Tárgyában Apollóniosz Rhodioszt⁷⁶³ követi; de művét sem befejezni, sem kicsiszolni nem tudta, mert 30 éves kora táján elragadtattott az élők sorából.⁷⁶⁴ Úgy tűnik, Martialisszal baráti viszonyban volt,⁷⁶⁵ Iuvenalis ellenben szidja.⁷⁶⁶ Költői tehetsége és lelkülete valóban római, nagy szorgalmú. Műve maga mind anyaga, mind cselekménye tekintetében nem annyira epikus, mint inkább történetírói; beszédmódja báj és csín nélküli, gyakorta kellem híján van és bonyolult, de nem kevés jegyét viseli magán a fenségnek 125 és a nemességnek, s néha megszenvedi saját elragadtatását. Nagyobbnak látszik, mint aki csak Apollónioszt követné. Rapin⁷⁶⁷ helytelenül sorolja a költők legalsó osztályába: több ajánlást érdemel, mint általában gondolják.⁷⁶⁸

Cl. Claudianust, ámbár egyiptomi, alexandriai volt, római néven keresd.⁷⁶⁹ Ugyanis hosszú ideig élt Itáliában, és latin nyelven vált költővé. Nagy Theodosius alatt, majd fiai, Honorius

⁷⁶⁰ [Publius Papinius Statius befejezetlen eposza *Achilleis* címen.]

⁷⁶¹ [Caius Valerius Flaccus (Kr. u. 45–90 körül) római epikus költő, *Argonautica* című eposza részleteiben maradt fenn.]

⁷⁶² [Imperator Caesar Vespasianus Augustus (Kr. u. 9–79) 69-től római császár, a Flavius-dinasztia alapítója.]

⁷⁶³ Görög *Argonautica*-írókról számol be Fabricius L. III. Bib. Gr. Cap. 21. [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, 1, Hamburg, 1728, 112.] A latinok Varro és Flaccus mellett: L. Accius és Catullus a 65. epithalamiumban. – Antimachust néha egy-egy dalban imitálta. [Apollóniosz Rhodiosz Kr. e. 3. században írt *Argonautica* című görög eposzára utal a főszöveg, melyet Publius Terentius Varro Atacinus fordított le a Kr. e. 1. században latinra, bár ebből csak néhány sor maradt fenn. Lucius Accius (Kr. e. 170–86) római tragikus költő, ugyancsak *Argonautica* szerzője. Caius Valerius Catullus (Kr. e. 84–64) római költő 64. verse: *Argonautia et epythalamium Thetidis et Pelei*.]

⁷⁶⁴ Sokat vesztítettünk a minap Valerius Flaccusban, írja Quintilianus L. X. Inst. Orat. Cap. I. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones Oratoriae*, 10, 90.]

⁷⁶⁵ Lib. IV. epigr. 49. és több más helyen is róla. [Marcus Valerius Martialis, *Epigrammata*, 4, 42 és 49.]

⁷⁶⁶ Megjegyzí Giano Parrasio, Satyram I. v. 10. [Decimus Junius Iuvenalis, *Saturae*, 1, 7–11. Aulo Giano Parrasio megjegyzése szerint ezek a sorok Flaccus eposzára vonatkoznak, I. Gaius Valerius Flaccus Setinus Balbus, *Argonautica*, Bologna, 1498.]

⁷⁶⁷ [René Rapin, *Reflexions sur la poetique de ce temps et sur les ouvrages des poetes anciens et modernes*, Paris, 1675, 35, 107.]

⁷⁶⁸ Lilius Giralidiból, Pierre Crinitoból, Scaligerből, Barthból, Borkból, Le Jay-ból, Fabriciusból és másokból, akiket ide sorol. [Giglio Gregorio Giraldis / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, 540.; Pierre Crinito / Petrus Crinitus, *De honesta disciplina*, Lugduni, 1585, 753.; Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 282.; Kaspar von Barth, *Adversaria commentaria*, Frankfurt, 1624, 1509.; Oluf Bork / Olaus Borrichius, *Dissertationes Academicae De Poetis: Publicis Disputationibus in Regio Hafniensi Lyceo assertae, Ab Anno 1676. ad Annum 1681*, Francofurti, 1683, 61.; Gabriel François Le Jay, *Poetica varia poematum genera complectens, et brevem poetarum cum Graecorum tum Latinorum, qui in unoquoque Carminum genere excelluerunt, notitiam*, Coloniae Agrippinae, 1727, 27.; Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca latina sive notitia auctorum veterum latinorum, quorumcunque scripta ad nos pervenerunt: distributa in libros IV.*, Hamburg, 1721, 416.]

⁷⁶⁹ [Claudius Claudianus (370–404 körül) római költő. Szülőhelye vagy az itt említett Alexandria, vagy Canopus. Görögül és latinul verselt, legismertebb epikus művei: *De bello Gildonico*, *De consulatu Stilichonis libri III*, *De raptu Proserpinae*.]

és Arcadius alatt⁷⁷⁰ élte virágkorát, szoborral tisztelték meg.⁷⁷¹ A keresztény hit nem érintette meg,⁷⁷² Stilicho⁷⁷³ számára, aki a közügyeket irányította, igen kedves volt; annak szerencsétlensége őt is érintette. Költményei sokfélék; közöttük ámbár egyik sem valódi értelemben vett epikus mű, mégis, mivel súlyos, hadi és hősi tetteket beszélt el, ezen a helyen említeni érdemes a *De bello Gildonico*, *Getico*, *De Laudibus Stiliconis*, *De Gigantomachia*, *De raptu Proserpinae* címűeket.⁷⁷⁴ Ha a görögök vagy a rómaiak azon korszakában élt volna, mikor az aranykor költői születtek, egy lehetett volna közülük Claudianus, mivel természetéből fakadóan rendelkezett minden, a költészethez szükséges adottsággal: tehetség, szellem, lelkesültség, és minden efféle megvolt ebben az emberben. Ami műve cselekményéből hiányzott, elméi, gondolati változatossággal, tiszta beszéddel, nagyszerű tudománnyal, fenséges érzésekkel próbálta pótolni. Amit régóta felrovunk neki, hogy helytelen és erőltetett módon mindig annyira 126 észrevehető, mint gyűjti az erejét, hogy az anyagán felülkerekedjék: törekvő, mesterkelt, dagályos, és teli ifjú tűzzel, melynek ezek szoktak a jellemző tulajdonságai lenni, mivel gondolatai nagy hévvel fogannak, és érezhetően ellankadnak. De amit én erősen csodálok benne, hogy a verselésnek olyan könnyedsége és folyékonyága jellemzi állandó jelleggel, amit szinte természetes beszédmódnak nevezhetünk.

Kelták.

A bárdokról, avagy a kelták költőiről és dalnokairól⁷⁷⁵ kevés dolog maradt fenn.⁷⁷⁶ Mégis, az bizonyos, hogy ezek mind bősavú és hősi dalokat éneklő költők voltak. Azt mondják, ilyen

⁷⁷⁰ [I. Theodosius (347–395) római császár, Flavius Honorius (384–423) 395-től nyugat-római császár, Arkádiosz (277–408) kelet-római császár 395-től.]

⁷⁷¹ Szobráról említést tesz maga Claudianus a *Bellum Geticum* előszavában. Feliratát leírja Gruterus, melyet néhányan hamisnak tartanak. De mi van abban, ami hamisításra vallana? Vö. Fabricius *Bibliotheca*-ja. [Claudius Claudianus, *De bello Pollentino sive Gothico*, 7–8; a feliratot l. Janus Gruterus, *Inscriptiones Antiquae Totius Orbis Romani*, Amstelodami, 1707, 391.; Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca latina sive notitia auctorum veterum latinorum, quorumcunque scripta ad nos pervenerunt: distributa in libros IV.*, Hamburg, 1721, 524, 689, 694, 711.]

⁷⁷² Hitelesíti ezt D. Augustinus, Orosius és Paulus Diaconus. A szent tárgyú énekeket vagy ő írta, hogy Honorius és más keresztények tetszését elnyerje, vagy Claudianus Mamertus gall bécsi püspök, vagy másvalaki művei. [Claudianus Ecdidius Mamertus (?–473) gall származású teológus, bécsi püspök, Szent Mamertus testvére. A Teubner-kiadás szerint e vallásos énekek egy része mégis Claudius Claudianusnak tulajdonítható, l. *Clavdii Clavdiani carmina*, hrsg. John Barrie Hall, Leipzig, 1985. Claudianus pogány mivoltáról említett források: Aurelius Augustinus, *De civitate Dei*, 5, 26.; Paulus Orosius, *Pauli Orosii adversus paganos historiarum libri septem, ut et apologeticus contra Pelagium de arbitrii libertate*, Lugduni Batavorum, 1767, 561.; Paulus Diaconus, *Historiae Miscellae A Pavlo Aqvilegiensi Diacono Primum Collectae*, Ingolstadtii, 1603, 387.]

⁷⁷³ [Flavius Stilicho (359 körül–408) vandál hadvezér és politikus a Nyugat-római Birodalom idején.]

⁷⁷⁴ [Claudius Claudianus, *De bello Gildonico*, *De bello Getico*, *De Laudibus Stiliconis*, *Gigantomachia*, *De raptu Proserpinae*.]

⁷⁷⁵ A kelták saját székhelye Galliában Lyon volt, melyről Iulius Caesar ír De B. G. Lib. IV. 11. fejezettől, és innen terjedtek szét Gallia többi tartományában, Britanniában, Germaniában és más vidékeken. [Lugdunum Sequanorum a jelenlegi Lyon területén K.e. 43-ban alapított római város, Gallia tartomány központja lett. Caius Julius Caesar, *De bello Gallico*, 4, 10.]

⁷⁷⁶ John Smith néhányat közzétett Ullintól, Ossziántól, Orrantól stb. régi kelta kéziratok alapján; kinek művét németül olvastam, ezt Lipcsében 1780-ban adták ki az alábbi címen: *Gallische Alterthümer stb.* [Gallische Alterthümer oder eine Sammlung alter Gedichte aus dem Gallischen des Ullin, Ossian, Orran, u. s. w.: benebst einer Geschichte der Druiden, hauptsächlich der Caledonischen, und einer Abhandlung über die Aechtheit der Ossianischen Gedichte, hrsg. John Smith, übers. Christian Felix Weisse, Leipzig, 1780.]

volt talán Osszián,⁷⁷⁷ egyszersmind kitűnő dalnok, kinek műveit az igen tudós Macpherson adta ki,⁷⁷⁸ kelta vagy ősi gall nyelvről fordította angolra,⁷⁷⁹ ezért aztán más és más nemzetek versengének érte.⁷⁸⁰ Ez a költészet csodálatra méltó: tűz, lelkesültség, πάθος,⁷⁸¹ bátorság, elragadtatottság. Ezért van, hogy fantáziaszüleményei megszámlálhatatlanok, elbeszélései szakadozottak, képei változatosak, ám kidolgozatlanok.⁷⁸² Vannak olyan dolgok Osszián-nál, melyek a komikus eposzokhoz és a regényekhez illenek. 127

Itáliaiak.

A Római Birodalom magával rántotta romjaiba a művészeteket és a tudományokat, a hatalmas kolosszus tagjai gyászos sors által kiterítve, szétszórva hevertek, és végül különféle országok alapjaként kellett szolgálniuk. Kövek, maradványok szétszórva, különféle méretű, változó szerencséjű országok, mindig ellenséges, felfegyverzett népek, folytonos háborúk, homályos nappalok, rettenetes éjszakák. Francesco Petrarca⁷⁸³ emelte ki fejét a homályból, és szelleme fényével a költészetet Itáliában bevilágította, népének tagjait tisztább fénnel átjárta. Hogy mire képes a zseni, benne láthatjuk a legjobban. Lelkének nagysága, szellemének kiterjedtsége, műveltségének sokrétűsége és szilárd volta, ízlésének érzékenysége, szavának hatóereje tekintetében az ókor nagy költőihöz kell hasonlítaniunk. 1304-ben született.

⁷⁷⁷ [Osszián morweni királyfi, Fingal fia Macpherson (ld. következő jegyzet) művében. Harcos és bárd, aki honfitársai hőstetteit dalban örökítette meg. Öreg korára megvakult. Előképe valószínűleg Oisín, a középkori ír Finn-ciklus hőse.]

⁷⁷⁸ [James Macpherson (1736–1796) skót költő. A skót felföldön gyűjtve gael nyelvű énekeket, ezek alapján állította össze a *Fingal* című, eredetileg gael nyelven alkotott epikus művet, melynek címlapján csupán fordítóként tüntette fel magát. Amint látható, Szerdahely, bár tudott a mű hitelessége körüli vitákról, elfogadta a fikciót, miszerint eredeti ősi eposzról van szó, melynek Macpherson csupán lejegyzője, szerzője pedig Osszián kelta bárd.]

⁷⁷⁹ Nagy volt, és még most is nagy a vita ama költemények valódiságáról és hitelességéről, melyeket Macpherson Ossziánnak tulajdonított. Legújabbban W. Schaw Londonban 1781-ben kiadott könyvében Macpherson hitelességét vitatja. De azt kell gondolnunk, minden érvét megcáfolta a neves John Clark ugyanezen évben kiadott apológiájában. [A Samuel Johnson által elindított Osszián-vita említett szereplői: William Shaw, *An enquiry into the authenticity of the poems ascribed to Ossian*, London, 1781; John Clark, *An Answer to Mr. Shaw's Inquiry into the Authenticity of the Poems ascribed to Ossian*, Edinburgh, 1781.]

⁷⁸⁰ Cesarotti Itáliában, Le Tourneur Galliában, Michael Denis, Lenz és Harold német földön stb. A legújabb fordítás 1782-ben, Tübingenben látott napvilágot. [*Poesie Di Ossian Figlio Di Fingal Antico Poeta Celtico. Ultimamente scoperte, e tradotte in prosa Inglese da Jacopo Macpherson, e da quella trasportate in verso Italiano Dall' Abbate Melchior Cesarotti Con varie Annotazioni de' due Traduttori*, transl. Melchior Cesarotti, Nizza, 1780–1781; *Ossian, Fils De Fingal, Barde Du Troisième Siècle: Poésies Galliques. Traduites sur l'Anglois de M. Macpherson, Par M. Le Tourneur*, transl. Pierre la Tourneur, Paris, 1777; *Die Gedichte Ossians eines alten celtischen Dichters, aus dem Englischen übersetzt von M. Denis, aus der Gesellschaft Jesu*, übers. Michael Denis, Wien, 1768; Jakob Michael Reinhold Lenz fordítása: Iris, 1775, vol. 3. 163–92, vol. 4. 83–105, 1776, vol. 5. 87–107, vol. 6. 335–53, vol. 7. 563–80, vol. 8. 812–30. *Ossian fürs Frauenzimmer. Fingal, ein alt Gedicht von Ossian* címen; *Die Gedichte Ossians eines alten celtischen Helden und Barden*, übers. Edmund von Harold, Düsseldorf, 1775; *Die Gedichte Ossians neuverteutschet*, übers. Johann Wilhelm Petersen, Tübingen, 1782.]

⁷⁸¹ [πάθος, pátosz: görög szó, jelentése: szenvedés, megrázó, traumatikus élmény, szenvedélyes lelkesedés.]

⁷⁸² A neves Herder 1773-ban igen jól írt erről a költőről. [Johann Gottfried Herder, *Von Deutscher Art und Kunst. Einige fliegende Blätter*, Hamburg, 1773, 1–70. *Auszug aus einem Briefwechsel über Ossian und die Lieder alter Völker*; illetve 113–118. *Nachschrift*.]

⁷⁸³ [Francesco Petrarca (1304–1374) latinul és olaszul is író itáliai költő.]

Jacopo Sannazaro⁷⁸⁴ egy ősi és híres nemzetségből született Nápolyban, 1458-ban, majd megváltoztatván nevét, hogy Giovanni Pontanonak,⁷⁸⁵ igen híres mesterének még inkább kedvében járjon, Actius Sincerusnak⁷⁸⁶ nevezte magát. Béke és háború tudományaiban híres, korának költői közül a legelső, és szellemének eleganciája, írásának bája miatt a legnagyobb férfiakkal is barátságba került. Ama kiváló költeményt, melyet utókorának valamennyi évszázada csodálni fog, *Da Partu Virginis* címmel⁷⁸⁷ 20 esztendőn keresztül a legpontosabb műgonddal csiszolgatva dolgozta ki, sőt, saját írásainak szigorú és morózus cenzoraként tartották számon, mint „statarius”⁷⁸⁸ költőt, mivel kezét nem tudta felemelni az íróasztalról. Epikus műalkotás, melynek cselekménye Krisztus Urunk születését követi nyomon. Julius Scaliger megfigyelései helytállóak.⁷⁸⁹ Nem ok nélkül rótta fel már egykor Desiderius Erasmus,⁷⁹⁰ hogy a szent cselekményt az antik költők ízlését tükröző történetmondás valamiképp tisztaságában megszeplősi. Sanazariusra nézve ennek okát Francisci Floridi Sabini 128 mondta meg.⁷⁹¹ Hogy mindkettővel jobbra egyet kell értenünk, könnyen meg fogják ítélni azok, akik mind a tárgyat, mind pedig az esztétika erendendő szabályait mérlegelik. Nápolyban halt meg, 1530-ban, 72 évesen.⁷⁹²

Marco Girolamo Vida⁷⁹³ cremonai születésű, 1470-ben született, Mons Ferrata püspöki rangját viselte, sok tudományban jeleskedvén könnyed, férfias költészetét leginkább szent cselekmények köré fűzte. Többek között a kegyes művészet remekét, egy eposzt, melynek neve *Christias*,⁷⁹⁴ hozta létre vallásos és nagyszerű lelkülettel, melyben Krisztust, az Istent és az Embert, az emberi nem Megváltóját és összehasonlíthatatlan Hősét helyezte a tisztelet és dicsőség középpontjába. 1556-ban, 96 éves korában halt meg. Írásait közre adta, és igen művelt kommentárokkal látta el Thomas Tristram, Oxfordban, 1722-ben.⁷⁹⁵

⁷⁸⁴ [Jacopo Sannazaro (1458–1530) nápolyi humanista költő. Actius Sincerus álnéven publikált latin verseket, illetve a *De partu virginis* című eposzt, valamint az *Arcadia* című pásztorregényt.]

⁷⁸⁵ [Giovanni Pontano / Ioannes Iovianus Pontanus (1426–1503) itáliai humanista, az Accademia Pontaniana vezetője több éven át.]

⁷⁸⁶ [L. 784. jegyzet.]

⁷⁸⁷ [Actius Sincerus / Jacopo Sannazaro, *Actii Synceri Sannazarii De Partu Virginis. Lamentatio De Morte Christi. Piscatoria, Venetii*, 1527.]

⁷⁸⁸ [A „statarius” jelző jelentése: szilárdul álló, állva maradó.]

⁷⁸⁹ Lib. VII. Poetices Cap. 4. [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 313–314.]

⁷⁹⁰ [Rotterdami Desiderius Erasmus, *Dialogus de recta Latini Graecique sermonis sive de optimo genere dicendi*, 1, Lugduni Batavorum, 1643, 205.]

⁷⁹¹ Egyéb előadásainak könyveiben. [Franciscus Floridus Sabinus, *Francisci Floridi Sabini In M. Actii Plauti Aliorumque Latinae Linguae Scriptorum calumniatores Apologia, nunc primum ab autore aucta atque recognita*, Basileae, 1540, 277.]

⁷⁹² Giov. Ant. Volpi az életrajzában. [Jacopo Sannazaro, *Il opere volgari di Jacopo Sannazaro, alla sua vera lezione restituite, colle annotazioni del Porcacchi, del Sansovino e del Massarengo: le rime arricchite di molti componimenti, e le lettere, novellamente aggiunte. Il tutto dal Dottor Gio. Antonio Volpi e da Gaetano di lui fratello, riveduto, corretto ed illustrato; come apparisce nella prefazione al lettore*, ed. Giovanni Antonio Volpi, Padova, 1723.]

⁷⁹³ [Marco Girolamo Vida / Marcus Hieronymus Vida (1485? – 1566) cremonai születésű itáliai humanista költő, Alba püspöke, apostoli protonotarius.]

⁷⁹⁴ [Marcus Hieronymus Vida, *Opera, quae quidem extant, omnia. Nempe, Christiados, hoc est, de Christi uita, gestis, ac morte, libri 6. De poetica, lib. 3. De bombycum cura ac usu, lib. 2. De scacchorum ludo, lib. 1. Item, eiusdem Hymni, odae, bucolica, una cum aliis*, Basileae, 1537.]

⁷⁹⁵ A *Christias*, vagyis Krisztus Urunk szenvedéstörténetét nagyszámú versebe foglalva 17 könyvben megjelentette Robert Clarke angol szerző latin nyelven. [Robert Clarke (?–1675) angol karthauzi szerzetes műve, *Christiados Sive De Passione Dni: Libri 17*, Brügge, 1670.]

Giovanni Giorgio Trissino⁷⁹⁶ Vicenzából példa nélkül arra a merészségre vetemedett, hogy epikus költeményt írt olasz nyelven, mégpedig prózában: *Belizár, avagy a gótoktól megszabadított Itália*.⁷⁹⁷ Visszfénylett itt ama mű képe, mely majd Torquato Tassonál nagyobb fénnel ragyog fel. A *Belizár*-ban a természet vált költészetté, mely a fejedelmek közötti minden fontos tárgyalás, követküldés közepette is, úgy tűnik, uralja a művet. Az imitáció, mely ha helyesen, vagyis a megfelelő szellemiségben és módon történik, a mű dicséretére válik, Trissino esetében elhibázott. Amit olvasott Homéroszban, azt változtatás nélkül áttette a sajátjába, Belisarius korába és szokásai közé. Apróságokat, melyeken át kellett volna lépnie, fáradságosan lefest, nagyobb dolgokat elhallgat, és a szereplők karakterét egyáltalán nem fejti ki. Abban a tekintetben kell dicsérnem, hogy az egyetlen olyan itáliai volt abban az időben, aki 129 jósnóket és gonosztevőket nem szerepeltetett. 1550-ben halt meg, 72 évesen.⁷⁹⁸

Torquato Tasso,⁷⁹⁹ Bernardo költő⁸⁰⁰ fia apjánál nagyobb költővé vált, és Itália epikus költői között kétségtelenül a legelső, Homérosz és Vergilius után övé a következő hely. A nápolyi Sorrentóban jött e világra 1544-ben.⁸⁰¹ Egyetlen költőt sem hányt-vetett ily változó szerencse; egész élete a szerencse folyton változó játéka volt, olyannyira, hogy úgy tűnik, ellene tisztesség és nehézség összeesküdtek. A kedvező dolgok együtt mutatkoznak az ellentéteikkel ebben a férfiban, amennyire csak ez lehetséges. Ugyanazon természete, mely a költészetben dicsőséget hozott neki, számtalan rossz dolgot szült számára azzal a különbséggel, hogy a bajokat fájdalmasan viselte, a megtiszteltetést pedig beteges szelleme nem tudta érzékelni. Eposzi költeményét, a *Megszabadított Jeruzsálemet*⁸⁰² ellentétes érzelmekkel fogadták nemcsak Itáliában, hanem szinte egész Európában; ennek az igen szerencsés hadjáratnak a dicsősége ugyanis Európa kiemelkedő népeit és fejedelmeit is érintette. Szemére általában a következőket vetik: hogy a szent dolgokat a profánokkal, az antik mitológiát a keresztények történeteivel elvegyíti; hogy isteni beavatkozásokat, rettenetes szörnyeket, mágiát visz a történetbe; hogy fárasztó és alkalmatlan epizódokat, mértéktelen erejű szerelmeket, durva képeket, keresett és a természettől idegen gondolatokat alkalmaz.⁸⁰³

⁷⁹⁶ [Giovanni Giorgio Trissino (1478–1550) itáliai humanista, diplomata, vicenzai patrícius családból származott.]

⁷⁹⁷ [Giovanni Giorgio Trissino, *La Italia Liberata Da Gotthi*, Roma, 1547.]

⁷⁹⁸ Valamennyi műve két negyedréte kötetben kiadásra került Veronában 1729-ben, bevezetésképp életrajzával. [Giovanni Giorgio Trissino, *Tutte Le Opere Di Giovan Giorgio Trissino Gentiluomo Vicentino Non Più Raccolte*, 1–2, Verona, 1729, Giovanni Francesco Morosini kiadása.]

⁷⁹⁹ [Torquato Tasso (1544–1595) itáliai költő.]

⁸⁰⁰ [Bernardo Tasso (1493–1569) bergamoi származású udvaronc, költő, Torquato édesapja.]

⁸⁰¹ Születési helyeként, amint Homérosz esetében is, több város verseng egymással. [A lexikográfia egyértelműen Sorrentót tartja szülővárosának.]

⁸⁰² [Torquato Tasso, *Gerusalemme liberata del Sig. Torquato Tasso: Al Sereniss. Sig. Don Alfonso II.*, Lyon, 1581.]

⁸⁰³ A firenzei akadémia jeles tagjai, Salviati és Rossi sok mással együtt Itáliában még életében keményen támadták Tassót. Az átmenetileg elnyugvó háborúskodást felújították és sokáig igen nagy hévvel vívták Francesco Patrizi, Pescetti, Lombardelli, Boileau, Rapin, Bouhours, továbbá más itáliaiak és franciák. [Leonardo Salviati, *Dello Infarinato Accademico della Crusca. Risposta All'Apologia di Torquato Tasso Intorno all'Orlando Furioso, e alla Gierusalem liberata*, Firenze, 1585; Bastiano de Rossi, *Lettera di Bastiano De' Rossi Cognominata la Acad. della A Flammínio Mannelli. Nella quale si ragiona di Torquato Tasso, del Dialogo dell'Epica poesia de N. Cammille Pellegrino, della risposta la Hagli dagli Academici della Crasea e delle famiglie, e degli humini della Città di Firenze*, Firenze, 1585; Frane Petrić / Francesco Patrizi da Cherso / Franciscus Patricius, *Della Poetica* [...] Trimerone: risposta a Torquato Tasso, che è parte del decimo libro della Deca disputata di F. Patrizi, Ferrara, 1586; Orlando Pescetti, *Del primo Infarinato, difesa contro alla Sig. G. Guastavini*, Verona, 1590; Orazio Lombardelli, *Discorso intorno ai contrasti, che si fanno sopra la Gierusalemme liberata di Torquato*

Ezekről és egyéb hibákról maga Tasso is próbálta tisztázni magát, és több más, művelt, ízlésükről igen híres férfiú is védelmére kelt.⁸⁰⁴ Terrasson,⁸⁰⁵ 130 kifinomult tehetségű író azt mondja, Tasso legfőbb hibái száz verssorban elférnek. Legyünk nagyvonalúbbak, és számoljunk el még több dolgot hibának. Engem nem bánt a kevés hiba, ha ugyanakkor több dolog is kiragyog a dalból. Semmi sem ismertebb, semmi nem dicsőbb Itáliában Tasso névénél; költői erényeit, melyeket részben a természettől, részben Homérosztól tanult, a tökéletes érettségig fejlesztette, és minden század számára csodálatraméltóvá vált. Végül sok viszontagság után az erény legyőzte az irigységet VIII. Kelemen pápa alatt,⁸⁰⁶ aki Tasso számára méltó módon a legfényesebb kísérettel diadalmenetet szervezett a Capitoliumra. De íme! Néhány nappal diadala előtt meghalt, a halottak szentségével előkészítve 1595-ben, 52 évesen.⁸⁰⁷

Giambattista Marino⁸⁰⁸ a törvényekkel mit sem törődve jobb ízléssel sok költői dolgot írt, és magát, amennyire megzabolázhatatlan volt, épp annyira akarta más zablájának alávetni. Legfőbb műve *Az ártatlanok lemészárlása*,⁸⁰⁹ melyben leginkább azt érdemes észrevenni, milyen hibák forrása lesz a fantázia és a lelkesültség, ha áttörve az illőség határait, elsza-

Tasso, Ferrara, 1586; Nicolas Boileau Despréaux, *Satires et oeuvres diverses*, Londres, 1776, 57–60. (*Satire IX.*); René Rapin, *Vergleichung Homers mit Virgil*, Augsburg, 1766, 104.; Dominique Bouhours, *Methodus recte cogitandi in scriptis eruditus et ingeniosis*, Augustae Vindelicorum, 1717, 29, 65.]

⁸⁰⁴ Tasso mellett keményen küzdöttek Camillo Pelegrinio, Giustiniani, Oddi, Porta, Ottonelli – ki is tudná felsorolni az ő híveinek egész hadseregét? Voltaire az epikus költészetről írott értekezésében említi Tasso hibáit ugyan, de erényeit és egész költészetét nagy dicsérettel emeli ki. [Camillo Pellegrino, *Il Caraffa ovvero dell' epica poesia*, Firenze, 1584; Michele Giustiniani, *Gli Scrittori Liguri. Descritti dall'Abbate Michele Giustiniani*, Roma, 1667; Niccolò degli Oddi, *Dialogo in difesa di Camillo Pellegrini contra gli Academici della Crusca*, Venetia, 1587; Malatesta Porta, *Il Rossi ovvero del parere sopra alcune absettionni Fatte dall' Infarinato Academico della Crusca: Intorno alla Gierusalemme liberata del Sig. Torquato Tasso*, Rimino, 1589; Giulio Ottonelli, *Discorso del Signor Giulio Ottonelli sopra l'abuso del dire Sua Santità, Sua Maestà, Sua Altezza, senza nominare il Papa, l'Imperatore, il Principe: con le difese della Gierusalemme liberata del Signor Torg. Tasso, dall'opposizioni degli academici della Crusca al Sig. Giorgio Corno*, Ferrara, 1586; Voltaire, François-Marie Arouet, *La Henriade: avec des variantes et des notes. Et L'Essai sur le poëme epique. Par Mr. De Voltaire*, Londres, 1734.]

⁸⁰⁵ [Jean Terrasson, *A Critical Dissertation upon Homer's Iliad: Where, upon Occasion of This Poema New System of the Art of Poetry is Attempted, Founded upon the ... Poets, Both Ancient And Modern*, 1, London, 1722, 437.]

⁸⁰⁶ [VIII. Kelemen pápa (1536–1605) 1592-től haláláig ült az apostoli trónon.]

⁸⁰⁷ Életrajzát két jeles író is megírta, Giovanni Battista Manso Marchio de Villa, Tasso barátja és patrónusa, illetve Charnes apátja, neve elhallgatásával. Tassonak igen sok költői műve van, és többnyire nyomtatásban kiadva, mint az *Amyntas* pásztorköltemény, *Torrismundus* tragédia, *De natura Carminis Epici*, *Septem dies creationis mundi*, *Amicitia*, *Epistolae*, *Dialogi*, *Poemata varia* stb. [Giovanni Battista Manso (Marquis di Villa), *La vita di Torquato Tasso*, Venetia, 1621; Jean-Antoine de Charnes, *La Vie Du Tasse, Prince Des Poetes Italiens*, Paris, 1695. Torquato Tasso említett műveinek pontos címei: *Amynta. Favola Boschereccia; Il Re Torrismo. Tragedia; Discorsi Del Signor Torquato Tasso: Dell' Arte Poetica, et in particolare del Poema Heroica; Le sette Giornate del Mondo Creato; Il manso, ovvero dell'amicitia dialogo; Lettere; Le prose (dialogi); Poemi minori.*]

⁸⁰⁸ [Giambattista Marino / Giovanni Battista Marini (1569–1625) nápolyi költő, Tasso ismerőse, kicsapongó életéről is nevezetes. A róla elnevezett marinizmus, azaz a marinista barokk a 17. század igen megosztó stílusbeli jellegzetessége. Marino alább említett fő műve, *Az ártatlanok lemészárlása/ La strage de gli innocenti* fő motívuma a költő mint vérét vesztett, tetszhalott szirén, aki a betlehemi gyermekek ártatlanul kihulló vérének tengerében újul meg – klasszikus példája ez az elszabadult fantázia gyakorta megbotránkoztató merészségének.]

⁸⁰⁹ [Giambattista Marino, *La Strage degli innocenti*, Venezia, 1633.]

badul.⁸¹⁰ Nem kevés követője volt, akiktől annyi dicsőítést kapott, amennyit sem Dantéra,⁸¹¹ sem Petrarára,⁸¹² sem Tassora,⁸¹³ sem egyetlen görög vagy római költőre nem láttunk felhalmozni. Azt szeretném, ha vele kapcsolatban az igen elmés Crescimbeni⁸¹⁴ szavaira hallgatnánk, és figyelnénk arra, mennyi kárt okozhat az újdonság csábító ereje, mely bizonyos vétkeket a báj 131 örve alatt tetszetőssé tesz előttünk. A 'gustus Marinianus' (Marino-féle ízlés) mostanság Itáliában egy igen szemtelen jelző. 56 évesen halt meg, 1625-ben.⁸¹⁵

A nápolyi Niccolò Partenio Giannettasio⁸¹⁶ kihagyhatatlan. Sok költői műve van, és pedig teremtő lelkesültséggel, könnyed ihlettel teliek. Ide kell sorolni *Naumachia*⁸¹⁷ és *Bellica*⁸¹⁸ című műveit, és a Xavéri Szent Ferencről, az apostoli hősről szóló könyveket.⁸¹⁹ 1715-ben távozott az élők sorából.

P. Pietro Ceva jezsuita a gyermek Jézusról adott ki egy jeles eposzt,⁸²⁰ melyben Ő a saját istenségét a vele együtt lakó názáretieknek nyilatkoztatja ki. A költő úgy rendezte el a cselekményt, hogy e célból térjen vissza az égi Gyermeke Egyiptomból a hazájába; ahol számára a Démon veszedelmes csapdát próbál állítani előbb nyílt háború révén, majd a gyanított Istenséget felhőkkel igyekszik beárnyékolni; de mindkét alkalommal épp az ellenkezőjét éri el. Ezért a názáretiek sokat szenvedtek, míg a démon szemfényvesztéseit leleplezve az Isteni Gyermekekben, kinek szeretete, csodálata és jóslatai felől oly sokáig bizonytalanságban voltak, végül mégis felismerték Istent. A cselekmény tehát a Kinyilatkoztatás, az Istenség felismerése a gyermek Jézusban, melyet 9 könyvben adott ki 1690-ben. Nagy összintéséget és bájt találunk ebben, valamint más erényeket is, melyeket inkább akarok csupán érezni, semmint dicséretképp elmondani. A szerzőt 1737-ben, 89 évnyi életút után temették el.

Odorico Valmarana⁸²¹ Vincenzából 1627-ben Bécsben Ferdinánd római császárnak⁸²² ajánlva adta ki a *Daemonomachia*t, vagyis a szellemek háborúját Isten szavának megtestesülése felett,⁸²³ 25 könyvben, melyekben mindama csatákat, melyeket a gonosz Lelkek Isten Szavának emberi megtestesülése és az emberi nem megváltása megakadályozására vakmerő

⁸¹⁰ Barthold Heinrich Brockes németre fordította verseit, Johann Ulrich de König nagy sikerrel kiadta. [Giambattista Marino, *Hrn. B. H. Brockes, Lti und Rahts-Herrn der Stadt Hamburg, verteutschter Bethleemitischer Kinder-Mord des Ritters Marino: nebst des Hrñ. Uebersetzers eigenen Werken, auch vorgedruckt Leben des Marino und beygefügt Anmerkungen von Hrñ. Job. Ulr. König; verf. Barthold Heinrich Brockes, hrsg. Johann Ulrich von König, Hamburg, 1725.*]

⁸¹¹ [Dante Alighieri (1265–1321) itáliai költő.]

⁸¹² [Francesco Petrarca l. 783. jegyzet.]

⁸¹³ [Torquato Tasso l. 799. jegyzet.]

⁸¹⁴ [Giovanni Mario Crescimbeni, *L'istoria della volgar poesia*, Roma, 1698, 354–359.]

⁸¹⁵ Tőle van az *Adonis* című regény és sok más hasonló témájú mű. [Giambattista Marino, *L'Adone: Poema*, Venezia, 1623.]

⁸¹⁶ [Niccolò Partenio Giannettasio / Nicola Partenio Giannettasio (1648–1715) nápolyi származású, latinul író jezsuita költő.]

⁸¹⁷ [Niccolò Partenio Giannettasio, *Nicolai Parthenii Giannettasii Neapolitani E Societate Jesu Naumachica: Seu De Bello Navali Libri V*, Neapolis, 1715.]

⁸¹⁸ [Niccolò Partenio Giannettasio, *Bellica*, Neapolis, 1699.]

⁸¹⁹ [Niccolò Partenio Giannettasio, *Xaverius Viator seu Saberidos*, Neapoli, 1721.]

⁸²⁰ [Tommaso Ceva (1648–1737) jezsuita neolatin itáliai költő, említett műve: *Jesus Puer: Poema*, Venetiis, 1732.]

⁸²¹ [Odorico Valmarana (?–1648) itáliai jezsuita teológus és neolatin költő.]

⁸²² [II. Habsburg Ferdinánd (1578–1637) német római császár, magyar király.]

⁸²³ [Odorico Valmarana, *Daemonomachiae, sive De bello intelligentiarum super Divini verbi incarnatione. Libri viginti quinque. Ad Ferdinandum II. Rom. Imp. Semper augustum. Authore Odorico Valmarana Vicentino*, Vienna, 1627.]

merészséggel elkövettek, 132 és akiket Mihály fővezér vitézségével a Mennyei Szellemek levertek, s végül Krisztus Isten halálával a semmibe száműzettek – ezt mondja el hősi elbeszéléssel. Ezt meg akartam említeni, nem azért, hogy ajánljam a művet, hanem hogy rámutassak, rossz ízléssel van összetoldozva. Latin a versezet, de nem hősi ének: az általa felöltet időszak a démonok első lázadásától egészen a megváltás beteljesedéséig húzódik.

Ubertino Carrara⁸²⁴ jezsuita hősi énekben latinul kiadta számunkra a *Columbust*,⁸²⁵ ama görög argonautákkal vetélkedő név alapján, melynek viselője 1492-ben Cadizból az Atlanti óceánra három hajóval kihajóztatva rendíthetetlen kitartással új földeket keresett, és Hispaniolát, Kubát és további szigeteket, melyek évszázadok óta rejtve voltak előlünk, az ismeretlen homályból kiemelt.⁸²⁶ E nemes tárgy a legteljesebb mértékben méltó az eposzhoz, melyet ha egy Vergiliushoz mérhető tehetség dolgozott volna ki, jobban gyönyörködnék benne, mint az *Aeneis*ben. Carrarában nem kevés költői adottság vehető észre, fikciói nem báj nélkül valók, sok bennük a fordulat, megfelelőek az epizódok, folytonos a változatosság, bonyolalmak és gubancok, a szokások hitelesek, és nem közönséges a mértéktartása. Fájjalom, hogy képeiből hiányoznak a színek, cselekményeiből a határozott vonalvezetés, s a profán dolgokhoz szent dolgokat kever az itáliai szokása szerint, sok allegorikus szereplőt vezet be, haszontalan isteni közbeavatkozásokat kreál, boszorkányok varázserejével operál, költői tehetsége, beszéde nehézkes, hiányzik belőle a nagyság, bátorság, fenségesség. Újdonság, hogy Domenico Gattinara⁸²⁷ kiadott egy hősi éneket a békéről, *De Pace*,⁸²⁸ melyet a művelt közönség nagy egyetértéssel fogadott. A béke arany építménye oly valószínű és élethűen jelenik meg szemünk előtt, hogy mindenki számára kíváncsisá válik: mindaz, ami e könyvben élénk festetik, az ügyeket irányító fejedelmek elé kerüljön célként, és az emberi nem ama pestise, a háború örökre börtönbe és láncok közé szoríttasson.

Spanyolok és portugálok.

A spanyoloknál, ámbár eposzköltők nagyobb 133 számban akadnak, mint más nemzeteknél, amiatt, mert sok évszázadon át a folyton ellenséges mórokkal vívni, hadat viselni voltak kénytelenek,⁸²⁹ ezek mégis épp csak említésre méltók. Alonso de Ercilla y Zúñiga⁸³⁰ jobb katona és

⁸²⁴ [Ubertino Carrara (1642–1716) itáliai jezsuita költő.]

⁸²⁵ [Ubertino Carrara, *Columbus Carmen Epicum Eminentissimo & Reverendissimo Principi Benedicto Pamphilio Dicitur Autore Ubertino Carrara Societatis Jesu*, Roma, 1725.]

⁸²⁶ [Cristoforo Colombo (1451–1506) itáliai születésű tengerésztiszt, felfedező, aki a portugál, illetve a spanyol korona szolgálatában három hajójával (Santa María, Nina, Pinta) 1492-ben felfedezte az amerikai kontinentst.]

⁸²⁷ [Domenico Gattinara (1727–1813) itáliai származású, de részben Braunschweigben élő, német földön ismert költő.]

⁸²⁸ [Domenico Gattinara, *La Pace. Poema epico*, Wolfenbüttel, 1774.]

⁸²⁹ Régebbiek az *Alphonsus* Nagy Sándorról, *Henricus de Villena*, és az *Anonymus* Hercules munkáiról stb. Nagy Károlyról *Luis de Zapata*, *Jeron. de Urrea*, és *Hipólito Samper* stb. a legjobbak. – Sosem érnék a végére, ha mindet fel akarnám sorolni, akiknek nevét leírva találom. [Alfonso X El Sabio / X. Alfonz király (1221–1284), *La historia novelada de Alejandro Magno*, ed. Tomás González Rolán y Pilar Saquero Suárez-Somonte, Madrid, 1982; Enrique de Aragón Villena (1384–1434), *Los doze trabajos de Hércules*, ed. Margherita Morreale, Madrid, 1958; Luis Zapata (1526–1595), *Carlo Famoso, de don Luys Çapata*, Valencia, 1566; Jerónimo Jiménez de Urrea, *Primera parte del libro del invencible caballero Don Clarisel de Las Flores y de Austrasia*, ed. José María Asensio y Toledo, Clarisel de Las Flores y de Austrasia, Sevilla, 1879; Hipólito Samper y Gordejuela (1633–1700), *Montesa ilustrada: Origen fundacion principios institutos, casos progressos, jurisdiccion, derechos, privilegios, preeminencias, dignidades oficios beneficos heroes y varones ilustres de la real ... religion militar de N. S. Sta Maria de Montesa y S. George de Alfama*, Valencia, 1669.]

⁸³⁰ [Alonso de Ercilla y Zúñiga (1533–1594) madridi nemes, katona, költő.]

hadvezér volt, mint költő a 16. században, s a saját maga által az amerikai auracanusok, e lázadó, és igen kemény déli nép ellen viselt háborút írta le hősi énekben, és az *Auracana* címet⁸³¹ adta a saját dicsőségét hirdető verseknek. Amire itt szükség is volt: lefestette a tartomány, a nép és a szokások képét. Mivel tárgya idegen volt, egzotikus, ezért új gondolatokat és tüzet csiholt. A mű hosszabb, semmint a szerző tehetsége kiegyenlíthetné, s a részek szerkezete igen csonka. Egyedülálló epizód, mely Dido királynőt tárgyalja hevesen két egész éneken át. Az eposz nem a háború befejezésével, hanem más eseményekkel ér véget. Az *Auracana* egészében több a rütség, mint az elegancia: ezért erősen csodálkozom, hogy az oly híres író, Miguel Cervantes⁸³² ezt a művet az itáliaiak költeményeihez merte hasonlítani. A haza iránti szeretet néha vakká tesz.⁸³³ Félix Lope de Vega y Carpio⁸³⁴ tehetségének döbbenetes bősége révén sok eposzi művet alkotott, közülük a *Jeruzsálem ostroma*⁸³⁵ és a *Dracontea*⁸³⁶ nagyszerűbbek. De valódi, tökéletes eposzt, melyet esztétikai szempontból értékelni és az *Iliásszal* mérni vagy ahhoz hasonlítani lehetne, nem írt. Mégis, úgy nevezik, hogy a 134 spanyolok Homérosza. Közéleti és katonai tisztségeket viselt, 1635-ben távozott az élők sorából, 73 évesen, és rengeteg kötetnyi kézíratos művet hagyott hátra, melyeket sosem adtak ki.

Luís Vaz de Camões,⁸³⁷ a portugálok Vergiliusa megtanít arra, hogy a költői természetet semmilyen erővel nem lehet leigázni. Európában, Afrikában, Ázsiában sok nehézséggel megküzdve, földön és vízen nagy veszedelmeket átélve dolgozta ki leghíresebb művét, a *Luziádát*,⁸³⁸ az Indiába vezető hajóútról, saját nemzete dicsőségére. Nincsenek ebben félelmetes és csodás munkákat végző hősök, nem hallunk csatákról és véres mészárlásokról, nem látunk feldúlt városokat és tartományok romjain emelt királyságokat. Vasco da Gama⁸³⁹ új tengereket, új földterületeket, új népeket fedezett fel, és csatolt a portugálokhoz. Szinte nincs is olyan eposz, mely ily sok szépséget ily sok hibával szennyez be. A zseniális fikciók, alkalmas epizódok, eredeti képek, harmonikus verselés és sok más dolog csodálatraméltó benne; de az egyes részek összekeveredése, a szent és profán tárgyak egybemosása elviselhetetlen. Nagy lendületével szirtekre

⁸³¹ [Alonso de Ercilla y Zúñiga, *La Araucana*, Madrid, 1569. A chilei Araucania körül a spanyolok és az őslakos mapuche nép közötti, 1546-tól több részletben háború történetét beszéli el.]

⁸³² [Miguel de Cervantes Saavedra, *Vida Y Hechos Del Ingenioso Hidalgo Don Quixote de la Mancha*, Londres, 1738, 45.]

⁸³³ Voltaire mondja. Vö. Antoniustól a Bibliotheca Hispanica. [„L’amour aveugle de la patrie a sans doute dicté ce faux jugement a l’auteur espagnol.” Voltaire, François-Marie Arouet, *Poèmes épiques: avec les pièces relatives à l’épopée*, Amsterdam, 1764, 393. Antoine Du Verdier, *La Bibliothèque D’Antoine Du Verdier: Contenant le Catalogue de tous ceux qui ont écrit, ou traduit en François, & autres Dialects de ce Royaume; Avec vn discours sur les bonnes lettres servant de Preface. Et à la fin vn supplément de l’Epitome de la Bibliothèque de Gesner*, Lyon, 1585.]

⁸³⁴ [Félix Lope de Vega y Carpio (1562–1635) spanyol barokk író, elsősorban drámái ismertek, de írt epikus műveket, románcokat is.]

⁸³⁵ Expedíciója Alfonz kasztíliai és Richard angol uralkodása idején zajlott. [Félix Lope de Vega y Carpio, *Jerusalem conquistada, epopeya trágica*, Madrid, 1609. VIII. Nemes Alfonz / Alfonso VIII el Noble (1155–1214) kasztíliai uralkodó; I. Oroszlánszívú Richárd / Richard I the Lionheart (1157–1199) angol király, 1187-ben bevette ostrommal Jeruzsálemet.]

⁸³⁶ Az amerikai Panamát az angolok Drake vezérletével vették be; a spanyolok is támadták. Ez versének tárgya. [Félix Lope de Vega y Carpio, *La Dracontea*, Barcelona, 1604. Sir Francis Drake (1540–1596) kalóz, majd angol tengernagy, 1596-ban foglalta el Panamát.]

⁸³⁷ [Luís Vaz de Camões (1524 körül–1580) Portugál reneszánsz költő.]

⁸³⁸ [Luís Vaz de Camões, *Os Lusíadas*, Lisboa, 1572.]

⁸³⁹ [Vasco da Gama (1469–1524) portugál tengerész, felfedező.]

és szikláknak fut. Szerencsétlenül, minden dologban szükségét szenvedve halt meg 1759-ben.⁸⁴⁰ Jerónimo Corte-Real⁸⁴¹ tüzes, dagályos költőnek bizonyult két költeményében, melyekből az egyiket a Diu szigetének és városának ostromáról,⁸⁴² a másikat Don Juan de Austria győzelméről⁸⁴³ komponálta a tizenhatodik század fordulóján. 135 Francisco Rodrigues Lobo⁸⁴⁴ igyekezett Nuno Álvares Pereira⁸⁴⁵ igen bátor vezért epikus harsonával ünnepelni, és imitálni a *Lusiadest*. Francisco da Ericeira⁸⁴⁶ gróf 1741-ben Henrikről, Burgundia grófjáról és a portugál királyság alapítójáról adta ki a *Henriást*.⁸⁴⁷ Francisco de Pina e de Mello⁸⁴⁸ Goana város ostromát⁸⁴⁹ hősi énekbe foglalva tette azt emlékezetessé 1759 óta. – De félek, nehogy túl terjengős legyenek a költők neveinek és az eposzok címeinek felsorolásában. E téma alaposabb megismerése érdekében igen alkalmas segítséget nyújt a *Spanyol költészet története*, melyet a neves Velasquez szorgalmas munkával állított össze,⁸⁵⁰ és melyet már fentebb emlegettem. Kifejezetten a portu-

⁸⁴⁰ Ezt külön recenzióra méltónak ítélte Voltaire. Különféle kiadásait láthatod a Velasquezhez csatolt függelékekben és a Journal zur Kunstgeschichte IV. kötetében – Domini de Murr. Ld. továbbá I. I. Bertuch Tom. II. Magazin der Span. und Portug. Litter. [Voltaire, François-Marie Arouet, *Camoens = La Henriade. Essai sur la poésie épique. Pieces fugitives*, Amsterdam, 1737, 243–248.; Luis José Velázquez de Velasco, *Geschichte der spanischen Dichtkunst*, Göttingen, 1769, 533.; [Christoph Gottlieb von Murr], *Nachrichten, die neueste portugiesische Litteratur betreffend*, Journal zur Kunstgeschichte und zur Literatur, 4 (1777), 275–277.; Friedrich Justin Bertuch, *Magazin der Spanischen und Portugiesischen Literatur*, 1–2, Weimar, 1780, 1, 247–328, 2, 288–414.]

⁸⁴¹ [Jerónimo Corte-Real (1533–1588) portugál költő, többször emlegetik portugál Vergiliusként is.]

⁸⁴² Diu, Diou, Dium egy sziget, ugyanolyan nevű várossal az Indiai óceánon, ami Camboiának, a nagymogul birodalomnak van alávetve. A diui történelemről szóló kommentárjait kiadta a portugál Diogo de Teive; kinek szónoki, költői és történeti művei 1762-ben jelentek meg Párizsban Ioseph Caietanus de Mesquita gondozásában. [Jerónimo Corte-Real, *La Verdadera historia y admirable suceso del segundo cerco de Diu, estando Don Juã Mazcarenas por capitán y governador de la fortaleza, compuesto por Gerónimo Cortereal... traducido en lengua castellana por Pedro Padilla*, Alcala, 1597. Diu szigete India nyugati részén fekszik, legfontosabb városa Diu, ma Damannal együtt India szövetségi területe. 1546-ban ostromolták meg a portugálok másodszorra, és vették vissza a muszlim szultánátustól, Guajaratától. Camboja (ma: Kambodzsa) a Khmer birodalomhoz tartozott, majd francia érdekerületté vált. Diogo de Teive (1513–1575) említett műve: *Jacobi Tevii Opuscula quibus accessit Commentarius de rebus ad Dium gestis, denuo in lucem edi curavit Ioseph Caietanus Mesquita*, Paris, 1762.]

⁸⁴³ [Jerónimo Corte-Real, *Felicissima victoria concedida del cielo al señor Don Juan d'Austria, en el golfo de Lepanto de la poderosa armada Othomana, en el año de nuestra salvacion de 1572, compuesta por Hieronymo Corte Real*, Lisboa, 1578. Don Juan de Austria / Ausztriai János (1547–1578) spanyol hadvezér, 1571-ben a lepantói győztes.]

⁸⁴⁴ [Francisco Rodrigues Lobo (1578?–1622?) portugál költő, említett műve: *O Condestabre de Portugal, D. Nuno Alvarès Pereira, por Francisco Rodrigues Lobo*, Lisboa, 1610.]

⁸⁴⁵ [Nuno Álvares Pereira (1360–1431) portugál hadvezér, legismertebb haditette 1385-ös győzelme Aljubarrotánál a kasztíliai erők felett.]

⁸⁴⁶ [Francisco Xavier de Menezes, conde da Ericeira (1673–1743) politikai, akadémiai és katonai karrierjéről is ismert portugál költő.]

⁸⁴⁷ [Francisco Xavier de Menezes, conde da Ericeira, *Henriqueida, poema heroico; com advertencias preliminares das regras da poesia epica, argumentos e notas*, Lisboa, 1741. Burgundiai Henrik gróf (1069–1112) Portugália grófja, fia, Alfonsz lesz az első portugál király.]

⁸⁴⁸ [Francisco de Pina e de Mello (1695–1773) portugál költő, említett műve: *Triumpho da religião: poema epico-polemico*, Coimbra, 1756.]

⁸⁴⁹ [Goiânia város Brazília nyugati régiójában.]

⁸⁵⁰ [Luis José Velázquez de Velasco, *Geschichte der spanischen Dichtkunst*, Göttingen, 1769, I. 419. jegyzet.]

gálokról szóló irodalomtörténetet Blackfordtól,⁸⁵¹ Barettitől⁸⁵² és Twisstől⁸⁵³ bírunk, ezért cáfoljuk, hogy a kultúra határai szűkebbek lennének, mint a hatalom határai.

Angolok.

John Milton⁸⁵⁴ ki ne ismerné? Két eposzt írt, az egyiket az *Elveszett Paradicsom*ról,⁸⁵⁵ a másikat a *Megtaláltról*,⁸⁵⁶ de nem ugyanolyan művészi készséggel. Valóban elmondhatjuk, hogy az *Elveszett Paradicsom*mal örök dicsőséget talált magának, a *Megtaláltról* viszont saját magát és művészetét is elveszítette. Az *Elveszett Paradicsom* amennyire nehéz témájú, annyira sok és sokféle megítélésnek van kitéve. Mit csodáljak inkább, Milton bátorságát, hogy ezt a tárgyat választotta? Vagy tehetségét és ízlését, hogy ily tökéletesre alkotta meg? Sokáig hevert ez az eposz elhanyagolva; melynek az a magyarázata, hogy az angolok érzékein és ízlésén abban a korban nem kevésbé eluralkodott a rosszkedv. De mihelyt fényt gyűjtött a ragyogó Addison,⁸⁵⁷ és megjelölte a halhatatlanság bélyegével, annál égőbb lelkesedéssel kapkodtak utána, amennyivel igaztalanabban elhanyagolták korábban. Voltaire, aki a saját *136 Candide*-jában az *Elveszett paradicsomot* gúnyosan, szinte őrjöngve szapulta,⁸⁵⁸ az epikus költészetről szóló értekezésében lágy és urbánus, erényeit és hibáit egyenlő számban sorolja fel, de úgy érzi és megvallja, hogy e költemény szépségei nagyobb súllyal esnek a latba.⁸⁵⁹ Valóban méltó arra, hogy véleménye változását végigkövessük. 1674-ben halt meg Milton.⁸⁶⁰

⁸⁵¹ [Dominique de Blackford, *Kritische Auszüge aus den neuern Werken der Ausländer, und der Deutschen*, 2, Wien, 1775.]

⁸⁵² [Giuseppe Marco Antonio Baretti, *Reisen von London nach Genua durch England, Portugal, Spanien und Frankreich*, Leipzig, 1772.]

⁸⁵³ Blackfords Critische Auszüge aus den neueren Schriften der Ausländer, und der Deutschen. Wien 1771. – Baretti Briefe. – Twiss Reisen. I. Band. A neves Prof. Dieze függelékekkel gazdagította Velasquez költészettörténetét. [Richard Twiss, *Reisen durch Portugal und Spanien im Jahre 1772 und 1773. Mit Kupfern, einer Karte und einem Anhang. Von Richard Twiss Esq. Mitglied der Königl. Societät der Wissenschaften. Aus dem Englischen übersezt, mit Anmerkungen von C. D. Ebeling, Aufseher der Handlungsakademie in Hamburg*, Leipzig, 1776; Luis José Velázquez de Velasco, *Don Luis Joseph Velazquez Geschichte der Spanischen Dichtkunst / Aus dem Spanischen übersetzt und mit Anmerkungen erläutert von Johann Andreas Dieze der Philosophie ausserord. Professor auf der Universität Göttingen, der academischen Bibliothek Custos, und der Kön. Deutschen Gesellschaft daselbst Mitgließe und Secretär*, Göttingen, 1769, l. 419. jegyzet.]

⁸⁵⁴ [John Milton (1608–1674) angol barokk költő, politikus.]

⁸⁵⁵ [John Milton, *Paradise Lost. A Poem in Ten Books*, London, 1667.]

⁸⁵⁶ [John Milton, *Paradise Regain'd. A Poem in IV Books*, London, 1671.]

⁸⁵⁷ [Joseph Addison, *A Critique and Notes Upon the Paradise Lost: From the Spectator*, London, 1764.]

⁸⁵⁸ [Voltaire, François-Marie Arouet, *Candide, Ou L'Optimisme: Traduit De L'Allemand par Mr. de Volt*, Londres, 1759, 135.]

⁸⁵⁹ [Voltaire, François-Marie Arouet, *Essai sur la poésie épique* = Uő., *La Henriade suivi de l'Essai sur les guerres civiles de France et de l'Essai sur la poésie épique*, [Lyon], 1772, 377–388.]

⁸⁶⁰ Olvasható Milton *Elveszett paradicsoma* olaszul, franciául, németül. Igen sok értelmezés szól mellette, illetve ellene. Lauder püspök és Gottsched azzal vádolta, hogy paradicsomát Grotius példája nyomán, aki a *Száműzött Ádámot* írta, és Jakob Masen példája alapján, aki ugyanőt a *Sarcotisban* ábrázolta, formálta meg. A jeles Frid. Nicolai 1753-ban védelmébe vette Masen *Sarcotisát*, miszerint ez előbbre való Milton *Paradicsománál*. Elolvastam mindkettőt, és bizonyíthatom; ugyanakkor meg kell vallanom, nem kevés hasonlóság van közöttük, különösen bizonyos képekben. [John Milton *Paradise Lost* című művének korabeli fordításai: *Del Paradiso perduto: poema inglese di Giovanni Milton libri sei parte prima tradotti da Paolo Rolli, Compagno della Reale Societa in Londra L'Acclamato Nell'accademia degl'intronati in Siena Accademico Quirino e Pastore Arcade in Roma*, Londra, 1729; *Le Paradis Perdu: Poème Heroique De Milton; Traduit de l'Anglois conformément à l'Original; Avec Les Remarques de Mr. Addison, une Dissertation Critique de Mr. Constantyn De Magny*

– Richard Glover: az ő *Leonidas*⁸⁶¹ vajon a történet vagy az elbeszélés szempontjából értékesebb? Nemes és hősiessé gondolatok vannak, ragyogó és érzékre ható képei, szereplőinek karaktere következetes, bátor a beszédben, méltóságos és fenséges. 1737-re dátumozta.⁸⁶² William Wilkin 1757-ben adta ki *Epigoniades*-ét kilenc könyvben,⁸⁶³ melyekben azon hősök híres tetteit írja le, akik előbb Thébát ostromolták; és hogy haláluk miatt milyen bosszút álltak az Epigonoszok – ezt mutatja be komor dalával.⁸⁶⁴

Franciák.

Több, mint száz évvel ezelőtt azzal dicsekedett 137 Jean de Bussièrres,⁸⁶⁵ hogy az epikus költészetben egyetlen idegen nemzetnek sincs olyan műremeke, melyet a franciák irigyelnének. Mert azokon kívül, mondta, akik midőn magukat rászánták erre a munkára, hogy a halhatatlanságra leginkább méltó műveket kidolgozzák, már vannak ebben a műfajban tökéletesek, akik révén mind a spanyolokkal, mind az itáliaiakkal vetekszünk. Mert hát

Et La Chute De L'Homme, Poëme François Par Mr. Durand, La Haye, 1730; Das Verlustigte Paradeis / Auf Johann Miltons Zeit seiner Blindheit In Englischer Sprache abgefaßten unvergleichlichen Gedicht In Unser gemein Teutsch übertragen und verlegt Durch E. G. V. B., Zerbst, 1682. Az említett vitában utalt művek: Jakob Masen, Sarcotis: Libri tres. Auctore R. P. Jacobo Masenio, S. J. Ad Serenissimum ac Potentissimum Hungariae et Bohemiae Regem, Austriae Archiducem Leopoldum Ignatium, Londini, 1753; Hugo Grotius, Hugonis Grotii Sacra: In Quibus Adamus Exul Tragoedia Aliorumque Eiusdem Generis Carminum Convolutis Consecrata Franciae Principi, Haga, 1601. A vita résztvevői: William Lauder, An essay upon Milton's imitations of the ancients, in his Paradise lost: With some observations on the Paradise regain'd, London, 1741; Johann Christoph Gottsched, Fortsetzung des Auszuges, von Miltons Gebräuche neuerer Dichter, in seinem Verlorenen Paradise = Das Neueste aus der anmuthigen Gelehrsamkeit, Leipzig, 1752, 341–352.; Christoph Friedrich Nicolai, Untersuchung, ob Milton sein Verlorenes Paradies aus neuern lateinischen Schriftstellern ausgeschrieben habe, Frankfurt, 1753.]

⁸⁶¹ [Richard Glover (1712–1785) angol költő, említett műve: *Leonidas. A Poem*, London, 1737.]

⁸⁶² Az ötödik kiadás 1770-ben három könyvre nőtt. A német fordítás dupla: az egyiket a neves Ebert készítette prózában, a másik 1778-ban készült, és kritikai előszóval ellátott. [Az említett kiadások: az első – Richard Glover, *Leonidas. A Poem*, London, 1737; az 1770-es harmadik, nem három, hanem két kötetben – *Leonidas. A poem. In twelve books. In two volumes*, London, 1770; a német fordítások – R. Glovers *Leonidas. Ein Heldengedicht. Aus dem Englischen übersetzt von J. A. Ebert. Der Eydgenössischen Jugend zugeeignet von Hs. Heinrich Füefli*, Zürich, 1776; *Leonidas. Ein Gedicht. Aus dem englischen Originale des Herrn Richard Glover's nach der fünften Ausgabe übersetzt von Johann Arnold Ebert, Professor zu Braunschweig*, Hamburg, 1778.]

⁸⁶³ [William Wilkie (1721–1772) angol író, említett műve: *The epigoniad. A poem. In nine books*, Edinburgh, 1757.]

⁸⁶⁴ Az epigonok a hét Vezér fiai voltak, akik a thébai háborúban Eteoklész ellen estek. Nevük a különböző íróknál különböző. Egyesült erővel hadat indítottak Théba ellen, hogy atyáik haláláért bosszút álljanak. Fogadalmuknak eleget tettek az ostrommal; az ellenséget ugyanis, és a várost tűzzel és vassal eltörölték. Említik, hogy Aiszhülosz és Szophoklész ezt a tárgyat tragikái magas cothurnusra alkalmazta, de tragédiáik elpusztultak. [A görög mitológia szerint az epigonok annak a hét vezérnek a fiai, akik Polüneikész uralkodói ambíciói érdekében sikertelenül ostromolták Thébait, egy kivételével estek. Egy évtized múltán fiaik (epigonoí, görög szó, jelentése: 'utódok') egy jóslat nyomán Alkmaión vezetésével újra megostromolták és elfoglalták Thébait. A mítoszcsalád említett drámai feldolgozásai: Aiszhülosz, *Heten Théba ellen* (*Hepta epi Thébasz*); Szophoklész, *Antigoné*.]

⁸⁶⁵ [Jean de Bussièrres, *Ad lectorem* = Uő., *Ioannis de Bussièrres e Societate Iesu Scanderbegus, poema*, 1662, 10–11. A szinte szó szerinti idézet a 868. jegyzetszámgig tart.]

a *Klodvig*ban⁸⁶⁶ micsoda bősége jelenik meg a történeteknek és eseményeknek! – Az *Alarik*⁸⁶⁷ minden születési előjoga mellett valamennyi publikált mű között a dal könnyedsége, a leírások képszerűsége, a tárgy fenségessége és tágassága tekintetében elsőként nyert olyan dicsőséget, mely az utókor számára is fennmaradt. Az *Orleans-i Szűzről*⁸⁶⁸ mit is mondjak? Méltó költőt kapott a maga kegyességével, bátorságával, tisztaságával, és egyéb erényeivel. *Constantin, avagy a bálványimádás legyőzése*⁸⁶⁹ dalának bája és eleganciája, csodálatos történetnyszövése, leírásainak bősége és szerencsés mivolta, minden egyes részlet kidolgozásának szorgalma tekintetében összevetve az ókoriakkal, Maronál, amennyire halandónak lehetséges ez, nem bizonyult alábbvalónak. Már a *Szent Lajos*⁸⁷⁰ is, állítom, micsoda erőt, az események, érzetek és érzelmek mily sokaságát vegyíti, milyen változatosságot mutat az epizódok terén, milyen fenségességet az énekben! Egyszóval mint költemény, mindenkinek ízlik! Vajon adott-e híresebbet, ragyogóbbat, bőségesebbet valaha is a görögök Parnasszosza? – így ír az, aki epikus költeménnyel ünnepelte a Székander bégét, és azt gondolta, hogy saját műve a változatosság mintapéldája, és verselésének tiszta egyszerűsége miatt sem megvetendő.⁸⁷¹ Murád, a török császár a fia, Mehmed⁸⁷² kíséretében, igen nagyszámú seregtől körülvéve ostromolja Croiát, az albán királyság fővárosát. Kasztrióta György, akit Sskander bégnek⁸⁷³ neveznek, Albánia közeli hegyeiből védi azt. Folyik az ostrom, mígnem az albánok által okozott különféle veszteségek Murádot megrendítik, és végül, miután hadserege összezavarodott, haragjában, csüggedésében és tehetetlenségében saját 138 sátrában meghal. – A lyoni Antoine Millieu⁸⁷⁴ a harcoló és vándorló Egyház képét mutatta be 28 könyvben, nyomon követve annak hőseit a kezdetektől, a papiruszkosártól egészen az oly híres és dicső dombig, mihez hasonlót nem tudtak költeni a mesék, mint e tetteire és csodajeleire nézve oly nagy fejedelem. Meghalt idős korában, 1646-ban. A nantes-i Laurent Le Brun,⁸⁷⁵ saját korának keresztény Vergiliusa ha tárgyában, mely sok ember megérint, költői erejét kifejtette volna, emléket sok népre és évre dicsőn kiterjeszthette volna. *Ignatius*⁸⁷⁶ az ének, melyet 12 könyvben írt meg, és mely-

⁸⁶⁶ [Jean Desmarests de Saint-Sorlin, *Clovis, ou La France Chrestienne: Poeme Heroique*, Paris, 1657. I. Klodvig frank király (466–511) a Meroving dinasztia egyik tagja, akit honfoglaló királynak tartanak.]

⁸⁶⁷ [Georges de Scudéry, *Alaric, ou Rome vaincue: poème heroique*, Paris, 1654. I. Alarik (376–410) nyugati gót király, 410-ben elfoglalta Rómát.]

⁸⁶⁸ [Jean Chapelain, *La Pucelle ou La France délivrée, poème héroique*, Paris, 1656. Jeanne d'Arc / Szent Johanna (1412–1431) francia szent, heroína, az „orleans-i szűz”.]

⁸⁶⁹ [Petrus Mambrunus, *Constantinus Sive Idololatria Debollata. Authore Petro Mambruno, è Societate Iesv, Lutetiae Parisiorum*, 1658.]

⁸⁷⁰ [Pierre Le Moyne, *Saint Lovys, ou la Sainte Covronne reconquise. Poeme heroique*, Paris, 1666. IX. (Szent) Lajos (1214–1270) francia uralkodó, lovagkirály.]

⁸⁷¹ [Jean de Bussièrès, *Ad lectorem = Uő., Ioannis de Bussierès e Societate Iesu Scanderbegus, poema*, 1662, 11.]

⁸⁷² [II. Murád (1404–1451) török szultán 1421-től haláláig; II. Mehmed (1432–1481) II. Murád fia, török szultán 1451-től haláláig. Cruja ostroma 1450-ben zajlott.]

⁸⁷³ [Kasztrióta György / Székander bég / Giorgio Castriota Scanderbeg (1403–1468) albán uralkodó.]

⁸⁷⁴ [Antoine Millieu (1575–1646) francia jezsuita költő, említett műve: *Antonii Milliei, Lugdunensis, E Societate Jesu, Moyses Viator: Seu, Imago Militantis Ecclesiae Mosaicis Peregrinantis Synagogae Typis Adumbrata*, Lugduni, 1636–1639.]

⁸⁷⁵ [Laurent Le Brun (1607–1663) francia jezsuita költő. Az utalás *Vergilius Christianus*, Paris, 1641 művére vonatkozik.]

⁸⁷⁶ [Az *Ignatius* kiadását I. Laurent Le Brun, *Vergilius christianus. Eclogae XII. Psycurgicon, sive de Cultura animi Solom. Eccl. cap. XII. Ignatiados libri XII. Opuscula selecta XII. Auct. P. Laurentio Le Brun*, Paris, 1661.]

ben az Ignác⁸⁷⁷ által Isten nagyobb dicsőségére megalapított jezsuita rendet mutatja be. Műgonddal írt, sikerültebb költemény, mint azok gondolhatnák, akik nem olvasták. Isten dicsősége annál tisztábban kiviláglik Ignác számára abban a viselkedésben, melyet Mózes és Ezékiel tanúsít, és ez jeruzsálemi utazást sugall számára, hogy itt apostoli lelkületet merítsen. Itt a Szeráf a megfeszített Krisztus képét felöltve a szeretet lándzsájával megsebzí, keblét eltölti és lelkébe bátorságot lehell. Amikor innen Egyiptomon keresztül visszatér, Mózesből kap egy botot és egy tűzoszlopot, hogy miként annak idején Mózes az izraelitákat, úgy ő is saját társait és más népeket is irányítson és vezessen. Velencében az Isteni Bölcsesség, mint egykor San Lorenzo Giustinianit,⁸⁷⁸ egy gyűrűvel eljegyzí magának Ignácot. – És így fejezi be művét a költő: Ignác amint megérkezik a Mártírok hegyére Párizs közelében,⁸⁷⁹ az isteni szeretettől megsebezve és az apostoli lelkülettől elragadva, Mózes botjával és oszlopával felszerelve, s az Isteni Bölcsesség gyűrűjével felékesítve hozzákezd a műhöz, és amint a csodálatos szekérre, melyet az Isteni Dicsőség küldött, felszáll, amit hirdetni kell, a négy védelmező génusztól kísérve a földkerekség négy része számára tanítja. 139

A franciák az előző évszázadban nagyobb megbecsüléssel és szeretettel viseltettek a latin nyelv irányában, látták ugyanis, hogy annak nagy a haszna, szépsége és fenségessége. Ezért történt, hogy Mambrun,⁸⁸⁰ Bussièrès,⁸⁸¹ Millieu,⁸⁸² Le Brun⁸⁸³ és sokan mások szorgalmas gondnal ápolták a latinitást, és így különféle művészeti ágakban készítettek olyan műremekket, melyeket még az antikvitás is magáénak vallott volna. Ezeket és más franciákat, akik valaha is az epikus költészettel foglalkoztak, semmire sem tartotta Fran. Marie Arouet de Voltaire,⁸⁸⁴ arra panaszkodván nem minden szégyenkezés és fájdalom nélkül, hogy az ő nemzetének nincs, amit az eposzi műfajban a művelt nemzeteknek felmutathatna. Úgy véli, ennek a hiányosságnak az oka a francia szellem és beszéd, úgy tűnik ugyanis, mindkettő gyengébb, semmint hogy az epikus bátorsághoz és fenséghez felemelkedhessék. Ő maga tehát, aki magának sokkal több tehetséget és erőt tulajdonított, mint honfitársaiban vagy külföldiekben elismert, hogy a költészet e területén nemzetének a primátust megszerezze, hatalmas gondnal felépítette a *Henriast*, azaz IV. Henrik győzelmét a szövetségesek fölött.⁸⁸⁵ A tárgy hasonló a rómaiak polgárháborújához, amit Lukiánosznál láttunk. A fikciót, az antikok imitációját, a képeket, az ikonizmusokat, szónoklatokat, költői mesterségbeli fogásokat tekintve zseniális, a jóízű mestere; színes, ragyogó és tüzes. De a nagyság, fenség, méltóság tekintetében nem éri fel Homéroszt és Vergiliust: a *Henrias* a *Pharsaliával*⁸⁸⁶ egyenértékű. Az isteni beavatkozást Szt. Lajos jeleníti meg, a többi isteni beavatkozó, melyek mind megszemélyesítések és allegóriák, mint a Viszály, Politika, Fanatizmus, sem nélkülözik az átható fényt, csodást, érzékletességet. Ha Voltaire oly nagy lenne erkölcsi és természetfilozófiájában, oly nagy lenne a történetírásban és a józan vallásosságban, amekkora a

⁸⁷⁷ [Loyolai Szent Ignác (1491–1556) baszk származású szerzetes, a jezsuita rend alapítója.]

⁸⁷⁸ [San Lorenzo Giustiniani (1381–1456) szent, velencei pátriárka.]

⁸⁷⁹ [Montmartre: 130 méteres domb, mely ma Párizs 18. kerületében található. Latin neve: Mons Martyrium, azaz Mártírhegy, ugyanis a rómaiak itt fejezték le több társával Szent Dénest a Kr.u. 3. században.]

⁸⁸⁰ [Pierre Mambrun (1601–1661) francia jezsuita, latinul író költő.]

⁸⁸¹ [Jean de Bussièrès (1607–1678) lyoni származású francia jezsuita, neolatin költő.]

⁸⁸² [Antoine Millieu l. 874. jegyzet.]

⁸⁸³ [Laurent Le Brun l. 875. és 876. jegyzet.]

⁸⁸⁴ [Voltaire, François-Marie Arouet, *Poèmes épiques: avec les pièces relatives à l'épopée*, Amsterdam, 1764.]

⁸⁸⁵ [Voltaire, François-Marie Arouet, *La Henriade*, Londres, 1723, l. 599. jegyzet.]

⁸⁸⁶ [*Pharsalia* l. 616. jegyzet.]

költői műveiben: csodálat tárgya lehetne, és példa minden kor számára. – XV. Lajos győzelmét 1745-ben Fontenay-le-Comte mellett inkább hősiezen, semmint a valóságnak megfelelően ünnepelte.⁸⁸⁷ 1778-ban, élete 84. évében hunyt el. **140** A jeles Bitaubé⁸⁸⁸ az egyiptomi Józsefet prózai költeményben énekelte meg, és érdemelte ki német fordítását.⁸⁸⁹ – Másokat nem nevezek meg, nehogy azokat, akik a franciák közül egyedül Voltaire-t kívánják epikusnak tekinteni, felbosszantsam.

Németek.

A németek, habár inkább hajlanak nagy tettek végrehajtására, semmint azok megírására és felékesítésére, mégis nem kevés olyan író tudnak felmutatni a korábbi évszázadokból, akik övéik bátor tetteit hősi harsogással idézték vissza. A mi századunkban Christoph Otto von Schönaich⁸⁹⁰ adta ki a maga *Hermann*-ját, vagyis Arminiusát,⁸⁹¹ aki Germaniát Augustus császár fennhatóságától megszabadította. Ez a hősköltemény nagyobb lelkesedéssel született, mint amivel hagyományozódott. Kezdetben, mivel kevésbé volt csiszolt az ízlés, nagyon tetszett: manapság a legtöbben arra szavaznak, hogy feledésre és örök éjszakára van ítélve. Ha a költemény olyan méltósággal bírna, amilyen bátorság van magában a tárgyában, az egész nemzet dicsőítené. Johann Jakob Bodmer⁸⁹² filológus és költő, a német Ennius, honfitársai szemeit és lelkét az angolok kiváló írásaira irányította, és bemutatta a többi népben rejtőző kincseket. Az ő eposza a *Noé*.⁸⁹³ A többi műve között, melyeknek nevet Kalliopéről⁸⁹⁴ választott, akadnak még egyes, a hősi fenségességhez nem méltatlan darabok. A legújabbjai 1778-ból a *Makaria*, *Sigowin*, *Adalbert* eposzi módon vannak megírva.⁸⁹⁵ Svájcban született az előző évszázad 98. esztendejében. Friedrich Gottlieb Klopstock⁸⁹⁶ (akiről inkább kell hallgatni, semmint keveset mondani) az első az epikus költők között nemcsak a németeknél, de minden velünk kortárs nemzetnél. Az évszázad csodája. Ő a *Messias*⁸⁹⁷ szerzője. Sajátságait már sokan leírták, de akik érzik költői erejét, azoknak nem kell őket áttanulmányozniuk, mert jobban megismerhetők azok magából a műből, semmint hogy szavakkal **141** elbeszélhetnénk őket. Quedlinburgban született 1732-ben.⁸⁹⁸ – Miután Klopstockot megemlésttem, egy ily nagy és oly fenséges, összehasonlíthatatlan géniuszt mellett szükség-

⁸⁸⁷ [XV. Lajos (1710–1774) francia és navarrai uralkodó a Bourbon-házból. Fontenay-le-Comte település Franciaországban, Vendée megyében. Az említett Voltaire-mű: Voltaire, François-Marie Arouet, *La bataille de Fontenoy: poëme*, Paris, 1745.]

⁸⁸⁸ [Paul-Jérémie Bitaubé (1732–1808) francia szerző, említett műve: *Joseph, en neuf chants*, Paris, 1767.]

⁸⁸⁹ [Paul-Jérémie Bitaubé, *Joseph*. In *9 Gesängen. Aus dem Französischen des Herrn Bitaubé, Mitglieds der Königl. Academie der Wissenschaften zu Berlin*, Berlin, 1768.]

⁸⁹⁰ [Christoph Otto von Schönaich (1725–1807) német író, esztéta, említett műve: *Hermann, oder das befreite Deutschland, ein Heldengedicht*, Leipzig, 1753. Hermann (Kr.e. 18–Kr.u. 21) germán hős, Kr.e. 9-ben a germán törzsek parancsnokaként győzelmet aratott a római légiókon a teutoburgi erdőben.]

⁸⁹¹ [Az Arminius névalak az angol fordításra utalhat: *Arminius: or, Germania freed. Translated from the third edition of the German original, written by Baron Cronzeck. With an historical and critical preface, by the celebrated Professor Gottsched of Leipsic*, London, 1764.]

⁸⁹² [Johann Jakob Bodmer (1698–1783) svájci író, filológus.]

⁸⁹³ [Johann Jakob Bodmer, *Noah ein Helden-Gedicht*, Frankfurt, Leipzig, 1750.]

⁸⁹⁴ [Johann Jakob Bodmer, *Calliope*, Zürich, 1767.]

⁸⁹⁵ [Johann Jakob Bodmer, *Drey epische Gedichte: Makaria, Sigowin, und Adalbert*, Zürich, 1778.]

⁸⁹⁶ [Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803) német költő.]

⁸⁹⁷ [Friedrich Gottlieb Klopstock, *Der Messias, ein Heldengedicht*, Halle, 1749–1752.]

⁸⁹⁸ [Friedrich Gottlieb Klopstock valóban Quedlinburgban született, de 1724-ben.]

gesnek találtam a többi mellőzni: kivéve Christoph Martin Wielandot,⁸⁹⁹ aki a költészet más műfajaiban is a legmagasabb szinten képes alkotni, s az eposzban is bizonyította termékenységét: *Cyrus*⁹⁰⁰ ugyanis az ő töredékes hőskölteménye, és *Az Ábrahám megpróbáltatása*⁹⁰¹ is ide sorolható. Ezen oly termékeny tehetség által a művelt világ 1733 óta gyarapszik. A németek hozzánk a legközelebbiek, és a leginkább ismertek előttünk. Neveik, írásaik és saját-ságaik, amelyeket felmutatnak, akár az ő saját műveikből, akár mások könyveiből könnyebben kereshetők és hozzáférhetők.

A hollandokról a következőket találtam. Joost van den Vondel⁹⁰² megírta Ádám és Lucifer történetét; Lucas Rotgans⁹⁰³ III. Vilmosét,⁹⁰⁴ és egy nő, akinek nevét nem ismerem, a *Germanicust*.⁹⁰⁵

Egyebek.

A magyarokról az irodalom e része kapcsán kevés mondanivalóm van; amilyen harcias és hadakozó nemzet, és számtalan hőse van, annyira terméketlen az eposzírók tekintetében – az idők sérelmei közepette fegyverre utalva nem tudott élni a toll lándzsájával.⁹⁰⁶ Már említettem másutt, hogy eposzt írni bonyolult mesterség, és ezért a különféle népeknek kevés olyan műve van, melyeket az *Ilíadszal* vagy az *Aeneisszel* össze lehet vetni. A mi Gyöngyösink *Charicliája* regényes eposz,⁹⁰⁷ az ő Kemény János, erdélyi fejedelemről való írása⁹⁰⁸ nem annyira eposz, mint inkább történetírói munka. Nem akarok tovább haladni hasonló művek során, melyek bár hősöket és bátor tetteket zengenek nagyszerű dallal, mégsem tudtak fel-emelkedni az eposzi méltóságig. Az a közös bennünk más híres nemzetekkel, hogy egyetlen olyan költőnk sem termett, aki csak egyetlen költeményről, epikus dicsőségről lenne híres,

⁸⁹⁹ [Christoph Martin Wieland (1733–1813) német író.]

⁹⁰⁰ [Christoph Martin Wieland, *Cyrus*, Zürich, 1759.]

⁹⁰¹ [Christoph Martin Wieland, *Der gepryfte Abraham: Ein Gedicht in vier Gesaengen*, Zürich, 1753.]

⁹⁰² [Joost van den Vondel (1587–1679) holland drámaíró és költő, említett művei drámák: *Adam in Ballingschap*, Amsterdam, 1698; *Lucifer*, Amsterdam, 1661.]

⁹⁰³ [Lucas Rotgans (1653–1710) németalföldi író, említett műve: *Wilhem De Derde, door Gods genade, Koning Van Engeland, Schotland, Vrankryk En Ierland, Beschermer Des Geloofs Enz. In Heldendicht beschreven Door L. Rotgans*, Utrecht, 1698–1700.]

⁹⁰⁴ [III. Vilmos (1650–1702) angol király, előtte III. Orániai Vilmos néven holland helytartó, Rotgans előző jegyzetben említett művének főhőse.]

⁹⁰⁵ [Lucretia Wilhelmina van Winter (1722–1789) holland írónő, említett műve: *Germanicus. In zestien boeken*, Amsterdam, 1779.]

⁹⁰⁶ [Ez az érvelés hosszú múltra visszatekintő irodalomtörténeti toposz, l. Tarnai Andor, *A magyar irodalom-történeti hagyomány kialakulása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 65 (1961), 637–658.]

⁹⁰⁷ [Gyöngyösi István (1629–1704) magyar költő, említett műve: *Uj életre hozatott Chariclia, avagy a Chariclia ritka példájú, és az olvasásra kedvet adó historiájának némelly régi versek rongyából, és az olvasásra kedvet adó historiájának némelly régi versek rongyából, és azoknak sok fogyatkozásiból újabb, és jobb rendben vétele*, Lőcse, 1700.]

⁹⁰⁸ [Gyöngyösi István, *Porából meg-éledett phoenix, avagy a néhai Győrö Monostori Kemény Janos erdélyi fejedelemnek Lonyai Anna Aszszonnyal lévő házaságának, Tatár Országi rabságának, az török ellen viselt hadi dolgainak, és végre, hazája mellett vitézül le-tett életének, halála utánis élő emlékezete, az mellyet a magyar versekben gyönyörködőknek kedvékért ugyan magyar versekkel ennek előtte egynehány esztendővel irt vólt, és el-rongyollott első írásnak töredékiből most ujab le írással kisebb rendben vett Nemes Gömör varmegye vice-ispannya*, Lőcse, 1693.]

mint Vergilius. **142** A dánok között Johannes Ewald⁹⁰⁹ *Fortuna templomát*⁹¹⁰ alkotta meg, és heroikus tettekkel díszítette; melynek sikerültével Ádámot és Évát énekelte meg epikus formában,⁹¹¹ Milont,⁹¹² Klopstockot⁹¹³ imitálva több ötletében.

Lengyelországnak három nevezetesebb költője van, Rzewusky,⁹¹⁴ Sikorski⁹¹⁵ és Wołłowicz.⁹¹⁶ Oroszországból kettőt találtam, Vaszilij Tregyakovszkijt,⁹¹⁷ aki Télemakhoszt, és Mihail Heraszkovot,⁹¹⁸ aki a cseszmei tengeri csatát énekelte meg.

Hatodik fejezet. A komikus eposzról

A komikus eposz abban az értelemben, ahogyan én tárgyalni fogom, a későbbi évszázadok találmánya: egyetlen példányát sem találod meg ugyanis az antikvitásban. Mert Homérosz *Batrachomyomachiája*⁹¹⁹ állatokat, a komikus eposz viszont embereket mutat be. Valószínű azonban, hogy Homérosz ezen műve volt a fáklyavivő, melynek világánál a későbbi költők ama műveket megalkották, melyeket mi komikus eposzoknak nevezünk. Ha tehát valaki a *Batrachomyomachiát* ezzel a névvel akarná illeti, nem tiltakozom: nincs ugyanis olyan érvem, ami ezen megnevezéstől elhatárolódni kényszerítene. Részemről lehet komikus eposz az is, amelyik állatokat, az is, amelyik embereket szerepeltet, lehet általános, lehet csupasz és allegorikus. Am sorolják ebbe a kategóriába Homérosz *Batrachomyomachiáját*,⁹²⁰ Reineke *Rókáját*,⁹²¹ **143**

⁹⁰⁹ [Johannes Ewald (1743–1781) dán költő és drámaíró.]

⁹¹⁰ [Johannes Ewald, *Lykkens tempel. En Drom*, København, 1764.]

⁹¹¹ [Johannes Ewald, *Adam og Eva eller Den Ulykkelige Prøve : Et dramatisk Stykke i fem Handler med Mellem-Sange*, København, 1769.]

⁹¹² [John Milton l. 579. jegyzet.]

⁹¹³ [Friedrich Gottlieb Klopstock l. 540. jegyzet.]

⁹¹⁴ [Wacław Piotr Rzewuski (1706–1779) lengyel költő és drámaíró.]

⁹¹⁵ [Feltehetőleg József Sikorski (1720–1772) lengyel író.]

⁹¹⁶ [Antoni Erasm Wołłowicz (1711–1770) litván író és katolikus pap.]

⁹¹⁷ [Vaszilij Kirillovics Tregyakovszkij (1703–1769) orosz költő és filológus, említett műve: *Télemakhida*, 1766, amely François Fénelon *Les aventures de Telemaque* című művének orosz alexandrinokban megírt átdolgozása.]

⁹¹⁸ [Mihail Matvejevics Heraszkov (1733–1807) orosz költő, a moszkvai egyetem kurátora, legismertebb epikus műve a *Rosszijada* című eposza, 1771–1779, mely az 1552-es ostromot örökíti meg, melyben Rettenetes Iván elfoglalta Kazanyt. Említett elbeszélő költeménye: *Cseszmesszkij boj*, 1771. Çesme városa ma a török rivierán található, az itt feldogozott tengeri csata 1770. június 24-én az orosz–török háború (1768–1774) alatt az orosz flotta győzelmét hozta az oszmán flotta felett.]

⁹¹⁹ [*Batrachomyomakhia*, azaz *Békaegérharc* a 18. században Homérosznak tulajdonított, 303 soros görög vígeposz, a klasszika-filológia jelen állása szerint a kárirai Pigrész (Kr.e. 5. sz.) írta, többen kiseposz helyett az állatmesékhez közelítő műfajnak tartják.]

⁹²⁰ Ennek az ő elmésen kitalált háborújának, mely a békák és az egerek között támadt, és mindkét félnél nagy veszteségeket okozva dühöngött, számos tolmácsa van mind versben, mind prózában, akik közül leginkább kitűnik Jakob Balde, ügyes, képzett, és latinul igen termékeny költő. [Jakob Balde (1604–1668) jezsuita költő, említett átdolgozása: *Batrachomyomachia Homer, tubâ Romanâ cantata à Iacobo Balde, Societ. Iesv*, Ingolstadt, 1637.]

⁹²¹ Heinrich von Alkmar a XV. században német nyelven írta meg híres történetét Reineke Voss Rókájáról, melyről, hogy rövid legyen, nézd meg a német költők és prózaírók karaktereiről szóló, Berlinben 1781-ben megjelent, névtelen szerző által közzétett német könyvet. [A *Reynke de vos*, Lübeck, 1498 című, alnémet nyelven írott eposz a 16. században slágerré vált. Szerzőjeként-lejegyzőjeként Heinrich von Alkmar

Rollenhagen *Egerek és békák*ját,⁹²² Felix Lope de Vegaét,⁹²³ és termékeny elmék más hasonló fantazmagóriáit és játékait. Inkább azt kívánom elmondani, hogy az az eposz, amely állatokat szerepeltet komikus módon, allegorikus, és hasonlít az ezópuszi mesékhez; a másik fajta pedig, mely emberek cselekedeteit mutatja be, a valódi és eredeti komikus eposz. Kizárólag vagy majdnem csak ezekről kell itt szót ejtenem.

A komikus eposz tárgya egy jelentéktelen, apró emberi cselekedet; formája és szerkezete egyetemesen fenséges és heroikus; célja pedig a satíra. Az ilyenfajta költemény legnagyobb csábereje a cselekmény, vagyis tárgy és a forma közötti össze nem illés: mert ha ez a kettő nagyon különbözik egymástól, nevetségesség, nevetés és élc keletkezik. Mit is tesz elveszíteni egy hajfűrtöt,⁹²⁴ elmozdítani egy pulpitust,⁹²⁵ elrabolni egy vödört?⁹²⁶ Sem veszedelem, sem veszteség nincs akkora az ilyen költeményben, hogy akár félelmet, akár fájdalmat kellene érezni. A tárgya jelentéktelen és komikus. Ugyanakkor hallod azokat a költőket, akik e tárgyban fenségesebb harsonával zengtek, és látod, hogy a lelkek a legnagyobb megrázkódtatáson mennek át, háborúzni készülnek, összecsapnak férfiak és nők, csatákat, áldozatokat szenvednek el, és nem is tudom micsoda rettenetes jelenetek keletkeznek: a forma tehát heroikus. Az effajta költemény elnevezésében tehát megfelelő módon illeszkedik egymáshoz a komikus a heroikussal. Az egyetlen dolog, **144** ami ezt az eposzt megkülönbözteti, a tréfa. A komikus eposznak megvan a maga hőse: nem olyan, mint Akhilleusz, városok és népek dúlója, hanem olyan ifjanc, aki a vértől is visszaretten; aki nagy bátorsággal levág egy női fűrtöt. Tette a maga nemében jelentéktelen, de előadásának módját tekintve heroikus; vannak érzelmei, mégpedig sok és erős, de indítékaihoz egyáltalán nem illeszkednek. Nem akarok többet mondani, nehogy úgy tűnjék, hogy a költői génuszt, szellemet korlátozni akarnám.

(1470–?) azonosították, neve meg is jelenik Johann Christoph Gottsched népszerű kiadásában: *Heinrichs von Alkmar Reineke der Fuchs mit schönen Kupfern, nach der Ausgabe von 1498 ins Hochdeutsche übersetzt, und mit einer Abhandlung, von dem Urheber, wahren alter und grossen Werthe dieses Gedichtes, versehen von Johann Christoph Gottscheden*, Leipzig, Amsterdam, 1752. Az említett szakirodalom Heinrich von Alkmarról: [Karl August Kütner], *Charaktere deutscher Dichter und Prosaisten Von Kaiser Karl, dem Großen, bis aufs Jahr 1780*, Berlin, 1781, 59–61.]

⁹²² Georg Rollenhagen a XVI. században, *Froschmauser*; melyről ld. ugyanezen névtelen szerzőjű könyvet. [Georg Rollenhagen, *Froschmevser. Der Frösch und Meuse wunderbare Hoffhaltung. Der Frölichen vnd zur Weyßheit und Regimenten erzogenen Jugend zur anmutigen aber sehr nützlichen Lehr aus den alten Pöthen vnd Reymdichtern [...]* In Dreyen Büchern auff's neue mit fleiß beschrieben Zuvor in druck nie angangen, Magdeburg, 1595; a szakirodalom: [Karl August Kütner], *Charaktere deutscher Dichter und Prosaisten Von Kaiser Karl, dem Großen, bis aufs Jahr 1780*, Berlin, 1781, 105–108.]

⁹²³ Lope de Vega felvett név alatt, mint Tome De Bvrgvillos írta a *Gatomachiat*; melyről, ha hiányérzeted van, nézd meg F. I. Bertuch Magazin der Span. und Portug. Litteratur első kötetét. [Felix Lope de Vega Carpio (1562–1635) spanyol író említett műve: *La gatomaquia. Rimas Homanas Y Divinas: Del Licenciado Tome De Bvrgvillos, No Sacadas De Blioteca Ningvna, (que en Castellano se llama Libreria) sino de papeles de amigos y borradores suyos, Por Frey Lope Felix De Vega Carpio del Auito de san Iuan*, Madrid, 1634. Az említett folyóirat bevezetővel közli a vígeposz egy részletét: Friedrich Justin Bertuch, *Magazin der Spanischen und Portugiesischen Literatur*, 1 (1780–1782), 116–211.]

⁹²⁴ Alexander Pope, akiről ld. alább, *Rape of the Lock*, fodros hajfűrt, vagyis hajfodor, ha jobban tetszik, tincs elrablása. [Alexander Pope (1688–1744) angol költő, említett műve: *The Rape of the Lock*, London, 1714.]

⁹²⁵ Nicol. Boileau a *Lutrin*, *pulpitus* című mű szerzője. [Nicolas Boileau-Despréaux (1636–1711) francia író, esztéta, említett műve: *Le Lutrin, poëme heroï-comique de Boileau-Despréaux, traduit en vers latins, précédé d'un Discours préliminaire sur les auteurs qui ont traduit le Lutrin, par un ancien professeur d'éloquence*, Paris, 1767.]

⁹²⁶ Alessandro Tassonitól a *La Secchia Rapita*. [Alessandro Tassoni (1565–1635) itáliai író, említett, álneven megjelent műve: *La Secchia: Poema eroicomico d'Androvinci Melisone; Congli argomenti del can. Alber. Baris, Pariggi, 1622.*]

Az effajta kellemes és hamis költemény elméletéhez vedd figyelembe először: a komikus eposz részint az általános esztétikán, és különösen a nevetséges természetén, részint az epikus költészet tanán, melyet az imént összefoglalva kifejtettem, alapul. Másodszor: a költő génuszát és ízlését, hogy képes legyen ezen a terepen játszani és csintalankodni, kiemelkedő mintákkal kell alakítani; amihez az szükséges, hogy gondja legyen arra, hogy a művek közötti eltéréseket meg- és felismerje. A minták ugyanis, ahogyan a hőskölteményeknél látjuk, itt is sokfélék. Íme, hogy a sok helyett keveset mutassak be, a *Fürtrablás*ban⁹²⁷ az elmés szellem, igen finom szatíra az, ami a legédesebb gyönyörködést és bájt szüli. Ama bizonyos igen híres *Pulpitus*⁹²⁸ mind a játékot, mind a szatírárt annyival bátrabban műveli, hogy azon nevetni kell. Butler *Hudibras*⁹²⁹ mind a komikus tréfát, mind a szatirikus élcet maróbb gúnnnyal szórja, csiszol vele, mint az előzőek. Így hát különbözőek a komikus eposzok, eltéréseiket pedig teljes egészében ez a három dolog okozza: úgymint a komikai erő, a heroikus erő és a szatirikus élc. Ha ezekből akármelyiket növelik vagy csökkentik, más és más karaktert eredményez e mesterkedés. Továbbá eme komikus erőt, heroikus erőt és szatirikus élcet a jó költőnek tárgyához és szereplőjéhez kell igazítania. – Hátra van, hogy alkotókat soroljak fel. E foglalatosságomban azt a rendet és módot fogom követni, melyet a hőskölteményeknél, és csak a jelentősebbeket fogom megemlíteni, mégpedig röviden. 145

Hetedik fejezet. Kik a komikus eposzköltők?

Itáliaiak.

Durantes, vagyis Dante Alighieri⁹³⁰ Firenzéből elszabadulva nagy fantáziával alkotta meg művét az alábbi címmel: *Divina Comoedia*,⁹³¹ melyben saját útját költi meg a kárhozottak Poklán, a Purgatórium tüzén és a Paradicsomon át. Sok nevetséges és hamis dolgot tartalmaz; innen a 'comoedia' elnevezés. Mutatja alkotója fennkölt génuszát, teremtő szellemét; az itáliaiak annyira csodálták, hogy „isten”-nek nevezték, észre sem véve hibáit. Mindenekelőtt rémisztő a Pokol képe, Rimini hercegének⁹³² története, Ugolino⁹³³ halála. – Sokan vádolják, sokan védik, így aztán híres mű vált belőle. 1265-ben született.⁹³⁴ Lui-

⁹²⁷ [*The Rape of the Lock*, l. 924. jegyzet.]

⁹²⁸ [*Le Lutrin*, l. 925. jegyzet.]

⁹²⁹ [Samuel Butler (1613–1680) angol író, említett műve: *Hudibras: written in the time of the late wars*, London, 1663.]

⁹³⁰ [Dante Alighieri, eredetileg Durante Alighieri (1265–1321) itáliai költő, olasz és latin nyelven írta műveit.]

⁹³¹ [Dante Alighieri, *Divina Commedia*, Foligno, 1472. A mű 1307–1321 között íródott.]

⁹³² [Utalás a Paolo–Francesca epizódra. Dante a ravennai Francesca da Rimini (Francesca da Polenta) történetét dolgozta fel. Francesca Gianciotto Malatestának, Rimini hercegének a felesége, ám a herceg szerelmi légyotthon kapta öccsével, Paolóval, és megölte őket.]

⁹³³ [Ugolino della Gherardesca (1220 körül–1289) Donoratico grófja, egyben Dante Poklának egyik szereplője. A guelfek és ghibellinek hadakozása során az ellenfél fogságába esett, fiaival és unokáival együtt egy toronyba zárva halálra éheztek. Dante rá vonatkozó sorai úgy is értelmezhetők, hogy halála előtt evett gyermekei húsából.]

⁹³⁴ Dante legserényebb védelmezője az igen neves Mazzoni 1587-ből. A kiadásai gyakran újra és újra megjelennek. Egy névtelen szerző kommentárt és szatírárt csatolt józan fordulattal a luccai 1737-es kiadáshoz. Négyszáz rézmetszettel és jegyzetekkel bővített kiadás a neves Venturié és Volpié Velencéből 1758-ból, előtte a költő életrajzát közlik. Német prózában kiadta Bachenschwanz Lipszében, 1769-ben. Értelmezésének egy töredékét

gi Pulci⁹³⁵ epikus módon költötte meg Morgantész gigászt, akivel sok különféle hős közös tetteit meséli el, nem éppen nevetés és szatíra nélkül. 1432-ben halt meg.⁹³⁶ Ludovico Ariosto⁹³⁷ a *Lóránd*⁹³⁸ révén lett híressé, akit Angelica iránti túlzott szerelme olyan változékonnyá tett, hogy szinte egy labirintushoz hasonlónak kellett látszódnia. Oly hatalmas ebben a költészet, oly nagy a szatíra, oly mély az érzékletesség, azaz az aisthesis, **146** oly szépen kidolgozott az ékesszólása, hogy Itália legjobb költői között az első, vagy legalábbis a második helyre bizonyosan méltó. A költészetnek eme nemében mindenkit mást megelőz, és miként az itáliaiak szinte szentnek nevezik Tassot, úgy Ariosto isteni. 1474-ben született.⁹³⁹ Francesco Berni⁹⁴⁰ Pulci Morgantesét részben saját ötletéből, részben társa, Boiardo⁹⁴¹ példája nyomán, amit *A szerelmes Lórándban*⁹⁴² adott, folytatta, és elérte, hogy olyan lett az itáliaiak számára, mint az angoloknak Spenser,⁹⁴³ és a franciáknak Marotte.⁹⁴⁴ Ez az oka, hogy írásai hol ilyen, hol olyan, hasonló vérmérsékletű írók műveivel együtt szoktak megjelenni. Világra jött az 1540. esztendőben.⁹⁴⁵ Alessandro Tassoni⁹⁴⁶ halhatatlan nevet szerzett magának az *Ellopott veder*⁹⁴⁷ komikus eposz révén, melyben komoly

kiadta az igen tudós Jagemann. [Az említett kommentárok és kiadások: Jacopo Mazzoni, *Della difesa della Comedia di Dante: distinta in 7 libri; nella quale si risponde alle opposizioni fatte al discorso Jacopo Mazzoni*, Cesena, 1587; *Rimario di tutte le desinenze de' versi della Divina Commedia di Dante Alighieri*, ed. Giovanni Antonio Volpi, Padova, 1726; *Dante, con una breve e suSciente dichiarazione del senso letterale, diversa in piu luoghi da quella degli antichi comentatori*, 3 kötet, Lucca, 1732; Dante Alighieri, *Opere*, Venezia, Antonio Zatta, 1757–1758, 4 kötet, az életrajzi kommentárt Pompeo Venturi és Giovanni Antonio Volpi írta, 114 metszet, készítőik: G. Giampiccoli, J. Magnini, F. Rizzi, B. Crivellari, F. Fontebasso, G. Zompini, G. Schiavoni, G. F. Marcazzi; Dante Alighieri, *Die göttliche Komödie, Aus dem Italiänischen übersetzt und mit Anmerkungen begleitet von L. Bachenschwanz*, übers. Leberecht Bachenschwanz, Leipzig, 1767–1769. Christian Joseph Jagemann (1735–1804) német tudós könyvtáros, 1780 és 1782 között jelentette meg *Die Hölle* címen Dante művének *Inferno* részletéből készített metrikus fordítását.]

⁹³⁵ [Luigi Pulci (1432–1484) itáliai író, említett műve: *Morgante Maggiore Di Luigi Pulci Fiorentino*, Venezia, 1550.]

⁹³⁶ Nyelvezete bonyolult, tele van firenzei idiómákkal. Ritkul ez a fajta komikus eposz. [Pulci művét l. előző jegyzet. 1432-ben született, 1484-ben halt meg.]

⁹³⁷ [Ludovico Ariosto (1474–1533) itáliai író.]

⁹³⁸ [Ludovico Ariosto, *Orlando furioso*. Három eltérő kiadásban tette közzé: Ferrara, 1516; Milano, 1524 és Vinegia, 1535.]

⁹³⁹ Az Örjögő Roland gyakran és sikerrel, és szinte mindig rézmetszetekkel kerül kiadásra. Prózában Lemgóban jött ki 1778-ban Mavillon fordításában, versben pedig a neves Cl. Werthes adott jobb fordítást Bernben 1779-ben. [Az említett kiadások: *Ludwig Ariosto's von den Italiänern der Göttliche genannt wüthender Roland: ein Heldengedicht in sechsundvierzig Gesängen. Ins Deutsche übersetzt Jakob Mauvillon*, Lemgo, 1778; *L. Ariosts rasender Roland: aus dem Italiänischen*, übers. Friedrich August Clemens Werthes, Bern, 1778.]

⁹⁴⁰ [Francesco Berni (1497–1535) itáliai szatirikus költő, említett átdolgozása: *Rifacimento dell'Orlando innamorato*, Vinetia 1541.]

⁹⁴¹ [Matteo Maria Boiardo (1441–1494) itáliai reneszánsz költő.]

⁹⁴² [Matteo Maria Boiardo, *Orlando Innamorato*, Vinegia, 1527–1530. 1483–1495 között íródott.]

⁹⁴³ [Edmund Spenser (1552/1553–1599) angol költő, *The Faerie Queene*, London, 1590 című epikus műve a legismertebb.]

⁹⁴⁴ [Feltehetőleg Clément Marot (1496–1544) francia költő, *L'enfer*, Lyon, 1526 című allegorikus szatírája, vagy a *Le roman de la rose* kiadása miatt.]

⁹⁴⁵ Solus, Berni műve, amint olvasom, 1725-ben jelent meg Firenzében. [Orlando Innamorato, composto gia dal Sig. Matteo Maria Boiardo, conte di Scandiano, ed ora rifatto tutto di nuovo da Francesco Berni, Fiorenza (ma: Napoli), 1725.]

⁹⁴⁶ [Alessandro Tassoni l. 926. jegyzet.]

⁹⁴⁷ [*La Secchia rapita*, l. 926. jegyzet.]

dolgokat a tréfákkal, nagy dolgokat kicsinységekkel csodás mesterséggel vegyített. Ennek tárgyát a bolognaiak és a modenaiak által 1249-től tíz esztendőn át viselt háború⁹⁴⁸ adta; melyről azt beszéljük, hogy egy vödör, egy csekélység miatt robbant ki, és igen erőszakossá vált. Őt méltán nevezheted a költők Timonjának; amiként ugyanis az az athéni embergyűlölő az embereket, éppúgy ez a modenai a legjobb költőket, Homéroszt, Vergiliust, Dantét, Tassot és másokat engesztelhetetlen gyűlölettel gúnyolta.⁹⁴⁹ Művében olvasható egy epizód Endümionról és Lukréciaőről.⁹⁵⁰ Talán senki sem kamatoztatta a maga morózus természetét nála szerencsésebb módon. Távozott az élők sorából az 1635. évben.⁹⁵¹ Luigi Allamanni *Gironja* Ariosto kifinomult imitációja.⁹⁵² Lorenzo Lippi *Visszafoglalt Marmantilje* nagy lelkesedéstől és tehetségtől 147 duzzad.⁹⁵³ Niccolò Fortiguerra,⁹⁵⁴ aki 1735-ben szállt sírba, megalkotott egy komikus eposzt, és azt telerakta csodás eseményekkel, szatírával és nevetséges dolgokkal. A címe *Ricciardetto*, azaz a kis Richard, Nagy Károly lovagja és követője.⁹⁵⁵ Ariostot és Pulcit vette mintának jól felismerhetően. Külön epizódot kap Ferrago szerzetes és katona, aki emberséges, egyszersmind bűnös is. Vajon milyen karakter?⁹⁵⁶ Carlo Gozzi herceg is írt egy tréfás eposzt, melyben a 18. század szokásait szapulja.⁹⁵⁷

⁹⁴⁸ [A „Guerra della secchia rapita” néven ismert háborúskodás 1325-ben tört ki az itáliai Modena és Bologna között, és 12 éven át tartott. A casus belli az volt, hogy néhány modenai ellopott egy tölgyfavödört a bolognai főtérről. Az ellenségeskedés legnagyobb csatájában, a zappolinói ütközetben Modena győzött, a vödör ma is a modenai katedrális harangtoronyában látható. 1249 a fossaltai csata dátuma, amely a guelfek és ghibellinek háborújának egyik fontos epizódja, itt ugyancsak szemben állt egymással a két városállam.]

⁹⁴⁹ [Timon embergyűlölőtérről híressé vált ókori athéni polgár a Kr.e. 5. századból, akit Misanthroposnak, azaz embergyűlölőnek hívtak. Antiphanész komédiájában, Lukianosz dialógusban, William Shakespeare egyik színművében örökítette meg alakját.]

⁹⁵⁰ [Tassoni művében Scarpinel, a vak lantos éneklí el Diana / Szeléné és Endümion szerelmi románcának, illetve a római Lucretia (Tarquinius Collatinus felesége) meggyalázásának és halálának történetét.]

⁹⁵¹ Életrajzát és értelmezését megírta Salviani, Rossi és Muratori. Tassoni franciául olvasható, németül nem. A neves Schirach egy részletet lefordított [Gaspere Salviani, Pellegrino Luigi Odoardo Rossi, *Annotazioni alla Secchia-Rapita d'Alessandro Tassoni, in seguito delle già fatte da Gaspere Salviani, Pellegrino Rossi, Piacenza, 1738; Lodovico Antonio Muratori, Vita Di Alessandro Tassoni. Scritta Da Ludovico Antonio Muratori Bibliotecario Del Serenissimo Signor Duca Di Modena, Napoli, 1762; „La Secchia rapita”. Le Seau enlevé, poème héroïcomique du Tassoni, nouvellement traduit d'italien en français, par Pierre Perrault, Paris, 1678; Gottlob Benedikt von Schirach (1743–1804) helmstedti filozófia professzor az általa szerkesztett *Magazin der deutschen Critik* lapjain közölt fordításrészletet Tassoni művéből, 1 (1772):2, 1–11.]*

⁹⁵² *Giron il Cortese* először 1548-ban jelent meg. [Luigi Alamanni (1495–1566) firenzei költő, említett műve: *Girone Il Cortese Di Luigi Alamanni Al Christianissimo, Et Invittissimo Re Arrigo Secondo*, Vinegia, 1549.]

⁹⁵³ *Il Marmantile raquistato* szövege nehezen értelmezhető, mert egy régi firenzei nyelvjárásban íródott, és igen sok benne a proverbium. [Lorenzo Lippi (1606–1664) itáliai festő és költő, említett, álnéven megjelent komikus eposza: *Il malmantile racquistato, poema di Perlone Zipoli*, In Finaro, 1676.]

⁹⁵⁴ [Niccolò Fortiguerra (1419–1473) bíboros, katonai parancsnok és költő.]

⁹⁵⁵ [Niccolò Fortiguerra / Nicolo Carteromaco, *Ricciardetto*, In Parigi, 1738.]

⁹⁵⁶ Richardocsa (legyen szabad őt imígyen kicsinyíteni), akit a Szaracén Szűz szerelme elragadott, kinek nagybátyját megölte, a regények műfajához tartozik. Cselekményét a Mercuriusban németül a neves Heinse összefoglalta. [Ludovico Ariosto l. 937. jegyzet; Luigi Pulci l. 935. jegyzet; Wilhelm Heinse német fordítása: *Briefe über das italienische Gedicht, Ricciardetto, an Herrn H.J.*, Der Teutsche Merkur 1775, 4: 15–41; 10: 33–61; 12: 242–243.]

⁹⁵⁷ Az alábbi címet viseli: *Marfisa Bizarra*. [Carlo, Count Gozzi (1720–1806) velencei drámaíró, említett műve: *La Marfisa bizzarra. Poema faceto*, Firenze, 1772.]

Spanyolok.

Vajon a spanyolok vagy az angolok termékenyebbek a komikus eposz terén? – Örök kérdés marad. Ugyanis mindkét nemzetnek megvan a született és a kiművelt tehetsége az effajta költészethez; megvan nyelvük és beszédük ama állapota, mellyel egy komoly történetet nevetségesen, egy könnyed történetet pedig fenségesen, mintegy kothurnuszban tudnak előadni, és mindent, amit csak akarnak, tréfásan és hamisan. A spanyolok legkiválóbb műveit, melyek valóban számosak, vagy a regények között említem, vagy itt kerülnek felsorolásra, vagy pedig a szatírák között. Ezek ugyanis igen szoros rokonságban vannak egymással, és a komikus eposznak is, ahogyan jeleztem, megvan a maga meséje, helyszíne és iróniája. Félix Lope de Vega,⁹⁵⁸ akit a hősi eposzírók között már említettem, a Tomé de Burguillos álnév alatt írta meg a *Gatomachiát*,⁹⁵⁹ avagy a macskák háborúját, és még sok más, szerencsés ihlettel. Gabriel Álvarez de Toledo⁹⁶⁰ hasonló ötlettel, 148 bőbeszédűbben a *Burromachiát*,⁹⁶¹ vagyis a szamarak háborúját követte el. Ha valaki ezeket a műveket, mivel állatokról szól, a komikus eposzok osztályából kirekesztené, nem ellenkeznék vele. Én ugyanis ezekről ugyanolyan módon gondolkodom, mint amit Homérosz *Batrachomyomachiája* kapcsán megjegyeztem. Ha a tárgyat és az allegóriát nézed, nem komikus eposzok; de ha valódi jelentésüket tekinted, és az állatok képe mögé embereket értesz, szabadkozás nélkül nem tudod ezeket kizárni innen. Michael Cervantes de Saavedra⁹⁶² mindannyiukkal felér, kinek hőseit, *Don Quixottet*,⁹⁶³ kifoghatatlan szatirikusságát, oly tökéletes művészi tudását minden művelt ember ismeri. A költő célkitűzése nem annyira az, hogy a Lerma herceget, III. Fülöp főminiszterét,⁹⁶⁴ aki megvetette az ő viselkedését, szapulja. Inkább hogy elképzelt hősök csodás történetei kapcsán olyasfajtaképpen, ahogyan Lukianosz játszott az igaz történetekkel,⁹⁶⁵ vagy az itáliai Pulci a *Morgante*-ban,⁹⁶⁶ nemzete számára ismerős és oly drága történetekkel nevetésre ingereljen, és honfitársainak az ily nagy csodákat gyanakodva fogadók fantáziáját helyre igazítsa. Miután ezt az igen termékeny költőt ajánlottam, a többiek jobbat lesz mellőzni. Aki többet akar, forduljon az általam már korábban megjelölt, igen kiváló íróhoz, a neves Velasquezhez,⁹⁶⁷ vagy a *Bibliotheca Lusitana Historica* Didaci Barbosa Machado kötetéhez.⁹⁶⁸

⁹⁵⁸ [Félix Lope de Vega y Carpio l. 834. jegyzet. A Tomé de Burguillos álnevet többször is használta, szonettjeit ugyancsak ezen az álnéven adta ki.]

⁹⁵⁹ [*La gatomaquia*, l. 923. jegyzet.]

⁹⁶⁰ [Don Gabriel Patricio Álvarez de Toledo (1662–1714) spanyol költő, történész, teológus, a Spanyol Királyi Akadémia alapítótagja.]

⁹⁶¹ [Don Gabriel Patricio Álvarez de Toledo, *La Burromaquia*, Madrid, 1744.]

⁹⁶² [Miguel de Cervantes Saavedra (1547–1616) spanyol regény- és drámaíró.]

⁹⁶³ [Miguel de Cervantes Saavedra, *El ingenioso hidalgo don Quixote de la Mancha*, Barcelona, 1617.]

⁹⁶⁴ [Lerma hercege: Francisco Gomez de Sandoval y Rojas herceg (1550–1625) III. Fülöp spanyol király kegyence és minisztere, kiváló udvaronc, de igen rossz politikus volt. III. Fülöp (1568–1621) 1598-tól spanyol király.]

⁹⁶⁵ [Szamoszatai Lukianosz l. 327. és 330. jegyzet.]

⁹⁶⁶ [Luigi Pulci l. 935. jegyzet.]

⁹⁶⁷ [Luis José Velázquez de Velasco, *Geschichte der spanischen Dichtkunst*, Göttingen, 1769.]

⁹⁶⁸ [Diogo Barbosa Machado (1682–1772) portugál katolikus pap és irodalomtörténész, említett műve: *Bibliotheca Lusitana historica, critica, e cronologica: na qual se comprehende a noticia dos autores Portuguezes, e das obras, que compuserão desde o tempo da promulgação da Ley da Graça até o tempo presente por Diogo Barbosa Machado*, 1–4, Lisboa, 1741–1759.]

Angolok.

Edmund Spenser⁹⁶⁹ csodálatraméltó fordulatossággal szötte a sagák tündérkirálynőjének történetét.⁹⁷⁰ Samuel Butler,⁹⁷¹ akit már többször emlegettem, egy igen híres mű szerzője, mellyel korának függetlenjeit és fanatikusait, és Cromwell 149 pártját az igen elhíresült ifjú, Hudibras⁹⁷² személyében igen kemény kritikának tett ki.⁹⁷³ John Philips⁹⁷⁴ igen bájosan játékos művében, melynek a *Ragyogó fillér* címet adta; a szegény, falusi ifjút ez újra és újra gazdaggá és tehetőssé tette.⁹⁷⁵ John Gayt⁹⁷⁶ két dolog miatt hozom fel itt, először is a *Legyező*⁹⁷⁷ miatt, melynek megköltésében Venus és más istenek is szerepet játszanak; másodszor a *Trívia*⁹⁷⁸ miatt, amely a London város utcáin való sétálás művészetéről szól. Mindkettő humora eredetei, szelleme mozgó.⁹⁷⁹ Samuel Garth⁹⁸⁰ a *Szegények gyógyszerését*⁹⁸¹ komponálta meg, és hogy vajon a kuruzslók könyvét is meg akarta írni a szegényeknek? – nagy vita van erről londoni orvosok között. Boileau-t⁹⁸² imitálta; sok allegória, és kevés művészet jelenik meg nála. Leginkább az alvilágjárás ajánlható az utolsó könyvében.⁹⁸³ Alexander Pope⁹⁸⁴ neve örökkévaló, oly csodás invencióval hozta létre a *Fürtráblást*,⁹⁸⁵ e mindenütt ismert művet, melyben elmeséli, hogy egy igen ékes nő hajfürtyjének levágása hogyan adott okot két oly ragyogó családnak a viszályra és ellenségeskedésre. Élénk képek, ókori költők paródiája, csiszolt élcek, hamiskás szatírák, ötletes párbeszédek és az alkalomhoz illő allegóriák teszik vonzóvá e művet, és helyezik azt a megbecsülés első helyére. Pope életéről és műveiről a legjobban Warton írt.⁹⁸⁶

⁹⁶⁹ [Edmund Spenser l. 943. jegyzet.]

⁹⁷⁰ *The Fairy Queen* a címe az egykor nagy értékű műnek. A szerzője 1596-ban halt meg. [L. 943. jegyzet.]

⁹⁷¹ [Samuel Butler l. 929. jegyzet.]

⁹⁷² [Samuel Butler, *Hudibras: written in the time of the late wars*, London, 1663. A mű az angol polgárháború különféle pártjait jeleníti meg szatirikus módon, különösen Oliver Cromwell angol tábornokot (1599–1658) és követőit.]

⁹⁷³ Meghalt 1680-ban. [Samuel Butler l. 929. jegyzet.]

⁹⁷⁴ [John Philips (1676–1709) angol író, blank vers-ben írott burlesque epikus versét l. alább.]

⁹⁷⁵ *The Splendid Shilling*; mely könyv latinra fordítva jelent meg Oxfordban 1777-ben az alábbi címen: *Numus Splendidus*. A szerzője 1708-ig élt. [John Philips, *The Splendid Shilling. An imitation of Milton. Now first correctly publish'd*, London, 1705; említett anonim, angol–latin kiadása: *Nummus splendidus. With a translation into Latin hexameters*, Cantabrigiae, 1777.]

⁹⁷⁶ [John Gay (1685–1732) angol költő és drámaíró.]

⁹⁷⁷ [John Gay, *The fan. A poem. In three books. By Mr. Gay*, London, 1714.]

⁹⁷⁸ [John Gay, *Trivia, or the art of walking in the streets of London*, London, 1716.]

⁹⁷⁹ Az első címe: *The Fan*. Lib. III. A második címe: *Triuia, or the Art of walking the Streets of London*. 1732-ben halt meg. [A köteteket l. előző két jegyzet. John Gay l. 976. jegyzet.]

⁹⁸⁰ [Sir Samuel Garth (1661–1719) angol orvos és költő.]

⁹⁸¹ [Sir Samuel Garth, *The dispensary: a poem, in six canto's*, London, 1699.]

⁹⁸² [Nicolas Boileau-Despréaux l. 925. jegyzet.]

⁹⁸³ *The Dispensary*. 1718-ban temették el. [L. 980. és 981. jegyzet.]

⁹⁸⁴ [Alexander Pope l. 924. jegyzet.]

⁹⁸⁵ [*The Rape of the Lock*, l. 924. jegyzet.]

⁹⁸⁶ Owen Ruffhead az életrajzában említi, hogy két epikus költeményt dolgozott ki Popie, az egyiknek az *Alcander*, a másiknak a *Brutus* címet adta. Ez az életrajz Londonban jelent meg 1769-ben. Mindkettő cselekményét elmondja Christ. Gottl. Murr, Tom. I. Journal der Kunstgeschichte stb. 56 évet élt, 1744-ben halt meg. [Az említett életrajzok: Joseph Warton, *An essay on the writings and genius of Pope*, London, 1756; Owen Ruffhead, *The Life Of Alexander Pope, Esq. Compiled From Original Manuscripts; With A Critical Essay On His Writings And Genius*, London, 1769. A *Brutus*-ról l. 410–418., az *Alcander*-ről l. 25–26. Mindkét szöveg ismertetését l. Christoph Gottlieb Murr, *Von Pope's Heldengeschichte Brutus*, Journal zur Kunstgeschichte und zur allgemeinen Litteratur 1 (1775), 124–137.]

Bonell Thornton⁹⁸⁷ humortól duzzadó költő a toryknak és whigeknek nevezett pártok 150 csatáját írja le,⁹⁸⁸ hogy ki milyen védelmezője a monarchiának és a hierarchiának, mennyire jámborak vagy épp ridegek, senki sem tudta parádésabban bemutatni.⁹⁸⁹ James Beattie⁹⁹⁰ és John Mickle⁹⁹¹ is dicsőségesen kerülhetnek ebbe a felsorolásba.⁹⁹²

Franciák.

Nicolas Boileau-Despréaux⁹⁹³ a komikus eposz műfajában kiemelkedő író, ama híres mű szerzője, melynek címe *Pulpitus*.⁹⁹⁴ Ennek tárgya: Jacques Barrin a nagyméretű, és az énekek számára alkalmatlan helyen álló pulpituust elmozdította, a templom prefektusa azonban, Claude Auvry megparancsolta, hogy helyezze vissza. A dolog jelentéktelen: mégis, az ellentétek súlyosak, és hatalmas csata következik. Végül Themis oszlatja el a pereskedést. Semmi sincs, amiben ez a mű kívánnivalót hagyna.⁹⁹⁵ Az oly híres de Voltaire munkáját Jeanne d'Arcról,⁹⁹⁶ az orleans-i harcos leányról is meg kell itt említeni.⁹⁹⁷ Jean-Baptiste Louis Gresset⁹⁹⁸

⁹⁸⁷ [Bonnell Thornton (1724–1768) angol költő, kritikus.]

⁹⁸⁸ [Bonnell Thornton, *The battle of the wigs. An additional canto to Dr. Garth's Poem of the Dispensary. Occasioned by the disputes between the Fellows and Licentiates of the College of Physicians, in London. By Bonnell Thornton, M.B.*, London, 1768.]

⁹⁸⁹ Ld. Hübner Lexiconában. 1768-ban halt meg. [Reales Staats- und Zeitungs-Lexicon, hrsg. Johann Hübner, Leipzig, 1706.]

⁹⁹⁰ [James Beattie (1735–1803) skót költő és filozófus, híres elbeszélő költeménye: *The minstrel, or, the progress of genius. A poem. Book the first*, London, 1771.]

⁹⁹¹ [A vezetéknév emendálva: William Julius Mickle (1734–1788) skót költő, ismert elbeszélő költeményei: *Providence: or, Arandus and Emilec. A poem*, London, 1762 és *The concubine: a poem, in two cantos. In the manner of Spenser*, Oxford, 1767.]

⁹⁹² A kivételes költők életrajzát kivételes férfiak adták ki, két kivétellel, akiket utóbb megneveztem: ezek ugyanis, midőn ezeket írom, még élnek. A neves Johnson sok más szerző életrajzát megírta, és polgártársai között nagy elismerésnek örvend. Az ő példáján felbuzdulva a neves Warton az angol költészet történetét részben feldolgozta, részben pedig feldolgozni ígéri. [Samuel Johnson (1709–1784) angol író, lexikográfus, idevágó munkája: *The lives of the English poets and a criticism on their works. By Samuel Johnson*, Dublin, 1779–1781. Thomas Warton (1728–1790) angol költő és irodalomtörténész, említett műve: *The history of English poetry, from the close of the eleventh to the commencement of the eighteenth century to which in Bd. 1. are prefixed 2 dissertations: 1. On the origin of romantic fiction in Europe. 2. On the introduction of learning into England. 3. To this vol. is prefixed a 3. dissertation On the gesta Romanorum*, London, 1774–1806.]

⁹⁹³ [Nicolas Boileau-Despréaux l. 925. jegyzet.]

⁹⁹⁴ [Le Lutrin, l. 925. jegyzet.]

⁹⁹⁵ Boileau sok művet hagyott ránk, és sok kommentátort, kiadót serkentett munkára. Életrajzát sok próbálkozás után írásba foglalta a neves Schröckh. A Pulpituust német olvasóknak lefordította G. E. Müller 1738-ban. Latinra fordítva megjelent Párizsban 1780-ban. [Johann Matthias Schröckh, *Abbildungen und Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrten*, Leipzig, 1766, 2, 157–211; *Das Pult, in einem Heldengedicht*, Übers. G. E. Müller, Leipzig, 1738; *Le Lutrin, poëme heroï-comique de Boileau-Despréaux, traduit en vers latins, précédé d'un Discours préliminaire sur les auteurs qui ont traduit le Lutrin... par un ancien professeur d'éloquence. Par l'abbé D. Bizot et Neveu*, Paris, 1780.]

⁹⁹⁶ [Voltaire, François-Marie Arouet, *La Pucelle D'Orléans. Poeme Heroï-Comique*, Paris, 1755. Jeanne d'Arc l. 868. jegyzet.]

⁹⁹⁷ E mű kapcsán inkább C. H. Schmidre hallgassanak, mint rám. Ő a kötetének 136. oldalán: Anweisung der Vornehmsten Bücher in allen Theilen der Dichtkunst [Christian Heinrich Schmid, *Anweisung der vornehmsten Bücher in allen Theilen der Dichtkunst*, Leipzig, 1781, 136. „Die schluepfrigen Scenen, der Misbrauch der Religion, und die abscheulichen Kupfer haben ihm mit Recht Vorwurfe zugezogen.”]

⁹⁹⁸ [Jean-Baptiste Louis Gresset (1709–1777) francia költő és drámaíró.]

kacagtató a maga *Papagájában*,⁹⁹⁹ melynek mesélője egyik klastromból a másikba megy, és útja során átokmondást tanul. Befogadják egy vallásos házba; a Vesta szűzek komoly bűjttel akarják kivenni belőle az átkozódás gonosz tudományát. **151** Módszere eredményes volt; ezért bőséges lakomát kap. Úgy megterheli a gyomrát, hogy meg kell halnia.¹⁰⁰⁰ Junquières *Tyúkjá*¹⁰⁰¹ és Gresset *Papagája* a franciák számára bájos, jeles és zseniális alkotás, mindkettőt számos ékességgel telinek találom.¹⁰⁰² Cazotte kortársunk, aki az *Ollivier* révén¹⁰⁰³ vált híressé; hasonló Ariostóhoz, tele van csodákkal, szörnyekkel és mágusokkal.¹⁰⁰⁴

Németek.

A németeknél kivel kezdjem a sort? Olyan sokan vannak ugyanis, és olyan régóta, hogy bárkit nevezek meg elsőnek, és bármilyen listát állítok is össze, nem tudok eleget tenni mindenki ízlésének. A régieket nem érintem. Johann Christoph Rost¹⁰⁰⁵ és mások, akiket felemlíték, e század komikus költői közé sorolandók.¹⁰⁰⁶ Köztük egyedülállóan híres nevek: Johann Frid. Löwen,¹⁰⁰⁷ Frid. Will. Zachariä,¹⁰⁰⁸ Chr. M. Wieland,¹⁰⁰⁹ Johann Peter Uz,¹⁰¹⁰ Johann Jakob Dusch,¹⁰¹¹ Johann August Weppen¹⁰¹² és más hasonlók. Jobban ismerem az ő munkáikat, mint **152** más külföldiekét; és azt gondolom, a mi népünk közelebb áll hozzá-

⁹⁹⁹ [Jean-Baptiste Louis Gresset, *Vert-Vert*, Rouen, 1734.]

¹⁰⁰⁰ Gresset műveinek sok kiadása van, és 1778-ban halt meg. *Le Vert-Vert*, papagáj című művét a neves Götz 1750-ben németre fordította. Újabb fordítása született, úgy hallom, 1779-ben. [Jean-Baptiste Louis Gresset, *Paperle, in vier Gesängen aus dem Französischen*, übers. Johann Nikolaus Götz, Leipzig, 1750; *Der Papagei, eine Klostergeschichte*, übers. J. C. v. Zabuesnig, Augsburg, 1779.]

¹⁰⁰¹ [Jean-Baptiste de Junquières (1713–1786) francia költő és katona, említett műve: *Caquet-Bonbec, la poule à ma tante, poème badin*, Paris, 1763.]

¹⁰⁰² *Caquet-Bonbec*, Párizs, 1763. A tyúk, aki egyedül nőtt fel, gyakran hallva francia éneket, kíváncsi volt, mi lehet az, átrepült a falon, és a nemek különféleségét megtapasztalta. A szerzője él. [Vö. előző jegyzet.]

¹⁰⁰³ [Jacques Cazotte (1719–1792) francia író, említett műve: *Ollivier, poème*, s.l., 1763.]

¹⁰⁰⁴ A neves Schirach 1769-ben németre fordította. [Jacques Cazotte, *Ollivier: ein romantisch Gedicht, aus dem Französischen*, Halle, 1769. A fordító: Gottlob Benedikt von Schirach (1743–1804) német történetíró, újságszerkesztő.]

¹⁰⁰⁵ [Johann Christoph Rost (1717–1765) német költő.]

¹⁰⁰⁶ Ide tartozik preludiuma (Vorspiel), mely művészi, zseniális, elegáns, minden dicséretre méltó, ha a szereplőt, aki keserűen gunyoros, világosan bemutatná, és játékosabbra venné. [Johann Christoph Rost, *Das Vorspiel*, s.l., 1742.]

¹⁰⁰⁷ Töle van a *Walpurgisnacht*, és a *Marquise* stb. [Johann Friedrich Löwen (1727–1771) német költő és dramaturg. Említett művei: *Die Walpurgis-Nacht*, Hamburg, 1756; *Marquise* = Uő., *Schriften*, 3, Hamburg, 1765, 57–127.]

¹⁰⁰⁸ Pope legtermékenyebb versenytársa, kinek könyveit figyelni kell. Nincs ugyanis előbbre való, mint keveset szólni. [Justus Friedrich Wilhelm Zachariä (1726–1777) német író, fordító. Vigeposza: *Der Renommiste. Ein komisches Heldengedichte*, Stuttgart, 1744. Alexander Popel 1. 924. jegyzet.]

¹⁰⁰⁹ *Idris* és *Zenid*, és még több hasonló tárgyú cselekményeket költött Wieland. [Christoph Martin Wieland (1733–1813) német költő, említett műve: *Idris (und Zenid). Ein Heroisch-comisches Gedicht, Fünf Gesänge*, Leipzig, 1768.]

¹⁰¹⁰ A vágy győzelme; melyről nézd meg Schmidet, *Catalogus Poetarum*. [Johann Peter Uz (1720–1796) német költő, említett műve: *Sieg des Liebesgottes: Eine Nachahmung des Popeschen Lockenraubes*, Stralsund, Greifswald, Leipzig, 1753. Christian Heinrich Schmid, *Biographie der Dichter*, 2, Leipzig, 1770, 304–318]

¹⁰¹¹ *Der Schooshund* stb. [Johann Jakob Dusch (1725–1787) német író, említett műve: *Der Schooshund*, Altona, 1756.]

¹⁰¹² (Liebesbriefe) Szerelmes levelek a művének címe, melyen ezen levéltípus eredetét, hagyományát és erényeit epikus és komikus módon is leírja. [Johann August Weppen (1741–1812) német író, hivatalnok, említett műve: *Der Liebesbrief, ein komisches Gedicht in 4 Gesängen*, Göttingen, 1778.]

juk, mint más, távolabbi népekhez. Moritz August von Thümmel¹⁰¹³ sok szép dologgal híressé tett történetét *Wilhelmine*-ről, melyet 1766 óta, amikor először kiadta, láthattuk, többször is kinyomtatták és francia nyelvre is lefordították.¹⁰¹⁴

¹⁰¹³ [Moritz August von Thümmel (1738–1817) német szatíráíró.]

¹⁰¹⁴ [Moritz August von Thümmel, *Wilhelmine, oder der vermählte Pedant*, s.l., 1764; *Wilhelmine, poème héroïcomique*, Leipzig, 1769.]

NEGYEDIK KÖNYV. A RUSZTIKUS KÖLTÉSZETRŐL

Első fejezet.

Ez a költészeti műfaj a falusiak életét mutatja be. Falusiak alatt itt elsősorban mindenfajta pásztornépeket, úgymint kecskepásztorokat, juhásztorokat és csordásokat értek; továbbá aratókat, kaszálókat, szőlősgazdákat, konyhakertészeket, halászokat, vadászokat, csónakosokat, és mindenkit, aki ide sorolható. Az ő életterük a városon kívül eső vidék, ahol erdők, mezők, hegyek és tisztások, források és folyamok, gyümölcsösök és legelők, kertek, szőlők, juhok és kecskék, nyájak és csordák, halak és vadállatok vannak; Pan, Silenus, faunok, szatírok, Amor, különféle erdetű nimfák és más istenek és mezei istennők, Diana, Pales, Silvanus, Flora, Pomona, Aristaeus¹⁰¹⁵ ... Ezek között forgolódnak a falusiak, és vagy földműveléssel foglalkoznak, vagy a nyáját legeltetik, vagy halászattal, vadászattal tartják fenn magukat. Hogy rövid legyek, a fentiek mellett végzett tevékenységeik továbbá a dalok, versengések, fogadások, dícséretetek, panaszok, **153** gyász, öröm, jóslatok, kérdések, egyszerű rejtvények. E költészeti nem falusi szereplőit tehát bemutattam, de nem mutattam be annak természetét. A mi falusi embereinknek nincsenek különféle tereik, sem különféle korszakaik, sem pedig különféle szokásaik. Az ő régiójuk nem valamiféle barbár, műveletlen, elrettentő vidék, amelyet Észak jeges sarkán láthatunk; sem nem megégett, sivár, homokos vidék, mely csak alig néhány embert és állatot tud eltartani; hanem egy jótékonyabb éghajlattal megáldott tartomány. Ez sem a dühöngő tél keserű kegyetlenségétől, sem a nap elviselhetetlen melegétől nem szenved; a tél nem annyira fagyos, hogy féljék haragját; a hőség nem annyira forró, hogy folytonos szellőjárás ne enyhítené. Jobban mondva: örök tavasz és termékeny ősz uralja. E falusiak hazája Arkádia,¹⁰¹⁶ vagy Szicília;¹⁰¹⁷ az ókorban Mezopotámia,¹⁰¹⁸ melyet a mi pátriárkáink birtokoltak, vagy e földekhez hasonló vidék. – E költészeti nem ideje és korszaka valóságos: nem ama képzeletbeli idő, mikor úgy mondják, kutyák és nyulak, oroszlánok és szarva-

¹⁰¹⁵ [Az említett latin–görög mitológiai lények: Pán – a pásztorok kecskeszarvú, kecskelábú istene; Szilénosz – Pán fia, sokarcú isten, Dionüszosz nevelője; faun (latin) / szatír (görög) – kecskelábú, felül ember alakú lények, az érzékiség és a szatirikus temperamentum megtestesítői; Amor – a görög Erősz megfelelője, a szerelem istene; nimfák – természeti tájhoz kötődő, alacsonyabb rendű istennők; Diana – a görög Artemisz megfelelője, a vadászat és a hold istennője; Pales – a legelők védőistenei; Silvanus – az erdők és majorságok latin istene; Flora – a görög Khlórisz megfelelője, a tavasz és a virágzás istennője; Pomona – a gyümölcsök római istennője; Arisztaios – Apollón és Kúréné fia, a vadászat, állattenyésztés istene.]

¹⁰¹⁶ [Arkádia: eredetileg Peloponnészosz középső, hegyvidéki területe, nevét Arkász királyról kapta, mitikus uralkodója Pelasgosz. Pán isten hazájaként, a Heszperiszek kertjének egyik lehetséges színhelyként emlegetik a mitológiában, Vergilius eclogáinak köszönhetően a pásztoridillek gyakori színhelye. Magyarországi kortárs értelmezéséhez l. Csokonai Vitéz Mihály és Kazinczy Ferenc vonatkozásában az ún. Arkádia-pör, Pál József, *Az Arkádia-pör ikonológiai vonatkozásairól*, Irodalomtörténeti Közlemények, 89 (1985), 498–507.]

¹⁰¹⁷ [Szicília szigete a szürakuszai Theokritosz pásztoridilljeinek köszönhetően vált jellegzetes bukolikus színtérré.]

¹⁰¹⁸ [Mezopotámia elsősorban Bión szmürnai és Moszkhosz szürakuszai, de Alexandriában tanuló pásztorköltő révén ált jellegzetes bukolikus színtérré.]

sok együtt heverték, sólyom a gerlicével együtt dalolt, a galamb együtt sírt a madarással;¹⁰¹⁹ nem ama korszak az, amikor mag nélkül nőttek a virágok, s a gyümölcs munka nélkül, mikor tejjel és mézzel folytak a folyók.¹⁰²⁰ A rusztikus költészet korszakát úgy határozom és állapítom meg, melyben minden dolog tekintetében bőség volt, már-már a fényűzésig, béke és nyugalom, ókori emberek, közel a természethez, egyszerűek, őszinték, nyíltak, szabadok és 154 vidámak, és nagyrészt ártatlanok; e korban a biztonság lágy pihenését élvezték a népek.¹⁰²¹ Finomak ezek a dalok, és olyan emberi cselekvéseket képeznek le, melyek természetesek, kedvesek és bájosak. A bonyodalmakat és keserveket, ha vannak, okosan elrejtik, a szokások elleni vétségeket, ha csekélyek és ritkák, mint a hazugságok, cselek, csalások és hasonlóak, nem rosszallják, ami viszont nagyon az emberi természet ellen van, azt kizárják: gyilkosságokat, rablásokat, súlyos vétkeket nem tűrnek.¹⁰²² E költészeti nemet, amelyet így írtam le, és rusztikus költészetnek neveztem, hogy kiterjedését minden vidékre kitágítsam, mások *pásztori* költészetnek nevezik. Egyrészt mivel a pásztorok minden más falusi népnél inkább szokták e költemények tárgyát adni; másrészt mivel még manapság is sokkal gyakrabban jelennek meg az ilyenfajta költeményekben más falusiaknál. És mivel a pásztorok között a legelső a csordások, e költészeti nemre ezt a kifejezést alkalmazzák ama rang alapján, mely a pásztorok között a nyájak értéke szerint a legkiválóbbnak jár. Azok a pásztorok számítottak valóban a legtisztességesebbeknek, és a többiek között a legértékesebb embereknek, akiket csordásoknak nevezünk: innen fakad a *bucolica*¹⁰²³ elnevezés, melyet a rusztikus költészet műalkotásaira is alkalmaztak, és elkezdtek őket pásztori éneknek és bukolikus költészetnek nevezni. A többi, ilyen tárgyú műalkotást, ha az ókoriak tekintélyét és szóhasználatát követjük, *idyllionnak* vagy *eclogának* nevezzük. Az Εἰδύλλιον¹⁰²⁴ egy bizonyos tárgy rövid, miniatűr képét jelenti, és úgy tűnik, azért nevezték így ezt a fajta költeményt, mert ez nem hősokeket, nem királyokat, nem nagy és fenséges tetteket, nem tragikus cselekményeket, hanem alacsonyrendű és szerény pásztorokat, falusiakat, az ő egyszerűségüket, nyájukat, gulyáikat 155

¹⁰¹⁹ Íme kutyák és nyulak együtt! Az árnyékban együtt fekszik a szarvas az oroszlánnal; a remegő gerlével együtt énekel a sólyom, és az ölyvvel együtt sír a galamb stb. Tarquin. Galluzzi. [Tarquinio Galluzzi (1574–1649) itáliai jezsuita költő. Idézett sorait l. *Carminum libri tres*, Paris, 1619, 14.]

¹⁰²⁰ A tavasz örök volt, és a nyugodt szellő langyos fuvallataival simogatta a mag nélkül sarjadt virágokat. Majd termést hozott a föld aratás nélkül. – A folyókban hol tej, hol nektár folyt. Ovid. L. I. Met., mások más hasonló dolgokat költöttek. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 1, 107–111.]

¹⁰²¹ Ovid. L. I. Met. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 1, 99–100.]

¹⁰²² Marmontel, Fraguier, St. Mard, Genest és Schlegel. [A pásztorok költészetéről l. Jean François Marmontel, *Poétique Française*, 2, Paris, 1763, 483–504.; Claude François Fraguier, *Dissertation sur l'élogue*, Paris, 1736; Toussaint Rémond de Saint-Mard, *Reflexions sur la poesie en general, sur l'eglogue, sur la fable, sur l'élegie, sur la satire, sur l'ode et sur les autres petits poèmes, comme sonnet, rondeau, madrigal, &c : suivies de trois lettres sur la decadence du goût en France*, La Haye, 1737; Charles-Claude Genest, *Dissertations sur la poésie pastorale, ou de l'idylle et de l'eglogue*, Paris, 1707; Gottlieb Schlegel, *Abhandlung von den ersten Grundsätzen in der Weltweisheit und den schönen Wissenschaften, mit einer Vorrede über das Studium der Weltweisheit*, Riga, 1770.]

¹⁰²³ βουκολῆω 'ökröket legeltetek', a βοῦς, 'ökör', és a κῶλον 'étel' szóból; βουκόλος 'ökörpásztor'; βουκόλιον 'ökörnyáj'. [A latin kifejezésnél – bubulci 'csordások' – is működik az etimológia a „bucolica” kifejezés felé, magyarul ezt nem lehet visszaadni.]

¹⁰²⁴ [Εἰδύλλιον 'képecske', Theokritosnál szerepel először műfajmegjelölésként (idyllium) a pásztorokról szóló, dramatizált, verses életképeire.]

és mezőiket ábrázolja.¹⁰²⁵ Az ἐκλογία¹⁰²⁶ a szó sajátos jelentését tekintve bizonyos fajtájú dolgok válogatását jelenti; ezzel a megnevezéssel a Vergilius mintáját¹⁰²⁷ követő rusztikus költeményeket szoktunk jelölni. Akár mert a költészet ezen szegmense a többtől több okból is különbözik; akár mert nem minden falusi minden cselekedetét, csupán az egyszerűeket és jobbakat számlálja elő. Akár mert Maro, akinek az ilyesfajta megnevezés megtetszett, több, a falusi életről komponált költeménye közül a jobbakat kiválogatta, és csak azokat hozta a nyilvánosság, az emberek tekintete elé; végül akár mert azt akarta jelezni ezzel a szóval, hogy saját rusztikus Múzsája nem olyan, akit a durva tömegben láthatunk: itt hirtelen indulatból több kiejthető, de átgondolva mindegyik érvényes.¹⁰²⁸ A legújabb verzió az, amit Giulio Cordara¹⁰²⁹ alkotott meg. Ő egy példa nélkül való katonai Árkádiát hozott létre, melyből eltávolítva a falusiakat, katonák hűségéről, veszélyekről, bátorságról és lelkiállapotukról beszélgetve ragyogóan, elegánsan, természetes módon kerülnek bemutatásra hat eclogában.¹⁰³⁰ Akik aeglogáról beszélnek az Αἰγλόγη szóból, a kecskékre utalnak, azokról szólnak; ezeket kecskéseknek nevezzük tehát.¹⁰³¹ Mindkét elnevezést, az idillt és az eklogát felváltva használják a költők, vagy mert nem látnak közöttük különbséget, vagy mert ha látnak is, azt csekélynek gondolják, aminthogy valóban csekély különbség is ez: az idillekben több kép van, az eklogákban több élet és cselekmény. Ezért én a magam szóhasználatában nem fogok semmilyen különbséget tenni közöttük. **156** Nem tudom itt megállni, hogy emlékeztessen olvasóimat, a rusztikus élet e költészete bizonyosfajta édességgel bír, és az emberi természettel nagymértékben egybecseng. Van valóban valamiféle titokzatos és velünk született erő bennünk, amely ehhez az ártatlan, eredeti gyönyörűséghez vonz nemcsak minket, akik szellemi vonzalmat érzünk iránta, hanem azokat a komor és vad embereket is, akik ellene szegülnek és gúnyolják azt. És amint az égre, és ama örök tűzű csillagokra senki sem tud feltekinteni valamiféle rejtett döbbenet és áhitat nélkül; úgy vélem, éppígy lehetséges, hogy az alantabb fekvő világnak eme birodalmát, a vidék javait és gyönyörűségeit az öröm bizonyos hallgatag csengése és érzése nélkül nem nézhetjük. Őseink nemzetsége a vidékről származott; a fák voltak árnyas tetőik, és a levelek, a csillagoktól átragyogott görbe gallyak a róluk csüngő gyümölcsökkel nagyobb nyugalmat nyújtottak az embernek, mint az arannyal, gyöngyökkel rakott mennyezet. Ez vonz minket, innen származunk, saját eredetünkön csügünk: semmi-

¹⁰²⁵ εἶδος 'forma, alak, kinézet', az εἶδω 'látok' igéből. Az εἶδος, vagy εἰδέα εἰδύλλιον ige a grammatikoszoknál kicsinyítő alak. Nem titkolom, hogy ezen elnevezés felett nagy viták voltak; Heinsius, Donatus, Casaubon, le Brun és még mily sokan mások szóltak hozzá! [*Theokritu eidyllia, kai epigrammata; Omnia cum interpret. Lat. Acc. Josephi Scaligeri, Isaaci Casauboni, Danielis Heinsii in Theocritum*, ed. Daniël Heinsius, Joseph Justus Scaliger, Isaac Casaubon, Heidelberg, 1603; Daniël Heinsius, *Danielis Heinsii emendationes et notae in Theocriti Idyllia bucolica*, Heidelberg, 1603; Aelius Donatus, *Vita Vergilii*; Isaac Casaubon, *Theocriticarum lectionum libellus*, s.l., 1596; Laurent Le Brun, *De bucolico carmine dissertatio* = U6, *Vergilius Christianus*, Paris, 1641, 3–14.]

¹⁰²⁶ [ἐκλογία ógörög, 'válogatás'.]

¹⁰²⁷ [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*.]

¹⁰²⁸ Ἐκλέγω 'válogatok', ἐκλέλογα az ige mediális alakjának befejezett múlt ideje, ahonnan az augmentum elhagyásával keletkezik az Ἐκλογία.

¹⁰²⁹ [Giulio Cesare Cordara (1704–1785) itáliai jezsuita író, történész.]

¹⁰³⁰ Saggio di Egloghe Militari. Alexandriában, 1780-ban. Ugyanaz a Giulio Cordara, aki Joseph Jouveny után folytatta a Jézus Társaságának, azaz a jezsuitáknak a történetét. [Giulio Cesare Cordara, *Saggio di Egloghe Militari*, Alessandria, 1780; U6., *Historia Societatis Jesu, Pars Sexta*, Roma, 1750; Joseph de Jouveny, *Historia Societatis Iesu*, Roma, 1710.]

¹⁰³¹ Αἶξ szül, αἰγός nőstény kecske.

lyen nem, kor, időszak vagy nemzet nem mentes e törvényszerűség alól. Magamat illetően íme, itt a bizonyíték: ahányszor Horatiusnál a falusi élet ama természetes képen merengek – Boldog az, aki távol az ügyesbajos dolgoktól, mint a halandók első nemzetsége, az ősi földéken ökreit terelgeti –,¹⁰³² vagy amikor az édesen gyönyörködtető pásztorokhoz térek Theokritosnál¹⁰³³ és Marónál,¹⁰³⁴ akár szellemem szabad bolyongása és a fantázia révén erdőkön, mezőkön bolyongok, szükségképp feloldódom a gyönyörben, és az élet eme oly boldog módját leplezetlen irigységgel sóvárgom.

Második fejezet. A rusztikus költészet tárgyáról és szerkezetéről

Az idill vagy ekloga tárgya vagy tiszta, **157** mikor falusi személyeket vezet elénk, vagy allegorikus, mikor városi emberek öltik fel vidékiek szerepét. Ámbár ez az utóbbi sem nem természete, sem nem célja a rusztikus költészetnek, inkább invenció, költői mesterkedés. Ami a tárgyat illeti, akár tiszta, akár allegorikus, háromféleképp tárgyalhatja a költő; vagy elmeséli azt, mint legfőképp az epikus költők; vagy elrejtőzhet, és adja magát, mintha a falusi szereplőit nézné és kihallgatná, mint a drámaírók; vagy pedig ő maga is beszél, és a vidéki szereplőket is beszélteti felváltva. Az első költemény neve legyen narratív ekloga, a másodiké drámai vagy cselekvő ekloga, a harmadiké vegyes: láthatjuk, hogy Vergiliusnál ezek a csoportok pontosan megjelennek. A pásztorok cselekedeteit és érzelmeit szereplők közbeékelése nélkül mutatja ki a második, negyedik, hatodik és tizedik ekloga; maguk a vidékiek beszélnek egymás között az első, harmadik, ötödik és kilencedikben; mindkét mód keveredik a hetedik és nyolcadik eklogában, mert ezekben hol a költő, hol a pásztorok beszélnek. Lássuk végül az ilyenfajta költemény szerkezetét.

Az idill teste olyan tagokból áll össze, melyekről az általános költészettanban azt állítottam, hogy mindenfajta történet alkotói. A rusztikus költeményeknek megvannak a maguk elbeszélésmódjai, képei, melyek dísztelenek és egyszerűek, megvannak a maguk párbeszédei, ráismerési fordulatai, de nem sok, és nem igazán váratlan vagy csodás: a bonyolult, improvizatív véletlenek távol állnak ugyanis a falusi lélettől. Megvannak a maguk kitérői és kihagyásai, de rövidek: mivel ugyanazon emberek elméje egy és ugyanazon időben nem tud sokfelé figyelni. Vannak isteni beavatkozások, de sokkal szokatlanabbak, mint másutt: megvannak ugyanis a maguk szokásai, nem olyan kiműveltek és csiszoltak, mint amit a városban vagy az udvarban látunk; de nem is olyan rettenetesek és parasztosak, mint amit a mi korunk vidéki emberei preferálnak. Megvannak a maguk mondatbéli sajátosságai, de komorság és méltóság nélkül valók; mert ki keresné vidéken, ahol mindent a legteljesebben eltölt az egyszerűség, a bőséget, a nagyságot **158** és a fenségest? Végül megvannak e költészeti nemnek és a vidékieknek a maguk karakterei, akiket sehonnan másunnan, csak az effajta emberek lakta tájból, az ő idejükből és természetükből kell vennünk: az egész költemény szerkezetének ezek köré kell épülnie. És hogy utoljára megemlítsem: ezek az emberek archaikusak, de nem embertelenek; egyszerűek, de józan értelem, nyílt szellemiség és időnként bizonyos csalafintáság jellemzi őket; jeleket kapnak és jósolnak; a múltbeli eseményeket

¹⁰³² [Quintus Horatius Flaccus, *Epodon liber*, 2, 1–4.]

¹⁰³³ [Theokritosz (Kr.e. 310/305–245) szürakuszai görög költő, az egyik legfontosabb ókori bukolikus szerző.]

¹⁰³⁴ [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*.]

mellőzik, hogy a jövőbeliekről énekelhessenek; nyersek, de épek és érzékenyek; szabadok, de nem rablók, nem vérengzők és nem istentelenek; vidámak, de javarészt ártatlanul; mezei népek mind, de nem tipikusan. Mert bár őket ugyanolyan természetűnek ugyanolyan körülmények között élőknek, ugyanazon korban és ugyanazon vidéken élőknek képzeljük el, mégis szükséges beiktatni különbséget a szerepek, érzések, kötelességek és cselekedetek révén; hiszen ezáltal nyeri el az ecloga saját formáját és változatosságát. Mint azt már fentebb kifejtettem, a vidék különféle szerepeket kínál fel; melyek akárcsak a városi emberek esetében, különféle lelki indulatoknak és hányattatásoknak nyitnak teret, azzal az egy különbséggel, hogy a városi emberek érzelmei örvénylőbbek és hevesebbek, a vidékieké nyugalmasabbak és mérsékeltbbek. Van a mi mezőinken πάθος,¹⁰³⁵ van szerelem és barátság, vágy, remény, öröm, gyűlölet, félelem, szomorúság, gyász, irigység és harag. Sőt, egyedi szívbeli érzéseket tárhat fel a költemény, mint Theokritosznál a Küklopszban a 11. idill,¹⁰³⁶ Vergiliusnál Corydonban a második ecloga.¹⁰³⁷ A lelkek nagy felbolydulásait, emberek féktelen vágyait, gyászos eseteket és mindenfajta borzasztó történetet a vidéki élet nyugalmatól, eme oly boldog béke öletől teljes mértékben tartunk távol: tragikus, és ennél fogva nem ide tartozó dolog, amikor a pásztor ama fiatal ajtaja előtt, aki megvetette szerelmét, felakasztja magát.¹⁰³⁸ Szerencsésebbek az eredendő Természet fiai; **159** semmint hogy látványukat ily gyászos helyzetben elviseljük. Ha a cselekmény allegorikus, és halljuk a vidékieket, akik királyok temetéséről, tomboló polgárháborúkról és hasonló, fenségesebb dolgokról beszélnek egymás között, ezt olyan módon kell mérsékelni, hogy a falusi élet egyszerűségét ne haladják meg. Ha pedig egy eklogában egy előkelőbb vagy hősi személy megjelenik, ne neveztesék meg, és egy pásztori megszólítás révén fedjük el nevét; és ügveljen rá a költő, hogy ne hordja magasan az orrát a pásztorok előtt.¹⁰³⁹ Ha így történik, lehet a rusztikus dal politikai, katonai, születésnap-i köszöntő, dicsőítő költemény, gyászdal vagy himnusz. Végül amit a legjobbnak tartok a kivitelezésben, hogy kerüljük az egyszerűség megsértésének veszélyét: ha a vidékiek megszokott hangnemétől elütő, abból kiemelkedő modorban kell megszólalni, akkor a megszólaló szerepe legyen Silvanusé,¹⁰⁴⁰ vagy más kisebb istensége.¹⁰⁴¹ Általános, vagyis hitelt érdemlő legyen a cselekmény, a rusztikus köntöshöz illő, és érvényesüljön a

¹⁰³⁵ [πάθος l. 781. jegyzet.]

¹⁰³⁶ [Theokritosz, *Κόκλωψ* (*Eidyllia*, 11.).]

¹⁰³⁷ [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 2.]

¹⁰³⁸ Theokritosznál, Idyll. XXIII. Ő maga ifjúkorában majdnem meghalt, amikor ráomlott Cupido szobra. [Theokritosz, *ἐραστής* (*Eidyllia*, 23.).]

¹⁰³⁹ René Rapin, Gabriel Le Jay, Genest, Bodmer stb. sok dolgot tettek hozzá ennek tudományához. [René Rapin (1621–1687) francia jezsuita író, pásztorköltményei és értekezése: *Eclogae Sacrae. Cum dissertatione de carmine pastorali*, Paris, 1659; Gabriel François Le Jay (1657–1734) francia jezsuita író, pásztorjátéka: *Timandre*, Paris, 1700; Charles-Claude Genest (1639–1719) francia egyházi író, pásztorköltészetéről szóló értekezése: *Dissertations' sur la poésie pastorale, ou de l'Idylle et de l'Eglogue*, Paris, 1707; Johann Jakob Bodmer (1698–1783) svájci filológus, *Neue Critische Briefe über gantz verschiedene Sachen*, Zürich, 1749 – visszatérő téma Theokritosz bukolikája, ami nagy hatással volt Gessner idillköltészetére.]

¹⁰⁴⁰ [Silvanus az erdők és majorságok római istene.]

¹⁰⁴¹ Vergilius mikor Pollio Saloninushoz akarta volna korának boldogságát visszavezetni egészen a szibillai könyvektől, kitalálta az éneklő Silenust. Van ugyanis, ahogyan Platón Lakomájában látjuk, egy mély és összeszedett bölcsességgel bíró istenség Szilenusz néven. Úgy gondolta, hogy erdőkben él, és sokakhoz szólhat nagy dolgokat isteni szája, mely tehát erdei és misztikus egyben. [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 6. Szilénosz a dionüszoszi thiausz köréhez tartozó kisebb istenségek egyike, kinek egyénisége az idők során folyamatosan változott. Platón *Szimposzionjában* Dionüszosz nevelőjeként szerepel.]

szabály: az idill legyen rövid! Meredek dolog ugyanis, és igen veszélyes több ezer verssoron át sértetlen lábbal keresztülsétálni; ezalatt az egyszerűség és ama természetközeli báj, és egyéb erények, melyeket itt meg akarunk honosítani, könnyen megsérülnek. Emiatt a legjobb bukolikusok, úgy tűnik, rövidek, és falusi módra tömörök.

Ha az én rendszerező összefoglalásom alapján valaki Vergiliusra tekint, azt fogja gondolni, hogy a legnagyobb Költőt **160** hibán kaptam, mivel *Silenus*ában,¹⁰⁴² *Pollioban*¹⁰⁴³ és *Gallusban*¹⁰⁴⁴ olyasfajta dolgok is megtalálhatók, melyek nagyobb műveltséget, és az ekloga másfajta értésmódját követelik meg. Továbbá felhozhatná ellenem a franciák közül Segraist,¹⁰⁴⁵ és másokat is e híres műfaj réjtéről és mezejéről, melyeknek nem vált kárára egy csipet nemességgel és pompával meghinteni a rusztikus költeményt, és isteneket felléptetni beszélőkként. Én úgy hiszem, ezek nincsenek híján sem némi tudatlanságnak, sem némi gondatlanságnak e költészeti nem irányában. Vergilius pedig bizonyosan némi licenciával tért el a szabálytól, amikor előre bocsájtotta: Szicíliai Múzsák, kissé nagyobb dolgokról énekelünk most!¹⁰⁴⁶ Nem minden csalit gyönyörködtet, sem nem minden alacsonynövésű hangabokor. És nem tekintendő rögvest hibának, amit az egyéb példák mutatnak, ha időnként a falusi tudatlanság vegyülni látszik a városias műveltséggel. Ezek ugyanis a tárgyi változatossággal az unalmat csökkentik, és beiktatva – nem alkalmatlan módon – magasabbrendű tárgyakat, az olvasók együttérzését kívánják elnyerni; ebben vezérként követi Theokritoszt, akinek idilljei nem teljes mértékben rusztikusak. Én azonban mégis inkább azt kívánom, hogy az eredeti vidéki nyílt egyszerűségnél maradjon a bukolikus költő, mint hogy elhagyva a mezőket és erdőket a városokba, a tudomány körébe vigye át pásztorait; vagy, ami ugyanilyen, hogy a városokból kölcsönözzön falusiakat.

Harmadik fejezet. A rusztikus költészet dikciójáról

Itt nekem nem szabad elvek nélkül csaponganom: a rusztikus dikció erényeiről meghatározott terminusok mentén fogok gondolkodni, és azokat a jobb memorizálás kedvéért számozással fogom segédletként ellátni. Tehát: I. Az ekloga bármely nemzet nyelvén íródhat. (Én ugyanis nem kötöm a poétikámat a latin nyelvűséghez.) Egyszerű **161** dikciót követel, és tisztát, mely a beszéd eredendő integritását és tisztaságát mutatja meg. Akkor lesz ilyen a dikció, ha egyrészt az egyes szavak, másrészt a körmondatok összeszerkesztése eredeti, minden sallangtól mentes, díszítettség, tetszetősség, pompa nélküli; őszinte, bájos és teljesen természetes. Vergilius pásztorai olyan takarosan és tisztán beszélgetnek az erdők árnyékában, mint Augustus az udvarban, és a legragyogóbb latinok Rómában: mert a nyelvük azonos. De Theokritosz múzsája rusztikus és pászori, ámbár Quintilianus ítélete szerint¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴² [Szilénosz (vö. előző jegyzet), Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 6. szövegben szerepel]

¹⁰⁴³ [Caius Asinius Pollio (Kr.e. 76–Kr.u. 5) római tiszt, politikus, író, a veteránok letelepítése során megmentette Vergilius birtokát, ő ajánlotta Maecenas figyelmébe is. Vergilius hozzá írott eklogája: Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 4., de említésre kerül a 3. eklogában is.]

¹⁰⁴⁴ [Gaius Cornelius Gallus (Kr.e. 70–Kr.e. 26) római tiszt, költő, szónok, szintén szerepe volt Vergilius birtokának megmentésében. Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 6. és 10., az utóbbit Vergilius neki ajánlotta.]

¹⁰⁴⁵ [Jean Regnault de Segrais (1624–1701) francia költő, az akadémia tagja. Lefordította franciára Vergilius *Aeneis*-ét és *Georgica*-ját. Pásztorokölteménye: *Athys, poème pastoral dédié à S.A. R. Mademoiselle*, Paris, 1653.]

¹⁰⁴⁶ [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 4, 1.]

¹⁰⁴⁷ [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 10, 1, 45.]

nemcsak a fórumot, de a várost is elborzasztja, mégis őszinte, és a fenti erényekkel teljes. E tekintetben tudni kell, hogy vidéki beszéd Görögországban különbözött a várositól. Theokritosz a dór dialektust használta idilljeiben, mintegy az ilyesfajta költemények számára a legalkalmasabbat, amit az első pásztorok, akik Diana dicséretét ünnepelték verseikkel Sziciliában,¹⁰⁴⁸ alkalmazhattak valószínűleg. A beszédmód ekkora eltérése a latinoknál nem volt jellemző; ezért jegyezheti meg Probus, hogy latinul nehezebb bukolikus verseket írni, mint görögül.¹⁰⁴⁹ – II. Metaforák, allegóriák, hasonlatok, összevetések a mezei dolgok köréből kerüljenek ki, különösen ha fenségesebb a tárgy; akkor ugyanis egyfajta félelem és kényszeresség adódhat hozzá, hogy a vidéki emberek egyszerűsége a jelesebb tárgy által nehogy túlságosan előtérbe kerüljön. Így énekel Tityrus:

„Eddig a Róma nevű városról én, Meliboeus,
Azt hittem botorul, csak ilyen, mint ez, hova nyájunk
Zsengéjével olyan gyakran bemegyünk, mi juhászok.
Mint a kutyahez csöpp kölykét, gödölyéhez az anyját:
Hozzámérni kicsit már én így szoktam a nagyhoz.
Ámde az ott minden város közül úgy kimagaslik,
Mint ahogyan ciprusfa kékény-bokrok sűrűjéből.”¹⁰⁵⁰

Amikor pedig istenéről beszél, vajon milyen képet használ? Nem teszi őt fenségessé, **162** nem helyezi őt tiszteletet követelő méltóságba, nem dörög, nem villámlik, nem szórja háborúk dühödt viharát, hanem: „Néki köszönhetem én, hogy – lásd – ez a csorda csatangol, / És hogy e réti sipon dalaim kedvemre buzognak.”¹⁰⁵¹ Megvan a pásztoroknak a csak rájuk jellemző beszédmódjuk; sok hasonlatot halmoznak, melyekben ígéket nem használnak, és melyekkel lelki érzéseiket fejezik ki: „Repkény nem oly ragyogó, nem oly édes a hyblai mézfű, / Mint Galatéa, a Néreus-lány, ez a hószínű hatyú!”¹⁰⁵² Mindeközben törekednek a dalok szimmetriájára, mint itt:

φοιτῆς δ' αὐθ' οὕτως, ὅκκα γλυκὺς ὕπνος ἔχη με,
οἴχη δ' εὐθὺς ἰοίσα, ὅκα γλυκὺς ὕπνος ἀνῆ με.¹⁰⁵³

¹⁰⁴⁸ [Sziciliát a Kr.e. 8. században gyarmatosították a görög bevándorlók. Artemisz / Diana tisztelete gyorsan meghonosodott is, az Ortygia nevű félszigetet tartották szent területének, ehhez kapcsolódik a Vergilius 10. eklogájának első sorában megidézett Arethusa mítosza is.]

¹⁰⁴⁹ [Marcus Valerius Probus (Kr.u. 50–105) római grammatikosz, Vergilius-komentátor. Az említett megjegyzését l. *Vergilius cum commentariis et figuris. P. Vergilii Maronis Bucolica, Georgica etc.*, s.l., 1522, fo. XXXIII.]

¹⁰⁵⁰ [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 1, 19–25. Lakatos István fordításában.]

¹⁰⁵¹ Vergiliusnál, Ecl. I. [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 1, 5–6. Lakatos István fordításában.]

¹⁰⁵² Ugyanő, Ecl. VII. [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 7, 37–38. Lakatos István fordításában.] Ama elbájolóbb syracusai költő XI. idilljében: ὦ λευκὰ Γαλάτεια stb. [„gyönyörű Galateia” – Theokritosz, *Κόκλωψ* (11. idill), 19. Guzmics Izidor fordítása.] Több található Ovidiusnál, Lib. XIII. Met. Polyphemus küklópsz énekében: Hó a fagyal, de fehérebb vagy, Galatea, fagyalnál, / réteknél virulóbb, karcsúbb, mint szép magas éger, / kristálynál ragyogóbb, vidorabb gyöngéd gödölyénél, / simább, mint kagyló, mit a víz simogat szakadatlan, / nyáron az árnyéknál, kívántabb télen a napnál, / almánál nemesebb, a platánnál messzirelátzóbb, / jégnél tündöklőbb, ért szőlő nincs ilyen édes, / lágyabb vagy te aludttejnél és hatyúi tollnál, / s mint patakos kertek, szebb vagy, jaj, csak ne szaladnál. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 13, 789–797., Devcséri Gábor fordításában.] Ellentétjére több példát látsz ugyanitt.

¹⁰⁵³ Theokr. Ugyanabban az idillben. [„Csak mikor álom nyom, járulsz e helyre, 's elillantsz / Vissza szaladva, mihent szememet felelerszti az álom” – Theokritosz, *Κόκλωψ* (11. idill), 22–23. Guzmics Izidor fordítása.]

III. Az ismétlés alakzatát más költői művek kapcsán tárgyaltuk, mint a díszítésre, erőre, lelki ráhatásra vagy lelki megindításra, vagy épp összeszedettség előidézésére alkalmas eszköz; itt pedig fordított rendben az egyszerűség és a mesterkéletlenség növelésére szolgál. A költemény folyamatosságát megszakítani nemcsak szabad, de, ha a közbevetés alkalmas módon történik, nem kevés báj ad, mint ez: „Fújd, mely a Maenaluson felesel, fuvolám, a felejtőt!”¹⁰⁵⁴ és: „Hozd haza, versem, a városból, ó hozd haza Daphnist!”¹⁰⁵⁵ IV. A rusztikus költőknek lehetőségük van megszokottnak lenni, vagy ἄδύνατα,¹⁰⁵⁶ azaz olyan dolgokat halmozni, melyek semmi módon nem lehetségesek, és azokat akár megerősíteni, akár tagadni. Ebben a mesterfogásban, amint már korábban a hasonlatok kapcsán **163** tanítottam, a beszéd tárgyát kölcsönözzük a földekről, erdőkről, folyamokról. Sosem fognak visszatérni a folyamok a saját forrásaikhoz, nem élnek meg a halak a száraz parton; barlangokat a vadak, legelőt a nyájak, bűvármadarak a vizet sosem fogják kerülni; a méhek sosem mondanak le a mézgyűjtésről, sem galamb a fészkeről, sem gerlice a társáról, sem prédájáról a farkas, sem bogyról a kecske; lehetetlen, hogy tavasszal hallgassanak a madarak, nyáron a tücskök ... de ezeket és hozzájuk hasonlókat előbb látnánk, semmint hogy ez vagy az megessék vagy ne essék meg.

„Hát a hamar gímszarvas előbb legelészik a légben
És a homokban a hab halakat hamarébb hagy el árván
S inni előbb fog a Tigrisből germán, az Ararból
Párthus, hontalan egymásnak bebolyongva határát,
Hogysem az ő képét keblemből én kitöröljem.”¹⁰⁵⁷

Így szól Tityrus, pontosabban Vergilius saját, Augustus Caesar iránti hajlandóságáról, és tanúsítja, hogy a kapott jótéteményre örökké emlékezni fog. De talán át kellene gondolni, hogy nem haladta-e túl a paraszti egyszerűséget és elmét, hogy a parthusok és a germánok legtávolabbi határvidékei, melyet abban az időben a Tigris és az Arar uralt,¹⁰⁵⁸ eszébe jutnak, tud róluk. Itália vidéki népei lehetetlen, hogy ne tudták volna ezt? Megeshet, hogy ennek az eklogának a tárgya allegorikus, melyben a Költő rejtőzik Tityrus személye mögött, ez esetben bármekkora műveltséget meg kell engednünk számára. Ha ezek nem tetszenek, azt meg kell hagynom, hogy lehetetlen, amit akartam, ezen a módon megfelelően kifejezni. – V. Néha élni szoktunk itt körülírásokkal, és a megszokott szavak helyére természetes, de egyszersmind rusztikus kifejezéseket teszünk. Az estébe hajló napról mondja Vergilius: „Ím a tanyák tetején távol füst száll fel azonban, / És a magas bérceknek már hosszabbodik árnya.”¹⁰⁵⁹ VI. Leírásokat, képeket, ikonizmusokat nem szeretnék hiányolni; ha ugyanis a források, **164** ligetek, tisztások, árnyak, pásztorsípok, serlegek, juhok, kecskék és más rusztikus dolgok a saját színeikkel és formáikkal kerülnek ábrázolásra, csodálatosan kedvesek és bájo-

¹⁰⁵⁴ [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 8, 21. Lakatos István fordításában.]

¹⁰⁵⁵ Virg. Ecl. VIII. [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 8, 68. Lakatos István fordításában.] és Theokritosznál Id. I. Ἀρχετε βουκολικας Μουσας Φιλας, ἀρχιτι ἀοιδας. [„ἀρχετε βουκολικᾶς, Μοῖσαι φίλαι, ἀρχετ' ἀοιδᾶς” – „Kezddjete, édes Múzsáim, szép pásztori dalba!” Theokritosz, *Θύρσις*, (1. idill), 63. Kerényi Grácia fordítása.]

¹⁰⁵⁶ ἄδύνατα: ógörög kifejezés, 'lehetetlen dolgok'.

¹⁰⁵⁷ [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 1, 59–63. Lakatos István fordításában.]

¹⁰⁵⁸ [Tigris: az ókori Mezopotámia két fő folyójának egyike, ma Törökországból ered, torkolata Irakban van. Arar: a franciaországi Saône folyó ókori latin elnevezése.]

¹⁰⁵⁹ [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 1, 82–83. Lakatos István fordításában.]

sak lesznek. Theokritosnál az első idillben látom a serleget¹⁰⁶⁰ olyan hiteles és bájos formában ábrázolva, hogy gyakorta úgy tetszik nekem, mintha kezembe fognám és forgatnám azt. Leírása sok szóval történik, de egyiket sem találtam semmitmondónak vagy unalmasnak; bár megengedem, hogy a pásztorköltők időnként nagyon alkalmas módon az idő múlása céljából, hiszn az időnek a legelőkön a pásztorok számára nem lehet nagy becse, sok szóval és színnel lefesthessenek egy-egy dolgot. Ugyanezt a serleget kevesebb vonással felvázolva láthatjuk a III. ecloga latin bukolikájában.¹⁰⁶¹ VII. Osszejönnek néha a pásztorok véletlenszerűen, vagy előre megbeszélve, és vagy szerelem, vagy gyűlölet hatására, vagy éneklés miatt, vagy a nyáj miatt, vagy más okból szócsatába kezdenek. Díjként mindkét fél pásztor-sípot, bárányt, serleget vagy egyéb mezei kincset ajánlott fel a győztesnek; versengtek dalban és rejtvényekben; egyik a másiknak felelt egymást ütő mondatokkal, hasonló verssorokkal úgy, hogy egyenlőnek, vagy még jobbnak látsszon. Akkor a bírő, akit kölcsönös egyetértéssel választottak, kimondta az ítéletet. Αμοιβαιον¹⁰⁶² a neve az ilyen jellegű énekeknek, amit a latin így fejezett ki: „Váltva vitázzon a vers, a caména vigad, ha vitáztok.”¹⁰⁶³

Negyedik fejezet. A rusztikus költészet eredetéről

A rusztikus költészet eredetéről annyira sok és bizonytalan feltételezést látok, hogy egyiket sem fogom érinteni, kivéve ha úgy gondolom, hogy az én célkitűzésemre nézve valamiféle hasznót ad, vagy világot vet. Összefoglalásukat adom bevezetésképp, **165** de nem az én szavaimmal. Vannak, akik úgy vélik, Diana spártai pásztorai¹⁰⁶⁴ énekeltek először ilyet, midőn istennőjüknek a háború miatt, melyet abban az időben a perzsák hoztak rá Görögországra,¹⁰⁶⁵ nem tudtak szűzek által a szent szokás szerint áldozatokat bemutatni. Mások azt tartják, hogy Oresztész¹⁰⁶⁶ e daltípus megalkotója, akár részben maga, részben Diana pásztorai által énekellette; abban az időben, mikor Scythiából menekülve, Szicíliában bolyongva Püladesszal, a barátjával, mivel az Istennő képmását elrabolták, az ő oltára előtt Iphigenia atyja által feláldoztatott.¹⁰⁶⁷ Mások a Nomioszi Apollónak, vagy Mercuriusnak, e pásztori isteneknek tulaj-

¹⁰⁶⁰ [Theokritosz, *Θύσις*, (1. idill), 27–56.]

¹⁰⁶¹ [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 3, 36–44.]

¹⁰⁶² [Αμοιβαιον görög kifejezés, 'feleletetés, dialógus', inkább a tragédiák párbeszédeire alkalmazzák.]

¹⁰⁶³ [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 3, 59. Lakatos István fordításában.]

¹⁰⁶⁴ [Artemisz a vadászat és a Hold görög istennője, az ókorban Spártában ünnepélyes szertartásokat tartottak a tiszteletére az Artemisz Limnaia templománál, mivel a Spárta alapját jelentő négy falu szövetségét Artemisz Orthia kultusza erősítette meg, legfőbb ókori görög kultushelye azonban az epheszoszi Artemiszion volt.]

¹⁰⁶⁵ [A görög poliszok és a perzsa birodalom közötti háborúk időszaka Kr.e. 499–449.]

¹⁰⁶⁶ [Oresztész a görög mitológiában Mükéné királyának, Agamemnónnak az egyetlen fia, aki Apollón parancsára atyja halála miatti bosszúból megölte anyját, Klütaimnéstrát. Később Mükéné, majd Spárta királya lett.]

¹⁰⁶⁷ [Oresztész csak úgy szabadulhatott az anyja megölése miatt őt üldöző Erinnuszöktől, ha Tauriszból ellopja és Mükénébe viszi Artemisz szobrát. Barátjával, Püladesszal megérkezve ide, kiderült, hogy az istennő papnője a nővére, Iphigenia, akit atyjuk feláldozott a trójai hadjárat sikeréért, de az istennő elragadta. A törvény szerint a papnőnek fel kell áldoznia az idegeneket, mivel azonban a testvérek egymásra ismernek, az istennő szobrával együtt megszöknek mindhárman Tauriszból.]

donítják, midőn Admétosz nyáját legeltették.¹⁰⁶⁸ Megint mások Libernek,¹⁰⁶⁹ a nimfák, szatírok és más efféle istenségek fejedelmének tulajdonítják feltalálását, mivel legelőbb nekik tetszett meg a rusztikus dal. Újfent mások Pánért¹⁰⁷⁰ kardoskodnak. Úgy mint Scaliger,¹⁰⁷¹ Le Brun,¹⁰⁷² Le Jay,¹⁰⁷³ Sulzer¹⁰⁷⁴ és hasonlók. A vélemények e tarkaságából sokan ezt szűrik le: abban nincs ellentmondás közöttük, hogy rusztikus vagy arkádiai énekek feltalálása vagy a Peloponnészoszon történt, vagy a szíciliaiknak tulajdonítandó. Véleményem szerint a a pásztori és rusztikus ének mindenfajta költészeti faj között a legősibb: a rusztikus életmód volt az emberi faj számára a legősibb, ahonnan mi, késői és végső utódok, folyamatos fejlődés után kiemelkedtünk. Nekem úgy tűnik, hogy mezei ősatyáink a dalokat és a dallamokat eltanulták egyrészt a természet sugallatából, ajándékából, másrészt a madarak dallamaiból, a szél és a fák véletlenszerű suhogásából. Ők midőn békében és tartós nyugalomban kevesen hatalmas vidékeket birtokoltak, minden dologban, nemcsak a szükséges és hasznos dolgokban, hanem a kellemes dolgokban is feles mértékben bővelkedtek csekély erőfeszítéssel. E szerencsés boldogságuk ösztönözte őket legjobb és legkegyesebb Teremtőjük dicsőítésére, és hogy saját boldogságukat az édes nyugalomban elkezdjék megénekelni. Abban kételkedni, még ha nagyon akarnék is, nem tudnék, hogy ezt a rusztikus műzsát nem messze kell keresnünk az emberiség eredetétől; és hogy minden korszakban, **166** sokkal Theokritosz előtt is voltak mezei szerelmek, versengések, mesélések, és pásztori dalok, nyersebbek talán, amilyenek általában a dolgok kezdeti, növekedési változatai lenni szoktak. Mi, mivel a régebbi és jobb példáktól az idő múlásának méltánytalansága megfosztott minket, a rusztikus költészet atyjának Theokritoszt¹⁰⁷⁵ nevezzük, éppoly teljes joggal, mint Aiszóposzt¹⁰⁷⁶ az állatmesék, Pindaroszt¹⁰⁷⁷ a líra, Homéroszt¹⁰⁷⁸ az eposz atyjának; és a bizonytalan időszak helyett a biztosan ismertre támaszkodunk. A rusztikus költészet tanulmányozására több dokumentumot is kínálnak igen szorgos és bölcs mesterek, Pope,¹⁰⁷⁹ Batteux,¹⁰⁸⁰ Fontenelle,¹⁰⁸¹ Heinse,¹⁰⁸² Rapin,¹⁰⁸³

¹⁰⁶⁸ [A görög mitológia szerint Apollón az arkádiai pásztorok körében különleges kultusznak örvendett, erre utal a Nomiosz, azaz 'pásztor' mellékneve. Püthón megölése miatt kilenc évig szolgált Admétosz, Pherai királya szolgálatában gulyásként. Hermész ugyan nevezhető pásztoristennek, de nem kapcsolódik Admétosz történetéhez.]

¹⁰⁶⁹ [Liber / Dionüszosz a bor és a mámor istene, a nimfák és szatírok (l. 1015. jegyzet) gyakori követői.]

¹⁰⁷⁰ [Pán l. 1015. jegyzet.]

¹⁰⁷¹ [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 150–155.]

¹⁰⁷² [Laurent Le Brun, *De bucolico carmine dissertatio* = Uő, *Vergilius Christianus*, Paris, 1641, 3–14.]

¹⁰⁷³ [Gabriel François Le Jay / Franciscus Lejajus, *Bibliotheca rhetorum praecepta et exempla complectens*, I, Paris, 1725.]

¹⁰⁷⁴ [Johann Georg Sulzer, *Hirtengedichte*, In: *Allgemeine Theorie der schönen Künste*, I, Leipzig, 1771, 345–349.]

¹⁰⁷⁵ [Theokritosz (Kr.e. 310/305–245) szürakuszai görög költő, az egyik legfontosabb ókori bukolikus szerző.]

¹⁰⁷⁶ [Aiszóposz (Kr.e. 620–564) ógörög fabulaköltő.]

¹⁰⁷⁷ [Pindaros (Kr.e. 522/518–442/438) ógörög ódaköltő.]

¹⁰⁷⁸ [Homérosz (Kr.e. 8. sz.) ógörög eposzköltő.]

¹⁰⁷⁹ [Alexander Pope, *A Discourse on Pastoral Poetry* = *The Poetical Works of Alexander Pope*, London, 1777, 5–149.]

¹⁰⁸⁰ [Charles Batteux, *Elémens de littérature, extraits du Cours de Belles-Lettres*, 1, Paris, 1773, 51–96.]

¹⁰⁸¹ [Bernard Le Bovier de Fontenelle, *Poesies pastorales, avec un traité sur la Nature de l'Eglogue, et une Digression sur les Anciens et les Modernes*, Paris, 1708.]

¹⁰⁸² [Daniel Heinse / Heinsius, *Theokritu, Moschu, Bionos, Simmii ta heuriskomena. Theocriti, Moschi, Bionis, Simmii, quae extant: Cum Graecis in Theocritum Scholiis & Indice Copioso: Omnia studio & opera Danielis Heinsii*, Heidelberg, 1604 és *Emendationes Et Notae In Theocriti Idyllia Bucolica*, Leiden, 1603.]

¹⁰⁸³ [René Rapin, *Eclogæ Sacrae. Cum dissertatione de carmine pastoralis*, Paris, 1659.]

Zernitz,¹⁰⁸⁴ Dusch,¹⁰⁸⁵ Genest,¹⁰⁸⁶ Fraguier,¹⁰⁸⁷ Heyne,¹⁰⁸⁸ Ramler¹⁰⁸⁹ és Schlegel,¹⁰⁹⁰ Mendelssohn,¹⁰⁹¹ Bodmer,¹⁰⁹² Jacobi,¹⁰⁹³ Marmontel,¹⁰⁹⁴ Sulzer.¹⁰⁹⁵ – Egyébiránt nem tartom szükségesnek tovább gyarapítani, terhelni ezt a kis értekezést; egyrészt mert ők már leírták, másrészt mert a rusztikus költészet természete is így követeli, és ezt eddigi összeállításomban kifejtettem. Márpedig ha ehhez az áttekintéshez hozzávesszük a híres írók rusztikus költeményeit, lehetetlen, hogy annak szabályai ne világosodjanak meg élesebben, és az ízlésformálás ezáltal nem legyen csiszoltabb.

Ötödik fejezet. A rusztikus költők képei

Héberék.

Senki előtt sem lehet ismeretlen, hogy a héber pátriárák eleinte pásztori életmódot folytattak, és a maguk aranykorának boldogságát, játékaikat, nászait és gyászait énekkel ünnepelték, miközben a mezők magánya meditatáló dalokra is ösztönözte őket. A Bírák könyvében olvasuk, hogy az a szokás terjedt el Izraelben, és ezt meg is őrizték, hogy egy év eltelte után összejönnék **167** Izrael költő leányai, és a galadita Jefte leányát¹⁰⁹⁶ siratják felváltott énekekkel négy napig.¹⁰⁹⁷ A héberék ezen példáját követték, úgy vélem, a fóníciaiak és az egyiptomi nők, akik a héberékkal szomszédos népek voltak, és Adóniszt¹⁰⁹⁸ szokták megénekelni egy-fajta nemes bukolikus dalformában.¹⁰⁹⁹ A régi énekesek e szokását felelevenítették egy idő után Dávid, Salamon és Izaiás, akik igen jeles dalszerzők voltak. Mert mi is szerepel gyak-

¹⁰⁸⁴ [Christian Friedrich Zernitz, *Versuch in Moralischen und Schäfer-Gedichten, Nebst dessen Gedanken von der Natur und Kunst in dieser Art der Poesie*, Hamburg, 1748.]

¹⁰⁸⁵ [Johann Jakob Dusch, *Briefe zur Bildung des Geschmacks: an einen jungen Herrn von Stande*, 5, Leipzig und Breslau, 1771.]

¹⁰⁸⁶ [Charles-Claude Genest, *Dissertations' sur la poésie pastorale, ou de l'Idylle et de l'Eglogue*, Paris, 1707.]

¹⁰⁸⁷ [Claude François Fraguier, *Dissertation sur l'éclogue*, Paris, 1736.]

¹⁰⁸⁸ [Christian Gottlob Heyne, *P. Virgilii Maronis Opera, Varietate Lectionis Et Perpetua Adnotatione Illustrata*, A Chr. Gottl. Heyne. Accedit Index Vberrimvs, Lipsiae, 1767.]

¹⁰⁸⁹ [Karl Wilhelm Ramler, *Einleitung in die schönen Wissenschaften. Nach dem Französischen de Hr. Batteux, mit Zusätzen vermehrt*, 1, Leipzig, 1769, 351–464.]

¹⁰⁹⁰ [Gottlieb Schlegel, *Abhandlung von den ersten Grundsätzen in der Weltweisheit und den schönen Wissenschaften, mit einer Vorrede über das Studium der Weltweisheit*, Riga, 1770.]

¹⁰⁹¹ [Moses Mendelssohn, *Ueber das Erhabene und Naïve in den Schönen Wissenschaften* = *Moses Mendelssohns Philosophische Schriften*, 2, Berlin, 1771, 155–282.]

¹⁰⁹² [Johann Jakob Bodmer, *Neue Critische Briefe über gantz verschiedene Sachen*, Zürich, 1749.]

¹⁰⁹³ [Johann Georg Jacobi, *Dichtkunst. Ueber das Schäfer-Gedicht, sonst Ekloge oder Idylle genannt*, Iris, 5 (1776), 112–128.]

¹⁰⁹⁴ [Jean François Marmontel, *Poétique Française*, 2, Paris, 1763, 483–504.]

¹⁰⁹⁵ [Johann Georg Sulzer, *Hirtengedichte*, In: *Allgemeine Theorie der schönen Künste*, I, Leipzig, 1771, 345–349.]

¹⁰⁹⁶ [Jefte, a nyolcadik őszövétségi bíró saját maga által feláldozott leányának történetét I. Bírák 11, 29–40.]

¹⁰⁹⁷ Cap. XI. 39. és 40. sor. Nézd meg a kommentárokat. [Bírák 11, 39–40.]

¹⁰⁹⁸ [Adónisz görögösített alakja a sumer Dumizi / akkád Tammúz isteneknek, akik meghalva és feltámadva az ősszel elpusztuló, tavasszal újjászülendő természet megszemélyesítői.]

¹⁰⁹⁹ A dolog alább világosabbá válik Ezékielből, Theokritoszból, Bionból és a jegyzetekből. [Adónisz-Tammúz a Bibliában: „És bevitt engem az Úr háza kapujának a bejáratához, amely északra néz. Asszonyok ültek ott, akik Tammúzt siratták.” Ezékiel 8, 14. Adónisz siratása a tárgya Bion és Theokritosz egy-egy idilljének (Bion, *Πιτταριος Ἀδωνιδος*; Theokritosz, 15. idill) is.]

rabban Dávidnál, mint a juhok és legelők? Mi lenne lágyabb gyászdal, mint amivel Dávid Saul királyt, apósát elsiratta?¹¹⁰⁰ Mily lágyak benne az érzések? Mily tetszetősen térnek benne vissza a refrének?¹¹⁰¹ Végül mi lenne kiválóbb Salamon nászadalánál, melynek címe az *Énekek éneke*?¹¹⁰² A pásztori dal mekkora ereje, bája, micsoda formája jelenik meg benne? Akik megszólálnak benne, juhpásztorok; az érzelmek, a beszédmód, a csodás egyszerűség és világosság; hasonlatok, melyeket csakis a rusztikus életből vettek. Dícséretre méltó a formájuk, a bukolikus költők között elfogadott szokás tekintetében; e pásztoroknak van kötelességtudata, van bennük lelkesedés, vannak szerelmi viszontagságaik, melyek ereje éppúgy fékezhetetlen, mint a halál; melyben a vetélkedés pokoli, melynek heve tűzlángok heveként, csodás energiával kerül leírásra. Az egész mű elrendezése is teljes mértékben költői.¹¹⁰³ Ezt látva arra indult két német 168 költő, hogy a héberek szokása és ízlése szerint

¹¹⁰⁰ [Dávid (Kr.e. 104–970 körül) Izrael második királya elsiratja Sault (Kr.e. 1079–1007 körül), Izrael első királyát. A siratóének szövege: 2Sámuel 1, 17–27.]

¹¹⁰¹ Cap. XI. – Vannak, akik azt hiszik, hogy Vergilius negyedik eklogája erre alludál, ami inkább a Messiás, nem pedig Salómus fia, a jövőbeni születése tiszteletére íródott, ahogyan bővebben kifejti az isteni Constantinus császár Cap. XX. Orat. ad Sanctos. [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 4. A jelenlegi kutatás szerint vagy Augustus nővérének, Octaviának ezidőtájt született gyermekére, Marcellusra utal a költemény; vagy pedig az itt említett Salómusra. Caius Asinius Gallus Salómus (Kr.e. 41–Kr.u. 33) Caius Asinius Pollio fia, római író és politikus. Az említett forrás a Nagy Konstantin császárnak tulajdonított *Oratio ad Sanctos*, melynek filológiai hátteréhez l. R. C. P. Hanson, *The „Oratio Ad Sanctos” Attributed to the Emperor Constantine and the Oracle at Daphne*, *The Journal of Theological Studies*, 24 (1973):2, 505–501.]

¹¹⁰² [Az ószövetségi *Énekek éneke* Salamon királynak (Kr.e. 1000–928), Izrael harmadik királyának tulajdonított, menyasszony és vőlegény harminc szerelmes dalából álló gyűjtemény, külön bibliai könyvet alkot.]

¹¹⁰³ Vajon Theokritosz nem ezen példány imitációját tűzte ki maga elé abban az epithalamiumban, amit Helenának írt? [Theokritosz, 18. idill.] Ebben Salamon ezen énekének [1. előző jegyzet] világos nyomait lehet szerte megfigyelni. Ugyanis mindkettő hasonlóképp mennyegzői tárgyú költemény, és az arának, akit ünnepel, szépségét a versenytárs ifjú leányokkal összehasonlítva kiemeli, akiknek biztos és meghatározott számára mindkét költemény utal. És újra hasonló módon a maga menyasszonyát mindkettő a kelő hajnalhoz, a kerti ciprusához, a száguldó paripához hasonlítja. A görög Septuaginta fordítása ezt tartalmazza: *τη ἡπρω μου ἐν ἀρμασι Φαρᾶω ὁμοιωσῶ σε ἢ πλησιον μου*; [„A fáraó kocsijába fogott paripákhoz hasonlítalak, kedvesem!” *Énekek éneke* 1, 9.] s hogy a Septuaginta egy régebbi fordítását, melyet az alexandriai könyvtárba vittek, Theokritosz olvasta, szerintem valószínű lehet, mivel Kallimakhosz állt ennek a könyvtárnak az élén Phaléroni Demetriosz után, épp abban az időszakban, mikor Theokritosz, Lükophrón és mások ama híres költői pleiászról Ptolemaiosz Philadelphosz királlyal igen baráti viszonyban voltak. Nem kétséges, hogy ezek a költők a görög-re fordított szent iratokból igen sok dolgot a maguk hasznára fordítottak. Részletesen megerősíti ezt Tertullianus, *Apologeticum* cap. 27. Ki az a költő, mondja, aki nem teljes mértékben a próféták forrásából ivott? Továbbá: Laur. Le Brun *Tract. de Carm. Buc.* Lásd még Robert Lowth, *Praelectiones de sacra Poesi Hebraeorum*. [Ptolemaiosz Philadelphosz (Kr.e. 308–246) 282-től Egyiptom királya, jeles mecénás, aki az alexandriai könyvtár körül kulturális központot hozott létre. Neki tulajdonítják egyes ószövetségi könyvek görög nyelvre való fordítását. Uralkodása alatt az alexandriai könyvtár (Muszeion) több kisebb gyűjteményből gyarapodva az ókori világ legnagyobb könyvtárává vált. Szervezését még I. Ptolemaiosz kezdte meg, az itt említett Phaléroni Démétriosz (Kr.e. 380–282), Arisztotelész tanítványa tanácsai alapján. A könyvtár katalógusát a költő Kallimakhosz (Kr.e. 310–235) állította össze, aki 260–240 között állt a Muszeion élén. Lükophrón (Kr.e. 330 körül–?) hellenisztikus tragédiaköltő, grammatikosz és szofista filozófus, ő rendezte az alexandriai könyvtár komédia-gyűjteményét, és ennek eredményeként egy értekezést is írt a komédiáról. Theokritosz (Kr.e. 310/305–245) bukolikus költő 14., 15. és 17. idillje alapján Alexandriában telepedett le Ptolemaiosz Philadelphosz pártfogoltjaként, élete nagy részét itt töltötte. Megadott szakirodalom: Laurent Le Brun, *De bucolico carmine dissertatio* = Uő, *Vergilius Christianus*, Paris, 1641, 3–14.; Robert Lowth, *Praelectiones Academicæ de Sacra Poesi Hebraeorum*, Oxford, 1753.]

készítsen eklogákat: Salomon Gessner az *Ábel halálában*,¹¹⁰⁴ Iak. Frid. Schmidt több művében;¹¹⁰⁵ mert amiket a neves Breitenbauch¹¹⁰⁶ komponált, nem annyira idillek, amelyekről most itt beszélek, mint inkább leírások, a júdeai falu képei, ahol megjelennek Mambre legelői, a Sínai hegy, Kármel, Elia pusztája¹¹⁰⁷ és hasonlók.

Görögök.

Theokritosz¹¹⁰⁸ Syracuse városából honfitársai között a rusztikus költészet fejedelme volt, és mindenki számára minta, aki ezzel a műfajjal foglalkozik. Hieróntól, Szicília utolsó türannoszától,¹¹⁰⁹ mivel az nem adott meg semmit költeményei árából, Ptolemaiosz Philadelphosz egyiptomi királyhoz¹¹¹⁰ fordult, nála barátságot és bizalmat talált. Háromszor tíz idill maradt ránk tőle; de ha a saját meghatározásunk alapján vizsgáljuk, csak tizenhatot nevezhetünk rusztikus költeménynek: a többi ugyanis meghaladja a mezei emberek egyszerűségét. Nem hagyja ki M. Manilius az *Astron[omica]*¹¹¹¹ második könyvében a nyájak szokásainak leírását; és megemlíti, hogy a nádakon a hangzást adó göböket a szicíliai föld okozza, nem erdei mód **169** dalol az erdőkről, és a félelmetes vidékek révén vonzó mozzanatokhoz létre, műzsáját a fülünkbe csempészi. Valóban, verseiben mint egy képtáblán kifejezi a vidék természetét, egyszerű, őszinte, ragyogó és szeretnivaló mivoltát. Ámbár nem minden ikonizmusa felelt meg ama kor ízlésének, vagy mert néha érezteti a csúfságot, vagy mert nem mezei jellegűek; ugyanakkor van nagyon sok igen szép ikonizmusa, a harmatos gyümölcsök látványáról, illatáról, és hasonlóak. Akár az Anapus partjánál¹¹¹² játszik, akár az elorusi völgyekben¹¹¹³ dalol, számomra őt hallgatni mindig gyönyörűség, mivel beszéde tiszta. Okos egyszerűség, lágy érzelmek, rövid történetek, folyékony verselés, tiszta szóhasználat, oly édes és természetes beszéd, hogy a maga nemében csodálatraméltó: valóban azt lehet mondani, hogy az a sok költő, akik Theokritoszt utánozni akarta, vagy sikertelen volt, vagy csak őt írja le. Hurok pusztította el, ha lehet hinni az Ibiszre dühöngő Ovidiusnak.¹¹¹⁴ – Immár szükséges, hogy ennek az igen édes költőnek a tulajdonságait példákkal feltárjuk. De milyen példát is válaszszak? – A halászokról szóló¹¹¹⁵ igen jeles történet. – A másik, melynek címe *Versengő pászto-*

¹¹⁰⁴ [Salomon Gessner, *Der Tod Abels. In Fünf Gesängen*, Zürich, 1758.]

¹¹⁰⁵ Poetische Gemähde, und Empfindungen aus der heiligen Geschichte. Ábel halála az idillek szokása szerint hosszabb beszédbe kerül elmondásra. [Jakob Friedrich Schmidt, *Poetische Gemähde und Empfindungen aus der heiligen Geschichte*, Altona, 1759. Ábel siratása a *David, Assaph und Heman* című költemény része (110–122.).]

¹¹⁰⁶ [Georg August von Breitenbauch, *Jüdische Schäfergedichte*, Altenburg, 1765.]

¹¹⁰⁷ [Bibliai helyszínek: Mamré – tölgyekkel tarkított liget Hebrón mellett, Palesztina déli részén. Lóttól való elválása után itt telepedett le Ábrahám. Sínai-hegy – Hóreb, az Ószövetség egyik legfontosabb helyszíne, a Tízparancsolat átadásának helyszíne, a Sínai-félsziget déli részén található hegycsoport, ma Egyiptomhoz tartozik. Kármel – hegyhát Izrael északi részén, Haifa közelében. Barlangjában lakott Elizeus, később ez lesz a karmelita szerzetesrend központja. Elia, azaz Illés pusztája – a Kerit-patak völgye, ahol Illés prófétát hollók táplálták.]

¹¹⁰⁸ [Theokritosz l. 1103. jegyzet.]

¹¹⁰⁹ [II. Hierón (Kr.e. 308–215) a szicíliai Szürakusza türannosza 270-től.]

¹¹¹⁰ [Ptolemaiosz Philadelphosz l. 1103. jegyzet.]

¹¹¹¹ [Marcus Manilius, *Astronomica*, 2, 39–42.]

¹¹¹² [Anapus folyó: mai nevén Anapo, részben a föld alatt húzódó folyam Szicíliában.]

¹¹¹³ [Elorus: folyó Szicília keleti partján (ma Atellaro), a torkolatánál (ma Abisso) állt Elorum városa (ma Ceratina).]

¹¹¹⁴ [Publius Ovidius Nason, *Ibis*, 549–550.]

¹¹¹⁵ [Theokritosz, *ἀλιεῖς* (21. idill).]

rok,¹¹¹⁶ változatosabb, és Vergilius ügyesen ki is figurázta.¹¹¹⁷ Vetélkednek egymásközött a pásztor Menalcas és a csordás Daphnis, bíráként választva Caprariust; a győztes jutalmául mindketten felajánlják pásztorsípjukat: igen bájos versengés. Caprarius Daphnisnak ítéli a győzelmet. – Vagy pedig a Küklopsz dalát¹¹¹⁸ hallgassuk meg, mely mindenféle versmértéket felvonultat; nincsenek rá szavaim, melyekkel azt megfelelő módon leírhatnám. Nem ok nélkül való, ha ezután Vergilius második eklogájának vetélkedését¹¹¹⁹ lapozzuk fel, és ugyanazon Polyphemos küklopsz beszédét Ovidius *Metamorphoses*ének 13. könyvéből.¹¹²⁰ – Jeles kiadói és kommentátorai voltak Estienne,¹¹²¹ Scaliger,¹¹²² Casaubon,¹¹²³ Warton,¹¹²⁴ Barnes,¹¹²⁵ Reiske,¹¹²⁶ Valckenaer,¹¹²⁷ Harless.¹¹²⁸

Moszkhosz¹¹²⁹ későbbi korból származó szicíliai, aki Ptolemaiosz Philométor¹¹³⁰ idejében élte virágát. A rusztikus költészet 170 egyszerűségének műfogásait és csiszoltságát adta: szép és bájos. Bizonyos, hogy a nyolc idill mellett, melyek a szerző nevét viselik, több ekloga és válogatás is tőle van. Kevés pásztor szerepel nála, zseniális allegóriák, remek elbeszélések, kidolgozott dicshimnuszok, művészi források, kertekhez hasonló erdők. Azért meg kell vallani, a vidék eredeti báját, mely az effajta dalok lelke, túlzott szorgalma miatt elvétí. De Európában nem akad nála jobb.

¹¹¹⁶ [Theokritosz, *Βουκολιασται Δάφνης καὶ Μενάλκας* (8. idill).]

¹¹¹⁷ [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 5.]

¹¹¹⁸ [Theokritosz, *Κύκλωψ* (11. idill).]

¹¹¹⁹ [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 2.]

¹¹²⁰ [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 13, 789–897.]

¹¹²¹ [Henri Estienne (1531–1598) genovai kiadó kommentárja: *Theocriti Aliorumque Poetarum Idyllia. Eiusdem Epigrammata. Simmiae Rhodii Ouum, Ale, Securis, Fistula. Dosiadis Ara. Omnia cum interpretatione Latina. In Virgilianas & Nas. imitationes Theocriti. Observationes H. Stephani*, Genova, 1579.]

¹¹²² [Joseph Juste Scaliger (1540–1609) kommentárja: *Josephi Scaligeri, Juli Caesaris f. Emendationes ad Theocriti, Moschi et Bionis Idyllia. Isaaci Casauboni Theocriticarum lectionum libellus*, Heidelberg, 1596.]

¹¹²³ [Isaac Casaubon (1559–1614) kommentárját l. előző jegyzet.]

¹¹²⁴ [Thomas Warton (1728–1790) kommentárja: *Theocriti Siracusii Quae Supersunt. Cum Scholiis Graecis Auctionibus Emendationibus Et Animadversionibus In Scholia Editoris Et Joannis Toupit, Glossis Selectis Ineditis, Indicibus Amplissimis. Praemittuntur Editoris Dissertatio De Bucolicis Graecorum, Vita Theocriti A Josua Barnesio Scripta, Cum Nonnullis Aliis Auctariis. Accedunt Editoris Et Variorum Notae Perpetuae, Epistola Joannis Toupit De Syracusiis, Ejusdem Addenda In Theocritum, Nec Non Collationes Quindecim Codicum Edidit Thomas Warton*, Oxford, 1770.]

¹¹²⁵ [Joshua Barnes (1654–1712) életrajza Theokritoszról: *Vita Theocriti*, Oxford, 1770; kommentárját l. előző jegyzet.]

¹¹²⁶ [Johann Jakob Reiske (1716–1774) kiadása: *Theocriti Reliquiae. Vtroque Sermonem Cum Scholiis Graecis Et Commentariis Integris Henrici Stephani, Iosephi Scaligeri Et Isaci Casauboni. Curavit Hanc Editionem Graeca Ad Optimos Codices Emendavit Libros Tres Animadversionum Indicesque Verborum Theocriteorum Addidit Io. Iacobus Reiske*, Wien, Leipzig, 1765–1766.]

¹¹²⁷ [Lodewijk Caspar Valckenaer (1715–1785) kiadása: *Theocriti Decem Eidyllia. Latinis pleraque numeris a C. A. Wetstenio reddita, in usum Auditorum cum notis edidit; Eiusdemque Adoniazvsas uberioribus adnotationibus instruxit L. C. Valckenaer*, Lugduni Batavorum, 1773.]

¹¹²⁸ [Adolf Gottlieb Christoph Harless (1738–1815) kiadása: *Theocriti Reliquiae Graece Et Latine. Ex Recensione Et Cum Animadversionibus Theophili Christophori Harles*, Lipsiae, 1780.]

¹¹²⁹ [Moszkhosz (Kr.e. 150 –?) szürakuszai származású bukolikus költő, az alexandriai Szamoszatai Arisztarkhosz tanítványa.]

¹¹³⁰ [Ptolemaiosz Philométor (Kr.e. 186–145) egyiptomi ptolemaida uralkodó.]

Bión¹¹³¹ szmírnai volt, Moszkhosszal egyenrangú, aki a pásztori költeményeket nagyobb eleganciával akarta ékesíteni: módfelett jellemző rá a kidolgozottság és a tetszeni törekvés. Jeles idillje *Adónisz gyászdala*,¹¹³² zseniális, finom, játékos; melyet már az általános esztétikám második részében is feddtem.¹¹³³ Ez az Adónisz, bárki legyen is, Aphrodité szerelme egy vadászaton egy vadkantól megsebezve meghalt; tiszteletére ünnepélyes temetéseket tartottak szerte Ázsiában, Egyiptomban és Görögországban: bemutatták egy ravatalon Adóniszt, mintha aznap halt volna meg, és mindenki könnyeivel öntözte.¹¹³⁴ A legkevésbé sem kételkedem abban, hogy ezt a bukolikus elégiát Bión azért állította össze, hogy ezen az évről évre ismétlődő siratáson élénkeljék. Én ebből az egész gyászdalból röviden öt képet fogok megjeleníteni. Az első egy hegyet mutat, melyen a vadkan agyarától szétmarcangolt Adónisz fekszik. Sötét vérpatak folyik hófehér bőrén, megmeredtek szemei, és elhagyta a pír ajakát; még lélegzik gyengén, de Aphrodité csókjával már-már kileheli lelkét. Körülötte sírnak a nimfák s oreádok, tutulnak a kutyák. A második képen a feldúlt Aphrodité bolyong szerte a ligetben megoldott hajjal, mezítláb; szent vérét kifakasztják a szederbokrok, és amerre csak eljut, éles hangon kiabálva a fiút, 173 párját hívja. A harmadik képen a lélektelel dolgok együttérzése jelenik meg: minden hegy és tölgy gyással, nyögéccselve panaszkodik Adóniszt; Adóniszt visszhangozza Ekhó, siratják a források, könnyezik a folyamok: a virágok is vörössé válnak erős fájdalmukban. A negyedik kép a síró Aphroditét mutatja. Ő, amint látja a lankadó fiú bíbor vérét, sebeit, jaj, mit tesz? Semmi sincs ezen érzelmenél és látványnál szánakozásra méltóbb. Ott áll a haldokló mellett, és a neki legdrágább életet hiába próbálja megtartani. – Maradj itt, Adónisz, maradj, hogy téged utolszor ölelhesselek, és ajkamat ajkammal vegyítsem! Ébredj egy kicsit, és még élsz, egyetlen csókot adj; és lelked, lélekzedet számba és szívembe lehelld! O szerencsétlen, menekülsz előlem? Menekülsz, Adónisz, elmész Akherónhoz,¹¹³⁵ a gyászos és kegyetlen királyhoz.¹¹³⁶ Én pedig szerencsétlenül élek tovább; istennő vagyok, nem tudlak követni. Fogadd, Perszephoné,¹¹³⁷ kedvesemet! Te hatalmasabb vagy nálam; hozzád omlik minden, ami csak szép. Meghalsz tehát, oly nagyon vágyott kedvesem? Én szerencsétlen! Aphrodité özvegy, hatalmas a szerelme. Veled együtt már összeölelkezve meghalt. Miért kellett neked most, vakmerő, a vadászat? Szép voltál, miért rontottál rá merészen a vadakra? – Végül e kiváló beszéd után megjelennek az ámorok sírva, megtépett hajjal, ez nyilait, az íját tapodja, másik eltöri tegzét, amaz leoldja a sarut Adónisz lábáról, emez vizet hoz, a harmadik a testet mossa, egy pedig szárnyaival le-

¹¹³¹ [Bión (Kr.e. 100 körül) szmírnai származású görög bukolikus költő.]

¹¹³² [Bión, Ἀδώνιδος Ἐπιτάφιος. Adónisz l. 1098. Az egyik mítoszvariáns szerint Aphrodité beleszeretett, de Árész féltékenységből / Apollón bosszúból vadkanná változva halálra öklelte őt, az istennő pedig elsíratta.]

¹¹³³ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 2, 1, 7. Magyar fordítása: *Szerdahely György Alajos esztétikai írásai, I., Aesthetica (1778)*, kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 188.]

¹¹³⁴ Nézd meg, milyen módon írta le ezt a rítust Lukianosz a Szíriai istennőről írott könyvében. Ezekiel, az isteni vátész elmondja, hogy ő maga látta Isten Jeruzsálemi Házának lakosztályában az asszonyokat, akik ott üldögélve Adóniszt siratták. Cap. 8. v. 14. [Szamoszatai Lukianosz, *Περὶ τῆς Συρίας Θεοῦ / De Dea Syria*, 8–9. Ezekiel 8, 14. l. 1099. jegyzet.]

¹¹³⁵ [Akherón: a görög mitológia egyik alvilági folyója. Egyes mítoszváltozatok szerint Gaia fia volt, aki a titánokat segítette az istenek ellen, ezért büntetésből változtatták alvilági folyóvá.]

¹¹³⁶ [A holtak birodalmának királya, az alvilág istene: Hádész.]

¹¹³⁷ [Perszephoné a görög mitológiában Démétér és Zeusz lánya, akit Hádész, az alvilág ura elrabolt feleségnek, így lett az alvilág úrnője.]

gyezi. Ott van Hümenaiosz,¹¹³⁸ de milyen gyászos a hangja; kioltja a fáklyát, szétszórja a nászi koszorút; megjelennek a kháriszok,¹¹³⁹ és a legszebb fiú gyászos eleste miatt keserűen nyögnek. Maguk a Párkák¹¹⁴⁰ is siratják Adóniszt, és gyászos énekkel szolongatják. De ő nem hallja: a kegyetlen Perszephoné, még ha hallaná is, el van határozva, hogy nem bocsájtja vissza.¹¹⁴¹ **172** Ha e görög triumvirátus tagjainak tulajdonságait egymással összevetjük, úgy vélem, az én ízlésem is jóváhagyja, amit Batteux,¹¹⁴² igen okos szerzőként megjegyzett: Theokritosz a Természetet egyszerűen, és néha hanyagul mutatja be; Moszkhosz műgonddal felékesíti; Bión a legnagyobb eleganciával felöltözteti. Theokritosz idilljei a mezőkön és erdőkön játszódnak; szabad a rusztikus költészet természete alapján megítélni. Semmit sem teszek ehhez hozzá, csak arra figyelmeztetem olvasóimat, hogy e három költőben három formája, osztálya mutatkozik meg a bukolikus éneknek.

Rómaiak.

P. Vergilius Maro¹¹⁴³ Rómában az eklogái révén vált ismertté: mert ahogy először énekelték, kiadták, olyan hírt fialtak szerzőjüknek, mely az azt követő korokban sem csökkent; a tapasztaltabb bírák szemében már akkor is a latin dal fejedelmének számított. Tíz eklogát írt, melyek közül csak hét bukolikus; ezek valóban valamifajta mézes édességet árasztanak, és olyan csínt, amit, úgy tűnik, maguk a Camoenák, a vidék úrnői adtak Vergiliusnak.¹¹⁴⁴ A dikciója olyan elegáns, latin nyelvezete olyan választékos, hogy sem a város, sem az udvar ítéletétől nem kell félnie. Theokritosz imitációját tűzi célul; de vajon melyik jobb kettejük közül? – Úgy látom, ez gyakorta vitatott kérdés. Scaliger értelmezését nem tudom helyeselni;¹¹⁴⁵ én jobban el tudom őket különíteni. Theokritosz a prototípus, a minta: Vergilius az imitátor, az utánnymot. Az utóbbi az előbbi vezéréként **173** kívánta követni; és ha magának az ötletnek a dicsősége nem is őt illeti, az imitációban szerencsés és dicső lett, aki saját mintáját utolérte.¹¹⁴⁶ Theokritosz a vidéket, a tanyát idilljeiben, melyek valóban falusiak, sosem hagyja el, innen szólítja elő pásztoraikat; akik vagy szerelmükről dalolnak, vagy civódásba keverednek, vagy más egyebekről beszélgetnek, szokásaik és karakterük teljes mértékben egyszerű, vidékies. Vergilius pásztoraik tanultabbak; olyan emberek, akik nem járatlanok a

¹¹³⁸ [Hümenaiosz: a görög mitológiában a nász és a házasság istene.]

¹¹³⁹ [Kháriszok: latinul Gráciák, akik a görög mitológiában a báj és a kellem három istennője (Aglaiá, Euphroszüné, Thaleia).]

¹¹⁴⁰ [Moirák: latinul Párkák, a görög mitológiában a sors istennői, akiknek hatalmukban áll az emberi sors fonalának elvágása.]

¹¹⁴¹ Hasonló témát tárgyal Theokritosz abban az idilljében, melynek címe: Syracusiae, sive Adoniasusae. Lásd az utolsót Adónisz haláláról. [Theokritosz, *Συρακοῦσαι ἢ Ἀδωνιάζουσαι*, (15. idill).]

¹¹⁴² [Charles Batteux, *Eléments de littérature, extraits du Cours de Belles-Lettres*, 1, Paris, 1773, 72–73.]

¹¹⁴³ [Publius Vergilius Maro (Kr.e. 70–Kr.e. 19) a római aranykor epikus-bukolikus költőfejedelme.]

¹¹⁴⁴ Lágyan és bájjal ihlették Vergiliust a vidéket szerető Múzsák – mondja Horatius, L. I. serm. 10. [Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 10, 44–45.]

¹¹⁴⁵ Kevesen – mondta – és megrontott bírálók, igen szerencsétlen műveltségű grammatikusok követték el azt a merészséget, hogy azt vallották, Theokritosz felülmúlja Marot. Lib. V. Poet. Cap. V. [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 247–251. *Comparatur cum Theocrito Vergilius*.]

¹¹⁴⁶ Sokan vannak az olyan kritikusok, akik határozottan állítják, hogy Theokritosz invencióit és verssorait Vergiliustól vette. Lásd a többről Scaligert, a kevéssel korábban megjelölt helyen; vagy inkább Juan Luis de la Cerda igen tudós kommentárját. [Julius Caesar Scaliger I. előző jegyzet; Juan Luis de la Cerda, *P. Virgilii Maronis Bucolica et Georgica: argumentis, explicationibus, notis illustrata*, ed. Juan Luis de la Cerda, Lugduni, 1619.]

földrajzban, történelemben, az epikureus és platóni filozófiában. Theokritosz nélkülöz minden mesterkéeltséget, eredeti és őszinte; Vergilius csiszoltabb, és valamelyest nemesebb. Theokritosz idilljei rusztikusak, lágyak, bájosak; Vergilius eklogái kevesebb hanyagság nyomát viselik. Egyébként bármely különbség feltűnik kettejük között, az mind a kor, a helyszín, a személyek, szokások, nyelv és beszéd különbségéből adódik. Ha Vergilius olyan szereplőket léptetne fel, mint Theokritosz, sőt, ha azt mondhatnánk, hogy az előbbihez az illik, ami az utóbbihoz; ha nem más korokat, más szokásokat kellene fontolóra venni az egyiknek, mint a másiknak a dalai kapcsán; ha ugyanolyan nyelvűek lennének, ugyanolyan éles ítélőkészséggel és ízléssel lennének megáldva – Palaemon¹¹⁴⁷ legyen a javából, aki őket össze tudná mérni. Mivel azonban sem a személyek, melyeket szerepeltetnek, sem a kor, melyben éltek, sem a nyelv, melyet használtak nem közös, marad a kérdés: a kettő közül melyik festi le valóságghűbben a vidék egyszerű természetét? Vitassa ezt nélkülüm Servius,¹¹⁴⁸ Gioviano Pontano,¹¹⁴⁹ Modicius,¹¹⁵⁰ Le Brun,¹¹⁵¹ Heinse,¹¹⁵² La Cerda,¹¹⁵³ Dryden¹¹⁵⁴ és más vitázók egész tömege. Én, ha nekem szegezük a kérdést, **174** és kétség nélkül döntenem kell, nem félek megvallani: Theokritosz az idilljeiben annyival múlja felül Vergiliust, amennyire Vergilius a *Georgicá*ban Hésziadoszt.¹¹⁵⁵ Ami a dikciót illeti: ha úgy tűnik, hogy egyszerű, vidékre jellemző stílusával a rusztikus alaptermészetet és életet jobban megközelíti Theokritosz, mint Vergilius, ez a görög nyelv szellemiségének tulajdonítandó, mely a latinnál gazdagabban alkalmazkodott mind a vidék, mind a város bemutatására. Vergilius az legősbibb időktől az első és egyetlen ebben a tárgyban, mivel utána sem akad senki, aki ezt a hírnevet kiérdemelte volna. Marcus Aurelius Olympius Nemesianus¹¹⁵⁶ és Titus Iulius Calpurnius, vagy ahogyan mások írják, Calphurnius Siculus,¹¹⁵⁷ Numerianus és Diocletianus császárok idejében¹¹⁵⁸ írtak eklogákat, melyeknek ámbár csinos a dikciója, bájosak a képei, ám a rusztikus műzsát, e költészeti faj lelkét hiába keresed. Úgy tűnik, velük együtt elhalt a bukolikus dal, mert bár Ausoniusnak¹¹⁵⁹ vannak idilljei, ahogyan ő nevezi, és eklogái, de ezek sem nem pásztoriai, sem nem vidékiek.

¹¹⁴⁷ [Utalása Quintus Rhemnius Fannius Palaemon 1. századi római grammatikosznak tulajdonított *Carmen de Ponderibus et Mensuris* című költeményre, mely a mértékek helyes és akkurátus alkalmazásáról szól.]

¹¹⁴⁸ [Servius Maurus, *Commentarii in Vergilii opera*.]

¹¹⁴⁹ [Giovanni Gioviano Pontano / Joannes Jovianus Pontanus, *De prudentia*, Florentiae, 1508.]

¹¹⁵⁰ [Gulielmus Modicius, *Vergilius a calumniis vindicatus*, Perusiae, 1575.]

¹¹⁵¹ [Laurent Le Brun, *De bucolico carmine dissertatio* = Uő, *Vergilius Christianus*, Paris, 1641, 3–14.]

¹¹⁵² [Daniel Heinse / Heinsius, *Theokritu, Moschu, Bionos, Simmii ta heuriskomena. Theocriti, Moschi, Bionis, Simmii, quae extant: Cum Graecis in Theocritum Scholiis & Indice Copioso: Omnia studio & opera Danielis Heinsii*, Heidelberg, 1604 és *Emendationes Et Notae In Theocriti Idyllia Bucolica*, Leiden, 1603.]

¹¹⁵³ [P. Virgilii Maronis *Bucolica et Georgica: argumentis, explicationibus, notis illustrata*, ed. Juan Luis de la Cerda, Lugduni, 1619.]

¹¹⁵⁴ [John Dryden fordításában: *The Works Of Virgil. Containing His Pastorals, Georgics, And Aeneis. Translated into English Verse; By Mr. Dryden. Adorn'd with a Hundred Sculptures*, London, 1697.]

¹¹⁵⁵ [Publius Vergilius Maro, *Georgica* vs. Hésziadosz, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι / Munkák és napok*.]

¹¹⁵⁶ [Marcus Aurelius Olympius Nemesianus (Kr.u. 3. sz.) római költőtől 4 ekloga és 3 didaktikus költemény (*Halieutica*, *Cynegetica* és *Nautica*) maradt fenn.]

¹¹⁵⁷ [Titus Calpurnius Siculus (valószínűleg Kr.u. 1. sz.) római bukolikus költő, Vergilius követője.]

¹¹⁵⁸ [Marcus Aurelius Numerius Numerianus (253–284) 282-től római császár. Caius Aurelius Valerius Diocletianus (244–311) 284–305 között római császár.]

¹¹⁵⁹ [Decimus Magnus Ausonius (310–392) ókeresztény latin költő, többek között eklogákat és idilleket is írt.]

Itáliaiak.

Miután az itáliaiak elkezdtek a kultúrát az antikvitás romjaiból feléleszteni, akadtak néhányan, akiknek szeme és lelke a rusztikus költészetre irányult. A halhatatlan férfiú, Francesco Petrarca¹¹⁶⁰ előtt, aki az új irodalomban csodálatraméltó előjáró, senkit sem fogok megnevezni; utána a latin idillekben kitűntek Giovanni Baptista Spagnuoli Mantovából,¹¹⁶¹ Jacopo Sannazaro,¹¹⁶² [Giambattista Giralddi,¹¹⁶³ 175 Bernardino Rota,¹¹⁶⁴ és Girolamo Vida.¹¹⁶⁵ Torquato Tassót, aki ritkán, hazai nyelven művelte e költészeti fajt az *Amyntasban*,¹¹⁶⁶ nagy elismeréssel illeti Alexander Pope¹¹⁶⁷ – és pedig nem méltatlanul: fölöttébb természetes ugyanis. Az itáliaiak új karaktert hoztak az eklogákba; ugyanis szellemdús, kifinomult az ő rusztikus költészetük, szó- és mondatjátékokkal, és Moszkhosznál és Biónnál is nagyobb lágyssággal, bájjal, dísszel vannak előadva. Legyen szabad előhoznom, amit egy angliai kifinomult író és művész a saját értelmezése alapján merészelt megjegyezni: semmi mástól nem torzul el jobban az ízlés, mint az itáliai szerzők gyakori olvasgatásától.¹¹⁶⁸ Úgy vélem, ez a rusztikus költészet tekintetében is igaz. És ha valaki azt kérdené, honnan van annyi szín és ragyogás a pásztorkölteményeikben, könnyen hihető lenne, ha ezt mondanám: ez a sajátos forma a nemzeti nyelvüknek és nemzeti karakterüknek tulajdonítható. Guidobaldo

¹¹⁶⁰ [Francesco Petrarca (1304–1374) itáliai humanista költő.]

¹¹⁶¹ A karmeliták rendjéből való termékeny és a maga kora által tisztelt költő, akit Frederico, Mantova hercege márványszoborral tisztelt meg Vergilius sírja mellett. [Baptista Spagnuoli Mantuanus (1447–1516) itáliai humanista költő, a karmelita rend egyik megújítója. I. Frederico Gonzaga (1441–1484) Mantova hercege gyermekeinek nevelője. *Adulescentia, seu Bucolica* (London, 1655) címen adta ki eklogáit. Baptista 1500 körül készült mellszobra a matovai karmelita templomban került elhelyezésre, ma a Mantova Museo Urbano gyűjteményében található.]

¹¹⁶² Eklogái halászokról szólnak. Az Arcadia olasz nyelven született meg a regények mintájára. [Jacopo Sannazaro (1458–1530) Sincerus Actius álnéven publikáló itáliai szerző. Műveinek első teljes, eklogákat is tartalmazó kiadása: *Le opere volgari di Jacopo Sannazaro cioe l'Arcadia, le rime, le lettere*, Padova, 1723. Említett műve: *Arcadia*, Vinegia, 1514.]

¹¹⁶³ Cynthus néven, különösen az Aegle pásztortjátékban. [Giambattista Cinzio Giralddi (1504–1573) itáliai humanista, valóban Cynthus álnéven publikált, említett műve: *Egle. Satira*, s.l., 1545.]

¹¹⁶⁴ Mindkét nyelvben jártas lévén több költeményt írt, és azt mondják, ő az első, aki halász-eklogákat próbált írni az anyanyelvén. [Bernardino Rota (1508–1575) itáliai író, említett halász-eklogái: *Delle egloghe pescatorie del S. Berardino Rota*, Napoli, 1572.]

¹¹⁶⁵ Ugyanaz, akiről az epikusok között szóltam, csak három eklogája maradt fenn. [Marco Girolamo Vida / Marcus Hieronymus Vida (1485?–1566) cremonai születésű itáliai humanista költő, Alba püspöke, apostoli protonotarius. Eklogái az alábbi kötetében jelentek meg: *Poemata omnia tam quae ad Christi veritatem pertinent quam ea quae haud plane disiunxit a fabula utraq. seorsum ab alteris primo loco continetur Hymni de reb. diuinis nunc primum editi Christiados lib. 6. Secundo autem volumine De arte poetica lib. 3. De bombyce lib. 2. Scaccia lib. 1. Bucolica eclogae 3. Carmina diuersi generis pleraque non antehac edita*, Cremona, 1550.]

¹¹⁶⁶ [Torquato Tasso 1. 799. jegyzet. Említett műve: *Aminta*, pásztori játék, melyet 1573-ban Ferrarában mutattak be – *Aminta. Favola boschereccia*, Ferrara, 1581.]

¹¹⁶⁷ [Alexander Pope, *Letters of Mr. Pope, and Several Eminent Persons, from the Year 1705 to 1711*, 1, London, 1731, 63–68.]

¹¹⁶⁸ [„...nothing would vitiate a Man's Taste for Poetry more, than frequently reading Italian Poets.” John Gilbert Cooper, *Letters concerning Taste*, London, 1771, 67.]

Bonarelli,¹¹⁶⁹ Antonio Ongaro,¹¹⁷⁰ Giovanni Battista Guarini,¹¹⁷¹ Giambattista Marini,¹¹⁷² Cesare Cremonini,¹¹⁷³ Francesco 176 Bracciolini,¹¹⁷⁴ Nic. Part. Giannettasio,¹¹⁷⁵ Baldassare Papadia,¹¹⁷⁶ P. Bertola,¹¹⁷⁷ és Vicini apát¹¹⁷⁸ egészen napjainkig ünnepezték. Mindet nem lehet felsorolni; mert a pásztori költészet jellegzetes helyszíne és tája Itália. Van egy saját Árkádia Társaságuk,¹¹⁷⁹ melyről ha kimondanám, amit érdemel, hogy ti. inkább a neve, mint maga az ügy az értékes – vajon méltánytalannak tűnnék?

¹¹⁶⁹ Anconai származású, Párizsban tanult filozófiát, hazájába visszatérve különféle küldetéseken járt el, és megírta azt a történetet, melynek címe: *La Filli de Sciro*. [Guidubaldo / Guidobaldo Bonarelli della Rovere (1563–1608) itáliai költő és diplomata, pásztor drámája: *Filli di Sciro*, Ferrara, 1607.]

¹¹⁷⁰ *Alcaeus* a főműve. [Antonio Ongaro (1560–1593) itáliai író, említett műve: *Alceo. Favola Pescatoria. Recitata in Nettuno Castello de' Signori Colonnese: Et non più posta in luce*, Venetia, 1582.]

¹¹⁷¹ Szerzője az igen híres drámának: *Il Pastor Fido*, melyben ámbár igen sok dolog van, ami a pásztori és a drámai költészet természetét sérti, úgymint maga a hossza, az isteni beavatkozások, csodák, fortélyok és hasonlók, mégis nem kevesen igen nagy gyönyörűségüket lelik benne, és már más nemzetek is ismerik. Maga Guarini sem véletlenül nevezte tragikomédiának. [Giovanni Battista Guarini (1538–1612), itáliai költő, drámaíró, diplomata, említett műve: *Il Pastor Fido. Tragicomedia Pastorale Di Battista Gvarini, Dedicata Al Serenissimo D. Carlo Emanuele Duca Di Savoia. &c. Nelle Reali Nozze di S. A. con la Serenissima Infante D. Caterina D'Austria*, Venetia, 1590.]

¹¹⁷² A máshonnan ismert nevű költőt meg illik említeni itt erdei elégiái miatt, és egy másik műve miatt: *la Sampogna*, vagyis pásztorsíp. [Giambattista Marino / Marini (1569–1625) hosszú ideig Franciaországban élő itáliai költő, említett, már 1596-ban megírt műve: *La Sampogna Del Cavalier Marino, Diuisa in Idillii Fauolosi, et Pastoralis. Al Serenissimo Signor Principe Tomaso Di Savoia*, Parigi, 1620.]

¹¹⁷³ Talán jobb filozófus, mint költő, megírta Tassus mintájára Adonis temetési szertartását. [Cesare Cremonini (1550–1631) itáliai író, a Tasso imitációjaként említett műve: *Le pompe funebri, ovvero Aminta, e Clori. Favola silvestre*, Ferrara, 1590.]

¹¹⁷⁴ VIII. Orbánnak kedves. [VIII. Orbán pápa (1568–1644). Francesco Bracciolini (1566–1645) itáliai költő, ide kapcsolódó műve: *Lamorous sdegno, favola pastorale, con l'aggiunta di alcune rime*, Milano 1597.]

¹¹⁷⁵ A természet sugallatára különféle költői műveken keresztül bolyongva Itáliában sokak figyelmét és ízlését maga felé fordította: Vergiliust és Sannazarot imitálta. [Niccolò Partenio Giannettasio (1648–1715) itáliai neolatin jezsuita költő, költői műveinek összkiadása: *Opera omnia poetica*, Neapel, 1715. Jacopo Sannazaro l. 1162. jegyzet.]

¹¹⁷⁶ 1770-ben Nápolyban adta ki eklogáit és szerelmi verseit. [Baldassare Papadia (1748–1832) itáliai író, említett kötete: *Egloghe pastorali*, Neapel, 1770.]

¹¹⁷⁷ Egy műve van, amivel Gessnert imitálva, az ő pásztori lelkületét az itáliaiak figyelmébe és költészetébe próbálta bevezetni. Új pásztori költemények (Nuoue Poesie Campestre), 1779-ben jelent meg. [Aurelio de' Giorgi Bertola (1753–1798) itáliai költő, említett művei: *Nuove poesie campestri e marittime*, Genova, 1779; *Elogio di Gessner*, Pavia, 1789. Salomon Gessner (1730–1788) svájci költő és festő, ebben a műnemben *Idyllen*, Zürich, 1756 című kötete a legismertebb.]

¹¹⁷⁸ 1780-tól számoljuk a bukolikusok körébe, amikor kiadta pásztori verseit: *Rime Pastoralis*. [Giambattista Vicini (1710–1782) apát, itáliai költő, költői neve Filidoro Meonidense, említett kötete: *Rime pastorali*, Venezia, 1780.]

¹¹⁷⁹ [Árkádia Akadémia: itáliai irodalmi társaság, 1689-ben alakult meg Rómában. Célja a Marini nevű költőről marinistáknak nevezett írók mesterkélt stílusával szemben a bukolikus egyszerűség művészi reprezentálása. Uléseiket kertekben tartották, pásztorneveket vettek fel álnévként. Egyik legismertebb és legmeghatározóbb tagja Metastasio volt, magyar költők is voltak a tagok között (pl. Hannulik János Krizosztom). Több al-akadémia kapcsolódott hozzá, melyek főként itáliai városokban alakultak.]

Spanyolok.

Egyes spanyol pásztorköltemények szétszórva találhatók nem kis számban Boscán,¹¹⁸⁰ Garcilaso¹¹⁸¹ és Mendoza¹¹⁸² írásaiban. Mellettük kifejezetten bukolikus írók még Pedro de Padilla,¹¹⁸³ Francisco de Equillace herceg,¹¹⁸⁴ Pedro Soto de Rojas,¹¹⁸⁵ Lope de Vega, akit újra és újra meg kell neveznünk,¹¹⁸⁶ Francisco de Quevedo Villegas,¹¹⁸⁷ Jorge de Montemayor,¹¹⁸⁸ Caspar Gil Polo,¹¹⁸⁹ az oly híres Cervantes,¹¹⁹⁰ Juan del Encina,¹¹⁹¹ Francisco de Sá de Miranda,¹¹⁹² és a számomra legújabb Vicente Antonio García de la Huerta,¹¹⁹³ akinek *Alción és Glaucus* című műve nagy dicsőséget hozva 1760-ban jelent meg. Azok nevei, akik 177 a legutóbbi években kerültek be a világirodalomba, a folyóiratokból ismerhetők meg.

¹¹⁸⁰ [Juan Boscán Almogávar / Joan Boscà i Almogàver (1495–1542) spanyol költő, az itáliai irodalom rajongója. Keresztény eklogái: *Las obras de Boscán y Garcilaso trasladadas en materias christianas y religiosas*, Granada, 1575.]

¹¹⁸¹ [Garcilaso de La Vega (1501–1536) spanyol reneszánsz költő, eklogáit l. *Las églogas de Garcilaso de la Vega*, Sevilla, 1580.]

¹¹⁸² [Diego Hurtado de Mendoza (1503–1575) spanyol költő és diplomata. Eklogáit l. *Obras del insigne caballero D. Diego Hurtado de Mendoza*, Madrid, 1610.]

¹¹⁸³ [Pedro de Padilla (1560–1600) spanyol költő, ide kapcsolódó kötete: *Eglogas pastorilles*, Sevilla, 1582.]

¹¹⁸⁴ [Francisco de Borja y Aragón, conde de Rebolledo, Principe de Equillace (1581–1658) spanyol író, Peru alkirálya. Verseskötete: *Obras en Verso*, Antwerpen, 1654.]

¹¹⁸⁵ [Pedro Soto de Rojas (1585–1658) spanyol költő, kapcsolódó kötetei: *Desengaño de amor en rimas, del licenciado Pedro Soto de Rojas*, Madrid, 1623; *Paraiso cerrado para muchos, jardines abiertos para pocos con los fragmentos de Adonis*, Madrid, 1652.]

¹¹⁸⁶ Vannak tőle eklogák, Arcadia regény formájában, Pásztorok Betlehemben. [Félix Lope de Vega y Carpio (1562–1635) spanyol drámaíró és költő. Említett művei: *Arcadia, prosas y versos : Con vna esposicion de los nobres Historicos y Poeticos*, Madrid, 1605; *Pastores De Belen. Prosas, Y Versos Divinos*, Brusselas, 1614.]

¹¹⁸⁷ [Francisco Gómez de Quevedo Villegas y Santibáñez Cevallos (1580–1645) spanyol író. Verseskötete: *Obras de don Francisco de Quevedo Villegas, 1, Poëcias de don Francisco de Quevedo Villegas*, Brusselas, 1660–1661.]

¹¹⁸⁸ Verseinek negyedik könyvét pásztori költeményeknek akarta szentelni. Híres *Diana* pásztori költeményében nem kevés idill szerepel. [Jorge de Montemayor (1520–1561) portugál származású spanyol író, említett műve: *Los siete libros de la Diana*, Barcelona, 1561.]

¹¹⁸⁹ Montemayor Dianáját folytatta. [Gaspar Gil Polo (1535–1591) spanyol író, említett műve: *Primera parte de Diana enamorada. Cincolibros que prosiguen, los siete de la Diana de Jorge Monte Mayor*, En Anveres, 1574.]

¹¹⁹⁰ *Galatea* című költeményében nem kevés idill van. [Miguel de Cervantes Saavedra (1547–1616) spanyol író, említett műve: *Primer Parte de la Galatea, dividida en seys libros*, Alcala, 1585.]

¹¹⁹¹ [Juan del Encina (1468–1529) spanyol drámaíró, költő, zenész. Pásztori drámái: *Eglogas de Navidad, Auto del Repelón, Gil y Pascuala*, kötetben: *Cancionero de las obras de Juan del Encina*, Salamanca, 1496.]

¹¹⁹² [Francisco de Sá de Miranda (1481–1558) reneszánsz portugál író, kötete: *Poesías*, ed. Jeronimo de Castro, 1595.]

¹¹⁹³ [Vicente Antonio García de la Huerta (1734–1787) spanyol költő és dramaturg. *Alción és Glaucus* dialógusára épülő eklogája: *Ecloga Piscatoria = Obras poeticas de don Vicente Garcia de la Huerta*, Madrid, 1778, 141–153.]

Angolok.

Angliában egyenlő szinten kiemelkedő bukolikus költőket találunk. Edmund Spenser¹¹⁹⁴ Pope véleménye szerint a legelső helyen áll,¹¹⁹⁵ Philip Sidney¹¹⁹⁶ az itáliaiak ízlése szerint megalapította az Arkádiát; William Browne¹¹⁹⁷ az előző évszázadban Mirina történetében jelenítette meg Britannia akkori ügyeit és állapotát, és ezt a címet adta neki: *Pastorale Britanniae*.¹¹⁹⁸ Emellett hét idillt hagyott ránk. John Gay¹¹⁹⁹ több ilyen tárgyú költeményt adott ki, melyek: *A vidék örömei*, *Pásztorok hete*, *Pásztori születésnap*, néhány paródia, *Dione pásztori tragédiája* stb. Alexander Pope¹²⁰⁰ nevét mindig elismeréssel ejtem ki. Ambrose Philipsről¹²⁰¹ úgy tartják, Theokritosz egyszerűségét gyakorta szerencsésen követi. Mary Montagu¹²⁰² városiasabb stílusú az eklogáiban, Allan Ramsay¹²⁰³ a szív és az érzelmek egyszerű és igaz gyengédségével tűnik ki, különösen pásztori játékában, melynek címe a *Pásztor gyengédsége, avagy Rogerius és Pattie*. William Collins¹²⁰⁴ keleti, avagy perzsa eklogákat készített, melyek színhelye Perzsia, de szavaik és színeik európaiak; a neves Nüscheler igen nagy bájt és kedélyességet talált bennünk, ezért németre fordította 1770-ben, Tigurban.¹²⁰⁵ Vagy jobbak, de legalább ilyen jók a neves Irwin¹²⁰⁶ keleti eklogái; mivel pedig ő maga bejárta Arábiát és Egyiptomot, idilljeit ezen helyek szellemiségéhez igen tudatosan tudta alkalmazni 1780-ban. Nem mellőzhetem William

¹¹⁹⁴ [Edmund Spenser (1552–1599) angol költő, pásztorköltészethez kapcsolódó műve: *The Shepheardes Calender*, London, 1579.]

¹¹⁹⁵ Az ő műve nagyon jó: Pásztorok kalendáriuma, azaz tizenkét idill a hónapok száma és természete szerint. [L. előző jegyzet.]

¹¹⁹⁶ [Sir Philip Sidney (1554–1586), angol költő, tudós és katona; az utalás *Countess of Pembroke's Arcadia*, 1580 művére vonatkozik.]

¹¹⁹⁷ [William Browne (1590–1645) angol bukolikus költő.]

¹¹⁹⁸ [William Browne, *Britannia's Pastorals*, London, 1613; *The Shepherd's Pipe*, London, 1614.]

¹¹⁹⁹ [John Gay (1685–1732) angol drámaíró és költő, említett bukolikus művei: *Rural sports. A poem. Inscribed to Mr. Pope. By Mr. Gay*, London, 1713; *The Shepherd's Week. In Six Pastorals*, London, 1714; *The celebrated masque of Acis and Galatea: Compos'd by Mr. Handell, for his grace the Duke of Chandois. Person, Acis, Galatea, Polyphemus, Damon, Shepherds and Shepherdesses*, Dublin, 1735; *Dione, a pastoral tragedy*, Glasgow, 1752.]

¹²⁰⁰ [Alexander Pope (1688–1744) angol író, bukolikus műve: *Pastorals*, London, 1709.]

¹²⁰¹ [Ambrose Philips (1674–1749) angol író és politikus, bukolikus műve: *The works of Mr. John Philips. Viz. I. The splendid shilling; II. Bleinheim, III. Cyder, IV. Ode, ad Henricum St. John, Armig. To which are added, Pastorals: by Mr. Ambrose Philips*, London, 1714.]

¹²⁰² [Lady Mary Wortley Montagu (1689–1762) angol arisztokrata írónő, városi eklogái: *Six Town Eclogues. With some other poems*, London, 1747.]

¹²⁰³ [Allan Ramsay (1686–1758) skót költő, kiadó, drámaíró, említett műve: *Patie and Roger: a pastoral inscribed to Josiah Burchet Esq; Secretary of the Admiralty*, Edinburgh, 1720.]

¹²⁰⁴ [William Collins (1721–1759) angol költő, említett eklogái: *Persian Eclogues*, London, 1742.]

¹²⁰⁵ [William Collins, *Orientalische Eclogen. Nebst einigen andern Gedichten. Aus dem Englischen*, Zürich, 1770. A fordítók: Salomon Gessner (1730–1788) és Felix Nüscheler (1738–1816).]

¹²⁰⁶ [Eyles Irwin (1751–1817) ír költő, keleti utazásait az East India Company tagjaként bonyolította, említett eklogái: *Eastern Eclogues written during a tour through Arabia*, London, 1780.]

Shenstone,¹²⁰⁷ Cunningham,¹²⁰⁸ George Smith,¹²⁰⁹ Will. Richardson¹²¹⁰ kortárs pásztor-költőket sem. 178

Franciák.

A franciáknál Honorat de Bueil, Racan márkija¹²¹¹ az előző évszázadban helyreállította a bukolikus költészet tiszteletét és épségét, melyet Pierre Ronsard¹²¹² a tizenötödik században vidékies nyelvezetével és rossz ízlésével megrontott, és nem habozott III. Henrik királyt és a királynét mint pásztorokat egymással párbeszédbe elegyíteni. Jean Regnault de Segrais,¹²¹³ Fontaine¹²¹⁴ és Boileau¹²¹⁵ szerint a legelsőik közé helyezendő; Antoine Godeau¹²¹⁶ püspök saját pásztori hivatását még eklogák formájában is gyakorolta. Antoinette Du Ligier de la Garde Deshoulières¹²¹⁷ lágy és esztétikus nőszemély, mélabús; ebből születik idilljeiben az elégikus hanggal legnagyobb mértékben összekötött egyhangúság. Panaszskodik az emberek igen keserves állapotáról, és megvallja, hogy az gyakorta a vadállatok és lélektelen dolgok állapotánál is alábbvaló. René Rapin¹²¹⁸ és Jacques Vanière¹²¹⁹ latin eklogákban verhetetlen. Bernard de

¹²⁰⁷ [William Shenstone (1714–1763) angol költő és kertépítő. Legismertebb bukolikus költeménye: *A Pastoral Ballad, in four Parts = A Collection of Poems in four Volumes. By Several Hands*, 4, ed. Robert Dodsley, London, 1755, 348–357.]

¹²⁰⁸ [John Cunningham (1729–1773) dublini drámaíró, költő. Bukolikus műve: *Poems, chiefly pastoral*, Dublin, 1766.]

¹²⁰⁹ [George Smith (1713–1776) angol író, bukolikus kötete: *Six Pastorals: to which are added, Two pastoral songs*, London, 1770.]

¹²¹⁰ [William Richardson (1743–1814) skót író, irodalomtudós. *Poems on various subjects, chiefly pastoral*, Darlington, 1779.]

¹²¹¹ [Honorat de Bueil Racan, chevalier de (1589–1670) francia író, bukolikus kötete: *Les bergeries de Mre Honorat Du Bueil, chevalier, sieur de Racan*, Paris, 1625.]

¹²¹² [Pierre de Ronsard (1524–1585) reneszánsz francia költő, a Pléiade csoport vezetője. Bukolikus írása többek között: *Chant pastoral sur les nopces de Mgr. Charles, duc de Lorraine et Madame Claude, fille II du roy*, Paris, 1559. Említett eklogájának modern kiadása: *Édologue de Pierre de Ronsard. Chant pastoral sur les nopces de Mgr. Charles, duc de Lorraine, et de Madame Claude, fille deuxième du roy Henry II. – Monologue, ou Chant pastoral, à très-illustre... princesse Madame Marguerite de France, duchesse de Savoye*, Paris, 1933. III. Henrik francia király (1551–1589).]

¹²¹³ [Jean Regnault de Segrais (1624–1701) francia költő, író, akadémikus. Kapcsolódó műve: *Le Virgile travesty en vers burlesques, À M. l'abbé Scarron sur son Virgile*, Paris, 1648; *Athys, poème pastoral dédié à S. A. R. Mademoiselle*, Paris, 1653; *La paix, eglogue*, Paris, 1659. Összkiadása: *Poésies diverses de M. de Segrais. Les Églogues, l'Athis, poème pastoral, les odes, épîtres, élégies, chansons, stances*, Paris, 1733.]

¹²¹⁴ [Jean de La Fontaine (1621–1695) francia író, pásztori művei: *Les amours de Psyché et de Cupidon, Daphné, Ouvrages diverses*, Paris, 1729. Segrais-ről: *Recueil de poésies chrétiennes et diverses dédié à Monseigneur le Prince de Conty*, 3, Paris, 1679, 54.]

¹²¹⁵ [Nicolas Boileau-Despréaux (1636–1711) francia író. A *L'Art Poétique* 4, 201. sorában emeli ki Segrais eklogáinak jelentőségét, vö. *Oeuvres de Nicolas Boileau Despréaux*, 2, Dresde, 1767, 82–83.]

¹²¹⁶ [Antoine Godeau (1605–1672) francia író, püspök, akadémikus. Spirituális eklogái az alábbi kötetben találhatók: *Poésies chrestiennes d'Ant. Godeau*, Paris, 1660.]

¹²¹⁷ [Antoinette Du Ligier de la Garde Deshoulières (1638–1694) francia költő, idilljeit és eklogáit 1. *Poésies de Mme et de Mlle Deshoulières. Nouvelle édition, augmentée de plusieurs ouvrages qui n'ont pas encore paru*, Amsterdam, 1709.]

¹²¹⁸ [René Rapin (1621–1687) francia író, eklogái: *Eclogæ Sacrae. Cum dissertatione de carmine pastoralis*, Paris, 1659.]

¹²¹⁹ [Jacques Vanière (1664–1739) francia jezsuita neolatin író, bukolikus műve: *Jacobi Vanierii, e Societate Jesu sacerdotis, Praedium rusticum, Coloniae Munatiana*, 1750.]

Fontenelle,¹²²⁰ Masson Pezay,¹²²¹ Léonard,¹²²² Berquin¹²²³ – mind megérdemlik részben a költői babért. Egy névtelen 1766-ban igen nagy fantáziájú művet alkotott az alábbi cím alatt: *Paliris és Dirphé szerelme*,¹²²⁴ mely telve van csábos képekkel. Venus a Dirphé szerelmében rivális Palirist megöli, majd életre kelti. E munka értelmezése Bernben került kiadásra.

Németek és mások.

A németeknél Salomon Gessner¹²²⁵ lett Theokritosz, vele egyenrangú ugyanis édesség, báj és természetesség tekintetében. Sok pásztorkölteményt alkotott, és látta azokat különféle nyelvekre lefordítva. Kit is említsek utána? Oly sok született századunkban, hogy nem tudom, honnan kezdjem, és kit kommentáljak kiemelt dicsérettel. – Vegyesen sorolom fel neveiket: 179 Christian Gellert,¹²²⁶ Joh. Christo. Rost,¹²²⁷ Joach. Christ. Blum,¹²²⁸ Joh. Wilh. Lud. Gleim,¹²²⁹ Karl Christ. Gärtner,¹²³⁰ Christ. Ewald. Kleist,¹²³¹ Konr. Arnold¹²³² és Jac. Fried. Schmidt,¹²³³ Joh. Geor. Jacobi,¹²³⁴ Ern. Theod. Joh. Brückner,¹²³⁵ Joh. Wil. Gerstenberg,¹²³⁶ Andr. Grader,¹²³⁷ Krauseneck,¹²³⁸

¹²²⁰ [Bernard Le Bovier de Fontenelle (1657–1757) francia író, akadémikus. Kapcsolódó műve: *Poésies pastorales, de M. D. F., avec un Traité sur la nature de l'éplogue et une digression sur les anciens et les modernes*, Paris, 1688.]

¹²²¹ [Alexandre-Frédéric-Jacques Masson Pezay, marquis de (1741–1777) francia író, udvari ember és katonatiszt. Kapcsolódó műve: *La Rosière de Salenci*, Paris, 1774.]

¹²²² [Nicolas-Germain Léonard (1744–1793) Goadeloupe-i származású francia író, pásztorkölteményeit tartalmazó műve: *Oeuvres diverses de M. Leonard*, Liège, 1777.]

¹²²³ [Arnaud Berquin (1747–1791) francia író, gyermekek számára is írt. Kapcsolódó műve: *Idylles*, Paris, 1775.]

¹²²⁴ [*Les Amours de Paliris et Dirphé*, Paris, 1766. Szerzője ismeretlen.]

¹²²⁵ [Salomon Gessner (1730–1788) svájci költő és festő, ebben a műnemben *Idyllen*, Zürich, 1756 című kötete a legismertebb.]

¹²²⁶ [Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769) német író, kapcsolódó műve: *Das Band: Ein Schäferspiel in einem Aufzuge*, Frankfurt, 1744.]

¹²²⁷ [Johann Christoph Rost (1717–1765) német író, kapcsolódó műve: *Schäfererzählungen*, Berlin, 1742.]

¹²²⁸ [Joachim Christian Blum (1739–1790) német költő, kapcsolódó műve: *Idyllen. Gedichte*, Berlin, 1773.]

¹²²⁹ [Johann Wilhelm Ludwig Gleim (1719–1803) német költő, kapcsolódó műve: *Der Blöde Schäfer, ein Lustspiel*, Berlin, 1752.]

¹²³⁰ [Karl Christian Gärtner (1712–1791) német író, kapcsolódó műve: *Die geprüfte Treue, ein Schäferspiel*, Braunschweig, 1768.]

¹²³¹ [Ewald Christian von Kleist (1715–1759) porosz költő és tábornok, kapcsolódó műve: *Der Frühling. Ein Gedicht*, Berlin, 1749.]

¹²³² [Konrad Arnold Schmid (1716–1789) német író és filológus, kapcsolódó műve: *Lieder auf die Geburt des Erlösers*, Lüneburg, 1761.]

¹²³³ [Jakob Friedrich Schmidt (1730–1796) gothai lelkész, költő, kapcsolódó műve: *Poetische Gemälde und Empfindungen aus der heiligen Geschichte*, Altona, 1759.]

¹²³⁴ [Johann Georg Jacobi (1740–1814) német költő, kapcsolódó műve: *Poetische Versuche. Von J. G. J.*, Düsseldorf, 1764.]

¹²³⁵ [Ernst Theodor Johann Brückner (1746–1805) német lelkész és költő, a Göttinger Hainbund tagja, versei csak később jelentek meg kötetben: *Gedichte*, Neubrandenburg, 1803.]

¹²³⁶ [A keresztnév emendálva: Heinrich Wilhelm von Gerstenberg (1737–1823) részben Dániában élő német költő és kritikus, kapcsolódó műve: *Tändeleien*, Leipzig, 1759 és *Prosaische Gedichte*, Altona, 1759.]

¹²³⁷ [Andreas Grader (1733–1830) lipcsei tanulóévek után Szentpéterváron udvari karrierbefutó író, kapcsolódó műve: *Idyllen von Andreas Grader*, Riga, 1773.]

¹²³⁸ [Johann Christoph Krauseneck (1738–1799) német író, zeneszerző, kapcsolódó műve: *Gedichte*, Bayreuth, 1776–1783.]

Fried. Müller,¹²³⁹ Joh. Hen. Voss,¹²⁴⁰ Fried. Aug. Clem. Werthes,¹²⁴¹ Joh. Gottl. Willamov,¹²⁴² Joh. Nik. Götz,¹²⁴³ Christia. Wernicke,¹²⁴⁴ Joh. Wolf. Göthe.¹²⁴⁵ Érdemes megnézni a német idillek gyűjteményét, melyet szorgosan állított össze a neves Schmidt.¹²⁴⁶

Németalföld vonatkozásában állították össze a *Deliciae Poetarum Belgicorum* című gyűjteményt, melyet 1614-ben adtak ki, IV kötetben.¹²⁴⁷ Az ő modern irodalmuk áttekinthető a *Bibliotheca Poetica* sorozatból, melyet Hollandiában, úgy olvastam, nagy munkával és költséggel készítenek.¹²⁴⁸ Van Goens¹²⁴⁹ a folyóiratos kritikái miatt nagy elismerést érdemelt ki, mivel nemzetének ízlését a csiszoltság és a hitelesség irányába próbálta tisztogatni.

A dánokról, svédekről és izlandiakról kellett, hogy halljanak azok az írók, akik a skaldokról iratokat és köteteket adtak ki;¹²⁵⁰ skaldok neve alatt ugyanis északi népek érkeztek. Emellett az egyes népeknek is vannak költői, akik e század költészetéről adhatnak nekünk bővebb ismereteket. Általában azt mondom, az e népek által lakott tájak zordabbak, mint hogy a bájhoz és kedvességhez szokott pásztori költészetnek kedvezzen; úgy tűnik, ez az oka, hogy e költészeti nemnek kevés példánya maradt innen ránk.

¹²³⁹ [Friedrich / Maler Müller német költő, drámaíró és festő, kapcsolódó művei: *Der Satyr Mopsus, eine Idylle in 3 Gesängen von einem jungen Mahler*, Frankfurt und Leipzig, 1775; *Bacchidon und Milon, eine Idylle, nebst einem Gesang auf die Geburt des des Bacchus*, Frankfurt, 1775; *Die Schaaf-Schur, eine Pfälzische Idylle*, Mannheim, 1775.]

¹²⁴⁰ [Johann Heinrich Voss (1751–1826) német költő, Homérosz-fordító, kapcsolódó műve: *Gedichte*, Hamburg, 1785–1795, ezen belül is különösen a *Luise* című idill.]

¹²⁴¹ [Friedrich August Clemens Werthes (1748–1817) német író, 1784-ben ő követi Szerdahelyt a pesti egyetem esztétika tanszékén. Kapcsolódó műve: *Hirtenlieder, von F. A. C. W. und der verklagte Amor ein Fragment von dem Verfasser der Musarion*, Leipzig, 1772.]

¹²⁴² [Johann Gottlieb Willamov (1736–1777) matematikus-teológus végzettségű költő és klasszikafilológus, a szentpétervári evangélikus oktatás kiemelkedő alakja. Kapcsolódó kötete: *Dithyramben*, Berlin, 1763.]

¹²⁴³ [Johann Nikolaus Götz (1721–1781) német költő, bukolikus verseit tartalmazó kötete: *Vermischte Gedichte*, Herausgegeben von Karl Wilhelm Ramler, Mannheim, 1785.]

¹²⁴⁴ [Christian Wernicke / Werneke / Warneck (1661–1725) német költő és diplomata, kapcsolódó kötete: *Poetische Versuche in Ueberschriften*, Zürich, 1763.]

¹²⁴⁵ [Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) német költőfejedelem. Mivel *Die Laune des Verliebten* című pásztorjátéka és a *Hermann und Dorothea* című, bukolikus elbeszélő költeménye későbbi, Szerdahely itt feltehetően az *Anette*, Leipzig, 1767 kötet bukolikus költeményeire utal.

¹²⁴⁶ *Idyllen der Deutschen* – nyolc részben, kettő Frankfurtban és Lipcsében 1774–1775-ben jelent meg, amikortól fogva növekedés figyelhető meg évről évre a pásztor költészetben. [Klamer Eberhard Karl Schmidt (1746–1824) szerkesztésében: *Idyllen der Deutschen aus gedruckten sowohl als handschriftlichen Originalen gesammelt*, 1–2, Frankfurt und Leipzig, 1774–1775.]

¹²⁴⁷ [Janus Gruterus (1560–1627) kiadásában: *Delitiae C. Poetarum Belgicorum, Huius Superiorisqve Aevi illustrium, Collectore Ranvto Ghero*, 1–4, Frankfurt, 1614.]

¹²⁴⁸ [*Poetische Bibliothek zur Ehre der Deutschen*, Heilbronn, 1762–1763.]

¹²⁴⁹ [Rijklof Michaël van Goens (1748–1810) utrechti professzor, a holland felvilágosodás kiemelkedő alakja, említett kritikái a *Nieuwe Bydragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde* folyóiratban jelentek meg.]

¹²⁵⁰ Fabian Toerner a skaldok költészetéről 1717-ben, ugyanarról Vettersten, ugyanazon évben. Johann David Koehler a skaldokról 1724-ben. [Fabian Törner elnöklete alatt Nikolaus Wettersten által írott disszertáció: *Q. F. F. Q. S. Dissertatio academica De Poësi Skaldorum Septentrionalium, Cujus Partem Priorem ... Sub Praesidio Amplissimi Viri Mag. Fabiani Törner, ... Publico bonorum examini modeste submittit Nicolaus B. Wettersten. Roslagus. In audit. Gustav. Maj. d. XII. Octobris Anni MDCCXVII. Horis ante meridiem solitis*, Uppsala, 1717; Johann David Köhler (1684–1755) német történész említett munkája: *Prolusio de Skaldis sive poetis gentium Arctoarum vetustissimis*, Altdorf, 1724.]

Aki e tekintetben a lengyelekről szeretne ismereteket szerezni, forduljon a neves Trotz *Bibliotheca Poetarum Polonorum*,¹²⁵¹ 180 vagy a híres Janocki *De Polonia Literata nostri temporis*¹²⁵² műveihez. Vannak pásztori költemények lengyel költőktől a *Bibliotheca Zalusciana* 1779-ben Altenburgban kiadott kötetében,¹²⁵³ cseh előszóval, melyet ugyanezen évben az anyanyelvre is lefordítottak. Az oroszoknál egészen 1781-ig hiába kerestem eklogákat.

Arábia, Perzsia és Törökország, melyek e szempontból szerencsésebbek, természetükből fakadóan igen alkalmasak lennének a rusztikus költészet művelésére, ha olyan szép és boldog lenne lakosaik szelleme és elméje, mint amilyenek a talaj és az éghajlat adottságai.

Idehaza Magyarországon már számtalan idillt, eklogát és pásztori játékot olvastam, hazai és latin nyelven írott műveket. Ezek nagyobb része allegorikus, hogy ily módon inkább valamilyen ünnepséget vagy híres férfiúk dicséretét szolgálja inkább, és ezzel váltson ki tetszést – ezek kevésbé szeretnének bájos, tetszetős művek lenni. Soha semmi kedvesebb, semmi elegánsabb, végül semmi olyan, ami a bukolikus erényeknek inkább díszére válna, olvasnivalóm nem akadt, mint amit a nekem oly drága, már a hazai műzsák által is siratott *Faludi Ferenc* szerzett.¹²⁵⁴ Ő ugyanis természetétől fogva, s igen szerencsés módon felkészülve, mind a költészet művészetét, mind a hazai nyelvet bírta, ízlése nemes volt, kifinomult, szinte teljes mértékben tökéletes. Bármit is írt, márpedig nem keveset írt, habár sokkal kevesebbet, mint amennyire én vágnék, akár morális, akár költői, akár szent, akár profán művet: a legtisztább érzékkel, a legkifinomultabb ízléssel írta. Ő az, akit én sok év gyakori és folytonos forgatásával felfedeztem és teljes mértékben megismertem. Közülünk, akikben a műzsák tanyát ütöttek, ő a legnagyobb: kinek szájából magyar műzsák szóltak, és akit én bátorkodom ízlése tisztaságában és őszinteségében minden kor és nép ízlésének elébe állítani. Bár mindazon énekeket, melyeket költött, és melyek aranyra, cédrusra, halhatatlanságra oly méltóak, 181 egybegyűjtve kézbe vehetnénk! Nemesi családba született Németújváron,¹²⁵⁵ Vas megye városában 1704 április elsején. Fiatalon belépett a jezsuita rendbe, melyben tanulással, tanítással igen sok tudományt elsajátítva Rómába küldött, hogy legyen ott a magyar nemzetiségűek gyóntatópapja. Nyolc évet letöltve ott, visszatért hazájába, és rendjének sokféle tisztségét betöltötte kiemelkedő okossággal. Szentmise közben, mikor Istentől rendelt szent hivatalát gyakorolta, szívének túlzott gyengesége miatt, melyet a legkisebb hanyagság és nemtörődömség is megrémített, nagy lelki fájdalmak kínozták. Egyéb-ként nyugodt, békés, csodásan ügyes, barátságos, beszédes, a közbeszédben elegánsan szép, természetes adottságból bájos és tiszta volt. Semmi mást nem akart, mint kerülni, hogy bárkit megbántson, és sosem akart másról rosszat mondani vagy hallani: házi körében és nyilvánosan is kedves és szeretett ember volt. Rohonc¹²⁵⁶ városában halt meg 1779-ben, január 15-én.

¹²⁵¹ [Michał Abraham Trotz, *Bibliotheca Polono-Poetica, albo Urzędow Wielkich splendorem Jasniejących [...] na Polskim Parnasie styniących Poetow Wiekuiste Prace*, Leipzig, 1728.]

¹²⁵² [Jan Daniel Janocki, *Polonia litterata nostri temporis, Avctore Io. Dan. Ianozki*, Vratislaviae, 1750–1752.]

¹²⁵³ [Johann Gottlob Böhme (1717–1780) kiadásában: *Poetarum Polonorum Carmina Pastoralia Ex Bibliotheca Zalusciana*, Altenburg, 1779, amely *Bibliotheca Poetarum Polonorum Qui Patrio Sermonæ Scripserunt*, ed. Józef Andrzej Załuski, Warszawa, 1754 kötetén alapul.]

¹²⁵⁴ [Faludi Ferenc (1704–1779) magyar jezsuita költő. Pásztor-költeményei kötetben nem sokkal Szerdahely munkája után jelennek meg: *Faludi Ferenc költeményes maradványai. Egybeszedte, selőbeszédekkel és szükséges oktatásokkal megbővítve közrebocsátotta a magyar Költeményes Gyűjtemény öregbedésére Révai Miklós*, Győr, 1786–87.]

¹²⁵⁵ [Németújvár (Güssing) a 18. században Vas megyéhez tartozó kisváros, ma Ausztriában, Burgenland tartományban található.]

¹²⁵⁶ [Rohonc (Rechnitz) a 18. században Vas megyéhez tartozó mezőváros, ma Ausztriában, Burgenland tartományban található.]

*3. Szerdahely György Alajos: A drámai költészet tana az
esztétika, vagyis a jó ízlés tudománya szerint rendszerezve,
szerzője Szerdahely György Alajos, a széptudományok és a
filozófia doktora, a Budai Királyi Tudományegyetem rendes
professzora, Esztergom főegyházmegyei pap*

Budán, a Királyi Egyetem nyomdájában, 1784-ben 2

A drámai költészet, melynek világa a színház, kiemelkedően hasznos, ha ésszel élünk vele. Mert a színháznak nem kicsiny fegyelmező és romboló hatása is lehet. – Való igaz, és mintegy a Természet egyfajta titka is: az emberek, amikor közösségben vannak, inkább megnyitják lelküket az érzelmek és a benyomások előtt, mint amikor magányosak. Ezt verulami Francis Bacon állította, Lib.II. De Dignit. et Augm. Scient. Cap.13.¹ 3

SZERDAHELY JÓZSEFNEK, A KALOCSAI ÉRSEKSÉG KANONOKJÁNAK, TISZAI FŐESPERESNEK, A SZÉPTUDOMÁNYOK ÉS A FILOZÓFIA DOKTORÁNAK, A TEOLÓGIA BACCALAUREATUSÁNAK, SZENTSZÉKI BÍRÁNAK²

¹ [Francis Bacon, Baron of Verulam, *De augmentis scientiarum*, Amsterdam, 1662, 145–146. A gondolatjel helyén kimaradó sorok: „Atque corruptelarum, in hoc genere, abunde est; disciplina plane nostris temporibus est neglecta. Attamen licet in Respub. modernis habeatur pro re ludicra actio theatralis, nisi forte nimium trahat e satira et mordeat, tamen apud Antiquos curae fuit, ut animos hominum ad virtutem institueret. Quinetiam in viris prudentibus, et magnis Philosophis, veluti animorum plectrum quoddam censebatur. Atque sane...” – „A romboló tényezők ebben a műfajban bőséggel jelen vannak; és a fegyelem a mi korunkban igencsak elhanyagolt állapotban van. Ámbár a mai államokban úgy tartják, a színházi játék csak szórakoztatásul van, ha nem lenne benne igen sok szatirikus elem, és nem találna elevenünkbe; mégis az ókoriak figyelmet fordítottak arra, hogy az emberek lelkét az erényre vezesse. Amiért is a bölcs férfiak és a nagy filozófusok mintegy a lelkek kormánypálcájaként tartották számon. És teljes mértékben...”]

² [A kalocsai egyházmegye névtárai alapján: Szerdahely József (Buda, 1727. március 6.–Kalocsa, 1802. január 24.) 1744: jezsuita Trencsénben. Tanulmányok Kassán, Bécsben és Egerben. 1762: szerzetesi fogadalom. Tanít Kolozsváron és Budán matematikát, filozófiát. Bölcsész doktor, teológiai baccalaureatus. 1766-tól tíz éven át magyar hitszónok Bécsben. A rend feloszlása után került Kalocsára. Tiszteletbeli szombathelyi kanonok. 1776–1781: plébános Kalocsán. Káptalani tisztségei: 1776. március 8.: actualis. 1781. május 26.: tiszai főesperes 1790. szeptember 1.: bácsi kisrépost. 1794. június 9.: ör. 1799. október 4.: éneklő. <https://archivum.asztrik.hu/?q=de/node/2788> (2021. január 25.) Kalocsai kanonoknak maga

Drámai Múzsám előbb jelent meg, mint azt magamban terveztem: így akartad, Fivérem! Inkább akartam, hogy művem kevésbé kiérlelt legyen, mint hogy a te akaratomnak ne engedelmeskedjek rögvést. Hogy Neked mennyivel tartozom, tudja mindenki, aki ezt olvassa, és ezen kegyes tiszteletadás kedvéért bocsássák meg hibáimat, amennyiben hibát találnak e műben. Sokat jelent, hogy Te jóváhagyod és biztatsz! De nézd, mekkora kényelmetlenséget okoztál saját magadnak ezen ösztönzéseddel. Ha beleláthattál volna az elmémbe, és átláttad volna az általam felvállalt elhatározást; akkor Te valójában nemcsak hogy nem sürgetted volna e művet, hanem joggal lebeszéltél volna, hogy ne is fogjak neki. Mert ismerem a Te lelkednek egyedülálló mértékletességét; mely bárcsak ne lenne oly nagy a kultúra kapcsán is! Magamban már régen eldöntöttem, hogy a poétika legnemesebb részét, a dramaturgiát Neked ajánlom, hogy legyen valamiféle bizonyossága az én Irántad való szeretetemnek és nagy-rabecsülésemnek. Íme! Amit lelkemben kigondoltam, ezennel megvalósítom. Kérjek engedelmet e tettemhez? Én gyakorta hallottam, hiszen a görög és római irodalmon nőttem fel, hogy a közvélekedés és közítélet ünnepelel Téged humanista műveltséged miatt. Komoly ítések és bírák jelentették ki, hogy Te vagy a művelt kultúra legszerencsésebb művelője és oktatója; 4 Te voltál a kiváló szónok és költő számukra. Valóban a legszeretettelibb őszinteséggel örvendtem a Te megtiszteltetésednek, és éreztem: ez sarkall engem, hogy e tisztességben társad legyek, vagy inkább versenyre keljek veled; melyre érv volt az is, hogy szellemem és természetem nem teljesen idegen a szépművészeti ízléstől. Miután kezdem valakivé válni az esztéták között, magam is elhittem, amit mások sok megszólalásukban nyilvánosan kijelentettek: a Te tudásod oly nagy, amekkora a költészet, ékesszólás, Múzsák kegyeltjeinek lennie kell; vagyis amennyit egy hatalmassá nőtt szellem a legteljesebb szorgalommal be tud fogadni és kezelni tud. Olvastam és hallgattam kommentárjaidat. Semmit nem leltem bennük, ami ne lett volna gondosan kidolgozva, mintegy kimunkálva. Így csak a Múzsák beszélnék – mondtam. Tehát, kíméld, Bátyám, a vallomástévőt: nem tudnám nem elítélni akár a szigorúságodat, akár más erényedet, mely arra vezet, hogy értekezéseidet inkább sötétbe burkold, csendben elhallgasd, semmint hogy a polgárok művelésére, mindannyiunk tisztességére kiadd; ha nem tudnám jól, hogy Te minden gondodat a lelkek ápolására fordítod, és ékesszólásod báját, tudományod lelkületét az isteni szolgálatnak szentelted. Jól teszed! Ez a cselekvés legjobb mezeje, mely a Tiéd. Mindaz a rengeteg termés, melyet az Úr magtárába fáradhatatlanul behordtál, a vétkek mindazon fegyverzete, melyeket megfeszített küzdelemmel legyőztél; az erények ama dicső jelei, melyeket győztesként a vallásnak emeltél: a helyes tettek és dicsőség jobb emlékművei, semmint amit akár a bájos múzsák szoktak emelni, vagy akár én bármilyen beszéddel felékesíthetnék. Tőlem tehát nem annyira érdemeid magasztalásaként fogod kapni, mint inkább a testvéri szeretet emlékjeleként ezt a drámai költészettant, és ha nem találod azt méltatlannak, engedd, hogy apostoli életed emlékjeleihez hozzácsatoljam. 5

Mária Terézia nevezte ki, vö. Winkler Pál, *A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története alapításától 1935-ig*, Kalocsa, 1935. 39.]

ELSŐ KÖNYV. A DRÁMAI KÖLTÉSZETRŐL ÁLTALÁBAN

Első fejezet. Melyben kifejtésre kerül, mi a dráma és a drámai költészet;
és megmutatják, hogy az emberek természetükből fakadóan
mennyire igénylik és vonzódnak hozzá.

A drámai költészet elnevezés a δράμα szóból származik, mely a δράω, cselekszem, csinálom igéből ered, és akciót, cselekvést jelent; Arisztotelész tanúsága szerint a dórok a cselekedni igét δράν, az athéniek pedig πράττειν alakban ejtették.³ Az a fajta akció, mely a költészet ezen nemében megjelenik, nem elbeszélésre kerül, mint a mesékben és az eposzban, hanem a színházban előtűnik megjelenik, és élő személyekben ölt testet; nemcsak a fülünkre van szükség hozzá, hanem a szemünkre is. A dráma látvány; de nagymértékben különbözik attól, amit akár a festészet, akár a szobrászat elének állít, mely művészetek, mint ismeretes, a láttatásra születtek, erre szakosodtak, az emberi látás tana alapján és ennek gyönyörűségére jöttek létre. A festészet az eseményeknek csak egy, és pedig külső arculatát mutatja be; a dráma azonban az ember teljes cselekvését, elméjét, lelkületét jól bemutatja. A szobrászat (mely kifejezéssel plasztikát, vagy a művész keze által ércből vagy kőből kidolgozott plasztikai művet jelölök) egy cselekményt körös-körül, térben mutat be, de annak belső részleteit, természetét elfedi; a dráma, bármilyen szellem és szándék van jelen az akcióban, azt az időben előre haladva leleplezi, és szemünk elé állítja. A festészetben és a szobrászatban a tárgy egységes és élettelen; a drámában a dolog előrehaladása életet ad: tehát az utóbbi a másikatnál sokkal jobban és inkább kitűnik. Ezt akartam röviden elmondani; a többi különbséget, mely benne van ebben az összevetésben, az olvasó gondolataira hagyom. Nem szokásom ugyanis mindent, amit az elmémben kiötlök és elrendezek, részletesen kifejteni; nehogy olvasóim az gondolhassák, hogy én már mindent előre rendszereztem, és nekik semmi felfedezni valót nem hagytam. Remélem, sok olvasóm akad itt majd, akik messze többet látnak meg és találnak ki, mint én magam. Az más kérdés, hogy hanyagnak lenni sem szabad, mikor a probléma az: mi az eredete és alapja a drámai költészetnek?

Én a színjáték eredetét az érzékeink, elménk, lelkünk és szemeink természetéből vezetem le; és azt állítom, hogy a drámai költészet ember mivoltunkban, humanitásunkban, azaz a természetünkben gyökerezik. Semmi kétely nincs bennem e kijelentés kapcsán: azt látom ugyanis, hogy az egyes ember nem magától érez készletet és vágyat a látványosság után – márpedig a dráma minden jeles látványosság között a legnemesebb helyen áll. Íme, az oly bölcs teremtető és kormányzó Isten ezt a nevezetes látnivaló világot mindenhatóságának különféle műveivel sűrűn telerakta, feldíszítette, azzal a törvényszerűséggel, hogy műveinek egy része örökösön megmaradjon eredeti állapotában, más művei pedig a dolgok kényszerítő sora és szükségszerűsége révén elenyésszen, és egymást felváltva kövesse. Miután mindezeket pompásan és bájosan előállította, vagyis ezt a világot az égtől a földig összeillesztette, minket embereket, istensége legkiválóbb műveként, akik miatt minden mást létrehozott,

³ [Arisztotelész, *Poétika*, 1448b első mondata.]

bevezetett az univerzum színházába, hogy az ő isteni műveit, melyeket a dolgok változatossága különlegessé tesz, és melyek a legszebb rendben vannak szétszórva, nyílt és szabad érzékekkel szemléljük és csodáljuk. Ő nekünk elmét, lelket és szemeket adott, legfőbb emberi tehetségekként, és egyfajta kiolthatatlan ihlető lehellettel és tűzzel meggyújtotta, s ez most minket visszafoghatatlanul úgy éget és tüzel, hogy kénytelenek vagyunk mindig 7 elfoglaltságokat keresni, és midőn a láng éhségét csillapítani akarjuk, a táplálása során újabb vágy keletkezik bennünk. Nem akarom itt újra kifejtteni, amit erről a kielégíthetetlen lelki vágyról bőven elhintettem már az általános esztétikámban,⁴ ámbar ezen a helyen szükséges ennek ismerete. Természetünkönél fogva nézők vagyunk. Emiatt aztán a látás minden érzékünk közül a legelőbbre való; látásunkkal az egész világ képét és ékes voltát felfogjuk, élvezzük a fény szépségét, megkülönböztetjük a színek sokaságát, felfogjuk a testek nagyságát, alakját, számát, arányát, elhelyezkedését, mozgását és nyugalját, feltekintünk az égre és a csillagokhoz. Szemeink érzéke nemcsak élénkebb, mint az többi érzék, hanem több fáradtsággal is jár. Mindenekelőtt elvezeti az elénk tett dolgokat a lelkünkig, majd új lendülettel újra más és más dologra tér, hogy a szüntelenül újdonságra vágyó szellemünket más és más képekkel táplálja és betöltse. Ami a szellem a léleknek, az a szem a testnek; és nincs olyan érzék, mely több tudást adna a dolgokról. Sőt, amit tétozás nélkül, bátran állíthatok, ezen egyetlen érzék, a szemeink látása által a dolgokról több képzetet és tudást nyer az emberi szellem, mint a többi érzéktől együttvéve: innen fakad szellemünk legnagyobb gazdagsága.

Az emberi természetnek az a vágyódása, mely szemünket és lelkünket űzi, az oka, hogy mindama látványosság mellett, melyeket Isten, a leghatalmasabb Mester számunkra látnivalóul adott, másokat keresünk és találunk fel, és állítunk elő. Szemeink gyönyörűsége változatos és sokrétű, mely azon dolgok megpillantásából fakad, amelyek – az ember használatára akár a természettől vannak, akár mesterségesek – gyönyörködtetőek – mondja Lactantius.⁵ Azok a dolgok, melyeket Isten teremtett: a hegyek és erdők, völgyek és szirtek, mezők és virágok, földek és tengerek, ég és csillagok, emberek és állatok és más látványosságok, melyek nem jelentenek számunkra veszélyt, sem pedig gyarapodást nem ígérnek (és ide sorolom azon dolgokat, melyeket maga a világ saját erejéből 8 szemeink elé állít) – ezek nem elégitik ki az ember vágyát, sem pedig azok a dolgok, melyekre vágyunk, nem töltik el gyönyörűséggel lelkünket. De azok a látványosságok, melyeknek eredete művészi-mesterséges, egyrészt mivel ritkák és szokatlanok, másrészt mivel az emberi tehetség produktumai, olyan hatóerővel vannak felruházva, hogy az egész emberi nem: műveltek és parasztok, ókoriak és maiak, férfiak és asszonyok, kicsik és felnőttek vonzódnak hozzájuk, és a legédesebb gyönyörűséggel láncolják őket magukhoz. Milyen csödület szokott támadni, ha akár idomított állatokat mutatgatnak a közönségnek, akár színészek, táncosok, bohócok, alakoskodó emberek adják elő játékaikat! Vajon nem ez a velünk született újdonság és csodálatos utáni vágy mozgatja minden érzékünket, és ragad el minket a színházba? Ennél nem is fogunk sokat elidőzni... Miután szellemiségünket összevetjük többfajta kor és nép esetén: – Micsoda? Volt valaha olyan emberi nemzetség, melynek ne lettek volna meg a maga látványosságai? – Valóban, egy sem akad. Mivel az emberi természet mindig és mindenütt önzonos, szükségképp bírnia kell művészi-mesterséges látványossággal. – Tehát a mi természetünk

⁴ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 2, 1, 3. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai trásai, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 149–151.]

⁵ [Lucius Caecilius Firmianus Lactantius, *Institutiones divinae*, VI, *De vero cultu*, 6, 20.]

eme sajátsága miatt úgy tűnik nekem, hogy azok gondoskodnak legjobban a saját polgárai-
ikról, akik az ő természetes vágyukat olyan látványosságokkal elégítik ki, melyek nemcsak
érzékeik gyönyörűségéről, hanem lelkük és elméjük gyarapodásáról és képesek gondoskodni:
ez igen nagy jótett, és örök hála méltó. Mert ha már szükségünk van a látványosságokra,
igen jól kell arra ügyelni, hogy azok mindinkább hasznunkra váljanak. Megsértjük a
természetet, ha a látványosságok szeretetét, melyet a természettől adva hordozunk érzéke-
inkben, hagyjuk parlagon heverni. Lássuk tehát, milyenek a hasznosabb látványosságok!

Minden olyan látványosság között, melyek mesterségesek, művésziek, azok tűnnek nekem az emberi nem számára alkalmasabbnak és illőbbnek, melyeket emberek maguk állítottak elő – akarom mondani, melyekben emberek szerepelnek és láthatók. Az embernek az ember lehet a legkedvesebb, leghasznosabb látvány, egyrészt mert értelemmel **9** van felruházva, másrészt mert ember az emberhez hasonlít. A módszerek, a tudás kölcsönös átadására és befogadására a leginkább az alkalmas, hogy a látványosságok emberi látványosságok legyenek, és pedig azok közül is olyanok, melyek a legjobbak. Mert nem minden tetszik nekünk amit emberek jelenítenek meg saját személyükben: a gyönyörködtetésért meg kell dolgozni. E tárgyat a maga nemében, részekre osztva tekintjük át. A látványosságok két részre oszthatók, az egyikben a test, a másikban a lélek kerül a szemünk elé. Mert ámbár minden cselekedet a lélekből ered, ahogyan Tullius mondja,⁶ mégis egyes cselekedetekben a testet, másokban a lelket látjuk meg inkább: mások a test, és mások a lélek akciói. Ezért amint minden ember testből és lélekből áll, éppúgy kétféleképp lehet látványosságot létrehozni és nézni is. A test látványosságának nevezzük a tornagyakorlatot és a cirkuszi mutatványt; a lélek látványossága a dráma és a színjáték, hogy ezekkel a már polgárjogot szerzett kifejezésekkel éljünk. E két neme között a látványosságoknak mindenki látja a különbséget; mert a test látványosságai, melyet torna- és cirkuszi látványosságnak neveztem, vagy teljes egészében komolyak, vagy bizonyos, hogy egy komoly dolog komoly imitációját és példáját adják. Azok a látványosságok pedig, melyekben a lélek és annak működése mutatkozik meg, és drámai vagy színjátéki látványosságnak nevezzük: csupa játék és tünemény, a dolgoknak üres szimulációi. Hogy ez még nyilvánvalóbbá váljék, segítségünkre lesz, ha visszaemlékszünk az ókoriak leghíresebb látványosságaira: mint az ugrás, futás, diszkoszvetés, lándzsahajítás, birkózás, ökölvívás, gyalogos harc, lovas harc, tengeri csata és különösen az oly gyászos gladiátori viadatok, melyekben emberek vagy a szörnyű törvény által kötelezve, vagy saját kedvükből vettek részt, és a párviadal szokása szerint kölcsönösen megsebeztek egymást az arénában, hogy a kegyetlen emberek kedvét az emberi vér gyönyörködtesse. Ezek valós, komoly történések voltak. – A látványosságok másik osztálya teljes egészében imitációból, szimulációból és reprezentációból áll; ezekben ugyanis az emberek mások szerepét, habitusát öltik magukra, és **10** különféle érzelmeket, indulatokat, karaktereket és cselekedeteket képeznek meg, játszanak el a nézőknek. Ami a színpadon belül történik, azt már régen is színi játéknak nevezték. A cirkuszi látványosságokban a testrészek ereje, ügyessége, gyorsasága vált láthatóvá; a drámai látványosságokban pedig arra ügyelnek, hogy a tisztességes életre vezető erkölcsök váljanak gyönyörködés tárgyává. Az előbbiektől szíveink szükségszerűen megkéményednek, az utóbbiaktól meglágyulnak; az előbbiek harcias és kemény népeknek valók, az utóbbiak pedig a polgáris, művelt, humánus népeknek. – Hogy e két típusa a látványosságoknak mennyire volt használatban, és mennyire értékelték, nem tudom annál jobban bemu-

⁶ [Marcus Tullius Cicero, *De Oratore ad Quintum Fratrem*, 3, 221.]

tatni, mint ha az akkori idők történetét megidézem. A királyságok és köztársaságok leghíresebb alapítói, miután fegyverrel és törvényekkel jól megerősítették népeiket, és tartományukat városokkal, szépművészetekkel és gazdag kincsekkel felékesítették, nem gondolták azt, hogy tökéletes, örök művet hoztak létre akár saját hírnevük, akár a polgárok boldogságának gyarapítására, ha ezen felül még nyilvános játékokat, viadalokat és különféle látványosságokat nem szenteltek volna az istenek tiszteletére és a nép kegyének kiérdemléséért, közboldogság közepette. Ki az, aki nem ismeri el a görögök bölcsességét és a rómaiak fenségességét? Ők látványosságaikat nemcsak gyönyörködtetésre szánták, hanem szentté tették, és valamely fontosabb istenségnek ajánlották, és azt akarták, hogy egy hivatal, vagy valamely igen nagy hatalmú férfiú gondoskodjék ezekről. Tisztelték Minervát a tornacsarnokokban, Venust a színházakban, Neptunust a cirkuszokban, Marsot az arénákban, Mercuriust a vívócsarnokokban.⁷ Ki ne csodálná lovas versenypályáikat, cirkuszaikat, amfiteátrumait és színházakat? A fényűzés e hallatlan műveit és szellemét elhallgassam? Nem volt elég nekik azokat saját hazájukban mérhetetlen számban építeni és tisztelni: a provinciáikba is kivitték a játékaikat, az oly költséges gyönyörűségeiket, hogy a közös gyönyörűséggel végképp legyőzzék a fegyverrel igába hajtott népeket, s így magukat és a nekik alárendeltekét gyakran az eszeveszettségig, örületig hajtották. Sok és csodálatraméltó dolgot mesélnek ezügyben a görög és latin írók, úgymint Pauszaniász,⁸ 11 Lukianosz,⁹ Dionüsziosz Halikarnasszeusz,¹⁰ Dio,¹¹ Tertullianus,¹² Livius,¹³ Tacitus,¹⁴ Martialis,¹⁵ idősebb Plinius,¹⁶ Iuvenalis,¹⁷ Suetonius,¹⁸

⁷ [Athéné /Minerva a bölcsesség és tudomány görög istennője. A gümnaszionok azonban Héraklész, Hermész és Thészeusz védelme alatt álltak – Szerdahely talán arra céloz, hogy e tornacsarnokok gyakran szolgáltak filozófiai iskolák gyülekezőhelyeül. Aphrodité / Venus, a szerelem istennője és a színház kapcsolatára utal az ún. Miloszi Aphrodité szobor, melyet egy színház romjai között fedeztek fel. Az amfiteátrumok küzdőterén, az arénákban többnyire gladiátorviadalok zajlottak, ennyiben kapcsolódik ez a helyszín Marshoz, a háború istenéhez a római kultúrában. Poszeidón / Neptunus nemcsak tengeristen, de a lovak istene is volt, így kapcsolódik tisztelete a fogathajtás helyszínéhez, a cirkuszhoz. Hermész / Mercurius, a kereskedés és tolvajlás istene kifejezetten a gümnaszionok testgyakorlásra kijelölt részének, a palaisztromoknak a védőistene volt.]

⁸ [Pauszaniász (Kr.u. 110–180) hellenisztikus görög utazó és geográfus, főműve, melyre a szöveg is utal: *Helladosz Periégésiszsz*, színházról többek között 1, 29, 16; 3, 14, 1; 2, 27, 5; 8, 32, 1.]

⁹ [Szamoszatai Lukianosz (Kr.u. 120–180) hellenisztikus görög szatíráíró, színházleírása: *Anacharsis, de gymnastica*, 22.]

¹⁰ [Dionüsziosz Halikarnasszeusz (Kr.e. 54–Kr.e. 8) görög szónok és történetíró. Főműve: *Rhōmaiké archaiologia*, színházakról többek között 1. és 3. könyv.]

¹¹ [Lucius Claudius Cassius Dio Cocceianus (155–229) görög történetíró, főműve: *Rōmaiké isztoria*, színházról pl. 43, 49.]

¹² [Quintus Septimius Florens Tertullianus (155–240) káthágói származású kora keresztény író, a színházról 1. *De spectaculis* című írását.]

¹³ [Titus Livius (Kr.e. 59–Kr.u. 17) római történetíró, a színházakról 1. *Epitome / Ab urbe condita liber XLVIII Periocha*, 48. és 99.]

¹⁴ [Publius / Caius Cornelius Tacitus (Kr.u. 55–117/120) római történetíró, a színházakról 1. *Annales*, 3, 23; 15, 32–34; 14, 21; 16, 4.]

¹⁵ [Marcus Valerius Martialis (Kr.u. 38/41–Kr.u. 104) római költő, a színházakról 1. *Epigrammaton Liber De Spectaculis* epigrammait.]

¹⁶ [Caius Plinius Secundus Maior (Kr.u. 23/24–Kr.u. 79) római író, polihisztor. A színházakról 1. *Historia naturalis*, 34, 17; 36, 12; 36, 24, 7–8]

¹⁷ [Decimus Iunius Iuvenalis (Kr.u. 50/60–130) római szatíráíró, a színházakról 1. *Saturae*, 3.]

¹⁸ [Caius Suetonius Tranquillus (Kr.u. 69–160) római történetíró, a színházakról 1. *Divus Augustus*, 44.]

Lactantius,¹⁹ Augustinus²⁰ és hasonlók. Oly keserűen kérdezi Salvianus,²¹ saját századának Jeremiása az embereket, hogy ámbár számtalan és nagyon súlyos szerencsétlenség nyomja őket, és mindenünnen ellenséges népek által zaklatva életük minden keserűségénél keserűbb, mégis e közös megsemmisülés közepette, mintha a rossz iránti érzéküket elveszítették volna, magukról megfélemlkezve inkább a színházakat, semmint az Isten templomait látogatják. Inkább a kartáncosok, semmint az evangélisták mondatait kedvelik; szívesebben hallják egy színész szavait, mint Krisztusét; és többen vannak a nyilvános játékok nézőterén, mint Isten szentélyében. Otthagyva a templomokat és megvetve az oltárokat, rohanunk a színházba – mondja –, hogy a legszenyesebb látványtól gyalázatos szemünket e csúf játékok bujaságával tápláljuk. – Valójában igen sok városra érvényes az, amelyet két konkrét város kapcsán örökít meg: Kirta²² és Karthágó²³ falai körül a barbárok népének fegyverei csörögtek, és eközben a carthagoi egyházközség a cirkuszokban esztelenkedett, a színházakban dévajkodott. Akkor volt az erkölcsök hanyatlása és romlása, hogy a romlottság addig nem akart megszűnni, míg nem a szegénység miatt már nem volt mit elherdálni. Mert mi esztelenebb, mint benne lenni a romlásban, és képtelennek lenni a romlás megértésére, felfogására? Hiteltelen, amit mondtak: hogy a bajok folytonos jelenléte volt az ok a bűnre – mintha azt gondolnád, a bűnhődés a bűnök anyja. Így ír egy helyütt a *De gubernatione Dei* hatodik könyvében.²⁴

Ezek a dolgok, ahogyan én látom, bizonyítékként mutatják, hogy nekünk természetunktől hajtva szükségünk van a látványosságokra, amint azt az elején állítottam. De ez a természetes vágy, ha nem őrzi meg az értelem a mértéket, vétekhez is vezethet – ezt kívánom másodjára megjegyezni. Immár senki sem kételkedik benne, hogy minden látványosság között, melyeket az emberi mesterség és művészet létrehozni képes, a legjobb a dráma. Egyrészt mivel a lélek cselekedetei, melyek 12 itt elsősorban élénk kerülnek, nemesebbek, mint a testéi; másrészt mert a drámák az emberi elmék kiművelésére és a szívek megnevelésére irányulnak; harmadrészt mert minél nagyobb művészettel hozzák őket létre, az értelemhez annál méltóbb gyönyörűséget keltenek. E játékok felemelnek minket, erősen elragadnak, csüggünk rajtuk, magunkat látjuk mások szerepében, fel- és megismerjük magunkat. Úgy látom, ezen a véleményen volt az emberiség minden olyan korszakban, mely úgy vélte, hogy az elme józanságát, az erkölcsök tiszteletét és a legtöbb tudomány munkálkodását elő kell mozdítani. Amiért is igen csodálkozom rajta, miért történt, hogy az ókori görögök és rómaiak, ámbár teljes szívükből szerették a színházat, mégis az ahhoz legközelebb álló tudományban, nevezetesen a drámai költészettanban oly kevés szabályt alkottak meg. Mert Arisztotelész²⁵ és Horatius²⁶ mellett senki sem akadt, aki a drámáról értekezett volna. Ők is csak szárazon, üresen, úgy, hogy mikor mit is akartak mondani, arról a tehetséges és

¹⁹ [Lucius Caecilius Firmianus Lactantius (250–325) ókeresztény író és szónok, a színházakról 1. *Institutiones Divinae*, VI, *De vero cultu*, 21. és 24.]

²⁰ [Hippói Szent Ágoston /Aurelius Augustinus (354–430) egyházatya, a színházakról többek között 1. *Confessiones*, 8, 23–24.; *De civitate Dei*, 2, 8–14.]

²¹ [Salvianus (405–451) keresztény író, szabadon idézett részlete: *De gubernatione Dei*, 6, 7, 37–38.]

²² [Kirta: ókori város Numidia északnyugati részén, ma Constantine / Kszentina.]

²³ [Karthágó: föníciaiak által alapított ókori pun város Észak-Afrikában, a Tuniszi-tó keleti partján. Ma Tunézia fővárosa, Tunisz közelében található turisztikai célpont.]

²⁴ [Salvianus, *De gubernatione Dei*, 6, 11, 69–70.]

²⁵ [Arisztotelész, *Poétika*.]

²⁶ [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 4.]

éles eszű férfiak csak gondterhelten morfondíroznak, és igen súlyos vitákat folytatnak.²⁷ Plutarkhosz²⁸ és Athénaiosz,²⁹ azt kell mondanom, épp csak megemlítik a drámákat, nem írnak róluk. Ámbár mit is írtak volna a saját korukról, mely látta a drámai költészettant romlásnak indulni? Sok drámát írt a 13 költők ama nagy sokasága, akikkel egykor csordultig volt Görögország és Itália, ebben nem kételkedem; sőt, ha nem tudnám, tudatlansággal vádolnám magamat. Giglio Gregorio Giraldi dialógusai a drámai költők történetéről jelen-

- ²⁷ Arisztotelész *Poétikájának* kiadásába, fordításába, értelmezésébe és megvilágításába igen tudós férfiak igen sok munkát fektettek. Itáliában: Francesco Robortello, Lodovico Castelvetro, Alessandro Piccolomini, Pietro Vettori, Antonio Riccoboni, Paolo Beni. – Német földön: Friedrich Sylburg, Daniel Heinse, és ezen évszázad két legműveltebbje, Curtius és Harless. Angliában: Theodore Goulston, Thomas Rhymer és Willis. Franciaországban: André Dacier, René Rapin és Batteux. Spanyolországban: Pérez de Castro, Consalvo de Sales, Ordoñez, Florez. Hogy e kommentátorok és fordítók között milyen nagy különbség van, csak az hiszi el, akinek lehetőségében és szándékában áll ezeket összevetni. – Horatius *Ars poeticájáról* hallgatok; mert egyre csak több és több értelmezőt és fordítót találnék, akiket fel kellene sorolnom, ha valakikkel elkezdeném. Igen kedves barátomat, Aurelius de Giorgi Bertolat azonban nem hagyom dicsérő említés nélkül. [Arisztotelész (Kr.e. 384–322) ógörög tudós, filozófus, *Poëtika* című műve az egyik legfontosabb drámatörténeti forrás. Az említett fordítások és kommentárok Arisztotelész *Poëtikájához*: Francesco Robortello, *Francisci Robortelli Vtinensis, in librum Aristotelis de arte Poëtica, explicationes, qui ab eodem ex manuscriptis libris, multis in locis emendatus fuit*, Basilea, 1555; Lodovico Castelvetro, *Poetica d'Aristotele vulgarizzata, et sposta*, Basilea, 1576; Alessandro Piccolomini, *Annotationi Di M. Alessandro Piccolomini, Nel Libro Della Poetica d'Aristotele, con la tradottione del medesimo libro, in lingua volgare*, Vinegia, 1575; Pietro Vettori, *Petri Victorii Commentarii In Tres Libros Aristotelis De Arte Dicendi. Positis Ante Singulas Declarationes Graecis Verbis Avctoris*, Florentiae, 1548; Antonio Riccoboni, *Poetica Aristotelis Latine conversa*, Patavii, 1587; Paolo Beni, *Pavli Benii Evغبini In Aristotelis Poeticam Commentarii, In Quibus Ad Obscura Quaeque Decreta planius dilucidanda, Centum Poeticae Controversiae interponuntur & copiosissime explicantur; Quibus Omnibus De Poesis Aristoteleae Quae Poeticae utilitate atque praestantia praepositur Oratio; Cum duplici Indice, Controversiarum vno, rerum memorabilium altero*, Patavii, 1613; Friedrich Sylburg, *Aristotelis De Poetica: Liber Graece Et Latine Ex Recensione Et Cum Animadversionibus Theoph. Christoph. Harless. Accedunt Notae Frider. Sylburgii*, Lipsiae, 1780; Daniel Heinsius, *Aristotelis De Poetica Liber. Daniel Heinsius recensuit, ordini suo restituit, Latine vertit, notas addidit*, Lugduni Batavorum, 1611; Michael Conrad Curtius, *Arisztotelész Dichtkunst, ins Deutsche übers., Mit Anm. und besondern Abhandlungen vers., von Michael Conrad Curtius*, Hannover, 1753; Adolf Gottlieb Christoph Harless, *Aristotelis De Poetica. Liber Graece Et Latine Ex Recensione Et Cum Animadversionibus Theoph. Christoph Harless*, Lipsiae, 1780; Theodore Goulston, *Aristotelus peri poiëtikës. Acc. versio Latina Theodori Goulstoni et insigniores lectiones variantes Aristotelis de poetica*, Glasgow, 1745; René Rapin és Thomas Rhymer, *Monsieur Rapin's Reflections on Aristotle's Treatise of Poesie, made English by Mr. Rymer; by whom is added some reflections on English poets*, London, 1694; Richard Willis, *Aristotle's Poetics, or, discourses concerning tragic and epic imitation. Translated from the Greek into English. Extracts from Julius Pollux on Greek Theatre and Masks*, London, 1775; André Dacier, *La Poétique D'Aristote, Contenant Les Regles les plus exactes pour juger du Poëme Heroïque, et des Pieces de Theatre, la Tragédie et la Comédie*, Paris, 1692; René Rapin, *Reflexions sur la poetique d'Aristote, et sur les ouvrages des poetes anciens et modernes*, Paris, 1674; Charles Batteux, *Quatre Mémoires De Mr. L'Abbé Batteux Sur La Poétique D'Aristote. Avec Deux Mémoires De Mr. De Rochefort Sur L'Objet De La Tragédie Chez Les Grecs*, Genève, 1781; Juan Pérez de Castro, *La poética de Aristóteles*, s.l., 1745; Consalvo de Sales Arisztotelész-kiadását nem sikerült azonosítani; Alonso Ordoñez, *La Poética de Aristóteles dada a nuestra lengua castellana por D. Alonso Ordóñez de Seijas y Tovar, Señor de San Payo*, Madrid, 1626; Casimio Florez, *La Poetica de Arisztotelész dada a nuestra lengua castellana per Don Alonso Ordoñez; Anadese nuevamente el texto griego la version Latina y notas de Dan. Heinsio por Don Casimio Florez*, Madrid, 1778. Horatius *Ars poetica* kapcsán említett kiadás és kommentár: Aurelio Bertola de' Giorgi, *Le Opere Di Q. Orazio Flacco. Nuovamente tradotte*, Siena, 1782.]
- ²⁸ [Plutarkhosz (Kr.u. 46/48–125/127) görög történetíró, a színházról l. *Vitae decem oratorum*, 841c, 852c; *Praecepta gerendae reipublicae*, 813e.]
- ²⁹ [Naukratizsi Athenaiosz (170–223 után) görög grammatikosz, a színházról l. *Deipnosophistae*, 4, 139; 11, 464; 12, 534; 23, 587; 14, 622. és 631.]

nek meg szemeim előtt;³⁰ vagy ne ismerném Johann Albert Fabricius *Bibliotheca Graeca et Latina* című, a műveltség gazdag tárházát adó művét;³¹ Hogy ránk nem maradtak más drámák, mint Aiszkülosz,³² Szophoklész,³³ Euripidész,³⁴ Arisztophanész,³⁵ Plautus,³⁶ Terentius³⁷ és Seneca³⁸ művei, nem ingat meg; mert ismerem az idők nehézségeit és méltánytalanságát. De hogy a drámaírás törvényeit és a drámai költészettan egész tudományát nem foglalták írásba a poétikában jártas és azt szerető emberek – ugyan ki ne csodálná? Talán azt gondolták, hogy e művészeti ág, mely mindenekfelett kedvelt volt, a legnagyobb igyekezettel művelték, és az állam nagyságához és nagyszerűségéhez mértén terjesztették is, sem megromlani, sem hanyatlani nem tud. De vélekedésüket kijátszotta az idő. A tornacsarnokok, cirkuszi játékok a birodalom nagyságával együtt összeomlottak; a színházak pedig, miután a gótok és vandálok végigfosztották Itáliát, sokkal tovább heverték romjaikban, mint az erkölcsök és eme idők más javai. Eleget mond ez azok számára, akik ezen idők keserveire és bajaira emlékeznek. Nincsenek szavak lefesteni azt a szerencsétlen sorsot, mely a drámai költészetre romlást hozott. Mert ez az emberi dolgok természete, hogy semmi sem virul és virágzik örökké vagy tartósan. Most már feltámadtak a színházak, és egyre több ember szívét tartják fogva; mindenfajta költői műnél jobban tetszenek a drámák, és szélében-hosszában terjednek. Szükséges tehát ennek teljes költészettanát összefoglalni, és az ízléshez alkalmazni, egyrészt hogy a költők saját művészetüket-mesterségüket élesebb ítélettel lásák, másrészt hogy a nézők szert tegyenek a színház iránti érzékenységre. 14

Második fejezet.

A drámai költészet morális természetéről.

Vádoljuk és ajánljuk a színházat, majd ítéletet mondunk.

A drámai költészet morális természete körül láthatóan kétségek vannak. Van ugyanis sok tehetséges, nagytudású és kiváló elméjű férfiú, akik a drámákat elméjük és erőik óriási megfeszítésével üldözik és támadják; más, hasonló erényekkel és tudással ékes emberek nem kevesebb érv és példa birtokában védik a színházakat, és mintegy az erények legjobb küzdőtereként ajánlják. Ez egy régi vita. Hogyan vélekedjünk? – ez a kérdés. Mert ha a drámai költészet természetétől fogva veszedelmes, akkor engedjük át a gyűlöletnek, és a porát is rázzuk le a lábunkról; de ha nincs benne vétek, és üdvös is lehet, akkor ajánljuk az emberek kedvébe, figyelmébe. Miután átlátod majd az egyes pártok érveit és vitáit, el fogom mondani a véleményemet.

³⁰ [Giglio Gregorio Giraldi / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545.]

³¹ [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca latina sive notitia Auctorum Veterum Latinorum*, Hamburg, 1721 és *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, Hamburg, 1716 sorozata.]

³² [Aiszkülosz (Kr.e. 525–456) görög tragédiaíró.]

³³ [Szophoklész (Kr.e. 497–406) görög tragédiaíró.]

³⁴ [Euripidész (Kr.e. 480–406) görög tragédiaíró.]

³⁵ [Arisztophanész (Kr.e. 446–386) görög komédiaíró.]

³⁶ [Titus Maccius Plautus (Kr.e. 254 körül–184 körül) római komédiaíró.]

³⁷ [Publius Terentius Afer (Kr.e. 185 körül–159) római komédiaíró.]

³⁸ [Lucius Annaeus Seneca (Kr.e. 4 körül–Kr.u. 65) római filozófus és drámaíró.]

Akik a drámai költészetet vádolják, sokat panaszkodnak annak sokféleségéről, a pótolhatatlan idő- és pénzvesztéséről; és fölöttébb szánalomra méltónak nevezik azokat, akik manapság megelégedve a haszonszerzésről, nem érzik úgy, hogy ezzel elvesztegetik a drága napot, és nincsenek tekintettel a fenyegető, sőt, már a hátunk mögött álló szegénységre. Mellőzzük ezeket a szempontokat, bármilyen veszteségek is legyenek, és egyedül a becsület és az erények szempontját tartsuk szem előtt. A cirkuszok és színházak mindig is ellenségei voltak a jó erkölcsnek – bizonygatják nagy hanggal, és tanítják a görögök és rómaiak példáján keresztül; akiknek, úgy tűnik, nem volt veszedelmesebb tulajdonuk, mint a játékok iránti kielégíthetetlen vágy. Mert vajon bárki is azt fogja gondolni, hogy az ő színházuk tisztességesebb volt, mivel nem csak az egész nép, de maga a díszes szenátus, és evilág urai és császárai, akik nagyságukban maguk is az emberi nem látványosságai **15**, a színházakban annyira kedvüket lelték, hogy saját lányaikat és feleségüket, sőt, magukat a Vesta szűzeket, akik számára a szabadosabb beszéd és mozgás is büntetésre méltónak tartatott, bevezették a nép körébe és karéjába, és nekik helyet biztosítottak a nézők között? Suetonius a tanú,³⁹ hogy őket Augustus a színházba, Nero pedig az atléták látványosságára beengedte. De nem kisebb a vétkek akkor sem, ha sokszor és nagy emberek követik is el: a léleknek minden hibája annál látványosabb bűnné válik, minél nagyobb embernek tartják azt, aki elköveti. Hogy mi jól lehet remélni a látványosságoktól, annak már uralma kezdetén rossz előjelét adta Romulus, aki a játékok alatt a hideg és komor szabin erkölcsöt a szabályt és hitet megszegve, cselből megkörnyékezte.⁴⁰ Szomorú dolog összevetni, de azért vessük össze, amint a vádlók akarják, a mi színházainkat az ókoriakkal. Vajon nem ugyanazon, vagy legalábbis hasonló témákat jelenítenek meg – mondják – a mostani színjátékok? Most is színre viszik, megújítják az embereknek és isteneknek ama vétkes tetteit, melyek egykor tetszést váltottak ki, egy különbséggel: hogy azok az ókori színjátékok e tetteket úgy mutatták be, hogy csúfak és elrettentők legyenek; ám a mi színészeink valósággal kitűnnek az abbéli mesterkedésben, hogy minél jobban feldíszítsék és vonzóvá tegyék a vétkes cselekedeteket. A vétkes tettek elé ugyanis az erény álarcát helyezik, hogy a szörnyű bűnöket nemtelen mesterkedéssel követendőként állítsák be. Ezért van, hogy ugyanazon gaztettek, melyek a korai színjátékokban szörnyülködést és rettenetet váltottak ki, a mi színházainkban díszes köntösben tetszést aratnak, és idegen szépséggel csábítva utánzásra sarkallnak. Semmit sem tettem hozzá azon vádakhoz, melyeket hangoztatni szoktak a tisztességükben sérthetetlen vádlók. Válaszoljanak azok, akik a leginkább ismerik a színházakat! Sürgető ugyanis tudni: Vajon a színházak a szerelmeskedés iskolái, és a rossz erkölcsök tanodái lennének? Vajon a színészek a szerelmeskedés kedvéért játszanak-e többnyire, és szerepelnek szégyentelenül? Vajon vágyaikat, beszédüket, gesztusaikat és minden mozdulatukat úgy formálják-e meg, hogy ugyanazon érzéseket és szenvedélyeket szítsák fel a **16** hallgatókban, melyeket a dráma témája szerint felkelteni követel a szerelem, gyűlölet, vágy, harag, és a többi, természeténél fogva szabados, zabolátlan és veszedelmes érzelem? Ráadásul sokkal hajlamosabbak vagyunk versenyre kelni azon dolgokkal, melyeket nagy gyönyörűséggel adnak elő, és általános tetszéssel ajánlanak. Kevés az itt, amit helyesen mond Ovidius az *Ars amatoria* első könyvében: a színház és a cirkusz a szépeknek csapda, és szerelem ébresztésére fölötté alkalmas: e hely veszedelmes

³⁹ [Caius Suetonius Tranquillus, *Divus Augustus*, 44; *Vita Neronis*, 12, 3.]

⁴⁰ [Romulus (Kr.e. 771–716) Róma megalapítója és első uralkodója. Titus Livius szerint (*Ab urbe condita*, 1, 9) az új városközösség női tagjainak hiányát látványos ünnepség (Consualia) megrendezésével orvosolta, ahol az oda látogató szabin nőket a római férfiak elrabolták.]

a tiszta szemérem számára.⁴¹ Ennél jelentősebb dolog, de a mi korunkra jellemző, amit Lactantius jegyzett meg a *De vero cultu* negyedik könyvében: a komikus történetek szűzek meggyalázásáról szólnak, vagy kéjnők szokásairól; és minél ékesszólóbbak, akik ezeket a gyalázatosságokat kitalálták, mondataik választékossága annál csábítóbb, és könnyebben megragadnak a hallgatók emlékezetében a szabályos és díszes vesszorok. A tragikus történetek apagyilkosságokat állítanak szemünk elé; rossz királyok vérfertőző tetteit és tragikus színben feltüntetett gaztetteket mutatnak be a színészek szégyentelen mozdulatai. Mindezek mi más, mint kéjvágyat tanítanak, és arra izgatnak? Eddig ama keresztény Cicero.⁴² És valóban, ha nem tesznek a költők és színészek a legderekabb emberek kedvére, és orcátlanul, pénzért gyakorolják művészetüket – akkor megszólják őket, mint alkalmatlanokat, és elküldik a vásárolók közé előadni. Elfogynak a nézők, kiürülnek a színházak. Tehát egyaránt vétkesek mind a költők, mind a színészek, mind a nézők. Mert ugyan mit nem érhet el, ha szinte mindig jelen van, a csábító muzsika? Vagy a lány és minden édességtől buja ének, és a szemérmetlen kartáncok? Nem lehet – mondják –, nem lehet, hogy ne hódoljon be a lélek, ne szakadjanak ki belőle gyökerestül az erények, hogy ne tanulja ki és ne gyönyörködjön a vétkekben, ne melengessen vad vágyakat, ne kövessen el bűnöket. Egykor a színház az élet képe volt, az erkölcsök cenzúrája; most édes méreg, mely a rá leselkedő veszedelem felől gyanútlan lelket gyönyörök közepette elemészt. Igaz a panasza 17 Pierre Firmiannak, azaz Zacharie de Lisieux-nek a *Gyges Gallus*ban.⁴³ – De mondja fel bárki is Tertullianus,⁴⁴ Ciprián,⁴⁵ Nazianzi Gergely,⁴⁶ Jeromos,⁴⁷ Ágoston,⁴⁸ Aranyszájú János⁴⁹ vagy más tudós egyházi férfiú legsúlyosabb beszédeit: azok nem a mi színházainknak szóló vádak. Hacsak nem akarunk erőszakot tenni a józan észen és a tapasztalaton, meg kell vallanunk: azon keserű szidalmak, melyeket az ókori színház pajzán és babonás szabadossága megérdemelt, a mi korunk szerint is nagyrészt megérdemli. Nem csoda, hogy a Szent Egyház előjárói, s azok tanácsa mennyire komolyan vették, midőn látták, hogy újra felépülnek a színházak, felidéztek az egyházatyák régi tanítását, és a látványosságok szeretetét a legszigorúbb határozatokkal és ellenőrzéssel korlátozták. Az arlesi zsinat 314-ben Nagy Konstantin alatt a hívők közösségéből kizárta a színházi embereket és a színészeket az ötödik kánoni törvényvel; amit már előzőleg is megtett a 62. eliberisi kánon.⁵⁰ A keresztények ama tiszta, tiszte-

⁴¹ [Publius Ovidius Naso, *Ars amatoria*, 1, 133–144.]

⁴² [Lucius Caecilius Firmianus Lactantius, *Institutiones Divinae*, VI, *De vero cultu*, 20, 27–29.]

⁴³ [Zacharie de Lisieux (1596–1661) Pierre Firmian, Petrus Firmianus, Louis Fontaines álneveken publikáló francia író. Említett műve: *Gyges Gallus*, Paris, 1659. A kötet egyik fejezete az *Escolle d'Amour*, vagyis a *Szerelem iskolája* címet viseli, itt foglalkozik a szerző a színházzal is.]

⁴⁴ [Quintus Septimius Florens Tertullianus (155–240) káthágói származású kora keresztény író, a színházról l. *De spectaculis* című írását.]

⁴⁵ [Káthágói Szent Ciprián / Thascius Caecilius Cyprianus (190–258) káthágói püspök, a színházról l. *Epistola ad Donatum de gratia Dei*, 6–8.]

⁴⁶ [Nazianzi Szent Gergely (329–390) teológus, konstantinápolyi püspök. Színházról l. *Orationes*, 39, 11.]

⁴⁷ [Szent Jeromos / Sophronius Eusebius Hieronymus (347–420) keresztény egyházatyá, a színházról l. *Epistulae*, 23.]

⁴⁸ [Hippói Szent Ágoston / Aurelius Augustinus (354–430) egyházatyá, a színházakról többek között l. *Confessiones*, 8, 23–24.; *De civitate Dei*, 2, 8–14.]

⁴⁹ [Aranyszájú Szent János / Iohannes Chrysostomos (344/347 között–407) keresztény egyházatyá, a színházról l. *Homiliae*, 68.]

⁵⁰ [Arlesi zsinat 314-ben: Arles ma franciaországi kisváros, ahol a 314-es zsinatot I. Szilveszter pápa Nagy Konstantin császár kérésére hívta össze. Az 5. zsinati törvény valóban az itt ismertetett határozatot mondta

letreméltó egyszerűsége, melyről a mi korunk azt állítja, hogy más dolgokban vissza kíván hozzá térni, senkit sem engedett előbb az üdvözítő kereszttséghez, amíg ünnepélyes esküvel le nem mondott a látványosságokról, és meg nem erősítette, hogy kész kerülni a tisztátalanság mestereit, a színészeket és a közromlást. És mi a hazai látványosságokat és hasonló játékokat minden cenzúra alól feloldjuk, és a hívek legbelső közösségében eltűrjük, ártatlannak és üdvösnek, erkölcsünk fejlődéséhez szükségesnek nevezzük, és saját romlásunkban önként és szívesen gyönyörködünk? Azok a régi pantomimesek és nézők a mi megítélésünk szerint méltók a kiátkozásra, ámbár legtöbbször olyan dolgokat mutattak be és néztek, melyekről azt hitték, hogy a saját isteneik cselekedték őket. Mi pedig, akik a pogány istenségeket semmibe vesszük, követeljük, hogy a szegyetlen Venust, a parázna Marsot, a kéjvágyó Iuppitert, a tolvaj Mercuriust és más hasonló isteni és emberi gaztetteket, mintha példaértékűek lennének, **18** színre vigyék? Egykoron a polgárjog, jól emlékszem, gyalázatosnak bélyegezte azokat, akik játék vagy szavalás miatt a színpadra léptek. Mi pedig azon fáradozunk, hogy minél többen adják magukat színészi mesterségre; tegyük őket a legnagyobb férfiakkal egyenrangúvá; tanítóinkká és mestereinkké tegyük őket, és törvénnyel döntsünk arról, hogy minden jutalomra méltók? Tudom, milyen módon szabályozná ezt egy jobb állam; ama ókori obszcenitást minden jogi erővel tiltaná és megelőzné: hogy bármit is játszanak a színészek, olyan önmérséklettel tegyék, amit még egy szigorúbb matróna is jóváhagyna, és ahogyan a saját lányaik előtt is szerepelnének. Ilyenek vajon a mi látványosságaink? Valóban nélkülözik a szerelmi mesterkedéseket, a kéjes ellágyulásokat, a csábító vétkeket és más, sokkal hízelgőbb vétkekre való ingerléseket? A nézők tapsa egyedül a dolog tisztességének szól? – Ama hatszáz csábító erő közepette, melyek minden érzékünket ingerlik, szükségszerű, hogy a füleinket ezek hallása megrontsa, szemünket ezek látása beszenyezze, lelkeinket a gonosz vágyak lángra lobbantsák. Halál van a mi színházainkban, nem gyönyörűség – vagy ha van bennük gyönyörűség, az nem a játékból, hanem a halálból fakad: ami esztelen és embertelen dolog. Így szólnak, akik a színházakat vádolják.⁵¹ **19** A drámai költészet ba-

ki, I. C. Munier, *Concilia Galliae a. 314–a. 506*, Turnhout, Brepols, 1963, 9–13. A spanyol Eliberis (Elvira) városában tartott zsinat Kr.u. 305-ben zajlott.]

⁵¹ Ennek a vádnak a megerősítésére nem fogom ide halmazni a régi és új ítések bizonyosságait; miért is tenném? Néhányat megfontoltan kiválasztok, és előre kijelentem, hogy aki többet szeretne, ne vágyjék rá. A legrégebbi görögök között volt Szolón, aki Theszpisz tragédiáit, az abban az időben még igen nyers színházművészetet támada azon városban, mely a költők teátruma volt: Athénban. A spártaiak a színészeket, játszókat, mimusokat ki akarták űzni államukból. Nézd meg Plutarkhoszt Szolónról, a spártaiakról és Agészilaoszról. [Szolón (Kr.e. 638–558) athéni hadvezér, költő, egy a hét görög bölcs közül. Theszpisz ógörög tragédiaszerző, akinek győzelmét a drámaversenyeken a Paroszi Krónika Kr.e. 534-re datálja. Ő állított először egyetlen színészt a karral szembe. A forrás: Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok – Szolón, Lükurgosz, Agészilaosz*.] A rómaiaktól M. Tullius Cicerót tartom a legtöbbre; mert helyesen ítél és kifinomult ízlése van. Meg kell említeni szavait (Lib. II. Tusc. Quaest. n. 11.): – Nem látod, a költők miféle rossz dolgot hoztak be? (itt a tragédiaköltőkről beszél) A legbátrabb férfiakat siránkozva mutatják be; ellágyítják a mieinket; hogy olyan édesek lesznek, hogy nemcsak olvassák őket, hanem kívülről meg is tanulják. Így mikor egy gonosz hazai tudományra, henye és kifinomult életre jutnak költőink is, minden erény idegszálat széttepik. Tehát helyesen űzi ki Platón őket abból az államból, melyet ő maga képzelt el, mikor a legjobb erkölcsöket és a társadalom legjobb állapotát kereste. [Marcus Tullius Cicero, *Tusculanae disputationes*, 2, 27.] – Ugyanezen mesterem (Lib. IV. Tus. Qu.) miután bizonyos rosszul hangzó tanokat a drámaíróknak tulajdonított, ironizálni kezd (n. 32.): Ez az élet híres költői megjobbítása! Amely azt gondolja, hogy a szerelmet, a gaztett és könnyelműség szerzőjét az Istenek tanácsában kell elhelyezni. A komédiáról beszélek; amely ha ezekkel a gaszágokkal nem rokonszenveznének, teljesen megsemmisülne. [Marcus Tullius Cicero, *Tusculanae disputationes*, 4, 69.] – Ezután a tragédiát is hibáztatja. Ide tartoznak azok a dolgok is, melyek a De Republica

rátai és pártfogói minden szót, ami ellentmondani látszik nekik, mivel az ármánykodást veszedelmesnek 20 gondolják, a legsúlyosabbra vélik, és ami vádat felhoznak, részint tagadják, hogy igaz lenne, részint az bizonyítják, hogy nem a mai színházak ellen szól. Azt állít-

töredékeinek IV. könyvében szerepelnek. [Marcus Tullius Cicero, *De Re Publica*, 4, 4.] – Kiemelkedő, amit Valerius Maximus említ, Lib. II. Cap. 6., hogy a Massiliai Allam a komolyság legszigorúbb őrzője, és nem adnak engedélyt színfeladásokon való részvételre; mivel érvelésük szerint nagyrészt szegységtelenségekből áll a cselekmény; és nehogy ilyen dolgok nézése az utánzásuk szabadosságához vezessen. [Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, 2, 6, 7.] – A filozófus Seneca egészen megindított engem a VII. episztolájában. Semmi sem olyan veszélyes a jó erkölcsökre, mint bármiféle előadáshoz lealacsonyodni. Akkor ugyanis a gyönyörűség könnyebben vétekre csábít. Mit gondolsz, mit mondok erre? Zsugoribb leszek, törtetőbb, pazarlóbb? Sőt, kegyetlenebb és inhumánusabb, mivel embere között voltam. Megvallom – mondta, – az én gyengeségemet: azokat az erkölcsöket, melyeket színre vittem, sosem teszem magamévá; van, ami abból, amit megalkottam, összezavarodik; és van, ami abból, amit kerültem, mégis megjelenik. [Lucius Annaeus Seneca, *Epistulae morales ad Lucinium*, 1, 7, 2.] – A színház féltelenségét mutatják azok a dolgok, melyeket Tacitus mond el, Annalium Lib. I. n. 77. és IV. n. 14. [Publius Cornelius Tacitus, *Annales*, 1, 77. és 4, 14.] Mikor ezeket olvastam, eszembe jutottak azok a szép szavak, amit Cicero mond, Oratio pro Quintio, n. 25. [Marcus Tullius Cicero, *Pro Quintio oratio*, 25.] – Azok közül, akik az utóbbi időkben támadták a színházi erkölcsöket, keveseket fogok megnevezni. Itáliában Giovanni Domenico Ottonelli 1545-ben adta ki a *Memoriale ad Spectatores Theatralium obscenitatum* kötetét [Giovanni Domenico Ottonelli, *Memoriale ad spectatores theatralium obscenitatum*, Florentiae, 1640]; Luigi Riccoboni itáliai színész Párizsban írt a színházak reformációjáról 1743-ban [Luigi Riccoboni, *De La Réformation Du Théâtre*, Paris, 1743]; Daniele Concina a színjátékokról írott értekezéseinek gyűjteményében és *Theologia Moralis*-ának több helyén helyteleníti a színházakat. [Daniele Concina, *De'teatri moderni contrarij alla professione cristiana libri duae del P. Daniele Concina. In conferma delle sue dissertazioni De Spectaculis Theatralibus*, Roma, 1755; *Theologia christiana dogmatico-moralis*, Roma, 1755.] – Spanyolországban Bisbe y Vidal írt értekezést a komédiáról 1618-ban; miután Ramirez könyvében, melynek címe: *Sacer Triumphus Conscientiae*, megfontolja ugyanezen tárgyat. [Juan Ferrer / Bisbe y Vidal, *Tratado de las comedias en el qual se declara si non lícitas. Y si hablando en todo rigor sera pecado mortal el representarlas, el verlas y el consentirlas. Por Fructuoso Bisbe y Vidal*, Barcelona, 1618; Andrés Pinto Ramirez jezsuita szerzótől ilyen címen nem tartanak nyilván kötetet a bibliográfiák.] – Angliában Jeremy Collier 1698-ban írt a színházak profanításáról és rossz hatásáról; 1699-ben pedig az antik és modern színházról adott ki gondolatokat. [Jeremy Collier, *The Usefulness of the Stage, to the Happiness of Mankind. To Government, and to Religion. Occasioned by a late book, written by Jeremy Collier*, London, 1698; *A short view of the immorality and profaneness of the English stage together with the sense of antiquity upon this argument*, London, 1699.] William Law 1712-ben a színházi gyönyörűség abszolút ártalmasságáról írt. 1726-ban újra kiadták művét. [William Law, *The absolute unlawfulness of the stage-entertainment fully demonstrated. By William Law, A.M.*, London, 1712 és 1726.] Nem tudom, ki a szerzője annak a könyvnek, mely 1767-ben jelent meg: *Színház, közös út a pokolba* címmel. [Ismeretlen szerző: *The stage the high road to hell being an essay on the pernicious nature of theatrical entertainments; shewing them to be at once inconsistent with religion, and subversive of morality*, London, 1767.] – Franciaországban Jean-Jacques Rousseau a színház morális vétségeiről adott ki szónoki levelet a jeles d'Alembert-hez. [Jean-Jacques Rousseau, *Lettre à d'Alembert sur les spectacles*, Amsterdam, 1759.] Sok más helyett álljon itt e tárgyban De La Tour apát, aki 1763 és 1774 között adogatta ki Erkölcsei, politikai, történeti és irodalmi reflexióit a drámaköltészetéről hét kötetben. [Bertrand de la Tour, *Réflexions sur le théâtre*, 1–7, Paris, 1763–1774.] – Németországban megemlítendő Jo. Benjamin Konhard írása arról, hogy a színjátékok a keresztény államban tűrhetetlenek; és J. M. Goeze Hamburgból. [Johann Benjamin Konhard, *Disputatio Politico Moralis De Scenicis In Republica Christiana Non Tolerandis*, Lipsiae, 1715; Johann Melchior Goeze, *Theologische Untersuchung der Sittlichkeit der heutigen deutschen Schaubühne, überhaupt: wie auch der Fragen: Ob ein Geistlicher, insonderheit ein wirklich im Predigt-Amte stehender Mann, ohne ein schweres Aergermis zu geben, die Schaubühne besuchen, selbst Comödien schreiben, aufführen und drucken lassen, und die Schaubühne, so wie sie itzo ist, vertheidigen, und als einen Tempel der Tugend, als eine Schule der edlen Empfindungen, und der guten Sitten, anpreisen könne?* Hamburg, 1770.] – A színjátékok ellen küzd azok igen nagyszámú serege, aki a morálteológiai hadakozással, vagdalkozással, ármánykodással és gyalázkodással írják.

ják, hogy a költészet minden jótéteménye között az első hely illeti a drámát, és mindenkit meg akarnak győzni erről. Szerintük a színjátékok által az ízlés, a szív, az elme és a lélek, az ember legfőbb részei és más érzékei a legbiztosabb módon csiszolódnak, és az ártatlan gyönyörködés közepette az egész ember formálódik a legtisztéletreméltóbb erkölcsök és a legigazabb humanitas által. Ők azok, akik inkább eltűrnék, hogy a templomokat megszüntessék, mint hogy a színházakat bezárják; azt gondolják, ez a tisztesség felvigyázója és minden erény oltárköve. Ezért nyilvánvalóként, félelem nélkül hánytorgatják fel: azok, akik a modern színházakat oly gyalázatosan szidalmazták, sem a drámai költészet természetét nem tanulmányozták, sem a mi drámaíróink műveit humán szempontból nem vizsgálták meg, sem a nézőközönség erkölcsét és szokásait nem derítették fel alaposan. Csupán csúf előítéletekkel élnek, amelyet vagy az üres vallási buzgalom oltott beléjük babonásan, vagy néhány ókori vélekedés szült, vagy saját elméjük vaksága formált meg éji homályban, s az idő múlása megmerevítette azokat. Szégyelljük – mondják – és **21** utáljuk az ilyen embereket; mert a saját tudatlanságukat teszik ki ezzel a nyilvánosság elé, érzelmeik kegyetlen durvaságát dicsekedve mutogatják, és butaságot hirdetnek nagy hangon. A színházi cselekmény az okos férfiak és a nagy filozófusok számára mindig is a lelkek egyfajta kormánylapátját jelentette. Hogy a szent atyák és egyházunk doktorai saját koruk látványosságait minden könyörgésükben átkozták és kárhoztatták, annak oka egy és igaz volt: azok gyalázatosak, vétkesek és embertelenek voltak; bennük a fellépők és színjatszók szégyentelensége nem ismert mértéket. De ha ezek a szigorú férfiak másodszor is visszatérnének az életbe, és meglátogatnák a mi színházainkat, mit gondoltok, más lélekkel lennének irántuk, mint annak a kornak a legokosabb és legvallásosabb előjárói? Ők a mi drámáinkat egyrészt nem vonakodva tűrnék, másrészt pedig dicséretekkel illetnék. Vigyük ítélőszék elé ama ókori vádakát, és kérdezzünk rá: mi is a céljuk? Igen sokan közülük nem annyira a játékok és látványosságok ellen hadakoznak, mint inkább ama vonzódás ellen, mely miatt a keresztények az Isteni Szóra való figyelmezéstől és más vallásos kötelezettségektől hagyták magukat elvonatni: ily módon egyébként ártatlan dolgok is vétékké és megfeddendővé váltak. A játékok hiábavalóságát egyesek közülünk éppúgy megvetik, mint Cicero a hetedik könyv első levelében:⁵² ha ezek olyanok, amilyenek azok voltak. Tévednek, és pedig erősen tévednek, akik a mi színházainkról úgy vélekednek és beszélnek, mint az ókori szigorúságú cenzorok: érczel ütnek, és villámokat szórnak. Ha azon fáradoznának, hogy a látványosságokat a maguk hibáitól, melyek talán a költők vagy a színészek romlottságából fakadnak, gondosabban megtisztítsák, dicséretesebb lenne, és munkájuk, jóságuk gyümölcsözővé válna. A mi nyilvános játékaink a közvélemény szerint mentesek attól a gyalázatosságtól, amelyet az ősi törvények jogos büntetéssel kárhoztattak: már azon férfiak is, akik szent jellemükről híresek, a kegyes szigor utánzását félretéve összevegyülnek a világiakkal, és örvendezve jelennek meg a **22** nézők vegyes tömegében. Az gondolják, bolond, aki azt mondja, hogy vétkezni fog a kegyesség ellen, ha részt vesz azon pihentető élményekben, melyek méltók a legjobb elmékhez és a legderekabb szellemekhez. Immár a józan ész szétosztatja a beteg tudatlanságot, az igazi politika elpusztítja a csúf méltánytalanságot, az okos vallás győzelmet arat az ósdi babonán; immár mindazon nemzetek, melyek az ésszt és a humanitást követik, minden hivatal, mely a jogot és a méltányosságot szolgálja; minden fejedelem, aki népeknek parancsol és országok sorsát irányítja; immár a szent és profán államok is követelik a színházakat, gyönyörködnek

⁵² [Marcus Tullius Cicero, *Epistolae ad Familiares*, 7, 1. I. *Scr. Romae a.u.c. 699. M. CICERO S. D. M. MARIO.*]

a játékokban és látványosságokat rendeznek. És mégis vannak, akik mindezeket saját ítéletük alapján rosszallják, hangosan cáfolják, és félremagyarázásokkal terhelik meg. Kik tehát ők? Szűk elméjű emberek, akik remeteségben vagy klostromban nevelkedtek, az emberi természetet nem ismerik, félénkek, morózusak, árnyakkal teltek, akiket úgy kell elképzelni, mint ama athéni Timont.⁵³ Ezek merészelik a színházakat kegyeletsértéssel vádolni, a színészeket szemrehányásokkal rágalmazni, a látványosságokat bűnként feltüntetni, a népet a színpadtól hamis rémisztgetéssel elrettenteni? Ítéljenek azok, akiknek ép az elméjük, és ismerik a drámai költészetet; azok mondjanak ítéletet, akik képesek a vádakat mérlegelni, méltányos és okos emberek! Vajon nem érdemlik meg a színházakat rosszakaratúlag támadók, mint veszedelmes polgárok, hogy az emberi társadalom egésze elszigetelje és kivesse őket magából? Ezek ugyanis azt akarják és azon dolgoznak, hogy az egyéni és társadalmi vétségeket a személyes vonatkozások megváltoztatásával nehogy kipellengérezzék a színházakban; nehogy polgári műveltséget, jó szokásokat és erkölcsöket tanuljunk ott; nehogy a legtisztességesebb gyönyör, a mindennapi élet segítője és enyhítője általános vidámsággal fogadtassék. Ők azok, akik fejedelmeket és hivatalokat beszélnek rá, hogy vétlenül büntessék a népet; akik téves lelkiismeretfurdalást plántálnak az emberekbe, a vétkeket 23 megsokszorozzák, és sokféle rosszat hoznak az emberi nemre. – Így szoktak a színház kapcsán szólni.⁵⁴

⁵³ [Athéni Timon (Kr.e. 5. sz.) embergyűlölete miatt ismertté vált athéni polgár, aki a misanthropos gúnynevet kapta. Ostorozta kora romlottságát, senkivel nem beszélt, elzárva élt egy toronyban. Antiphanész, Lukianosz és William Shakespeare is irodalmi alakká emelte.]

⁵⁴ Mások sokkal többet adtak ehhez, mint én: Itáliában Andreini, Barbieri és Cecchini jeles komédiáirók apológiáját kinyomtatták 1650-ben. [Francesco Andreini, *Ragionamenti fantastici di Francesco Andreini, da Pistoia comico geloso, detto il Capitano Spauento; posti in forma di dialoghi rappresentatiui, dedicati all'illustrissimo signor Giouanni Querini nobile venetiano*, Venetia, 1612; Nicolò Barbieri, *La Supplica discorso familiare di Nicolò Barbieri detto Beltrame diretta a quelli che scrivendo o parlando trattano de comici trascurando i meriti delle azzioni virtuose. Lettura per que' galanthuomini che non sono in tutto critici, ne affatto balordi*, Venezia, 1634; Pier Maria Cecchini, *Frutti delle moderne comedie, et auisi a chile recita. Di Piermaria Cecchini nobile ferrarese trà comici detto Frittellino. Dedicati al sereniss. gran duca di Toscana Ferdinando secondo*, Padova, 1628.] – Angliában William Congreve és Edward Filmer szólalt fel Collier támadásai ellen. [William Congreve, *Animadversions on Mr. Congreve's late Answer to Mr. Collier in a dialogue between Mr. Smith and Mr. Johnson. With the characters of the present poets; and some offers towards new-modeling the stage*, London, 1698; Elkanah Settle, Edward Filmer, Thomas Rymer, *A Farther Defence of Dramatick Poetry: Being the Second Part of the Review of Mr. Collier's View of the Immortality and Profaneness of the Stage*, London, 1698.] – Németországban Johann Georg Sulzer egy külön vitairatban a filozófiai írásai között 1760-ban. [Johann Georg Sulzer, *Philosophische Betrachtungen über die Nützlichkeit der dramatischen Dichtkunst = Vermischte Philosophische Schriften: Aus den Jahrbüchern der Akademie der Wissenschaften zu Berlin gesammelt*, Leipzig, 1773, 146–165.] Franciaországban François-Hédelin d'Aubignac apát a színház elítéléséről szóló értekezésében bemutatja, hogy azok a vádak, melyeket a mi egyházatyáink felhoztak a színház ellen, nem érvényesek a francia színházra 1666-ban. [François-Hédelin d'Aubignac, *Dissertation Sur La Condemnation Des Theatres*, Paris, 1766.] François Marmontel Rousseau ellen írt a Mercurius Gallicusban 1758-ban és 1759-ben. [A *Le Mercure de France* folyóirat 1758 novemberi és 1759 januári számában publikált válaszközlemények később kötetben is megjelentek: Jean François Marmontel, *Réponse de M. Marmontel a la lettre adressée par M. J.-J. Rousseau a M. d'Alembert de l'Academie des Sciences sur son article Genève dans le VIIo Volume de l'Encyclopédie, et principalement sur ses sentiments touchant les spectacles*, Genève, 1759.] Jean-Augustin Jullien Desboulmiers 1768-ban adta ki a színház erkölcséről szóló művét. [Jean-Augustin Jullien Desboulmiers, *Histoire du théâtre de l'opéra comique*, Paris, 1769.] Pierre-Jean-Baptiste Nougaret 1769-ben ugyanezt tárgyalta. [Pierre-Jean-Baptiste Nougaret, *De l'art du théâtre; où il est parlé des differens genres de spectacles et de la musique*

Bemutattam röviden mindkét fél fő érveit, melyekkel támadni és védeni szokták a drámákat és a színházakat. Cselekedjünk részrehajlás nélkül, és az ügy természetét, ahogyan azt az igazság a maga fényénél megmutatja, próbáljuk nézni. Az én véleményem a következő: a drámai költészet természeténél fogva fölöttébb alkalmas arra, hogy az erkölcsöket és szokásokat formálja. Mert ha része a költészetnek, amint bizonyosan az, szükségképp bírja és betölti a költészet legfőbb feladatát és általános célját, melyet annak lefektetésekor már kinyilvánítottam,⁵⁵ hogy tudniillik az ember elméjét és lelkét gyönyörködtetve tanítsa, és az emberi nem hasznára legyen. Arról a gyönyörködtetésről, melyet a drámai költészet okoz, nem akarok többet mondani; mert ehelyütt egyedül a tanítás és az erkölcsi haszon a kérdés tárgya, mely annak morális természetét megalapozza. Milyen módon tanít és használ tehát? A lehető legjobb módon, mint azt említettem; mivel az emberi élet elveit és mintáit hatékonyabb módon adja át, mint a filozófia vagy a történetírás. Hogy ez üdvös dolog, ki vonná kétségbe? De ne mondjak semmit lekicsinylésből vagy arroganciából. Mert mit tud a filozófus és a 24 történetíró? Idézzük meg őket, és hogy a dolog méltányossága annál világosabban szembetűnjék, vessük össze a költővel. A filozófus nyíltan és szemtől szembe tanít, mint egy tanár; szigorúan és bosszúsan, mint egy bíró; harcosan és erőszakosan, mint egy ellenfél; parancsolóan és gőgösen, mint egy nagyúr. Az effajta emberek, mivel így az elménket és szabadságunkat támadják, mit érnek el nálunk? Valóban, sokkal alkalmasabb a kiművelésre és megindításra a drámai költő, aki rejtve és leplezve cselekszik, hogy ne riasszon el; nyájasan és tréfásan, hogy magához csalogasson; lágyan és csábítón, hogy megnyerjen; barátságosan és elegánsan, hogy magához láncoljon. Ki az, akinek ne lenne meg a tanítás kapcsán ez a saját tapasztalata: a filozófusok szentenciáiban, ama csupasz és komoly igazságokban nincsen meg az az erény, melyet a drámaírók által élénk állított képekben nap mint nap képesek vagyunk megérezni? A filozófusi kinyilatkoztatások csak az ember fensőbb részét illetik, az értelmet foglalkoztatják, majd eltűnnek. Vegyük példaként a geometriai és matematikai igazságokat – erőtelnek és ridegek, nem indítják meg a lelket. Mihelyt azonban a filozófiai tanok valamilyen képpel, képzzel társulnak, és megjelenésük az ember fantázia nevű képességére hatnak, menten eljutnak a szívhez is, és serkentik az akaratot. Ezt, amit már az ezópuszi költészet kapcsán említettem,⁵⁶ sokkal világosabban lehet látni a drámában: nincs a költészetnek olyan neme, mely az igazságokat és szentenciákat nagyobb erővel képes életre keltetni, mint a drámai költészet. Nincs ugyanis olyan cselekedet, emberi helyzet, nincs olyan szokás vagy esemény, amely ne tudna megjelenni egy drámában. Az események és szereplők oly nagy és oly számos változatosságához szükségképp társul ama oly nagy és oly gyakori előny, melynek segítségével a költő az erkölcsök és szokások leghasznosabb lenyomatát adja elő, azokat életszerű képekkel a fantáziába oltja, és a szívekbe a legnagyobb eredményességgel mélyen belevési. Már akkor, amikor a hallgatók szelleme izgalomba jön, a lelkük felgyúl a vágytól, hogy a különféle 25 szerepekben kapott figyelmeztetéseket, feddéseket, szabályokat és tanulságokat befogadják. Ilyen türelmet, még inkább tanulni vágyást a tudós filozófusok a tanítványaiktól sosem fognak kapni. – Térjünk át a történetre. Neki olyan példákat kell felmutatnia, melyeket a szerencse adott: könnyedeket és súlyosakat, jó-

adaptée au théâtre, Paris, 1769.] – A drámai költészet napról napra több barátot szerez. Az utóbbi években azok is megszédültek, akik morálteológiával foglalkoznak, és az emberi lelkiismeret vezérlői.

⁵⁵ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis*, Buda, 1783.]

⁵⁶ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Poesis narrativa ad aestheticam, seu doctrinam boni gustus conformata*, Buda, 1784, 1–30.]

kat és rosszakat, hosszúakat és rövideket, csupaszokat és pompázatosakat, szűkeket és tágakat, szárazakat és halandókat; és gyakorta arra készleti hallgatóját, hogy bajosnak gondolja az erkölcsösséget, és sikert hozónak a bűnöket. Szűk keretei vannak, nem mehet túl azon, amit a tények megengednek. Az én költőm viszont okosan kiválogatja, mely dolgok súlyosak és erősek, teljesek és életszerűek, ragyogóak és díszesek, boldogok és szomorúak, alkalmassak és illők. Lemetéli mindazt, ami haszontalan; leleplezi, ami rejtve volt; és az eseménynek azon részét mutatja csak, mely a leginkább gyönyörködtet, és az embert a leghasznosabb módon vezérli. Nincs olyan erkölcsi fonás, amit nem rosszall és dorgál; nincs olyan vétek, melytől ne rettentene vissza; nincs olyan közhivatal vagy egyéni kötelesség, melyre ne intene; nincs olyan erény, melyet ne ajánlana és ne biztatna rá. Látjátok a módszert, amely egyedi, és kizárólag a drámai költészet sajátja! Nincs semmi, ami jobban illene az emberhez, ami jobban befogadható, ami hasznosabb lenne számára. Itt ugyanis a költő a történetet nem elmondja, hanem bemutatja; nem olvassa, hanem előadja; nem elbeszéli, hanem szemtől szembe láttatja.

Volt, hogy mágusoknak hitték őket, akik visszaidézik az elmúlt időket; olyan helyszíneket állítanak elő, melyek megsemmisültek; olyan embereket, akik sosem voltak, vagy már régen halottak; újra játszatták a cselekedeteket, melyek sokkal korábban történtek. Az adott kornak a maga szokásait, a helyszínek a maga körülményeit, az embereknek a maguk lelkületét, a cselekedeteknek a maguk folyását adják meg, és olyan jól és illő módon játszanak, hogy magával a valósággal is felér az imitációjuk. Azt hinnéd, hogy miután évszázadok peregték le, és helyszínek tere szűkült össze, te hirtelen újra arra a helyre és abba az időbe kerültél, ahol az a bizonyos 26 esemény lejátszódott; vagy újraindult a világ folyása, és maga az esemény újul meg előtted, és végig leperreg – mondta a tehetséges Charles Porée szónok.⁵⁷ Mi az, ami miatt az emberek oly nagy készséggel és gyakorisággal látogatják a színházakat? A mesteremberek, mintha muszáj lenne, leteszik a szerszámaikat? A kereskedők szokásuk ellenére, ha nagyobb hasznot is tudnának csinálni, elsietnek a piacról? A tanulók és tanárok útjára engedik saját, tudós műzsáikat? Bírák érkeznek, addig is elfeledve hivataluk terhét? Versengve jönnek a tiszték? Az udvaroncok kiszakítják magukat az udvarból, és még a királyok is ott hagyják trónjukat? Van valamiféle erő a színházban, mégpedig valóban nagy, mely minden rendű s rangú ember lelkét odavonzza. Hány embert lelkesítene fel az erény önnön szeretetére, ha testet öltve szemeikkel láthatnák! – kiáltott fel Platón.⁵⁸ Itt a színházban, ahogyan mondtam, az erényt saját szépségében, a vétket saját rütségében lehet szemlélni. Mert a költő mindkettő arcát és külsejét magára ölti, és kiviszi a rivaldafénybe: mely tettben igen nagy érdemet szoktam felfedezni. Sok dolog van a közéletben, melyeket az emberek lepleznek, jó és rossz dolgok, és serényen ügyelnek rá, nehogy valami módon kitörjenek a homályból: holott szükséges lenne elmozdítani fátylukat és megérteni őket. Hiába vagyunk rajta, hogy ezeknek nyomára jöjjünk; mert vagy úgy el vannak rejtve, hogy ne lehessen megtalálni őket; vagy csak akkor ismerjük fel őket, amikor már sem nem használnak, sem nem ártanak.

⁵⁷ [Charles Porée (1675–1741) francia jezsuita tudós, a tőle idézett sorokat l. *De theatro oratio = Caroli Porée Orationes: quae suis singulae temporibus seorsum evulgate fuerant, nunc primum collectae et simul editae, Coloniae, 1759, 515.*]

⁵⁸ [Az utalás közvetlen forrása feltehetően Marcus Tullius Cicero, *De finibus bonorum et malorum*, 2, 52: „Oculorum”, inquit Plato, „est in nobis sensus acerrimus, quibus sapientiam non cernimus. quam illa ardentis amores excitaret sui!” – „A szemeink, mondta Platón, a legélesebb érzékeink, melyekkel a bölcsességet mégsem látjuk. Pedig milyen szerelem ébredne bennünk iránta!” Vö. még Platón, *Phaidrosz*, 30.]

A Dráma Múzsájának azonban semmi sem áthatolhatatlan: majdhogynem isteni eredetű, szemei csillagszemek; saját fényével minden megvilágít. Ismeri elménk döntéseit, érzi lelkünk érzéseit, látja szívünk erőfeszítéseit; középre állítja az embert, megvilágítja akaratát, lefesti tulajdonságait, bemutatja tetteit, vétkeiről lerántja a becsületesség álcáját, érényeinek kiválóságát és szépségét feltárja, és akármi is rejlik benne, teljes egészében megvilágítja. Valóban, ha a filozófia, a történetírás, ha minden művészet és tudomány az igazságot akarja kinyilatkoztatni; ha sok nemzet egyetértése, **27** ha egész Európa ízlésitélete, ha a csiszoltabb antikvitás szokása, ha saját tapasztalatunk nyom valamit a latban; ha az emberi ráció, mely más ügyekben uralkodik, itt is érvényre jut: nem kételkedhetünk, hogy a színház saját természetéből fakadóan az erkölcsök és szokások szabályozására mindenek felett alkalmas.

De van egy másik kérdés: tudniillik vajon a színházak és a jelen kor drámai költészete lenne az erények iskolája és szokások tanítója? Az bizonyos, hogy lehet az – de vajon valóban az is? – sürgetik a választ folyvást, és nem ok nélkül. Ezt tudni ugyanis nagymértékben érdeke a morális ízlésnek. Bárcsak megerősíthetném, amint akarom! De semmi sincs az emberi dolgok között olyan jó és hasznos, amit ne lehetne megrontani és rontásra használni. Ez az emberek bűne, és nem a dolgoké: és ebben nagyon is nyilvánvalóvá válik az emberek oly nagy esztelensége és rosszakarata. Három fajta ember van, akik a drámai költészetet, mely természeténél fogva üdvös, kárhozatossá tehetik: a költők, a színészek és a nézők. És vajon kárhozatossá is teszik? Nem állítom ezt általánosságban, mivel ismertem drámákat, szent és profán tárgyúakat egyaránt, melyekből több épülést nyertek a hallgatók, mint azt ellenfeleink gondolják. Szeretem ezeket, és inkább dicsérem, mint ama szent szónokokat, akiknek kötelességük Isten Szavait hirdetni, hivataluk méltóságát mégsem töltik be. De ha hasonló szókimondással azt vallanám: gyakran megrontja az erkölcsi természetet a drámai költészet – akkor sem lenne félálom, mert e dologról, amint hallani és látni lehet, sokszor beszélnek és kimutatható. Mert ha elsőként is a az egyes népek drámáin gondolkodunk el, melyek immár bizonyosan számtalanok: milyen költőket találunk ezeknél? Sokan közülük a szerelem mesterei, a szerelmeskedés mesterségének tanítói; szerelmeket lehelnek, szerelmeket kevernek, szerelmeket kötnek és oldoznak; a szerelem kedvéért kiforgatják a költészet eredendő természetét, és miközben maguk is szerelemtől hevülnek, másokat is lánggra akarnak lobbantani e veszedelmes tűzzel. És már hány tűzvész keletkezett így! **28** Olyannyira elfordultak a helyes útról, hogy az erkölcsök tanát a korhelység oktató csarnokává kívánják változtatni. Nem kevésbé szoktak vétkesek lenni ebben a teátrumi színészek is. Bizonyosan láttad, milyen lágy és vékony, milyen csábos öltözetekben és festett cicomákban jelennek meg a színpadon; mennyire készülnek rá, hogy magukra vonják a szemeket, mennyire igyekeznek a lelkek megfeszített figyelmének elnyerésére. Kiválasztanak egy drámát, melyben sok, a szerelem felkeltésére alkalmas részlet van, és tág tér a csábításnak: ami az esztelen ízlés és a rossz lélek bizonyossága. De mekkora ügyességgel, milyen tehetséges versengéssel, milyen kifinomult művészettel játszik el! Bármifajta tehetséget is kaptak a természettől, vagy csiszoltak ki a gyakorlat során, mindennek kifejezésében olyan fortélyos hanghordozásra, szabadra eresztett gesztusokra és sokfajta mozdulatra támaszkodnak, hogy a játék során több látszik, mint amit a szerző írásban értett vagy gondolt kifejezni. Nem múlnak el ezen látványosságok a lélek sokfajta hányattatása nélkül. Vajon a mi amfiteátrumainkban a vágynak kevesebb dárdája üt sebet a lelkekben, mint ahányszor a római arénában a gladiátorok vasa koncolta fel a testeket? – kérdezheti bárki. Vajon igazságtalanság lenne, ha valaki azt erősítené: ártalmasabbak a színészek, mint a költők? Hiszen amit ezek írnak, az nem kel életre, és csak kevesen, nagyobb érzelmi felindulás nélkül olvassák; a játékok ellenben

életre keltik a történetet, színházban előadják, és sokféle rendű, rangú és korú nézőjük van. – A rossz legfőbb, és szinte teljes gyökere azonban a nézőkben van. Amit csak véhetnek a költők az írás során, a színészek a játszás során, azt a vétséget mind a nézők kedvéért követik el. Ha nem tunya, henye, érzésekben és cselekedetekben is szabados emberek jönnek össze; hanem csupa derék, jóerkölcsű, tisztességtől vezérelt ember lenne a nézők között, akik saját komolyságuk, és az erkölcsök felett gyakorolt felügyeletük miatt a legkisebb szabadosságtól is visszariadnának – vajon tévednék, hogy nem diadalmaskodna a kicsapongás? És vajon nem az őszinteség és jóság felé terelné a nézők ízlése a drámákat; és amennyi 29 színház, nem mind a becsület tanító csarnoka lenne-e? A nézőknek hatalmukban áll mind a szerzők merészségét leleplezni, mind pedig a színészek szabadosságát megregulálni. Miért van, hogy nem élnek a jogukkal? Vajon, ha a költő vét a poézis ellen, vagy az előadó rosszul játszik, kiabál-e az egész színház, és ahány néző, nem mind a legszabadabban szapulja-e őket? Miért van, hogy a drámaírók és drámajátszók tiszteletlenségét mindahányszor nemcsak hallgatva elviseljük, hanem még tapsal is kísérik? Amikor az athéni nép meghallotta, hogy Euripidész tragédiájában kijelentik: a legfőbb jó nem az érényben, hanem egyedül a gazdagságban lakozik, egyetlen lendülettel mindenki felugrott, hogy kihajítsa mind a színészt, mind a szerzőt – legalábbis így emlékezik meg róla Seneca a 115. levélben.⁵⁹ Mintha rest lenne a természetünk: keressük a szerelemre ösztönző tüzeket, és a szerelem iskoláját szerencsétlen módon pénzzel vásároljuk meg. Ha a nézők élnének hatalmukkal, és a szerelem tetszést kereső, szabados példáit szidalmaznák, akkor sem a költők nem kevernék történeteikbe ezen erkölcsökre veszélyes édes mérget, sem a színészek nem fáradoznának és örülnének, hogy erőnt öntöttek a szavakba, és szerelemre szítottak. Amiért is az én kívánságaim és kéréseim a következők. Először is, hogy költőink a szerelem veszedelmes mesterkedésétől önként tartóztassák meg magukat, és kegyes tisztelettel őrizzék meg a dráma eredendően nemes alaptermészetét. Másodszor, hogy a színészek csak olyan drámát válasszanak, mely jóerkölcsű; ne játsszanak el másmilyen szerepet, csak tisztességeset; vagy ha vétkes a szereplő, mint meg tisztítandó jelenjék meg. Harmadjára, hogy a nézők ellenőrző tekintélyükkel a nyilvános előadásokat a szabados játékoktól és a szerelmes szeplőktől tisztítsák meg. Ezt követeli a költőktől, ezt a színészekről, és ezt a nézőktől az emberi, polgári és keresztényi kötelesség; ezt követeli a haza és a vallás. Ezen a módon lesz a színház a jó erkölcsök iskolája. – Az az ember tagadja, hogy ez lehetséges, aki más dolgokról is azt tanította, hogy lehetetlenek: Jean-Jacques Rousseau.⁶⁰ Azt állítja, hogy mindez kiméra:⁶¹ az ízlést és az erkölcsöket a színház sosem fogja 30 javítani; mivel azok a drámák, melyeknek az ízlést és az erkölcsöket kellene javítaniuk, és erre képesek is lennének, nem tetszenek és nem nézik őket. Ez az ő véleménye. Bőségesebben értekezik erről Marmontel⁶² és Sulzer,⁶³ akiket az imént

⁵⁹ [Lucius Annaeus Seneca, *Epistulae*, 19, 115, 15.]

⁶⁰ [Jean-Jacques Rousseau, *Lettre à d'Alembert sur les spectacles*, Amsterdam, 1759.]

⁶¹ [Kiméra, görögül Khimaira (Χίμαιρα) nőstény szörnyalak a görög mitológiában, három feje van: elől oroszlán, középen kecske, hátul kígyó vagy sárkány, és lángokat okád. Úgy tartották, hogy megjelenése vihar, hajótörés, vulkánkitörés vagy más szerencsétlenség előjele. Aquinói Szent Tamás, Hobbes, Hume az elszabadult fantázia működésének illusztrálására használta fel.]

⁶² [Jean François Marmontel, *Réponse de M. Marmontel a la lettre adressée par M. J.-J. Rousseau a M. d'Alembert de l'Academie des Sciences sur son article Genève dans le VIIo Volume de l'Encyclopédie, et principalement sur ses sentiments touchant les spectacles*, Genève, 1759.]

⁶³ [Johann Georg Sulzer, *Philosophische Betrachtungen über die Nützlichkeit der dramatischen Dichtkunst = Vermischte Philosophische Schriften: Aus den Jahrbüchern der Akademie der Wissenschaften zu Berlin gesammelt*,

már említettem; én csak néhány dologra szeretnék ennek ellenében rákérdezni. Vajon szükség-szerű-e, hogy a költő, aki használni akar, saját hallgatóinak erkölcsait a színházban úgy jelenítse meg, és az egyes személyeket név szerint úgy szidalmazza, ahogy az ókori komédia szerzői és a merész satírikusok? Mert ez esetben valóban nem fog tetszést kelteni. Milyen módon lehet meggyőzően bizonyítani, hogy nem tetszhetnek azok a drámák, melyek az nézők erkölcsait és ízlését sértik, vagy csipkelődnek azzal? Tetszett az athénieknek Arisztóphanész,⁶⁴ mikor mérsékeltebb volt, és Menandrosz⁶⁵ is. Vagy már annyira eltávolodtunk a humanitástól, annyira elfordultunk a tudománytól, hogy még gyönyörködtető formában sem akarnánk figyelmeztetéseket elfogadni? Vajon a nézők lelke egyformán készül fel a drámákra? Vagy bizonyos, hogy akad a nézők sokaságában, ahogyan szokott is akadni, néhány ember, aki nevet azon dolgokon, melyek a saját vétkei ellen hozatnak fel? Van-e olyan általános vétek bármely nemzetben is, ami alól senki sem kivétel, hanem annak eredendő karaktere mindenkit és minden egyes embert megbélyegez? Nem szabad-e a költőnek olyan tárgyat választani a cselekményhez, ami idegennek tűnik a nézők számára, mégis, az idegen szereplők által, mintegy mást cselekedtetve gyönyörködtessen és tanítson? Hová soroljuk Plautus *Pseudolus*-át,⁶⁶ Molière zsugoriját,⁶⁷ Garrick hazug szolgáját?⁶⁸ Vajon minden néző, aki ezek előadásán jelen van, hazug és zsugori? Vajon nem lehetséges-e olyan dráma, amelyben nem annyira az erkölcsi vétségek és az ízlés szidalmazása zajlik, inkább az erényekre és azok eredményeire okít? Vajon nem azt igazolja-e a tapasztalat, hogy a drámák azoknak is, akiknek tetszett a cselekmény, és azoknak is, akiknek nem tetszett, hasznára váltak? Ezek és hasonló kérdések gyengítik Rousseau véleményét, és megkérdőjelezzik hitelét. Egyébként a drámai költészet morális természetéről annyit írtak, hogy inkább kevesebbet szólnék róla, de többet vezetnék át a gyakorlatba. A leghíresebb mű e tárgyban 31 Desprez de Boissy francia jogtudós műve,⁶⁹ amit annyi kiegészítéssel gyarapítottak, annyira sokféle kommentárral láttak el, annyira bőséges értelmezésekkel világítottak meg, hogy már nem lehet mást kívánni, mint amit én az imént a saját értelmezésemről mondtam.⁷⁰

Leipzig, 1773, 164–165.]

⁶⁴ [Arisztóphanész (Kr.e. 446–386) az attikai ókomédia híres szerzője.]

⁶⁵ [Menandrosz (Kr.e. 342–291) az attikai újkomédia kiemelkedő szerzője.]

⁶⁶ [Titus Maccius Plautus (Kr.e. 254 körül–184 körül) római komédiaíró, említett vígjátéka: *Pseudolus*. A cím egyben a főszereplő neve is, jelentése: 'hazug'.]

⁶⁷ [Jean-Baptiste Poquelin / Molière (1622–1673) francia komédiaíró, említett műve: *L'Avare / A fősvény*. Főszereplője a zsugori Harpagon.]

⁶⁸ [David Garrick (1717–1779) angol színész és drámaíró, említett műve: *The Lying Valet*.]

⁶⁹ [Charles Desprez de Boissy (1730–1787) francia tudós és kritikus, említett munkája: *Lettre de M. Des P. de B*** à M. le chevalier de *** sur les spectacles*, Paris, 1756.]

⁷⁰ Első levele megjelent 1756-ban; újra kiadták 1758-ban. A második pedig 1759-ben. Mindkettőt egyszerre kiadta 1769-ben azon írók jegyzékével, akik e tárgyban fontosak. 1771-től műve két, nem csekély kötetre nőtt. Németre és latinra is lefordították. [Charles Desprez de Boissy előző jegyzetben említett művének kiadásai: Paris, 1758; Paris, 1769; Paris 1771 (összkiadás); Paris, 1773; Paris, 1777; Paris, 1779. Németül Christian Heinrich Schmid fordításában: *Ueber die Sittlichkeit des Theaters, aus dem Französischen des Parlamentadvokats Desprez de Boissy*, Halle, 1780. Egyes levelek kétnyelvűek (latin–francia), teljes latin fordítás a bibliográfiákban nem szerepel.]

Harmadik fejezet.
A dráma anyagáról.
Kijelöltenek a dráma anyagának, avagy tárgyának sajátosságai.

A dráma tárgya, mint már említettem, és mint maga a neve is mutatja, az emberi cselekvés; melyet ha illő módon jelenít meg a költő, látványosság jön létre, amelynél semmi sem illik jobban az emberi érzékekhez. Két fajtája van annak a költői művészetnek, melynek tárgya akció: az eposz és a dráma; melyek a költői művek között a legnemesebbek, és mindig is övék az elsőség. Ezért a legjobb tanítók és kritikusok, Arisztotelész⁷¹ és Horatius,⁷² midőn a költészet művészetelméletét tárgyalják, elsősorban e két műfajt tartják szem előtt: az eposzt és a drámát. A többi költői mű mellett vagy hallgatagon elsiklanak, vagy épp hogy csak érintik azokat. Hogy mi is az akció? Én úgy hiszem, hogy ez jobban érthető, ha hallgatok róla, mintha sokszavas körmondatokkal próbálnám kifejtetni. Mely akció alkalmas a drámához? Ezt kell most kifejtennem. Nem mindenfajta cselekedet, még ha emberi, nemes, tisztességes, ritka és csodálatos is, illik a színházhoz. Ha valaki Antiokhosz Szótért 32 akarná színpadon úgy bemutatni, ahogyan a történetírás tette; ki ne szidná a költő választását?⁷³ Ellenben, mivel Szophoniszba királynőről azt mondta Livius, hogy drámára született, drámaiak tettei,⁷⁴ látom, hogy ámbár különböző sikerrel, színre vitte Pierre Corneille,⁷⁵ James Thomson,⁷⁶

⁷¹ [Arisztotelész, *Poétika*.]

⁷² [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 4.]

⁷³ Antiokhosz, Szíria királyának, Szeleukosz Nikatornak a fia beteg volt; ágyán feküdt, szinte halottként. Siratták, atyját leterítette a gyász egyetlen fia halála felett, és saját keserves árvaságáról gondolkodott: egész házának arculata inkább gyászos volt, semmint királyi. Nem ismerték ezt a betegséget. De a keserűség fellegét Eriszisztratosz orvos gondos tudása elűzte; mert felismerte, hogy a betegség neve szerelem. A titkolt szerelemnek sok jele van: szemei látnivalóan gyengék, és bágyadt a hangja, az állapota, könnyezik. Megvallotta a beteg is, de hogy kit kíván ilyen keservesen, nem akarta megmondani, emlékezve, milyen gonosz fáklya gyújtotta lángra, és keble gonosz sebét kegyes tettetéssel leplezte. Így a különféle érzelmek belsejébe, szívébe zárva; a fenn lobogó vágy és a teljes önmegettartóztatás testét a legvégső romlásba taszította. A szerelem biztos jeleit látva atyja, Nikator mindazoknak, akik palotájában voltak, megparancsolta, hogy egyenként jöjjenek elő haladjanak el a beteg ágya mellett, miközben az orvos a fekvő ifjú ütőerét és arcát figyelte. Ő többek megjelenése és távozása után is nyugodt maradt. Ám mihelyt mostohaanyja, Sztratoniké belépett, elkezdte színét változtatni, izzadni, remegni, szíve ugrált. Kiderült a baj. A király megmutatta, hogy fiát magánál drágábbnak tartja; hallatlan példát adva Sztratonikéjét és a királyságot Antiokhosznak adta, mivel az, amikor szerelemben esett, elfogadva sorsát egészen a halálig kész volt azt eltitkolni, hogy a szegyet elkerülje. Így mondja Valerius Maximus, Lukianosz és mások. Vajon van ebben a cselekményben valami, ami nem tűri, hogy színre vigyék? Én ennek megválaszolását és e szépséges emberek betegségét, halálát, kimúlását, az egész dolgot kinek-kinek a megfontolására bízom. [I. Szeleukosz Nikator (Kr.e. 358–281) diadokhosz, vagyis Nagy Sándor hadvezére, Babilon, majd Szíria satrapája, 305-ben vette fel a királyi címet. I. Antiokhosz Szótér (uralkodott: Kr. e. 324–261) az előbbi uralkodó fia és utóda a trónon. A hivatkozott források: Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, 5, 5, 7. Szamoszatai Lukianosz, *Quomodo historia conscribenda sit? / Hogyan írjunk történelmet?*]

⁷⁴ [Titus Livius, *Ab urbe condita*, 30, 12–15. Szophoniszba (Kr.e. 234–202) Szüphax, majd Maszinisza numídiái király feleségeként jelentős politikai befolyású, karthágói származású nő, aki inkább mérget ivott, semmint hogy legyőzöttként a római diadalmenetben részt vegyen.]

⁷⁵ [Pierre Corneille, *Sophonisbe*, Paris, 1663.]

⁷⁶ [James Thomson, *The Tragedy Of Sophonisba. Acted at the Theatre-Royal In Drury-Lane. By His Majesty's Servants*, London, 1730.]

Edward Lee,⁷⁷ Jean Mairet,⁷⁸ François Voltaire⁷⁹ és Daniel Lohenstein.⁸⁰ Az itáliaiaknál az első tragédia ebben a tárgyban született, melyet ókori ízlés szerint Giovanni Giorgio Trissino dolgozott ki, aki a maga századában igen híres poéta volt.⁸¹ – Felsorolom tehát, melyek azok az adottságok, amelyek alkalmassá teszik az akciót a színpadra; vagyis azt, milyennek kell lennie a 33 dráma cselekményének. Felsorolom a sajátságait, nem nagyon bőbeszédűen, hanem amennyire az elme és az ízlés okításához elegendőnek gondolom; meghatározott rendszerbe szedve. Hogy az akciónak teljesnek és befejezettnek kell lennie, arra nem szükséges figyelmeztetnem. Mert mi hasznot hozna, ha nem lenne teljes? Hogy az akció teljes, ez megdönthetetlen alapelv; és az is, hogy benne az okok, melyek az embereket cselekvésre sarkallják, legyenek világosak; hogy a szituáció átlátható legyen, jól körvonalazott; hogy az ügyek tárgyalása és előrehaladása rendezetten történjék; és hogy a végkimenetel úgy kerüljön meghatározásra, hogy se a szereplők ne tudják, mire vezetnek cselekedeteik, se a nézők, hogy mit várhatnak. Az eposz és a dráma között erős összefüggés és összhang van; emiatt elismétlem, hogy sok dolog, amit az epikus akció kapcsán elmondtam, itt is érvényes.⁸² Lássuk tehát az egyéb sajátságokat. A drámai akció legyen I. valós vagy valószínű; II. legyen meg benne a cselekmény, az idő és a hely egysége; III. legyen a nézőkhöz alkalmazva. Három alfejezete van ennek a fejezetnek, számra kevés, de a tárgyalandó dolgokra nézve sok és sokféle. Az itt elmondandókból azokat, amelyeket már másutt is elmondtam, mellőznöm kell. Ezek érvényesek mind a dráma anyagának kiválasztására, mind pedig annak összeállítására.

Első alfejezet.

A dráma anyaga legyen valós vagy valószínű.

Amit általában leírtam a költészet anyagáról,⁸³ azt a színpadi dráma kapcsán újra el kell mondani: az akció, vagyis a dráma cselekménye lehet valós vagy fiktív, és megadatik a jog a költőnek, hogy a fiktív dolgokat valós dolgokkal vegyítse, saját megfontolása szerint. Semmi olyat nem fogok mondani, amit ne tudnék a legjobb bizonyítékokkal igazolni. Jean Racine úgy írta meg az *Esther*-t, amint a történetírásban adott volt; igazságát az isteni szerzőség 34 szavatolja.⁸⁴ Pierre Corneille Horatiust viszi színre; azt a Horatiust, aki leterítette a három Curatiust: az ő cselekménye részben valós, részben hozzágondolt.⁸⁵ Hérakliosznak pedig a nevén kívül ugyan mi jönne a történelemből?⁸⁶ De mind a főcselekmény, mind az epizódok zseniálisak, a fantázia művei, melyekben nagy mesterségbeli tudás jelenik meg. Néha mind

⁷⁷ [A keresztnév emendálva: Nathaniel Lee, *Sophonisba, or, Hannibal's overthrow: a tragedy, acted at the Theatre-Royall, by their majesties servants*, London, 1676.]

⁷⁸ [Jean Mairet, *Le Sophonisbe*, Paris, 1635.]

⁷⁹ [François Joseph Lagrange-Chancel (Voltaire által revideálva), *Sophonisbe*, Paris, 1770.]

⁸⁰ [Daniel Caspar von Lohenstein, *Daniel Caspers von Lohenstein Sophonisbe. Trauerspiel*, Breslau, 1680.]

⁸¹ [Giovanni Giorgio Trissino, *La Sophonisba del Trissino*, Vicenza, 1529.]

⁸² [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Poesis narrativa ad aetheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*, Buda, 1784, 87–99.]

⁸³ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis ad aetheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*, Buda, 1783, 46–58.]

⁸⁴ [Jean Racine (1639–1699) francia drámaíró, említett műve: *Esther*, bemutatója: 1639, kiadva: Paris, 1689.]

⁸⁵ [Pierre Corneille (1606–1684) francia drámaíró, említett műve: *Horace*, s.l., 1639.]

⁸⁶ [Pierre Corneille, *Héraclius, empereur d'Orient, tragédie*, Paris, 1647. Hérakleiosz (574 körül–641) bizánci császár.]

a név, mind a cselekmény, mind a szereplők, mind a részletek, azaz az egész dráma fikció, a költő elméjében születik: ilyen a híres *Zaïre* François Voltaire-től;⁸⁷ vagy ha valaki régebbi példát akar, Agathón tragédiája, melynek címe *Virágok*.⁸⁸ Minden dráma, ami csak van, legyen az tragédia vagy komédia, besorolható e négy osztályba. Próbáld meg, és magad is megtapasztalod. Ha a költő drámája anyagát a valós, hiteles történelemből kölcsönzi, úgy gondolja, tilos annak természetén változtatni. Néhány dolgot el lehet hagyni vagy hozzá lehet tenni, de az egész történetet szétdarabolni és újat összerakni nem. A mitológikus történetet is nagyrészt meg kell őrizni; mert az antikvitásnak és a közvéleménynek hitelességgel és hagyományörzéssel tartozunk. Emiatt méltán vádolják az athéni Karkinoszt, aki Médeiát a történetek összhangja ellenére szelídnek formálta meg.⁸⁹ Amikor felrötták Euripidésznek, hogy milyen bűnös és tisztátalan nőként vitte Phaidrát és Pasziphaét színre, úgy védte magát, hogy másoktól ezt a történetet így hallotta.⁹⁰ De hogy ama ókori mitológia nem teljes egészében változtathatatlan, azt azoknak a tetteiből is tudjuk, akik azt megalapozták. Azt látjuk ugyanis, hogy sok olyan történet van benne, amelyeket más és más módon adtak elő; amit én igen hiteles bizonyságokkal teljesen világosan tudok igazolni. Olvasson utána, akinek van rá ideje, vagy kételkedik benne. Én, nehogy azt mondják rólam, hogy úgymond kívül tévedtem az olajfaligeten,⁹¹ szemeimet az ókori tragikusok példájára fordítom. Prométheuszt, akiről a hír azt tartotta, hogy sziklához volt kikötözve, Aiszkhülosz a maga tragédiájában, hogy még rettentőbbé tegye végkimenetelét, villámmal sújtja, 35 és leveti az alvilágba.⁹² Szophoklész és Euripidész sem egyforma módon mutatja be Haimónt és Antigonét.⁹³ Így zajlik a cselekmény Szophoklésznel: Kreón, a thébai király Polüneikész holttestét temetetlenül kiveti, és büntetést ír elő annak, aki eltemeti. Nővére, Antigoné éjjel eltemeti őt. Rajtakapván, a büntetést megelőzi azzal, hogy felakasztja magát; jegyese pedig, ama Haimón, Kreón fia, ledöfi magát a szűz teste mellett. Euripidésznel boldogabb a befejezés; Antigoné ugyanis feleségül megy Haimónhoz. Iokaszté Szophoklész Oidipuszában megfojtja magát, amikor bűnére ráébred; holott fiai kölcsönös halála után torkon döfte ma-

⁸⁷ [François-Marie Arouet de Voltaire, *Zaïre*, Paris, 1732.]

⁸⁸ [Agathon (Kr.e. 448–400) athéni tragédiáíró, Platón *Lakomájának* egyik szereplője. Említett drámája: *Anthos / Virág.*]

⁸⁹ [Karkinosz (Kr.e. 5. sz.) tragédiáíró, Arisztotelész is említi (*Poétika*, 1455a, *Rhetorika*, 1400b9). Az utóbbi utalás vonatkozik itt említett *Medeia* című darabjára, melynek egy részletét 2004-ben tárták fel egy papiruszon, és ahol Medeia valóban nem öli meg gyermekeit, vö. Annie Bélis, *Un papyrus musical inédit au Louvre*, Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 148 (2004), 1305–1329.]

⁹⁰ [Euripidész (Kr.e. 480–406) görög tragédiáíró. Phaidra Minósz krétai király és Pasziphaé lánya, athéni királyné, Thészeusz felesége a görög mitológiában, aki reménytelen szerelemre gyúl mostohafia, Hippolitosz iránt. A történetét feldolgozó Euripidész-darab: *Hippolitosz.*]

⁹¹ [A „ne extra oleam vagari” kifejezés jelentése: 'nehogy túllépjek az illetékességi területemen'. Vö. *Andreae Reyheri Lexicon Latino–Germanicum*, Lipsiae et Francofurti, 1696: „Extra oleas vagari. Prov. Officii limites transgredi, aus dem Geschirr schlagen, aus den Schrancken schreiten.”]

⁹² [Aiszkhülosz (Kr.e. 525–456) görög drámaíró. Említett tragédiája: *Leláncolt Prométheusz.*]

⁹³ [Szophoklész (Kr.e. 497–406) görög drámaíró, az utalás *Antigoné* című drámájára vonatkozik. Euripidész 1. 90. jegyzet, említett művének címe ugyancsak *Antigoné*. Antigoné a thébai mondakör szerint Oidipusz és Iokaszté lánya, aki elkísérte apját a száműzetésbe. Mikor visszatért Thébaiba, Haimónnak, Kreón fiának jegyese lett, majd Kreón halott bátyja, Polüneikész végtisztessége miatt börtönbe záratta, ahol Szophoklész drámája szerint öngyilkos lett, akárcsak jegyese. Euripidésznel végül összeházasodnak.]

gát.⁹⁴ Nem megyek tovább; nagy és gyakori ellentmondások vannak a mondai történetekben. Amit kevésbé fogsz csodálni, ha látod, hogy ugyanazt a tárgyat ugyanazon költő maga is variálja, még saját magához sem hű. Ugyanezen Euripidész, aki előbb Haimont és Antigonét hitvesi kötelékkel egybeforrasztotta, a *Főníciai nők*ben Antigonét a szerencsétlen atyával, Oidipusszal hazájából elűzi.⁹⁵ Ha egyetlen ember az a Seneca, akitől a tíz tragédia származik,⁹⁶ akkor saját magától is eltér; ha több szerző áll mögöttük, akkor egymástól térnek el. De ím, az a Iokaszté, aki előbb látta Oidipuszt kitépni a szemeit, kardot dőf méhébe, vétkes lelkét erőszakkal elűzi. Olvasom a *Thebaidát*: itt viszont él ő, és részt vesz fiai harcában; ami egyébként bizonyosan sokkal inkább megtörténtnek vehető. Ilyen ellentmondások és következetlenek az ókori tragikus költők. De ezek megengedettek voltak számukra a saját történelmük és mitológiájuk kapcsán; behatárolt az a kor, mely szeret harcokat költeni és vészjósló szörnyekben hinni. A modern drámaírók akár történelmi anyagot választanak, akár mitológiát, jobban teszik, ha a cselekmény lényegi részében ragaszkodnak a történeti, illetve mitológiai hitelességhez. Más dolgokat, ha azok ennek nem mondanak ellent, tetszésük szerint vegyíthetnek bele; vagy ha jobban tetszik, ötléjk ki saját elméjükben az egész cselekményt, és igyekezzenek a művészet általános szabályai 36 szerint valószínűen felépíteni a drámát. Itt van Rhodosz, itt ugorjon⁹⁷ – azaz itt mutassa meg, mit tud! Mert amit a híres Pierre Corneille mondott, teljesen bizonyosan így van: a valószínűség amilyen nagyon szükséges a dráma számára, épp annyira nehéz és kockázatos dolog.⁹⁸ En már majdnem mindent, amit ebben a tárgyban röviden el kell és el lehet mondani, részben a jó ízlés tanában,⁹⁹ részben az általános poétikában¹⁰⁰ elmondtam. Emellett, ha valakinek kedve van, meg lehet hallgatni az élelméjűen érvelő Moses Mendelssohnt,¹⁰¹ vagy a saját *Theoriájában* művelt módon gondolkodó Georg Sulzert¹⁰² is elő lehet venni, nem lesz haszon nélkül. Batteux, az ízlés mestere e tárgyban szabadabban értekezik, és a témát analitikus módszerrel adja elő, amellyel az én kíváncsiságomnak teljes mértékben eleget tesz.¹⁰³ Ha a költő a művében történeti vagy mitológiai cselekményt alkalmaz, azt nem lehet úgy variálni, hogy eltérni vagy elkanyarodni látszék a fő cselekménytől; a történethez azonban szabadon lehet

⁹⁴ [Iokaszté a thébai mondanakör szerint Menoikeusz lánya, Kreón húga. Laiosz király, majd, szerencsétlen módon a tőle született fiuk, Oidipusz felesége lett.]

⁹⁵ [Euripidész I. 90. jegyzet, említett művének címe *Főníciai nők*.]

⁹⁶ [Lucius Annaeus Seneca (Kr.e. 4–Kr.u. 65) római filozófus és drámaíró. A neki tulajdonított tíz dráma: *Hercules / Hercules furens, Troades, Phoenissae, Medea, Phaedra, Oedipus, Agamemnon, Thyestes, Hercules Oetaeus, Octavia*. Az utalás az *Oedipus, Phoenissae* darabjaira vonatkozik.]

⁹⁷ [Hic Rhodus, hic salta! – proverbium, jelentése: 'Most mutasd meg, mit tudsz!' Aiszóposz 203. fabulájának egyik szereplője kérkedik, hogy ő Rhodoszban egyszer elképzelhetetlenül nagyot ugrott. Társa azt válaszolja neki, hogy ha ez igaz, nem kell bizonygatni – itt van Rhodosz, itt ugorjon.]

⁹⁸ [Pierre Corneille, *De la Tragedie = Le théâtre de Pierre Corneille*, Amsterdam, 1740, 5, 528–577.]

⁹⁹ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 1, 4, 3. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai írásai, I, *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 103–109.]

¹⁰⁰ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*, Buda, 1783, 53–57.]

¹⁰¹ [Moses Mendelssohn, *Über die Wahrscheinlichkeit = Vermischte Abhandlungen und Urtheile über das Neueste aus der Gelehrsamkeit*, Berlin, 1756, 3–26.]

¹⁰² [Johann Georg Sulzer, *Wahrscheinlichkeit*, In: *Allgemeine Theorie der schönen Künste*, 2, Leipzig, 1774, 1263–1266.]

¹⁰³ [Charles Batteux, *Tratité de la Poesie Dramatique = Principes de la littérature*, Paris, 1764, 1–25.]

hozzátenni és lehet elvenni belőle. Mert aki valamit másképp beszél el, vagy mutat be, mint ahogyan történt, azt sem kell mindig azzal vádolni, hogy eltért a valószínűtől; mivel azok a dolgok, amelyek ellentmondanak a történeti igazságnak és hitelességnek, időnként valószínűbbnek tűnnek, mint amelyek azzal egybehangzóak. A megtörtént események módosításai nem mindig olyan elevenek a hallgatók lelkében, hogy ha valamin változtatni jónak tűnik, akár egyes gaztettek kegyetlenségének csökkentése, akár ennek megvilágítása miatt, azt egyáltalán észre lehessen venni, és az igazság megsértésének tűnjön. A valószínűség különleges alapja a drámai akcióban a benne játszó szereplők viselkedésmódja; és az okok elrendezése, melyekből az akció kiindul. Emiatt nincs helye a drámában annak, ami nem cseng össze a szereplők jellemével, és nem gyökeredzik az okokban. Ezért én sem tüzes képzelőtehetséget, sem pedig entusiasmust nem követelek ebben; a cselekmény valószínűsége ugyanis intellektuális, gondolkodásbéli munkát kíván. 37

Második alfejezet.

A dráma anyaga legyen egységes a cselekmény, az idő és a hely szempontjából.

A drámai cselekménynek, ámbár részekből áll össze, egységesnek kell lennie. Hogyan lehetséges ezt elérni? Nem könnyű dolog. Azok a legjobb drámák, melyek a nézők elméjét nem osztják meg, hanem az elejétől a végéig egy dologra fókuszálva tartják. Legyen egységes a dráma a cselekmény, az idő és a hely szempontjából; melyeket egyenként fogok kifejteni.

I. A színpadi dráma olyan, mint egy művészi festő által megformált kép; ezért ahogyan a kép sem minden cselekedetét mutatja be egy adott embernek, úgy a dráma sem a benne játszó szereplők összes cselekedetét, hanem csak egy tettét mutatja be, mely teljesen lezárt és méltó a figyelemre. Fesd meg nekem Iphigeneiát!¹⁰⁴ – nem elég ennyit mondani a festőnek. Egy képhez egy cselekedetet kell kiválasztani. Az egész görög hajóhad fel van tartóztatva Auliszban, járvány tizedeli a sereget, Iphigeneiát fel kell áldozni Dianának. Ezt festette meg Zeuxisz és valami Timomakhosz.¹⁰⁵ Látod? Áll az oltár előtt, halálba menendő. A főpap felemeli a kést. Ő, hogy méltón essen össze, szemérmesen rendezi ruháját. Nagybátyja, Ménelaosz, és a görög vezérek gyászosan állnak; atyja pedig, Agamemnón, eltakarja arcát. – Nemde, akinek ismerős a történet, ebben a néhány vonalban és színben a képpel együtt sok mindent lát? Ne tegyen másként a költő sem, aki arra szánta el magát, hogy egy cselekvő és beszélő képet helyezzen a hallgatók szeme elé. Nem tudom, hogyan nevezhetném azt a látványosságot, melyben akár egy ember egész élete, akár csak legfontosabb cselekedetei részletesen kerülnek bemutatásra. Ilyen szörnyszülöttet nem teremthet a természet. Ismerek embert, aki azt gondolta, hogy egyetlen drámába összesűrítetheti 38 Sámson születését, bátor tetteit, győzelmeit, szerelmeit, fogságát és halálát;¹⁰⁶ vagy mást, aki Jánost, Krisztus előhírnökét néhány órában bemutatta: mint kisgyereket, mint férfit, amint magányosan böjtöl,

¹⁰⁴ [Iphigeneia a mükénéi mondakör szerint Agamemnón mükénéi király és Klütaimnésztra lánya, akit apja, a görög sereg vezére Artemisz istennő kiengesztelésére a trójai hadjárat érdekében feláldoz Auliszban. Nem hal meg, hanem Tauriszba kerül papnőként, ahonnan majd kalandos úton felfedezett testvérével, Oresztésszel szökik meg.]

¹⁰⁵ [Zeuxisz (Kr.e. 464–390) görög festő, művei nem, csak a róluk szóló feljegyzése maradtak fenn. Bizánci Timomakhosz (Kr.e. 2. sz.) hellenisztikus görög festő, alkotásai elpusztultak.]

¹⁰⁶ [Sámson ószövetségi szereplő, rendkívüli testi erejű izraelita a bírák korában. A Bírák könyve elsősorban filiszteusok elleni küzdelmeit örökíti meg.]

amint Megváltóját megkereszteli, amint a börtönben ül, és végül amint lefejezik.¹⁰⁷ Az ilyenfajta oktalanság többi szörnyszülőttei maradjanak az örök sötétségben. Nézz körül, hogy az ókori költők, miközben a legjobban felkészültek voltak, és az utókornak példát akartak adni, milyen bölcsen megtartották a cselekmény legegyszerűbb egységességét. Aiszkhülosz abban a drámában, melynek címe *Heten Théba ellen*, nem ostromok sorozatát, hanem csak Eteoklész és Polüneikész oly gyászos halálát foglalta bele; elegendőnek tartotta, ha ezt mutatja csak be.¹⁰⁸ Szophoklész az *Aiax*ban, aki pedig milyen és mekkora hős! nem az ő sokféle hőstettét, melyeket valóban, serényen és szerencsésen végrehajtott, hanem észvesztett dühét viszi színre, mely öngyilkosságának oka lett.¹⁰⁹ Euripidész a *Hecubá*ban, akit a szerencse oly sok csodás fordulata hányt és vetett, egyedül a fogoly királynő ama hányattatását mutatja be, amikor egy nap alatt fosztatott meg két gyermekétől, Polüxenától és Polüdórosztól.¹¹⁰ Arisztophanész *Felhőkje*,¹¹¹ Plautus *Bögréje*,¹¹² Terentius *Adelphoe*-je¹¹³ és a legjobb drámák többi modelljei mind megtartják, figyelembe veszik ezt a szabályt. – Továbbá egységes a cselekmény, melynek minden része, akár sok van belőlük, akár kevés, szükségszerűen egyetlen végkifejlet felé tart; mondom, ebben rejlik az akció egységessége. Lehetnek bonyodalmak és akadályok, eltérések és cselek; sőt, nem szokatlan, hogy szükségképp jelen van sok esemény, sok szereplő és sok akció változatos tömkelege, egyrészt mivel a cselekmény természetéből fakadóan így áll össze, másrészt mivel egyetlen szereplő is más és más módon tud működni. De mindezen különbségek, melyek a tárgyat széttagolják, szükséges, hogy rövid idő alatt lezáruljanak, minden ellenkező irányba mutató részt belesimítsanak a cselekménybe, és a cselekmény ugyanott történő lezárásához vezessenek. Az a cél, melyre a főcselekmény 39 irányul, minden más műveletet és ügyműködést, akár vele ellentétes, akár kedvező, egybefog, és a drámát a maga szilárd helyzetében tökéletessé teszi. Így született Terentius *Andriája*.¹¹⁴ Chremesnek, az attikai polgárnak két leánya van, akik közül az egyikről úgy hiszi, hogy elveszett; a másikat pedig, aki után Charinus vágyakozik, önkényesen eljegyezte Pamphilusszal, Simo fiával. Amint azonban megtudja róla, hogy egy bizonyos Glycerius szerelmétől elbolondult, visszavonja a frigyet; amit ugyanakkor Simo eltitkol, hogy fia szívét kikémlelje. De Davus tanácsa és ügyeskedései révén egyrészt a fiú megígéri, hogy az atya által majdan kijelölt menyasszonyt veszi el, másrészt a frigyől Chremes elretten egy súlyosabb, felmerülő gyanú miatt. Végül mikor már az ügy a mélyponton van, egy vándor, Criton kinyilatkoztatja, hogy Glycerius attikai polgárlány. Felismerik benne Chremes lányát, és Pamphiló megkapja feleségül. – Ebben a drámában ámbár megkettőz-

¹⁰⁷ [Keresztelő Szent János (Kr.e. 7 körül–Kr. u. 29) zsidó próféta, az evangéliumok szerint a Megváltó közvetlen előhírnöke, aki Jézust megkeresztelte. Heródes király lefejeztette.]

¹⁰⁸ [Aiszkhülosz l. 92. jegyzet. Említett műve: *Hepta epi Thébasz / Heten Théba ellen*. Eteoklész és Polüneikész thébai királyfiak, Oidipusz és Iokaszté gyermekei, akik trónviszályba keverednek egymással.]

¹⁰⁹ [Szophoklész l. 93. jegyzet. Említett műve: *Aiasz*. Aiasz a Trója ellen felvonuló görög sereg hőse, Telamón szalamiszi király fia, aki beleőrül abba, hogy nem ő kapja meg a halott Akhilleusz fegyvereit, hanem Odüsszeusz, kijózanodása után pedig öngyilkos lesz.]

¹¹⁰ [Euripidész l. 90. jegyzet. Említett műve: *Hekabé*. Hekabé a görög mitológia szerint Priamosz felesége, aki szörnyű bosszút állt kisfia, Polüdórosz gyilkosán, Polümesztór trák királyon. Polüxéna szintén Hekabé lánya, megölték a trójai háborúban.]

¹¹¹ [Arisztophanész l. 64. jegyzet. Említett műve: *Nephelai / Felhők*.]

¹¹² [Titus Maccius Plautus l. 36. jegyzet. Említett műve: *Aulularia / Bögre*.]

¹¹³ [Publius Terentius Afer l. 37. jegyzet. Említett műve: *Adelphoe / Testvérek*.]

¹¹⁴ [Publius Terentius Afer, l. előző jegyzet. Említett műve: *Andria / Az androszi lány*.]

tenek a szereplők, két öreg van, két ifjú, két leány és sok más egyéb; mégis, ha a fő cselekményt gondosan megfigyeled, látni fogod, hogy mindez egységet alkot. Innen emeljük szemeinket az ókori és a mai drámáinkra, és amennyire csak engedik, méltányos elmével vessük őket egybe, azt kutatva, vajon ezek vagy amazok tűnnek ki jobban az egységesség adottsága tekintetében. – Méltánytalan kell legyen az, aki tagadja, hogy az ókori drámákban ez inkább megvan. Az ókori költők úgy tűnhetnek, saját drámáik egyszerűségével ama türelmetlen és kielégítetlen látványosság utáni vágyat töltötték be, melytől a görögök és a rómaiak égtek; hogy ez gyakran valóban így történt, ezt sugallják a fennmaradt példák. A mi dramaturgjaink ámbár sokféle és szerteágazó cselekményeket visznek színre, és azokat oly sok talánnyal és tévedéssel töltik meg, hogy elménk csoda, hogy el nem veszik bennük; mégis gyakran nagyobb éhséggel bocsájtják el nézőiket a nézőtérről, mint amekkoráival oda beültek. Mi ennek az oka? Egy mindig tovább és tovább siető század könnyelműsége? Vagy mert korunk már hozzászokott, hogy 40 intrikus drámákra vágyjék? De miért? Vagy a mi elménk jobban vágyik, könnyebben befogad több dolgot, mint az ókoriaké? A mi népünk tágabb elméjű és csiszoltabb intellektusú, mint a görög és latin volt? – Megérné a fáradságot ennek az ügynek a gondosabb vizsgálata, okainak feltárása, hogy vajon honnan fakad a költők és nézők eme eltérő sajátsága. En ezt a munkát azokra bízom és ajánlom, akik a dolgok rejtett okait és természetét éles elmével szokták fürkészni. Engem nem annyira érdekel a gazdag képzeletű, zseniális költő, akiben teremtő szellem lakozik, az én döntéseim inkább az egyszerű cselekményt választják, mint a változatost. Mivel mindannyian természetből fogva szabadok akarunk lenni, a költőnek is annak kell lennie, hogy szabadabban engedhesse át magát géniuszának, és elméjének kincseit ott szórhassa, lelkének érzelmeit ott önthesse ki, ahol akarja. A sokarcú cselekmény, amelyet, úgy tűnik, a történelem adaptált a drámához, szükségszerű követelményével megkötözi a lelket és a szellemet.

II. Ha az olyanfajta cselekmény, amelyről beszéltem, időben annyira egységesen adatik elő a színpadon, amennyire csak a dolog természetéből fakadóan valóban történt, akkor megvan az a mód, amit megkövetel, és tetszik a józan észnek minden drámában, ami csak ehhez a törvényhez alkalmazkodik. Az idő egysége szabály. Két idő van, melyekkel minden drámában külön-külön számolni kell. Az első az, melyben egymás után megtörténik minden, ami csak a drámai cselekmény részét képezi; a másik az, ami a színházban a dráma bemutatásához szükséges. Az elsőt fizikai, vagy természetes időnek nevezem; a másodikat, mivel a verssorok számától és a beszéd mennyiségétől függ, drámai, vagy színházi időnek szólítanám. Ha ezen elnevezések elfogadását valaki visszautasítja, javasoljon másokat; de ez magán a megnevezett jelenségen nem változtat. Mert valóban más az az idő, melyben Pamphilus és Glycerius esete történik és lezajlik Terentius *Andriájában*,¹¹⁵ és más, amely idő alatt e komédiát előadták és megjelenítették a római színházban. Ez a két 41 idő nem mérhető mindig ugyanazzal a mértékkel; bizonyos drámákban megegyeznek, másokban eltérnek; néha a természetes idő a hosszabb, néha a színházi idő tesz ki nagyobb tartamot. Mi az, amit mindkettőről le kell szögezni? – kérdem. Az az idő, amely alatt a dráma bemutatásra kerül a színházban, ne legyen se rövid, se túl hosszú. Mert, ahogyan helyesen mondja Scaliger,¹¹⁶ kevés verssorral nem lehet a nép várakozását kielégíteni, aki azért jött össze, hogy sok nap csömörét néhány óra vidámságra váltsa. Ugyanakkor alkalmatlan a túl hosz-

¹¹⁵ [Publius Terentius Afer, *Andria* / *Az androszi lány vígjátékának szereplői*, 1. előző jegyzet.]

¹¹⁶ [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 12.]

szúra eresztés is addig, amíg – ahogy Plautus ügyesen mondja¹¹⁷ – alfelünk az üléstől, szemünk a nézéstől megfájdul. Ennyit általánosságban. Márpedig, mivel minden dráma célja a gyönyörködtetés, három órányi időtartamon ne nyúlják túl sokkal, ha sikert akar aratni; mert ki tudna ennél tovább ülni örömmel? Még ha ügyesen, tréfásan játszanak is a színpadon, és az egész színházat a muzsika, tánc és más szípművészetek mozgatják a legteljesebb kifinomult gyönyörűséggel, mégis, annyira elfoglalni, elkábítani nem lehet a nézőket, hogy elméjük és érzékeik fáradtságát ne zsörtölődve érezzék, és minden szépségről megfedkezve a nehézség és kényelmetlenség ne gyötörje őket. Ha Giovanni Battista Guarini híres *Hű pásztor* drámáját¹¹⁸ olvassák, gyönyörködtetni fog; mert hol felveszi az olvasó, hol leteszi; és történetesen mivel a kíváncsiság ösztönzi az ízlést, örömmel fogja befejezni. De ha színpadon adnák elő, akkor nem fog annyi érénye mutatkozni, hogy megőrizze a hallgatók türelmét és kedvükre legyen; egykor tetszett, de nekünk nagyon hosszú. Nem vagyunk ugyanis olyanok, mint a kínaiak, akiknek gyönyörűségére van, ha éjjel-nappal színjátékot néznek, és szünet nélkül folyamatosan huszonnégy órában lecövekelnek a színházban.¹¹⁹ Nekünk ekkora – minek is nevezzem? – vágyat? esztelenséget? sem az étvágy, sem ügyeink intézése nem enged meg; jobban érezzük az idő hosszúságát, mint amennyire a cselekmény művészi gyönyörűségét. Ha az ókoriak drámáit nézzük: nem hosszúak és nem 42 nagy terjedelműek. Ambár saját komikus és tragikus akcióikban némajátékosokat, tréfás játékokat és más epizódokat az események többféle szünetében be szoktak iktatni, mégis, a háromórás időtartamot nem akarták nagyon túllépni. Emlékszem, vízóra volt a játék során odahelyezve, hogy az időbeosztást annál hatékonyabban be lehessen tartani.¹²⁰ Annál is szentebb volt számukra ez a szabály, hogy inkább megtörték a drámát, és máskor újra folytatták, mint hogy ezt a törvényt megszegjék. Hogy így cselekedtek, annak több oka volt: nevezetesen hogy a nép hagyja ott a színházat, és gondoskodjék ennél fontosabb kötelességei ellátásáról; és hogy a látványosságok és érzékei megfeszítése után fújjon egyet, hogy a játékokkal való eltelt időtossége elmúljon, és a színház iránti vágya megmaradjon. Lenne csak nálunk ugyanilyen mértéke a drámáknak! De a másik idő, melyben annak minden cselekménye le kell, hogy játszódjék és befejeződjék, valamennyivel hosszabb lehetne. Ritkák ugyanis az olyan cselekmények, melyek valóban színházba valók, és rövid idő alatt véget érnek. Amiért is e törvény komolyságán, mely a színházi időnek körülbelül három órát engedélyez, lazítsunk, és az egész akció időtartamának adjunk egy egész napot, azaz huszonnégy órát. Így értelmezem Arisztotelész szavait,¹²¹ melynek kommentárjait annyira sokféle irányba szövik, hogy ő, il-

¹¹⁷ [Titus Maccius Plautus, *Menaechmi*, Actus 5, Scena 3, 6.]

¹¹⁸ [Giovanni Battista Guarini (1538–1612) itáliai drámaíró, diplomata. Említett műve: *Il pastor fido*, Venezia, 1590.]

¹¹⁹ [A hosszú előadások Kínában a Ming-dinasztia korára jellemző „déli dráma” sajátságai. Itt a felvonások száma több tucat is lehetett.]

¹²⁰ [A leghíresebb ókori görög klepszüdra, azaz vízóra Athénban, a Kr. e. 40 körül épült Szelek Tornya nyolcszögletű, 12 m magas épületében volt, az Akropoliszról lefolyó víz működtette. Elsősorban a bíróságokon alkalmazták, színházakban történő használatát az indokolta, hogy sötétedés után a napórák már működésképtelenek voltak.]

¹²¹ Το δε το μετρον ἄπλου ἐχειν, καὶ ἐπαγγελίαν εἶναι, ταυτὴ διαφέρει. Ἐτι δὲ τῷ μήκει. (ἡ μὲν γὰρ legit Victorius) ὅτι μάλιστα πειράται ὑπομὴν περιοδὸν ἡλίου εἶναι, ἡ μικρὸν ἑξαλάττειν. ἡ δὲ ἐποποιεῖα ἀόριστος τῷ χρόνῳ, καὶ τοῦτο διαφέρει. Cap.V. [Arisztotelész, *Poétika*, 1449b, 10. „τῷ δὲ τὸ μέτρον ἄπλου ἐχειν καὶ ἐπαγγελίαν εἶναι, ταύτῃ διαφέρει. Ἐτι δὲ τῷ μήκει: ἡ μὲν ὅτι μάλιστα πειράται ὑπὸ μίαν περιοδὸν ἡλίου εἶναι ἢ μικρὸν ἑξαλλάττειν, ἡ δὲ ἐποποιεῖα ἀόριστος τῷ χρόνῳ καὶ τοῦτο διαφέρει” – „Azon felül hosszúság tekintetében: az egyik amennyire csak lehet arra törekszik, hogy körülbelül egy

letve ők vajon mit akarhatnak, ki tudja? Mások pedig nem is képesek megérteni – érvel François Hédelin *Drámai költészetének* hetedik fejezetében.¹²² Arisztotelész bemutatja a legkiemelkedőbb görög tragikusok, Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész példáit; és valahányszor valaminek az elvégzését előírja, nem annyira a saját ítéletére, inkább az ő tekintélyükre támaszkodik; kárhóztatja azokat, akik a ráció törvényét figyelmen kívül hagyva drámáik idejét túl hosszúvá nyújtják, vagy amit inkább 43 megtettek, túl szűkösre vonják.¹²³ Plautusról állítom, hogy újra és újra ebbe a hibába esett; mert az *Amphitruo*ban egyetlen éjszaka alatt, még ha Iuppitertől származottnak is mondják, nem foganhatott és születhetett meg Hercules;¹²⁴ a *Foglyok*ban egy napon belül nem mehetett el és térhetett is vissza Philocrates Aetolusból Aulisba.¹²⁵ Mennyi minden összezsúfolódik és lezajlik egyetlen napon! Mennyi minden van a *Menaechm*iben és a *Trinummus*ban! Közelről kell szemügyre vennünk a hibáikat, hogy a maguk helyén megmutatkozzék, hogy e hibák mennyire deformálják a darabokat. Seneca tragédiái¹²⁶ mindent megérintenek, ha annyi drámai művészet lenne bennük, amennyire pontosan ki vannak szabva egy napnyi időtartamra. Sokan, akik a középkorban, nevezetesen amíg a szépművészetek iránti ízlés igen éretlen volt, Apollón akarata ellenére is¹²⁷ költők akartak lenni, ezt a törvényt teljesen felforgatták, azt gondolván, hogy az a legjobb, ha egy egész évszázadnyi időszakot összetömörítenek, és az adott hősnek egész élete folyását bemutatják egyetlen darabban. Úgy tűnik, mindenki vétkezett, aki csak e költők közül *Herculeist*,¹²⁸ *Theseist*¹²⁹ és hasonló drámát írt; azt gondolták ugyanis, mivel Hercules egy személy, egyetlen történet illik hozzá. Azt mondja ugyanezen filozófus:¹³⁰ ha valaki valószerű és jó dolgot bír lelkében, melyet ki akar fejezni, ne éljen vissza az időtartammal, hanem amit el tud hagyni a báj csorbulása nélkül, a dráma tökéletesítése miatt, azt a felvonások közötti intervallumban ugorja át, és az akció hosszát az egyes felvonások hosszához szabja. Akarom mondani: a költő ezt a huszonnégy órányi részt, mely több is lehet, ha valamit mindenképp be kell fejezni, arra az időtartamra rögzítse, ami az egyik és a másik felvonás között van; mert itt sokkal érthetőbb, ha idő telik el, mint ha a felvonásokat osztaná meg. Akik az időnek ezt az egységét elvetik, és vakon bolyonganak, ahogyan indulatuk hozza, azokat nevetségessé téve helyre kell igazítani, ahogyan William Shakespeare az

napfordulásnyi időt vegyen igénybe, vagy csak kevésbé térjen el attól, az eposz viszont időbelileg nem meghatározott és ebben is különbözik.” Ritoók Zsigmond fordítása.]

¹²² [François Hédelin, abbé d'Aubignac, *La pratique du théâtre*, 1, Amsterdam, 1715, 177.]

¹²³ [Arisztotelész, *Poétika*. Aiszkhülosz l. 92. jegyzet; Szophoklész l. 93. jegyzet; Euripidész l. 90. jegyzet.]

¹²⁴ [Titus Maccius Plautus, *Amphitruo*. A darab végén Amphitruo felesége, Alcmena ikergyermeknek ad életet, akik közül az egyik Hercules, Juppiter fia.]

¹²⁵ [Titus Maccius Plautus, *Captivi / Foglyok*. A főhős, Philocrates Aetoliában van fogságban, fogvatartója pedig saját, Elisben fogságba esett fiát akarja vele kiváltani.]

¹²⁶ [Lucius Annaeus Seneca l. 96. jegyzet.]

¹²⁷ [Apollón akarata ellenére: a költészet istenének akarata ellenére, azaz elhivatottság (ihlet és tehetség) nélkül.]

¹²⁸ [Például: Lucius Annaeus Seneca, *Hercules furens*.]

¹²⁹ [Például: Lucius Annaeus Seneca, *Phaedra*.]

¹³⁰ [Arisztotelész, *Poétika* csupán utal az idő lehetőség szerinti egységére. Szerdahely mondatainak forrása: [Pieter Frans De Goesin] *Ars poetica varia poematum praecepta complectens ad usum gymnasii SS Trinitatis Lovanii*, Lovanii, 1779, 30.]

álmoról szóló komédiájában,¹³¹ Andreas Gryphius a Peter 44 Squenzről,¹³² és Ludvig Holberg az Odüsszeuszról¹³³ szóló művében teszi csípős humorral.

III. A hely egysége nagy nehézségek elé állítja, és próbára teszi a költőket. Sem Arisztotelész, sem Horatius, a színház eme nagy építészei nem említik ezt a regulát.¹³⁴ Ezért ahányféle volt az elméleti mesterek véleménye, annyira sokfélék a drámaírók művei. Egyesek ugyanis úgy vélik, hatalmukban áll a helyszínt megváltoztatni, és magát a színházat a színészekkel és nézőkkel együtt rövid időn belül a világ legkülönfélébb részeire utaztatni, és ahol akarják, megállni. Hogy ez mi céllal történik? – nem tudok rájönni. Mások a hely egységességéhez elegendőnek mondják, ha a történet egy adott város falai között játszódik és fejeződik be; ami viszont nem valószínű. Megint mások úgy ítélik, az egész cselekményt egyetlen tér vagy egyetlen ház szűkében, ugyanazon térbeli keretek között kell tartani és lejátszatni; ami tetszik nekem, és meg vagyok róla győződve, hogy így kell cselekedni. Mert ha a dolog természetét megvizsgáljuk, amint azt tennünk is kell, ettől a valamelyest rideg és szigorú szabálytól nem nagyon térhetünk el: a teljes cselekmény önmagában véve amely helyen kezdődött, ott is kell, hogy véget érjen. Semmit sem mondott erről Arisztotelész, sem Horatius,¹³⁵ talán éppen azért, mert ez a törvény annyira szent és annyira szilárd volt a görögöknél és rómaiaknál, hogy fölöslegesnek gondolták azt szabályba foglalni. Látták róla, hogy az ő korukban minden költő betartja, és úgy hitték, hogy a későbbiek is hűségesen ragaszkodnak majd hozzá, mivel az értelem és a józan gondolkodás nyilvánvalóan ezt követeli. Tévednék? Avagy akad olyan példa, mely kapcsán azt mondhatnád, hogy a helyszín egységét egy ókori költő súlyosabban megszegte volna? Ha jók az ismereteim az ókori költők e szabályhoz történő makacs ragaszkodása kapcsán, bizonyos számomra, hogy mindannyian ugyanarra a helyszínre határolták be drámájukat, melyet az első felvonásban bemutattak. Ugyanaz volt végig a helyszín, akár nyilvános, akár privát terület; és bizony néha igen szűk tér. Ezt, ha akarnám, sok bizonyítékkal igazolhatnám, igazolni is fogom többel. Plautus, aki az időszabályt nem 45 egyszer áthágta, olyan következetes a helyszín egységessége kapcsán, hogy csodálnom kell; mert ez a szabály sokkal szorosabb, nehezebb és kényelmetlenebb. Ő a *Truculentus*-ában¹³⁶ egy igen kicsiny helyet kér a rómaiaktól, hogy Athént idehozza. Engedik neki. Legyünk Athénban, kezdi, úgy, hogy mindvégig ez a színhely annyiszor, ahányszor csak végig megyünk a komédián. Itt lakik egy nő, kinek neve Phronesium. Az ő szavaival megígéri, hogy akkor is megmarad a helyszín, amikor felvonásváltás lesz. Így tesznek más költők is, akik a helyszín egysége tekintetében csodamód makacsok. Amiért is az történt, hogy sok dolgot, ami más helyszínt követelne, nem tudtak bemutatni; vagy ha megtették, akkor azt szokatlan és hagyománytörő módon tették. Nehogy valaki azt gondolhassa, hogy ez csak az én vélekedésem, nézzük meg Euripidész *Phaedráját*.¹³⁷ Phaedra a mostoha fia, Hippolitosz iránti szerelmétől irányítva, midőn látta, hogy az visszautasítóbb, mintsem hogy remélhesse, hajlik feléje, egyre inkább megbetegedett. Feküdt az ágyon, étlen, köze-

¹³¹ [William Shakespeare, *A Midsummer Nights Dreame. As it hath beene sundry times publickely acted, by the Right honourable, the Lord Chamberlaine his seruants. Written by William Shakespeare*, London, 1600.]

¹³² [Andreas Gryphius, *Herr Peter Squenz, in einem kurzweiligen Lust-Spiel vorgestellt*, Frankfurt, 1750.]

¹³³ [Ludvig Holberg, *Ulysses von Ithacia Eller en tydsck Comedie*, Copenhagen, 1725.]

¹³⁴ [Arisztotelész l. 27. jegyzet; Quintus Horatius Flaccus l. 72. jegyzet.]

¹³⁵ [L. előző jegyzet.]

¹³⁶ [Titus Maccius Plautus, *Truculentus*.]

¹³⁷ [Euripidész, *Phaedra*. Phaidra mint mitológiai alak l. 90. jegyzet.]

lebb a halálhoz, mint az élethez. A költő más helyen indította el a cselekményt, mint ahol ekkor Phaedra feküdt. Mit tegyen? A szereplőre szüksége van, fel kell léptetnie. Tilosnak gondolta a helyszín megváltoztatását. Tehát a beteg nőt kiviszik a házból, az ágyából, és sokak karja támogatja őt a színpadon: mondja is, hogy tagjai petyhüdtlen lógnak. – Sok dolog van ebben a darabban, mely nem illeszkedik a helyszínhez. Miért oly szószátyárok a vigasztalások ezen erős fájdalom közepette? A dialógusok miért annyira lazák, hogy inkább végeérhetetlen monológok ezek a nők karának jelenletében? Phaedra elméjében megzavarodva, érzéketlenné válva, vadászatot emleget. A dajkája minden erejével azon van, hogy betegségének okát megtudja. De vajon valószínű-e, hogy ő vétkes szerelmét megvallja több nő jelenletében, holott azt korábban még csupán dajkájának sem engedte megvallani szemérme? Hagyom is a többit. – Alkésztisz¹³⁸ az a kegyes nő, aki magát férje életéért cserébe halálra adta, midőn már érezte, hogy ütött az utolsó órája, lefeküdt hitvesi ágyába, és kiadta lelkét – 46 mondta a szolgálólány; és valóban. De nem volt ott a színen a hitvesi ágy. Felkel tehát a haldoklósa közepén, elmegy a színházba és sokat beszélve, jajongva meghal. Mi ebben az illőség elleni vétke? Ítéld meg a saját ízlésed szerint. – A másik kihágás az *Iphigeneiában*¹³⁹ van, aki Dianának volt szánva áldozatként. A hírnök, aki Klütaimnéstrának akarja elbeszélni azt a csodát, mely a leányát érte, a pulpituson marad, és nagy hangon szólongatja a királynőt. – Nem akarok több példát bemutatni. A kórus jelenletében sok olyan dolog történik, mely hiba nélkül nem történhet meg. Oresztész és Iphigeneia midőn barátaikkal a kórus jelenletében szőnek összeesküvést; a kórus jelenletében beszél el Medeia, hogyan akarja elveszejteni Jászónt, a menyasszonyát és Kreónt, a korinthusiak királyát.¹⁴⁰ Közel áll ehhez az is, amit Szophoklész *Trakhiszi nők*jében olvastam, mikor Déianeirának, Héraklész feleségének sokak jelenletében mondják el a titkot, ami egyébiránt csak rá tartozik.¹⁴¹ – Íme! Ők inkább akarták szereplőiket a kiválasztott helyszínen erővel ottmarasztani, mint a színházat máshová vinni, helyszínt változtatni; jobbnak gondolták a helyszín egységét más hibát felvállalva megőrizni, mint természetellenesen, súlyosabban megsérteni azt. Én dicsérem őket, hogy a helyszínt megtartották; de hogy ezt más vétség árán cselekedték, azt nem hagyom jóvá: a helyszín egységességének megőrzése ugyanis más hibák segítségével is lehetséges és szükséges. Nézzük meg annak okát, miért szükséges ez. A dráma tehát a nézők kedvéért jön létre és kerül bemutatásra. Sok néző van vagy kevés? Az ügy lényege szempontjából érdektelen. Ott vannak, és vagy a páholyokban ülnek, vagy a nézőtéren szorongva állnak és figyelik a játékot megfeszített érzékekkel. Megnyílik a színpad, megkezdődik a

¹³⁸ [Euripidész, *Alkésztisz*. Alkésztisz a görög mitológiában Péliasz király lánya, Admétosz felesége. Férje Apollóntól azt kapta ajándékkul, hogy amikor halálán lesz, ha valaki felajánlja saját életét cserébe, megmenekülhet. Alkésztisz hajlandó volt meghalni férje helyett, de Héraklész felhozta az alvilágból.]

¹³⁹ [Euripidész, *Iphigeneia a Taurusok között*, *Iphigeneia Auliszban*. A témát Szophoklész és Aiszkhülosz is feldolgozta. Iphigeneiáról l. 104. jegyzet.]

¹⁴⁰ [Euripidész, *Medeia*. A témát Lucius Annaeus Seneca is feldolgozta. Medeia a görög mitológiában varázserővel rendelkező kolkhiszi királylány, anyja Hekaté, testvére Kirké. Beleszeret Jászónba, aki az Argonautákkal az aranygyapjút akarja megszerezni, amihez végül Medeia segíti hozzá őket. Iolkhoszban telepednek meg, de Péliasz király tragikus „megfiatalítása” miatt Korinthuszba menekülnek, ahol Jászón hűtlensége miatt viszonyuk megromlik, és gyermekeiket elveszítik (Euripidész darabjában Medeia maga öli meg őket).]

¹⁴¹ [Szophoklész, *Trakbinai* / *Trakhiszi nők*. Déianeira, Héraklész felesége a Héraklész által megölt kentaur, Nesszosz vérébe mártott köpenyt küld hűtlen férjének, hogy visszahódítsa. Am a köpeny okozta kín miatt Héraklész önkéntes máglyahalált hal, Déianeira öngyilkos lesz.]

látványosság; a hely, ahol a dráma játszódik, már ki van jelölve, bizonyos és jól látható. Ha ez esetleg megváltozik, annak a következő két mód valamelyikével kell történnie, nevezetesen: vagy megváltoztatják a színpadot, miközben a nézők a helyükön maradnak, és más, különböző helyként mutatják be; vagy maguk a nézők, nem tudom, milyen erők által, a 47 színházzal és a színészekkel együtt máshová vitetnek, és az új helyszín képét mutatják be. A kettő egyszerre nem lehetséges. Vagy talán azt mondhatnánk, hogy a természet rendjének megfelelően lehet úgy megváltoztatni a helyszínt, hogy egymást váltsák paloták, termek, templomok, erdők, börtönök, városok, táborok, kikötők és minden, amit csak a költő hirtelenjében megkíván? Vajon ily csodák sorozata bemutatásra kerülhet-e, miközben a közönség folyamatosan ott ül? – Más az idő törvénye és más a helyé. Néha szabad az időt összevonni, de a helyszínt megváltoztatni tilos. Az idő mérlegelője ugyanis az elme, a hely megítélői viszont a szemek; melyek mivel folyamatosan a színpadi cselekményen függenek, nem lehet őket úgy becsapni, mint ahogyan az elmét gyakran becsapjuk. Ennek oka a következő: mivel az elme több ideára és dologra figyel, el van foglalva, és ez leterheli vagy egészen el is homályosítja. A szemek ellenben, mikor színházban vagyunk, egyedül a látványra figyelnek feszülten, azon függenek; ezért nem lehetséges, hogy ha valamilyen helyszínváltozás történik, ne vennék észre, hogy ez nem természetes, és ne viselnék azt nehezen. Az a törvény tehát, mely a helyszín egységét előírja, nagy nehézséget jelent, ahogyan már beszédem elején mondtam; ezért ha drámák fölött mondunk ítéletet, sok dolog van, amiben hibát fogunk látni. Ez így van. Ám nemde inkább akarnak költőink vétkezni, mint nem tetszeni? Tudva és akarva változtatják meg a cselekmény helyét, hogy ebből a drámai hibából gyönyörűséget teremtsenek. Ebben kettős vétek rejlik, közülük az egyik a nézőket, a másik magukat a poétákat vádolja és feddi. Akik bölcsek, csak kinevetnék őket, ha úgy vélnék, elég lenne büntetésként a gúnyos kacaj; de sokkal súlyosabb büntetésre méltók. Nem lehetetlen egy cselekményt, legyen bármely nagy és kivételes, ugyanazon a helyszínen indítani és végigvinni. Kisebb a tehetségük és ihletettségük azoknak, akik azt hiszik, hogy a költőt a helyszín egysége úgy gúzsba köti, hogy nem lesz képes minden tekintetben tökéletes és befejezett drámát alkotni. Vajon nincsenek-e példák, melyek véleményüket cáfolják és szégyenben hagyják? Hisz nemde nagy tehetségűek, élénk fantáziájúak és termékeny elméjük 48 voltak, akik effajta drámákat egyazon helyszínrre alapoztak? – Egyébként e vélekedés forrása Corneille,¹⁴² a francia színház mestere, aki egyszersmind példázza is: hogy a költő, ha azt szeretné, hogy kevésbé kössék a körülmények, egyszersmind el is akarja elkerülni a hibát, akkor a cselekmény helyszínét, hacsak nem szükségszerű, ne határozza meg, csak általában annyit mondjon, hogy a történet Rómában, Athénban vagy más olyan helyen játszódik, amely tágasabb; a többit bízza a nézők fantáziájára. Ezzel a módszerrel élnek időnként, akiknek kicsit tágabb időbeli keretre van szükségük a cselekményükhöz; nem határozzák meg az időszakot, amikor a történet zajlik; nehogy az időbeli egység ellen vétsenek. Corneille véleményével és tanácsával nem ért egyet Sulzer.¹⁴³

Honnan ered ez a hármas egység? Ezt meg kell mondani. A hármas egységet úgy szoktam tekinteni, mint egy aranyszabályt, és úgy vélem, a színházi cselekmény természetéből ered; itt hivatkoznék arra, amiket már elmondtam. E véleményemben ellenfelem többek

¹⁴² [Pierre Corneille, *De la Tragedie = Le théâtre de Pierre Corneille*, Amsterdam, 1740, 5, 585–586.]

¹⁴³ [Johann Georg Sulzer, *Philosophische Betrachtungen über die Nützlichkeit der dramatischen Dichtkunst = Vermischte Philosophische Schriften: Aus den Jahrbüchern der Akademie der Wissenschaften zu Berlin gesammelt*, Leipzig, 1773, 156.]

között Henry Home,¹⁴⁴ akit gyakran dicsérettel emlegettem, és aki azt mondja, hogy a cselekmény egységét rendben be kell tartani. Ugyanakkor erőlteti, hogy az idő és a hely egysége szabadabban lazítandó, mivel úgy ítéli, hogy ezek nem a dráma természetéből fakadnak, hanem az ókoriak által alkalmazott kórus következményei; ezért szapulja ezt a törvényt, és parancsszavával nagyon is csökkenti a lehetőségét, hogy ennek súlya által a költőkre nehogy elviselhetetlen szolgátság nehezedjék. Az alkalom megköveteli, hogy kifejtjük, milyen is volt az ókoriak kórusa; melyet ha nem ismerünk pontosan, sem az ókori drámákat, sem e művészet szabályait nem értjük meg. Ez a kórus, amint azt a darab tárgya adta, sok és különböző emberből állt; ők majdnem mindig látható módon voltak jelen a színpadon: álltak vagy ültek, és filozófusok módjára beszélgettek. Hol itt, hol ott hullám módjára hajladoztak, és énekkel, valamint hangszeres zenével kísért gesztusokkal és táncsal adták elő a drámai cselekmény tárgyát. Eredete azokra a csoportosulásokra megy vissza, melyek Bacchus tiszteletére, és más ünnepségek vidámabb megünneplésére 49 gyűltek össze énekesekből és táncosokból; igen sokan megerősítik, hogy ezen ünnepségekből keletkezett a tragédia és a komédia. A kórus tehát kezdetben szükséges eleme volt a dramaturgiának mind a tragédiában, mind a komédiában, és mindkettőben része volt a cselekménynek. Majd, mivel a színpadi akció kezdett nagyobb tetszést aratni, mint az ének és a tánc, a kórusnak saját helyet jelöltek ki, és a dráma kevésbé fontos részeit játszotta; amint látni lehet az ókori tragédiákban és komédiákban is. Később a komédiából végleg távoznia kellett arcátlansága és beszólásai miatt. A görögök első drámái, úgy tűnik, a saját kórusaikban sok embernek adtak helyet; semmilyen nem, kor, társadalmi állás nem volt kizáró ok: egykor ötvenen voltak, de úgy, hogy a színészeket is magukban foglalták. Miután pedig Aiszkhülosz *Eumenidesze* oly nagy rettenettel rázta meg a nézőket, hogy néhányan összeroskadtak, és asszonyok elvetéltek, megtiltotta a magisztrátus, hogy tizenöttnél többen legyenek.¹⁴⁵ A kórus vezetőjét korifaiosznak hívták, mely a κορυφή 'fejsűcs' szóból jön, és mivel a kórus a cselekmény részét képezte, általánosan így nevezték.¹⁴⁶ Khorégosz χορηγός¹⁴⁷ volt sajátosan az, aki az énekesek kórusát összegyűjtötte, igazgatta, nekik munkadíjat adott, elvégezte a színpadi előkészületeket, díszleteket rendezett, és gondja volt minden teendőre, ami gyakorta igen számos volt. Ezért az athéniéknél sokáig szokásban volt a khorégoszt tribusonként¹⁴⁸ választani, és költségeiről bőségesen gondoskodni. Hogy a kórusnak mik voltak a teendői, Horatius úgy felsorolja, hogy nincs szó, mellyel jobban visszaadhatnám azt, mint az ő verssorai:

„Az ő a tisztét és szerepét felmondja a kórus,
csak nehogy oly szöveget fűjjon, mi nem illik a műbe,
mert a cselekménytől eltér, s nem rész az egészben.
Kórus védje a Jót, igazítsa baráti tanáccsal,
vak dühöt elfojtsa, lecsitítsa a háborodottat, 50
zengje az egyszerű asztalokat s a szerény vacsorákat,
zengjen igaz törvényt, s a nyitott kapus emberi békét,

¹⁴⁴ [Henry Home, Lord Kames, *The Three Unities = Elements of Criticism*, 2, Edinburgh, 1774, 404–429.]

¹⁴⁵ [Aiszkhülosz, *Eumenides / Eumeniszek*.]

¹⁴⁶ [κορυφή ógör. 'csűcs, fejsűcs'; χορηγός ógör. 'karvezető']

¹⁴⁷ [χορηγός ógör. 'vezető, a kórus igazgatója']

¹⁴⁸ [Az eklészia, azaz népgyűlés összetételét alkotó vagyoni osztály. Szerdahely itt a latin tribus megnevezést használja, ami ennek nem felelt meg teljes mértékben, mivel a római népgyűlés másként működött.]

rejtse a titkot jól, s kérlelje imádva az istent
hogy nyomorultat pártoljon, s letaszítsa a gögöst.”¹⁴⁹

Az effajta kórus mindvégig jelen volt a színpadon; mert Szophoklész *Aiخان*¹⁵⁰ és Arisztophanész *Nőuralmán*¹⁵¹ kívül nem jut eszembe példa, ahol azt látnám, hogy a kórus a dráma befejezése előtt eltávozik a nézők látóköréből. Jelen van a cselekményben kezdetektől; sőt, néha már előbb megjelenik, mint a színészek; beszélhet, mint akármely más színpadi szereplő, és gyakran a korifeus száján át szól; továbbá énekelnie kellett zeneszerszámok kísérete mellett, akkor is, amikor már magára maradt, és a felvonás véget ért. Időnként két oldalra oszlott. Az ódákat, vagyis dalokat sokféle metrumban írta a költő, és művészetben jártas zenész látta el dallammal, ahogyan ma is lenni szokott az olyan dallamok, dalok esetében, melyeket emberek énekelnek zenei kísérettel. A zeneszerszámaik általában a következők voltak: fuvola – magas és mély, páros és páratlan;¹⁵² melyek működéséről érdemes képet alkotni. A kórus, mikor énekelt, vagy jobbról ment át balra, vagy középen megállt, vagy újra jobbra visszatért: innen származnak a *στροφή*, *ἐπιδός*, *ἀντιστροφή*¹⁵³ és más elnevezések, melyeket a költőnek az ókoriak drámai és lírai költészetéhez értenie kell. – Ennyi most elegendő a kórus megismeréséhez. Ez a különös szokás később megszűnt, és a mi drámáinkat másként kell díszíteni, mint az ókoriakét – véli a kiváló szerző, akit említettem, Home!¹⁵⁴ az idő és a hely egységét ha nem is a jelenetek, de a felvonások között lehet lazítani, amint elismert tudósok, és szigorú bírálók is tanítani szokták. Egy felvonás ugyanis – mondja ő – a drámának igen nagy része; amit úgy kell elgondolni, mint a kiváló festő, Charles le Brun képének 51 ábráit, melyeken Nagy Sándor tetteit ábrázolta ecsettel.¹⁵⁵ Ahány felvonás van a drámában, annyszor más és más ábrát látunk egymás után. A két felvonás között nyugalomban van a cselekmény, nincs jelen a kórus, üres a színpad; maguk a nézők is másra figyelnek. Elegendő az idő és a hely egységéhez, ha egyetlen felvonáson belül, amint az egyes ábrákon belül, megtartják e szabályokat. És ha szabad a drámai cselekményt felvonásonként megtörni, a színházat kiüríteni, nem látszik, mi akadály lenne a helyszín megváltoztatásának. Példaként felhossa a történetírást és az elbeszélő költészetet, melyekben nem szükséges a helyet és az időt ilyen szűkösen mérni. Így nyilatkozik kritikai kötetének második részében.¹⁵⁶ Ezek az érvek véleményem szerint nem olyan erősek, hogy a drámák ama arany egyszerűségét felforgathassák. Home-nak és mindazoknak ellenében, akik messze engedékenyebbek a színház természetének fellazításában, sok mindent fel lehet hozni abból a fejtegetésből, amit eddig a drámai műzsa kapcsán leírtam. Megjegyzem, nem lehet azt állítani, hogy az egységet az ókoriaknak a kórus miatt kellett megtartani, mivel az a zenekar mellett

¹⁴⁹ [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 193–201. Bede Anna fordítása.]

¹⁵⁰ [Szophoklész, *Aiخان*.]

¹⁵¹ [Arisztophanész, *Ekklesiázouszai / A nőuralom*.]

¹⁵² [Aulosz: fúvós hangszer az ókori Görögországban, általában fuvola néven fordítják. Hengeres furatú, anyaga nád, fa vagy csont. Általában párosan szólaltatták meg. Öt típusa volt: 1. arthenikosz, a legkisebb, legmagasabb hangfekvésű; 2. paidikosz, legmélyebb hangja f', hossza 25–30 cm; 3. kithariszteriosz, alaphangja kis b, hossza 35 cm; 4. teleiosz, átfogja a görög zene kétoktávós rendszerét, 54 cm hosszú. 5. hüperteleiosz, hossza 90 cm, alaphangja a nagy G.]

¹⁵³ [*στροφή* ógör. 'kör, fordulás, versszak'; *ἐπιδός* ógör. 'ismétlődő, énekelhető, refrén'; *ἀντιστροφή* ógör. 'megcserélés, áthelyezés, ellenversszak'.]

¹⁵⁴ [Henry Home, Lord Kames, *The Three Unities = Elements of Criticism*, 2, Edinburgh, 1774, 414–415.]

¹⁵⁵ [Charles Le Brun, *Nagy Sándor diadala*, 1665, Louvre, Collection of Louis XIV, INV. 2898.]

¹⁵⁶ [Henry Home, Lord Kames, *The Three Unities = Elements of Criticism*, 2, Edinburgh, 1774, 404–429.]

tartózkodott. Plautus és Terentius¹⁵⁷ ámbár nem alkalmaztak kórust, mégis érvényre juttatták a cselekmény, az idő és a hely egységét. Ha minden egyes felvonást úgy fogunk fel, hogy azok önálló képek, félek, nehogy az önálló képek önálló cselekményeket foglaljanak magukba, és így minden egyes felvonás önálló drámát tegyen ki; amit viszont már senki értelmes ember nem viselne el. A felvonások között van szünet, ezt elismerem; ámde vajon emiatt le kell rombolni az idő természetét, vagy új helyszínt rendezni be, vagy a színházat a nézőkkel máshová helyezni? Az elbeszélő költészetre és a történetírára, mivel más a természetük, hiába hivatkozunk. Én magam amellettt vagyok, hogy a cselekmény egyszerűsége maradjon ép és érintetlen, és nem engedek semmiben az idegen szokásnak. Az idő és a hely kapcsán, ámbár jobbnak ítélem azt saját egységében és a látvány természetének 52 megfelelően megőrizni, mégis vonakodás nélkül megengedem, hogy lehet rajtuk lazítani ama törvényt betartva, melyet a legszentebben megőrzendőnek tartok: hogy ha időbeli vagy helyszínbeli változások történnek, azok kismértékűek legyenek, ritkák, és a felvonások között történjenek. Így a hiba, ha egyáltalán ez hiba, vagy nem fog feltűnni, vagy lényegtelennek, bocsánatra méltónak fog tűnni. Mivel a színházban sokféle gyönyörűség lakozik, és az emberek érzékeit nem csak egy részlet csábítja gyönyörűséggel, a nézők az olyan változást, amely kicsi, ritkább és a maga helyén történik, vagy észre sem veszik, vagy bizonynyal nagylelkűen elnézik. Akik szeretik, ha a színház más vonatkozásban illúziót ébreszt bennük, azok ezt az illúziót sem fogják neheztelve fogadni. Az idő és helyszín nagy és gyakori megváltoztatását, különösen, ha felvonáson belül történik, sem én, sem Home¹⁵⁸ nem tűri: pedig ez egyes angoloknál, és az itáliai Metastasionál,¹⁵⁹ Goldoninál¹⁶⁰ gyakori volt.

Harmadik alfejezet. A dráma anyaga alkalmazkodjék a nézőkhöz

A színpadi drámák a nézők kedvéért születnek; céljuk nemcsak hogy gyönyörködtessenek, hanem hogy az erkölcsökben is fejlődést idézzenek elő. Engem bizony nem ingatnak meg egyesek ettől eltérő ítéletei. Ama színpadi játékok véleményem szerint eltérnek a költői céljuktól, melyekben semmi mást nem látok, mint nevetést, közönséges tréfát és fölös időpazarlást. Ezeket az olyan emberek keresik, akik a közönséges tömegből, annak legaljából származnak: egyrészt hogy csiszolatlan ízlésüket kielégítsék, másrészt hogy kevéske pénzüket fitogtassák. Én szidalmaznám magamat is, ha valaha kételkednék, hogy jobb emberséghez segítenek azok a látványosságok, melyekből a hallgatók az elme műveltségét, a lélek kultúráját és ízlést nyernek az érzéki gyönyör segítségével. Hogy így kell vélekednem, erre a humanista műveltséggel táplált, 53 erkölcsös emberek tanítanak: ők elutasítják azokat a színházakat, melyeket a közönséges lelkek versengve keresnek, és saját tettükkel igazolják, hogy nemesebb az a lelkület, amely erkölcsös gyönyörűséggel él, mint az a vágy, mely nevetséges nevetségre, és gúnyos tréfákra ragad. Távol legyen tehát művemtől, amit egyesek mondanak: más drámák valók a gyönyörködtetésre, és mások a tanításra – a kettő együtt kell, hogy történjék. Az én dramaturgiám nem fogja kiszolgálni a tömegeket. Azt akarom, hogy a nép

¹⁵⁷ [Titus Maccius Plautus I. 36. jegyzet; Publius Terentius Afer I. 37. jegyzet.]

¹⁵⁸ [Henry Home, Lord Kames, *The Three Unities = Elements of Criticism*, 2, Edinburgh, 1774, 404–429.]

¹⁵⁹ [Pietro Antonio Domenico Bonaventura Trapassi / Pietro Metastasio (1698–1782) itáliai író.]

¹⁶⁰ [Carlo Osvaldo Goldoni (1707–1793) itáliai komédiaíró, dramaturg, Párizsba költözése után a Comédie-Italienne művészeti vezetője.]

jobbik része számára készüljenek a drámák, melyek a gyönyörködtetéssel használnak is, vagyis melyek az erkölcs leghasznosabb szabályait és példáit az emberi érzékekbe a gyönyörűség segítségével bevesik, és a nézők lelkeit azok megvalósítására sarkallják. Hogy ez megvalósuljon, figyelembe kell venni a nézők gondolkodását, és bölcsen előre kell látni, hogy mit szeretnének ők a korszak szellemében, és mit kívánnak a saját erkölcsük szellemében. Az emberek lelkülete olyan, mint az erkölcsük és a koruk: ezekre kell figyelni a poétának, mikor tárgyat keres a drámájához. Nem minden dráma alkalmas minden időben a nézőkhöz; mert időnként a korszak szabja meg a költőnek, milyen legyen a drámája. Sok városban, és talán a jobb világ valamennyi régiójában feltűnnek olyan korszakok, melyek rendelkeznek bizonyosfajta, a politika által elrendelt ünnepekkel, közvigalmakkal, akár mert új király uralma kezdődik, vagy gyarapodott a tartomány, vagy herceg született, vagy megérkezett az ország kormányzója, vagy visszaverve az ellenséget, vagy lerázva az ígát újra alapították az államot, vagy mert valamilyen közös szerencsétlenség az égiek segítségével jóra fordult; így aztán vannak születésnap, menyegzői, győzelmi ünnepek. Vegyük szemügyre az ókori görögök és rómaiak példáit: voltak náluk állami ünnepek, fogadalmi ünnepek és rendkívüli ünnepek. – Ha egy színpadi drámát valamely időszak, vagy ünnepség rendkívüli mértékben magának követel, akkor el kell fogadni az ezzel összefüggő anyagot; ezt várja a nép. Mikor leginkább felkészültek a lelkek, akkor a legalkalmasabb mind gyönyörködtetni, **54** mind tanítani – a költőt hibáztasd, ha a nézők csalódtak! Vajon nem tette okosan Pietro Metastasio,¹⁶¹ hogy drámáit az udvari ünnepekhez próbálta igazítani? Tárgyukat a történelemből merítette, de gyakorta az ünnepi időszakhoz alkalmazva. Amiért is szabad legyen itt megkérdezni: vajon nem lenne-e hasznosabb az államra nézve megállapítani az évben egy meghatározott időszakot, melyben színházi játékok lennének? Ha ezek gyakoriak lennének, szinte mindennaposak, különösen egy nem annyira népes városban, az két szempontból is kényelmetlen lenne: elszólítanák az embereket a szükséges teendőiktől, így csökkentenék a hasznot és az időt; továbbá kisebb gyönyörűséget és hasznot hoznának, mint kellene. Mert a jobb művészi tudással írt drámának hosszabb időn át foglalkoztatnia kell az embert, hogy megérlelődjének azon ideái, melyek a színházban megszülettek; és lelkében megfontolásra kerüljenek ama tanítások, melyeket a drámaírók adtak át neki szóval és példával. Egyébként a dráma anyaga legyen a legnagyobb mértékben gyönyörteli és hasznos, olyan, ami minde nélkülött alkalmazkodik a hallgatók erkölcséhez és szokásaihoz. Az athéniek nagy örömmel szemlélték a színpadon a szabadságért vívott népmozgalmakat, a nemesség pusztulását, a hatalom elnyomását, a királyok szerencsétlen végzetét, a zsarnokok megbüntetését. Mivel ugyanis demokráciában éltek, meg akarták magukat erősíteni a monarchia ellenében, a fejedelmi hatalmat a zsarnokság veszélye által rossz hírbe hozni, és mindenki számára félelmetesnek beállítani. Más, tőlük eltérő ízlésű görögök, valamint a görögöket majmoló rómaiak, akik úgy tartották, hogy az ifjak szabadosabb szokásait és a kerítői mesterséget köztörvényileg általánossá tenni jeles dolog, akkor tapsoltak a leginkább a színház nézőterén, mikor szemeik előtt élőködők lakmározásai, szolgák kigondolt cselei, öregek rászédése, mesterek zseniális hízelkedései, ifjak fecsegése, bordélyházi szerelmeskedések zajlottak. Ilyenek a nézők erkölcsai. Vajon tehát dicsérni fogom azokat a költőket, akik a nép legrosszabb szokásait tanítják és mutatják be felhozott példákkal, élénk **55** képekkel a színházban? Távol legyen tőlem! Mert mindenfajta költészet feddással köteles javítani a hibákat, nem pedig helyeselve

¹⁶¹ [Pietro Metastasio l. 159. jegyzet.]

táplálni azokat. A költő a nézők lelkületét, erkölceit és szokásait tekintse tökéletesnek, és ahhoz alkalmazza drámáját, hogy akik rosszak, megjavuljanak, a jók pedig gyarapodjanak és megerősödjének. Az erkölcsök és szokások minden városban részben különböznek egymástól. Miután ezeket annak rendje szerint megismerte, vegye szemügyre: vajon a dráma anyagát a történelemből kell-e merítenie? Az ókoriból vagy az újabbból? A világiból vagy a szentből? A hazaiból vagy idegenből? Ne idegenkedjék olyan tárgy választásától, amit gyakran színre visznek. Sőt, időnként magamat is ráveszem, hogy inkább ismert anyagot válasszak; látom ugyanis, hogy így cselekedtek a leghíresebb drámaírók is. Nem szégyen újra mondani a történeteket, melyeket egykor az athénieknek mutattak be. Akkor a legújszerűbbek tudniillik a drámák, ha újszerű és elegáns módon tárgyalnak egy régi történetet, és igaz az, amire Horatius figyelmeztet: „Jobb, ha az Ilias szövegét több képre felosztod, / mint ha sosem láttottat akarsz láttatni először.”¹⁶² Ha úgy kell kigondolni a tárgyat: milyen legyen az? Melyik erényt ajánlja figyelmünkbe? Milyen vétket tegyen ki gyűlöletnek és megvetésnek? Vajon ezek haszna minél többeket el tud érni? Milyen módon mutassuk be az erényt és a hibát? Óvatosságra van itt szükség, át kell gondolni nagy bölcsességgel, nehogy akár az erény váljék elrettentővé, akár a bűn vonzóvá és csábítóvá, nehogy a nézők elrettenjenek az erénytől, és vétkekre csábuljanak. Nagy erő van a színi cselekményben; mert azok a dolgok, melyek a saját természetük szerint ártatlanok, ha megjelennek a színházban, képesek vétkekre csábítani. Mi ártatlanabb dolog, mint ha megérint mások problémája? Sőt, mi hasznosabb az együttérzésnél? – mondod. Ha az ártatlanságot üldözik, ha az erény szenved, emberek vagyunk, és együttérzés indul bennünk; fáj a szerencsétlenül esett jogtalanság, és ha módunkban áll, segítség után nézünk. Ezért van, hogy megértésre találunk azok a színdarabok, **56** melyeknek a célja az együttérzés felkeltése. Vajon úgy gondolom, hogy a léleknek ezen érzelme, melyet a színház gyakorta felkelt a nézőkben, nem képes rosszra vezetni? A gyenge lelkek igen nagy gyönyört lelnek a szánalom lágyágában; félek, mivel ezt tanítja a tapasztalat, nehogy az ifjak az együttérzés nyomán szerelemre lobbanjanak, és már nem a szánakozástól megérintve, hanem a szerelem dárdájától megsebezve fájjon a lelkük. Van Angliában egy zenedráma (*Koldusopera* a címe), melyben a tolvajok okosságát, erkölceit és karakterét olyan bájosan festi le a költő, Gay,¹⁶³ hogy annál többet kívánni sem lehet. A művet újra és újra általános öröm közepette játszották a színházban; és minél gyakrabban látták, annál égőbben kívánták. Megfigyelték, hogy végül a városban megsokszorozódott a tolvajok száma attól az időtől fogva, amikor a fent nevezett darabot újra és újra kezdték nézni. Ezen ok miatt kitiltották a darabot a színházból, és köztörvénnyel szigorúan betiltották, nehogy valaha visszatérjen. Vajon nincs több ilyen dráma? Hogyha ilyen kérdéssel fordulunk költőkhöz és színészekhez, félek, nehogy túl sokat is találjunk köztük, akik talán nem is elhatározásból, hanem óvatlanságból nemcsak bemutatták a rosszat, de még népszerűsítették is azt. Ebbe a hibába esett Jean-Baptiste Molière¹⁶⁴ is, aki egyébként vígjátékban a legjobb költő. Ha a költő megfeszített elmével, szigorú ítélőképességgel mérlegeli, vajon a dráma anyaga összhangban van-e a nézők helyzetével, korával és szellemével, szokásaival és erkölceivel; vajon tudja-e őket módszeresen gyönyörködtetni és tanítani, érzékeiket felajzani, szívüket-lelküket

¹⁶² [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 129–130. Bede Anna fordítása.]

¹⁶³ [John Gay, *The Beggars' Opera*, melynek ősbemutatója 1728-ban volt, és megalapozta az ún. ballad opera műfaját.]

¹⁶⁴ [Jean-Baptiste Poquelin / Molière l. 67. jegyzet. Két legnagyobb botrányt okozó darabja: *Nők iskolája / L'École des femmes*, 1662, *Tartuffe / Tartuffe, ou l'Imposteur*, 1664.]

elfoglalni, ízlésüket csiszolni, lelküket kielégíteni; akkor mondhatja biztosan magának, hogy mindent megtett, hogy a cselekmény összhangban legyen a nézőkkel. De ha nemzeti drámát kell csinálni, ez nem elég: ennek a drámának teljes mértékben a nézőkével azonos, nemcsak ahhoz hasonló, és közelálló erkölcsöket és szokásokat kell felmutatnia; szükséges, hogy a színházi cselekmény teljes egészében alkalmazkodjék azokhoz a szokásokhoz és erkölcsökhöz, melyeket a saját gyakorlatukban alkalmaznak és mutatnak a nézők. Már vannak olyan drámák, **57** melyeket joggal nevezhetsz nemzeti drámáknak; ezek kétségtelenül jobban tetszenek a saját nemzetbelieknek, mint más népeknek. Mert a természetünkben rejlik, hogy azon dolgokra, melyek minket érintenek, és melyeket a magunkéinknak gondolunk, jobban figyelünk, és jobban megindítanak minket. Tehát ha egy dráma olyan mértékben alkalmazkodik a hallgatók erkölcsiéhez és szokásaihoz, hogy azoknak szinte önmagukat kell látniuk a színpadon, akkor ezt a drámát valóban esztétikus, érzelemkeltő drámának nevezzük. Egyébiránt nem gondolom, hogy szükséges a nemzeti drámák számának nagymértékű növekedése. Nem is kérdezem meg, vajon kik lesznek annak jövőbeli gyarapítói, mert az effajta drámáknak, úgy tűnik, több nehézséggel is szembe kell nézniük. Tegyük fel, hogy a számuk megsokszorozódik, és mind hibátlan. Hogyan? Állandó és folytonos tapsot kapnak majd? Nem lesz meg bennük az a változatosság, mely egyszerre tetszik és gyönyörködtet. Mi lenne, ha a spanyoloknak mindig csak spanyol tárgyú drámát mutatnának be? Vagy ha a franciák nem nézhetnének más drámát, mint ami a spanyolok szokásait és tetteit mutatja be? Az ilyesfajta nemzeti drámáknak megvan az a sajátosságuk, amellyel erős tetszést és gyönyörűséget váltanak ki. De mivel, ahogy a számuk nő, akár mert egy kaptafára készülnek, akár mert e vétségre hajlamosként ennek gyanújába kerülnek, utálatot fognak aratni. Ezért történik, úgy hiszem, hogy a legjelesebb drámaírók darabjai gyakrabban játszódnak külföldön, mint hazai cselekményekkel. Azok a drámák, melyeket Angliában vagy Franciaországban írtak, nem vétik el a sikert német földön; már ha a humanitást előmozdítják, és van bennük erő és érték. Az emberek ugyanis, kiket Európa szült, nem különböznek annyira erkölcsükben és szokásaikban, hogy ami tetszik és hasznos Itáliában, az ne hozna valamelyes sikert Magyarországon. **58**

Negyedik fejezet. A dráma formájáról, avagy szerkezetéről

A dráma egy nagy szövegtömeg, mely részekből áll. Vannak belső és külső részei; ezek részint a történések és cselekvések szerint állnak össze, részben szavak alkotják. Azon részek elrendezése, struktúrája teszi a formát, melyeket ebben a fejezetben fogunk tárgyalni. Halljuk a drámában cselekmények és események elbeszéléseit, vannak benne bonyodalmak, történnek felismerések, közbe ékelődnek epizódok, működik a *deus ex machina*, bemutatásra kerülnek szokások, erkölcsök, gyakorlatok, beszédek, cikáznak a szentenciák. Mindezek megtalálhatók az általános költészetben.¹⁶⁵ Ahány része van, azok úgy rendeződnek el, hogy egy sem hiányozhat; annyira egymásra vannak utalva, hogy az egyik léte megköveteli a másikat; úgy működnek, hogy egyesült erővel egyetlen szövegtömeget, és egyetlen cselek-

¹⁶⁵ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*, Buda, 1783, 58–133.]

ményt alkotnak. A dráma, ha saját feladatait betölti, nemes, nagy és kiváló műalkotás lesz. A fő cselekmény az értelem és ítélet műve: ennek részei azonban az ízlés alkotásai. Egy dolog tapasztaltnak lenni a művészetben, és más dolog ízlésesnek lenni ugyanabban. Anton Mengs,¹⁶⁶ korunk híres festője azt mondta, hogy a grafika művészetében akkora volt Albrecht Dürer,¹⁶⁷ amekkora Michelangelo;¹⁶⁸ de ki ne tudná, hogy ez a két művész ízlés tekintében igen különböző? Így állnak a dolgok a mi esetünkben is. Amellett, amit említettem, három dolog van, amely a dráma formáját és fajtáját meghatározza: I. a részek eloszlása, úgymint a felvonások és színek; II. a dikció; III. a színpadi apparátus. Ebben a sorrendben fogom ezeket elmondani. 59

Első alfejezet. A dráma felvonásairól és színeiről.

A dráma felvonásokra, azaz nagyobb részletekre oszlik, melyek feladata, hogy az elsődleges cselekmény felosztását elvégezzék. A görög költők ámbár nem használtak ilyen elnevezést, a dolgot magát azonban észrevették, és a két felvonás közötti szünet idejét a kórus énekével és valamilyen alkalmas epizóddal töltötték ki. A rómaiaknak ugyanez a felépítés volt kedvükre; úgy tűnik, a tragédiákban megőrizték a kórust is, a komédiákban pedig, miután a kórusnak saját szerepe nincs, a felvonások közötti szüneteket némajátékkal, zenével, táncsal és más játékokkal töltötték ki. Az itáliaiak később e példán felbuzdulva sok nevetető dolgot, melyeket a szünetbeli helyükről „közjáték” névvel¹⁶⁹ illeltek, csodálatos szó- és mozgásbőséggel produkáltak. De mivel semmi sem nehezebb, mint a nevetséges dolgok között megtalálni a jobbat, az ő játékaikban több volt a botorság, mint a humor sava; mégis, ezek a játékok színházról színházra vándoroltak. Egyébiránt a drámában szünetet tartani szinte szükségszerűség, mivel nem lehet a színpadon mindent megmutatni, ami a történet szerint megesett, vagy a valószínűség elve szerint megeshetett. Úgy van elgondolva, hogy ezek az egyes részek közötti intervallumban történnek meg. Thészeusz Euripidész *Esdeklőiben*¹⁷⁰ a második és a harmadik felvonás között összegyűjti az athénieket, közös akarattal elhatározzák, hogy a thébaiakat fegyverrel megtámadják, ha megtagadják, hogy a meggyilkoltak holttesteit eltemethessék. A latin komédiákban látom, hogy néha olyan szorosan összefüggenek a felvonások, hogy nemcsak rövid idő telik el közöttük, hanem alig lehet elválasztani egyiket a másiktól. Általánosságban is elmondhatom, mert határozottan megfigyeltem: az antik drámák felvonásai szorosabban összefüggenek egymással, mint a mieink; 60 és az az időtartam, mely két felvonás között eltelik, kisebb, mint ami a modern drámákban megszokott; ha nem hallanánk bennük a kórust, akkor azt mondhatnánk, hogy a dráma egyetlen folyamatból áll. Horatius öt felvonást követel minden drámának, mikor ezt mondja: „És legyen öt jelenés, ennél kevesebb ne, de több se, / hogyha szeretnéd, hogy műved majd más-

¹⁶⁶ [Anton Raphael Mengs (1728–1779) szász származású rokokó-neoklasszicista festő. Festői ízlésekről szóló fejtegetéseit l. *Gedanken über die Schönheit und den Geschmack in der Malerey*, Zürich, 1771.]

¹⁶⁷ [Albrecht Dürer (1471–1528) magyar származású bajor festő, grafikus.]

¹⁶⁸ [Michelangelo Buonarrotti (1475–1564) az itáliai reneszánsz egyik legismertebb képzőművésze.]

¹⁶⁹ [Intermedium / interludium / interscenium / intercidens: közjáték, azaz felvonások közötti játék, zenés-táncos színpadi forma. Elsőként az ún. *commedia umanista* felvonásai között adatolható a megjelenése 15. sz. végéről. Különleges alkalmakon adták elő, antik mitológiai vagy bibliai témákkal.]

¹⁷⁰ [Euripidész, *Az esdeklők / Oltalomkeresők / Hiketides*.]

kor is adják.”¹⁷¹ És ezt erősítette meg a közízlés és a közvélekedés. Az okát nem lelem a látványosság természetében, hacsak nem azt, hogy a nézők érzékeinek megfeszítését, amire vágyva a színházba jöttek, szüneteltesse és visszatartsa, hogy e módon valamelyest megnyugodjanak, vagy érezzék, ahogy az étvágyuk még jobban feltámad. Ez az öt felvonás, úgy tűnik, a tapasztalat alapján jött létre, mivel ezt a számot majdnem minden költő, aki nagyobb drámát írt, választásával meg szokta erősíteni. Ismerem Vatry apát műveltséggel teli vitairatát az öt felvonás szükségyszerűségéről, mely a *Commentarii Academiae Inscriptionum* 11. kötetében olvasható.¹⁷² Továbbá egy adott felvonásnak akkor van vége, amikor a cselekmény egy bizonyos egysége befejeződik, és a színház kiürül. De mi történjen közben? Maradjon üres a színpad előtere? Vagy vezessük vissza az ókoriak kórusát: zenés táncsal töltjük ki ezt a helyet és időt? Nézzük meg a legújabb kor drámáit. Igen sok, és minden tekintetben átgondolt példák vannak arra, hogy a felvonások között a színházban semmilyen cselekmény nem zajlik. Egyes költők minden szempontból szabályszerűen pantomim játékosokat vetnek be: így cselekszik a mindenki számára ismert szerző, Caron de Beaumarchais is az *Eugeniában*.¹⁷³ Ami engem illet, abban az időben, amikor nincs cselekmény, inkább szeretnék gondolataimban azon dolgokon időzni, melyek talán hamarosan színre kerülnek, semmint némajátékosokat és táncosokat nézni, és így azon ideákat, melyeket az eddigiek során megformáltam, megzavarni és eltörölni. Ezt illőbbnek találom mind a jó néző lelkületéhez, mind a dráma természetéhez. Meg fog erősíteni eme vélekedésemben, **61** ha a régiek kórusára gondolok. Látom ugyanis, hogy azokban összefoglalva elismétlik mindazt, ami történt, hogy a nézőket ösztönözzék, minél könnyebben emlékezzenek a dolgokra, amiket láttak, és előkészítik őket a jövőbeli eseményekre.

A felvonások feladatai egyenként a következők. Először is, amit a görögök *πρωταίσις* vagy *προθεσίς*, azaz előjáték névvel¹⁷⁴ illetnek, részben felvezeti a cselekményt, a fontosabb szereplők nevét és karakterét megadja, részint elhinti a beleélés magvait. Emögött igen nagy mesterségbeli tudás és bölcsesség van. A költő ugyanis nem szólalhat meg a színházban; és a dolog természete azt sem engedi, hogy a dráma valamely szereplője az egész cselekmény jellegét a látványosság bevezetőjében előre bocsássa. Egyrészt mivel a nézőknek figyelmesnek kell maradnia, másrészt mivel egy szereplő számára nem lehetséges felismerni, milyen fordulatot és célt fog érni a cselekmény, melyben az emberek szelleme sokféle, lelkük különböző, terveik ellentétesek, akaratuk egymásnak feszül. Ki az, aki előre tudná azon dolgokat, melyek következni fognak a szabad emberi döntésekből? Amiért is nem menthetők fel a hiba alól azok, akik nemcsak az események menetét és ismertté válását, hanem még a kimenetelét is nyilvánvalóvá teszik idő előtt. A léleknek azt a feszült várakozását, mely az embernek oly kedves szokott lenni, csírájában elfojtják ezen oktalan jószok és balul óvatoskodók. Szophoklész¹⁷⁵ az antik szerzők között messze a legbölcsebb; Euripidész¹⁷⁶ nem egyszer vétkezik; ezt

¹⁷¹ [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 189–190. Bede Anna fordítása.]

¹⁷² [René Vatry, *Dissertation où l'on examine s'il est nécessaire qu'une tragédie fait en cinq actes*, Mémoires de l'Académie des Inscriptions et belles-lettres, 11 (1727), 188–210. Az értekezés különnyomatban is megjelent.]

¹⁷³ [Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais (1732–1799) francia drámaíró. Említett műve: *Eugenie avec un Essai sur le drame sérieux drame en 5 actes en prose, enrichi de figures en taille-douce*, Paris, 1767.]

¹⁷⁴ [Az itt 'előjáték' jelentésben szereplő ógörög kifejezések, elsődleges jelentéseikkel: *πρότασις* ógör. 'felvetés, felvezetés, kérdés'; *προθεσίς* ógör. 'előkészítés, előzetes elrendezés'.]

¹⁷⁵ [Szophoklész l. 93. jegyzet.]

¹⁷⁶ [Euripidész l. 90. jegyzet. Említett művei: *Hekabé, Iphigeneia Tauriszbán / Iphigeneia en Taurois*.]

bizonyítja a *Hekabé* és az *Iphigeneia Tauriszbán*; hogy rövid legyek. Plautus gyakran használ prológust, de többet mond el, mint amit kellene.¹⁷⁷ A mai szerzők közül többen vannak, akik azt a bőbeszédű fecsegést, mely Plautus prológusait jellemzi, az első felvonásba helyezték át, és pontosan azokat a dolgokat mondják el előre, melyeket bizonytalan lélekkel várni szoktunk. Mások, miközben túlzottan óvják művüket, nehogy valami is előbb ismertté váljék, mint ahogyan kellene, a cselekményt titokban tartják, és homályossá válnak. Megint mások sok olyan dolgot, melyek egyáltalán nem tartoznak a kitűzött tárgyhoz, részletesen megemlítenek, s így a felvonást úgy megterhelik unalmas dolgokkal, hogy még a tájékoztatlanabb nézőt is untatja. Mind túl sok dolgot 62 felfedni, mind pedig a szükséges dolgokat elfedni egyaránt vétek. Az angolok vígjátékait lehet itt felidézni. Ők, akiket a költészetben kiválóaknak tartanak, a cselekmény egy részét kifejtik, más részét pedig elhallgatják, hogy fenn-tartsák a közönség érdeklődését. A dráma elejének egy kissé más célt szabnak, egyfajta élénk képszerűséggel váratlanul nagy benyomást tesznek a fantáziára, különleges emberi jellemeket mutatnak be, bonyodalmakat szőnek, és minden hallgatójuk érzékenységét felcsigázzák. A második felvonásban és a harmadikban egyre inkább és inkább bonyolultabbá válnak az ügyek, és különféle félreértések előidézésével igen nehéznek látszik eltalálni a kifejtetüket, amiért is szükségképp egyre erőteljesebben nő a nézők nyugtalansága és izgatottsága, hogy hát végül mi is fog történni. A remény és a félelem, az öröm és a fájdalom, és más érzelmek minél inkább váltakoznak a lelkekben, annál tökéletesebb a dráma, és annál édesebb az általa keltett gyönyörűség. A negyedik felvonás a végkifejlethez közeledve megmutatja a befejezéshez vezető utat. Az ötödik felvonás valamennyinél jobban forr; minél tovább várt a hallgató, annál türelmetlenebbül vágyja, kívánja látni a bonyodalom feloldását. Ezért már a felvonás kezdete is a végkifejletre utal, az akadályok szemmel láthatóan kezdenek felszámolódni. Indulatosabb lesz a költő, ha sok késleltetést iktat be a nézők kíváncsisága ellenében, κατὰ στροφή,¹⁷⁸ vagyis végső fordulat és megoldás lesz az elvetett magból, és ez többnyire az utolsó jelenetben ér véget, ahol a fontosabb szereplők sorsa eldől. Több dolog van, ami ehelyett átvehető az epika költészetétől. Vajon a felvonások sajátságait milyen példa alapján tegyem átláthatóvá? Mai vagy antik példa szerint? – Az antikok eredetibbek; eszembe jut a *Zsarnok Oidipusz*, melyet Szophoklész írt.¹⁷⁹ Ennek cselekménye: Oidipusz, a thébaiak királya, miután felismerte kettős vétkét, nevezetesen hogy atyját, Laioszt ölte meg, és anyját,

¹⁷⁷ [Titus Maccius Plautus I. 36. jegyzet.]

¹⁷⁸ [κατὰ στροφή ógör. 'lényegi fordulópont, meghatározó fordulat'.]

¹⁷⁹ [Szophoklész, *Oidipusz király* / *Oidipusz türannosz*. A dráma Szerdahely által is ismertetett cselekménye a thébai mondakörhöz kapcsolódik. A nyitóképben a thébaiak kéri királyukat, Oidipuszt, hogy mentse meg őket a pestistől, akárcsak hajdan a Szfinxtől. Oidipusz már elküldte sógorát, Iokaszté testvérét, Kreónt, Delphoiba, hogy kikérje Apolló tanácsát, ő azt a választ hozza, hogy a pestis büntetés, mert a volt király, Laiosz halála megtorlatlan maradt. A vak jós, Teiresziasz vonakodva, de elmondja, hogy maga Oidipusz Laiosz király gyilkosa, és saját anyját vette feleségül. Oidipusz ezt hamis vádnak tekinti, és Kreónt vádolja összeesküvéssel. Iokaszté, a királyné elmondja, hogy gyermeküket, akik apja gyilkosának jósoltak, kítették a vadonba, a király halálát pedig útonállók okozták, akik egy hármass útnál végeztek vele. Oidipusz eközben úgy tudja, hogy apja a korinthuszi Polübiosz, de mivel Delphoiban azt jósolták neki, hogy anyjával esik szerelembe, és apjának lesz a gyilkosa, világgá ment, útközben dulakodás közben halálra sújtott egy öregember a hármass útnál. Egy Korinthuszból érkező hírnök Polübiosz haláláról számol be, és elmondja, hogy Oidipusz nem édes fia szüleinek, annak idején egy Laioszhoz tartozó pásztor adta át neki, kített csecsemőként találta a vadonban. Ezt megerősíti maga a pásztor is. Iokaszté felakasztja magát, Oidipusz talál rá, kiszúrja a saját szemét. Oidipusz száműzetésbe menne, Kreón azonban egyelőre visszatartja.]

Iokasztét vette feleségül, szemeit kiszúrja és elhagyja a királyságot. Vedd szemügyre, az egyes részek elosztása hogyan történik. *I. felvonás.* A thébaiak, akiket már régóta betegség és éhínség gyötör, összesereglenek Oidipusz királynál, és segítséget 63 követelnek. A király válaszából megértik, hogy Kreónt már elküldték, hogy a baj okáról és a segítség módjáról Apollónt megkérdezze. Várni kell. A követ visszatér, és a baj okaként azt az ember nevezi meg, aki Laioszt megölte; őt kell megbüntetni. De ki légyen ő? Nem tudják. A király megesküszik, hogy semmilyen rendeletet nem hoz, míg a bűnöst meg nem találják. – Figyeld meg a cselekmény e részét: a thébaiak szerencsétlenségét, annak okát és orvosságát; vedd szemügyre a közjóért buzgó király törekvését. Ez maga a bevezetés, amelynek szükségességéről feljebb szóltam. – *II. felvonás.* Újra megjelenik Oidipusz, biztatja a népet, hogy a gyilkosság elkövetőjét kinyomozza; átokkal történő büntetés mellett dönt. Megérkezik a jós, Teiresziasz, mert parancsot kapott, de megtagadja a beszédet. Miután sokat és sokáig tiltakozik hiába, elmondja a dolgot, úgy, ahogy van, és megerősíti, hogy maga Oidipusz Laiosz gyilkosa: – Te – mondja –, parancsolom, hogy engedelmeskedj saját határozatodnak. – Még dühösebb lesz Oidipusz, mert úgy véli, hogy ez egy cselszövés Kreón, a felesége bátyja által, hogy őt letaszítván a trónról, oda felkapaszkodhassék. És ki hinné, hogy Oidipusz maga a bűnös? Saját lelkiismerete sem ismeri el a bűnt; Teiresziasz pedig haragtól hajtva beszél: az igazság ellen is ki szokott törni ugyanis a harag. Kreón követelte a trónt még az idegen (ahogyan akkor gondolták) Oidipusz előtt, és ő adta a tanácsot, hogy hívják meg Teiresziaszt. Vedd hozzá, hogy a kórus is arra figyelmeztet, hogy nem szabad hinni a jósnak; az a kórus, amely mindig a bölcs és jó férfiú pártját fogja. Mégis megzavarodik Oidipusz, és Kreónt vádolja; Teiresziasz azonban a királyt nevezi vétkesnek. Íme, milyen feszültté válik a dráma! Az első felvonásban Oidipusz jó király; itt már gyanús és goromba. Félek, nehogy még rosszabbá váljék. – *III. felvonás.* Kreón, amint hallja, hogy összeesküvés gyanújába keveredett Oidipusznál, tudakolja, hogy így van-e, és tagadja, hogy arra vágya, hogy hosszú, már-már végtelen élete legyen ilyen rosszakaratúság gyanújával. Menti magát a király előtt: – Nyomozd ki – mondja –, előbb, hogy meghoztam-e Delphiből a javaslatot teljes egészében; kérdezd meg Teiresziaszt, közöltem-e vele ilyen 64 szándékot. Ha bármiben vétkesnek találsz, magam fogom kezdeményezni, hogy öl meg engem. – De Oidipusz lelke mindinkább felháborodik; ha alattomos ellenség sietve cselelt sző, nem lehet halogatni a büntetést; mert közben, míg habozik, legyőzik. Iocasta királyné lecsillapítja a szócsatát, és Kreón valamelyest megengesztelődve távozik, Oidipusz pedig kérdezősködni kezd Kreónról és Teiresziaszról. Iokaszté vigasztalni készül őt. De azzal az elbeszéléssel, mellyel ő úgy gondolta, hogy vigaszt hoz, kétséget és félelmet kelt; e tekintetben csodálatra méltó a költői elrendezés. Teiresziasznak nem szabad hinni, a jóslat nem egyezik a tényekkel, érvel a királyné: egykor Apollón azt mondta, hogy Laioszt a fia fogja megölni; mikor a fiú még csecsemő volt, külhonba vitték és ott meghalt; Laioszt pedig a hármas útkereszteződésben ölték meg útonállók. Feltűnnek itt bizonyos jelek, melyekből Oidipusz világosan arra következtet, hogy Laioszt ő maga ölte meg. Az egyik, ami izgalomban tartja lelkét, hogy ő egyedül volt, mikor azt az embert megölte; Laioszt viszont útonállók koncolták fel. Mikor ezen gondolkodik, hallja, hogy van egy öreg szolga, aki látta ezt; megparancsolja, hogy vezessék elé. Közben Iokasztének elmeséli, hogy ő mikor Korinthusban volt, megtudta, hogy az apja nem Polübiosz, a korinthiaiak királya; Delphoiban Apollón azt felelte neki, hogy atyját megöli és anyját veszi feleségül. E gyászos jóslattól megrémülve elhatározta, hogy nem tér vissza Korinthusba, hanem Thébába ellen megy; útközben találkozott egy emberrel, aki olyan forma volt, amilyennek Iokaszté férjét az imént leírta, és vitába keveredvén megölte. – Itt tehát minden mozgásban van. A je-

lek, melyek megjelölik Laiosz felkoncolóját, az idő, a hely, a szereplők hasonlatossága: minden egybevág. Hátra van még, hogy megtudják, vajon a gyilkos egyedül volt-e; illetve, hogy kik Oidipusz szülei. A jóslat értelme közel áll a megvilágosodáshoz; szörnyű ez az állapot. – *IV. felvonás.* Iokaszté mikor látja, hogy Oidipusz lélekben megvadul, és a gondok módfelett aggasztják, átgondolja mind a 65 gyilkosságot, mind a házasságot, mind a száműzetést, s azt mondja, hogy az istenek segítségét akarja kérni, egyszersmind férjét vádolja, hogy a múltbéli dolgokat nem kötötte össze a jelenbéliekkel. Mert ha amiket hajdan Apollón Laiosznak mondott, hamisaknak bizonyultak; akkor mi az oka, hogy ezektől annyira fél? Mindezek tetejébe követ jön Korinthoszból, aki a király halálhírét és a város határozatát hozza, hogy Oidipusz legyen a királyuk. A királyné, állítása szerint, – mivel férje újabb királyság birtokába fog jutni – örömmel, egyszersmind – mivel férje el fog menni otthonról ennek elnyerésére – fájdalommal fogadja. Hívja Oidipuszt, ahogyan szokta. Ez mihelyt hallja, hogy Polübiosz, akit atyjának gondolt, nem az ő kezétől halt meg, ahogyan Apollón mondta, részben eloszlik a félelme; de megmarad a másik része, nehogy anyját ölje meg, akinek igen aggodalmaskodó lelke van. A korinthoszi, hogy őt aggodalmától megszabadítsa, megerősíti, hogy nem a korinthosziak királynéja az ő anyja, sem pedig Polübiosz az atyja; ugyanis ő az az ember, aki Oidipuszt Kitherón hegyén, mikor juhokat legeltetett, megtalálta, pontosabban egy másik pásztortól kapta, és Korinthoszbba, a királyhoz vitte. Oidipusznak eszébe jut, hogy ez a pásztort ugyanaz az öreg szolga, akit, hogy a titkokat felfedje, magához rendelt. Iokaszté már teljes mértékben érti a történeteket, és ezért lebeszéli Oidipuszt, hogy tovább haladjon a nyomozással. Ő azt gondolja, hogy a királyné a nemtelen eredete miatti félelméből akadémizál: – De te – mondja – semmivel sem fogsz alacsonyabbrendűnek látni, még ha egy rabszolgát is találnék őseim között; vagy épp egy háromszor is eladott anya fia lennék. – Oidipusz abból az embertípusból való, akik annyira nyugtalanok és izgatottak, hogy azt is tudni akarják, ami számukra a legfőbb veszedelmet, romlást hozza. Iokaszté mihelyt látja, hogy közel járnak ahhoz, hogy minden kiderüljön, Oidipuszt a kórusra hagyja. Jön az öreg szolga, és rémisztő jelenetet nyit meg. Elmeséli ugyanis, bár szándékosság nélkül, hogy ő Oidipuszt, Laiosz fiát átvette anyjától, Iokasztétól, hogy kirakja a vadaknak szétmarcangolni; mert azt volt a jóslat, hogy ő fogja elemészteni atyját. 66 De a résztvétől megindulva átadta annak az embernek, akit most Korinthoszból küldtek, a pásztortársának. – Így minden nyilvánvalóvá válik a két öreg találkozásával, Oidipusz nem kérdez tovább a gyilkosságról, felismeri, hogy megölte atyját. – *V. felvonás.* Követ jön, és elmond mindent, ami a színpadon nem jelenhet meg: Iokaszté hurokkal felkötötte magát, Oidipusz kiszúrta saját szemeit, hogy ne lássa, akiket nem lenne szabad, és ne ismerje meg, kivel találkozik. Elővezetik e szerencsétlen személyt, hogy nyilvánvaló legyen, milyen büntetést rótt magára tudta nélkül elkövetett bűne miatt; elmegy a városból, magára veszi mindama átkot, melyeket korábban magára rótt. – Hol vagytok? – mondja – Mely helyen hangzik a hangom? – Apollón szavai teljesültek. Kreón ámbár dühös Oidipuszra, megengedi, hogy visszatérjen a palotába, és elbúcsúzzon a gyermekeitől. Vedd ezt példának a felvonásokra, mivel teljes, és a tudás legjavával készült! A kezdetétől egészen a végéig megfeszül a nézők lelke, és nem ernyed el; ez ugyanis akkor történik meg szükségképp, amikor idegen, hosszas esemény ékelődik be. Tudom, hogy vannak írók, akik szebbnek gondolják Amadis¹⁸⁰ fáradságos kitérőit utánozni, mint Szophok-

¹⁸⁰ [A célzás valószínűleg az *Amadis de Gaula* című, 16. századi spanyol lovagregény-folyamra utal.]

lész¹⁸¹ nemes egyszerűségével felvenni a versenyt. Nem tetszik nekem, ha a cselekmény kezdete távol esik a végétől; mert így szükségképp az történik, hogy vagy a dráma lesz nagyon hosszú, vagy hiátusok keletkeznek: mindkettő akadályozza az érzéki képzelőerőt és életteli-séget. Vajon úgy tűnik, joggal követelem, hogy a költő a saját drámáját ne kezdje a végkifej-lethez képest túl távolról? Ha ezt megteszi, olyanná teszi művét, mint azok a képek szoktak lenni, melyek sok dolgot kevés vonással összesűrítve vázolnak fel; vagyis a cselekmény nagy részének a színpalak mögött kell játszódnia. Vajon e módon melyik néző fogja megismerni a szereplők karakterét? Ha általánosságban kell beszélnem: az ókori drámaírók drámáikat ki-válóbb művészi tudással állították össze, mint a maiak; és gyakran jobb ítélőképességgel is fejezték be. Az antik tragédia- és komédiaírók között azt látom különbségnek, hogy a tragé-diaírók **67** szerencsésebbek a felvonásaik elhatárolásában, mint Tertentiuson¹⁸² kívül a komé-diaírók. Hogy Arisztophanész¹⁸³ és Plautus¹⁸⁴ komédiái nem a legjobban zárulnak, azt köny-nyen észrevevesszük.

Ha ez az öt felvonás semmilyen sorsfordulatot, az események semmiféle megzavarását nem tartalmazza, hanem szép rendben halad előre, és jut el a kifejeletig, akkor egyszerű a történet, vagyis a színpadi cselekmény, mint Szophoklész tragédiája az ostorviselő Aiasz-ról,¹⁸⁵ vagy inkább Aiszküloszé Prométheuszról;¹⁸⁶ kevés ilyen példa van azonban. Ha pe-dig fordulatok történnek, bonyodalmak keletkeznek, és az események menete a nehézségektől akadályoztatva megreked, a tervek felborulnak, majd végül a gátló akadályok vagy elhárulnak, vagy leküzdik őket, bonyolult a dráma, mint ugyanezen Szophoklészétől az *Oidipusz*¹⁸⁷ vagy az *Iphigeneia Tauriszbán*.¹⁸⁸ Kevesebbet érnek az összetett, bonyolult törté-netek, mint amilyenek az egyszerűek lenni szoktak, ezt saját magam is tanúsíthatom; ennek oka az emberi szellem erejében, spirituszában van, mely a dolgok változatosságát mintegy táplálékként kívánja. Itt ugyanis nem a cselekmény egyformaságán függenek a szemek, ha-nem a látványosságok változatos sokasága ingerli azokat; itt a lélek nem a dolgokról való nyugodt, csendes kontempláció állapotában van, hanem akcióban, izgalomban; nem foglalja le a lelkeket a dráma egyenletes mozgása, hanem a dolgok bizonytalansága izgatja. A vá-ratlan események és sorsfordulatok révén a különféle események annyira összevegyülnek, hogy senki sem látja a kiutat ebből a labirintusból; dolgozik a nézők agya, mindenki mást és mást gondol, küzdenek a lelkükben; minden egyes néző érzi, hogy hatás alatt van, ösztöké-lik, nyugtalanítják. Végül a költő az összezavarodott dolgokban a nyugalmat, a homályos dolgokban a világosságot helyreállítja, és az egész cselekményt rendbe szabja, elvezeti a végkifejlethez. Elmondani nem lehet, mekkora gyönyörűséget keltenek a dolgok és szerep-lők effajta változásai és hányattatásai; milyen lelkületet sugallnak, és mily tágas mezőt nyit-nak a lelki érzelmeknek, **68** mennyire esztétikus, azaz érzékletes a nehézségeknek való ki-tettség, a dolgok bonyolódása és azok feloldása, ha olyanok, amilyennek lenniük kell. A bo-nyodalmak vagy benne vannak magában az alaphelyzetben, vagy a költő szövi őket; megvan

¹⁸¹ [Szophoklész l. 93. jegyzet.]

¹⁸² [Publius Terentius Afer l. 37. jegyzet.]

¹⁸³ [Arisztophanész l. 35. jegyzet.]

¹⁸⁴ [Titus Maccius Plautus l. 36. jegyzet.]

¹⁸⁵ [Szophoklész, *Aiasz*.]

¹⁸⁶ [Aiszkülosz, *Leláncolt Prométheusz / Prometheus Desmótesz*.]

¹⁸⁷ [Szophoklész, *Oidipusz király / Oidipusz türannosz*.]

¹⁸⁸ [Szophoklész, *Iphigeneia Tauriszbán / Iphigeneia en Tauroisz*.]

az az erényük, hogy a cselekményt több esemény megjelenítésével gazdagítják, gyarapítják. Ezen bonyodalmak feloldásához mind a színészek, mind a költő hozzájárul a maga részével: ezért kell a nagy mennyiségű eseményt gyarapítani. A megoldás, azaz a bonyodalmak feloldása és az akadályok legyőzése legyen természetes és teljes. Az első jellegzetességet miért is követelem így? – gondolja, aki ezeket olvassa. A bonyodalom teljes feloldását várom el, hogy a nézőkben semmi sem maradjon, amit a cselekmény befejezéséhez és kifuttatásához kívánnak vagy elvárnak. De ezekről olvasni lehet az elbeszélő költészettanban; visszatérek *Oidipusz*hoz. Semmi sincs, ami e drámánál kedvesebb volna az események és sorsok folytonos változása miatt; semmi nincs, ami csodálatosabb lenne a cselekménybeli bonyodalmak sorozatánál; semmi nincs, ami nagyszerűbb lenne az érzések hatalmas skálája miatt; és semmi nincs, ami erőteljesebb lenne a lelkek megindításában. Amilyen itt a katasztrophé, azaz a bonyodalom átváltása a végső és teljes kimenetelre, olyan legyen mindenütt. Ha Plautus, és sokan a mieink közül e szerint a törvény szerint haladtak volna előre, a művelt ízlést még kifinomultabbá tették volna, és nagyobb dicsőséget nyertek volna a színháztól.

Minden cselekménynek megvannak a maga alapegységei, melyeket jeleneteknek nevezünk: σκηνή,¹⁸⁹ ami lombsátrat jelent, mert ez alatt adták elő az első vígjátéki látványosságokat. Tudom, hogy e szónak több különböző jelentése is van, erre a nyelvészek és történészek felhívták a figyelmet; de csak azt hoztam itt fel, ami ide a legjobban illik. A felvonásnak több ilyen része is lehet; régen kevesebb volt, mint amennyi rendszeren lenni szokott; megtörtént, hogy egyetlen jelenet alkotta az egész felvonást. Számukat és hosszukat nem lehet meghatározni. Dicséret illeti Shakespeare-t,¹⁹⁰ mert egyetlen haszontalan jelenetet sem írt, ugyanis minden egyes jelenet feladata, hogy a cselekmény előrehaladását és befejeződését vagy gátolnia, vagy megkönnyítenie kell: ha egyiknek sem felel meg, akkor csak hevenyészett jelenet. De 69 ugyanezen költő mutat példát abban is, hogy nem mindig kapcsolja össze szorosan a jeleneteit. Ez a szokás megvan Angliában a vígjátékíróknál. Látni fogod, hogy távoznak a szereplők, akik a jelenetet alkották, és a színpad szabadon és üresen marad; majd jönnek mások, akik teljesen más eseményről beszélnek, és a hallgatókat elbizonytalanítják a történetek felől. Hibául rovod fel ezt Shakespeare-nek? Ha ismered őt, akkor neve nagysága el fog rettenteni ettől. Amit a halhatatlan Raphael¹⁹¹ képeivel, és más nagy művészek alkotásaival szoktunk tenni, azt tedd Shakespeare-rel, és a szépségnek azon egyedülálló megjelenéseit, melyekkel számolatlanul szórja tele drámái egyes részeit, terjeszd ki az egészre, és mond, hogy az egész tragédia jó. A többiek, akik költők akarnak lenni ebben a században, ám lássák, hogyan védik meg magukat. Nincs olyan hiba, melyre nem lehet mentséget találni. Nekem a dráma természete súgja azt, hogy azon jelenetek, melyek nem függenek össze kellő mértékben, hibásak, mert az elmét különféle irányokba terelik, és azt eredményezik, hogy a cselekmény elveszíti sodró erejét. Minden jelenetet vagy szereplők be-, vagy kijövelele határoljon. Kell, hogy legyen oka, ami miatt valaki megérkezik vagy távozik. A jelenetek láncolata és összeköttetése megmarad, akár ha új szereplő érkezik, és valami újat hoz; vagy ha másvalaki távozik; vagy úgy látszik, hogy érkezik, illetve a távozó vagy érkező sietségének jelei jelennek meg. A németek és a franciák mikor arra törekednek, hogy egymás között összekapcsolják a jeleneteket, egy másik szereplő jöveletével jelölik meg; mintha a nézők, akik minden érzéküket az ügyre fókuszálják, nem tudnák megfigyel-

¹⁸⁹ [σκήνη ógör. 'sátor, jelenet'.]

¹⁹⁰ [William Shakespeare (1564–1616) angol drámaíró.]

¹⁹¹ [Raffaello Sanzio / Santi (1483–1520) itáliai reneszánsz festő és építész.]

ni, amikor valaki kimegy a látókörükből. Ez a jelzés néha hiba nélkül történik; de ha – mint gyakran megesik – úgy tűnik, nem annyira a cselekmény, mint az összekapcsolás az oka, akkor kirívóvá válik.¹⁹² 70

Második alfejezet.
A dráma nyelvről.

A dráma nem úgy jön létre, hogy olvassák, vagy fennhangon elmondják, hanem azáltal, hogy a színpadon megjelenik: az egész drámai látványosság a beszéd és cselekvés által épül ki. A beszédet a költő írja, a cselekvést a színészek mutatják be. Ezen elgondoláshoz tartsa magát mindig a költő; különösen abban, hogy a dráma nyelvét megfelelően megalapozza. Tudom, gyakran történt velem drámákkal kapcsolatban, hogy amikor olvastam, tetszetek; amikor azonban a színházban hallottam, nem láttam benne érdemet – mások ellenben szépek voltak színpadon, miközben olvasva nem tűntek annak. E különbség okát abban vélem fellelni, hogy a dráma nem merül ki a költői kompozícióban, hanem annak másik részét a szereplők cselekvő játéka alkotja. A szereplő személyek számát a cselekmény kíváncsi szerinti meghatározni; a meglévő drámák sokfélék, egyesek sok, mások kevés 71 szereplősek; de tizennégynél többet nem engednek a poétika mesterei. A szereplők kötelességei sokfélék; mert vagy kedvelik a főszereplőt, vagy ellene vannak. A beszéd és a nyelv alkalmaztassék a beszélő személyéhez és lelkének érzelmeihez. Ezek a drámai nyelv általános szabályai. Vajon úgy beszéljen Szophoklész, ahogyan Platón?¹⁹³ Vagy Euripidész, ahogyan Démoszthenész?¹⁹⁴ Terentius, ahogyan Cicero?¹⁹⁵ A színpadi szereplők nem szónokok, és nem írók. Ők nemcsak hangjukkal, hanem szemeikkel, gesztusokkal, testmozgással is beszélnek, és ezek segítségével gyakran többet mondanak, mint ha több körmondatnyit szónokolnának.

¹⁹² Hogy a szereplők nevéől és a drámák címéről is mondjak valamit, nehezen vettem rá magamat. Ha a dráma szereplőinek nincs saját neve, a költő ad nekik valamilyen szempontból alkalmas nevet, mely kapcsolódik a történethez, vagy a szereplőhöz illik; így a hűséges szolga Parmenio, a jó szolgálólány Sofia, az ifjú Pamphilus és más effélék. Nem vétség az ironikus névadás, ahogyan Plautus teszi, mikor a pénzváltót Misargyruznak nevezi. [Titus Maccius Plautus, *Mostellaria* szereplője: Misargyrides Danista – az elnevezése a görög *μισαργυριον*, azaz 'pénz-gyűlölő' szóösszetételre utal.] A nevek kiválasztásáról igen világosan értekezik Arisztotelész a IX. fejezetben. [Arisztotelész, *Poétika*, 1451b.] A dráma címe a költő ítéletére van bízva; annál jobb, minél inkább lefedi a tárgyát és a cselekmény kimenetelét. Különböző példák vannak, melyekben a címadás a helyszín, a cselekmény, a főszereplők, az elkövetett vétek vagy központi erény, az erkölcsi tanítás, a katasztrófa, az uralkodó erkölcsi karakter alapján történik. – Ezekről Jean-Fr. Cailhava és Ephraim Lessing ír bővebben. [Jean-François Cailhava de L'Estandoux or d'Estendoux (1731–1813) francia költő, drámaíró. *Drámaelméleti műve: De l'Art de la comédie, ou Détail raisonné des diverses parties de la comédie et de ses différents genres, suivi d'un traité de l'imitation, où l'on compare à leurs originaux les imitations de Molière et celles des modernes, terminé par l'exposition des causes de la décadence du théâtre et des moyens de le faire refleurir*, Paris, 1772. Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) német író, drámaelméleti műve: *Hamburgische Dramaturgie*, Hamburg, Bremen, 1767–1769.) Plautus nem mindig tesz ennek eleget. Mit kezdjünk a Rudens (hajókötél) vagy a Truculentus (otromba, bunkó) nevekkal? A durvaságot jobban leírta volna a Tempestas (heves), az otrombaságot a Rusticus (paraszt) kifejezés. [Titus Maccius Plautus *Rudens* és *Truculentus* című darabjának címszereplői.] – Megmondom ezért, hogy tudom, e hibától nem ment néhány kortárs drámánk sem: az olvasók és a nézők csalogatására kapja címét.

¹⁹³ [Szophoklész l. 93. jegyzet. Platón (Kr.e. 427–347) görög filozófus.]

¹⁹⁴ [Euripidész l. 90. jegyzet. Démoszthenész (Kr.e. 384–322) görög szónok, athéni politikus.]

¹⁹⁵ [Publius Terentius Afer l. 37. jegyzet. Marcus Tullius Cicero (Kr.e. 106–Kr.e. 43) római szónok, politikus.]

„Hogyha a főhős sorsától elütő szavakat mond,
 büszke lovag s köznép, hahotára fakad valamennyi!
 Nem mindegy: Davus pletykál, vagy egy isteni hős szól,
 érett bölcs, vagy még viruló, forró fejű ifjonc,
 méltóságteljes matróna, vagy együgyű dajka,
 vándor kalmár, vagy termő földjén aki szánt-vet,
 thébai, argosi tájról jött, vagy colchisi, asszír.”¹⁹⁶

Olvastad, mit ír Horatius. A beszéd világos voltáról, eleganciájáról, versmértékéről, a mondatok illő voltáról, és a nyelv egyéb erényeiről, melyek jelesek és szükségesek, itt már nem fogok szólni. Ez a tanítás az *Esztétika* első részében,¹⁹⁷ és az *Általános költészetelméletben*¹⁹⁸ található. Az emberi beszéd legyen természetes; ezért hibásnak tartjuk, ha valaki a kellő mértéknél több szentenciát használ, deklamál, szofisztikus, vagy epigrammatikusan tömör. Tacitus¹⁹⁹ nyelve sem tud érvényesülni a színpadon: az ilyen nyelvi formák célja és feladata nem ugyanaz, mint a drámai dialógusoké. Aki beszél, legyen oka megszólalni, úgy beszéljen, hogy az illő legyen: és ne próbáljon egyszerre négy szereplő beszélni! – figyelmeztet a venusiai költő,²⁰⁰ aki Plautusnál kétségtelenül maga látott is ilyet. A drámai nyelv tekintetében kitűnik Terentius,²⁰¹ Molière²⁰² és Goldoni.²⁰³ – Amikor a drámaírók jelen vannak az előadáson, kíváncsian figyelik, hogy vajon a nyelvezet illik-e a 72 színészekhez; vajon a gesztusokkal és a testmozgásokkal összhangban van-e; és a szemüket különösen rajta tartják a játék ezen részén, mivel kevés megfigyelésünk van róla, és úgy tűnik, itt gyakoribb a hiányosság: az írás és a beszéd módszertana nem ugyanaz. Drámában azok a legjobbak, akik mind a költészettant, mind a színészetet pontosan kitanulták. Minden beszéd, ami önmaga természetéről szól, jele, pontosabban tükre a szellemnek és a léleknek. Mennyi esemény, milyen sok és milyen különböző esemény támad az emberek szellemében, lelkében! Ragaszkodunk ehhez az elgondoláshoz; mert termékeny és csodálatos. Ezért lássuk azokat, akiknél tanúi lehetünk, mekkora vágy ég bennünk megismerni más emberek szívét, és mekkora örömmel ujjong a lélek, midőn szabad neki világosan látni más emberek különféle vélekedését, gondolatait, döntéseit, indulatait és érzelmeit. Mi gyönyörködtet annyira a fiziognómiában,²⁰⁴ hogy sokan minden gondjukat, álmatlan éjszakáikat, e korban különös-képp, erre fordítják? Azt gondoljuk, hogy az arcról megismerhető a szellem és a lélek; és azt

¹⁹⁶ [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 112–118. Bede Anna fordítása.]

¹⁹⁷ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 2, 1, 4–8. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai trásai, I., *Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 158–192.]

¹⁹⁸ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis*, Buda, 1783, 46–57.]

¹⁹⁹ [Publius / Caius Cornelius Tacitus (K.u. 55–117) római történetíró.]

²⁰⁰ [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 192. „nec quarta loqui persona laboret” – „negyedik színészt, ha lehet, ne zavaltass!” Bede Anna fordítása.]

²⁰¹ [Publius Terentius Afer l. 37. jegyzet.]

²⁰² [Jean-Baptiste Poquelin / Molière l. 67. jegyzet.]

²⁰³ [Carlo Osvaldo Goldoni l. 160. jegyzet.]

²⁰⁴ [A fiziognómia tudomány, mely az ember külső sajátosságai, az arc, testforma alapján a belső karakter, szellemi felépítés, jellem karakterisztikumaira von le következtetéseket. Státusza a 18. század végén közelít a kanonizált tudományok státuszához, népszerű és elfogadott, ez elsősorban Johann Caspar Lavater munkásságának köszönhető – de egyébiránt inkább az ezotériához tartozó irányzatnak tartják-tartották. Vö. Martin Porter, *Windows of the Soul: Physiognomy in European Culture 1470–1780*, Oxford, 2005.]

mondjuk, hogy ez a mesterség az, ami elvezet legbensőbb világunkba. Nem vitázom ezzel; de vajon nem sokkal inkább megértjük e világot a színházban, ahol maguk az emberek fedik fel vélekedéseiket, gondolataikat, és mutatják meg érzelmeiket? Akárhogy is, bizonyosabban hihetünk az önvallomásnak, mint egy bizonytalan jóslásnak, különösen akkor, midőn ebben a vallomásban nemcsak hogy nem kell félni semmiféle hamisságtól, hanem nyilvánvalóan a szintisza igazságot ismerjük meg. Az én Sulzerem kommentárja a párbeszédéről²⁰⁵ erre a jelenségre vonatkozik.

Monológot a színházon kívül más költészeti műfajban csak ritkán hallunk; ilyen Lükophrón *Kasszandrája*,²⁰⁶ és a görögök és latinok sok idillje, melyeket aztán később mások is imitáltak, és μονόλογον, μονοπρόσωπον vagy μονωδία²⁰⁷ elnevezéssel illettek. E típus-hoz sokan hozzásorolják az ókori kórus néhány szokásosnál hosszabb szónoklatát, Élektra gyászos panaszát Szophoklésznél és Euripidésznél,²⁰⁸ 73 ama terjedelmes deklamációkat, melyeket Seneca tragédiáiban²⁰⁹ unásig kell hallgatnunk. Ámbár, ha az ókori dramaturgia természetét, vagy inkább szokásrendjét nézzük, e beszédek sem a monológ, sem a monopróza névvel nem mondhatjuk összeillőnek; mert ezek vagy a kórossal párbeszédben, vagy legalábbis a kórus jelenlétében hangzottak el. Abban a 34 tragédiában, melyeket az idő igaztalanul egészen fel nem tudott emésztetni, egyetlen egy monológot sem találunk; hacsak az nem számít ide, amit a kórus távollétében mond Aiasz, már-már kardjába dőlve.²¹⁰ Az azonban igaz, hogy néha a beszéd úgy van beállítva, mintha senki sem lenne a színpadon. A római komédiaköltők ennyiben engedékenyebbek az ilyenfajta magányos személyek és beszédük esetében; mert szinte nincs is olyan komédia Plautusnál és Terentiusnál, amelyben ne szerepelne jól vagy rosszul összeállított monológ. Az ő példájukat követik a mi merész drámaíróink; felléptetnek ugyanis olyan szereplőket, akik egyedül vannak a színpadon, és magukban hosszú szónoklatot tartanak; vagy, amit semmi módon nem lehet elviselni, beszédet intéznek a nézőkhöz. A monológot csak egy olyan szereplő mondhatja, aki elméjében, fantáziájában erősebben meg van indulva. Amint mondtam, ritkák a monológok és rövidek, mivel a természetünkhöz jobban illik gondolkodni, semmint magunkban beszélni; de néha szavakban törünk ki, midőn lelkünket valamilyen súlyos érzelem zaklatja; magunkban beszélünk, midőn a fantáziánk különféle képekkel van elfoglalva. Aki a saját gondolatait fennhangon elmondja magának egy terjedelmes szónoklatban, azt következőképp valamilyen nagy indulat zaklatta fel, és közelebb áll a bolondhoz, mint a bölcshez. Corneille Medeiája²¹¹ és Racine Agamemnónja²¹² szükségképp szívük mélyéig felindultak; Medeia ugyanis asszony és anya; Agamemnón pedig a görög vezér, apa és bíró. A költők azonban mindkettejüknek bölcsen a lehető legrövidebb monológot adták. Ahány 74 hivatala, kötelezettsége van az embernek, annyi személyisége. Ez valamelyes mentségére szolgál annak, aki egyazon szereplőt, akit különféle kötelezettségei mintegy darabokra szakítanak és megsokszoroznak, úgy ábrázol, hogy hosszabb beszédre adja a fejét: ez a magánbeszéd mintegy

²⁰⁵ [Johann Georg Sulzer, *Gespräch = Allgemeine Theorie der schönen Künste*, 2, Leipzig, 1778, 256–261.]

²⁰⁶ [Lükophrón (Kr.e. 4. sz.) hellenisztikus tragédiaköltő, említett műve: *Kassandra*.]

²⁰⁷ [μονόλογος ógör. 'monológ, magányos beszéd'; μονοπρόσωπον ógör. 'egyedüli, magányos szereplő; μονωδία ógör. 'magányos ének'. A főszövegben szereplő alakok tárgyesetben állnak.]

²⁰⁸ [Szophoklész, *Elektra*; Euripidész, *Elektra*.]

²⁰⁹ [Lucius Annaeus Seneca l. 38. jegyzet.]

²¹⁰ [Szophoklész, *Aiasz*.]

²¹¹ [Pierre Corneille, *Médée*, Paris, 1639.]

²¹² [Jean Racine, *Iphigénie*, Paris, 1675.]

párbeszédnek tekintendő. Egyébként ahhoz, hogy a monológokat elkerüljük, össze kell gyűjteni a barátokat, akikkel tanácskozásba kezd a hős. Ehhez azonban látni kell, nehogy ok nélkül, szükségtelenül történjék: inkább akarok ugyanis monológokat hallgatni, mint unalmas, rideg baráti tanácskozást.

Tudjuk, hogy a színpadi megszólalásnak mindig valamiféle oka van. De beszélhet valaki egy másik személy jelenlétében; akiről bár tudja, hogy látja és hallja őt, mégis úgy tesz, mintha nem látná és nem hallaná. Az ilyen beszédet „félre” mondják, részleges, vagy belső beszédnek nevezik. Erre példa a görögöknél fölöttébb szokatlan; sőt, ahogy ezt most írom, nem is emlékszem, hogy ilyet olvastam volna. Ezért, ha valaki úgy gondolná, hogy ez a fajta beszéd nem természetes: a görögök, akik tudatosan versengtek a természettel, nem elhanyagolható érv mellette. A rómaiak nem így vélekedtek: Terentius ebben elég mérsékelt; Plautusnál fölöttébb gyakori; Seneca merész és mértéktelen.²¹³ Ha valaki mentegetni akarná ezeket, monológnak nevezvén, nem mindig tudna meggyőzni; többet érne el vele, ha azt mondaná, hogy a rómaiak színpadja olyan nagy volt, hogy az ilyenfajta beszédnek volt valószínűsége. A mi drámaíróink, kiknek ízlése néha jobban kedveli az antik szerzők hibáit, mint erényeit, ezt a dolgot latin szokássá kinevezve elfogadták hasznossága miatt. E módon, ami meglehetősen könnyű, mind a színpadot fel tudják élénkíteni, mind pedig a nézőknek segítséget tudnak nyújtani, hogy lássák a nehézségeket. Ama idősebb Scaliger²¹⁴ (mást nem nevezek meg) úgy vélte, hogy szabad ilyet tenni. Nekem nem így tűnik. A színpad, amelyet a színészek elfoglalnak, sokkal szűkösebb szokott lenni; a színház, melyben a nézők nagy tömegben, távol ülnek, ellenben tágas. Vajon képes-e két szereplő úgy beszélni, hogy a nép távolról is hallja 75 őket, de egymást ne hallják? Vagy beszél-e bárki is magában mások jelenlétében? Egy okos embert bizonyosan elrettent a balvélekedéstől való félelem. Valószínű-e, hogy valaki, miközben más odajön, olyan dologról beszéljen, melyről azt szeretné, ha rejtve maradna? Nem magyarázzák meg, akik ezt a hibát szeretik látni színpadon. Én nem látom, hogyan lehet az szükségszerű, hogy a költő az ilyesfajta beszédmódhoz folyamodjék. Valamit jelezni kell a hallgatóságnak? Talán egy gesztus és egy mozdulat alkalmasabb volna ehelyett a hibás megszólalásmód helyett; a gesztust és a mozdulatot a nézők megértik, és nem vádolják hibával a költőt. Ha mégis néha úgy ítélné, hogy hiba nélkül megtörténhet, hogy valamely szereplő saját vélekedését vagy ügyét kimondja a hallgatóságnak, történjék az igen röviden, a maga idejében, és valamiféle lelki felindulás során: és tegyen úgy, hogy a nézők hallhassák, de ne hozzájuk intézze a beszédet. A színészek úgy vélik, tilos a nézőkhöz beszélni; úgy játszanak, mintha nem tudnák, hogy ott vannak a nézők.

²¹³ [Publius Terentius Afer l. 37. jegyzet, Titus Maccius Plautus l. 36. jegyzet; Lucius Annaeus Seneca l. 38. jegyzet.]

²¹⁴ [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 144–149.]

Harmadik alfejezet. A dráma színpadi apparátusáról

A színpadi apparátust a dráma részei közé sorolja a Filozófus.²¹⁵ Ezen elnevezés alatt értem a színház és a szereplők felszerelését, amely a cselekmény valós megjelenítéséhez szükséges. Mi a színház? Mi a színpad? Mi a proszcénium?²¹⁶ Mi az orkesztra,²¹⁷ mi a kar helye? Mi a dobogó?²¹⁸ Még más, rokonértelmű szavakat is meg kell ismerni ahhoz, hogy az ókori és a mai drámákat világosan lássuk. Az antik színházakról érdemes megnézni M. Vitruvius,²¹⁹ C. Plinius,²²⁰ Iustus Lipsius,²²¹ I. C. Scaliger,²²² Iacob Gronov,²²³ Johann Georg Graevius,²²⁴ Bernard Montfaucon²²⁵ és más hasonlóan jól képzett történészek, rézmetszők, építészek és festők műveit, akik a játékok színhelyét 76 világosabban leírták. C. Plinius Secundus,²²⁶ a természetben és a művészetben oly tudós író mikor a saját történeti művében a római színházra tér rá, hihetetlen csodálattal telik el, hogy úgy tűnik nekem, nem találja a szavakat, melyekkel méltón ki tudná fejezni azok méretét, nagyszerűségét, fennhéjázását, költségességét, esztelen fellengzősségét. A rómaiak, hogy megmutassák, legyőzték a földkerekséget, a világ minden csodáját összegyűjtötték fővárosukban, és egyetlen csodában az egyetemest szemlélték. M. Aemilius Scaurus²²⁷ az általa készített épületből olyan nagy művet alkotott, amelyet emberi kéz még sosem csinált, és nemcsak egy múlandó kornak, hanem az örökkévalóságnak szánta. Ez a színház hallatlanul fényűző volt. Márvány, ezüst, arany, oszlopok, ércszobrok, festett képek, attaloszi drapériák²²⁸ és más díszek, elképzelhetetlen értékben. – Vagy mit írjak C. Curio faszínházáról?²²⁹ – Ily pazar elmeszülemény szemlélése felemeli a

²¹⁵ [Arisztotelész, *Poétika*, 1453b „opszisz”, azaz ’látvány’ címszó alatt.]

²¹⁶ [Proszkénion/proszcénium: az ókori színházakban oszlopokon álló emelvény a színpad / szkéné előtt. Később előszínpad, vagyis a függöny és a színpad élvonala közötti terület. A barokk színházban a színpad elejétől díszes, gyakran páholyokkal beépített átmenet a nézőtér felé.]

²¹⁷ [Orkesztra: a színpad előtti elliptikus terület a görög színházban, mely az ülőhelyekig terjedt. Közepén állt az áldozati oltár. Itt adták elő a kartáncot. A római színházakban podium vette körül; itt volt a cubiculumnak nevezett baldachinos császári páholy is.]

²¹⁸ [Pulpitus: míg a szcéná a színpadi építmény, a pulpitus maga a színpadi platform.]

²¹⁹ [Marcus Vitruvius Pollio (Kr.e. 80/70–Kr.e. 15) római építész, hadmérnök. De architectura libri decem című kötetének 5. könyve szól a középületekről, köztük a színházakról.]

²²⁰ [Caius Plinius Secundus, *Historia Naturalis*, első sorban a 3. és 36. könyv.]

²²¹ [Iustus Lipsius, *Iusti Lipsii De Amphitheatro Liber: In quo forma ipsa Loci expressa, & ratio spectandi*, s.l., 1584.]

²²² [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 31–34.]

²²³ [Jacob Gronov, *Thesaurus Graecarum Antiquitatum*, Lugduni Batavorum, 1697–1702, több kötete, többek között 4, 867–869.]

²²⁴ [Johann Georg Graevius, *Thesaurus Antiquitatum Romanarum. Congestus a Joanne Georgio Graevio. Accesserunt Variae & accuratae tabulae aeneae*, Lugduniae Batavorum, 1694–1699 több kötete.]

²²⁵ [Dom Bernard de Montfaucon, *L'antiquité expliquée et représentée en figure*, Paris, 1719–1724 több kötete.]

²²⁶ [Caius Plinius Secundus, *Historia Naturalis*, 36, 15.]

²²⁷ [Marcus Aemilius Scaurus (Kr.e. 1. sz.) római politikus, Kr.e. 58-ban mint curulus aedilis elképesztően fényűző játékokat rendezett, többek között egy pompás, 80 000 fő befogadására alkalmas, favázás időszak színházépületet is emelt Rómában.]

²²⁸ [Caius Plinius Secundus szerint (*Historia Naturalis*, 8, 74) a Kr.e. 138–133 között uralkodó II. Attalosz Philométor találta fel az arannyal átszőtt textilt, innen kapta az a „vestes Attalica” elnevezést.]

²²⁹ [Gaius Scribonius Curio, a Kr.e. 49. év praetora apja emlékünnepeére egymás mellé építtetett két forgatható faszínházat, melyek a nap kezdetén egymásnak háttal voltak fordítva, így két külön színházi előadást tudtak tartani bennük, később összeforgatták őket, és így amphitheatrummá (ami egyébként

lelket, és arra kényszeríti, hogy tervezett útjáról letérjen, ezt kell mondanom Pliniusszal.²³⁰ A mostani évszázad színházai nagymértékben különböznek az antikoktól. Formájuk, nagyságuk, díszítésük, felépítésük és más sajátásaik akkora eltérést mutatnak, hogy nem is lehetne az antikok drámáit megfelelően bemutatni nálunk, sem pedig a mi cselekményeink nem tűnnek adaptálhatónak az antik színpadokra. Az ókoriak proscéniuma, vagyis a színháznak azon része, melyben leginkább játszottak és beszéltek a színészek, általában utcára, városi sikátorra, vagy fórumra, vagy valamely városon kívüli területre utalt – a mi színházainkban sokszor változik a szín: város, palota, börtön, rét, erdő, és mindama hely, ahol a cselekmény játszódik. Általános probléma nálunk a túlzott szűkösség. Adjunk a színházaknak nagyobb szélességet, és nem egy vétségtől mentesítjük a költőket és a színészeket. A bölcs költőnek, amikor drámát ír, szeme előtt lebeg a színház. Mielőtt belevesz bármit is a cselekménybe, megvizsgálja gondosan, figyelmesen, vajon el lehet-e játszani azt a színházban. Semmi sincs, amit meggondolatlanul **77** tenne. Ehhez hozzájárul a színházi dekoráció, mely egykoron sokféle és nagyon költséges volt; most pedig általában ama helynek a képéből áll, amit a színpad megjelenít, és ahol a cselekmény zajlik. A festő feladata az, hogy semmi mást ne mutasson, mint ami szükségszerűen kell a drámához. Azt a helyet fesse meg, és úgy fesse meg, hogy a nézőket más képzetrel ne vonja el az esemény lényegétől. Azt akarom ezzel mondani: a dekoráció teljes mértékben segítse a nézők fantáziáját, hogy minden egyes néző azt higgye, ott van, ahol a cselekmény játszódik.

A színészek öltözte és felszerelése sokféle lehet, de kinek-kinek legyen meg a sajátja, és legyen az sajátos. Nem elég csupán a komikus és a tragikus viseletet elkülöníteni. Minél valóságosabb öltözte van a színésznek, annál nagyobb ereje lesz a játékának. Julius Pollux²³¹ sokat ír műveiben az ókori színészek szokásairól. A görögök personát, azaz álarcot, festett arcot viseltek és tölcseért használva beszéltek a színházban. Hogy miért használták tölcseért? Könnyen kikövetkeztethetem, hiszen hatalmasak voltak a színházaik, és ha felidézem lelkemben a mindenfelé széttáruló tereket; nem csoda, ha szükségesnek gondolták, hogy segítségül hívjanak egy effajta eszközt, mely az emberi hangot felerősíti, és a hatalmas téren szerte a végtelen tömeg füleihez érhetően eljuttatja. De mi értelme volt az álarcnak? Talán hogy elrejtőzzék a színész, vagy más miatt? Sosem tudjuk meg bizonyosan. Hogyha az ő felszerelésüket, a nevezett álarcot és tölcseért valaki világosan maga elé képzei, lehetetlen, hogy ne értse át, ezek a színészek sem kellően hangsúlyozni, sem arcukkal a lélek érzelmeit kifejezni nem tudták. Mondjuk meg úgy, ahogy van: ez a színházi gyakorlat a természettel és a valószerűséggel igencsak hadilábon állt; alkalmatlan volt, nevetséges, formátlan. Fájjalom, hogy az ő színíelőadói művészetük nem volt olyan, amilyen a drámaírói művészetük. De akkor mi volt, ami a nézőket versengve vonzotta, és oly nagy gyönyörűséggel töltötte el? Azt mondom, maga a dráma, a zene és a színház. A drámának nagy műgonddal kidolgozotttnak kellett lennie; ezt e művészetértő **78** nép elvárta; a zenének minden ütemében pontosnak; a színháznak csodás dolgok változatos sokaságával ékesnek. Hogy milyen értékű pénzt költöttek erre, onnan lehet megbecsülni, hogy egyetlen tragédia bemutatásának költsége felülmúlta egy egész hajóhad felszerelésének költségét. Így volt ez régen. A jelmezkészletet két dolog jellemezte: illő és elegáns volt; hisz semmi sincs a mi művészeink körében,

'kettős színház' jelentésű) váltak, ahol gladiátorjátékot lehetett rendezni. Vö. Caius Plinius Secundus, *Historia Naturalis*, 36, 116–119.]

²³⁰ [Caius Plinius Secundus, *Historia Naturalis*, 36, 116.]

²³¹ [Julius Pollux / Ioulios Polydeukes, *Onomasticon*, 4, 19.]

aminek ne kellene ízlésesnek lennie. Az illőség megköveteli, hogy legyenek tekintettel a korra, nemzeti hovatartozásra, társadalmi állapotra, korszakra, helyszínre, cselekményre, és az egész öltözet összhangja legyen karakterisztikus. A rómaiak ebben nagyon akkurátusak voltak; mert még a színek és más apróságok különbségeire is ügyeltek; ezt meséli ókori szerzők nyomán Giraldi.²³² A színházba szánt öltözet legyen elegáns, azaz nem hivalkodó, nem haszontalan, nem formátlan, hanem természetes, valamint a tisztaság és meghatározott célnak megfelelő. Úgy tűnik, hogy csak általánosságokat beszélek? Nem egészen; így akarom, és ez elég is. Nincs szebb az emberi arcnál, nincs művészebb a testnél; ezért bármi is az, ami ezt deformálja, gátolja, azt vessük el. Ha valaki nekem itt a szokásokat és a hagyomány megőrzését veti ellen, és azt mondja, hogy megköveteli a görögöknek ezt a *πρεπον*-ját,²³³ szokását, akár legyen erény, akár vétek; azt fogom válaszolni: a színpadi apparátusban a módot kell megőrizni, melyet az értelem és az ízlés ír elő; nem azt, amit a könnyelműség és az oktalanság alakít. Az az öltözet, amely a méltányos szellemnek és a jó érzéknek ellenére van, csak akkor vehető fel színházban, amennyiben nevetségességet kell keltenie. Bár ne hiába beszélnek! A mi színészeink nem igazodnak a valódi ízléshez az öltözetükben; ők az elsők, akik új ruhaformákat gondolnak ki, és a színpadon kívül is mutogatják; és szerencsések, ha e meszterkedésükben követőkre találhatnak. 79

²³² [Giglio Gregorio Giraldi / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, 715.]

²³³ [*πρεπον* ógör. 'illő, helyénvaló, megfelelő'. Retorikai kategóriaként a hallgatósághoz alkalmazkodó megszólalásra utal, akárcsak a latin *decorum*. Vö. Marcus Tullius Cicero, *Orator*, 70–72.]

MÁSODIK KÖNYV. A TRAGÉDIÁRÓL

Első fejezet. A tragédia elnevezéséről és eredetéről

A művelt emberek különféleképp vélekednek a tragédia elnevezéséről. Az első helyen azok állnak, akik a τράγος, 'kecskebak' és az ᾠδή, 'ének' szavak²³⁴ összevonásából akarják levezetni; ők két táborra szakadtak. Egyesek ugyanis azt mondják, hogy a tragédia eredetileg Dionüszosz²³⁵ tiszteletére énekelt dal volt, akinek kecskebakot, a szőlőskertek ellenségét szokták áldozatul bemutatni; ezt lehet olvasni a latin szerzők közül M. Varro,²³⁶ Vergilius,²³⁷ Ovidius,²³⁸ Martialis²³⁹ és Aelius Donatus²⁴⁰ írásaiban.²⁴¹ Mindebből egyedül az látszik bizonyosnak, amit Arisztotelész,²⁴² Démoszthenész,²⁴³ Plutarkhosz²⁴⁴ és Diodórosz Szikuliósz²⁴⁵ mond: a tragédia Liber Atyához, azaz Dionüszoszhoz²⁴⁶ kapcsolódik. Ez az oka annak, hogy a színészeket τεχνῆται Διονύσου névvel²⁴⁷ illették. Közelebb járnak az igazsághoz azok, akik azt tartják, az első tragédiaköltőknek, akik a tehetségük dicsőségéért és a költészetbeni elsőbbségért harcoltak, kecskebakot adtak jutalmul és a 80 győzelem jeléül – így véli Horatius,²⁴⁸ Tibullus²⁴⁹ és Nonnosz.²⁵⁰ – A tragédia szó másik eredetét egyesek

²³⁴ [τράγος ógör. 'bakkecske'; ᾠδή ógör. 'dal, óda'.]

²³⁵ [Dionüszosz / Bacchus / Liber a bor és a mámor ókori görög-római istene.]

²³⁶ [Marcus Terentius Varro, *Rerum rusticarum de agri cultura*, 2, 3.]

²³⁷ [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 2, 395–396.]

²³⁸ [Publius Ovidius Naso, *Fasti*, 1, 354–355.]

²³⁹ [Marcus Valerius Martialis, *Epigrammaton libri*, 3, 24.]

²⁴⁰ [Aelius Donatus, *Fragmentum de comoedia et tragoedia*.]

²⁴¹ Nézd meg Varrót, De Re Rustica Lib. I. Cap. 2. [Marcus Terentius Varro, *Rerum rusticarum de agri cultura*, 1, 2.], Vergilius Lib. II. Georg., miután a kecskék által a szőlőknek okozott veszedelmet bemutatta, emiatt, mondja, Bacchusnak minden oltárán kecskét ölnék le, ld. a 373. sortól. [Publius Vergilius Maro, *Georgica*, 2, 373–396.] Ovidius Lib. XV. Met. A szőlő leharapdálásáért a bosszúvágyó Bacchus oltárán felkoncolják a kecskét. És Lib. I. Fast. Rágd, kecske, a szőlőtőt; hanem mikor ide fogsz állni az oltárhoz, szarvad meg lesz kötözve. [Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, 15, 114–115; Uő., *Fasti*, 1, 354–355.] – Mások vonatkozó szavait nem idézem.

²⁴² [Arisztotelész, *Poëtika*, 1449a.]

²⁴³ [Démoszthenész, *Κατὰ Μειδίον / Meidias elleni beszéd*, 517.]

²⁴⁴ [Plutarkhosz, *Párbuzamos életrajzok*, Crassus, 31.]

²⁴⁵ [Diodórosz Szikulosz, *Bibliotheca historica*, 4, 5.]

²⁴⁶ [Dionüszosz / Bacchus / Liber I. 235. jegyzet.]

²⁴⁷ [τεχνῆται Διονύσου ógör. 'Dionüszosz mesterei/művészei'.]

²⁴⁸ [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 220–221.]

²⁴⁹ [Albius Tibullus, *Carminum libri tres*, 2, 1, 55–58.]

²⁵⁰ Azt mondja Horatius az *Ars poetica*-ban: aki a tragédiaírában ócska bakért versengett, majd a mezei szatírokat meztelenül léptette fel stb. [„Hitvány kecskebakért küzdvén a tragédiaköltő / durva satyrokat is vitt színre ruhátalanul s ily / tréfával – de az emberi méltóságra vigyázva – / csalta a nézőtérre az újdonság-szeretőket, / kik már ünnep után borosan tódultak a térre.” Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 220–223. Bede Anna fordítása.] Tibullus pedig, Lib. II. Eleg. I.: A földműves a festéktől vörösen Bacchusnak elsőként vezette be mesterkedve a kórusokat. Neki adatott meg az emlékezetes feladat, a juh- és kecskepásztorság. [Albius Tibullus, *Carminum libri tres*, 2, 1, 55–58.] Nonnoszt, Dionysiacs Lib. XIX. nem is emlitem. [Nonnosz Panopolitész, *Dionysiaká*, 19, 60–68.]

a τρῶξ szóból²⁵¹ vezetik le, mert a görögöknél kettős jelentése van; egyrészt ugyanis mustot, azaz újbort, másrészt borseprűt jelent; mindkettő kapcsolódik a tragédiához. A tragédia énekeseit, különösen akiknek kiműveltebb hangjuk volt, a Liberálián,²⁵² azaz Liber Atya ünnepén musttal teli tömlővel és koszorúval fogadták ünnepi jutalomként: ennek a dolognak tanúja Lucilius,²⁵³ Eusebius²⁵⁴ és mások is. A színpadi játékosok pedig, mielőtt a maszkok, vagyis álarcok használatát bevezették volna, hogy a nézők felismerését minél biztosabban elkerüljék, borseprűvel becsíkozták az arcukat: ezt elhiszem Horatiusnak, ő mondja.²⁵⁵ De ha érvényes ez az etimológia, τρυγῶδια-t kellene mondanunk, amint már Porphürión megfigyelte, nem τραγῶδια-t.²⁵⁶ Kevésbé valószínű ez az összevonás. – Harmadjára a tragédiát sokan tetragodiának mondták, mivel τετραγῶνας,²⁵⁷ azaz négy versengés alkotja, mondja Isaacius.²⁵⁸ Másoknak pedig a τριταγωνιστής alak²⁵⁹ tetszik, és amit csak mondani nem szégyellnek. Nem fogok grammatikázni; csak annyit akartam elmondani, amennyit feltétlenül szükséges volt a leggyakoribb névváltozatokról: akik szavak felett akarnak csatározni, tőlem tegyék csak.

A dráma eredetét és kezdeteit úgy szoktam elgondolni, mint sok más különféle eredetű dolgot, melyek a mi hasznunkra és javunkra születtek. Az emberi szorgalom létrehozott egy művet, ami helyeslésre talált és tetszett. Jöttek mások, és megint mások: javították, gyarapították, formálták. Végül **81** sok tehetség révén, és sok hozzájárulással, dolgos kezek és sokfajta törekvés által egységes Művészetté vált, melyre azok, akik a kezdeti változatot megalakították, sem nem akartak, sem nem is tudtak volna gondolni vagy törekedni. A véletlen létrehozta, amit a szellem feltalálni nem tudott; és talán a szerencse is hozzájárult ahhoz, amit az előrelátás nem tudott elgondolni. Térjünk vissza ama kezdeti Bacchus-ünnepségekhez, melyeket az ókoriak minden előírás nélkül, mintegy vaktában kezdtek megrendezni; kezdjük ezzel az idővel, és nézzük a nép ezen rendezetlen, pajkos tömegét. Ki merné ezt közölni? Vagy kinek jutna eszébe azt mondani: valaha ebből fog sarjadni a tragédia? Ha ama igen bölcs Szolón²⁶⁰ lelkében előre tudott volna látni, és látta volna, hogy a tragédia olyan méltóságra emelkedik, mint ahogy a későbbi korok látják majd, sosem tiltotta volna. De betiltotta, mégpedig köztörvénnyel tiltotta be.²⁶¹ Ha jobban hiszünk a történelemnek, és

²⁵¹ [τρῶξ ógör. 'must, borseprű'.]

²⁵² [Liberalia: az ókori rómaiak által tartott ünnep március 17-én Liber Atya és hitvese, Libera tiszteletére.]

²⁵³ [Caius Lucilius (Kr.e. 180–103) római szatíráiról, csak töredékei maradtak fenn. Az itt hivatkozott állítását l. *Saturae*, 12, 7.]

²⁵⁴ [Az állítás forrása: Euanthius, *De fabula* / Donatus, *Excerpta de comoedia*, 1, 2 – bizonytalan szerzőségű, két címen is ismert szöveg. Az utalás: Eusebius, *Chronicon ad annum Abr. 1426*, GCS 24, 100a 9.]

²⁵⁵ Verssorát az *Ars poetica*-ból kevésbé alább idézni fogom. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica* / *Epistulae*, 2, 3, 275–277.]

²⁵⁶ [Pomponius Porphyrión kommentárja Quintus Horatius Flaccus *Ars poetica*-jának 277. sorához. L. Pomponius Porphyrión, *Commentum in Horatium Flaccum*, ed. Alfred Holder, Aeni Pons, 1894, 173. A τρυγῶδια ógör. 'mustének', a komédia jelölésére is alkalmazták; τραγῶδια ógör. 'tragédia'.]

²⁵⁷ [τετραγῶνας ógör. 'négyes verseny'.]

²⁵⁸ [A mondat szó szerinti idézet Giglio Gregorio Giralaldi / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, 674. oldaláról. Isaacius Dalmatius / Teophanes Confessor, *Chronographia*.]

²⁵⁹ [τριταγωνιστής ógör. 'a tragédiában a harmadik / jelentéktelen szerepet játszó'.]

²⁶⁰ [Szolón (Kr.e. 638–558) athéni politikus, a hét görög bölcs egyike.]

²⁶¹ Mikor Theszpisz történeteket adott elő az athénieknek, Szolón is megjelent, a dolog újdonsága miatt kíváncsian. Nem tetszett neki a cselekmény, Theszpiszt keményen megszidta, és törvénnyel tiltotta meg a tragédiák

ez az én véleményem is, a tragédia eredete Bacchus²⁶² ünnepeiben keresendő. Mivel ugyanis ama szent éneket énekelték, egyes emberek, akik élénkebb lelkületűek voltak a többieknél, feltűzelve „tragédiát”, azaz olyan éneket, amelyet vagy szándékosan előkészítettek, vagy helyben költöttek, énekelték Liber atya tiszteletére, kegyességüket és örömeiket az ének és a tánc révén fejezték ki. Ez lenne ama kórus, melyet korábban leírtam, melynek használata és szokása annyira régi, amilyen babonás az istenek tisztelete, és a maga kezdeténél, ahogyan általában a dolgok kezdete szokott lenni, egyszerű, nyers, éretlen. Ebből állt az egész tragédia, írta Laertiosz.²⁶³ Hogy a dolog tetszett, onnan tudjuk, mert az énekesek e kórusa más istenek kultuszában is versengve bevezetésre került: összefont kézzel mentek azok égőáldozati oltára elé, és az áldozatok húsával jóllakva 82 isteneiket nagy énekléssel ünnepelték. Ez volt a görögöknél a tragédia kezdete. Vajon véletlenül jutottak erre a szokásra? Vagy más nemzetek példája vezette őket? Vitatják egyesek; és tehetik is, mindkét részről. Az athéni Theszpisz²⁶⁴ merészelte ezt a vallási szokást a kórus kapcsán profanálni, és egyszerűségét megtörni, aki Krisztus előtt körülbelül 537-ben született. Mert ahogyan Plutarkhosz írásai²⁶⁵ tartják, és Porphürióné,²⁶⁶ ő a maga énekesit Görögország nagyobb városaiban körbevitte, és hozzájuk tett egy színészt, aki mikor a kórus abbahagyta az éneklést, játékokat és tréfákat adott elő, és ezzel az újszerű látványossággal nyerte meg a közönséget. Ez az oka, hogy Theszpisz a nem közönséges görög és római írók szerint is a tragédia feltalálója; helyettük álljon itt Horatius.²⁶⁷ Sikerral jártak sokan, akik a tragédia kiművelésén, tökéletesítésén munkálkodtak; de senkinek nem tartozik többel az antikvitás, mint Aiszkhülosznak.²⁶⁸ Ugyanis midőn látta, hogy a tragédia zavaros, faragatlan, a kórusokat, melyek korábban szét voltak szórva, egybevonta, a színészek sűrű beszólásait és faragatlan játékát kivette, a gyilkosságokat a hallgatóság szeme elől eltávolította, maszkokat, jelmezt, ékesebb színpadi díszletet vezetett be, a színpadi emelvényt, hogy a színészeket jobban lehessen látni és hallani, megemelte, egyedül ő járt elől abban, hogy méltó legyen a jelmez. Ezért a tragédia atyjának nevezték, és holtában is szóltak hozzá Dionüszosz ünnepein: így tartja Philosztratosz Apolloniosz életrajzában,²⁶⁹ és ezzel egybecseng más írók elbeszélése is.²⁷⁰ Végül Szophok-

előadását – meséli Plutarkhosz és Diogenész Láertiosz. [Szolón, Theszpisz kapcsán l. 51. jegyzet. A forrás: Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok* – Szolón, *Lükurgosz, Agészilaosz*; Diogenész Láertiosz, *Philoszophón bión kai dogmatón szünagógé*, Szolón, 11.]

²⁶² [Dionüszosz / Bacchus / Liber l. 235. jegyzet.]

²⁶³ [Diogenész Láertiosz, *Philoszophón bión kai dogmatón szünagógé*, Szolón, 11.]

²⁶⁴ [Theszpisz kapcsán l. 51. jegyzet.]

²⁶⁵ [Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok* – Szolón, *Lükurgosz, Agészilaosz*.]

²⁶⁶ [Pomponius Porphyrión kommentárja Quintus Horatius Flaccus *Ars poetica*jának 275. sorához. L. Pomponius Porphyrión, *Commentum in Horatium Flaccum*, ed. Alfred Holder, Aeni Pons, 1894, 172–173.]

²⁶⁷ Azt mondják, a tragikái nemet a Múzsák találták fel, és szekérszám hordta a műveket Theszpisz, hogy szavalják, játsszák a borsalakkal festett arcúak. [„Ignotum tragicæ genus inuenisse Camenæ, / dicitur et plaustri uexisse poemata Thespiis.” – „Tragikus dalokat kordén gurított be / elsőként Thespiis, s hogy verseit akkor a színész / borseprővel kent arccal játszotta, dalolta.” Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulæ*, 2, 3, 275–276. Bede Anna fordítása.]

²⁶⁸ [Aiszkhülosz l. 32. jegyzet. A Szerdahely által említettek mellett fontos megjegyezni, hogy az Aiszkhülosz által bevezetett további drámaszereplők révén honosodott meg a drámai dialógus az egyszemélyes ének és pantomimszerű tánc előadása helyett. Jelentőségét a kortársak is elismerték, Kr. e. 484-ben aratott először győzelmet a dionüsián, amit később tizenkét színpadi versenyen elért győzelem követett.]

²⁶⁹ [Athéni Philosztratosz, *Vita Apollonii Tyanensis*, 4, 21.]

²⁷⁰ Eszerint az álarc és a köpeny nemes feltalálója Aiszkhülosz, aki kisebb gerendákból pódiumot emelt, és megtanította, hogyan kell hangosan beszélni, kothurnusban járni – mondja ugyanazon Horatius, A.P. [„Majd

lész, Cicero isteni költője²⁷¹ és 83 Euripidész, Arisztotelész τραγικώτατος-a,²⁷² tette tökéletessé, ami még hiányzott a tragédiából, az athéniai ízlése szerint. Miután sok változáson ment keresztül a tragédia, nyugalomra lelt; hiszen kifejezésre jutott valódi természete.²⁷³

Második fejezet. A mi tragédiánkról, annak sajátságairól és természetéről

A tragédia az egész költészetből a leginkább alkalmas arra, hogy a népet gyönyörködtesse és a lelkeket magához láncolja – mondja Platón –, és az eposzhoz hasonlít leginkább.²⁷⁴ Arisztotelész mikor a poétikáról ír, olyan részletesen tárgyalja a tragédiát, hogy azt hinnénk, mindenfajta költői műalkotás közül ez volt a leghatásosabb és legkedveltebb.²⁷⁵ Az alapelvek és általános szabályok jók nála, de szűkszavúak; ámbár e tárgyban bőségebb, de a tragédia művészetét, ahogy lennie kellene, nem tartalmazza. Egyedül az athéni színházat ismerte; de tragédiaírók öelötte már olyan sokan voltak, hogy ha neveiket különféle íróktól összegyűjtenénk, kitenne egy könyvet; de hogy őket nem nevezi meg, önmagáért beszél, vagyis nem voltak arra méltók. Aiszkühüloszt, Szophoklész és Euripidészt²⁷⁶ gyakran megemlíti; de a példái, melyek a normát képviselik, a mai kor ízlését nem elégítik ki. Tehát más mestert kell keresnünk, és a tragikai előadás természetét kell feltárnunk, hogy a tragédia bővebb képét megformálhassuk, és kifinomult ízlését érezzük. Már most sokan vannak, mégpedig ízléssel bíró 84 emberek, akiknek inkább azok a tragédiák tetszenek, amelyek Arisztotelész,²⁷⁷ Pierre Corneille²⁷⁸ és a franciák szabályaihoz tudatosabban alkalmazkodnak: ezek tűnnek a legjobbaknak. Hogy mivé fejlődött a maga kezdetétől a tragédia? Ezt fentebb bemutattam. De hogy milyen most, és milyennek kell lennie? Melyek a sajátságai és természete? Itt az idő, hogy megmondjam. Gyakran beszél e tárgyról Arisztotelész: őt szívesen és haszonnal hallgatom. Ha összegyűjtjük szavait, melyeket a tragédia ismertetéséről írt, akkor erre, vagy ehhez hasonló értelmezésre jutunk: a tragédia cselekvést jelenít meg, amely súlyos, nagyszemű és bonyodalmas, szomorú, félelmet és együttérzést kelt.²⁷⁹ Ismerek sokféle véleményt és

szigorúbb maszkot s köntöst adván a színészre / Aeschylus egyszerű deszkából dobogót is emelt már, / hozván fenséges szókat s nagy léptű cothurnust.” Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 278–280. Bede Anna fordítása.]

²⁷¹ [Szophoklész l. 93. jegyzet. Cicero rá alkalmazott elnevezését l. Marcus Tullius Cicero, *De Divinatione*, 1, 25, 52.]

²⁷² [Euripidész l. 90. jegyzet. τραγικώτατος ógör. ’legtragikusabb’ l. Arisztotelész, *Poétika*, 1453a.]

²⁷³ Arist. mondja, Cap. IV. de Poet. [Arisztotelész, *Poétika*, 1449a.] – A neves professzor, I. I. Eschenburg vitairata a tragédia eredetéről Doctor Brown ellen annak a költészetről és a zenéről szóló könyve német fordításában. [*Doctor Brown's Betrachtungen über die Poesie und Musik, nach ihrem Ursprunge, ihrer Bereinigung, Gewalt, Wachsthum, Trennung und Verderbniß*, hrsg. und übers. Johann Joachim Eschenburg, Leipzig, 1769, 477–494. *Ueber den Ursprung der Tragoedie* címmel.]

²⁷⁴ [Platón, *Törvények*, 2, 658.]

²⁷⁵ [Arisztotelész, *Poétika*.]

²⁷⁶ [Aiszkühülosz l. 32. jegyzet, Szophoklész l. 93. jegyzet, Euripidész l. 90. jegyzet.]

²⁷⁷ [Arisztotelész, *Poétika*.]

²⁷⁸ [Pierre Corneille, *Trois discours sur le poème dramatique = Théâtre de Pierre Corneille, avec des commentaries*, Geneve, 8, 1774, 401–498. *Examens* = Uo., 107–113, 212–217, 300–305, 394–401.]

²⁷⁹ A Filozófus legfontosabb szavai az alábbi szöveghelyen lelhetők fel: Cap. VI. Ἔστιν οὖν τραγωδία μιμησις πράξεος σπουδαίας καὶ τελείας, μεγέθους ἔχουσης ἡδυσμενῶ λογῶ, χωρὶς ἑκάστου τῶν ἐίδων ἐν τοῖς μορίοις

leírást. Nem fogok vitára kelni nálam tanultabb férfiúkkal, azokat sem emlegetem fel újra, amelyekről már beszéltem. A tragédia dráma; ami az előző könyvben elhangzott, az ide is értendő. Hogy pedig a cselekmény tragikus legyen, egyebek mellett az alábbi sajátságok szükségesek. I. Legyen súlyos és nagyszerű. II. Legyen bonyodalmas és gyászos. III. Keltessen félelmet és együttérzést. Amiért is Euripidész, mikor Makedónia királya, Arkhelaosz megkérte, hogy írjon róla tragédiát, úgy tartják, hogy nemet mondott, és kérte az isteneket, nehogy olyan dolog történjék a királlyal, hogy tragédia tárgyává váljék.²⁸⁰ A tragédia első adottsága 85 a cselekmény súlyos és nagyszerű volta; a második a bonyodalom és a gyász; a harmadik következik e kettőből: félelem és együttérzés. Ezen az ösvényen fogok haladni, és bemutatom, mely cselekmény súlyos és nagyszerű; melyik bonyodalmas és gyászos; mi számít itt érénynek és mi hatékonynak. A nyelvezetről, melyről egyebütt lehet tájékozódni, semmi sem fogok mondani.

Első alfejezet.

A tragikus cselekmény legyen súlyos és nagyszerű.

A cselekmény súlya és nagyszerűsége vagy a szereplőben jelenik meg, aki azt végrehajtja; vagy önmagában a cselekményben; vagy mindkettőben: mert e kettő nem mindig esik egybe, hogy a cselekmény is olyan nagyszerű legyen önmagában, mint amilyen nagyszerű a szereplő. Nagy Sándor²⁸¹ nem minden tette fenséges: Lüsizimakhosz, akit oroszán elé ve-

δρωντων, και οὐ δι' ἀπαγγελίας (mások olvasatában ἐπαγγελίας) ἄλλα δι' ἑλεου και Φοβου παραινουσα την των τοιουτων παθηματων καθαρισιν. Ez világosabb, mint latin fordítójának, Antonio Riccoboninak szavai: A tragédia tehát valamely jó és befejezett cselekmény imitációja, melyben van nagyság, édes beszédmodban, elkülönítve az egyes formákat cselekményrészeként, éspedig nem elbeszélés által, hanem együttérzés és félelem felindításával, az ilyenfajta felindulásokat megtisztítva, mégis sok kétséget felindítva – innentől nagyon eltérnek egymástól a kommentátorok. [„Περὶ μὲν οὖν τῆς ἐν ἑξαμέτροις μιμητικῆς καὶ περὶ κωμωδίας ὕστερον ἐροῦμεν· περὶ δὲ τραγωδίας λέγωμεν ἀναλαβόντες αὐτῆς ἐκ τῶν εἰρημένων τὸν γινόμενον ὅρον τῆς οὐσίας. ἔστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας μέγεθος ἔχουσης, ἡδυσμένῳ λόγῳ χωρὶς ἐκάστου τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρῶντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας, δι' ἑλέου καὶ φόβου περσίνουσα τὴν τῶν τοιοῦτων παθημάτων κάθαρσιν.” „A hexameteres utánzó művészetéről, valamint a komédiáról később fogunk beszélni, szóljunk azonban a tragédiáról, kiemelve lényegének a mondottakból adódó meghatározását. A tragédia tehát kiváló (szpudaios), teljes (teleiosz), bizonyos nagysággal rendelkező cselekvésnek (praxisz) fűszerezett, a fűszerezettség egyes válfajait az egyes részekben külön-külön alkalmazó beszédrel való utánzása, nem elbeszélés útján, hanem úgy, hogy emberek cselekszenek, részvét és félelem útján víve végbe az ilyen indulatok kitisztulását.” Arisztotelész, *Poética*, 1449b. Ritoók Zsigmond fordítása. Az említett kommentár: Antonio Riccoboni, *Poetica Ab Antonio Riccobono Latine Conversa: Ejusdem Riccoboni Paraphrasis In Poeticam Aristotelis, Ejusdem Ars Comica Ex Aristotele*, Patavii, 1587, 29, 147.]

²⁸⁰ [Euripidész I. 90. jegyzet. I. Arkhelaosz Kr.e. 414–400 között uralkodó, művészetkedvelő makedón király, Euripidész utolsó éveit az ő udvarában töltötte, és *Arkhelaosz* címmel drámát írt a király mitológiai ősről. Az idézett anekdota: Diomedes Grammaticus, *Ars grammatica*, 488.]

²⁸¹ [Nagy Sándor / III. Alexandrosz (Kr.e. 356–323) makedón uralkodó, hódító hadvezér.]

tett;²⁸² Kleitosz, akit lándzsával felkoncolt;²⁸³ Kalliszthenész, akit keresztre kötözték;²⁸⁴ Thaisz, akit örülten szeretett;²⁸⁵ Perszeopolisz, amit lángokba borított,²⁸⁶ tanúsítják, hogy a saját nagyszerűségét alulmúlta. Nagyszerű lehet időnként a cselekedet, ám bár egy köznap szereplő hajtja végre, mint tettével példázza Künegirusz, Aiszkhülosz bátyja,²⁸⁷ akik a menekülő perzsa hajót úszva utolérte, előbb jobbjával, majd mikor azt levágták, baljával, azt elveszítve végül fogaival igyekezett azt visszatartani, és bátorságát nem veszítette el, csak az életével együtt. Végül az a cselekedet valóban nagyszerű, melyben mind a szereplők, mind a dolog nagysága szemmel látható: Titus császár kegyessége legyen a példa.²⁸⁸ Hogy ezek miért így vannak, azt tovább kell vizsgálni. **86**

I. Hogy mennyire súlyos és nagyszerű a cselekmény, azt meg lehet ítélni a szereplők helyzeté alapján. A tragédia szereplői vagy cselekszenek, vagy elszenvednek; és mindkét esetben kétfajta szereplő lehetséges, egyrészt a vagyon, másrészt az erkölcs szerint. A szereplő egyik helyzeti tényezője tehát a vagyon; ez pedig arra ösztönöz, hogy a fejedelmi személyek, akik a tragédiában megjelennek, legyenek igen tekintélyesek és hatalmasak. Ilyenek a királyok, fejedelmek, császárok, hadvezérek, városvezetők, mindkét nembeli hősök: Nero,²⁸⁹ Codrus,²⁹⁰ Hercules,²⁹¹ Cleopatra²⁹² – mert amiként az eposzban, úgy a tragédiában is helyük van az asszonyoknak. Sőt, ha ezt semmi nem tiltja az eposzban, annál inkább szabad a tragédiában; súlyosabb ugyanis az epikus cselekmény, mint amilyennek a tragikus cselekménynek kell lennie. Azt mondtam, igen tekintélyesek a szereplők, akik a tragédia cselekményét végrehajtják. De lehetséges, hogy egy alacsonyabb rangú, vagyoni állapotú szereplő oly nagy tettet hajt végre, ami illik a cothurnushoz és a tragédia Múzsájához: Moore Szerencsejátékosa,²⁹³

²⁸² [Lüszimakhosz (Kr.e. 362 körül–281) makedón hadvezér, diadokhosz, majd thrákiai uralkodó. Az oroszlanos történetet l. Marcus Junianus Justinus, *Epitoma historiarum Philippicarum Pompeii Trogi*, 15, 3, 1–9.]

²⁸³ [Fekete Kleitosz (Kr.e. 375–328) makedón hadvezér, Nagy Sándor barátja. Haláláról l. többek között Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok – Alexandrosz*, 13.]

²⁸⁴ [Olünthoszi Kalliszthenész (Kr.e. 370–327) Nagy Sándor udvari történész, Arisztotelész unokaöccse. Haláláról l. Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok – Alexandrosz*, 55.]

²⁸⁵ [Thaisz, attikai származású hetaira, Nagy Sándor, majd Ptolemaiosz király kedvese. l. Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok – Alexandrosz*, 38.]

²⁸⁶ [Perszeopolisz (ma: Taht-e Dzsamsid) romváros Iránban. I. Dárajavus /Darciosz perzsa király kezdte el építeni Kr.e. 515-ben, Kr.e. 330-ban Nagy Sándor meghódította, ekkor tűzvész pusztította el. A tűz leírását l. Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok – Alexandrosz*, 38.]

²⁸⁷ [Künegirusz (?–Kr.e. 490) az athéni Euphorion fia, Aiszkhülosz testvére. A maratoni csatában esett el, itt leírthősies önfeláldozását l. Hérodotosz, *Isztoriai*, 6, 114; Marcus Junianus Justinus, *Epitoma historiarum Philippicarum Pompeii Trogi*, 2, 9.]

²⁸⁸ Titus ámár az emberek kegyeltje és gyönyörűsége volt, mégis akadt két patricius származású ifjú, akik a fejedelem jótéteményei és barátsága által felbátorodva annak életére és hatalmára törnek. Titus a szenátus által halálra ítéletet megkímélte, semmi másra nem figyelmeztetve őket, mint hogy hagyjanak fel szándékukkal, és ha bármi mást kívánnának, megígérte, hogy megadja nekik. Ezt tulajdonítja neki és beszéli el Suetonius stb. [Imperator Titus Caesar Vespasianus Augustus (39–81) római császár. Forrás: Caius Suetonius Tranquillus, *De vitis Caesarum, Divus Vespasianus*.]

²⁸⁹ [Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus (37–68) római császár.]

²⁹⁰ [Kodrosz (Kr.e. 1089–1068) athéni király.]

²⁹¹ [Héraklész görög mitológiai hős, Zeus és Alkméné fia, aki hőstetteivel végül elnyerte az isteni halhatatlanságot.]

²⁹² [VII. Kleopátra Philopatör (Kr.e. 69–Kr.e. 30) egyiptomi uralkodónő.]

²⁹³ [Edward Moore, David Garrick, *The Gamester*, London, 1653 főhőse.]

Lessing Miss Sara Sampsonja,²⁹⁴ Wiesse Romeó és Juliája,²⁹⁵ George Lillo Barnwelje²⁹⁶ – méltó szereplők, akik Corneille²⁹⁷ és Racine²⁹⁸ fejedelmeivel felérnek. De mégis mit őriztek meg kiemelkedő kiválóságukból a Bakkhánsnők,²⁹⁹ Philoktétész,³⁰⁰ Alkésztisz,³⁰¹ Prométheusz³⁰² és más antik tragédiákbeli emberek, ha a mai korunk nézetei szerint is oly nemesnek és nagyszerűnek tartják őket? Szinte polgárinak tűnik helyzetük, mikor a mi fejedelmink fenségével egybevetem őket. Valamiféle fonák vélekedés miatt van az, hogy gyakran nagyobbak és tekintélyesebbnek gondoljuk mindazt, aki vagy ami tőlünk több évszázad időbeli távolságra esik. Ha a cselekedet nagyszerűsége kárpótolja, ami a szereplő nagyságából hiányzik, akkor vagy elfeledkezünk ezáltal annak szerényebb társadalmi helyzetéről, vagy tettének nagyszerűségét a királyok legnagyobb tettei fölé emeljük. Az azonban igaz, hogy a nagy vétkek és nagyszerű erények jobban illenek a nagyszerű személyekhez; és minél fenségebbek az emberek, annál tekintélyesebb **87** a tettük, és annál alkalmasabb az emberek lelkének megindítására, rettenet kiváltására, együttérzés felkeltésére. Ha polgári személy, aki a tragédia főszereplőjeként cothurnust ölt, nem sarut; akkor minden ahhoz alkalmaztassék, hogy a tragikai méltósághoz és súlyhoz semmi kívánnivaló ne maradjon. Ebből az a haszon származik, hogy a nézők, akiknek nem kis részét polgári személyek alkotják, nagyszerűbb érzéseket táplálnak, és megtanulnak fennköltebben gondolkodni és cselekedni. Denis Diderot,³⁰³ akinek színpadi műzsája nem csekély, nem habozik a polgári tragédiákat³⁰⁴ tudatosan nézni és ajánlani. Vannak e művészet elméletírói között tekintélyes ítélőképességű férfiak, akik azon vetekednek, hogy ez a civil fajtája a tragédiának a tragikai nagyszerűséghez, fenséghez nem képes felemelkedni. Mondván: az igazi tragédiának vagy valamely tekintélyes személy a szereplője, vagy ha polgári a tárgya, egy helyett sok szereplője van, és nagyszámú család szerencsétlen sorsát mutatja be; hogy amennyi a szereplő nagyságából hiányzik, annyit nőjön és tekintélyesedjen a cselekmény a szereplők sokasága által.

A szereplők másik helyzetbeli tényezője az *erkölcs*, azaz a karakterük; e tekintetben sok és súlyos megfontolnivaló adódik. A szereplő, aki cselekszik, vagy jó, mint Polüeuktosz,³⁰⁵

²⁹⁴ [Gotthold Ephraim Lessing, *Miß Sara Sampson. Ein bürgerliches Trauerspiel in fünf Aufzügen*, Berlin, 1757 hősnője.]

²⁹⁵ [Christian Felix Weisse (1726–1804) német író *Romeo und Julie: ein bürgerliches Trauerspiel in fünf Aufzügen*, Leipzig, 1768 darabjának főhősei.]

²⁹⁶ [George Lillo, *The London merchant, or, the history of George Barnwell. As it is acted at the Theatre-Royal in Drury-Lane. By His Majesty's servants. By Mr. Lillo*, London, 1731 főhőse.]

²⁹⁷ [Pierre Corneille l. 85. jegyzet.]

²⁹⁸ [Jean Racine l. 84. jegyzet.]

²⁹⁹ [Euripidész, *Bakchai* / *Bakkhánsnők* című tragédiájának főhősei, elsősorban Pentheusz anyja, Agavé.]

³⁰⁰ [Szophoklész, *Philoktétész* című tragédiájának főhőse, görög mitológiai alak, Héraklész barátja, a trójai háború egyik görög hőse.]

³⁰¹ [Euripidész, *Alkésztisz* című drámájának hősnője, l. 138. jegyzet.]

³⁰² [Aiszkülosz, *A leláncolt Prométheusz* című drámájának hőse, görög mitológiai alak, aki a tüzet az istenektől ellopva az embereknek adta.]

³⁰³ [Denis Diderot, *De la poésie dramatique*, Amsterdam, 1758.]

³⁰⁴ [Polgári dráma / polgári szomorújáték: a 18. században megjelenő drámatípus, origójának George Lillo *The London Merchant* (1731) darabját tekintik. Cselekménye általában a városi polgárság körében játszódik, nem mitologikus alapú, magánéleti konfliktusra épül, nem jellemző rá a heroizmus, deus ex machina alkalmazása, és többnyire prózai, nem emelkedett stílusú nyelvezetben íródik. Francia ideológusa az ittemlített Denis Diderot, német meghonosítója Gotthold Ephraim Lessing, aki a *Hamburgi dramaturgia* több passzusában is foglalkozik az új drámatípus elméletével.]

³⁰⁵ [Polüeuktosz (?–259) római szent, Pierre Corneille dolgozta fel életét *Polyeucte*, 1643 című drámájában.]

vagy rossz, mint Atreusz;³⁰⁶ vagy a kettő között helyezkedik el, mint Oidipusz.³⁰⁷ Arisztotelész úgy véli, hogy azok a legjobb tragédiák, melyekben a szereplők nem teljesen jók, de nem is egyenesen gazemberek, hanem a kettő között helyezkednek el.³⁰⁸ Ugyanis a tragédia az ő véleménye szerint együttérzést és félelmet kell, hogy keltsen. Márpedig ha egy gonosz ember keveredik bonyodalomba, nem nagyon fogjuk szánni: gazetteinek rútsága eltávolítja az együttérzést; sem pedig félelem nem tör ránk, mivel senki nem gondolja – hacsak maga is nem vétkes –, hogy vele az fog történni, amit egy gazember érdemel a vétkéért. Mivel pedig a tragikai cselekmény nézőiről azt tartjuk, hogy jó emberek, nem szabad azt gondolnunk róluk, hogy egy csirkefogó bajba kerülése megriasztaná **88** őket. – Ha pedig egy jó emberre ront rá valamely nagy szerencsétlenség, az inkább méltatlankodást kelt azok ellen, akik a bonyodalom okozói, mintsem hogy a szerencsétlen iránti együttérzést, vagy a bajtól való félelmet ébresszen. Ámbár nem mindig követjük az erényt, mégis úgy születünk, hogy becsüljük a jóságot, és annak jutalmat, nem büntetést követelünk. Amiért is jobb, ha olyanokat szerepeltetünk a színházban, akik mintegy középen foglalnak helyet a jók és a rosszak között. Milyenek legyenek ők? Megmutatja a Filozófus;³⁰⁹ tudniillik, akik sem erényekben, sem vétkeikben nem tűnnek ki; akik oktanulul vétkeznek, s így nincs rajtuk a gonoszság bélyege, mert nem szándékosan buktak el; de a jó ember nevet sem érdemlik, mivel kötelességüket áthágták; végezetül akik nem annyira a saját vétkük, mint inkább valamely emberi tévedés, vagy szerencsétlen sorsfordulat, vagy mások kegyetlensége miatt kerültek veszedelembbe. Ilyennek látjuk Oidipuszt,³¹⁰ Thüesztészt,³¹¹ Ariadné³¹² és Andromakhét;³¹³ akikben sem nagy erények nem világlanak fel, sem súlyos vétkek nem nehezedenek rájuk. Oidipusz fel nem ismerve öli meg atyját, Thüesztész nem tudja, hogy gyermekei húsát eszi, Ariadné aszszonyi hiszékenységgel követi a hazájába visszatérő Thészeuszt, Andromakhé a sorsrendelése miatt kerül fogságba. Mit mondjunk Oresztészről,³¹⁴ aki az istenek parancsára anyját megölte? Ez az ő saját rémítő állapotának, és szerencsétlenségének oka. Ha Nerot,³¹⁵ mivel felkoncolta anyját, a fűriák égő dühe űzi, az sem meg nem rémít, sem együttérzést nem szül; de ha a görögök látják az ő Oresztészüket hasonló veszedelemben kínlódni, együttérzés és

³⁰⁶ [Átreusz, a mükénéi mondakör egyik királya, Szophoklész, Euripidész és Lucius Annaeus Seneca is dramatizálta sorsát.]

³⁰⁷ [Oidipusz l. 179. jegyzet.]

³⁰⁸ [Arisztotelész, *Poétika*, 1454a.]

³⁰⁹ [Arisztotelész, *Poétika*, 1454a–b.]

³¹⁰ [Oidipusz l. 179. jegyzet.]

³¹¹ [Thüesztész a mükénéi mondakörben király, aki testvére feleségét elcsábítva szerzi meg a mükénéi trónt egy időre, amit hosszú és kegyetlen testvérharc követ, ahol Atreusz megeteti Thüesztésszel saját fiainak húsát. A történetet többek között Lucius Annaeus Seneca dramatizálta.]

³¹² [Ariadné a görög mitológiában krétai királylány, aki Thészeuszt segítette a Minotaurusz ellen, de Thészeusz hazafelé kitette Naxosz szigetén, ahol Dionüszosz talált rá és vette feleségül. Történetét dramatizálta többek között Thomas Corneille *Ariadne* című drámájában.]

³¹³ [Andromakhé a trójai mondakör szereplője, Hektór felesége, a trójai háborúban elveszíti férjét és fiát, és Neoptolemosz hadiszákánya lesz. Történetét Euripidész (*Andromakhé*) és Jean Racine (*Andromaché*) dramatizálta.]

³¹⁴ [Oresztész a görög mitológiában Mükéné királyának, Agamemnónnak az egyetlen fia, aki Apollón parancsára atyja halála miatti bosszúból megölte anyját, Klütaimnéstrát. Később Mükéné, majd Spárta királya lett. Történetét Aiskhülosz, Szophoklész és Euripidész is dramatizálta.]

³¹⁵ [Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus (37–68) római császár. Anyját, Agrippinát hatalmi rivalizálás miatt meggyilkoltatta.]

félelem háborítja lelküket, mert hiszik, hogy az istenek parancsára cselekedett, és a szülő-gyilkosságot nem saját akaratából, hanem sorsa rendelkezéséből követte el. – Félek, nehogy itt valaki vagy Arisztotelészt, vagy a legjobb költők tragédiáit hibával vádolja; könnyen megfigyelhető ugyanis, hogy kevés tragédia alkalmazkodik ehhez a tanhoz és szabályhoz. Egyiket-másikat ⁸⁹ megemlítem. Vajon Médeia nem hallatlan gonoszságú asszony?³¹⁶ Hippolitosz pedig nem olyan ifjú, aki a legtisztább élet szeplőtlenségéről híres?³¹⁷ Mégis Euripidész,³¹⁸ és utána mások is, ezt is, azt is fogták, és nem riadtak vissza attól, hogy tragikái műben mutassák be. Azért mondanám Arisztotelész védelmében: nem minden jót és rosszat kell kizárni a tragikus színházból. Mikor ezt a törvényt felállította, a tragédiának csak azt a formáját tartotta szem előtt, amely a legjobb; nem akart mást, amikor ilyen óvatosan formált szabályt, mint hogy ebben a nemben a lehető legjobban kijelölje. Mert ha azok, akik a tekintélyes emberek közül valamiféle sérelemtől szenvednek, és szerencsétlenek, nagyobb együttérzést keltenek önmaguk iránt, mintsem gyűlöletet és ellenszenvet azok iránt, akik a veszedelmet rájuk hozták; vagy ha a gonoszok büntetése olyan, hogy a hasonló vétektől a nézőket vissza kell, hogy rettentse: akkor jó és gonosz emberek jól szerepelnek a színpadon, és gyötrelmeik közepette együttérzéssel és félelemmel nézzük őket. De mi történik, ha az a jó szereplő, akinek fejére a veszedelem ráomlik, ama gonosz és bűnös mesterkedést annak szerzője ellen fordítja, hogy amaz járjon végül rosszul, aki mást megpróbált elveszejteni ok nélkül? Ezt az *Amanóban*³¹⁹ látjuk megvalósulni; és csak annál inkább tragédiának kell azt tartanunk. És ha valakire akaratlanul, nem annyira vétke, inkább mások hibája vagy gyengesége miatt jön a romlás, és elveszik: nemde inkább szánandó a jó férfiú szerencsétlensége, mint amennyire gyűlöletes az okatlan ember kegyetlensége?

II. A cselekmény nagyszerűsége más esetben a műben magában jelenik meg. Nem az én feladatomban beszédek mondani arról a nagyszerűségről, mely a virtusból és a becsületből fakad; hiszen én ebben állapítottam meg, mikor az eposzt fejtegettem, a heroikus karaktert. A költői Múza, mint már említettem, nem szokott másként működni a tragédiában, mint más műfajokban: éppúgy érinti az erényeket és a vétkeket. Ehelyütt csupán azt a fajta nagyságot keresem és mutatom be, mely alkalmas és ⁹⁰ méltó, hogy tragikái tárgy legyen. Nem az erkölcsi és nemes, hanem a fizikai és materiális nagyságról kell szólnom, úgy vélem. Mert eszerint egy mű nagyszerű lehet okát és célját illetően; a bevezetésben, a folytatásban és a kimenetelben. Ha ugyanis az ok súlyos, ami ösztönzi; ha magasztos a cél, melyet űz; ha férfias és bátor a lélek, mely ezt felvállalja; ha nehéz a feladat, melybe belefog; ha nagy és sokféle a nehézség, melyen felül kell kerekedni; végül, ha az a végkimenetel, melyet serényen hajszolt mindvégig, nagyívú, akkor magának a cselekménynek önmagában is nagyszerűnek kell lennie. Le kell taszítani a trónról Atháliát;³²⁰ ez igen súlyos ok, mert a király meggyilkolása miatt vér szennyezi be a trónt. De veszedelmes is hozzájutni, és nehéz kivitelezni.

³¹⁶ [Medeia 1. 140. jegyzet.]

³¹⁷ [Hippolitosz a görög mitológiában Thészeusz athéni király fia, akibe mostohaanyja, Phaidra beleszeret, ő visszautasítja, ezért Phaidra öngyilkos lesz. Apja megátkozza, átka nyomán kocsihajtás közben halálosan megsérül. Történetét Euripidész, Lucius Annaeus Seneca és Jean Racine is dramatizálta.]

³¹⁸ [Euripidész, *Medeia*, *Hippolitosz*. Médeia történetét Lucius Annaeus Seneca és Pierre Corneille is feldolgozta, Hippolitosz-feldolgozásokról l. előző jegyzet.]

³¹⁹ [Vincenzo Gramigni, *Amano*, Napoli, 1614.]

³²⁰ [Atalja / Athália (?–Kr.e. 836) ószövetségi szereplő, Júda királynője Kr.e. 842–836 között.]

Jójáda főpap³²¹ vállalkozik erre a méltó és nehéz feladatra; Atháliát elűzi, és már Dávid egyetlen fiát emeli trónra.³²² Vegyük észre: ama négy sajátsága és karaktere a nagyságnak nem mindig együtt van jelen; mert – hogy csak erre az egyetlen dologra irányítsam olvasóim figyelmét – nem mindig méltó a kimenetel a kezdethez. Az az igazán nagyszerű cselekmény, amelyben a nagyszerűség minden eleme, jegye érvényesül. Iulius Caesar felkoncolása,³²³ Médeia bosszúja,³²⁴ bármilyen gonosz is, ilyen. – Ezekben, és a hasonló cselekményekben megjelenik a heroikus virtus egy bizonyos fajtája: de nem az, amit az eposzhoz rendeltünk, hanem ami a tragédiában tud megmutatkozni és kifejezni. Más ugyanis az epikai heroizmus, és más a drámai hősiesség; az előbbiben csak az erény lehet jelen, az utóbbiban a vétekek is megvan a maga helye. Az ok: mivel az eposz csodálatot, a tragédia azonban szánalmat és félelmet kell, hogy keltsen; a csodálat utánzásra, a félelem és a sajnálkozás idegenkedésre készítet. Márpedig imitálni a virtust, kerülni a bűnt szokás: mivel mindkettő hozzá tartozik az emberi élet megéléséhez. **91** Jól van az tehát, hogy Catilina vakmerősége és hasonló vétkei³²⁵ bemutatásra kerülnek a színházban.³²⁶ Mikor ilyesfajta cselekményű darabokat hirdetnek, el sem lehet mondani, mekkora a nézők lelkében a várakozás; kíváncsiak vagy épp félnek tőle, és minden érzéküket a teljes mű előrehaladására összpontosítják. Ha ez a merészség az erény és a bátorság álarcát viseli, ámbár kegyeletsértő dolog a haza ellen fegyverkezni, mégis lesznek emberek, akik a vakmerő és szentségtörő Catalina iránt jóakarrattal lesznek. Annyira nagy ereje van az erénynek, hogy még a bűn is, mely ennek árnya, megragadja és gyönyörködteti az embereket.

Második alfejezet.

A tragikai cselekmény legyen bonyodalmas és gyászos.

A tragédia második sajátsága a nagy és súlyos bonyodalom: bonyodalmasnak és gyászosnak kell lennie a tragikai cselekménynek. A bonyodalom pedig a bajból fakad; s hogy ez milyen sokféle lehet, azt nem egyszer kifejtettem már.³²⁷ Börtön, száműzetés, tűzvész, éhínség, csaták, kínzatás, gyilkosságok, temetések, katasztrófák, pestis, örület, árvaság, teljes magány és ami csak nagy méltatlanságot, keserűséget okozhat; baj mindaz, ami vagy elemészt, vagy keserű sebbel sebezve gyötör. A bonyodalmat követi a gyász; mert a bonyodalomban ellágyul az emberek lelke, mondja Tacitus. Minél nagyobb a baj, annál súlyosabb a bonyo-

³²¹ [Jójáda / Jahójáda (Kr.e. 9. sz.) jeruzsálemi főpap, ószövetségi szereplő, titkon nevelte Jóást, akik Atalja meg akart öletni. Lázadást szított a Baál kultuszát propagáló királynő ellen, melyben megölték Atalját.]

³²² IV. Reg. 11. és II. Paralip. 22. [Jóás király Kr.e. 825–796 között uralkodott Júdeában. 2Kirá 11; 2Kron 22.]

³²³ [Caius Iulius Caesar (Kr.e. 100–Kr.e. 44. március 15.) római politikus, hadvezér. A szenátorok Kr.e. 44. március idusán Marcus Brutus vezetésével felkoncolták. Drámai feldolgozása: William Shakespeare, *Julius Caesar*.]

³²⁴ [Medeia I. 140. és 318. jegyzet.]

³²⁵ [Lucius Sergius Catilina (Kr.e. 108–62) római hadvezér, patrícius, Cicero politikai ellenfele. Történetét Ben Jonson dolgozta fel 1692-es *Catiline His Conspiracy* című darabjában. *Catiline* címen Stephen Gosson (1579) és Szerdahely kötetének megjelenése után jóval Henrik Ibsen (1849) is írt drámát.]

³²⁶ A heroikusan vétkes karakterekről, és a vétkesen heroikusokról Ephraim Lessing írt a maga dramaturgiájában. [Gotthold Ephraim Lessing, *Hamburgische Dramaturgie*, 2, Hamburg, Bremen, 1769, 21.]

³²⁷ Doctr. Boni Gust. Par. II. Lib. 2. [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], Buda, 1778, 2, 1, 3. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos *esztétikai trásai, I., Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Pirooska, Debrecen, 2012, 157–158; továbbá Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis*, Buda, 1783, 89–93.]

dalom. Ezért látni kell, milyen módokon lehet növelni. Hogy ennek sok módja van, már korábban kifejtettem; a tragédiában különösen kettő működik: az egyik, amikor valamely nagy bajt a barátok és rokonok okoznak; a másik, amikor ezt a bajt **92** teljesen tudatosan, szabad akarattal okozzák. Mert ha ellenségét győzi le és koncolja fel az ellensége; vagy ha az, aki valamilyen nagy bonyodalomba kever más, akihez sem barátság, sem rokonság révén nem kötődik, az nem akkora baj, mint az, ha lekötelezett, barát vagy rokon idézi ezt elő. A hála, barátság, rokonság ama szükségszerűsége, melynek védelmet kellett ígérnie és védenie, ha szembe megy a természet jogával, az elvárás ellenére bonyodalmat idéz elő, akkor a baj valóban annyira kemény, annyira keserű és tragikus, hogy nem is tudom, mi lehetne rosszabb annál. Ha idegenben, a külvilágban ér valami bonyodalom, azt ki lehet egyengetni; de ami otthon ér, azt végzetes szerencsétlenségnek tartjuk – különösen ha tudva és akarva idézték elő; itt hivatkozom Aeneas Sylvius mondására.³²⁸ Amiért is azon bajhozó gáztettekben, melyek barátok és rokonok között estek meg, szükség van annak végiggondolására, hogy vajon az, aki szerencsétlenséget és romlást tervez a másik ellen, ismeri-e őt, vagy sem; vajon e szörnyűséget tudva és akarva készíti-e elő, vagy véletlenül követi el. Ennek négy eshetősége van, melyeket előttem már Arisztotelész is kifejtett.³²⁹ I. Ha az, aki másoknak a végzetes csapdát készíti, mindenfajta külső ösztönzés nélkül, de saját akaratából megváltoztatja tervét, és azt egyenesen megakadályozza, úgy Arisztotelész úgy véli, ez nem méltó a tragédia cselekményéhez. II. Ha valaki a másikat, akit ismer, romlásba dönti, mint Medeia a gyermekeit,³³⁰ Klütaimnéztra Agamemnónt,³³¹ Oresztész az anyját,³³² a Filozófus ítélete szerint közel jár a tragikus tárgyhoz. III. Mikor valaki abban, akinek vesztét okozza vagy más bűnös módon elveszejt, felismeri a barátját vagy rokonát; amit ha már előbb felismert volna, nem tette volna azt meg: itt magasabbra emelkedik a tragédia, és erre példát láthatunk az Oidipuszban, aki atyját ismeretlenül megölte.³³³ IV. A tragédia legtokéletesebb fajtájának **93** mondják, mikor arról, aki halálra van szánva, azokban a percekben, mikor meg kell halnia, kiderül, hogy barát vagy rokon, és a veszedelemtől megszabadul; amint Oresztésszel történik, akit így felismerve nővére, Iphigeneia ment meg a haláltól.³³⁴ Az ókoriak tragédiái igen bonyodalmasak voltak; most ebben a tekintetben a legbátrabbak az angolok. Ámbár nem tudom megmondani, hogy a művészi csiszoltságnak vagy a természetes érzékenységnek kell-e tulajdonítani, hogy oly nagy bonyodalommal, annyi könnyel, annyira szomorú gyásszal és rémülettel töltik meg tragédiáikat, hogy már úgy tűnik, tovább sem a félelmet, sem a fájdalom nem lehet fokozni vétek nélkül. Shakespeare *Hamletje*, *Machbethje*,

³²⁸ [„Foris si qua accepta fuerit calamitas, emendari potest; quae domi accipiuntur clades exitiales habentur.” A mondást Aeneas Sylvius Piccolomininek tulajdonítja számos florilegium, pl. *Florilegii magni seu polyanthae floribus novissimis sparsae Libri XX*, Frankfurt, 1628, 423. Eredetileg *Constantinopolita clades* című beszédének 21. bekezdésében szerepelt, melyet 1454. október 15-én mondott el a frankfurti diétán, hogy rávegye a németeket a törökök elleni háborúra. l. *Collected Orations of Pope Pius II.*, ed. Michael von Cotta-Schönberg, Vol. 5: *Orations 21–25 (1453–1455)*, Scholars’ Press. 2019, 166.]

³²⁹ [Arisztotelész, *Poétika*, 1453b.]

³³⁰ [Medeia l. 140. és 318. jegyzet.]

³³¹ [Klütaimnéztra a műkenéi mondakörben Agamemnón király felesége, aki meggyűlölte férjét lányuk, Iphigeneia feláldozása miatt. Szeretőjével, Aigiszthossal közösen megölték a háborúból hazatérő Agamemnónt, majd Oresztész bosszúból megölte anyját és bűntársát. Történetüket Aiszkhülosz, Szophoklész és Euripidész is dramatizálta.]

³³² [Oresztész l. 314. és az előző jegyzet.]

³³³ [Oidipusz l. 179. jegyzet.]

³³⁴ [Iphigeneia l. 104. jegyzet.]

*Learje*³³⁵ a bizonyíték. Mit gondoljak erről? Alkalmas-e itt azt mondani, amit Francesco Guicciardini írt:³³⁶ Dolgaikban csapásokat elszenvedve, szinte a végső reménytelenségig űzve az emberek olyan gyógy módokhoz folyamodnak, melyekkel inkább csak a veszedelem nagyságát adják tudtára mindenkinek, mintsem hogy valami üdvös eredményt elérnének. Azok a dolgok, melyek túlságosan rettentőek és rémületesek, mint már említettem, ne kerüljenek bemutatásra,³³⁷ mert ezek a kegyetlen és barbár emberek látványosságai – a mi szívünket nem a humanitáshoz vezetik, hanem épphogy attól elvonják. Azok a rómaiak is, akik az amfiteátrumaikban azt nézték, hogy embereket emberek vagy vadállatok hogyan marcangolnak szét, azt akarták, hogy ama túlzott kegyetlenség, melytől egész természetünk elriad, maradjon távol a színháztól:

„Mégis, vannak olyan szörnyű dolgok, miket árt ha nyíltan színre viszünk, bábész nézőknek elébe.
Van, mit jobb, ha egy ékesszóló szemtanú mond el.
kisfiat Médea ne ölje meg éppen előttünk,
emberhúst se puhítson a bős Atreus a porondon.”³³⁸

Ámbár az ily nagy gazzetteket el lehet beszélni, de nem lehet egyenesen a szemünk előtt megmutatni; az elbeszélés ugyanis mivel a fülekre hat, nem gyakorol olyan erős benyomást az 94 érzékekre, mint amekkora az események élő bemutatásában van. Ama dolgok, melyek, ha látjuk őket, a legnagyobb mértékben vészesek, rettentők és rémisztők; a festés és a szavak révén kisebbednek. Gyermeküket felkoncolni a nézők előtt, emberi húst főzni a színházban: ezek természetes utálatot szülnek, és undort keltenek. Ugyanígy vannak azok a dolgok is, melyek fizikailag taszítóak és utálatosak: a természetyszerű rettenet elfojtja a tragikai erőt. – De miért figyelmeztetek én ilyen dolgokra? Szolón semmilyen büntetést nem szabott a szülőgyilkosságnak; amikor az okát kérdezték, azt felelte: ez a bűn annyira rettenetes, hogy már az ettől való félelem is elég ahhoz, hogy az embereket távol tartsa tőle.³³⁹ Felbukkannak a mi esetünkben olyan bajok, melyek a maguk természetében nagy bonyodalmat hordoznak, és erősen elrettentenek. Ezen esetekben, úgy látom, nem egyszer az történik, hogy e bajok a színházban még rettentőbbnek tűnnek. Nem érzéketlen és rettenthetetlen nézőknek írunk. Félek, nehogy az ilyenfajta tragédiák látványa nehogy hányingert keltsen gyomrunkban és elfordítsuk tőlük szemeinket. Az én ízlésemhez jobban illenek azok, akik leginkább olyan bonyodalmas és félelmet szülő bajokat alkalmaznak, melyekben több a boldogtalanság és a rettenet, mint amennyi ebből megjelenik. Ha ezek esztétikusak, akkor indítanak meg a leginkább és tanítanak engem, amint említettem. – Nem megyek tovább. Ezen alfejezet legfőbb tanulsága, hogy a költő a bajt és a bonyodalmat, amennyire a legjobban lehetséges, jelenítse meg, és a dolgok súlyával a hallgatók elméjét és érzékeit rengegye meg és forgassa fel. Az én Esztétikám legnagyobb része a dolgok iránti érzékenységről

³³⁵ [William Shakespeare, *Hamlet*, London, 1603; Uő., *Macbeth*, London, 1606.]

³³⁶ [Nem pontos, tartalmi idézet, forrása: Francesco Guicciardini, *Francisci Guicciardini Patricii Florentini Historiarum Sui Temporis Libri Viginti*, Basiliae, 1566, 609.]

³³⁷ Doctr. B. G. Par. II. Lib. 3. [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], Buda, 1778, 2, 1, 3. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos *esztétikai írásai, I., Aesthetica (1778)*, kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 158–159.]

³³⁸ Horat. A. P. 182. verstől. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 182–186. Bede Anna fordítása]

³³⁹ [Marcus Tullius Cicero, *Pro Sexto Roscio Amerino*, 70.]

szól.³⁴⁰ Közel állok ahhoz, hogy kijelentsem: nincs nehezebb dolog, mint egy eseményt félelmetesen bemutatni: erre a véleményre a tapasztalat vezetett rá, miután az ókori szerzők minden, s a mai szerzők sok tragédiáját elmémben megforgattam.³⁴¹ 95

Harmadik alfejezet.

A tragikai cselekmény keltsen együttérzést és félelmet.

Nincs a költészetben patetikusabb a tragédiánál; lelkünk érzelmeit és indulatait maga alá gyűri: szerelmet, méltatlankodást, gyűlöletet, reményt, haragot, fájdalmat, és ami csak az emberekben súlyos és erős szívbeli bú, szellemi és lelki felindulás megvan. Itt lakozik a görögök ama πάθος-a,³⁴² itt van az érzelmek saját és igen tágas csatáttere, melyen azok folytonosan tolongani, nyíltan összezsapni, és igen keményen csatázni szoktak. A csata eredménye az, ami a gyászos és végtelen háborút képes felfogni: az együttérzés és a félelem; minden egyéb érzélem ezeknek rendelődik alá. Látjuk, eldöntött dolog, hogy valaki súlyos bonyodalomba került; legyen az Agamemnón,³⁴³ legyen Hekabé,³⁴⁴ legyen Aiasz,³⁴⁵ legyen Hippolüosz,³⁴⁶ legyen Szophoniszba,³⁴⁷ vagy bárki, akiről tudjuk, hogy különlegesen szerencsétlen. Emberek vagyunk, így akár mélyen hat rá a saját baja, akár bátran viseli azt, megérint minket az együttérzés, különösen, ha szeretjük őt, és nem szolgált rá, hogy szerencsétlen legyen. Továbbá mindannyian félünk, nehogy ebbe a bonyodalomba véletlenül, vagy akár saját hibánkból valamikor mi is belekerüljünk: ember vagyok, úgy gondolom, semmi emberi dolog nem idegen tőlem³⁴⁸ – ez mindannyiunknak szól.³⁴⁹ Ezek nem árnyak vagy álmok; nem üres és hiábavaló érzések. A nézők, látván a tragédiát, érezhetően megindulnak, szívüket valódi együttérzés gyötri, kicsordulnak könnyeik, lelküket

³⁴⁰ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], Buda, 1778. Magyar fordítása: *Szerdahely György Alajos esztétikai írásai, I., Aesthetica (1778)*, kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012.]

³⁴¹ Ez a nehézség megvan az eposznál és más művészeteknél is. Az eposzköltők közül senkit sem ismerek, aki Klopstocknál rémületeltőbb lenne; iskarióti Júdás halála sokak számára mintaként szolgálhat. [Júdás halálának itt említett, bibliai történetet felidéző leírását l. Friedrich Gottlieb Klopstock, *Der Messias: Ein Heldengedicht*, Halle, 1749, 133–135.] A festők között az igen híres Raffaello annyira kitért a rémítő képek terén, hogy azt mondják, hosszú ideig mindenki mást maga mögé utasított. [Raffaello Sanzio (1483–1520) reneszánsz festő és építész. A groteszk szó eredetijének (grottesche) használata az ő és Giovanni da Udine vatikáni freskóihoz kapcsolódik.]

³⁴² [πάθος ógör. 'szenvedély, indulat, szenvedés'.]

³⁴³ [Agamemnón a mükénéi monda kör szerint Mükéné királya, uralkodásának történeti idejét a Kr.e. 12. vagy 10. századra teszik. A trónért folyó viaskodásban Agamemnón apja halála után legyőzi nagybátyját, és feleségül veszi segítőjének, Tündareosz spártai királynak lányát, Klütaimnéstrát, akitől négy gyermeke született. A trójai háború görög seregének vezérének egyiküket, Iphigeneiát feláldozni kényszerül, amiért, ámbár a háborút megnyeri, hazatérte után felesége meggyilkolja őt. Történetét Aiszkülosz, Szophoklész és Euripidész is dramatizálta.]

³⁴⁴ [Hekabé l. 110. jegyzet.]

³⁴⁵ [Aiasz l. 109. jegyzet.]

³⁴⁶ [Hippolüosz l. 317. jegyzet.]

³⁴⁷ [Szophoniszba l. 74–81. jegyzet.]

³⁴⁸ [„Homo sum, humani nihil a me alienum puto.” Publius Terentius Afer, *Heauton Timorumenos*, 1, 1, 25 / 77.]

³⁴⁹ Ide tartozik, ami a félelemről és az együttérzésről elhangzik: Par. II. Doctr. B. G. [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], Buda, 1778, 2, 2, 7. Magyar fordítása: *Szerdahely György Alajos esztétikai írásai, I., Aesthetica (1778)*, kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 214–220.]

meglegyinti a félelem. Nem történik ez haszon nélkül, figyeld meg, hogyan járok a végére! Azt a bonyodalmat, amit a színpadon látunk, egy ember vagy nem megérdemelten, **96** vagy méltán szenved el. Ha az előbbi történik: az emberi sors közös jellegzetessége jelenik meg szemeink előtt. Mi következik ebből? – szól a filozófus császár, M. Aurelius Antoninus: Tragédiákat először azért adtak elő, hogy a nézőket az élet fordulataira figyelmeztessék: a dolgok így szoktak történni, és ami a színpadon megkapja lelketeket, azt az élet nagyobb színpadán se vegyétek rossz néven.³⁵⁰ Emögött ott van az isteni elrendelés, mivel mindannyian ki vagyunk szolgáltatva a viszontagságoknak. A színházban mások szerencsétlenségei kerülnek bemutatásra, hogy azok előkészítsenek a sajátunkéira; ezek ugyanis, mikor szemünket elfoglalják, a látás által vagy felizgatják, vagy megerősítik lelkeinket: megtanítják a szükségszerű fájdalmat kevesebb bajlódással elviselni – a kisebbektől felindulunk, hogy a nagyobbakra felkészüljünk. Akit felkészülve talál a baj, azt kevésbé viseli meg. Mi történik azonban, ha ama színpadi szerencsétlenség emberi bűn vagy hiba miatt támadt? Akkor ugyanis a valóságban igen buzgón fogunk óvakodni, nehogy esetleg valamely szegyenletes gaztettet kövessünk el, ami magával vonja mindazt a szerencsétlenséget, ami már a másokra lecsapott és összetörte. Minél nagyobb ez a félelem, melyet más baja okozott, annál inkább nő bennünk a buzgóság, és törekszünk rá, amilyen erősen csak tudunk, hogy megzabolázzuk ama vágyainkat, melyek igazi és valódi okai bajainknak. Arisztotelész könyvéből ezt emelném ki: a tragédia az együttérzés és a félelem által megtisztítja a lelket, és kisöpri belőle az efféle felindulásokat;³⁵¹ ezt az értelmezést vitatja Platón,³⁵² Lodovico Castelvetro,³⁵³ André Dacier,³⁵⁴ François Marmontel³⁵⁵ és sokan mások, különösen James Moor.³⁵⁶ A tragédia sajátos tanulsága arra figyelmeztet, hogy lelkünk zabolátlan felindulásai (akár szenvedélyeknek is nevezhetjük őket szabadon) veszedelmesek. Hol lakoznak ezek? Milyen lehetne az olyan emberi társadalom, polgári közösség, melyet nem ront meg a harag? Vagy a hiúság, bosszú, szerelem, irigység és más hasonló érzelem **97** nem kísérel meg megzavarni? A lélek vágyai minden részünket uralni, felizzítani akarják. Semmi sem veszedelmesebb az emberségre nézve, mint maga az ember. Az emberi lélek zabolátlanságai a legnagyobb ellen-ségeink. – Mikor ezekről gondolkodtak az ókoriak, fegyvereket és védelmet kerestek ellenük: úgy gondolták, hogy a tragédiában ezt megtalálták. Ha ez igaz rájuk, akkor még sokkal inkább igaz ránk. Az ókoriak tragédiái ugyanis inkább együttérzést, mintsem félelmet keltettek; a mieink inkább elrettentenek, semmint szánalomra indítanak. Ők vagy büntetlenül hagyták a vétkeket, vagy azt mondták, hogy a bajok az istenektől származnak. Kivéve Aiszkhüloszt,³⁵⁷ ő ugyanis inkább a félelemre játszik; most a többieket nézzük. Szerelme miatt vesztí eszt Phaidra: ezt a bajt a haragra gyúlt Venus hozta rá,³⁵⁸ dühöng Hercules és a Telamoni Aiasz: az előbbi

³⁵⁰ Lib. X. [Imperator Caesar Marcus Aurelius Verus Augustus, *Elmélkedések / Ta eis he' auton*, 11, 6. Huszti József fordításában.]

³⁵¹ [Arisztotelész, *Poétika*, 1449b 22–28. és 1453b 3–7.]

³⁵² [Platón, *Az állam*, 10. A filológiai pontossághoz tartozik, hogy ez a korábbi szöveg, tehát Arisztotelész vitatja Platont, és nem fordítva.]

³⁵³ [Lodovico Castelvetro, *Poetica d'Aristotele vulgarizzata et sposta. Per Lodovico Castelvetro*, Vienna, 1570, 299.]

³⁵⁴ [André Dacier, *La poétique d'Aristote traduite en français avec des remarques par M. Dacier*, Amsterdam, 1692, 70–102.]

³⁵⁵ [Jean François Marmontel, *Poétique française*, Paris, 1763, 2, 12.]

³⁵⁶ [James Moor (1712–1779) a glasgow-i egyetem ógörög professzora, említett műve: *On the End of Tragedy, according to Aristotle*, Glasgow, 1764.]

³⁵⁷ [Aiszkhülosz l. 92. jegyzet.]

³⁵⁸ Lásd Euripidész Hippolitoszt. [Phaidra l. 90. jegyzet; Hippolitosz l. 317. jegyzet.]

Iuno, az utóbbit Minerva taszította örületbe;³⁵⁹ Átreusz bátyjának, Thüesztésznek adja gyermekeit, hogy falja fel őket: ezt a „vigaszt” a bosszú kereste, és örvendett a gyűlölet;³⁶⁰ Medeia a férje, Jászón szemei előtt ledőfte ikergyermeküket, és boldogan elrepült a légen át; mi ezeknek az oly felmérhetetlen bűnöknek a jutalma?³⁶¹

Nem dicsérem az ókori tragédiák szokását, melyekben azt figyeltem meg, hogy nem az kerül bajba, aki megérdemelte, hogy ez történjék vele; hanem az válik más szenvedélyének az áldozatává, akire nem saját vétke hozta a bajt. Ezt érdemelték volna Médeia gyermekei? Ezt Átreusz unokaöccsei? E tekintetben jobbak a mi tragédiáink, mivel a vétkes embert nem hagyják büntetlenül; ami inkább félelmet, semmint együttérzést kelt: ámde a félelem sokkal erősebb ösztönző a Jóhoz vezető úton, mint az együttérzés. És valóban ez a feladata a tragédiának: az ártatlanok bajával együttérzést, a bűnösök megbüntetésével félelmet kelteni. Vedd szemügyre Szophoklész *Elektráját*!³⁶² – Elektra miatt 98 együttérzés, Aigiszthosz³⁶³ miatt félelem keletkezik benned, és megtanulod: nem vétkezhet büntetlenül az ember; komolyabban és gyorsabban megjelenik a Nemezis, mely a büntetést behajtja a vétkeseken. Vegyünk más példákat, melyeket úgy alkottak meg, ahogyan a legegészségesebb ízlés és művészet szerint kell. Az együttérzést és a félelmet mindenütt megtalálod. Nem lehet tragédiát nézni anélkül, hogy lelkünk nagymértékben fel ne indulna, elménk érzéketes tanulságot ne kapna, és akaratumk nyilvánvalóan át ne alakulna: a Természet ugyanis többnyire úgy formálta meg az ember szívét és érzéseit, hogy a szájalomnak és a félelemnek ki vannak téve. Miután a tragédiaírók különféle érzelmekkel és benyomásokkal kavargatják fel a nézők lelkét, azt teszik, amit az erkölcsök legbölcsebb nemesítői szoktak, egyes zabolátlan indulatokat megfékeznak, rendezetté teszik a lelket, helyreállítják a nyugalmat, és az együttérzés és a félelem révén a vétektől való irtózást, az erény szeretetét meghagyják. A tragédia ezzel a kettős védelemmel óvja a jó embereket a bajtól, és azt tanítja, hogy a balszerencse fordulataival bátran nézzünk szembe; a tragédia az embert a gögtől a szerénység felé, a haragtól az elfogadás felé, a dühös vadságtól a humanitás felé, az istentelenségtől a vallásos tisztelet felé mozdítja el. A félelemmel és a szájalommal mérsékeli a vágyakat, és gyógyítja a sebeket; emiatt a filozófus Arisztotelész nem habozik a tragédiát a filozófia elébe helyezni, és eredetét egyenesen isteninek kijelenteni.

Most immár nem titkolhatom anélkül, hogy vétenék, hogy milyen ok miatt gyönyörködtem a tragédia, ha egyszer annak cselekménye tele van gyásszal, szájalommal és félelemmel. Vajon nem siratjuk-e mások sorsát, miközben viszont örvendünk a miénk miatt, hogy nem vagyunk benne az őket érő veszedelemben? Vajon mivel miközben másokon szánakozunk, nem vagyunk-e boldogok önmagában amiatt, hogy ez nincs eleve elrendelve az ember számára a természettől? Vagy talán amiatt, hogy megtanuljuk azt, hogy mitől kell menekül-

³⁵⁹ Az őrjöngő Herculesről van tragédiája Euripidésznek és Senecának, Aiaszról Szophoklésznek. [*Héraklész* 1. 291. jegyzet. *Aiasz* 1. 109. jegyzet. Az említett tragédiák: Euripidész, *Héraklész*; Lucius Annaeus Seneca, *Hercules furens*; Szophoklész, *Aiasz Lokrosz* és *Aiasz Mastigophorosz*.]

³⁶⁰ Senecának van tragédiája. [*Thüesztész* 1. 311. jegyzet. Az említett tragédia: Lucius Annaeus Seneca, *Thyestes*.]

³⁶¹ Euripidésznl. [*Medeia* 1. 140. és 318. jegyzet. Az említett tragédia: Euripidész, *Medeia*.]

³⁶² [*Szophoklész, Elektra*. Elektra a mükénéi mondakörben Agamemnón és Klütaimnésztra lánya, akit anyja apja megölése után feleségül adott egy földműveshez, hogy utódai ne tarthassanak igényt a trónra. Oresztésszel együtt állt bosszút mindeztért, később Püladész felesége lett.]

³⁶³ [*Aigiszthosz* a mükénéi mondakörben Thüesztész fia és egyben unokája, a trónról elűzött apja miatt bosszúból Klütaimnésztra szeretője lesz, és a trójai háborúból hazatérő Agamemnón megölésében segítkezik, ami miatt Oresztész anyjával együtt később őt is megöli.]

nünk? A tudásból márpedig gyönyörűség fakad; s vajon maga az imitáció nem gyönyörködtet-e minket? Mert azon eseményeket, melyek saját hatásuk révén félelmetesek és látványuk miatt retteneteseek, valamely imitáció révén megjelenítve nem minden 99 gyönyörűség nélkül szemléljük. Mivel ennek vizsgálata több szépművészeti alkotás esetében lehetséges, ezért azoknak általános tanában fejtendő ki; ahogyan ez meg is történt az *Esztétikám* utolsó könyvében.³⁶⁴ Ha valaki e tárgyban el kíván mélyülni, olvashat e témában vitákat, melyeket filozófusi módon írt meg az angol David Hume,³⁶⁵ a francia Du Bos,³⁶⁶ és a német Joh. Jakob Dusch.³⁶⁷ – Tragikus az, ami azon a módon, ahogyan azt leírtam, nagyszerű és bonyodalmas; ami együttérzést és félelmet kelt. A tragikus tárgyat nem a vérontás és a gyilkosságok teszik; ahogyan ezt egyesek gondolhatják. Ariadné Naxosz szigetén egyedül hagyva a hűtlen Thészeusz által,³⁶⁸ Philoktétész Lemnoszon,³⁶⁹ a leláncolt Aiasz³⁷⁰ és Lear király a maga bolondságában³⁷¹ – a halálánál is keservesebb bajba kerültek. A tragédiában a léleknek ez a két érzelme a legfontosabb; ez ama bizonyos πάθος,³⁷² ami itt dominál, és amin a dráma léte megfordul. Mások boldogsága nem indít meg minket annyira, mint ha bajba kerülnek: sőt, az előbbi gyakran megosztja az emberek lelkét, az utóbbi azonban egyfajta szeretetben egyesíti, akár mert szellemünk jobban hajlik az együttérzésre, mint az örömrre, akár mert attól mi magunk is jobban félünk, amiről láttunk, hogy mást már megkínzott. Nem lehet ugyanis egy az egyben meghatározni, hogy ez a lelki felindulás a másik szerencsétlenségéből fakad, vagy mert arra vágyunk, hogy mi magunk megmeneküljünk ugyanezen bajtól. Avagy, ami ugyanezt jelenti: vajon ez a félelem és szánalom a bajba kerültekre szól-e, vagy inkább mi magunkat féljük és szánjuk? Innen jobban kitűnik azoknak a dolgoknak az értelme, melyeket az egyes szereplők erkölcsi és a cselekmény bonyodalma kapcsán feljebb megírtam. Ha egy vétkes ember vétkén triumfál valaki, az nem igazán tragikus, mert a győztes nem érdemel gratulációt; aki pedig veszít, miután gonoszkodott, azt nem annyira szánalomraméltónak, inkább büntetésre, feddésre méltónak tartjuk. Ha pedig egy becsületes ember egy gonosztevőt romlásba, bajba taszít, abból inkább 100 öröm, semmint félelem keletkezik szükségképp. Végül, ha a rossz ember ártatlant lök keservek közé vagy vesztébe, ezen oly nagy bűn miatti gyűlöletünket és idegenkedésünket nem tudjuk magunkban tartani. Az ilyen és ehhez hasonló cselekmények révén, ámbár számos tekintetben súlyosak, nagyszerűek, bonyodalmasak és gyászosak, a tragédia nem teljes egészében éri e la legfőbb

³⁶⁴ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 2, 3. Magyar fordítása: *Szerdahely György Alajos esztétikai trásai, I., Aesthetica (1778)*, kiad. Balogh Piroška, Debrecen, 2012, 245–276.]

³⁶⁵ [David Hume, *Of Tragedy* = Uő., *Four Dissertations*, London, 1757, 186–200.]

³⁶⁶ [Jean-Baptiste Du Bos, *Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture*, Paris, 1719, 52–57.]

³⁶⁷ [Johann Jakob Dusch, *Briefe zur Bildung des Geschmacks an einen jungen Herrn von Stande*, Leipzig, 1764, 9–21.]

³⁶⁸ [Ariadné és Thészeusz l. 312. jegyzet. Naxosz a Küklád szigetcsoport tagja az Égei-tenger középső részén, ma Görögországhoz tartozik.]

³⁶⁹ [Philoktétész l. 300. jegyzet. Lémnosz sziget az Égei-tenger északi részén, ma Görögország területét képezi. A mitológiai történet szerint a Trója ostromára igyekvő görögökön fia meggyilkolása miatt Apollón úgy állt bosszút, hogy Philoktétészt megmaratta egy kígyóval, sebe elmérgesedett. A seb bűze és a jajgatás miatt Odüsszeusz kitette őt Lémnosz szigetén, itt maradt, amíg nem küldettek érte.]

³⁷⁰ [Aiasz l. 109. jegyzet.]

³⁷¹ [William Shakespeare *The Tragedy of King Lear*, London, 1608 című tragédiájának főhőse.]

³⁷² [πάθος l. 342. jegyzet.]

célját, ami az együttérzés és a félelem felkeltésében áll. Mégis, lehetséges, hogy nem minden elismerés nélkül mutatják be az általam imént leírt cselekményeket színpadon.

A lélek más érzelmeiről, mivel ezeknek leginkább a tragédia az otthonuk, álljon itt ez az általános megkötés: spontán keletkezzenek, és rendelődjenek alá az együttérzésnek és a félelemnek. Melyek még ha biztosan és világosan meg is jelennek, újra és újra fel kell őket frissíteni, mivel látom, hogy egyedül a szerelem kedvéért gyakran erőszak tétetik a természet törvényén, és a tragédia eredeti szelleme szemérmetlenül megrontatik. A többi lelki indulat kapcsán nincs olyan, amit keserűbben panasználék fel. Legyen szeretet a tragédiában, okozzon bonyodalmakat, de ne annyira szerelem legyen ez, inkább szeretet a barát, haza, szabadság, vallás, erény iránt, mint Püladészben,³⁷³ Oresztészben,³⁷⁴ M. Attilius Regulusban,³⁷⁵ Mucius Scaevolában,³⁷⁶ az uticai M. Porcius Catoban,³⁷⁷ Polüektoszban³⁷⁸ és vagy hatszáz más szereplőben. Azt a szerelmet méltatlankodva és nehezen viselem, amit nem kevés költő bele szokott keverni a tragédiába, nem mert szükség lenne rá a cselekmény szempontjából, hanem mert Cupido szoros kötelékével vannak lenyűgözve, és azt gondolják, nem tudják elnyerni a nézők kegyeit, ha e lágy és zsenge érzéseket nem hozzák be a színpadra, és nem öntenek kecsegtető szerelmeket, édes csábításokat teli bőségszaruval. Úgy látom, ők nem a tragikus keménység, hanem saját lelkük és Venus kedvéért öntenek cothurnust. A csaták dühe közepette, a trón legnagyobb veszedelmének idején, az élet legutolsó pillanatában állítják fel a szerelmek küzdőterét, és micsoda mesterkedéssel! Mutogatja Amor a saját sebeit, nem azért, hogy gyógyuljanak, hanem hogy fájjanak; önti 101 könnyeit, nem hogy eloltsa velük tüzét, hanem hogy felszítsa; panaszkodik fájdalmaira, de nem hogy elcsitítsa, hanem hogy élesítse vágyait. Lassanként hozzászoktunk, hogy nem bátorságuk dicsőségéről híres, nem nagylelkű karakterük miatt kiemelkedő, hanem egy nő iránti szerelemtől őrzőgő hősöket lássunk a színpadon, amely szerelem hatalmas veszedelmek, nem ritkán vérengző küzdelmek felvállalására ösztönzi őket. – Ilyesfajta panaszaival bölcs és erkölcsös embereknek gyakorta találkozunk, ahogyan a neves Sulzer vélte: ritkán lehet a szerelmet úgy feldolgozni, hogy a tragédia komorságát és nagyságát képes legyen felérni.³⁷⁹ A szerelemnek nagy az ereje, és méltó a tragédiához; nem annak a szerelemnek, mely Herculest arra kényszerítette, hogy evezőket elhajtva a rokkához üljön, és női lakosztályban fonalat egyengessen;³⁸⁰ hanem an-

³⁷³ [Püladész a műkénéi mondakörben a phókiszi király fia, Oresztész unokatestvére és barátja, mindvégig kitart mellette és segíti, végül Oresztész hűgát, Élektrát veszi el feleségül.]

³⁷⁴ [Oresztész I. 314. és 331. jegyzet.]

³⁷⁵ [Marcus Atilius Regulus (Kr.e. 307–250) római államférfi, hadvezér, aki a karthágóiakkal hadakozva fogságba került. Ők Rómába küldték békétárgyalásra, mivel ott a feltételeiket elutasították, Regulus visszatért Karthágóba, ámbar tudta, hogy ott halál vár rá.]

³⁷⁶ [Caius Mucius Scaevola (Kr.e. 6. sz.) Titus Livius elbeszélése szerint Mucius Scaevola megmentette Rómát, amikor Kr.e. 508-ban az etruszok királya, Porsenna megtámadta a várost. Sikertelen merényletet követett el a király ellen, majd mikor elfogták, jobb kezét a tűzbe tartva fenyegette, hogy több száz hozzá hasonló ifjú tervez még merényletet, ezért az etrusz király elvonult Róma alól.]

³⁷⁷ [Marcus Porcius Cato Minor / Cato Minor (Kr.e. 95–46) római politikus, író, szónok. Az ősi római alkotmány és a szenátus tekintélyes védelmezője, aki a polgárháborúban Pompeius mellé állt, annak elbukásakor öngyilkos lett.]

³⁷⁸ [Polüektosz I. 305. jegyzet.]

³⁷⁹ [Johann Georg Sulzer, *Allgemeine Theorie der schönen Künste*, 2, Leipzig, 1775, 798.]

³⁸⁰ [Héraklést Omphalé lüdiai királynő vette meg, amikor Iphitosz megölése miatt Hermész eladta rabszolgának. A mitológiai történet szerint Héraklész három évet szolgált nála, rabnői között, női ruhába öltözve kellett fonnia és szőnie, de végül elnyerte Omphalé szerelmét.]

nak a szerelemnek van tragikai ereje, amely Othellót,³⁸¹ Zamoret,³⁸² Orosmane-t,³⁸³ Rhadamist³⁸⁴ hajtotta. – De hány példát találunk erre a tragikus szerelmesek hatalmas táborában? Az atyai szeretet, és a házastársi sokkal alkalmasabb a tragikus katasztrófához. Általában, ha valaki a tragédia tárgya, szerkezete és célja kapcsán az én tanácsomat akarja követni, ez az, amit kívánok és javaslok: a tragédia legyen férfias és erőteljes; a tárgy a nézőknek kedves, sokféle és erőteljes érzelmek keveredjék benne. Nem tiltom a szerelmet, ha az a haza, a király, a közügy irányában lángol, még ha a saját szerencsáját és életét is kockáztatja érte a hős: de a lány szerelemnek, mely fiatalok között szokott kibimbózni, nem adok helyet. Vannak más érzelmek, melyek vagy kockázat nélkül, vagy nagyobb építő erővel tudnak ütni, és súlyosabb bonyodalmakat keltenek. Az egész tragédia részesítse előnyben a komolyságot mind az események, mind a szereplők, mind az érzelmek tekintetében; keltsen riadalmat a bajok, megvetést a bűn, vonzalmat a jóság irányában; tanítson bátornak és állhatatosnak lenni. Ahány ember csak látja, nagylelkű **102** érzés és lelkület szállja meg, gyulladjék benne a közjó iránt szeretet, és sarkallja őt a királyért s a hazáért nehéz, bátor tettekre. Ha ezeket betartanak a tragédiaköltők, nem találna Platón olyat a tragédiában, amit szapulhatna;³⁸⁵ sőt, mindaz meglenne benne, amit ő maga kívánt meg az ókoriak tragédiáitól.

Hátra van, hogy elmondjuk: vajon szabad-e időnként szerencsés végkimenetellel zárni a tragédiát? Megvan az okom kételkedni, és más elméletíróknak is, akikkel együtt úgy véljük, hogy a tragikus cselekménynek nagynak és bonyodalmasnak kell lennie, amely gerjessen együttérzést és félelmet. Arisztotelész azt tanítja, hogy a tragédia és a komédia között az a különbség, hogy míg amaz gyászos, ez pedig boldog befejezéssel zárul, és ezért nevezi meg Euripidész a τραγικωτάτων költők között.³⁸⁶ Ellenben, ha tilos szerencsés befejezéssel zárni a tragédiát, akkor azt kell mondanunk, hogy sok ókori és számtalan későbbi tragédia vét ez ellen. – Én így gondolom: a tragikai cselekménynek telve kell lennie gyásszal és iszonyattal; alkalmasabb, ha a kimenetele is gyászos; és többnyire így is van. Szabad azonban nemcsak a nép kedvéért – aki jobban szeret a színházból örömmel visszatérni, mint félelemmel és szájalommal –; hanem a tragédia természetéből fakadóan is megváltoztatni a bonyodalom irányát, és a cselekménynek örömteli befejezést adni. Elegendő, ha a tragédia aggasztó, szomorú és gyászos dolgokkal foglalkozik; megjeleníti a veszedelmet és a főbb szereplők szerencsétlenségét, kieszközöl gyilkosságot, és a dráma legnagyobb részét kegyetlen dolgokkal tölti be: ez elég az együttérzéshez és a félelemhez. Elég, ahogyan mondtam, ha a tragédia arca gyászos és siralmas; a befejezése pedig egy fordulat révén örömteli, s ha nem is komikus, de mérsékelt vidám. Sok példa van erre a legjobb szerzőktől, melyek meggyőzőnek arról, hogy ez joggal lehetséges. Hiszen milyen Euripidésznél az *Elektra*, *Ión*, *Helené* és az *Oresztész*?³⁸⁷ Aiszkhülosznál az *Eumenidész*?³⁸⁸ Vagy másoknál más drámák? Haszontalan lenne **103** mind felsorolni. A kimenetelük szerencsés, de aggodalmasan várjuk; úgy, hogy a gyászos, kétes sorsfordulókban felismerjük a tragédiát. Mit gondoljak efelől? Az

³⁸¹ [William Shakespeare, *Othello, the Moor of Venice*, London, 1613 című drámájának férfi főhőse.]

³⁸² [François-Marie Arouet de Voltaire, *Alzire, ou les Américains*, Paris, 1736 című drámájának férfi főhőse.]

³⁸³ [François-Marie Arouet de Voltaire, *Zaire*, Paris, 1732 című drámájának férfi főhőse.]

³⁸⁴ [Arthur Murphy, *Zenobia*, London, 1768 című drámájának férfi főhőse.]

³⁸⁵ [Platón megjegyzései a tragédiáról: többek között *Phaedrus*, 116–118; *Gorgias*, 502; *Allam*, 3, 395a.]

³⁸⁶ [Arisztotelész említett szöveghelye és a τραγικωτάτος jelentése l. 272. jegyzet.]

³⁸⁷ [Euripidész említett drámái: *Elektra*, *Ión*, *Helené*, *Oresztész*.]

³⁸⁸ [Aiszkhülosz, *Eumenidész*.]

ilyen drámák talán jobban illenek a mi századunk szellemiségéhez. Mi ugyanis jobban viszsziadunk a kegyetlen jelenetektől, mint az ókoriak: köztudott, hogy gyilkosságban, vérben a durvább lélek és a csiszolatlanabb emberiség leli gyönyörét. Ezért akarják néhányan, akikkel én készséggel egyetértek, hogy legyünk óvatosak a félelem és az együttérzés felkor-bácsolásában: semmit ne vigyünk túlzásba. Nincs olyan indulata a léleknek, mely ne lehetne kártékony, ha egy bizonyos mértéket átlép. Az együttérzés elpuhulást, a félelem tehetetlenséget szülhet; az elpuhultság szétoldja a lélek eresztékeit, a tehetetlenség meggyengíti az elmét: így pedig elvész az ember szilárd ereje. Pedig ki nem tudná, hogy az ember értéke, ember mivolta nem a tűrésben, hanem a cselekvésben áll és jelenik meg? Az elpuhultak és tehetetlenek semmi nagyot nem hoznak létre sem a maguk, sem a köz javára: mind az elpuhultság, mind a tehetetlenség szálnalmas. Ki lenne, aki ezt mondaná: a félelem és a szálnalom maradjon meg, miután a tragédiának vége, és a néző távozott a nézőtérről? Mihelyt a színház bezár, szétfoszlik az illúzió: az ember felismeri, hogy mindaz, amit látott, a fantázia terméke volt. Éppúgy eltűnik a félelem és a szálnalom, mint az öröm; de a morális haszonnak meg kell maradnia. Ez pedig abban áll, hogy a vétkeket, melyek a bonyodalomtól való félelmet felélesztik, kerülni; az erényeket ellenben, melyek a bűn fölött diadalt aratnak, követni próbáljuk. Ez a mi törekvésünk mind a vétkek kerülésében, mind az erények követésében annál erősebb lesz, amennyivel hevesebb volt a félelem a bajban, az öröm a boldogságban; a nagyobb érzelmek ugyanis nagyobb és tartósabb nyomot hagynak a lélekben. – Tehát szabadsága van a tragédiának letörölni időnként a könnyeket, és nyugodtra váló arccal bocsájtani el minket a színházból. Így bennünk, nézőkben a szálnalmat és a félelmet **104** az öröm váltja fel, de a tragikai cselekmény emlékezete és érzete ezzel nem semmisül meg.

Harmadik fejezet. Az ókori görögök és rómaiak tragédiájáról

Első alfejezet. A görög tragédia

Ezen a helyen nem mellőzhetem ama igen híres férfiú, Francklin jeles értekezését,³⁸⁹ melyben a legkitűnőbb fejtegetést olvastam a tragédia eredetéről, a kórusról, a dalról, a felolvasásról, a zenéről, a színházról, a gépezetekről, a dekorációkról, a szereplőkről. Azt a művet azonban nem igazán buzgón ajánlom, amelyet igen jeles műveltséggel írt Pierre Brumoy jezsuita, még ha bűnömül is róják fel. A mű címe: *A görögök színházáról*.³⁹⁰ Amikor először kiadta, három kötetben jelent meg; majd hat részre osztotta, és újfent kinyomtatattatta. Az angolok rendkívüli kiválósága miatt saját nyelvükre lefordították, és igen tudós férfiak, Johnson, Sharpe, Grainger és Bourryeau saját kommentárjaikkal kibővítették.³⁹¹ Sokan vannak az emberek, kiváltképp a kritikusok között, akik a görögök tragédiáit más népek

³⁸⁹ [Thomas Francklin, *A Dissertation on Ancient Tragedy*, London, 1760.]

³⁹⁰ [Pierre Brumoy, *Le Theatre Des Grecs*, 1–3, Paris, 1730. Az említett másik, hatkötetes kiadás: Amsterdam, 1732.]

³⁹¹ [Pierre Brumoy, *The Greek Theatre of Father Brumoy. Translated by Mrs. Charlotte Lennox. The general preface written by John Boyle, Earl of Cork and Orrery; the „Discourse upon the Theatre of the Greeks,” the “Original of Tragedy” and the “Parallel of the Theatres” translated by him; the “Discourse on Greek Comedy” and the general*

más tragédiáival összevetették, és azokat mindenekfelett nagy és csodálatos ajánlásokkal kiemelték. Ha valaki tudni szeretné a nevüket, megjelölve megtalálja azoknál a szerzőknél és esztétáknál, akiket már említettem. Szókratész és Platón szigorú cenzorok voltak³⁹² a görög tragédiák vétkei kapcsán, mivel a színházakban a vétkek szerencsésebben érvényesültek az erényeknél, és majdnem mindig **105** a bűn győzött a jóság felett. Az ilyen és effajta vádjain egyeseknek nem nagyon fogunk megindulni, szem előtt tartva I. a dráma és a tragédia művészetének természetét és szabályait, II. az ókori költők tragédiáit, III. a görögök vallását, IV. e kor filozófiáját, V. közügyeit és VI. az erkölcsi szokásokat. – Ezeket, mint mondtam, ha figyelembe vesszük, a nagyobb hibák alól fel fogjuk oldozni az ókori tragédiaírókat. A drámai és tragikus költészet tanát eddig már alaposan kifejtettem. Hogy a görögök tragédiái milyenek? Meg merem erősíteni, hogy azok, amelyek fennmaradtak, az istenek vallásos tiszteletén, a kor filozófiáján, a kormányzati formán és az erkölcsi szokásokon alapulnak. Isteneiket nagynak és hatalmasnak mutatják be, hogy félelmet és tiszteletet keltse; igen gyászos bonyodalmakat mutatnak be, hogy nézőik lelkét és elméjét a hasonló szerencsétlenségekre, ha esetleg sorsuk úgy hozná, idejében figyelmeztetve felkészítsék, és azok hatását valamelyest, részben csökkentse: mert a sors nagyon is a középpontjában állt a filozófusaink tanainak. A közügyeket vagy az állam irányítását, mint szabad államban, demokratikusan intézték, és hogy ezt megerősítsék, a királyok kegyetlenségét, mérhetetlen bűneiket – melyek a legnagyobb hősökben is, mikor mások tanácsa és felvigyázása nélkül egyes egyedül magukra maradnak, nem ritkán felbukkannak –, gyakorta vitték színre. Mit mondjak az erkölcsi szokásokról, hacsak nem azt, hogy nyilvánvaló, hogy azokat az értelemhez és a becsülethez igazítani dicséretükre vált? Megindítva a számalomtól, megrettenve a félelemtől próbálták a vétkeket kerülni és az erényekre törekedni. Azokat kérdelem most itt, akik előtt nem ismeretlenek a görög tragédiák: mi olyan van ezekben, ami ellentmondana az erkölcsi jóságnak? Vagy inkább, nemde minden, ami a szemünk elé kerül, az észszerűség és a becsület elve alapján kerül oda, és az élet jobb megélésére sarkall? Egy dolgot szabadjon részleteiben érintenem: a mi tragédiáinkban nincs gyakoribb jelenség **106** a szerelemnél; a görögök úgy döntöttek, hogy egyetlen tragédiájukban sem kell engedni a szerelemnek. Sosem engedte színpadra Aiszkhülosz, egyszer Szophoklész, néhányszor Euripidész.³⁹³ De milyen óvatossággal engedte színre? Hogy legyen híján mindenfajta édeskedésnek és hízélgésnek; rettenettel és büntetést maga után vonva távozzék. Nekik teljesen világos volt: a szerelem ellágyítja a lelket, elvonja a nagy dolgoktól, megrontja az erkölcsöket, a közügyeket veszélybe sodorja. – Mindent, amit eddig elmondtam, leginkább magukban a tragédiákban tanácsos felfedezni; melyek száma valóban mérhetetlen volt, amire abból következtek, hogy azok, amelyeknek az emléke vagy egyes részletek révén, vagy a költők neve mentén máig fennmaradt, jóval ezer felett vannak: ez jól látszik Fabricius *Bibliotheca Graeca*-jában.³⁹⁴ Alig harminc van, mely éppen maradványként vészelte át a sorsát. Halljuk az ő alkotóik neveit.

conclusion translated by Samuel Johnson, Aristophanes' "Frogs" by Gregory Sharpe, Euripides' "Cyclops" by James Grainger, and the "Discourse upon the Cyclops" by John Bourryeau, London, 1759.]

³⁹² [Platón többek között a *Phaedrus*, 116–118; *Gorgias*, 502 szöveghelyeken Szókratész szájába adva, az *Allam*, 3, 395a szöveghelyen saját nevében tesz kritikai megjegyzéseket a korabeli tragédiákról.]

³⁹³ [Aiszkhülosz l. 32. jegyzet; Szophoklész l. 93. jegyzet; Euripidész l. 90. jegyzet. Szerdahely itt feltehetően Szophoklész *Trachiniai* című, és Euripidész *Medeia*, *Hippolitosz*, *Helené* című darabjaira gondol.]

³⁹⁴ [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, Hamburg, 1716 sorozata.]

Aiszhülosz³⁹⁵ a legjobb polgár és katona, a tragédia atyja abban az időben vált híressé, amikor Miltiadész³⁹⁶ és Themisztoklész,³⁹⁷ mint Püthagorasz követője.³⁹⁸ Először jobbfajta tragédiákat adott elő nagy és merész lelkülettel, fenségesen és súlyosan; de mivel a régi alacsonyrendű egyszerűséget minél jobban törekedett elhagyni, gyakorta egészen a vétségig fellengzőssé vált. Tragédiáinak tárgya kora szokása szerint egyszerű, egyetlen cselekmény szinte epizódok és körülményeskedés nélkül: rövid bonyodalom, kevés szereplő, úgy hiszem, azért, hogy a nézők lelkét együvé összpontosítsa, egyetlen ügyre irányítsa rá. Mindezt azonban igen bátor képzeletével és igen élénk szellemével, hihetetlen merészséggel annyira megemelte, hogy sem cselekmény, sem beszéd magasabbra emelkedni nem tudhat. Szereplői vagy jók, vagy rosszak, nagylelkűek, fenséges karakterrel. Mi lehetne nagyszabásúbb, mint Prométheusz³⁹⁹ és Eteoklész,⁴⁰⁰ még ha szentségtörők is? Rémületet, döbbenetet áraszt, és minden érzéket leigáz. Sok tragédiát adott ki; Suidas⁴⁰¹ kilencvenet mond, Fabricius⁴⁰² száz **107** fölöttit számol azon címek alapján, melyek mindmáig fennmaradtak. Azt mondja Ailianosz⁴⁰³ és Valerius Maximus,⁴⁰⁴ hogy úgy halt meg, hogy egy teknős esett a fejére. Lükurgosz,⁴⁰⁵ az athéniai híres szónoka akkorára tartotta őt, hogy gondoskodott róla, neki és Szophoklésznek emeljenek szobrot Athénben, és megparancsolta, hogy tragédiáikat köztáblákon őrizték meg. Az athéni polgárok engedélyezték a későbbi költőknek, hogy tragédiáikkal versenyre keljenek, és ilyen módon sokan nyertek koszorút, amennyiben az volt az ítélet, hogy műveik erényei feltűnőek.⁴⁰⁶ Aiszhülosznak csak hét győztes tragé-

³⁹⁵ [Aiszhülosz l. 32. jegyzet.]

³⁹⁶ [Miltiadész (Kr.e. 555/550–489) athéni politikus, a marathoni győztes hadvezér, khersonészoszi türannosz.]

³⁹⁷ [Themisztoklész (Kr.e. 525–460) athéni politikus, hadvezér.]

³⁹⁸ [Szamoszi Püthagorasz (Kr.e. 570 körül–495) matematikus, a püthagoreus filozófiai iskola névadó alapítója.]

³⁹⁹ [Prométheusz l. 302. jegyzet.]

⁴⁰⁰ [Eteoklész l. 108. jegyzet.]

⁴⁰¹ [Szuda-lexikon, 10. századi szótárszerű bizánci lexikon – *Suidae Lexicon, Graece & Latine*, 1–2, Cantabrigiae, 1705.]

⁴⁰² [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, Hamburg, 1716 sorozata.]

⁴⁰³ [Ailianosz / Aelianus Claudinus, *Ailianou peri zōōn idiotētos / Aeliani De natura animalium*, London, 1744, 402.]

⁴⁰⁴ [Valerius Maximus, *Priscorum exemplorum libri novem*, Venetiis, 1508, 203.]

⁴⁰⁵ [Athéni Lükurgosz (Kr.e. 390–324) a tíz attikai szónok egyike. Az életéről szóló legfontosabb forrás a Pszeudo-Plutarkhosznak tulajdonított, gyakran a *Moralia* függelékeként kiadott *Vitae decem oratorium*.]

⁴⁰⁶ Mindezekről érdemes megnézni: Arisztotelész, Cicero, Pauszanasz, Quintilianus, Athenaios, Gellius, Horatius, Philosztratosz, Plutarkhosz, Lukianosz, Phrünikhosz, Giglio Giraldu, Batteux, Sulzer stb. [Az Aiszhüloszról felsorolt források: Arisztotelész, *Poëtika*; Marcus Tullius Cicero, *Tusculanae disputationes*, 2, 23; Pauszanasz, *Veteris Graeciae descriptio*, 1–2 és 9; Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones Oratoriae*, 10, 1, 65; Naukratiszi Athenaios, *Deiphnosophistarum libri quindecim*, 1 és 11; Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 13, 19 és 17, 21; Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 278–280; Philosztratosz, *Historia de vita Apollonii*, 6; Plutarkhosz, *Párbuzamos életrajzok – Démoszthenész, Kilón* (illetve: Pszeudo-Plutarkhosz, *Moralia*); Szamosz zatai Lukianosz, *Demosthenis Encomium*; Phrünikhosz, *Epitomae dictionum Atticarum Libri Tres*; Giglio Gregorio Giraldu / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, 734–735; Charles Batteux, *Principes de la littérature*, Paris, Göttingen, 1764, 3, 110–112; Johann Georg Sulzer, *Allgemeine Theorie der schönen Künste*, 1, Leipzig, 1773, 23–26.]

diája maradt fenn. I. *Megkötözött Prométheusz*, akit villám sújtott.⁴⁰⁷ II. *Heten Théba ellen*, vagyis az Eteoklész és Polüneikész közötti testvérháború; erőtlő duzzadó darab.⁴⁰⁸ III. *Perzsák*, vagyis a Szalamisznál aratott győzelem.⁴⁰⁹ IV. *Agamemnón*, pontosabban az ő meggyilkolása.⁴¹⁰ V. *Áldozatvivők*, akiket Agamemnón temetésére küldtek.⁴¹¹ VI. *Eumeniszek*, akik Oresztészt üldözték az atyagyilkosság miatt.⁴¹² VII. *Óltalomkeresők*, vagyis a Danaidák, akik könyörögnék az isteneknek, hogy atyjuk elméjét más irányba fordítsák.⁴¹³ 108

⁴⁰⁷ J. A. Starck Aiszkhüloszról és elsősorban a *Megláncolt Prométheusz* című tragédiájáról, Göttingen, 1763; és Jer. N. Eyring a tragikái chrestomathiában ugyanott, ugyanakkor. [Aiszkhülosz, *Prometheus Desmotes*, az említett értelmezések: Johann August von Starck, *Ioannis Augusti Starckii Societati Reg. Tevt. Goett. Adscripti De Aeschilo Et Eius Imprimis Tragoedia, Quae Prometheus Vincit vs Inscripta Est Libellus*, Göttingen, 1763; *Aischylu Tragoedia, Prometheus Desmotes*, ed. Jeremias Nicolaus Eyring, Johann Matthias Gesner, Göttingen, 1762.]

⁴⁰⁸ [Aiszkhülosz, *Hepta epi Thebas*.]

⁴⁰⁹ Kifejezetten erre vonatkozó kommentárokat ld. Tom. XXIX. Commentariorum Acad. Inscript., Burigny. [Aiszkhülosz, *Persai*. Szalamiszi győzelem: a görög hajóhad győzelme a perzsák felett Kr.e. 480-ban, a szalamiszi tengerszorosban. Hivatkozott szakirodalom: Jean Lévesque de Burigny, *Réflexions sur la Tragédie d'Eschyle intitulée Les Perses*, Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et belles-lettres, 29 (1760), 58–63.]

⁴¹⁰ Sallier apát jegyzetekkel magyarázta, Tom. XX. ugyanazon kommentáriusban. [Aiszkhülosz, *Agamemnon*, az említett értekezés másik kötetben található: Claude Sallier, *Éclaircissements sur la tragédie d'Agamemnon par Eschyle*, Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et belles-lettres, 8 (1735), 224–242.]

⁴¹¹ Χοή áldozat, áldozati ajándék – a χεω kiöntők. [A meggyilkolt Agamemnón sírjánál áldozatot bemutató szereplőkre utal. [Aiszkhülosz, *Choéphoroi*. χοή ógör. 'italáldozat'; χεω ógör. 'kiönt, szétterjeszt'; ebből a két elemből áll össze a dráma címe (Χοηφόροι).]

⁴¹² A kórus 50 fúriából áll. Ezt már említettem. [Aiszkhülosz, *Eumenides*.]

⁴¹³ [Aiszkhülosz, *Hiketidesz*.] Ezen tragédiák kiadását a neves Stanley készítette el, Londonban, 1663-ban kiadta jó kommentárral; ugyanazt Hágában felújítva publikálta John. Corn. Pauw 1748-ban. [Aischylu *Tragödiæ Epta*, ed. Thomas Stanley, London, 1663; *Aeschyli Tragoediæ Superstites, Graeca In Eas Scholia, Et Deperditarum Fragment, Cum Versione Latina Et Commentario Thomæ Stanleii; Et Notis F. Robortelli, A. Turnebi, H. Stephani Et G. Canteri. Curante Joanne Cornelio De Pauw, Cujus Notæ Accedunt*, ed. Thomas Stanley, Johannes Cornelis de Pauw, Francesco Robortello, Adrien Turnèbe, Henri Estienne, Willem Canter, Haga, 1745.] A neves Abresch Aiszkhüloszhoz írt megjegyzéseket két kötetben 1753-ban. [Friedrich Ludwig Abresch, *Animadversionum ad Aeschylum libri duo. Accedunt adnotationes ad quaedam loca N. Testamenti, Medioburg, 1743*.] Nem szükséges itt mindet felsorolni. Christian. Gottf. Schütz, a jénai akadémiaán a retorika és poétika professzora készíti a legújabb kiadást kommentárokkal és variáns olvasatokkal négy kötetben. Az első 1782-ben jött ki, melyben a *Megláncolt Prométheusz*, *Heten Théba ellen* szerepel. [Aeschyli *Tragoedias Quae Supersunt ac Deperditarum Fragmenta Commentarius, Vol. 1. In Prometheus Vincitum et Septem Adversus Thebas*, ed. Christian Gottfried Schütz, Halae, 1782; *Aeschyli Tragoedias Quae Supersunt ac Deperditarum Fragmenta Commentarius, Vol. 2. In Persas Et Agamemnonem*, ed. id., ibid., 1783; *Aeschyli Tragoedias Quae Supersunt ac Deperditarum Fragmenta, Vol. 3. Choephorae, Eumenides, Supplices*, ed. id., ibid., 1794; *Aeschyli Tragoedias Quae Supersunt ac Deperditarum Fragmenta Commentarius, Vol. 4. Scholia Graeca in Septem Aeschyli, Quae Exstant, Tragoedias*, ed. id., ibid., 1821; *Aeschyli Tragoedias Quae Supersunt ac Deperditarum Fragmenta, Vol. 5., Fragmenta Deperditorum Dramatum cum Virorum Doctorum Annotationibus*, ed. id., ibid., 1821.] A helmstadti műveltek köre (Annal. Litter. 1783. augusztusi számában) nem kételkednek abban, hogy ezen kiadás elfoglalja a helyet és meg is fogja őrizni örökké a legkiválóbb, és legnagyobb hatású kiadások között, melyekkel korunk az antik szerzőket megtisztelt, melyek tekintetében elsősorban a németek érdemelnek dicséretet, bizonyos értelemben elől járnak. Mert nemcsak azt végzi el eme igen tudós férfiú, hogy mások legjobb megfigyeléseit mintegy egységes kincstárba, közhasználatra egybegyűjti, hanem számtalan más kiadók által elhanyagolt, vagy szerencsétlen módon kezelt szöveghelyet szelleme kincseivel megvilágosít. [Annales Litterarii, Helmstad, 1783: 8. A kötetről hasonlóan pozitív recenzió: Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen, 1783: 1, 957–962.]

Szophoklész,⁴¹⁴ az isteni költő előbb született, mint Euripidész, de ugyanabban az időszakban élte le életét,⁴¹⁵ Szókratésznél tizenhét évvel volt idősebb, de ugyanannyira bölcs, mint ő,⁴¹⁶ és attikai származású. Ambár szerény családból jött, mégis bekerülvén a köztársaság hivatalába, annak élére jutott, mint békében és háborúban irányító sztratégosz, Periklészszel⁴¹⁷ együtt.⁴¹⁸ Késő öregkoráig írt tragédiákat, és Fabricius⁴¹⁹ tanúsága szerint több mint százhetvenet adott ki. Mily csodálatos termékenység! Huszonnégyezer győzött a tragédiák versenyén; ebből hét maradt meg. I. *Aiasz*, a telamóni, miután elvesztette a pert, melyet Odüsszeusszal folytatott Akhilleusz fegyvereiért, annyira megzavarodott lelkében, hogy őrjöngeni kezdett, és a nyájakra, csordákra rontott kegyetlen vérengzőn, azt hívén, az a görögök serege. Visszanyervén elméje egészségét, szégyenében megölte magát: ez egy igen esztétikus, azaz érzékekre ható cselekmény.⁴²⁰ II. *Elektra* ugyanazt a tárgyat viszi színre, amit az *Áldozatvivők* Aiszkhülosznál, de ez jobb tragédia.⁴²¹ III. *Antigoné*, hogy bátyja, Polüneikész holttestét eltemethesse, halálra ítélve felköti magát, megelőzve a büntetést, és jegyese, Kreón fia, Haimon ledöfi magát.⁴²² IV. *Oidipusz király*, miután felismerte, hogy apagyilkosságot követett el, a hallatlan bűn miatt szemeit kiszúrja és elhagyja királyságát.⁴²³ Ezt Seneca 109 és Dryden imitálta.⁴²⁴ V. *Oidipusz Kolónoszban száműzöttként* hal meg.⁴²⁵ Kolónosz⁴²⁶ egy attikai város, amelyről az egyik athéni népcsoport kapta a nevét. Méltó az emlékezetre, amit Cicero beszél el.⁴²⁷ E történet felosztását a görögök igen csodálták, és bámulatosnak akarták látni. Voltaire ugyanezt a történetet vitte színre.⁴²⁸ VI. *Philoktétész* Lémnoszon él elhagyatottan, és gyógyíthatatlan fájdalommal szánandó módon küszködve.

⁴¹⁴ [Szophoklész 1. 93. jegyzet.]

⁴¹⁵ Amikor Aulus Torquatus a saját fiát, mivel a rendelet ellenére az ellenséggel – győztesen – megütközött, bárdal kivégeztette, mondja Gellius. [Euripidész 1. 90. jegyzet. Aulus Manlius Torquatus Atticus (?–Kr.e. 216) római politikus. Fia kivégzéséről. Titus Livius, *Ab Urbe condita*, 7, 7–9 és 10.; Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 1, 13, 7.]

⁴¹⁶ Mert ő maga is, és Euripidész Apollón szájjával szólván bölcssek voltak, mondta Órigenész Celsus elleni beszédében. [Órigenész, *Contra Celsum*, 7, 6. Órigenész egyébként itt a *Suidae Lexicon* „szophósz” címszavát idézi.]

⁴¹⁷ [Periklész (Kr.e. 495–429) athéni államférfi és hadvezér, azaz sztratégosz. Ez a mai „tábornok” rangfokozatnak felel meg, a legmagasabb szárazföldi katonai rang.]

⁴¹⁸ Cicero Lib. I. Off. N. 40., és mások is említik. [Marcus Tullius Cicero, *De Officiis*, 1, 144.]

⁴¹⁹ [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, 3, Hamburg, 1716, 173, 180, 220, 380.]

⁴²⁰ [Szophoklész, *Aiasz*. Aiaszról és vitája Odüsszeusszal Akhilleusz fegyvereiért 1. 109. jegyzet.]

⁴²¹ [Szophoklész, *Elektra*, 1. 362. jegyzet.]

⁴²² [Szophoklész, *Antigoné*. Antigoné, Polüneikész, Kreón és Haimón 1. 93. jegyzet.]

⁴²³ [Szophoklész, *Oidipusz türannosz*, 1. 179. jegyzet.]

⁴²⁴ [Lucius Annaeus Seneca, *Oedipus*; John Dryden, Nathaniel Lee, *Oedipus: A Tragedy*, London, 1679.]

⁴²⁵ [Szophoklész, *Oidipous epi Kolónoi*.]

⁴²⁶ [Kolónosz: ókori attikai város Athéntól Északra, Szophoklész szülővárosa, ma Athén egyik kerülete.]

⁴²⁷ Szophoklész, mikor tanulmányai miatt úgy tűnt, hogy családi ügyeit elhanyagolja, a fiai törvény elé idézték, hogy amint a mi szokásaink szerint a család dolgait rosszul intéző atyákat a vagyontól el szokták tiltani, úgy őt, mintegy eszementet, a család ügyeitől tiltsák el a bírák. Akkor, azt mondják, az öreg azt a történetet, ami a keze ügyében volt, és hamarosan le is írta, az *Oidipusz Kolónoszban* felolvasta a bíráknak, és megkérdezte, hogy vajon ez egy eszement ember művének látszik-e. A felolvasás után a bírák feloldozták a vád alól. Lib. De Senect. n. 7. [Marcus Tullius Cicero, *Cati Maior de senectute*, 7, 22.] Apuleius hozzáteszi apológiájának első beszédében, hogy valamennyi bíró felismerte, mekkora költő áll előttük, őt kiemelkedő dicséretekkel magasztalták, és nem sok híja volt, hogy a vádlóit vádolják eszementséggel. [Lucius Apuleius, *Apologia*.]

⁴²⁸ [François-Marie Arouet de Voltaire, *Cedipe. Tragédie*, Paris, 1718.]

A történet egyszerű és ἡθικόν,⁴²⁹ nem a cselekmény és a szereplők, hanem az érzelmek tekintetében változatos.⁴³⁰ VII. *Trakhiszi nők*, a címet a Trakhiszban élő nőkről kapta, belőlük áll a kórus, akik Trakhisz (Τραχίς) városából valók, melyet az Oeta hegynél Phthiotiszban⁴³¹ Héraklész alapított, és nevét a hely zordonságáról kapta. Itt zajlik Héraklész őrjöngése és apoteózisa. Felöltve ugyanis a ruhát, melyet Nesszosz kentaur vérével itattak át, élve égett el a halandó része. Zeusz kierőszakolja leszármazottja halhatatlanságát.⁴³² Seneca *Hercules az Oeta hegyén* drámája ugyanerről szól.⁴³³ Szophoklész tragédiái éppúgy kánont teremtettek, mint egykor Polükleitosz szobrai.⁴³⁴ A cselekmény, a felosztás, **110** a szereplők, az erkölcsök, a karakterek, a nézetek és minden más is a legtökéletesebb benne. Az *Elektra* és az *Antigoné* a görögök véleménye szerint a legfőbb győztes; az *Antigoné* miatt kapta meg Szamosz⁴³⁵ prefektúráját. Halála kapcsán eltérőek a feljegyzések; Valerius Maximus⁴³⁶ és Plinius⁴³⁷ azt mondja, hogy miután fogadta a győzelmi hírvivőt, összeesett; ez ugyanis a tragédiák versenyében aratott győzelem volt. Lukianosz⁴³⁸ és Szótheadész⁴³⁹ úgy adja elő, hogy egy szőlőszemtől fulladt meg életének kilencvenötödik évében, hat évvel Euripidész után. Egyébként vannak mások, akik azt feltételezik, hogy hosszabb életű volt.⁴⁴⁰

⁴²⁹ [ἡθικὸς ógör. 'morális, erkölcsi vonatkozású'.]

⁴³⁰ [Szophoklész, *Philoktétesz*.]

⁴³¹ [Trakhisz: ógörög polisz és a körülötte elterülő régió neve, Delhpitől északra. Ma a görögországi Herakleia település és környéke. Phthiotisz: régió Közép-Görögországban, ma a fővárosa Lamnia. Oeta hegye: a Pindus-hegység délkeleti része Közép-Görögországban, ma nemzeti park.]

⁴³² [Szophoklész, *Trakhinai*. Héraklész, Nesszosz kapcsán l. 141. jegyzet.]

⁴³³ [Lucius Annaeus Seneca, *Hercules Oetaeus*.] Felsoroljam-e ezen tragédiák kiadásait? Valamennyit együtt kiadta Henri Estienne, Joachim Camerarius, Robert Adams, Thomas Johnson; sokan mások több más nyelvre is lefordították, vagy egyenként közzétették. Ha ilyen jegyzeteket csatolnék, nagyon hosszú lennék; márpedig ez nem áll szándékomban. [A felsorolt kiadások: *Henr. Stephani annotationes in Sophodem et Euripidem seorsum excusae*, ed. Henri Estienne / Henricus Stephanus, s.l., 1568; *Sophokleus Tragodiai Hepta Sophoclis Tragoediae Septem cum commentarijs interpretationum argumenti Thebaidos Fabularum Sophoclis, authore Ioachimo Camerario Qu. iam recens natis atq; aeditis*, ed. Joachim Camerarius, Hagenau, 1534; *The Tragedies of Sophocles translated from the Greek; with notes, historical, moral and critical. To which is prefix'd a preface, containing a defence of tragick poetry*. By G. Adams, ed. George Adams, London, 1729; *Hai tou Sophokleous tragodiai hepta. Sophoclis tragoediae septem: nova versione donatae scholiisque veteribus illustratae; accedunt notae perpetuae, et variae lectiones, opera Thomae Johnson, A.M.*, ed. Thomas Johnson, Etonae, 1775.] A görögökről Fabricius *Bibl. Gr.* megnézhető: ennél jobbat magam sem tudnék írni. [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, 3, Hamburg, 1716, 173, 180, 220, 380.] Johann Christo. Fried. Schulz *Bibliotheca Litteraturae Graecae* igen hasznos kézikönyv. [Johann Christoph Friedrich Schulz, *Bibliothek der griechischen Literatur zum akademischen Gebrauch*, Giessen, 1772.]

⁴³⁴ [Polükleitosz (Kr.e. 5. sz.) athéni szobrász, legismertebb alkotásai: *Doryphoros*, *Discophoros*.]

⁴³⁵ [Szamosz: sziget az Égei-tenger keleti részén, a mai Görögország területén. Szophoklész a szamoszi háborúban Periklész mellett sztratégósként vett részt.]

⁴³⁶ [Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, 8, 7.]

⁴³⁷ [Caius Plinius Secundus, *Historiae Mundi libri triginta*, 7, 53.]

⁴³⁸ [Szamosz zatai Lukianosz (az újabb kutatások szerint: Pseudo-Lukianos), *Macrobii*, 62, 24.]

⁴³⁹ [Szótheadész (Kr.e. 3. sz.) ógörög költő. Szophoklész haláláról Joannes Stobaeus, *Anthologion*, 4, 34, 8 szöveghelyen megőrzött fragmentumai tudósítanak.]

⁴⁴⁰ A szerzők neveit, akiknek tekintélyére e tárgyban támaszkodtam, szándékosan nem adom meg: így szoktam tenni. Sok dologról kell szólnom, félek, nehogy túlzásba essek, nem szükséges ezt leírni, semmit sem írok le ok nélkül.

Euripidész⁴⁴¹ nemes szülőktől származott, és mikor Szalamisz⁴⁴² szigetén Anaxagorasz⁴⁴³ meghallotta, követni kezdte a filozófusokat egy ideig, innen fakad, úgy tűnik, hogy szentenciózusan beszél. Szókratésznek⁴⁴⁴ különösen kedves volt; kemény erkölcsű, és, ahogyan a görögök mondták, μισογέλως.⁴⁴⁵ Körülbelül 122 tragédiát adott ki, legalábbis amiről tudunk: először elegyítette a cselekményt a mesék alapelveivel. Csak tizenötször győzött a bírák igazságtalansága miatt. Fennmaradtak: I. *Hekabé*, akinek el kellett viselni, hogy lányát, Polüxenát feláldozzák Akhilleusz sírján, megbosszulja fia, Polüdórosz meggyilkolását, és a hitszegő Polümésztorinak, Thrákia királyának a szemeit kivájja, fiát megöli, és saját gyermekei holttestét eltemeti.⁴⁴⁶ Megírta ezt Seneca is a *Trójaiakban*,⁴⁴⁷ és Châteaubrun,⁴⁴⁸ Lodovico Dolce is.⁴⁴⁹ II. *Oresztész*, akit a fúriák üldöznek (ezt Aiszkhülosz érzékletesebben vitte színre), és halálra ítélik, egy szerencsés fordulat révén megtisztul a gyilkosság bűnétől, és Hermionét, Ménelaosz lányát, Püladész pedig Elektrát, Oresztész nővérét feleségül veszi.⁴⁵⁰ Voltaire is kiadott egy *Órjöngő Orestest*.⁴⁵¹ III. *Főníciai nők* – e tragédia címét a nők karáról **111** kapta, és a thébai háborút⁴⁵² mutatja be; egyesek véleménye szerint elsőként. Seneca követte.⁴⁵³ IV. *Medea* – ezen híres büntettet elkövető nő tetszett Senecának,⁴⁵⁴ Corneille-nek⁴⁵⁵ és Dolcenek⁴⁵⁶ is. Mikor Iason szegényt hoz rá, mielőtt Korinthoszba kellene távoznia, a hűtlen Iászón jegyesét, Glaukét és annak atyját, Kreónt mérgezett ruhával és koronával elemészti, két kis gyermekét megöli, és fellépve egy szárnyas sárkányok húzta kocsira, Athénba repül új jegyeséhez, Aigeuszhoz.⁴⁵⁷ V. *Hüppolitosz* Phaidra zabolátlanságáról szól. Színre vitte Seneca⁴⁵⁹ és Racine⁴⁶⁰ is. VI. *Alkésztisz*, aki férje helyett hal meg, de Héraklész feléleszti.⁴⁶¹ Leone Allacci

⁴⁴¹ [Euripidész l. 90. jegyzet.]

⁴⁴² [Szalamisz szigete: a Szaróni-öbölben, Athéntól 2 km-re található, ma Görögországhoz tartozó sziget.]

⁴⁴³ [Klazomenai Anaxagorasz (Kr.e. 500/497–427) preszokratikus filozófus.]

⁴⁴⁴ [Szókratész (Kr.e. 469–399) ógörög filozófus.]

⁴⁴⁵ [μισογέλως ógör. 'aki a nevetést gyűlöli'.]

⁴⁴⁶ [Euripidész, *Hekabé*, Hekabé, Polüxéna, Polüdórosz, Polümésztor l. 110. jegyzet.]

⁴⁴⁷ [Lucius Annaeus Seneca, *Troades*.]

⁴⁴⁸ [Jean-Baptiste Vivien de Châteaubrun, *Les Troyennes*, Paris, 1751.]

⁴⁴⁹ [Lodovico Dolce, *La Hecuba*, Venetiae, 1543.]

⁴⁵⁰ [Euripidész, *Oresztész*; Aiszkhülosz, *Eumenides*. Oresztész, Püladész, Elektra l. 314., 331. és 373. jegyzet. Hermióne a görög mitológiában Ménelaosz és Helené lánya, előbb Neoptolemosz, majd annak halála után Oresztész felesége.]

⁴⁵¹ [François-Marie Arouet de Voltaire, *Oreste*, Paris, 1750.]

⁴⁵² [Euripidész, *Phoinissai*. A thébai háborúról l. 108. jegyzet.]

⁴⁵³ [Lucius Annaeus Seneca, *Phoenissae*.]

⁴⁵⁴ [Euripidész, *Medeia*. Lucius Annaeus Seneca, *Medea*.]

⁴⁵⁵ [Pierre Corneille, *Médée*, Paris, 1639.]

⁴⁵⁶ [Lodovico Dolce, *La Medea tragedia di M. Lodouico Dolce*, Vinegia, 1557.]

⁴⁵⁷ [Medeia, Jászón l. 140. és 318. jegyzet. Kreón a görög mitológiában Korinthosz királya, lánya, Kreúza (latinul: Glauca) kedvéért hagyja el Jászón Médeiát. Médeia mérgezett, égető ruhával áll rajta bosszút, apja, aki menteni próbálja, hasonló véget ér. Aigeusz athéni király, Pandión király fia, Thészeusz apja. Feleségül veszi Médeiát, de mikor az meg akarja mérgezni a saját lányától született fiát, Thészeuszt, közös gyermekükkel együtt elüti őt.]

⁴⁵⁸ [Euripidész, *Hippolitosz*, l. 317. jegyzet.]

⁴⁵⁹ [Lucius Annaeus Seneca, *Phaedra*.]

⁴⁶⁰ [Jean Racine, *Phédre*, Paris, 1678.]

⁴⁶¹ [Euripidész, *Alkésztisz*, l. 138. jegyzet.]

*Dramaturgiájában*⁴⁶² négy zenedráma szerepel Alkésztiszről, és két tragédia.⁴⁶³ Ugyanezt a tárgyat felelevenítette Wieland, és 1773-ban, Lipcsében adta ki.⁴⁶⁴ A másik mű Raniero Calzabigié, amit C. Gluck zenésített meg.⁴⁶⁵ VII. *Andromakhé* Hektór halála után Pürrhosz felesége lesz,⁴⁶⁶ amit Racine is színre vitt.⁴⁶⁷ Pürrhosz pedig Oresztész kezétől esik el.⁴⁶⁸ Vergilius az egész történetet röviden, de nagyon jól előadja az *Aeneis* harmadik énekében.⁴⁶⁹ VIII. *Az esdeklők* a hét vezér édesanyja, akik Thébánál estek; kérélik az athéni Thészeuszt, hogy a halottak testét Kreóntól és a thébaiaktól szerezze vissza, és temettesse el hazájuk földjén.⁴⁷⁰ IX. *Iphigeneia Auliszban* – ezt másutt már elmeséltem;⁴⁷¹ atyja feláldozni készült őt: Racine⁴⁷² és Martello⁴⁷³ darabjaival vetheted össze. X. *Iphigeneia Tauriszban*, melyről az általános költészet-tanban szóltam.⁴⁷⁴ Ugyanezen anyagot dolgozta fel Guimond de La Touche,⁴⁷⁵ Rucellai⁴⁷⁶ *Orestes* cím alatt, és Martello.⁴⁷⁷ XI. *Rhészosz* thrák király, akit Trójánál Diomédész és Odüsszeusz ölt meg.⁴⁷⁸ Efelől nagy vita van, hogy tudniillik a *Rhészosz* nem Euripidész darabja, nem

⁴⁶² [Leone Allacci, *Drammaturgia divisa in sette indici*, Roma, 1666.]

⁴⁶³ [Alkésztisz-feldolgozások: Jean-Baptiste Lully, *Alceste, ou le Triomphe d'Hercule*, opera, 1674; George Friedrich Händel, *Alceste*, opera, 1750; Christoph Willibald Gluck, *Alceste*, opera, 1767; Anton Schweitzer, *Alceste*, opera, 1773; Alexandre Hardy, *Alceste ou la Fidelité*, 1602; Joseph de Lagrange-Chancel, *Alceste*, 1704. Allacci kötetének Venezia, 1755-ös kiadásában az alábbi feldolgozások szerepelnek: Girolamo Bartoli, *Alceste. Tragedia*, Genova, 1593; Vittoria de Medici, *Alceste. Melodramma*, Ancona, 1647; Antonio Draghi, *Alceste. Drama per Musica*, Vienna, 1699; Francesco Gonzaga, *Alceste. Tragedia in cinque atti*, Roma, 1715; Bartolomeo Zavatta, *Alceste, o fia L'amor sincero. Tragedia musicale*, Torino, 1665; Pier Jacopo Martello Bolognese, *Alceste. Tragedia*, Roma, 1715.]

⁴⁶⁴ [Christoph Martin Wieland írta a librettóját Anton Schweitzer *Alceste* című operájának, melyet 1773-ban Weimarban mutattak be.]

⁴⁶⁵ [Raniero Calzabigi írta a librettóját Christoph Willibald Gluck *Alceste* című operájának, melyet 1767-ben Bécsben mutattak be.]

⁴⁶⁶ [Euripidész, *Andromakhé*, l. 313. jegyzet. Pürrhosz, más néven Neoptolemosz, Akhilleusz fia.]

⁴⁶⁷ [Jean Racine, *Andromaque. Tragedie*, Paris, 1668.]

⁴⁶⁸ [Jean Racine előző jegyzetben említett tragédiájában Oresztész, Agamemnón fia Hermiónéba, Ménelaosz lányába szerelmes, aki viszont Pürrhoszt szereti. Pürrhosz azonban Andromakhéba szerelmes, aki még mindig megölte férjét, Hektórt siratja. Oresztész emberei megölik Pürrhoszt, Hermióné pedig öngyilkos lesz.]

⁴⁶⁹ [Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, 3, 294–355.]

⁴⁷⁰ [Euripidész, *Hiketidész*. A thébai mondanakör szerint Oidipusz távozása után két fia, Eteoklész és Polüneikész között trónviszály tör ki, melynek lezárása az, hogy az utóbbi megostromolja az előbbi által uralt Thébát, s az ostromban nemcsak ők, hanem a hét, Polüneikészt segítő argív vezért is elesik. Thébában Kreón veszi át a hatalmat, és az argív vezérek édesanyjai az athéni királyt, Thészeuszt kérélik, hogy segítsen visszakapniuk fiaik Kreón parancsára temetetlenül maradt holttestét.]

⁴⁷¹ [Euripidész, *Iphigeneia en Aulidi*, l. 104. jegyzet.]

⁴⁷² [Jean Racine, *Iphigénie*, Paris, 1674.]

⁴⁷³ [Pier Jacopo Martello, *L'Ifigenia in Tauris*, Rome, 1709.]

⁴⁷⁴ [Euripidész, *Iphigeneia en Taurois*, l. 104. jegyzet. Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis*, Buda, 1783, 81, 95.]

⁴⁷⁵ [Claude Guimond de La Touche, *Iphigénie en Tauride*, Paris, 1758.]

⁴⁷⁶ [Giovanni di Bernardo Rucellai, *L'Oreste*, Rome, 1726.]

⁴⁷⁷ [Pier Jacopo Martello, *L'Ifigenia in Tauris*, Rome, 1709.]

⁴⁷⁸ [Euripidész, *Rhésos*. Rhészosz a görög mitológia szerint thrák király, Sztrümón folyóisten fia, akit Diomédész ölt meg, amikor fehér lovaival az ostromolt trójaiak segítségére született. Mivel egy jóslat szerint, ha lovai isznak a Szkamandrosz vizéből, Trója bevehetetlen lesz, Odüsszeusz még idejekorán elhajtotta azokat.]

kevesen azonban úgy vélik, ezt adta ki elsőnek. Hardion⁴⁷⁹ és Valkenaer⁴⁸⁰ próbáltak emellett érvelni. Legújabbban ebben a tárgyban adott ki művet Christian Daniel Beck az *Exercitatio Critica*-ban, Lipcsében, 1781-ben.⁴⁸¹ **112 Rhészosz megölése**⁴⁸² nem alkalmas tárgy görög tragédiához, az egész történet ökonómiája hibás, az első rész nem függ össze a másodikkal: úgy hinnéd, kettős cselekménye van. Sok dolog nevetséges, sok pedig idegenszerű benne; és ami kitalált részlet, az a valóság törvényeinek ellentmond. XII. *Trójai nők*, ami Hekabé veszedelmét mutatja be, aki Trója elfoglalása és gyermekei elvesztése után Odüsszeusz rabszolgája lesz.⁴⁸³ XIII. *Bakkhánsok*, ami Pentheusz története, aki nem akarván áldozatot bemutatni Bacchusnak, anyja és annak nővérei által szerteszaggattatik.⁴⁸⁴ XIV. *Küklópsz*, azaz Polüphemosz, akit ellensége, Odüsszeusz és a szatírok kara megvakít. Homérosz ötlete.⁴⁸⁵ XV. *Herakleidák*, Hercules utódai, akik Athénban lelnek menedékre, és megfeszített erővel követeli kiadatásukat Eurüsztheusz. Egy Makaria nevű szűz a legnemesebb közülük, aki ért a jósláshoz, és Déméter áldozata lesz, így övét és az athéniaikat is megszabadítja a veszedelemtől.⁴⁸⁶ XVI. *Helené*, akit Menelaosz, Trójából visszatérve, Egyiptomból kap vissza.⁴⁸⁷ XVII. *Jón*.⁴⁸⁸ XVIII. *Az őrvölgő Héraklész* saját fiait is megöli, mint Senecánál.⁴⁸⁹ XIX. *Elektra*, lásd fentebb Szophoklésznel.⁴⁹⁰ Nincs meg a bázeli 1537-es görög kiadásban,⁴⁹¹ sem az 1558-as latinban.⁴⁹² A firenzei Pietro Vettori adta ki 1545-ben görögből.⁴⁹³ Gozzi gróf kelt e tárgyban vele versenyre.⁴⁹⁴ XX. *Danaé*,

⁴⁷⁹ [Jacques Hardion, *Nouvelle histoire poétique, et deux traités abrégés*, Paris, 1751, 442–443.]

⁴⁸⁰ [Isaac Valkenaer, *Opuscula philologica critica oratoria, nunc primum conjunctim edita*, Leipzig, 1808–1809, 2, 266.]

⁴⁸¹ [Christian Daniel Beck, *Exercitatio Critica De Rheso Suppositio Euripidis Dramate*, Leipzig, 1780.]

⁴⁸² [Vö. 478. jegyzet.]

⁴⁸³ [Euripidész, *Tróiaides*. Hekabé l. 110. jegyzet.]

⁴⁸⁴ [Euripidész, *Bakkhai*. Pentheusz a görög mitológiában thébai király, Kadmosz unokája, aki tiltotta Dionüszosz kultuszát nagyapja és az isten külön figyelemztetése ellenére. Dionüszosz bakkhánsnői, köztük anyja és húgai oroszlánnak nézték és szétmarcangolták.]

⁴⁸⁵ [Euripidész, *Küklópsz*. Polüphemosz a görög mitológiában küklópsz, azaz egyszemű óriás, Poszeidón fia. Odüsszeusz Trójából hazatérve társaival együtt a fogságába esik, leitatja, majd égő megvakítja, és a juhok szőrébe kapaszkodva társaival megszökik. Vö. Homérosz, *Odüsszeia*, 3.]

⁴⁸⁶ [Euripidész, *Herakleidai*. Makária a görög mitológia szerint Héraklész egyik leánya, aki egy jóslatalapján vállalja, hogy Perszephónénak feláldozzák, a többiek megmentése érdekében. Eurüsztheusz tirünszi király, ő adja ki Héraklésznak a híres 12 mitikus feladatát, eközben a hērōsz részéről több sérelem is érte, amiért gyermekein akart bosszút állni. Halálát Athén ostromában lelte.]

⁴⁸⁷ [Euripidész, *Helenē*. Helené, eltérően a homéroszi mítoszváltozattól, nem lesz hűtlen férjéhez, Ménalaoszhoz, ezt egy eidolon, hasonmás követi el, miközben ő Egyiptomban tartózkodik.]

⁴⁸⁸ [Euripidész, *Jón*. Jón, Kreusza törvénytelen gyermeke a görög mitológia szerint, a darab során felfedi saját származását.]

⁴⁸⁹ [Euripidész, *Héraklēs Mainomenos*; Lucius Annaeus Seneca, *Hercules furens*. Héraklész l. 291. jegyzet.]

⁴⁹⁰ [Euripidész, *Elektra*; Szophoklész, *Elektra*. Elektra l. 362. jegyzet.]

⁴⁹¹ [Euripidész, *Euripidu tragódiai oktoikaideka / Euripidis Tragoediae octodecim*, Basileae, 1537.]

⁴⁹² [Euripidész, *Euripidis Tragoediae, quae hodie extant, omnes, Latine soluta oratione redditae, ita ut versus versus respondeat. E' praelectionibus Philippi Melanthon. Cum praefatione Guilielmi Xylandri Augustani*, ed. Philipp Melanchton, Wilhelm Xylander, Basileae, 1558.]

⁴⁹³ [Euripidész, *Euripidu Elektra. Euripidis Electra, valde quidem hactenus ab eruditis desiderata tragoedia, ac nuper demum in lucem edita. Adiecta est eadem Latine ad verbum reddita, ut conferri à Graecae linguae studiosis possit*, ed. Pietro Vettori, s.l., 1546.]

⁴⁹⁴ [Gasparo Gozzi, *L'Elektra*, Venezia, 1743.]

ami töredék.⁴⁹⁵ – Euripidész olyan költő, aki igen gyengéd az érzelmekben, élénk a gondolatokban, bátor a kezdeményezésekben, választékos az ékesszólásban; Cicerónak a szentenciózus beszédmódja miatt különösen kedves: – Hogy te kinek (írja Tirónak) mennyit hiszel, nem tudom. Én az ő minden egyes verssorát egy-egy bizonyoságnak gondolom. –⁴⁹⁶ Arisztotelész, miután azt mondta, hogy azok a tragédiák a legszebbek, melyekben a kedvező sors szerencsétlenné válik nem valamiféle gonoszság, hanem egy nagy hiba, tévedés miatt, hozzáteszi: tévednek, akik Euripidészt vádolják amiatt, hogy ezt teszi a tragédiáiban. Ez ugyanis helyes.⁴⁹⁷ – Euripidész ámbár más dolgokat nem megfelelően rendez el, e tekintetben azonban a legnagyobb mértékben kitűnik a tragikus költők közül. – Az athéni köztársaságba sosem jutott el; **113** csak lelkében látta azokat, amiket Szophoklész a gyakorlatban tanult. Makedóniában kutyák marcangolták halálra a hagyomány szerint, hetvenöt éves korában.⁴⁹⁸

Ők azok, akik a tragédiáírók nagy tömegéből a mi időnkig valamelyest megmaradtak: Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész.⁴⁹⁹ Hogy ki közülük a legkiválóbb? Mindegyiknek megvannak a maga erői; mindegyiküket egy-egy sajátos tulajdonság emeli ki. Aiszkhülosz fenséges és retteneteket keltő a bonyodalom bemutatásában; Szophoklész beszédmódja nagyszerű, Euripidész disztíngvált és szentenciózus módon tanít. De itt nem egy tekintetben való kiválóság, hanem az egész tragikai művészet ismerete és követése az, amire a kérdés vonatkozik. Szophoklész és Euripidész, amint korban is ifjabbnak, úgy tragédiáik kiválóságában is előbbre valónak ítélik őket Aiszkhülosznál; minthogy ennek igen sok darabját csak bizonyos munkával és csak saját szándéka szerint javítva, csiszolva és megvilágítva adják ki. Elrendelték ugyanis az athéniaiak, hogy Aiszkhülosz történeteit a színházban játszószák.⁵⁰⁰ Így Szophoklész és Euripidész között folytonos vetélkedés volt. Quintilianus,⁵⁰¹ az élesszemű kritika nagymestere nem mondott ítéletet ebben az ügyben.⁵⁰² Arisztotelész

⁴⁹⁵ [Euripidész, *Danae en Diktüsz*, töredék. Danaé a görög mitológiában az argoszi Akrisziosz király lánya, Zeusz aranyeső által megtermékenyített kedvese, Perszeusz anyja. Miután apja a gyermekével együtt a tengerbe vetette, Szeriphosz szigetén ért partot, ahol az ottani király testvére, Diktüsz vette pártfogásába.]

⁴⁹⁶ [Marcus Tullius Cicero, *Epistulae ad familiares*, 16, 8 Cicero Tironi.]

⁴⁹⁷ [Arisztotelész, *Poëtika*, 1453a 24.]

⁴⁹⁸ Euripidész miatt is sok író kezbe vettem, hogy néhányat a legjobbak közül megemlítsék: Arisztotelész, Priscianus, Plinius, Valerius Maximus, Cicero, Suidas, Stobaeus, Laertiosz, Gellius, Dionüsziosz Halikarnasszeusz, Diodorus, Eusebius, Dio Chrysostomus; és még sokakat másokat, akik hozzánk időben közelebb álló kritikusok. A kiadásokról, kommentárokról, fordításokról másutt tájékozódjanak. [Arisztotelész, *Poëtika*, 1453a–b, 1455b, 1456a, 1458b, 1460b, 1461b; Priscianus Caesariensis, *Institutionum grammaticarum libri XVIII*, 2 és 18.; Caius Plinius Secundus, *Historia Naturalis*, 37, 31–32.; Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, 3, 4 és 7.; Marcus Tullius Cicero, *Epistulae ad familiares*, 16, 8; *Suidae Lexicon, Graece & Latine*, 1, Cantabrigiae, 1705, 906.; Joannes Stobaeus, *Anthologion* számos szöveghelye; Diogenész Laertiosz, *De vita et moribus philosophorum*, 2.; Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 13, 18 15, 20 17, 21.; Dionüsziosz Halikarnasszeusz, *Ars rhetorica*, 11.; Diodórosz Szikulosz, *Rerum antiquarum*, 1, 4.; Eusebius Caesariensis, *De praeparatione evangelica*, 1, 3.; Dio Chysostomus, *Orationes*, 53.]

⁴⁹⁹ [Aiszkhülosz l. 92. jegyzet; Szophoklész l. 93. jegyzet; Euripidész l. 90. jegyzet.]

⁵⁰⁰ Tragédiákat először Aiszkhülosz adott ki, fenséges és súlyos, szinte túlzottan fennkölt; de sok dologban nyers és széteső; emiatt a történeteinek javításában való versengést megengedték az athéniaiak a későbbi költőknek, és ilyen módon sokakat dicsőséggel megkoszorúztak, mondja Quintil. L. X. Cap. 1. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 10, 66.]

⁵⁰¹ [Marcus Fabius Quintilianus (Kr.u. 35/40–96) római szónok.]

⁵⁰² Sokkal jobban megvilágította e jelenséget Szophoklész és Euripidész, akiknek nagyon eltérő beszédmódja közül hogy vajon melyik a jobb, sokan vitatják. Ezt a kérdést én józan módon – eldöntetlenül hagyom. Azt ugyanis mindenki megvallja, hogy azok számára, akik színre vitték őket, Euripides szükségképp messze jobban

114 azt mondta: Szophoklész olyanra alkotja meg az embereket, amilyeneknek lenniük kellene; Euripidész pedig olyanra, amilyenek.⁵⁰³ Cicero sok helyen ünnepli Szophoklészt, isteni költőnek nevezi, és a *De oratore* első könyvében úgy beszél róla, hogy abból könnyen belátható, hogy ő a tragédiáírók fejedelmének Szophoklészt tartja.⁵⁰⁴ Ugyanígy tesz Arisztophanész,⁵⁰⁵ Vergilius,⁵⁰⁶ Martialis⁵⁰⁷ és még sok más kritikus.⁵⁰⁸ Szophoklész nem olyan erőteljes és fenséges, mint Aiszkhülosz; nem olyan szófecsérlőn bölcselkedő, mint Euripidész, hanem a kettő között középen áll, és erényeinek súlya s méltósága miatt a tragédiáírók sorában a legméltóbb a pálmára. – Úgy gondoltam, ezeket hosszasan kellett elmondanom a görögök kapcsán amiatt, mert a tragédiák első példányait Görögország adta nekünk. Mi lenne, ha más tragédiák is kiállták volna az idő pusztítását? Helyrehozhatatlannak vélem a kárt, és erősen csodálom, hogy a tragikai műzsa Görögthonban néhány év időtartama alatt az érettségnek erre a fokára jutott el, mégpedig egy olyan nyersességből indulva, melyet egyesek nem félnek egyenesen barbárságnak nevezni, és a művészi érték mindenfajta biztos regulája és példája nélkül. Mert hány esztendő is telt el Theszpisztől⁵⁰⁹ Szophoklészig és Euripidészig?⁵¹⁰ Igen sokat adott a jó érzékből, helyes érzékenységből a 115 természet ezeknek az embereknek. Hogy melyek a görög tragédia fő jellemzői? Az általam elmondottakból meg lehet érteni. Elsődleges karaktere az egységesség, és a cselekedetek, érzelmek nemes egyszerűsége.⁵¹¹

kézre állt. Mert mind a beszédmódban (amit azok szídnak, akiknek Szophoklész súlya, fensége és hangvétele fennköltebbnek tűnik) jobban illeszkedik a szónoki beszédhez; mondatai sűrűk, azon dolgokban, amelyeket a bölcsék hagyományoztak, szinte velük egy szinten áll, és a kérdés-feleletekben a fórumon (közéletben) forgolódókkal is felveszi a versenyt. Egyrészt bár mindenfajta érzelm kiváltásában csodálatra méltó, másrészt azokban, melyek együttérzést keltenek, különösen kiváló. Lib. X. Cap. 1. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 10, 67–68.]

⁵⁰³ Cap. 25. Poetices. [Arisztotelész, *Poétika*, 1460b, 33.]

⁵⁰⁴ [Marcus Tullius Cicero, *De oratore*, 3, 7.; ahol Cicero kifejezetten Szophoklészt emeli ki: Uő. *Orator*, 1.]

⁵⁰⁵ [Arisztophanész, *Békák*, 1, 75.]

⁵⁰⁶ [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 8, 9–10.]

⁵⁰⁷ [Marcus Valerius Martialis, *Epigramma*, 1, 20, 7. és 5, 30, 1.]

⁵⁰⁸ Plutarkhosz mindkettejüknek tulajdonít hibát könyvében: Περὶ τοῦ ἀκοῦειν stb. Euripidesnek τὴν λαλιάν, azaz a bőbeszédűséget, Sophoclesnek τὴν ἀνωμαλίαν, azaz a méltánytalanságot. [(Pseudo-)Plutarkhosz, *Περὶ τοῦ ἀκοῦειν / De recta ratione audiendi / Az értelmezés megfelelő módjáról a Moralia gyűjtemény része. τὴν λαλιάν ógör. 'fecsegés'; τὴν ἀνωμαλίαν ógör. 'egyenetlenség, nem helyénvaló'.] Arisztophanész a Békákban Szophoklészt és Aiszkhüloszt Euripidész elé helyezi. [Arisztophanész, *Békák*, 1, 75.] Ld. a görög epigrammát, III. Anthol. Szophoklész sírjáról, ahol Obsopoes megjegyzi, hogy Szophoklész Aiszkhülosz és Euripidész felett áll. [Epigrammatum Graecorum annotationibus Jean Brodae nec non Vincentis Obsopoei et Graecis in pleraque epigrammata scholiis illustratorum libri 7, Francofurti, 1600, 396.] Vergilius Ecloga I. [Publius Vergilius Maro, *Eclogae*, 8, 9–10.] Martialis Lb. 3. epigr. 20., és Lib. 5. epigr. 31. [Marcus Valerius Martialis, *Epigramma*, 1, 20, 7. és 5, 30, 1.]*

⁵⁰⁹ [Theszpisz l. 51. jegyzet.]

⁵¹⁰ Vö. Synopsis Historiae Litterariae stb., Jer. Nic. Eyring, Göttingen, 1783. [Jeremias Nicolaus Eyring, *Synopsis historiae litterariae qua Orientis, Graeca, Romana, item aliarum linguarum scriptis culturarum literatura tabulis synchronisticis exhibitur*, Göttingen, 1783.]

⁵¹¹ Azon írók mellett, akiknek itt megadtam a nevét, hasznos lehet ehhez a témához: Barnes, De Tragoedia veterum Graecorum, az Euripidész-kiadásában; I. G. Purmann, De gustu Graecorum tragico. Frankfurt, 1766. [Joshua Barnes tanulmánya: Euripidész, *Euripidu sōzomena hapanta. Euripidis, quae extant, omnia tragoediae. Scholia demum doctorum virorum in septem priores tragoedias collecta & concinnata ab Arsenio Monembasiae. Praemittitur Euripidis vita ex variis. Etiam tractatus de Tragoedia veterum Graecorum, Ope-*

Második alfejezet.
A római tragédia

A római tragédiáról nem merem elfogadni, amit a tudományok és művészetek kapcsán mondott egykor M. Tullius a *Tusculanae disputationes*-ban: – A mieink mindent vagy maguktól bölcsebben találtak fel, mint a görögök, vagy átvéve tőlük, jobbra tették. –⁵¹² Megvoltak a rómaiaknak a maguk költői, akik tragédiákat vittek színre, ismertem felettébb jól Livius Andronicust,⁵¹³ M. Pacuviust,⁵¹⁴ L. Attiust vagy Acciust,⁵¹⁵ P. Pomponius Secundust,⁵¹⁶ Sulpicius tragikus szónokot,⁵¹⁷ Servius Sulpicius ékesszóló jogászt,⁵¹⁸ Rutilius Geminust,⁵¹⁹ Gracchust,⁵²⁰ Turaniust,⁵²¹ Asinius Polliot,⁵²² Iulius Maternust⁵²³ – ők a legjobbak, akiket az ókoriak közül megnevezni szokás.⁵²⁴ Egyébként a rómaiak ízlése a tragédiák terén nem úgy tűnik, mintha őszinte és tiszta lett volna: a görögökkel együtt emlegetni őket semmiképp sem lehet. Maguk a latinok is, akik a saját ügyeikről gyakrabban írtak fellengzősen, mintsem hitelesen, mikor a tragédiaíróikról és a tragédiáikról írnak, vagy semmiféle, vagy bizonyosan nem túl nagy dicséretekkel illetik azokat. Úgy hiszem, ők maguk is észrevették, hogy a latin tragédiák ahhoz a művészi tökéletességhez és a cselekmény azon nemes mivoltához, melyen a 116 görög tragédiák állni látszottak, nem emelkedtek fel. Hallgassunk meg közülük egyet, Quintilianust: – Tragédiaírók Accius⁵²⁵ és Pacuvius,⁵²⁶ akik a leginkább mondатаik méltósága, szavaik súlya és szereplőik tekintélye miatt híresek. Egyébként az látható, hogy az ékességnek és kidolgozásbeli ügyességnek inkább maga a kor, semmint ők maguk voltak híján. Mégis, Acciusnak több erőt tulajdonítanak; Pacuviust tanultabbnak tartják, mint akik tanultnak akarnak látszani. Már Varius *Thyestese*⁵²⁷ is összevethető görög

ra & studio Josuae Barnes, Cantabrigiae, 1694; Johann Georg Purmann, *Prolusio prima de gustu Graecorum tragico*, Francofurti ad Moenum, 1766.]

⁵¹² [Marcus Tullius Cicero, *Tusculanae disputationes*, 1, 1.]

⁵¹³ [Livius Andronicus / Andronikosz (Kr.e. 3.sz.) görög származású, latinul író római grammatikosz, költő.]

⁵¹⁴ [Marcus Pacuvius (Kr.e. 220–130) római tragédiaíró.]

⁵¹⁵ [Lucius Accius / Attius (Kr.e. 170–86) római tragédiaíró.]

⁵¹⁶ [Publius Calvisius Sabinus Pomponius Secundus (Kr.u. 1.sz.) római katonai vezető és tragédiaíró.]

⁵¹⁷ [Publius Sulpicius Rufus (Kr.e. 124–88) római szónok és politikus.]

⁵¹⁸ [Servius Sulpicius Lemonia Rufus (?–Kr. e. 43) római jogtudós.]

⁵¹⁹ [Rutilius Geminus az *Astyanax* című tragédia szerzője, életrajzi adatok nem maradtak fenn róla.]

⁵²⁰ [Titus Sempronius Gracchus (?–Kr.u. 14) Ovidius által említett római tragédiaíró.]

⁵²¹ [Turanius Gracilis hispán származású tragédiaíró, Plinius említi, életrajzi adatai nem ismertek.]

⁵²² [Caius Asinius Pollio (Kr.e. 76.–Kr.u. 5) római író, politikus.]

⁵²³ [Curiatius Maternus Cornelius Tacitus *Dialogus de oratoribus* című művének tragédiaíró szereplője. Julius Firmicus Maternus (300–350 körül) szicíliai keresztény író, szenátor, egyházatya.]

⁵²⁴ Cicero, Vitruvius, Ovidius, Liuius, Quintilianus, Suetonius, mindkét Plinius, Tacitus, Persius, Gellius, Valerius Maximus, Macrobius stb. [Marcus Tullius Cicero, *Tusculanae disputationes*; Marcus Vitruvius Pollio, *De architectura*; Publius Ovidius Naso, *Amores*; Titus Livius, *Ab urbe condita*; Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*; Caius Suetonius Tranquillus, *De poetis*; Caius Plinius Secundus, *Historia Naturalis*; Caius Plinius Caecilius Secundus, *Epistularum libri decem*; Cornelius Tacitus, *Annales, Historiae*; Aulus Persius Flaccus, *Saturae*; Aulus Gellius, *Noctes Atticae*; Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*; Macrobius Ambrosius Theodosius, *Saturnalia conviviorum libri septem*.]

⁵²⁵ [Lucius Accius / Attius l. 515. jegyzet.]

⁵²⁶ [Marcus Pacuvius l. 514. jegyzet.]

⁵²⁷ [Lucius Varius Rufus (Kr.e. 74–14) római író, Quintilianus szerint legsikeresebb darabja a *Thyestes*.]

megfelelőjével. Ovidius *Medeia*-ja,⁵²⁸ számomra úgy tűnik, azt mutatja, hogy ez a férfiú mennyit elérhetett volna, ha tehetségét nem szítani, hanem zabolázni akarta volna inkább. Azok közül, akiket láttam, messze a legfejedelmibb Pomponius Secundus; akit a régiek jelentős tragédiaírónak gondoltak, és elismerték, hogy műveltség és ékesség tekintetében legelől áll. Így ő volt a sajátjai számára a legnemesebb. –⁵²⁹ Ők a saját dolgaikat a saját szokásaik szerint dicsérik. A többi római tragédia valóban nem sok jelét mutatja a tragikai művészetnek és ízlésnek. Nem szólok semmit a töredékekről; ezek ugyanis annyira elaprózódtak, hogy belőlük következtetést nem lehet levonni.⁵³⁰ Egyedülállóak a Seneca neve alatt fennmaradt tragédiák, melyek együttesen elkerülték az elpusztulást. Milyenek ezek?

Seneca, akit mi Augustus és Tiberius uralkodása idejéből ismerünk, M. Annaeus névvel szónok, lovagrendű, és jeles műveltségű férfiú.⁵³¹ Több gyermeke volt, közülük L. Annaeus Seneca filozófus⁵³² az egész fővárost betöltötte nevének dicsőségével. Neki is született egy fia első feleségétől, ahogyan maga az atya megemlékezik róla a Helviához írt vigasztalásában;⁵³³ de 117 időnek előtte elhunyt. Hogy közülük ki a szerzője a tíz tragédiának? Nem tudom. A filozófus Senecára vall, aki mindössze egy versről híres, és ezek mellett a tragédiák mellett semmi másnak nem szerzője. Iulius Caesar Scaliger úgy véli, hogy Seneca (vagy akárki is legyen, aki e darabokat kiadta) semmivel sem marad el a görögök nagysága mögött; műveltségben és ékességben pedig nagyobb Euripidészénél. – Az ötletek – mondja – gyakorta valóban a görögöké; de a dal, a hangzás és a lelkület fenségessége az övé.⁵³⁴ Ha Seneca a természet törvényeit és a költői mesterség szabályait betartotta volna: ha olyan ízlése lett volna, mellyel akár Szophoklész a görögök között, akár Corneille⁵³⁵ a franciáknál kitűnik, akkor a görög Rómának lett volna olyan tragédiaírója, akit bármely korszak tragédiaírói ellenében joggal felvonultathatott volna. Akik a tragédia művészetét jobban megismerték, látják, hogy ezen tragédiák szerzői csak elvételek vétenek. Mindegyik tárgya, kivéve az *Octaviát* (melyről Lipsius úgy ítélte, hogy inkább korbácsot, semmint tapsot érdemel a műveltektől),⁵³⁶ ókori görög téma; szereplői mértéken túl felnagyítottak, és sokszor szörnyűségesen kegyetlenek. Ime, hogy példát is hozzak: Hercules, aki nemcsak őrijöng, hanem mikor örületéből magához tér, azzal fenyegetőzik, hogy Pindus egész ligetét, Bacchus erdőit és a Kithairon gerincét felégeti, és az embereket és isteneket minden házukkal és templomukkal

⁵²⁸ [Publius Ovidius Naso *Medea* című, elveszett drámájáról Quintilianus és Tacitus utalásaiból tudunk.]

⁵²⁹ Lib. X. Cap. 1. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 10, 97–98.]

⁵³⁰ Töredékeiket Stephanus és Martín del Río szorgalmas gyűjtése után rendszerezte Pieter Schrijver, előre bocsátva azon szerzőket, akik a tragédiaköltőket dicsérik, bizonyítékokkal, megfelelően megrostálva, később Gerh. Jo. Voss bővebb jegyzetével, Lyonban, 1720-ban. Megnézheted még a Collectio Pisauensis-ben. – Sok tragédia címét felsorolja a neves Fabrienus. [Az említett gyűjteményes kiadások: Stephanus Byzantius, *Ethnica*; Martín Antonio del Río, *Syntagma tragoediae latinae*, Antwerpen, 1–3, 1593–1594; Pieter Schrijver, *P. Scriverii collectanea veterum tragicorum*, L. Livii Andronici, Q. Ennii, Cn. Naevii, M. Pacuvii, L. Attii, *aliorumque fragmenta*, Lugduni Batavorum, 1620; Gerard Johann Voss, *In Fragmenta L. Livii Andronici, Q. Ennii C. Naevii, M. Pacuvii et L. Attii Castigationes et Notae Gerardi Joannis Vossii*, Lugduni Batavorum, 1620.]

⁵³¹ [Marcus Annaeus Seneca Maior (Kr.e. 54–Kr.u. 59) hispániai származású római szónok, író.]

⁵³² [Lucius Annaeus Seneca (Kr.e. 4–Kr.u. 65) római filozófus és drámaíró.]

⁵³³ Cap. XVI. [Marcus Annaeus Seneca Maior, *De consolatione ad Helviam matrem*; 11, 16, 3.]

⁵³⁴ Libr. VI. Poetica, Cap. VI. [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 323.]

⁵³⁵ [Pierre Corneille l. 85. jegyzet.]

⁵³⁶ [Lucius Annaeus Seneca, *Octavia*. Az említett vélemény: Justus Lipsius, *Ex tragoedia Senecae Octavia menda aliquot sublata* = Uő., *Opera omnia. Postremum aucta et recognita*, 1, Antverpiae, 1614, 107–108.]

együtt, és egész Théba városát magával ragadja a pusztulásba, ha nem adnak neki fegyvereket.⁵³⁷ – Micsoda szörnyetegek! – Atreusz⁵³⁸ véghez visz minden gaztettet, ami sötét és kegyetlen, nem hagy ki egyetlen olyan gaztettet sem, ami sötét és kegyetlen; és ez nem elég neki. – Történjék valami égrekiáltó bűn, hogy ti Istenek is féljete! – És miután megkísérli ezt a hallatlan büntetést, így büszkélkedik és dicsekszik: – A csillagok magasságába emelkedek, és azok fölé, az ég magas pólusát érintve fejemmel. Most a királyság ékességét **118** bírom, most atyám trónját. Szétzavarom az égiet, enyém a végső döntés...⁵³⁹ – Nem is folytatom tovább. A másik probléma, hogy e tragédiák szereplői lelkük legnagyobb zavardottságában is felettebb beszédesek, bőbeszédűek, elmések; kiművelt, bölcselkedő és szónoiki módon szólalnak meg. Akármerre fordulok, szinte mindenütt úgy látszik, hogy maga a költő beszél, és mindig fél, nehogy túl keveset mondjon: mintha ekörül forogna a színház, szavai egyfolytában a költő ékesszólását hirdetik. De térjünk rá az egyes darabokra, és vessük össze Szophoklész *Oidipusz királyát* Seneca *Oidipusával*, ami Batteux is megtett;⁵⁴⁰ e szembenállásban jól érzékelhetően megfigyelhetjük és a természet és a természetfölötti elentétét. – A *Trójaiakat*⁵⁴¹ mondják a legjobbnak; ez valóban kevesebb hibával terhelt, mint a többi. – Második helyre a *Hippolytust* teszik.⁵⁴² – Nem kevés és nem is kicsiny ékes dolog akad ezekben a tragédiákban, de gyakorta nem illő módon elhelyezve; vannak ikonizmusok, művészi képek, de nem mindig a cselekedethez és a szereplőhöz alkalmazva; vannak gondolatok és élénk képzetek, de nem annyira a színészekéi, inkább a költőé; vannak morális szentenciák, melyek világosak, de gyakran erőltetettek és unalmasak; vannak szép verssorok, elegánsak, de sok esetben túlzóak és oktanul magamutogatóak – melyeket ha eltörölnél, úgy vélem, jót tennél vele. A cselekedeteknek és szavaknak van valamelyes méltósága, ami Scaligernek tetszett is,⁵⁴³ de nagyon gyakran üresek, erő és lélek nélküliek. Seneca az első tragédiáiról, aki az ókori tragédia egyedülállóan méltóságteli kórusát mellőzte, és a *Thébaikban* egyenesen el is hagyta. – E tragédiák olvasása azoknak lehet hasznára, akik a drámai művészetet a jobb ízlés alapjaitól kiindulva sajátították el: ezek ugyanis észre fogják venni számos hibájukat, és ezektől ők maguk is óvakodni fognak; azon erényeket pedig, melyek leginkább az események **119** patetikus, erőteljes kifejtésében állnak, megtanulják jobban a saját hasznukra fordítani.

Negyedik fejezet. Az új tragédia.

Az ókori görögök tragédiája és a mai népek új tragédiája között komoly eltérések vannak. Nem feladatom olyan tragédiáról szólni, mely nagyrészt elhibázott, és méltatlan erre a ne-

⁵³⁷ [Lucius Annaeus Seneca, *Hercules furens*. Héraklész l. 291. jegyzet. Pindosz: észak-görögországi, erdők borította hegység Thesszália és Epirosz között. Dionüszosz / Bacchus / Liber l. 235. jegyzet. Kithairon: közép-görögországi hegység, Attika és Boeótia között fekszik.]

⁵³⁸ [Lucius Annaeus Seneca, *Thyestes*. Átreusz és Thüesztész l. 306. és 311. jegyzet.]

⁵³⁹ A *Thyestesben*, 885. sortól. [Lucius Annaeus Seneca, *Thyestes*, 884–887.]

⁵⁴⁰ [Szophoklész, *Oidipusz király / Oidipusz türannosz*; Lucius Annaeus Seneca, *Oedipus*. Összevetésüket l. Charles Batteux, *Cours de belles-lettres ou principes de la littérature*, Frankfurt, 1755, 2, 260–281.]

⁵⁴¹ [Lucius Annaeus Seneca, *Troades*.]

⁵⁴² [Lucius Annaeus Seneca, *Phaedra*. Phaidra és Hippolitosz l. 317. jegyzet.]

⁵⁴³ [Julius Caesar Scaliger, *Poetics libri septem*, Lyon, 1561, 323.]

mes névre. Az olyanfajta tragédiát értem tragédia néven, legyen az ókori vagy mai, mely megtartja a művészi hagyományt, és ha időnként el is tér a szabályostól, nagyrészt mégis megfelelő, és a szabályt is méltósággal mellőzi. Ismeritek az ókori és mai szobrászat tehetségeit és remekműveit? Ehhez fogom hasonlítani a tragédiaírók drámáit. De miért is idézgessek fel sok antik művészt? Úgy gondolom, Pheidiasz⁵⁴⁴ senki előtt sem ismeretlen. Az ókori tragédiák számomra hasonlóknak látszanak Pheidiasz szobraihoz, az új tragédiák pedig azon szobrokhoz, melyeket e kor legjobb szobrászai szoktak kifaragni. Pheidiasz szobrai természetességükben csodásan tökéletesek, alázatosságukban nagyszerűen fenségesek; a mi szobraink viszont kidolgozottság tekintetében túlzott igyekezetet, díszítettségben nagymértékű változatosságot, nemességben az ókorival fel nem érő nagyszerűséget, tökéletesítésben igen nagy művészi tudást mutatnak. Amazok őszinték, természettel egybehangzók, emezek pedig ambíciózusak és mesterkélték; amazok az egész lelket betöltik, és minden érzékünket vágygal öntik el; emezek élenségükkel és bájos kidolgozottságukkal édesgetik szívünket, és szellemünkől távol maradnak. – Ha magukat a tragédiákat vetjük össze, több lesz az eltérésekről szóló bizonyosság, s ezek nagyobb fényt vetnek azokra a dolgokra, melyeket én itt összegezve akartam kifejtetni. – Más jellegű a tragédiáknak az az eltérése, amit az ókori és a mai színjátszás közötti különbség okoz. Az ókori színészek, **120** amint az ismeretes, álarcban játszottak és tölcser segítségével beszéltek; a mostaniak arca azonban sokkal természetesebb, és saját hangjukon mondják a szerepet. A költő, aki megírja a tragédiát, mind a cselekményt, mind a beszédet, mind az érzelmeket alkalmazni kénytelen a színjátszókhöz: így készülnek a jobb tragédiák. Tehát mivel egykor más volt a gyakorlati eljárás, mint az, amit a mi korunk követ a színjátszásban, ezen ok miatt szükségképp számos különbség született. A mi tragédiáinkat, különösen azokat, amelyekben a cselekedetek nagyobb változatosságot, az érzelmek nagyobb erőt képviselnek, az athéniai színháza nem jól játszotta volna el színpadon. – Emellett a színházak különbsége is okoz különbséget a tragédiák között. Ennyi legyen elég itt. – Az ókori és mai tragédia különbségeit nem lehet jól megfigyelni, ha nem ismerjük teljes egészében mindkettőt. Az ókori tragédiát példákkal mutattam be, és ha ezeket önszorgalomból elolvassák, és a drámai, tragikai művészet szabályaihoz megfelelően értékelik őket, elértem, amit akartam. Térjünk rá az új tragédiára, és lássuk mire jutott az a költészetben jeleskedő népeknél. Ezután már tárgyszerűbb lesz megkérdezni: mi a különbség az ókori és az új tragédia között? Így, mint mondtam, más eredmények mellett az is megjelenik, hogy a mi tragédiákkal kapcsolatos ízlésünket az egyes nemzetek ízlése és véleménye hogyan befolyásolja. Elsőként a tragédia kapcsán szólni kell az

Itáliaiakról.

A széptudományok és szépművészetek nagy számban és igen élénken vannak jelen Itáliában: itt volt legutóbbi székhelyük, innen terjedtek szét. Az itáliaiak voltak az elsők, akik elkezdték azokat új életre hívni: ami nem csoda. Mivel az antik művészetek romjai között lakoztak, ki kellett nyitniuk néha a szemüket, és a gyászos romokban észrevenni a megmaradt szépséget. Ők a szó szoros értelmében ébresztgették a műzsákat, és sokáig minden művészeti intézmény mintájának **121** tartották őket. Pietro Calepio gróf 1732-ben az itáliai tragédiaköltészetet összemérte a franciákéval, és mindkét nép legjobb tragédiáit megkísé-

⁵⁴⁴ [Pheidiasz (Kr.e. 500–430) ókori görög szobrász és építész, legismertebb műve az olümpiai Zeusz-szobor.]

relte az Arisztotelész által hagyományozott szabályokkal összevetni.⁵⁴⁵ Tényszerűen vagy felszínesen járt el? Majd megmondják a kritikusok. Ne mindig mondjunk le egy emberről, midőn saját szívügye kapcsán bíráljuk; a lélek ugyanis abba az irányba hajlítja az intellektust és az ízlést, amerre maga is mozdul. Ezért vagy azok ítéljenek ebben és az ehhez hasonló versengésekben, akik sem nem itáliaiak, sem nem franciák; vagy teljes mértékben vetkőzzenek ki a nemzeti szemléletből, és minden előítéletet félretéve kényszerítsék rá magukat a teljes pártatlanságra: ami nem kis munkát jelent. Gyakran mondjuk, hogy egyik oldalnak sem kedvezünk, miközben pedig igenis a legnagyobb mértékben kedvezünk: ennyire vak ebben a mi szellemünk. Giovanni Giorgio Trissino, akit az epikusok között tisztelettel neveztem meg, Szophoklész és Euripidész⁵⁴⁶ mutatta be népének, és a tragédia első példányát adta ki 1514-ben a *Sophonisba* darabbal.⁵⁴⁷ Aki csak ekkor, a 16. században az itáliaiak közül tragédiáirónak akart látszani, az vagy inkább a történetírást követte, semmint a drámai költészet szabályait, vagy versenyre kelt a görögök ökonómius szerkesztésmódjával; abban viszont mindegyikük (mert kit is emelhetnék ki érdeme szerint?) egyforma, hogy szónoki deklamációkat intéztek a közönséghez mások személyében a felvonások között. A leginkább szónokiasnak mondják Pomponio Torelli grófot a *Galatea*, *Merope*, *Tancred*, *Vittoria*, *Polidoro*, *Priamos* című darabjaiban.⁵⁴⁸ Szolgaian csüng a történetírókon Lodovico Martelli a *Tullia*-ban, a Tarquiniusok elátkozandó feleségéről szóló darabjában,⁵⁴⁹ és Torquato Tasso, a jeruzsálemi, a *Torrismondo*.⁵⁵⁰ Tullia történetét Livius írta meg,⁵⁵¹ Torrismondoét a gótok évkönyvei.⁵⁵² Lodovico Domenichi Prognét,⁵⁵³ Sperone Speroni pedig Canacet⁵⁵⁴ tette drámai hőssé a mitológiából. A görögök szolgai utánzását űzte kitartóan Giovanni Rucellai, latinul 122 Oricellarius, aki a *Hekabéből* *Rosmundát*, Euripidész *Iphigeneia*

⁵⁴⁵ [Pietro de' Conti di Calepio, *Paragone della poesia tragica d'Italia con quella di Francia*, Zurigo, 1732. Arisztotelész l. 27. jegyzet.]

⁵⁴⁶ [Giovanni Giorgio Trissino (1478–1550) itáliai drámaíró, említett műve: *La Poetica Di M. Giovan Giorgio Trissino*, Vicenza, 1529. Szophoklész l. 93. jegyzet, Euripidész l. 90. jegyzet.]

⁵⁴⁷ [Giovanni Giorgio Trissino, *La Sophonisba del Trissino*, Vicenza, 1529. A darab bemutatója 1514-ben volt.]

⁵⁴⁸ [Pomponio Torelli (1539–1608) Montechiarugolo grófja, itáliai író. Említett drámái: *La Galatea del conte Pomponio Torelli*, Parma, 1603; *La Merope, tragedia del conte Pomponio Torelli*, Parma, 1589; *Il Tancredi, tragedia di Pomponio Torelli conte di Montechiarugolo*, Parma, 1597; *La Vittoria, tragedia di Pomponio Torelli conte di Montechiarugolo*, Parma, 1605; *Il Polidoro, tragedia di Pomponio Torelli, conte di Montechiarugolo*, Parma, 1605 (Priamos is ez utóbbi darab szereplője Polydorus mellett).]

⁵⁴⁹ [Lodovico Martelli (1503–1531) itáliai drámaíró, említett darabja: *Tullia*, Roma, 1533. A darab bemutatója 1500-ban volt. Tullia Minor Servius Tullius római király (Kr.e. 578–535) lánya. A hagyomány szerint Servius Tullius két leányát Tarquinius Priscus fiai vették feleségül, de Arruns neje, Tullia sógorával, Luciusal került viszonyba, megölték házastársukat, és lázadást szítva megölték Servius Tulliuszt.]

⁵⁵⁰ [Torquato Tasso (1544–1595) itáliai költő, említett műve: *Il re Torrismondo tragedia*, Bergamo, 1587.]

⁵⁵¹ [Tullia Minor l. 549. jegyzet, forrás: Titus Livius, *Ab urbe condita*, 1, 46–48.]

⁵⁵² [Torrismondo gót király története részben fikció, a mögött álló, Tasso által használt források: Magnus Olaus, *Historia de gentibus septentrionalibus*, Rome, 1555; Johannes Olaus, *Gothorum Sueonumque historia*, Rome, 1554.]

⁵⁵³ [Lodovico Domenichi (1515–1564) itáliai író, fordító. Említett műve: *Progne*, Fiorenza, 1561. Prokné: a görög mitológiában athéni királylány, akit Téreusz thrák király vett feleségül, majd gyermekük születése után kivágta nyelvét és fogságba vetette, hogy a hűgát, Philomélét elvehesse. A két nővér bosszúból saját gyermekét eteti meg a királlyal, büntetésül Prokné fecskévé változik.]

⁵⁵⁴ [Sperone Speroni (1500–1588) itáliai író, említett drámáját a padovai akadémia számára komponálta: *Canace*, Firenze, 1546. Kanaké: Aiolosz mítikus király egyik lánya, aki testvére, Makareusz felesége lett. Aiolosz a gyermeküket kutýáknak vetette, lányát öngyilkosságba kergette.]

Tauriszban darabjából *Orestest*;⁵⁵⁵ továbbá Luigi Alamanni, aki az *Antigonét*;⁵⁵⁶ és Giovanni Andrea Dell'Anguillara, aki Szophoklész írásaiból az *Oidipuszt* idézte meg.⁵⁵⁷ Lodovico Dolce, a nagynevű költő az általa kiadott művek többségét az antik szerzők ötleteiből és műveiből vette; ezt mutatja számomra az általa írt *Iocasta*, *Medea*, *Thyestes*, *Hecuba*, *Iphigenia*.⁵⁵⁸ – Nagyjából így csinálják, akik olyan dologgal foglalkoznak, melynek művészi elméletét nem egészen ismerik, ízléssel nem teljesen bírnak: nem a saját, hanem mások szémeivel látnak, és ami másoknak bejött, és bizonyosan szépnek tekintik, azt törekszenek követni. Giovanni Battista Giraldi, akadémiai nevén Cynthius⁵⁵⁹ még az ókori kórúst is visszaállította. – Bár én Itália mai ízlését nem helyeslem, mégis úgy gondolom, hogy megérte volna, ha az utódok folyamatosan követik ezeket. A kezdet nem volt rossz, hiszen semmi sem tökéletes: sok kísérletezéssel, gyakori tévedésekkel és a hibák kijavításával jutunk el a művészi tudásig. Itália a tizenhetedik században kezdte megszeretni a rögtönzött semmiségeket és a hispán tragikomédiákat; és innentől nekem úgy tűnik, nagyobb feddésre érdemesek, mint akik a jóízlés fejlődését megakadályozták, semmint dicséretre, mint akik a tragédiát elkezdték valamilyen módon csiszoltá finomítani. Prospero Bonarelli a *Solimanóban*,⁵⁶⁰ Silvano Razzi Tasso *Gismondájában*,⁵⁶¹ Bongianini Grattarolo az *Alteában*, az *Astyanaxban* és a *Polyxenában*,⁵⁶² Giovan. Batt. Ghirardelli a *Constantinóban*,⁵⁶³ Antonio Caraccio a *Conradinóban*,⁵⁶⁴ Baruffaldi a *Iocasteben*⁵⁶⁵ megpróbálták megkísérteni a tragikai műzsát. Vajon felsorolhatjuk itt vétek nélkül ezeket, és más tragédiák és szerzők neveit? Az írók neveit, bármilyenek is, fontos ismerni a historia litterariához, azaz az irodalomtörténethez; a tragédiák tárgya pedig, ahogy nekem a történetek eszembe jutnak, csodásan gyönyörködtetik az elmét és a lelket, egyszersmind figyelmeztetnek: sok dolog, melyeket most a mi dramaturgjaink színpadra visznek, már korábban egyenlő vagy eltérő sikerrel valakik által, akiket a költők 123 karába akartak kerülni, színre vitettek. Kifejezett célom, hogy az ízlés

⁵⁵⁵ [Giovanni di Bernardo Rucellai / Oricellarius (1475–1525) toszkán humanista szerző. Említett Seneca- és Euripidész-átdolgozásai: *Rosmunda di misser Giouanni Rucellai patritio fiorentino. Et della rocca di Adriano defensore fidelissimo*, Siena, 1525; *Oreste, in Teatro italiano, o sia, Scelta di tragedie per uso della scena*, Verona, 1723.]

⁵⁵⁶ [Luigi Alamanni (1495–1556) itáliai író, államférfi, említett műve: *Antigone*, Firenze, 1527.]

⁵⁵⁷ [Giovanni Andrea Dell'Anguillara (1517–1565) itáliai író, említett műve: *Edippo, tragedia*, Padova, 1565.]

⁵⁵⁸ [Lodovico Dolce (1508/1510–1568) olasz humanista szerző, említett műve: *La Medea tragedia di M. Lodouico Dolce*, Vinegia, 1557; *Thieste*, Venetiae, 1543; *La Hecuba*, Venetiae, 1543; átdolgozása: Euripidész, *Ifigenia*, Venetiae, 1551.]

⁵⁵⁹ [Giovanni Battista Giraldi / Cynthius / Cintio / Cinzio (1662–1732) itáliai író. *Orbecche* című, 1541-ben Ferrarában bemutatott darabja teljes mértékben a klasszikus ókori előírásokat követi, a kórus tekintetében is.]

⁵⁶⁰ [Prospero Bonarelli (1580–1659) itáliai szerző, említett műve: *Il Solimano. Tragedia*, Venetiae, 1632.]

⁵⁶¹ [Silvano / Girolamo Razzi (1527–1611) itáliai író, említett műve: *La Gismonda. Tragedia di Girolamo Razzi*, Fiorenza, 1569. Tasso említésének oka az alábbi kiadás: *La Gismonda: tragedia del signor Torquato Tasso*, Paris, 1587 – a kötet Frederico Asinari *Il Tancredi* című drámáját tartalmazza valójában, melynek modellje volt Razzi *La Gismonda*-ja.]

⁵⁶² [Bongianini Grattarolo (1519–1596) itáliai drámaíró, említett művei: *Altea. Tragedia*, Vinegia, 1551; *Astianatte*, Vinegia, 1581; *Polissena*, Vinegia, 1589.]

⁵⁶³ [Giovanni Battista Filippo Ghirardelli (1623–1653) itáliai író, említett műve: *Il Costantino tragedia, con la difesa della medesima*, Roma, 1660.]

⁵⁶⁴ [Antonio Caraccio (1630–1702) itáliai író, említett műve: *Il Conradino*, Roma, 1694.]

⁵⁶⁵ [Girolamo Baruffaldi (1675–1755) itáliai író, említett műve: *La Iocaste*, 1725.]

fejlődését a cselekmények és nevek katalógusával is segítsem. Giovanni Vinzenzo Gravina⁵⁶⁶ saját példáján mutatja be, hogy nem ugyanolyan könnyű tanítani és cselekedni. Ha az ő tragédiái olyan jók lennének, mint költészeti szabályrendszere, jobb helyet érdemelne itt. *Palamedes*, *Andromeda*, *Appius Claudius*, *Papinianus* és *Servius Tullius* története⁵⁶⁷ méltó a cothurnusra; amelyeket mivel gondosan kidolgozott, és művészién megkomponálta őket, inkább a műveltséget felvonultató, semmint költői lelkesedéssel és ízléssel írott műnek tartanak. – Ebben a mi évszázadunkban igen sokan vannak, akik egy-egy tragédiával, úgy tűnik, felragyogtak. Túlzásba esnek, ha itt őket mindenfajta különbségtétel nélkül felsorolnám. De elvégre is mi célból tenném? – mondják nekem a kritikussaim. Akik jobban megérdemlik, azoknál el kell érnem, hogy dicsőséget nyerjenek; de nem lehet mindenki a hazáján kívül ismert, aki épp most a legtermékenyebb. Pier Jacopo Martello⁵⁶⁸ Lodovicótól eltérően, Giovanni Antonio Bianchival⁵⁶⁹ együtt francia példákat akart imitálni; Durante Duranti gróf⁵⁷⁰ szerencsésebb volt ezek követésében. Antonio Conti tragikái képet festett magáról a *Caesarban*, *Iuniusban*, *Marcus Brutusban* és *Drususban*.⁵⁷¹ Pietro Bicchierai ami hibát csak színházban el lehet követni, gondosan elkövette azokat *Virginiáról* és *Cleonról* szóló tragédiájában; és közre bocsájtott egy kommentárt is a mai színház hanyatlásáról.⁵⁷² Giuseppe Angelelli,⁵⁷³ Antonio Perabo,⁵⁷⁴ gróf Calini,⁵⁷⁵ Ottavio Magnocavallo gróf,⁵⁷⁶ Franc. Sav. Bettineli műértő,⁵⁷⁷ Giovan Giorgio Alberti,⁵⁷⁸ Andrea Willi,⁵⁷⁹ Scarsetti,⁵⁸⁰ Catanni,⁵⁸¹

⁵⁶⁶ [Giovanni Vincenzo Gravina (1664–1718) itáliai író, jogtudós. Említett poétikája: *Della ragion poetica libri due e della tragedia libro uno di Vincenzo Gravina Giurisconsulto*, Venezia, 1731 és *Di Vincenzo Gravina della Tragedia libro uno*, Napoli, 1731.]

⁵⁶⁷ [Giovanni Vincenzo Gravina *Tragedie cinque De Vincenzo Gravina Giurisconsulto*, Napoli, 1717 (*Il Palamede*, *L'Andromeda*, *L'Appio Claudio*, *Il Papiniano*, *Il Servio Tullio*).]

⁵⁶⁸ [Pier Jacopo Martello / Pietro Jacopo Martelli (1665–1727) itáliai drámaíró.]

⁵⁶⁹ [Giovanni Antonio Bianchi (1686–1758) itáliai teológus, drámaíró és elméletíró.]

⁵⁷⁰ [Durante Duranti (1718–1780) itáliai költő, gróf.]

⁵⁷¹ [Antonio Schinella Conti (1677–1749) itáliai író, matematikus, fizikus, filozófus, Shakespeare-rajongó. Említett művei: *Giulio Cesare*, Faenza, 1726; *Marco Bruto*, Venezia, 1744; *Druso*, Venezia, 1748.]

⁵⁷² [Pietro Bicchierai említett drámája: *La Virginia, e la Cleone. Tragedie di Pietro Bicchierai, con alcune considerazioni del medesimo sopra il Teatro*, Firenze, 1767. Értekezése: *Considerazioni sopra il Teatro*, Firenze, 1767.]

⁵⁷³ [Giuseppe Marquis Angelelli tragédiáit l. *Tragedie e poesie*, Roma, 1768 (*Il Gottfredo*, *La Zenobia*, *Uberto di Bourg*).]

⁵⁷⁴ [Antonio Perabò (?–1775) itáliai drámaíró, legismertebb tragédiája: *Valsei ossia L'eroe scozzese. Tragedia del signor d. Antonio Perabo*, Parma, 1774.]

⁵⁷⁵ [Orazio Calini (1742–1783) itáliai író és színész. Legismertebb tragédiája: *La Zelinda. Tragedia*, Brescia, 1772.]

⁵⁷⁶ [Francesco Ottavio Magnocavallo (1707–1788) itáliai építész és író. Legismertebb tragédiája: *La Rossana. Tragedia*, Venezia, 1775.]

⁵⁷⁷ [Francesco Saverio Bettinelli (1718–1808) mantovai jezsuita író, irodalomtudós. Tragédia-kötete: *Tragedie di Saverio Bettinelli della Compagnia di Gesù con la traduzione della Roma salvata di Mr de Voltaire e una cantata per la venuta dell'Imperador a Roma dedicate all'Altezza Reale della Serenissima Principessa Maria Beatrice Ricciarda d'Este Arciduchessa d'Austria*, Bassano, 1771 (*Jonathan*, *Demetrio*, *Serse*).]

⁵⁷⁸ [Giovan Giorgio Alberti, *Appio Claudio, Tragedia*, Firenze, 1762.]

⁵⁷⁹ [Andrea Willi (1733–1793) itáliai drámaíró, veronai apát. Magyar vonatkozású darabja: *Adelaida Di Ungheria In cinque atti*, Venezia, 1795.]

⁵⁸⁰ [Michele Scarsetti, *Pausanias*, Bologna, 1774; *Dreso*, Bologna, 1775; *Egeria*, Bologna, 1749.]

⁵⁸¹ [Francesco? Catanni, *Bianca Capello*, 1778; *Don Garcia*, 1777; *Pazzi*, 1779.]

Granelli,⁵⁸² Campi⁵⁸³ – ismertek műveikről. Giuseppe Carpani hét tragédiáját latin versben újra és újra kiadva meg kell említenem.⁵⁸⁴ Scipione Maffeine sokkal tartozik az itáliai hazai tragédia.⁵⁸⁵ Ő ugyanis nagy szorgalommal összeállította a színház történetét és védelmét; az itáliai színház, vagy az itáliai tragédiák bemutatását kezdte el.⁵⁸⁶ És hogy mások kövessék, példájával is serkentette; 124 ugyanis megírta az igen elhíresült *Merope* című művét, melyet Itáliában ötvennél többször adtak ki; és melyet a válogatós Voltaire sem szégyellt imitálni;⁵⁸⁷ melyet Franciaország, Anglia és a németek is hallhattak a saját nyelvükön.⁵⁸⁸ Az itáliaiak meg szokták koszorúzni a jobb tragédiákat; ami az általam felsoroltakból nem eggyel meg is esett: Corneille-jük⁵⁸⁹ azonban nem akadt. Gioacchino Pizzi a maga tragikus és komikus költészetről írott könyvével 1772-ben⁵⁹⁰ a nemzeti hevülettől felgyúlva elérte, hogy polgártársai jobb színházi ízlésre tegyenek szert, és ez számára, aki e tekintetben a legelőbbre való, tiszteletet hozott. Alfieri gróf nem sokkal korábban, mint hogy ezeket a sorokat írom, két kötet tragédiát adott ki.⁵⁹¹ A művelt emberek ítélete megoszlik: vannak, akik azt mondják, ő az itáliai Szophoklész; mások, úgy tűnnek, bizonyos hibáktól eltekintve, melyek még a legkiválóbbaknál is előfordulnak, beszédének erejét érzékelik. A tragikai tehetséget nem lehet tőle elvitatni. Maria Fortuna két elegáns tragédia, a *Sappho* és a *Saphira* szülőanyja.⁵⁹² Itália sosem nélkülözte a művelt hölgyeket. A költészet pedig a női szellem számára különösen alkalmas. Olvastam egy *Ulysses* című, igen egyszerű ízléssel összeállított tragédiát Ippolito Pindemonte⁵⁹³ serdülőkorú poéta tollából, akiből Itália reményei szerint nagy tra-

⁵⁸² [Giovanni Granelli (1703–1770) itáliai jezsuita drámaíró, legismertebb műve: *Dione Siracusano*, Bologna, 1734.]

⁵⁸³ [Paolo Aemilio Campi (1729–1796), itáliai író, ismert tragédiája: *Bibli tragedia*, Modena, 1774]

⁵⁸⁴ [Giuseppe Enrico Carpani (1683–1762) itáliai jezsuita író. Latin tragédia-gyűjteménye: *Tragoediae sex Lusitaniae et Algarbiorum regi Johanni V dicatae*, Roma, 1745.]

⁵⁸⁵ [Francesco Scipione Maffei (1675–1755) itáliai író, tragédiáinak gyűjteményes kötete: *Teatro del Marchese Maffei*, Venice, 1730.]

⁵⁸⁶ [Francesco Scipione Maffei, *De' teatri antichi, e moderni, Trattato in cui Diversi Punti Morali Appartenenti a Teatro*, Verona, 1754.]

⁵⁸⁷ [Francesco Scipione Maffei tragédiájának Voltaire megjegyzéseivel ellátott kiadása: *La Merope*, Venezia, 1714. Diskurzusa Voltaire-rel: Francesco Scipione Maffei, *Réponse De M. le Marquis Scipion Maffei, Auteur de la Mérope Italienne, à M. de Voltaire, Auteur de la Mérope Française*, s.l., 1730. Voltaire átdolgozását l. 588. jegyzet.]

⁵⁸⁸ [Francesco Scipione Maffei tragédiájának fordításai: François-Marie Arouet de Voltaire, *La Merope. Tragedie De Mr. De Voltaire*, Amsterdam, 1744 (átdolgozás); *Merope. A tragedy. By the Marquis Scipio Maffei. Translated from the original Italian, by Mr. Ayre*, London, 1740; *Merope, ein Trauerspiel des Herrn Marchese Scipion Maffei, übersetzt von Friedrich Molter*, Wien, 1755.]

⁵⁸⁹ [Pierre Corneille l. 84. jegyzet.]

⁵⁹⁰ [Gioacchino Pizzi (1716–1790) itáliai író, az *Accademia dell'Arcadia* custosa. Említett kötete: *Ragionamento sulla tragica e comica poesia*, Roma, 1772.]

⁵⁹¹ [Vittorio Amadeo Alfieri (1749–1804) itáliai gróf, író. Említett kétkötetes kiadása: *Tragedie*, 1–2, Siena, 1783 (*Filippo, Antigone, Virginia, Agamennone, Oreste, Rosmunda*).]

⁵⁹² [Maria Fortuna (1742–1807) itáliai költőnő, az *Accademia dell'Arcadia* tagja. Említett drámái: *Zaffira*, Siena, 1771; *Saffo tragedia di Maria Fortuna tra gli Arcadi Isidéa Egréna*, Livorno, 1776.]

⁵⁹³ [Ippolito Pindemonte (1753–1828) itáliai költő. Élete főművének az Odüsszeia fordítását tekintette: *L'Odisea di Omero Tradotta da Ippolito Pindemonte con Aggiunta della Batracomiomachia e di Alcuni Inni Tradotti da Altri Autori*, Milan, 1829. Említett műve: *Ulisse, tragedia di anonimo*, Firenze, 1784. Testvére, Giovanni Pindemonte (1751–1812) veronai drámaíró tragédiái jóval ismertebbek voltak.]

gédiaíró lesz. Girolamo Pompei,⁵⁹⁴ akit, úgy hallom, Itália legolvasottabb férfiúi között tartanak számon, midőn a tragikai kürtjelet meghallotta, és cothurnust öltött, semmi más, csak a legnagyobb mértékben tragikus témákat zengi el. – A második helyen áttekintendő

A spanyol tragédia.

Vajon van más nemzet, mely jobban vágyik gyönyörködni a látványosságokban, mint amennyire a spanyolok lángolnak érte? Kétlem. Voltak komédiáik, tragikomédiáik és középnemű játékaik nagy számban már az 125 ókortól. A tizenhatodik században a tragédia valamiféle fundamentumát fektette le Fernan Perez de Oliva⁵⁹⁵ és Juan de la Cueva.⁵⁹⁶ Christóbal de Virvés a színházba a katonai arénából került be; merthogy korábban katonai táborokban élt.⁵⁹⁷ Később Guillén de Castrot tartották elsőnek a drámai művészetben; s hogy milyen is volt, az 1625-ben két kötetben kiadott művei mutatják.⁵⁹⁸ Pierre Corneille igen híres, *Cid* című tragédiájának⁵⁹⁹ témáját ettől a költőtől kölcsönözte. Végül ama sokat ígérő Tehetség, akit a regény- és epikus művészet kapcsán különleges tisztelettel említettem, Félix Lope de Vega y Carpio⁶⁰⁰ népét egy jobb színházi formával ajándékozta meg. Hogy ezt a legjobb szabályrendszerhez nem köthette, nem a párját ritkító akarátán és ízlésén múlt, hanem népe tudatlanságának és rossz gondolkodásának tulajdonítandó. De nem szölok itt többet e Férfiúró, amíg a komédiára nem térek rá, mert joggal sorolják inkább e csoporthoz. Francisco López de Zárate az *Órjöngő Herculese* miatt,⁶⁰¹ Jerónimo Bermúdez a *Megdicsőült Nise* és a *Boldogtalan Nise* miatt⁶⁰² kap itt helyet. Agustín de Montiano y Luyando két tragédiát: a *Virginiát* és az *Ataulpust* írt, és mindkettő elé egy kommentárt illesztett a

⁵⁹⁴ [Girolamo Pompei (1731–1788) itáliai költő, drámaíró. Tragédiái: *L'Ipermestra*, Verona, 1767; *La Calliroe*, Verona, 1769.]

⁵⁹⁵ [Fernan Perez de Oliva (1492–1530/1533) spanyol humanista. Az általa közzétett drámafordítások: Titus Maccius Plautus, *Amphitryon* (1525), Szophoklész, *Electra* (1528), Euripidész, *Hecuba* (1528).]

⁵⁹⁶ [Juan de la Cueva de Garoza (1543–1612) spanyol költő és drámaíró. Történeti és klasszikus darabokat is írt, első gyűjteménye: *Primera parte de las Comedias y Tragedias*, Sevilla, 1579.]

⁵⁹⁷ [Christóbal de Virvés (1550–1610) katona és drámaíró. Ismertebb művei: *El Monserrate*, Madrid, 1587; *La Gran Semíramis*, uo., 1589.]

⁵⁹⁸ [Guillén de Castro y Bellvis / Guillem de Castro (1569–1631) spanyol drámaíró. Említett dupla kötete: *Primera Parte de las comedias de don Guillén de Castro natural de la ciudad de Valencia*, Valencia, 1618; *Parte Segunda de las comedias de Don Guillén de Castro*, Valencia, 1625.]

⁵⁹⁹ [Pierre Corneille, *Le Cid*, Paris, 1637 darabja, melynek mintája Szerdahely szerint: Guillén de Castro y Bellvis / Guillem de Castro, *Primera Parte de las comedias de don Guillén de Castro natural de la ciudad de Valencia*, Valencia, 1618 kötetében szerepel 5. drámaként: *Las Mocedades del Cid, primera*; 6. drámaként: *Segunda de las baxañas del Cid*.]

⁶⁰⁰ [Félix Lope de Vega y Carpio (1562–1635) spanyol költő, termékeny és meghatározó drámaíró. Dramaturgiai elveit az *Arte nuevo de hacer comedias en este tiempo* című akadémiai előadásában foglalta össze (Madrid, 1609).]

⁶⁰¹ [Francisco López de Zárate (1580–1658) spanyol drámaíró, említett műve: *Hércules Furente y Oeta, tragedia senquista*, Madrid, 1651.]

⁶⁰² [Jerónimo Bermúdez de Castro / Antonio de Silva (1530–1599) spanyol író, dominikánus szerzetes, említett művei: *Nise lastimosa* (a portugál A. Ferreira *Inés de Castro* című drámájának átdolgozása); *Nise laureada*, kiadásuk *Nise lastimosa y Nise laureada*, Madrid, 1577.]

hispan tragédia történetéről,⁶⁰³ vele kapcsolatban José Francisco de Isla jezsuita atya⁶⁰⁴ véleményét veszem át; mint mondják, ő az, aki írásba foglalta az *Acta Fratris Gerundii de Campazas, alias Zotes O. P.* című könyvet,⁶⁰⁵ mely a mi korunk ízlésének fölöttébb kedves. – Az a két értekezés – mondja Isla – nagy műveltséggel és bölcsességgel van írva a spanyol tragédia történetéről, a két tragédiával, a *Virginiával* és az *Ataulpusszal* együtt, melyeket Agustín y Luyando 1750-ben és 1753-ban kiadott,⁶⁰⁶ így minden népnek el kell hinnie, hogy nekünk, spanyoloknak ezidőtájt megvan a magunk Szophoklésze, aki ama görög tragédiáiróval joggal összevethető. Nem imitálta ama híres francia írófejedelmeket, Corneille-t⁶⁰⁷ és Racine-t,⁶⁰⁸ hanem felfedte hibáikat és javította **126** azokat. Nem töri meg cselekményét holmi szerencsétlen epizóddal, mint az *Oidipuszban* Corneille;⁶⁰⁹ mert ama hideg szelmelet, amit Thészeusz érez Dirké iránt,⁶¹⁰ inkább ki kell hagyni a drámából, semmint gyarapítani azt vele. Nem vonja el a hallgatók figyelmét, mint Racine, két karakter küzdelmével, akik közül az egyik a lágy Hüppolitosz, a másik az őrzöngő Phaedra.⁶¹¹ Nem beszél olyan ünnepélyes dagállyal, amilyennek Corneille gögösködik a *Cinnában*.⁶¹² Leírja Virginia halálát, akit atyja, hogy lányát elragadja Appius vétkes vágya elől,⁶¹³ fájdalommal telve megölni kényszerül, nem azzal a sallangos, feldíszített ékesszólással, mint ahogyan Racine teszi, midőn Thészeusz fájdalmát Theramenész szájával elbeszéli a tengeri szörny által szétzaggatott Hüppolitosz felett.⁶¹⁴ Montianonál⁶¹⁵ Lucius Virginius római polgár beszéde nemes, de nem pompázatos; a gótok beszéde műveletlen, de nem keresett módon; érzelmeik erőteljesek, de nem módfelett felnagyítottak és túljátszottak. Mindkét tragédiában a lelkek elsődleges mozgatója a szerelem; erre épül mind a *Virginia*, mind az *Ataulpus*; ez az érzelem irányítja mindkettőt. De mi van ebben vagy abban a műben, amit a legszigorúbb cenzor, a becsület őre fel tudna hánytorgatni? Ama igen bölcs erényítész, François Fénelon püspök,⁶¹⁶ aki saját népe legjobb tragédiáiróit is meg szokta róni, hogy tragédiáikban mind a művészet,

⁶⁰³ [Agustín Gabriel de Montiano y Luyando (1697–1764) a *Real Academia de la Historia* első igazgatója, spanyol drámaíró. Említett tragédiái: *Ataulfo*, Madrid, 1750; *Virginia*, Madrid, 1753. Említett értekezése: *Discurso sobre las tragedias españolas*, Madrid, 1750–1753.]

⁶⁰⁴ [José Francisco de Isla (1703–1781) spanyol jezsuita, szatíraíró. Irodalomtörténete Duchesne kötetének átdolgozása: *Compendio de la historia de España*, Pamplona, 1743. Montianoról *Historia del famoso predicador fray Gerundio de Campazanas, aliàs Zotes*, Madrid, 1758, 8–15. oldalán ír.]

⁶⁰⁵ [José Francisco de Isla, *Historia del famoso predicador fray Gerundio de Campazanas, aliàs Zotes*, Madrid, 1758, 8–15.]

⁶⁰⁶ [A tragédiákat l. 603. jegyzet.]

⁶⁰⁷ [Pierre Corneille l. 84. jegyzet.]

⁶⁰⁸ [Jean Racine l. 84. jegyzet.]

⁶⁰⁹ [Pierre Corneille, *Œdipe*, Paris, 1659.]

⁶¹⁰ [Dircé Corneille *Œdipe* című tragédiájának szereplője, a mitológiai történet értelmében thébai királylány, Laiosz és Iokaszté gyermeke, Oidipusz nővére.]

⁶¹¹ [Jean Racine, *Phèdre*, Paris, 1678. Phaedra mint mitológiai alak l. 90. jegyzet.]

⁶¹² [Pierre Corneille, *Cinna (ou la Clémence d'Auguste)*, Paris, 1643.]

⁶¹³ [Appius Claudius Crassus (Kr.e. 5. sz.) római politikus, decemvir, aki Verginiát, Lucius Verginius centurio lányát el akarta raboltatni magának, az apa, semhogy lányát meggyalázza lássa, megölte őt (Titus Livius szerint).]

⁶¹⁴ [Jean Racine, *Phèdre*, Paris, 1678. Hippolitosz l. 317. jegyzet.]

⁶¹⁵ [Augustinus Montiano y Luyado l. 603. jegyzet.]

⁶¹⁶ [François de Salignac de la Mothe-Fénelon (1651–1715) francia érsek, író. Irodalmi nézeteinek összegzését l. *Dialogues sur l'éloquence en général et sur celle de la chaire en particulier avec une lettre écrite à l'Académie française*, Paris, 1718.]

mind a cselekmény természete ellenére szerelmi szálát vegyítene, és annak esztelen módja az egyébként kiváló cselekményt megrontja és profanizálja, Fénelon, mint mondtam, ha látná, kifejezetten dicsérné azt a tiszta és nemes szerelmet, melyet Virginia érez jegyese, Lucilius iránt, és Placidia a férje, Ataulphus⁶¹⁷ iránt. Röviden elmondom, ami a legfontosabb: senki sem akadt ezidáig, aki egyrészt nemesebb regulákat jelölt volna ki, másrészt valósított volna meg szerencsésebb módon saját művében, mint amit Montiano adott és megvalósított. Az ő törvényei helyesek, rendezettek, világosak, bölcssek, méltók és tökéletesek; és tragédiái épp olyanok, mint a törvényei. – Így mondja a Gerundio életének 127 írójaként.⁶¹⁸ Eme jeles férfiú, Augustinus Montiano⁶¹⁹ bizonyos abban, hogy nyilvánvalóvá tette, hogy Spanyolországban nem vágnak a jó tragédiákra; amiről miközben igyekszik meggyőzni, igen sokat felsorol, és azokat a jóízlés törvényeivel összeméri.

A portugáloknak vajon milyen ízlésük van a tragédiák terén? Kikövetkeztethetjük a hispán dramaturgiából: egy a nemzet, egy a vérmérséklet. Ámbár bizonyos szokások változtak, mégis, a szellem hasonlósága és a vér rokonsága összetartja őket. Ezért az igen híres Lu. Jos. Velázquez a hispán költészet történetébe⁶²⁰ bele is foglalja őket. Elmondjam részletesen? A spanyolokat és a portugáliákat, úgy tűnik, segíti a természet, hogy könnyebben emelkedhessenek cothurnusra. Súlyos lelkek, melyeket súlyuk szinte agyonnyom; vehemens indulatok és bonyodalmak; fellengzős beszéd, mely a fenségre született; a gesztusok és cselekedetek keresetlen, a tehetség által megszabott pompája mind megannyi segítség a tragikai fenséghez.

⁶¹⁷ [Aelia Galla Placidia (390–450) I. Theodosius római császár lánya, Athaulf gót király (372–415), majd Constantinus nyugat-római császár felesége.]

⁶¹⁸ [José Francisco de Isla l. 604. és 605. jegyzet.] A mű két részből áll; az első jótárgyát a spanyol inkvizíció; a második, amely később jött ki, visszadobta. [Augustinus Montiano y Luyado értekezése l. 603. jegyzet.] Érdeklődve olvastam azt az apológiát, amit P. Isla ebben az ügyben írt Bolognában, 1781-ben; [kötetben kiadva: *Colección de papeles crítico-apologéticos*, Madrid, 1787–1788.] hivatkozik erre D. de Murr X. *Diari Artium, et Litteraturae*, Antonio Capdevila ellenében. [Christoph Gottlieb von Murr, *Journal zur Kunstgeschichte und zur Allgemeinen Literatur*, 10, Nürnberg, 1781, 212–223.] Montiano *Virginia*-ját a spanyol tragédia történetéről írott értekezéssel először 1754-ben D. d'Hermilly fordította franciára, melyet a neves Lessing is felhasznált. Ataulphusát, mely hasonló beszédmóddal jelent meg 1771-ben, szídják. [Augustinus Montiano y Luyado, *Dissertation sur les tragedies espagnoles traduites de l'espagnol par M. d'Hermilly*, transl. Nicolas-Gabriel Vaquette d'Hermilly, Paris, 1754. Gotthold Ephraim Lessing a *Virginia* egyes részleteit kiadta: *Theatralische Bibliothek*, 1 (1754), 117–208., mégpedig d'Hermilly francia fordítása alapján, valószínűleg az *Emilia Galottira* (1772) is hatott Montiano műve. Lessing további megjegyzései Montiano tragédiái kapcsán l. *Hamburgische Dramaturgie*, 2, Hamburg, 1769, 126.] – A *Varietates litterariae*-ban, 1769-ből Arnaudnak és Suardnak, e két franciának található néhány írása, mely a spanyol tragédia átgondolásához hasznos. [Jean Baptiste Antonie Suard és François Arnaud (1721–1784) szerkesztésében megjelenő periodika, több spanyol vonatkozású írással: *Variétés littéraires, au Recueil de pièces tant originales que traduites, concernant la Philosophie, la Littérature et les Arts*, 1–3, Paris, 1768–1769 – például: *Observations sur les moutons d'Espagne et la maniere de les élever; Anecdotes sur le Cid*, uo., 3, 1769, 532–553.]

⁶¹⁹ [Augustinus Montiano y Luyado l. 603. jegyzet.]

⁶²⁰ [Luis José Velázquez de Velasco (1722–1772) spanyol tudós, történész, archeológus. Spanyol irodalom-története: *Orígenes de la poesía castellana*, Málaga, 1754; ez jelen kötet keletkezésekor már németül is olvasható Johann Andreas Dieze fordításában: *Geschichte der Spanischen Dichtkunst*, Göttingen, 1769.]

Az angolok.

tragédiája jobb, mint a komédiája; ugyanis természettől fogva inkább vonzódnak a komoly és súlyos, semmint a játékos dolgokhoz. Közülük senkit sem ismerek, aki a brit dramaturgia eredetét és régi történetét jobban felgöngyölítette volna, vagy biztosabb dokumentumokból mutatta volna be, mint **128** Thomas Hankins 1773-ban.⁶²¹ A francia földön nevelkedett Le Blanc⁶²² az angol tragédiákat sok hibával vádolta: azt mondja, módfelett elrettentő itt a színház, embertelen, szörnyű; és emellett más elnevezéseket is összehord a szidalmazás közepette. Hogy saját maga és nemzete kapcsán a rossz ízlés szóba jön, és nemhogy vitatják, hanem inkább méltatlankodva szóvá teszik, azt nem tűrte tovább Guthrie; nagy türelemmel írta meg könyvét, melyben az ellenfelek vádjait pontról pontra megsemmisíteni, és a brit név becsületét helyreállítani próbálja.⁶²³ Ritka dolog, hogy az ilyesfajta csatákban a hev nem ragad túl az igazság és az illendőség határán. A halandók kedvezése és gyűlölete elfedi azokat a dolgokat, melyek rosszak, a jókat azonban még látványosabbá teszi. William Shakespeare nemcsak saját polgártársainak, de nekünk is úgy tűnik, mint a természet csodája;⁶²⁴ aki ha megtanulta volna saját tehetségét a költészettanhoz idomítani, minden nemzet és minden kor költői közül kitűnne. Az angol színház atyja és megteremtője, könnyed és gazdag fantáziával, gyors és éles szellemmel, tüzes és izgatott hevülettel, a legmagasabb költői elragadtatással, hihetetlen enthusiasmmal. Az emberi lélek érzelmeit senki nála jobban nem figyelte meg; senki nem múlja őt felül a szív lágyágában vagy a lélek bátorságában. Drámáit nem nevezte tragédiáknak, sem komédiáknak; mert nem szabta őket teljesen a művészi elvárások szerint. Egyedi bennük, hogy mind erényeik, mind hibáik átlagon felüliek; ezért amelyek előadásra kerülnek, azokat a mi művészi szabályainkhoz igazítják. Shakespeare neve mindenki számára ismert, aki csak tud valamit is a színházról: a tragédiaírók idola ő. Ha úgy van, ahogyan Farmer⁶²⁵ és mások bizonygatják, Shakespeare sem az ókori nyelvek ismeretével, sem sokféle tudományban való jártassággal nem rendelkezett, és szinte csodaszámba kell vennünk, hogy pusztán a természet vezetésével és irányításával a tragédiának olyan színvonalát sikerült elérnie, melyért a legtanultabb férfiaknak és a legjobb poétáknak is versengeniük kell. A *Lear király*, *Macbeth*, **129** *Rómeó és Júlia*, *Hamlet*, *Othello* – ezek a legkitűnőbbek.⁶²⁶ 1616-ban halt meg. – Francis Beaumont és John Fletcher

⁶²¹ [Thomas Hawkins, *The Origin of the English drama illustrated by specimens from our earliest writers. With explanatory notes*, Oxford, 1773.]

⁶²² [Jean-Bernard, abbé Le Blanc, *Lettres d'un François*, 1–3, Hague, 1745, saját angol fordításában: *Letters on the English and French nations*, London, 1747. Ez utóbbi kiadvány három kötetében több angol tragédiát elemez, pl. *Critical examination of the tragedy of Hamlet, with some remarks on the author*, uo., 2, 75–89.]

⁶²³ [William Guthrie, *An essay upon English tragedy. With remarks upon the Abbe de Blanc's Observations on the English stage. By William Guthrie, Esq.*, London, 1757.]

⁶²⁴ [William Shakespeare (1564–1616) angol drámaíró, költő.]

⁶²⁵ [Richard Farmer, *An essay on the learning of Shakespeare, addressed to Joseph Cradock, Esq.*, Cambridge, 1757. Amint azt Dávidházi Péter, *Egy irodalmi kultusz meghonosítása, Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–1988), 46–73. tanulmánya kimutatta, Szerdahely Farmer-utalása és annak Shakespeare-re vonatkozó szöveggörnyezete átvétel Christian H. Schmid, *Anweisung der vornehmsten Bücher in allen Theilen der Dichtkunst*, Leipzig, 1781 kötetéből, melyre Szerdahely erősen támaszkodott köteteinek összeállításakor.]

⁶²⁶ [William Shakespeare említett drámái: *King Lear*, London, 1608; *The Tragedy of Macbeth*, London, 1623; *Romeo and Juliet*, London, 1597; *The Tragedy of Hamlet, Prince of Denmark*, London, 1603; *The Tragedy of Othello, the Moor of Venice*, London, 1622.]

a költők között szokatlan módon közös munkával dolgozták ki drámáikat.⁶²⁷ Úgy tartják, hogy a munkát oly módon osztották meg, hogy Beaumont találta ki és osztotta fel a cselekményt, Fletcher pedig a párbeszégeket és minden mást tette hozzá. – Benjamin Jonson Shakespeare után a harmadik helyen áll, ámbár csak két tragédiát adott ki, a *Catilinát* és a *Seianust*.⁶²⁸ Philip Massinger⁶²⁹ a lelki megindulásokban erősebb; John Dryden⁶³⁰ csodásan termékeny az ötletekben; Thomas Otway⁶³¹ a szerelmi ténákban szerencsés; Nicolaus Rowe⁶³² az angolok Racine-ja;⁶³³ Addison⁶³⁴ az egyetlen *Cato*ja miatt kerül ide; Thomas Southerne⁶³⁵ drámáit a tragédia igaz természete alapján formálta; Ambrose Philips⁶³⁶ francia ízlést követ; George Lillo⁶³⁷ polgári tragédiák szerzője; James Thomson⁶³⁸ kiválóan fest; Edward Moore,⁶³⁹ akit Saurin francia szerző imitált a *Beverley*-ben;⁶⁴⁰ Young,⁶⁴¹ aki kétkellem, hogy ismert lenne, a legnagyobb súllyal festi a lelki megindultságot; Mason,⁶⁴² aki az ókoriak kórusát megpróbálta újraéleszteni; Henry Brooke, akitől az *Essex grófa*, *Montezuma* és sok más darab származik;⁶⁴³ John Home⁶⁴⁴ ... Itt abbahagyom. Az egyes írók sajátosságai-

⁶²⁷ [Francis Beaumont (1584–1616) és John Fletcher (1579–1625) angol reneszánsz drámaírók, darabjaik többsége közös munka eredménye (Fletcher Shakespeare-rel is együtt dolgozott két darabon). 13 drámát tart számon az irodalomtörténet közös művekként, pl. *The Maid's Tragedy*, London, 1619.]

⁶²⁸ [Benjamin Jonson (1572–1637) angol drámaíró, színész. Számos színdarab szerzője, ezek között valóban csak két tragédia szerepel: *Sejanus His Fall*, London, 1605; *Catiline His Conspiracy*, London, 1611.]

⁶²⁹ [Philip Massinger (1583–1640) angol drámaíró. Számos tragikomédia és tragédia szerzője, pl. *The Roman Actor*, London, 1629.]

⁶³⁰ [John Dryden (1631–1700) angol költő, drámaíró. Első tragédiája: *The Indian Queen*, London, 1665.]

⁶³¹ [Thomas Otway (1652–1685) angol drámaíró, legismertebb tragédiája is szerelmi tárgyú: *Venice Preserv'd*, London, 1682.]

⁶³² [Nicholas Rowe (1674–1718) angol drámaíró, poeta laureatus. Első, nagy sikerű tragédiája: *The Ambitious Stepmother*, London, 1701.]

⁶³³ [Jean Racine l. 84. jegyzet.]

⁶³⁴ [Joseph Addison (1672–1719) angol esszéista, a *The Spectator* egyik író-szerkesztője, drámaíró. Említett, egyetlen tragédiája: *Cato, a Tragedy*, London, 1713.]

⁶³⁵ [Thomas Southerne (1660–1746) ír drámaíró. Regényadaptációja tette ismertté: *Oroonoko, or, the Royal Slave*, London, 1695 (Aphra Behn azonos című regényéből).]

⁶³⁶ [Ambrose Philips (1674–1749) angol író és politikus. Racine-adaptációja tette ismert drámaíróvá: *The Distrest Mother*, London, 1712.]

⁶³⁷ [George Lillo (1693–1739) angol drámaíró. Legismertebb drámája is a kortárs polgári élet keretei között játszódik: *The London Merchant, or the History of George Barnwell*, London, 1731.]

⁶³⁸ [James Thomson (1700–1748) angol költő és drámaíró. Első sikeres tragédiája: *Sophonisba*, London, 1730.]

⁶³⁹ [Edward Moore (1712–1757) angol drámaíró, legismertebb tragédiája: *The Gamester*, London, 1637.]

⁶⁴⁰ [Bernard-Joseph Saurin (1706–1781) francia politikus és drámaíró, említett műve: *Beverlei, tragédie bourgeoise imitée de l'anglois, en 5 actes et en vers libres, par M. Saurin*, Paris, 1768. Edward Moore előző jegyzetben említett *The Gamester* című tragédiájának átdolgozása, a címben a főszereplő, Mr. Beverley kiemelésével.]

⁶⁴¹ [Feltehetően Edward Young (1683–1765) angol költő-filozófus, aki inkább *The Complaint: or, Night-Thoughts on Life, Death, & Immortality*, London, 1742–1745 című költemény-ciklusa révén volt ismert. Számos drámát is írt, pl. *The Revenge*, London, 1721, *The Brothers*, London, 1728.]

⁶⁴² [John Mason, *An Excellent Tragedy of Mulleasses the Turke, and Borgias Governour of Florence*, London, 1610 – a szerző életrajzi adatai nem ismertek.]

⁶⁴³ [Henry Brooke (1703–1783) ír származású regény- és drámaíró. Említett darabjai: *The Earl of Essex*, Dublin, 1749; *Montezuma: a Tragedy*, London, 1778.]

⁶⁴⁴ [John Home (1722–1808) skót miniszter, katona, drámaíró. Legismertebb darabja: *Douglas: a Tragedy*, Edinburgh, 1756.]

nak felsorolásából elég ennyi. Gerard Langbaine az 1691-ben kiadott művében⁶⁴⁵ elbeszélte azon angol drámaírók életét és műveit, akik hazai nyelven szóltak a színpadokon. Gildon ezt a gyűjtést folytatta, és *Completed catalogues* címmel 1726-ban kiadta.⁶⁴⁶ Már előtte, 1720 táján elkezdte kiadogatni a legjobb drámaírók gyűjteményét; ennek megírásában követte egy másik szerző, akik saját nevét nem hozta nyilvánosságra, és több drámaíró sorozatát kiadta 1750-ben.⁶⁴⁷ Majd 1762-ben jelent meg először az a tíz kötet, melyek a *Theatri Anglici* címet viselik, és új folyamokban 1767-ig jelentek meg.⁶⁴⁸ A neves Dodsley egy másik gyűjteményt csinált az ókori drámákból 130 tizenkét kötetben 1760-ban, mely újabb kiadásban 1780-ban jelent meg.⁶⁴⁹ Sok olyan, Angliában írott periodikum van, melyek az angol színház feletti szigorú bírálatot általában és konkrétan is gyakorolják, és művelik övéik elméjét és ízlését. Theophilus Cibber adta ki a *Biographia Theatralia* 1757-ben; ezt követte egy másik 1771-ben, melyben a legkiemelkedőbb színészek kerülnek bemutatásra.⁶⁵⁰ – Ezeket akartam megnevezni, ha valaki kérdené, hogy hová forduljon, aki Anglia tragédiáit nagyobb mértékben kívánja megismerni. Ezen írók és kritikusok pedig nemcsak a tragikus drámákról, hanem a komédiákról is írnak és ítélnek. Collier az angol színházat összevetette az athénivel, a rómaival és a franciával; a hasonlóságokat és különbségeket művelt elmével mutatván ki.⁶⁵¹

⁶⁴⁵ [Gerard Langbaine (1656–1692) angol tudós, kritikus. Említett műve: *An Account of the English Dramatic Poets, or, some observations and remarks on the lives and writings of all those that have publish'd either comedies, tragedies, tragi-comedies, pastorals, masques, interludes, farces or opera's in the English tongue by Gerard Langbaine*, Oxford, 1691.]

⁶⁴⁶ [Charles Gildon (1665–1724) angol író, fordító, esszéista, biográfus. Említett műve: *The Lives And Characters of the English Dramatick Poets: Also An Exact Account of all the Plays that were ever yet Printed in the English Tongue; their Double Titles, the Places where Acted, the Dates when Printed. First begun by Mr. Langbain, improv'd and continued down to this Time, by a Careful Hand*, London 1699. Sorozata feltehetőleg: *The dramatic historiographer, or, The British theatre delineated, &c. Exhibiting the argument, conduct and chief incidents of the most celebrated plays, etc.*, London, 1735.]

⁶⁴⁷ [*The British theatre. Containing the lives of the English dramatic poets; with an account of all their plays. Together with the lives of most of the principal actors, as well as poets. To which is prefixed, a short view of the rise and progress of the English stage*, Dublin, 1750. Szerzője feltehetőleg W.R. Chetwood / William Rufus (?–1766).]

⁶⁴⁸ [*The English theatre. In eight volumes. Containing the most valuable plays which have been acted on the London stage*, London, 1762–1769.]

⁶⁴⁹ [Robert Dodsley (1704–1764) angol író, könyvkereskedő. Említett gyűjteménye: *Select Collection of Old Plays*, 1–12, ed. Robert Dodsley, London, 1744; *A select collection of Old Plays*, 1–8, ed. Robert Dodsley, notes by Isaac Reed, London, 1780.]

⁶⁵⁰ [Theophilus Cibber (1703–1758) angol drámaíró, színész. Említett kiadványa (melyet egyesek Robert Shiels-nek tulajdonítanak): *The Lives of the Poets of Great Britain and Ireland, to the Time of Dean Swift*, 1–5, London, 1753. A színészeket bemutató kötet 1753-as, folytatásának nincs nyoma: *The Lives and Characters of the Most Eminent Actors and Actresses of Great Britain and Ireland: From Shakespear to the Present Time. Interspersed with a General History of the Stage. By Mr. Theophilus Cibber*, London, 1753.]

⁶⁵¹ [Jeremy Collier (1650–1726) angol színikritikus, püspök. Említett műve: *La critique du théâtre anglois, comparé au théâtre d'Athènes, de Rome et de France ... De L'Anglois de M. Collier*, Paris, 1715.]

A franciák

tragédiáját a göröggel vetették össze, és mindkettő erényeit s hibáit mérlegre tették Pierre Brumoy⁶⁵² és Louis Jacquet.⁶⁵³ Ugyanilyen tárgyú könyv jelent meg Lyonban 1760-ban, a szerző nevének elhallgatásával.⁶⁵⁴ François-Antoine Chevrier 1750-ben egy külön értekezésben⁶⁵⁵ kísérelt meg meggyőzni: a legutóbbi időben az ő nemzetének kell a tragédiáírás tekintetében adni a pálmát. A francia tragédia senkinek sem tartozik többel, mint Pierre Corneille-nek,⁶⁵⁶ ama férfinak, aki a tragédia művészetének betetőzésére született, akiben a természet látható és tapasztalható lett, amióta csak az emberi tehetség gondolkodni képes; s ő kiérdemelte, hogy 'Nagy' legyen a mellékneve. Művei tragédiák: *Medea, Cid, Horatius, Cinna, Polyeuctus, Rodogune, Theodora, Heraclius, Nicomedes, Sertorius, Oidipus, Sophonisba, Otho, Agesilaus, Attila, Titus és Berenice, Pulcheria, Surena*⁶⁵⁷ ... 1684-ben halt meg 59 évesen. – Corneille⁶⁵⁸ öregkorában lépett színre Jean Racine,⁶⁵⁹ termékeny tehetség, művészi fogásokban ügyes, a természet ismerője, **131** aki tűri a kritikát, sokat zsákmányol a görögöktől, tisztabeszédű, könnyed verselésű, aki egész lelkét megfeszíti, hogy a szerelem tüzét fellobbantsa a tragédiában, akár mert így hozza a lágyabb emberi természet, akár mert ezt sugallta a dicsőségre érzékeny versenyszellem. Tőle van a *Thébaia*k, Nagy Sándor, *Andromache, Britannicus, Berenice, Bajazetes, Mitridates, Iphigenia, Phaedra, Esther, Athalia*, mely a cselekményszövésben és karakterben a legjobb.⁶⁶⁰ A francia tragédia e duumvirjét, azaz két fő férfiút kiválóan összevetette La Bruyère,⁶⁶¹ és megadta a különbséget; én nagyjából ugyanazt fogom visszaadni Charles Porée⁶⁶² szavaival. Corneille nagy dolgokról írva megrázza az elméket mondatainak bizonyos nagytorító fenségességével; Racine lágy dolgokat keltvén életre, a lelkeket az érzelmeknek egyfajta édes légységével simogatja. Amaz hőseit az emberi sors kiválóságának is fölébe emelte; emez a saját hőseit alábocsájtja az emberi esendőség mindenfajta gyengeségébe. Amaz kinek-kinek a saját népe jellemző,

⁶⁵² [Pierre Brumoy (1688–1742) francia jezsuita szerző, a *Journal de Trévoux* kiadója. Említett műve: *Le Théâtre des Grecs*, Paris, 1730.]

⁶⁵³ [Louis Jacquet (1732–1794) francia jezsuita, a lyoni akadémia tagja. Említett műve: *Parallèle des tragiques grecs et français par le P. L. Jacquet*, Lyon, 1760.]

⁶⁵⁴ [L. előző jegyzet, Jacquet kötete ugyanis szerző megjelölése nélkül került publikálásra.]

⁶⁵⁵ [François-Antoine Chevrier (1721–1762) francia író és költő, említett műve: *Observations sur le théâtre, dans lesquelles on examine l'état actuel des spectacles de Paris, par M. de Chevrier*, Paris, 1755.]

⁶⁵⁶ [Pierre Corneille l. 85. jegyzet.]

⁶⁵⁷ [Pierre Corneille említett drámái: *Médée*, Paris, 1639; *Le Cid, Tragi-comédie*, Paris, 1637; *Les Horaces*, Paris, 1640; *Cinna ou la Clémence d'Auguste. Tragedie*, Paris, 1643; *Polyeucte martyr*, Paris, 1640; *Rodogune*, Paris, 1647; *Théodore vierge et martyre. Tragédie chrétienne*, Paris, 1646; *Héraclius*, Paris, 1647; *Nicomède*, Paris, 1651; *Sertorius*, Paris, 1662; *Œdipe*, Paris, 1659; *Sophonisbe*, Paris, 1663; *Othon*, Paris, 1664; *Agésilas*, Paris, 1666; *Attila, roi des Huns*, Paris, 1667; *Tite et Bérénice*, Paris, 1670; *Pulchérie. Comédie héroïque*, Paris, 1672; *Suréna*, Paris, 1675.]

⁶⁵⁸ [Pierre Corneille l. 85. jegyzet.]

⁶⁵⁹ [Jean Racine l. 84. jegyzet.]

⁶⁶⁰ [Jean Racine említett drámái: *La Thébaïde / Les Frères ennemis*, Paris, 1665; *Alexandre le Grand*, Paris, 1665; *Andromaque*, Paris, 1668; *Britannicus*, Paris, 1670; *Bérénice*, Paris, 1671; *Bajazet*, Paris, 1673; *Mithridate*, Paris, 1673; *Iphigénie*, Paris, 1675; *Phèdre et Hippolyte*, Paris, 1678; *Esther*, Paris, 1689; *Athalie*, Paris, 1691.]

⁶⁶¹ [Jean de La Bruyère (1645–1696) francia morálfilozófus, akadémikus. Említett összevetését l. *Les caractères de Théophraste et de la Bruyère, avec les Notes par M. Coste*, Paris, 1765, 92–94.]

⁶⁶² [Charles Porée (1675–1741) tudós jezsuita, Voltaire oktatója. Az idézett részlet szöveghelye: *De theatro / Discours sur les spectacles = Orations: quae suis singulae temporibus seorsum evulgatae fuerant, nunc primum collectae et simul editae*, 2, Paris, 1735, 151–152.]

sajátos lelkiületét adja meg, a tájak és népek különbözősége szerint; emez eltekintve a cselekedetek és nemzetek különbségeitől, mindenkinek francia, azaz lágy, behízelgő természetet ad. Amaz nőkben is fellobbantja a hősök fenséges és tragikus lelkesedését; emez a férfiakba is a hősnők gyengéd, édes és elégikus lelkesedését önti. Amaz lélekben királyok udvaraiba visz el minket, hogy itt a politikai okoskodás ügyeskedéseit leleplezze; emez leányok gyülekezetébe ragad minket gondolatban; hogy ott a szerelmi mesterkedés fortélyait bemutassa. Corneille fennen szárnyalva, mint Iuppiter madara, a villámok és mennykővek között játszva mindent megtölt mennydörgéssel; Racine, mint Venus galambja, rózsza- és mirtuszligetek között röp-ködve visszhangoztatja nyögdécseléseit. Végül Corneille mivel magasratörőbb, s nagyobb ügyekhez kapcsolódik, a folytonos feltörekvés és csodálatra indítás miatt mintegy megkívánja a tapsot, és szinte akarattal ellenére is kicsikarja; Racine ellenben mivel inkább alatt jár, és inkább a biztonságot keresi a ritka felreppenéssel, a szárnyalás tudatos korlátozásával, majd a szerelemre vissza-visszatérve **132** magához édesgeti hajlandóságunkat, és vonzódva tart fogva minket. De sóhajait nem viszi el a szél: ezekkel nyer meg bennünket. Hősei és még inkább hősnői Corneille-re nem babérokat szórnak, hanem mirtuszkoszorúkat fonnak versengve. Nem űzte ki versenytársát a királyságból, hanem a színházban együtt bírták a trónust: megosztva gyakorolta a galambocskát a sassal a hatalmat – így beszélt ő a színházról. – Hogy utánuk François-Marie Arouet Voltaire-t⁶⁶³ nevezzem meg, megköveteli tragédiái nagyszerűsége. *Oidipusz*, *Marianne*, *Caesar halála*, *Zaire*, *Alzire*, *Mérove*, *Mahomet*, *Sémiramis*, *Oreste* és sok más ismert darabja van.⁶⁶⁴ *Irène* volt az utolsó, amit hogy színpadon lásson, Párizsba ment, és a taps közepette halt meg.⁶⁶⁵ Más tragédiaírókat megkülönböztetés nélkül fogok felsorolni. Thomas Corneille,⁶⁶⁶ Pierre testvére, Jean Campistron,⁶⁶⁷ Racine legkiválóbb imitátora, Prosper de Crébillon⁶⁶⁸ a maga nemében a legrémisztőbb, Alexis Piron,⁶⁶⁹ Claude-Joseph Dorat,⁶⁷⁰ François-Thomas Arnaud,⁶⁷¹ Bern. Jos. Saurin,⁶⁷² Ant. Mar. Lemierre,⁶⁷³ Buirette de Belloy,⁶⁷⁴

⁶⁶³ [François-Marie Arouet Voltaire (1694–1778) francia író, költő, filozófus, a francia felvilágosodás vezéregyénisége.]

⁶⁶⁴ [Voltaire említett drámái: *Ceipé*, Paris, 1718; *Hérode et Mariamne*, Paris, 1725; *La Mort de César*, Paris, 1736; *Zaire*, Paris, 1732; *Alzire ou les Américains*, Paris, 1736; *Mérove*, Paris, 1743; *Le Fanatisme ou Mahomet le prophète*, Paris, 1742; *Sémiramis*, Paris, 1748; *Oreste*, Paris, 1750.]

⁶⁶⁵ [François-Marie Arouet Voltaire, *Irène*, Paris, 1779. A darab emlékezetes bemutatója: Théâtre-Français, 1778. március 16.]

⁶⁶⁶ [Thomas Corneille (1625–1709) francia író, lexikográfus, akadémiai tag, Pierre Corneille testvére. Legismertebb tragédiája: *Timocrate*, Paris, 1656.]

⁶⁶⁷ [Jean Galbert de Campistron (1656–1723) francia drámaíró. Számos zenés tragédia szerzője, pl. *Achille et Polixène*, Paris, 1687.]

⁶⁶⁸ [Prosper Jolyot de Crébillon (1674–1762) francia költő és drámaíró. Legismertebb tragédiája: *Rhadamiste et Zénobie*, Paris, 1711.]

⁶⁶⁹ [Alexis Piron (1689–1773) francia költő és drámaíró. Tragédiái, mint pl. *Fernand Cortes*, Paris, 1744 kevésbé voltak sikeresek, mint vígjátékai.]

⁶⁷⁰ [Claude-Joseph Dorat (1734–1780) francia író, ismertebb tragédiái: *Théagène et Chariclée*, Paris, 1763; *Adélaïde de Hongrie*, Paris, 1774.]

⁶⁷¹ [François-Thomas-Marie de Baculard d'Arnaud (1718–1805) francia író. Ismert tragédiája: *Le Cardinal de Lorraine ou les Massacres de la Saint Barthélemy*, Paris, 1756.]

⁶⁷² [Bernard-Joseph Saurin (1706–1781) francia jogász és drámaíró. Ismert tragédiája: *Spartacus*, Paris, 760.]

⁶⁷³ [Antoine-Marin Lemierre (1733–1793) francia költő és drámaíró, ismert tragédiája: *Hypermnestre*, Paris, 1768.]

⁶⁷⁴ [Pierre-Laurent Buirette de Belloy / Dormont De Belloy (1727–1775) francia drámaíró és színész. Ismert tragédiája: *Gabrielle de Vergy*, Paris, 1770.]

Edme-Louis de Sauvigny,⁶⁷⁵ Jean-François de Bastide,⁶⁷⁶ Jean-François Marmontel,⁶⁷⁷ Collé,⁶⁷⁸ De La Harpe,⁶⁷⁹ Chamfort⁶⁸⁰... Hátra van, hogy felvezzem, mely könyvekből lehet mindenfajta francia drámát megismerni. 1718-ban jelent meg az első drámagyűjtemény az alábbi címen: *Theatre françois*;⁶⁸¹ 1735-ben követte a *Le Nouveau Théâtre François* nyolc kötetben.⁶⁸² 1720-ban Bernard de Fontenelle összeállította a *Histoire du théâtre français* kötetet egészen Pierre Corneille idejéig;⁶⁸³ amelyet 1735-ben folytatott Pierre-François Godard de Beauchamps.⁶⁸⁴ Ugyanezen tárgyban adtak ki tizenöt kötetet François és Claude Parfaict 1734-ben.⁶⁸⁵ Már korábban, nevezetesen 1733-ban megjelent a *Bibliothèque des Theatres*,⁶⁸⁶ és aztán 1768-ban három kötettel gyarapította François-Louis-Claude Marin, de La Vallière gróf.⁶⁸⁷ 1751-ben de la Porte megírta a *Les Spectacles de Paris* kötetet;⁶⁸⁸ kevéssel 133 utána Charles de Fieux, de Mouhy lovagja összeállította a *Tablettes dramatiques* kötetet.⁶⁸⁹ 1767-ben indult meg a *Les Spectacles de Paris*, amely évente egyszer jelenik meg.⁶⁹⁰ 1769-ben jött ki a *Le Nouveau spectateur*;⁶⁹¹ 1775-ben

⁶⁷⁵ [Edme-Louis Billardon de Sauvigny (1738–1812) francia író, ismert tragédiája: *Hirza*, Paris, 1768.]

⁶⁷⁶ [Jean-François de Bastide (1724–1798) francia író, ismert tragédiája: *Gésoncourt et Clémentine*, Paris, 1766.]

⁶⁷⁷ [Jean-François Marmontel (1723–1799) francia történész, író, enciklopédista. Ismert tragédiája: *Cléopâtre*, Paris, 1750.]

⁶⁷⁸ [Charles Collé (1709–1783) francia dráma- és dalszerző. Ismert drámája: *La Partie de chasse de Henri IV*, Paris, 1762.]

⁶⁷⁹ [Jean-François de La Harpe (1739–1803) francia drámaíró és kritikus. Ismert tragédiája: *Les Barmécides*, Paris, 1778.]

⁶⁸⁰ [Sébastien-Roch Nicolas / Nicolas Chamfort / Sébastien Nicolas de Chamfort (1741–1794) francia író, ismert tragédiája: *Mustapha et Zéangir, tragédie en cinq actes et en vers*, Paris, 1778.]

⁶⁸¹ [*Theatre françois, ou, Recueil des meilleures piéces de theatre des anciens auteurs*, ed. Chez Pierre Ribou, Paris, 1705–1718.]

⁶⁸² [*Le Nouveau Théâtre François*, ed. Étienne Neaulme, 1–8, Utrecht, 1735.]

⁶⁸³ [Bernard Le Bovier de Fontenelle (1657–1757) francia filozófus, akadémikus, említett műve: *Vie de P. Corneille, avec Histoire du théâtre français = Oeuvres de monsieur de Fontenelle*, 3, Amsterdam, 1764, 1–79.]

⁶⁸⁴ [Pierre-François Godard de Beauchamps (1689–1761) drámaíró, drámatörténész. Említett műve: *Recherches sur les théâtres de France, depuis 1161 jusqu'à présent*, 3, Paris, 1735.]

⁶⁸⁵ [François Parfaict (1698–1753) és Claude Parfaict (1701–1777) francia színháztörténészek. Említett művük: *Histoire du Théâtre français depuis son origine jusqu'à présent*, Amsterdam, 1734–1749.]

⁶⁸⁶ [*Bibliothèque des Theatres, Contenant le Catalogue Alphabetique des Piéces Dramatiques, Opéra, Parodies, & Opera Comiques; &c le tems de leurs Représentations. Avec des Anecdotes sur la plûpart des Piéces contenues en ce Recueil sur la vie des Auteurs, Musiciens & Acteurs*, ed. Pierre Prault, Paris, 1733.]

⁶⁸⁷ [*Bibliothèque du théâtre françois, depuis son origine*, 1–3, ed. Louis César de la Baume Le Blanc duc de La Vallière, François-Louis-Claude Marin, Jean Capperonnier, Pierre Jean Boudot, Barthélemy Mercier de Saint-Léger, Dresde, 1768.]

⁶⁸⁸ [*Les Spectacles de Paris* (1751–1797) színházi almanach. Kiadója Joseph de La Porte (1714–1779) abbé, író, dramaturg. Az 1751-es kötet címe még: *Calendrier historique des théâtres de l'Opéra, et des Comédies Française et Italienne et des Foires*.]

⁶⁸⁹ [Charles de Fieux (1701–1784) le chevalier de Mouhy, francia író, említett műve: *Tablettes dramatiques, contenant l'abrégé de l'histoire du Théâtre-Français, l'établissement des théâtres à Paris*. Londres, 1752.]

⁶⁹⁰ [*Les Spectacles de Paris, ou Suite du Calendrier historique et chronologique des théâtres*, ed. Joseph de La Porte, Paris, 1754–1794.]

⁶⁹¹ [*Le Nouveau spectateur, ou Examen des nouvelles piéces de théâtre: dans lequel on a ajouté les ariettes notées*, ed. François Le Prevost d'Exmes, Le Fuel de Méricourt, Paris, 1770–1776.]

az *Anecdotes dramatiques*,⁶⁹² 1776-ban a *Dictionnaire dramatique*⁶⁹³ és az *Journal des théâtres*.⁶⁹⁴ Ami csak a francia drámákról tudható, ezekben a könyvekben említésre kerül. Itt látni lehet drámai költészettanukat és színjátszásukat is. Aki csak drámaíró és színész akadt köztük, ezekben a kötetekben vagy dicssel, vagy korholva, de bemutatásra kerül. Nem gondolom, hogy akad nép, mely a saját színházának történetét és ízlését nagyobb szorgalommal ápolta volna. Ezért ők és köteteik nemcsak a tragédiához, hanem a komédiához, zenedrámához is hasznosak. Erre akartam figyelmeztetni, és ezután nem tartom majd szükségesnek elmondani újra, amit már elmondtam egyszer.

A németek

tragédiájáról vajon mivel kezdjem a fejtegetést? – Midőn ezen forgattam elmém, hirtelen a szemembe tűnt egy bizonyos periodikum, melynek címe: *Jahrbücher des Geschmacks*.⁶⁹⁵ Nem azért említem, hogy ajánlgassam: egy panasz aggaszt az írójára nézve, mivel azt hallom, mást mondott, mint amit vártam tőle.⁶⁹⁶ Én a német színházakról kedvezőbb és erősebb véleménnyel vagyok, semmint hogy bárki szavai miatt elbizonytalanodjak és megtörjek: úgy gondolom azonban, hogy német föld színházait másoknál jobban ismerem. Valóban barátságatlan dolgokat mondanék, ha azt gondolnám, hogy ilyeneket kell mondanom. – Andreas Gryphius,⁶⁹⁷ aki az előző évszázad közepe táján élte virágkorát, ha látta volna a mai színház szabályait és példáit, jobb ízléssel adta volna ki tragédiáit. Nagyon is meghatározó, hogy ki milyen korban és 134 művészi lehetőségek között él. Allegorikus, és lelkületüket a színpadon közszemlére tevő és kitérgető szereplőit nem tudjuk elviselni. Johann Elias Schlegel Gryphiust Shakespeare-rel vetette össze,⁶⁹⁸ s hogy mi kettejük között az egyező és mi különböző, nagyobb dicsőséggel, semmint valóságként mondta el. Azok a karakterei válnak inkább érdemére, akiket a német költők és prózaírók ikonizmusai között olvasok. Daniel Casper von Lohenstein⁶⁹⁹ tragédiáit nem azért hozom fel, hogy imitáljuk őket, hanem azt kívánom, hogy ne a saját ítéletünk szerint magyarázzuk őket. Seneca példájával és egyes itáliaiak ízlésével megfertőzve dagályt, deklamálást, hatásvadászatot és rideg allegóriákat, alkalmatlan képeket, homályos utalásokat és más egyéb vétségeket vegyít jó adottságokkal. Johann Jakob Breitingert az ő lelkületét és ízlését igen tudós módon leírta.⁷⁰⁰ A nemesi név itt keveset ér: a szépművészetekben az ízlés ne-

⁶⁹² [*Anecdotes dramatiques*, 1–3, ed. Joseph de la Porte, Jean Marie Bernard Clément, Paris, 1775.]

⁶⁹³ [*Dictionnaire dramatique, contenant l'histoire des théâtres, les règles du genre dramatique, les observations des maîtres les plus célèbres et des réflexions nouvelles sur les spectacles*, ed. Joseph de la Porte, Sébastien-Roch-Nicolas de Chamfort, 1–3, Paris, 1776.]

⁶⁹⁴ [*Journal des théâtres ou Le Nouveau Spectateur*, ed. Le Fuel de Méricourt, Paris, 1776–1778.]

⁶⁹⁵ *Jahr Bücher des Geschmacks, und der Aufklärung*. Leipzig 1783. [*Jahrbücher des Geschmacks und der Aufklärung*, Leipzig, Weygand, 1783.]

⁶⁹⁶ [Valószínűleg a *Der Teutsche Merkur* éles recenziójára utal: *Anzeiger des Teutschen Merkur* 21 (1783), März, XXXVII–XXXVIII.]

⁶⁹⁷ [Andreas Greif / Gryphius (1616–1664) német költő és író, ismert darabja: *Cardenio und Celinde, oder unglücklich Verliebte*, Breslau, 1661.]

⁶⁹⁸ [Johann Elias Schlegel, *Vergleichung Shakespears und Andreas Gryphs*, Leipzig, 1741.]

⁶⁹⁹ [Daniel Casper von Lohenstein (1635–1683) német jogtudós, író, ismert tragédiája: *Daniel Caspers Cleopatra: Trauer-Spiel*, Breslau, 1661.]

⁷⁰⁰ [Johann Jakob Breitingert, *Critische Abhandlung Von der Natur den Absichten und dem Gebrauch der Gleichnisse*, Zürich, 1740, 221–222, 462–469.]

mességére van szükség. Nézd meg Nasidienus lakomáját Horatiusnál;⁷⁰¹ és Lohenstein készségét gondold még ennél is rosszabbnak. – Akit mi – mondja e jelenetben Fundanus – magunktól is annyira utálunk, hogy egyáltalán meg sem kóstoljuk, mint akiknek az afrikai kígyóknál is rosszabb Canidiát⁷⁰² kínálják fel. – Johann Elias Schlegel⁷⁰³ korai halála nagy kárára volt a német színháznak; tragédiáiban sok a görög íz; szíve könnyen érez, lelke erősen mozdul, szelleme élénk a cselekvésre, beszéde teljes és heroikus, a festésben igen sajátos, gényes tragikái, inkább a természeti szépséget követi, semmint a rendeztet, gazdagok a mondatai és képei. – Mindezek a mi képzésünket szolgálják. Hogy Joh. Frid. L. B. von Cronegk⁷⁰⁴ mennyire érett volt ifjúként, ezt két tragédiája tanúsítja, különösen a *Codrus*, melyben művészi tudása, lelke nagysága, mondatai változatossága, verssorainak harmóniája dicsére válik; és ami vétke van, azt hazája iránti szeretete felékesíti. 135 Joachim Wilhelm von Brawét⁷⁰⁵ húsz évesen ragadta el a halál közülünk. Két tragédiáját, a *Libertinust* és a *Brutust* Lessing, illetve Ramler adta ki⁷⁰⁶ – mindkettő mily jeles férfiú! Néha az ifjak is képesek dicssel felöltetni és viselni a cothurnust. És ha ebben megbotlanak, hibáznak is, szívesen megbocsátjuk koruk miatt. Johann Christian Brandes⁷⁰⁷ a jobb színpadi költők és színészek közül való. Adottságai, művészi tudása és ízlése hozták neki ezt a dicsőséget. Az *Oliviát* és az *Ottiliát* jól ismerik a színjátékok kedvelői. – Ugolino gróf,⁷⁰⁸ akit Dante Alighieri történetéből ismerünk, az éhségtől hajtva saját húsába mar; ez egy rettenetes és undorító tragikái tárgy, melyet Heinrich Wilhelm von Gerstenberg a lélek legerőteljesebb érzésével, és zabolátlan, vad képzelőerővel nem annyira színpadi bemutatásra, gondolom, mint inkább olvasásra kidolgozott.⁷⁰⁹ A börtön, éhség, fájdalom, aggodalom, siralmak, elkeseredés, halál ... ezek minden mérték felett jelennek meg. Sem Prométheusz nem panaszkodik ily gyászosan, sem az Eumeniszek nem örjöngenek ily rettentően Aiszkülosznál.⁷¹⁰ Az ilyenfajta színdarabok úgy indítják meg a lelket és természetünket, hogy taszítanak. – Johann Wolfgang von Goethe:⁷¹¹ ha a tragédiához elég len-

⁷⁰¹ Lib. II. Serm. 8. [Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 2, 8.]

⁷⁰² [Fundanus szavait l. uo. 2, 8, 93–95. Canidia: római kénkhölgy, Horatius több versében is gúnyolódik rajta.]

⁷⁰³ [Johann Elias Schlegel (1719–1749) német kritikus és drámaíró, ismert tragédiája: *Canut: Ein Trauerspiel*, Mumme, 1746.]

⁷⁰⁴ [Johann Friedrich von Cronegk (1731–1758) német író, emített két drámája: *Codrus: ein Trauerspiel*, in *fünf Aufzügen*, Wien, 1764; *Olint und Sopronia*, Wien, 1767.]

⁷⁰⁵ [Joachim Wilhelm von Brawe (1738–1758) német író.]

⁷⁰⁶ [Joachim Wilhelm von Brawe, *Brutus: ein Trauerspiel in fünf Aufzügen*, Berlin, 1768; Uő., *Der Freygeist*, Berlin und Leipzig, 1767. Kiadjuk: Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) német író és filozófus; Karl Wilhelm Ramler (1725–1798) német költő.]

⁷⁰⁷ [Johann Christian Brandes (1735–1799) német drámaíró, említett két műve: *Olivia, Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen*, Leipzig, 1774; *Ottile, Trauerspiel in fünf Aufzügen*, Leipzig, 1779.]

⁷⁰⁸ [Ugolino della Gherardesca (1220 körül–1289) Donoratico grófja. A guelfek és ghibellinek hadakozása során az ellenfél fogságába esett, fiaival és unokaival együtt egy toronyba zárva halálra éhezett. Dante rá vonatkozó sorai úgy is értelmezhetők, hogy halála előtt evett gyermekei húsából.]

⁷⁰⁹ [Heinrich Wilhelm von Gerstenberg (1737–1823) német író, aki a Sturm und Drang egyik jeles darabjának szerzője: *Ugolino. Eine Tragödie in fünf Aufzügen*, Berlin, 1768. Alapja Dante *Divina Commedia*jának egyik epizódja (*Inferno*, 22–23).]

⁷¹⁰ [Aiszkülosz, *Leláncolt Prométheusz* l. 92. jegyzet; Uő., *Eumenides* l. 145. jegyzet.]

⁷¹¹ [Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) német író, több ismert tragédia szerzője, pl. *Iphigenie auf Tauris*, Stuttgart, 1779. Szerdahely részben kritikus Goethe-kommentárja valószínűleg korai, tematikailag formabontó Sturm und Drang-dramáira vonatkozik, pl. *Götz von Berlichingen* (1773), *Clavigo* (1774), *Stella* (1775).]

ne az egyedülálló természetes adottság és szorgalom, vajon ki előzné meg őt? – Fried. Gotth. Klopstock⁷¹² a tragédiában is hű önmagához; vajon nem bátrabb-e Aiszhülosznál is az emberek érzelmeinek, lelki felindulásaiknak kifejezésében? – Ephraim Lessing⁷¹³ mester, a színház fejedelme, a legjobb költő. Ő az egyetlen, aki, úgy tűnik, sem az ókoriaktól, sem a külföldiektől nem kölcsönzött sosem a saját darabjaihoz: ő maga találta ki valamennyit. Ami azt bizonyítja, hogy a természet nem merült ki annyira, hogy ne tudna az ókoriakkal felérő embert alkotni. Mégis, sokat tanult mások példájából, és ízlését – ki kétkedne ebben? – külföldiek tanaival csiszolta. Karaktereiben és dialógusaiban felülmúlja saját elvárásait is. *Miss Sara Samson* és az *Emilia Galotti* örökké megmaradnak. – Christian Felix Weisse,⁷¹⁴ ahogy a franciáknál 136 Voltaire neve, a németeknél az ő neve jelent egyet a tragédiával: az angolok és franciák mértéke között helyezhető el. A tárggyal való gyönyörködtetésben okos, művészi tudása könnyed, szinte nem is művi, cselekményszövéseben zseniális, a megoldás tekintetében természetes, szereplőinek erkölcsi következtetések, beszéde művelt és alkalmazkodó; de egyébként tehetsége inkább lírai. – Christoph Mart. Wieland⁷¹⁵ kimeríthetetlen szellem, hogy megmutassa, nincs olyan területe a költészetnek, melyben tehetsége nem egyenértékű, két tragédiát írt. Ezek megfelelnek az én elvárásaimnak. Említettem már, honnan lehet utánanézni a német színház ideáljának és ízlésvilágának? Ennek megismerése a komédiák tekintetében is segít. Johann Cristoph Gottsched, aki hazája kultúrájának nagyobb hasznára vált, mint saját hírnevének, 1757-ben elkezdte mindazon drámáknak a sorozatos kiadását, melyekről tudta, hogy 1450 óta nyomtatásban megjelentek.⁷¹⁶ 1750-ben Ephraim Lessing és Christ. Mylius összefogva elkezdtek a *Beiträge zur Historie und Aufnahme des Theaters* című kötetes folyóirat kiadását; a negyedik kötetnél abbahagyták.⁷¹⁷ Ugyanezen Lessing 1754-ben a *Theatralische Bibliothek*et ugyanolyan módon, ahogyan a korábbi kötetek készültek, négy újabb könyvben kiadta.⁷¹⁸ Ezt a gyűjteményt, láthatjuk, több nemzet kincseiből halmozta össze. Még inkább klasszikus műve a *Dramaturgie*, két kötetben.⁷¹⁹ Friedrich Nicolai a szépművészetek egyetemes könyvtárában hatalmas anyagot gyűjtött össze.⁷²⁰ Joseph von Sonnenfels, a kevés híres politikus egyike, amit 1768-ban megírt a bécsi színházról leveleiben, az nagy-

⁷¹² [Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803) német író, epikus művei mellett drámái is ismertek, pl. *Hermanns Schlacht*, Hamburg, 1769; *Der Tod Adams*, Koppenhagen, 1757.]

⁷¹³ [Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) német író, említett drámáit mára inkább a polgári szomorújáték előfutárának tartják, pl. *Miss Sara Sampson*, Berlin, 1755; *Emilia Galotti*, Berlin, 1772.]

⁷¹⁴ [Christian Felix Weiße (1726–1804) német író, pedagógus. Ismert tragédiája: *Die Befreyung von Theben. Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen*, Leipzig, 1764.]

⁷¹⁵ [Christoph Martin Wieland (1733–1812) német író, két említett tragédiája: *Lady Johanna Gray*, Zürich, 1758; *Clementina von Porretta*, Zürich, 1760.]

⁷¹⁶ [Johann Christoph Gottsched (1700–1766) német író, filozófus. Említett gyűjteménye: *Nöthiger Vorrath zur Geschichte der deutschen dramatischen Dichtkunst, oder, Verzeichniss aller deutschen Trauer- Lust- und Sing-Spiele: die im Druck erschienen, von 1450 bis zur Hälfte des jetzigen Jahrhunderts*, Leipzig, 1757–1765.]

⁷¹⁷ [Christlob Mylius (1722–1754) és Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) német írók és tudósok kiadásában 1750 folyamán megjelenő színház történeti folyóirat: *Beiträge zur Historie und Aufnahme des Theaters*.]

⁷¹⁸ [*Theatralische Bibliothek*, ed. Gotthold Ephraim Lessing, Berlin, 1754.]

⁷¹⁹ [Gotthold Ephraim Lessing, *Hamburgische Dramaturgie*, Hamburg, 1767–1769.]

⁷²⁰ [Christoph Friedrich Nicolai (1733–1811) német író és könyvkiadó. Említett folyóirata: *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, Berlin, 1765–1806.]

részt a drámai költészettanhoz tartozik.⁷²¹ A *Deutsches Theater* 1762-től gyűjti a különféle tragédiák és komédiák példányaikat tizenhét kötetben.⁷²² A *Theater Chronik* szerzője az igen szorgalmas Christian Heinrich Schmid 1755-ből.⁷²³ A *Hamburgische Theater* Schröder kezdte el korunk Rosciusaként 1776-ban.⁷²⁴ A német *Theater-Journal für Deutschland* 1777-től jelenik meg a neves Reichardnak köszönhetően; ebben nagyon sok anyag van **137** felhalmozva.⁷²⁵ Sok folyóirat jelenik meg, melyeket évente adnak ki különféle címek alatt, mint *Dramaturgie*, *Theaterzeitung*, *Taschenbuch für die Schaubühne*, *Der Teutsche Merkur*, *Theaterkalender*, *Dramaturgische Fragmente*.⁷²⁶

⁷²¹ [Joseph Freiherr von Sonnenfels (1732–1817) osztrák író, jogtudós. Említett kiadványa: *Briefe über die Wienerische Schaubühne*, Wien, 1768.]

⁷²² [*Deutsches Theater*, ed. Hans Carl Heinrich von Trautzschen, Leipzig, 1772–1773.]

⁷²³ [Christian Heinrich Schmid (1746–1800) német író, említett kiadványa: *Theater Chronik*, Gießen 1772.]

⁷²⁴ [Friedrich Ludwig Schröder (1744–1816) német drámaíró, színész, színházigazgató. Említett kiadványa: *Sammlung von Schauspielen für's Hamburgische Theater*, Schwerin, 1790–1794. Quintus Roscius Gallus (Kr.e. 125–Kr.e. 62) római színész, színiiskolavezetője, aki Macrobius szerint színelméleti munkát is írt.]

⁷²⁵ [Heinrich August Ottokar Reichard (1751–1828) német író, említett folyóirata: *Theater-Journal für Deutschland*, Gotha, 1777–1784; fontos kiadványa továbbá: *Theater-Kalender*, Gotha, 1775–1800.]

⁷²⁶ [*Dramaturgische Nachrichten*, ed. Johann Jost Anton von Hagen, Bonn, 1779–1780 vagy *Wienerische Dramaturgie*, Wien, 1776; *Litteratur- und Theaterzeitung*, Berlin, 1778–1784; *Theatralisches Wochenblatt*, Hamburg, 1774–1775; *Taschenbuch für die Schaubühne*, Gotha, 1775–1800; *Der Teutsche Merkur*, ed. Christoph Martin Wieland, Weimar, 1773–1789; *Theaterkalender*, ed. Heinrich August Ottokar Reichard, Gotha, 1775–1800; *Dramaturgische Fragmente*, ed. Johann Friedrich Schink, Graz, 1781–1783.]

HARMADIK KÖNYV. A KOMÉDIÁRÓL

Első fejezet. A komédia eredetéről és elnevezéséről

A mi komédia szavunk nem azt jelenti, amit a név eredetileg jelentett; mert ezen elnevezés vagy a κῶμηés ᾠδή szavakból⁷²⁷ áll össze, és 'falusi éneket' jelenti azért, mert a fiatal emberek, mielőtt még az athéniai városállammá álltak volna össze, költeményeiket a falvakban szokták énekelni, dalolni; vagy pedig a κωμῳδεῖν szóból⁷²⁸ jön, vagyis 'Kómosznak dalolni', vagy 'Kómoszhoz méltót énekelni'. Kómosz ugyanis az ünneplés és lakoma istene⁷²⁹ volt, az éjjeli táncok vezetője; akinek a seregéhez tartoztak az ifjak, akik szüret és borkészítés idején koszorús fejfel vezették a kórust faluról falura, magukat és másokat, akik megsértették őket, kölcsönös szidalmakkal halmozták el, a hatalmasabbak gáztetteit, hogy a dicstelenségtől való félelem elrettentse őket, megénekelve kibeszélték, az erkölcsüket és életvitelüket mindenfajta gyalázzattal, a legnagyobb szabadossággal szidták, éjszaka fáklyákkal és zeneszerszámokkal összejöttek barátjaikkal táncolni és énekelni, és **138** féktelen pajkosságukban nem ritkán az ajtót is betörték – amit igen jól leír Philostratosz *Περὶ εἰκόνων*.⁷³⁰ Ezért κωμάζειν 'dorbézolni', mondja M. Varro;⁷³¹ κρεπαλοκῶμος pedig a 'részegek himnusz' Arisztophanészénél a *Békák*ban.⁷³² Az ilyenfajta komédiát csak megemlíteni szeretném, de nem ajánlani: mert mind a beszédben, mind a cselekedetekben való gonosz szabadosság miatt megvetendő. Az elnevezés mindkét értelmezése megtalálható tudós embereknél; de az elsőt inkább az athéniaiak, a másodikat inkább a megariaiak preferálták. Hasztalan tenném, ha az elnevezés jelentéséről és komédia eredetéről újrászólnék mindazokat a haszontalanságokat és vélekedéseket, melyeket az ókori grammatikoszok felhoztak. Ezek révén talán meg tudnám majd mondani, mi és milyen legyen a mi komédiánk? Fölösleges az elménket ennyire megosztani. Ama ókori dolgok, melyek a komédia kialakulásához vezettek, elmúltak és eltemetődtek: a név ugyan ránk maradt, de a jelentése más.

⁷²⁷ [κῶμη ógör. 'falú'; ᾠδή ógör. 'dal'.]

⁷²⁸ [κωμῳδεῖν ógör. 'Kómosznak énekelni' vö. κῶμος, azaz Kómosz az ógörög mitológiában az ünnep istene, Dionüsziosz fia és pohárnoka.]

⁷²⁹ [Vö. előző jegyzet.]

⁷³⁰ [Lucius Flavius Philostratus (170–250 körül) görög szofista filozófus, író. Említett műve: *Περὶ εἰκόνων* / *Εἰκόνες* / *Képek*.]

⁷³¹ [κωμάζω ógör. 'ünnepelni, mulatni'; Marcus Terentius Varro, *De lingua Latina*, 7, 4.]

⁷³² [A helyes alak: κραιπνολόκωμος ógör. szóösszetétel a κραιπνός 'részegség, másnaposság' és κῶμος 'tívornya' szavakból. L. Arisztophanész, *Batrakhoi* / *Békák*, 210.]

Második fejezet. A komédia természetéről

A mi komédiánk dramatizált látványosság, színdarab – ahogyan Cicero mondta: az élet imitációja, szokásaink tükre, az igazság képe.⁷³³ A polgári és a magánélet valamely jelenetét mutatja be, mely mind önmagában véve, mind a szereplői által kellemesen gyönyörködtet és tanít: szigorú tréfával jelöli meg a magánélet hibáit, hogy javítson azokon a dolgokon, melyek a közösségnek akadályául vannak; ahogyan a görögök mondják: ἰδιωτικῶν καὶ πολιτικῶν πραγμάτων ἀκίνδυνος περιοχὴ.⁷³⁴ – Ezekkel a szavakkal lényegében összefoglalható a komédia természete. Tehát ha a komédiának szokásaink tükrévé és polgári, illetve privát életünk képévé kell válnia, úgy bizonyos, hogy ez csak akkor lehetséges, ha a legbölcsebb emberek szerepeltetése helyett olyan szereplőket használunk, akiket körülményeik a magán- és polgári élethez kapcsolnak, **139** és a magán- és polgári élet fordulatai kapcsán mintegy közösségben vannak a társadalommal. Nem szólok azon emberek véleményéről, akik csak azokat gondolják polgároknak, akik valamely városban kézműves mesterséget űznek, és mesterségekkel, azaz nem szabad művészetek által tesznek szert keresetre és haszonra: ezek tudatlanok mind a latinitás, mind a politika tekintetében. – Emberek csoportja, gyülekezete, melyet a jog köt össze, alkotja a polgárok közösségét – mondja Tullius,⁷³⁵ aki jeles latin író és politikus egyaránt. Egy teljes királyság vagy köztársaság alkotja a polgárok közösségét. Innen már világos, hogy a komédia messze nagyobb hatalommal bír a tragédiánál: minél nagyobb ugyanis a polgárok száma, annál kiemelkedőbb, és szinte annál inkább kiterjedtebb kell legyen a komédia vonatkozási köre. Polgároknak egyazon polgári közösség tagjait nevezzük: és ki ne tudná, hogy milyen sokan és sokfélék lehetnek? Képzeld el egy államot; és ahányféle körülmény között látod élni abban az embereket, mindazt gondold alkalmasnak és megfelelőnek egy komédia számára. Ezt mutatják nekem mind az ókori, mind az újkori költők példái. Mert bár úgy tűnik, hogy az ókoriak komédiája szűkebb keretek között íródott, mint a maiak; mégis már azokban is játszott díszes tógájú, lovagrendű és fejedelmi férfiú egyaránt; akik ha nem is voltak pusztán magánemberek, de egészen bizonyosan polgárok voltak. Mert minden athénit és minden római polgárnak neveztek. A komédia manapság is a polgári, hétköznapi emberi életet és cselekményt kedveli, innen szokta venni játéka anyagát, hogy még inkább használhasson és őszintébb lehessen. De miért? Miért nem zsarnokokat szemel ki? Miért nem hősokeket? Miért nem királyokat? Miért nem különleges fejedelmeket? Igen ritkán tesz ilyet, és ennek megvan a maga törvényszerűsége. Hiszen a nagy emberek nagysága és a fenségessége inkább tiszteletet parancsol, semmint derűt szül; az ő példájukból levonható tanulság viszont keveseket érint. Vajon hányan akadnak, akik azt hiszik magukról, hogy a királyok példáin okulhatnak? Leginkább az ragad meg és indít meg minket, amit a hozzánk hasonló **140** emberi életfeltételek között látunk. Plautus is, mikor színre kellett vinnie Iuppitert és Mercuriust, szerepüket átalakította, és ama mennydörgő rettenetes Istent Amphitruo, Mercuriust pedig Sosia arca és szerepe mögé

⁷³³ [A kijelentést Donatus adja Marcus Tullius Cicero szájába: Aelius Donatus, *Fragmentum de Comoedia ez Tragoedia*.]

⁷³⁴ [Helyesen: κομῳδία ἐστὶν ἰδιωτικῶν καὶ πολιτικῶν πραγμάτων περιοχὴ ἀκίνδυνος – ógör. 'privát és közös szokások/gyakorlatok ártalmatlan területe'. Az idézet ugyancsak Aelius Donatus, *Fragmentum de Comoedia ez Tragoedia* című írásában szerepel, forrásmegjelölés nélkül.]

⁷³⁵ [A némileg pontatlan idézet szöveghelye: Marcus Tullius Cicero, *De re publica*, 6, 13.]

rejtette bölcsen.⁷³⁶ Ezért gondolják azt egyesek, hogy a költő e drámáját tragikomédiának kellene nevezni.⁷³⁷ Emiatt neves személyiségek vagy ritkán bukkannak fel a komédiákban, és ekkor olyan tevékenység közben jelennek meg, amely szinte hétköznapi, és a polgárok mindennapi életviteléhez tartozik természetsszerűleg; vagy méltóságuktól mintegy megfosztva, más néven leplezve szerepelnek.

Továbbá a komédiának a cselekménye is hasonló a szereplőihez: nem hősie és csodálatraméltó, mint az eposzban; nem gyászos és rettentő, mint a tragédiában; hanem bájjal és vidámsággal teli, polgárias. És vajon ez lehet jó? Nem feledem ezt megemlíteni, mert látom, hogy sokan a fejükbe vették, hogyan lehetséges, hogy csak olyan anyag alkalmas a komédiának, mely a nevetéssel tisztítani, keserű sójával csiszolni tud: a nevetséges vidéke, mintegy birodalma ugyanis a csúffal és a formátlannal határos, mondják az én esztétikám alapján.⁷³⁸ Hogy Arisztotelész ezen a véleményen volt, kétségtelen; mert az ő szavai ezek: a komédia, mint említettük, az alábbvaló dolgok imitációja – és ha nem is teljesen vétek, de részben csúfság a nevetséges.⁷³⁹ – Akik most így vélekednek, úgy tűnik, sem a komédia természetét és szokásait, sem az esztétika szabályait nem jól értelmezték. Ha nem lenne a rómaiak példája, a legcsiszoltabb 141 nemzetek mai ítélete és ízlése valóban cáfolná a véleményüket. Arisztotelész, e fölöttébb éleslátó elme, csak az ő saját korának komédiáját mutatta be; a miénket nem ismerhette előre. Arisztotelész szolgálai követői azok, akik azt akarják, hogy tilos legyen elménket és szemünket róla elfordítani. Hány olyan komédia létezik ma már, melyek, ámbár nem sajátjuk az a fajta nevetségesség, mely a formátlanságot is magában foglalja, mégis választékosan vidámak, örömhözóan kedvesek. Nem mindig nevetséges Plautus⁷⁴⁰ cselekménye sem (pedig ki lenne nála nevetésre ingerlőbb?). A nevetést nemcsak a cselekmény maga, hanem a költő gondolkodásmódja és szavai is kiválthatják. Terentius⁷⁴¹ pedig, aki nála sokkal jobb, ritkán visz színre nevetést keltő bakikat; úgy gondolja, szép dolog jellegzetessé tenni a szokásokat, bemutatni a karaktereket, könnyed módon kifejteni, vidáman tanítani. E század komédiáiban gyakorta tapasztaljuk, hogy nem valamiféle tévedésben gyökeredzik, ami a nevetést kiváltja, hanem valamilyen morális erényt célzó, ami a legédesebb gyönyörűséget okozza. Vedd hozzá e tárgyhoz Horatiust: „nem elég megnevet-

⁷³⁶ [Titus Maccius Plautus I. 36. jegyzet. Említett komédiája: *Amphitryon* / *Amphitruo*, ahol Juppiter Amphitruo alakját ölti fel, Mercurius pedig a szolgálja, Sosius képében lép színre.]

⁷³⁷ Lásd az Amphitruo prologusát; melyben többek között azt mondja: Megkeverem hát s lesz: tragikomédia; mert hogy végig csak komédia legyen az, melyben király és isten lép föl, nem helyes. No, mit tegyünk? Mert szolgának is szerepe van, hát az lesz, amit mondtam: tragikomédia. [Titus Maccius Plautus I. 36. jegyzet. Említett komédiája: *Amphitryon* / *Amphitruo*, 59–63. Devecseri Gábor fordítása.]

⁷³⁸ A második részben, a tréfáról szóló fejezetben. [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 2, 1, 5. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos *esztétikai írásai, I., Aesthetica* (1778), kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 168–174.]

⁷³⁹ Ἡ δὲ κωμῳδία ἐστὶν, ὥσπερ εἰπομεν, μίμησις φαυλοτέρων μὲν, οὐ μὲντοι κατὰ πᾶσαν κακίαν, ἀλλὰ τοῦ αἰσχροῦ ἐστὶ τὸ γελοῖον μῦθον. Cap. V. de Poet. [„Ἡ δὲ κωμῳδία ἐστὶν ὥσπερ εἰπομεν μίμησις φαυλοτέρων μὲν, οὐ μὲντοι κατὰ πᾶσαν κακίαν, ἀλλὰ τοῦ αἰσχροῦ ἐστὶ τὸ γελοῖον μῦθον” – „A komédia, mint mondtuk, silányabbak utánzása ugyan, de nem a hitványság minden értelmében, hanem a rútúságé, melynek része a nevetség.” Arisztotelész, *Poética*, 1449a 33–34. Ritoók Zsigmond fordítása.]

⁷⁴⁰ [Titus Maccius Plautus I. 36. jegyzet.]

⁷⁴¹ [Publius Terentius Afer I. 37. jegyzet.]

tetni a közönséget, / legyen ebben valamiféle erény is”! – mondja a tizedik szatírában.⁷⁴² Az én véleményem? Minden olyan cselekmény, mely nem kavarja fel erősebben a lelket, és a polgári életben megszokott hétköznapi sajátságokat mutatja, akár valamely hibát, akár kivételesen jó tulajdonságot, helyet kaphat a komikus színpadon; ez ugyanis azt követeli meg, hogy mesteri tudással vegyítsük mindezt, és vidáman, örömmel zárjuk le. Amikor egy komédia tárgya egy hiba, ami képes nevetést kelteni, az élc és tréfa, azaz a nevetségesség mértékek közé fogja szorítani a történetet. Ha pedig a drámai mű tárgya olyan cselekmény, amilyent az imént leírtam, azaz sem nem csúf, sem nem hibával kapcsolatos, hanem utánzásra alkalmas, akkor nem lesz alkalom a közvetlen nevettetésre. Ezekben ugyanis a kellem és a kifinomult élc lesz meghatározó; amelyek az érett elméjű, megállapodott szívű, jó ízléssel felruházott embert valóban felvidámítják. Minél **142** teljesebb az erkölcsök iránti lelkesedésben és azok tanításában a komédia, annál kedvesebb lesz a tömeg fölött álló bölcs, csiszolt, kiváló ízlésű hallgató számára. Európa népei tanúsítják ezt. Minél műveltebb egy nemzet az észjárás és a tudományok tekintetében, és minél inkább átítatja a valódi esztétikai tudomány; annál kevésbé izgatják a nevetséges dolgok – nagyobb ereje van felette azon dolgoknak, melyek a szokásokkal való elegáns élceldéssel és vidámsággal kapcsolódnak össze. Ezért ha van is valamiféle érték a nevetséges, tréfálgató komédiában, ami hibáját nevetéssel, játékosággal igazítja ki; abban a komédiában van a legtöbb, amely egyfajta polgári és becsületes cselekményt ad elő élvezetesen, és nyájasan ráveszi nézőit, hogy gyakorlataik és szokásaik közé beiktassák azt. De kifejtjük majd a komédia természetét sajátságosabban is.

Harmadik fejezet. A komédia sajátságos tulajdonságairól.

Arisztotelész saját gondolatait a poétikáról irodalmi és művészi példákkal fejtette ki; a komédiát mégis csak kevés szóval érintette.⁷⁴³ Vajon amiatt-e, mert nem gondolta szükségesnek azt tovább fejtegetni, miután a tragédiát bővebben taglalta? És mert hasonló mindkettő lényege? Vagy más volt az ok, mely szorgos elméjét elfordította e tárgytól? – A komédiának vannak a drámai művekkel közös erényei; ezért sok dolgot azok közül, melyeket e munka első könyvében összegyűjtöttem, el kellene itt ismételni, és nem kevés dolgot a tragédiától kölcsönvenni. A komédia természetét ott kevés szóval írtam le. El kellene-e mondani immár sajátlagosan, és kissé bővebben kifejtve egyértelművé tenni, melyek a komédia egyedi, saját jegyei? Hogy milyen módon kell megkomponálni, s a megkomponáltakat megítélni, a saját ízlésünk tanít meg rá. **143**

I. A komédia nem retten vissza a valós történetektől; szabad olyan cselekménnyel felruházni, mely valamikor megtörtént; és szabad olyan szereplőket felléptetni, akiknek adott cselekedetét ismerjük: hacsak – és ezt kérem, vessék hű emlékezetükbe! – ez a történelmi esemény nem tragikus. Mégis mára az a gyakorlat honosodott meg, hogy a komédia cselekménye legyen a költő találmánya; hogy ez így történjék, az hasznosabb a tanulás szempontjából. Olyan szereplői legyenek, akik a nézők kortársai; és olyan cselekményt költson a szerző, mely a nézők szokásaihoz mind közelebb álljon: mind szereplőit, mind cselekményét

⁷⁴² Horatius, *Satirae*, Lib. I. 10. 7–8. [„Nem elég, ha a nép vigyorg, nem elég, ha röhgicsél” – Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 10, 7–8. Bede Anna fordítása.]

⁷⁴³ [Arisztotelész, *Poétika*, 1449a 30–1449b 9.]

vegye a hétköznapi, polgári magánéletből, és csak arra ügyeljen, hogy a korral és a helyszín-nel minden egybevágjon. Mit gondolunk arról, hogy a komédia története nemzeti legyen: akár az nézők nemzetének vérmérsékletéhez, szellemiségéhez, tehetségéhez alkalmazva, sőt, teljes egészében nemzeti és hazai legyen? Minden egyes nemzetnek megvan a maga sajátossága és karaktere, melyet midőn a színpadon megpillantanak, minden ember szinte magamagát érzi a játészó helyében, és úgy érzi, saját szokásaira vonatkozik a figyelmeztetés. Az általános emberi cselekedetek és szokások nem tudnak a színpadon akkora erőt és hatást kifejteni; ha azonban ezek sajátlagosak, még ha csak egyszer és másszor, s nem mindig érvényesek is, erősebben megérintik a lelket. Mindig vannak zsugoriak, sosem halnak ki az irigyek, hízelgők, hazugok és csalók, csalárdak; ezt mutatja Plautus Euclioja,⁷⁴⁴ Molière mizantrópja és fősvénye,⁷⁴⁵ Goldoni hazugja és hízelgője,⁷⁴⁶ Congreve imposztora⁷⁴⁷ és más hasonló cselekmények, melyek mindig élő példákhoz köthetők a jelenben, és sosem nélkülözik a gyönyörködtetést, tanulságot és erkölcsi hasznot.

II. A komédia cselekménye helyszínben és időben egységes, de az események és szereplők tekintetében nagymértékben változatos. Szívesen megengedi, sőt, meglétét újra és újra követeli a részletek sokaságának: de mindezt egységbe fogja, és a legszorosabb kötéllal magához láncolja. Megvannak a cselei és bonyodalmai, az akadályt hozó nehézségei: de ezek nem különösebben ritkák és szokatlanok; inkább 144 természetesen, amilyenek a hétköznapi életben szoktak előfordulni, hogy azokat különleges erőfeszítés nélkül el lehessen hárítani, oszlatni. Az emberi cselekedetek ámbár leginkább magánjellegűek, polgáriak, megvannak a maguk akadályai, menete, késlekedései, zavarai, állapotai és szünetei, míg végül saját teljességüket, végkimenetelüket elnyerik. Ennek a színházban is így kell lennie. Közbeiktattatnak epizódok, feltűnnek akadályok, vannak sorsfordulatok, születnek kéte-lyek, összesűrűsödnek az árnyak, felkavarodnak a lelkek. Ha a nézőket megkérdezem: hogyan fognak végzödni a dolgok? – a homálytól körülvéve nem mindegyik látja a fényt, és a bizonytalanságtól megzavarva nem tudják előre megmondani a végét. A költő ítélete és bölcsessége ebben fölöttébb szükséges. Csináljon epizódokat, mivel kellenek, de legyenek illők és rövidek; mutassa be a cselekményt más és más szituációkban, de ne nagyon különbözökben; ne sok sorsfordulatot alkalmazzon, és ne legyenek ezek nagyok. Ami rejtve van, derítsen rá fényt, és a felismeréseket bőségesen vezesse fel; keverjen véletlenszerűen eseményeket, hogy a lelki együttérzést felkeltse; jó és rossz dolgokat mutasson be, de ne végzete-seket, hogy ne kavarja fel erősen a lelkeket, hanem olyanokat, amilyeneket a mi hétköznapi létünk keretei adnak. A szereplők szokásait és karakterét eredeti módon fesse le, mivel a komédia az élet képe: ebben nagyon mást várunk tőle, mint a tragédiától.

III. A nevetségesség a komédia fontos adottsága – de nem az egyetlen, ahogyan pedig sokan gondolják, akik ebben az egyben vélik felfedezni, némileg szűkmarkúan és meggon-dolatlanul, a komikum erejét. Sok dolog van, amit a nevetségesség alá sorolok: tréfák, gúny,

⁷⁴⁴ [Euclio: Titus Maccius Plautus, *Aulularia* öreg, zsugori főhőse.]

⁷⁴⁵ [Jean-Baptiste Poquelin / Molière (1622–1673) francia drámaíró és színész, említett művei: *L'Avare*, Paris, 1669. A darab Plautus *Aulularia* vígjátékán alapszik, fősvény főhőse Harpagon. *Le Misanthrope ou l'Atrabilaire amoureux*, Paris, 1666, mizantróp főhőse Alceste.]

⁷⁴⁶ [Carlo Osvaldo I. 160. jegyzet. Említett művei: *Il bugiardo*, Venezia, 1751, melynek hazudós főhőse Lelio. *L'adulatore*, Mantua, 1750, hízelgő szereplője Pantalone.]

⁷⁴⁷ [William Congreve (1670–1729) angol drámaíró. Az „imposztor” megjelölés ugyan több darabjának szereplőjére is illik, a korabeli szóhasználatot tekintve itt valószínűleg a *The Old Bachelor*, London, 1693 című, Purcell által megzenésített komédiájának főszereplőjéről, Heartwellről van szó.]

élc, finom elmésség. Ezek a komédiához éppúgy hozzá tartoznak, mint a félelem és az együttérzés a tragédiához, a csodálatos az eposzhoz; a tisztaság és az egyszerűség a rusztikus költészethez. Hogy vajon milyen módon és törvényszerűség szerint kell tárgyalni, hogy mi a nevetségesség, és még több más dolgot, amit itt nem emlegetni vétek lenne: az általános esztétikámban összegyűjtöttem,⁷⁴⁸ talán nagyobb buzgalommal, semhogy jó ítélettel megrostáltam **145** volna. A komédia tréfákkal és gúnnal játszik; egyfajta finom elmésséggel vezeti el a cselekményt a vidám és nevetésre sarkalló befejezésig, és az emberi életet a legjobb erkölcsi szabályok és példák szerint kormányozza. Ha nincs meg benne ez az erény, nem lesz joga a tapsra és örömrivalgásra. Az obszcenitás, pikáns tréfa, dévajság, hiábavalóság, alacsonyrendűség és hasonló csúfságok nem érdemlik, hogy ezen elnevezés hatálya alá tartozzanak; mert ezek nem történhetnek a becsület és a tisztesség sérelme nélkül: a butáknak nevetést, a bölcseknek fájdalmat okoznak. Az a nevetségesség a legegészségesebb és legjobb, melyben a finom elmésség, urbanitás korlátok között tartja a szabados tréfát; ez az az erény, mely az emberek szavait és tetteit a mértéktartás határain belül a szellem örömhözó savával-borsával itatja át.⁷⁴⁹ Hasznos, akár gyakorolják, akár elviselik,⁷⁵⁰ és az igazság ékességének mondják. Christian Weisse *Amaliáját* és *Barátságát* tudom ebben dicsérni.⁷⁵¹ A finom elmésség hiánya a póriasság, vagy szelídebb szóval az ízetlenség; a túlzott használata pedig a bohóckodás.⁷⁵² Finoman elmések azok, akik az igazságot mondják ki bizonyos csínnal és bájjal, akár nyíltan, akár célzással, akár egyszerű, akár képes beszéddel: illő módon alkalmazva azokhoz, akiket vagy joggal korholni, vagy tanítani, vagy figyelmeztetni, vagy gyönyörködtetni, vagy végezetül vigasztalni kell. De nem minden embernek van meg az ἐμμελὸς σκωπεῖν – mondja Arisztotelész.⁷⁵³ Ehhez elmeél, éles ítélőképesség, **146** a legkevésbé sem vulgáris művészet és tudás szükséges. A komikus művészetet tehát alapozzuk a tréfákra és a nevetésre? Cicero azt mondja, hogy a tréfák és az élcek természetes adottságon alapulnak; és semmiféle mesterségbeli tudás nem szükséges hozzájuk.⁷⁵⁴ Aki megkísérelték a tréfa valamifajta módszertanát és mesterségét hagyományozni, e kísérletek olyan ízetlenre sikerültek, hogy bennük semmi máson, legfeljebb épp a ízetlenségen nevet-

⁷⁴⁸ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores [...]*, I, Buda, 1778, 2, 1, 5. Magyar fordítása: Szerdahely György Alajos esztétikai írásai, *L, Aesthetica (1778)*, kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 168–174.]

⁷⁴⁹ A humor saváról-borsáról sok dolgot mond igen hasznos módon Cicero, Orator, n. 26. és Lib. II. De oratore, n. 54, Quintilianus, Lib. VI. Cap. 3. Voltak, akik öt fajtáját különböztették meg: retorikai, filozófiai, nemzeti, csípős és engesztelő élcet; példákkal is megvilágosítva. [Marcus Tullius Cicero, *Orator*, 26; *De Oratore*, 2, 54; Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones Oratoriae*, 6, 3.]

⁷⁵⁰ Az urbanitás lehet aktív vagy passzív, mondják. Effajta erényével Iulius Caesar tűnt ki, mondja Cicero. [Marcus Tullius Cicero, *De Oratore*, 2, 57.]

⁷⁵¹ [Christian Felix Weiße (1726–1804) német író és pedagógus, említett művei: *Die Freundschaft auf der Probe, ein rührendes Lustspiel, in fünf Aufzügen*, Leipzig, 1768; *Amalia: ein Lustspiel in fünf Akten*, Leipzig, 1766.]

⁷⁵² Póriasság a szabados tréfák elől való mértéktelen elmenekülés: a komor és erőltetett Timonok sem maguk nem tréfálnak, sem nem viselik el, ha mások ezt teszik. A bohóckodáshoz tartozik a csúfondarosság, mely maró élceket szór másokra. Kotnyelesség, amikor valaki elfecseg apróságokat, melyeknek sem a tudása nem használ, sem a nemtudása nem árt; vagy pedig az ilyesfajta pletykákat élvez. [Timon: utalás William Shakespeare *The Life of Tymon of Athens*, London, 1606 című drámájának mizantróp főhősére. L. még 53. jegyzet.]

⁷⁵³ [ἐμμελὸς σκωπεῖν ógör. 'harmonikus gondolkodás'. Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikában* használja mindkét kifejezést, de nem együtt.]

⁷⁵⁴ [Marcus Tullius Cicero, *De officiis*, 1, 103; *De Oratore*, 2, 54.]

nek.⁷⁵⁵ Az én módszertanom ugyanaz, ami az etológusoké: nevezetesen, hogy a tréfák legyenek nemes módon szabadok, műveltek és ötletesek; tartsuk meg a cselekmény, a szereplők, az idő, a hely, és az illőség diktálta mértéket. Mert bár itt a természetes adottság számít a legtöbbet, mégis, mivel könnyű elcsúszni az ilyenfajta dolgokban, szükséges, hogy a természetet mesterségbeli tudás segítse, azt korrigálja és vezesse.⁷⁵⁶ A tréfák célja hármas: jogos szemrehányás, csábító formában való tanítás, szabad és nemes gyönyörködtetés. Ha ezt mind szem előtt tartja a költő, sem a nevetségesség hiányával nem vét, a morózus Catók⁷⁵⁷ módjára, sem pedig túlzásba nem fogja azt vinni, mint a bohócok és bolondok. Birtokolni fogja azt a finom elmésséget, mely a beszédben és a cselekvésben egyaránt egyfajta sajátos, művelt és minőségien városias ízlést, urbanitást jelent.⁷⁵⁸ A nevetségesség használatában, az ezzel kapcsolatos ízlésítéletben áll inkább a komédia ereje; és amiképp ennek használata és ízlésítélete sokféle szokott lenni, éppúgy sokféle a komikus hatás is. A tréfának azon használati módja a legjobb, melyet a finom elmésség alkot vagy alakít. Erről a következő módon győződtem meg: a komikus cselekménybe nemcsak nevetséges dolgok, hanem bármilyen, polgári, hétköznapi életből vett dolog, amennyiben az erkölcsös és mértéktartó, beépülhet, és nemes szabadsággal nyerhet báj és finom 147 elmésséget. A mostanság születő komédiákban sem nevetséges fő cselekményt, sem nevetséges főszereplőt nem fogsz találni. Akik egyedül azt mondják komikusnak, ami nevetséges, azok a szó ókori és vulgáris értelmét őrzik meg, és épp azt zárják ki a komédiából, ami a legelőbbre való benne. Komikus az, amit a komédia jól tűr. Ez az értelmezés szabja meg a bölcs emberek cselekedeteit és ítéleteit.

⁷⁵⁵ Lib. II. De orat. [Marcus Tullius Cicero, *De Oratore*, 2, 54.] Előtte Arisztotelész, Lib. III. Rhet. Cap. 12. [Arisztotelész, *Rétorika*, 3, 12 – az imént idézett kifejezés ezen a szöveghelyen nem található, l. 753. jegyzet.]

⁷⁵⁶ Német földön (csak erről szeretnék ugyanis szólni) Matthäus Delius írt egykor a tréfa művészetéről; ami nem tetszik. Jobb Johann Fischart vagy Fichard frankfurti jogtudós. Logau és Wernicke a német irodalom ifjonti korában nem minden báj nélkül tréfálkoztak. Végül Hagedorn hozott jobb ízlést erre a területre. Liscow, Rost, Rabener, Zachariä, Wieland – igen kellemesek. Vö. a neves Heineccius, *Fundamenta Stili cultioris*, Gesner és Niclas megjegyzéseivel, Par. I. Cap. 2. [A tréfa itt megadott német szakirodalmá: Matthäus Delius, *De Arte iocandi libros quatuor*, Wittenberg, 1555. Johann Fichard (1512–1581) német jogász, talán *Receptarum Sententiarum, Sive, ut Nunc Loquuntur, Communium Opinionum Iureconsultorum utriusque Iuris, Opus, Francofurti ad Moenum*, 1568–1571 műve. A két 17. századi író szatirikus műveit a 18. század második felében fedezik fel és adják ki újra: Friedrich von Logau / Salomon von Golaw (1605–1655), *Friedrichs von Logau Sinngedichte. Zwölf Bücher, mit Anmerkungen über die Sprache des Dichters*, hrsg. Gotthold Ephraim Lessing, Karl Wilhelm Ramler, Leipzig, 1759; Christian Wernicke (1661–1725), *Wernikens, ehemaligen Königl. Dänischen Staatsrats, und Residenten in Paris, Poetische Versuche in Ueberschriften; Wie auch in Helden- und Schäfergedichten*, hrsg. Johann Jakob Bodmer, Zürich, 1749. Friedrich von Hagedorn (1708–1754) német költő, szatirikus verseit l. *Versuch einiger Gedichte*, Hamburg, 1729. Christian Ludwig Liscow, *Sammlung satyrischer und ernsthafter Schriften*, Frankfurt, 1739; Johann Christoph Rost, *Das Vorspiel*, Bern, 1742, és *Der Teufel an den Kunstrichter der Leipziger Schaubühne*, Altona, 1753; Gottlieb Wilhelm Rabener, *a Belustigungen des Verstandes und Witzes* debütáló szatíraírója, *Sammlung satyrischer Schriften*, 1–4, Leipzig, 1751–1755; Justus Friedrich Wilhelm Zachariä, *Scherzhafte Epische Poesien nebst einigen Oden und Liedern*, 1–5, Hildesheim, 1754 (vö. különösen: *Der Renommist. Ein scherzhaftes Heldengedicht*); Christoph Martin Wieland, *Comische Erzählungen*, Zürich, 1765. Johann Gottlieb Heineccius, *Fundamenta stili cultioris. Animadversionibus, emendationibus, additamentis et praefatione locupletata Jo. Matthias Gesneri; Jo. Nicolai Niclas*, ed. Johann Nicolaus Niclas, Johann Matthias Gesner, Leipzig, 1766.]

⁷⁵⁷ [Marcus Porcius Cato Maior (Kr.e. 234–149) római író, államférfi, censorként a „regimen morum”, azaz az erkölcsök szabályozása is feladata volt. Szigorúságát Censorius mellékneve is mutatja.]

⁷⁵⁸ Nézd meg, mit tanít Quintilianus az urbanitásról, Lib. VI. Cap. 3. végén. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones Oratoriae*, 6, 3.]

IV. A szereplők erkölcsi és karaktere sehol inkább nem kerülnek lefestésre, és szinte élő tükörképszerű megjelenítésre, mint a komédiában. Ezért amit az erkölcsökről és a karakterről elmondtam az általános poétikában, itt a legnagyobb mértékben hasznosnak bizonyul. A költő a játszó személyek erkölcsét úgy exponálja, hogy a nézők megfedkezzenek arról, hogy színházban vannak; úgy tűnjék számukra, hogy valamiféle társaságban forognak épp, ahol önkéntelenül történnek azon dolgok, melyeket a színpadon maguk előtt látnak. Amit ugyan hogyan tudna előidézni, aki nem ismerte meg éleslátón az emberek szokásait és a polgári, köznapi életet? A komikus költő gyakran vegyüljön el különféle rendű-rangú emberek társaságában, és szorgosan figyelje meg cselekvéseik és beszédük módját, lelkük rejtett cseleit, érzéseit. A játzmákat és csapdákat, melyeket kölcsönösen alkalmaznak, alaposan tárja fel, és elképzeléseit olyan módon fontolja meg, hogy képes legyen mindezeket mintegy familiárisá tenni a maga számára, saját ügyévé változtatni, és saját színeivel a színpadon visszaadni. A komédia nem egyetlen ember portréját mutatja meg, hanem hasonló ahhoz a képhez, mely több szereplő valamifajta történetét vagy tettét mutatja be ügyesen tábláján. Ennek a komikai erénynek az értékét abból lehet megbecsülni, hogy az egyes szokásoknak, azok karakterének elnevezései nemcsak hogy a komédia címéből, hanem annak egyes, minden bizonnyal fontosabb szereplőinek neveiből erednek igen gyakran, bizonnyal nem más céllal, mint hogy meghallván a komédia címét, vagy a szereplő nevét, az adott szokást azonnal megértsük. Tégy próbát az ókori és mai komédiákkal, fúsd át azok **148** címeit. Figyelmeztetek: a görög nyelv ismerete gyakorta lesz szükséges, annak segítése nélkül nem fogod érteni.

V. Azt mondtam, hogy a teljes és tökéletes költészethez a vers is szükséges; a görögök és rómaiak ókori komédiáiról látjuk, hogy nem egyfajta verselési módban íródtak. Hogy ez volt a komikus költők szokása, annak tanúja Tullius: szerinte a komikusoknál semmi más dolog nem üt el a köznapi beszédétől, kivéve az, hogy szövegeik versben vannak.⁷⁵⁹ Azt mondják, Kratész⁷⁶⁰ volt az első athéni, aki prózai beszédben írt komédiát: hogy őt követte-e valaki, nem merném állítani. Most már ritka nálunk az a komédia, mely verslábakon fut; akár mert könnyebb verselés nélkül a társalgás, akár mert a köznapi polgári élethez jobban illik. A franciák is, akiket egyébiránt teljesen lenyűgöz a verses beszéd, szívesen használnak prózát. A komikus dikció sem nem annyira fennkölt, mint a tragikai, sem nem annyira alantas, mint a bohózaté; hanem mérsékelt, tiszta, elegáns, egyszerű díszítésű, bájos, erkölcsös és urbánus: melyet inkább példák segítségével lehet elsajátítani, semmint szabályok mentén megtanulni. Felvetik időnként, tudniillik akkor, amikor az egyik szereplő fajsúlyosabb, vagy a lélek valamely indulata erőteljesebb: hogy bár néha a komédia is megemeli a hangját, és a haragos Chremes kevély arccal zsémbel;⁷⁶¹ de keserű lelkület vagy hatás sem a szavakban, sem az eseményekben nincs.⁷⁶² Használ szentenciákat, de ritkábban, és főleg azokat, melyek a köznapi életre vonatkoznak; ebbe a csoportba tartoznak a közmondások, proverbiumok.

⁷⁵⁹ Orator, n. 20., és még többek között Horatius Lib. I. Serm. 4. [Marcus Tullius Cicero, *Orator*, 66–67; Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 4.]

⁷⁶⁰ [Kratész (?–Kr.e. 424) athéni komédiáíró, az attikai ókomédia iskolájából.]

⁷⁶¹ Horatius mondja az *Ars poeticában*. [„Olykor bár a komédia is felerősíti hangját / és a dühös Chremes háborgó szájjal üvölt fel.” Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica/Epistulae*, 2, 3, 93–94. Bede Anna fordítása.]

⁷⁶² Ld. Horatius, Lib. I. Serm. 4. a 45. sortól. [„Voltak, akik megkérdezték: a comédia vers-é, / mert a tüzes szellem s az erő nincs meg se szavában, / sem tárgyában, s így, ha kimért verslába se volna, / semmi se lenne, mi elkülöníti a pusztá beszédétől.” Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 4, 45–48. Bede Anna fordítása.]

Mikor pedig egy komédia tárgya inkább morális jellegű, nagyobb szabadság adódik a szentenciák használatára. Minden szereplőnek sajátosan jellemző nyelvezete legyen.

VI. A komédiák végkimenetele nyugodt és vidám. Vannak bennük bonyodalmak, mivel kell, hogy legyenek nehézségek és akadályok, melyek a szereplők lelkét **149** megmozgatják, és a fő cselekmény menetét más cselekvések közbeiktatásával késleltetik, a megkezdett vállalkozást korlátozzák. De ezek a bonyodalmak sem nem olyan nagyok, mint egy eposzban, sem nem olyan kemények és gyászosak, mint a tragédiában: a komédia befejezése vidám és boldog. Tudom, nem lehetséges, hogy egy komédia befejezése annak minden szereplője számára elfogadható és kedves legyen: de nem is ez az, amit akarok. Ha jól van megírva a komédia, szereplőinek olyan módon kell bizalmatlannak lenniük egymás iránt, hogy akarattuk eme ellentétességéből szülessék meg tetteik versengése; emiatt lesz, hogy egyeseknek kedves az, ami másoknak gyűlöletes, és viszont. Plutosz Arisztophanésznél visszanyeri szemérvilágát;⁷⁶³ efölött örvendeznek a jók, és szomorkodnak a gonoszok. Közel minden komédia úgy végződik, hogy a főszereplő barátaival együtt a bajból öröme jut; azokra pedig, akik az ellentétes oldalon álltak, gyász és szomorúság vár.

Negyedik fejezet. A komédia és a tragédia közötti különbségről

Vajon félnem kellene, nehogy valaki ezt a fejezetet cenzori rovással⁷⁶⁴ megjelölje, mondván, hogy már milyen haszontalan és fölösleges a különbségről beszélni, mely a komédiát a tragédiától elválasztja? Hiszen már oly sok dolog elhangzott, hogy csak szem kell hozzá, hogy azok bőséges eltérését meglássa. Én úgy vélem, hogy a komédia és a tragédia semmilyen módon nem egyesíthető anélkül, hogy valamelyikük teljessége ne sérülne. Azt gondolom, Plautus a tragikomédiáról inkább tréfából, semmint lélekből, komolyan beszélt.⁷⁶⁵ Akik nem tréfálnak, hanem egyesíteni akarják e kettőt, és komolyan veszik a dolgot, félek, nehogy szörnyszülötteket költsenek gyűlöletes és terméketlen munkával. Don Osório⁷⁶⁶ szerint a tragikomédia hasonló a jelmezes emberhez, aki öltözetének színe révén a nappalt és éjszakát hordozza körbe **150** a negyven napos böjt előtti farsangi napokon. Ezt a két drámai nemet nagyon távolra helyezte egymástól mind a természet, mind a művészet. Nem lesz tehát eredmény nélkül való a legfőbb különbségeiket néhány szóval nyilvánvalóvá tenni. I. Különböznek tárgyuk tekintetében: a tragédia ugyanis súlyos, nagy, bonyodalomteli, szomorú és gyászos cselekményt jelenít meg; a komédia a polgári élet magánszféráját, mely mind a tréfák, mind a szokások miatt vidám. II. Különböző érzelmeket, azaz lelki indulatokat mutatnak be a szereplők révén: a tragédiában nagy érzelmi felindulások vannak, féle-

⁷⁶³ [Arisztophanész *Plutosz* című vígjátékában Plutosz, a gazdagság görög istene vak öregemberként jelenik meg, aki épp ezért igazságtalanul osztja el a javakat. Aszklépiosz templomában meggyógyul, gazdaggá teszi a szegényeket, szegénnyé a gazdagokat.]

⁷⁶⁴ [Cenzori rovás: az ókori Rómában a censor hivatali feladata volt a „regimen morum”, azaz a közérkölcsek felügyelete. Akik ez ellen vétettek, azoknak a neve neve mellé a cenzori lajstromon rovást (nota censoria) tettek, odaírva a megbélyegzés okát is. A megrovást különféle mértékű büntetés követhette.]

⁷⁶⁵ [Titus Maccius Plautus a tragikomédiáról 1. 737. jegyzet.]

⁷⁶⁶ [Feltehetően Jerónimo Osório da Fonseca (1506–1580) portugál humanista püspök; de az idézet tartalma alapján a jezsuita Juan de Osorio (1542–1594) gyűjteményes kiadványában is szerepelhet a megállapítás (R. P. Joannis Osorii, *Lusitani, Societatis Jesu, Concionum epitome*, 1–5, Coloniae Agr., 1605–1606.)]

lem, száanalom, reménytelenség, borzadály, és más, igen erős szenvedélyek; a komédia nyugodtabb, mérsékelt, és inkább a gyönyörködtetésre összpontosít, melyet nevetető dolgokkal, tréfákkal, attikai sóval, azaz elmésséggel és római urbanitással ér el: a görögök úgy mondják, a *πάθος*⁷⁶⁷ a tragédia, az *ἥθος*⁷⁶⁸ a komédia sajátja. Vajon hibáztassuk Plautust, mivel a *Cistellaria* nevű darabjában⁷⁶⁹ az ifjú Alcesimarchust fegyverrel viszi színre, és úgy mutatja be, hogy lelke mértéktelen felindulásában majdnem halált hoz magára idejekorán? Terentius *Adelphus* című darabjában a felindult öreg Demea felkiált: – Ő egek! Ő földek! Ő tengeri Neptun!⁷⁷⁰ – Vannak néha más komédiákban is az elvártól kissé erőteljesebb lelki felindulások. Én nem veszem ezeket hibának: amennyiben váratlanok, nem tartanak sokáig, ritkák és a polgári szokások szabta határt nem lépik túl. III. A tragikai dikció nagyszerű és fenséges: a tragédia minden írásnemet meghalad súlyát tekintve; a komikus beszéd alacsonyabb stílusú, kellemes, hétköznapi mértékben díszített és csinos. Sem a komédia nem emelkedik kothurnusra, sem pedig a tragédia nem alacsonyodik le a sarura.⁷⁷¹ – IV. A tragédiában a végkifejlet rettentő szokott lenni, és 151 gyászos; a komédiában boldog és vidám: a tragédiáírók a félelmet és az együttérzést, a komédiáírók pedig az örömet hagyják emlékül a nézők lelkében. Ezért tetszett Macrobiusnak⁷⁷² és Aelius Donatusnak⁷⁷³ a gondolat, hogy Homérosz adott mintát az *Iliász*ban a tragédiának, az *Odüsszeiá*ban pedig a komédia képét mutatta be. De jobban mondja Arisztotelész, hogy a *Margitést* Homérosz komédiának szánta.⁷⁷⁴ Merthogy a *Margitést* szatirikus ének volt egy együgyű, bugyuta emberről: emlegette Platón, Nagy Szent Vazul, Dión Khrüszosztomosz, Plutarkhosz, Harpocraton.⁷⁷⁵

⁷⁶⁷ [πάθος l. 342. jegyzet.]

⁷⁶⁸ [ἥθος ógör. 'szokás, habitus, erkölcs, karakter'.]

⁷⁶⁹ [Titus Maccius Plautus, *Cistellaria*.]

⁷⁷⁰ [Publius Terentius Afer, *Adelphoe*, 790.]

⁷⁷¹ Quintil. Lib. X. Cap. 1. Horatius pedig A.P. 89. sortól. A komikus tárgyat nem akarja tragikus versmértékbe tenni; hasonlóképp méltatlankodik, hogy privát, szinte komikus saruhoz illő verslábakban került bemutatásra Thyestés lakomája. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 10, 2, 22. „Nem tűr meg tragikus formát a komédia tárgya, / vígjátéki cipőt tragikus hős lába nem állhat, / s langy, közönyös szókkal sose írja thyestesi torról.” Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica/Epistulae*, 2, 3, 89–98. Bede Anna fordítása.]

⁷⁷² [Az állítás Aelius Donatus, *Fragmentum de Comoedia et Tragoedia* című, általában Terentius-kiadásokban megjelentetett írásában található, pl. *Publii Terentii Carthaginiensis Afri Comoediae 6. His accedunt integrae notae Donati, Eugraphii, Faerni, Boecleri, Farnabii, Mer. Casauboni, Tan. Fabri. Cum indice locupletissimo*, Amstelodami, 1686, 54. Macrobius Ambrosius Theodosius csupán annyit állított, hogy Homérosz szinte minden író és mű forrása: *Commentarii in Somnium Scipionis*, 2, 10.]

⁷⁷³ [Aelius Donatus állítását l. előző jegyzet.]

⁷⁷⁴ [Pontosabban: „Mert ahogyan az *Iliász* és az *Odüsszeia* viszonylik a tragédiához, úgy viszonylik a *Margitést* a komédiához.” Arisztotelész, *Poétika*, 1449a, 1. Ritoók Zsigmond fordítása.]

⁷⁷⁵ [Μαργίτης – szatirikus eposztravesztia, címe a főhős nevére utal, mely 'együgyű, bolond' jelentésű. Arisztotelész előző jegyzetben idézett szöveghelye nyomán többen Homérosznak tulajdonították. Az említett források: Platón, *Alkibiádész* 2, 147b; Nagy Szent Vazul / Basilius Magnus, *De legentis gentilium libris oratio*, 60; Dión Khrüszosztomosz, *Orationes*, 53 és 64; Plutarkhosz, *Párbuzamos élettrajzok*, *Démoszthenész*, 23; Valerius Harpocraton, *Λεξικὸν τῶν Δέκα Πητρώων / Tíz szónok lexikona*, 214.]

Ötödik fejezet. A görögök komédiájáról

A görögök komédiája nem egységes. A vaskos és műveletlen változatáról, mely pusztán a nevettetést szolgálta, inkább nem mondanék semmit. Nagymértékben hasznára volt a polgári közösségek erkölcsének, hogy sokan óvakodtak, nehogy vétkük miatt látványossággá, hazájuk szégyenévé váljanak, nyilvánosan megszégyenítve. Létezett egy másik formája a komédiának, melyet az időszak és sajátoságaik különbsége miatt ókomédiának, középkomédiának és újkomédiának neveznek. Mindegyiket meg lehet különböztetni a sajátos ismertetőjegyei által. Az ókomédiát, úgy vesszük észre, két fő tulajdonság teszi sajátossá: a maró gúny és az obszcenitás. Mert mikor az állami kormányzat szereplői a nép közül valók voltak, mely saját természeténél fogva nem szokta méltányolni sajátjai nemes, előkelő voltát, e kor költői úgy gondolták, hogy a tömeg fülét kiszolgálni, és saját előkelőiket rágalmakkal és gyalázkodásokkal kedve szerint beszennyezni föltöbb kedves dolog. Ki az, aki ez érintetlenül hagyott? – kérdezte Cicero.⁷⁷⁶ Vagy inkább: kit nem gyötört ez meg? Kit kímélt meg? Hogy a köznép tetszését kereső embereket, akik ártottak a köznek, a lázongókat, Kleónt,⁷⁷⁷ Kleophónt,⁷⁷⁸ Hüperboloszt⁷⁷⁹ sértette; ezt még elviseljük. Ámbár az ilyenfajta embereket jobb, ha a cenzor jelöli meg,⁷⁸⁰ mint egy poéta. De Periklészt,⁷⁸¹ midőn **152** már állama élén a legnagyobb tekintélynek örvendő több éve állt békében és háborúban, versekkel sértegetni, és azokat színpadon előadni nem vált senki dízére: mintha a mi Plautusunk⁷⁸², vagy Naevius P.⁷⁸³ akarta volna Cn. Scipiot,⁷⁸⁴ vagy Caecilius⁷⁸⁵ M. Catot⁷⁸⁶ mocskolni. Ez igen utálatos dolognak tűnik nekem, mivel e komédiáírók saját szabadságukat az emberek személynének és erkölcsének szidalmazására többnyire a cselekmény és a szavak csúf voltával zúdították polgártársaik, előkelő férfiak ellen. Sem rangra, sem korra, sem nemre nem voltak tekintettel; egyes embereket saját személyükben, viseletükben mutattak be: így tett Arisztophanész Szókratészszel.⁷⁸⁸ A kórus ezekben a darabokban különösen a gyalázkodás-

⁷⁷⁶ [Marcus Tullius Cicero, *De re publica*, 4, 10. Az idézet végét a 787. jegyzet jelöli.]

⁷⁷⁷ [Kleón (?–Kr.e. 422) Athén egyik leghírhedtebb demagógosza, Periklész ellenfele, fővezér a peloponnészoszi háború idején. Arisztophanész vígjátékaiban többször felbukkanó, negatív figura.]

⁷⁷⁸ [Kleophón (?–Kr.e. 405) athéni oligarchaelles demagógosz a peloponnészoszi háború idején. Arisztophanész a *Békák* című komédiájában ironizál felette.]

⁷⁷⁹ [Hüperbolosz (?–Kr.e. 411) athéni demagógosz a peloponnészoszi háború idején, osztrakizmoszsal, azaz cserépszavazással száműzték. Arisztophanész a *Lovagok* című vígjátékában állítja pellengérré.]

⁷⁸⁰ [A cenzori megrovásról l. 764. jegyzet.]

⁷⁸¹ [Periklész (Kr.e. 495–429) athéni államférfi, szónok, hadvezér. Arisztophanész *Az akbarnabéliek* című vígjátékában állítja pellengérré.]

⁷⁸² [Titus Maccius Plautus l. 36. jegyzet.]

⁷⁸³ [Gnaeus Naevius (Kr.e. 270–201) római epikus költő és drámaíró.]

⁷⁸⁴ [Gnaeus Cornelius Scipio Calvus (?–Kr.e. 211) római politikus és hadvezér, a második pun háború fontos katonai szereplője.]

⁷⁸⁵ [Caecilius Statius (Kr.e. 220–166) római komédiáíró.]

⁷⁸⁶ [Marcus Porcius Cato Maior l. 757. jegyzet.]

⁷⁸⁷ Lib. IV. De Rep. töredékeiben. [Marcus Tullius Cicero, *De re publica*, 4, 10.]

⁷⁸⁸ Eupolisz és Kratinosz, valamint Arisztophanész költők, és mások, akik az első komédia írói, ha valaki méltó volt arra, hogy leírás készüljön róla, mivel gonosz, tolvaj, házasságtörő vagy orgyilkos, vagy akármi módon hírhedt volt, akkor nagy szabadsággal kipécézték, mondja Horatius, Lib. I. Ser. 4. [Eupolisz (Kr.e. 466–411) az ókomédia egyik athéni szerzője. Kratinosz (?–Kr.e. 244) az athéni újkomédia szerzője. Arisztophanész l. 35. jegyzet. Az idézet: „Eupolis egykor, s véle Cratinus, Aristophanész is / s más költők,

ban dühöngött. Ezért szükségessé vált ezt a szabadosságot szentesített törvénnyel visszafojtani;⁷⁸⁹ mely, hogy biztosabban figyelembe vegyék, botozással sújtotta azokat, akik mások hírnevét a színházban nyilvánosan meggyalázták és szidalmazták.⁷⁹⁰ Az ókomédiák eme keserű gúnyja könnyedebbé változott, és ezt innentől középkomédiának nevezik. E kor komédiája megőrizte az igazmondást és a mértékletességet, és senkit sem szidalmazott név szerint, nyíltan. De szabad volt csipkelődni a költők mondatain és tettein, és rámutatni a polgárok 153 vétkeire. Ám mivel sokszor utaltak a valós névre, és úgy építették fel szereplőiket, hogy az, akit személyében célba vettek, könnyen felismerhető volt, a komédia gyűlölködések és tettetések gyanújába keveredett, mely mindenfajta számonkérő hatalmat megke-rült. Onmagában is elérgették, ki a dolog vádlottja, és ő maga is tudatában volt ennek. E korszak legfőbb költőinek Philéboszt,⁷⁹¹ Sztéphanoszt⁷⁹² és a komikus Platont⁷⁹³ nevezik, és akiket még Giralddi⁷⁹⁴ itt felsorol. – Menandrosz⁷⁹⁵ kezdi az új komédia korszakát, mely midőn a vétkeket szapulta, a szereplőket és karaktereket úgy vegyítette, hogy senkit sem lehetett személyében felismerni. Amiért is tartalma általános volt, és a szereplőket minden sértés nélkül formálta meg, a közéletet imitálta, a vádaskodásokat és a gyalázkodásokat ke-rülte: a nép között használatos beszédmóddal tette magát kedvelté, és csipkelődésekkel, tréfákkal keltett derűtséget a nézőkben. E korszak mintadarabjaiból, Arisztophanész *Plutosz*-ától⁷⁹⁶ eltekintve, nem maradt fenn semmi Görögországból; a komikusok neveit fel-

kik a régi komédia atyjai voltak, / bárki rovásra való rossz embert leltek, akárha / tolvajt, bérgyilkost, kéjelgőt, vagy ki egyébről / volt hírhedt, mindet szabadon megszégyenítették.” Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 4, 1–5. Bede Anna fordítása.]

⁷⁸⁹ Ez a régi komédia nem volt dicstelen, de nagy szabadossága miatt vétkezett, és méltó erejét törvénnyel szabályozni kellett. Elfogadták a törvényt, a kórus csúful elhallgatott, miután az ártalom jogát megvonták tőle; ugyanezt ld. A.P. 281. sortól. [„S jött ama régi komédia, nem híján a sikernek, / végül el is fajzott, és meg kellett regulázni, / erre el is némult, nem tudván ártani többé.” Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica/Epistulae*, 2, 3, 281–284. Bede Anna fordítása.]

⁷⁹⁰ Hogy a törvény és a büntetés ne szűnjék meg, és ne akarjon senki ártó verssel bárkit kipellengérezni: husángként forgatták a félelmet; mondja Lib. II. epist. 1. 152. sortól. [„Törvényt hoztak valahára, / hogy ki ilyen dallal sért más, bűnhődik ezentúl.” Quintus Horatius Flaccus, *Epistulae*, 2, 1, 152–155. Bede Anna fordítása.] Niccolò Calliachi a mimusok és pantomimesek színjátékairól szóló értekezésében, melyet Marc Antonio Madero 1730-ban kéziratból kiadott, Padovában, a 4. és 5. fejezetben a régi komédia karakterét fölöttébb művelt módon megvilágítja. [Niccolò Calliachi, *Nicolai Calliachii de ludis scenicis minorum, & pantomimorum sintagma postumum, quod e tenebris erutum recensuit, ac praefatione auctum Petro Garzonio Senatori amplissimo dicavit Marcus Antonine Maderò venetae D.M. bibliothecae Curator*, ed. Marc Antonio Madero, Patavii, 1713.]

⁷⁹¹ [Platón *Philébosz* című szókratészi dialógusának főhőse, aki Szókratészszel a komédia természetéről folytat vitát.]

⁷⁹² [Sztephanosz (Kr.e. 4–3. sz.) az attikai újkomédia költője.]

⁷⁹³ [Platón (Kr.e. 5. sz. közepe–Kr. e. 386 után) görög költő, az attikai ókomédia termékeny képviselője. 28 színjátékot (politikai vígjátékokat és mítoszokat parodizáló darabokat) írt, ezekből csak töredékek ismertek.]

⁷⁹⁴ [Giglio Gregorio Giralddi / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, 850–855. Az itt szereplő további nevek részben tragédiaköltők: Aristomenes, Rhynthon, Philemon, Eudoxus, Arcesilaus, Euphantus, Amphis.]

⁷⁹⁵ [Menandrosz (Kr.e. 342–291) az attikai újkomédia jeles szerzője. Valóban ő az újkomédia elsőként említett szerzője az előző jegyzetben hivatkozott felsorolásban: Giglio Gregorio Giralddi / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545, 855.]

⁷⁹⁶ [Arisztophanész I. 35. jegyzet. *Plutosz* című komédiájáról I. 763. jegyzet.]

sorolja Fabricius.⁷⁹⁷ Hogy ez az újkomédia miben különbözik az előzőtől? Ezt jól érzékelhetően előadja Nicodemus Frischlin.⁷⁹⁸ – Különböznek – mondja – a korszak, a tárgy, a kifejezés mód, a metrum, a felosztás, és ezek elrendezése tekintetében. – Ezzel csak értekezése fejezetcímeit tudtam megadni; részletesebben elmélyedni benne itt nincs alkalom.

Arisztophanész⁷⁹⁹ a görögök ama számolhatatlan tömegéből, akik magukat a komédia-írásnak és -játszásnak szentelték, az egyedüli, akinek életműve fennmaradt. Csodásan gúnyos poéta: Cicero a legélcesebbnek nevezte.⁸⁰⁰ A többiek életművét mind elemésztette a féltékenykedés és az idő. Mi okozta ezen irodalmi műfaj vesztét? Gyakorta kutatom fürkész szemmel. Mert ámbár az ókomédia műzsája és a görögök ízlése, akik az első korszakot meghatározzák, nem voltak hiba nélkül valók, mégis sok dolog volt bennük, ami a drámai költészetnek és az emberi nemzetnek hasznára lehetett volna, és kellett volna, hogy hasznára legyen. Arisztophanész életművének is alig negyede maradt fenn. Periklész,⁸⁰¹ Szophoklész,⁸⁰² Euripidész,⁸⁰³ Szókratész,⁸⁰⁴ Hippokratész⁸⁰⁵ és Démokritosz⁸⁰⁶ korában élt. 154 Arisztophanész midőn látta, hogy az athéniek államát néhány szégyentelen szónok és gazdag ifjonc merészsége inkább képes magával ragadni, mint az ékesszólás, és polgártársai erkölceit a vétkek és bűnök gyarapodása megrontja, elkezdett élni az ókomédia szabadságával, és név szerint szidalmazni a hatalmasok kevésységét, szapulni polgártársai vakmerőségét, rablásait, csalásait, és az oly nagyon megromlott erkölcsöket kezdte nyíltan a szemek elé tárni, s ajánlani a haza és az erény szeretetét. Azt mondják róla, ebbéli munkájában olyannyira az élen állt, hogy a közelismerés szerint nem találni párját egész Görögországban. Komédiáiból annyi haszon származott, hogy a vádaskodókat és csalókat távol tartotta, népe előkelőit megtisztította, és hazáját a szabadságra való törekvésben megerősítette. Amiért is olajággal koszorúzták meg; ami nem volt kisebb jutalom, mint a babérkoszorú. A perzsák nagy királya⁸⁰⁷ azt mondta, hogy számára az a görög nép a legfélelmetesebb, melynek rossz tetteit megtisztította és kijavította Arisztophanész cenzúrája. Az ókomédiát valószínűleg mértéktelesebben használta, mint Eupolisz⁸⁰⁸ és Kratinosz.⁸⁰⁹ Miután pedig határozat született, hogy sem színész, sem semmilyen játsszó személy nem szidalmazhat senkit név szerint komédiában, Arisztophanész bevezette a komédia azon formáját, melyet a korszak miatt középkomédiának nevezünk: egyedül Homéroszt és a tragikusokat szidalmazta. Végül meg-

⁷⁹⁷ [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca græca: sive, Notitia scriptorum veterum græcorum, quorumcunque monumenta integra*, Hamburg, 1716.]

⁷⁹⁸ [Philipp Nicodemus Frischlin (1547–1590) német író, filológus, matematikus. A görög komédiáról leg részletesebben Arisztophanész-kiadása kommentárjaiban ír: *Nicodemi Frischlini Aristophanes, Veteris Comoediae Princeps: Poeta longe facetissimus & eloquentissimus, Repurgatus a Mendis, et Imitatione Plauti etque Terentii interpretatus, ita ut fere Carmen Carmini, numerus numero, pes pedi, modus modo, Latinismus Græcismo respondeat*, Francofurti ad Moenum, 1586.]

⁷⁹⁹ [Arisztophanész l. 35. jegyzet.]

⁸⁰⁰ [Marcus Tullius Cicero, *De Legibus*, 2, 37.]

⁸⁰¹ [Periklész l. 417. jegyzet.]

⁸⁰² [Szophoklész l. 93. jegyzet.]

⁸⁰³ [Euripidész l. 90. jegyzet.]

⁸⁰⁴ [Szókratész l. 444. jegyzet.]

⁸⁰⁵ [Hippokratész (Kr.e. 460–377) antik görög orvos, a kósi orvosi műhely vezetője.]

⁸⁰⁶ [Démokritosz (Kr.e. 470–370) ókori görög materialista filozófus.]

⁸⁰⁷ [I. Xerxész / I. Khsajársá (Kr.e. 519–465) perzsa uralkodó Kr.e. 486-tól.]

⁸⁰⁸ [Eupolisz l. 788. jegyzet.]

⁸⁰⁹ [Kratinosz l. 788. jegyzet.]

mutatkozott nála az újkomédia műfaja is, ami Eupolisz⁸¹⁰ és Kratinosz⁸¹¹ nyílt szidalmazása valamint a jó ízlés csábereje között mintegy közvetítőnek, középen állónak tekinthető, és attikai; ezt majd Menandrosz⁸¹² és Philemon⁸¹³ utánozva átalakítja.⁸¹⁴ Hogy Arisztophanész hány komédiát írt? Nem nyilvánvaló. Tizenegy maradt fenn teljes egészében. Az elsőnek az *Akharnaibelieket*,⁸¹⁵ másodiknak a *Lovagokat*⁸¹⁶ gondolják, mely Kleón⁸¹⁷ ellen íródott, aki olyan népszerű nemes 155 volt, hogy mikor szerepét egyetlen színész sem merte elvállalni, Arisztophanész maga félelmet félretéve felvállalta, eljátszotta, úgy, hogy a nép elítélte Kleónt, aki öt talentummal kellett, hogy megváltsa magát. A harmadik a *Felhők*, Szókratész ellen,⁸¹⁸ amit nagy tetszéssel fogadtak; amikor játszották, jelen volt Szókratész, és az idege-
neknek, valamint a kilétét tudakolóknak megmutatta magát, s az egész drámát állva nézte végig. Negyedjére adta ki a *Darazsakat*,⁸¹⁹ melyekkel a pereskedéseket túlzottan kedvelő athéniaikat állította pellengérré, és Kharetészt, akit más néven Labetésznek nevez, szidja, mivel a szicíliai katasztrófát saját, óvatlan irányítása hozta rájuk.⁸²⁰ A *Békét*, úgy tűnik, a peloponnészoszi háború tizemharmadik évében⁸²¹ játszották, Kleón⁸²² és Braszidasz⁸²³ halála után, akik ötven évre szövetséget kötöttek az athéniaik és a spártaiak között; bár ez végül hét évig sem tartott. A *Lüszisztraté*, úgy hiszik, ugyanezen zavaros időkben készült, talán mikor az új, száz évre szóló szövetséget megkötötték.⁸²⁴ A *Madarak* komédiája⁸²⁵ arra biztatja az athéniaikat, hogy Dekeliát, akit Felhőkakukkvárnak nevez, a spártaiak ellen erősítsék meg, mielőtt azok (amint két évvel később meg is történt) elfoglalnák. A *Nők ünnepében*⁸²⁶ nem csak Euripidészt,⁸²⁷ hanem az egész női nemet kicsúfolja, a maga sajátos csipkelődő karakterét használva, mintegy saját génuszát követve. Miközben ugyanis Euripidészről azt mondja, hogy a nők elítélik, mintegy a saját tragédiabeli gúnyolódásai miatt, sokkal többet ostromozza ő maga a nőket ebben az egyetlen egy komédiában, mint amit Euripidész valaha leírt az összes tragédiáiban. Így Euripidészt mintegy felmenti a vád alól, a nőket ellenben mind dicséreteikkel, mind vádjaikkal együtt befeketíti. A nőuralmat egyesek Platón állama⁸²⁸ karikatúrájának gondolják. A *Békák*⁸²⁹ az immár halott Euripidész ellen szól, vagyis

⁸¹⁰ [Eupolisz l. 788. jegyzet.]

⁸¹¹ [Kratinosz l. 788. jegyzet.]

⁸¹² [Menandrosz l. 795. jegyzet.]

⁸¹³ [Philemon (Kr.e. 362–262) Menandrosz riválisa, az attikai újkomédia szerzője.]

⁸¹⁴ Híres könyv Plutarkhosz neve alatt: Epitomé, vagyis összehasonlító értekezés Arisztophanészról és Menandroszról. [Plutarkhosz, *Moralia, Comparationis Aristophanis et Menandri Compendium.*]

⁸¹⁵ [Arisztophanész, *Akharneis.*]

⁸¹⁶ [Arisztophanész, *Hippeis.*]

⁸¹⁷ [Kleón l. 777. jegyzet.]

⁸¹⁸ [Arisztophanész, *Nephelai.* Szókratész l. 444. jegyzet.]

⁸¹⁹ [Arisztophanész, *Sphekes.*]

⁸²⁰ [Laches (Kr.e. 475–418) athéni arisztokrata és fővezér, aki Kr.e. 427-ben vezette a rosszul végződő szicíliai inváziót.]

⁸²¹ [Arisztophanész, *Eirene*, bemutatója: Kr.e. 421, a Nikiasz-féle béke kezdetének éve.]

⁸²² [Kleón l. 777. jegyzet.]

⁸²³ [Braszidasz (?–Kr.e. 422) spártai hadvezér a peloponnészoszi háborúban.]

⁸²⁴ [Arisztophanész, *Lysistrate.* Bemutatója: Kr.e. 411.]

⁸²⁵ [Arisztophanész, *Ornithes.* Bemutatója: Kr.e. 414.]

⁸²⁶ [Arisztophanész, *Thesmophoriazousai.*]

⁸²⁷ [Euripidész l. 90. jegyzet.]

⁸²⁸ [Platón, *Politeia.*]

⁸²⁹ [Arisztophanész, *Batrakhoi.*]

inkább az athéniaiak visszaszokásai ellen, akik miközben falusi emberek vagy katonák, a hadügyet, melyre születtek, elhanyagolva, az irodalomba mintegy csak épp belekóstolva olyan **156** kiváló férfiakról, mint Szophoklész és Euripidész, akarnak ítéletet alkotni. Ezáltal úgy tűnnek fel saját maguk előtt, mint akik sajátos, lényegtelen apróságokat szapulnak bennük, vagy (mint az *Akharnaibeli*ekben⁸³⁰ és másutt) Euripidész nem nemes anyai felmenőin élcelődve fölöttébb „bölcsen” ítélnék. – Azon idők után, mikor az attikai magisztrátus tilalma miatt a komédiában senkit sem volt szabad kigúnyolni, a *Plutoszt*⁸³¹ alkotta meg, az újkomédia mintáját. Más komédiáírók nevei fennmaradtak Athénaiosznál, a görög szkholiasztáknál és Fabriciusnál.⁸³² – Nyilvánvaló, hogy a komikus drámai művészet Arisztophanész korában nem jutott el a tökéletesség ama fokára, melyben leledzeni a miénket boldogan látjuk. A felosztás, elrendezés, cselekményszövés és más költői erények és díszek nem felelnek meg az én ízlésemnek. Olyanok a komédiái, amilyen a költő volt, és az athéni nép: megvan bennük az erkölcsök lenyomata, melyek ama kor sajátjai voltak. Egyedülállóan tűnik benne, hogy miközben nevetve mardos, az attikai nyelv minden báját, az egész görögség karakterisztikumait bírja; ezt gondolom okának, hogy egészen a mi korunkig megőrizték. Harapós nevetését sem Lukianosz,⁸³³ sem Swift⁸³⁴ nem volt képes kellően imitálni. Az ókori görög főpapok közös megegyezéssel egyes komédiáírókat, akiknek csintalanságaitól féltették a tanuló ifjúságot, feledésre ítélték, neki azonban az ékesszólás előjoga miatt megbocsájtottak. Az isteni Aranyszájú János⁸³⁵ majdnem akkorára tartotta őt, mint Nagy Sándor Homéroszt,⁸³⁶ igen gyakran szokta őt forgatni és olvasgatni. Híres ékesszólását és mindenekelőtt azt a vehemenciát, mellyel az asszonyi nem vétségeit szokta ostromozni, úgy tűnik, Arisztophanésztől nyerte. Plátónak annyira tetszett, hogy beszédét az *Szerélemről* (ahogyan Plutarkhosz elbeszéli) beillesztette a *Lakomájába*.⁸³⁷ Ha most élne Arisztophanész, és géniuszát, melyet a komédiáírásra örökölt a természettől, a jó és egészséges ízlés szabályai szerint megregulázná, az első lenne ezen a művészeti területen, akiben a komédia teljes elismerést nyerne. Arisztophanész dicséretét megírta Libaniosz, a jeles szo-

⁸³⁰ [Arisztophanész, *Akharnaibeli*.]

⁸³¹ [Arisztophanész, *Plutos* 1. 758. jegyzet.]

⁸³² [Naukratiszi Athenaios, *Deipnosophistai*; Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, Hamburg, 1716; szkholiaszták: antik szerzők kommentátorai.]

⁸³³ [Szamoszatai Lukianosz 1. 9. jegyzet.]

⁸³⁴ [Jonathan Swift (1667–1745) angol–ír satíráíró, esszéista.]

⁸³⁵ [Aranyszájú Szent János / Jóannész Khrüszosztomosz (344–407) egyházatya, konstantinápolyi pátriárka. A róla fennmaradt anekdota szerint Arisztophanész komédiájával a párnái alatt aludt. Vö. „Hunc item Joannes Chrysostomus tanti fecisse dicitur, ut duodetriginta comoedias Aristophanis semper haberet in manibus, adeo ut pro pulvillo dormiens uteretur: hinc itaque et eloquentiam et severitatem, quibus est mirabilis, didicisse dicitur.” Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, Hamburg, 1708, 716.]

⁸³⁶ [III. Alexandrosz / Nagy Sándor (Kr.e. 356–323) makedón uralkodó, hadvezér, Plutarkhosz szerint Homérosz rajongója volt.]

⁸³⁷ [Platón, *Szimpozion* egyik fontos szereplője Arisztophanész. Vö. Plutarkhosz, *Moralia, Comparationis Aristophanis et Menandri Compendium*.]

fista;⁸³⁸ **157** Suidas pedig négyverslábú, és nyolcverslábú szerzőnek nevezte.⁸³⁹ Philemon⁸⁴⁰ és Menandrosz,⁸⁴¹ költők, az újkomédia írófejedelmei kapcsán műveik elvesztét fájjalom, valahányszor az ókoriaktól, akik ismerték őket, az ő dicséretüket olvasom. Mindannyiuk kapcsán elég Quintilianust meghallgatni.⁸⁴²

Hatodik fejezet. A rómaiak komédiájáról

A görögök újkomédiáját imitálták a rómaiak, és saját komédiáiknak különféle neveket adtak a színre vitt szereplők nemzeti vagy társadalmi hovatartozása után; a szerző vagy kiöltő után; a város szerint, ahol írták vagy leggyakrabban bemutatták; vagy a dráma természete, formája, szerkezete szerint. Ez segíteni fog különbségeik bemutatásában, és hogy megismerjük e hatalmas nemzet komikai ízlését.

I. A latin komédia cselekménye vagy görög, vagy római volt. A görögök a saját komédiáikban, melyek címeire hadd vessek egy pillantást, mindig valami hazai cselekményt mutatnak be, azaz görög cselekményt; a rómaiak, akik a dráma művészetet elsősorban Görögországtól tanulták, nemcsak római, hanem görög és más nemzethez tartozó cselekményeket is színre vittek. A latin komédia, mely a görögök tetteit és rítusait mind a színpadi játékban, mind a beszédben szem előtt tartotta, a „palliumos” nevet kapta Varrotól,⁸⁴³ mivel a görögök a tunika fölé kötve palliumot, azaz köpenyt hordtak, és a színészek palliumot viselve léptek színpadra: ilyenek Plautus⁸⁴⁴ és **158** Terentius⁸⁴⁵ történetei. A másik típus, amelynek tárgya római volt, a „tógás” nevet kapta a hazai viseletről,⁸⁴⁶ és a színészeket tógában léptette fel, római szokások szerint; ezért magukat a színészeket is „tógásoknak” becézték. A tógás tör-

⁸³⁸ [Libaniosz (314–393) görög szónok és szofista. Arisztophanészről l. *Oratio 14. Προσ Ιουλιανον Υπερ Αριστοφανουσ.*]

⁸³⁹ [Szuda-lexikon, 10. századi szótárszerű bizánci lexikon – *Suidae Lexicon, Graece & Latine*, 1–2, Cantabrigiae, 1705, 328.]

⁸⁴⁰ [Philemon l. 813. jegyzet.]

⁸⁴¹ [Menandrosz l. 795. jegyzet.]

⁸⁴² Lib. X. Cap. I. [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones Oratoriae*, 10, 1, 72.] – Ha valaki nem fél velem keseregni, olvassa el, hogy Philemonról és Menandroszról miket ír Plutarkhosz, Eusebius, Athéni Apollodórosz, Gellius, Plinius, Laertiosz, Porphüriosz, Kaiszareiai Eusebiosz, Acron, Kallimakhosz, Pauszanasz. [A két előző jegyzetben említett Philemonról és Menandroszról szóló források: Plutarkhosz, *Moralia*, *De tranquillitate animi* és *De remediis irae*; Eusebius Caesariensis, *De praeparatione evangelica*; Athéni Apollodórosz, *Oratio contra Neairam*; Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 17, 4; Caius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, 37, 31; Diogenész Laertiosz, *De vita et moribus philosophorum*; Porphüriosz, *Scholia Homerica*; Kaiszareiai Eusebiosz / Eusebius Pamphili, *Historia Ecclesiastica*, 3, 26 (itt azonban Menandrosz Simon mágus tanítványa, vagyis nem azonos a komédiáiróval); Helenius Acron, *Commentarii in Q. Horatium Flaccum*; Kallimakhosz, *Hymni et epigrammata*; Pauszanasz, *Hellados Periegesis*, 1, 21.]

⁸⁴³ [Fabula palliata: görög vígjátékokat imitáló latin komédia. Az elnevezés kapcsán Marcus Terentius Varro kezdeményezésére Diomedes Grammaticus utal (*De Oratione et Partibus Orationis et Varro Genere Metrorum libri III / Ars grammatica*): „Graecas fabulas ab habitu aequae palliatae Varro ait nominari”.]

⁸⁴⁴ [Titus Maccius Plautus l. 36. jegyzet.]

⁸⁴⁵ [Publius Terentius Afer l. 37. jegyzet.]

⁸⁴⁶ [Fabula togata: római történeteket feldolgozó latin komédia.]

ténetekből kevesebb van, mint a palliosokból. Előkelő tógás daraboknak („praetextata”)⁸⁴⁷ nevezték azokat, amelyekben saját ügyes bajos dolgaikat olyan szereplők intézték, akik toga praetextatát viseltek, azaz hivatali tisztségviselők vagy főpapok voltak, akiknek méltósága a nép között is nyilvánvaló volt. Hasonlóak ránézésre a lovagi darabok, melyeket C. Melissus grammatikosz⁸⁴⁸ talált fel; a toga trabea⁸⁴⁹ ugyanis felért tekintélyben a toga praetexta viselésével. A kocsmai darabok olcsó játékok, talán ezekre utal Horatius: „csalta a nézőtérre az újdonság-szeretőket, / kik már ünnep után borosan tódultak a térre.”⁸⁵⁰

II. Atelláról, melyet általában most Aversával azonosítanak, az oszkuszok, vagyis Campania városáról⁸⁵¹ nevezték „atellai”-nak azokat a latin darabokat, melyek olyan tréfákból és élcekből álltak, amik magát a szavak csípősségét célozzák. Itt kezdtek ugyanis először helyet kapni a szatíroktól alig különböző szereplők, akik az attelai darabok jellegzetes obszcén figurái, illetve a szatírok közül Szilénosz, Autolükosz stb.⁸⁵²

III. Egy másik felosztás szerint lehetnek mozgalmas, állandó és vegyes műfajú darabok. A mozgalmas darabokban a cselekvések igen ügyes-bajosak és bonyodalmasak, mint az *Amphitruo*,⁸⁵³ *Adelphi*,⁸⁵⁴ *Phormio*,⁸⁵⁵ *Heautontimorumenos*.⁸⁵⁶ Az állandó darabokban kevesebb a mozgólódás, több a nyugalom: ilyen a *Cistellaria*,⁸⁵⁷ *Hecyra*,⁸⁵⁸ *Asinaria*,⁸⁵⁹ *Pseudolus*,⁸⁶⁰ *Trinummus*.⁸⁶¹ A vegyes darabok mindkét előbbi típusból vesznek át sajátságokat, mint az *Eunuchus*,⁸⁶² *Andria*.⁸⁶³ – Ezekről, és a római komédia hasonló formáiról hosszasan értekezhetnék, ha ez lenne a feladatom. Ámbár a komédiáknak sokfajta változata volt meg a rómaiaknál, Quintilianus ítélete szerint mégis a komédiában voltak a legtökéletlenebbek: ő ugyanis éleslátón bevallja nemzete szerencsétlen hibáját.⁸⁶⁴ Maga ez a sokféleség volt a tökéletlenség oka; **159** mert ha egy vagy két fajtánál megállapodtak volna, messze biztosabban tökéletesíthették volna a komé-

⁸⁴⁷ [Toga praetexta: bíborszegélyű tóga, a kiskorú római polgárok viselete, illetve felnőttként a consul, praetor, dictator, szenátorok és egyéb tisztségviselők megkülönböztető viselete, azaz rangjelző szerepe volt.]

⁸⁴⁸ [Gaius Maecenas Melissus (Kr.e. 1. sz.) grammatikosz és komédiaíró, vígjátékainak szereplői többnyire lovagrendűek, ezért kapták a „trabeata” jelzőt.]

⁸⁴⁹ [Toga trabea: szegélye lila, uralkodók és augurok viselete, lovagok díszöltözete.]

⁸⁵⁰ [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 229. Bede Anna fordításában.]

⁸⁵¹ [Itália campaniai régiójában található Atella városa a gótok itáliai inváziója során elpusztult, ma Aversa városa áll a helyén, Olaszország Caserta megyéjében.]

⁸⁵² [Szatír / szatürosz: a görög mitológiában Dionüszosz isten kíséretéhez tartozó, ló vagy kecskefarkú, nimfákkal enyelgő, vaskos tréfáikról híres erdei félistenség. Szilénosz egyes mítoszváltozatok szerint a szatírok őse, mások szerint azok egyike, Dionüszosz egyik nevelője és kísérője. Autolükosz a Parnasszosz hegyén tanyázó mitikus rabló, aki Hermészről származott, és mind magát, mind a lopott tárgyakat át tudta változtatni.]

⁸⁵³ [Titus Maccius Plautus, *Amphitruo / Amphitryon*.]

⁸⁵⁴ [Publius Terentius Afer, *Adelphoe*.]

⁸⁵⁵ [Publius Terentius Afer, *Phormio*.]

⁸⁵⁶ [Publius Terentius Afer, *Heauton Timorumenos*.]

⁸⁵⁷ [Titus Maccius Plautus, *Cistellaria*.]

⁸⁵⁸ [Publius Terentius Afer, *Hecura*.]

⁸⁵⁹ [Titus Maccius Plautus, *Asinaria*.]

⁸⁶⁰ [Titus Maccius Plautus, *Pseudolus*.]

⁸⁶¹ [Titus Maccius Plautus, *Trinummus*.]

⁸⁶² [Publius Terentius Afer, *Eunuchus*.]

⁸⁶³ [Publius Terentius Afer, *Andria*.]

⁸⁶⁴ [Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio oratoria*, 1, 8.]

diát egyesült erővel. Komédiáiíróik voltak: Sutrius,⁸⁶⁵ Succius,⁸⁶⁶ Dorsennus,⁸⁶⁷ Afranius,⁸⁶⁸ Atta,⁸⁶⁹ Titinnius,⁸⁷⁰ Liuius,⁸⁷¹ Aquilius,⁸⁷² Acutius,⁸⁷³ Juuentius,⁸⁷⁴ Naevius,⁸⁷⁵ Caecilius Statius,⁸⁷⁶ Licinius,⁸⁷⁷ Pomponius,⁸⁷⁸ Turpilius,⁸⁷⁹ Trabea,⁸⁸⁰ Luscius,⁸⁸¹ Ennius.⁸⁸² – Szégyellem mondani, hogy ennyi sok név után csak néhány töredék maradt fenn. Kettejükénél kell elidőznünk.

M. Accius Plautus⁸⁸³ az umbriai Sarsinából⁸⁸⁴ származott, és teli marokkal szórta az életet, a rómaiak Arisztophanésze volt. Rómában 555 körül⁸⁸⁵ volt élete virágjában, amikor

⁸⁶⁵ [Sutrius: latin komédiáiíró, *Piscatoria* című darabjáról tesz említést a Szuda-lexikon.]

⁸⁶⁶ [Succius: a legtöbb forrás az előző jegyzetben említett Sutrius névváltozataként tartja számon.]

⁸⁶⁷ [Fabius Dorsennus: az atellai darabok szerzője, egyszersmind színész; továbbá Dossennus néven az atellánák jellegzetes figurája, általában púpos cselszövő.]

⁸⁶⁸ [Lucius Afranius (Kr.e. 1. sz.) latin komédiáiíró, főként fabula togata, illetve fabula tabernaria alfajú darabok szerzője.]

⁸⁶⁹ [Titus Quinctius Atta (?–Kr.e. 77) latin komédiáiíró, a fabula togata egyik szerzője.]

⁸⁷⁰ [Titinnius / Titinnius latin komédiáiíró, néhány töredéke maradt fenn.]

⁸⁷¹ [Lucius Livius Andronicus (Kr.e. 284–205) görög–római epikus költő és drámaiíró, több fabula palliata szerzője.]

⁸⁷² [Aquilius, Kr.e. 174–154 táján alkotó latin komédiáiíró, több fabula palliata szerzője.]

⁸⁷³ [Acutius néven a *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* nem tart számon komédiáiíró.]

⁸⁷⁴ [Juuentius, római komédiáiíró, több fabula palliata szerzője.]

⁸⁷⁵ [Gnaeus Naevius (Kr.e. 270–200) latin epikus költő és drámaiíró, több római történeti tárgyú komédia (fabula praetexta) szerzője.]

⁸⁷⁶ [Caecilius Statius (Kr.e. 220–166) népszerű római komédiáiíró.]

⁸⁷⁷ [Licinius Imbrex (Kr.e. 2. sz.) latin komédiáiíró, több fabula palliata szerzője.]

⁸⁷⁸ [Marcus Pomponius Bassulus (Kr.u. 1–2. sz.) latin komédiáiíró, több fabula atellana szerzője, Menandrosz fordítója.]

⁸⁷⁹ [Sextus Turpilius (Kr.e. 103 körül) latin komédiáiíró, Terentius követője.]

⁸⁸⁰ [Trabea (Kr.e. 2. sz.) latin komédiáiíró.]

⁸⁸¹ [Luscius Lanuvius (Kr.e. 2. sz.) latin komédiáiíró, Plautus riválisa, *Phasma* és *Theaurus* című darabjairól tud a hagyomány.]

⁸⁸² [Quintus Ennius (Kr.e. 239–168) római eposzköltő, szatíra- és drámaiíró, több fabula praetexta és palliata szerzője.]

⁸⁸³ Talán a lábai lapossága miatt, vagyis πλατύτητι, kezdetben Plotusnak, majd Plautusnak nevezték Pomponius Festus tanúsága szerint. [πλατύτης ógör. 'széles, nagyméretű'. A Festus-idézet: Sextus Pompeius Festus, *S. P. Festi de verborum significatione quae supersunt, cum Pauli epitome emendata et annotata Carolo Odofredo Muellero*, Lipsiae, 1839, 238.]

⁸⁸⁴ Ezt jegyezte fel Plinius, Sztrabón, Eusebius, Blondus Flavius, Leandro, Magini, Jeromos és Festus; ő maga is utal a Mostellariában erre az ismeretlen városra. [Sarsina: római kori település Umbriában, ma Olaszországban, Emilia-Romagna régióban, Forlì-Cesena megyében található. Plautus saját utalása: „Quid, Sarsinatis ecqua est, si Vmbram non habes?” Titus Maccius Plautus, *Mostellaria*, 770. Az említett források: Caius Plinius Secundus, *Historia Naturalis*; Sztrabón, *Geographica*, 2, 3, 227; Kaiszareiai Eusebiosz / Eusebius Pamphili, *Chronicon*; Flavius Blondus, *Roma restaurata et Italia illustrata di Biondo da Forlì*, Venetiae, 1653, 135; Leandro Alberti, *Descrittione di tutta Italia*, Vinegia, 1551, 248; Giovanni Antonio Magini, *Geographiae universalis Cl. Ptolemaei pars secunda*, Agrippiensium Colonia, 1597, 132; Szent Jeromos / Sophronius Eusebius Hieronymus, *Opera Omnia*, 8/2, ed. Domenico Vallarsi, Scipio Maffei, Venetiae, 1769, 187. Sextus Pompeius Festus, *S. P. Festi de verborum significatione quae supersunt, cum Pauli epitome emendata et annotata Carolo Odofredo Muellero*, Lipsiae, 1839, 238.]

⁸⁸⁵ [A szövegben szereplő 555-ös évszám Kr.e. 215-nek felel meg, mert Kr.e. 753-tól, a város alapításától számítva értendő, mivel a római időszámítás „ab urbe condita” adta meg a dátumokat. Marcus Portius Cato Maior l. 757. jegyzet. Idézett részlet: Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 17, 21, 101–103.]

a lex Oppiát eltörölték.⁸⁸⁶ A szerencse nem folytonosan, és nem is a bölcsőtől kísérte: megtapasztalta az élet viszontagságait. Elsőrangú költő lett, és pedig vagyonos, majd kereskedő, de mivel pazarló módon csődbe jutott, végül molnár, egyszersmind újra komédiáíró lett.⁸⁸⁷ Történetei megkomponálásában **160** Diphiloszt⁸⁸⁸ és Philemont⁸⁸⁹ követte, kiket megnevez a prológusaiban. Horatius azt írta, a szicíliai Epikharmosz⁸⁹⁰ mintáját követte,⁸⁹¹ nem abban a tekintetben, hogy olyan történeteket írt, hanem ahogyan Epikharmosz görög, úgy ő latin komédiákat írt azért, hogy a népet megnevettesse. Komédiáinak száma kétséges. Nyilvánvaló számomra, hogy sokat írt; hús maradt fenn az összesből.⁸⁹² Értékükről az ókorban eltérően vélekedtek. Quintilianus azt mondja, hogy Varro⁸⁹³ azt írta Aelius Stolo⁸⁹⁴ mondása alapján, hogy a műzsák Plautus nyelvén szólalnának meg, ha latinul akarnának szólani.⁸⁹⁵ Macrobius⁸⁹⁶ úgy ítéli, hogy Plautus tréfáinak bája miatt tűnt ki; és gyakran dicséri, ajánlja őt Cicero.⁸⁹⁷ Másokat, akik ugyancsak a legnagyobb tisztelettel tekintettek rá, mellőzni fo-

⁸⁸⁶ Gellius mondja: akkor M. Porcius Cato szónok uralta a várost, és M. Plautus a színpadot, egyszerre; közel 15 évvel a második pun háború kezdete után, mikor már a rómaiak magukat a punokat is kezdték leigázni. Úgy tűnik, ezt mondja a Poenulusban: Győzzetek, ahogyan ezelőtt tettétek, és a legyőzött punok elnyerik büntetésüket. **[Lex Oppia: Kr.e. 215-ben a 2. pun háborúban a cannaei csatavesztés idején életbe lépett törvény, mely a vagyontárgyak birtoklását korlátozta.]**

⁸⁸⁷ Rómában a nép számára történeteket költve és előadva hatalmas vagyonra tett szert, mondja Varro, Lib. III. Cap. 2. Gelliusnál; majd a nagyobb haszon reményében kereskedésbe fogott, neki tulajdonított ügyességével csak söpörte a pénzt; de rosszul gazdálkodván vagyon nélkül, pénzétől megfosztva tért vissza Rómába, ahogyan ugyanezen Varro mondja ugyanórára. Hogy mi volt az oka, gyanítom és állítom is Famianus Stradaval együtt, mivel ő semmit sem emleget gyakrabban a történeteiben, mint a kereskedést, szatócskodást, pénzváltást, kölcsönt, tönkre jutást, adósságleveleket, rovásokat, számadásokat, pénzügyeket. A szükségtől hajtva az akkori nagy gabonaválságban molnárnak állt, köveket hajtva morzsolta a gabonát, és mivel volt sok ideje, történeteket talált ki. Mikor hallod, hogy Plautus molnár lett, ne gondolt, hogy olyan molnár, aki kenyeret készít, és árulja; ilyen mesterség Rómában ugyanis nem volt Plautus korában, amit tudunk Pliniustól, Lib. XVIII. Cap. 11. **[Az idézett források: Marcus Terentius Varro narrátorként jelenik meg Gellius művében: Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 3, 3. Famiano Strada, *Prolusiones academicae oratoriae, historicae, poeticae*, Coloniae Agrippinae, 1617, 398–457. Caius Plinius Secundus, *Historia Naturalis*, 18, 27–28.]**

⁸⁸⁸ **[Diphilosz (Kr.e. 355–289) az attikai újkomédia szerzője, görög komédiáíró, Menandrosz kortársa. Plautus imitálta: az *Asinaria* az *Ὀναγῶς*, a *Casina* a *Κληροῦμενοι* című műveit követi. Terentius is kedvelte és követte.]**

⁸⁸⁹ **[Philemon l. 813. jegyzet.]**

⁸⁹⁰ **[Szicíliai Epikharmosz (Kr.e. 550–460 körül) görög komédiaköltő, Megarában és Szürakuszaiban töltötte életé nagy részét, filozofikus vígjátékai igen kedveltek voltak.]**

⁸⁹¹ Lib. II. epist. I. v. 58. **[„Plautus ad exemplar Siculi properare Epicharmi.” – „Plautus az általa oly tisztelt Epicharmus utóda.” Quintus Horatius Flaccus, *Epistulae*, 2, 1, 58. Bede Anna fordítása.]**

⁸⁹² Egyesek 40-ről, mások 100-ról, megint mások 25-ről tudnak. Gellius 130-ról beszél. **[Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 17, 21, 101–103.]** *Dacia* Arnobius alapján azt állítja, hogy Diocletianus alatt, azaz 500 évvel a szerző, Plautus halála után is bemutatták komédiáit. **[Arnobius Maior (3. sz.) Diocletianus uralkodása alatt működő filozófus, ókeresztény író. Az *Amphitruo* című komédiáról állítja ezt (*Adversus Nationes*, 7, 33). Caius Aurelius Valerius Diocletianus (244–311) 284 és 305 között a római birodalom császára. A *Dacia* kifejezés Plautus *Amphitruo*jának Anne Dacier által kiadott kötetére utal, ennek oldalszámzatlan előszavában (*Preface*) olvasható az Arnobius alapján megfogalmazott, Szerdahely által idézett állítás, 1. Titus Maccius Plautus, *Comedie de Plaute, traduite en françois, avec des remarques et un examen selon les regles du theatre. par Madem. le Fevre*, Tom. I. Amhitruo, Paris, 1683.]**

⁸⁹³ **[Marcus Terentius Varro (Kr.e. 116–27) római polihisztor.]**

⁸⁹⁴ **[Lucius Aelius Stilo Praeconinus (Kr.e. 156–76 körül) római szónok és grammatikosz.]**

⁸⁹⁵ **[Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 10, 1, 97.]**

⁸⁹⁶ **[Macrobius Ambrosius Theodosius, *Saturnalia conviviorum libri septem*, 2, 1, 10.]**

⁸⁹⁷ **[Többek között: Marcius Tullius Cicero, *De officiis*, 1, 104.]**

gok. – Horatius Plautus élceit és verslábait szigorúan megmustrálta;⁸⁹⁸ Muret pedig azt mondta: – Ha Plautus nyelvén szólnának a múzák, akkor inkább kéjnök, semmint szűzek nyelvén beszélnek, és inkább a plebs nyelvén, semmint méltóságteljesen.⁸⁹⁹ – Én így vélem: Plautust nem kell mindenben dicsérni, de nem is kell mindenben lebecsülni. A legjobbak közül is ki az, akinek hibája ne volna? Tetszeni akart a népnek, melynek ízlése nem volt csiszolt; innen az alacsony szavak, a sok játék, csintalanság. Ha erényeit és hibáit összeszedjük, melyeket az imént felsoroltunk, bizonyos, hogy nem lenne ezek kapcsán vita. Plautus legfőbb erényei a következők: kifejezéseinek **161** változatossága és ereje, latin beszédének eleganciája, neveltető ereje, illő volta, szentenciáinak súlya és tanítása az emberi élet cselekvő szokásaira nézve. Azt állítom, ezek Plautus sajátosságai; melyekben, ha nem is mindig, mégis gyakorta kielégíti, gyönyörködteti érzéseimet. Ízleljünk meg valamit szépségeiből. Hogy mekkora szókészlete van Plautusnak, milyen változatos, bőséges és milyen hatásos? Nem tudnám jobban bemutatni, mint ha színházat nyitnék, és színészeit egymással beszéltetném. Hallgassuk őket, és minden egyes szót, azok értelmét és erényét vessük mérlegre. A beszédmód mindvégig éles, élénk, csípős, telve lélekkel és spiritusszal. Aki érti a latinitást, önként belátja, hogy igazam van. Azokat, akik kételkednek, meg fogják győzni a kommentátorok, mint Justus Lipsius,⁹⁰⁰ [Henri Estienne,⁹⁰¹ Johan van der Does,⁹⁰² Philipp Pareus,⁹⁰³ Andrea Alciati.⁹⁰⁴ – A legműveltebb férfiak nevét megtalálod Fabriciusnál.⁹⁰⁵ A latin beszédnek azt az eleganciáját, melyet Plautus komédiáiban méltányolok, nem annyira mások ítélete alapján, mint inkább a saját ízléséből fakadóan kell dicsérnem. Tehát miért hivatkozzak Macrobiusra? Aki azt mondta, hogy a régiség két legkéesszólóbb személye Plautus és Cicero.⁹⁰⁶ Vagy Iulius C. Scaligerre? Aki Plautust a római nyelv törvényének nevezte.⁹⁰⁷ Vagy Marc-Antoine de Muret-re és Justus Lipsiusra? Akik számára Plautus a múzák és

⁸⁹⁸ Plautus verseit és tréfáit nagyra becsülték / hajdan apáink és bámulták nagy türelemmel, / majd hogyan bam-bán, mondhatnám, hogyha magam s / jól látnánk a határt: mi a szellemes és mi sületlen. A.P. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 270–274. Bede Anna fordítása]

⁸⁹⁹ Lib. XVI. Cap. 13. Var. Lect., akivel az igen éleselmű Burman egyetért. [Marc-Antoine de Muret, *Variae lectiones*, 14, 13, 396. Vö. Marc-Antoine de Muret, *Variarum lectionum libri XVIII*, 2, Halis Saxonium, 1828, 127. Pieter Burman egyetértő megnyilatkozását l. Marcus Fabius Quintilianus, *De Institutione Oratoria Libri Duodecim, cum Notis et Animadversionibus Virorum Doctorum, Summa Cura Recogniti et Emendati Per Petrum Burmannum*, 2, ed. Pieter Burman, Leiden, 1720, 913. jegyzetanyagában.]

⁹⁰⁰ [Justus Lipsius, *Iusti Lipsii Antiquarum Lectionum Commentarius, Tributis in libros quinque; in quibus varia scriptorum loca, Plauti praecipue, illustrantur aut emendantur*, Antverpiae, 1575.]

⁹⁰¹ [Henri Estienne / Henricus Stephanus, *De Plauti Latinitate Dissertatio* = Uő, *De Latinitate Falso Suspecta*, Paris, 1576, 363–400.]

⁹⁰² [Johan van der Does, *Jani Dousae centurionatus, sive Plautinarum explanationum libri IV. in quibus praeter Plautum multa veterum scriptorum loca Poetarum inprimis varie corriguntur, illustrantur, explicantur*, Lugduni Batavorum, 1587.]

⁹⁰³ [Johann Philipp Pareus, *Lexicon Plautinum, in Quo Elegantiae Omnium Simplicium Vocabulorum Antiquae linguae Romanae, velut Indice quodam absolutissimo, accurate eruuntur & explicantur; Passim Quoque Variorum Authorum Latinorum iuxta ac Graecorum loca enodantur & illustrantur*, Francofurti, 1614.]

⁹⁰⁴ [Andrea Alciati, Giglio Gregorio Giraldis / Lilius Gregorius Gyraldus, Julius Caesar Scaliger, *Eruditorum aliquot virorum de comedia & comicis versibus commentationes, itemque in Plautum annotationes, & alia, quibus totus fere Plautus explicatur*, Basel, 1568.]

⁹⁰⁵ [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca graeca: sive, Notitia scriptorum veterum graecorum, quorumcunque monumenta integra*, Hamburg, 1716.]

⁹⁰⁶ [Macrobius Ambrosius Theodosius, *Saturnalia conviviorum libri septem*, 2, 1, 10.]

⁹⁰⁷ [Julius Caesar Scaliger, *J. C. Scaligeri de Causis Linguae Latinae libri tredecim*, Heidelberg, 1623, 346.]

gráciák kertje volt.⁹⁰⁸ M. Varro, a legtanultabb római, és Tullius Cicero, a legékesebb beszédű minden valaha volt latiumi között, Plautus latinitását nagyra becsülik és ajánlják⁹⁰⁹. Őt A. Gellius, az antikvitasz cenzora a latin szavak megőrzőjének, a nyelv és elegancia fejedelmének nevezte.⁹¹⁰ – Hogy Plautus a nevetetés tekintetében első volt polgártársai között, senki előtt sem lehet ismeretlen; és hogy e tekintetben a rómaiak legyőzték a görögöket, azt Sidonius Apollinaris⁹¹¹ bizonyítja. És bizonyos, hogy ha a nevetéskeltés okát és hatását, ha a költő vidámságát és nevetését tartjuk szem előtt, azt fogjuk mondani, hogy valóságot jósolt magáról **162** Plautus: – Gyászolt Plautus halálán a komédia, könnyezte őt a nevetést.⁹¹² – Nem fogom elmondani Horatiusról, amit Ioseph Scaliger már leírt; mert finom orrú, éles ítéletű volt Horatius.⁹¹³ – Ki az – írja *Megjegyzéseiben* – aki annyira eltávolodott a műzsáktól, hogy Plautus⁹¹⁴ és Laberius⁹¹⁵ bája és élcei sem érintik meg? – Horatius ítélete előítéletmentes, hisz ő még Khoirilosz költő verseit is igen keményen ítélte meg.⁹¹⁶ Ezt, mint mondtam, nem fogom Horatiusra hárítani. Ha Plautus versládai kiállják az ítéletét, nem ellenkezem; de komikus élceiről komolyabb és egyértelműbb az ítélet, semmint hogy ne ez lenne az igazság. Mert mekkora dolog az, hogy elődei ízlését a nevetéskeltés tekintetében Plautus butaságnak tekintette, és ezzel az egész antikvitasz ítéletét magára vonta? Vajon ki más ismerte jobban Arisztophanész⁹¹⁷ mellett a komikus hatást, mint Plautus? Ezt megítélni nem lehet, mivel a komédiák példányai elpusztultak. – Hogy az illőség micsoda, és milyen nehézséget jelent az írónak? Ha emlékszünk valamire abból, amit már az általános művészetelméletben elmondtam,⁹¹⁸ és ezek alapján Plautus komédiáit vizsgálni kezdjük,

⁹⁰⁸ [Marc-Antoine de Muret, *M. Antonii Mureti Variarum Lectionum Libri VIII.*, Venetiae, 1559; Justus Lipsius, *Iusti Lipsii Antiquarum Lectionum Commentarius, Tributis in libros quinque; in quibus varia scriptorum loca, Plauti praecipue, illustrantur aut emendantur*, Antverpiae, 1575. Lipsius Plautus-kommentárjainak jelentőségét már Rimay János is ismerte, aki Plautus-imitációkból szerkesztett levelet írt Lipsiusnak, vö. Bene Sándor, *Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushez írott leveléről)* = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. Kecskeméti Gábor, Tasi Réka, 139–188.]

⁹⁰⁹ [Marcus Terentius Varro l. 887. és 893. jegyzet. Marcus Tullius Cicero l. 897. jegyzet.]

⁹¹⁰ [Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 7, 17, 10.]

⁹¹¹ [Sidonius / Caius Sollius Modestus Apollinaris (430–489) Galliában élő római püspök, író. Költeményei mellett levelei ismertek. A nevetségéről. *Epistolae*, 2, 2 = *Sidonii Aruernorum episcopi Opera*, Paris, 1652, 37.]

⁹¹² Azt akarta, hogy a sírjára írják azokat a szavakat, melyeket Varro mond Gelliusnál: Miután a halál elragadta Plautust, a Komédia gyászol, a színpad kiürül, s a nevetés, játék, tréfa, és számtalan versládák mind könnyeznek. [Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 1, 24, 3. Marcus Terentius Varro l. 887. és 893. jegyzet.]

⁹¹³ [Az „emunctae naris”, azaz ’finom orrú’ kifejezés szerepel Quintus Horatius Flaccus, *Sermones*, 1, 4, 8, sorában. Joseph Justus Scaliger (1540–1609) francia kálvinista tudós helyett e vonatkozásban Horatiusról inkább: Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 162.]

⁹¹⁴ [Titus Maccius Plautus l. 36. jegyzet.]

⁹¹⁵ [Decimus Laberius (Kr.e. 105–Kr.e. 43) római lovag, mimusok szerzője.]

⁹¹⁶ [Iaszuszi Khoirilosz (Kr.e. 4. sz.) görög epikus költő, Nagy Sándor udvarának tagja. Horatius említése: „sic mihi, qui multum cessat, fit Choerilus ille, / quem bis terque bonum cum risu miror.” – „Nékem »Choerilus«, ki hibázik: fűzfapoéta, s / meglep, hogyha akad két-három jó sora is.” Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistolae*, 2, 3, 357–358. Bede Anna fordítása.]

⁹¹⁷ [Arisztophanész l. 35. jegyzet.]

⁹¹⁸ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores* [...], I, Buda, 1778, 1, 4, 4. Magyar fordítása: *Szerdahely György Alajos esztétikai trásai, I., Aesthetica (1778)*, kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012, 109–113.]

arra jutunk, hogy nincs azoknál erkölcsösebb és az illőség törvényeivel egybehangzóbb. Nézd meg, milyen a fortélyos szolga, a dicsekvő harcos, a gyanakvó öreg, a zsugorinál zsuporibb fősvény, a falánk élősködő, az ősi szokásokat unó ifjú, a tekintélyes és tisztességes ember képe. Ámbár ezek és még sok más dolog olyan erkölcsösen vannak leírva, olyan illő módon megjelenítve, mintha nem képek lennének, nem tükörképek, nem jelképek, nem költői jelek, hanem élő, természet alkotta emberek. – Mit mondjak a szentenciáiról, melyeket Plautus dicső tulajdonságai között legelső helyre kell tennem? Úgy vannak összeállítva, hogy nem lehet meghatározni, vajon a mézből vagy **163** tüskéből van több bennük, s vajon a vétkek megvetésében vagy a tisztességre való vonzásban erősebb-e a hatásuk. A szentenciák természetét az általános költészetelméletben felvázoltam.⁹¹⁹ Itt nem engedi a terjedelem, hogy példákat hozzak. Amelyek Plautus történeteiben szerepelnek, ha úgy hozza a szükség, jobb, ha én foglalom össze őket, vagy mutatom be, mint ha ide kiírom szó szerint. Elég, ha egyet megjelölök a *Perzsa* című komédia negyedik felvonásának negyedik jelenetéből.⁹²⁰ Nem akarom a saját könyvemet túlterhelni, még ha oly drága is a jutalom. Nem is mondhatnék ezeknél a szónoklat eleganciájához illőbb, az illőség helyes arányához jobban illeszkedő, s az erkölcsök tanához, az élet szentségéhez üdvösebb dolgot, amit egyáltalán kigondolni és kitalálni lehetne – ha ezeket a példázatokat a tisztességtelen szerelmekkel és obszcén utánzásokkal Plautus nem rontaná meg. Rideg és ügyetlen élceinek meg tudok bocsájtani; de a csúfságot senki sem akarhatja mentegetni, legfeljebb csúfságból.

P. Terentius⁹²¹ kinek ne tetszene? Hogy milyenek voltak a latin komikusok, nem ítéld meg saját véleményünk alapján, mások véleményével egyetérteni pedig nem nélkülözi a tévedés veszélyét. Terentius sokan már a saját korában is Plautus elé helyezték; Afranius⁹²² pedig már minden komédiaíró elé helyezte őt. Miután hazájából, Karthágóból⁹²³ Rómába ment, Lucanus szenátornál⁹²⁴ szolgált Terentius, aki szellemi és alkati választékosságának köszönhetően idejekorán felszabadította. A legnemesebb férfiak, mint P. Cornelius Scipio Africanus⁹²⁵ és C. Laelius Sapiens⁹²⁶ barátságával büszkélkedhetett; s hogy vajon ezek vagy mások segítettek-e neki művei megalkotásában? – bizonyítsa, aki tudja.⁹²⁷ Gyerek volt még, mikor Plautus meghalt. Hat komédiát írt; ezeket olvastam – többről az ókorban sem tudtak. Harmincöt vagy harminchét évesen halt meg, Krisztus születése **164** előtt 155-ben.⁹²⁸ Há-

⁹¹⁹ [Utalás saját esztétikaelméletére: Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis*, Buda, 1783, 103–105.]

⁹²⁰ [Titus Maccius Plautus, *Persa*.]

⁹²¹ [Publius Terentius Afer l. 37. jegyzet.]

⁹²² [Lucius Afranius l. 868. jegyzet.]

⁹²³ [Karthágó: főníciai–pun város Észak-Afrikában, a Tuniszi-tó keleti partján. Hajdani helye közel fekszik a mai Tunézia fővárosához, Tuniszhoz.]

⁹²⁴ [Publius Terentius Lucanus (Kr.e. 2.sz.) római szenátor, a Terentia gens tagja, a rabszolga Terentius gazdája.]

⁹²⁵ [Publius Cornelius Scipio Africanus (Kr.e. 235–187/183) római politikus és hadvezér, consul, a 2. pun háború római hőse.]

⁹²⁶ [Gaius Laelius Sapiens (Kr.e. 188–?) római államférfi, Scipio körének tagja.]

⁹²⁷ Ld. Cicero VII. Ad Atticum, Quintilianus, Lib. X: Cap. 1., Donatus, és Terentius életrajza, melyet néhány kódexíró Suetoniusnak tulajdonít. [Laelius és Scipio esetleges szerződéséről l. Marcus Tullius Cicero, *Epistulae ad Atticum*, 3, 10; Marcus Fabius Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 10, 1, 97; Caius Suetonius Tranquillus (korábban tévesen: Aelius Donatus), *De viris illustribus*, *De poetis*, *Vita Terentii*, 3.]

⁹²⁸ Ausonius mondja, épig. 18., hogy Arcádiában halt meg: Oly sok komikus drámát vitt színre, aki Árkádia ölében nyugszik. Volcatius Sedigitus Afsziát ír: epigrammáját ld. Donatusnál. [Árkádia a Peloponnészosz félsziget középső, hegyvidéki területe, ma Görögország Árkádia prefektúrája. Mitikus táj, Pán isten

rom olyan adottsága van, amelyek e költőt igen erősen figyelmünkbe ajánlják: drámai művészete, szereplőinek karaktere és latin beszédének fénye. Művészetét dicsérte Horatius, mikor ezt mondta: – Győzött Caecilius tekintélyben, Terentius művészetével.⁹²⁹ – Az erkölcsök természetes karakterét, az emberi lelkek képét senki jobban nem festette nála: egyenesen ἠθικός.⁹³⁰ Hogy ily szerencsés termékenységet nem máshonnan, mint a görögök imitációjából merített, maga is nyíltan bevallja. Menandroszt⁹³¹ és Apollodóroszt⁹³² nevezi meg.⁹³³ Ama csinos beszédmódját, mely tiszta folyóhoz hasonlít, ki tudná utánozni? A latin beszéd minden finomságát annyira magába olvasztotta, hogy úgy tűnik, utánozhatatlan.⁹³⁴ Ha van valaki a latinok között, aki az atticizmus mércéjét megüti, akkor valóban ő az, és nem más. Terentius egyszerűségét és eredendő báját látva M. Tullius saját maga számára követendőnek jelölte meg.⁹³⁵ Terentiusról azonban azt gondolják kritikusan, hogy nincs minden hiba híján, már C. Iulius Caesar is hiányolta belőle a komikai erőt.⁹³⁶ Ha Jean-Louis de Balzacra⁹³⁷ hallgatsz: – Ebben az afrikaiban 165 lakozott mértékletesség és szemérem, és semmit sem vitt színre vagy mondott, amit a legszentebb szabinok, vagy maga Numa⁹³⁸ üdvteli felesége tisztelettel szemével ne láthatott, vagy méltó füleivel ne hallhatott volna, sőt, hogy ne legyen igaztalan senkihez, Plautus matrónáinál sokkal tisztességesebbek Terentius kéjhölgyei. – Ezt tudom, hogy sokan hibájául róják fel; mert annyira óvakodik az obszcéntól és

lakhelye. Decimus Magnus Ausonius (310–392) ókeresztény latin költő, idézett verssora: *Epistulae*, 18, 16. Volcatius Sedigitus (Kr.e. 100 körül) római kritikus és író, említett epigrammáját idézi Caius Suetonius Tranquillus (korábban tévesen: Aelius Donatus), *De viris illustribus, De poetis, Vita Terentii*, 4.]

⁹²⁹ Lib. II. epist. I. [„Vincere Caecilius gravitate, Terentius arte.” – „Caecilius finomabb, de Terentius érti a formát.” Quintus Horatius Flaccus, *Epistulae*, 2, 1, 59. Bede Anna fordítása.]

⁹³⁰ Erkölcsi gyakran példái a Szép Természetnek. Chremes karaktere a Heautontimorumenosban, Mitioé az Adelphusban, különösen a IV. felvonás 5. színében művészileg a legtükéletesebbek. [ἠθικός ógör. ’morális karakterű’. Publius Terentius Afer, *Heautontimorumenos; Adelphus*.]

⁹³¹ [Menandrosz l. 795. jegyzet.]

⁹³² [Karüsztoszi Apollodórosz (Kr.e. 3.sz.) euboiai származású komédiaíró, az attikai újkomédia jelentős szerzője.]

⁹³³ Javaslom, nézd meg Fabricius Bibliothecáját Terentiusról, § II. [Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca latina sive notitia Auctorum Veterum Latinorum*, Hamburg, 1721, 672–675.]

⁹³⁴ Heinse mondja: Terentiusban csodás, szinte kimondhatatlan báj, elegancia, választékosság, vonzerő, melynek csábításai hihetetlenek, ahogyan Joseph Scaliger mondta egykor, ilyet alig minden századik művelt emberben látni. Borch pedig: Bárcsak jobb témán kamatoztatta volna szorgalmát, így szinte minden csínja egyedi, tiszta, kétséget kizáró kompozícióban áll. [Daniel Heinse idézett véleménye: *Daniel Heinsii ad Horatii de Plauto et Terentio iudicium dissertatio = Publ. Terentii Comediae VI. cum notis*, Amstelodami, 1681 (számozatlan oldalakkal). A Joseph Justus Scaligernek tulajdonított állítás forrásmegjelölés nélkül hagyományozódó szakirodalmi közhely, pl. *P. Terentii Carthaginiensis Afri Comoediae sex*, ed. Nicolaus Camus, London, 1731, 131. Borch idézett mondata: Ole Borch / Olaus Borrichius, *Dissertatio I–VII de poetis*, Framcofurti, 1683, 43–44.]

⁹³⁵ [„quoniam Terentiano verbo libenter utimur” – Marcus Tullius Cicero, *Laelius de amicitia*, 89.]

⁹³⁶ Azt mondják, az ő verse: Te is, te a legfőbbekben Menandrosznak csupán feléig érő, / megmutatod, és méltán, hogy a tiszta beszéd kedvelője vagy. / Lány írásaiban bár több komikai erő lenne, / hogy érényeid kiegyenlítve erő is / versengen a görögökkel, és e tekintetben ne légy elhanyagolva, lenézve. / Ezt az egyet hiányolom és hiányát fájdalom benned, Terentius. [A Caius Iulius Caesarnak tulajdonított verset Suetonius idézi: Caius Suetonius Tranquillus (korábban tévesen: Aelius Donatus), *De viris illustribus, De poetis, Vita Terentii*, 5.]

⁹³⁷ [Jean-Louis Guez de Balzac (1597–1654) a francia akadémia alapító tagja, episztoláiró. Idézett mondatát l. *J. L. Guezii Balzacii carminum libri tres. Ejusdem epistolae selectae*, ed. Aegidius Menagius, Paris, 1650, 325.]

⁹³⁸ [Numa Pompilius (Kr.e. 753–672) Róma második, mitikus királya. Feleségeként Egeria nimfát említik a leírások.]

a szennyestől, hogy közben kevésbé látszik figyelni arra, mi illenék a szereplőhöz, Így azokat kevésbé elégíti ki, akik, mikor valami csúfság bukkan fel a történetben, örvendenek a kellőnél erősebb beszédbeli kifejeződésnek, és azt gondolják, hogy a nem szép dolgok csupasz szavakkal való kifejezése teszi végül is a római egyszerűséget. Ezt én messze inkább a mi hibánknak gondolom, semmint az ő erénye ellen szóló dolognak; még ha e tekintetben fele olyan tehetségesnek is mondják, mint Menandroszt. S ha azt a komikus erőt, melyet amabban kívánnivalónak érzett Caius Caesar,⁹³⁹ mértékletes vidámságként értelmezzük, ebben a tekintetben a fél több az egésznél, és nem nagyon hiányzik nekünk az az erő, melyet mivel minden erőfeszítés nélkül meg lehet szerezni, okosan és józan ítélettel elutasított.

Egyesek azt várják tőlem, hogy világosabban fejtsem ki, ha már az ókori latin komédiaírókból ez a kettő maradt fenn, Plautus és Terentius, melyikük múlja felül a másikat a komédiában. Volcatius Sedigitus⁹⁴⁰ Plautust Caecilius⁹⁴¹ után a másodiknak ítéli, Terentiust ennél hátrább valónak.⁹⁴² Ha valaki azt gondolná, hogy ki kell tartani eme előítéletek mellett, téved: mert különbözők az egyes korok és egyes emberek ítéletei. Nemde mikor a jó ízlést tárgyaljuk, akkor nem tekintélyeket és elődeink ítéletét kell követnünk, hanem amit a józan ész és az esztétika szabályai mondanak, arra kell törekednünk? A hamisság jele gyakorta az, ha sokan állítanak valamit. Ama kérdés: – Vajon Plautus **166** vagy Terentius erősebb a komédiában? – kinek-kinek tágabban áttekintendő, semhogymegfelelő választ kap-hasson ezen a helyen. Ne kerülgessük – mondod –, hisz két dolgot kell szem előtt tartanunk: a komédia természetét, valamint Plautus és Terentius történeteit. Semmit sem fogok mondani vádként vagy dicséretként. Hogy melyiknek adjuk a pálmát? Döntsék el az olvasók. I. Plautus a komédiában eredeti tehetség; imitálja a görögöket, de magában az imitációban is bőségesebben van jelen saját alkotói lelkülete. Terentius természetéből fakadóan komolyabb, semmint hogy a komikai játékokkal, tréfákkal azonosuljon. II. Mind Plautus, mind Terentius azt mondja, hogy a görögöket imitálja, és görög történeteket visznek színre. Terentius jobbakat választ; ha ezeket, vagy hasonlóakat Plautus is ismert, miért nem ezeket választotta? A könnyedebbeket akarta feldolgozni, hogy a dicsőséget meghagyja a jó utódoknak? III. Plautusnak hiányos a művészeti tudása; ha megnézed a cselekményt, bonyoldalmat, kifejeletet, majdnem mind egyforma, mindegyik mögött ugyanazt a költőt találod: ez a szépség alapjával ellentétes, mint az az esztétika alapelveiből ismert. Terentiust ebben a művészeti tudásban magánál Caeciliusnál is erősebbnek mondja Horatius,⁹⁴³ és maguk a komédiái is erről győznek meg. IV. Plautus csodásan kedélyes; de élcei gyakorta plebejus, vulgáris élcek; Terentiusban nincs semmi alacsonyrendű vagy alantas. Az ő színháza olyan, ahol az élce, a tréfák, a nevetés, a bor és a mámor illedelmes – mondja maga Plautus Pseudolusról a prologusban;⁹⁴⁴ Terentius egyszerre nagymértékben valószínű és kiválóan mértéktartó. V. Plautus zseniális és kifinomult, de gyakorta csak szójátékokat kapunk szel-

⁹³⁹ [Caius Iulius Caesar epigrammáját l. 936. jegyzet.]

⁹⁴⁰ [Volcatius Sedigitus (Kr.e. 100 körül) római kritikus és író, idézett véleményét idézi Caius Suetonius Tranquillus (korábban tévesen: Aelius Donatus), *De viris illustribus*, *De poetis*, *Vita Terentii*, 5.]

⁹⁴¹ [Caecilius Statius l. 876. jegyzet.]

⁹⁴² Ld. Donatusnál, és Pisaurensis *Collectio Poet.* [Suetonius Tranquillus (korábban tévesen: Aelius Donatus), *De viris illustribus*, *De poetis*, *Vita Terentii*, 5. Sedigitus véleményét ugyancsak idézi: *Collectio pisaurensis: omnium poematum, & carminum, fragmentorum latinorum*, 4, Pisauri, 1766, 56.]

⁹⁴³ [„Vincere Caecilius gravitate, Terentius arte.” – „Caecilius finomabb, de Terentius érti a formát.” Quintus Horatius Flaccus, *Epistulae*, 2, 1, 59. Bede Anna fordítása.]

⁹⁴⁴ [Titus Maccius Plautus, *Pseudolus*, *Argumentum II.*]

lemességek helyett. Hogy vajon miért? Döntse el mindenki maga. Ezeket a szellemességeket azonban abban az időszakban hajhászni, amikor a hazai nyelv sem a tisztaságot, sem az állandóságot nem érte el, úgy gondolom, nem egyezik sem a józan ízléssel, sem pedig a helyes szellemiséggel. Az ilyenfajta törekvés deformálja a nyelv eleganciáját, és megakadályozza annak kivirágzását és sajátos természetének kibontakozását. Terentiusban nincs semmi ehhez hasonló. VI. A plautusi párbeszéd túlcsoordul a tautológiáktól, és vannak benne kétértelműségek, melyek nem is a tárgyra tartoznak; **167** a terentiusi párbeszéd sokkal természetesebb és okosabb, ebben minden szónak helye van, mindegyik egyedülálló ízléssel van kiválogatva. VII. Plautus sajátos dicsősége a nyelvezetében van, mondta Varro:⁹⁴⁵ aki nekem annál is inkább tetszene, ha nem keresné szándékosan az archaikus szavakat, és nem gyártana újakat a saját tetszése szerint. Terentius latinítása csinosabb, csiszoltabb, tisztább és bizonyos értelemben nemesebb. Plautus a beszédben csodálatosan változatos, mindig újszerű, és magához is ritkán hasonló; Terentius viszont mértékletes; aki ha egy bizonyos dologról gyakran kénytelen beszélni, mindig ugyanúgy, vagy kis változtatással teszi, nem feladat-szerűen. – Vajon tehát kettejük közül melyiket becsülje jobban korunk? Ítéld meg magad. Elmondtam. Ha a művészi mesterségbeli tudást, a beszéd tisztaságát és fényét, a nyelv és az erkölcsök tisztaságát kívánjuk, akkor messze jobban Terentiust kell preferálnunk; ha a tréfákat, csipős ironiát, a közönség tapsát várjuk, azt javaslom, Plautust részesítsük előnyben. Scaliger⁹⁴⁶ Plautust mint komikust, Terentiust mint nyelvmestert csodálja; úgy tűnik, amaz a szavakat a dolgokhoz, emez pedig a dolgokat a szavakhoz idomítja. Plautus ironiája, Terentius csínossága engem csodás módon magukhoz láncolnak, egyetlen különbséggel: míg ama gúny nem mindig ízlik, eme tisztaság azonban lehetetlen, hogy ne tetszék mindig. Sokkal több van Terentiusban, ami az én ízlésemnek kedvére van, és lelkemet táplálja.

Az ókori Róma komikus költői komédiáik elé prologust csatoltak, amint azt Plautus és Terentius darabjainak elején láthatjuk. Ez a prologus a nézőkhöz mondott beszéd volt. Plautus a cselekmény lényegét szokta exponálni bájos és neveltető játékosággal; de midőn nem tart mértéket, ez alacsony és plebejus hahotázássá silányul. Terentius bevezetője a maga módján súlyos, és magát s a darabját komolyan védelmezi a rosszakarók ellen. Ha példáikat megvizsgáljuk, megtudjuk, hogy négyféle prologus volt használatban: olyan, amely a költőt és a darabot ajánlja, mint a *Hecyra*-ban;⁹⁴⁷ vagy ami az irigyek vádjaira válaszol, vagy azokat **168** visszaveri, mint az *Andria*-ban;⁹⁴⁸ vagy ami a darab cselekményét mondja el, mint az *Aulularia*-ban;⁹⁴⁹ vagy pedig ami mindezt egyszerre alkalmazza, mint a *Casina*-ban.⁹⁵⁰ Hogy mit mond Arisztotelész a komédia és a tragédia prologusáról,⁹⁵¹ a dráma eme része alapján kell megérteni, ami szükséges, s ezt a görögök a *προθεσις*, vagy *προτασις* névvel illették;⁹⁵² amit én már kifejtettem. A görögök sem a komédiákban, sem a tragédiákban nem alkalmaztak azonban olyan előbeszédet, amelyet a latin komédiákban olvasunk. A tragédiaíró Euripidész számára is bevett gyakorlat volt a dráma elején bizonyos dolgokat előre bocsájtani,

⁹⁴⁵ [Marcus Terentius Varro, *Saturarum Menippaerum Reliquiae*, 66, 14.]

⁹⁴⁶ [Julius Caesar Scaliger, *Poëtices libri septem*, Lyon, 1561, 296–297.]

⁹⁴⁷ [Publius Terentius Afer, *Hecyra*, *Prologus* II.]

⁹⁴⁸ [Publius Terentius Afer, *Andria*, *Prologus*.]

⁹⁴⁹ [Titus Maccius Plautus, *Aulularia*, *Prologus*, *Lar Familiaris*.]

⁹⁵⁰ [Titus Maccius Plautus, *Casina*, *Argumentum*, *Prologus*.]

⁹⁵¹ [„A prologosz a tragédiának az a kerek egész része, mely a karbevonulása előtt van.” Arisztotelész, *Poëtika*, 1452b 19–20. Ritoók Zsigmond fordítása.]

⁹⁵² [πρόθεσις ógör. 'elővezetés, felvezetés'; προτασις ógör. 'propozíció, elővezetés'.]

amelyek a cselekmény ismeretéhez szükségesek voltak. Figyeld csak meg, hogyan kezdődnek a tragédiái, a *Hekabé* és az *Oresztész*:⁹⁵³ de ez nem az a prológos, amiről most beszélek, és amely el van választva magától a cselekménytől. Ezeket akkor iktatta be Euripidész, mikor már kezdetét vette a cselekmény, nem épp hiba nélkül. – De ha a prológos teljes egészében latin dolog, hogyan jöhet a neve a görögből? – kérdezi I. C. Scaliger.⁹⁵⁴ Válaszolnék rá, ha lenne haszna. Vajon a latin tragikusok alkalmaztak ilyenfajta prológot, amilyeneket a komédiákban hallunk? Nem tudok róla. Seneca tragédiái nem tartalmazznak ilyet. Azt kell gondolnom, hogy a római tragédiaírók a görögök szokásaival vették fel a versenyt. Carl Friedrich Cramer kiel professzor⁹⁵⁵ 1776-ban szabályokkal és példákkal akarta bizonyítani a prológos szükségszerűségét bizonyos drámákban, mert az a nézők elméjét és lelkét előkészíti a jövődöbéli cselekmény megértésére. Most a német és francia színház nem alkalmaz prológot; Angliában szokták használni; melyet nem maga a költő, az adott dráma szerzője, hanem valamely barátja a költő iránti kedvezésből bocsájt előre. Vének nélkül elhagyható. – Továbbá a komikus prológos szereplője nem részese a cselekménynek; semmi közös dolga nincs a többi színésszel: ezt a törvényt Terentius mindig betartja. Plautus nem következetes, hanem szokása szerint újítgat. Először is mert: az *Amphitruo*-ban Mercuriusszal mondatja a prológot, aki azonban majd fontos szerepet tölt be a cselekményben **169** is;⁹⁵⁶ és éppígy Charinus is a *Mercator*-ban.⁹⁵⁷ Másodszor: a *Miles gloriosus*-ban nincs prológos, de a második jelenetben a rabszolga Palaestrio elmondja a komédia cselekményét.⁹⁵⁸ Harmadszor: mily csoda! – mellőzi a köznépi szereplőket, és deus ex machinán keresztül oldja meg a prológot; a *Rudens*-ben Arcturus mondja el, aki éjszaka az istenek között fényeskedik, napközben a halandók között sétál;⁹⁵⁹ az *Aululária*-ban a családi isten, vagyis Lar – aki mekkora istenség is? – jelenti be, mi kerül majd a színpadra.⁹⁶⁰ Annyira kötelességtudók ezek az istenek, amennyire csak a költő akarja. – Mindebből kitűnik: a prológot többnyire egy személy mondja. Egyszer Plautusnál a *Trinummus*-ban a prológos egy dialógus a Luxuria, azaz a luxus, és lánya, Inopia, azaz a nélkülözés között.⁹⁶¹ Miután ugyanis ama szépséges nő az ifjú Lesbonicust atyai örökségéből kiforgatta, és nem marad más hátra, mint hogy eltartsa őt, a házába adja leányát, hogy vele élje az életét. Úgy hiszem, ez Arisztophanész mintájára történt, aki a Szegénységet, a Felhőket, a Háborút, a Tömeget is meg merte személyesíteni, hogy minél érzékletesebbé tegye.

⁹⁵³ [Euripidész 1. 90. jegyzet, említett drámái: *Hekabé*, *Orestész*.]

⁹⁵⁴ [Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561, 15.]

⁹⁵⁵ [Carl Friedrich Cramer (1752–1807) német teológus, folyóiratkiadó, könyvkereskedő, 1775-ben hívták meg a kiel egyetemre, említett műve: *Ueber den Prolog*, Leipzig, 1776.]

⁹⁵⁶ [Titus Maccius Plautus, *Amphitruo*, Prologus, *Mercurius Deus*.]

⁹⁵⁷ [Titus Maccius Plautus, *Mercator*, 1–110, Charinus bevezető monológja.]

⁹⁵⁸ [Titus Maccius Plautus, *Miles gloriosus*, 79–155, Palaestrio monológja.]

⁹⁵⁹ [Titus Maccius Plautus, *Rudens*, 1–82, Arcturus monológja.]

⁹⁶⁰ [Titus Maccius Plautus, *Aulularia*, 1–39, Lar Familiaris monológja.]

⁹⁶¹ [Titus Maccius Plautus, *Trinummus*, 1–22, Luxuria és Inopia párbeszéde.]

Hetedik fejezet.
A görögök és rómaiak komédiái nem érték el a tökéletességet.
Mi okból?

Ha már figyelmemet a görög és római komédiákra fordítom, melyeket sok más komédia sorából ránk hagyott Arisztophanész, Plautus és Terentius, és azokat nem azon emberek dicséretei és vádjai alapján, akik magukat döntőbírónak állítják, hanem az esztétika valódi szabályai szerint a mi nézőpontunkból értékelem, kétségtelen, hogy a görög és római színház a komédia művészetének teljes és legmagasabb tökéletességi fokát nem érte el. A többi komédiát nem tudom megítélni, lehetnek olyanok, amelyeket sokan dicsérnek, különlegesenek, zseniálisnak, okosnak mondanak. De ezeknek nem maradtak fenn példányai; hiába is panaszkodunk az idő mostoha **170** irigységére. Hogy mi volt az oka, hogy e népek komédiái, ámbár termékeny szellemmel, gondosan dolgozták ki őket, és nagyobb összegeket adtak ki értük, mint az józan ésszel érthető; mint mondtam, mi tehát az oka, hogy a tisztább ízlést és a teljesebb érettséget nem érték el? Nem fogok szólni az álarcokról és a tölcsekről, melyeket a színészek használtak a színpadon némi méltatlankodás közepette, ahogyan már írtam. Ezek külsődleges dolgok, és csak a színészek hibákat vagy nehézséget okozó eszközei. A másik dolog emellett, ami az ókori komédiákat a belső jóságtól és jobb ízléstől akadályként távol tartotta vagy visszafogta, látnivalóan: az emberi szokásokkal és érzelmekkel kapcsolatos nemtörődömség; az etikai ignorancia. Ez a költők vétke. Ámbár nemcsak a költők, hanem más, e korszakban élő embereké is, úgy tűnik. E korok emberei, úgy látszik, nem fáradoztak annyira azon, hogy saját és mások szokásait és karakterét megismerjék, mint amennyire a mi mostani korunk törekszik ezek megismerésére: hiányzott belőlük az ez iránti érdeklődés és akarát. Fürkéssze tovább az okokat, aki akarja; számomra a fő ok az ókori etikusok kis száma és száraz mivolta. Voltak ugyan olyanok, akik az élet helyes megélésének módján, és ahogyan gondolták, a legfőbb jó feltalálásának módján, a boldogságra vezető eszközök keresésével és kifejtésével fáradoztak. Voltak, akik az emberi élet egyes részeihez hozzátették a maguk véleményét, és törekedtek tanítani, hogy az egyes személyhez, egyes korhoz mi illik, mik az egyes emberek kötelességei. Az előbbi filozófiát dogmatikusnak, az utóbbit parantikusnak, azaz intelmeket hozónak nevezték; és a történelemből nyilvánvaló, hogy művelői és követői mindkét irányzatnak voltak. De ez erkölcsöket tárgyaló tudomány harmadik formájában, melyet tárgya alapján a *χαρακτηριστικόν*⁹⁶² névvel illették, és mely a filozofálás legszebb útját jelenti, csak lassan és igen kevésbé munkálkodtak. Platón újra és újra elmondta, hogy az Erény olyan gyönyörű, hogy ha szemeinkkel láthatnánk, csodás szerelmet keltene bennünk; a Bűn olyan **171** csúf, hogy minden embert szükségképp visszarettenene. De hányan akadtak, akik az erények és vétkek formáját gondosan megvizsgálták, és azok karaktereit mintegy testi szemek által láthatóvá téve megjelénítették? Ami ókori filozófusok nem voltak birtokában minden lehetőségnek a szokások és tulajdonságok megismerésére, mert nem volt olyan emberi társadalom- és szokásrendszerük, mely a mi körünkben már familiáris. Továbbá nem volt meg a nemek olyan közössége és természetes harmóniája, mely az emberek szellemét és szejmeit még inkább rányitotta volna mások szokásainak és erkölcsjeinek megismerésére: a nőket a polgári élettől, a férfakkal való közösségi élettől távol tartotta ama szigor, melyet, úgy beszélük, akik látták, hogy Törökországban mindmá-

⁹⁶² [*χαρακτηριστικός* ógör. 'karakterisztika; sajátos karakter, jellegh meghatározása']

ig uralkodó. Pedig ki kételkedne abban, hogy nem lehetséges a szokások és erkölcsök hiteles ismeretére eljutni a mindkét nemet integráló társadalom híján? – Az ismeret az – mondja a Herenniuszhoz szóló szerző⁹⁶³ –, mikor valaminek vagy valakinek a természetét meghatározott jegyekkel leírjuk, melyekre mint bizonyosfajta természet ismertetőjegyeiként tekintünk. – A nemek eme közössége szokta felszínre hozni azokat az emberi érzelmeket, melyek természetük szerint teljes mértékben rejtettek; és ez szokta felfedni azon karakterjegyeiket, melyeknek belső jeleit nem ismerjük, hacsak mi magunk nem forgunk szabadabban eme közös emberi társaságban. Nem fogok semmi merészebbet mondani: mert jöjjön ennek nyomára ki-kí saját maga. Térjünk vissza az ókori írókhoz, és vegyük alaposabban szemügyre, hogy milyenek az ő írásaikban az emberek, milyen természetűek, és az erények és vétkek mely karakterjegyei jellemzik őket. Ha Homéroszt kizárom közülük, az embereknek és erkölcsöknek oly kismértékű diverzitását, olyan kevés sajátos karaktert találok, hogy úgy tűnik, az emberi nemet inkább a lelkek egyneműsége, semmint változatos sokfélesége jellemzi. Arisztotelész ámbár élesszemű megfigyelő, nem időzik el a lelki alkatok különféle jegyeinél;⁹⁶⁴ az ereszoszi Theophrasztosz⁹⁶⁵ nem jutott tovább huszonöt embertípusnál, és hogy vajon ezeknek is minden egyes karakterjegyét meg tudta-e jeleníteni, nem merném megerősíteni. Aki 172 csak Plautus és Terentius kora előtt írt, inkább az erkölcsök és szokások pusztá vázát, semmint emberek teljes portréját és saját színeikkel átítatott képét vázolta fel. Tacitus⁹⁶⁶ az első, aki immár abban a korban, amikor a női nem igen szabadon forgolódott a nyilvánosság terében, figyelmét az emberi nem egészére irányította, fürkészte az erkölcsöket, és észrevette azok nagyobb különbözőségeit, s a lelkek karakterének sokféleségét. Tartozunk ezzel a dicsérő észrevétellel Cornelius Tacitusnak, az éleselmű és okos írónak. Vedd szemügyre, ha lelkednek így tetszik, vedd szemügyre a korai komédiákban a kortól meghervadt Oregét, a cselvetésben mesteri és vendégségben bőkezű Szolgát, a dicsekvő és nagyzó Harcost, a gazdagokat mintegy árnyékként követő, és magát mintegy ebédpénzen fenntartó Parazitát és Élősködőt, a saját pénzét gondosan és gyanakodva őrző Zsugorit, a magát szerelmének átadó Ifjút, az embertelen haszonra kiéhezett Kerítőt és Kerítőnőt, az ifjúság veszedelmét és veszét jelentő Nőt ... Közülük csak néhányan jelennek meg minden komédiában. Ne várjátok az események, cselekedetek és karakterek változatosságát; csaldni fog, aki másképp tesz. Mert amilyen szolgát, amilyen parazitát, amilyen ifjút, amilyen kerítőt, amilyen öregét az egyikben megpillantotok, olyat fogtok találni a többiben is. Mind külön osztálya az emberiségnek, aki vagy zsugori, vagy furfangos, vagy hetvenkedő, vagy más jellemző tulajdonsága van: és ezekhez nemhogy hasonló, de velük teljesen megegyező minden zsugori, kéjhölgy, ifjú, parazita, kerítő, öreg és más embertípus. Nem így bánik az én Homerusom a karakterjegyekkel: vajon a zsugoriságot, vagy más vétket és erényt éppígy csak néhány karakterben lehet nála felismerni? Homérosz hőseinek megvan a maguk lelkülete. Ki az, aki ismeri Homéroszt, és ezután is azt állítja, hogy minden szereplője hasonló? Minden egyes alakja más lelkület, más tett által egyénítve jelenik meg. Hisz nemde mindannyian különbözők vagyunk, és mindegyikünket egyedi ismertetőjegyek különböztetnek

⁹⁶³ [*Rhetorica ad Herennium*, 4, 50, 1. Szerzője ismeretlen, többen Marcus Tullius Cicero vagy Lucius Cornificius művének tartják.]

⁹⁶⁴ [*Arisztotelész, Nikomakhoszi etika*, 7, 7.]

⁹⁶⁵ [*Ereszoszi Theophrasztosz* (Kr.e. 371–287) az athéni peripatetikus iskola filozófusa, természettudósa. Kísérletet tett a tudományos jellemléírásra *Éthikoi kharaktéresz* (*Jellemrajzok*) című művében.]

⁹⁶⁶ [*Publius / Caius Cornelius Tacitus* (Kr.u. 55–117/120) római történetíró.]

meg a másiktól; az emberi nem végtelen **173** változatosságot mutat. Ámbár sok ifjú, sok férfi, sok öreg, sok asszony van, mégis, hidd el, minden egyes ifjat, minden egyes férfit, minden egyes öreget és minden egyes asszonyt meg tudja majd különböztetni a maga sajátos karaktere révén, ha valaki valóban szemügyre veszi. Ezzel azt akarom mondani: az emberek sokfélék; de még sincs egy sem, akinek ne lenne saját karaktere. Úgy hiszik, a komikus költőknek ott, ahol gyakoribb a két nem érintkezése, szabadabban nyílik alkalom az erkölcsök és szokások megfigyelésére, a szívek kifürkészésére, az arckifejezések és lelki alkat tanulmányozására, és valamennyi karakter saját ismertetőjegyével való felruházására. Ilyen módon mindaz, ami láthatóbbá vált, eljutott a filozófiának egy olyan részébe, amely az emberek gondolkodására épül, és a modern színházakat a karakterek sokféle változatosságával gazdagította: e tekintetben a mi komédiánk felülmúlja az ókorit. A sok példa helyett egyet hozok. Azt a fősvényt, akit Jean-Bapt. Molière⁹⁶⁷ jelenít meg, ha összevetjük Plautus zsugori Eucliójával,⁹⁶⁸ az előbbi mindenki kitűnőbbnek fogja mondani.⁹⁶⁹ A mieink abban tartanak már előrébb, hogy a lelkeket és az embereket nemcsak külső cselekedeteikből rakják össze, nemcsak karakterük szerint megkülönböztetve kategorizálják őket, hanem szemeikből, homlokukról, arcvonásaikról és egyéb testrészeik elrendezéséről felismerik valódi természetüket. Ez a fiziognómia; de hogy erről miként vélekedem, e tárgyhöz nem tartozó magánügyem.⁹⁷⁰ Terentius és Plautus azért annyira szegényesek és leegyszerűsítettek az **174** erköl-

⁹⁶⁷ [Jean-Baptiste Poquelin / Molière (1622–1673) francia komédiáíró, említett műve: *L'Avare / A fősvény*, Paris, 1669. Főszereplője a zsugori Harpagon.]

⁹⁶⁸ [Euclio: Titus Maccius Plautus, *Aulularia* öreg, zsugori főhőse.]

⁹⁶⁹ Etikai karakter tekintetében, melynek ábrázolására egykor alig törekedett Livius, Ovidius, Seneca, Velleius Paterculus, Lukianosz, immár igen gazdaggá váltak a történészek, filozófusok és költők művei. Sokak helyett néhányak neve: John Barclay, Carlo Paschal, Anthony Shaftesbury, Bellegarde, de La Bruyère stb. [Titus Livius I. 13. jegyzet. Publius Ovidius Naso (Kr.e. 43–Kr.u. 17/18) római költő. Lucius Annaeus Seneca I. 96. jegyzet. Gaius / Marcus Velleius Paterculus Velleius Paterculus (Kr.e. 19–Kr.u. 31) római történetírő. Szamosz zatai Lukianosz I. 9. jegyzet. John Barclay (1582–1621) skót neolatin költő, satíráíró. Idevágó műve az *Icon animorum / Mirror of the Minds*, London, 1614. Carlo Paschal (1547–1625) itáliai származású francia jogász, történetírő. Idevágó műve: *Virtutes et vitia hoc est virtutum et vitiorum definitiones descriptiones characteres*, Paris, 1655. Anthony Ashley Cooper, Earl of Shaftesbury (1671–1713) angol filozófus, író. Kapcsolódó műve: *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times*, London, 1711. Jean-Baptiste Morvan de Bellegarde (1648–1734) francia jezsuita író, két műve is kapcsolódik ide: *Réflexions sur le ridicule, et sur les moyens de l'éviter, ou sont representez les mœurs & les différents caracteres des personnes de ce siècle*, Paris, 1696 és *Réflexions sur la politesse des mœurs, avec des maximes pour la société civile, suite des réflexions sur le ridicule*, Amsterdam, 1699. Jean de La Bruyère (1645–1696) francia író, moralista. Kapcsolódó műve: *Les Caractères de Théophraste, traduits du grec, avec les Caractères ou les mœurs de ce siècle, par M. de La Bruyère, et la Clef en marge et par ordre alphabétique*, Paris, 1697.]

⁹⁷⁰ Gyakorta eszembe jut, amit Zópiüroszról fiziognómiai szempontból mesél Cicero, Liber de fato, n. 5. – Amitket lelkében lát az igen élesszemű Joh. Kas. Lavater, a neves Lichtenberg nem látja. Mernéd a fiziognómiát tudománynak nevezni? [Zópiürosz / Ζόπιυρος (Kr.e. 5. sz.) görög fiziognómus (φυσιογνώμων), talán azonos Alkibiadésznek a Platón *Alkibiadész* (*Alkibiadész* I, 122b) dialógusában emlegett thrák származású nevelőjével. Róla szóló további forrás: Marcus Tullius Cicero, *De Fato*, 10. és *Tusculanae disputationes*, 4, 37, 80. Ez utóbbi szöveghelyen Cicero leírja, hogy Zópiürosz egy lakomán a jelenlévők derűltségére arra a következtetésre jutott Szókratész arcvonásai alapján, hogy a filozófus nehéz felfogású (stupidus et bardus) és szoknyabolond (mulierosus), de Szókratész nem haragudott meg rá, hanem beismerte hibáit, és erős akarattal igyekezett javítani azokon. Johann Kaspar Lavater (1741–1801) svájci filozófus, teológus, a fiziognómia legismertebb 18. századi alakja. *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe*, 4, Leipzig, Winterthur, 1775–1778 című kötete nagy vitát váltott ki, melyre itt Szerdahely is céloz, ugyanis a vitában igen satirikus és kétkedő hangvétellel szólalt meg többek között a

csi karakterjegyek tekintetében, mert az emberismeretre nem fordítottak gondot. E hiányosság nem az én véleményem, hanem Home ítélete⁹⁷¹ szerint az itáliaiakra is jellemző.

Nyolcadik fejezet. Az új komédiáról

Az itáliaiaknál.

Az itáliaiak inkább a komédiára születtek, semmint a tragédiára, és nem egyformán játszanak a színházukban: a természet élénk bája csalogatja őket a gyönyörűségre való törekvésre. A tizenhatodik században lángoltak fel a komikusok törekvései, a tizenhetedikben visszaestek, a mostani tizennyolcadikban pedig minden korábbinál jobb ízlésre jutottak. Amiért is ama régi szerzőket, mint Bernardo Bibbiena bíborost,⁹⁷² Niccolò Machiavelli látszatpolitikust,⁹⁷³ Lodovico Ariostot, az *Őrjöngő Roland* szerzőjét,⁹⁷⁴ Angelo Beolcot, vagyis Ruzzantet, a többnevűt,⁹⁷⁵ Agnolo Firenzuolat, aki regényíróként is jelentős,⁹⁷⁶ Giovanni Maria Cecchinit,⁹⁷⁷ Nicolò Secchi herceget,⁹⁷⁸ Lodovico Dolce tragédiáírót,⁹⁷⁹ Ercole Bentivogliot,⁹⁸⁰ aki Giglio Gregorio Giralditól ismert,⁹⁸¹ Alessandro Piccolominit, aki mások igen művelt kritikusa volt,⁹⁸²

göttingeni fizikaprofesszor és polihisztor, Georg Christoph Lichtenberg (1742–1799), *Über Physiognomik wider die Physiognomen*, Göttingen, 1778 kötetével kapcsolatban.]

⁹⁷¹ [„What else is it but defect of knowledge in the dispositions of men that has confined Plautus and Terence, like the Italian comedy, to a very few characters?” Henry Home, Lord Kames, *Sketches of the History of Man, in Four Volumes*, 1, Dublin, 1775, 131.]

⁹⁷² [Bernardo Dovizi of Bibbiena (1470–1520) itáliai bíboros és komédiáíró. Legismertebb vígjátéka a Boccaccio *Dekameronjánól* ismert Calandrino alakját felelevenítő és Plautus *Menaechmi* komédiáját imitáló *La Calandria*, Bibbiena, 1513.]

⁹⁷³ [Niccolò Machiavelli (1469–1527) firenzei író, elsősorban *Il Principe* című pragmatikus politikaelméleti munkájáról ismert. Leghíresebb komédiája: *La Mandragola*, Firenze, 1566.]

⁹⁷⁴ [Ludovico Ariosto (1474–1533) itáliai író. Bár elsősorban epikus költőként ismert, írt komédiákat is, *Cassaria* (1508), *Isuppositi* (1509), *Il negromante* (1520), *La lena* (1529) és a poszthumusz *La scolastica*-ként kiadott *I studenti* címekekkel.]

⁹⁷⁵ [Angelo Beolco / Ruzzante / Ruzante (1496–1542) velencei színész és drámaíró, a commedia dell'arte megalapozója. Ismert komédiája: *La Pastoral*, Venetiae, 1520.]

⁹⁷⁶ [Agnolo Firenzuola (1493–1543) itáliai író. Ezópuszi meséi és novellái mellett *I Lucidi* (Firenze, 1549) és *La Trinuzia* (Firenze, 1549) címen komédiái is ismertek.]

⁹⁷⁷ [Feltehetően Pier Maria Cecchini (1563–1645) itáliai színész és komédiáíró, a commedia dell'arte jeles szerzője, ismert munkája pl. *La Flaminia schiava* (Venetiae, 1610) és *L'amico tradito* (Venetiae, 1633).]

⁹⁷⁸ [Nicolò Secchi / Secco (?–1560) itáliai költő, komédiáíró, ismert műve pl. *L'Interesse* (Venetiae, 1581), *Gl'inganni* (Firenze, 1572).]

⁹⁷⁹ [Lodovico Dolce (1508/10–1568) itáliai író, festészetelmélete mellett számos komédia szerzője is, pl. *Il Marito*, *Il Ragazzo*, *Il Capitano*, *La Fabritia*, *Il Ruffiano* (közös kiadás, Vinegia, 1560).]

⁹⁸⁰ [Ercole Bentivoglio (1507–1573) Bologna legelőkelőbb családjából származó itáliai költő és komédiáíró, ismert komédiája pl. *I Fantasma*, Vinegia, 1544; *Il Geloso*, Vinegia, 1545.]

⁹⁸¹ [Giglio Gregorio Giraldi / Lilius Gregorius Gyraldus, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basel, 1545 kötet verses ajánlása és episztola formájában írt előszava Hercules Bentivolusnak, azaz Ercole Bentivoglio hercegnek szól.]

⁹⁸² [Alessandro Piccolomini (1508–1578) a sienai academia tagja, humanista író, csillagász. Komédiái többek között: *L'Amor costante*, *comedia del S. Stordito intronato*, *composta per la venuta dell' Imperatore in Siena*, Venetiae, 1536; *Comedia intitulata: Alessandro*, *del sig. Alessandro Piccolomini, conominate il il Stordito*, Roma, 1545.]

Girolamo Paraboscot,⁹⁸³ Anton Francesco Grazzini,⁹⁸⁴ Giambattista Della Portát,⁹⁸⁵ Silvano Razzit⁹⁸⁶ – meghagyom a maguk korának. Itália sokféle régióra oszlik, mindegyik a maga fejlődésének van alávetve, így sokféle szokást, erkölcsöt és ízlést adott népének: innen fakad komédiáik sokféle karaktere. Amint vannak ilyen költők, úgy van bolognai, vagy nápolyi, vagy velencei humor is. – Sőt, ahogy e tárgyban legjáratasabbak megfigyelték, ugyanazon komédiában nem ugyanaz a komikai erő munkál.⁹⁸⁷ 175 Giovan Battista Fagioli⁹⁸⁸ arra törekedett, hogy a komikus színházat megtisztítsa hibáitól, csak hogy abból sok volt – ki tudná azt mind megjavítani? Hogy célját elérje, sok komédiát utánozva leírt mind a régi, mind az új ízlés szerint, és mindezt egybegyűjtve hét kötetben kiadta 1753-ban.⁹⁸⁹ Más komédiák Girolamo Gigli⁹⁹⁰ név alatt jelentek meg, melyekről többen feltételezik, hogy azért lettek hozzá kapcsolva, hogy a híres név ajánlásával még inkább tetszenek. De ki az, akinek az itáliai komédia többel tartozik, mint Carlo Goldoni?⁹⁹¹ Ő annak atyja és megalapítója. Mielőtt az érettség ama fokára eljutott, melyet benne mindenki felismer, olyan tréfás darabokat adott ki, melyekben már csak ő maga nem lelte tetszését. Termékenységét a témaválasztásban, cselekményszövésben, végkifejletben, és más tulajdonságait, melyeket a természet és a szorgalom ebben az egy költőben összegyűjtött, csodálnunk kell. Gyászoljuk meg és temessük el a hibáit, melyeket a szerző érényei bőségükkel semmissé tesznek. Dicséretére elég, ha olvassuk és látjuk komédiáit szinte

⁹⁸³ [Girolamo Parabosco (1524?–1557) itáliai zeneszerző, orgonaművész, író. Komédiái pl. *La Notte, comedia nuova*, Venetiae, 1546; *Il Viluppo, comedia nova*, Vinegia, 1547; *L'Hermafrodito, comedia di Girolamo Parabosco*, Vinegia, 1549.]

⁹⁸⁴ [Anton Francesco Grazzini (1503–1584) itáliai szatíraíró, több itáliai academia tagja. Komédiái többek között: *La Gelosia*, Firenze, 1550; *La Spiritata*, Fiorenza, 1561; *La Spiritata*, Vinegia, 1582.]

⁹⁸⁵ [Giambattista Della Porta (1535–1615) nápolyi polihisztor, humanista tudós, 14 „commedia erudita” típusú komédia szerzője, pl. *La Trappolaria*, Vinegia, 1597; *L'Olimpia*, Vinegia, 1597; *La Cintia*, Venetiae, 1601.]

⁹⁸⁶ [Silvano Razzi (1527–1613) itáliai komédiaíró, kamalduli szerzetes. Komédiái többek között: *La Cecca*, Fiorenza, 1563; *La Balia*, Fiorenza, 1564; *La Gostanza*, Firenze, 1565.]

⁹⁸⁷ A Franciaországban nagy hírnévnek örvendő itáliai színész, Gherardi azokkal a rögtönzött semmiségekkel, melyeket az olasz komédiaírók társasága a párizsiaknak előad, hat kötetet töltött meg, és 1695-ben Le Théâtre Italien címmel közreadta. 1720-ban új gyűjtemény jelent meg. Kiegészítő kötetet nagy számmal, válogatva kiadott Claude Parfaict, Párizsban, 1748-ban. Mindkettőt felújította Du Gerard 1750-ben. [Evaristo Gherardi (1663–1700) itáliai származású, Franciaországban játszó színész. Az említett sorozatok és kötetek: Evaristo Gherardi, *Le Théâtre Italien, Ou Le Recueil de toutes les Comédies Et Scenes Françaises, qui ont été Jouées sur le Théâtre Italien Par la Troupe des Comédiens du Roy de l'Hôtel de Bourgogne à Paris*, Paris, 1694–1697; Luigi Riccoboni, *Nouveau theatre italien, ou Recueil general de toutes les pieces représentées par les Comediens de S.A.R. Monseigneur le duc d'Orleans, regent du royaume*, Paris, 1718; François Parfaict, Claude Parfaict, *Histoire De L'Ancien Théâtre Italien: Depuis Son Origine En France, Jusqu'à sa Suppression en l'Année 1697. Suivie Des Extraits Ou Canevas des meilleures Pièces Italiennes qui n'ont jamais été imprimées. Par les Auteurs de l'Histoire du Théâtre François*, Paris, 1753; N. B. Du Gérard, *Tables alphabétique et chronologique des pièces représentées sur l'ancien théâtre italien, depuis son établissement jusqu'en 1697 qu'il a été fermé, avec des remarques sur ces pièces et une table alphabétique des auteurs qui ont travaillé pour ce théâtre*, Paris, 1750.]

⁹⁸⁸ [Giovan Battista Fagioli (1660–1742) drámaíró, az általa összegyűjtött és írt komédiák többkötetes kiadása: *Commedie di Gio. Batista Fagioli*, 2, Lucca, 1734–1735.]

⁹⁸⁹ [Giovan Battista Fagioli, *Commedie di Gio. Batista Fagioli*, 7, Venezia, 1753.]

⁹⁹⁰ [Girolamo Gigli (1660–1722) itáliai szatíra- és drámaíró. Ismert komédiája pl. *L'Avarizia piu onorata nella serva che nella padrona, ovvero la Sorellina di D. Pilone, comedia*, s.l., 1768; Az említett kötet feltehetően: *Poesie drammatiche del signor Girolamo Gigli*, Venezia, 1708.]

⁹⁹¹ [Carlo Osvaldo Goldoni l. 160. jegyzet. Közel 100 komédia szerzője. Divatba hozta a polgári vígjátékot. Ismert komédiája pl. *Il mercato di Malmantile*, Venezia, 1758.]

mindenütt Európában, mert e komédaíró nevét a műveltebb emberek szája már átadta a halhatatlanságnak. Sokan, akiket most a dicsőség legelső díszhelyein kell tisztelnünk, mihelyt evilági életüket lezárták, egészen meghalnak majd; a költő Goldoni neve viszont sosem hal meg. Amiért is, ha az ember bármit ért és érez a halál után, amint így is van bizonyosan, előbbre való a tanult emberek közé tartozni, mint a hatalmasok tekintélyét élvezni; mert ez utóbbiak eltűnnek, mint az árnyék, az előbbieket sorsuk betelvéen is fennmaradnak. Pietro Chiari⁹⁹² következik sok idő után. Carlo Gozzi⁹⁹³ inkább akart rögtönzött apróságokat és hispán tragikomédiákat adni, amint az egykor szokásban **176** volt, mint a komédia kiművelésén fáradozni. Vajon inkább a köznépeknek akart tetszeni, vagy Goldonit vágyta követni? Itáliához, amilyen 50 évvel ezelőtt volt, jobban illenek azok a komédiák. Egyeseket közülük a németek számára is kiválasztottak, és e nemzet elvárásaihoz alkalmazták őket. Francesco Albergati Capacelli⁹⁹⁴ drámái öt kötetet tesznek ki. Andrea Willi⁹⁹⁵ komédiákat és tragédiákat is írt. – Mely itáliai és francia komédiákat helyeznél el egy mérleg két serpenyőjében? – Amiként a francia Cedors tette az itáliai színházról szóló művében.⁹⁹⁶ És milyen szempontok szerint ítélnéd meg őket? Azzal dicsekszik Fr. Marmontel,⁹⁹⁷ hogy a franciák komédiáját az itáliaiak sokkal többre becsülik, mint a sajátjaikat; és még ama igen híres Goldoninak is a franciák mutatták az utat a színházhoz. A sületlen színészeket Firenzéből elűzték, és helyükre Molière-t⁹⁹⁸ állították; Róma, Nápoly és más nagynevű városok is áttértek a francia példára: egyedül Párizs az – mondja – amely Molière komédiáit nem sokra tartja. – Miért történt ez így? – kérdezem. Ha valaki az itáliaiak drámai költészetét akarná bővebben tanulmányozni, az eddig megnevezett költők, mesterek és történetírók mellett hívja segítségül Leone Allacci dramaturgiáját,⁹⁹⁹ mely hét fejezetre oszlik, Scipione Maffei *Itáliai színházát*,¹⁰⁰⁰ Luigi Riccoboni itáliai színházról írt történetét,¹⁰⁰¹ Ottaviano Diodati *Színházi könyvtárát*.¹⁰⁰²

⁹⁹² [Pietro Chiari (1712–1785) itáliai jezsuita, novella- és drámaíró, ismert vígjátéka pl. *Le serve rivali*, Venetiae, 1766.]

⁹⁹³ [Carlo Gozzi (1720–1806) a commedia dell'arte egyik legjelesebb szerzője, velencei drámaíró. Ismert vígjátéka pl. *La donna serpente*, Venetiae, 1762.]

⁹⁹⁴ [Francesco Albergati Capacelli (1728–1804) bolognai szenátor, mecénás, drámaíró. Komédiáinak ötkötetes említett kiadása: *Il nuovo teatro comico. Del Mese Francesco Albergati Capacelli*, Venetiae, 1774–1778.]

⁹⁹⁵ [Andrea Willi (1733–1793) veronai apát, drámaíró, drámai műveinek gyűjteményes kiadása jelen kötet megjelenése után került kiadásra: *Opere Teatrali dell' Abate Andrea Willi Veronese*, Venetiae, 1789–1790.]

⁹⁹⁶ [M. de Cedors, *Le Théâtre d' Italie*, Paris, 1758.]

⁹⁹⁷ [Jean François Marmontel, *Poétique Française*, 2, Paris, 1763, 393.]

⁹⁹⁸ [Jean-Baptiste Poquelin / Molière l. 66. jegyzet.]

⁹⁹⁹ [Leone Allacci / Leo Allatius (1586–1669) tudós, teológus, a Vatikáni Könyvtár őre, említett műve: *Drammaturgia*, Rome, 1666.]

¹⁰⁰⁰ [Francesco Scipione Maffei (1675–1755) itáliai archeológus, kritikus, polihisztor, említett műve: *Teatro italiano, o sia Scelta di tragedie per uso della scena Tomo primo in cui si contengono La Sofonisba del Trissino. L'Oreste del Rucellai non più stampato. L'Edipo di Sofocle tradotto dal Giustiniano. La Merope del Torelli. Premessa un'Istoria del Teatro, e difesa di esso*, Venetiae, 1746.]

¹⁰⁰¹ [Luigi Riccoboni (1676–1753) itáliai színész és író, Párizsban a Comédie-Italienne igazgatója, említett áttekintése: *Nouveau theatre italien, ou Recueil general de toutes les pieces représentées par les Comediens de S.A.R. Monseigneur le duc d'Orleans, regent du royaume*, Paris, 1718.]

¹⁰⁰² [Ottaviano Diodati (1716–1786) itáliai író, építész, említett műve: *Biblioteca teatrale italiana, scelta e disposta da Ottaviano Diodati*, Lucca, 1762–1765.]

Spanyolok.

A spanyol génuszoknak is megvoltak a maguk viszontagságai. Mikor ama hatalmas királyságot az afrikai iga szorongatta, voltak barbár szörnyek, akik az addig gyengéd Múzsákat rémisztő erővel töltötték meg. Ez nem a komédiaírás és -játszás ideje volt; a saját létükről kellett gondoskodni, és a hegyek gerincein és gyomrában kellett menedéket keresni. Mikor elmúlt a félelem, kezdtek megnyílni a színházak, és kezdtek komédiákat játszani. Egészen eredeti **177** Félix Lope de Vega y Carpio;¹⁰⁰³ neve, 'Vega' hazája nyelvén 'síkság'-ot jelent; amely Lope esetében oly termékeny, hogy a termés sokaságát és sokféleségét nem a művészet, hanem úgy tűnik, maga a természet ontotta válogatás nélkül. Amellett az 500 dráma mellett, melyek szent tárgyúak, még közel 1800-at tesznek ki azok, melyeket mindenható szelleme létre hívott. Vajon mely spanyol tudna ezzel a géniusszal versenyre kelni? Mely nemzet, mely vidék hozott létre hasonlót? Nem mindegyik került egyébként kiadásra. Amelyeket kiadtak, nem hibátlanok: szörnyek, jóselek és más hibák gyakorta előfordulnak bennük. Természete a maga gazdagságában annyira tetszett magának, hogy a művészet törvényeit, és azok szegényességét, fennhatóságát nem tűrte. Ez a valóban nagyon termékeny költő inkább akart hibázni, mint hogy ne tetszen polgártársainak. Halljuk, mit mond ő maga a saját drámai költészettanában.¹⁰⁰⁴ – Mielőtt betöltöttem tizedik életévetem, elolvastam azokat a könyveket, melyek a dráma szabályait tartalmazzák. Észrevettem, hogy a komédia más feltételek között van manapság, mint ahogyan azt a régiek vélték és akarták; a költők tájékozatlansága megrontotta a színházi művészetet, a népbe pedig ez egészségtelen ízlést oltott belé. Ez a baj annyira elhatalmasodott, hogy a költő, aki művészi komédiát írt, a megbecsülését és díjazását veszélyeztette szükségképp; az embereknel ugyanis, akik önként elutasították a rációt, nagyobb súllyal esett latba a szokás, mint az igazság és a tudás. Én azért a művészet szabályait, melyekről láttam, hogy csak kevesen ismerik őket, elhatároztam, hogy hűségesen betartom, és így is tettem, ahogyan én láttam, jól és helyesen. Nem nyertem tetszést. Megváltoztatom elhatározásomat, és elfogadom mindazokat a csodás széönyűségeket, melyeket a férfiak és nők ünnepelemek és égre emelnek: tetszést aratok. Im-már tehát ha komédiát akarok csinálni, távozzon Arisztotelész és Horatius; őket, hogy fel ne üssék a fejüket, öt retesszel zártam zárkába. Terentiusnak és Plautusnak is megparancsolom, hogy menjenek távolra, ne halljam panaszaikat: mert az igazság a könyvekből is ki tud szólni. Tehát a mesterek figyelmeztetéseitől biztonságban díszítem fel a színeket, és azok szokásai szerint írok, **178** akik a nép tapsát szokták elnyerni. Mert mikor a nép az ostobaságnak örvend, és saját pénzén akarja megvenni a komédiákat, nem sértés eleget tenni kívánságának, és bolondságot árulni a bölcsesség árán. – Lope e szavaiból ítéljétek meg a komédiáit. – Miguel de Cervantes Saavedra,¹⁰⁰⁵ aki hősről, Don Quixotéről¹⁰⁰⁶ igen híres, a komikai sőt kihozta a színházakból is, és azt dialógusaival igen kedvelté tette. Nyolc komédiája van mindösszesen; ugyanennyi paródiája Lope cselekményei alapján: többet szeretnénk! Legalábbis ezt olvassuk az életrajzában, melyet Gregorio Mayans és Juan Antonio Pellicer írt

¹⁰⁰³ [Félix Lope de Vega y Carpio l. 600. jegyzet.]

¹⁰⁰⁴ [Az idézett mű: Félix Lope de Vega y Carpio, *Arte nuevo de hacer comedias en este tiempo*, Madrid, 1629 (oldalszámozás nélkül).]

¹⁰⁰⁵ [Miguel de Cervantes Saavedra (1547–1616) spanyol író, költő. Említett, nyolc komédiát tartalmazó kiadása: *Ocho comedias y ocho entremeses nuevos, nunca representados*, Madrid, 1615.]

¹⁰⁰⁶ [Miguel de Cervantes Saavedra, *Don Quixote de la Mancha*, Madrid, 1605, 1615.]

meg.¹⁰⁰⁷ Antonio de Solís¹⁰⁰⁸ komédiáinak sok jelessége van, szolga- és élősködő szereplői, karakterei, cselekménybonyolítása, beszédének és szellemének eleganciája révén. Lope de Vega után senki sem volt kedvesebb a spanyoloknak, mint Pedro Calderón de la Barca;¹⁰⁰⁹ kilenc kötetnyi munkája, köztük 127 komédia, 95 szent dráma¹⁰¹⁰ és számtalan más játék tette őt népe Terentiusává. Corneille,¹⁰¹¹ Molière,¹⁰¹² Boissy¹⁰¹³ és sokan mások kölcsönöztek tőle, az eredetnél nagyobb művészi tudással használva. Agustín Moreto y Cavana,¹⁰¹⁴ Francisco Antonio de Bances y López-Candamo,¹⁰¹⁵ Gabriel Téllez pedig Tirso de Molina néven,¹⁰¹⁶ Juan Pérez de Montalbán,¹⁰¹⁷ Agustín de Salazar¹⁰¹⁸ a század jobb komédiáírói, akik Lope de Vega és Pedro Calderón szokásait viszik tovább. Otven fölött van ama könyvek kötetszáma, amelyek a korábbi korok komédiáit összegyűjtötték: sok itt a kincs, egyszerűsmind a hitványság és üres fantazmagória is. José de Cañizares,¹⁰¹⁹ García de la Huerta,¹⁰²⁰ Francisco de Rojas¹⁰²¹ a legújabbak. Mit mondhatnék még? Antonio Nasarre y Ferriz,¹⁰²² aki

¹⁰⁰⁷ [Gregorio Mayans y Siscar, John Oldfield, *Vida y hechos del ingenioso hidalgo Don Quixote de la Mancha, compuesta por Miguel de Cervantes Saavedra*, Londres, 1738. A másik életrajz: Juan Antonio Pellicer y [Pilares] Saforcada, *Vida de Miguel de Cervantes Saavedra*, Madrid, 1797; Szerdahelyi kötetének keletkezésekor ennek egy korábbi változata volt csak hozzáférhető: *Noticias para la Vida de Miguel de Cervantes Saavedra = Ensayo de una Bibliotheca de Traductores españoles*, Madrid, 1778, 143–191.]

¹⁰⁰⁸ [Antonio de Solís y Ribadeneyra (1610–1686) spanyol barokk drámaíró és történész. Összegyűjtött komédiáinak kiadása: *Comedias*, Madrid, 1681.]

¹⁰⁰⁹ [Pedro Calderón de la Barca (1600–1681) jezsuita iskolákban nevelődő költő és drámaíró, mintegy 120 komédia szerzője. Ismert komédiája pl. *La gran Comedia: Casa con dos puertas mala es de guardar*, de Don Pedro Calderon de La Barca, Barcelona, 1763. Az említett kilenc kötetes kiadás: *Parte de comedias del celebre poeta Español, Don Pedro Calderon de la Barca, que nuevamente corregidas publica Don Juan de Vera Tassis y Villarroel, su mayor amigo*, ed. Juan de Vera Tassis y Villarroel, Madrid, 1685–1698.]

¹⁰¹⁰ [Dramata sacra: vallási tárgyú, közegű dráma, a „Jesuitendrama” csoportja is ide tartozik. Vö. Andreas Brunner, *Drammata sacra*, Salzburg, 1684.]

¹⁰¹¹ [Pierre Corneille I. 84. jegyzet.]

¹⁰¹² [Jean-Baptiste Poquelin / Molière I. 67. jegyzet.]

¹⁰¹³ [Louis de Boissy (1694–1758) francia költő, drámaíró, az Akadémia tagja. Legismertebb komédiája: *Les Dehors trompeurs ou l'Homme du jour*, Paris, 1740.]

¹⁰¹⁴ [Agustín Moreto y Cavana (1618–1669) olasz származású spanyol drámaíró, legismertebb komédiája: *Desdén con el desdén*, Madrid, 1654.]

¹⁰¹⁵ [Francisco Antonio de Bances y López-Candamo (1662–1704) spanyol drámaíró, komédiáinak gyűjteményes kötete: *Poesias cómicas, obras posthumas de D. Francisco Banzas Candamo*, Madrid, 1772.]

¹⁰¹⁶ [Tirso de Molina / Gabriel Téllez (1579–1648) spanyol költő és drámaíró, komédiái öt kötetben jelentek meg 1627–1636 között, az ötödik kötet: *Quinta parte de comedias del maestro Tirso de Molina, recogidas por Don Francisco Lucas de Ávila*, Madrid, 1636.]

¹⁰¹⁷ [Juan Pérez de Montalbán (1602–1638) spanyol drámaíró, Lope de Vega tanítványa. Ismert komédiája: *Comedia famosa. Los Amantes de Teruhl, de D. Juan Perez de Montalvan*, Valencia, 1765.]

¹⁰¹⁸ [Agustín de Salazar y Torres (1642–1675) spanyol drámaíró, ismert komédiája: *La segunda Celestina*, Madrid, 1676.]

¹⁰¹⁹ [José de Cañizares (1676–1750) spanyol drámaíró, ismert komédiája: *Loa para la comedia del Buen-Retiro, intitulada, Amor es todo invencion, Júpiter, y Amphitryon*, Madrid, 1721.]

¹⁰²⁰ [Vicente García de la Huerta (1734–1787) spanyol költő és drámaíró, olasz fordításban ismertté vált komédiája: *Rachele, tragedia spagnuola*, Bologna, 1782.]

¹⁰²¹ [Francisco de Rojas Zorrilla (1607–1648) spanyol drámaíró, komédiáinak gyűjteményes kiadása: *Parte Ia de las comedias de D. Francisco de Roxas Zorrilla*, Madrid, 1680,]

¹⁰²² [Blas Antonio Nasarre y Ferriz (1689–1751) spanyol kritikaíró, említett műve: *Disertación o prólogo sobre la comedia española*, Madrid, 1749.]

a fentebb dicsért Miguel Cervantes komédiáit kiadta 1749-ben,¹⁰²³ megjelentette saját megfigyeléseit a spanyol komikus színházról, melyekben bizonyította, milyen átlagot felülmúló **179** tudása, éleslátó elméje és szigorú ítélőkészsége van. A spanyol színházról összefoglalót Lesage adott ki 1700-ban;¹⁰²⁴ N. H. Linguet pedig (ki ne ismerné őt?) pedig 1768-ban.¹⁰²⁵

A PORTUGÁLOK a látványosságok iránti ízlésben hasonlóak a spanyolokhoz. Az ő Enniusuknak nevezik Bernardim Ribeirót,¹⁰²⁶ Plautusszal Gil Vincente¹⁰²⁷ verseng; Terentiuszal pedig Jorge Ferreira de Vasconcelos.¹⁰²⁸ Ők a tizenhatodik század második felében voltak a legtermékenyebbek. Most, ahogy hallom, úgy áll a helyzet, hogy inkább a franciák komédiáit kedvelik, az olaszok közül pedig különösen Goldonit¹⁰²⁹ részesítik előnyben.¹⁰³⁰

Angolok.

Anglia, mivel polgárainak szabad gondolkodni, és amit kimondtak, azt megcselekedni, eredeti karaktereket és igen sok ikonizmust, azaz szimbolikus képi ábrázolást tud felmutatni. Ama ambiciózus törekvés, melynek révén arra törekednek az angolok, hogy egyetlen nemzethez se legyenek hasonlóak, hanem minták legyenek számukra, látnivalóan az oka annak, hogy gyakran maguk között is törekszenek az elkülönülésre, és sok sajátos, valóban egyedi példát mutatnak a polgári életre. De ez önmagában véve még nem neveltet. Ehelyütt semmit sem fogok mondani ama igen dicséretre méltó férfiakról, mint Shakespeare,¹⁰³¹ Beaumont,¹⁰³² Fletcher,¹⁰³³

¹⁰²³ [Miguel de Cervantes Saavedra, *Comedias y Entremeses de Miguel de Cervantes de Saavedra, divididas en dos tomos, con una disertacion ó prólogo sobre las comedias de España*, 2, ed. Blas Antonio Nasarre y Ferriz, Madrid, 1749.]

¹⁰²⁴ [Alain-René Lesage (1668–1747) francia, de spanyol nyelven is író drámaszerző, regényíró. Említett kiadványa, pontosabban fordítása: Félix Lope de Vega, Francisco de Rojas Zorrilla, *Le Théâtre espagnol, ou Les meilleures comédies des plus fameux auteurs espagnols, traduites en françois*, ford. Alain-René Lesage, La Haye, 1700.]

¹⁰²⁵ Négy kötete van. Németül három jelent meg Braunschweigben, 1770-ben, melyben 12 komédiát olvashatsz Calderóntól, Lope de Vegától, Moretotól, de Solístól és Fragosótól. Lope és Calderón tehetsége mutatkozik a legnagyobbaknak; Moreto komédiái igen jól kidolgozottak. Egyedi, és nagyon is mesterkelt bonyodalmaik vannak: ami azonban szét szokta zúzni a hasonlóságot. [Simon-Nicholas Henri Linguet (1736–1794) francia konzervatív politikus, zszurnaliszta. Említett kiadványa: *Théâtre espagnol*, ford. Simon-Nicholas Henri Linguet, 1–4, Paris, 1770. Említett német változata: *Spanisches Theater: Aus dem Französischen übersetzt*, 1–3, Braunschweig, 1770–1771. Az említett drámaírók: Pedro Calderón de la Barca l. 1009. jegyzet; Félix Lope de Vega y Carpio l. 600. jegyzet; Agustín Moreto y Cavana l. 1014. jegyzet; Antonio de Solís y Ribadeneyra l. 1008. jegyzet. Juan de Matos Fragoso (1608–1689) spanyol költő és drámaíró, ismert komédiája: *Comedia famosa. El Príncipe prodigioso y defensor de la Fé, de D. Juan de Matos Fragoso y de D. Agustín Moreto*, Valencia, 1777.]

¹⁰²⁶ [Bernardim Ribeiro (1482–1552) portugál reneszánsz románcíró, drámái is ismertek. Quintus Ennius l. 882. jegyzet.]

¹⁰²⁷ [Gil Vicente (1465–1536) portugál drámaíró és színházi rendező, ismert komédiája: *Farsa de Inês Pereira*, Lisboa, 1523. Titus Maccius Plautus l. 36. jegyzet.]

¹⁰²⁸ [Jorge Ferreira de Vasconcelos (1515–1585) portugál reneszánsz író, ismert komédiája: *Comedia Ulyssippo de Jorge Ferreira de Vasconcellos*, Lisboa, 1618. Publius Terentius Afer l. 37. jegyzet.]

¹⁰²⁹ [Carlo Osvaldo Goldoni l. 160. jegyzet.]

¹⁰³⁰ A portugál irodalomhoz különböző megnézni érdemes szerzőket sorol elő az igen szorgos von Murr, Diariuma IV. kötetében. Erre akartam utalni, ámbar nem feladatam. [Christoph Gottlieb von Murr, *Journal zur Kunstgeschichte und zur Allgemeinen Literatur*, 4, Nürnberg, 1777, 262–310, *Portugiesische Literatur* címen.]

¹⁰³¹ [William Shakespeare l. 624. jegyzet.]

¹⁰³² [Francis Beaumont l. 627. jegyzet.]

¹⁰³³ [John Fletcher l. 627. jegyzet.]

Jonson,¹⁰³⁴ Massinger,¹⁰³⁵ Dryden,¹⁰³⁶ Ottway,¹⁰³⁷ akikről itt szólni kellene, ha már a tragédia-írók között nagyobb okkal nem szerepeltek volna. John Andrews¹⁰³⁸ Londonban, 1782-ben kiadott egy vizsgálódást az angolok szokásairól, **180** szépérzékéről és gyönyörűségeiről az előző 200 évre vonatkozóan. Igen sokat dicséri honfitársait; azzal dicsekszik, hogy hazája eddig a jóság és becsület székhelye volt. William Wycherley¹⁰³⁹ az angolok Molière-je,¹⁰⁴⁰ William Congreve,¹⁰⁴¹ John Vanbrugh¹⁰⁴² pedig, akik barátként versenytársak, nála nem sokkal alábbvalók. Richard Steele¹⁰⁴³ a választékosabb és nemesebb komédiákban lelte kedvét, Gay,¹⁰⁴⁴ Cibber¹⁰⁴⁵ és Lillo¹⁰⁴⁶ is igazán jól tudták közönségüket gyönyörködtetni. David Garrick¹⁰⁴⁷ a maga korának Rosciusa,¹⁰⁴⁸ Samuel Foote¹⁰⁴⁹ arisztophaneszi merészségű író és színész, Oliver Goldsmith,¹⁰⁵⁰ Hugh Kelly,¹⁰⁵¹ Griffith úrnő¹⁰⁵² és Sheridan,¹⁰⁵³ Richard Cumberland,¹⁰⁵⁴ Will. Kenrick¹⁰⁵⁵ mellett nem lehet szó nélkül elmenni. George Colman¹⁰⁵⁶ nem kevés esztéta ízlése

¹⁰³⁴ [Benjamin Jonson l. 628. jegyzet.]

¹⁰³⁵ [Philip Massinger l. 629. jegyzet.]

¹⁰³⁶ [John Dryden l. 630. jegyzet.]

¹⁰³⁷ [Thomas Ottway l. 631. jegyzet.]

¹⁰³⁸ [John Andrews (1736–1809) történetíró és pamfletszerző. Említett műve: *An Inquiry into the manners, taste, and amusements of the two last centuries, in England*, London, 1782.]

¹⁰³⁹ [William Wycherley (1641–1716) angol drámaíró, ismert komédiája: *The Country Wife*, London, 1675.]

¹⁰⁴⁰ [Jean-Baptiste Poquelin / Molière l. 67. jegyzet.]

¹⁰⁴¹ [William Congreve l. 747. jegyzet.]

¹⁰⁴² [Sir John Vanbrugh (1664–1726) angol építész, lovag, két komédiája is nagy siker volt: *The Relapse*, London, 1696; *The Provoked Wife*, London, 1697.]

¹⁰⁴³ [Sir Richard Steele (1672–1729) író drámaíró és politikus, előbb a *The Tatler*, majd Joseph Addisonnal együtt a *The Spectator* főszerkesztője. Ismert komédiája: *The Funeral; or, Grief-a-la-mode. A comedy*, London, 1702.]

¹⁰⁴⁴ [John Gay (1685–1732) angol drámaíró, elsősorban a *The Beggar's Opera* miatt híres, de ismert több komédiája is, pl. *The Wife of Bath*, London, 1730.]

¹⁰⁴⁵ [Colley Cibber (1671–1757) angol színidirektor, drámaíró és poeta laureatus. Ismert komédiája: *Love's Last Shift*, London, 1696.]

¹⁰⁴⁶ [George Lillo l. 637. jegyzet.]

¹⁰⁴⁷ [David Garrick l. 68. jegyzet.]

¹⁰⁴⁸ [Quintus Roscius Gallus l. 724. jegyzet.]

¹⁰⁴⁹ [Samuel Foote (1720–1777) angol drámaíró, színész és színidirektor, ismert komédiája: *Taste. In two acts*, Dublin, 1752. Elméleti síkon is foglalkozott a színjátszással, l. *The Roman and English Comedy consider'd and compar'd*, London, 1753 és *A Treatise on the Passions, as far as they regard the stage*, London, 1747 című értekezéseit.]

¹⁰⁵⁰ [Oliver Goldsmith (1728 / 1730–1774) író-angol orvos, író, ismert komédiája: *The good natur'd man: a comedy*, Dublin, 1768. Drámaelméleti írása: *Essay on the Theatre; or, A Comparison Between Laughing and Sentimental Comedy*, The Westminster Magazine, London, 1 (1773):1, 4–6.]

¹⁰⁵¹ [Hugh Kelly (1739–1777) író költő és drámaíró, ismert vígjátéka: *A Word to the Wise*, London, 1770.]

¹⁰⁵² [Elizabeth Griffith (1727–1793) író területen működő, walesi származású színésznő és író, ismert komédiája: *The Double Mistake*, London, 1766.]

¹⁰⁵³ [Richard Brinsley Butler Sheridan (1751–1816) író szatíra- és drámaíró, hosszabb ideig a London Theatre Royal, Drury Lane tulajdonosa. Ismert komédiája: *The Rivals*, London, 1775.]

¹⁰⁵⁴ [Richard Cumberland (1731–1811) angol drámaíró, diplomata. Ismert vígjátéka: *The West Indian*, London, 1771.]

¹⁰⁵⁵ [William Kenrick (1725–1779) angol író, fordító, ismert vígjátéka: *The Widowed Wife*, London, 1777.]

¹⁰⁵⁶ [George Colman, The Elder (1732–1794) angol drámaíró, színháztulajdonos, ismert vígjátéka: *The Jealous Wife*, London, 1761.]

szerint a legelegánsabb komédiaíró, aki a drámaírói művészetet a legjobb karakterekkel szerezti egyesíteni. Arthur Murphy¹⁰⁵⁷ a népszerű komédia fejedelme.

Franciák.

Még nem ért véget a versengés, hogy vajon a párizsi vagy a londoni színházak a jobbak? És általában, hogy vajon a drámai költészetben a franciákat vagy az angolokat illeti-e az elsőbbség? A franciák úgy érzik, hogy egy bizonyos angol írás megsértette őket. Ezért *Apellatio*-t (ez volt az apológia címe) intéztek minden európai nemzethez, mintegy bírói székbe emelve őket, bírói hatalommal 1761-ben.¹⁰⁵⁸ A szerző, akiről azt mondják, hogy Voltaire, ámbár azon panaszkodik, hogy vádolják őt, és mások ítéletét a méltányosság miatt kéri, magának és sajátjainak dicsőségét és elsőségét hangsúlyozza, az angolokat pedig letaszítja helyükről. Marmontel a francia komédia karaktereit festi le a saját költészettanában.¹⁰⁵⁹ Jean-Baptiste Poquelin Molière,¹⁰⁶⁰ akit már gyákorta emlegettem, a természet fürkész vizslatója, aki törekszik Plautus¹⁰⁶¹ és Terentius¹⁰⁶² erényeit egyesíteni és érvényre juttatni. Szinte közmondásszerű; ugyanis a francia komédiának nemcsak 181 a komponálásban, de a játszásban is atyja. Művésze, dialógusai, karakterei, ironiája, tréfái, élénksége, bája, gazdagsága és más erényei fölöttébb nagyok. Teljes joggal helyezhetjük az ókori Arisztophanész, Plautus és Terentius¹⁰⁶³ elé. A *Mizantrópban*¹⁰⁶⁴ és a *Tudós nőkben*,¹⁰⁶⁵ valamint másutt is csodálatraméltó festő és filozófus. Boileau¹⁰⁶⁶ egyedül őt tartja komédiaírónak. Voltaire¹⁰⁶⁷ és Riccoboni¹⁰⁶⁸ a vele kapcsolatos gondolataikat és véleményüket leírták. E kornak nem minden tekintetben tetszik; azt mondják, hogy tréfáiban és karaktereiben áthágja a mértéket, de ez nem mindig egyértelmű. A bonyodalmak kibogozásában nem mindig szerencsés; de itt is van pártfogója, Batteux apát.¹⁰⁶⁹ A többiek: Jean-François Regnard¹⁰⁷⁰ Molière vetélytársa, David-

¹⁰⁵⁷ [Arthur Murphy / Charles Ranger (1727–1805) író drámaíró és színész, ismert vígjátéka: *The Way to Keep Him*, London, 1760.]

¹⁰⁵⁸ [François-Marie Arouet de Voltaire anonim módon megjelent röpirata: *Appel à toutes les nations de l'Europe, du jugemens d'un écrivain anglais; ou manifeste au sujet des honneurs du Pavillon entre les théâtres de Londres et de Paris*, s.l., 1761. Az *Appel* önmagát nem angol pamfletre írott válaszként definiálja, hanem a *Journal encyclopédique ou universel* hasábjain megjelent, francia és angol drámaírókat összevető írásokra adott reakcióként, pl. *Parallèle entre Shakespeare et Corneille* (7 (1760), 15. October, 100–105.) *Parallèle entre Ottway et Racine* (7 (1760), 1. Novembre, 118–122.).]

¹⁰⁵⁹ [Jean François Marmontel, *Poétique Française*, 2, Paris, 1763, 421–452.]

¹⁰⁶⁰ [Jean-Baptiste Poquelin / Molière l. 67. jegyzet.]

¹⁰⁶¹ [Titus Maccius Plautus l. 36. jegyzet.]

¹⁰⁶² [Publius Terentius Afer l. 37. jegyzet.]

¹⁰⁶³ [Arisztophanész l. 35. jegyzet. Titus Maccius Plautus l. 36. jegyzet. Publius Terentius Afer l. 37. jegyzet.]

¹⁰⁶⁴ [Jean-Baptiste Poquelin / Molière, *Le Misanthrope, ou l'Atrabilaire amoureux*, Paris, 1666.]

¹⁰⁶⁵ [Jean-Baptiste Poquelin / Molière, *Les Femmes savantes*, Paris, 1672.]

¹⁰⁶⁶ [Nicolas Boileau-Despréaux (1636–1711) francia kritikus, esztéta. A komédiaírók közül egyedül Molière-t említi meg név szerint ars poetica-jának 354. sorában: *L'art poétique en vers = Oeuvres de Boileau Despréaux*, 2, Amsterdam, 1772, 394.]

¹⁰⁶⁷ [François-Marie Arouet Voltaire l. 663. jegyzet. Molière-ről: *Vie de Molière*, Lausanne, 1772.]

¹⁰⁶⁸ [Luigi Riccoboni l. 1001. jegyzet. Molière-ről: *Observations sur la comédie, et sur le génie de Molière*, Paris, 1736.]

¹⁰⁶⁹ [Charles Batteux (1713–1780) francia író, polihisztor, a francia akadémia tagja. Molière-ről többek között: *Les Beaux arts réduits à un même principe*, Paris, 1746, 25–26.]

¹⁰⁷⁰ [Jean-François Regnard (1655–1709) francia komédiaszerző, útinapló-író, ismert vígjátéka: *Le Joueur*, Paris, 1696.]

Augustin de Brueys,¹⁰⁷¹ és Jean de Palaprat,¹⁰⁷² Florent Carton Dancourt,¹⁰⁷³ Pierre-Claude Nivelles de La Chaussée¹⁰⁷⁴ különösen a szerelmi érzelmeket ügyesen önti versbe. Phil. Néricault Destouches¹⁰⁷⁵ kivételes a csiszoltabb komédiában: a mai kor szelleme inkább őt kedveli, mint Molière-t. Louis-François Delisle¹⁰⁷⁶ az apróságok nagymestere, Bern. de Fontenelle¹⁰⁷⁷ is megemléltető helyütt, Louis Boissy¹⁰⁷⁸ kísérletet tett az allegorikus komédiára, Françoise Gafigny,¹⁰⁷⁹ Pierre Carlet de Marivaux,¹⁰⁸⁰ aki mindent meg akart tapasztalni ebben a művészeti ágban, főleg német földön megbecsült; legkedvesebb érzelve a szerelem, szereplői zseniálisak. Alexis Piron¹⁰⁸¹ Destouches¹⁰⁸² mintáját követi. Germain-François Poullain de Saint-Foix¹⁰⁸³ ügyes az ötletekben, képiségben, lágyságban, bájban és kedvességben igen jó; németül kiadta Elias Schlegel.¹⁰⁸⁴ Voltaire-t¹⁰⁸⁵ már említettem. Claude-Joseph Dorat,¹⁰⁸⁶ Claude-Henri Voisenon,¹⁰⁸⁷ Le Bret,¹⁰⁸⁸ Bernard-Joseph Saurin,¹⁰⁸⁹ Char. Palissot de Montenois,¹⁰⁹⁰ Mouslier de Moissy.¹⁰⁹¹ – Denis Dide-

¹⁰⁷¹ [David-Augustin de Brueys (1640–1723) francia teológus és drámaíró, ismert vígjátéka: *L'Avocat Patelin*, Paris, 1706.]

¹⁰⁷² [Jean de Palaprat (1650–1721) francia ügyvéd és drámaíró, vígjátékainak gyűjteményes kötete: *Les Œuvres de théâtre de Messieurs Brueys et de Palaprat*, Paris, 1755.]

¹⁰⁷³ [Florent Carton / Dancourt (1661–1725) francia színész és drámaíró, ismert vígjátéka: *Le Notaire obligeant*, Paris, 1685.]

¹⁰⁷⁴ [Pierre-Claude Nivelles de La Chaussée (1692–1754) francia drámaíró, a komédia sajátos alfaját (comédie larmoyante) művelte; gyűjteményes kiadása: *Œuvres de Nivelles de La Chaussée*, Paris, 1777–1778.]

¹⁰⁷⁵ [Philippe Néricault Destouches (1680–1754) francia drámaíró, 22 darab szerzője. Ismert vígjátéka: *L'Irrésolu*, Paris, 1713.]

¹⁰⁷⁶ [Louis-François Delisle de La Drevetière (1682–1756) francia költő és drámaíró, ismert vígjátéka: *Timon le misanthrope*, Paris, 1722.]

¹⁰⁷⁷ [Bernard Le Bovier de Fontenelle (1657–1757) filozófus, a francia akadémia tagja. Ismert vígjátéka: *Abdolonime, roi de Sidon*, comédie, Paris, 1751.]

¹⁰⁷⁸ [Louis de Laus de Boissy (1743–1799) francia komédiaszerző. Allegorikus vígjátéka pl. *On ne s'y attendait pas, ou les Époux réunis*, Londres, 1763; *La Course ou les Jockeys*, comédie en 1 acte et en prose, Paris, 1777.]

¹⁰⁷⁹ [Françoise d'Issembourg d'Happoncourt Gafigny (1695–1758) tudós nő, fiktív levelek és komédiák szerzője. Ismert vígjátéka: *Cénie, pièce en 5 actes*, Paris, 1751.]

¹⁰⁸⁰ [Pierre Carlet de Chamblain de Marivaux (1688–1763) regény- és drámaíró, a francia akadémia tagja. Ismert vígjátéka: *Arlequin poli par l'amour*, Paris, 1723.]

¹⁰⁸¹ [Alexis Piron (1689–1773) francia költő és drámaíró, ismert komédiája: *La métromanie*, Paris, 1738.]

¹⁰⁸² [Philippe Néricault Destouches l. 1075. jegyzet.]

¹⁰⁸³ [Germain-François Poullain de Saint-Foix (1698–1776) francia drámaíró, ismert komédiája: *Pandore*, Paris, 1721.]

¹⁰⁸⁴ [Germain-François Poullain de Saint-Foix, *Des Herrn von Saintfoix Theatralische Werke : Aus dem Französischenübersetzt*, 5, übers. Johann Elias Schlegel, Christian August Wichmann, Leipzig, 1750–1768.]

¹⁰⁸⁵ [François-Marie Arouet Voltaire l. 663. jegyzet, ismert komédiája: *La Femme qui a Raison*, Geneve, 1759.]

¹⁰⁸⁶ [Claude-Joseph Dorat (1734–1780) Pierre Baignolet álnéven is publikáló francia író, ismert vígjátéka: *Les Sacrifices de l'amour, ou lettres de la vicomtesse de Senanges et du chevalier de Versenay*, Amsterdam, 1772.]

¹⁰⁸⁷ [Claude-Henri de Fusée de Voisenon (1708–1775) francia abbé, író, a francia akadémia tagja. Ismert zenés vígjátéka: *La parodie au Parnasse*, Paris, 1759.]

¹⁰⁸⁸ [Antoine Le Bret (1717–1792) francia író, dijoni ügyvéd, ismert vígjátéka: *L'Ecole Amoureuse. Comédie en un Acte en Vers, Représentée Pour La Première Fois Par les Comédiens ordinaires du Roy, le 11 Septembre 1747*, Paris, 1748.]

¹⁰⁸⁹ [Bernard-Joseph Saurin (1706–1781) francia jogász, költő és drámaíró, ismert komédiája: *Les Mœurs du temps, comédie en 1 acte et en prose*, Paris, 1761.]

¹⁰⁹⁰ [Charles Palissot de Montenois (1730–1814) francia író és kritikus, ismert komédiája: *Les philosophes*, Paris, 1760.]

¹⁰⁹¹ [Alexandre-Guillaume Mouslier de Moissy (1712–1777) francia drámaíró, ismert komédiája: *La Nouvelle école des femmes, comédie en trois actes et en prose*, Paris, 1759.]

rot¹⁰⁹² nyitotta meg a németek lessingi színházát: komédiái természeteseek, filozófikusak és karakteresek. Caron de Beaumarchais,¹⁰⁹³ Diderot vetélytársa gyakran kerül német színpadra, akárcsak Louis-Sébastien Mercier.¹⁰⁹⁴ A komédiáírók neve számtalan. 182 Ha valaki a neves Charpentier véleményét szeretné hallani: ő a francia színházat a jó ízlésben hiányosnak ítéli. E hiányosság okait két, 1768-ban megjelent kötetben¹⁰⁹⁵ vizsgálja; az elsőben a drámákat szerző költőket hibáztatja, a másodikban a színészeket: mindkét rész jól mutatja szellemét, és a honfitársait felemelni akaró, lángoló törekvését. Hogy vajon javított-e azóta a franciákon? – Úgy tetszik nekem, nagyobb erőfeszítést tett nála a neves Chevrier,¹⁰⁹⁶ mivel a *Színházi vizsgálódásaiban*, melyek 1755-ben jelentek meg, a francia színház feljavításának számos eszközét jelölte meg, és mindenekelőtt az erkölcsi feddhetetlenséget javasolta.

Németek.

Nem határoztam el magamat, hogy a német komédiáírók közül sokakat felsoroljak itt; ámbár tudom, hogy ítéletünk és véleményünk más művek jó vagy rossz voltáról tanulságos lehet, ha ezáltal az elme felismeri és az ízlés érzékeli, mi a szép vagy a csúf. Mindazokat, akik valamivel is az én korom előtt éltek, hagyom nyugodni haló poraikban. Joh. Christian. Krüger¹⁰⁹⁷ személyében a komikus költészetnek jeles szerzője és poétája támadt; az ő *Jelöltjeit*¹⁰⁹⁸ és *Mihály hercegét*¹⁰⁹⁹ nézni új gyönyörűséggel tölt el. Ha történeteibe több cselekményességet vitt volna, és bizonyos jelenetekben kevésbé bőbeszédű, a dicsőség magasabb foka illetné meg. A németek Molière-je¹¹⁰⁰ lehetett volna, ha az irigy halál meg nem gátolja ebben. Christ. Für. Gellert¹¹⁰¹ kora általános csodálatát és szeretetét érdemelte ki, és ha a német színházat nem vértette volna fel jobb ízléssel, akkor bizonyára megnevesítette volna azt saját drámáinak tanulsága: mindig szentenciózus és morális; a vétkek kapcsán nem annyira büntet, inkább figyelmeztet; s nem hangol le annyira, hogy vigaszra szoruljunk. Joh. Christian Brandes¹¹⁰² ebben jobb, mint a tragédiákban, úgy tűnik, kritikák olvasásával és az emberi szokások és erkölcsök megfigyelésével

¹⁰⁹² [Denis Diderot (1713–1784) francia író, filozófus, ismert komédiája: *Le Fils naturel*, Paris, 1757, melyhez *Entretiens sur le fils naturel* címen dramaturgiai értekezést is kapcsolt.]

¹⁰⁹³ [Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais (1732–1799) francia drámaíró, legismertebb komédiája: *Le Barbier de Séville ou la Précaution inutile*, Paris, 1772. Német színpadokon sikerrel adták többek között az alábbi darabját német fordításban: *Eugenia, ein Schauspiel in Prose und fünf Aufzügen. Nebst einer vorgesetzten Abhandlung über das ernstbafte Drama*, Frankfurt am Main, 1769.]

¹⁰⁹⁴ [Louis-Sébastien Mercier (1740–1814) francia drámaíró, ismert komédiája: *Le Charlatan, ou le docteur Sacroton, comédie-parade en un acte, en prose*, Hague, Paris, 1780. Német színpadon játszották többek között: *Der Schubkarn des Essighändlers. Ein Lustspiel in 3 Aufzügen*, übers. Heinrich Leopold Wagner, Frankfurt am Main, 1775.]

¹⁰⁹⁵ [Louis Charpentier, *Causes de la décadence du gout sur le théâtre*, Paris, 1768.]

¹⁰⁹⁶ [François-Antoine Chevrier (1721–1762) francia író, említett műve: *Observations sur le théâtres, dans lesquelles on examine l'état actuel des spectacles de Paris, par M. de Chevrier*, Paris, 1755.]

¹⁰⁹⁷ [Johann Christian Krüger (1723–1750) német drámaíró, színész, Johann Friedrich Schönmemann társulatának tagja. Ismert komédiáit l. alább.]

¹⁰⁹⁸ [Johann Christian Krüger, *Die candidaten oder die Mittel zu einem Amt zu gelangen. Ein lustspiel in fünf Handlungen*, Braunschweig, 1747.]

¹⁰⁹⁹ [Johann Christian Krüger, *Herzog Michel. Ein Lustspiel in einer Handlung in Versen*, s.l., 1763.]

¹¹⁰⁰ [Jean-Baptiste Poquelin / Molière l. 67. jegyzet.]

¹¹⁰¹ [Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769) német író, morálfilozófus. Ismert vígjátéka: *Die zärtlichen Schwestern*, Leipzig, 1747.]

¹¹⁰² [Johann Christian Brandes l. 707. jegyzet, ismert vígjátékgyűjteménye: *Der geadelte Kaufmann. Der Graf von Olsbach. Der Hagestolze*, Leipzig, 1774.]

egyfajta komikus természetet szerzett magának. Sem a nevettetésben, **183** sem a szentenciákban nem esik túlzásba; de fáradsággal keresett tréfái ridegen hagynak és untatnak. A nevetés kellemes a néző számára, de nem az, amit úgy erőltetnek ki, hanem ami önként fakad, miután a szív felhevül vagy indíttatást érez. Ellentétes karakterű szereplők, váratlan bonyodalmak, csiszolt, gyakorta tüzes párbeszéddek és más erények bőven vannak benne. Művei tele vannak drámával, vagyis akcióval és tele vannak illúzióval. Ha eltávolítanád azokat a szereplőket, akik láthatóan a nagyobb dísz kedvéért kerültek a színházba, azt éreznéd, hogy drámái minden zökkenő nélkül fejlenek ki. Ephraim Lessing¹¹⁰³ komédiáit hazafias lelkülettel töltötte meg. A tárgyban egyszerű szokott lenni, erkölcsökben természetes, nyelvében folyékony, tréfáiban urbánus, és iróniával teli. Ritkán jár együtt e két adottság, hogy a költő komikus és tragikus poétaként is jó legyen. A lessingi komédiákat akár olvassuk, akár nézzük, megeléjűk a maguk szépségét. Inkább szeretem őket nézni, mint olvasni; mert így jobban betöltik lelkemet. – Karl Lessing¹¹⁰⁴ komikai adottságban és termékenységekben sokkal inkább alatta marad bátyjának, Ephraimnak, mint korban, még ha Holberggel,¹¹⁰⁵ korának dán Plautusával¹¹⁰⁶ vetjük is össze. Amit könnyebben elhisznek, akik mindkettőt ismerik. Mellőzők egyes dolgokat, melyek az ő esetében ajánlásra vagy épp kárhóztatásra méltók; e néhány szó alapján az olvasók megítélésére bízom. Szereplői fecsegők, zseniálisak, kifinomultak és olcsó módon mulatságosak. Egyébként úgy vélem, egy fantáziavilág szülöttei. Karl Franz Romanus¹¹⁰⁷ Terentius¹¹⁰⁸ követi, és a szerencsés cselekménybonyolításban mindenkit felülmúl. – Christ. Felix. Weisse¹¹⁰⁹ ezen a helyen is megemlíthető, kiemelkedő méltatással. Közelebb van az angolok tömörségéhez, mint a franciák díszes kifinomultságához, egyesek honfitársai temperált vérmérsékletét kifogásolják. Említsem még Joh. Lud. Schlosser,¹¹¹⁰ Konr. Gottl. Pfeffel,¹¹¹¹ Joh. Karl Wezel,¹¹¹² Joh. Wolf. Goethe,¹¹¹³ Joh. Jac. Engel¹¹¹⁴ és még sok más szerző nevét, amennyit csak tudok? Két **184** fivér,

¹¹⁰³ [Gotthold Ephraim Lessing l. 713. jegyzet, ismert vígjátéka: *Minna von Barnhelm oder das Soldatenglück*, Breslaus, 1763.]

¹¹⁰⁴ [Karl Gotthelf Lessing (1740–1812) Gotthold Ephraim Lessing testvére, biográfusa, egyszersmind német komédiáíró. Vígjátékainak gyűjteményes kiadása: *Schauspiele von Karl Gotth. Lessing*, Berlin, 1778.]

¹¹⁰⁵ [Ludvig Holberg (1684–1754) dán–norvég író, filozófus, történész, számos vígjáték szerzője, pl. *Det lykkelige Skibbrud*, Copenhagen, 1724.]

¹¹⁰⁶ [A *Vorbericht* szövegét is író, magát meg nem nevező német fordító szerint Holberg „unsers Dänischen Plautus” – *Die Dänische Schaubühne, geschrieben von dem Freyherrn Ludwig von Holberg und nun in die deut. Sprache übers.*, 5, Kopenhagen, 1755, 2. Titus Maccius Plautus l. 36. jegyzet.]

¹¹⁰⁷ [Karl Franz Romanus (1731–1787) hivatalnok, német drámaíró, ismert vígjátéka Terentius *Adelphoe* imitációja: *Die Brüder, oder Die Schule der Väter: Eine Comödie in fünf Akten*, Gotha, 1776.]

¹¹⁰⁸ [Publius Terentius Afer l. 37. jegyzet.]

¹¹⁰⁹ [Christian Felix Weiße (1726–1804) német író és pedagógus, ismert vígjátéka: *Die Freundschaft auf der Probe*, Leipzig, 1768.]

¹¹¹⁰ [Johann Ludwig Schlosser (1738–1815) német teológus és író, a hamburgi színházi élet jeles alakja, komédiagyűjteménye: *Neue Lustspiele*, Bremen, 1768.]

¹¹¹¹ [Gottlieb Konrad Pfeffel / Théophile Conrad Pfeffel (1736–1809) francia–német író és fordító, ismert vígjátéka: *Freymund, oder der übel angebrachte Stolz: ein Lustspiel in fünf Aufzügen*, Wien, 1770.]

¹¹¹² [Johann Karl Wezel (1747–1819) német író és filozófus, vígjátékainak többkötetes gyűjteménye: *Lustspiele*, Leipzig, 1778–1784.]

¹¹¹³ [Johann Wolfgang von Goethe l. 711. jegyzet. 1777-ben bemutatott vígjátéka: *Die Mitschuldigen*, Weimar, 1787.]

¹¹¹⁴ [Johann Jakob Engel (1741–1802) német író, ismert vígjátéka: *Der dankbare Sohn. Ein ländliches Lustspiel in einem Aufzuge von J. J. Engel*, Leipzig, 1771.]

Christian és Gottlieb Stephanie¹¹¹⁵ a bécsi színházban mind drámaírással, mind annak színrevitelével igen híressé vált: az ifjabb Goldonit utánozzák. – Immáron csak szép és hasznos dolgnak gondolják a színház fejlesztését; ezért a komédiák száma napról napra nagymértékben növekszik. A komédiaírókat nem is tudnám előszámlálni, nem is akarom; a hatást akadályozza a túlzott bőség. Tervemet ez keresztülhúzná, mert ha a valóságot egy az egyben elbeszelném, egyesek egyenesen meggyűlölnének; ha pedig hamis képet mutatnék, elítélendő butaságot prezentálnám csak vele. Nézzék csak meg a komédiákat, és ítéljék meg őket az esztétika törvénye szerint. Történjék meg egyre gyakrabban, hogy a Nézők a saját ízlésük szerint dicsérik vagy szapulják a komédiákat; egyeseknek tetszeni fog, aminek nem kellene; és ami önmagában ízetlen, ízleni fog. Vajon lehetséges, hogy mindazok, akik a színházban összejönnek, legfelsőbb, közbülső és alsóbb rendű-rangúak, közös érzékkel mondjanak ítéletet a dráma egyes részleteiről, és minden egyes színész úgy játsszék, hogy vagy mindenkinek tetszenek, vagy senkinek ne tetszenek? Vagy lehetséges, hogy minden Nézőben teljes mértékben ugyanolyan ízlésítéletet váltson ki egyazon komédia? – Ha minden egyes ember ugyanolyan ítélőképességgel lenne felruházva, és ugyanazon esztétika mentén születne a véleményük, csak akkor lenne ez lehetséges.

Kilencedik fejezet. A komédia különféle elnevezéseiről.

A komédiákat a mi korunk különféle elnevezésekkel szokta illetni; ez, mondják, morális; emez karakterisztikus; amaz pedig intrikus; a másik nemzeti; emez nagyon pórias vagy komoly. – Ilyen és hasonló neveket nem a költők, hanem a Nézők aggatnak a komédiákra ama fő adottságnak megfelelően, melyről úgy vélik, hogy a drámában egyedülálló módon kiemelkedik. Így I. egyfajta 185 minősítése a komédiának vonatkozhat a szereplőre, illetve a cselekményre. A szereplők és cselekmények lehetnek nagyszerűek, nemesek, máskor polgáriak, alacsonyrendűek; de a szereplők társadalmi rangja szerint is lehetnek magas, közbülső és alacsonyrendűek. Azok a római komédiákra alkalmazott elnevezések, melyeket, emlékezzünk, már említettem: tógás, előkelő tógás, lovagi és kocsmái; szintén innen erednek. A cselekmény szerinti felosztások követik a szereplők szerinti felosztási módszert. – II. Esetenként a komédiát nemzeti, azaz nationális névvel illetjük, mivel látjuk, hogy abban valamely nemzet szokásai, erkölcei, valós hasonlatossága tisztán megmutatkozik. – III. Mikor egy vétkében vagy erényében különleges lelket külső jegyekkel megjelenít és megjelöl, akkor a komédia karakterisztikus. Sok ilyen van, mert a mi korunkban igen kedveltek. Ezekben a költőnek arra van a legtöbb gondja és fáradozása, hogy az adott erényt vagy hibát változatos cselekedetekkel és többszörösen megjelölve világosan megjelenítse: Goldoni *Hazugja*,¹¹¹⁶ Regnard *Játékosa*,¹¹¹⁷ Molière *Fősvénye*¹¹¹⁸ igazol-

¹¹¹⁵ [Johann Gottlieb Stephanie (1741–1800) osztrák librettista, drámaíró, színigazgató, ismert komédiája: *Gräfinn Freyenhof oder Vater und Tochter in Gefahr: ein Lustspiel in fünf Aufzügen*, Wien, 1771. Christian Gottlob Stephanie (1733–1798) osztrák drámaíró, színész, az előbbi testvére, ismert vígjátéka: *Der neue Weiberfeind und die schöne Jüdin. Ein Lustspiel in fünf Aufzügen. Aufgeführt in den kais. kön. privilegierten Theatern*, Wien, 1773.]

¹¹¹⁶ [Carlo Osvaldo Goldoni l. 160. jegyzet. Említett műve: *Il bugiardo*, Venezia, 1751, melynek hazudós főhőse Lelio.]

¹¹¹⁷ [Jean-François Regnard l. 1070. jegyzet. Említett műve: *Le Joueur*, Paris, 1696.]

¹¹¹⁸ [Jean-Baptiste Poquelin / Molière l. 66. jegyzet. Említett műve: *L'Avare*, Paris, 1669, melynek főszereplője a zsugori Harpagon.]

ják ezt. Az antitézis, vagyis a karakterek ellentétbe állítása és konfliktusa sokkal szebb és kedvesebb. Tedd együvé az urbánus társasági embert és a mizantrópot; vagy nézd meg Lessing libertinusát,¹¹¹⁹ Krüger jelöltjeit.¹¹²⁰ A mizantrópon eluralkodik a szerelem egy leány iránt,¹¹²¹ Harpagon odavan egy szegény leányért.¹¹²² – IV. Ha a nemes életmódra fölöttébb rávezető tanulság kerül a komédia nagyobb részében kifejtésre és javasoltatik, akár egyszerű, akár összetett, mivel egyedülálló módon kiemelkedik a drámából, a cselekményt morálisnak nevezzük. Ezzel a névvel azt a komédiát jelöljük, melyben sok erkölcsi szabály és példa kerül bemutatásra. Alkalmasabb a komédia a tanításra, mint a tragédia. Amiért is elvárom, hogy a komédiaíró egyszersmind legyen filozófus is. V. Mást jelent a nevetséges és a komoly tragédia, semmint hogy az egyikben nevetséges, a másikban komoly dolgok kerülnek bemutatásra. Magukon a nevetséges és komoly dolgokon belül is változatos eltérések vannak, melyek különféle megközelítése komédiát szül. Amely dolgok túlságosan is komolyak és súlyosak, a heroikus vagy tragikus lelkülethez **186** illenek, mint Jean Gresset *Sidney*-e,¹¹²³ Diderot *Családapája*,¹¹²⁴ Beaumarchais *Eugenija*,¹¹²⁵ mégis vidám a kimenetelük. Ez az a komédia, melyet gyászosnak, megindítóknak, sírnivalóknak neveznek; melyet Franciaországban la Chaussée¹¹²⁶ kezdett kiadni, németeknél pedig a neves Gellert dramaturgiájába¹¹²⁷ van latin nyelven beiktatva. Fölöttébb nevetést keltő dolog a tömeg igyekezete, amikor apró-cseprő dolgokról és közhelyekkel bölcsekednek. A nevetés keltésének kiemelkedő fokait tudta Lessing¹¹²⁸ vegyíteni, és bölcsen mérsékelni. – VI. Az egyszerű és bonyolult, vagyis intrikus komédiát azok tudják felismerni és megnevezni, akik a részletek különbségeire, összeköttetésére és szerkezetére, az események kimenetelére, a bonyodalmakra, késleltetésre, cselekménymenetre és más efféle segítő és akadályozó momentumokra figyelnek. Az elnevezések jelentése magában hordja a megkülönböztetés lényegét. Egy drámai szituáció nem lehet más, csak az egyik féle. – VII. A lelkek indulatai és nyugalma, melyeket a komikus cselekményben a színházi szereplők bemutatnak, néha kiváltják, hogy a Nézők a komédia típusáról egész drámai fajt nevezzenek el, és a komédiát felkavarónak vagy megnyugtatóknak nevezzék. – **187**

¹¹¹⁹ [Gotthold Ephraim Lessing l. 708. jegyzet. Említett műve: *Der Freygeist*, Berlin, 1767.]

¹¹²⁰ [Johann Christian Krüger l. 1097. jegyzet, említett műve: *Die candidaten oder die Mittel zu einem Amt zu gelangen. Ein lustspiel in fünf Handlungen*, Braunschweig, 1747.]

¹¹²¹ [Jean-Baptiste Poquelin / Molière l. 66. jegyzet. Említett műve: *Le Misanthrope, ou l'Atrabilaire amoureux*, Paris, 1666. Főhőse Alceste.]

¹¹²² [Harpagon l. 1118. jegyzet.]

¹¹²³ [Jean-Baptiste-Louis Gresset (1709–1777) francia író, teológus, az akadémia tagja. Említett műve: *Sidney, comédie*, A La Haye, 1745.]

¹¹²⁴ [Denis Diderot l. 1092. jegyzet. Említett műve: *Le père de famille*, Amsterdam, 1758.]

¹¹²⁵ [Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais l. 1093. jegyzet. Említett műve: *Eugénie, avec un Essai sur le drame sérieux drame en 5 actes en prose, enrichi de figures en taille-douce*, Paris, 1767.]

¹¹²⁶ [Pierre-Claude Nivelle de La Chaussée l. 1074. jegyzet. A comédie larmoyante ('könnyes komédia') egyik jeles szerzője, a műfaj egyik jeles darabjának *Mélanide*, Paris, 1741 című vígjátékát tartották.]

¹¹²⁷ [Christian Fürchtegott Gellert l. 1101. jegyzet. A comédie larmoyante műfaját *Die zärtlichen Schwestern*, Leipzig, 1747 című vígjátékában követte. Említett dramaturgiai munkája: *Pro comoedia commovente commentatio, orationi adituali ... habendae praemissa*, Lipsiae, 1751, ahol a „comédie larmoyante” műfaji megnevezését a „comedia lacrimabunda” kifejezéssel próbálja visszaadni latinul.]

¹¹²⁸ [Gotthold Ephraim Lessing l. 708. jegyzet.]

NEGYEDIK KÖNYV. A ZENEI DRÁMÁRÓL

Első fejezet.

Mi a zenei dráma?

Mi az eredete, és milyen típusai vannak?

A zenei dráma elsősorban opera néven ismert; és több művészeti ág együttműködésével előállított látványosság, melyben a legfontosabb szerepet a poézis és a zene játsszák: ezért nevezik lírai, zenei, énekesi darabnak, egy szóval melodrámának. Az elnevezések sokfélék, de maga a dolog egy: amelyet jobban csodálnak, mint amennyi a tényleges érdeme. Hogy a poézis vagy a zene elsőbrendű-e benne, ne kérdezd; mert haszontalan. Horatius szavai illelenek ide: „úgy jön létre a mű, ha barátságot köt e kettő.”¹¹²⁹ Mindkettő tudománya szükséges ide. Ha a melodráma cselekményét nézed, nem kétséges előtted, hogy a költészettan melyik osztályába kellene sorolni. A drámai költészettannal nemcsak a legteljesebb mértékben közös, hanem a legteljesebb módon rokon vonásai vannak. Az a határterület, ahol az epikus és a lírikus költészettel érintkezik, sokkal kisebb, semmint hogy bármelyik keretein belülre kényszeríthessük. Nincs olyan dráma, nincs költemény, nincs mű, mely több művészeti ág segítségét, társulását, díszét és báját követelné meg. Itt közel valamennyi szép-művészeti ág közössége valósul meg; mert a szimfonikus zenével kísért ének és a poézis, zene végtelen csábereje mellett akkora készülletet és díszletet **188** kerít köré a mimika, tánc, építészet, festészet és még a mechanika is, hogy azt hinnéd, a színházban, mint egyetlen palotában együtt lakoznak a Gráciák, gyönyörűségek, és ami csak oly ékes nagyszerűség lehet a szem számára, s a fül számára káprázat, illúzió, báj és gyönyörködtetés. Tehát valóban: menjetek ama mágikus fellegrvárba, mondhatná bárki, melyben a szép versek, hullámozó hangok, lágyan folyó ritmusok, megkomponált táncok, kifinomult énekhang, boldog és édes muzsika, a színek eleganciája, a képek csábereje, a látványok illúziója, és ama oly nagyon kifinomult művészet lakozik, mely képes a szíveket uralni, és sok száz csábításával egyetlen hatalmas gyönyört teremteni! Nem gondolod, hogy az égi gyönyörűségekből szállott alá ez az ajándék, hogy a halandóké legyen, hogy így azelőtt megérezhessék a halhatatlanok ízlését, semhogy hozzájuk eljutnának? És hogy az ilyen értelemben újjáteremtett ember a jelen élet keserveit viselje el türelmesen, lelke erejét pedig a boldogság teljességének a megszerzésére fordítsa? – mondhatná más tréfásan.

Az effajta dráma egyedülálló találmány. De vajon régi vagy új? – kérdezzetik az írók. Nekem úgy tűnik, hogy az eredetét nem másutt kell keresnünk, mint az ókoriak kórusában. A görögök tragédiáit, kórusait és ódáit úgy szoktam elgondolni, mint a mai melodramák előjátékait és első példáit. Jól ismerem az ellenérveket, de nem ingatnak meg; a magam véleményét szeretném kifejteni, nem pedig másokéval hadakozni: ezért távol maradok a vitától, mely hosszú és zsémbes szokott lenni. Az itáliaiak dicsekszenek azzal, hogy a zenei drámát feltalálták. Ebből két vitapont is következik: az első, hogy vajon valóban az itáliaiak hozták létre, vagy csak újraélesztették; a másik, hogy kik voltak tényleges feltalálói és meg-

¹¹²⁹ [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica / Epistulae*, 2, 3, 410–411. Bede Anna fordítása.]

alkotói? J. C. Gottsched,¹¹³⁰ mielőtt az itáliaiak erre a gondolatra jutottak volna, azt mondta, hogy náluk, németeknél is készültek hasonló drámák. Egyes költőket és zeneszerzőket megnevez, és azt mondja, sokakat nem is említ. Azok **189** hitelességét, akik az itáliaiaktól akarják elragadni e dicsőséget, nem vizsgálom; általános a vélekedés, miszerint a melodráma hazája Itália. Csodálkozom azon, amit a kiváló költő, Dryden¹¹³¹ mond: az itáliaiak a zenei dráma eredetét a hispán móroktól kapták. Kit nevezzek immár e költészeti nem atyjának? A mutinai Orazio Vecchi,¹¹³² a firenzei Ottavio Rinuccini¹¹³³ és mások nem kevesen versengenek az elsőbségért. Mindegyiknek megvannak az ellenzői és szószólói, mintha ebben az egy műnemben lennének a legtöbb és legfőbb érdemek. Előttük akadtak többen is, akik a zenei költeménnyel kacérkodtak, tanú erre Albertino Mussato,¹¹³⁴ Jean Bourdelot,¹¹³⁵ Giov. Crescimbeni,¹¹³⁶ L. A. Muratori,¹¹³⁷ Luigi Riccoboni,¹¹³⁸ Jacques-Bernard de Noinville,¹¹³⁹ Cahusac,¹¹⁴⁰ Ménestrier,¹¹⁴¹ Ebeling¹¹⁴² – legyen köztük döntőbíró, aki akar.

A melodráma sokféle lehet; általában vagy komoly és súlyos, vagy trefás és nevetést keltő: messze szélesebb a terepe, és sokkal több szabadsága van, mint a rendes drámának és a szabályos tragédiának, komédiának. Amiért is, ha a tragikomédia létezhetne, akkor nem másutt, mint itt jelenne meg. A komoly melodramák közül egyesek mitológiaiak, mások heroikusak, megint mások tragikusak. Ezeket közönségesen „nagy operának” nevezik, ámbár

¹¹³⁰ [Johann Christoph Gottsched I. 716. jegyzet. Szerdahely itt feltehetően az általa írt *Versuche einer critischen Dichtkunst, durchgehends mit den Exempeln unserer besten Dichtern erläutert*, Leipzig, 1751, 731–755. *Von Opern oder Singspielen* című fejezetére utal.]

¹¹³¹ [John Dryden I. 630. jegyzet. Az idézett fejtegetés szöveghelye: *The Comedies, Tragedies and Operas*, London, 1701, 305.]

¹¹³² [Orazio Vecchi (1550–1605) itáliai reneszánsz zeneszerző. Az opera előzményének tekinthető az általa komponált „commedia madrigalistica”: *L'Amfiparnaso*, Modena, 1597.]

¹¹³³ [Ottavio Rinuccini (1562–1621) itáliai költő, udvari ember. 1597-ben Jacopo Peri zeneszerzővel együttműködve megírja a *Daphne* című opera librettóját, ezzel ő lesz a zenetörténet első librettistája.]

¹¹³⁴ [Albertino Mussato (1261–1329) padovai költő, történész, drámaíró. Senecát imitáló, *Ecerinis* című, 1314-es drámájának karénekei kapcsán szokás a zenei befolyást emlegetni.]

¹¹³⁵ [Keresztnév emendálva: Pierre Michon Bourdelot (1610–1685) francia anatómus, szabadgondolkodó. Zenetörténeti szempontból fontos műve posztumusz jelent meg: *Histoire de la musique et de ses effects*, Paris, 1715.]

¹¹³⁶ [Giovanni Mario Crescimbeni (1663–1728) itáliai jezsuita, költő és kritikus, a római Academia Arcadia alapítója, elsősorban *Istoria della volgar poesia*, Roma, 1698 hatkötetes műve révén ismert, melyben a zenés poézis kezdeteiről is ír.]

¹¹³⁷ [Ludovico Antonio Muratori (1672–1750) itáliai történétíró, pap. *Della perfetta poesia italiana*, Modena, 1706 című művében ad költészettörténeti áttekintést.]

¹¹³⁸ [Luigi Riccoboni I. 1001. jegyzet. Az itáliai színjátszás kapcsán ír a zene színházi szerepéről: *An Historical and Critical Account of the Theatres of Europe*, London, 1741, 72–83.]

¹¹³⁹ [Jacques-Bernard Durey de Noinville (1683–1768) francia polihisztor, zenetörténeti munkája: *Histoire du théâtre de l'Académie royale de musique en France, depuis son établissement jusqu'à présent*, Paris, 1757.]

¹¹⁴⁰ [Louis de Cahusac (1706–1759) drámaíró, a berlini akadémia tagja, Jean-Philippe Rameau operáinak librettistája. Zenetörténeti szempontból is jelentős műve: *La Danse ancienne et moderne ou Traité historique de la danse*, Hague, 1754.]

¹¹⁴¹ [Claude-François Ménestrier (1631–1705) francia jezsuita, számos művelődéstörténeti áttekintés szerzője, heraldikus. Zenetörténeti áttekintése: *Des Représentations en musique anciennes et modernes*, Paris, 1681.]

¹¹⁴² [Johann Georg Ebeling (1637–1676) német zeneszerző. Fontos zenetörténeti értekezése: *Versuch einer auserlesenen musikalischen Bibliothek, Hamburgische Unterhaltungen*, 10 (1770), 303–322 és 504–534. Jelentőségéről I. Gordon McNett Stewart, *The Literary Contributions of Christoph Daniel Ebeling*, Amsterdam, 1978.]

néha olyan rövidnek, hogy egy tragédia egyetlen felvonását nem teszik ki: de la Motte,¹¹⁴³ úgy mondják, a szerzője ilyen drámáknak. Úgy tűnik, ezzel arra adott példát, hogy egyesek, különösen német földön, megalkossanak elegáns monodramákat és duodramákat, vagy inkább didramákat,¹¹⁴⁴ amilyen Brandes *Ariadnéja*,¹¹⁴⁵ Gotter *Medeája*,¹¹⁴⁶ Ramler *Cephalus és Procris*.¹¹⁴⁷ A tréfás itt majdnem ugyanazt jelenti, mint a komikus. Mindkét drámai nem kapcsán azt látod, hogy a cselekmény jellege alapján kapták a nevüket. A mitikus drámában istenek, istennők, deus ex machinák és csodák szoktak szerepelni; a heroikusban nagy és fenséges, epikus erények kerülnek bemutatásra; a tragikusban inkább elrettent, semmint együttérzést kelt a bonyodalom. A tréfásban a nevetséges **190** uralkodik, amely amennyire túlárad, vagy mérséklésre kerül, úgy más és más formát, más és más megnevezést ad a drámának – a komikus eposz módszerét szokta követni. Mitológiai és romantikus tárgyúakban kevesebb a valószerűség, mint a történelmi tárgyúakban; ugyanakkor a cselekedetek változatosságát, a díszítményeket, ígézetet, csodás dolgokat, szemfényvesztést támogatják, és más hasonló mesterfogásokra inkább alkalmasak. Ellenben a történelmi témájúak, és azok, melyek szilárdan valószerűek, alkalmasabbak a valódi poézisre; ha ezt a költő beleadja, hasznosabb hatást tesznek, és az emberek akarátát jobb döntések felé hajlítják. A játékos és tréfás melodramákat azok gyűlölik, akik azt gondolják, hogy a Múzsák szépsége és méltósága ellenére van az apró hiábavalóságokhoz való alkalmazkodás. Nekem így tűnik: a legelső zenei drámák sok csodás eseményt, nagy pénzbeli és munkabeli befektetést igényeltek; az égi istenek és az alvilágiak, akikkel a mese szerte az egész poétikai világot benépesíti, a kórust és a színházi cselekményt vagy egymaguk, vagy halandókkal együtt valószínűsítették meg. Azután a közénk tartozó hőseket és hősnőket kellett megjeleníteni, akiknek a komoly és tragikus események közepette boldog vagy gyászos éneket kellett énekelnük. Nem sok idő múlva megtetszett a polgári cselekmény; végül egészen a köznépig tetszett leereszkedni, és a tömeg nevetetésére ízetlen és alacsonyrendű mulattatással játszani. – Fogadd ezt a felosztását és megkülönböztetését a zenei drámának. – Egyesek ide sorolják a kantátákat és oratoriumokat, melyek lírai dalformák, ami korunknak igen tetszik. Jobb lenne, ha ezeket a saját helyükön kezelnénk, mert ezek a lírai költészet határain belül helyezkednek el. **191**

¹¹⁴³ [Antoine Houdar de la Motte (1672–1731) francia szerző, több ún. opéra-ballet librettójának szerzője, pl. *L'Europe galante*, Paris, 1697.]

¹¹⁴⁴ [Monodráma: egyetlen szereplőre épített színpadi darab, Rousseau és Goethe is alkalmazza, a 18. században elsősorban francia és német színpadokon népszerű. Duodráma: két szereplőre írt melodráma, azaz zenekísérettel előadott színpadi darab.]

¹¹⁴⁵ [Johann Christian Brandes (1735–1799) német színész és drámaíró. Az említett duodráma, melynek szövegkönyvét Brandes írta, zenéjét a cseh Georg Brenda szerezte: *Ariadne auf Naxos*, Gotha, 1775.]

¹¹⁴⁶ [Friedrich Wilhelm Gotter (1746–1797) német drámaíró, librettista, Gothában titkos tanácsos. Említett melodramája, melynek zenéjét a cseh Georg Brenda szerezte: *Medeia*, Gotha, 1775.]

¹¹⁴⁷ [Karl Wilhelm Ramler (1725–1798) német író, Friedrich Nicolai és Moses Mendelssohn berlini körének tagja. Említett melodramája, melynek librettóját ő írta, zenéjét Johann Friedrich Reichardt szerezte: *Cephalus und Prokris*, Hamburg, 1777.]

Második fejezet.
A zenei drámák összeállítása elhibázott.
De akkor miért tetszik?

Mivel a zenei drámában összetalálkoznak a szépművészetek, és együtt egy közös dolgot alkotnak, könnyen hihetnék egyesek, hogy ez a látványosság minden másnál szebb, nagyszerűbb és jobb. Ily művészeti ágak, ily csáberő, ily gyönyörűség egyetlen színdarabban! – De épp ez az, ami teret nyit a tévedéseknek, és folyvást hibákhoz vezet. Nagyobb a dolog, mint amilyennek tűnik; és több nehézség áll az útjában, mint ahányat gondolni szokás, annak, hogy oly sok és a saját természete szerint fölöttébb érzékeny, sérülékeny és finom művészet alkalmas módon együvé kerüljön, társuljon úgy, hogy semelyik ne sérüljön, és mindennek eleget tegyen. Hallom a legjobb esztéták panaszát; és én is mondom: mikor a melodrámára gondolkodom, annak részeit, felosztását, szerkezetét és megjelenítését a természethez viszonyítom és mérlegelem, gyakran úgy tűnik nekem, hogy nem annyira az elegancia és a báj színházát, mint inkább a tévedések terepét, a vétkek gyakorló csarnokát látom és tapasztalom, és fájlalom, hogy a legszebb művészeteket saját jogaiktól megfosztják, természetes ékességükből kiforgatják, vakmerően összevegyítik őket, a legfárasztóbb szolgásgba kényszerítik, és szinte semmi sincs, ami jól lenne benne. Mik is a példáim? Igen sok ilyen-fajta dráma van; de melyek azok, melyek nem azt mutatják, hogy a művészetek természete valamilyen szempontból sérül? Ugyanis az egyes részek integritásáról le kell mondanunk. A lírai drámák első eleme a valós vagy mesés cselekmény, mely történeti vagy mitológiai, komoly vagy játékos, heroikus vagy tragikus, románcos, polgáris, plebejus, komikus, ahogyan a költőnek tetszik. **192** Gyakorta már a tárgy kiválasztásában áthágja a drámai mértéket, és az egész művet egy vétek bemutatásával indítja, mintha szükséges lenne hangsúlyozni, hogy itt nagy szabadság és zabolátlanság van a bűnre vonatkozóan. Engedjük csak meg ezt: fogadjuk el a cselekményt e téves szabadossággal. A költő az elrendezésben és a cselekmény kompozíciójában nem hanyagolhatja el azokat a művészeteket, melyeknek együtt kell működniük a zenei drámában. Ezért a célja: az esztétikai művészeteket összevegyíteni, a nézők fülei és szemei számára mintegy felszolgálni, vagyis a dramaturgia határait kiforgatni, annak természetét elhagyni, és úttalan utakon kóvályogni a legnagyobb szabadsággal. Mert bár ugyan önmagát fáradságosan veszi rá, aggodalmasan és gondosan kényszeríti, hogy az egymással nem egyező művészeteket sérelem nélkül összehozza; mégis, mivel e színműfajta dallam utáni vágya kielégíthetetlen, a költészettan józanabb eljárásait rosszabb, méltatlan módon veszi át, és a hallgatóság kedvéért szájalom nélkül feláldozza azokat. Innen a cselekedetek és helyszínek oly nagymértékű váltakozása, a színek oly nagy különbözősége, a színpad oly sokféle és váratlan elrendezése, a szereplők oly csodás felékesítése, az oly gyakori deus ex machina, a csodálatot keltő események; innen a csaták, diadalmenetek, hajótörések, képek, zajok, aranypaloták, látomások, rablások, és ki tudja még milyen földi és égi mesterkedések, melyek rövid időn belül támadnak, és hatvan lélek mozgása révén zeneszerszámokon, és emberi hangok összecsengésén keresztül idéződnek meg. Ezeket azoknak mondom, akik a zenei dráma e fajtáját a nézőtérrel látják; az ő emlékezetük ugyanis könnyen felidézi eme látványosságokat. A legjobb költők is rákényszerülnek a melodráma sorszerű szükségszerűsége miatt, hogy a legjobb dolgokat mellőzzék, és a gyönyörködtetés végett olyan dolgokat hozzanak elő, melyek üresek, hiábavalók, és csak arra alkalmasak, hogy a vágyakozó, felcsigázott érzékeknek csapdákat és csábításokat állítsanak. Sosem gyálázták meg ilyen gyakran és súlyosan a drámai művészetet. De bárcsak ez maga egyedül lett

volna szerencsétlenné! Mit mondjak a zenéről, az érzékek királynőjéről? Eszembe jut **193** Jean-Baptiste de Lully¹¹⁴⁸ emléke, aki a drámaírókat arra kényszerítette, hogy a saját ízlését szolgálják, és olyan formát alakított ki az operának, melyet Franciaországban sokan mindmáig igyekeznek utolérni. Számomra a zenés játék vagy vokális, azaz hangzó, vagy némajáték.¹¹⁴⁹ A vokálist élő és instrumentális változatra osztom; az előbbi emberi énekhangon szólal meg, és gyakran hívják megjelenési módja miatt énekes játéknak; az utóbbit pedig húrok és más hangszerek keltik életre. A zenés némajátékot lehet színészi, vagyis mimikus, illetve táncos fajra osztani: ezen elnevezések alatt a zeneművészet végtelen mennyiségű tudást és mesterségbeli fogást tartalmaz. Nem veszem át ennek valamennyi részét. A zenei drámában az egyetemes cselekmény, bármilyen hosszú is, részint recitálva, részint hangszerrel, részint fennszóval énekelve kerül előadásra: ami valóban nem természetes. De vajon mindenki így gondolja ezt? Hiszen mikor Nagy Sándor Indiában harcolt, énekelt,¹¹⁵⁰ mikor M. Attilius Regulus szónokolt a szenátusban, húrok és sípok zengtek,¹¹⁵¹ mikor Cato öngyilkos lett Uticában, édesen énekelt.¹¹⁵² Ki kellene csúfolnunk ezeket, ha már nem lenne elégünk a csúfolódásból; vagy ha az természetből alávetett, alja népnél nem nevetést, hanem haragot keltenének. Minden színészt vagy egymagában, kettesével, hármásával társulva hallgatnak, vagy többen összegyűlnek kórusban. Nem is mondom, milyen erőteljes szokott lenni a több hangból összetevődő éneklés. Mit is énekelnek? – kérdem. Istenek és emberek tetteit és dicséretét össze lehet sűríteni lírai versekben, és zenei dallamokhoz kapcsolni, nem tagadom. De itt van a cselekmény, amelyet nem önmagában kell színre vinni, hanem úgy, ahogyan lezajlott, vagy a legvalószínűbben lejátszódhatott. Itt pedig? A dolog azzal kezdődik, hogy midőn a zenei színházba belépsz, azt kell gondolnod, hogy kiléptél ebből a világból, és egy másiknak a nézőjévé váltál. Menjünk tovább: vizsgáljuk meg közelebbről a melodrámban szokásos egyéni vagy kettős éneket! Sok van belőlük; egykor minden egyes jelenet ezzel zárult. Nemde megszokott hasonlatokat, unalmas allegóriákat, közsímet tanulságokat, vagy amikről inkább tudomást sem vennél, annyira alkalmatlan dolgokat hallasz? Folyók, tengerek, erdők, sziklák, **194** madarak, panaszok – üres, hideg szavak. Ha nagyszerű, fenséges érzelmek énekelve kerülnek előadásra, elveszítik erejüket. Midőn azt mondja Titus császár: „Bizonyos a bűn; bosszút követelek. Bosszút? Ah Titus! Képes vagy ilyen alacsonyrendű vágyat melengetni, ami egyenlővé alacsonyít téged a vádlottal? Mert nagy dicsőséget fog érdemelni a bosszú, melyhez elég az az egy dolog, hogy akard. Nem. Más életét elvenni mindenki képes; azaz a tömeghez illik; de életet adni csak az Istennek és a

¹¹⁴⁸ [Jean-Baptiste de Lully / Giovanni Battista di Lulli (1632–1687) itáliai származású francia komponista, XIV. Lajos udvari zeneszerzője. 1672-ben saját színházat nyitott, ahol évente új „tragédie en musique”, illetve „tragédie lyrique” műfajú, opera jellegű darabot mutatott be, melyeknek zenéjét ő maga szerezte, témáját gyakran a király adta, szövegkönyvét pedig Philippe Quinault írta. Operáinak specialitásai: francia nyitány, arietták, tercettek, chansonok alkalmazása, balett szerves beépítése, domináns kórus. A korabeli dokumentumok szerint szövegíróját, zenészeit gátlástalanul kihasználta saját sikerei érdekében.]

¹¹⁴⁹ [Zenés némajáték / musica muta: római eredetre visszamenő színpadi műfaj (pantomimus), voltaképp zenés pantomim.]

¹¹⁵⁰ [III. Alexandrosz / Nagy Sándor (Kr.e. 356–323) Makedónia királya, hadvezér. Kr.e. 326-ban zajlott az említett indiai hadjárata.]

¹¹⁵¹ [Marcus Atilius Regulus (Kr.e. 307–250 körül) római államférfi, consul. Pun fogságba esett, akik Rómába küldték a foglyok kiváltásáról tárgyalni, sikertelenül, ám a szavát tartva visszatért Karthágóba, ahol halálra kínozták.]

¹¹⁵² [Marcus Porcius Cato Minor / Cato Uticensis, (Kr.e. 95–Kr.e. 46) római író, politikus. A polgárháborúban Pompeius oldalára állt, Utica város parancsnokaként, Iulius Caesar győzelmének hírére öngyilkos lett.]

Fejedelmek tudnak. Éljen!”¹¹⁵³ – Ez, mint mondtam, annyira fenséges, hogy úgy érezzük, lelkünk kiemelkedik testünkéből, és valamiféle isteni lelkiület foglalja azt el, és emeli felfelé. Képzeljük el, hogy ezt fuvalák és sípok vetekezése közben éneklik el; tartalmatlanná válik. – Az én feladatomban lenne megmutatni részletesebben a hibákat, melyeket el szoktak követni az egyes művészeti ágak kapcsán. De ki az, aki meg tudná mutatni mindet? Engem elrettent ezek bősége. Már magának az operának a hossza is felülhaladja az általam kívánatos mértéket. Tehát mindazokat, akik a zenei dráma többi hibáit is meg kívánják ismerni, nagyon kérem, hogy engem ez alól a feladat alól nagylelkűen mentsenek fel, és amit kívánnak, gróf Algarotti,¹¹⁵⁴ Antonio Planelli,¹¹⁵⁵ Daniel Webb,¹¹⁵⁶ Wilh. Ramler,¹¹⁵⁷ Christ. Gottfr. Krause,¹¹⁵⁸ Georg 195 Sulzer,¹¹⁵⁹ Franç. Marmontel,¹¹⁶⁰ Saint-Évremond,¹¹⁶¹ Gédoyne apát¹¹⁶² könyveiből olvassák el; ők ugyanis hosszabban, semmint én akarnám, és jobban, semmint én tudnám, adják ezeket elő.¹¹⁶³ Az én általános esztétika- és poétikaelméletem is sok hibát ki

¹¹⁵³ [A szöveg egy operarészlet. Az opera: *Titus kegyelme (La Clemenza di Tito)*, amelyet Pietro Metastasio írt, és először 1734-ben Antonio Caldara vitte színpadra Bécsben. Később Wolfgang Amadeus Mozart is feldolgozta (KV. 621, bemutató: 1791, Prága). Az idézett részlet (Titus szólója, 1292–1299. sor) eredeti nyelven: „Vendetta! Ah Tito! E tu sarai capace d'un sì basso desio che rende eguale l'offeso all'offensor? Merita invero gran lode una vendetta, ove non costi più che il volerla. Il torre altrui la vita è facoltà comune al più vil della terra; il darla è solo de' numi e de' regnanti. Eh viva...”.]

¹¹⁵⁴ [Francesco Algarotti (1712–1764) velencei gróf, diplomata, utazó, polihisztor. Kapcsolódó műve: *Saggio sopra l'opera in musica*, Livorno, 1763, mely rövidítve francia fordításban is megjelent (*Mercur de France*, 1757, 40–62.).]

¹¹⁵⁵ [Antonio Planelli (1737–1803) itáliai zenész, kapcsolódó műve: *Dell'opera in musica*, Napoli, 1772.]

¹¹⁵⁶ [Daniel Webb (1719–1798) ír esztéta, kapcsolódó műve: *Observations on the correspondence between poetry and music*, London, 1769.]

¹¹⁵⁷ [Karl Wilhelm Ramler l. 1147. jegyzet. Kapcsolódó műve Batteux kötetének általa készített német átdolgozása: *Einleitung in die Schönen Wissenschaften*, 1, Leipzig, 1769, 227–264.]

¹¹⁵⁸ [Christian Gottfried Krause (1719–1770) francia zeneszerző. Kapcsolódó műve: *Von der musikalischen Poesie. Mit einem Register vermehrt*, Berlin, 1753.]

¹¹⁵⁹ [Johann Georg Sulzer, *Opera = Allgemeine Theorie der schönen Künste*, 2, Leipzig, 1775, 345–358.]

¹¹⁶⁰ [Jean-François Marmontel l. 677. jegyzet. Kapcsolódó műve: *Essai sur les révolutions de la musique en France*, Paris, 1777.]

¹¹⁶¹ [Charles de Marguetel de Saint-Denis, seigneur de Saint-Évremond (1613–1703) francia katona és esszéista. Kapcsolódó műve: *Mixt essays upon tragedies, comedies, italian comedies, english comedies and opera's, written originally in French*, London, 1685.]

¹¹⁶² [Nicolas Gédoyne (1677–1744) francia apát, a Sainte-Chapelle kanonoka, a francia akadémia tagja. Kapcsolódó műve: *Réflexions sur le goût*, Paris, 1768.]

¹¹⁶³ Algarotti gróf értekezése az építészetéről, festészetéről és a zenedrámáról egyedülálló, kétkötetes mű. [Francesco Algarotti l. 1154. jegyzet. Az utalás több kisebb művének német fordításából összeállított gyűjteményes kötetre vonatkozik: *Versuche über die Architectur, Mahlerey und musicalische Opera, aus dem Italiänischen des Grafen Algarotti übersetzt von R. E. Raspe, Hochf. Hessischen Rath und Prof. der Alterthümer*, Cassel, 1769.] Planelli adta ki ebben a tárgyban a klasszikus alapművet; ugyanis 1772-ben megjelentette kötetét, melyben a melodráma történetéről, sajátágairól, erényéről, kapcsolatairól, zenéjéről, színészeiről, díszleteiről és erkölcsi hatásáról igen sok dolgot jól elmond. [Antoni Planelli és kötete l. 1155. jegyzet.] Ld. továbbá Daniel Webb megfigyelései a költészet és a zene összhangjáról, melyet a neves Eschenburg németre fordított, és jegyzetekkel, példákkal magyarázott. [Daniel Webb és kötete l. 1156. jegyzet. Említett német fordítása: *Daniel Webb's Betrachtungen über die Verwandtschaft der Poesie und Musik: nebst einem Auszuge aus eben dieses Verfassers Anmerkungen über die Schönheiten der Poesie. Aus dem Englischen übersetzt von Johann Joachim Eschenburg*, Leipzig, 1771.] W. Ramler adta ki a zenedráma apológiáját Gottsched követőivel szemben. [Karl Wilhelm Ramler és véleménye az operáról l. 1157. jegyzet. Johann Christoph Gottsched l. 716. jegyzet. Gottsched véleménye az operáról: *Versuch einer critischen Dichtkunst, durchgehends mit den Exempeln unserer besten Dichter erläutert*, Leipzig, 1751, 731–755.] Krause jeles munkája a zenei költészetéről 1752-ben jelent

tud mutatni, ha annak szabályait átgondolják, és a melodráma hagyományaira alkalmazzák. Egyesek csodálkozni fognak, midőn azt olvassák másoknál, hogy a zenei drámákat bizonyos kritikusok abszurd műnek, és minden emberi találmány között a legkevésbé megkomponáltak, szeretetreméltó szörnynek, ragyogó kimérának,¹¹⁶⁴ nagyszerű bolondságnak, az elpuhultság iskolájának, a gyönyör palotájának, az erény veszedelmének, a becsület örvényének, a jó erkölcsök romlásának nevezik. En ezekkel az elnevezésekkel jelzem mindazt, amit nem akarok elmondani. Mily esztelenség tehát, mondják talán többen, e vétkekből elegáns művet alkotni, és az erkölcsök és művészetek megrontásába gyönyörűséget és bájt ültetni?

Nem célom a zenei drámákat illető vádak és védő érvek felsorolása: ezt mások megtették. Amit én láttam meg, azt kell kifejtennem. Az a leginkább meglepő, hogy az effajta 196 színmű azokat is rabul ejti, és kellemesen gyönyörködteti, akik ismerik hibáit és vétkeit. Nézzünk tehát vallomást tévő bűnösöket: sokuk helyett elég lesznek én magam is. Tehát, ha a zenei dráma hadban áll a valóságossággal, a költészettel, más művészeti ágakkal, a józan ésszel és a természettel; miért fektetnek bele munkát olyan fölöttébb kiemelkedő emberek, mint Metastasio,¹¹⁶⁵ Quinault,¹¹⁶⁶ La Motte,¹¹⁶⁷ Marmontel,¹¹⁶⁸ Addison,¹¹⁶⁹ Gay,¹¹⁷⁰ Weisse,¹¹⁷¹ Wieland,¹¹⁷² Michaelis¹¹⁷³ stb.? Mi az, ami a lelket megszállja, minden érzéket felébreszt, az egész embert

meg. [Christian Gottfried Krause és művel. 1158. jegyzet.] Joh. Adol. Schreiber kommentárja a recitativról a Bibl. Scient. et Art. Amoen 11. és 12. kötetében. [Johann Adolph Schreiber (1743–1829) német szerző említett tanulmánya: *Abhandlung über das Recitativ*, Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freyen Künste, 11:2 (1764), 209–268. és 12:1 (1765), 217–266.] Sulzer a saját *Theorie*-jében, Marmontel a poétikájában, Racine, Boileau, La Bruyère, Gélyon Tomo VII. Comment. Acad. Bell. Artium Paris. [Johann Georg Sulzer és vonatkozó írása l. 1159. jegyzet. Jean-François Marmontel l. 677. jegyzet, említett műve: *Poétique française*, 2, Paris, 1763, 327–407. Jean Racine l. 84. jegyzet, kapcsolódó műve: *Remarques sur les tragédies*, Amsterdam, 1752, 194–202. Nicolas Boileau-Despréaux l. 1066. jegyzet, kapcsolódó műve: *Fragment d'un Prologue d'Opera = Oeuvres de Boileau Despréaux*, Amsterdam, 1772, 189–192. Jean de La Bruyère l. 969. jegyzet. Nicolas Gélyon l. 1162. jegyzet, ide kapcsolható írása a *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et belles-lettres* 7 (1711) kötetében nem szerepel.]

¹¹⁶⁴ [Kiméra, görögül Khimaira (Χίμαιρα) nőstény szörnyalak a görög mitológiában, három feje van: elől oroszlán, középen kecske, hátul kígyó vagy sárkány, és lángokat okád. Úgy tartották, hogy megjelenése vihar, hajótörés, vulkánkitörés vagy más szerencsétlenség előjele. Aquinói Szent Tamás, Hobbes, Hume az elszabadult fantázia működésének illusztrálására használta fel.]

¹¹⁶⁵ [Pietro Metastasio l. 159. jegyzet. Számos opera librettójának szerzője, pl. *L'impresario delle Isole Canarie*, Napoli, 1724, Domenico Sarro zenéjével.]

¹¹⁶⁶ [Philippe Quinault (1635–1688) párizsi dráma- és librettóíró, a francia akadémia tagja. Operalibrettója pl. *Alys*, Paris, 1675 (tragédie en musique), Jean-Baptiste Lully zenéjével.]

¹¹⁶⁷ [Antoine Houdar de la Motte l. 1143. jegyzet. Főként opéra-ballet jellegű darabok szövegkönyvének szerzője, pl. *La Vénitienne*, Paris, 1705, Michel de La Barre zenéjével.]

¹¹⁶⁸ [Jean-François Marmontel l. 677. jegyzet. Főként opera comique, egyben opéra-ballet jellegű darabok szövegkönyvének szerzője, pl. *Zémire et Azore*, Paris, 1771, André Grétry zenéjével.]

¹¹⁶⁹ [Joseph Addison l. 634. jegyzet. Ő írta a librettóját a *Rosamond*, London, 1707 operának, melynek Thomas Clayton szerezte a zenéjét.]

¹¹⁷⁰ [John Gay l. 1044. jegyzet. *The Beggar's Opera* című, 1728-as librettója, Johann Christoph Pepusch zenéjével az ún. ballad opera műfaji mintaadóává vált.]

¹¹⁷¹ [Christian Felix Weisse l. 295. jegyzet. Szövegírói tevékenységének egyik példája *Die verwandelten Weiber, oder Der Teufel ist los, erster Teil*, Leipzig, 1766 vígopera librettója, melyet Johann Adam Hiller zenésített meg.]

¹¹⁷² [Christoph Martin Wieland l. 715. jegyzet. Librettistaként szerzője többek között az *Alceste*, Weimar, 1773 opera szövegkönyvének, melyet Anton Schweitzer zenésített meg.]

¹¹⁷³ [Johann Benjamin Michaelis (1746–1772) német költő, gyógyszerész, színigazgató. Ismert szövegkönyve: *Amors Guckkasten: Eine Operette in Einem Aufzuge*, Leipzig 1772.]

magán kívülre ragadja, és mintegy megbabonázva tartja? Ha oly sok módon elhibázott, és teljesen elrontott dolog a zenedráma, miért gyönyörködteti az esztétikai tekintetben művelt, jó ízléssel felruházott és a hibák ellen felvértezett embert? Az érzékek ítélete, és ama oly édes gyönyörűség, melyben a nézők tömegei elmerülnek, minden olyan vádat megsemmisít, melyet a szigorú, zord kritika az opera ellenében felhalmozott. Így beszélnek egyesek. – Válaszom: Bizonyos, hogy a sokfajta látványosság között egy sincs olyan esztétikai, azaz érzéki, mint a zenei dráma. Csábításainak, művészi mesterkedéseinek mágikus ereje azokat a férfiakat is legyőzi, akik bátor lélekkel, igaz ízléssel felvértezettnek gondolják magukat. Gondoljam tehát ezen érv által meggyőzve, hogy a zenei dráma a legjobb és legtökéletesebb műalkotás? Nem hinném. Megvan a maga, egyes időkhez és egyes nemzetekhez alkalmazott jelensége és lelkülete, melyről én úgy vélem, hogy nem a természetből fakad, hanem előítéleteken alapszik, és a szokás erősítette meg: látnivalóan ezen évszázad szelleme szólít meg benne sokakat. Ha jól ismerjük a korábbi korokat, gyakran megesett már, hogy a korszellem a rossz dolgokat tartotta jóknak, a formátlanokat szépeknek, az igazakat hamisaknak, és e kifordított szellemiség az emberek elméjét és lelkét sebes folyó módjára magával ragadta. Azt mondják, ennek oka, hogy a lírai színművek még hibáikkal és vétkeikkel együtt is tetszenek. Én ezzel nem értek egyet; úgy gondolom ugyanis, hogy ennek az egész gyönyörűségnek, melyet valóban igen nagy bőségben merítünk a zenedrámból, nem más az **197** eredője, mint a szépművészetek ereje és hatása. Mihelyt ezek együvé kerülnek a színházban, burjánzanak és felerősödnek; minden irányból ostromolják az érzékeket, és gyönyörűséggel töltik el azokat; kellemeiket és bájaikat szívünkbe és lelkünkbe pumpálják, vétkeiket bájaikkal elfedik, és édességükkel elrejtik; az emberi lelket és értelmet csáberejükkel megkörnyékezik és legyőzik. – Vajon annyira meglepő lenne, hogy a nézők az édes gyönyörűségtől megrészesgélve helyeslik, amit látnak és hallanak? Kedves ez az eltévelyedés a szemeknek és a füleknek. Amint ez a gyönyörűség alább hagy, és elménknek meghagyja azt a szabadságot, hogy az ígézet alól kiszabaduljon, immár józanul kezdjük átgondolni, hogy mit is mutattak be a színpadon; milyen művészi tudással állították azt össze; milyen minőségű költészet, zene és ének volt benne; milyen volt a részletek harmóniája; milyen a díszítettség; milyenek a díszletek. Minél éleselméjűbb valaki, annál részletesebben fogja újra vizsgálat alá venni a drámát. Meglátjuk a tévedéseket, melyek előbb még a gyönyörűségünkre voltak; lelkiismeretünk szégyenpadra állít, és aggasztja lelkünket; fájjaljuk, hogy annyira elvarázsolódtunk, és ígézet alá kerültünk, hogy azokat a dolgokat gondoltuk a legszebbeknek és legjobbaknak, melyek a szépség és a jószág lényegétől oly messze esnek. Ki ne undorodna meg ily nagy hanyagságtól és nemtörődömségtől? Annyira szerencsétlenek vagyunk, hogy olyan látványosságokban vágyunk gyönyörködni, melyekről mi magunk, saját ítéletünk alapján meg vagyunk győződve, hogy azok a vétkek melegágyai.

Harmadik fejezet.

Milyen módon lehet megjavítani a zenei drámát, és a jóízléshez idomítani?

A szépművészetek oktató mesterei, akik a zenei drámák elhibázottságától komolyabban, semmint hogy az elrejtteni lehetne, megsértődtek, azon dolgoznak serényen, hogy ezt az egész látványosságot a hibáitól megtisztítva, sebesüléséből az **198** egészségre vezessék, és amennyire lehetséges, a dolgok és a művészetek természetével, és a jó ízléssel összeegyeztessék. E célra sokféle tanácsot, gyógy módot és szabályt összegyűjtöttek, melyek hasznára lennének a költőknek, zenészeknek, és mindazon művészeknek, akiknek igyekezetüket és hoz-

zajárulásukat kell adniuk eme drámai műhöz. Ebből, úgy látom, sok megvan Algarotti,¹¹⁷⁴ Planelli,¹¹⁷⁵ Marmontel¹¹⁷⁶, Rémond de Saint-Mard,¹¹⁷⁷ Wilkes,¹¹⁷⁸ Webb,¹¹⁷⁹ Ménestrier,¹¹⁸⁰ Sulzer,¹¹⁸¹ Ramler,¹¹⁸² Wieland,¹¹⁸³ Eberhard,¹¹⁸⁴ Reichardt¹¹⁸⁵ esetében. – Doctor Brown¹¹⁸⁶ nem habozott megerősíteni, hogy a zenei drámát nem lehet úgy megregulázni, hogy minden vétkétől teljes mértékben megszabaduljon, és testének minden részét a természethez és a rációhoz hozzáigazítani; hallom őt, amint megjegyzéseinek tizenharmadik fejezetében terjedősen fejtegeti a költészettel és a zenével kapcsolatos megfigyeléseit. Ennek során figyelmeztet arra, hogy nem annyira a melódia tökéletességén és tisztaságán, hanem a javításán kell fáradozni. Algarotti gróf¹¹⁸⁷ azon a véleményen van, hogy miként a khorégoszok,¹¹⁸⁸ a kar gondnokai a görögöknél, és az aedilis curulisok¹¹⁸⁹ a rómaiaknál, éppúgy a mi országainkban is jelöljenek ki a publikus színjátszáshoz cenzorokat és előljárókat, akik igen hűségesen lássák el mindama feladatokat, melyek a khorégoszoknak és az aediliseknek voltak kijelölve: legyenek e férfiak kiemelkedően műveltek és a szépművészetek ízlésében a lehető legcsiszoltabbak. Ilyenfajta javaslat sok van, és igen jók; de külsődlegesek, melyek távol esnek az ügytől. Amely dolgok leginkább ide tartoznak, fel fogom sorolni, de nem mindet, csak a fontosakat és az általánosokat. A zenei dráma általában a tárgy kiválasztásából, a részek elrendezéséből és a stílusból, vagyis a dikcióból alakul ki. Három tétel van tehát, amelyet ki kell fejteni és illusztrálni.

I. Ha a tárgy és a színházi cselekmény a természettől nyeri elrendezését, és a zenéhez, és más művészetekhez való illőségét, melyeknek itt együttműködniük kell, és közösen megalapozniuk az operadramát, **199** az nagyon jó alap és nagy siker. Így készült ama *Hermann*

¹¹⁷⁴ [Francesco Algarotti művét l. 1154. és 1163. jegyzet.]

¹¹⁷⁵ [Antoni Planelli és kötete l. 1155. jegyzet.]

¹¹⁷⁶ [Jean-François Marmontel l. 677. jegyzet, vonatkozó műveit l. 1160. és 1163. jegyzet.]

¹¹⁷⁷ [Toussaint Rémond de Saint-Mard (1682–1757) francia szerző, kapcsolódó műve: *Réflexions sur l'opéra*, La Haye, 1741.]

¹¹⁷⁸ [Thomas Wilkes (?–1786) angol szerző kapcsolódó műve Samuel Derrick társszerzőségével: *A General View of the Stage*, London, 1759.]

¹¹⁷⁹ [Daniel Webb és kapcsolódó műve l. 1156. jegyzet.]

¹¹⁸⁰ [Claude-François Ménestrier és kapcsolódó műve l. 1141. jegyzet.]

¹¹⁸¹ [Johann Georg Sulzer és vonatkozó írása l. 1159. jegyzet.]

¹¹⁸² [Karl Wilhelm Ramler és véleménye az operáról l. 1157. jegyzet.]

¹¹⁸³ [Christoph Martin Wieland l. 715. jegyzet. Kapcsolódó írása, mely folyóiratban 1775-ben jelent meg (*Der Teutsche Merkur* 3 (1775) 63–87. és 156–173.): *Versuch über das Deutsche Singspiel und einige dahin einschlagende Gegenstände* = C. M. Wielands *Sämmtliche Werke*, 34, Leipzig, 1857, 1–107.]

¹¹⁸⁴ [Johann Augustus Eberhard (1739–1809) német teológus és populárfilozófus. Kapcsolódó munkája: *Theorie der schönen Künste und Wissenschaften*, Halle, 1783.]

¹¹⁸⁵ [Johann Friedrich Reichardt (1752–1814) német zeneszerző és zeneteoretikus, kapcsolódó műve: *Über die deutsche komische Oper*, Hamburg, 1774.]

¹¹⁸⁶ [John Brown (1715–1766) anglikán lelkész, író. Említett műve: *A Dissertation on the Rise, Union, and Power, the Progressions, Separations, and Corruptions, of Poetry and Music. To which is prefixed, The Cure of Saul, a sacred ode*, Dublin, 1763; német fordításban: *Dr. Brown's Betrachtungen über die Poesie und Musik, nach ihrem Ursprunge, ihrer Vereinigung, Gewalt, Wachsthum, Trennung und Verderbniss. Aus dem Englischen übersetzt, mit Anmerkungen und zween Anhängen begleitet, von Johann Joachim Eschenburg*, Leipzig, 1769.]

¹¹⁸⁷ [Francesco Algarotti művét l. 1154. és 1163. jegyzet.]

¹¹⁸⁸ [Khorégosz: karvezető az ókori görög színházban.]

¹¹⁸⁹ [Aedilis curulis: Kr.e. 367-ben létrehozott tiszttség az ókori Rómában, évente két aedilist választottak, feladatuk a játékok megrendezése és felügyelete, valamint a város rendjének fenntartása volt.]

csatája, melyet a jeles Klopstock dolgozott fel és alkalmazott színre.¹¹⁹⁰ Osszián Fingalja és Temorája¹¹⁹¹ alkalmas cselekményt kínálnak. De mit mondjunk Homérosz Kirkéjére és Odüsszeuszára?¹¹⁹² Apuleiusnál Amor és Pszükhére?¹¹⁹³ Tasso Armida és Rinaldojára?¹¹⁹⁴ Fénelon Télemakhoszára és Kalüpszójára?¹¹⁹⁵ Dimitrie Cantemir¹¹⁹⁶ mesél egy zenésről, aki midőn Bagdad városának ostromában sok más után a halál küszöbére jut, könyörgésével végül eléri, hogy hallgassa meg őt Murád szultán,¹¹⁹⁷ a barbár győztes. Éneke édességétől legyőzve a császár elengedi a zenészt, és mindazokat, akiket addig nem öltek meg, életben hagyja. Az ilyenfajta történetek egyenesen melodrájának vannak teremtve. De nincs más látvány, ami értelmünkkel inkább egybecsengő és egybehangzó lenne, mint ami egy mesei rendszerből, vagyis költői világból veszi cselekményének tárgyát. Ez az a tér, ahol maguktól születnek a csodák és a rendkívüli dolgok; ez az a föld, melyet tőlünk nagymértékben különböző emberek laknak; ez maga az ég, melyben istenek és istennők élnek számtalanul; végül ez az a világ, melyben mindazt megtalálod, amit neked a Mitológia tanított. A melo-dráma ehhez a világhoz illik. Eme költői világ és a mi világunk között akkora különbségek vannak, amekkorák csak lehetnek egymással semmiképp nem egyező, sőt, ellentétes és szemben álló dolgok között. Hogy a mi cselekedeteink és beszédünk milyen szokott lenni, ismerjük; az ő szokásait, akik ezt a mesei világot lakják, nem ismerjük, nem tudjuk, kinek mit kell tennie és mondania. Mi a véleményünket folyamatos beszéddel adjuk tudtul; ők talán énekelve beszélnek. Ki tiltaná, hogy ezt mondjuk? Amit tőlünk megtagadott a természet, az bennük megvan. A mi cselekedeteinket a tragédia és a komédia beszéddel; az ő tetteiket a zenei dráma zenével utánozza. Ha a lírai költemény anyaga ama mitikus természetből származna, a költő tudná, hogy szabadsága van letérni a szokott útról, **200** költeni olyan dolgokat, melyek nekünk nem megengedettek. Szereplőinek gondolatait teljes egészében énekekben fejezné ki, tetteiket gesztusokban, tánclépésekben és mozdulatokban jelenítené

¹¹⁹⁰ [Friedrich Gottlieb Klopstock I. 712. jegyzet. Említett műve: *Hermanns Schlacht*, Hamburg, 1769.]

¹¹⁹¹ [Osszián morweni királyfi, Fingal fia Macpherson művében. Harcos és bárd, aki honfitársai hőstetteit dalban örökítette meg. Öreg korára megvakult. James Macpherson (1736–1796) skót költő. A skót felföldön gyűjtve gael nyelvű énekeket, ezek alapján állította össze a *Fingal* (1762), majd a *Temora* (1763) című, eredetileg gael nyelven alkotott epikus művet, melynek címlapján csupán fordítóként tüntette fel magát. Amint látható, Szerdahely, bár tudott a mű hitelessége körüli vitákról, elfogadta a fikciót, miszerint eredeti ősi eposzról van szó, melynek Macpherson csupán lejegyzője, szerzője pedig Osszián kelta bárd.]

¹¹⁹² [Homérosz, *Odüsszeia* eposzának szereplői: Odüsszeusz, a főhős, ithakai király; Kirké Hélios leánya, varázslónő, akinek Aiaié szigetén lévő palotájában Odüsszeusz egy esztendőn keresztül kedveseként vendégeskedett, miután dísznővé változtatott társaival Kirké megzsarolta.]

¹¹⁹³ [Lucius Apuleius / madaurai Apuleiosz (Kr.u. 125–180) római író, filozófus említett epikus művének címe *Metamorphoses*, de igen elterjedt volt az *Aurelius asinus* címváltozat is. Ennek egyik betéttörténete Amor és Pszükhé szerelmének mitikus-szimbolikus fabulája.]

¹¹⁹⁴ [Torquato Tasso, *Gerusalemme liberata*, Genova, 1585 eposzának szerelmespárja: damaszkuszi pogány varázslónő, aki elbájolja a társait kiszabadító Rinaldo d'Este keresztes lovagot, és számos fordulat után végül egymásra talál. *Armida* címmel Gioachino Rossini majd 1817-ben komponál operát Giovanni Schmidt szövegkönyvével.]

¹¹⁹⁵ [François de Salignac de la Mothe-Fénelon / François Fénelon, *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse*, Paris, 1699 regényének szereplői: Télemakhosz az apját, Odüsszeuszt kereső ithakai királyfi; Kalüpszó nimfa pedig Odüsszeusz korábbi kedvese, aki hiába próbálta őt Ogügia szigetén marasztalni.]

¹¹⁹⁶ [Dimitrie Cantemir (1673–1723) moldáv író, feltehetően *Historia Incrementorum atque Decrementorum Aulæ Othomanicae*, 1714–1716 művében.]

¹¹⁹⁷ [IV. Murád (1612–1640) oszmán szultán és kalifa, aki 1638-ban foglalta vissza a Szafavidáktól, a perzsa sahok türkmén származású dinasztiájától Bagdadot (ma: Irak fővárosa).]

meg, és amit csak e világgal egybehangzó módon hazudna, mind valószerű lenne és hitelt érdemlő. A kórusok, a képek, dekorációk, ragyogás, deus ex machina, csodák nemcsak természetesnek, hanem szinte szükségszerűnek fognak tűnni. A zenei dráma első példányai a költői világból formálódtak meg; melyek mihelyt a színházban bemutatásra kerültek, a nézőknek azt kellett gondolniuk, hogy kívül kerültek e földkerekség határain: ezt az illúziót adta nekik. Az itáliaiak elhagyva a mitológiát, belebonyolódtak a történelmi cselekményekbe, és a színházukat a valós világ keretein belül helyezték el, siker nélkül; a franciák jobb ízléssel szabadabban ügyködtek e rendkívüli természetben. Immár napjainkban megnőtt azon emberek száma, akik polgári és morális, de leginkább teljes mértékben gyönyörködtető tárgyakat választanak a zenei drámájuknak, s magukat és hallgatóikat nem egyetlen csáberő segítségével vidítják és oktatják a zenekarban: tagadják, hogy ellenére lenne a tekintélynek és a méltóságnak, ha a zenészek polgári, vidám cselekedetekhez adják a kíséretet. Mert vajon annyira silánynak és alávalónak kell látni a polgári élet állapotát, hogy az a zene báját és nemességét meggyalázná? Avagy annyira komoly az egész művészet, hogy csak súlyosabb lelkeket, belső felindulásokat akarna bemutatni? Akik ezt bizonygatják, valóban nem tudják, hogy a zenét azért kapta az emberi nem, hogy az boldog és súlyos ügyekben egyaránt jelen lehessen, és nemcsak a nyugodt, hanem az erőteljes érzéseket is különféle hangközökkel kifejezze: ugránozzék a boldogságban, legyen méltóságteljes a komoly dolokban, melyek tragikus és komikus cselekményben is megtalálhatók: Ch. F. Weisse¹¹⁹⁸ példákat adott erre a falusi életből. Az én véleményem az, hogy a dráma azon részei, melyek cselekményt mutatnak be, komédiát **201** alkotnak, és itt a zene hallgasson. Ahol azonban érzelmeket kell kifejezni, vagy epizódot beiktatni, az énekhang és a hangszerek szóljanak: legyenek itt Ariónok és Orpheuszok.¹¹⁹⁹ Általában véve: több érzelm és érzés legyen a lírai drámában, mint cselekmény; mivel az ilyenfajta látványnak vagy minden vagy a legtöbb része énekelve kerül színre, az ének pedig hang, és a lélek jele, így természetesebb lesz. Itt nem tudunk elfeledkezni arról, hogy nagy a különbség az érzelmek között: az tartozik leginkább ide, amit az érzelmek természete és intenzitása sugall. Természetétől fogva különbözik a szerelem, a gyűlölet, a harag, az elkeseredés és így tovább; az intenzitás az erőteljes és a gyengéd között változik. Igen jól mondják azok a mesterek, akik az érzelmek sűrű váltakozását követelik meg, és azt kívánják, hogy a remény, a félelem, a gyász, az öröm, az együttérzés, a fájdalom és más indulatok egymást felváltva kövessék, a békések váltakozzanak a felkavarókkal.

II. A zenei dráma egy költői mű, mely az ember valamennyi érzékének felizgatását célozza; ezért úgy kell felkészíteni a színházat, hogy az okos nézőnek semmi kívánnivalója ne legyen a költészet, a dallam, az ének, a kórus, a zene, a színpadtechnika, az díszlet, a kép, a színházi apparátus tekintetében. Ahhoz pedig, hogy együtt játsszanak a szépművészetek, és gazdagságukkal egyetlen látványosságot alkossanak, újat, elengánsat, ünnepit, csodást, szépet: a részek harmonikus szerkezete és a dolgok és művészetek legtokéletebb összhangja

¹¹⁹⁸ [Christian Felix Weisse I. 295. és 1171. jegyzet. Falusi témájú szöveggönyvre jó példa tőle a *Lottchen am Hofe*, Leipzig, 1767 című, Johann Adam Hiller által megzenésített opera.]

¹¹⁹⁹ [Arión (Kr.e. 7. sz.) mitikus leszaboszi költő, Periandrosz korinthuszi türannosz kegyeltje. A Hérodotosz lejegyezte mítoszváltozat szerint amikor kincsei miatt a tengerbe akarták vetni, énekére delfinek gyűltek köré, és partra vitték. Orpheusz ugyancsak mitikus, thrák énekes, varázslatos dalával megszelídítette a vadállatokat, megindította sziklákat, meghatotta az alvilág őreit. A metaforikus utalás itt az emberi énekhang és a hangszerek varázslatos együtt hangzására utal.]

szükséges. Ha a költő minden művészeti ágat teljes mértékben birtokol, annál szerencsésebb lesz a dráma sorsa, és megkapja mindazon adottságokat, melyek a leginkább szükségesek a csábításhoz és a csodához. De ki lenne ilyen, aki költő is, és zenész, és festő, és építész, és táncos; aki, amint mondtam, e művészeti ágakban nemcsak a legműveltebb módon járatos, hanem képes őket barátilag, harmonikusan összeegyeztetni? Minél több művészet az, melynek művészi gyakorlatát és produktumát kénytelen egybehangolni, annál inkább **202** ki van téve a mű a széttartás veszélyének. Ha a költő nem teljesen tudatlan a segédművészetekben, és mikor a drámát megalkotja, szem előtt tartja annak valamennyi részletét, azzal komoly eredményt tud elérni: ilyen a fejedelmi alkotó. Csatlakoznak hozzá a zeneszerzők, akik ha olyanok, amilyenek Itáliában sokan, német földön Händel,¹²⁰⁰ Graun,¹²⁰¹ Hasse,¹²⁰² Gluck,¹²⁰³ Bach,¹²⁰⁴ Gassmann,¹²⁰⁵ Schuster,¹²⁰⁶ Hiller,¹²⁰⁷ Naumann¹²⁰⁸ – tartsa magát szerencsésnek a költő. Az ilyen zenészek ugyanis a költő szavait átgondolva összeegyeztítik, és zenei ütemekbe rendezik, hogy minden dolog és érzés teljes mértékben, élénken fejeződhessék ki az ének és a hangszerek révén. A melódiáról és az emberi énekhang dallamáról sokféle tan létezik, mivel tudott dolog, hogy a gyakori fortélyokkal és mesterkéeltséggel gyakran nagyokat lehet véteni. Itt figyelmeztetnek a dologban járatosak, hogy a zene teljes egészében az egyszerűsége korlátozódjék, és inkább a lelkek indulatait, semmint a művészi finomságot mutassa. Ha a kartáncok, mimikus vagy allegorikus táncok kerülnek beillesztésre (nem lehet azonban mindig pusztá dekórumként alkalmazni őket), akkor a maguk helyén legyenek, legyenek szabályaik, melyekre a szép epizódok tekintettel vannak. E kifejezéssel több dolgok is szeretnék mondani. A színpadi apparátusra és a dekorációra sehol nem kell inkább odafigyelni, mint a melodrámban: a dolgok túl nagy változatossága egyenes út a romlásba. E szabály tükrre legyen Quinault *Alceste*-je,¹²⁰⁹ mely révén a művészeti ágak csodás összhangját és harmóniáját mutatom fel, és egyszersmind figyelmeztetek: nagymértékben kedvez a részletek baráti összhangjának, ha a dráma rövid.

III. Az effajta dráma stílusa nem a beszédet, hanem az éneklést célozza; emiatt szükségképp különbözik más beszédnemektől, és sajátos karakterjegyekkel bír. Kétfajta zene van ugyanis az operában: az emberi ének és a hangszeres zene; melyek annyira különböznek

¹²⁰⁰ [Georg Friedrich Händel (1685–1759) szász származású, Angliában alkotó barokk zeneszerző, több, mint negyven opera zenéjének megalkotója.]

¹²⁰¹ [Carl Heinrich Graun (1704–1759) német barokk zeneszerző, több, mint harminc opera zenéjének megalkotója.]

¹²⁰² [Johann Adolf Hasse (1699–1783) német barokk zeneszerző, az itáliai opera egyik legjelentősebb képviselője német területen, közel hatvan opera zenéjének megalkotója.]

¹²⁰³ [Christoph Willibald Gluck (1714–1784) német zeneszerző, számos szempontból megreformálta a hagyományos francia és itáliai operahagyományt, közel ötven opera zeneszerzője.]

¹²⁰⁴ [Johann Christian Bach (1735–1782) német klasszicista zeneszerző, Johann Sebastian Bach fia. Főként az itáliai operahagyomány híve, közel tíz opera zeneszerzője.]

¹²⁰⁵ [Florian Leopold Gassmann (1729–1774) német anyanyelvű cseh barokk-klasszicista zeneszerző, közel húsz opera zenéjének megalkotója.]

¹²⁰⁶ [Joseph Schuster (1748–1812) német zeneszerző, közel tíz, Itáliában is sikerrel bemutatott opera zenéjének megalkotója.]

¹²⁰⁷ [Johann Adam Hiller (1728–1804) német zeneszerző, karmester és író. 14 opera szerzője, az ún. singspiel típusú operahagyomány jeles alkotója.]

¹²⁰⁸ [Johann Gottlieb Naumann (1741–1801) német zeneszerző, közel huszonöt opera zenéjének megalkotója.]

¹²⁰⁹ [Philippe Quinault I. 1166. jegyzet. Említett operája: *Alceste ou le Triomphe d'Alcide*, Paris, 1674, melynek librettóját Euripidész drámája alapján írta, zenéjét pedig Jean-Baptiste Lully szerezte.]

egymástól, és olyan sok szabályuk van, hogy az, ha valaki csak ritkán fut bele hibába, már szinte isteni mesterség és szerencse. Nem minden melodrâma ugyanúgy van felépítve; próza, ritmus és ének ízlést és elvárást követ. Szokás őket variálni, keverni és 203 váltogatni. A stílus általában is legyen a tárgyhoz és az érzelemhez hangolva; legyen könnyed, folyékony, tömör és kerek; legyen harmonikus, lírai, és a dallamhoz szabott: ezek a legfontosabb erényei és díszai; melyeket én csak néhány szóval vázoló fel már csak azért is, mert másoknál bőségesen megvan. Aki drámát ír, az ütemeket, zenei hangokat mintegy hallja a fülében, és e művészet legjobb mestereivel konzultáljon.

Negyedik fejezet. Kik a zenei drâma kiemelkedő alkotói?

ITÁLIÁBAN jelentek meg az első csodás melodrâmák, melyek egy költői világban játszódnak, *Daphne*,¹²¹⁰ *Eurydice*,¹²¹¹ *Ariadne*¹²¹² és hasonlók. Bárcsak megmaradtak volna eme utópikus világon belül! De nem volt olyan jellegű tárgy, amit alkalmatlannak gondoltak volna a zenei drâma számára. Jacopo Cicognini¹²¹³ egyenesen olyan merész volt, hogy heroikus komédiákat csinált valós történelmi eseményekből; ami pedig másoknak is mintául szolgált. Gondold el, miféle szörnyszülött ez! Ama a jól csengő haszontalanságokat, értem ezalatt a komikus drâmákat, tapasztalt zenészek, Pergolesi,¹²¹⁴ Galuppi,¹²¹⁵ Piccinni,¹²¹⁶ Tozzi,¹²¹⁷ Sacchini¹²¹⁸

¹²¹⁰ [*Dafne*: sokak által az első modern értelemben vett operának tartott zenés színpadi darab, Ottavio Rinuccini írta a szövegkönyvét, Jacopo Peri szerezte a zenéjét, és az 1598-as karneváli időszakban mutatták be a Palazzo Corsiban.]

¹²¹¹ [*Euridice*: opera, szövegkönyvét Ovidius alapján Ottavio Rinuccini írta, zenéjét Jacopo Peri szerezte, 1600-ban mutatták be, a Palazzo Pittiben, a zeneszerző énekelte Orfeo szólamát.]

¹²¹² [*L'Arianna*: Claudio Monteverdi második, elveszett operája, librettóját Ovidius alapján Ottavio Rinuccini írta, bemutatója 1608 májusában volt, Vincenzo Gonzaga gróf mantovai esküvőjén.]

¹²¹³ [Jacopo Cicognini (1577–1633) itáliai színész, drâma- és librettóíró. Főként Jacopo Peri zeneszerzővel dolgozott együtt operákon, pl. *Andromeda*, *Adone*. Fia, Giacinto Andrea Cicognini (1606–1651) szintén drâma- és librettóíró, jogász. Francesco Cavalli, Antonio Cesti, Barbara Strozzi és Francesco Lucio zeneszerzőkkel dolgozott együtt operáin, melyekben vegyített komikus és tragikus elemeket, és spanyol hatásra történelmi témákat is feldolgozott. Operáinak ősbemutatója szinte kizárólag Velencében volt, a legismertebbek: *Giasone* (zene: Francesco Cavalli, 1649) és *Orontea* (zene: Francesco Lucio, 1649). Történelmi témájú szövegkönyvre példa tőle: *Gli amori d'Alessandro magno e di Rossane*, Bologna, 1678.]

¹²¹⁴ [Giovanni Battista Pergolesi (1710–1736) itáliai zeneszerző és hegedűművész. Több opera buffa zenéjének szerzője, pl. *Lo frate nnamorato* (librettó: Gennaro Antonio Federico, Nápoly, 1732).]

¹²¹⁵ [Baldassare Galuppi (1706–1785) itáliai zeneszerző, karmester. Közel ötven opera zenéjét szerezte, főként Carlo Goldoni librettóira, többek között az *Il mondo alla roversa* (Velence, 1750) opera buffáét.]

¹²¹⁶ [Niccolò Vito Piccinni (1728–1800) itáliai zeneszerző. Kora egyik legnépszerűbb olasz operakomponistája, elsősorban opera buffa műfajban. Számos librettóját Carlo Goldoni írta, pl. a *La Cecchina, ossia la buona figliuola*, Roma, 1760 vígoperáét.]

¹²¹⁷ [Antonio Tozzi (1736–1812) itáliai zeneszerző, az ún. opera semiseria műfajában alkotott, pl. *La morte di Dimone*, Venetiae, 1763.]

¹²¹⁸ [Antonio Maria Gasparo Sacchini (1730–1786) itáliai zeneszerző, Londonban és Párizsban élt. Közel hetven opera zenéjének szerzője, ezek többnyire opera seria műfajúak. Opera buffa tőle pl. *La contadina in corte*, Rôma, 1765.]

tették szerethetővé. Szövegkönyvírók nevei: Stef. Bened. Pallavicino,¹²¹⁹ Giov. B. Fagioli,¹²²⁰ Apostolo Zeno,¹²²¹ Frugoni,¹²²² Car. Rolli,¹²²³ Vittorio Amad. Cigna-Santi,¹²²⁴ Landi,¹²²⁵ Pietro Chiari,¹²²⁶ Giac. Rossi,¹²²⁷ Car. Goldoni,¹²²⁸ Franc. Albergati Capacelli.¹²²⁹ Kitűnt közülük Pietro Metastasio,¹²³⁰ nagy és halhatatlan név. Róla röviden annyit, hogy tudt, benne minden adottság megvolt ehhez, és még hibái közepette is a legnagyobb mértékben csodálatraméltó. Calzabigi¹²³¹ az ő karaktereit a lehető legjobbnak nevezte; és az gondolatvilágot, melyet e költő közölni akart, egyedül az operák tudják kifejezni. – FRANCIAORSZÁGBAN az énekes költemény atyja Philippe Quinault,¹²³² hozzá legközelebb Ant. de la Motte¹²³³ áll, aki majdnem mindenfajta operában egyenrangú 204 szíggal és dicsőséggel munkálkodott. A francia ízlés az itáliaiától abban különbözik, hogy a mitikus világban, ahol istenek és csodás emberek szoktak forgolódni, inkább a fantáziával, semmint az érzékiséggel szemben engedékenyebb: formája inkább lírikus. Híresek Ant. Danchet,¹²³⁴ Louis Fuzelier,¹²³⁵ Bern. de

¹²¹⁹ [Stefano Benedetto Pallavicino (1672–1742) itáliai költő és drámaíró, a zeneszerző Carlo Pallavicino fia. *Calandro* című opera buffája (zene: Giovanni Alberto Ristori, Dresden, 1726) volt az első Oroszországban bemutatott opera (Moszkva, 1731).]

¹²²⁰ [Giovanni Battista Fagioli (1660–1742) itáliai költő és drámaíró. A nevéhez kapcsolódik egy intermezzo buffo: *Serva scaltrita sa farsa padrona*, Roma, 1733.]

¹²²¹ [Apostolo Zeno (1669–1750) velencei költő, drámaíró, újságíró. Harminchat opera librettójának szerzője, pl. *Temistode* (zene: Nicola Porpora, Vienna, 1718).]

¹²²² [Carlo Innocenzo Frugoni (1692–1768) itáliai költő és librettista, az itáliai Árkádia Akadémia tagja. Legismertebb operáját újításai miatt reformoperának is nevezték: *Ippolito ed Aricia* (zene: Tommasi Traetta, Parma, 1759).]

¹²²³ [Keresztnevémondálva: Paolo Antonio Rolli (1687–1765) itáliai költő, librettista. Ő írta a szövegkönyvét többek között Georg Friedrich Händel *Floridante*, London, 1721 című operájának.]

¹²²⁴ [Vittorio Amedeo Cigna-Santi (1728–1799) itáliai költő és librettista. Ismert szövegkönyve a *Mitridate, re di Ponto*, Milano, 1770, mely Racine tragédiája alapján készült, és Wolfgang Amadeus Mozart zenésítette meg, K 87 (74a).]

¹²²⁵ [Stefano Landi (1587–1639) itáliai barokk zeneszerző, operairó. *La morte d'Orfeo*, Roma, 1619 című, „tragicomedia pastorale” műfaji megjelölésű operájának mind szövegkönyvét, mind zenéjét ő írta.]

¹²²⁶ [Pietro Chiari (1712–1785) itáliai jezsuita író, librettista. Szövegkönyvei a comédie larmoyante műfaján alapulnak, többek között: *La sposa fedele* (opera buffa, zene: Pietro Alessandro Guglielmi, Venetiae, 1766).]

¹²²⁷ [Giacomo Rossi (?–1731) itáliai, de Londonban működő író és librettista, Georg Friedrich Händel számára írt opera-szövegkönyveket, pl. *Rinaldo*, London, 1711.]

¹²²⁸ [Carlo Goldoni l. 160. jegyzet. Számos opera buffa és seria librettójának szerzője, *La finta semplice*, Vienna, 1768 című szövegkönyvéhez a 12 éves Wolfgang Amadeus Mozart írta a zenét, K 51 (46a).]

¹²²⁹ [Francesco Albergati Capacelli (1728–1804) itáliai arisztokrata, drámaíró. *L'Accademia di musica* című darabjából lett később librettó, Venetiae, 1799.]

¹²³⁰ [Pietro Metastasio l. 159. és 1165. jegyzet.]

¹²³¹ [Ranieri de' Calzabigi (1714–1795) itáliai költő és librettista, Christoph Willibald Gluck társa és segítője az úgynevezett opera-reform folyamatában. Említett műve, melyben Metastasiót méltatja: *Dissertazione su le Poesie Drammatiche del Signore Abate Pietro Metastasio*, s.l., 1780.]

¹²³² [Philippe Quinault l. 1166. és 1209. jegyzet.]

¹²³³ [Antoine Houdar de la Motte l. 1143. és 1167. jegyzet.]

¹²³⁴ [Antoine Danchet (1671–1748) francia dráma- és librettóíró. Ismert opéra-ballet szövegkönyve: *Les festes vénitiennes* (zene: André Campra, Paris, 1710).]

¹²³⁵ [Louis Fuzelier / Fuselier / Fusillier (1672–1752) francia drámaíró, ismert opéra-ballet librettója: *Les Indes galantes* (zene: Jean-Philippe Rameau, Paris, 1735).]

Fontenelle,¹²³⁶ Louis de Cahusac,¹²³⁷ Char. Panard,¹²³⁸ Fran. Voltaire,¹²³⁹ Simon Favart,¹²⁴⁰ Mich. Sedaine,¹²⁴¹ Anseaume,¹²⁴² Marmontel.¹²⁴³ Komikus melodramáik csinosabbak, bájosabbak szoktak lenni. ANGLIÁBAN kisebb a zenei drámák iránti szeretet és megbecsülés. Költőik: Addison,¹²⁴⁴ Gay,¹²⁴⁵ Fielding,¹²⁴⁶ Coffey,¹²⁴⁷ Lillo,¹²⁴⁸ Bickerstaff,¹²⁴⁹ ők ama nemzeti karaktert, mely a tragédiában és a komédiában kifejeződésre jut, az operában is igen hűségesen megőrizték. – NÉMET FOLDON akkor sem szerethetnék és becsülhetnék jobban a melodramát, ha itt született volna. Nagyon sok operairó van; éspedig milyenek, különösen a tárgyat tekintve, a komolyabbak! Senkit sem ismerek, akit színházi zenéjének tökéletessége és kiválósága miatt jobban dicsérnének, mint Ioachim Schuhbauert;¹²⁵⁰ rá alapozva mondják, hogy az emberi művészet képes tökéletesedni: a körülötte zajló vita visszhangja az én fülemig is eljutott.¹²⁵¹ A legjobb zenei mestereket és művészeket nem feladatom megnevezni; a legkiválóbb operairóknak, hogy a sokból keveset soroljak fel, ezeket kell mondanunk: Christ. Felix

¹²³⁶ [Bernard Le Bovier de Fontenelle l. 1077. jegyzet. Ismert szövegyűjteménye: *Thétis et Pelée* (zene: Pascal Collasse, Paris, 1689).]

¹²³⁷ [Louis de Cahusac (1706–1759) francia dráma- és librettószerző. Főként Jean-Philippe Rameau zeneszerző számára írt operalibrettókat, pl. *Zoroastre*, Paris, 1749. Operatörténeti szempontból fontos értekezése: *La Danse ancienne et moderne ou Traité historique de la danse*, Hague, 1754.]

¹²³⁸ [Charles-François Panard (1689–1755) francia költő, drámaíró. Főként opéra comique jellegű operákhoz írt szövegyűjteményeket, pl. *Pygmalion*, Paris, 1744.]

¹²³⁹ [François-Marie Arouet Voltaire l. 663. jegyzet. Több szövegyűjtemény szerzője, pl. *Samson* (zene: Jean-Philippe Rameau, Paris, 1733).]

¹²⁴⁰ [Charles Simon Favart (1710–1792) francia színigazgató, drámaíró. Főként opéra comique műfajú librettókat írt, pl. *La belle Arsène* (zene: Pierre-Alexandre Monsigny, Paris, 1773).]

¹²⁴¹ [Michel-Jean Sedaine (1719–1797) francia drámaíró. Főként opéra comique műfajú librettókat írt, pl. *Aucassin et Nicolette, ou Les mœurs du bon vieux tems* (zene: André Grétry, Paris, 1780).]

¹²⁴² [Louis Anseaume (1721–1784) francia drámaíró. Ismert librettója pl. *La fausse esclave* (zene: Christoph Willibald Gluck, Vienna, 1758).]

¹²⁴³ [Jean-François Marmontel l. 677. jegyzet. Több librettó szerzője, pl. *Zémire et Azor* (zene: André Grétry, Paris, 1771).]

¹²⁴⁴ [Joseph Addison l. 634. és 1169. jegyzet.]

¹²⁴⁵ [John Gay l. 1044. és 1170. jegyzet.]

¹²⁴⁶ [Henry Fielding (1707–1754) angol regény- és drámaíró. *The Welsh Opera*, London, 1731, illetve későbbi változata, a *The Grub Street Opera* című politikai drámája a ballad opera egyik előzményévé vált.]

¹²⁴⁷ [Charles Coffey (?–1745) ír drámaíró. *The Devil to Pay: Or, The Wives Metamorphos'd*, London, 1731 ballad operája vált híressé.]

¹²⁴⁸ [George Lillo l. 637. jegyzet. Ismert ballad operája: *Sylvia, or The Country Burial*, London, 1730.]

¹²⁴⁹ [Isaac Bickerstaffe / Bickerstaff (1733–1808) ír drámaíró. Ő írta a librettóját a „dramatic pastoral opera” műfajúként jelölt *Thomas and Sally / The Sailor's Return* operának (zene: Thomas Arne, London, 1760).]

¹²⁵⁰ [Joachim Thomas Schuhbauer (1743–1812) OSB, német író és pedagógus, egy ideig gróf Apponyi Antal tolnai főispán fiainak nevelője. Kapcsolódó írása: *Über die Singspiele. Abhandlungen der baierischen Akademie über Gegenstände der schönen Wissenschaften*, München, 1781. Később az iskolai színjátszásról is fontos értekezést tett közzé: *Ueber die gymnastischen Schauspiele: eine Rede bey der feyerlichen Austheilung der pädagogischen Preise*, Amberg, 1782.]

¹²⁵¹ Tom. I. Commentariorum (Abhandlungen) Academiae Boicae – an. 1781. [Az előző jegyzetben említett értekezés első, folyóiratbeli megjelenése: Joachim Thomas Schuhbauer, *Über die Singspiele, Abhandlungen der Baierischen Akademie über Gegenstände der schönen Wissenschaften*, 1 (1781) 169–238.] – Hasznosabb, amit Joh. Fried. Reichardt írt 1775-ben; ugyanis a komikus dráma szabályait e zeneművészetből vezeti le, ami igen tudós ötlet. [Johann Friedrich Reichardt, *Briefe eines aufmerksamen Reisenden die Musik betreffend*, Frankfurt und Leipzig, 1774–1776, 1, 108–109.]

Weisse,¹²⁵² Joh. Benj. Michaelis,¹²⁵³ Frid. Wil. Gotter,¹²⁵⁴ Joh. Jac. Engel,¹²⁵⁵ Aug. Meissner,¹²⁵⁶ Joh. Wolf. Goethe,¹²⁵⁷ Aug. Herm. Niemeyer¹²⁵⁸ – ők leginkább a komikus drámákban lelik kedvüket. Christ. Mart. Wieland¹²⁵⁹ a tragikus, komoly témákban jelentette meg első darabjait, és *Mercurius*ában (1775)¹²⁶⁰ azt mutatja be, **205** hogyan lehet a fenséges zenei drámákat a természethez alkalmazni.

¹²⁵² [Christian Felix Weisse l. 295., 1171. és 1198. jegyzet.]

¹²⁵³ [Johann Benjamin Michaelis l. 1173. jegyzet.]

¹²⁵⁴ [Friedrich Wilhelm Gotter l. 1146. jegyzet.]

¹²⁵⁵ [Johann Jakob Engell l. 1114. jegyzet. Ismert szöveggönye: *Der Jahrmarkt: eine komische Oper* (zene: Georg Benda, Gotha, 1775).]

¹²⁵⁶ [August Gottlieb Meissner (1753–1807) német író. Ismert librettója: *Das Grab des Mufti oder die zwei Geizigen: eine komische Oper in zwey Akten* (zene: Johann Adam Hiller, Leipzig, 1779).]

¹²⁵⁷ [Johann Wolfgang von Goethe l. 711. jegyzet. Itt Szerdahely valószínűleg Goethe énekes játéka (Singspiel) utal, melyeket a weimari udvari színházban adtak elő, például: *Erwin und Elmire*, 1776; *Lila*, 1777 stb.]

¹²⁵⁸ [August Hermann Niemeyer (1754–1828) német teológus, író. *Abraham auf Moria* (Leipzig, 1776) majd *Lazarus* (Freyberg, 1780) címmel írt zenedrámát, ez utóbbit 1778-ban Johann Heinrich Rolle, majd 1820-ban Franz Schubert zenésítette meg.]

¹²⁵⁹ [Christoph Martin Wieland l. 715. és 1172. jegyzet.]

¹²⁶⁰ [Christoph Martin Wieland, *Versuch über das Deutsche Singspiel und einige dahin einschlagende Gegenstände*, *Der Teutsche Merkur* 3 (1775) 63–87. és 156–173.]

4. Szerdahely György Alajos: *Nyilvános vizsga tézisei az esztétika, azaz a tudományokra és a szépművészetekre vonatkozó jóízlés tudományából, melyet a kiváló Szerdahely György, a szabad művészetek és a filozófia doktora, az esztétika és a gyakorlati retorika rendes királyi professzora előadásai alapján nemes és tudós Fekete Imre,¹ a szépirodalom másodéves hallgatója 1776 augusztus 15-én kísérelt meg*

3

Az általános esztétikáról

Az ízlés adottság, melynek révén érzékeljük, hogy mi szép, valamint magának a szépségnek a határait és fokozatait is, érzékeink és ítélőerőnk valós megkülönböztető ereje segítségével. Ez olyan egyetemes emberi adottság, mint az értelem vagy az erkölcsi érzék; de ismeretszerzés révén tovább művelendő és élesítendő. A tan, mely a szépség valódi ismeretét nyújtja, egyszersmind az ízlés tudománya, azaz az esztétika elnevezése az αἰσθάνομαι 'érzékelek' igéből származik. Része a filozófiának; tárgya és anyaga pedig, hogy mi is a szépség. Minden egyes részletét tekintve ez a tudomány a legszebb, legkifinomultabb. Vajon új vagy régi tudomány ez? Honnan származik, miben tér el az ókori értelmezéstől? Milyen az esztétika felosztása, kik voltak első művelői? Egyedülálló szellemiséget követel-e? Milyen szellemiséget, melyek annak támaszai? Élénk szellemet, 4 gyors elmét, kiterjedt tudást, a régiség tudós tanulmányozását, a szépség rendszerezett ismeretét feltételezi.

A szépség eszménye nem velünk született; sőt, a filozófusok között is igen bonyolult kérdésnek számít, hogy mi a szépség. Milyen okokból? Egy biztos: ami szép, miután valamilyen módon megismertük, érzéki módon tetszik és gyönyörködtet. Ezt mutatja a tapasztalat is, és a józan ész. Hogy miért tetszik? Nem minden, ami tetszik, szép is egyszersmind: a szépség érdek nélkül gyönyörködtet. Ezt a tetszés megvan mind a belső, mind a külső ér-

¹ [Feltehetően azonos a Fekete Imrével, aki 1776-tól 1786-ig az ungvári gimnázium tanára, 1786-tól 1820-ig ugyanannak igazgatója volt. Dayka halálára írt egy hosszabb latin verset, mely a bécsi *Magyar Kurírban* (1796. 98. számban) és különnyomatban jelent meg névtelenül: *Elegia in praematurum Gabrielis Dayka obitum, cum justa funebria eidem anno 1796. 21. Oct. Unghvarini persolverentur*, s.l., 1796. Ezen kívül egy temetési beszéde ismert: *Oratio funebris, occasione solemnium exequiarum dni Andreae Bacsinszky, gr. ritus cath. episcopi Munkácsiensis, Unghvarini die 29. Jan. 1810. celebratarum nomine regii Unghvarini dicata, et in aedibus ejusdem gymnasii dicta, Cassoviae, 1810.*]

zékek vonatkozásában; ugyanis minden szépség a dolgoknak ama sokfélesége és egybeillősége révén tetszik, mely a részek között megfelelő egységet teremt. Ezért a szépséget a megfelelően, termékenyen egyesített, jól érzékelhetően előtárt sokféleségben leljük fel. Az érzékekre ható dolgokban inkább a sokféleség, a lélekben működő dolgokban inkább a rend és összhangzás kívánatos.

A szépség, minden részlete tekintetében, sok forrásból ered. A szépség elsődleges alapja a sokféleség. Miért? Dolgok sokaságából áll ugyanis össze, egymástól eltérő részekből. Van objektív bőség, azaz tárgyi bőség, és van szubjektív bőség, azaz személyes bővelkedés. Ez utóbbi a tehetség vénáját, termékenységet jelenti; az előbbi a témák sokféleségéből ered, melyek lehetnek egyetemesek vagy részlegesek, de leginkább a tárgyak felosztása, a képek, hasonlatok, 5 allegóriák, okok és egybevetések révén érhető el. A szellemi bőség, termékenység nem minden esetben ugyanolyan: ki-ki ismerje meg a sajátját, mielőtt tárgyát kiválasztaná. Az eltérés a különbözőségekből és a kontrasztból ered, megjelenhet jellemek, cselekedetek, helyzetek formájában. A sokféleség ellentéte az uniformitás, a bőség a szegénység. És ha nagy a tárgyi és személyes bőség, mégpedig sokféle összetevővel, akkor az a változatosság, amely a szépséghez szükséges, mégsem nyomakodik folyvást előtérbe. Ez a változatosság nem csonka, de nem is túlsorduló: mértéket követel, lekerekített rövidséget.

Az egység az esztétikai valóságosságon, azaz valóságosságon alapul. Erre alapozván, a sokféleség egységét és összhangzását a részletek rendje, felosztása, folytonossága, harmóniája, azaz egybehangzása és a díszítmények adják. Minél termékenyebben illeszkedik egybe a dolgok sokrétű változatossága, annál nagyobb báj, illetve méltóság, annál őszintébb, eredetibb, eredendőbb szépség születik.

A szépség érzékelése és tudatossága a világosságból és az élénkségből fakad. Világosságot, átláthatóságot, tágabb jelentést sok dolog kölcsönözhet a tárgyaknak, különösen pedig olyan dolog, mely nagy, fenséges, új, csodás, egyedülálló, vagy a humor, nevetetés, egyes alakzatok és úgynevezett példázatszerű érvek – ezek valamennyien mintegy színekként hatnak. A legnagyobb fokú élettelséget a *πάθος*,² azaz az érzelem eredményezi, ez az esztétika életerejé. 6 Egyes érzelmek szelídek, mások szenvedélyesek. Egyetemes érvényű törvény, hogy a szavak és az érzelmek jelei a tárgyhoz és a személy lelkületéhez illők legyenek: egy szenvedélyesebb érzelem kifejezése nem lehet mesterkéltné, erkölcsileg rossz vagy émelyítő. Ha ezen és más forrásokból megerősítést nyer a szép dolgok iránti érzékenység, már csak követni kell az illúziót.

Ezek tehát a szépség legfőbb forrásai, melyek bár röviden és szárazon vannak megnevezve, de tudományosan kimeríthetetlenek és csak a tárgyak bőségében teljesekek: ezért mindenfajta szépség azokra a tárgyakra vezethető vissza, melyek szépek, vagy azok lehetnek. Van ugyanis természetes szépség, és van művészi szépség: az egyik a testben lakozik, a másiknak nincs része a testiségből, és így tovább. Néha a hanyagság is szép, és a hallgatás beszédes.

Minden szépség példája és ideája maga a természet. Nem annyira az, amely valóban létezik, hanem inkább az, melyről mi, több dolog összegyűjtött adottságaiból, alkotó elménk és szellemünk segítségével feltesszük, hogy léteznie kell, és szép, jó, fenséges természetnek nevezzük. Mindkettőhöz az imitáció révén kapcsolódik a költészet, ékesszólás, zene, festészet, szobrászat, tánc, építészet, kertművészet, melyek tehát részint széptudományok, részint szépművészetek, és éppúgy részei az esztétikának, melynek szabályait és általános el-

² [*πάθος* gör. 'érzelem, szenvedély'.]

méletét követik. Milyen jogon és miként kell e művészeteket a szép dolgok közé számlálni, és vajon ezek mellett vannak-e mások is, 7 amiket a szép- elnevezéssel illetni méltó és szükséges? Honnan erednek tudományaink és művészeink? Milyen szabályt kell követniük az imitáció során, és milyen hibákat kerülniük?

Mindeme tudományoknak és művészeteknek van egy összekötő kapcsuk, egyfajta sajátos rokonság fűzi egybe őket: hiszen ugyanaz a tárgyuk, ugyanazon elv alapján ugyanazt a célt követik, és csak a szépséget megjelenítő jelekben különböznek egymástól. A széptudományok, amilyen a költészettan és a szónoklattan, önkényes jelekkel dolgoznak, a szépművészetek pedig olyanokkal, melyek vagy a látásra, vagy a hallásra vannak hatással. A hallásra hat a zene a hangzás változatosságával; a látható jelek, ha mozgásban vannak, a táncművészethez és a művészi tornához tartoznak; ha pedig mozdulatlanul a test egy bizonyos helyzetét rögzítik, az úgynevezett képzőművészetekhez tartoznak. E testhelyzetek megjeleníthetők szilárd testekkel: ezt teszi a szobrászat és rokon művészeti ágai; vagy megjeleníthetők síkban: így tesz a festészet és a domborművészet. Mindezeket a művészeteket az esztétika irányítja, mégpedig nem mechanikus szabályok alapján, hanem egyrészt olyan egyetemes elmélet mentén, mely minden széptudományt és szépművészetet meghatároz, másrészt önmaga történetisége és hatásai révén. Lehetséges, hogy valaki esztéta legyen, de egyszerűs mind ne legyen művész: ugyanis míg az utóbbi létrehozza, az előbbi megítéli a műalkotást, de mindkettő ugyanazon jóízlés alapelvei szerint teszi ezt. 8

Bár minden egyes szépművészetnek megvannak a maga határai és a maga jelei, egyesek azonban egymással annyira összeillenek, hogy közös törekvéssel és munkával megragadóbb szépséget tudnak előállítani, és lelkünkre egyszerre több irányból is hatnak. Milyen példát lehet hozni az effajta együttműködésre? Azonban nagyon komoly művészi tudást igényel effajta összhangzást megteremteni, mivel a szépség természete igen érzékeny és kifinomult. Mely művészetek illeszthetők egybe könnyebben, hol, mikor? Melyek ilyen esetben az általános szabályok?

Az esztétika legfőbb célja általában, hogy gyönyörködtessen: ezt a művészetek útján teszi, melyek a tárgyat saját természete alapján vagy bájolónak, vagy szomorúnak, vagy rettenőnek mutatta gyönyörködtetnek. Miért? Ez a gyönyörűség a lélekben és az érzékekben keletkezik, de ártatlan, nemes, emberhez méltó. Ennyivel azonban nem érik be művészeink, hanem a gyönyörködtetéssel tanítanak is, a szívet és a lelket művelik, az erkölcsöket formálják. E művészetek által a szívek meglágyulnak, a kemény ridegség messze távozik; erényes életre buzdítanak; a csúfot úgy mutatják be, hogy attól elforduljunk, és az általuk létre hívott szépség által a Jóhoz, minden Jó és Szép alkotójához emelkedjünk. Röviden: az esztétika az embert széppé teszi és emberibbé. Hogy mi is a szép elme, szép szellem, a szép ember? Ez mindenfajta ember számára hasznos és szükséges ahhoz, hogy életét közösségekben, társaságban élhesse; és a legnagyobb mértékben rokon nemes mivoltunkkal. 9

Az esztétikai erő és akarat teljessége a jóízlésben nyer formát: ez irányítja a szellemi tehetőséget, ez a szépség bírása. Megvannak a maga fokozatai: az ínycs a legkisebb szépséget, egyszerűs mind a legkisebb hibát is azonnal észreveszi; a nemes ízlésnek semmi sem tetszik, ami nem szép és bájos; a legtökéletesebb ízlés pedig az, amely a szépet és jót a csúfval és rosszal sosem cseréli fel, és a szépségek közül azt választja ki, amelyik a legeslegjobb. A jóízlés formálására, az esztétikai tudományok és művészetek művelésére korunkban, méltán, igen nagy súlyt fektetnek Európa műveltebb nemzetei, ami díszükre és becsületükre is válik. Erre kell nekünk is törekednünk, a széptudományok és szépművészetek iránti ízlés növelésére kell szentelnünk életünket.

A szakesztétikáról

Költészet

A költészet a szép természet imitációja; mely vagy cselekvés, vagy elbeszélés, vagy mindkettő útján történik. Célja: gyönyörködtetni és megindítani. A lelkesültség, a fikció és a verselés 10 mintegy a támaszai a tökéletes imitációnak. Nem költő, aki úgy gondolja, hogy a költészetnek a valósággal és nemes mivoltunkkal semmi kapcsolata nincs. Minden költemény olyan, mint egy festmény: megvan a maga cselekménye, jellemei és sajátos előadásmódja. A költészet egészének legjobb felosztása: elbeszélő, drámai, lírai és tanító költészet; melyek gyakran átfedik egymást.

A költő, akárcsak a történetíró, történeteket mond el, de a Múzsák³ és Apollón⁴ ihletésével: ezópuszi meséket, románokat, allegorikus játékokat, metamorfózisokat, pásztori költeményeket és eposzokat alkot. Az ezópuszi mese műfajában kiemelkedők Phaidrosz,⁵ Desbillons,⁶ La Fontaine,⁷ Gellert,⁸ Hagedorn,⁹ Lichtwer¹⁰ és Holberg.¹¹ A román (regény) váratlan események története, mely a hősök sok veszedelme, a szerencse változatos játécai, mesterkedések és úti élmények megtapasztalása, szerelem és gyűlölet váltakozása után többnyire boldog véget ér. Mi a célja, nevének és tárgyának eredete? Mindig megvannak a maga ellenségei és pártfogói, és gyakran min-két fél hibázik. Amennyiben ugyanis tőle mindenfajta kegyeletsértés, szavaitól és mondataitól pedig a csúfság távol áll, és bizonyos mértéket megtart a román (regény), akkor, úgy vélem, írónak és olvasóinak szellemét élesíteni, nyelvét művelni, erkölceit az emberséghez, polgári egyetértés-hez, a művelt élet szokásaihoz alkalmassá formálni képes. Fénelon Telemachja,¹² Marmontel

³ [Musae, Mouszai (rokon a mania és mantis, rajongás és rajongó szavakkal), a görög mitológiában a költészet istenasszonyai, később a különböző költői műfajoknak, művészeteknek és tudományoknak pártfogói és védői. Apollónnal egyetemben az istenek lakomáját derítik fel dalaikkal. Számuk a Homéroszt követő hagyomány szerint 9, de egyes említések 3 múzsáról tudnak.]

⁴ [Apollón a görög mitológia istensége, Zeusznak Létótól (Latonától), Koiosz titán leányától született fia. Jósisten, emellett a görög mitológiában ő lesz mestere az összes szépművészeteknek és vezetője a Múzsáknak, akik énekükkel és tánccal kísérik az isten lantjátékát.]

⁵ [Phaedrus (Kr.e.15.k.–Kr.u.55) római meseköltő. *Fabulae Aesopicae* című, 150 mesét tartalmazó kéziratos művéből 95 mese maradt fenn. Fáty András meséinek egyik ihletője volt, hatása felismerhető Pesti Gábor, Heltai Gáspár életművében.]

⁶ [François-Joseph Terrasse Desbillons (1711–1789) francia humanista, meseíró, meséi: *Fabulae Aesopicae*, Glasguae, 1754; *Fables de Phédre*, Manheim, 1786.]

⁷ [Jean de La Fontaine (1621–1695) francia költő, író, meséi: *Fables choisies*, Paris, 1668. Magyar recepciójára l. Barbarics L. Róbert *Péczeli József és Lafontaine*, Egyetemes Philológiai Közlöny 1887, 546–554.]

⁸ [Christian Fruchtegott Gellert (1715–1769) német költő, a lipcei egyetemen az erkölcsfilozófia professzora volt, egyházi énekek, mesék, regények, vígjátékok szerzője. *Fabeln und Erzählungen*, Leipzig, 1746–1748 című műve a német polgár erkölcsi kézikönyve lett. Magyar recepciójára l. Gálos Rezső, *Szentjóni Szabó Gellert-fordítása*, Egyetemes Philológiai Közlöny 1906, 355–362; Várady Imre, *Gellert hazánkban*, Budapest, 1917.]

⁹ [Friedrich von Hagedorn (1708–1754) német költő, fabulái: *Versuch in Poetischen Fabeln und Erzählungen*, Hamburg, 1738.]

¹⁰ [Magnus Gottfried Lichtwer (1719–1783) német meseíró, meséi: *Vier Bücher Aesopischer Fabeln*, Leipzig, 1741–1743 (*Die selbamen Menschen* című meséjének fordítása *A vándorló* címen olvasható az Urániában).]

¹¹ [Ludvig Holberg (1684–1754) norvég származású, latinul is alkotó dán író, történész. Meséi: *Moralske Fabler*, Kjøbenhavn, 1751.]

¹² [François de Salignac de La Mothe Fénelon (1651–1715) francia író, teológus. Említett tanregénye: *Les aventures de Télémaque*, Paris, 1699. Magyar recepciójára l. Köpeczi Béla, *Fénelon Telemachosának magyarországi fordítási kísérletei*, Budapest, 1969; Kozma Antal, *Fénelon Télémaque-jának egy XVIII.*

Belisarja,¹³ és talán Héliodórosz Aithiopikája,¹⁴ 11 Barclay Argenise¹⁵ ízelítőt adhatnak ebből. Az a fajta metamorfózis, mely embereket változtat különféle alakokra, már az ókoriaknak is tetszett: e műfajban Ovidius¹⁶ az, akiben teljes fizikai és erkölcsi világképet felfedezni véltek. Az újabbak közül Schez Péter¹⁷ ajándékozta meg a magyarokat igen művelt metamorfózisokkal. Az újabbskori metamorfózis fejedelmévé azonban, úgy tűnik, a dániai Holberg¹⁸ válik, aki fákat s vadállatokat változtat emberekké. A pásztorköltészet falusiak életét mutatja be, olyanképp, mint az őszinteség korszakát, az aranykort. Ezt láthatjuk Theokritosz¹⁹ Idilljeiben, ragyogóan, egyszerűen, szeretetreméltóan. Moszkhosz²⁰ gondosabb, így eltávolodik a tárgy természetességétől, de mégis elbájoló. Bion²¹ közülük a legékesebb. Vergilius²² teljes mértékben Theokritoszt²³ imitálja, mégsem annak mása. Méltán kérdezhetjük, vajon nem távolodik-e el a valószerűtől, mikor olyan dolgokat kever a pásztorköltészetbe, melyek nagyobb műveltséget, és az ekloga más jelentéssíkját feltételezik? Ezt a halhatatlan költészeti műfajt az itáliaiak csak felélesztették ugyan, de ők adtak neki karaktert. A franciáknál Segrais²⁴ a legjobb bukolikus költő, Németországban Gessner,²⁵ Magyarországon

századi magyar verses feldolgozása, Pécs, 1932; Eckhardt Sándor, *Télémaque en Hongrie*, Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes 1926, 166–171.]

¹³ [Jean François Marmontel (1723–1799) francia író, költő. Említett regénye: *Belisaire*, Paris, 1765. Magyar recepciójára l. Weszely Odön, *Marmontel és négy magyar író*, Egyetemes Philologiai Közlöny 1890, 447–488; Bayer Alice, *Marmontel hatása Magyarországon*, Budapest, 1916; Váczy János, *Kazinczy Marmontel-fordítása*, Irodalomtörténeti Közlemények 1917, 257–276.]

¹⁴ [Héliodórosz (3.sz.) görög író. Említett regénye: *Aithiopika*. Czobor Mátyás ennek *Aethiopica historia* című verses átdolgozását magyarította, amely alapján készült Gyöngyösi István *Új életre hozott Charidia*, Lőcse, 1700 című feldolgozása, szintén verses formában. Prózai átültetését magyar nyelvre Dugonics András végezte el: *A szerecsenek*, 1798.]

¹⁵ [John Barclay (1582–1621) skót neolatin költő, említett regénye: *Argenis*, Paris, 1621. A műnek 1792-ben két magyar fordítása is megjelent (Fejér Antal, Boér Sándor tollából).]

¹⁶ [Publius Ovidius Naso (Kr.e. 43–Kr.u. 17) római költő, említett műve: *Metamorphoseon libri XV*. Magyar recepciójára l. Lukács István, *Metamorphosisok a XVIII. század hazai irodalmában*, Budapest, 1944; *Római költők a 18–19. századi magyar irodalomban: Vergilius, Horatius, Ovidius*, szerk. Balogh Piroska, Lengyel Réka, Budapest, 2017.]

¹⁷ [Schez Péter (1691–1756) osztrák–magyar jezsuita költő, földrajztudós. Említett műve: *Metamorphosis Hungariae, Tyrnaviae*, 1716. Vö. Szörényi László, *Attila, a testvérgyilkos: Schez Péter = Uő., Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Budapest, 1993, 69–82, 167–173.]

¹⁸ [Ludvig Holberg, l. 11. jegyzet, metamorfózis-leírások *En sandfaerdig ny wiise om Peder Paars*, Tryckt Aar, 1719–1720 című művét jellemzik leginkább.]

¹⁹ [Theokritosz (Kr.e.305.k.–260.k.) görög költő. Fennmaradt költői hagyatékát 31 idill alkotja.]

²⁰ [Moszkhosz, Moschus (Kr.e. 2.sz.) görög költő, bukolikus lírájából mindössze 229 sor maradt fenn. Révai Miklós, Faludi Ferenc fordított tőle. Magyar recepciójára l. Vályi Nagy Ferenc, *Bion és Moschus idylliumai*, Pest, 1811.]

²¹ [Bión (Kr.e. 2.sz.) görög bukolikus költő, legismertebb műve: *Epitaphiosz Adónidosz*. Magyar recepciójára l. Vályi Nagy Ferenc, *Bion és Moschus idylliumai*, Pest, 1811.]

²² [Publius Vergilius Maro (Kr.e.70–Kr.e.19.) római költő, említett műve: *Edogae*. Magyar recepciójára l. Csengery János, *Vergilius a magyar költészetben*, Irodalomtörténeti Közlemények 1931, 24–37.]

²³ [Theokritosz l. 19. jegyzet.]

²⁴ [Jean Segrais (1624–1701) francia költő, drámaíró. Említett műve: *Poésis diverses*, Paris, 1658.]

²⁵ [Salomon Gessner (1730–1788) svájci német író. Említett műve: *Idyllen*, Zürich, 1756, 1772. Magyar recepciójára l. Dezsényi Béla, *Kazinczy svájci mintaképe: Gessner Salamon*, Forrás 1944, 301–307; Fürst Aladár, *Gessner Salamon hazánkban*, Irodalomtörténeti Közlemények 1900, 177–193, 322–335; Orsós Margit, *Az idill. Egy műfaj változatai a német irodalomban*, Minerva, 1941, 196–262.]

Faludi²⁶. Az eposzköltészet hősök híres tetteit beszéli el. Egy eposz egy hősről szól, egy tettéről, amely azonban teljes, igaz vagy valószerű, híres és szerencsés. A tettek megvan a maga cselekménye, a cselekménynek a maga sajátosságai: a tárgy gazdag küzdelemben, szerencsétlenségekben, jósjelekben és csodákban, fordulatokban, epizódokban – a cselvetéseket megsokszoroznia, az érzelmeiket változtatossá tennie, az unalmat távoztatnia kell. Az eposzköltők fejedelme Homérosz:²⁷ helytelen őt kárhoztatni 12 kevés hibái miatt. Fenségességben, a kis dolgok sajátossá tételében senki nem múlta őt felül: egyszerre boldog és szomorú, játékos és súlyos, mind bőségében, mind tömörségében csodálatraméltó. Vergilius Aeneisében²⁸ termékeny utánképzését adta mintájának. A hozzájuk legközelebb eső helyeket Osszián énekei,²⁹ Milton költeményei,³⁰ Tasso Megszabadított Jeruzsálemé,³¹ Klopstock Messiása,³² Gyöngyösi Charicliája³³ foglalják el.

A dráma valamilyen tetszetős cselekedet látványos előadása: a költészet legkiemelkedőbb része. Cselekménye legyen egységes, helyszíne azonos, hasonlóképp az ideje is; úgy, ahogy mindaz, ami bemutatásra kerül, valószerűen történhessen meg. Ha saját szabályainak és lényegének megfelelően van megalkotva, nagymértékben építi az emberek erkölcsait, és igen hasznos. A mi színjátékaink különböznek az ókoriak szabadosságaitól, ezért joggalalanul támadják őket. A tragédia nagyjelentőségű, híres, a félelmet és együttérzést intenzíven felkeltő cselekményt ábrázol. A cselekmény alapját többnyire inkább a hazai, semmint idegen, és inkább a hozzánk közelebb álló, semmint a régi történeti hagyományból kellene venni. Milyenek voltak a görögök tragédiái és kórusai? Mit köszönhet a tragédia Aiszkühülosznak,³⁴ Euripidésznek³⁵ és a még istenibb Szophoklésznek?³⁶ Melyek az általuk alkotott karakterek

²⁶ [Faludi Ferenc (1704–1779) magyar költő, hat eklogájából (1773–1775) legismertebbek: *Pásztorversengés*, *Megint pásztorversengés*, *Az aggódó pásztor*.]

²⁷ [Homérosz (Kr.e. 8.sz.), görög költő, az *Iliász* és az *Odüsszeia* című eposzok szerzője. Szerdahely korában H. d' Aubignac 1664-es felvetése révén vitatott, élő vagy fiktív személy-e, aki a görög nép költészetének szimbóluma lenne, (az ún. homéroszi kérdés legismertebb korabeli összefoglalása: Friedrich August Wolf, *Prolegomena ad Homerum*, 1795). Magyar recepciójához l. Ritoók Zsigmond, *Homéros Magyarországon*, Budapest, 2019.]

²⁸ [Publius Vergilius Maro, l. 22. jegyzet, itt említett eposza: *Aeneis*. Magyar fordítása 1799-ben jelent meg.]

²⁹ [James Machperson (1736–1796) skót költő, *The Works of Ossian*, London, 1765–1773 kiadója, valójában szerzője. Magyar recepciójára l. Keresztury Dezső, *The First Hungarian Translator of Ossian*, 'The New Hungarian Quarterly' 1963: 12, 163–171; Meller Sándor, *Ossian Magyarországon. 1788–1844*, Debrecen, 1940.]

³⁰ [John Milton (1608–1674) angol író. Említett műve: *Paradise Lost*, London, 1667. Magyar recepciójára l. Tarnai Andor, *The Hungarian Milton-debate in the 18th Century*, 'The New Hungarian Quarterly' 1965, 167–170.]

³¹ [Torquato Tasso (1544–1595) itáliai barokk költő, említett eposza: *Gerusalemme Liberata*, Lione, 1581¹, 1584².]

³² [Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803) német költő, említett eposza: *Messias*, Halle, 1748–1773. Magyar recepciójára l. Juhász Gergely, *Klopstock magyar utókora*, Budapest, 1935.]

³³ [Gyöngyösi István (?1629–1704) magyar költő, említett műve: *Új életre hozott Charidia*, Lőcse, 1700. L. még 14. jegyzet.]

³⁴ [Aiszkühülosz (Kr.e. 525/524–456/455) görög tragédiaköltő, 7 tragédiája maradt fenn mindössze. Legkorábban magyarra fordított műve *A leláncolt Prométheusz* (1792, Versegly Ferenc).]

³⁵ [Euripidész (Kr.e. ?485–406) görög író, 18 drámája és néhány epigrammája maradt fenn. Ismert magyar fordításai a 16. századtól jelentek meg, vö. Szentmártoni Szabó Géza, *Euripidész magyar fordítása a 16. század második feléből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1998, 225–239.]

³⁶ [Szophoklész (Kr.e. 497/492–406/405) görög drámaíró, 7 drámája maradt fenn teljesen, egy félig, magyar nyelven először az *Elektra* vált ismerté, Bornemissza Péter átdolgozásában (1558).]

és művek? Ami a rómaiak tragikus költészetét illeti, ha azok alapján ítélünk, akik Seneca³⁷ nevét emelik ki, akkor igen keveset mondhatunk annak dicséretére. 13 A franciáknál Corneille³⁸ és Racine³⁹ emelte magasba a tragédiát, az angolok közül Thomson⁴⁰ és Shakespeare⁴¹ tűnik ki, a németeknél Klopstock,⁴² Wiess⁴³ és Schlegel⁴⁴ kiemelkedő. A komédia a polgári és magánélet képét mutatja be, tréfákkal, csipkelődésekkel. A görög komédián belül megkülönböztetünk régi, közép- és újkomédiát. Közülük az egyik képviselője, bár oly kiemelkedő, hogy szinte negyedik nemet alkot, Arisztophanész⁴⁵ – mégpedig melyiké? Plautus⁴⁶ legkiemelkedőbb erényei a szavak ereje és változatossága, a mondatok súlya, a díszítmények és az emberi életvezetéshez kínált szabályok. Vajon a nevetetésre jobban törekedett, mint kellett volna, és ezért erőltetettnek kell tartanunk? Terentius⁴⁷ kitér a művészi tudásával, latin beszédének ékes ragyogásával; de joggal hiányolod benne a komikus erőt. Az opera zenedráma, mely itáliai mesterektől származik, több művészet fóruma és színpada. Természeténél fogva sok hibának van kitéve, szinte egy sincs anélkül – mégis, miért okoz akkor gyönyörűséget, és hogyan lehet az egészségesebb ízlés számára megfelelővé formálni?

A lírai költészet nem annyira anyagával, inkább gondolkodás- és beszédmódjával tűnik ki. Merészség, hirtelen váltások, nagyszerűség, bőség, báj a szavakban, mondatokban, alakzatokban – ezek az ismertetőjegyei. A leginkább esztétikai, mert a leginkább életteli módon fejezi ki a lélek bármely érzését, melynek híján a költő elveszítettnek érzi magát, mígnem egy új lendülettel vagy magasabbra emelkedik, vagy másfelé ragadtatik el. Pindaroszt⁴⁸ nevezhetnénk leginkább a lírikusok fejedelmének, különösen fenségességében. Anakreón⁴⁹ örö-

³⁷ [Lucius Annaeus Seneca (Kr.e.4–Kr.u.65) római államférfi, filozófus, drámaíró és költő. 10 tragédiája maradt fenn.]

³⁸ [Pierre Corneille (1606–1684) francia költő, klasszicista tragédiaíró. Magyar recepciójára l. Karl Lajos: *Corneille a magyar irodalomban*, Irodalomtörténeti Közlemények 1910, 112–115; Alszeghy Zsolt, *Corneille hatásához*, Egyetemes Philológiai Közlöny 1912, 824–826.]

³⁹ [Jean Racine (1639–1699) francia drámaíró. Magyar recepciójára l. *Eszmei és irodalmi találkozások. Tanulmányok a magyar–francia irodalmi kapcsolatok történetéből*, szerk. Sötér István, Köpeczi Béla, Budapest, 1970.]

⁴⁰ [James Thomson (1700–1748) angol költő, tragédiái (*Agamemnon*, 1738; *Coriolanus*, 1749; *Tancred and Sigismundus*, 1745) mellett jelentős lírai életműve is.]

⁴¹ [William Shakespeare (1564–1616) angol drámaíró, magyar recepciójára l. Dávidházi Péter, „*Isten másodszülöttje*”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Budapest, 1989.]

⁴² [Friedrich Klopstock l. 32. jegyzet, oratórium-szerű lírai drámái: *Hermanns Schlacht*, Hamburg, 1769; *Hermann und die Fürsten*, Hamburg, 1784; *Hermanns Tod*, Hamburg, 1787.]

⁴³ [Christian Felix Weisse (1726–1802) német drámaíró. Magyarországon legnépszerűbb színműve a *Romeo und Julie*, Leipzig, 1768 volt.]

⁴⁴ [Johann Elias Schlegel (1719–1749) német drámaíró, irodalomtudós. Ismertebb színművei: *Hermann*, Copenhagen, 1743; *Canut*, Copenhagen, 1746; *Die stumme Schönheit*, Copenhagen, 1747; *Die Triumph der guten Frauen*, Copenhagen, 1747.]

⁴⁵ [Arisztophanész (Kr.e.450–385) görög vígjátékíró, 11 teljes komédiája maradt ránk. Magyar fordításai a 19. század második felében jelennek meg.]

⁴⁶ [Plautus (Kr.e.254 k.–154) római komédiaíró, 21 vígjátéka maradt fenn. Magyar recepciójára l. Tési Edit, *Plautus Magyarországon*, Budapest, 1948.]

⁴⁷ [Publius Terentius Afer (Kr.e.190 k.–159) római vígjátékszerző, mind a 6 vígjátéka fennmaradt.]

⁴⁸ [Pindaroszt (Kr.e.522/518–438/422) görög kardal- és himnusz-költő.]

⁴⁹ [Anakreón (Kr.e.572–487) görög költő. A 18. században nagyon népszerű Magyarországon, fordítói és feldolgozói többek között: Zechenter Antal, Kazinczy Ferencz, gr. Ráday Gedeon, Sándor István, Dayka Gábor, Révai Miklós, Édes Gergely, Csokonai Vitéz Mihály, Guzmics Izidor.]

met és mesterkéletlen boldogságot 14 áraszt, beszéde a Gráciáktól⁵⁰ való, de szerelmeit és kapcsolatait a józan ízlés nem helyesli. Horatius⁵¹ Pindaroszt⁵² imitálta, de most ismertebb nála. A héberek lírai költészete mind tárgya fennköltségében, mind fenségességében kitűnik. Ezt leginkább Dávid zsoltárain⁵³ láthatjuk, melyeknél nincs istenibb: Dávid egyszerre Szimonideszünk,⁵⁴ Pindaroszunk,⁵⁵ Alkaiosunk⁵⁶ és Flaccusunk⁵⁷ is. Ennek oka a tárgy és a szellemiség elütő volta. Német földön sok fennkölt és bájoló lírikus van.

A tanító költészet a valóságot adja elő és díszíti fel. Ilyet találunk Hésziodosznál.⁵⁸ Ámde gyakran vegyíti a valóságot a fikcióval. Az ilyenfajta költészet alfajai: lehet történeti, mint Lucanus Históriaja⁵⁹, Silius Pun háborúja⁶⁰, Ovidius Fastija⁶¹; lehet filozófiai, mint Lucretius műve A természetről⁶², Aratosz Égi jelek⁶³, Manilius Astronomica⁶⁴ című munkája; végül lehet didaktikus, mint Vergilius Georgiconja⁶⁵, Horatius⁶⁶ és Vida Ars poeticája⁶⁷, Oppianosz Halieutikája és Cynegeticonja⁶⁸ és még sok más. A poéta itt kettős feladatot vállal: egyrészt a tudósét, másrészt a költőét. Amit tanít, azt alaposan kutassa ki, tegye magáévá: ez esetben ugyanis nemcsak a tiszta, világos, művelt és ragyogó ékesszólás, de a képek, képzetek, epi-

⁵⁰ [Charis, Charites, Gratia, Gratiae: a kellem és a báj megszemélyesítői a görög mitológiában. Számuk általában három: Euphrosyne (ünnepi öröm), Aglaia (ünnepi fény) és Thalia (viruló boldogság). Szoros kapcsolatban állnak a Múzsákkal (l. 3. jegyzet), akikkel együtt laknak az Olümposzon, azonkívül Aphrodité és Hermész kísérei. A klasszicizáló Grácia-kultusról l. Bodrogi Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, Debrecen, 2012.]

⁵¹ [Quintus Horatius Flaccus (Kr.e.65–Kr.e.8) római költő. Magyar recepciójáról. Janovszky Antal, *Horatius hatása a magyarországi költészetre és magyar fordítói*, Budapest, [1938]; *Római költő a 18–19. századi magyar irodalomban: Vergilius, Horatius, Ovidius*, szerk. Balogh Piroksa, Lengyel Réka, Budapest, 2017.]

⁵² [Pindaroszl. 48. jegyzet.]

⁵³ [Az ószövegségi Zsoltárok könyve Dávidnak, Júda és Izrael királyának (Kr.e.1004–965) tulajdonított szövegeiről van szó. A héber költészet korabeli magyar értelmezéseire l. Horváth Iván, *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben*, Irodalomtörténeti Közlemények 1972, 290–305; Szőrényi László, *Östörténet és metrika. A magyar metrikus verselés XVIII. századi föltámasztásának esztétikorténeti háttere*, Irodalomtörténet 1986, 63–74.]

⁵⁴ [Szimonidesz (Kr.e.557–468) görög költő, életművéből 150 lírai töredék maradt fenn, változatos műfajokból.]

⁵⁵ [Pindaroszl. 48. jegyzet.]

⁵⁶ [Alkaios (Kr.e. 600 k.) görög költő, aiol nyelvjárásban írt költeményeit az alexandriai tudósok 10 könyvre osztották. E költeményekből csak gyér töredékek maradtak fenn egyes idézetek útján. Magyar fordításai 19. századiak.]

⁵⁷ [Quintus Horatius Flaccus l. 51. jegyzet.]

⁵⁸ [Hésziodosz (Kr.e. 8.sz.) görög író, említett művei: *Theogonia*, *Erga kai hémerai*.]

⁵⁹ [Marcus Annaeus Lucanus (Kr.u.39–65) római költő. Említett eposza: *Pharsalia*. Bessenyei Györgyre hatott, vö. Bartha János, *Lucanus Pharsaliája*, Egyetemes Philológiai Közöny 1896, 97–112, 193–217.]

⁶⁰ [Tiberius Catius Silius Italicus (Kr.u.26–101) római költő, epikus és szónok. Említett eposza: *Punica*.]

⁶¹ [Publius Ovidius Naso l. 16. jegyzet, említett műve: *Fastorum libri VI*, a római naptár költői feldolgozása.]

⁶² [Tiberius Lucretius Carus (Kr.e.96 k.–55) római költő, említett műve: *De rerum natura*.]

⁶³ [Aratosz (Kr.e.310 k.–249 k.) görög költő, említett tankölteménye: *Phainomena*.]

⁶⁴ [Manilius (Kr.u. 1.sz.) római költő, említett műve: *Astronomicon libri V*.]

⁶⁵ [Publius Vergilius Maro l. 22. jegyzet, említett műve: *Georgicon libri IV*.]

⁶⁶ [Quintus Horatius Flaccus l. 51. jegyzet, említett műve: *Ars poetica. Epistulae 2, 3*.]

⁶⁷ [Marco Girolamo Vida (1485–1566) latinul író olasz költő, említett verses poétikája: *De arte poetica*, Cesena, 1516.]

⁶⁸ [Oppianosz (Kr.e.2–3.sz.) görög didaktikus költő, egyetlen hiteles fennmaradt műve: *Halieutika*, Kr.e.177–180, mely a halak életéről és a halászatról szól. Az itt említett *Cynegetica*, egy vadászatról szóló tanköltemény későbbi, más szerzőtől származó imitáció.]

zódok eszközével is élhet. A csípős szatíra és a gúnydal, mely az emberek hibáinak ostorozására és az erkölcsök javítására rendeltetett, teljes egészében a rómaiak találmánya. Az egyik fajtája éles és nyílt – ez volt kedvére Luciliusnak⁶⁹ és Juvenalisnak;⁷⁰ a másik nyugodt és leplezett, melyre 15 Horatius adott példát, mint sem nem maliciózus, sem nem embergyűlölő, hanem a szép és jó lelkületének barátja. A nevetségessé tétel élével többnyire mélyebben és jobban sebzi a nagy dolgokat. Flaccusunk⁷¹ úgy akarta, hogy az effajta Múza legyen mezítlábas. Juvenalis⁷² és korának szatirikusai kevésbé tetszenek, hacsak nem költői beszédmódjuk és versmértékük miatt, mellyel szatíráik csúfondároságát akarták díszíteni. Aki szatírárt ír, legyen maga is hibátlan, és a vétkeket ne teljesen nyíltan fejtse ki, a csúfságokat ne halmozza bolond módra. A pajkosságot a szabályok komolyan vételével kell regulázni. A szatirikus játékokra maradandó és csodálatraméltó példát adott Swift,⁷³ Butler,⁷⁴ Cervantes,⁷⁵ Liscow,⁷⁶ Rabener⁷⁷ és mások, akik a Varro-féle⁷⁸ szatírárt részesítették előnyben.

Ékesszólás

Az ékesszólás művészete a természet adományaival bőkezűen ellátott és más tudományokban már jócskán forgolódó embert megtanítja helyesen és határozottan gondolkodni, és elméjét a köz- és magánügyek tekintetében – akár írásban, akár szóban kell azokat intéznie – ékes, élénk, bizalomkeltő ékesszólással látja el. Ezt nem annyira a hallott szabályoknak, mint inkább az általunk látott, bármely korban élő, kiemelkedő szónokok példájának követésével, és saját tapasztalataink alapján tanuljuk meg. 16

A szónok első feladata, hogy az érveket és a tárgyat előkészítse. A megfogalmazott tárgy olyan rendbe kerüljön, melyet a józan okosság előír, és az adott nyelvnek megfelelő kiejtéssel adják elő: ez a beszéd maga, azaz a szónoklat. Az ítélőkészségre, az erkölcsök ismeretére és az érzelmek vizsgálatára nagymértékben szüksége van a szónoknak. Az előírások alapján történő tanítási, tanulási módszert nem követjük: a szabályok nem tesznek szónokká.

Az ékesszólás művészete teljes egészében kiterjeszkedik a mi időnk és a mi ügyeink használati köreire, melyek alapján tudományos, polgári, udvari és társasági ékesszólást kü-

⁶⁹ [Caius Lucilius (Kr.e.180 k.–103 k.) római szatíraíró. Említett műve: *Saturae*, I–XXX.]

⁷⁰ [Decimus Junius Juvenalis (Kr.u.67–138 k.) római szatíráköltő, rétor.]

⁷¹ [Quintus Horatius Flaccus l. 51. jegyzet, szatírái két könyvben maradtak ránk.]

⁷² [Decimus Junius Juvenalis l. 70. jegyzet.]

⁷³ [Jonathan Swift (1667–1745) angol költő, író. Utalhat a szöveg főműve (*Travels into Several Remote Nations of the World by Lemuel Gulliver*, 1726) mellett nagyszámú pamfletjeire is.]

⁷⁴ [Samuel Butler (1612–1680) angol költő, komikus eposza *Hudibras*, London, 1663–1678, ismert szatírája *The Elephant in the Moon*.]

⁷⁵ [Miguel de Cervantes Saavedra (1547–1616), spanyol író, költő, drámaíró. Szatíráként utalhat a szöveg *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*, Madrid, 1605–1615 című műve mellett szatirikus szonettjeire és *Viaje del Parnaso*, 1614 című önéletrajzi írására is.]

⁷⁶ [Christian Ludwig Liscow (1701–1760) német szatíraíró. 1726-ban jelent meg első szatírája, melyben Manzel rostocki tanár teológiára alapozott jogfilozófiai művét, az *Abriss des Naturrechts* című munkát pellengérezte ki. Szatíragyűjteménye: *Sammlung satirischer und ernsthafter Schriften*, Frankfurt am Main, Leipzig, 1739.]

⁷⁷ [Gottlieb Wilhelm Rabener (1714–1771) német szatíraíró, Magyarországon népszerűek voltak szatírái: *Sammlung satyrischer Schriften*, 1–4, Leipzig, 1751–1755.]

⁷⁸ [Marcus Terentius Varro (Kr.e.116–28) római polihisztor. Szatírái: *Saturae Menippeae* és *Saturarum libri IV*. A szatíra az ő értelmezésében különféle versformában írott, változatos tartalmú történeteket, meséket, talányokat, nyelvi játékokat foglal magába, melyek célja gúny helyett a szórakoztatás és a tanítás.]

lönbötzetünk meg. Az akadémiákon, a tudományos világban az ékesszólás haszna igen nagy: akár amikor azokat az írás- és beszédgyakorlatokat végezzük, melyek mindennapos elfoglaltságaink, és melyekkel a jövőbeni feladatokra készülünk elő (ezeket Quintilianus⁷⁹ deklamációknak, azaz szónoki gyakorlatoknak nevezte); akár amikor ünnepségeken, beiktatásokon vagy új előadás bevezetéseképp, esetleg nyílt vitákon, illetve más tudományos alkalmakkor megfogalmazott beszéddel kell készülnünk. A mindennapi előadásokból, az akadémia szenátusának és magisztrátusának üléseiből, a doktorok ünnepélyes beiktatásából, könyvek ajánlásaiból és előszavaiból, és minden olyan szónoklatból, melyet bizonyos időszakok ünnepélyessége megkövetel, és melynek beszédmódját követnünk kell, tanulhatunk. **17**

A polgári ékesszólás ügyek tárgyalására szolgál, a törvényhozásban és az igazságszolgáltatásban. Az ügyeknek, melyekkel a tanácsadó beszédek foglalkoznak, a következő forrásait nevezi meg Arisztotelész:⁸⁰ adózás és jövedelem; háború, béke és szövetség; egyes vidékek, és különösképp az erődítmények hadi biztonsága, fegyver- és élelmiszer-ellátmánya; kereskedelem; törvénykezés. Ezen ügyekben tesznek indítványt a törvényhozásban, amely vagy egyszerű, vagy szavazással egybekötött, vagy a már elhangzott, meglevő vélemények kivonata, jegyzőkönyv alapján készített összefoglaló. Mit jelent az jegyzék, felirat, kérvény? Mi haszna van az ékesszólásnak, amikor szent vagy világi hivatalokra szabad szavazással és véleménynyilvánítással választanak méltó személyeket; vagy amikor valakit valamilyen hivatal viselőjévé, előljáróvá, vagy tanács, ítélőszék, törvényhozó testület, nyilvános testület tagjává kineveznek és beiktatnak? Vagy mikor az új fejedelem előtt hűségesküt tesznek? Mindezeket műveltebben, csiszoltabban vihetjük végbe. A törvényszéki, azaz fórumi ékesszólás a vádra és a védekezésre összpontosít. Mindkettőnek megvannak egyébként a maga fajtái: a vádhoz tartozik ugyanis a panasz, szemrehányás, követelés, támadás, hibáztatás, fenyegetés; a védelemhez a helyreigazítás, apológia, megkövetés. A vádat és védelmet követi a bírói ítélet. Mivel a bírósági ügyeket ékesszólóan tárgyalják, nem elegendő csak a jogot ismerni – ez ugyan a méltányossághoz és az igazságossághoz nélkülözhetetlen, de az olyan szónoknak, amilyené mi szeretnénk válni, nem elégséges. **18** Ugyanis az adja mind magára, mind az ügyekre, mind a közre nézve a legjobb tanácsokat, és azt kell igazi politikusnak tartanunk, aki a jogi bölcsességet az ékesszólással egyesíti.

Az ékesszólás azért is megbecsülendő, mivel azoknak is igen jó szolgálatot tesz, akiket szolgálni szerencse: a fejedelmeknek tudniillik. Ugyanis amilyen számos és jelentős ügy fordul meg az udvarokban, ahhoz mérten kell a minisztereknek udvari ékesszólással megtárgyalni azokat: nem terjengősen, de súlyos és nemes beszédmódban, amely kevés szóval sokat mond el, nem annyira a szavak, mint a tárgy méltóságát tartva szem előtt. Az udvari ékesszólást elsősorban olyan beszédek alkotják, melyeket a fejedelmekhez intéznek, a fejedelmek mondják el, vagy a fejedelmek nevében mondják el. A fejedelemhez vagy üdvözlés, vagy köszöntés, vagy fájdalom kifejezése céljából folyamodunk; vagy felkérjük koronázásra, országgyűlés irányítására; vagy valami mást, pl. kegyelmet kérünk. Más jellegű beszéddel kell fogadni, amikor maga érkezik a várost vagy az országot megsemmisíteni, vagy az országgyűlésen részt venni. A fejedelmek követéinek is megvan a maguk ékesszólása: akár amikor kihallgatásra járulnak, vagy amikor üdvözlést adnak át, vagy súlyos dolgokat tárgyalnak meg szóban, illetve jelentést adnak. Az udvari ékesszóláshoz soroljuk a fejedelmi leiratokat,

⁷⁹ [Marcus Fabius Quintilianus (Kr.u.35 k.–96 k.) római szónok. Említett műve: *Institutio oratoria*, I–XII. Magyar recepciójára I. Dörfler M. Sándor, *Quintilián és a magyar nyelvújítás*, Budapest, 1931.]

⁸⁰ [Arisztotelész (Kr.e.384–322) *Rétorika* című művének 2. könyvében tárgyalja az itt említett sajtáságokat.]

rendeleteket, határozatokat, jegyzékeket, kiáltványokat, ajánlásokat, hirdetményeket és más efféléket. 19

Az ékesszólás társasági gyakorlatához tartoznak azok a beszéd típusok, melyek az akadémiákon, törvényhozási és igazságszolgáltatási fórumokon és udvarokon kívül hangzanak el. Lehetnek magasztaló beszédek, születési, házassági üdvözlő beszédek, hálaadó beszédek, köszöntők, temetési beszédek, felköszöntő beszédek és minden más, magán vagy társasági, mostani vagy korábbi időkben szokásos tárgyak rendjében elmondott beszédek. Ezek fogásait, példáit kritikusan és részletesebben tárgyaljuk. Összességében: az ékesszólást nem lehet saját határai közé szorítani, mert az egyetemessé vált.

A festészet és a metszetkészítés

A festészet a költészettel olyan szoros rokonságban áll, hogy neveik felcserélésével egyik a másik helyett érthető. Mindkettőnek ugyanazon lelkiállapot a teremtő forrása; ugyanaz az ízlés vezérli a festőt is, ami a költőt; mindkét művészet természete és célja ugyanaz: a festészet néma költészet.

A festőmester első feladata a megfogalmazott tárgyat megrajzolni, háttérrel és vonalakkal határozottan körülhatárolni. Második feladata a kijelölt tárgyat fénybe és árnyékba öltöztetni, a harmadik pedig a megfelelő színeket felvinni. E részekből áll a munkája.

Ahány része a festészetnek, annyi csoportja van a festőknek: nem mindegyikük tud 20 ugyanúgy rajzolni, árnyalni és színeezni; sőt, talán ezidáig senki sem tűnt ki egyszerre és egyenlő mértékben mindhárom festői feladat teljesítésében. Az itáliaiak inkább a grafikában, tehát a kép megrajzolásában, a németek inkább a színezésben tűnnek ki. A különböző vidékekre, helyekre, ahogyan régen is, különböző szellemiségű festészet jellemző.

A festészetet régi és új festészetre oszthatjuk. A görögök e művészet hajnalán az egyes képeket egyetlen kiemelt színnel festették, ezért illetik ezt a *μονόχρωμα*⁸¹ névvel; és csak lassanként tanulták meg a színeket variálni, azoknak ragyogást és élénkséget adni. Hogy hogyan fejlődött e művészet egésze, kik voltak legkiválóbb művelői, milyen típusai léteztek, Pliniustól⁸² tudhatjuk meg. Apellész⁸³ vitte tökélyre a festészetet, utána lassanként hanyatlani kezdett. A rómaiak, különösen császáraik, hiába fáradoztak megmentésükön, a görögök legkiválóbb művei elpusztultak. A herculaneumi⁸⁴ műalkotások, és amelyeket Rómában őriznek, vagy épp romjaikból fedeznek fel, szinte mind abból a korból valók, mikor e művészet már haldoklott, vagy tán már halott is volt. Leonardo da Vinci⁸⁵ és Michelangelo Buonarrotti⁸⁶ hívta újra azt életre, pontosabban alkalmazta újra az egészséges ízléshez a XV. század környékén. Innen ered a firenzei iskola, utána pedig másoktól a római, lombard, bolgarnai, velencei, német, németalföldi. Mindegyiket sajátos jellegzetességei és mesterei miatt

⁸¹ [*μονόχρωμα* ógör. 'egyszínű'.]

⁸² [Caius Plinius Secundus Maior (Kr.u. 23–67) római katona, *Naturalis historiae libri XXXVII.* című művének 35. könyve a színekről és a festészetéről, a 36. a szobrászatról szól.]

⁸³ [Apellész (Kr.e. 332 k.) görög festő, Filipposz és Nagy Sándor macedón királyok udvari művésze.]

⁸⁴ [Herculaneum: város Campaniában, délkeletre Nápolytól, a Vezúv nyugati lábánál, közel a tengerhez; ősrégi oszk, majd etruszk, azután a görögök által gyarapított, végül római gyarmattá lett város. A Vezúv Kr. e. 79 aug. 24-i híres kitörése eltemette. Egy kút fúrásakor 1709-ben ókori színházra bukkantak itt, és 3 női szobrot találtak. 1738 óta többszöri ásatás folyt területén, lényegében mindmáig. Feltárájáról részletesen l. Andrew Wallace-Hadrill, *Herculaneum: Past and Future*, London, 2011.]

⁸⁵ [Leonardo Da Vinci (1452–1519) itáliai polihisztor, festő.]

⁸⁶ [Michelangelo Buonarrotti (1475–1564) itáliai szobrász, festő, építész, költő.]

dicsérik. A francia festészetnek, úgy tűnik, nincsen sajátos karaktere; az angol festészet pedig mind között a legterméketlenebb. 21

A festmények között nagy különbségek vannak: az egyik falra, a másik fatáblára vagy üvegre készül; az egyik vízfestékkel, a másik olajjal; az egyik vörössel pontozott, ezt nevezzük miniatúrának, a másik beégetett viaszfestmény. A mozaik annál jobb, minél közelebb esik a festményhez. Ezek és a hozzájuk hasonlóak részletes ismerete szükséges az esztétikai ízléshez. Ez utóbbi a szellemi termékenységet és a művész ügyességét nézi.

Az ókoriak számára ismeretlen metszetkészítés a festészetet imitálja. Három fajtája van. Németországból ered, Belgiumban érte el a legnagyobb tökélyt. Franciaországban is igen jeles művészei vannak. De nevüket illetően senkit sem kell tévedésben tartani. Az eredeti ritkasága a mű belső értékét nem növeli. A másolatot a valóditól jól meg kell különböztetni. A legjobb példányok is adhatnak hibás lenyomatot.

A képek hatása nagyobb a lélekre, mint a költészeté vagy az ékesszólásé. A festészetnek és a domborművészetnek a vallást és a jó erkölcsöket kell szolgálnia. Joggal hibáztatják a színeket és a formákat, ha csak azt adják vissza, amit látni lehet.

Szobrászat és domborművészet

A festészetben, úgy tűnik, a modernnek felülmúlják a régieket, de szobrászatunk ezidáig nyomába sem 22 ért az ókoriakénak. E művészetben az egyiptomiak, etruszkok és a görögök a leghíresebbek, közülük a görögök a szobrászat fejedelmei. Szobrászművészetüket Winckelmann⁸⁷ négy korszakra osztotta. Az első, nyersebb kor Pheidiaszig⁸⁸ tartott. A második tőle Nagy Sándorig.⁸⁹ A harmadik a császárok koráig. Az utolsó a császárok korát foglalja magában.

Az első korszaknak kevés valódi fennmaradt emléke van. A Daidalosz utáni művészek igen hasonlóak: egyesek nevét és emlékét Pauszaniász⁹⁰ és Plinius⁹¹ örözte meg. Voltak művésziskolák is, melyek közül a leghíresebb a sziküoni,⁹² a korinthuszi⁹³ és az aiginai;⁹⁴ mindegyik-

⁸⁷ [Johann Joachim Winckelmann (1717–1768) német művészettörténész, régész, az ókori összehasonlító művészettörténet tudományának megalapítója. Az idézett korszakolás *Geschichte der Kunst des Altertums*, Dresden, 1764 című művéből való.]

⁸⁸ [Pheidiasz (Kr.e.500 k.–430 k.) athéni szobrász. Ismertebb szobrai: athéni Promakhosz, athéni Parthenosz, olümpiai Zeusz.]

⁸⁹ [III. Alexandrosz / Nagy Sándor (Kr.e.356–323) macedón uralkodó.]

⁹⁰ [Pauszaniász Periógész (Kr.u.115–180 k.) görög író, *Periógész tész Helladosz* című útikalauza az ókori Görögország topográfiájára, mitológiájára, vallására és műemlékeire vonatkozólag gyakran hivatkozott forrás.]

⁹¹ [Caius Plinius Secundus Maior I. 82. jegyzet.]

⁹² [Sziküonia, Sicyonia: tartomány a Peloponnészosz északi részén, északról a korinthuszi öböl, nyugaton Akháia és Arkádia, délen Kleonae és Philaszia, keleten Korinthia határolták. Hasonneű városának, Sziküonnak festőiskolájával kezdődik a görög festészet negyedik korszaka, amely a peloponnészoszi háború végétől Nagy Sándor haláláig terjed. A sziküoni iskola megalapítója Eupomposz. Tanítványa, Pamphilosz teoretikus alapon tanította a festészetet, tanítványai: Pausziasz, Melanthiosz és Apellész.]

⁹³ [Korinthusz: tartomány és város, mely Közép-Görögország és a Peloponnészosz között a szárazföldi közlekedés egyetlen közvetítője gyanánt szolgált. Festőiskolája vázafestéséről híres. Az emberi test körvonalas festését a korinthuszi Kleanthész gyakorolta először. Ardikész mára körrajzon belül is jelezte egyes vonásokkal a részleteket és a személyeket. Kleophantos elsőként alkalmazta a színezést.]

⁹⁴ [Aigina: ma Aegina vagy Engia, a szaroni öböl szigete Argolisz és Attika közt, illetve a sziget nyugati részén fekvő város. Az aiginai művészeti stílus igyekszik a plasztikus egyéniséget kifejezésre juttatni, és a természethez közelebb vinni, másrészt jobban megőrzi az istenek hagyományos ábrázolását, mint az attikai stílus. Kallon, Anaxagoras, Glauciasz, Szimon, Onatasz a legkiválóbb művészek ebben a stílusban.]

nek megvolt a maga sajátossága és módszere. Pheidiasz⁹⁵ a második kor alkotója, olyan formák létrehozója, melyek közelebb állnak a természeti valósághoz. Meglágýította a külső viseletet és a mozdulatokat, de úgy, hogy a művészet komolyságát, különösen az arányokban, még annál is jobban megőrizte és kíváncsún tartotta, mint amennyire azt szemünk a saját gyengeségük és művei szépségének kifinomultsága miatt érzékelni képes. Bizonyos keménység van a műveiben. Dicséretre méltók még: Kanakhosz,⁹⁶ Kalamisz,⁹⁷ Mürón,⁹⁸ Szkopasz,⁹⁹ Alkmenész.¹⁰⁰ Polükleitosz¹⁰¹ művei voltak a szabályok mintapéldái, a tanulók róla vették művészetük mértékét. E kor jellemzője, hogy termékeny a szépségben és a bájban, amely egyfelől a gyönyörködtető természet teljes testben történő imitációjából fakad, másfelől az arkifejezések változatosságából és a mozdulatok ékes mivoltából. Ezekkel a tulajdonságokkal először Praxitelész¹⁰² ajándékozta meg a szobrászatot, majd Lüsszipposz¹⁰³ vitte őket tökélyre. 23 Ebből a korszakból, úgy tűnik, több mű maradt fenn. De a művek korszakbeli besorolása kapcsán még a tapasztalt műértők sem értenek egyet, és néha a bizonytalanság révén az kétséggé válik: ezekben a dolgokban bizony, van némi szkepticizmus. E korszak kiemelkedő művészeit és azok műveit Plinius¹⁰⁴ ismerteti. Az ő korszakuk után e művészetet váltakozó szerencsével művelték. A művészek nem annyira tehetségben, inkább a régiek imitációjában, mégpedig nem ugyanolyan értékű imitációjában jeleskedtek. Nagyon gondosak az apróságok kidolgozásában, a díszítésben, azonban az igazi tökéletességet és szépséget szem elől tévesztik. A háborúk, a tudományok és az ízlés pusztulása ezt a művészetet is hanyatlásra ítélte. A rómaiak, néhány kivételtől és kezdeti vállalkozásoktól eltekintve kevésre vitték a szobrászatban, miközben az a görögök körében szinte teljesen elhalt.

E művészet leghíresebb emlékei Rómában, Firenzében, Nápoly kikötővárosában vannak, az utóbbiak Herculanumból,¹⁰⁵ Pompeiből¹⁰⁶ és Stabiaeből¹⁰⁷ valók; továbbá Cataniában,¹⁰⁸

⁹⁵ [Pheidiasz l. 88. jegyzet.]

⁹⁶ [Kanakhosz (Kr.e. 5–4.sz.) szükioni görög szobrász, ismertebb művei: szükioni Aphrodité, milétoszi Apollon.]

⁹⁷ [Kalamisz (Kr.e. 470–450) görög szobrász, ismertebb művei: Apollon Alaxikakosz, Szoszandra.]

⁹⁸ [Mürón (Kr.e. 5.sz.) görög szobrász. Szobrai: Diszkobolosz, Athéni és Marszüasz-csoport.]

⁹⁹ [Szkopasz (Kr.e. 4.sz.) görög szobrász és építész. Közreműködött a halikarnasszoszi Mauszoleion frízének elkészítésében.]

¹⁰⁰ [Alkmenész (Kr.e. 5.sz.) görög szobrász, bronzöntő. Ismertebb szobrai: Hermész Propülaosz, kerti Aphrodité.]

¹⁰¹ [Polükleitosz (Kr.e. 5.sz.) görög szobrász, a peloponnészoszi szobrásziskola alapítója. Ismertebb szobrai: Doryphorosz, Diadomenosz.]

¹⁰² [Praxitelész (Kr.e. 370–325) athéni szobrász. Leghíresebb szobra: Knidoszi Aphrodité.]

¹⁰³ [Lüsszipposz (Kr.e. 390–310) görög szobrász. Ismert szobra: Apoxüomenosz.]

¹⁰⁴ [Caius Plinius Secundus Maior l. 82. jegyzet.]

¹⁰⁵ [Herculaneum l. 84. jegyzet.]

¹⁰⁶ [Pompeji: oszk eredetű város Campaniában, a Vezúv tövében. 79. augusztus 24-én a Vezúv kitörése Pompejit, Herculanumot, Stabiae elpusztította. Pompejit mintegy 2 m magas lapilli-réteg, felette 2–3 méteres hamuréteg fedte be, és őrizte meg az utókor számára. Az első épületmaradványokat D. Fontana építész fedezte fel a 16. század végén. A feltárások Herculanumban kezdődtek, Pompejiben 1743 óta dolgoztak régészek, de a lelőhely nevét csak 1763-ban sikerült azonosítani. Részletesen l. Robert Étienne, *Pompeji, az eltemetett város*, Budapest, 1993.]

¹⁰⁷ [Stabiae: oszk eredetű város Campaniában, a Vezúv tövében, mely a Vezúv 79-es kitörésekor szintén hamu alá került. A 18. században csak elszórt ásatások voltak itt, rendszeres feltárása 1949-ben kezdődött. L. még 84., 106. jegyzet.]

¹⁰⁸ [Catania: város és tartományi székhely Kelet-Szicíliában.]

Drezdában.¹⁰⁹ A legtöbb szobrot lassanként fedezik fel. Hogy mi a haszna ezeknek az ókori műremekeknek? Miféle haszon rejlik ezek megismerésében?

A szobrászművészet Itáliában támadt új életre. Megismerve az ókort, egyesek lassanként visszatértek a régiek stílusához. Az ő műveikből azonban gyakran hiányzik a báj. Német földön lassabban fejlődött, a minták hiánya miatt. Dürer¹¹⁰ kezdte meg a sort, és utána sokan igen termékenyen haladtak előre ebben a művészetben hazájukban, **24** és Pétervárott. Franciaországban mindeddig nem tudott meghonosodni a szobrászat.

Ide sorolandó az ércmetszés és a kőmetszés, azaz a kövek, drágakövek megmunkálása. Ez utóbbiban három dolog számít: maga a kő, a művészi tehetség, végül pedig a metszés tárgya. Hogy valakinek jó érzéke lehessen a szobrászathoz, valamennyi kor legjobb alkotásait, mégpedig nem keveset, kell látnia, és rajtuk elgondolkodnia.

A plasztika lágyabb anyaggal dolgozik, és a szobrászat, valamint a metszés szülőanyja. Agyagból, krétából, gipszből és viaszból formálja alakjait, vagy fémből önt szobrokat. Igen sok fajtája van, nagyság és viselet szerint. Művészi megformáltságuk és szerepük ugyanaz volt, mint a kőszobroké, és gyakran művészeik is ugyanazok. Nagyobb ércszobrokból nem túl sok maradt fenn, de Herculanum¹¹¹ üregeiből gyarapszik számuk. Kisebb szobrok nagyobb tömegben vannak. Elsősorban az ércöntés művészetét képviselik.

Építészet

Az építészetet a szükség szülte, lassanként alkalmazkodott a hasznosság és a kényelem szempontjaihoz, és csak legvégül fordult a szépség irányába. Ezek a mai építőművészet alapjai. A jóízlés azonban egyedül a szépségre **25** van tekintettel: ezt az utóbbit nevezzük esztétikus építőművészetnek. A szépséghez nagyban hozzájárul a ritmikus arányosság; azaz a részek bizonyos rendezettsége, mely illik a helyhez, a rendeltetéshez és az időhöz; továbbá a szimmetria, azaz a részletek hasonlósága, harmonikus eloszlása. Az épületnek nincs olyan részlete, melyet a józan ízlés ne vonna ítélete alá. Vajon az egyiptomiak és mások helyesen törekedtek az egyszerűsége és a nagyság ama csodálatára, mely a piramisokból, obeliszekből és a labirintusokból árad? A görög föld jobban össze tudta kapcsolni az egyszerűséget a bájjal. A régi Róma pedig a szép és egyszerű építészet valódi törvényét és normáját adja.

A díszítőelemek között az első hely az oszlopokat illeti meg, mint az épületek ősi, egyszerűsége fedelmi szépségének hordozóit. Az építőművészet e legszebb részét hosszú ideig a gót barbárság temette romjai alá, és az itáliaiak állították helyre sok munkával és fáradtsággal: különösen Barozzi de Vignola.¹¹² Az oszlopokra és az épület más részeire különféle további díszítőelemek helyezhetők, melyek vagy az épület rendeltetését jelölik szimbólumként, mint a babér az akadémia termét, a fegyverek a fegyvertárat; vagy jelentésük csupán

¹⁰⁹ [Drezda: Szászország fővárosa, az Elba partján fekszik. Ismert képtára (*Gemäldegalerie*) keletkezését III. Ágost királynak (1733–1763) köszönheti, aki a Francesco d' Este birtokában levő 100 kép megvásárlásával megadta a gyűjtemény alapját.]

¹¹⁰ [Idősebb Albrecht Dürer / Ajtói Albert (1472 körül–1502) magyar származású aranyműves, ifjabb Albrecht Dürer festő és metszetkészítő apja, aki aranyművesként, ötvösmesterként dolgozott.]

¹¹¹ [Herculanum I. 84. jegyzet.]

¹¹² [Jacopo Barozzini Vignola (1507–1573) itáliai építész, 1564–1573 között a Szent Péter bazilika vezető építésze volt, 1568-ban a római II Gesu barokk templom vezető építésze lett.]

ítéletünkre van bízva, mint a levelek, virágok, gyümölcsök, atlaszok,¹¹³ kariatidák,¹¹⁴ horgonyok és hasonlók esetén. Az esztétikának mindenütt megvan a maga helye; átjár mindent, ott működik a márványban, másfajta kövekben, az épület oldalain, fém részein és az egész művészi mivoltán; segítségül hívja a plasztikát, metszést, szobrászatot, festészetet. És bár az építészet kecses, finom művészet, és az építőművész **26** szabadabb szárnyalást engedhet géniusának, nem távolodhat el a szimmetria törvényeitől, melyeket a matematika diktál a maga tudós katedrájáról, amint ez látnivaló az újabb ízlés szerint alkotott épületeken, ahol a díszítőelemek változatossága elkápráztatja a nézőket. A többi, ide tartozó témát elegendő csak az e művészet iránt érdeklődőknek megismerni.

Zene és táncművészet

A természetet számszerűségekre vezetjük vissza. A zenének kettős számszerű természete van: az egyik a hangokban, a másik a testben nyilvánul meg, és mindkettő megköveteli a tárgyhoz illő mértéket. Egykor határai tágasabbak voltak: magában foglalta ugyanis az éneket, táncot, verset, költői ékesszólást – azaz a hangok és mozdulatok szépművészete volt. Ma az élő és a zeneszerszámokkal létrehozott hangzás modulációit jelenti: a gesztusok és mozdulatok megmértékelését pedig táncművészetnek nevezzük. Míg a zeneművészet élő és hangzó, addig az utóbbi néma és utánzó.

Mindkettő természete a tónusok, gesztusok és mozgások természetéből ismerhető meg. Mivel ezek arra rendeltettek, hogy az emberek szívéhez szóljanak, és így mindenfajta zene elsődleges tárgyai a lélek érzelmei, szükséges-e, hogy mind a hangzó, mind a néma zenének, azaz a táncnak egy bizonyos jelentése legyen, és **27** hogy a költői és szónoki szöveghez hasonló sajátosságokkal bírjon? Általánosan érvényes, hogy minden tónus és gesztus magával a dologgal, melyet kifejeznie kell, egybehangzó legyen; elsősorban pedig hogy a kifejezés és megjelenítés átlátható, tárgyához alkalmazott, élénk, helyenként finom és lágy, egyszerű, könnyed, végezetül pedig újszerű legyen – különösképpen a zenében, mivel a fülek ítélete a legszigorúbb.

Mindkét fajta zene természeti erényeihez sokat tesz hozzá a művészet, mely mindent végső formába önt a taktus, a mozdulat, melódia és harmónia segítségével. Bár ezek a törvények szigorúak, de a zenében a tónusoknak, a táncban a gesztusoknak és a mozdulatoknak a természetes jelentését nemhogy nem rontják le vagy változtatják meg, hanem inkább erőteljesebbé, és így gyönyörködtetőbbé teszik, sajátos bájjal ajándékozzák meg. A zene és a tánc a maga adottságaival ékesszólóbb, mint a költészet vagy a szónoklat.

A zene és a tánc művészete nagyon jó hatással van az emberek szívére, és ha jóra használják, mindkettőnek nyilvánvalóan sokféle haszna van a közösségi, társadalmi életben. Az itáliaiak azt állítják magukról, hogy e művészetekben ők a tanítómesterek. A táncművészetet manapság Noverre¹¹⁵ vitte tökélyre: nézői megértik a néma táncot, meghallják azt, aki semmit sem szól. **28**

¹¹³ [A görög mitológia titánjára, Atlaszra utaló figurák: hátukon glóbuszt tartó, izmos férfialakok.]

¹¹⁴ [A görög építészetben oszlopokat helyettesítő nőalakok. Klasszikus példái az athéni Eretheion oszlopcsarnokában láthatók.]

¹¹⁵ [Jean-Georges Noverre (1727–1810) francia táncos és balettmester, a *ballet d'action* megalapozója. Balettelőadásai mellett *Les Lettres sur la danse et sur les ballets*, Lyon, 1760 című művéről is ismert volt. Születésnapját a tánc nemzetközi világnapjaként ünneplik.]

Kertkultúra

A kertkultúrát vagy táplálékszerzés céljából művelik a zöldségesekben, gyümölcsösökben; vagy pedig kedvtelés végett a parkokban, műkertekben: tehát vagy a gyönyörűségszerzés, vagy a haszon miatt. Alküön¹¹⁶ kertjei, melyeket Homérosz¹¹⁷ formált meg, úgy tűnik, mindkét célt szolgálták, bár egyikben sem tűntek ki. Mi itt a kertek kapcsán egyedül a gyönyörűséget vesszük figyelembe, és ezentúl a kert elnevezés alatt egy gyönyörűségekben kiemelkedő helyet értünk.

Az esztétikus kert célja tehát, hogy gyönyörködtessen. Ez a gyönyörűség a nagyság kellemes és megrendítő érzéséből fakad, a gyönyörkeltő színek a dolgok megsokszorozott változatosságára révén jön létre. A változatosságot a síkságok, dombok, völgyek, rendezett és sűrűn, erdősen növő fák, cserjék, virágok, tisztások, ágyások, szőlőskertek, ösvények és hasonló eredményezik. A kert legyen színház: különböző szcénákat tárjon elénk.

De ezt a változatosságot nem szabad túlzásba vinni: ne látsszék rajta a műgond. Tévednek, akik ugyanazon kertbe mindent összehordanak, amit csak elgondolni lehet, díszítményeket, diadalkapukat, egybekapcsolt boltíveket, fedett, szinte végtelen számú ösvények alkotta zugokat, forrásokat, vízeséseket, tavakat, szigeteket, oszlopokat, kerti lakokat, piramisokat, obeliszkeket, templomokat, 29 ódon légkört árasztó romokat, ember- és állatalalakokat részint sövényből nyírva, részint kőből faragva, és még nem tudom mit. Az egymásra halmozott, fölös számú díszítmények a lényegét rövidítik meg, a szemet és az elmét megzavarják: nem lesz természetes a kert, és nem a kellő benyomást teszi a lélekre. A kertművészet működjek együtt a természettel, legyen azzal összeillő, hogy a kertet a természet és a művészet egyaránt vonzóvá és gyönyörködtetővé tegye. Ez akkor következik be, ha a változatosságot az egységgel és az egyszerűséggel művészien szép módon egyesítik. A kerti labirintust nem javasoljuk. Még sok más hiba van, melyeket a rossz ízlés díszítményként állít be. Hogy a kertek a szépség és a báj székhelyei lehessenek, úgy kell megalkotni őket, hogy minden részükből új gyönyörűség táruljon elő, és minden érzéket folyamatos gyönyörűséggel töltsenek el. Más szépművészetek segíthetnek is ebben, de árthatnak is. A kertek szülik a legtisztább gyönyörűséget. Szemünket a kellemes tarkaságon legeltethetjük, orrunkat az illatok kellemes ingerli, fülünket a szépen csobogó víz mormolása, a levegő suttogása a ránk boruló, árnyas lombok között, vagy versengő madarak vetekedése üdíti, ízlelésre csábítanak a gyümölcsök, tapintásunkat, lágy bőrünket hanyatt fekvé moha frissíti, elménket a művészet, szellemünket a természet gyönyörködteti: tehát az esztétikus kert az egész embert örömben tartja, ártatlan módon új életet lehel belé. 30

Hogy melyek korunk legszebb kertjei, nem könnyű eldönteni. Itáliában sok kert ékeskedik, a versailles-i kert nagyszerű, de elhibázott. Home¹¹⁸ a kínai ízlést javasolja. A függőkeretek¹¹⁹ egykor csodaszámba mentek, de inkább a művészi mesterség, a munka lehetetlennek

¹¹⁶ [Alkinoosz, Homérosz *Odüsszeia*ájában a phajákok királya, Nauszikaá apja: kertjéről ugyanitt olvashatunk (VII., 112–132). L. *Az Alcinousi Kertek = Uránia. Első folyóirataink*, kiad. Szilágyi Márton, Debrecen, 1998, 85.]

¹¹⁷ [Homérosz I. 27. jegyzet.]

¹¹⁸ [Henry Home, Lord Kames (1696–1782) skót filozófus, esztéta. Kínai kertekről írt ismertető ajánlása: *Elements of Criticism*, 2, Edinburgh, 1765, 443–445.]

¹¹⁹ [Domb- vagy hegyoldalon lépcsőzetesen elhelyezkedő teraszokból álló kert. Pl. a Szemiramisznak tulajdonított babiloni függőkeretek, I. Sztrabón, *Geographika*, 16, 1, 5; *A' Babilóniai Függő-Kertek = Uránia. Első folyóirataink*, kiad. Szilágyi Márton, Debrecen, 1998, 84.]

látszó mivolta miatt, semmint az elegancia okán. A Heszperidák kertjei¹²⁰ olyan híresek voltak, hogy szépségük miatt úgy tartották, a gyümölcsök is aranyból vannak bennük.

¹²⁰ [Heszperidák: görög mitológiai alakok, Atlasznak Heszperisztől született leányai. Ők gondozták egy bűbájos kertben azokat az aranyalmákat, melyeket egykor Gaia, a föld istenasszonya, Zeusz és Héra lakodalma alkalmából az utóbbinak ajándékozott. Ezeket az aranyalmákat elhozni volt Héraklész egyik feladata, mely kaland a képzőművészetben jóformán népszerűbb volt magának Atlasznak alakjánál is.]

TANULMÁNYOK ÉS MUTATÓK

SZERDAHELY GYÖRGY ALAJOS SZAKESZTÉTIKAI MŰVEIRŐL

A perspektíva: a magyar egyetemi esztétika első százötven éve

Szerdahely György Alajos (1740–1808) életműve nem csupán önmagában, kortárs viszonylatban jelentős, hanem azért is, mert az a magyarországi esztétikatörténet narratívájának kiindulópontja és alapja. A 18–19. századi magyarországi esztétikatörténet, és ezen belül Szerdahely György Alajos életművének elbeszélésére többen is vállalkoztak már. A 20. század elején Jánosi Béla,¹ később pedig Nagy Endre² tett kísérletet a teljes narratíva megalkotására, Szerdahely György Alajos életműve kapcsán pedig Margócsy István³ és Tóth Sándor Attila elemzései⁴ tekinthetők fontos előzményeknek. Ugyanakkor mind az esztétikatörténeti narratíva, mind ezen belül a Szerdahely-oeuvre értelmezése a fenti érdemdús vállalkozások mellett is töredékes és háttérszerű maradt. Ennek okát három módszertani problémában látom. Az első probléma az értelmezés alapjául szolgáló szövegcorpusz kijelölése. A második probléma ezen szövegcorpusz nyelvi-gyakorlati hozzáférhetősége. A harmadik probléma pedig a kiemelkedő európai szerzők életművére koncentrááló összehasonlító szemlélet.

Az értelmezés alapjául szolgáló szövegcorpusz kijelölése azért problematikus, mert még ha az esztétikát a jelenlegi önértelmezése szerinti, művészetelméleti fókuszú tudományként veszi is alapul az elemző, egy esztétikatörténeti narratíva vizsgálati spektrumába besorolódik voltaképp minden kritikátörténeti jellegű szöveg, recenzió, levelezésben, naplókban megjelenő szerzői műértelmezés, művészeti program. Ha pedig az esztétika korabeli, Ale-

¹ Több részletben publikálta kutatásai eredményeit: Jánosi Béla, *Szerdahely György aesthetikája*, Budapest, 1914; Uő., *Schedius Lajos aesthetikai elmélete*, Budapest, 1916. Egyetemes esztétikatörténeti összefoglalása: Uő., *Az aesthetika története*, 1–3, Budapest, 1899–1901. A 3. kötet 461–563. oldalán kísérletet tesz a magyarországi esztétika narratívájának kidolgozására, majd William Francis Jackson Knight, *Az aesthetika története*, Budapest, 1915, angolból fordított művéhez csatolva, később különnyomatban közölve újra: Jánosi Béla, *Az aesthetika története Magyarországon, függelék*, Budapest, 1915.

² Nagy Endre, *A magyar esztétika történetéből*, 1–2, Budapest, 1983, a felvilágosodás korától 1919-ig tekinti át a magyarországi esztétika történetét.

³ Margócsy István, *Szerdahely György Alajos művészetelmélete*, Irodalomtörténeti Közlemények 93 (1989), 1–33. Uő., *Verszeghy Ferenc esztétikája*, Irodalomtörténeti Közlemények 86 (1981), 545–560.

⁴ Tóth Sándor Attila, *A szép-jó hatalma és a jezsuita szellem: Szerdahely György költészetelmélete és poézise*, Budapest, 2009. Uő., *Jacobus Pontanus poétikája*, Szeged, 2009. Uő., *Jacobus Masenius poétikája*, Szeged, 2008. Uő., *A latin humanitas poétikája: a studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig II/2: Poesis specialis artis poeticae: poesis dramatica. A költői mesterség sajátos versezetei: a drámai költészet*, Baja, 2006. Uő., *A latin humanitas poétikája: a studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig II/1*, Szeged, 2000. Uő., *A latin humanitas poétikája: a studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig I: Institutiones generales artis poeticae. A költői mesterség általános törvényszerűségei*, Szeged, 1998. Uő., *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában: Grigely József latin nyelvű poétikai kompendiuma és mintái*, Szeged, 1994.

xander Gottlieb Baumgarten által kijelölt perspektívájából⁵ indul ki a kutató, mely az esztétikát az érzéki megismerés tudományaként, azaz episztemológiai diszciplínaként határozza meg, a vizsgálandó szövegek köre exponenciálisan tágul, a hermeneutikai értekezésektől egészen a szépirodalmi szövegek utalásrendszeréig. Mind Jánosi, mind Nagy esetében jól megfigyelhető, hogy problémát jelentett számukra a szinte parttalan szövegbázis, mert válogatásuk szükségképp esetlegessé vált. Fontos lenne tehát egy olyan központi szövegcsoporthat kijelölése, mely módszertanilag indokolható, még ha a teljesség igényének feladásával jár is együtt. Erre kínál egy lehetséges, működőképesnek tűnő megoldást az ún. „Univerzitátsästhetik” kutatásmódszertana. A módszertan alapját Tomáš Hlobil cseh professzor két, a prágai egyetemi esztétika történetét bemutató kötete fektette le: *Geschmacksbildung im Nationalinteresse. Die Anfänge der Prager Universitätsästhetik im mitteleuropäischen Kulturraum 1763–1805*.⁶ és *Geschmacksbildung im Nationalinteresse. Der Abschluss der frühen Prager Universitätsästhetik im mitteleuropäischen Kulturraum 1805–1848*.⁷ Hlobil monográfiái a cseh esztétikatörténet e sajátos intézménytörténeti perspektíváját közép-európai összefüggésbe ágyazva mutatják be. Milyen előnyei vannak ennek a közelítésmódnak? Egyrészt a vizsgálandó szövegek körét határozottan leszűkíti az esztétikával professzionálisan foglalkozó egyetemi tanszékek és professzoraik szövegproduktumainak körére. Mivel itt kézikönyvekről, tankönyvekről és egyetemi jegyzetokről van szó, ezek kitüntetett eredményei a korabeli professzionális tudástermelésnek és tudásátadásnak. Másfelől ez az intézményi közelítésmód lehetővé teszi, hogy a regionális tudáscentrumok tevékenysége ne csak saját szűkebb, regionális perspektívájukban, hanem tágabb, jelen esetben a Habsburg Birodalmon belüli, illetve ezen túlmutatóan közép-európai perspektívában is megragadhatóvá váljék. Hlobil újabb, Ficker bécsi professzor tevékenységét feldolgozó kötete,⁸ illetve a Főrizs Gergellyel alapított esztétikatörténeti kutatócsoportunknak a közelmúltban e tárgyban megjelent konferenciakötetei⁹ is nyilvánvaló teszik, hogy olyan horizont tárul itt fel, mely a cseh mellett az osztrák, itáliai és magyarországi, tágabb értelemben pedig a német esztétikatörténeti nézőpontokat képes harmonizálni, puzzle-jelleggel egymásba kapcsolni. Nem érdektelen, hogy ezen a közép-európai horizonton a magyarországi esztétikatörténet különleges helyet kap azáltal, hogy a pesti egyetemen működő esztétikaprofesszorok nem német kézikönyvekből tanítottak, hanem saját kutatásokon alapuló szakesztétikai monográfiáik, tankönyveik alapján, ami a prágai egyetemen szinte egyáltalán nem volt jellemző, de az osztrák és itáliai közegben sem bizonyult meghatározónak. Fontos továbbá hangsúlyozni, hogy az e mód-

⁵ Erről részletesen l. Baumgarten *Aesthetica* című művének kritikai kiadása előszavát: Dagmar Mirbach, *Einführung zur Fragmentarischen Ganzheit von Alexander Gottlieb Baumgartens Aesthetica (1750/58) = Alexander Gottlieb Baumgarten, Aesthetik*, hrsg. Dagmar Mirbach, Hamburg, 2007, 1, XV–LXX.

⁶ A cseh nyelven is megjelent kötet német változata: Tomáš Hlobil, *Geschmacksbildung im Nationalinteresse: Die Anfänge der Prager Universitätsästhetik im mitteleuropäischen Kulturraum 1763–1805*, Hannover, 2012.

⁷ A cseh nyelven is megjelent kötet német változata: Tomáš Hlobil, *Geschmacksbildung im Nationalinteresse, vol. 2, Der Abschluss der frühen Prager Universitätsästhetik im mitteleuropäischen Kulturraum 1805–1848*, Hannover, 2018.

⁸ Tomáš Hlobil, *Franz Ficker (1782–1849): Österreichische Ästhetik unter Staatsaufsicht vor dem Herbartianismus*, Bern, 2020.

⁹ *Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa 1750–1850. Anthropological Aesthetics in Central Europe 1750–1850*, hrsg. Piroška Balogh, Gergely Főrizs, Hannover, 2018; *Angewandte anthropologische Ästhetik. Konzepte und Praktiken 1700–1900. Applied Anthropological Aesthetics. Concepts and Practices 1700–1900*, hrsg. Piroška Balogh, Gergely Főrizs, Hannover, 2020.

szertannal kijelölt szövegek vizsgálata mintegy koncentrikusan bővíthető. Amint elemzésem következő fejezeteiben igyekszem majd bemutatni, egyfelől az intézménytörténeti alapkutatásra ráépíthetők a társadalomtörténeti és tudásszociológiai vizsgálatok, illetve eszme- és műfaj történeti rendszerezések. Másfelől az így körvonalazott szövegbázisra, az annak értelmezése nyomán kijelölhető problémagócokra különféle kontextusok és további szövegbázisok applikálhatók: magyar környezetben ilyen kézenfekvő kontextus lehet az intézményi perspektíva (gimnáziumi esztétika, akadémiai esztétika), a mediális perspektíva (a folyóirat-irodalomban megjelenő esztétikai programok), egyes szerzők (többek között Erdélyi János, Henszlmann Imre) esztétikai művei és nézetrendszere vagy akár fogalom- és tárgytörténeti alapon (például: entuziasmus, oneirológia, szenvedélyelmélet, érzelemtörténet) társított egyéb szövegcsoporthoz is.

A második problémát a korabeli esztétikaelméleti szövegek hozzáférhetőségének korlátozottsága jelenti. Ez nem csak a kiadatlan kéziratanyagra vonatkozik, hanem arra is, hogy a 18-19. századi esztétikaelméleti kézikönyveknek csupán a korabeli, kis példányszámú kiadásai állnak rendelkezésre, ráadásul a magyar esztétikatörténet első száz évében ez döntően latin, kisebb részben német nyelvű szövegeket jelent. A már említett szakirodalmak mindegyikében érzékelhető, hogy ez mekkora terhet ró a kutatóra: különösen Nagy Endre és Tóth Sándor Attila már említett áttekintéseiben¹⁰ látványos, hogy az értelmezés jelentős része kényszerűen egyfajta rövidített szövegismertetést jelent, háttérbe szorítva ezzel a metanyelvi, értelmezői közelítést. Ahhoz, hogy a korabeli esztétikatörténet a szélesebb szakmai közönség által is vizsgálható és vitatható legyen, mindenképp szükséges a filológiai alapkutatások elvégzése, vagyis az alapszövegek újrakiadása, fordítása, kritikai kommentáranyaggal történő közzététele. Ezt a folyamatot volt hivatott elindítani Schedius Lajos János esztétikai életművének kiadása,¹¹ Szerdahely György Alajos elméleti esztétikai monográfiájának fordítása-kiadása¹² és a jelen munkában közzétett fordítás és kritikai kommentáranyag, mely teljessé teszi a Szerdahely-életmű hozzáférhetőségét a szakmai közönség számára. Mindemellett folyamatban van az esztétikaprofesszori katedrán kevesebb időt eltöltő Friedrich August Clemens Werthes és Julius Gabelhofer esztétikaelméleti dokumentumainak kiadása is.¹³

A harmadik átgondolandó szempont a magyarországi esztétikatörténet értelmezésének, közelítésének szempontrendszere. Az a szemlélet, amelyet még Jánosi Béla képviselt, az esztétikatörténet nagy auktorainak szemszögéből nézte a magyarországi szövegeket és jelenségeket, ezért szükségképp e nagy szerzők életművének csupán halvány másaként, esetleges jellegű mediációjaként láttatta azokat. Margócsy István tanulmányai¹⁴ perspektívaváltásról tanúskodnak, amennyiben a magyarországi esztétikai írásoknak a lokális, magyarországi művészeteóriára, művészi alkotásmódszertanra, befogadói értelmezésre gyakorolt hatását vizsgálta. Szintén megszívlelendő Tóth Sándor Attila kutatói attitűdje, aki Szerdahely életművét annak egyik fontos forrásvidéke, a jezsuita retorikai-poétikai hagyomány,

¹⁰ L. 2. és 4. jegyzet.

¹¹ *Doctrina pulcri. Schedius Lajos János széptani írásai*, ford. és kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2005.

¹² *Szerdahely György Alajos esztétikai írásai I. Aesthetica (1778)*, ford. és kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012.

¹³ Werthes előadásának latin szövegét és az ahhoz kapcsolódó tanulságokat l. Balogh Piroska, Főrizs Gergely, *Friedrich August Clemens Werthes' Appointment and Activity as Professor of Aesthetics at the Royal Hungarian University (1784–1791)* = Balogh–Főrizs, *Angewandte...*, 267–311. Gabelhofer előadásának részletei és kommentárját l. Kiss Béla, *Julius Gabelhofer esztétikai előadásai a pesti egyetemen (1791)*, *Lymbus* 14 (2011), 259–317.

¹⁴ L. 3. jegyzet.

egyszersmind pedagógiai szemlélet felől szemléli.¹⁵ Ez a szemléletváltás egybevág azzal a nemzetközi tendenciával, mely a nagy szerzők életműve mellett immár a regionális hatásokra, ezek interferenciáira fókuszál, tudáscentrumokat és tudásáramlást vizsgál. E szemléleti váltásnak köszönhetően került az esztétikatörténeti kutatások homlokterébe az antropológiai esztétika,¹⁶ a populáresztétika¹⁷ vagy épp az elméleti eklekticizmus,¹⁸ és maga az egyetemi esztétika intézménytörténeti irányultsága is tendenciákra, hatástörténetre, kisebb, helyi tudáscentrumok ágenseinek vizsgálatára irányul.¹⁹

Jelen fejezetben szeretném bemutatni azt, hogy a fenti három problémakört és javaslatot megfontolva hogyan vázolható fel (itt és most valóban csak nagy vonalakban) a magyarországi egyetemi esztétika első százötven esztendeje, és milyen módon helyezhető el ebben a történetben, ebben a perspektívában Szerdahely György Alajos életműve.

Az esztétika tanszék

A kutatás intézménytörténeti keretét és koherenciáját tehát az egyetemi esztétikaoktatás institutuma biztosítja. Ez a tárgyalt korszakban a Magyar Királyság területén egyedülként a nagyszombati, majd budai, végül pesti egyetem bölcsészettudományi karán létrehozott esztétika tanszék. Ezt a tanszéket 1774-ben hozta létre Mária Terézia az akkor még Nagyszombatban működő egyetem bölcsészettudományi karán.²⁰ Ezt megelőzően a bölcsészkaron oktatott diszciplínák a következők voltak: *physica, logica, ethica, mathesis, historia et eloquentia profana, scientia politico-cameralis*; vagyis fizika, logika, etika, matematika, történelem és világi ékesszólás, kameralisztika.²¹ Jól látható, hogy sem a művészettörténet, sem a

¹⁵ L. 4. jegyzet.

¹⁶ Ernst Stöckmann, *Anthropologische Ästhetik. Philosophie, Psychologie und ästhetische Theorie der Emotionen im Diskurs der Aufklärung*, Tübingen, 2009 és Stefan Borchers, *Die Erzeugung des 'ganzen Menschen'. Zur Entstehung von Anthropologie und Ästhetik an der Universität Halle im 18. Jahrhundert*. Berlin, New York, 2011.

¹⁷ A „Populärästhetik” fogalmáról és konkrét példájáról l. Franz Littmann, *Johann Peter Hebel: Humanität und Lebensklugheit für Jedermann*, Erfurt, 2008. Filozófiai háttéréről l. *Johann Georg Heinrich Feder (1740–1821). Empirismus und Popularphilosophie zwischen Wolff und Kant*, hrsg. Hans-Peter Nowitzki, Udo Roth, Gideon Stiening, Berlin, Boston, 2018.

¹⁸ A filozófiai-módszertani eklekticizmusról l. Michael Albrecht, *Eklektik. Eine Begriffsgeschichte mit Hinweisen auf die Philosophie- und Wissenschaftsgeschichte*, Stuttgart, Bad Cannstatt, 1994. A populárfilozófia és eklekticizmus kapcsolatáról l. Christoph Böhr, *Philosophie für die Welt. Die Popularphilosophie der deutschen Spätaufklärung im Zeitalter Kants*. Stuttgart, Bad Cannstatt, 2003; *Denken fürs Volk? Popularphilosophie vor und nach Kant*, hrsg. Christoph Binkelman, Nele Schneider, Würzburg, 2015.

¹⁹ Laurence Brockliss, *Science, the Universities, and other Public Spaces. Teaching Science in Europe and the Americas = The Cambridge History of Science, vol. 4. Eighteenth-century Science*, ed. Roy Porter, Cambridge, 2008, 44–86. Számos, a tudásáramlást vizsgáló, egyetemi szférához is kapcsolódó esettanulmányt gyűjt össze: *Scholars in Action: the Practice of Knowledge and the Figure of the Savant in the 18th Century*, 1–2, eds. André Holenstein, Hubert Steinke, Martin Stuber, Leiden, 2013.

²⁰ Az esztétika tanszék történetének összefoglalását l. Szentpétery Imre, *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*, Budapest, 1935, 280–286. Mivel az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészettudományi karának történetére vonatkozó iratanyag a II. világháború során komoly károkat szenvedett, illetve elégett, a monográfia számos adata hiánypótló, ugyanakkor iratanyagban nem visszaellenőrizhető.

²¹ A diszciplínafelosztás forrása egy 1774-ből fennmaradt kéziratos összegzés a tantárgyak felosztásáról, mely jelzi a professzorok nevét és a tankönyvek címeit is: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, C 67, 1774. Acta Studiorum F. 5. No. 38.

művészetelmélet, sőt, a korabeli esztétikának tudománytörténeti keretül szolgáló ismeretelmélet sem jelent meg az egyetemi tárgyak struktúrájában 1774 előtt. Ezek beiktatása az egyetemi tudáscentrum spektrumába egyértelműen nem valamiféle lokális kezdeményezés vagy igény hatására történt, hanem bécsi kezdeményezésű intézkedés, mely mögött egy, a humaniorák korszerű értelmezésére és használati módjára fókuszáló, határozott pedagógiai koncepció állt. Figyelemreméltó, hogy az északnémet protestáns egyetemeken, melyek tantárgystruktúrájába először került be az esztétika diszciplínája,²² nem kapott külön tanszéket az esztétika. Ezzel szemben a Habsburg Birodalomban az 1760-as és 1770-es években egymás után kerültek megalapításra tanszékek az esztétikaoktatás centrumaiként: legelőször Prágában (1763), majd Bécsben és Nagyszombatban (1774), végül Freiburg im Breisgauban (1775).²³ A felsőoktatás ilyen irányú átalakítása mögött, amint azt Tomáš Hlobil kutatásai is egyértelműen megerősítették, Gerard és Gottfried van Swieten állt, közülük az utóbbi 1781 és 1791 között a Studienhofkommission (azaz Udvari Tanulmányi Bizottság, voltaképp az oktatásügyi minisztérium funkcióját betöltő szerv) elnöke volt.²⁴ Az ő értelmezésükben az esztétika antropológiai tudomány, neohumanista ízlésképzési eszköz, mely segíti a társadalmi együttműködést, a törvényeket követő alattvalói attitűd kialakítását: „az ízlés tökéletesíti az ésszt, az erkölcsöt, és kiterjeszti a kellemet és társiaságot az élet egészére”.²⁵

Az e program keretében létrehozott új magyarországi tanszék megnevezése: „eloquentia profana et aesthetica”, majd „aesthetica cum literis et artibus amoenioribus”, azaz „világi retorika és esztétika”, illetve „esztétika, írásos kultúra és széptudományok” volt.²⁶ A tanszékre kinevezett professzoroknak tehát nemcsak esztétikaelméletet, hanem irodalom- és művészet-történetet, illetve irodalom- és művészetelméletet is feladatuk volt oktatni. Oktatási és kutatási tevékenységük fókuszában az esztétikaelmélet állt, a többi terület – a baumgarteni koncepciót²⁷ követve – ennek speciális, szakesztétikai aldiszciplínájaként kapcsolódott hozzá. Az irodalom- és művészet-történeti vonatkozás részint tankönyvül szolgáló elméleti monográfiáik jegyzet- és példaanyagában, részint kiegészítő kötetekben manifesztálódott. Hangsúlyozandó továbbá, hogy ámbár az esztétika tanszéke a bölcsészettudományi kar részét képezte, a tanszék által oktatott tárgyak az egyetem valamennyi hallgatója számára hozzáférhetőek voltak, sőt, 1784 és 1790 között kötelező közismereti tárgyként előírtak voltak számukra.²⁸ Ez egyfelől azt jelentette, hogy az egyetemi képzés során egyetlen hallgató sem végzett hivatásos esztétaként, másfelől viszont azok a hallgatók – köztük későbbi költők, írók is –, akik jogot, teológiát vagy éppen orvoslást tanultak az egyetemen, akár több szemeszterben is hallgathattak és hallgattak is esztétikai tárgyú előadást.²⁹

²² A hallei, lipcei, würzburgi egyetemek esztétikaoktatását részletesen vizsgálta Tomáš Hlobil, *Geschmacksbildung...*, 1, 69–120; és Hlobil, *Geschmacksbildung...*, 2, 69–164.

²³ Részletesen l. Hlobil, *Geschmacksbildung...*, 1, 19–65.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 51. Főrizs Gergely fordításában, l. Főrizs Gergely, *Recenzió Tomáš Hlobil esztétikatörténeti monográfiájáról*, <https://www.reciti.hu/2015/3285>. Letöltés: 2021. 05. 20.

²⁶ Szentpétery, *A bölcsészettudományi...*, 280.

²⁷ Részletesen l. 5. jegyzet.

²⁸ 1784-ben II. József a bölcsészkarok harmadéves hallgatói számára általánosan kötelezővé tette e tárgyat valamennyi Habsburg Birodalomban működő egyetemen, l. Hlobil, *Geschmacksbildung...*, 1, 50–51.

²⁹ Tanulókról szóló feljegyzések a már említett iratanyag megsemmisülése miatt (vö. 20. jegyzet) csak véletlenszerűen maradtak fenn. Például Schedius Lajos János egyik kérvényéhez csatolt mellékletben (Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, C 67, 1810. Fons 8. Num. 135.). Feljegyzésekből, vizsgatételjegyzékekből is

Az esztétikaoktatás pozíciója van Swieten egyetemi reformjának köszönhetően 1784-ben határozottan megerősödött.³⁰ Majd, jelentős részben Carl Anton von Martini Studienhofkommision keretében kifejtett, az esztétika visszaszorítására és a mérnöki szaktudományok megerősítésére tett kísérleteinek köszönhetően,³¹ II. Lipót alatt az esztétika tantárgya visszakerült az egyetemi oktatásban a kötelező tárgyak köréből a szabadon választhatók közé. A napóleoni háborúk alatt a kérdés jelentősége hosszú időre elsikkadt, a következő változás 1817-ben körvonalazódott, amikor Schedius Lajos János esztétikaprofesszor részt vett a filozófia oktatásának korszerűsítését célzó magyarországi egyetemi reformjavaslatok kidolgozásában.³² Előterjesztése szerint e program részeként a következő diszciplínák oktatását javasolta: *aesthetica*, *philologia Graeca*, *archeologia*, *psychologia*, *scientia educationis*, vagyis esztétika, ógörög filológia (melynek egyszemélyes tanszékén ez idő tájt szintén Schedius töltötte be a professzori tisztelet),³³ archeológia, pszichológia, pedagógia. Schedius modellje egyértelműen saját alma matere, a göttingeni Georgia Augusta oktatási koncepciója volt, és bár a reformterv ebben a formában nem valósult meg, több eleme beépült a bölcsészkar képzésbe a következő évtizedek folyamán.³⁴ Ennek köszönhető, hogy amikor Schedius fél évszázados oktatói tevékenység után visszavonult a katedráról, az esztétika oktatása nem számolódott fel, hanem – még ha helyettesítő professzorok alkalmazásával is – folytatódott 1870-ig,³⁵ amikor Greguss Ágost személyében újra szaktudományra specializálódott professzor került a tanszékre. Régiós kitekintésben ez azért jelentős lépés, mert időközben Ausztriában részint a Thun-Hohenstein-féle egyetemi reform egyik személyi döntésének következtében az esztétika és az annak oktatásával szorosan egybefonódó klasszika-filológia háttérbe szorult a nyelvészeti centrumú filológia mögött.³⁶ Mindemellett ennek tudomány-szemléleti okai is voltak: a nyelvészeti filológia módszertana jobban megfelelt a pozitivizmus elvárásrendszerének, mint a magát hosszú időn keresztül általános „embertudomány”-ként aposztrofáló esztétika,³⁷ amely a következő évtizedekben lényegében szétoszlott és ezáltal szét is oszlott az irodalomtörténet, művészettörténet és zenetudomány szakasz-történeti-mű-

lehet következtetéseket levonni, így tudjuk, hogy többek között Horvát István, Festetics László, Vörösmarty Mihály is látogatta Schedius előadásait.

³⁰ A reformokról részletesen l. Ernst Wangermann, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781–1791*, München, 1978, 19–30.

³¹ Hlobil, *Geschmacksbildung...*, 1, 56.

³² Szentpétery, *A bölcsészettudományi...*, 158–160. Schedius reformjavaslatát l. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, C 67, Fons 8. Pos. 217. Kontextusáról l. Balogh Piroska, *Ars scientiae. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, 2007, 159–164.

³³ Szentpétery, *A bölcsészettudományi...*, 308–311.

³⁴ Schedius Lajos János göttingeni kapcsolatairól l. Balogh, *Ars scientiae...*, 69–65 és 263–272.

³⁵ Szentpétery, *A bölcsészettudományi...*, 286. Helyettesítő tanárok voltak: Virozsil Antal jogtudós, Zimmermann Jakab piarista tanár a pesti tanítóképzőből, Toldy Ferenc.

³⁶ A Leo von Thun-Hohenstein által bevezetett egyetemi reform egyik fontos alapelve volt, hogy gondosan kiválasztott, politikailag és felekezetiileg megbízható professzorok kerüljenek a tanszékek élére, lehetőleg Németországból vagy Svájcából. Így lett a 28 éves költő és a neohumanizmus radikális ellenzője, Oscar von Redwitz-Schmölz a bécsi egyetem egyetemes irodalomtörténet és esztétika professzora, akinek csúnya bukása a diszciplínáit is magával rántotta az adott egyetemi közegben. Vö. Walter Höflechner, *Die Thun'schen Reformen im Kontext der Wissenschaftsentwicklung in Österreich = Die Thun-Hohenstein'schen Universitätsreformen 1849–1860 Konzeption – Umsetzung – Nachwirkungen*, hrsg. Christof Aichner, Brigitte Mazohl, Wien, Köln, Weimar, 2017, 41–42.

³⁷ A probléma tudománytörténeti kontextusáról l. Franz L. Fillafer, Johannes Feichtinger, *Habsburg Positivism: The Politics of Positive Knowledge in Imperial and Post-Imperial Austria, 1804–1938 = The Worlds of Positivism. A Global Intellectual History, 1770–1930*, Cham, 2018, 191–239.

vészettörténeti hármában.³⁸ E folyamat a pesti tanszéket is elérte, ám bár némi fáziskéséssel: a Greguss halálát (1882) követő bő fél évszázadban az esztétika professzori széket, esetenként csak helyettesítő vagy megbízott oktatóként, irodalomtörténész kutatók töltötték be, ezzel a diszciplína egyetemi oktatása hosszú időre háttérbe szorult a magyar egyetemi közegben.³⁹

Az esztétika professzorai

Az egyetemi esztétika fő aktorai, tudásképzés és tudásközvetítés tekintetében is, egyértelműen az esztétika professzorai. 1774-ben a tanszék létrehozásakor – magyar közegben elsőként – egy versenyvizsga keretében Szerdahely György Alajos (1740–1808)⁴⁰ nyerte el ezt a tisztséget. Mint a professzorok többsége még ekkortájt, ő is a jezsuita rend tagja volt, és ezt megelőzően az *eloquentia profana* (világi ékesszólás) tanára a pozsonyi jezsuita gimnáziumban. A bécsi egyetemen tanult filozófiát, ebből szerzett egyetemi fokozatot. Oktatóként kiemelkedően aktívnak bizonyult: négy, tankönyvként is funkcionáló monográfiát⁴¹ és egy segédkönyvet⁴² publikált, 1779-ben pedig a bölcsészettudományi kar dékáni tiszteit is betöltötte. Aktivitásának köszönhető, hogy miközben Prágában és Bécsben Johann Joachim Eschenburg *Entwurfeiner Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften* című kézikönyve⁴³ volt az egyetemi esztétikaoktatás alapja 1785 és 1830 között – kiegészítve J. A. Eberhard kötetivel –,⁴⁴ addig a magyarországi esztétikaoktatás a helyi viszonyokra (és a helyi hivatalos latin oktatási nyelvre) applikált, ugyanakkor európai perspektívából sem jelentéktelen, friss tudásanyagot közvetítő magyarországi tankönyveken alapulhatott.

1784-ben Szerdahelynek át kellett adnia a tanszéket Friedrich August Clemens Werthes (1748–1817)⁴⁵ német író számára, ami mögött egyértelműen az exjezsuiták befolyásának csökkentésére irányuló kormányzati törekvés állt.⁴⁶ Werthes ezt megelőzően arisztokrata

³⁸ Höflechner, *Die Thun'schen...*, 46.

³⁹ Beóthy Zsolt 1883–1923 között, majd Négyesy László 1923–1932 között.

⁴⁰ Szerdahely kapcsán l. Balogh Piroška, *Téória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Budapest, 2014, 13–102.

⁴¹ Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores*. Buda, 1778. – Magyar fordítása Balogh, *Szerdahely...* Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*. Buda, 1783. Uő., *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*. Buda, 1784. Uő., *Poesis Narrativa ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*. Buda, 1784. Online szövegkiadás: *Opera Szerdahelyana*, szerk. Debreczeni Attila, a szöveget gondozta Balogh Piroška, <http://deba.unideb.hu/deba/szerdahely/>. Letöltés: 2021. 05. 20.

⁴² Szerdahely György Alajos, *Imago Aesthetices seu Doctrina Boni Gustus breviter delineata et Considerationi exposita a Georgio Szerdahely. Ex A. D. Strigon. AA. LL. et Phil. Doctore atque in Regia Scientiarum Universitate Budensi Aesthetices Professore Publ. Ordin.*, Buda, 1780.

⁴³ Johann Joachim Eschenburg, *Entwurfeiner Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften. Zur Grundlage bei Vorlesungen*, Berlin und Stettin, 1789, és a hozzá kapcsolódó példatár: Uő., *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, 1–9, Berlin und Stettin, 1788–1795.

⁴⁴ Johann Augustus Eberhard, *Theorie der schönen Künste und Wissenschaften*, Halle, 1783, később: Uő., *Handbuch der Aesthetik für Gebildete Leser aus allen Ständen*, 1–4, Halle, 1803–1805.

⁴⁵ Werthes életrajzát l. Balogh–Fórizs, *Friedrich August...*; továbbá Theodor Herold, *Friedrich August Clemens Werthes und die deutschen Zriny-Dramen. Biographische und quellenkritische Forschungen*, Münster, 1898. Esztétikatörténeti jelentőségéről l. még Hlobil, *Geschmacksbildung...*, 1, 200–226.

⁴⁶ Balogh–Fórizs, *Friedrich August...*, 277.

fiatalemberek házitanítójaként, majd 1781 és 1783 között a II. József által egyetemmé emelt stuttgarti Hohe Karlsschulén az olasz irodalom professzoraként volt hivatalban, ahonnan Szentpétervárra távozott.⁴⁷ A magyar egyetem esztétika tanszékére hivatalosan II. József császár hívta meg és nevezte ki. A korábbi szakirodalom szerint⁴⁸ kinevezésének oka elsősorban az lehetett, hogy a helyi kötődésekkel nem rendelkező német író alkalmasnak tűnt arra, hogy az esztétika oktatásában a pesti egyetemen addig használt latin helyett meghonosítsa a német nyelvet. Werthes pesti professzorátusának közel hét esztendeje alatt nem adott ki tankönyvet vagy egyetemi segédanyagot, írt viszont egy német nyelvű, magyar történelmi tárgyú drámát és valószínűleg egy Mátyás királyról szóló vígjátékot, amelyet Bárány Péter fordított magyarra.⁴⁹ Ugyanakkor professzori inaugurációs beszéde,⁵⁰ illetve az előadásából készült hallgatói jegyzet⁵¹ igazolja, hogy tanított elméleti esztétikát, mégpedig latinul – azaz a feltevés, miszerint kinevezésének elsődleges célja az esztétikaoktatás germanizálása lett volna, tévesnek tűnik. Kiválasztásában sokkal nagyobb szerepe lehetett a berlini felvilágosodás köreivel, különösen Johann Heinrich Gottfried von Bretschneiderrel⁵² és Friedrich Nicolaival,⁵³ illetve egyes szabadkőműves és illuminátus körökkel, különösen Otto Freiherr von Gemmingennel⁵⁴ ápolat kapcsolatrendszerének, mely Gottfried von Swieten figyelmét reá terelte. Személyi adottságai is alkalmassá tették az új kultúrpolitikai koncepció képviselőjére: az esztétika tanszékek élére ekkortájt célzottan kerültek ismert írók a német nyelvterület protestáns részéről, így Johann Georg Jacobi 1784-ben a freiburgi egyetemre,⁵⁵ August Gottlieb Meißner 1785-ben a prágai egyetemre.⁵⁶ Ezek a professzorok egyrészt függetlenek voltak a helyi hatalmi hálózatoktól, másrészt az egyházi oktatás- és tudománypolitikai törekvésektől is, így hathatós eszközei lehettek egy bécsi kultúrpolitikai centralizációnak. Mindemellett Werthes pályázati anyaga⁵⁷ és későbbi előadásai egyaránt alátámasztják, hogy tudományszemlélete jól illeszkedett van Swieten körének elvárásaihoz: véleménye szerint az esztétikai alapú kulturális szocializáció, azaz a csiszolt irodalmiság, a hathatós retorikai és

⁴⁷ Werthes szentpétervári kapcsolatait Főrizs Gergely azonosította, l. Balogh–Főrizs, *Friedrich August...*, 270–271.

⁴⁸ Többek között Nyíry Erzsébet, *Werthes Frigyes Ágost Kelemen pesti évei, 1784–1791. Adalékok első Zrinyi-drámáink történetéhez*, Budapest, 1939.

⁴⁹ Friedrich August Clemens Werthes, *Niklas Zrini oder die Belagerung von Sigeth. Ein historisches Trauerspiel in drey Aufzügen*, Wien, 1790. Ennek kontextusáról l. Kovács Kálmán, *Zrinyi: National Recycling(s) of a Hybrid Material (1566–2000) = History as a Foreign Country / Geschichte als ein fremdes Land: Historical Imagery in the South-Eastern Europe / Historische Bilder in Süd-Ost Europa*, eds. Zrinka Blažević, Ivana Brković, Davor Dukić, Bonn, 2015, 83–100. A Mátyás-darab szerzősége körül vannak kételyek, ugyanis a cenzúra nem engedte kiadni: *Korvinus Mátyás: egy vitéz, nemzeti, szomorúval elegyes vígjáték 1790-ből Werthes Frigyesről, magyarra átdolgozta Bárány Péter*. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kézirat szövegét közzé tette és tanulmánnyal ellátta Gyárfás Ágnes, Miskolc, 1986.

⁵⁰ Friedrich August Clemens Werthes, *Rede bey dem Antritt des öffentlichen Lehramts der schönen Wissenschaften auf der Universität von Pest*, Pest und Ofen, 1784.

⁵¹ Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSzK), Kézirattár, Quart. Lat. 2399/VII.

⁵² Balogh–Főrizs, *Friedrich August...*, 274–275. Bretschneiderről l. Szabó Margit, *H. G. v. Bretschneider budai tartózkodása 1782–1784-ig. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből*, Budapest, 1942.

⁵³ Balogh–Főrizs, *Friedrich August...*, 274. Nicolai jelentőségéről l. *Friedrich Nicolai (1733–1811)*, hrsg. Stefanie Stockhorst, Knut Kiesant, Hans-Gert Roloff, Berlin, 2011.

⁵⁴ Balogh–Főrizs, *Friedrich August...*, 272. Gemmingen jelentőségéről l. Helmut Seel, *Otto Freiherr von Gemmingen. Biographie*, Bayreuth, 2000.

⁵⁵ Jacobi és Werthes közötti korrespondenciáról, kapcsolatukról l. Balogh–Főrizs, *Friedrich August...*, 270–272.

⁵⁶ Hlobil, *Geschmacksbildung...*, 1, 49.

⁵⁷ A szöveget Főrizs Gergely átírásában l. Balogh–Főrizs, *Friedrich August...*, 294–296

írási stratégiák használata a kulcsa és alapja a szociális sikernek, egyszersmind a lojális attitűdnek is. Mindezt megerősíti az a tény is, hogy II. József halála után 1791-ben Werthes váratlanul lemondott pesti esztétikaprofesszori állásáról, gyors távozása miatt két esztendőig Johann Julius Gabelhofer,⁵⁸ az egyetemi könyvtár akkori vezetője látta el feladatát a tanszék élén helyettesítő professzorként.

1792-ben pályázati vizsgát írtak ki az esztétikaprofesszori állás betöltésére.⁵⁹ 22 jelölt adta be pályázatát, ami meglepően magas létszám, tekintettel arra, hogy a nagyobb presztízsű filozófiai tanszerekre kiírt 1796-os versenypályázatra majd csupán 14 pályázó jelentkezik. A háttérben természetesen több tényezőt is mérlegelni kell (az 1792-es pályázók egy része például később érintett lesz a jakobinus perben, sőt, a per az egyetemi professzorok körét sem hagyta érintetlenül),⁶⁰ de a nagyszámú jelentkezés mindenképp a diszciplína iránti növekvő érdeklődésnek is indikátora. A pályázati anyagok vizsgálatát Szauder József végezte el, ám értékelési szempontjai további kiegészítésre szorulnak.⁶¹ A pályázat nyertese Schedius Lajos János (1768–1847)⁶² lett, aki Christian Gottlob Heyne ajánlásával érkezett a göttingeni Georgia Augustáról.⁶³ Schedius német anyanyelvű, hungarustudatú, lutheránus polgári családból származott, protestáns polgári háttere, valamint a hazai kulturális érdekköröktől való kezdeti távolságtartása – mint láttuk – megfelelt a bécsi kultúrpolitika korabeli irányvonalának. Az esztétikaprofesszorátusa mellett hamarosan elnyerte az ugyancsak egyszemélyes ógörög tanszék helyettes professzori tisztjét is, s a két katedráján 1843-ig, azaz fél évszázadon át oktatott. 1828-ban új, egyetemi tankönyvként is funkcionáló, az esztétika tudomány-szemléletét újragondoló monográfiát adott ki, aktívan igyekezett korszerűsíteni és általánosabbá tenni az egyetemi esztétikaoktatást.⁶⁴ Az 1796/1797-es és az 1809/1810-es tanévben az

⁵⁸ Gabelhoferről l. Kiss, *Julius...*, 259–317. Balogh Piroska, *Kényszerpályák nemzedéke? Szerzetespapság és felvilágosodás – három esettanulmány = Katolikus Egyházi Társadalom Magyarországon a 18. században*, szerk. Forgó András, Gözsy Zoltán, Pécs, 2019, 387–410.

⁵⁹ A pályázati anyag részletes bemutatását l. Szauder József, *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikái irányzataink 1791-ben*, Irodalomtörténeti Közlemények 75 (1971), 78–106.

⁶⁰ A professzorok érintettségéről l. Benda Kálmán, *Bevezetés = A magyar jakobinusok iratai*, 1, s.a.r. Benda Kálmán, Budapest, 1957, LIII–LXXIX.

⁶¹ Vitázni érdemes például Szentjóni Szabó László pályázati dolgozatának kiemelésével, miközben többek között Tóth Farkas anyaga „exjezsuita” és „reakciós” mivolta miatt háttérbe szorul, a vizsgaanyagát a feldolgozás nem is ismerteti, csupán a bírálók véleményét mutatja be. Holott Szentjóni dolgozatából világos, hogy nem tud többek között a régiek és modernek vitájának esztétikai-irodalomtörténeti háttéréről, legalábbis feleletében nem esztétikai-művészi kérdésként kezeli az ókoriak és a kortársak összevetését; illetve az „Aestheticum non Philosophum sed Artistam esse” (Szauder, *Az esztétikai...*, 101) kitétel, miszerint a „Homo Aestheticus” csak művészként ölthet testet, befogadóként nem, teljes mértékben ellentmond nemcsak Baumgarten koncepciójának, de lényegében a korszak legtöbb esztétikaelméleti irányzatának. Szauder interpretációja a Szentjóni-szöveg hangsúlyos zárószavaként szereplő „libertas” kifejezésre épít, amit szerinte a bírálók egyfajta gyanús, rousseau-i szabadságvágyként értettek – elfeledkezve egyrészt arról, hogy a „libertas” Tóth pályázati dolgozatának is hangsúlyos eleme, másrészt arról, hogy a „libertas” kifejezés jelentése ekkortájt a (nemesi-rendi-politikai) kiváltságosság, előjog’ jelentéstartományban is mozog. Mindez azt mutatja, hogy a pályázati anyag áttekintése, újraértékelése nem lenne haszontalan.

⁶² Schedius életét és tevékenységét részletesen bemutatja: Doromby Karola, *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő*, Budapest, 1933; Balogh, *Ars scientiae...*

⁶³ Schedius és Heyne kapcsolatát és az ajánlást l. Balogh Piroska, *Heyne és Schedius Lajos. A tudományos interakció modellje a göttingeni paradigmában = Göttingen dimenziói: A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*, szerk. Gurka Dezső, Budapest, 2010, 127–140.

⁶⁴ Schedius monográfiája: *Principia philologiae seu doctrinae pulchri*, Pest, 1828. Magyar nyelvű fordítását Schedius más értekezéseivel együtt l. Balogh, *Doctrina...*

egyetem dékáni tisztségét is betöltötte, 1835-ben rektorrá választották. Fontos továbbá megemlíteni, hogy tevékenysége nem merült ki az egyetemi, sőt, akadémiai tudományos működésben. Értelmezése szerint az esztétikum a humanitás teljes körére kiterjed, az esztétikai értéket adó organikus működésmódnak az emberi élet kulturális és szociális területén is meghatározóvá kell válnia. Ennek érdekében aktívan és kiterjedten használta fel a korabeli társadalmi nyilvánosság színtereit, mind mediális, mind intézményi szempontból. Folyóiratok kiadójaként,⁶⁵ az első magyar hivatásos színtársulat dramaturgjaként,⁶⁶ számos társaság és egyesület kezdeményezőjeként és vezetőjeként,⁶⁷ az evangélikus oktatásügy meghatározó irányítójaként,⁶⁸ a kulturális földrajz országleíró törekvéseinek propagátoraként és aktoraként⁶⁹ az esztétika antropológiai aspektusát társadalmi tevékenységgé konvertálta. Hatékonyágát segítette az is, hogy számos tudáshálózat tagja volt: levelező tagja volt a göttingeni akadémiának,⁷⁰ a jénai latin társaságnak, a harkovi egyetem tiszteletbeli professzora, később rendes tagja a Magyar Tudós Társaságnak, a Kisfaludy Társaságnak, vezető tagja a magyarországi evangélikus egyháznak.⁷¹ 1843-as nyugdíjba vonulása után az esztétika tanítárgyát helyettesítő professzorok oktatták,⁷² egészen Greguss Ágost 1870-es kinevezéséig.

Az eperjesi származású Greguss Ágost (1825–1882)⁷³ családjilag is kötődött az esztétika diszciplínájához: édesapja, Greguss Mihály a széptudományok és az esztétika professzora volt az eperjesi evangélikus líceumban és ezen minőségében egy esztétikai tankönyv, *compendium* szerzője.⁷⁴ Greguss Ágost orvosnak tanult, és gimnáziumi tanulmányai után a bécsi egyetemen kezdte meg felsőfokú tanulmányait medikusként. Itt azonban – feltehetően Ficker professzor hatására⁷⁵ – az esztétika irányába fordult, és végül a hallei egyetemen szerzte meg fokozatát filozófiából. A sarvasi evangélikus líceum tanáraként kezdte pályáját, ám az 1848–49-es szabadságharcban betöltött szerepe miatt egyévi börtönbüntetést kapott.

⁶⁵ Schedius német nyelvű folyóiratokat publikált egyrészt a kritikai szemlélet népszerűsítésére, másrészt a magyar kultúra külföld felé történő közvetítése érdekében: *Literarischer Anzeiger für Ungern* (1798–1799), *Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur* (1802–1804). L. Andrea Seidler, Wolfram Seidler, *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest–Buda*, Wien, 1988, 220, 276.

⁶⁶ Balogh, *Ars scientiae...*, 222–237.

⁶⁷ Uo. 237–261.

⁶⁸ Uo. 96–164.

⁶⁹ Schedius térképéről l. Pászti László, *Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképének kiadásváltozatai*, *Geodézia és Kartográfia* 5 (2002/11), 12–17. Schedius tervéről Magyarország kulturális geográfiájának elkészítésére és kapcsolatáról az e tárgyban ismert tudóssal, Humboldt barátjával és kollégájával, Carl Ritterrel l. Balogh, *Ars scientiae...*, 354–361.

⁷⁰ Schedius levelező tagságának bejelentését l. *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 1802, 1910.

⁷¹ Schedius volt az evangélikus iskolaügyet alapjaiban átalakító reform egyik szerzője (Lovich Ádám mellett): *Systema rei scholasticae Aug. Conf. in Hungaria*, Pest, 1806 (új kiadása Terray Barnabás fordításával: Budapest, 1989). Részletesen l. Balogh: *Ars scientiae...*, 96–160.

⁷² L. 35. jegyzet.

⁷³ Greguss Ágostról kevés életrajzi áttekintés született: Riedl Frigyes, *Három jellemzés. Toldy Ferenc – Greguss Ágost – Katona Lajos*, Budapest, 1912, 24–33; Österreichisches Biographisches Lexikon, 1815–1950. Bd. 2. Lfg. 6. Wien, 1957, 55.

⁷⁴ Greguss Mihály, *Compendium aestheticae, usui auditorum suorum editit*, Cassoviae, 1826; Polgár Anikó fordításában: *Greguss Mihály: Az esztétika kézikönyve / Compendium aestheticae*, Pozsony, 2000.

⁷⁵ Ennek kontextusáról l. Balogh Piroksa, „Hát még egy harmadik nincs: aesthetice?” *A Széptani jegyzetek esztétikatörténeti olvasatai*, *Irodalomtörténet* 98 (2017), 426–427.

Szabadulása után Pestre költözött, ahol főként újságírói és politikai tevékenységgel építette karrierjét, és hamarosan az akadémia tagjává választották. Eötvös József minisztertől kapta 1870-ben esztétikaprofesszori kinevezését, amely egyszersmind a helyettesítésekkel „vegetáló” tanszék újraélesztését is jelentette.⁷⁶ Hivatalát haláláig, 1882-ig töltötte be. Egy tankönyvként szolgáló monográfiát adott ki még 1849-ben, utána elvszerűen tartózkodott az összefoglaló esztétikai művek kiadásától, az esszé műfajában alkotott. Ugyanakkor tanítványai posztumusz megjelentettek egy, az előadásain alapuló összegző kötetet, amely tehát – valószínűleg Greguss akarata ellenére – a 19. századi magyar egyetemi esztétika utolsó szakmai összegzésévé vált.⁷⁷

Szövegbázis

A 18-19. századi magyarországi egyetemi esztétika forrásai, nevezetesen a professzorok által kiadott művek, az oktatásban felhasznált tankönyvek, illetve a professzori pályázatok, előadásokat megőrkítő hivatalos iratok, vizsgatételjegyzékek és diákok által készített jegyzetek mennyiség tekintetében is igen komoly szövegtörzset képeznek. Kutatásuk során két további nehézséggel is szembe kell nézni: jelentős részük kiadatlan kézirat, illetve maguk a szövegek szinte teljes egészében latinul íródtak. Ebből fakad az a szükségszerűség, amelyet a bevezetőben is jeleztem: megkerülhetetlen ezen szövegek összegyűjtése után a legfontosabb kiadása és fordítása. Az alábbiakban röviden összefoglalom a legfontosabb szövegcsoportokat, jelentőségüket és sajátosságukat.

A kéziratos források egyik legfontosabb csoportját a hallgatói jegyzetek képezik. Vannak olyan professzorok, akiknek oktatói, tudásátadó tevékenységét szinte kizárólag ilyen jellegű források alapján lehet rekonstruálni – jó példa erre Werthes vagy Gabelhofer esztétikaprofesszori tevékenysége.⁷⁸ Az is előfordul, hogy maga a jegyzet készítője is ismert személy. Így például azon hallgatói jegyzetekből, melyek készítői a későbbi író és professzor Horvát István, illetve az ifjú Festetics László gróf,⁷⁹ vált nyilvánvalóvá, hogy Schedius professzor a helytartótanács tiltása⁸⁰ ellenére szó szerint idézett előadásain Kanttól, anélkül azonban, hogy a nevét említette volna, vagy legalábbis ezt a hallgatók nem jegyezték le.⁸¹

Az egyetemi háttérrel foglalkozó hivatalos dokumentumok ugyancsak fontos forráscsoportot képeznek, különösen a professzori versenyvizsgák applikációi lehetnek informatívak. Az 1792-es versenyvizsga kapcsán közel 300 oldalnyi dokumentum keletkezett, ami döntő többségben a beadott pályázati anyagokból, az írásbeli és szóbeli forduló vizsgaanyagaiból,

⁷⁶ Greguss kulturális jelentőségéről újabban l. Slavka Kopčáková, *Vplyv estetiky Georga Friedricha Hegela na model estetickej výchovy v učebnici a v kompéndiu Tobiasa Gottfrieda Schröera = Otázky a problémy perspektív umenia, respektíve „koncov umenia” v estetických, umenovedných a filozofických teóriách*, ed. Sošková, J., Makky, L., Prešov, 2018, 170–172.

⁷⁷ Greguss Ágost, *Rendszeres széptan*, Budapest, 1888. Liszka Béla és Beöthy Zsolt gondozásában.

⁷⁸ Werthes és Gabelhofer 1790/1791-es tanévi előadásairól készült kézirat: OSzK, Kézirattár, Quart. Lat. 2399/VII.

⁷⁹ Horvát István jegyzetei 1801-ből: OSzK, Kézirattár, Quart. Lat. 1477; Festetics László jegyzetei 1803-ból: Uo. Quart. Lat. 3280. Magyar fordításukat l. Balogh, *Doctrina pulcri...*, 33–244.

⁸⁰ Magyar Királyi Helytartótanács, 1795. 06. 15-i dekrétum.

⁸¹ Festetics László jegyzetének első oldalán egy hosszú és precíz Kant-idézet olvasható, Kant nevének leírása nélkül, l. 79. jegyzet.

illetve szakértői véleményeiből áll, ilyen módon egyedülálló lehetőséget ad a korabeli esztétikai nézetek és értelmezések feltárására.⁸² Mindemellett a levéltárak – különösen a MNL Helytartótanácsi levéltár elnevezésű szekciója – számos tervezetet, kezdeményezést is őriznek az esztétikaprofesszorok kapcsán. Megemlíthetők például a helytartótanács és Schedius professzor közötti vita dokumentumai 1795-ből, mely vita Horatius költeményeinek taníthatóságáról, esetleges revolúciós kontextusáról, valamint egy új szépirodalmi szöveggyűjtemény kiadásáról szól.⁸³

Sajátos átmenetet képez a kéziratos levéltári források és a nyomtatott, kiadott szövegek között a vizsgatételjegyzékek, az úgynevezett *tentamenek* szövegcsoportja.⁸⁴ Ezek a kis méretű, füzet alakú nyomtatványok nehezen hozzáférhetőek, többnyire csupán 1–2 példány maradt fenn belőlük. A vizsgázók költségén jelentek meg, nagyon korlátozott példányszámban, feladatuk pedig a nyilvános, tehát külső látogatók által is megtekinthető, reprezentatív vizsgák népszerűsítése volt. Tézisszerűen foglalták össze azt a tananyagot, melyről a vizsgázóknak számot kellett adniuk. Jó példa erre az itt fordításban közölt *tentamen*, mely Szerdahely professzor előadása alapján készült, és fontos zene-, építészet-, kert- és színháztörténeti adalékokat tartalmaz, olyan mozzanatokat, melyek Szerdahely monográfiáiban nem jelennek meg. Ezen szövegcsoportot jól kiegészítik a kifejezetten az egyetemisták, esetleg középszintű oktatásban tanulók részére tanulási segédletként kiadott kézikönyvek, fordítások is. Mind Schedius, mind Szerdahely professzorok kiadtak vagy kiadattak ilyen jellegű segédleteket.⁸⁵

Ugyancsak kis példányszámban jelentek meg a professzorok évfordulós vagy inaugurációs beszédeit tartalmazó kisnyomtatványok, melyek nemcsak intézmény- és kultusztörténeti szempontból jelentősek, hanem gyakorta tartalmaznak diszciplináris definíciókat, az esztétika szerepével kapcsolatos társadalmi célképzeteket.⁸⁶ Az esztétikaprofesszorok által írt, ugyanakkor a professzionális tudásközvetítésen túlmutató, az esztétika populáris, kritika-

⁸² A források részletes bemutatását l. Szauder, *Az esztétikai...*, 78–106.

⁸³ Schedius Horatius-előadásairól és a helytartótanács ezzel kapcsolatos eljárásról l. Balogh Piroska, *Horatius noster. Der Horaz-Vortrag von Ludwig v. Schedius aus 1794–1795*, *Camoenae Hungaricae* 1 (2004), 121–134.

⁸⁴ Néhány érdekes tételjegyzék: *Tentamen publicum ex aethetica sive theoria et bono gustu scientiarum, et artium pulcherrimarum quod ex praelectionibus Clarissimi D. Georgii Szerdahelyi AA.AA. & Philosophiae Doct. Aetheticus, & Eloquentiae Profanae Profess. Publ. Ordin. Reg. subibit nobilis, ac perdoctus Dominus Emericus Fekete amaeioris litteraturae repetens*, *In annum alterum Mense Augusto 15. Anni MDCCLXXVI. Typis Tŕnariensibus anno ut supra*, Nagyszombat, 1776 (magyar fordítását tartalmazza a jelen szövegközlés); *Tentamen Publicum Ex Aethetica Primo Semestri Explicata In Praelectionibus Ludovici Schedius Phil. Doctoris, Aetheticus Et Artium Eleg. Professoris P.O. In Regia Scient. Univers. Hung. Quod Anno MDCCCII. Mense Martio Subiverunt Sequentes Philosophine Tertium In Annum Auditores*. Pest, 1801. További tételjegyzékek találhatók az OSzK Aprónyomtatványok tárában, főleg Schedius előadásaihoz kapcsolódva: Kny. 1796 8° 2003, Kny. 1796 8° 2811, Kny. 1799 8° 3352; Kny. 1801 8° 3740, Kny. 1801 8° 3740, Kny. 1801 8° 3740, Kny. 1801 8° 3740, Kny. 1805 8° 4739, Kny. 1805 8° 4744, Kny. 1805 8° 4811.

⁸⁵ Szerdahely, *Imago...*; Szép János, *Aesthetika avagy a jó ízlésnek a szépség filozófiájából fejtegetett tudománya ... Szerdahelyi György nyomdoki után írta Szép János*, Buda, 1794. Mivel Szép János szombathelyi gimnáziumi tanár volt, kérdéses, hogy a kötetet csupán az egyetemi oktatás számára készítette-e, vagy esetleg a gimnáziumi oktatásban is hasznosította. Schedius rendszerének rövidített összefoglalása: Simon Florent, *A szépségről*, *Tudományos Gyűjtemény* 10 (1826), 1, 3–33.

⁸⁶ Például a Szerdahely György Alajos által az egyetem költözése alkalmából mondott beszéd: *Programma quod Geor. Aloy. Szerdahely professor aetheticus habuit dum regia scientiarum universitatis annum scholasticum et incolarum Budensem terminavit. Mense septembri anni MDCCLXXXIV*. Buda, 1784. Werthes inaugurációs beszéde: Werthes, *Rede...* Schedius évfordulós beszéde: *De notione atque indole organismi tamquam principii monarchici*

történeti aspektusait hangsúlyozó cikkek, recenziók hasonlóképp összegző, közérthető formájuk és nyelvezetük miatt érdekesek.⁸⁷ Schediusra különösen aktív médiahasználat volt jellemző. Közzétett többek között kifejezetten esszészerű esztétikai összefoglalót a kiemelten női közönséget (is) célzó *Aurora* című almanachban.⁸⁸ Greguss Ágost esetében szembe-tűnő a hangsúlybeli eltolódás a zszurnaliszta műfajok és közeg irányába. Ő ugyancsak első-sorban az esszé műfaját, mégpedig annak angolszász változatát használta arra, hogy részint a sajtóban megjelentetve, részint külön kötetbe foglalva populáris esztétikai (sőt, divattörté-neti!) tematikákat is tárgyaljon a nagyközönség számára közérthető módon. Mindemellett aktív irodalomkritikusi tevékenység jellemzi.⁸⁹

Utoljára hagytam a legfontosabb nyomtatott szövegcsoporthat: a professzorok által írt, részben szakmonográfia jellegű, részben tankönyvi funkciókat is ellátó esztétikai kéziköny-veket. Ebben a tekintetben a Habsburg Monarchiában egyedülálló teljesítményt nyújtottak a magyar szerzők: Szerdahely esztétikai monográfiák jól átgondolt rendszerét adta közre,⁹⁰ Schedius pedig egy diszciplínateremtő kísérlet monografikus összegzését.⁹¹ Greguss Ágost egy, már meglévő monográfia birtokában kezdte el professzori pályáját, előadásai alapján pedig tanítványai adtak ki professzori életművét posztumusz összegző kézikönyvet.⁹² A hallgatói jegyzetek igazolják ugyanakkor, hogy azon, főként német kézikönyvek haszná-latát, melyek a közép-európai térség egyetemein az esztétikatanítás alapjai voltak, ugyan-csak a hallgatók figyelmébe ajánlották a professzorok, így például Schedius 1802-es előadá-sán felhívta a figyelmet Johann Joachim Eschenburg műveinek olvasására.⁹³

Tudományszemlélet

Mindhárom monografikus művet hátrahagyó professzor, azaz Szerdahely, Schedius és Greguss Ágost markáns tudománykonceptiót fogalmazott meg az esztétika tudományának meghatározására.

Az 1. ábra Szerdahely György Alajos kötetei alapján kibontakozó tudománykonceptiót reprezentálja.⁹⁴ Rápillantva jól látszik, hogy az elsőként kiadott, *Aesthetica* címet viselő kötet elméleti esztétikát fejt ki, mégpedig mint episztemológiai tudományt, középpontban az íz-lés jelenségével. Az *Ars poetica generalis*, vagyis általános poétika különleges helyet tölt be Szerdahely rendszerében. Mint arról később részletesen szó esik majd, e pozíció erősen

per universam naturam vivam vigentis, commentatio. Buda 1830. Greguss Ágost idevágó beszéde: *Az aesthetika. Bevezetés, melylyel széptani előadásait megnyitotta*, Pest, 1870.

⁸⁷ Többek között Schedius recenziói az általa szerkesztett *Literarischer Anzeiger für Ungern* (1798–1799) folyó-iratban.

⁸⁸ Schedius Lajos János, *A' Szépség' tudománya*, Aurora. Hazai Almanach 1 (1822), 313–320.

⁸⁹ Esszéit és kritikáit összegyűjtő kétkötetes kiadványa: *Greguss Ágost tanulmányai*, Pest, 1872; illetve *A balladá-ról és egyéb tanulmányok*, Budapest, 1885. Néhány jellemző cím: *Az aesthetikai érzésekről* = Greguss, *A balladá-ról...*, 228–259; *A stýlről*, Uo. 260–286; *Az érdekesről*, Uo. 348–366. Esztétikai-divattörténeti esszéje pl. *Elmfuttatás a szakállról*, Új Magyar Múzeum 3/1 (1853), 245–251.

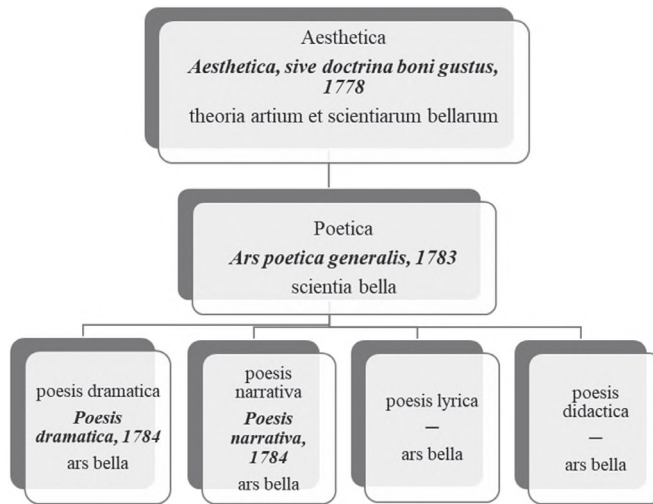
⁹⁰ Ld. 1. ábra.

⁹¹ Schedius, *Principia...*

⁹² Greguss, *Rendszeres...*

⁹³ Eschenburg, *Entwurf...*, Schedius ajánlása Festetics jegyzetében szerepel, l. 79. jegyzet.

⁹⁴ A kötetek címeit l. 41. jegyzet.

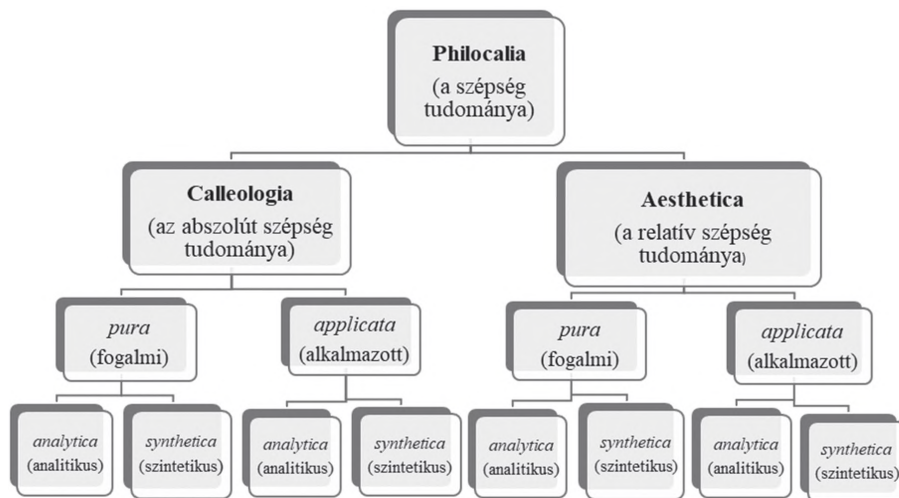
1. ábra: Szerdahely György Alajos esztétikai tudománykonceptiója

emlékeztet arra a mediatív pozícióra, amit a poétika (*Mediationes poeticae*)⁹⁵ Alexander Gottlieb Baumgarten rendszerében betölt: egyfajta alkalmazott teória, mely közvetít az ismeretelméleti teória és az egyes művészeti ágak gyakorlatorientált teóriái között, az alkotás (a szó szerinti értelemben vett poézis) jelenségére fókuszálva.⁹⁶ Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy az általános poétika ebben a tekintetben nem a jezsuita poétikák hagyományát viszi tovább, amelyek középpontjában a lírai költészet áll – Szerdahely általános poétikája a lírai költészet sajátosságai mellett éppúgy tartalmazza narratív stratégiák, mint dramaturgiai elemek bemutatását. Szerdahely két utolsó esztétikai kötete, melyek a drámai és az elbeszélő költészetről szólnak, ezen irodalmi műfajok művészi praxisát, egyszersmind történeti-kulturális hagyományait, azaz irodalomtörténetét mutatják be. Amint azt a két kötet előszava világosan jelzi, Szerdahely rendszerében a következő kettő, ámbár végül el nem készített kötet a lírai és a didaktikus költészet művészi praxisát és hagyományait mutatta volna be. Heinrich Philipp Conrad Henkének írott 1785-ös levelében Szerdahely arról ír, hogy már kiadta volna a lírai és a didaktikus költészetet tárgyaló két kötetét, ha nem jött volna közbe több akadály is, azaz az sem lehetetlen, hogy maga a két kötet kézírata elkészült, csupán a kiadás maradt el.⁹⁷ A felosztás kialakításában Szerdahelyit bevallottan Francis Bacon költé-

⁹⁵ Alexander Gottlieb Baumgarten, *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*. Halle–Magdeburg, 1735.

⁹⁶ Baumgarten *Meditationes* című kötetének ezen interpretációját l. John Poulakos, *From the Depths of Rhetoric. The Emergence of Aesthetics as a Discipline*, *Philosophy and Rhetoric* 4 (2004), 335–352; valamint az alábbi kiadás kommentáranyagában: Alexander Gottlieb Baumgarten, *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*. *Philosophische Betrachtungen über einige Bedingungen des Gedichtes*, hrsg. Heinz Paetzold, Hamburg, 1983.

⁹⁷ „Vestra etiam voluntate stimulatus ederem iam Poesim Lyricam, et Didacticam, nisi plura essent impedimenta.” (Szándékodtól ösztönözve kiadtam volna már a lírai és a didaktikus költészet tanát, ha nem lett volna több akadályozó tényező is.) Szerdahely György Alajos Heinrich Philipp Conrad Henkének, 1785. június 25., Buda.

2. ábra: Schedius Lajos János *philokália*-konceptiójának rendszere

szeti tipológiája vezette, mely az irodalom művészetét drámai, narratív és parabolikus altípusokra osztotta fel.⁹⁸

Schedius 1828-as *Principia philocaliae seu doctrinae pulchri*, vagyis a *Philocalia, avagy a szépség tudományának alapelvei* című monográfiájában fejtette ki esztétikakoncepcióját.⁹⁹ Amint azt a cím is mutatja, művével egy új tudományág, a *philocalia* megalapozását kívánta elvégezni. A kifejezés maga éppúgy ógörög eredetre megy vissza, mint a filozófia – míg az utóbbi a „bölcseesség szeretete” jelentéssel bír, a *philocalia* a „szépség szeretete” jelentést foglalja magába. Schedius szerint nemcsak az emberi megismerés, hanem az egész emberi világ megragadható egy sajátos, dinamikus szépségjelenség mentén. Ez azt jelenti, hogy számára a *philocalia* nem csupán episztemológiai, hanem antropológiai tudomány, „Wissenschaft vom Menschen”.¹⁰⁰ Vagyis míg Szerdahely esetében az esztétika tudománya az episztemológia

Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Handschriftensammlung, Cod 623,9 Novi, Levelek és iratok Heinrich Philipp Conrad Henkének. A levél teljes szövege hamarosan megjelenik (Piroska Balogh, *Georg Aloys Szerdahely and Heinrich Philipp Conrad Henke. The insight from the correspondence of 18th-century Latin literates*, Camoenae Hungaricae, 2024, megjelenés előtt).

⁹⁸ Francis Bacon, *De augmentis scientiarum*, London, 1623, Lib. II., Cap. XIII. „Narrativa prorsus Historiam imitatur, ut fere fallat, nisi quod res extollat saepius supra fidem. Dramatica est veluti Historia spectabilis; nam constituit imaginem rerum tanquam praesentium, Historia autem tanquam praeteritarum. Parabolico vero est Historia cum typo, quae intellectualia deducit ad sensum.” (Az elbeszélő műfaj teljesen a történetírást utánozza, már-már megtévesztő módon, ha nem emelné túl gyakran a dolgokat a hihetőség határain. A dráma mintegy látványos történelem; ugyanis a dolgok képét úgy alkotja meg, mintha jelen lennének, míg a történelem a múltbéli események képét nyújtja. A parabola, vagyis példázat pedig történelem tipologikusan, azaz képekben bemutatva, amely a szellemi tartalmakat az érzékelés szintjére vezeti le.)

⁹⁹ Schedius, *Principia...*; magyar fordítása: Balogh, *Doctrina pulchri...*, 253–380.

¹⁰⁰ A „Wissenschaft vom Menschen” eszmétörténeti háttéréről l. többek között: *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*, hrsg. Hans Erich Bödeker, Philippe Büttgen, Michel Espagne, Göttingen, 2008.

és így a filozófia diszciplináris keretének része volt, Schedius a philokaliát, melynek részeként fogja az úgynevezett esztétikát kezelni, elkülöníti és mellé helyezi a filozófia diszciplinájának, továbbá világosan kijelöli segéd-, illetve határtudományait is: pszichológia, logika, metafizika, etika, természettudományok, fizika, fiziológia, zoológia, botanika, kulturális antropológia, hermeneutika.

Amint az a 2. ábra mutatja, Schedius a *philokaliát* két alkategóriára osztotta, nevezetesen a kalleológiára és az esztétikára. A kalleológia terminus Wilhelm Traugott Krug esztétikája révén ekkor már ismert volt,¹⁰¹ ám a kifejezést – akárcsak az esztétika terminusát – Schedius sajátos, újradefiniált jelentéssel használja. Schedius rendszerében a kalleológia a szépség mint humán létminőség objektumorientált megközelítésének tudománya, míg az esztétika a szépség szubjektumorientált megközelítésének aldiszciplinája lesz. Schedius rendszere duális alapozású, és egyfajta koordináta-rendszerként működik: közelítésmód, azaz irányok megadására törekszik, nem pedig statikus definíciók létrehozására. E konceptuális alapra különleges, rendkívül koherens módon összeállított terminológiai rendszert épít rá, amely alkalmas a humán élet minden jelenségének organikus, szépségközpontú leírására. Ez a terminológiai rendszer két alapideából indul ki: az erő (*vis*) és az anyag, vagyis szubsztancia (*materia*) képzetéből, melyek különféle szinteken és különféle módozatokban kapcsolódhatnak egymáshoz. Ez a rendszer tehát nem szűkül művészeti interpretációra, a fenti elméleti alapra ágyazva Schedius kidolgozza az emberi társadalom politikaelméleti interpretációját is, ahol a szépséget reprezentáló, organikus kapcsolat a nemzet jelenségének leírására válik majd alkalmassá.

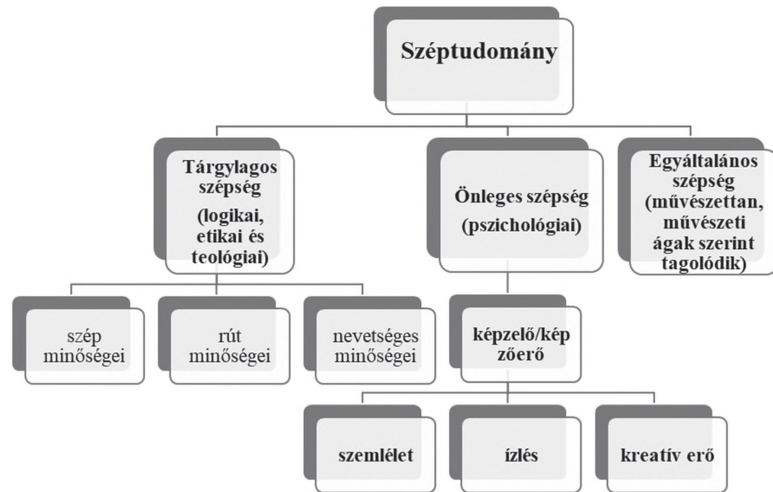
Greguss Ágost 1849-ben kiadott, *A szépséget alapvonalai* című monográfiáját ugyan még mint „bölcseleti tanár a szarvasi főtanodán” írta, ám voltaképp egész professzori működése alatt ez volt az egyetlen, általa írott monografikus összefoglalás, amely az ő tollából az egyetemi hallgatók rendelkezésére állott. 1879-ben arról ad hírt az egyik egyetemi kiadvány, hogy *Az esztétika kézikönyve* címmel van egy kötete „munkában, a Kisfaludy Társaság megbízásából”,¹⁰² de ez a kötet professzori működésének 11 éve alatt nem készült el. Utódja, az irodalomtörténet-íróként ismert Beöthy Zsolt Liszka Bélával együtt 1888-ban adta ki Greguss, illetve tanítványai előadásjegyzetei alapján a *Rendszeres széptan* című kötetet, melynek folytatásaként ígérték a „rendszeres művészetten” végül el nem készült tárgyalását ugyancsak Greguss jegyzetei alapján. Mindkét monográfiájából egyértelmű, hogy elődeitől eltérő paradigmában gondolkodik az esztétikáról. „E tudománynak, mint láttuk, sokféle neve van: érzéstan, izléstan, széptan, a művészet bölcselete. Leghelyesebb tán az utóbbi.”¹⁰³ Az esztétika tehát, melyet inkább a széptan terminussal nevez meg, nála filozófiai diszciplína, mégpedig pozitivistá értelemben vett szaktudomány: a művészet filozófiája.

Greguss rendszerében tehát a szépség művészeti jelenséggént prezentálódik, melyet fogalmi szinten objektumorientált vagy szubjektumorientált közelítéssel lehet megragadni. Az objektumorientált közelítés logikai és etikai szempontokon (és teológiai párhuzamon), a szubjektumorientált pedig pszichológiai szempontokon alapul. Ez utóbbi szempontrendszer bővül nála a darwinizmus ösztön- és evolúcióelvű nézőpontjával. Minderre a bölcseleti alapra pedig pragmatikus módon telepíti rá az egyes művészeti ágak praxis- és műfajorien-

¹⁰¹ A „Kalleologie” terminus eredeti előfordulása és interpretációja: Wilhelm Traugott Krug, *Geschmackslehre oder Aesthetik*, Königsberg, 1810 (= *System der theoretischen Philosophie*, 3), 31–112.

¹⁰² Az erről szóló rövid híradást l. *Acta Regiae Scientiarum Universitatis Hungariae Budapestiensis*, 1778–1779, 27.

¹⁰³ Greguss, *Rendszeres...*, 10.

3. ábra: Greguss Ágost széptani rendszere

tált elméletét, vagyis a művészettant, kiegészítve a kritikaelmélet szempontjaival. Jól látható, hogy Greguss elutasította Schedius antropológiai-ontológiai esztétikaértelmezését, nem véletlen, hogy szinte egyáltalán nem utal elődjére. Szaktudomány-orientált esztétikaértelmezése elsősorban a bécsi esztétikaprofesszor, Ficker rendszerén alapul.¹⁰⁴ Strukturálisan több ponton közelít ugyanakkor Szerdahely esztétikaértelmezéséhez is: ilyen átfedési pontok a szép, rút, nevetséges minőségei, illetve az ízléstan és a szemléleti elemek kapcsán jól tetten érhetők. Összeköti a két rendszert az alkotás (a szó eredeti értelmében vet „poézis”), alkotóerő jelentőségének hangsúlyozása is, mely Gregussnál már képzelő-, illetve képzőerő néven jelenik meg. Nem véletlen, hogy Greguss második kötetében, következőképp előadásain is Szerdahely *Aestheticája* a gyakran hivatkozott művek között szerepelt.¹⁰⁵

¹⁰⁴ „Das Wort Aesthetik wird nämlich bald in engerer, bald in weiterer, bald in der weitesten Bedeutung gebraucht. Aesthetik in engerer Bedeutung wäre bloß die Lehre von dem Wesen des Schönen, und der damit verwandten ästhetischen Gefühlsart, oder eine Philosophie, oder Metaphysik des Schönen; Aesthetik in weiterer Bedeutung umfaßte außerdem die Lehre vom Kunstgenie, dem Wesen und Zwecke der schönen Kunst, oder eine Kunstphilosophie; Aesthetik endlich in der weitesten Bedeutung würde außer diesen beiden Theilen noch einen dritten umfassen, nämlich die Lehre von dem Vermögen und der Kunst der Beurtheilung des Schönen, die Kritik der vorhandenen Kunstwerke. Wir nehmen hier das Wort in seiner weitesten Bedeutung und verstehen darunter diejenige philosophische Wissenschaft, welche das mit unbestimmtem und wandelbarem Gefühle empfundene Schöne in Natur und Kunst durch unveränderliche klare und deutliche Begriffe erkennen lehrt. Sie gehört übrigens zu den objectivsten und positivsten Wissenschaften, weil sie nichts aus der Subjectivität zu deduciren hat, sondern alles, was sie behandelt, ihr in objectiver Gestaltung vorliegt.” Franz Ficker, *Aesthetik*, [2. vermehrte und verbesserte Auflage], Wien, 1840, 4.

¹⁰⁵ A rendszeresen hivatkozott, kiemelt szerzők listáját l. Greguss, *Rendszerezés...*, XIV.

A magyarországi esztétikaoktatásban, amint azt az oktatáshoz kapcsolódó szövegforrások egyértelműen mutatják, nem csupán a definitíve megfogalmazott tudományértelmezés, hanem a megfogalmazás, vagyis a retorizáltság maga is hordozott üzenetet. A tankönyvként is szolgáló monográfiák retorikai aspektusa összefüggésben áll tartalmi, teoretikus alapjukkal, egyszersmind árnyalja azt. Az alábbiakban több példán keresztül fogom bemutatni ezt az összefüggést Szerdahely, Schedius és Greguss műveiben, és kiegészítem egy sajátos, retorikalapú esztétikakoncepcióval, mely Friedrich August Clemens Werthes professzori tevékenységéhez kapcsolódik.

Szerdahely esztétikaelmélete módszertani szempontból elsősorban az „eklektikus” jelzővel jellemezhető, abban az értelemben, ahogyan ezt Sandra Richter használja összegző monográfiájában.¹⁰⁶ Elméletének középpontjában a *Homo Aestheticus* ideája áll, közelítve ezzel az antropológiai értelmezési formákhoz.¹⁰⁷ Ennek megfelelően esztétikaelméletének egyik fő célja, hogy ezt az ideát formába öntse, és olvasóját motiválja annak megismerésére és interiorizálására. E cél érdekében Szerdahely egy sajátos retorikát alkalmaz, mely metodikailag Francis Bacon aforisztikus írás- és szemléletmódján alapul.¹⁰⁸ Az *Aesthetica* szövegének megszemélyesülő narrátora van, szólama arra a retorikai célra irányul, hogy az olvasó számára a szöveg keletkezésének és olvasásának folyamatát szellemi kalandként, intellektuális kísérletként, mintegy folyamatában érzékeltesse. Baconnak az akatalepszia és a dogmatikus tekintélyelvű tudományközvetítés között elhelyezkedő, a tapasztalati alapot és a felmutatást/megmutatást hangsúlyozó metódusát imitálva az *Aesthetica* narrátora azt állítja magáról, hogy nem egy tökéletes, dogmatikus rendszert kíván alkotni, csupán gondolkodik, töpreng, tapasztal. Ennek egyébként élénk tanújeleit is adja csodálkozó felkiáltások, félmondatok, kérdések, kiszólások formájában, sokszor önironikus fordulatokkal kerülve vagy érvénytelenítve a folytonos definíciós kényszert. Az *Aesthetica* tehát nem szabálykönyv, ha-

¹⁰⁶ Sandra Richter, *A History of Poetics. German Scholarly Aesthetics and Poetics in International Context, 1770–1960*, Berlin–New York, 2010, 40–62.

¹⁰⁷ A *Homo Aestheticus* jelentéséről és jelentőségéről Szerdahely rendszerében l. Főrizs Gergely, Szerdahely György *Alajos Aestheticájának alapelvei*, Irodalomtörténet 94 (2013), 187–206.

¹⁰⁸ Bacon aforisztikus módszertanáról műfaji szempontból l. Frans De Bruyn, *The Classical Silva and the Generic Development of Scientific Writing in Seventeenth-Century England*, New Literary History 2 (2001), 347–373. E módszertan Kant irányába húzódó recepciójáról l. Günther Zöller, *Lichtenberg and Kant on the Subject of Thinking*, Journal of the History of Philosophy 3 (1992), 414–441. Magyar recepciójáról l. Főrizs Gergely, „Álpeseken Álpesek emelkednek”: A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben, Budapest, 2009, 214–227. Nem csupán a magyar recepcióban van jelen e felfogás: Northrop Frye a maga sajátos nyelvi korszakolásában külön egységet szán a Bacon által teremtett tudományos diskurzusnak, melynek fő jellemzőjévé a dedukciót és a hasonlatot teszi meg, olyan ismeretelméleti előfeltevéssel, miszerint „a gondolkodás vagy reflexió az érzéki tapasztalás sugallatait követi, a szavak pedig a reflexió segédeszközei”. Northrop Frye, *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford. Pásztor Péter, Budapest, 1996, 46. Másutt Frye a fentiekben jellemzett aforisztikus beszédmódot erőteljesen köti a humanista kompilációs módszerekhez is, az *adagia* és a *sententia* hagyományának sajátos újrakontextualizálásaként értve azt (Uő., *The Well-tempered Critic*, Bloomington, 1963, 87–90.). Mindezzel jól alkalmazható az *Aesthetica* nyelvi-retorikai jellegének megragadásában, amint azt a következő példák is mutatják. (Az összefüggésre Dávidházi Péter hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök. BP) Szerdahely irányába az aforisztikus módszert és látásmódot csillagászatban való jártassága is közvetíthette, a 18. századi csillagászati tudományosság pedig részint az orvostudomány irányából recipiálta a műfajt és a módszert, vö. Luke E. Demaitre, *The Art and Science of Prognostication in Early University Medicine*, Bulletin of the History of Medicine, 2003/4, 765–788.

nem útleírás vagy kalandregény: olyan tudomány foglalatja, mely nem rendszerezendő ismeretek struktúrája, hanem elbeszélendő személyes tapasztalat. Ha a Szerdahely által is forgatott és számos helyen megidézett Juvencius-poétika¹⁰⁹ vaskos kötete mellé teszi valaki az *Aestheticát*, a kettő közötti tudományszemléleti különbség talán éppen ebben a nyelvi-retorikai szinten megmutatkozó eltérésben lesz a leginkább érzékelhető. Álljon itt igazolásként az *Aesthetica* előszavának egyik árulkodó részlete: „Nem gondolom, hogy teljesen tökéletes, abszolút érvényes művet nyújtok. Sőt, valójában hihetetlen fájdalom gyötör, mivel látom, mily sok hiányzik számomra a tökéletességhez. Sokat kellene mind hallanom, mind látnom, mind olvasnom, mind tapasztalnom. [...] E műhöz tehát nem annyira a tökéletes befejezés reményében kezdtem hozzá, mint inkább tapasztalni akarásból”.¹¹⁰ Ez az erőteljes narratív alapvetés, miszerint a szöveg nem általános érvényű rendszer, hanem egy személyes tapasztalat megformálódásának elbeszéléseként olvasandó, nem merül ki az előszó hagyományosan szerénykedő toposzaiban. A korábban akadémikusnak beállított Szerdahely-szövegben újra és újra előbukkannak a szubjektív beállítódásra és a szükségszerű bizonytalanságra figyelmeztető narrátori megnyilvánulások. Az újra felvetett, esetenként megválaszolatlanul hagyott kérdések folyamatosan azt a képzetet keltik az olvasóban, hogy egyfajta nagyszabású kísérlet narratíváját olvassa, mely narratíva tartalmazza az elbizonytalanodás, az újrakérdés, a téves kérdések felismerésének és elvetésének részfolyamatait is. Így például a sokatmondó *Kétely támad* címet viselő fejezetben¹¹¹ az ízlés fogalma körüli szubjektív bizonytalanságot, egyszersmind saját egzisztenciális beágyazottságát egy parabolával érzékelteti az elbeszélő: „Apellész megfestette Aphrodité, ahogyan a legszebbnek gondolta, mégis akadt, akinek nem tetszett. Fogadd el, mondta neki azonban a festő, a szemeimet, és látni fogod, hogy valóban ő a szépséges istennő.”¹¹² Figyelemre méltó sajátosság, hogy e kísérleti narratíva hangsúlyozottan szubjektív horizonton helyezkedik el. Saját nézőpontját egyedülállóként és személyesként határolja el a narrátor a többi esztétikai írótól a *Mi a különbség közöttük és közöttem?* című fejezetben.¹¹³ Definíció helyett sokszor a definiálás nehéz vagy lehetetlen voltára hívja fel a figyelmet e narrátori hang, mint például a *Mi a szép? – ez igen bonyolult kérdés* vagy a *Szépség fogalmának kifejtését mely dolgok gátolják?* című fejezetekben,¹¹⁴ melyeket alapvetően empirikus nézőpontból futtat ki a *Szépséget a nyomdokait követve kell keresni* fejezetben.¹¹⁵ Az egzisztenciális kétely és a kérdésfeltevések szükségszerű elbizonytalanítása már-már önironikus és önfelszámoló reflexióba csap át például a *Hogyan hat a Szépség az érzékekre?* című fejtegetésben, ahol a narrátor leszögezi, hogy erre a kérdésre ezidáig senkinek sem sikerült választ adnia, neki sem fog: „Inkább meg kívánom hagyni ezt a dolgot a maga misztikus titokzatosságában, mint hogy vaktában belekapjak abba, amit nem ismerek. Mert

¹⁰⁹ Joseph Juvencius (Jouvancy), *Institutionum poetiarum libri I–V*, Venezia, 1743.

¹¹⁰ „Non puto merem perfectam, absolutamque dare. Immo vero angor animi dolore incredibili, quum video multa mihi ad perfectionem superesse. Et audire, et videre, et legere, et multa experiri debuissem; quibus ego me non parum destitutum profiteri cogor. Adgressus sum opus non tam perficiendi spe, quam experiendi voluntate; nec tam corpus efformare, quam lineamenta ducere volui, quae porro augeri, complerique debeant.” Szerdahely, *Aesthetica...*, *Prooemium*, Balogh, Szerdahely..., 20.

¹¹¹ „Tollitur Dubium.” Uo. 33.

¹¹² „Saepe in caussa est Gustus diuersitas. Apelles pinxit Venerem, ut decuit venustissimam; erat tamen aliquis, cui illa displicuit. Pictor autem, accipe, dicebat, meos oculos, et videbis esse Deam.” Uo. 35.

¹¹³ „Quid discriminis inter illos, et me?” Uo. 56–58.

¹¹⁴ „Pulcrum quid sit, difficillima est quaestio.” Uo. 97.; „Explicationem Pulcri quae faciunt impeditam?” Uo. 100.

¹¹⁵ „Quaerenda est Pulcritudo per sua vestigia” Uo. 122.

nem kell pirulni az embernek, ha bevallja, hogy amit nem tud, azt nem tudja”.¹¹⁶ Természetesen nem állítható, hogy közvetlen Bacon-hatásként kell érteni az *Aesthetica* részletesebben is megvizsgálendő retorizáltságát,¹¹⁷ hiszen a Szerdahely által is idézett angol-skót kritikai hagyomány (Burke, Home, Shaftesbury, Hutcheson stb.)¹¹⁸ éppúgy mediumként működhetett, mint a Meier-féle individuális horizontokkal operáló *Vernunftlehre*¹¹⁹ vagy az ugyancsak aforisztikus alapozásúnak tűnő *meditationes* műfaj,¹²⁰ többek között Baumgarten emlegetett poétikája. Az azonban megkockáztatható állítás, hogy a baconi aforisztikus módszertan hagyománya mentén olvasva az *Aestheticát*, az inkonzisztensnek tűnő „modernségek” interpretálhatók a hagyományos, dogmatikus struktúrák és tételek újrabontásának eredményeként, melyek szándékoltan nem alkotnak újra dogmatikus tételhalmazokat. A Bacon-recepció felvetése a Szerdahely-szövegek horizontján pedig nem csak azért nem indokolatlan, mert (számos közvetlen idézet mellett)¹²¹ a próza irányába fordulás,¹²² az esztétikai szövegek diskurzusának tudatosan hagyománytörő alakítása¹²³ mutat ebbe az irányba, mint arról később részletesen szó esik majd. Nem lenne érdektelen megvizsgálni Bacon *Sylva sylvarumának*¹²⁴ és Szerdahely *Silva Parnassii Pannonii*¹²⁵ című kötetének kapcsolatát sem, különösen azért nem, mivel egyes Bacon-kommentárok¹²⁶ az előbbi termékeny párbeszédbe léptetik a hellenisztikus *silva* műfajjal, melyhez Szerdahely kötete is kapcsolódik.

Schedius elméletét másfajta teoretikai és retorikai dinamizmus jellemzi. Megint Sandra Richter terminusait használva, Schedius esztétikája egyfajta fúziónak tekinthető a genetikus és a logoszteologikus elméletek között.¹²⁷ Maga a *philokália* elnevezés mintha azt hangsúlyozná, hogy Schedius esztétikájának középpontjában a szépség áll. Ez azonban elhamarkodott és félrevezető konklúzió, mivel Schedius szépségfogalma nem egy specifikusan megha-

¹¹⁶ „Malo ego rem hanc inter mysteria referre, quam, quod nescio, temere adferere. Neque enim erubescendum est homini confiteri se nescire, quod nescit; ne dum se scire mentitur, numquam se scire mereatur.” Uo. 134–135.

¹¹⁷ És itt még nem is esett szó a metaforikus nyelvhasználat sajátosságairól a Szerdahely-szövegekben – ennek felvetését l. Balogh Piroška, *Egy lábjegyzet tanulmányai. Burke esztétika és társadalomelméletének hatása Szerdahely György Alajos aesthetica- és Schedius Lajos philokália-koncepciójára* = Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás, szerk. Horkay Hörcher Ferenc, Szilágyi Márton, Budapest, 2011, 188–190.

¹¹⁸ Az angol-skót esztétikai/filozófiai hagyomány szerepét érdemes felvetni az esztétikus érdeknélküliségének vonatkozásában is, mely a Margócsy-tanulmány szerint az *Aesthetica* egyik legfontosabb nívója. Vö. Miles Rind, *The Conception of Disinterestedness in Eighteenth-Century British Aesthetics*, Journal of the History of Philosophy, 2002/1, 67–87.

¹¹⁹ Részletesen l. Riccardo Pozzo, *Prejudices and Horizons: G. F. Meier's Vernunftlehre and its Relation to Kant*, Journal of the History of Philosophy, 2005/2, 185–202.

¹²⁰ L. 95. és 96. jegyzet.

¹²¹ Szerdahely Bacon-hivatkozásai: Szerdahely, *Aesthetica*..., 36, 205, 340. (Balogh, *Szerdahely*..., 35, 84, 232, 247.); Szerdahely, *Ars poetica*..., 52, 150; Szerdahely, *Poesis narrativa*..., *Prooemium*, 59; Szerdahely, *Poesis dramatica*..., 2. Ez – tekintetbe véve Szerdahely sajátos hivatkozástechnikáját (erről l. Balogh, *Egy lábjegyzet*..., 174–175) – relatíve jelentős mennyiségű hivatkozásnak számít.

¹²² A prózai formák iránti elméleti érdeklődés megnövekedése, az értekező próza narratív mozzanatainak cizellálódása és Bacon tudománykonceptiója közötti kapcsolatra l. Jill Marie Bradbury, *New Science and the „New Species of Writing”: Eighteenth-Century Prose Genres*, Eighteenth-Century Life, 2003/1, 28–51.

¹²³ Csuka Botond, *Aesthetics in Motion: On György Szerdahely's Dynamic Aesthetics* = Balogh-Fórizs, *Anthropologische*..., 153–180.

¹²⁴ Francis Bacon, *Sylva sylvarum seu historia naturalis, in decem centurias distributa*, Lugduni Batavorum, 1648. (Az angol eredetit Jacob Gruter fordította latinra.)

¹²⁵ Szerdahely György Alajos, *Silva Parnassii Pannonii*, Bécs, 1788. Második kiadása: Buda, 1803.

¹²⁶ De Bruyn, *The Classical*..., 347–363.

¹²⁷ Richter, *A History*..., 89–99.

tározott fogalom vagy idea. A szépség itt egy sajátos kapcsolatként reprezentálódik, úgynevezett organikus kapcsolatként („coniunctio interna organica”). Schedius értelmezésében az organikus kapcsolat megtestesülhet az emberi élet és élettér minden kölcsönös, egyenrangú és belső kapcsolatában. Vagyis egyrészt a szépség mint organikus kapcsolat nemcsak artistikus, művészi közegben jelenhet meg, úgymint művészi alkotás vagy befogadás, hanem társadalmi formációkban vagy épp egy szerelmi párkapcsolatban is. Másrészt ez a szépség-értelmezés temporális és accidentális is, adott pillanatban, adott körülmények között megjelenő viszonyrendszert rögzít. Egy dinamikus viszonyrendszert pedig csak koordinátszerűen lehet megadni. Schedius rendszere retorikailag is koordinátarendszer-szerűen osztódik két tengelyre, két közelítésmódra: az egyik a fogalmi, a másik az alkalmazott közelítés „tengelye”. A fogalmi közelítésre épülő fejezetekben szótárépítés zajlik, strukturálisan egymásra épülő és egymást definiáló terminusokkal – az alkalmazott fejezetek pedig ezen szótárhoz példákat és gyakorlati jelenségeket rendelnek hozzá. Ez a két közelítésmód pedig tovább osztódik azáltal, hogy az alfejezeteik egyike mindig analitikus, másika pedig mindig szintetikus érvelésmóddal írja le az adott problémát. Mindemellett fontos kiemelni, hogy Schedius kutatómódszertana és retorikája alapvetően azon hermeneutikai és metodikai elvek hatása alatt formálódott meg, melyeket egyetemi évei alatt Christian Gottlob Heyne filológiai szemináriumain sajátított el a göttingeni egyetemen.¹²⁸ A *Principia* szövegében Schedius sajátos kommentáló stratégiát követ, mely tipográfiailag is két részre osztja kötetének szövegét: a szigorú, dualisztikus logikai-retorikai szisztéma mentén tagolt fejezetrendszer elemi egységévé a paragrafusok válnak, ugyanakkor a paragrafusok is kettéosztódnak a normál betűnagysággal nyomtatott alapszövegre és a kisebb betűvel, elkülönítve nyomtatott kommentárokra. A kommentárok mindig bibliográfiai adalékokat kínálnak a tárgyalta témához, de nem autoriter módon: ezzel a stratégiával Schedius egyrészt jelzi az adott kérdés kapcsán a szakirodalmi álláspontokat, másfelől markánsan és helyenként polemizálva el is különíti azokat a saját téziseitől. A dualisztikus logikai-retorikai rendszer, a strukturalista szótárépítés és a hagyományt beemelő, mégis elkülönítő módszertan egyedülálló és nem könnyen befogadható szöveggé teszik Schedius monográfiáját.

Greguss Ágost esztétikai monográfiái esetében nem egyszerűen retorikai váltásról, hanem nyelvváltásról van szó, ezért ezeket a szövegeket a következő fejezetben fogom nyelvi-retorikai szempontból bemutatni.

Ugyanakkor ennél a szempontnál fontos kitérni Friedrich August Clemens Werthes esztetikaelméletére, mely akár az esztétika retorikájaként is értelmezhető. Amint említettem, Werthes életműve kapcsán a szakirodalom elsősorban drámáival, illetve részben professzori inaugurációs beszédével foglalkozott.¹²⁹ Ez nem véletlen: Werthes, elődjével, Szerdahely Györggyel szemben mindössze két esztétikai vonatkozású kötetet publikált, mindkettő Bettinelli itáliai esztéta *enthusiasmusról* szóló írásainak német fordítása.¹³⁰ Természetesen a

¹²⁸ Schedius és Heyne kapcsolatáról l. 63. jegyzet. Heyne hermeneutikai és metodikai elveiről l. Luigi Marino, *Praeceptores Germaniae. Göttingen 1770–1820*. Göttingen 1995, 267–275; és Tanja S. Scheer, *Heyne und der Griechische Mythos = Christian Gottlob Heyne. Werk und Leistung nach zweihundert Jahren*, eds. Bablina Bähler, Heinz-Günther Nesselrath. Berlin–Boston, 2014, 1–28.

¹²⁹ L. 49. jegyzet.

¹³⁰ Az eredeti szövegek: Saverio Bettinelli, *Dell'Entusiasmo delle belle arti*, Milano, 1769 és *L'entusiasmo*, Venice, 1780 (= *Opere*, 2). Werthes fordításai: Xaver Bettinelli, *Über den Enthusiasmus der schönen Künste*, übers. Friedrich August Clemens Werthes. Bern, 1778 és *Vom Werth des Enthusiasmus. Geschichte seiner Wirkung in*

fordítói tárgyválasztás árulkodó lehet Werthes esztétikai preferenciáira nézvést, ám nem sokat árul el arról, hogy professzorként milyen koncepció és szisztéma szerint oktathatta e tudományágat. A vizsgálat körét kiterjesztve a kézirat forrásokra, Adalbert Gerzon 1791-es tanévből származó jegyzetei Werthes esztétika-előadásáról igen érdekes és releváns vonatkozásokat tartalmaznak e tekintetben.¹³¹ Ez a latin kézirat Werthes az utolsó pesti egyetemen töltött félévében tartott esztétika-előadás anyagát tartalmazza, kiegészítve a második félévi előadás jegyzeteivel – ez utóbbit már a hirtelen távozó Werthes helyét átvevő osztrák piarista, Julius Gabelhofer tartotta. Adalbert Gerzon tehát sajnos éppen Werthes utolsó, félben maradt egyetemi évét örökölte meg, és bár így is rendkívül informatív a jegyzete Werthes esztétikaértelmezésére nézve, jellegéből fakadóan töredékes, nem adja át a koncepció egészét, melyet a teljes egyetemi évre lebontva volt szokás kifejtetni. Mi állapítható meg az első félévi előadás alapján? Werthes esztétikafelfogása abban a tekintetben kétségtelenül párhuzamba állítható elődjé, Szerdahely rendszerével, hogy az esztétika mindkettejük szerint elősegíti az azt tanulmányozók etikai fejlődését az érzelmek és ideák életteli reprezentációjának köszönhetően. Ugyanakkor teljes mértékben eltér Werthes Szerdahely koncepciójától abban, hogy a művészi hatás és az esztétikai tapasztalat alapközegének és fő médiumának a nyelvet és nem a látványt tekinti. Továbbá Werthes esztétikai rendszerében az általános ismeretelméleti teória és az egyes művészeti ágak practicista elmélete között nem a poétika jelenti a mediális, összekötő kapcsolatot, hanem egy sajátosan körvonalazott retorika. A retorika Werthes értelmezésében általános nyelvhasználati teória, melynek részletei az előadásjegyzetek tanúsága alapján Johann Gottfried Herder,¹³² Johann Georg Sulzer¹³³ és Christoph Martin Wieland¹³⁴ nyelvelméletén alapulnak. Werthes retorikaalapú esztétikája az 1790-es években korszerű, up-to-date elméleti diskurzuson alapult. Számos európai párhuzam említhető. Tankönyvek tekintetében például Benedictine Benno Ortmann *Principia cum sacrae, tum civilis eloquentiae* kötete 1797-ből,¹³⁵ amely *müncheneri liceumi hallgatók számára* lett összeállítva, és mind forrásai, mind koncepciója, mind terminológiája hasonló Werthes előadásához. Szakmonográfiák kapcsán megemlíthető Hugh Blair *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* című kötete 1783-ból Hugh Blairtól,¹³⁶ aki edinburghi-i esztétika-professzorként írta meg egyébként tankönyvként is szolgáló kézikönyvét. Blair rendszere vegyíti a szépirodalmi, vagyis belletrisztikus retorika alapelveit általános nyelv- és irodalomelméleti megfontolásokkal. Az ő intenciója – akárcsak Werthesé – ugyancsak az volt, hogy a jövő művelt nemzedékei számára egyszerű, jól szerkesztett útmutatót adjon a széptudományokra és a retorikára építve, mely megalapozza elsajátítóinak szociális sikerét is. Figyelemreméltó, hogy Werthes előadásában többször és következetesen használja a *litterae amoeniores* kifeje-

der Philosophie, in der Wissenschaft und in der Regierungskunst, übers. Friedrich August Clemens Werthes. Leipzig, 1794.

¹³¹ OSzK, Kézirattár, Quart. Lat. 2399/VII. A latin szöveg közlése: Balogh-Fórizs, *Angewandte...*, 267–311. További részleteket l. 13. jegyzet.

¹³² Johann Gottfried Herder, *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*, Berlin, 1772.

¹³³ Johann Georg Sulzer, *Anmerkungen über den gegenseitigen einfluss der Vernunft in die Sprache, und die Sprache in die Vernunft*, Neues Hamburgisches Magazin 9 (1767), 121–165.

¹³⁴ Christoph Martin Wieland, *Beiträge zur geheimen Geschichte des menschlichen Verstandes und Herzens*, Leipzig, 1770.

¹³⁵ Benno Ortmann, *Principia cum sacrae, tum civilis eloquentiae, in usum auditorum collegit, disposuit, illustravit*, München, 1797.

¹³⁶ Hugh Blair, *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, London, 1783.

zést, mely pontos latin megfelelője a Blair által középpontba helyezett *belles lettres* terminusnak. A recepció feltételezését megerősíti, hogy Blair kötetének kortárs magyarországi fogadtatása filológiaiailag is adatolható.¹³⁷

A felvázoltak alapján elmondható, hogy a magyar esztétikatörténet első száz éve nem nélkülözte a retorikai, illetve nyelvelméleti szempontokat és konzekvenciákat. Szerdahely és Schedius esetében nem elméleti, hanem metodikai szinten jelenik meg az esztétikum retorizáltsága, az előbbinél a baconi aforisztikus metodikára alapozva, az utóbbinál pedig egy organikus szótárépítési stratégia révén. Werthes előadása pedig azt tanúsítja, hogy a Blair nevével fémjelzett átesztétizált retorikaelmélet is megjelent a magyarországi egyetemi esztétika horizontján.

Nyelv

Mivel intézménytörténeti alapozású áttekintésről van szó, a magyar egyetemi esztétika nyelvi vonatkozásai kapcsán megkerülhetetlen számolni azzal a törvényi előírással, mely szerint a hivatalos nyelv és ezen belül az egyetemi oktatás hivatalos nyelve a Magyar Királyság területén a tárgyalt időszakban egészen 1844-ig a latin volt.¹³⁸ Ez nemzetközi kontextusban unikálisnak mondható: a kulturális és közéleti latinitás megőrzése kapcsán egyébként ugyancsak kitartó lengyel közegben a felvilágosult oktatásügyi reformot végrehajtó Komisja Edukacji Narodowej (Nemzeti Oktatási Bizottság) már 1773-ban elrendelte, hogy a felsőoktatás nyelve az addigi latin helyett a lengyel legyen.¹³⁹ Ennek a sajátos magyarországi helyzetnek számos következménye volt az egyetemi esztétikaoktatás terén (is). Egyrészt amennyiben az esztétika professzorai szerették volna monográfiáikat tankönyvként is elfogadtatni és használni, a latin nyelv volt számukra a hivatalosan elvárt opció. Ez egyébiránt kötetek külföldi recepciója szempontjából nem volt előnytelen, legalábbis az ugyancsak latinul publikáló Baumgarten évszázadában semmiképpen nem. Másfelől viszont már Szerdahely érzékelhette, hogy van igény e tudomány magyar nyelvű megszólaltatására, még ha nem is az akadémiai tudásközvetítés szférájában, hanem egy populárisabb, ismeretterjesztő regiszterben. Szép János 1794-es, az *Aesthetica* rövidített változatát adó magyar fordításának¹⁴⁰ előszava és Festetics Györgynek címzett ajánlása arra enged következtetni, hogy a rövidített és egyszerűsített fordítás Szerdahely tudtával és beleegyezésével készült, megcélzott közönsége pedig a „Magyar világ”¹⁴¹ egésze. A fordító a rövidített változat kialakításánál kifejezetten az ízléstani és etikai fejezeteket részesítette előnyben, aminek egyik oka a magyar nyelvű szakterminológia hiánya és kidolgozatlansága volt. Ám még e magyarul könnyebben kifejezhető témák kapcsán is Szép számos helyen a magyar terminus mellé zárójelben odaírta a latin eredetit a biztos azonosíthatóság kedvéért. A szelektálás fontos szem-

¹³⁷ Vö. Horkay Hörcher Ferenc, Tóth Kálmán, *The Scottish discourse on Taste in early 19th-century Hungary. Two Translations of Hugh Blair's Introduction to Rhetoric* = Balogh-Fórizs, *Anthropologische...*, 253–292.

¹³⁸ A latinitás korabeli magyarországi használati módjairól l. *Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*, eds. Gábor Almási, Lav Šubarić, Leiden–Boston, 2015.

¹³⁹ George J. Lerski, *Historical Dictionary of Poland, 966–1945*, Westport, 1996, 74–75, „Commission of National Education” címszó. A részletesebb kontextusról l. *Latinitas Polona. A latin nyelv szerepe és jelentősége a történelmi Lengyelország kora újkori irodalmában*, szerk. Békés Enikő, Szilágyi Emőke Rita, Budapest, 2014.

¹⁴⁰ Szép, *Aesthetika...*

¹⁴¹ Uo. *Elöl járó beszéd*, oldalszám nélkül.

pontja volt továbbá a közérthetőség és közérdekűség, mely célkitűzés megfogalmazása önmagában is sokat elárul a magyar bölcséleti értekező próza korabeli nyelvi nehézségeiről: „Az írásban arra leg inkább vigyáztam, hogy a könyv értelmes légyen”.¹⁴² Kialakult tehát egy olyan distinkció, miszerint az esztétika akadémiai diskurzusának, következésképp az egyetemi esztétikának a nyelve elsősorban a latin, a magyar nyelvű esztétikai diskurzus pedig ugyanezen tartalom egyszerűsített, populáris közvetítését szolgálja. Ezt a distinkciót erősítik azok a magyar nyelvű fordítások is, melyek az egyetemi esztétikában is használatos német kézikönyvekből egy-egy részletet tettek hozzáférhetővé szélesebb publikum számára, gyakran folyóiratokban közölve.¹⁴³ Szerdahely köteteinek terminológiája továbbá azt is mutatja, hogy a latin mellett ugyan másodlagos, de nem elhanyagolható szerepet szánt az ógörög nyelvnek, mégpedig nem csupán az irodalomtörténeti anyag beépítése miatt, azaz nem csupán azért, hogy eredetiben idézhesse az általa nagyra tartott Homéroszt. Az ógörög használata ugyanis megjelenik a terminológiában is, s nem csupán szakesztétikáinak szövegeiben (az egyes drámai műfajok elnevezése például mindig részletes ógörög etimológiai fejtegetésekkel indul), hanem az általános esztétikai teóriájában is, ahol többek között kitért a szenvedélytan kapcsán az ógörög *páthosz* terminus eredetére. Úgy tűnik tehát, az ógörög nyelv használata mögött olyan intenció is felfedezhető, hogy az esztétika szakszókincse az olvasókban, hallgatókban összekapcsolódjék a filozófia klasszikus, nagy hagyományú s ugyancsak ógörög eredetű terminusaival.

A 19. század első felében átrendeződés figyelhető meg az esztétika terminológiájának nyelvhasználati módjában, ami Schedius egyetemi és Greguss Mihály gimnáziumi esztétikaprofesszori tevékenységének dokumentumait vizsgálva is szépen kirajzolódik.¹⁴⁴ Egyrészt megőrződik a soknyelvű terminológia: a fontosabb terminusok filozófiai hagyományt mozgató ógörög megfelelőit továbbra is megadják a tankönyvek, előadók. Ehhez társul, hogy a latin alapszövegekben egyre gyakrabban jelennek meg német terminuspárok és szövegrészek, melyek lehetővé teszik, hogy a hallgatók, olvasók a latin alapterminológiát hatékonyan összekapcsolják a kortárs német esztétikai irodalom terminusaival, sőt a német társterminusok használatával mintegy ki is jelölik a használatra érdemes kézikönyvek körét. E mögött a stratégia mögött egyértelműen az a jelenség áll, hogy európai kontextusban a latinnak mint esztétikai szaknyelvnek a használata ekkortájt nagymértékben visszaszorul, amint azt Heeren a Schedius 1828-as latin kötetről írt, egyébiránt igen pozitív göttingeni recenziójában szóvá is teszi.¹⁴⁵

Bővül ugyanakkor az esztétikai nyelv- és médiahasználat populáris regisztere is: Schedius Lajos János esztétikai ismeretterjesztő tevékenysége is jól mutatja, hogy ennek legfőbb me-

¹⁴² Uo. *Elöl járó beszéd*, oldalszám nélkül.

¹⁴³ Többek között: Sófalvi József, *A természet szépségéről való beszélgetései*, Kolozsvár, 1778. 1775-ben a leideni egyetemen készítette, Sulzer kötete alapján. Verseghynek a kassai Magyar Museum hasábjain megjelenő, illetve későbbi Sulzer-fordításairól l. Lengyel Réka, *The Sources of Ferenc Verseghy's Handbook of Aesthetics (Usus aestheticus linguae hungaricae, 1817)* = Balogh-Fórizs, *Anthropologische...*, 211–224. Péczeli Mindenes Gyűjteménybeli publikációiról l. Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest, 2009, 185–188.

¹⁴⁴ Ennek részletes bemutatását és elemzését l. Balogh Piroska, *Kérdések és lehetőségek a 18–19. századi soknyelvű magyarországi esztétikai terminológia kutatásában* = *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordítási irodalom a 18. században*, szerk. Lengyel Réka, Budapest, 2016, 347–389.

¹⁴⁵ Göttingische Gelehrte Anzeigen, 1828, 1889.

dialis terepévé a bővülő folyóirat-irodalom,¹⁴⁶ illetve az új periodikumformák, például almanachok¹⁴⁷ válnak. E népszerűsítő írások részint magyarul, részint németül jelennek meg – ez utóbbit különösen a németajkú, zömmel protestáns polgárság igényei teszik indokolttá.¹⁴⁸ Sokatmondó ugyanakkor, hogy az esztétika tudományos diskurzusának magyar nyelvű változata iránti igény nem az egyetemi esztétika irányából érkezik: elsősorban az akadémiai pályázatokhoz és az akadémiai folyóiratokhoz köthető.¹⁴⁹ Ugyancsak a Tudós Társaság ülésein indul meg arról a vita, létrehozható-e speciálisan magyar (nemcsak magyar nyelvű!) esztétikai rendszer.¹⁵⁰ Természetesen ennek megvalósításához szükséges volt az egyetemi esztétikai diskurzus latin–német terminológiáját módszeresen magyarra ültető törekvésekre, melyek ha nem is egyetemi, de mindenképp oktatási intézményekhez, illetve ugyancsak az akadémiához kötődtek: a legjobb példa erre Verseyhy Ferenc *Mesterszókönyve*,¹⁵¹ valamint az akadémiai *Philosophiai műszótár*.¹⁵² A magyar nyelvű szakesztétikai diskurzus iránti igényt az egyébként német anyanyelvű és főként német és latin nyelven publikáló Schedius professzor is érzékelt: valószínűleg ennek tudható be, hogy már az 1830-as években jelezte, hogy kész egyetemi előadásait magyar nyelven megtartani, és 1828-as latin monográfiájának magyar fordítását is elkészítette, bár végül nem publikálta.¹⁵³ A 19. század első felében tehát a magyar nyelv szerepe az esztétikai tudásközvetítésben kibővült, nemcsak a populáris tudásátadásban, hanem a szakmai tudásképzésben is egyre dominánsabbá vált, és ebben döntő szerepe volt az akadémiai esztétikai diskurzus¹⁵⁴ megjelenésének. Megfigyelhető ezzel párhuzamosan a középiskolai esztétikaoktatás magyar nyelvű változata iránti igény is, jó példa erre Péterfi Károly kéziratos *Ízléstana*.¹⁵⁵ Másfelől viszont látható, hogy a latin nyelv

¹⁴⁶ Schedius folyóirataról l. 65. jegyzet, továbbá: Balogh Piroška, *Johann Ludwig Schedius's Literärischer Anzeiger and the Tradition of Critical Journalism in the Kingdom of Hungary around 1800* = *Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820*, szerk. Dóbké Agnes, Mészáros Gábor, Vaderna Gábor, Budapest, 2019, 207–219.

¹⁴⁷ L. 88. jegyzet.

¹⁴⁸ E tekintetben kiemelkedő Christian Oeser munkássága, l. Főrizs Gergely, *A széptan és a szépnem. Christian Oeser nőknek szóló esztétikája (1838–1899)* = *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. Török Zsuzsa, Budapest, 2019, 47–76.

¹⁴⁹ Nyíry István, *A tapasztalati lélekismeretből lehozott széptudomány*, Tudománytár 1 (1834), 162–182. Schedius monográfiájának általa legfontosabbnak ítélt latin szakszavait szűrja be magyar nyelvű tanulmányának megfelelő magyar terminusai mellé. Az akadémiai esztétikáról l. Főrizs Gergely, *Határponton: A Magyar Tudós Társaság esztétikai pályázata 1840-ben*, Irodalomtörténet 97 (2016), 403–420.

¹⁵⁰ Percz László, *A „nemzeti filozófia” születése (Egy 1847-es akadémiai vitáról)*, Gond 1992:2, 29–36; Balogh, *Ars scientiae...*, 63, 388.

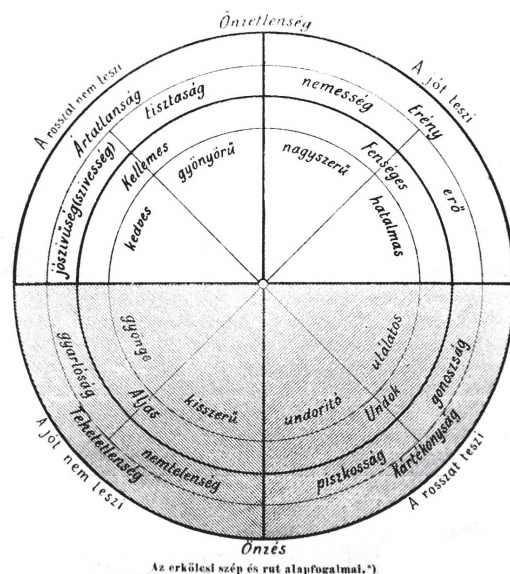
¹⁵¹ Verseyhy Ferenc, *Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Masterszókönyv*, Buda, 1826. Esztétikai vonatkozásairól l. Balogh Piroška, *A Tudományos Masterszókönyv esztétikai és poétikai szócikkeitől* = *In memoriam Verseyhy Ferenc 7. Emlékkönyv a Szolnokon 2017. április 3–4-én rendezett tudományos konferencia anyagából*, szerk. Doncsicz Etelka, Lengyel Réka, Szolnok, 2018, 98–111.

¹⁵² *Philosophiai műszótár. Közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság*, Buda, 1834. A szótárba az esztétikatörténet szempontjából is fontos szerzőnek számító Berzsenyi Dániel is gyűjtött és írt szócikkeket, mint azt Döbrentei Gábor bevezetője jelzi.

¹⁵³ Schedius felajánlása az esztétika tárgyának magyar nyelvű egyetemi oktatásáról l. Balogh, *Ars scientiae...*, 163–164.

¹⁵⁴ Vö. Főrizs, *Határponton...*, 403–420.

¹⁵⁵ Kristóf György, *Péterfi Károly esztétikája*, Irodalomtörténeti Közlemények 44 (1934), 337–356. Péterfi itt ismertetett hagyatékában egyébiránt egy „filozófiai mesterszókát” tartalmazó, esztétikai kifejezéseket is magyarázó, három íves kéziratos is szerepel. A középiskolai esztétikák hagyományának további változatairól l. Balogh, „Hát még...”, 419–432.

4. ábra. „Az erkölcsi szép és rut alapfogalmait” Greguss poszthumusz kötetének (Rendszeres széptan, Budapest, 1888) 60. oldaláról

szerepének köszönhetően a magyar esztétikai diskurzus viszonylag hosszú ideig hozzáférhető maradt az európai szakmai olvasóréteg számára is, a latin–német terminusoknak köszönhetően pedig a magyar olvasók számára is átjárást teremtett a német nyelvű esztétikai irodalom felé. A latin mediációjának köszönhető voltaképp, hogy a magyar esztétikai szaknyelvi diskurzus organikusan és nem oppozícióban fejlődött: a cseh párhuzam jól mutatja, hogy ennek hiányában a nemzeti nyelven (nevezetesen cseh nyelven) kiépülő szakesztétikai diskurzus téziseiben, teoretikusan és személyi háttérében is éles oppozícióba került az alapvetően német nyelvű közép-európai diskurzussal, ezzel egy nem igazán inspiratív közeget teremtve a csehországi esztétikai tudásképzés számára.¹⁵⁶

A fenti folyamatok eredménye lesz az a változás, amely Greguss Ágost esztétikai monográfiáinak nyelvi-terminológiai-retorikai dimenziójában reprezentálódik először. Greguss Ágost 1849-ben Greguss Ákos néven kiadott *A szépszépség alapvonalai* című esztétikai monográfiája¹⁵⁷ ugyanis az első magyar nyelvű, később az egyetemi oktatásban is megjelenő kézikönyv. Mindemellett e kötetben a magyar terminusok mellé már nem elsősorban német, latin vagy ógörög szakszavak kerülnek, hanem újabb magyar terminusok: az immár teljesen magyarrá váló filozófiai-esztétikai szókincs cizellálásának lehetünk itt tanúi, a különféle hagyományrétegek tudatos elrendezése zajlik e kötetben, mely sokat elárul arról, mennyire összetett diszciplínaként kezelték már az 1840-es évek magyar kultúrájában az esztétikát.

A 4. ábra a Greguss egyetemi előadásai alapján készült 1886-os monográfiából származik, és igen szemléletesen mutatja, hogy a megszilárduló magyar nyelvű esztétikai terminológiát hogyan kontextualizálja az etikai szakterminológia irányába Greguss; hasonló ábrát a logikai és

¹⁵⁶ Hlobil, *Geschmacksbildung...*, 1–2.

¹⁵⁷ Greguss Ágost, *A szépszépség alapvonalai*, bev. Szontagh Gusztáv; kiad. a Kisfaludy-Társaság, Pest, 1849.

esztétikai szakterminológia összekapcsolására is közöltek Gregusstól a posztumusz kötet összeállítói.¹⁵⁸ Ha nem is ennyire kidolgozott módon, de már az 1849-es kötetben is feltűnőek a kontextualizálási kísérletek: példaként itt az esztétika alapjait a teológia (magyar) szaknyelvén elbeszélő fejezetet emelném ki.¹⁵⁹ Legalább ennyire beszédes az a szójegyzék is, amit Greguss ugyanitt közölt a képzőművészeti és a zeneművészeti terminusok megfeleltetéséről.¹⁶⁰ meg sem kísérelte, hogy a német képzőművészeti és zeneesztétikai terminusokat magyarul adja meg, ami jól mutatja, hogy míg az esztétika általános, episztemológiai alapú szókincse sikerrel magyarosodott a 19. század első felében, a szakesztétikai szókincs esetében ez a folyamat még nem zárult le. Greguss kötetei – annak ellenére, hogy erőteljesen támaszkodnak főként német, esetenként latin nyelvű kézikönyvekre¹⁶¹ – nem élnek a párhuzamos (magyar–latin–német–ógörög) terminusok módszerével: mindkét kötet nyelvében és retorikájában is reprezentatívan mutatja fel, hogy lehetséges és szükséges teljes egészében magyar nyelvű esztétikai kézikönyvet megalkotni. Egyértelmű, még ha nem is egyértelműen sikeres a törekvés arra, hogy az esztétika tudománya integrálódhassék a humán tudományok nemzeti narratíváiba.¹⁶² Ahogyan Szontágh Gusztáv bevezetesként közölt előszava is ezt tartja a kötet legnagyobb érdemének és hátrányának is: „Célja a magyar írás egyszerűsítése. Mindent egybefoglalva, én e széptanban a német aestheticát magyar nyelven reproducálva találom...”¹⁶³ Ugyanakkor Greguss életműve azt is mutatja, hogy ez az integráció az elméleti esztétika tekintetében még akkor sem igazán sikeres, ha követi a Szerdahely és Szép János által kijelölt utat, azaz az esztétikai szókincset applikálja az etika és a logika terminológiájához. Sokkal inkább sikeresnek mondható ez az integrációs kísérlet, amennyiben az irodalomesztétikára, ezen belül is a műfaj- és kritikátörténeti témákra összpontosít: nem véletlen, hogy Greguss leginkább kánonkompatibilis, máig gyakran idézett műve a ballada műfaj- és kritikátörténeti bemutatását adja,¹⁶⁴ poétikai kézikönyvéből pedig a szintén műfajspecifikus verstan látott végül napvilágot.¹⁶⁵ Ezekről a nyelvi folyamatokról egyáltalán nem független tehát, hogy Greguss halála után az egyetemi esztétikaprofesszori tisztséget főként magyar irodalomtörténettel foglalkozó kutatók (elsőként Beöthy Zsolt) fogják majd betölteni,¹⁶⁶ és ezzel párhuzamosan a magyar esztétikaprofesszorok műveinek és működésének külföldi hatása, recepciója 19. század végére igen korlátozottá válik. Úgy tűnik tehát, részben nyelvhasználati okai is vannak e sajátos folyamatnak, melynek eredményeképp a 18. században Szerdahely György Alajos révén induló magyarországi általános, episztemológiai és antropológiai horizontú esztétikaoktatás és -kutatás a 20. század elejére irodalomesztétikává, műfaj- és kritikátörténetté egyszerűsödik, és lényegében belesimul a Toldy Ferenc által sikeres nemzeti narratívává emelt irodalomtörténeti kutatásokba.¹⁶⁷

¹⁵⁸ Greguss, *Rendszeres...*, 97.

¹⁵⁹ Greguss, *A szépirodalom...*, 1–9.

¹⁶⁰ Greguss, *Rendszeres...*, 90.

¹⁶¹ A legfontosabb referenciakötetek listáját l. Greguss, *Rendszeres...*, XIII–XIV.

¹⁶² E nemzeti narratívák tagolódásáról l. S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Budapest, 2005.

¹⁶³ Greguss, *A szépirodalom...*, VI.

¹⁶⁴ Greguss Ágost, *A balladáról*, Pest, 1865.

¹⁶⁵ Greguss Ágost, *Magyar. Költészet. Irta Greguss Ágost. Átdolgozta és olvasókönyvvel ellátta Dr. Csengeri János. Első rész, verstan*, Budapest, 1896.

¹⁶⁶ Beöthy Zsolt 1883–1923 között, majd Négyesy László 1923–1932 között.

¹⁶⁷ Toldy narratívának összegzését l. Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Budapest, 2004.

Oktatási módszerek

Mint azt Tomáš Hlobil áttekintő monográfiái¹⁶⁸ mutatják, a korszak közép-európai egyetemein, azaz a német egyetemek többségén, Bécsben, Lembergben, Prágában az esztétikaoktatás plenáris módszerekkel, vagyis évfolyamelőadások révén zajlott. Olyan műhelymunkajellegű szemináriumi képzésnek, mint Christian Gottlob Heyne kis létszámú, többnyire a professzori lakban tartott filológiai szemináriumai,¹⁶⁹ a pesti egyetemen sincs nyoma. Mind a hivatalos előadásjegyzékek,¹⁷⁰ mind a már többször említett vizsgatételjegyzékek, hallgatói jegyzetek azt mutatják, hogy a Szerdahely idején stabilizálódott, két féléves előadássorozatra tagoló tudásátadási rendszer – nevezetesen az őszi félév általános esztétika alapú előadása és az azt követő félév szakesztétikai előadása – lényegében a következő száz évre meghatározta a pesti egyetemi esztétikaoktatást. Werthes, majd később Schedius időszakában, amikor ráadásul a tárgy választható mivolta miatt feltehetőleg a hallgatói létszám is csökkent, kimutatható arra való törekvés, hogy a második félév műelemző-hermeneutikai jellegű előadás legyen. Az *Ordo praelectionum* meglévő kötetei¹⁷¹ révén 1785-től nyomon követhető, hogy a második félév előadása „auctores classici” címen fut, és a hallgatói jegyzetek szerint Gabelhofer 1791/92-es tavaszi és Schedius 1794/95-es tavaszi félévének Horatius-előadásai valóban klasszikus auktorok szövegeinek elemzésére építő poétikai előadások voltak.¹⁷² 1802-ben érzékelhető egy váltás: Schedius első félévi általános esztétikai és retorikai előadását a második félévben – ámbár ugyancsak „auctores classici” címmel – egy „historia litteraria” jellegű összefoglaló műfaj történeti előadás követte, ahol műfajonként és azon belül nemzetenként, kronológia szerint haladva vették végig az egyes műfajokhoz tartozó jelesebb szerzőket és műveiket.¹⁷³ Ez a változás az 1820-as évekre állandósulhatott, így a második félévi előadások „literatura classica” címen jelentek már meg az előadásjegyzékekben, kiegészülve később „literatura classica et philologia” formára. Horvát István visszaemlékezései alapján arra lehet következtetni, hogy az előadásokat beszélgetések követhették,¹⁷⁴ azaz a tudásközvetítés nem volt teljesen monoton és egyirányú.

Érdemes az oktatási metódust a tankönyvekkel párhuzamosan áttekinteni. Szerdahely a vizsgatételjegyzékek alapján az akadémiai év első félévében mindig esztétikai ismeretelmé-

¹⁶⁸ Hlobil, *Geschmacksbildung...*, 1–2; Hlobil, *Franz...*

¹⁶⁹ Heyne filológiai szemináriumainak módszertanáról l. 128. jegyzet.

¹⁷⁰ A pesti egyetem *Ordo praelectionum* köteteiből készült internetes adatbázis, mely a következő bekezdés adatainak forrása: *Régi Tanrendek (1785–1919)*, <https://leveltar.elte.hu/hu/leveltar/kutatas/adatbazisok/regi-tanrendek-1785-1919> Letöltés: 2024. 11. 08.

¹⁷¹ Vö. előző jegyzet.

¹⁷² Schedius Horatius-előadásáról részletek szövegközlésével l. Balogh Piroska, *Horatius noster. Schedius Lajos Horatius-előadásai 1794–1795-ből*, *Antik Tanulmányok* 46 (2002), 297–310. Gabelhofer Horatius-előadásáról l. Kiss, *Julius...*, 259–307.

¹⁷³ *Lineae primae...* OSzK, Kézirattár Quart. Lat. 1477. Átírt, kommentált szövegét közölte: Balogh Piroska, *Esztétika és irodalom a XVIII–XIX. század fordulóján. Schedius Lajos előadása 1801–1802-ből*, Szakdolgozat, ELTE BTK, 1998. A szöveg kapcsolódásáról a *historia litteraria* hagyományához l. Balogh Piroska, *Lexikonok és narratívák: Schedius Lajos irodalomtörténetírói kísérletei = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csórsz Rumen István, Hegedűs Béla, Tüskés Gábor, Budapest, 2006, 175–197. Ugyanezt erősítik meg a Schedius előadásaihoz kapcsolódó nyilvános vizsgák tételjegyzékei is, l. 84. jegyzet.

¹⁷⁴ Schedius gyakori szereplője két tanítványa, Horvát István és Ferenczy János levélváltásának, l. *Horvát István és Ferenczy János levelezése*, kiadta Soós István, Budapest, 1990. További adalékok: *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója. 1805–1809*, Budapest, 1967, 102, 169.

letet adott elő, amelyhez a háttérret kétkötetes *Aestheticája*, illetve az *Ars poetica generalis* adta. A második felév anyaga az egyes művészeti ágak szakesztétikája volt, melynek tankönyvi háttére a *Poesis narrativa* és a *Poesis dramatice* volt. A vizsgatételjegyzékből azonban jól látható, hogy mindez nem fedte le a teljes tananyagot, amely tartalmazta a polgári és hivatali retorika, a táncművészet, az építészet és a kertművészet pragmatikus esztétikai háttérének oktatását is. Összevetve a vizsgatételjegyzék tematikáját és felépítését a hivatalosan tankönyvként szolgáló monográfiákkal, két fontos következtetés adódik. Egyrészt a monográfiák mikrofilológiai vizsgálata egyértelműen azt mutatja, hogy ezek a szövegek nem klasszikus értelemben vett tankönyvi szövegek voltak, azaz a vizsga során nem volt, nem is lehetett elvárás nemhogy szó szerinti felmondásuk, de még strukturális, tételeszerű reprodukciójuk sem. Álljon erre itt egy példa! Szerdahely itt fordításban közölt drámai költészetről szóló monográfiájának eredeti latin szövege közel 360 000 leütés, azaz kilenc szerzői ív terjedelmű. A kötet Szerdahely drámateóriájának megalapozásával kezdődik, melynek központi tétele szerint a dráma legfontosabb karakterjegye, egyszersmind legfontosabb vonzereje is a *spectacularitas*, azaz a látványosságjelleg. Ez egy világos visszacsatolás Szerdahely ismeretelméleti monográfiájának (azaz az első felév anyagának) azon fejezeteire, melyek az esztétikum vizuális aspektusát hangsúlyozzák és mutatják be.¹⁷⁵ Az általános drámateória kifejtése közel kétféle terjedelmet tesz ki, ezt követi a drámai struktúra és a színpadi kellékek tárgyalása. A kötet hátralévő része a három drámai műfaj, nevezetesen a tragédia, a komédia és az opera bemutatásával folytatódik. Minden műfaj kapcsán elhangzik egy-egy karakterisztikus, speciális tétel, például hogy a tragédia karakterét az érzelmi hatás adja, mely a közönségben félelmet és együttérzést kelt. Majd ismertetésre kerül az adott műfaj története az ókortól a kortárs szerzőkig, kronologikus rendben, illetve nemzeteként-nyelvenként haladva (görög, latin, itáliai, spanyol, portugál, angol, francia, német, esetleg magyar vonatkozásban). Itt Szerdahely felsorolja és röviden jellemzi a legfontosabb szerzőket és műveiket, kitér folyóiratokra, ad bibliográfiát, ahonnan az adott nemzet drámairodalmáról bővebb információkat szerezhet az érdeklődő olvasó. Az operafejezet ettől némileg eltér: egyrészt Szerdahely külön foglalkozik a műfaj legitimitásával és a körülötte zajló vitákkal, másrészt antik előzmények híján többet foglalkozik a kortárs opera jelenségével és a műfaj jövőjével is. Jól látszik tehát, hogy a kötet nem leckéről leckére haladó tankönyv, hanem struktúrájában legalább három szint mélységű szöveg, melynek végpontjain a műfaj történeti fejezetek olyan mennyiségű és minőségű adathalmazt tartalmaznak, amelyek tankönyvszerű memorizálása aligha lehetett elvárható. A kötet strukturális jegyei és adatkezelése alapján tehát nem a kurzus alapjául szolgáló tankönyvként, sokkal inkább a témában való részletes elmélyedést segítő, alapvetően önálló feldolgozásra szánt segédanyagként aposztrofálható,¹⁷⁶ mely lehetőséget adott a hallgatóknak ahhoz, hogy alapismereteiket bővítsék, és a bibliografikus ajánlások révén bekapcsolódhassanak a témával kapcsolatos meghatározó európai esztétikai diskurzusokba. Ezt kiegészíthették további ajánlott kézikönyvek: Szerdahely a kötetek lábjegyzeteiben és a bibliografikus bekezdésekben sorolta fel ajánlásait, de később

¹⁷⁵ Szerdahely ikonizmus elméletéről. Balogh Piroska, *Teória és medialitás: A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Budapest, 2015, 79–88.

¹⁷⁶ Vö. Szerdahely megjegyzését: „Az ókori tragédiát példákkal mutattam be, és ha ezeket önszorgalomból elolvassák, és a drámai, tragikái művészet szabályaihoz megfelelően értékelik őket, elértem, amit akartam.” Szerdahely, *Poesis dramatice*..., 120.

Schedius előadásaiiban is találunk konkrét példákat arra, hogy több német nyelvű kézikönyv használatára felhívja hallgatói figyelmét.¹⁷⁷

Azt, hogy a tárgyalt művek nem csupán tankönyvként szolgáló munkák voltak, megerősíti a négy monográfia összevetése a vizsgatételeket tartalmazó tentamennel,¹⁷⁸ illetve az *Imago aesthetices*¹⁷⁹ című, a kétkötetes *Aesthetica* anyagát valóban tankönyvjelleggel összefoglaló kötettel. Jól látható, hogy a *Tentamen* első, általános esztétikai téziseket összegző része jól megfeleltethető az *Imago* kötet fejezeteivel: mindkettő hangsúlyozza az esztétika társadalmi értékeit és hasznát, definiálja a szépség fogalmát és annak legfőbb karakterjegyeit. Ez a kétkötetes *Aesthetica* összetettségéhez, elméleti alapjaihoz képest sokkal egyszerűbb, pragmatikusabb, szépségközpontú esztétikaértelmezés. A *Tentamen* második része hét fejezetre tagolva szakaszokba tölti össze poétika, retorika, festészet, szobrászat, zene, tánc és kertművészet felosztásban. A különbség Szerdahely monográfiáihoz képest nem csak az, hogy ez az áttekintés túllép az irodalomesztétika körén. Az irodalomesztétikai fejezetek is áthangolódnak: míg Szerdahely monográfiái a poétika elsőbbségét hangsúlyozzák, és szinte egyáltalán nem foglalkoznak a retorikával, a vizsgatételjegyzék egyértelműen retorikaközpontú szemléletet tükröz:¹⁸⁰ a retorikafejezet záró kijelentése – „az ékesszólást nem lehet saját határai közé szorítani, mert az egyetemessé vált”¹⁸¹ – Szerdahely monográfiáiban nem szerepel és nem is szerepelhet. Ez csak látszólagos ellentmondás: a diszciplináris, monografikus fejtegetések poétika-központúsága artisztikus és ismeretelméleti megfontolásokra épül, míg a vizsgatételjegyzék prakticista, pedagógiai megfontolások alapján strukturálódik (nem véletlen, hogy a retorikán belül külön tárgyalja Szerdahely a polgári, hivatali, törvénykezési, udvari és tudományos retorikát!). Ez a pedagógiai-practicista megfontolásból fakadó eltérés retorika és poétika státusza között ugyanígy érzékelhető lesz majd Schedius elméleti rendszere és előadásai esetében is.¹⁸² Retorika és poétika centrumszerepének felcserélése mellett más példát is lehet hozni e szemléleti eltérésre. Az itt fordításban közölt vizsgatétel-

¹⁷⁷ Vö. 93. jegyzet.

¹⁷⁸ *Tentamen publicum ex aethetica sive theoria et bono gustu scientiarum, et artium pulcherrimarum quod ex praelectionibus Clarissimi D. Georgii Szerdahelyi AA.AA. & Philosophiae Doct. Aetheticus, & Eloquentiae Profanae Profess. Publ. Ordin. Reg. subibit nobilis, ac perdoctus Dominus Emericus Fekete amaenioris litteraturae repetens, In annum alterum Mense Augusto 15. Anni MDCCLXXVI. Typis Tirnaviensibus anno ut supra, Nagyszombat, 1776.*

¹⁷⁹ Szerdahely, *Imago*...

¹⁸⁰ Mégpedig igen pragmatikus szemléletet, álljon itt erre igazolásképp az egyik fontos bekezdés a *Tentamen*-ből: „Az ékesszólás művészete teljes egészében kiterjeszkedik a mi időnk és a mi ügyeink használati köreire, melyek alapján tudományos, polgári, udvari és társasági ékesszólást különböztetünk meg. [...] A polgári ékesszólás ügyek tárgyalására szolgál, a törvényhozásban és az igazságszolgáltatásban. Az ügyeknek, melyekkel a tanácsadó beszédek foglalkoznak, a következő forrásait nevezi meg Arisztotelész: adózás és jövedelem; háború, béke és szövetség; egyes vidékek, és különösképp az erődítmények hadi biztonsága, fegyver- és élelmiszer-ellátmánya; kereskedelem; törvénykezés. Ezen ügyekben tesznek indítványt a törvényhozásban, amely vagy egyszerű, vagy szavazással egybekötött, vagy a már elhangzott, meglévő vélemények kivonata, jegyzőkönyv alapján készített összefoglaló. Mit jelent az jegyzék, felirat, kérvény? Mi haszna van az ékesszólásnak, amikor szent vagy világi hivatalokra szabad szavazással és véleménynyilvánítással választanak méltó személyeket; vagy amikor valakit valamilyen hivatal viselőjévé, elöljáróvá, vagy tanács, ítélőszék, törvényhozó testület, nyilvános testület tagjává kineveznek és beiktatnak? Vagy mikor az új fejedelem előtt hűség esküt tesznek? Mindezeket műveltebben, csiszoltabban vihetjük végbe. A törvényszéki, azaz fórumai ékesszólás a vádra és a védekezésre összpontosít.” Szerdahely, *Tentamen*..., 16–17.

¹⁸¹ Szerdahely, *Tentamen*..., 19.

¹⁸² Schedius az előadásaiiban ugyancsak külön fejezetet szentelt a retorikának, bár elméleti koncepciójában a retorikának egyáltalán nincs szerepe, l. Balogh, *Doctrina*..., 37–89.

jegyzéke szerint Szerdahely az egyetemi előadásokon azt hangsúlyozta, hogy a zene és a tánc a legalkalmasabb művészeti forma az emberi érzelmek kifejezésére és stimulálására, s kedvező befolyással vannak a humán érzelmvilágra, egyszersmind elősegítik a művelt társasélet kibontakozását.¹⁸³ A nyilvánvalóan pedagógiai, edukatív célzattal megfogalmazott kiemelés szerint tehát zenélni, táncolni vagy épp a zene-tánc-ének együttesével dolgozó operát hallgatni egyszerre jelent érzelmi rekreációt, kulturális presztízzsel bíró társas eseményt és divatos társalgási témát. Ez a gondolat megjelenik Szerdahely dráma-monográfiájában is,¹⁸⁴ ámde egészen másképp pozicionálva. Itt Szerdahely úgy mutatja be az operát, mint amely különféle művészi instrumentumok (a zenei hangtól a díszletekig) és különböző művészeti területek (dráma, zene, tánc) közötti komplex esztétikai harmóniát képes ideális esetben megtestesíteni, egyfajta „Gesamtkunstwerk”. Azaz az akadémiai diskurzusban egy ismeretelméleti jelenség, az edukatív diskurzusban a társadalmi hatásrendszer felől mutatta be és értékelte az adott művészeti produktumot. Míg tehát az *Imago* és a *Tentamen* a tankönyvi diskurzus, addig Szerdahely monográfiái az esztétikaelméletet más, teoretikus perspektívában láttató akadémiai diskurzus részei. Az előbbi az egyetemi tudásátadás pedagógiai igényei szerint alakított diskurzus, az utóbbi pedig egyrészt az olvasó önálló tájékozódását teszi lehetővé, másrészt tudományos igényű, a kortárs esztétikai irányzatokba bekapcsolódni és bekapcsolni képes akadémiai diskurzus. Összevetve a kortárs prágai és bécsi kontextussal, úgy tűnik, a pesti egyetemen zajló esztétikaoktatás módszertanilag komplexebb, többszintű tudásközvetítést tett lehetővé, ahol elkülönült, egyszersmind egymásra is épült egy edukatív-szociális célokat követő és egy akadémiai diskurzusokba kapcsolódó szint. Ez a Szerdahely által megalapozott módszertani komplexitás Werthes¹⁸⁵ és Schedius¹⁸⁶ tanítási praxisában is kimutatható, azaz meghatározónak bizonyult a magyarországi egyetemi esztétika első évszázadára nézve. Greguss Ágost kapcsán ez már nem állítható ilyen bizonyossággal: mivel ebből az időszakból sem vizsgatételjegyzékek, sem segédkönyvek, sem pedig eredeti hallgatói jegyzetek nem maradtak fenn – vagy legalábbis egyelőre nincs ezeknek nyoma –, forrás híján nehéz és bizonytalan lenne következtetéseket megfogalmazni a 19. század második fele egyetemi esztétikaoktatásának módszertana kapcsán.

Kortárs recepció

A magyarországi egyetemi esztétika hatástörténetét illetően jelentős fordulatot hoztak az elmúlt évtizedekben felélénkülő kutatások. Míg Jánosi Béla a 20. század elején lényegében elfogadta és a magyar egyetemi esztétika egésze tekintetében is érvényesnek tartotta Toldy Ferenc Schedius vonatkozásában megfogalmazott állítását, miszerint esztétikája „az iskola falai közül nem hatott ki az életre”,¹⁸⁷ Margócsy István 1989-es tanulmányában ezzel már

¹⁸³ Szerdahely, *Tentamen*...

¹⁸⁴ Szerdahely, *Poesis dramatica*...

¹⁸⁵ Balogh-Fórizs, *Friedrich August*..., 284–291.

¹⁸⁶ Fórizs Gergely, *Methodology in Johann Ludwig Schedius' Principia philocaliae (1828) = Súradnice Estetiky, Umenia A Kultúry V: Estetická výchova a prax vyučovania estetiky v kontextoch európskeho estetického myslenia 19. a 20. storočia – dialóg s tradíciou a súčasné koncepcie*, ed. Slávka Kopčáková, Presov, 2020, 50–68.

¹⁸⁷ „Két jeles szépész, Greguss Mihály és Schedius Lajos élő szóval és irodalmilag fejtegették a szépet, amaz Bouterwek nyomában haladva, ez éles ésszel új rendszert alkotva: de latinul, amiért az iskola falai közül ki

igen éles hangú polémiába szállt. Szerdahely kapcsán felsorolta, mely kortárs magyar írók ismerték és idézték Szerdahely esztétikai írásait: Verseghy Ferenc, a Szerdahelyivel egyébként egyetemi ügyekben konfliktusba kerülő Révai Miklós, a protestáns Földi János, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc.¹⁸⁸ Ez a sor még bővíthető többek között Dugonics András¹⁸⁹ vagy Pálóczi Horváth Ádám nevével – ez utóbbi nemcsak hogy saját eposzát írta újra Szerdahely epikus költészetről szóló kötete alapján és küldte el a professzorhoz jóváhagyásra,¹⁹⁰ hanem műfajelméleti fejtegetéseiben is erős referenciaként használta Szerdahely kézikönyveit.¹⁹¹ Mint már utaltam rá, Szerdahely kötetekre a 19. század folyamán több esztétikai vagy kritikai áttekintés is referál: Verseghy¹⁹² mellett Almási Balogh Pál,¹⁹³ illetve Greguss Ágost is hivatkozza,¹⁹⁴ a 20. század elején pedig Szigetvári Iván komikumelméleti áttekintésében szinte teljes természetességgel tárgyalja azoknak egyes részleteit a komikum magyar elméleti irodalmának origójaként.¹⁹⁵ Schedius kapcsán is összeállítható hasonló lista, többek között Horvát István, Kölcsey Ferenc és Vörösmarty Mihály említésével. Az sem érdektelen megemlíteni, hogy – amint azt Gálos Rezső már felvetette – az esztétikai előadásokat átmenetileg kötelezővé tévő rendelet értelmében a joghallgató Kármán Józsefnek is részt kellett vennie Werthes professzor előadásain, ami egy újabb lehetséges pretextust ad például Kármánnak *A' Nemzet' Tsinosodása* című írásához.¹⁹⁶ A személyes hatástényező mellett fontos kiemelni, hogy a pesti egyetem esztétikaprofesszorai jelen voltak a korszak legfontosabb hazai tudós társaságaiban: Schedius és Greguss is tagja volt mind az akadémiának, mind a Kisfaludy Társaságnak, ami megint csak az általuk képviselt diszciplína szerepét erősítette a hazai populáris és szakmai tudásközlésben.¹⁹⁷ A hazai recepció harmadik szintje összekapcsolódik azzal a jelenséggel, hogy a pesti esztétikaprofesszorok médiahasználata az átalakuló nyilvánosság viszonyainak megfelelően kifejezetten aktívan alakult. Maga Szerdahely ugyan nem publikált folyóiratokban, de esztétikai nézeteinek hatása kimutatható a korszak fontosabb

nem hatottak az életre.” Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, Pest, 1864–1865, 255–256.

¹⁸⁸ Margócsy, *Szerdahely*..., 11–12.

¹⁸⁹ Dugonics András könyvtárában kilenc Szerdahely-mű volt meg adatolhatóan, emlékbeszédek mellett az *Aesthetica* (G.i. 2062) és az *Imago aesthetica* (G.i. 2000/XVI. coll. 5.) kötetei is. Vö. Gyuris György, *Dugonics könyvtára*, Szeged, 1972. Digitális változata: <http://dugonics.sk-szeged.hu/katalogus.html>. Letöltés: 2021. 05. 25.

¹⁹⁰ Szerdahely és Horváth Ádám kapcsolatáról l. Balogh, *Téória*..., 89–103.

¹⁹¹ Ennek legújabb kimutatását l. Rédey-Keresztény János, *Antik auktorok verstani öröksége Horváth Ádám írásai-ban = A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. Csörsz Rumen István és Mészáros Gábor, Budapest, 2020 301–369.

¹⁹² Verseghy Ferenc, *A magyar nyelv művészi felhasználása*, 3, Szolnok, 1973, 136, 176, 223, 248. (Az *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae. Pars III. Usus Aestheticus Linguae Hungaricae*, Buda, 1817 kötet magyar fordítása.)

¹⁹³ Almási Balogh Pál, *Almási Balogh Pál felelete ezen kérdésre: Tudományos művelődésünk története időszakonként mint terjeszt élénkbe a' philosophia állapotja iránt; miben s mi okra nézve vagyunk hátrább némelly nemzeteknél?* Buda, 1835 (Philosophiai Pályamunkák, 1), 57, 73–76.

¹⁹⁴ Szerepel a rendszeresen hivatkozott szerzők jegyzékében, Greguss, *Rendszerezés*..., XIV.

¹⁹⁵ Szigetvári Iván, *A komikum elmélete*, Budapest, 1911, 151–152.

¹⁹⁶ Kármán József, *A' Nemzet' Tsinosodása = Első folyóirataink: Uránia*, szerk. Szilágyi Márton, Debrecen, 1999, 302–316. Kontextusáról l. Szilágyi Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998, 404–424. Gálos Rezső felvetését l. Gálos Rezső, *Kármán József*, Budapest, 1954, 13.

¹⁹⁷ Schedius akadémiai szerepvállalásairól l. Balogh Piroska, *Non sine fructu – Schedius Lajos klasszika-filológiai kezdeményezései*, *Antik Tanulmányok – Studia Antiqua* 44 (2000), 271–284.

sajtótermékeiben, így például a *Magyar Museum* hasábjain,¹⁹⁸ de tevékenységéről, személyéről a *Magyar Hírmondó*,¹⁹⁹ a *Hazai és Külföldi Tudósítások*²⁰⁰ és a *Magyar Kurir*²⁰¹ is közölt híreket, továbbá Schedius lapja is.²⁰² Margócsy István felhívta a figyelmet arra is, hogy Péczeli József *Mindenes Gyűjtemény*ben megjelent esztétikai vonatkozású tanulmányai erős korrelációban állnak Szerdahely főbb téziseivel.²⁰³ Schedius részint kiadott folyóiratokat, részint publikált is hazai folyóiratokban,²⁰⁴ Greguss Ágost pedig kiemelkedő aktivitással élt a 19. század második felében virágzó sajtótermékek adta publikációs felülettel mind alkalmi szerzőként, mind állandó munkatársként.²⁰⁵ Kevésbé látványos, ám annál hatásosabb terepe a hazai tudáskövetítésnek az alap- és középfokú oktatás: Szerdahely a helytartótanács tanügyi bizottságának tagjaként és a második *Ratio educationis*²⁰⁶ egyik auktoraként, Schedius pedig az evangélikus iskolareform jeles kezdeményezőjeként és az evangélikus oktatásügy intézményi szinten is meghatározó alakjaként²⁰⁷ aktívan élt ezzel az eszközzel.²⁰⁸ Greguss esetében már kevésbé élénk az egyetemi esztétikaoktatás kapcsolata az oktatás alsó- és középszintű fórumaival,²⁰⁹ az esztétikaoktatás szerepe ezeken a szinteken a 20. század elejére visszaszorulni látszik.

Amint arra már utaltam, a magyar egyetemi esztétika első száz éve nem jelentéktelen nemzetközi recepcióval bír. Szerdahely esztétikai írásai, ha csak említés és hivatkozás szintjén is, megjelentek a korszak fontosabb esztétikai kézikönyveiben: idézte Johann Georg Sulzer *Allgemeine Theorie der Schönen Künste* kötetének későbbi kiadásaiban,²¹⁰ Benedikt Joseph Koller az *Entwurf zur Geschichte und Literatur der Aesthetik, von Baumgarten bis auf die neueste Zeit* kötetében,²¹¹ Wilhelm Traugott Krug az *Allgemeines Handwörterbuch der*

¹⁹⁸ A *Magyar Museum* (1789–1793) esztétikai programjáról l. Debreczeni Attila, *Az aesthetica fogalma és a Magyar Museum programja = Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. Horkay Hörcher Ferenc, Szilágyi Márton, Budapest, 2011, 193–211.

¹⁹⁹ *Magyar Hírmondó* (Pozsony), 1781. 08. 04. 478–479.

²⁰⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1808. 11. 19. 345.

²⁰¹ *Magyar Kurir*, 1790. 09. 28. 1109; 1790. 11. 30. 1360; 1808. 11. 29. 691–692.

²⁰² *Zeitschrift von und für Ungern*, 1804:6, 113, 200

²⁰³ Margócsy, *Szerdahely*..., 27.

²⁰⁴ Schedius tanulmányairól a *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1841) folyóiratban l. Balogh, *Ars scientiae*..., 165–166.

²⁰⁵ Greguss publikációinak többsége az alábbi sajtótermékekben jelent meg: *Pesti Napló*, *Budapesti Szemle*, *Kisfaludy Társaság Évkönyve*, *Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, *Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve*, *Regélő Pesti Divatlap*, *Szövárvány*, *Életképek Pesti Divatlap*, *Szépirodalmi Szemle*, *Szépirodalmi Lapok*, *Magyar Sajtó*, *Kelet Népe*, *Család Könyve*, *Remény*, *Szépirodalmi Figyelő*, *Vasárnapi Újság*, *Koszorú*, *Politikai Hetilap*, *Nyelvőr*, *Fővárosi Lapok*, *Családi Kör*, *Literarische Berichte aus Ungarn*, *Egyetemes Philológiai Közlöny*.

²⁰⁶ *Ratio publicae totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidam adnexas*, Budae, 1806. *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István. Budapest, 1981.

²⁰⁷ Balogh, *Ars scientiae*..., 148–155.

²⁰⁸ Például Károly Gy. Hugó, *Szépészeti képzés gymnasiumainkban*, Budapest, 1874, 68. számontartja Szerdahely és Schedius esztétikai kézikönyveit.

²⁰⁹ Károly, *Szépészeti*... ugyan említi több publikációját, mint amelyek használatosak a középfokú oktatásban, de maga Greguss ebben a tekintetben nem lép fel aktorként, nem visz keresztül rendszerszintű változtatásokat, mint elődei.

²¹⁰ Johann Georg Sulzer, *Aesthetik* = Uő., *Allgemeine Theorie der schönen Künste* [Neue vermehrte Auflage], Leipzig, 1786, 1, 35–38, maga az idézet: 37.

²¹¹ „1779. [sic!] Szerdahely Georg. Aesthetica, seu doctrina boni gustus, ex Philosophia pulcri deducta in scientias, et artes amoeniores. Vienn. Bernardi, [sic!] 1779. gr.8. 2 Bde (1 Thlr.16 gr.) Im Jahre 1780 gab der Verfasser Imago Aesthetices s. doctrina boni gustus – Budae – in 22 Seiten heraus, worin er einen kurzen Abriß seines erst angeführten Werkes liefert. Er hat nemlich darin gehandelt: von den schönen Wissenschaften, vom

philosophischen Wissenschaften, nebst ihren Literatur und Geschichte című kézikönyvében,²¹² Wilhelm Hebenstreit *Wissenschaftliche-literarische Encyclopädie der Aesthetik* című áttekintésében.²¹³ Karl Heinrich Ludwig Pölit, a wittenbergi, majd lipcsei egyetem professzora és a *Leipziger Literaturzeitung* főszerkesztője a *Die Aesthetik für gebildete Leser* című esztétikai kézikönyvének bevezetőjében a kiemelt szakirodalom listájában szerepeltette Szerdahely *Aesthetica*-ját.²¹⁴ Christian Heinrich Schmid, akinek poétikai összefoglalását Szerdahely is többször idézte, ugyancsak ismertetést közölt Szerdahely kötetéről az *Anweisung der vornehmsten Bücher* lapjain.²¹⁵ Külön érdemes kiemelni, hogy Szerdahely általános esztétikáját és poétikáját is e témák alapvető szakirodalmá között sorolja fel könyvtörténeti áttekintésében Michael Denis.²¹⁶ Denis referenciái nemcsak azért fontosak, mert egy különleges tematikájú, közkedvelt kézikönyv lapjain jelentek meg, hanem azért is, mert Michael Denis többek között az esztétika tantárgyának professzora is volt a bécsi Theresianumban, így hivatkozásai azt feltételezik, hogy a magyarországi egyetemi esztétika nemcsak ismert volt Bécsben, illetve a Habsburg Birodalom tudományos fórumain, hanem kifejezetten jelentősnek is tarthatták azt. Szerdahely műveinek folyamatos jelenléte ezen kézikönyvekben és lexikonokban, illetve viszonylagos ismertsége a Habsburg-fennhatóság alá tartozó területeken megmagyarázza azt is, hogyan irányulhatott rá esztétikatörténeti kutatásai során Benedetto Croce figyelme – magukhoz a kötetekhez egyébként Várdai Béla és Berzeviczy Albert révén jutott hozzá, ami Szerdahely magyarországi recepciója szempontjából sem érdektelen.²¹⁷ Croce angolul is publikált, *Introduction to Eighteenth Century Aesthetics*²¹⁸ című írását egy hosszú Szerdahely-idézzel indítja: a 18. századi ízlésesztétikák közül épp Szerdahely ízlésdefinícióját találta a legkonzisztensebbnek és legkifejezettebbnek. Croce a Baumgarten rendszerét érdemben megújító Baumgarten-követők közé sorolta Szerdahelyt *Problemi di estetica e contributi alla storia dell'estetica italiana* kötetbeli esszéjében,²¹⁹ bár véleményét elsősorban Szerdahely egyetemi oktatóknak szánt, rövidített és egyszerűsített esztétikai kompendiumára alapozta, ami így egyfelől könnyen vitatható, másfelől viszont újra felhív-

Geschmack, von den Zeichen, deren einige successiv, andere coexistent sind, u.s.w. Er glaubt, sein Eigenthümliches bestehe darin, daß er alle ästhetischen Regeln aus dem Begriffe des Schönen hergeleitet habe. *Schön* ist ihm, was eine ästhetische, übereinstimmende Mannigfaltigkeit hat; aus diesen 3 Begriffen: *mannigfaltig, übereinstimmend, ästhetisch*, d.h. sinnlich, erklärt er Alles. Die Dichtkunst bearbeitete er in 5 kleinen Theilen 1) Allgemeine Poetik 2) von der erzählenden, 3) der dramatischen, 4) der lyrischen, 5) der didaktischen Dichtkunst." Benedikt Joseph Koller, *Entwurf zur Geschichte und Literatur der Aesthetik, von Baumgarten bis auf die neueste Zeit*, Regensburg 1799, 41–42.

²¹² Wilhelm Traugott Krug, *Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften, nebst ihrer Literatur und Geschichte*, 5, Leipzig, 1832, 63.

²¹³ Wilhelm Hebenstreit, *Wissenschaftliche-literarische Encyclopädie der Aesthetik*, Wien, 1843, LI.

²¹⁴ Karl Heinrich Ludwig Pölit, *Die Aesthetik für gebildete Leser*, Leipzig, 1807, 1, 70.

²¹⁵ Christian H[einrich] Schmid, *Anweisung der vornehmsten Bücher in allen Theilen der Dichtkunst*, Leipzig, 1781, 54–55.

²¹⁶ Michael Denis, *Einleitung in die Bücherkunde. Literaturgeschichte*, 2, Wien, 1796, 419, 464.

²¹⁷ Waldapfel József, *Croce Szerdahelyről*, *Esztétikai Szemle* 2 (1936), 98–101, a kötetek átadásáról l. 98.

²¹⁸ Benedetto Croce, *Introduction to Eighteenth Century Aesthetic*, *Philosophy* 9 (1934): 34, 157–167, Szerdahely-utalás: 157.

²¹⁹ Benedetto Croce, *Problemi di estetica e contributi alla storia dell'estetica italiana*, Bari, 1910 és Uő., *Un estetico ungherese del Settecento. Ultimi saggi*, Bari, 1963, 128–38. Croce Szerdahely-értelmezéséről l. Waldapfel, *Croce...*, 98–101; Cannella Tóth Laura, *György Alajos Szerdahely e Benedetto Croce*, *Nuova Corvina* 1 (1993), 19–21; Hajnóci Kristóf, *L'Esthetica di Georgius Szerdahely, un esteta ungherese del 700 e un saggio di Benedetto Croce = Benedetto Croce 50 anni dopo*, eds. Krisztina Fontanini, János Kelemen, József Takács, Budapest, 2004, 292–299.

ja a figyelmet az egyetemi esztétika jelentőségére a tudásközvetítésben és recepciós folyamatokban. Croce egyébiránt sikeresen felhelyezte Szerdahely életművét az itáliai esztétikatörténet horizontjára, újabban Francesco Piselli is foglalkozott vele Baumgarten-követőkről szóló kötetében.²²⁰ Német földön sem volt ismeretlen a kortárs oktatásban Szerdahely kötete: ha említés szintjén is, de bekerült mint az esztétika tudományának reprezentánsa Samuel Friedrich Günther Wahl kultúrtörténeti kézikönyvébe, aki a kötet megjelenésekor a bückeburgi gimnázium rektora volt, s később a hallei egyetemen a keleti nyelvek professzora lett.²²¹ Fontos szegmense a kortárs külföldi recepciónak a folyóiratos recenziók, ismertetések terepe is. Számba véve a Szerdahely műveire vonatkozó külföldi ismertetéseket, jól látszik, hogy ezek nem magyarázhatóak pusztán egy exjezsuita kapcsolati háló eredményeiként, annál jóval nagyobb és kiterjedtebb kapcsolatrendszer állhat mögöttük. A *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* köteteiben három részletes, alapos anoním, de azonosítható szerzőjű recenzió is foglalkozott Szerdahely-köteteivel. Az *Aesthetica* bírálója Christoph Meiners, a „Weltweisheit” göttingeni professzora volt,²²² 1784-ben pedig az ugyancsak a göttingeni egyetemen oktató Michael Hißmann két részletes recenziója jelent meg itt az *Ars poetica generalis*, illetve a *Poesis narrativa* kötetéről.²²³ Kifejezetten részletes és elismerő ismertetést ad Szerdahely esztétikai kézikönyveiről a *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften und der Freyen Künste* folyóirat,²²⁴ de olvasható recenzió róluk a *Allgemeine Deutsche Bibliothek* lapjain is.²²⁵ Az *Aesthetica* talán legrészletesebb, mintegy nyolcoldalas ismertetése a coburgi *Litteratur des Katolischen Deutschlands, zu dessen Ehre und Nutzen* periodikumában jelent meg.²²⁶ Az *Ars poetica generalis* és a *Poesis narrativa* méltató ismertetése olvasható a *Neue Leipziger Gelehrte Anzeigen* hasábjain.²²⁷ Szerdahely egyetemi oktatásra szánt kézikönyvét, az *Imago aesthetice* a *Gothaische Gelehrte Zeitungen* ismertette.²²⁸ Szerdahely verseskötetét számontartotta az egyik legismertebb kortárs francia bibliográfiai folyóirat,²²⁹ az *Annalen der Literatur und Kunst in den Oesterreichischen Staaten*²³⁰ és a lipcsei *Allgemeine Literatur-Zeitung*,²³¹ de említette Szerdahelyt a weimari *Der Neue Teutsche Merkur*²³² és a francia *Journal des sçavans*²³³ is.

²²⁰ Francesco Piselli, *Alle origini dell'estetica moderna: il pensiero di Baumgarten*, Milano, 1991, 25, 31.

²²¹ Samuel Friedrich Günther Wahl, *Versuch einer Allgemeinen Geschichte der Litteratur: zur Grundlage bei Vorlesungen, zum Schulgebrauch, und zum Selbstunterricht*, Erfurt, 1787, 112.

²²² *Göttingische Anzeigen*, 1779, Bd. 3. No. 41. 649–651.

²²³ *Göttingische Anzeigen*, 1784, Bd. 1. No. 81. 813–814. és uo. 814–815. Az Erdélyi származású Hißmann 1784-ben Palásthy Márton a Studienhofkommission megbízásából meghívta a pesti egyetemre professzorként, ám Hißmann halála miatt ez végül nem realizálódott. Vö. *Michael Hißmann (1752–1784): Ein materialistischer Philosoph der deutschen Aufklärung*, hrsg. Heiner F. Klemme, Gideon Stiening, Falk Wunderlich, Berlin, 2013; Palásthy meghívóleveléről I. Balogh Piroska, *The Constitutional Principles of the Draskovics Observance and its Influence on Cultural Networks = Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, hrsg. Dieter Breuer, Tüskés Gábor, Lengyel Réka, Berlin, 2019, 319–331.

²²⁴ *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften*, 1783, No. 29, 291–294. és No. 30, 114.

²²⁵ *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, 1780, No. 42, 266, 268–269.

²²⁶ *Litteratur des Katolischen Deutschlands, zu dessen Ehre und Nutzen*, 1780, No. 3, 391–398.

²²⁷ *Neue Leipziger Gelehrte Anzeigen*, 1785, No. 52, 827–831.

²²⁸ *Gothaische Gelehrte Zeitungen*, 1780, No. 1, 829–830.

²²⁹ *Archives du Bibliophile*, 1781, No. 163. 263.

²³⁰ *Annalen der Literatur und Kunst in den Oesterreichischen Staaten*, 1805, Bd. 1, 119, 314–315. Ugyanitt részletesen recenziálják a második *Ratio educationis* kapcsán is, Uo. 1809, Bd. 2, 5–9.

²³¹ *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1789, Bd. 3, No. 257, 508–510.

²³² *Der Neue Teutsche Merkur*, 1762, No. 3, 62–63.

²³³ *Journal des sçavans*, 1790. december, 2479–2481. A *Silva Parnassii Pannonii* verseskötet ismertetése.

Külön érdemes kitérni az *Annales Litterarii Helmstadienses* Szerdahelyre vonatkozó ismertetéseire. Az *Annales* 1783-ban ismertetést közölt Szerdahelyinek a Handerla Ferenc katolikus pap és egyetemi filozófiaprofesszor halálára írt emlékbeszédéből,²³⁴ 1784-ben pedig pozitív recenziókban mutatta be Szerdahely *Ars poetica generalis és Poesis narrativa*,²³⁵ valamint a *Poesis dramatica*²³⁶ című köteteit, majd 1785-ben a magyar királyi egyetem korábbi költőzéseit ismertetve részletesen recenzeálta Szerdahely egyetemi székfoglaló beszédét, illetve a Weiss Ferenc, ugyancsak exjezsuita professzor halálára írott emlékbeszédét.²³⁷ Mindemellett 1782-ben a folyóirat közölte Szerdahely vitairatát, melyben egy korábbi anonim híradást cáfolva részletesen értekezett a jezsuita rend kiemelkedő szerepéről a magyarországi kultúrtörténetben és oktatásban.²³⁸ Feltűnő továbbá, hogy a viszonylag kisszámú magyar vonatkozású recenzió között három jezsuita szerző írásairól is közölt az *Annales* ismertetést, mégpedig Katona István *Historia critica regum hungariae*²³⁹ és Molnár János *Physiologicon complexum historiae naturalis regna tria*²⁴⁰ című műveiről 1782-ben, majd Horváth Keresztély János, *Theoria globi aerostatici, ob inflammabilem, quo repletur, aerem in altum ovulare soliti*²⁴¹ értekezéséről 1785-ben. Közös ezekben a szerzőkben, hogy amellett, hogy valamennyien volt jezsuita tudósok, mégpedig elismert szaktudósok (Horváth Keresztély János például a göttingeni akadémia levelező tagja is volt), a nagyszombati, budai vagy pesti egyetemi évek alatt professzorként Szerdahely kollégái voltak, beleértve a már korábban említett Weiss Ferenc csillagászt is. Éppígy Szerdahely kollégája volt Joseph Jakob Winterl, aki 1770–1808 között volt a kémia és a botanika professzora, és akinek kutatásairól és írásairól igen hosszú recenzió jelent meg ugyancsak az *Annales*ben 1782-ben.²⁴² Plauzibilis feltevés, hogy nem véletlenül került fókuszba Szerdahely tudós ismeretségi köre ilyen mértékben e folyóiratnál, mégpedig nem sokkal a Szerdahelyre vonatkozó híradások elszaporodása után: az esztétikaprofesszor, úgy tűnik, nem csak a maga javára használta fel a protestáns német folyóiratnál kialakult kapcsolatát. És hogy ki lehetett ez a kapcsolat? A Szerdahelyről szóló recenziók ugyan anonim módon jelentek meg, de a szerzőre nézvést árulkodó jel, hogy Szerdahely recenzeált kötetei a fennmaradt árverési könyvtárjegyzék szerint még az 1809-ben bekövetkezett halálakor is ott voltak a folyóirat kiadójának, Heinrich Philipp Conrad Henkének a könyvtárában.²⁴³ Ezek a jelek önmagukban is arra mutatnak, hogy a háttérben egy igen intenzív tudós kapcsolat működhetett, amelyet megerősített az, hogy a közelmúltban Henke hagyatékából nyolc levél került elő, melyet 1782 és 1785 között Szerdahely írt neki,²⁴⁴ és amelyekből kiderül, hogy Szerdahely elkötelezett olvasója és magyarországi beszerzője volt

²³⁴ *Annales Litterarii Helmstadienses*, 1783, No. 1, 572.

²³⁵ A két kötet együttes recenziója: *Annales Litterarii Helmstadienses*, 1784, No. 1, 409–412.

²³⁶ *Annales Litterarii Helmstadienses*, 1784, No. 2, 341–343.

²³⁷ *Annales Litterarii Helmstadienses*, 1785, No. 2, 274–275.

²³⁸ Szerdahely György Alajos, *Epistola apologetica pro Jesuitis Hungaris, adversus epistolam, insertam Ann. li. Mart. pag. 281.*, *Annales Litterarii Helmstadienses*, 1782, No. 2, 97–109. Horányi Elek válasz-vitairata: *Annales Litterarii Helmstadienses*, 1785, No. 1, 385–395.

²³⁹ *Annales Litterarii Helmstadienses*, 1782, No. 1, 81–83.

²⁴⁰ *Annales Litterarii Helmstadienses*, 1782, No. 1, 163–165.

²⁴¹ *Annales Litterarii Helmstadienses*, 1785, No. 2, 272–274.

²⁴² *Annales Litterarii Helmstadienses*, 1782, No. 1, 165–176.

²⁴³ *Bibliotheca Henrici Philippi Conradi Henke*, 2, Helmstadt, 1810, 48 (9039–9041. tétel).

²⁴⁴ Szerdahely György Alajos Heinrich Philipp Conrad Henkének, 1782–1785. Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Handschriftensammlung, Cod 623,9 Novi, Levelek és iratok Heinrich Philipp Conrad Henkének.

Henke folyóiratának, Henke pedig nagybecsüléssel fogadta Szerdahelytől az annak saját műveit is tartalmazó könyvküldeményeket, melyeket többnyire könyvkereskedők révén juttattak el egymáshoz. Bár Szerdahely szerénykedve hangsúlyozta leveleiben, hogy esztétikai munkáit honfitársainak írta elsősorban, de szemmel láthatóan jól esett neki az élénk német fogadtatás, Henke ugyanis többek között korábbi szerkesztőtársának, Paul Jakob Brunsnak is ajánlotta a magyar professzor műveit.²⁴⁵ Szerdahely Margócsy István által is idézett²⁴⁶ megjegyzése tehát, miszerint „levelekből, folyóiratokból, könyvekből értesültem róla, hogy a Jóízlés általam kifejtett tana a német föld nagyobb részén ismert, egyeseknek tetszik, mások bizonyos részleteiben kritizálják”, helytálló önreflexió.²⁴⁷ Szerdahely valóban képes volt felhelyezni az új diszciplína nemzetközi tudós kapcsolatrendszerének térképére a magyarországi esztétikai kutatásokat.

Schedius ezt a kedvező lehetőséget nem hagyta kihasználatlanul. Igen kiterjedt nemzetközi kapcsolati hálóját²⁴⁸ itt inkább csak nagy vonalakban idézném fel, a kapcsolatrendszer volumenét érzékeltetendő. Levelezőtársai voltak többek között Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Christian Gottlob Heyne, Friedrich Schlegel, Johann Gottfried Eichhorn, Ignaz Aurel Fessler, Christian Daniel Beck, Joseph von Hormayr, Christoph Freiherr von Aretin, Heinrich Carl Abraham Eichstädt és a Grimm-testvérek.²⁴⁹ Christian Gottlob Heynével való tanítványi, majd kollegiális kapcsolatának köszönhetően tagja lett a Göttingeni Akadémiának, így műveit rendszeresen recenziálta a *Göttingische Gelehrten Anzeigen*: a *Principia philocaliae* recenziense Heeren volt.²⁵⁰ Hebenstreit a *Wissenschaftliche-literarische Encyclopädie der Aesthetik* kézikönyvében részletesen és igen elismerően ismertette a *Principia philocaliae* kötetét és koncepcióját.²⁵¹ Schedius beágyazottságát a kortárs európai *respublica litteraria* rétegeibe és e kapcsolatok működését jól reprezentálja az a sajátos párbeszéd, mely Wilhelm Traugott Krug kézikönyvei és Schedius kötetei között kibontakozott. Krug bemutatta Schedius *Zeitschrift von und für Ungern* folyóiratát a maga *Versuch einer systematischen Enzyklopädie der Wissenschaften* című kulturális lexikonában.²⁵² A *Philocalia* lapjain viszont majd Schedius fogja idézni Krug *System der theoretischen Philosophie: Geschmackslehre oder Aesthetik* című kézikönyvét.²⁵³ Végül, újabb hat esztendő elmúltával, Krug külön lexikonszócikket szentel majd Schedius munkásságának az *Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften, nebst ihren Literatur und Geschichte* című kézikönyvében.²⁵⁴

Greguss Ágost műveinek külföldi recepciója, tudós kapcsolatrendszere kevésbé feltárt. A meglévő adatok alapján úgy tűnik, inkább külföldön publikáló magyarországi szerzők írtak

²⁴⁵ Szerdahely és Henke kapcsolatáról részletesen l. Piroska Balogh, *Georg Aloys Szerdahely and Heinrich Philipp Conrad Henke. The insight from the correspondence of 18th-century Latin literates*, Camoenae Hungaricae, 2024, megjelenés előtt.

²⁴⁶ Margócsy, *Szerdahely*..., 2–3.

²⁴⁷ „Publicis ex litteris, vulgatisque libris intelligo hanc meam Boni Gustus Doctrinam per potiores Germaniae partes esse diditam, aliisque placere, et ab aliis nonnulla parte reprehendi...” Szerdahely, *Imago*..., *Proemium*.

²⁴⁸ Részletes bemutatását l. Balogh, *Ars scientiae*...

²⁴⁹ Schedius levelezésének kritikai kiadása készülöben van. A legfontosabb levelek gyűjteményét l. Fritz Valjavec, *Briefe Deutscher Gelehrter und Schriftsteller an Ludwig Schedius*, Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Institut für ungarische Geschichtsforschung in Wien, Budapest, 1933, 258–302.

²⁵⁰ Arnold Heeren, *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 26 (1828), 190. Stück, 1889.

²⁵¹ Hebenstreit, *Wissenschaftliche*..., LII.

²⁵² Wilhelm Traugott Krug, *Versuch einer systematischen Enzyklopädie der Wissenschaften*, 3, Leipzig, 1813, 115.

²⁵³ Krug, *Geschmackslehre*... A vonatkozó idézet: Schedius, *Principia*..., 102.

²⁵⁴ Wilhelm Traugott Krug, *Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften, nebst ihren Literatur und Geschichte*, 5, Leipzig, 1834, 140.

róla, illetve volt egyfajta ismertsége a Monarchia kulturális terében. Jó példa erre a *The Athenaeum* című londoni, 1830–1921 között megjelenő folyóirat recenziója Greguss írásairól, melyet magyar reviewer, Vámbéry Ármin írt: „Professor August Greguss has likewise collected his various writings on aesthetics and philosophy, as well, as his masterly essays and reviews, which is a good specimen of Hungarian prose, and contain valuable hints on the art of poetry and on the fine arts on general.”²⁵⁵ A magyar szerzők által írt recenziók egy része kifejezetten Greguss Shakespeare-kutatásaira irányul, úgy tűnik, ezt a tematikát gondolták érdekesnek a külföldi olvasóközönség számára,²⁵⁶ bár inkább a német, semmint az angol irodalomtörténészek körében váltott ki tényleges érdeklődést.²⁵⁷ Greguss Szász Károly, Salamon Ferenc és Gyulai Pál mellett a teoretikus esztétika és kifejezetten a balladai műfaj kutatójaként, valamint kritikusként bemutatásra került a reprezentatív *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* kiadványban;²⁵⁸ illetve a magyarországi származású Johann Heinrich Schwicker német nyelvű, ugyancsak reprezentatív magyar irodalomtörténetében is, aki egyébként jelentős esztétikaként említette Schediust is, miközben Szerdahely nevét nem írta le.²⁵⁹ Szócikkét kapott Greguss a Brockhaus-féle *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände* 8. kötetében is.²⁶⁰ Ennek háttere részint az, hogy Gregussnak 1875-ben németül is megjelent egy válogatott esszé-kötete Heinrich Gusztáv ajánló előszavával,²⁶¹ ami értelemszerűen német nyelvterületen, elsősorban a Monarchia vonzáskörzetében hozott számára ismertséget.²⁶² Greguss levelezése ugyanakkor sajnos nem maradt fenn, vagy lappang, néhány magyarországi szerzőhöz írt levelét őrzi a Petőfi Irodalmi Múzeum²⁶³ és az Országos Széchényi Könyvtár.²⁶⁴ ezekből elsősorban a kortárs magyar szellemi életbe való beágyazottságára lehet következtetni.

²⁵⁵ *The Athenaeum. Journal of english and foreign Literature, Science, the Fine Arts, Music and the Drama*, 1872. 12. 28. No. 2357, 8.

²⁵⁶ Dux Adolf, *Ungarische Schöne Literatur der Gegenwart*, Literarische Berichte aus Ungarn 4 (1880), 158. Több híradás kapcsolódik Greguss Shakespeare-tanulmányaihoz a *Literarische Berichte aus Ungarn* 3 (1879) kötetében is (342, 632), ahol *Shakespeare in Ungarn* című tanulmánya németül is megjelent (Uo. 657–686).

²⁵⁷ August Siebenlist, *Schopenhauer's Philosophie der Tragödie*, Pressburg und Leipzig, 1880, 193–194, 404.

²⁵⁸ *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, 3, hrsg. Kronprinz Rudolf, Josef Weilen, Lajos Hevesi, Wien, 1893, 339.

²⁵⁹ Johann Heinrich Schwicker, *Geschichte der ungarischen Litteratur. Geschichte der Weltlitteratur in Einzeldarstellungen*, 10, Leipzig, 1889, 918–919. Schedius említése: Uo. 502.

²⁶⁰ *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände*, 8, Leipzig, 1884, 333.

²⁶¹ August Greguss, *Reden und Studien*, Zerbst, 1875.

²⁶² Többször említés szintű, bibliografikus jellegű folyóiratbeli reakciók lelhetők fel a kötet kapcsán: *Allgemeine Zeitung*, München, 1875.01.01., Bd.1, 13; *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*, 1874.10.21. No. 244, 3868; *Blätter für literarische Unterhaltung*, 1875, 63; *Die Wage. Wochenblatt für Politik und Literatur*, 1874.11.06., Bd.2. No. 45, 720; *Zeitschrift für philosophie und philosophische kritik*, 77 (1875), 313.

²⁶³ Petőfi Irodalom Múzeum, Kézirattár, Darnay Kálmán-gyűjtemény: *Greguss Ágost levele Berczik Árpádnak*, V. 4713/409; *Greguss Ágost levele Ráth Mórnak*, V. 4713/411; *Greguss Ágost levele Kertbeny Károly Máriának*, V. 4713/410; *Greguss Ágost levele ismeretlennek*, V. 4713/412. Uo. Császár Ferenc-hagyaték: *Greguss Ágost levele Vadnay Károlynak*, V. 719; *Greguss Ágost levele Berczik Árpádnak*, V. 1225.

²⁶⁴ OSzK, Kézirattár, Levelestár: Greguss Ágost három ismeretlennek szóló levele mellett Almási Balogh Tihamérhoz, Csengery Antalhoz, Csontos Jánoshoz, Egressy Gáborhoz, Emődy Dánielhez, Gyulai Pálhoz (4 db), Heckenast Gusztávhoz, Kertbeny Károlyhoz (2 db), Komócsi Józsefhez, E. Kovács Gyulához, Krecsányi Ignáchoz, Lannerhez, Lehr Alberthez, Madách Imréhez, Mihály Józsefhez, Nagy Ivánhoz (5 db), Pesty Frigyeshez (2 db), Pompéry Jánoshoz (4 db), Radnótfáy Nagy Sámuelhez (4 db), Szász Károlyhoz (21 db), Szinyei-Jekesfalussy Valériához, Szokoly Viktorhoz szóló levelei olvashatók itt. Található tőle levél Falk Miksa, Abonyi Lajos, Jókai Mór, Szilágyi Sándor, Pajor István hagyatékában. Itt Szász Károlyt érdemes kiemel-

Összegzésképp megállapítható, hogy a magyar egyetemi esztétika első száz évének érzékelhető és értékelhető külföldi recepciója volt, a magyar esztétikaprofesszorok műveit számtottevő folyóiratok, kézikönyvek szemlézték és hivatkozták, még ha a kisebb auktorok között is. Ebben iniciatív szerepe volt Szerdahely György Alajosnak, aki köteteinek külföldi ismertsége révén, ha szerényen is, de felhelyezte a magyar egyetemi esztétika eredményeit Európa kulturális térképére, Schedius pedig elsősorban német nyelvterületen erősítette meg azt. A 19. század második felére ez a recepció háló szűkülni látszik, ám közép-európai viszonylatban, elsősorban német nyelvterületen még ekkor is jól kimutatható.

Az auktor

Szerdahely György Alajos biográfiájának rekonstruálásához igen kevés iratanyag áll a kutató rendelkezésére. A lexikonokban, életrajzi összefoglalókban fellelhető adatok Paintner Mihály gyűjteményének kéziratos, rövid biográfiai jegyzékére vezethetők vissza,²⁶⁵ ez azonban rendkívül vázlatos. Levelek szinte egyáltalán nem maradtak utána,²⁶⁶ kapcsolatrendszerre elsősorban nyomtatott vagy kéziratos alkalmi versei,²⁶⁷ beszédei,²⁶⁸ illetve műveiben sze-

ni, nemcsak a nagyszámú korrespondencia miatt, hanem mint akinek akadémiai székfoglalója (*A tragikái felfogásról*, Pest, 1870) ugyancsak esztétikai tárgyu.

²⁶⁵ A kézirat a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattár Jesuitica 118 E 35/1. II. 79. jelzeten található. Köszönettel tartozom a kézirattár munkatársainak, akik a pandémia idején is segítettek felkutatni az iratot, és rendelkezésemre bocsátották annak fotómásolatát. Az iratot kiegészíti egy írókat és könyveket tartalmazó, szintén Szerdahelytől származó jegyzet (PFFK Jesuitica 119 C 2/3. 4.), melynek pozicionálásához még további levéltári kutatások szükségesek.

²⁶⁶ Egyik autográf levelének (Szentgyörgyi Istvánhoz, Sárospataki Református Kollégium, Szentgyörgyi István levélgyűjteménye, 99 Kt. 864. iratcsomó, 4. számú irat) közlését l. 367. jegyzet.

²⁶⁷ Szerdahely, *Silva...* mindkét kiadásában szereplő alkalmi versek, továbbá a kisnyomtatványként is megjelent alkalmi versek: *Ode in adventum Ser. Alberti et Christinae*, Buda, 1768; *Ode, dithyrambos, sacerdoti, quinquagenario, e comitibus Zichy [...]. episcopo Jaurinensi [...]. sacra*, Pozsony, 1774; *Elegia de funere Exc. ac Ill. Dni comitis Georgii Fekete de Galantha*, Buda, 1788; *Musa Nupcialis Conjugibus Porphyrogenitis Josepho Archi-Duci Austriae Regni Hungariae Palatino et Alexandrae Magnae Principi Russiae Budam venientibus devota* IX. Cal. Febr. Anni 1800, Buda, 1800; *Viro clar. ac celeb. Josepho a Denhoffen archiatro aulae regiae Budensis*, Buda, 1800; *Illustr. Jos. Izdenczy de Monostor. Falka sculpsit et in solidum fudit*, Buda, 1801; *Memoriae immortalis Alexandrae magnae principis Russiae et archiducis Austriae*, Buda, 1801; *Sereniss. principis regio et archi-ducis Austriae Carolo Germaniae vindici et pacificatori*, Buda, 1801; *Seren. Principi R. et A. Austriae Ferdinando Ord. M. R. Th. Equiti etc. Budam die IV. Sept. Anno 1801. inopinate venienti*, Buda, 1801; *Poeta ad Pictorem, dum Ludovicum Boros de Rákos Consil. Aul. et Ref. Ordini S. Stephani R. A. adlectum audiit Mense Majo 1801*, Buda, 1801; *Seren. Regio haereditario Principi Archiduci Austriae ac Regni Hungariae Palatino Josepho Budam ex provinciis Italicis redeunti mense Augusto 1801*, Buda, 1801; *Honoribus Excell. ac Ill. Dni comitis Francisci Széchényi... anno 1802. dum bibliothecam hungaricam patriae dedicavit*, Buda, 1802; *Applausus dum Seren. et heredit. Carolus V. idus Sept. anni 1803. Budam venit*, Buda, 1803; *Onomasticon Josepho AA. Palatino*, Buda, 1805. Közülük a bibliográfiák ugyan számontartják, de egyedül a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattár Jesuitica 118 E 35/1. II. 48. számon érhető el az *Excell Ill. ac. Rev. Dno Ladislao e com. Kollonitz [...]. dum in Exc. Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico m. aug. 1800. officium et locum caperet*, Budae, 1800 költemény (fotómásolatáért ugyancsak a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattár munkatársainak tartozom köszönettel).

²⁶⁸ Elsősorban: *Memoria Admodum Rev. ac Cl. Dni Francisci Handlerla*, Budae, 1783; *Memoria Adm. Rev. Augustini Pupikoffer*, Buda, 1783; *Memoria adm. rev. Dni Francisci Weiss*, Buda, 1785; *Memoria adm. rev. ac clar. Dni Josephi Mitterpacher*, Buda, 1788.

replő ajánlásai,²⁶⁹ elszórt megjegyzései²⁷⁰ alapján térképezhető fel. Részint az életrajzi források szűkössége, részint pedig a vizsgálat intézménytörténeti fókusza miatt úgy vélem, Szerdahely életpályája nem elsősorban önmagában, részleteiben szemlélve, hanem kontextusba helyezve vezethet általános következtetésekhöz. E kontextust pedig alapvetően meghatározza az, hogy Szerdahely tudósi életpályája egyértelműen és elsősorban tudós szerzetesi életpályaként indult, melyben különféle okok miatt számos törés következett be. E törések mentén Szerdahely karrieríve módosult, és a továbbiakban kulturális hivatalviselésre, azaz államilag finanszírozott kulturális tisztségek betöltésére irányuló stratégiák mentén épült tovább.

Az alábbiakban ezért három olyan 18. századi tudós szerzetesi életpályát szeretnék párhuzamosan bemutatni, melyek egyrészt több ponton is érintkeznek a felvilágosodás különféle formáival; másrészt fordulataikban, töréspontjaikban paradigmaticus azonosságot mutatnak, egyszersmind sokatmondó eltérésekkel; harmadrészt pedig ezen életpályák szakmai csúcspontjaként mindhárom esetben a pesti egyetem (esztétikai, illetve egyetemes történeti) professzori katedrájának betöltése jelenik meg. Szerdahely György Alajos (1740–1808) a jezsuita, Koppi Károly (1744–1801) és Johann Julius Gabelhofer (1753–1794) pedig a piarista rend tagjaiként kezdték egyházi pályájukat. Mindhárman komoly alpműveltségre tettek szert rendi tanulmányaik során, mégpedig a teológia mellett elsősorban a humaniorák területén. Mindhárman középfokú oktatási intézményekben kezdték tanári pályafutásukat, később pedig Szerdahely és Koppi a pesti egyetem bölcsészkarán, Gabelhofer a teológiai karán folytatta azt. Mindhárman személyesen is szembesültek a felvilágosult abszolutizmus különféle politikai projektjeivel, Koppi és Gabelhofer pedig a korabeli szabadkőművesség felvilágosodáskonceptióit is osztották. Mindhármukra igaz, hogy tudományos tevékenységük terepén kapcsolatba kerültek a felvilágosodás tudományos diskurzusaival. Életpályájukat ennek megfelelően az imént felsorolt csomópontok mentén fogom vizsgálni, figyelembe véve természetesen a köztük mutatkozó jelentős különbségeket is. A vizsgálat három fő kérdésköre a következő: 1. A szerzetesrendek szociológiai szempontból milyen mértékű mobilitást biztosítottak tagjaik számára, milyen típusú életpályamodellt támogattak, és hol rajzolódnak ki azok a határvonalak, melyeken átlépve már korlátozó jellegűnek bizonyultak? 2. Mely pontokon került kapcsolatba a korabeli szerzetesi társadalom a felvilágosult abszolutizmus politikai gyakorlatával, milyen és mennyiben kényszerű reakció- és válaszhetőségek kínáltak számukra? Milyen egyéb felvilágosult közéleti diskurzusokkal és hálózatokkal kerülhettek kapcsolatba a szerzetesek, s milyen következményei voltak ennek? 3. A szerzetesi oktatási és művelődési gyakorlat kínált-e kapcsolódási pontokat a felvilágosult tudományos diskurzusok irányába, ha igen, hol és milyen módokon? A kérdések megválaszolásához mindenekelőtt a vizsgált szerzetesi pályák rövid, összefoglaló áttekintése szükséges.

Szerdahely György Alajos származását illetően egyelőre nem állnak rendelkezésre pontos adatok.²⁷¹ 1740-ben született a Vas vármegyei Váton. Családjából egyedül bátyját, az

²⁶⁹ Többek között a Szerdahely, *Aesthetica*...; Uő, *Ars poetica*...; Uő, *Poesis narrativa*...; Uő, *Silva*... ajánlásai.

²⁷⁰ Például Szerdahelynek Johann Heinrich Gottfried von Bretschneiderrel való baráti kapcsolatára a *Poesis narrativa*... 29. oldalán szereplő szerény, de annál jelentőségtelibb „amici mei” betoldás alapján lehet következtetni.

²⁷¹ Életrajzi adataira vonatkozó szakirodalom: Jánosi, *Szerdahely*...; Margócsy, *Szerdahely*..., 1–33.; Balogh, *Téória*..., 13–105.

ugyancsak jezsuita, majd kalocsai kanonok Szerdahely Józsefet említi több helyütt,²⁷² illetve az *Ars poetica generalis* ajánlásában említi alsószomolányi Nagy Ignác kapcsán, hogy „cognatus”, azaz rokon kapcsolat van közöttük.²⁷³ Ha a családnak volt is valamiféle rokon kapcsolata a zalai nemes Szerdahelyi családdal,²⁷⁴ a szerzetesi pálya választása mind az idősebb, mind a fiatalabb fiú részéről, illetve a nemesi cím használatának következetes mellőzése azt mutatja, legfeljebb távoli, illetve oldalági kapcsolatról lehet szó. Úgy tűnik, a testvérek számára a jezsuita rend egyértelműen a szociális mobilitás eszköze volt. György középfokú tanulmányait a kőszegi jezsuita gimnáziumban végezte, mely tananyagában, tantárgyfelosztásában a *Ratio Studiorum* alapvetését követte.²⁷⁵ Domináns helyen a retorika és poétika oktatása állt (ez utóbbinak erősségét mutatja, hogy nemcsak Szerdahelynek, de a vele együtt itt tanuló Rájnys Józsefnek is ismertté váltak költői kísérletei). 1756-ban Bécsben lépett be a jezsuita rendbe. A bécsi teológiai egyetemi képzéséről részletesebb információk nem maradtak fenn. 1769-ben szentelték pappá. A nagyszombati bölcseleti fakultás, ahol 1773-ra megszerezte a doktori oklevelet, illetve a *collegium repetentium*, melyet a jezsuita tanárképzés alapjaként ugyancsak el kellett végeznie, szintén a retorika-poétika pólusú humaniorákat erősítette, erőteljes görög és latin auctorolvasási gyakorlattal és filozófiai kurzussal.²⁷⁶ 1762–1764 között, majd 1771–1773 között a pozsonyi gimnázium tanára volt. A rend eltörlése után, az átmeneti időszakban, 1773–1774-ben a gimnázium ideiglenes igazgatója volt, 1774–1775-ben pedig a retorikai osztály tanára.²⁷⁷ A rend megszüntetése után az esztergomi főegyházmegye papjai közé soroltatott. 1774-ben a nagyszombati egyetem újonnan felállított esztétika tanszékének professzorává nevezték ki. Professzorként, amint arra

²⁷² A kalocsai egyházmegye névtárai alapján: Szerdahely(i) József (Buda, 1727. március 6. – Kalocsa, 1802. január 24.) – 1744: jezsuita Trencsénben. Tanulmányok Kassán, Bécsben és Egerben. 1762: szerzetesi fogadalom. Tanít Kolozsváron és Budán matematikát, filozófiát. Bölcsészdoktor, teológiai baccalaureatus. 1766-tól tíz éven át magyar hitszónok Bécsben. A rend feloszlata után került Kalocsára. Tb. szombathelyi kanonok. 1776–1781: pléb. Kalocsán. Káptalani tisztségei: 1776. március 8.: actualis; 1776. április 6.: id. mester; 1781. május 26.: tiszai főesperes; 1790. szeptember 1.: bácsi kisprépost; 1794. június 9.: érkanonok; 1799. október 4.: éneklő kanonok. *Kanonokok-1998*, <https://archivum.asztrik.hu/?q=de/node/2788>. Letöltés: 2019. 03. 21. Kalocsai kanonoknak maga Mária Terézia nevezte ki, vö. Winkler Pál, *A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története alapításától 1935-ig*, Kalocsa, 1935. 39.

²⁷³ Szerdahely, *Ars poetica...*, dedicatio. Ez a rokon kapcsolat is a köznemesi családból való származást valószínűsíti. Az egyetlen, történeti szakirodalomban felbukkanó utalás Nagy Iván családtörténeti kézikönyvében olvasható alsószomolányi Nagy Ignác kapcsán: Sajnovics „Mátyás Fejér vármegyének főszolgabírája volt, meghalt 1782-ben, s benne fiágon a Sajnovics család elenyészett. Nejétől született Horányi leánytól egyetlen leánya Erzsébet alsó-szomolányi Nagy-Ignácához ment férjhez, utódai a báró Horvátok, Rohonczyak, Niczkyek, és báró Palocsayak, és az utóbbiak után Salamon Elekné báró Palocsay Cornelia gyermekei.” Nagy Iván, *Magyarország családai*, 10, Pest, 1863, 11. Mindemellett Szerdahely ajánlása szerint Nagy Ignác Fejér megyei táblabíró volt.

²⁷⁴ Nagy Iván, *Magyarország családai*, 10, Pest, 1863, 682–683.

²⁷⁵ Vö. Hets J. Aurelián, *A jezsuiták iskolái Magyarországon a XVIII. század közepén*, Pannonhalma, 1938. A jezsuita képzéshez l. még Lukács László, *Ratio studiorum* (Monumenta Paedagogica Societatis Jesu. 5.), Róma, 1986.

²⁷⁶ Mészáros István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*, Budapest, 1981, 457–459. Az itt használatos poétikakönyvekről, amelyek Szerdahely műveltségének és írásainak is fontos háttértényezői voltak, l. Katarína Karabová, *Na pomedzi estetiky a filozofie. Estetické myslenie v knižnej produkcii historickej Trnavskej univerzity (1635–1777) = Súradnice estetiky, umenia a kultúry 9. Medzi minulostou a súčasnosťou estetiky – kritické edície v kontextoch historickej pamäti a kritické čítanie ako aktualizácia európskeho estetického myslenia*, ed. Slávka Kopčáková, Lukáš Makky, Prešov, 2024, 20–27.

²⁷⁷ Schönvitzky Bertalan, *A pozsonyi királyi kath[olikus] főgymnasium története*, Pozsony, 1896. 179–180.

az előző fejezetben részletesen kitértem, igen eredményesen működött: esztétikai nagymonográfiájáról, illetve az úgynevezett speciális esztétikát tárgyaló kisebb műveiről a korabeli lexikonok is megemlékeztek, recenziók jelentek meg róluk számos magyarországi és külföldi folyóiratban. 1779-ben az időközben Budára, majd 1784-ben Pestre költöző egyetem dékánjává választották. 1784-ben van Swieten javaslatára az esztétika tanszékén Friedrich August Clemens Werthes váltotta fel, őt pedig a budai egyetemi főgimnázium igazgatójává nevezték ki. A helytartótanács tanulmányi bizottságának ülnöke volt, tagja volt az 1790–1792-es országgyűlésen létrehozott és még több évig működő regnicolaris bizottságnak, fontos szerepe volt az 1806-os második *Ratio educationis* kidolgozásában.²⁷⁸ Egyéb tisztségei: boti apát, váci kanonok és a Szent István-rend kis keresztléneke kintüntetettje. 1808-ban Budán halt meg.

Koppi Károly²⁷⁹ 1744-ben Vácon született, Horányi szerint nemes szülőktől,²⁸⁰ Bolla Márton szerint édesapja mészáros volt.²⁸¹ Ugyanott tanult a váci piaristák gimnáziumában. 1759-ben lépett be a rendbe, s a filozófiai és teológiai fakultás elvégzése után 1767-ben pap-pá szentelték. 1767 és 1772 között a piaristák nagykárolyi és váci középiskoláiban poétikát tanított, ekkor kerülhetett kapcsolatba a váci nemesi convictusban tanuló Palásthy Mártonnal, akinek később talán magántanára is volt. Ezután Nyitrára, majd Pestre került, ahol filozófiát és matematikát tanított, de közben 1773–1774-ben Bécsben élt mint gróf Fekete János fiának nevelője. 1776-ban nevezték ki a kassai akadémia történelemtanárává és könyvtárőrüvé. Itt ismerkedett meg Orczy Lőrincsel, Kazinczyval, Batsányival. 1780-ban a kolozsvári akadémiára került, ugyancsak a történelem tanáraként, itt gróf Batthyány Ignác püspök, gróf Teleki Sámuel, Cornides Dániel, Benkő József barátságát nyerte el. E kinevezését egyébként állítólag volt jezsuiták tették kis híján lehetetlenné, legalábbis Orczy Lőrinc és Orosz Zsigmond Koppi Károlyhoz írt levelei szerint,²⁸² ami a piarista és a jezsuita rend rivalizálásának ismeretében nem meglepő. 1784-ben II. József kinevezte a pesti egyetem világtörténelmi katedrájára. Ezzel kapcsolatban érdemes említést tenni a következő mozzanatról: 1782. április 10-i levelében²⁸³ Palásthy Márton kérte Koppi Károlyt, hogy küldje meg neki egyetemes történeti művét, melynek ugyan nem ígérhet biztos sikert, de megpróbál kapcsolatokat szerezni Koppi számára. Néhány mondattal előbb ugyane levelében azt is említi Palásthy, hogy Koppit szeretné összeismertetni Ürményi Józseffel. Koppi Károly egyetemes történeti művét ekkor nem adták ki, legalábbis Bécsben nem. Fennmaradt kézírataiból talán az *Institutiones historiae Universalis*²⁸⁴ című azonosítható ezzel a munkával, s

²⁷⁸ Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. Budapest, 1927. II, 173–197. Továbbá: Mészáros, *Ratio...*

²⁷⁹ Biográfiját, műveinek ismertetését részletesen ld. Horváth Ambrus, *Koppi Károly működése*, Budapest, 1940; *Fejezetek egy leveleskönyvből. Palásthy Márton levelei Koppi Károlyhoz, 1780–1783*, s.a.r. Balogh Pirooska, Szeged, 2008; Forgó András, *Koppi Károly szerepe a 18. század végi nemesi-értelmiségi reformmozgalomban = A Piarista Rend Magyarországon*, szerk. Forgó András, Budapest, 2010, 127–148.

²⁸⁰ Horányi Elek, *Scriptores Piarum Scholarum liberaliumque artium magistri*, 2, Buda, 1805, 241.

²⁸¹ Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (a továbbiakban: PRMTKL), 41/7. iratköteg melléklete: Bolla, Martinus, *Caroli Koppi vita et opera*, Vác, 1805 (kézirat).

²⁸² Orczy Lőrinc Koppi Károlynak 1780. január 15., Orosz Zsigmond Koppi Károlynak 1779. december 16. PRMTKL, Manuscripta, For. 0-5/47 *Koppi Károly levelezése*.

²⁸³ Balogh, *Fejezetek...*, 178–180. 53. levél.

²⁸⁴ OSzK, Kézirattár, Quart. Lat. 2399.

valószínűleg ebből az anyagból tarthatta későbbi egyetemes történeti előadásait is.²⁸⁵ Az újonnan fellelt Koppi–Mallyó-levelezés révén tudjuk, hogy Koppi csatlakozott 1784-ben az Erdélyben udvari kiküldetésben utazó Palásthyhoz, és részt vállalt annak diplomáciai munkájából.²⁸⁶ Palásthy az ekkor zajló 1784. évi egyetemi reform²⁸⁷ egyik központi kultúr-diplomáciai szereplője volt, van Swieten őt bízta meg számos külföldi professzor – többek között a Göttingenben tanító Johann Gottfried Eichhorn és a Szerdahely műveit recenziáló Michael Hißmann – meghívásával a pesti egyetemre.²⁸⁸ Így maga Palásthy is – esetleg Urményi bevonásával – olyan helyzetben volt, hogy a *historia universalis* elméletében és gyakorlatában egyre inkább elmélyülő Koppit ajánlhatta a megújuló pesti egyetem katedrájára. Koppi tehát elküldhette professzori projekttervezetét van Swietennek, aki erre 1785-ben egy igen részletes választ adott,²⁸⁹ Koppi egyetemi tanári kinevezése pedig megerősítést nyert. Koppi Károly Pestre kerülve – részben az egyetemen, részben szabadkőműves kapcsolatok révén – szorosabb kapcsolatba jutott Horányi Elekkel, megismerkedett Schedius Lajos Jánossal, Kreil Antallal, Abaffy Ferencel, idősebb Ráday Gedeonnal. Koppi szabadkőműves beavatásának helye és időpontja nem ismert. 1782-ben még valószínűleg nem volt szabadkőműves, hiszen Palásthy, aki viszont már az volt,²⁹⁰ erre semmiféle utalást nem tett 59 levele során. Ugyanakkor az is felvethető, hogy Koppi Fekete János gróf mellett, vagy az Orczyak révén már ekkor kapcsolatba került a szabadkőműves mozgalommal, illetve ismert adat, hogy fiatalkori mestere – akivel valószínűleg Nyitrán ismerkedett meg, és akivel később is tartja vele a kapcsolatot –, a kőszegi piarista iskola majdani rektora, Keszthelyi László Titus néven tagja volt az egyik legfontosabb Draskovics-páholyoknak, a varasdi *Ad Libertatemnek*.²⁹¹ 1786-ban mindenesetre a pesti (szintén a Draskovics-obszervanciához tartozó) *Magnanimitas* páholy újjáalakuló ülésén Koppi már mint beavatott jelent meg, mégpedig a bécsi páholyokból érkezőkhöz csatlakozva.²⁹² Koppi ez idő tájt bekapcsolódott

²⁸⁵ *Praelectiones historiae universalis*. 1784–1785, OSzK, Kézirattár, Fol. Lat. 235.

²⁸⁶ Erről a Mallyó Józsefnek írt 1783. 07. 12-i levelében számol be Koppi, ld. Premontrei rend jászói levéltára, Slovenská Národná Kniznica, Martin (Tűrócszentmárton), (a továbbiakban: SNK RHKS JAS) 413. 352–364., 43–45. De beszámol Koppi az útról Czirbesz Jónás Aurélnak is, ugyancsak egy 1783. 07. 12-i keltezésű levélben, lásd Balogh Piroksa, *Az 1780-as évek magyarországi tudós kapcsolatai Koppi Károly kiadatlan levelei tükrében = Magyarországi tudósok levelezése: Tanulmányok*, szerk. Szelestei N. László, Budapest, 2016, 17–18.

²⁸⁷ A reformról részletesen lásd Wangermann, *Aufklärung...*; Hlobil, *Gechmaksbildung...*, 1, 19–68.

²⁸⁸ A göttingeni meghívásról lásd Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete VI. Biographiám. 1759–1779 = Kazinczy Ferenc összes művei. Elektronikus kritikai kiadás*, MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_onelet_0406_k&hi=koppi. Letöltés: 2019. 03. 21. Továbbá: Balogh, *Fejezetek...*, 10–11.

²⁸⁹ Koppi Károly 1785. 04. 10-én benyújtott Gottfried van Swietennek egy tervezetet *Entwurf der Universalgeschichte an der hohen Schule zu Pest* címmel, amire van Swieten részletes választ adott június 11-én. Ennek fogalmazványát lásd Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 9717. fol. 490–491. A dokumentumra Főrizs Gergely hívta fel a figyelmemet.

²⁹⁰ Vö. Palásthy Márton levele Born Ignácnak, szövegét közli: Balogh, *Fejezetek...*, 25–26.

²⁹¹ Koppi és Keszthelyi levelezését közli: Balogh, *Az 1780-as évek...*, 21–28. Keszthelyi kivételes francia műveltségére, melyről Koppi is ír, ld. Stohl Róbert, *Fragmenta Takatsiana: források és kiegészítések péteri és tétii Takáts József (1767–1821) életrajzához*, PhD-értekezés, Szeged, 2009, 85. Eszerint ifjabb Festetics György Debrecenben Keszthelyi vendége volt 1797-ben, „leg ritkább kivált Frantzia könyvekből” álló könyvtárát tekintették meg. Keszthelyi varasdi páholytagságáról l. Abafi Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Győr, 2012, 394.

²⁹² Abafi, *A szabadkőművesség...*, 488. Ezt megerősíti, hogy Koppi egyik jeles szabadkőműves barátja, egyben professzortársa a pesti egyetemen, Franz Anton Kreil szintén a *Zur wahren Eintracht* tagja volt (egy időben

Kovachich mellett a *Merkur von Ungarn* munkatársi körébe,²⁹³ majd az *Ephemerides Budenses* szerzői körének is tagja volt.²⁹⁴ Mindemellett önálló lapalapítási kísérlet is fűződik Koppi nevéhez. Szerkesztőtársa Friedrich August Clemens Werthes lett volna, akit vele egyszerre, ugyancsak 1784-ben neveztek ki a pesti egyetemre az esztétika professzorának. A folyóirat megvalósulására nincs bibliográfiai adat, de az 1788-ban közzétett előfizetési felhívás szerint a német és latin nyelvű *Ungarische historische Bibliothek* egy szaktudományos jellegű, a magyar történelem új nézőpontú tárgyalására (nemzetközi kapcsolatok, intézmény- és jogtörténet) és forráskiadásra koncentráló folyóirat lett volna.²⁹⁵ Koppi az 1770-es években még csak kéziratban kifejtett gazdasági tervezete után²⁹⁶ az 1780-as évek végén két aktuális tematikájú kötettel is jelentkezett: az 1787-es *Praenotiones ad historiam ecclesiae* című munkája még a jozefinista valláspolitikai elvi alátámasztása volt, az 1790-es, II. József halála után publikált *Ius electionis quondam ab Hungaris exercitum* című kötetében azonban már a fejedelmi omnipotencia ellen, a szabad királyválasztás joga mellett foglalt állást.²⁹⁷ Az 1790–1791-es országgyűlés idején jelent meg *A szabad haza egy hű polgárának értelme Magyarország kairaihoz és rendeihez* című anonim röpirata, melynek kiadását s a szerző azonosítását Benda Kálmán végezte el,²⁹⁸ jelenleg pedig már ismert az azonosítás alapjául szolgáló, a programot Koppi kézírásával hozó teljes levél szövege is.²⁹⁹ Benda Kálmán igen jelentősnek tartotta e röpiratot, amelyen érezhető az 1789. augusztus 26-án kiadott francia deklaráció hatása, amennyiben kimondja, hogy minden polgár szabad, és polgár mindenki, aki hasznára van az államnak, illetve a népfelség elve alapján a pénzügyekben és a hadsereg ügyében a nemzet birtokol egyedül döntési és ellenőrzési jogot. Ezt azzal támasztja alá, hogy Koppi Károly bizonyíthatóan kapcsolatban állt Hajnóczy Józseffel, Batsányi Jánossal, Szentjóni Szabó

Palásthyval, 1786-tól), mielőtt a *Magnanimitas* páholyba került, ld. *Die Protokolle der Wiener Freimaurerloge „Zur wahren Eintracht“ (1781–1785)*, hrsg. Hans-Josef Irmen, Wien, 1994, 330.

²⁹³ Mind a *Merkur*, mind az *Ephemerides* kapcsán: V. Windisch Éva, *Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének kérdéséhez*, Magyar Könyvszemle 71 (1955), 312–319.

²⁹⁴ Balogh Piroska–Szilágyi Márton, „... quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est”: *Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről* = *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. Bíró Ferenc, Budapest, 2005, 23–69.

²⁹⁵ Bódy Márk Rozália, *Néhány adalék az 1780-as évek sajtótörténetéhez*, Magyar Könyvszemle 112 (1996):2, 242–243. Az előfizetési felhívás szövegét az alábbi forrásból közli: OSzK, Kézirattár, Fol. Germ. 5/4. 336. f. A folyóirat megvalósulásáról nincs adat, nem említi Andrea Seidler–Wolfram Seidler, *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Pressburg und Pest-Buda*, Wien, 1988.

²⁹⁶ Bemutatását ld. Forgó András, *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*, Budapest, 2017, 247–249.

²⁹⁷ Ismertetésüket ld. Benda, *A magyar jakobinus...*, 1, XXXIV.

²⁹⁸ Uo. I. 5. számú irat. *Ad inclitos et amplissimos status et ordines Regni Hungarici libera civis patriae suae devoti paraenesis*. Kézirata OSzK, Kézirattár, Fol. Lat. 647. ff. 209r–212r. Rövid tartalma: 1. Ilyen kedvező alkalom a haza ügyeinek rendezésére még nem volt. Az ősök példáját követve olyan törvényeket hozzanak az országgyűlésen, melyek biztosítják a nép boldogságát. Mindenekelőtt az emberi és polgári jogokra legyenek figyelemmel. 2. A szerző egyenként felsorolja: a) a nemzet minden tagjára kiterjedő szabadságjogokat b) a nemzet és uralkodó hatalmának elhatárolásához szükséges megkötéseket c) a polgárok erejének és biztonságának növeléséhez szükséges intézkedéseket: a családalapítás előremozdítása, beköltözési jog, kincstár kezelési jogának, hadüzenet és békekötés jogának megszerzése, annak biztosítása, hogy a törvényeknek mindenki egyaránt alá legyen vetve d) a tolerancia helyett vallásszabadság e) nagy gond fordítandó az ifjúság nevelésére. Jelentőségéről l. még: Forgó, *Koppi Károly...*, 144.

²⁹⁹ SNK RHKS JAS, 413. 352–364., 52–54.

Lászlóval.³⁰⁰ Ez a röpirat és ezek a kapcsolatok a Martinovics-per idején komoly gyanúba keverték Koppiát. A *József főherceg felterjesztése a pesti egyetem gyanús tanárainak és más gyanús férfainak ügyében*³⁰¹ című irat Koppi Károlyt Schedius Lajossal és Pászthory Sándorral együtt gyanúsnak találta, megintésüket, illetve nyugalmazásukat kérte. Koppi Károly ellen a vád az volt, hogy ő segített Hajnóczynak a *Lettre à l'Empereur et Roi de Hongrie* című tiltott röpirat fordításában.³⁰² Koppi Károlyt elbocsátották, s 1795-től 1801-ben bekövetkezett haláláig Máramaroszigeten és Nagykárolyban élt elvonultan, történelmi munkáin dolgozva. Levelezése ugyanakkor sejteti, hogy nem vonult vissza teljesen a közélettől, és ebben az időszakban készítette kereskedelmi tervezetét is.³⁰³ Nekrológja Schedius Lajos lapjában, a *Zeitschrift von und für Ungern*ben jelent meg.³⁰⁴

Johann Julius Gabelhofer két, egymással közel egyidős szerzetestársánál bő évtizeddel később, 1753-ban született Freistadtban, polgári családban. Formális biográfiát nem adtak ki róla,³⁰⁵ azonban az ELTE Egyetemi Könyvtárban található irataiból számos fontos élettrajzi adat rekonstruálható.³⁰⁶ 1768-ban lépett be a piarista rend ausztriai tartományába, 1776-ban szentelték pappá. A rendből való kilépésére több adat olvasható szakirodalmi feldolgozásokban, azonban a bécsi tartományfőnöki engedély (Theobald Dibalz aláírásával) 1790-es dátumú,³⁰⁷ és ugyanezen évből maradt fenn Gabelhofer kérvénye a linzi püspöki konzisztóriumhoz, hogy rendjéből kilépve az egyházkerületbe világi papként befogadják.³⁰⁸

³⁰⁰ Bónis György, *Hajnóczy József*, Budapest, 1954, 61.; Batsányi János, *Levél Szentjóbí Szabó Lászlóhoz* = Batsányi János összes versei, kiadta Tarnai Andor, Keresztury Dezső, Budapest, 1953, 54.; Id. Benda, *A magyar Jakobinus...*, 1, XXXV. jegyzetei.

³⁰¹ *Józsefnádor iratai. I. 1792–1804*, kiadta Domanovszky Sándor, Budapest, 1925, I. 8. számú irat.

³⁰² A per ismertetését ld. Horváth, *Koppi...*, 74.

³⁰³ Hegyi Ferenc, *Koppi Károly merkantilista eszméi és kereskedelmi akadémia tervezete*, Kereskedelmi Szakoktatás 50 (1942–1943), 177–186.

³⁰⁴ „Am 6ten April starb zu Groß-Károly im Sathmarer Comitate, Hr. Carl Koppi, als Rector des dasigen Piaristen-Collegiums. Er war 1744 zu Waitzen gebohren, trat früh in den Orden der from. Schulen, wo er sich durch seine Talente auszeichnete. Ausser seiner Abh. de infinita corporum vi. (Viennae 1775. 4.) gab er noch andere Schrifften, vorzüglich historischen Inhalts, heraus, während er das Lehramt der allg. Welt-Geschichte an der hiesigen kön. Universität bekleidete. – Nach dem er in den Ruhestand versetzt ward, lebte er zu Szigeth in der Marmarosch, und arbeitete immerfort an einem größern histor. Werke, das aber noch nicht ans Licht gekommen ist. Zulezt ward er Rector des Collegiums von seinem Orden in Groß-Károly.” *Zeitschrift von und für Ungern* 1802. Bd. 1. 135.

³⁰⁵ Az élettrajzi adatokat elszórt szakirodalmi, lexikonbeli említésekől röviden összegezte: Kiss, *Julius...*, 259–317.

³⁰⁶ Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: ELTE EKK), elsősorban az F. Bölcsész (Philosophia) 21. *Gabelhofer Jul. manuscripta*. collect. 1–5. anyag fontos, de ide tartozik még a H. Philologia és Literatura 1. *Gabelhofer Jul. Manuscripta*. 1–3.

³⁰⁷ Az engedély szövege: „P. Julius Gabelhofer, Austruacus Freystadiensis, natus Anno 1753, indutus in Ordine Clericorum Regularium Scholar. Oiar. Austriae Anno 1768, professus Anno 1770, Sacerdos ordinatus Anno 1776 Dimissionem ex Ordine a nobis petiit; quam Eidem, quum in Officio publico constitutus, ad Officia Ordinis applicari non possit, libenter et permanentem, quantum in nobis est, in Domino concedimus; ut loco et ordine debito absolutionem a Vobis impetrare, atque ad Dioecesim in quam recipiendus est, libere se conferre possit. Dabam Viennae in Collegio nostro parochiali Josephino die 9 Octobris 1790. Theobaldus Dibalz, Scholarum Piarum Praepos. Provincialis Austriae m.p.” ELTE EKK, F 21, 1–5.

³⁰⁸ A kérvény szövege: „Illustrissime ac Reverendissime D. D. Episcopo! Totumque Reverendissimum Episcopale Consistorium! Infra scriptus, qua par est, demissione supplico, ut Reverendissimum Episcopale Consistorium me almae Dioecesi Lincensi adscribere, atque inter illius Ecclesiae presbíteros adoptare benignissime dignetur. Quem in finem dimissionem a meo Scholarum Piarum Ordine, quem in tenera aetate professus eram, hic adjicio (A). Quin Augustissimi Regis nostri munificentia titulum, quem vocant, mensae impetravi. Ipsam vero

A rendtől való elbocsátásának indoka az iratok szerint nem betegség, hanem hogy közhivatala ellátása mellett nem tud rendi kötelezettségeinek is megfelelni. 1772-től kezdődően 14 esztendőn keresztül Freistadtban tanított, 5 éven át a „Normalschule”, 4 éven át a „Lateinische Schule” intézményében általános tanítóként, majd 5 esztendőn át ugyanott retorikát, poétikát és görög nyelvet oktatott.³⁰⁹ Latinul, görögül és feltehetően héberül is tudott, a modern nyelvek közül a francia nyelv ismeretét (beszédben és írásban egyaránt) emelte ki.³¹⁰ 1786-ban II. József császár a pesti központi szemináriumba teológiatanárnak nevezte ki. 1787 májusában nyilvános vizsgát tett a bécsi egyetem professzorai előtt dogmatikából, morális és pasztorális teológiából, egyházjogból (mindenből kiváló minősítéssel), katekéziséből pedig jó minősítéssel.³¹¹ Richard Habel ugyancsak 1787-es tanúsítványa szerint a filológiai tárgyak abszolválása után filozófiából, matematikából, keleti nyelvekből, szentírás-értelmezésből és egyházjogból kiváló eredménnyel tett vizsgát a bécsi piarista kollégiumban.³¹² 1788-ban a pesti egyetem teológiai tanárává lépett elő. II. Lipót 1790-ben a pesti egyetemi könyvtárhoz igazgatónak nevezte ki. A könyvtártörténeti szakirodalom szerint Gabelhofer próbált gyorsítani a könyvbeszerzésen, ugyanakkor a nyilvántartási rendszerrel nem sokat törődve igyekezete jelentős túlköltekezéshez vezetett.³¹³ 1791-ben Jacob Joseph Winterl mint az egyetem rektora a helytartótanács engedélyével felkérte Gabelhofert, hogy a Friedrich August Clemens Werthes hirtelen távozása miatt üresen marad esztétika professzori katedrát ideiglenesen töltsse be, majd 1792-ben az egyetemi magisztrátus megbízásából részt vett a katedrára meghirdetett *concursus* lebonyolításában és elbírálásában,³¹⁴ melynek dokumentu-

absolutionem a votis tum demum per sacram Poenitantiariam petere fa serit, cum precibus et argumentis simul admissionem ad almam Dioecesim scripto exaratam adjungere potero. Qua quidem gratia eo magis me potiturum spero, quod eadum in Dioecesi, Freystadii nempe natus sim, munere publico fungor, atque omni quidem opera adnitus sim, ut ne Almae Dioecesi aut oneri, aut dedeceri fiam. Quare petitam gratiam interum iterumque exorans emorior Reverendissimi Episcopalis Consistorii Cliens humillimus, Joannes Julius Gabelhofer m.p., Clericus Reg. e Scholis Piis, I. Theol. Doct. et Pastor. Theol. in Univers. Pestiensis Prof.” ELTE EKK, F 21, 1–5.

³⁰⁹ „Jahre der Seelsorge: Zur 14 wohl Jahre öffentlicher Lehrer, 5 Jahre in Normalschulen, 4 Jahre in den unteren lateinischen Schulen, 5 Jahre in der vereinigten Lehramten der Rhetorik, Poetik, und griechischen Sprache.” *Tabellarischer Ausweis des Piaristen Julius Gabelhofer kompetenten um die k.k. Landesfürst. Pfarrey Gersdorf* [1787] ELTE EKK, F 21, 1–5.

³¹⁰ „Sprachkenntniße: spricht und schreibt die Französische Sprache.” uo.

³¹¹ A bizonyítvány szövege: „Nos Officialis et Archiepiscopale Consistorium Viennense fidem facimus, Rev. O. Julium Gabelhofer Congreg. Claricorum Regularium de Piis Scholis Professum Sacerdotem, et cooperatorem parochiae suburbii Josephini eo in concursu publico, qui apud nos hoc anno millesimo septingentesimo octogesimo septimo diebus nono decimo, et undecimo mensis Maii habitus fuit, ad propositas quaestiones ita respondisse, ut iudicio Examinatoris archiepiscopalis et trium Professorum Universitatis e Theologia dogmatica et morali calculos primae classis; e Theologia pastoralis calculum primae classis eminenter, ex Jure ecclesiastico calculum primae classis, quoad modum vero catechizandi et de suggestu ad populum dicendi calculos bene promeritus et consecutus fuerit. Viennae anno Domini MDCCLXXXVII die XII mensis Junii, L. S. Joannes Bapt. de Zollner, Cancell.” ELTE EKK, F 21, 1–5.

³¹² A bizonyítvány szövege: „Attestatum, Praesentibus fidem facio, P. Julius Gabelhofer Ordinis mei Clericorum Regularium Scholarum Poarum Sacerdotem Professum praeter disciplinas inferiores philologicasque, studia altiora omnia in ordine absolvisse, atque ex Philosophia cum Mathesi, ex Linguis Orientalibus, ex interpretatione Scripturae Sacrae, ex Theologia, ex Jure Ecclesiastico calculum primae classis retulisse. Daam Viennae in Collegio nostro parochiali Josephino, die 5a mensis Aprilis A. 1787. Richardus Habel S.P. Praecept. Provincialis Austriae m.p.”. ELTE EKK, F 21, 1–5.

³¹³ Tóth András, *Az Egyetemi Könyvtár a ferenci abszolutizmus korában, 1790–1823*, Budapest, 1963, 11–12.

³¹⁴ A *concursus* bemutatása: Szauder, *Az esztétikai...*, 78–106.

mai (Gabelhofer bírálatai, jegyzetei) ugyancsak fennmaradtak.³¹⁵ Benda Kálmán anyaggyűjtése a jakobinus perhez világosan kimutatta, hogy Gabelhofer pesti éve alatt szinte folyamatosan kapcsolatban volt Franz Gotthardival, a titkosrendőrség vezetőjével, és jelentéseket készített számára.³¹⁶ Szabadkőművesi beavatásáról nincs pontosabb információ. Bécsben, ahol korábban huzamosabb ideig tartózkodott, számos páholy működött, ezért könnyen elképzelhető, hogy Gabelhofer Pestre már beavatottként érkezett. Sikerült bekapcsolódni pesti *Magnanimitas* páholy közösségébe, Abafi Lajos szerint³¹⁷ a páholyt különféle köszönőversekkel elhalmozó Gabelhofer egészen addig a páholy közkedvelt figurája volt – a főmester helyettesévé is megválasztották –, míg II. József halála előtt egy augusztusi páholyülésen szabadkőművesi imát mondott nyilvánosan a haldokló uralkodóért. A negatív reakciók miatt többekkel együtt fedezett (vagyis elbocsátást kért a páholy kötelékéből), ami Abafi szerint a németes tendencia visszaszorításának jele volt a pesti páholyban. Később a pesti *Hét csillaghoz* páholy egyik alapító tagja lett. Politikai szintéren az egyik leglátványosabb akciója a röpiratairól elhíresült Friedrich Trenk ellen való fellépése volt, szintén besúgóinak munkájának részeként. Sokáig neki tulajdonították Johann Gottfried Bremer névtelenül megjelent *Etwas über die Beleuchtung der Trenckischen Lebensbeschreibung* (Berlin, 1788) című brossuráját, ám az általa névtelenül publikált szöveg a *Beiträge, Beleuchtungen und rechtliche Urkunden zu Trencks Lebensgeschichte* (Wahrheitsburg [Wien], 1793) címet viseli.³¹⁸ Gabelhofer 1794 februárjában Pesten halt meg.

A pályarajzok csomópontjai jól mutatják, milyen irányban érdemes választ keresni az első kérdésre – nevezetesen, hogy a szerzetesség szociológiai szempontból milyen mértékű mobilitást biztosított tagjai számára, milyen típusú életpályamodellt támogatott, és hol rajzolódna ki azok a határvonalak, melyeken átlépve már korlátozó jellegűnek bizonyult. Egyik tudós szerzetes esetében sem látszik akár vagyoni, akár a családi kapcsolatokat, a család társadalmi presztízsét tekintve erős vagy akár csak jól szituált háttér: a nemesség alsóbb, részben polgárosult rétegei, illetve az osztrák szerzetes esetében kifejezetten a polgári réteg az, ahonnan a fiatal emberek az életpályájukat kezdik. A szerzetesi életpálya mindhár-muk számára biztosít egy erős felsőfokú műveltséget, elsősorban hagyományos poétikai-retorikai-filozófiai és persze teológiai területen (Szerdahely, Gabelhofer). Jól látszik az is, hogy a piarista műveltségkoncepcióban emellett a matematika (Gabelhofer) és a fizika (Koppi) is erős hangsúlyt kapott. Koppi esetében a természettudományos műveltség eleinte kifejezetten domináns, első publikált értekezése természetfilozófiai jellegű,³¹⁹ és komoly mennyiségű kéziratot jegyzete maradt fenn fizikai, illetve fizika-tudománytörténeti témában.³²⁰ A szerzetesi életpálya a tanító rendek esetében tehát a kezdeti években dinamikus

³¹⁵ Az ELTE EKK, F 21, 1–5. kötegben megtalálható Tóth Farkas és Szentjóni Szabó László írásbeli vizsgadolgozata és Gabelhofer ezekről készített kéziratot bírálata. A pályázat teljes anyaga a Magyar Nemzeti Levéltárban található, MNL OL, C 67 Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum litterario-politicum, 1791. Fons 3. Pos. 130., ismertetését l. az előző jegyzetben idézett Szauder-tanulmányban.

³¹⁶ Gabelhofer jelentéseiről összefoglalóan: Benda, *A magyar jakobinusok...*, 1, XVII.

³¹⁷ Abafi, *A szabadkőművesség...*, 490, 499, 500, 613–615.

³¹⁸ A Trenk-ügyről és Gabelhofer szerepéről l. Wix Györgyné, *Trenk Frigyes 1790. évi politikai röpiratai*, OSzK Évkönyve 1976–1977, 123–165.

³¹⁹ Koppi Károly, *De vi corporum infinita. Dissertatio philosophica*, Viennae, 1775.

³²⁰ Az OSzK Kézirattárában található iratköteg (Koppi Károly: *Institutiones historiae Universalis*. Quart. Lat. 2399.) bemutatását l. Gerencsér István, *A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák*, Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 5 (1942–43), 340–365.

tudományközvetítői közeget jelentett a fiatalok számára. Mint mindhárom példánk mutatja, huszonévesen a tehetségesebb fiatalemberek már tanárként működtek a rendi oktatási intézményekben: először alsóbb fokú, majd középfokú szinten. Úgy tűnik azonban, a szerzetesi életpálya mint oktatói-tudósi karrier elsősorban ebben a dimenzióban mozog. Az ambiciózusabb fiatal szerzetesek számára mindössze két továbblépési lehetőség kínálkozott, amennyiben karrierjüket a renden belül szerették volna tovább építeni. Az egyik egyfajta adminisztratív-szervezői szintű karrier: Szerdahely például az igazgatói kinevezés révén (aminek „gyorsaságában” természetesen szerepet játszott a rend feloszlátása miatti átmeneti helyzet is) ebbe az irányba látszik elmozdulni. A másik lehetőség a felsőfokú oktatás felé történő váltás, ami renden belül nyilvánvalóan csak az akadémiai-kollégiumi képzésbe való bekapcsolódást jelentheti. Ezt Koppi esetében láthatjuk, aki igen céltudatos mozgással jut el a kolozsvári akadémia professzorainak körébe. Gabelhofer is ebbe az irányba tendál, amikor – ha nem is piarista rendi, de – az egyházi intézményrendszeren belül igyekszik elmozdulni a felsőfokú oktatás irányába mint a központi szeminárium, majd a pesti egyetem teológiai karának³²¹ professzora. Ugyanakkor az ő esetében látszik a leginkább egyértelműen, hogy itt határterületre érkezett: ezeket a professzori állásokat nem szerzetesrendi kapcsolatok segítségével éri el, informátori tevékenység felvállalásával kell „fizetnie” értük. A renden belüli oktatói karrier lehetőségeinek szűkülése még az alatt a mindössze másfél évtized alatt is, amely a fent vizsgált szerzetes tanárokat időben elválasztja egymástól, igen látványos. Szerdahely esetében az egyetemi tanári státuszba történő átlépés egybeesik a rend feloszlátásával, ugyanakkor a korábbi évtizedekben a nagyszombati egyetem professzorátusa jezsuita dimenzióban voltaképp renden belüli emelkedés révén is elérhető volt, mégpedig nem csak a teológia szakterületein. Szerdahely ennek a folyamatnak a határpontján még éppen bekerül az átmenetileg tanárhiánnyal küzdő egyetemre, de már *concursus* útján.³²² Hogy az ő szemlélete szerint mennyire „belterjes” (ex)jezsuita terület marad az egyetemi katedra, azt jól mutatja, hogy az 1790-es években is következetesen, ámde többször sikertelenül támogatja volt rendtársainak egyetemi pályázatait (az esztétikai tanszékre például az exjezsuita Tóth Farkast próbálta bejuttatni). Ezzel szemben Koppi Károly számára a kolozsvári akadémiaáról a pesti egyetemre való előbbre lépés már nem egyházi-rendi kapcsolatokon keresztül valósult meg, hanem kifejezetten szakpolitikai/hivatali, illetve szabadkőműves összeköttetések segítségével. Annak ellenére egyébként, hogy már Kolozsváron tanította a *historia universalis* tárgyát, ellentétben Szerdahelyvel, aki már kinevezett egyetemi professzorként dolgozta bele magát az esztétika diszciplínájába. Ugyanakkor Koppi pesti évei alatt is megőrizte kötődését a piarista rendhez, ami helyes stratégiának bizonyult részéről, hiszen közéleti-professzori karrierjének megtörése után vissza tudott vonulni a rendi keretek közé, anélkül hogy közéleti-tudományos terveit végképp feladta volna. Gabelhofer esetében viszont a pesti egyetemi professzori kinevezés (még akkor is, ha először a teológia körén belül maradt, és csak fokozatosan mozdult el egyre profánabb irányba az esztétika professzorátusán át az egyetemi könyvtári igazgatóságig) a szerzetesrendi keretekkel történő szakítást is jelentette: elbocsátási kérvényében világosan az állami tisztség és a rendi összetartozás kötelezettségeinek összeférhetetlenségére hivatkozott.³²³ Sokatmondó azonban, hogy informátori tevékenységének honoráriumaként – legalábbis Pergen felterjesztése szerint – Gabelhofer

³²¹ A kar történetéről l. Török József–Legeza László, *A Hittudományi Kar története 1635–1999*, Budapest, 1999.

³²² A *concursus*ról l. Szentpétery, *A bölcsészettudományi...*, 280.

³²³ Vö. 307 és 308. jegyzet.

a győri kanonoki pozíciót szerette volna elérni:³²⁴ azaz egy olyan egyházi tisztséget, mely nem köti szerzetesrendi keretekhez, ugyanakkor egyfajta „független” (nem hivatali teendőkhez kötött) jövedelmet biztosított volna számára. A célkitűzés tehát ugyanaz, mint Szerdahely esetében, viszont az odavezető út kockázatosabb, és etikai szempontból erősen paradox. A szerzetestanári pálya mint tudósi és pedagógiai karrierlehetőség tehát az 1770 és 1790 közötti időszakban egyre szűkülő, szociológiai értelemben egyre korlátozottabb lehetőségeket rejtett magában, így az ilyen életpályát kiteljesíteni vágyó, ambíciózusabb tudós szerzetesek számára egyre erősebben jelentkezett a szerzetesi közeg elhagyásának vagy legalábbis egyfajta profanizálódásnak a kényszere.

Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a második kérdéskör – azaz hogy mely pontokon került kapcsolatba a korabeli szerzetestársadalom a felvilágosult abszolutizmus politikai gyakorlatával, milyen reakció- és válaszlehetőségek kínálkoztak számukra, illetve hogy milyen egyéb felvilágosult közéleti diskurzusokkal kerülhettek kapcsolatba a szerzetesek, s ennek milyen következményei voltak – jelentősége és komplexitása a vizsgált időszakban folyamatosan nő. Mindhárom életpálya kapcsán látványos az a jelenség, hogy a korszak szerzetesei szükségképp konfrontálódtak (élesen vagy kevésbé élesen) azzal, hogy a felvilágosult abszolutista hatalomgyakorlás mögött egy határozott társadalmi vízió állt, mely vízió azt is igen határozottan körvonalazta, hogy mi a szerzetesek kívánatos szerepe (egyéltalán van-e ilyen?) a társadalomban.³²⁵ Ez a spirituális szempontokat mellőző, hasznosságelvű társadalomkoncepció újfajta szerepmeghatározásra, önidentifikációra kényszerítette a szerzeteseket (is). Mindhárom szerzetes esetében jól látszik, hogy felmérték: a felvilágosult abszolutizmus szerzetességről alkotott koncepciójában a legerősebb hasznossági érv az oktatási tevékenység. Rendjének feloszlata miatt³²⁶ hármójuk közül Szerdahely szembesül a legdrasztikusabban a felvázolt törekvésekkel. Felmérve a lehetőségeket, egyértelműen arra törekszik, hogy ne csupán oktatóként (előbb gimnáziumi, majd egyetemi oktatóként, utána gimnáziumi igazgatóként) legyen része a felvilágosult abszolutizmus oktatási rendszerének, hanem céltudatosan igyekszik bekerülni az oktatáspolitikai döntéshozói közé. Mindkét *Ratio educationis* tervezetében – de különösen a második verzióéban – szerepet vállal,³²⁷ assessora lesz az 1780-as évektől a helytartótanács tanulmányi bizottságának és a *res litteraria* tárgykörben kirendelt országgyűlési regnicolaris bizottságnak is.³²⁸ Az élete végén elnyert Szent István-rend elsősorban az ebbéli szerepvállalásának szól: oktatáspolitikai tekintetben sikerült praktikusán és teoretikusan is beilleszkednie a felvilágosult abszolutizmus törekvéseibe, a van Swieten neve által fémjelzett időszakban éppúgy, mint az I. Ferenc alatti időszakban. Figyelemreméltó, hogyan csempészi be a második *Ratio educationis* révén³²⁹ a középfokú oktatásba a neohumanizmus egyik legfontosabb területét jelentő ógörög nyelv és

³²⁴ Benda, *A magyar jakobinusok...*, 2, 931.

³²⁵ A szerzetesrendek helyzetének összegző bemutatását l. Forgó, *Egyház...*, 37–53.

³²⁶ Erről összegzőképp l. *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, hrsg. Elisabeth Kovács, Wien, 1979. Továbbá: *Katholische Aufklärung und Josephinismus. Rezeptionsformen in Ostmittel- und Südosteuropa*, hrsg. Rainer Bendel und Norbert Spannenberger, Köln, Wien, Weimar, 2015; *Der Josephinismus: ausgewählte Quellen zur Geschichte der thesesianisch-josephinischen Reformen*, hrsg. Harm Klutening, Darmstadt, 1995.

³²⁷ L. 206. jegyzet.

³²⁸ A bizottság munkájáról l. Hoós Éva, *Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémiák, egyetem, népoktatás, konviktusok, és leánynevelés kérdésében (1791–1793)*, Kandidátusi disszertáció, ELTE, Budapest, 1994.

³²⁹ L. 206. jegyzet.

kultúra oktatását – más tekintetben viszont engedményeket tesz, így például eltekint az elméleti esztétika oktatásától, helyette az esztétikát praxisorientált céloknak (gyakorlati retorika oktatása, hivatali stilisztika) rendeli alá.³³⁰ Tervezetéből és munkásságából a magyar nyelvvel kapcsolatos állásfoglalása kapta az utókortól a legnagyobb figyelmet, holott egyértelműen nem a germanizáló udvari tendencia képviselője volt (bár – ahogyan Baldacci jelentése mutatja – adott esetben hasznára volt ennek az irányzatnak), hanem igyekezett felmutatni a magyar nyelv oktatásbani gyors bevezetésének nehézségeit (nemzetiségi kérdés, tanárképzés kérdése stb).³³¹

Koppi Károly esetében nem látszik ilyen egyértelműen céltudatos oktatáspolitikai ambíció, igaz, ő nincs is erre rákényszerítve, hiszen a piarista rend II. József alatt is zavartalanul működik. Itt inkább egy szerencsés egybeesést láthatunk a van Swieten-féle felsőoktatási reformkoncepció, illetve Koppi érdeklődési köre között. A pesti egyetemen, akadémiákon ugyanis 1784-ig csak egyháztörténeti, hazai történeti, illetve egy korábbi modell alapján történő világtörténeti oktatás folyt,³³² a modern, Göttingenben kidolgozott egyetemes történeti szemlélet³³³ ekkor, a reform keretében kapott helyet a magyar királyság egyetemén. Koppi érdeklődése éppen az ezt megelőző években fordult a göttingeni *historia universalis* modell felé. Koppit a kolozsvári tudós körben (Benkő József, Batthyány Ignác, Cornides Dániel, Teleki Sámuel ismeretségéről van szó) érthették az első olyan inspirációk, melyek ebbe az irányba fordították érdeklődését. A kezdeményező Teleki Sámuel lehetett, aki jelentős göttingeni kapcsolatokkal rendelkezett, később az akadémia levelező tagja is lett.³³⁴ Koppi műveiben, tételjegyzékeiben korábban nem jelentek meg göttingeni vonatkozások és hivatkozások, azonban kolozsvári tartózkodása idején érdeklődése egyértelműen a göttingeni történetész kör által művelt *historia universalis* felé fordul; ekkor jelenik meg egyetemes történetének első kötete, melyben szinte valamennyi göttingeni szaktekintélyre hivatkozik.³³⁵ Egyik Telekihez írott levelében e munkájának kéziratát Teleki figyelmébe ajánlja, s kéri, hogy bírálja meg.³³⁶ Egyértelmű tehát, hogy mind Koppi tudományos specializációjában, mind a göttingeni tájékozódás kezdeményezésében nagy szerepe lehetett Telekinek.

³³⁰ Kornis, *A magyar...*, 2, 173–197.

³³¹ Szerdahely és a magyar nyelv kérdését bemutatja Margócsy, *Szerdahely...*, 8–10.

³³² Amint azt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára MNL OL C 67 1774. Acta Studiorum F. 5. No. 38. jelzet alatt található kimutatás jól reprezentálja, Katona István történelemoktatási metódusa saját művein alapult. A teológiai fakultáson egyháztörténelmet oktattak. A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye Kézirattárának anyagában a 18. század második feléből igen sok *historia universalis* jegyzet maradt fenn. A kollégium Kézirattára 749., 717.; 776.; Kt 717. (ez kétszer szerepel) számú jelzetei alatt található *historia universalis* jegyzetek és kompendiumok az 1650–1750 közötti időszak világtörténetírói iskolához kapcsolódnak, részben Cellarius (1638–1707) *Historia universalis* című munkáján, részben a pietista Heinrich Zopf (1691–1774) világtörténeti művein alapulnak. Bár Karl Daniel Nitsch jegyzetként 1789-es dátummal a 332. jelzet alatt megtalálható itt Meiners egyetemes történeti előadásának anyaga, de a kéziratár állománya egyértelműen azt mutatja, hogy Koppi történelemszemlélete nagyon komoly tudományos áttörést jelentett a magyarországi közép- és felsőfokú oktatás számára.

³³³ *Geschichtswissenschaft in Göttingen*, hrsg. von Hartmut Boockmann, Hermann Wellenreuther, Göttingen, 1987, 7–160., különösen Rudolph Vierhaus tanulmánya. Továbbá: André de Melo Araújo, *Weltgeschichte in Göttingen: eine Studie über das spätaufklärerische universalhistorische Denken, 1756–1815*, Bielefeld, 2012.

³³⁴ Teleki Sámuel göttingeni kapcsolatairól: Futaky István, *Teleki Sámuel és Göttinga*, Erdélyi Múzeum 59 (1997), 354–357.

³³⁵ Koppi Károly, *Caroli Koppi e Scholis Pius AA. LL. et Phil. Doctoris, atque in Regia Scientiarum Universitate Hung. Hist. Univ. Professoris P. O. Praelectionum Historicarum Tomus primus*, Pest, 1788.

³³⁶ Koppi levele Telekihez: Kolozsvár, 1792. 11. 14. Teleki Téka, 357–358.

Nem független a Teleki családtól a másik göttingeni mediátor, Cornides Dániel pályája sem. Ő Koppival egyszerre, az 1784-es egyetemi reform keretében kapott professzori kinevezést Pestre, majd Teleki József fiainak kísérőjeként Göttingenbe utazott, ahol bekerült az ottani akadémia levelező tagjai közé.³³⁷ Ezt feltűnően hangsúlyozza Koppi Cornides emlékezetére mondott beszédében: Cornides göttingeni kapcsolatairól szólván terjedelmes *laudatio* hangzott el a korabeli tudomány eme „Athénjáról”.³³⁸ Cornidesszel Koppi már az 1780-as évek elején baráti és munkakapcsolatban állt, amint azt levelezésük fennmaradt töredéke mutatja,³³⁹ így joggal tekinthető Cornides a Koppit érő Göttingen-hatás másik fontos közvetítőjének. Mint már utaltam rá, Palásthy Márton személye volt az a kapocs, amelyen keresztül van Swieten oktatáspolitikai igénye és Koppi kutatási érdeklődése találkozott, ez eredményezte Koppi 1784-es egyetemi professzori kinevezését. Az ő esetében viszont nem figyelhető meg az az adaptív képesség, mellyel Szerdahely az 1790-es évek oktatáspolitikai koncepciójába is be tudott kapcsolódni. Igaz, 1791-ben egy tervezet erejéig Koppi is bekapcsolódott a regnicolaris bizottsági munkálatokba – egyetemi reformtervezete a rendszeres bizottsági munkálatok közművelődési szekciójának anyagában olvasható.³⁴⁰ Ebben a tervezetben Koppi ugyan nem hivatkozott explicit forrásként a Georgia Augustára, ám számos kitétele jelzi, hogy azt tekintette a felsőoktatási reformok mintájának, ez viszont ekkor már nem feltétlenül találkozott az udvari oktatáspolitikai irányvonalával. Koppi esetében tehát jól látható, hogy megformál egy markáns, felvilágosult oktatáspolitikai koncepciót, és ehhez akkor is ragaszkodik, amikor a politikai környezet változásával az, ha nem is időszerűtlenné, de aktualizálhatatlanná válik.

Gabelhofer kapcsán úgy tűnik, reformteológiai nézetei révén kerülhetett egy platformra a felvilágosult abszolutista, egészen pontosan a jozefinista egyházpolitikai projekttel, és emiatt vált alkalmassá arra, hogy a pesti központi szeminárium teológiai professzorátusát elnyerje. Szaicz Leó panaszai világossá teszik,³⁴¹ hogy Gabelhofer teológiai nézetei a katolikus felvilágosodás igen radikális verzióját képviselték. Az általa készített „aufkleristák almanakájában” Gabelhofer (akiről külön kritikai paszkvillust tervezett írni) igen előkelő helyet foglal el: „Eminentes: Wittola, Eybel, Rautenstrauch. – I. classis: Hoffman, Richter, Wizer, Blumauer, Gabelhoffer, Born, Grossinger [...] – II. classis: Alxinger, Giftschütz, Bretschneider [...] – III. classis: némelly tudós társaságok, u. m. Prediger und Fantasten Allmanachmacher, Heftmacher, Predigerkritiker [...] némelly püspöki konzisztisták, új kanonisták, új pásztoralisták, némelly új módi kontzionátorok, [...] katonatisztek, dikászterialisták, prókátorok, doktorok, [...] új prófeszszorok [...] sőt még némelly hosszúhajú bölts Katák is.”³⁴² A Gabelhofer-dosszié tartalmaz egy direktori megrovást is a központi szeminárium rektorától, Philip

³³⁷ Demény-Dittel Lajos, Néhány mondat Cornides Dániel történetéről, egyetemi tanárról, 1732–1787, Hatvan, 2012.; F. Csanak Dóra, *Cornides Dániel, a titkár és barát* = *Uő, Két korszak határán*, Budapest, 1983. Főbb életrajzi adatai a Koppi által írt halotti beszédében is szerepelnek: Koppi Károly, *Oratio qua Viro Clarissimo Danieli Cornides in Regia Universitate Hungarica Diplomaticae, et Heraldicae Professori, ac Bibliothecae Custodi eadem Cornides in Regia iusta faciente parentavit Carolus Koppi*, Pest, 1787.

³³⁸ Uo. 17–18. A 18. oldalon a Gatterer által aláírt göttingeni akadémiai oklevél szövegét is idézi Koppi.

³³⁹ Cornides levelei Koppihoz: PRMTKL Manuscripta For. 0-5/47. 5–6.

³⁴⁰ *Reflexiones Caroli Koppi circa Universitatis Regiae constitutiones, illetve Animadversiones ad hasce Reflexiones*. MNL OL N 106 Regnicolaris Levéltár, Archivum Regni, Lad. OOO. Deputatio regnicolaris in litteralibus (1791–1793), fasc. D. No. 3. ff. 95–102.

³⁴¹ Pavercsik Ilona, *Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról*, Magyar Könyvszemle 113 (1997/2), 167–186.

³⁴² Uo. 172.

Wohlgemuthtól³⁴³ 1789-ből, melyből kiderül, hogy a pastoralis teológia kapcsán „ad catholicam fidem minus exactas”, azaz a katolikus hittől alig összeegyeztethető volt Gabelhofer előadásának néhány tétele.³⁴⁴ Úgy tűnik tehát, Gabelhofer reformteológiai elképzelései, melyek pontos tartalma nehezen körvonalazható, nem egy jól kimunkált besúgói álca része voltak, hanem esetleg épp fordítva, ezek miatt kerülhetett a titkosrendőrségtől függő helyzetbe. Valószínűleg nem véletlen, hogy II. József halála után Gabelhofer következetesen próbál egyre távolabb kerülni a hivatalos teológiai státuszoktól, az esztétika, illetve a könyvtári igazgatás profánabb területei felé tájékozódik, érzékelve, hogy a jozefinista korszak lezárulása egyszersmind egyházpolitikai változásokkal is jár majd, amelyek nem feltétlenül lesznek elfogadók az általa képviselt és közvetített nézetek irányában. Sokatmondó, hogy halála előtt nem sokkal, 1793-ban Hübner budai cenzor azért tiltotta meg id. Ráday Gedeonról mondott halotti beszéde egy részletének kinyomatását, „mert mégis csak botrányos, hogy protestáns embert, aki a megbánásnak semmi jelét sem adta, örök boldogsággal kecsegtessen a szerző!”³⁴⁵ Hasonló probléma merült fel Koppi Károly Ráday fölött mondott halotti beszéde kapcsán is, ami nemzetközi visszhangot keltett.³⁴⁶

Ami a második kérdéskör másik felét illeti, nevezetesen, hogy a felvilágosult abszolutizmus hivatalos projektjei mellett milyen egyéb felvilágosult közéleti diskurzusokkal kerültek kapcsolatba a szerzetesek, és hogyan, a fennmaradt forrásanyag sajátosságai miatt nem lehet arányos válaszokat adni. A három szerzetes közül ugyanis csak Koppitól maradt fenn – ha nem is teljes, de igen – kiterjedt levelezés, amelynek segítségével jó eséllyel rekonstruálni lehet a kapcsolati hálóját.³⁴⁷ Az azonban már önmagában is sokat elárul, hogy – bár Koppi esetében azt feltételezi a szakirodalom hogy, a Martinovics-perben való érintettsége miatt levelezése jelentős részét megsemmisítette – még így is jelentős mennyiségű levél maradt ránk, részben saját leveleskönyvében, részben más hagyatékokban.³⁴⁸ Szerdahely és Gabelhofer esetében ilyenfajta külső fenyegetettség nem jelentkezett, az tehát, hogy Gabelhofertől csupán a jelentései, illetve a hivatalos ügyekben folytatott levelei maradtak fenn, illetve hogy Szerdahely esetében nincs jele ilyen típusú irathagyatéknak, részben azt is jelenheti, hogy

³⁴³ Wohlgemuth, Philipp (1739–1804), zágrábi plébános, majd a pesti szeminárium rektora, később a zágrábi egyházmegye általános helynöke, a varasdi *Három sárkányhoz* páholy tagja.

³⁴⁴ Az irat szövege: „Ad occurrendum rumoribus quibus institutiones pastoralis prudentiae germanicae idiomate, quasi ad catholicam doctrinam minus exactas, notari accepi, requiro perhumaniter A.R. et cl. Professorem Julium Gabelhoffer, quatenus pro candore animi sui sententiam de singulis hic advolutis propositionibus scripto depromere, et an ita, prout exprimuntur, vel alio sensu eas discipulis proposuerit? breviter quidem, sic nihilominus in margine iusta singulas adnotare velit, ut in eum etiam casum, quo altiores potestates informationem deposcerent, expositio in dubitationem subire nequeat. Pestini 21 Junii 1789. Phil. Wohlgemuth, th. facult. director” ELTE EKK, F 21, 1–5.

³⁴⁵ „Ekkor nap délután megkapom egy Pestről várt levélben a’ Gabelhofer Ur Ráday felett élő szóval elmondott deák halotti oratójának azt a’ §-sát, mellyet Budai Censor Hübner Exjesuita ezen szöveggel tiltott-el a’ Nyomtatástól: Quod hic deletum est, aut immutetur, aut deleatur. Scandalosum est enim Protestanti, nullum signum poenitentiae danti, aeternam beatitudinem adgratulari. 10. Aug. 1792. Mich. Hübner. Bev. Libr. m. pr. Ezt authenticálta Pest Vármegyei Vice Ispán Latzkovich György.” Kazinczy *Ferenc levelezése*, kiad. Váczy János, Budapest, 1891, 313–314. Kazinczy levele ismeretlennek, 1793. aug. 27.

³⁴⁶ Koppi Károly, *Oratio quam viro gratis patriae civibus commemorabili seniori Gedeoni comiti de Ráda monumentum esse voluit anno 1792*, Pest, 1792. A cenzúra ügy nemzetközi visszhangját l. a göttingeni *Staats-Anzeigen* 18 (1793), 275. oldalán.

³⁴⁷ Koppi kapcsolati hálójáról l. Balogh Piroska, *Koppi Károly – kísérlet a göttingeni modern történettudomány metodikájának magyarországi meghonosítására*, Századok 151 (2017):5, 953–970.

³⁴⁸ Az újabb levélkéziratokról l. uo. 953–960.

maguk az érintettek nem tartották annyira fontosnak a *societas litteraria* jellegű kapcsolatépítést, vagy legalábbis dokumentumainak archiválását. Persze ezzel a következtetéssel óvatosan kell bánni, hiszen gondosan őrzött, archivált iratanyag is elveszhet, különösen a törvényes utódokkal nem rendelkező, többször lakhelyet változtató egyházi személyek esetében.

Szerdahely kapcsán, ahogyan már jeleztem, a volt szerzetesrendi, azaz az exjezsuita kapcsolati háló fennmaradása joggal feltételezhető. Ám a szakirodalom hajlamos volt az exjezsuiták közül azok névsorát kiemelni, akiket Szerdahely volt rendtársai közül oktatási pozíciókban támogatott (Vályi András, Czinke Ferenc, Tóth Farkas): velük kapcsolatban valóban megállapítható, hogy egyikük sem kapcsolódik a felvilágosodás közéleti diskurzusaihoz. Ugyanakkor ez az exjezsuita kör sem társadalomtörténetileg, sem pedig a felvilágosodás diskurzusaihoz való viszonya tekintetében nem egységes. Figyelemreméltó ebből a szempontból Szerdahelynek az ugyancsak jezsuita kapcsolatrendszerben gyökerező összeköttetése a tudós Maximilian Hell-lel.³⁴⁹ A kapcsolat első fennmaradt dokumentuma Szerdahely Uránia-verse, melyet az Uránusz-vita kapcsán Hell a bécsi csillagászati ephemeridesében a saját bevezetőjével közölt. Később pedig Szerdahely a saját verseiből összeállított kötetet ajánlja Hellnek, ahol mind az előszóban, mind a Hellhez kapcsolódó versekben is megjelenik kettejük tiszteletteljes kapcsolata.³⁵⁰ Mint Kontler László valószínűsíti,³⁵¹ 1773 után Hell körül Bécsben egyre ritkább a levegő, többféleképpen is igyekszik a magyar tartomány és a magyar tudományosság felé orientálódni. Ehhez használja fel a maga hungarus háttérét és volt jezsuita rendi kapcsolatait, ez magyarázhatja a Szerdahelyvel folytatott együttműködését is. Ugyanakkor Szerdahely számára Hellhez kötődő kapcsolata megnyitja a felvilágosodás diskurzusának egy nemzetközi, részben tudományos kapcsolatrendszerre építő dimenzióját is. Feltételezésem szerint részben ennek a kapcsolatnak köszönhető az is, hogy a katolikus Szerdahely esztétikai szakmunkáit a göttingeni *Gelehrten Anzeigen* következetesen recenziálja.³⁵² Úgy tűnik azonban, e sajátos kapcsolati alrendszer működtető eleme és motiválója csak részben volt az exjezsuita múlt: a másik fontos tényező, amely egyébiránt ugyanúgy tudományos csatornát nyitott a göttingeni közeg felé, a csillagászat diszciplínája, mely egyébiránt nem kizárólag asztronómiai diskurzusként működött a 18. században.³⁵³ Fontos információkkal szolgál e tekintetben Szerdahelynek a Xaver Franz Weiss jezsuita csillagász, matematikus tiszteletére írott emlékbeszéde.³⁵⁴ Az emlékbeszédből kiderül, hogy Szerdahely folyamatos és szoros baráti kapcsolatban állt a nagyszombati, majd budai csillag-

³⁴⁹ A kapcsolatról és annak itt említett dokumentumairól l. Balogh Piroska, „*Concordia Poeseos et Astronomiae*”. *A csillagászat szerepe két 18–19. századi magyar esztétika-professzor, Szerdahely György Alajos és Schedius Lajos János művészetsemlektében = Matézis, mechanika, metafizika: A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*, szerk. Gurka Dezső, Budapest, 2016, 181–202.

³⁵⁰ Szerdahely, *Silva...* mindkét kiadásában.

³⁵¹ Kontler László, „*Katolikus tudás a felvilágosodásban: a csillagász Maximilian Hell stratégiái = Matézis, mechanika, metafizika: A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*, szerk. Gurka Dezső, Budapest, 2016, 60–76.

³⁵² Ld. 222. és 223. jegyzet.

³⁵³ A korabeli asztronómiai tudós kapcsolati hálózatra és a csillagászat tudásközzvetítésben és politikai diskurzusokban betöltött szerepére l. Gábor Almási, *Was Astronomy the Science of Empires? An Eighteenth-Century Debate in View of the Cases of Tycho and Galileo = Negotiating Knowledge in Early Modern Empires. A Decentered View*, eds. László Kontler, Antonella Romano, Silvia Sebastiani, Borbála Zsuzsanna Török, Basingstoke, 2014, 25–51.

³⁵⁴ Szerdahely György Alajos, *Memoria admodum reverendi et Clarissimi Domini Francisci Weiss astronomi celeberrimi*, Buda, 1785.

vizsgálóban működő, az egyetemen matematikát és csillagászatot oktató exjezsuita professzorral, akinek rendkívül kiterjedt nemzetközi kapcsolati hálója volt.³⁵⁵ Szerdahely leírja, hogy Weiss révén Nagyszombatban francia, angol és itáliai tudósokkal találkozhatott, különösen kiemeli közülük Cesar François Cassiny de Thuryt (1714–1784), a párizsi csillagvizsgáló igazgatóját; illetve Ruggero Giuseppe Boscovichot (1711–1787), a milánói csillagvizsgáló igazgatóját.³⁵⁶ Közös barátként, ismerősként említi Szerdahely az emlékbeszédben Maximilian Hellt, illetve Sajnovics Jánost is, akinek nemcsak csillagászati, hanem lapp-magyar összehasonlító nyelvészeti kutatásait is elismerőleg említi, sőt 1778-as verseskötetében laudációt is intéz hozzá,³⁵⁷ ami ugyancsak jelzésértékű Szerdahelynek a felvilágosodás magyar diskurzusaihoz való viszonya tekintetében.³⁵⁸ Szerdahely érdeklődése a csillagászat iránt haláláig fennmaradt. Jól mutatja ezt az 1802-ben elhunyt Bogdanics Imre Dániel (1762–1802) mérnök, csillagász, tanár, a gellérthegyí egyetemi csillagda vezetőjének halálára írott költeménye.³⁵⁹

A másik olyan kapcsolati háló Szerdahely kapcsolatrendszerében, mely szoros átfedésben van a jezsuita csoporttal, az egyetemi kollégák csoportja. Beszédei és alkalmi költeményei jelentős részben ilyen (egyébként exjezsuita) kollégák emlékére, illetve tiszteletére íródtak, és szinte minden esetben utalnak arra, hogy baráti vagy legalábbis jó kollegiális kapcsolat áll a háttérben. A beszédek, költemények révén kiemelt jelentőségű tagjai e csoportnak:

Pupikoffer Ágoston (1734–1783), akivel Szerdahely jellemzése szerint a „studia humanitatis” közös köteléke, az ókori irodalom elmélyült ismerete kapcsolta őket össze, továbbá az, hogy Szerdahely professzorátusa előtt Pupikoffer tanította a nagyszombati egyetemen a retorikát, amely 1774-től mintegy beleolvad, integrálódik az esztétika tárgyába;³⁶⁰ Mitterpacher József (1739–1788), aki a matematika professzora volt a nagyszombati, majd budai egyetemen, Szerdahellyel egyidőben;³⁶¹ Handlerla Ferenc (1745–1783), aki ugyan világi pap volt, de 1773-tól egyszersmind a metafizika és logika professzora az egyetemen,³⁶² Lakits György Zsigmond (1738–1814) jogtudós ugyan nem volt tagja a jezsuita rendnek, de

³⁵⁵ Életrajzát l. <http://jezsuita.hu/nevtar/weiss-ferenc>. Letöltés: 2021. 05. 23. Továbbá: *Correspondence de Ferenc Weiss astronome hongrois du XVIIIe siècle*, ed. Vargha Magda, Budapest, 1990.

³⁵⁶ „Vidi ego Gallos, et Anglos Tirnauiae; vidi celeberrimum Heliū, Cassinium et Boscovicium; ac sine invidia praedicare debeo: nomen et scientiam Tirnauensium nomine Weissii longe magis, quam vquam antea, fuisse dif- famatam, aeftimatam, celebratamque.” Szerdahely, *Memoria... Francisci Weiss...*, 8. Később részletesebben is felsorolja Weiss általa is ismert tudósokat: „Maximilianus Hell Viennae, Ximenus Florentiae, Boscovich Romae et alibi, Pezzenas Massiliae, De La Caille, Cassini, et De La Lande Parisiis, Maskelyne Londini, Bernoulli, et Bode Berolini, Christianus Mayer Mannheimii, Wargentin Stockholmae, Stepling Praegae, Fixl-Müllner Cremisani – quam pulchra, splendidaque nomina!” Uo. 9. Mivel ez egyszersmind Hell kapcsolatrendszere, szerepével és kiterjedtségével, valamint magának Weissnek a szerepével e kiterjedt, Európán túlnyúló tudományos hálózatban részletesen foglalkozott Pippin Aspaas és László Kontler, *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*, Leiden, Boston, 2020.

³⁵⁷ Szerdahely, *Silva...*, 1778, 35–36.

³⁵⁸ „De Sajnovicsio meo, qui Venerem per orbem Solis transeuntem Wardoehsii in externis Europae finibus cum Cel. Heliio felicissime spectauit, et sermonem Hungaricum in Lapponia reperit, faepe mecum, dum familiariter loqueremur, doluit: Heu quantum iacturae facimus in isto vno!” Szerdahely, *Memoria... Francisci Weiss...*, 10.

³⁵⁹ Szerdahely György Alajos, *Daniel Emericus Bogdanich Astronomus Mortuus = Uő, Silva...*, 1803, 2, 238.

³⁶⁰ Szerdahely György Alajos, *Memoria admodum reverendi ... domini Augustini Pupikoffer ... philosophiae doctoris, in Regia Universitate Budensi Humaniorum Litteraturam repetentium professoris publici, ... habita a Georgio Aloys. Szerdahely ... dum iusta funebria solenni ritu persolverentur die V. Maii anno MDCCLXXXIII*, Buda, 1783.

³⁶¹ Szerdahely György Alajos, *Memoria adm. rev. ac clar. Dni Josephi Mitterpacher*, Buda, 1788.

³⁶² Szerdahely György Alajos, *Memoria Admodum Rev. ac Cl. Dni Francisci Handlerla*, Budae, 1783

mint az egyházjog professzora, illetve az egyetemi nyomda vezetője, több fórumon is kapcsolatba kerülhetett Szerdahellyel,³⁶³ Schönwisner István (1738–1818) az egyetemi könyvtárban is fontos szerepet töltött be, illetve 1780-ban az éremtan professzora lett; Pray György (1723–1801) – a Mária Terézia által „királyi történetíróvá” kinevezett, az egyetemi könyvtár első őrének tisztjét is hosszabb ideig betöltő historikus – talán a legismertebb ebből a körből. Személye két szempontból is érdekes. Egyrészt mert Szerdahelytől sem volt idegen a történeti forráskutatás,³⁶⁴ másrészt mert Szerdahely a barátjának nevezte Johann Heinrich Gottfried von Bretschneidert is,³⁶⁵ aki az egyetemi könyvtár igazgatójaként komoly konfliktusba került Prayjal, majd távozott is Lembergbe. A szakirodalom Pray és Bretschneider vitáját exjezsuita–jozefinista összezapásként láttatta, annál is inkább, mert Bretschneider a berlini felvilágosodás jeles alakjának, Friedrich Nicolainak kulturális ügynökeként tevékenykedett.³⁶⁶ Az a mozzanat, hogy Szerdahely kapcsolatrendszerében mindkettejüknek helye volt, mutatja egyrészt, hogy a nézeteltérés sokkal inkább könyvtárszakmai és kevésbé ideológiai lehetett; másrészt arra is ráirányítja a figyelmet, hogy Szerdahely egymással érdekellentétben álló személyek, csoportok között is – mintegy mediátorként – képes volt köztes kapcsolattartó szerepben maradni. Látnivaló továbbá, hogy Szerdahely szakmai, azaz csillagászati-matematikai, illetve humán filozófiai, retorikai, klasszikafilológiai érdeklődése e kollegiális kapcsolatok szelekciójában is érvényesült. És bár Lakits, Pray vagy Schönwisner politikai szempontból lojális szereplők, tudományos tekintetben korszerű metodikák és tudomány-szemlélet közvetítői a maguk szakterületén.

Itt érdemes kitérni arra, hogy az egymást részben átfedő exjezsuita, csillagászati és kollegiális hálózaton kívül kifejezetten protestáns illetőségű tudós kapcsolatrendszerei is voltak Szerdahelynek. A tőle fennmaradt egyik autográf levél ugyanis – mely a Sárospataki Református Kollégium levéltárában, Szentgyörgyi István közel 70 iratot tartalmazó levélgyűjteményében található – a református kollégium rektorának íródott Budán 1783. február 27-én.³⁶⁷ Szentgyörgyi István (1736–1799) – maga is sárospataki diák – pataki professzorként a

³⁶³ Szerdahely György Alajos, *Georgio Sigism. Lakits Cons. Reg. Locumt.* = *Uő, Silva...*, 1803, 2, 197. Lakitsról l. Poór János, *Király és rendiség Lakits György Zsigmond magyar államjogában*, Levéltári Közlemények 71 (2000), 53–77.

³⁶⁴ Szerdahely György Alajos, *Diploma graecum S. Stephani regis monialibus coenobii Vesprimiensis B. M. V. datum a Colomanno regi renovatum. Nunc primo integre et vere ex autographo edidit*, Buda, 1804.

³⁶⁵ Szerdahely és Bretschneider kapcsolatáról l. 270. jegyzet. Bretschneiderről l. 52. jegyzet.

³⁶⁶ L. 52. és 53. jegyzet.

³⁶⁷ Sárospataki Református Kollégium, Szentgyörgyi István levélgyűjteménye, 99 Kt. 864. iratsomó, 4. számú irat. A levél szövege: „Perillustris, ac Clarissime Domine, Domine singulariter Colendissime! Ordinem Classium, et Studiorum Patakiensium singulari cura descriptum accepi initio anni praesentis. Magnopere me delectavit et Scientiarum varietas, et accurata horarum divisio, quam in eo conspexi; idcirco habeo gratias humanissimas. Ut unum, quod praecipue nosse optaveram, defuit, nomen et officium Dominorum Professorum. Oro itaque Perillustris, ac Clarissimam Dominationem Vestram, ut eos breviter describere, mihi que ad complementum beneficii mittere dignetur. Una exponendum esset: ubi, et quando quis natus? quo in loco studuit? quae munia gesserit? quando suum officium adiverit? haec enim ad memoriam eruditorum adtinent. Spero hanc gratiam non denegandam. Hic ad Danubium nulla est hiems, toto tempore patet navigationi. Adparatus multi facti sunt ad bellum Turcicum; unde iam certum esse opinati sumus. Nunc fere omnia pacem loquuntur. In Officiis Annonariis, et Vestiariis mandato Regio labores, qui prius accelerari iubebantur, sunt diminuti; milites, qui ad suas legiones revocabantur, libere dimittuntur; pyrobolarii, et pontifices, qui autem Budae, et Pestini supplementa tumultuatim legebant, destiterunt. Sed naves bellicae frequentissimae versus Semlinum deferuntur; plenae sunt tormentus, pulveres pyris, globis, et similibus mortibus. Fama est, forte non vana, Augustissimum nostrum a Sultana Constantinopolitano terras aliquas, et liberum commercium per

levél keletkezésekor a kollégium rektori feladatait is ellátta. Az irodalomtörténeti szakirodalomban³⁶⁸ elsősorban Kazinczy Ferenc tanáráként jelenik meg, aki eleinte a poétai osztály praepceptora, majd a filozófia professzora volt a pataki kollégiumban. Kazinczy sokat ír róla a *Pályám emlékezetében*, egyik kedvelt tanára volt: „Professoraink közt egy sem volt kinek annyit köszönheték mint Szentgyörgyi Istvánnak. Nyílt fej, nyílt szív, nyílt lélek, de egy neki saját hajthatlansággal. Pedántnak mondhatnám, ha sok tudományát víg kedv nem szelidítette volna. Az iskolának minden ifjai közt, 's hivatala' kezdete olta, én valék az az egy, kit sétálásai alatt maga mellé venni méltóztatott, és én épen sétálásai alatt tanultam legtöbbet. Leczkéjin annyit nem; ott a' tanult ember volt: leczkéjin kívül az eszes. Írásimat forgatván, megsejté egy görög conjugatiómat, 's félve vallám meg hogy elkezdék tanulni görögül. Tudni akará, miért akarok tudni görögül. hogy Anacreont érthessem, felelém; Gyermek valék, azt hinni hogy a' kisded Anacreont olly könnyű lesz értenem, mint nehéz azt a' vastag, azt az imádvá tisztelt Homért. Dicsérte törekedésemet, tüzele, bátoríta; beszéllé hogy ija három holnap alatt olvasá Homért, de én azt hinni nem tudám. bár egy két leczkét adott volna inkább!”³⁶⁹ Az ógörög oktatás mellett ő az, aki később – immár barátként – felhívta Kazinczy figyelmét Kant tanaira.³⁷⁰ Grammatikai mellett figyelemreméltó a poétika tankönyve (*Prima artis poeticae elementa*, Posonii, 1761), melyben részletes verstant ad. A levél tartalmából és stílusából jól látszik, hogy nem pusztán formális-hivatalos kapcsolatról van szó Szentgyörgyi és Szerdahely között. Szerdahely azzal indít, hogy köszönetet mond, amiért a pataki kollégium tanulmányi rendszerét részletesen leírta számára Szentgyörgyi, különösen az oktatott tudományágak sokfélesége és az órák precíz felosztása figyelemreméltó számára. Arra kéri, hogy küldjön számára a professzorokról is adatokat: hol és mikor született az illető, hol tanult, milyen tisztségeket viselt, mióta van hivatalában. Az adatgyűjtés céljára mindössze egy megjegyzés utal, miszerint „mindezek hozzátartoznak a művelt emberek emlékezetéhez”. Ez akár arra is utalhat, hogy Szerdahelynek valamiféle intézménytörténeti alapú *historia litteraria* összeállításához volt szüksége az adatokra, de az is lehetséges, hogy későbbi tanügyi pályafutását vagy az épp egy év múlva realizálódó óbudai egyetemi főgimnáziumi igazgatóságát készíti elő. Az bizonyosnak látszik, hogy nem hivatalos adatgyűjtésről van szó, mert ez esetben nem szívésséggként kérné („oro itaque”, „hanc gratiam”!), hanem a megfelelő rendeletre hivatkozva utasítaná a rektort az adatszolgáltatásra. A levél további részében Szerdahely beszámol az enyhe télről, a török háború pest-budai

totum Danubium obtinuisse; legiones quasdam primo vere descensuras, et praesidia occupatura. Hoc in argumento tam varii sunt sermones, ut putem nihil prius esse credendum, quam se res ipsa ostendat. – Pestini nuper Dominus Assessor, et Vice Iudex Curiae Dobay repentina morte est sublat. Nex Director Caussarum, nec Proto Notarius est adhuc renunciatus. Pro Directoratu voce Communi candidatus erat Dominus Proto Notarius Szent Iványi, modo etiam Dominus Consiliarius Cameralis Szöllösi. In militia nostra praesidiana regnat Scorbutus. Nova alia non habemus. Clarissimus Dominus Szilágyi plurimum saluto, et comperto favori commendatus debito cum cultu persevero Perillustris, ac Clarissimae Dominationis Vestrae Servus Obsequentissimus, Georg. Szerdahely, m.p.”

³⁶⁸ Dienes Dénes, *Szentgyörgyi István pataki tanár, mint Kazinczy Ferenc vallásosságának lehetséges formálója*, A Ráday gyűjtemény évkönyve, 10, Budapest, 2002, 133–140.

³⁶⁹ Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete*, s.a.r. Orbán László, Debrecen, 2009, 571.

³⁷⁰ Koncz Sándor, *A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között = A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége, írta Szűcs Jenő et al., Budapest, 1981, 132–133.

előkészületeiről, Dobay alországbíró³⁷¹ hirtelen haláláról, kinevezésekről, skorbutról, végül kéri a címzettet, hogy adja át üdvözlét Szilágyi professzornak.³⁷² A levél e második egysége szintén alátámasztja, hogy nem hivatalos levélről van szó: bár a megszólítás alapján Szerdahely és Szentgyörgyi viszonya nem szoros baráti viszony, de mindenképpen van magánjellegű dimenziója, a levél szerkesztésmódja és tartalma alapján a *respublica litteraria* jellegzetes darabjáról, egyfajta tudósi kapcsolattartás dokumentumáról van szó. Az, hogy Szerdahelyt jó kollegiális kapcsolat fűzi a református pataki tanárokhoz – Szentgyörgyi Istvánhoz és Szilágyi Mártonhoz –, egyértelműen megerősíti a műveiben is tetten érhető nyitottságát, felekezeti toleranciáját, mely tehát nemcsak az értekezéseiben említett olvasmányok válogatásában, hanem a (sajnos oly kevésbé dokumentált) tudós kapcsolatrendszerében is kimutatható. Viszont ennek tükrében átgondolandó az a szakirodalmi közhely, mely Szerdahely 1791-es *deputatio litterariabéli* tagságát a szakmaiatlan, tudományellenes, felekezetiileg intoleráns nézőpont dominanciájaként értékelte.³⁷³ Az eddigiek alapján erősen megkérdőjelezhető, hogy a Prayjal és Bretschneiderrel egyaránt jó kapcsolatot ápoló Szerdahely – akinek neve Hajnóczyval szerepel a Berzeviczy Gergely-féle budai *Lesekabinett* alapító tagjai között³⁷⁴ – merev, elszánt és intoleráns ellenzékét képezett volna a felvilágosult nemesi köröket reprezentáló Podmaniczky, Török vagy Brunszvik József ellenében. Különösen annak fényében, hogy Szerdahely alkalmi versei között közölte a jozefinista közigazgatási reform egyik fontos alakjának, a helytartótanács későbbi pedagógiai referensének, ifjabb Korompai Brunszvik Antalnak (1746–1793) házavatójára írt versét, azaz reprezentatív felvállalta e (tanügyi vonatkozásoktól ugyancsak nem mentes) kapcsolatot is.³⁷⁵

A jezsuita kapcsolatrendszer mellett a jobb híján főként vers- és kötetajánlások mentén rekonstruálható kapcsolati háló másik fontos csoportja a mecénási, pártfogói kör, amely az exjezsuita körhöz hasonlóan nem tekinthető homogénnek. A következő mintázatok, fontosabb csoportok rajzolódnak ki:

A pártfogók, mecénások egyik jól elkülönülő köre az egyházi méltóságok csoportja. Az egyik legfontosabb és legszemélyesebb kapcsolat a körön belül Szerdahelyt a bátyjához,

³⁷¹ Dobói Dobay Károly, Sáros vármegyéből, 1764–1768 között érseki ülnök a Királyi táblán, 1769–1783 között alországbíró.

³⁷² Szilágyi Márton (1748–1790) Bázelen és Göttingenben tanult, a természetrajz és a mennyiségtan professzora volt Sárospatakon.

³⁷³ „Legelőbb arról kellett meggyőződni, hogy a rendi gondolkodás még nem érett meg egy átfogó, polgári szellemű közművelődési reform életbe léptetésére. Sejtteni lehetett ezt már a szóban forgó országgyűlési szakbizottság összeállításából is. Igaz ugyan, hogy elnökül az 1777-i *Ratio educationis* egyik szerzőjét, Úrményi Józsefet delegálták. Igaz az is, hogy mellette olyan jeles felvilágosult mágnások is helyet foglaltak a tagok között, mint gr. Török Lajos, br. Podmaniczky József, br. Prónay Gábor és gr. Brunszvik József, ámde velük szemben nagy ellensúlyt alkotott a polgári tudományosság előretörésétől féltő katolikus papság: Mandich Antal címzetes püspök, Szabó András kanonok, Novák Chrisostom bakonybéli apát, Szerdahelyi György és Makó Pál volt jezsuiták személyében. De nem lehetett sok újítási hajlamot feltételezni a köznemesi delegátusokról: Meggyesi Somogyi János nádori protonotáriusról, Luby Károly királyi tanácsosról s a kevésbé ismert Vay Istvánról, Melczér Lászlóról és Péchy Mihályról sem.” Berlász Jenő, *Hogyan fogadta társadalmunk és a külföld a Széchényi Könyvtár alapítását?* OSzK Évkönyve, 1974–1975, 108.

³⁷⁴ H. Balázs Éva, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*, Budapest, 1967, 195–196. Margócsy István is felhívta erre a figyelmet, bár ő inkább Szerdahely személyiségének sajátos ellentmondásai, következtetlenségei közé sorolta, Margócsy, *Szerdahely*..., 5.

³⁷⁵ Szerdahely György Alajos, *Illust. Comiti, et Conciliario C. R. Antonio Brunszvik De Korompa, dum novam, et elegantem suam Aedem est ingressus* = *Uő, Silva*..., 1778, 23.

Szerdahely József kalocsai kanonokhoz fűzte – erre életrajzának ismertetésénél és később, kötetajánlása kapcsán is kitérek.³⁷⁶ Jelentősebb tagja e körnek Batthány József esztergomi érsek,³⁷⁷ Kalatay Ferenc nagyváradai püspök,³⁷⁸ Pókateleki Kondé Miklós ugyancsak nagyváradai püspök,³⁷⁹ gróf Zichy Ferenc győri püspök,³⁸⁰ Vizer Ádám János pécsi kanonok³⁸¹ – aki egyébként a bibliatudomány professzoraként egyetemi kollégája is volt Szerdahelynek –, Kollonics László kalocsai érsek.³⁸² Ez a kör számos szállal kapcsolódik Szerdahely főnemesi kapcsolatrendszeréhez, és szerveződésében párhuzamot mutat azzal. Az egyik feltűnő sajátosság, hogy ámbár Szerdahely élettere a Bécs–Nagyszombat–Buda–Vác tengely mentén helyezhetők el, feltűnően sok délvidéki kapcsolata van: hogy testvérének kalocsai kanonoksága lenne-e ennek a magyarázata vagy épp következménye, a jelenleg ismert dokumentumok alapján eldönthetetlen. Az említett pécsi és kalocsai szál mellett az arisztokrata, illetve nemesi tisztségviselői körből ehhez a csoporthoz tartozik Jankovich Antal pozsegi és szerémi főispán,³⁸³ Skerlecz Miklós, a horvát köznemesi származású zágrábi főispán, a rendi ellenálás egyik vezéralakja az 1790–1791-es országgyűlésen,³⁸⁴ Deschán (Jan de Hansen) József, a temesi bánság adminisztrátora;³⁸⁵ gróf Balassa Ferenc horvát–dalmát és szlavón bán.³⁸⁶ A másik feltűnő sajátosság, hogy Szerdahely kapcsolati hálójában éppúgy feltűnik gróf Széchényi Ferenc,³⁸⁷ mint az udvarhű államtanácsos, Izdenczy József³⁸⁸ vagy a szintén fontos udvari tisztségeket betöltő (királyi személynök, jogügyigazgató, nádori ítélőmester), ugyancsak exjezsuita Majláth György³⁸⁹ – azaz Szerdahely arisztokrata-mecénási kapcsolataira is jellemző, hogy átjárása van az egymástól elszigetelt, külön- és szembenálló politikai csoportok között. Külön érdemes kiemelni, hogy a *Poesis narrativa* ajánlása révén Szerdahely nyilvánosan felvállalt egy arisztokrata hölgygel való kulturális kapcsolatot is: mint az ajánlás kapcsán erről szó lesz, Berényi Erzsébet nemcsak a Zichy-családba történő beházasodása, kiemelkedő műveltsége és jeles mecénási tevékenysége miatt érdekes, hanem gazdag és korszerű könyvtára miatt is, mely még a kortárs francia libertinus regényirodalom főbb darabjait is tartalmazta, és melynek becsatornázása hagyatékként az Egyetemi Könyvtár állományában

³⁷⁶ Szerdahely Józsefről l. 272. jegyzet.

³⁷⁷ Szerdahely György Alajos, *Aesthetica...* ajánlása szól Batthyány Józsefnek.

³⁷⁸ Szerdahely György Alajos, *Illustrissimo ac Reverendissimo Francisco Xav. Kalatai episcopo Magno Varadiensi = Uő, Silva...*, 1803, 1, 200–201.

³⁷⁹ Szerdahely György Alajos, *Epistula ad RR. et Ill. Nicolaum Konde de Póka-Telek = Uő, Silva...*, 1803, 1, 82–84.

³⁸⁰ Szerdahely György Alajos, *Ode, dithyrambos, sacerdoti, quinquagenario, e comitibus Zichy [...] episcopo Jaurinensi [...] sacrata*, Pozsony, 1774;

³⁸¹ Szerdahely György Alajos, *Cl. Adamo Viser Hermeneutico = Uő, Silva...*, 1803, 2, 54–55.

³⁸² Szerdahely György Alajos, *Excell Ill. ac. Rev. Dno Ladislao e com. Kollonitz [...] dum in Exc. Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico m. aug. 1800. officium et locum caperet*, Budae, 1800, a különnyomtatvány fellelhetőségéről l. 267. jegyzet.

³⁸³ Szerdahely György Alajos, *De Horto Antonii Jankovits = Uő, Silva...*, 1803, 2, 85; *Uő, De Morte, in Memoriam Antonii Jankovits*, Uo. 2, 164–166.

³⁸⁴ Szerdahely György Alajos, *Nicolao Skerlecz de Lomnicza*, Uo. 2, 108–109.

³⁸⁵ Szerdahely György Alajos, *Iosepho Deschan Administratori R. C. Temes*, Uo. 2, 94–95.

³⁸⁶ Szerdahely György Alajos, *De Bano Regnorum Dalm. Croat. et Slav. Francisco Comite Balassa = Uo. 1, 103–104.*

³⁸⁷ Szerdahely György Alajos, *Honoribus Excell. ac Ill. Dni comitis Francisci Széchényi... anno 1802. dum bibliothecam hungaricam patriae dedicavit*, Buda, 1802.

³⁸⁸ Szerdahely György Alajos, *Illustr. Jos. Izdenczy de Monostor. Falka sculpsit et in solidum fudit*, Buda, 1801.

³⁸⁹ Szerdahely György Alajos, *Spectabili ac Magnifico Domino Confiliario Regio Georgio Majláth De Székhely = Uő, Silva...*, 1778, 233–235; *Georgio Mailath de Székhely Con. Reg. = Uő, Silva...*, 1803, 1, 109–111; *Georgio Mailáth Causarum Regalium Directori*, Uo. 1, 174–175;

Szerdahely nevéhez köthető.³⁹⁰ A harmadik sajátosság, hogy Szerdahely főpapi és főúri kapcsolatai esetenként magasabb, udvari összeköttetésekhez is vezettek: ennek egyik extrém, bár részben hipotetikus példája Szerdahelynek a Katalin orosz cárnőnek ajánlott verse, mely 1778-as kötetében jelent meg,³⁹¹ minden valószínűség szerint nem függetlenül a már említett Kalatay Ferenc püspök 1780-ban megvalósuló moszkvai és szentpétervári utazásától, aki II. József kíséretében nemcsak a cárnőt kereste fel, hanem a fehérorosz és orosz területeken élő kisszámú jezsuita közösséget is.³⁹² Szerdahely azonban akár professzori, tanügyi tevékenysége révén is tehetett szert előkelő, magas hivatalt betöltő személyekkel kapcsolatra: remek példa erre Galánthai gróf Fekete György (Fekete János gróf édesapja), aki nemcsak országbíró és birodalmi gróf, hanem 1770 és 1784 között a pesti egyetem és a magyarországi tanulmányi ügyek főigazgatója volt, és – mint Szerdahelynek a gróf halálakor, 1788-ban kiadott emlékvérse³⁹³ jelzi – ezen egyetemi funkciónak köszönhetően kerültek összeköttetésbe. Az udvari kapcsolatok szempontjából ugyancsak sokatmondó, hogy Szerdahely kötődni látszik József nádor köréhez: a nádor szinte valamennyi jeles életeseménye – 1801-es itáliai útja, Alekszandra Pavlovna orosz nagyhercegnővel kötött házassága, a hercegnő halála – kapcsán reprezentatív költeményekkel jelentkezett,³⁹⁴ de Denhoffer Vince Józseffel, a nádor orvosával is jó kapcsolatban állt egy neki ajánlott költeménye szerint.³⁹⁵ Kérdéses persze, hogy e mögött van-e személyes kapcsolat, és ha igen, akkor milyen jellegű, hiszen Szerdahely Mária Teréziának, Habsburg–Lotaringiai Mária Krisztina főhercegnőnek és más, uralkodócsaládbéli előkelőknek is szentelt verseket,³⁹⁶ szinte biztosan személyes kapcsolat nélkül. Mindent összevetve Szerdahely budai tartózkodása, helytartótanácsbéli pozíciója miatt a József nádorral való személyes kapcsolat lehetősége nem tűnik valószínűtlennek.

Úgy tűnik tehát, hogy a szakirodalomban korábban „reakciós”, „felvilágosodásellenes” jelzőkkel illetett³⁹⁷ Szerdahely egyáltalán nem maradt intakt a felvilágosodás kulturális áramlataitól, és ezért részben épp a volt jezsuita rendi kapcsolatrendszere felelős. Jelentős, főpapi és udvari körökig terjedő egyházi és világi kapcsolatrendszere volt, melyben a legin-

³⁹⁰ Zichy Miklósné Berényi Erzsébet grófnőről l. 476. jegyzet.

³⁹¹ Szerdahely György Alajos, *Ad Catharinam Magnam Russiae Magnae Imperatricem* = Uó, *Silvae...*, 1778, 90–92.

³⁹² Kalatay Ferenc II. József kíséretében tett oroszországi útjáról l. Ponori Thewrewk Miklós, *Franciscus Xaverius Kalataynak, Praepost' Báró Rewiczky Urhoz, Löwenbergből datalt és küldött Levele; melyben, néhai b.e. II. József Császár' és Király' 1780 Esztendőéből, Muszka Országba tett utazását írja*, Tudományos Gyűjtemény 10 (1823), 27–36; Kaposvári Gyula, *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, Jászkunság 5 (1959): 1, 36–39; Dinnyés Patrik, *Mogiljovtól Szmolenszkig: II. József német–római császár és II. Katalin orosz császárnő első találkozása és közös utazása (1780)*, Aetas 34 (2019): 3, 37–63.

³⁹³ Szerdahely György Alajos, *Elegia de funere Exc. ac Ill. Dni comitis Georgii Fekete de Galantha*, Buda, 1788.

³⁹⁴ Szerdahely György Alajos, *Musa Nupcialis Conjugibus Porphyrogenitis Josepho Archi-Duci Austriae Regni Hungariae Palatino et Alexandrae Magnae Principi Russiae Budam venientibus devota IX. Cal. Febr. Anni 1800*, Buda, 1800; *Memoriae immortalis Alexandrae magnae principis Russiae et archiducis Austriae*, Buda, 1801; *Seren. Regio haereditario Principi Archiduci Austriae ac Regni Hungariae Palatino Josepho Budam ex provinciis Italicis redeunt mense Augusto 1801*, Buda, 1801; *Onomasticon Josepho AA. Palatino*, Buda, 1805.

³⁹⁵ Szerdahely György Alajos, *Viro clar. ac celeb. Josepho a Denhoffen archiatro aulae regiae Budensis*, Buda, 1800; *Illustr. Jos. Izdenczy de Monostor. Falka sculpsit et in solidum fudit*, Buda, 1801.

³⁹⁶ Szerdahely György Alajos, *Ode in adventum Ser. Alberti et Christinae*, Buda, 1768; *Sereniss. principi regio et archi-ducis Austriae Caroli Germaniae vindici et pacificatori*, Buda, 1801; *Seren. Principi R. et A. Austriae Ferdinando Ord. M. R. Th. Equiti etc. Budam die IV. Sept. Anno 1801. inopinate venienti*, Buda, 1801; *Applausus dum Seren. et heredit. Carolus V. idus Sept. anni 1803. Budam venit*, Buda, 1803. Mária Teréziához kapcsolódó alkalmi költeményei: Szerdahely, *Silvae...*, 1778, 5, 37, 114; *Silvae...*, 1803, 1: 4, 40–41.

³⁹⁷ Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, 1983, 504.

kább feltűnő elem Szerdahely mediális szerepe, amennyiben összekötő kapocsként látszik megjelenni ellentétes politikai és érdekcsoportok között.³⁹⁸

Koppi Károly kapcsolatrendszerével korábbi tanulmányaimban részletesen foglalkoztam,³⁹⁹ itt csupán a következtetéseket jelzem összefoglalóan. Koppi egyrészt a saját piarista rendi kapcsolatrendszerén belül is talált olyan személyeket, akik révén elsősorban a felvilágosodás tudományos diskurzusaihoz kapcsolódhatott, ilyen például Gelasius Dobner, Nikolaus Adaukt Voigt, Michael Denis (aki – mint említettem – Szerdahelyre is hivatkozott kézikönyvében) vagy a magyar Horányi Elek, Shaffrath Lipót. Ugyanakkor jól megfigyelhető, hogy szerzetesi pályája valamennyi állomáshelyén következetesen veszi fel a kapcsolatot a helyi laikus, azaz nem szerzetesi szellemi elittel, így kerül kapcsolatba a felvidéki (kassai) körrel (Kazinczy Ferenc, Batsányi János, Spielenberg Pál, Orczy Lőrinc, Révai Miklós, Simai Kristóf, Mallyó József, Czirbesz Jónás Aurél), valamint a már emlegetett erdélyi (kolozsvári) körrel. Tanári pozícióját is felhasználja kapcsolatépítésre, már önmagában tanítványai listája is sokatmondó: Palásthy Márton, Dessewffy József, Fekete János, Bárány Péter. Palásthy révén kiépített kapcsolatai pedig nemcsak a bécsi felvilágosodás jeles alakjaihoz kapcsolják, hanem Friedrich Nicolai révén egészen Berlinig nyúlnak.⁴⁰⁰ Külön említésre méltó Friedrich August Clemens Werthes és Kovachich Márton György, akikkel részben pesti oktatói, részben szabadkőműves körökben kerül kapcsolatba és munkakapcsolatba. Koppi többször elemzett és bemutatott, radikális politikai aktivitása⁴⁰¹ tehát nem egy véletlen érdeklődés eredménye, Koppi tudatosan és következetesen lépett kapcsolatba az aufklérista diskurzus több rétegével, vallási és nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül.

Gabelhofer életpályája arra mutat rá, hogy az 1780-as évek pesti kulturális közege és azon belül is a szabadkőműves kapcsolatrendszer nagyon erős, integratív, egyszersmind nyitott társadalmi közeg volt. Olyannyira az, hogy a jozefinista egyházi és felsőoktatási reform keretében Pestre került osztrák és német származású oktatók, így Gabelhofer, illetve Friedrich August Werthes gyorsan és viszonylag akadálytalanul tudnak integrálódni ebbe a radikális aufklérista irányzatok is magában rejtő közegbe.⁴⁰² Gabelhofer jelentései és besúgóinak működése azt is jelzi, hogy e közeg számára sem a szerzetesrendi, vallási hovatartozás, sem a nemzeti hovatartozás (származás) nem volt kizáró vagy okvetlenül gyanút keltő tényező. Sőt, ebből a szempontból a magyarországi szabadkőműves közeg kivételesnek tűnik. Végtekintve Reinhold Taute – korántsem hiánytalan – listáján,⁴⁰³ mely európai, elsősorban osztrák–német viszonylatban tekinti át a katolikus felvilágosodás és a szabadkőművesség kapcsolatát, feltűnő, hogy míg tágabb földrajzi kontextusban igen sok jezsuita tűnik fel szabadkőműves szervezetekben, a Magyar Királyság páholyaiban elenyésző a számuk (21 jezsuita személyből egyedül Splényi Ferencnek van magyarországi kötődése, a többiek inkább Bécsben, illetve Prágában és inkább az 1780 előtti időszakban léptek be páholyokba). Ugyanak-

³⁹⁸ Hermann Habermann, *Die Stellung der Exjesuiten in Politik und Kulturleben Österreichs zu Ende des 18. Jahrhunderts*, Wien, 1973; Winfried Müller, *Der Jesuitenorden und die Aufklärung im süddeutsch-österreichischen Raum = Katholische Aufklärung – Aufklärung im katholischen Deutschland*, hrsg. Harm Klueting, Wien, 1993. 225–245.

³⁹⁹ Balogh, *Koppi...*, 953–970.

⁴⁰⁰ Nicolairól mint a berlini felvilágosodás központi alakjáról l. 53. jegyzet.

⁴⁰¹ Forgó, *Koppi...*, 127–148.

⁴⁰² A közeg bemutatásának módszertanilag ugyan elavult, de igen adatgazdag kísérlete: Waldapfel József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből, 1780–1830*, Budapest, 1935.

⁴⁰³ Reinhold Taute, *Die katholische Geistlichkeit und die Freimaurerei. Ein kulturgeschichtlicher Rückblick*, Leipzig, 1895, a lista a 21–91. oldalakon található.

kor az öt szabadkőművesként számontartott piarista (Keszthelyi László, Sárvári Ferenc, Schaffrath Lipót, Endrődy János, Adam Voigt) közül négyen magyarországi, kifejezetten a Draskovics-obszervanciához tartozó páholyok tagjai voltak (Keszthelyi a varasdi, a többiek pesti páholyokhoz tartoztak), és nem melleleg valamennyien kapcsolatban álltak az ugyancsak szabadkőműves Koppival is. A pesti páholyok esetében tehát a piarista rendhez való tartozás akár előny és egyfajta ajánlólevél is lehetett Gabelhofer számára. Az viszont nagyon nehezen megítélhető, hogy Gabelhofer mennyire vonódott bele személyesen az itt megismert, a felvilágosodás radikálisabb irányzataihoz köthető nézetekbe. Ha a már említett körülményeket, azaz Szaicz értékelését, Gabelhofer fegyelmi vagy cenzúraügyét nézzük, úgy tűnik, mintha Gabelhofer bevonódott volna ezekbe a diskurzusokba – ugyanakkor nem eldönthető, hogy ez mennyiben volt részéről „fedőtevékenység,” illetve mennyiben volt esetleg éppen besűgői tevékenységének (zsarolhatóságot nyújtó) kényszerítő oka.

Osszegzésképp tehát elmondható, hogy a szerzetesi életpálya nem zárta ki és nem zárta el tagjait attól, hogy felvegyék a kapcsolatot a felvilágosodás radikálisabb, többek között vallási toleranciát képviselő irányzataival – hogy ezt megtették-e, és ha igen, milyen szándékkal, az komoly egyéni különbségeket mutat. Ugyanakkor az is látszik, hogy még a szorosabban vett szerzetesrendi közegükben is kapcsolatba kerülhettek és kerültek is ilyen irányzatokkal, mégpedig igen nagy eséllyel.

Rátérve a 3. kérdés vizsgálatára, miszerint a szerzetesi oktatási és művelődési gyakorlat kínált-e kapcsolódási pontokat a felvilágosult tudományos diskurzusok irányába, ha igen, hol és milyen módokon, részben már az eddigi vizsgálat alapján is kínálkoznak válaszok. Mint azt már említettem, mindhárom szerzetes elsősorban filozófiai, retorikai-poétikai, nyelvi és teológiai képzést kapott, a piaristák esetében ehhez a matematika és a fizika is hozzájárul (Szerdahely esetében kérdéses, hogy a csillagászati képzettsége egyéni érdeklődés tárgya volt-e, vagy rendszerszerű oktatási elem).⁴⁰⁴ Amíg a középfokú oktatásban tevékenykednek, mindhárman azon diszciplínákat oktatják, amelyeket a képzés során elsajátítottak. Ugyanakkor a szerzetesrendi alapú középfokú oktatásból való kilépéshez és a felsőoktatás felé történő továbblépéshez látnivalóan egy komoly átképzésre, mégpedig minden valószínűség szerint önképzés jellegű továbbképzésre volt szüksége mindhármuknak. Ebben nyilvánvalóan segítségükre voltak korábbi tanulmányaik: Szerdahely és Gabelhofer esetében modern esztétikai műveltségükbe beépül a jezsuita, illetve a piarista poétika- és retorikaoktatás. Koppi esetében sajátos módon a fizika, illetve a természettudományok kapcsán megismert tudománytörténeti modell az, amely segítségére van a *historia universalis* új szemléletének elsajátításában. Más szempontból is alapot jelent azonban számukra a rendi kötelékben elsajátított képzés. Mindhármuk esetében azt látjuk, hogy korábban általuk nem tanult, új, illetve új szemléletű diszciplínákat kell magas szinten elsajátítaniuk, és adott esetben nemcsak tanítaniuk, hanem kreatív módon művelniük. Szerdahely György Alajos és Koppi Károly kapcsán szakirodalmi szinten is ismert és elfogadott a tény, hogy az *aesthetica*, illetve a *historia universalis* tudományágának művelésében színvonalas, korszerű, szakmailag is becses munkásságot fejtettek ki. Koppi esetében ez kimutathatóan kapcsolódik a göttingeni tudás- és tudóseszmény mintázatához, azaz a felvilágosodás tudományos változatá-

⁴⁰⁴ Az asztronómia kétségtelenül fontos része volt a jezsuita tudományosságnak, l. Agustín Udías, *Jesuit Contribution to Science. A History*, Heidelberg, New York, Dordrecht, London, 2015, 23–54. *Mathematics, Astronomy and Physics in Colleges and Observatories* fejezet.

hoz is.⁴⁰⁵ Gabelhofer tevékenységéről viszont csupán az előadásairól fennmaradt jegyzetek, illetve az 1792-es *concursus* során készített bírálatai maradtak fenn, azaz sem a teológia, sem az esztétika terén nem fejtett ki írásban komolyabb kreatív teljesítményt. Ugyanakkor a fenti anyagok arról tanúskodnak, hogy Gabelhofer – különösen ahhoz mérten, hogy csupán helyettes professzora a tárgynak – meglepően alapos, korszerű és széleskörű ismeretekkel rendelkezett az *aesthetica* tárgyában,⁴⁰⁶ és ezeket a szempontokat a bírálatában is érvényre juttatta. Úgy tűnik tehát, a szerzetesi képzés jól felkészítette, hasznos gyakorlatokkal ruházta fel őket arra nézvést, hogyan tudják tudáshorizontjukat, műveltségüket folyamatosan bővíteni, adaptálni, adott esetben új tudományágakat elsajátítani – nemcsak szaktudást, hanem a humán- és nyelvi képzés súlya révén tanulási technikákat, mintakövetést, illetve kreatív készségeket is sikeresen fejlesztett bennük szerzetesi keretek között kapott képzésük. Szerdahely és Koppi esetében az is megmutatkozik, hogy itt nem csupán diszciplináris képzésről van szó: Szerdahelynek a bátyja, József, Koppi számára a volt tanára, Keszthelyi László jelentett olyan tudósi-emberi mintát, melyet szakmai fejlődésükben ők maguk is meghatározónak ismertek el. A korszak jezsuita és piarista oktatása tehát méltán volt társadalmilag is elismert,⁴⁰⁷ mivel úgy tűnik, nemcsak szaktudást adott, hanem készségeket fejlesztett, ezáltal jó alap lehetett akár egy kiemelkedő tudósi-kutatói életpálya számára is.

Természetesen e három esettanulmány számos párhuzamos vizsgálattal lenne bővíthető, hogy csak Dugonics András, Révai Miklós vagy épp Verseghy Ferenc⁴⁰⁸ példáját említsem. Sokatmondó ebből a szempontból a pesti egyetem 1792-es esztétikaprofesszori pályázatán induló 22 pályázó szociológiai háttere is, melyet Szauder József igen sommásan így foglalt össze: „egyformán jelen van köztük ex-jezsuita, hungarus-magyar, a nemesi mozgalom képviselője és szegény értelmiségi”⁴⁰⁹. Közelebbről szemügyre véve a pályázók névsorát, két jelenség mindenképp feltűnik. Az egyik az egyházi személyek, azon belül a tudós szerzetesek össztársadalmi és nemzetközi arányokhoz mért felülreprezentáltsága: a két exjezsuita (Tóth Farkas, később bencés szerzetes és Rájnisi József), a két piarista (Révai Miklós, Lambach Elek) és a ferences (Katanchich Péter) szerzetes, illetve a két világi papi pályán induló, bár onnan kilépő jelölt (Haliczky András Frigyes, Tertina Mihály) a pályázóknak közel egyharmadát teszi ki. Haliczky és Tertina életpályája ugyanakkor rámutat arra is, ami a most vizsgált három szerzetesi életpályánál is feltűnő: a 18. század vége felé közeledve a tudományos karrier építése egyre gyakrabban jár együtt az egyházi közegtől való eltávolodással. A másik feltűnő jelenség, hogy a pályázók jelentős része, egészen pontosan 16 személy középfokú oktatási intézményekből érkezve próbált a felsőoktatás szférájába áttörni (Tóth Farkas, Katanchich Péter, Révai Miklós, Belnay György Alajos, Johann Michael Tekusch, Rájnisi József, Haliczky András Frigyes, Lambach Elek, Nitsch Károly Dániel, Stipsics Alajos Manó, Stipsics Antal János, Czinke Ferenc, Baky Ferenc, Bucsánszky György, Gallauner

⁴⁰⁵ Ennek bemutatását ld. Balogh, *Koppi...*, 953–970.

⁴⁰⁶ Gabelhofer esztétika-előadásán készült jegyzetek részleteit közli és kontextualizálja: Kiss, *Julius...*, 259–317.

⁴⁰⁷ A piarista oktatás jelentőségéhez: *A piarista rend Magyarországon*, szerk. Forgó András, Budapest, 2010. A jezsuita oktatás jelentőségéről: Mályusz Elemér, *A jezsuiták a XVIII. század közepén*, Protestáns Szemle 45 (1936), 275–283. Nemzetközi viszonylatban: Aldo Scaglione, *The Liberal Arts and the Jesuit College System*, Amsterdam, Philadelphia, 1986, 51–74.

⁴⁰⁸ Verseghy kapcsán hasonló stratégiák elemzése: Donczek Etelka, *Útkeresések fogság után: Verseghy Ferenc kísérletei tudományos kapcsolatrendszerének újraélesztésére = Magyarországi tudósok levelezése: Tanulmányok*, szerk. Szelestei Nagy László, Budapest, 2016, 51–80.

⁴⁰⁹ Szauder, *Az esztétikai...*, 84.

Ferenc, Tertina Mihály), azaz karriermintázatuk e tekintetben erősen emlékeztet az itt bemutatott három modellre. Látna a pályázat menetét, elmondható, hogy egyértelműen udvari oktatáspolitikai döntés volt az, hogy egy fiatal, protestáns, német egyetemről frissen érkező, hungarus polgári családból származó jelölt, Schedius Lajos János nyerte el a professzori címet. Mivel a pályázók között rajta kívül még három olyan jelölt volt, aki kapcsolódott a göttingeni tudományos centrumhoz (Johann Michael Tekusch, Nitsch Károly Dániel, Stipsics Alajos Manó), ráadásul már oktatói előélettel, gyakorlattal is rendelkezett, így a még fokozatot sem szerzett (bár valóban korszerű tudással rendelkező, szakmailag felkészült) Schedius kiemelése erősen emlékeztet arra a stratégiára, amely Werthes 1784-es pesti egyetemre történő esztétikaprofesszori kinevezése mögött állt: németes kulturális háttérű, német anyanyelvű, a helyi társadalmi, vallási és kulturális elitbe nem beágyazott, ezáltal befolyásolhatóbbnak, irányíthatóbbnak vélt személy kinevezése. Ennek tükrében az, hogy Szerdahely kifejezetten nem támogatta Schedius kinevezését, sokkal inkább oktatáspolitikai (és nem is feltétlenül Bécshez lojális!), semmint vallási vagy szakmai döntésnek tűnik. Schedius esetében ugyanakkor, ha őt valóban ezzel az oktatáspolitikai intencióval nevezték ki, a számításba némi hiba csúszott, mint ahogy azt a jakobinus összeesküvésben való későbbi érintettsége mutatja. Azonban a pályázat mikromintavételének szociológiai tanulságai egyfelől ugyancsak megerősítik a tudományos, professzori pálya társadalmi háttérének erős átrendeződését a 18. század végi Magyarországon. Másfelől érdemes azt is megjegyezni, hogy míg Schedius társadalmi karakterjegyei nagy vonalakban megegyeznek a Habsburg Birodalom egyetemeinek és a német egyetemek kortárs esztétikaprofesszorainak szociológiai státuszával, azaz lényegében tipikusnak nevezhetők, addig Szerdahely ebből a szempontból kivétel: tudós szerzetesi életpályára egyetemi esztétikaprofesszori közegben osztrák, cseh, német viszonylatban nem találtam párhuzamos példát.⁴¹⁰

Elmondható tehát, hogy Szerdahely, Koppi és Gabelhofer egymástól számos ponton különböző életpályájának vizsgálata kirajzolt olyan paradigmaticus jegeket, melyek nagy valószínűséggel a többi kortárs tudós szerzetes professzor pályáját is meghatározták. Ilyen karakterisztikumok: 1. szerzetesek számára a tudományos pálya – amit általában nem a magas társadalmi presztízsű vagy gazdag családok férfi sarjai választanak – a 18. század közepén az esetek nagy részében a társadalmi mobilitás egyik hatékony útja. E stratégia hatékonysága és népszerűsége a következő évtizedekben ugyan csökken, de még a 19. század első felében sem elhanyagolható tényező. 2. A szerzetesi tudós életpályának megvannak a maga korlátai, és ez a határvonal a század második felében egyre határozottabban a közép- és felsőfokú oktatás között húzódik meg. Aki ezt a határt átlépi, általában eltávolodik szerzetesrendjétől, esetleg végleg távozik is onnan, karriermintázatában profán jegyek (hivatali állás, kegydíj elnyerése) jelennek meg. 3. A 18. század második felében a tudós szerzetesek óhatatlanul szembesülnek a felvilágosult abszolutizmus oktatási és egyházpolitikai lépéseivel, és valamilyen módon reagálnak is azokra. A válaszlehetőségeik a teljes (és elvtelen) kiszolgáltatástól az elvi alapú ellentmondásig széles skálán mozognak. Ugyanakkor nyitottak a

⁴¹⁰ Szociológiai szempontból valószínűleg a kortárs lengyel felvilágosodás szolgálhatna párhuzamokkal, hiszen számos lengyel felvilágosult társadalomfilozófiai gondolkodó, mint Stanisław Konarski, Hugo Kollátay vagy Stanisław Staszic egyszersmind katolikus szerzetes is volt, azonban ők sokkal inkább közéleti tevékenységük, semmint szaktudományos karrierjük révén váltak kiemelkedővé. Vö. Jan Ij. Van Der Meer, *Literary Activities and Attitudes in the Stanisławian Age in Poland (1764–1795): A Social System?* Amsterdam, New York, 2002 (Studies in Slavic Literature and Poetics 36).

felvilágosodás radikális diskurzusai felé is, melyet sok esetben már maga a belső, szerzetes-rendi közeg közvetít számukra. Ez a nyitás egyrészt a szabadkőműves, másrészt az ezzel részben összefonódó szakmai, *respublica litteraria* jellegű kapcsolati és információs hálójukban ölt testet. Ugyanakkor ez a nyitás sem jelent kényszert: különböző módokon és mértékben zajlik, vagy épp nem zajlik le. 4. A korszak jezsuita és piarista művelődési és oktatási praxisa egyértelműen alkalmassá teszi a megfelelő tehetségű jelöltjeit, hogy korszerű értelemben vett, modernizálódó diszciplínák kapcsán egy folyamatosan adaptálódó, tudományos kutatást és kreativitást kifejtő, sok tekintetben aufklérista tudósi modellt⁴¹¹ valósítsanak meg. Mindezek tükrében pedig kijelenthető, hogy a tudós szerzetesek a korszakban olyan képviselői az egyházi értelmiségnek, akik az egyházi hagyomány és a felvilágosodás ütközőzónájában helyezkednek el, különleges és igen mobil társadalmi réteget alkotva. Ezek a szociológiai sajátosságok határozták meg tehát az első magyarországi esztétikaprofesszor, Szerdahely György Alajos tudósi életpályáját is, és tették alkalmassá arra, hogy – ámbár nem polgári közegből, nem német anyanyelvű és nem protestáns családból érkezve – tudománytörténetileg meghatározó módon alapozhassa és jeleníthesse meg az esztétika „friss” diszciplínáját a 18. századi magyarországi kultúra közegében.

⁴¹¹ Az aufklérista tudósi mintázatok hátteréhez l. *Scholars in Action: the Practice of Knowledge and the Figure of the Savant in the 18th Century*, 1–2, eds. André Holenstein, Hubert Steinke, Martin Stuber, Leiden, 2013.

ÉRTELMEZÉSI JAVASLATOK: SZERDAHELY GYÖRGY ALAJOS ESZTÉTIKAELMÉLETI ÉLETMŰVÉRŐL

Szerdahely György Alajos esztétikai írásainak kohéziós szerkezete

Debreczeni Attila konferencia-előadása,⁴¹² mely a *Magyar Museum* érzékenységgkonceptióját, illetve e koncepció eredetét ambiciózusan nyomozva tér ki Szerdahely-passzusokra, óvatosan jelzi: a Szerdahely-szövegek olvasásában a kritikátörténész rákényszerül a fogalmak/műfajok/poétikai kategóriák mentén történő szemelgetésre, azaz kénytelen e szövegeket „széltében” olvasni.⁴¹³ Jelen fordításokkal teljessé válik Szerdahely esztétikaelméleti írásainak magyar nyelvű kiadása, ami lehetővé teszi, hogy megkezdődjék az életmű „attente” olvasása, és figyelmet kapjon e többkötetes koncepció belső strukturális perspektívája, összefüggésrendszere is. A struktúra elemei tehát: *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores...* = *Aesthetica*; *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* = *Ars poetica generalis*; *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* = *Poesis dramatica*; *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata* = *Poesis narrativa*.⁴¹⁴ Tóth Sándor monográfiája szerint „az esztétikai irodalomban csak később kristályosodott ki az a bevett rend, mely az esztétikát általános (*generalis*) és speciális részre osztja”,⁴¹⁵ így Szerdahely rákényszerült, hogy a hagyományos humanista iskolai képzésnek megfelelően a túl modernre sikerült esztétika mellé egy másik általános elméleti alapozást adjon, mégpedig a poétika hagyományos kategóriájában, és ehhez csatolja a műfaji szempontú, „akár a művelés, akár a megítélés” szempontjából íródott további munkáit. Azaz a Jánosi Béla által kijelölt irányvonal,⁴¹⁶ miszerint az *Ars poetica generalis* egyfajta Juvencius-utánérzés, megerősítést nyer ebben az olvasatban. Így az *Ars poetica generalis* szövegének ismertetése-értelmezése alapvetően Juvencius műve⁴¹⁷ felől történik, megállapítván, hogy az *Ars poetica generalis* ennek struktúráját, terminusait veszi át, és csupán bővíti a felvetett szempontokon, azaz problémamentesen belesimul a neohumanizmus iskolás poétikáinak rendszerébe. Hasonló kontextusban mutatja be ismertető célzatú tanulmányában az *Ars poetica generalis* kötetét Sonja Schreiner is.⁴¹⁸ A struktúra tehát egy különálló, e humanitásrendszert újraíró szövegből (*Aesthetica*), valamint egy tradicionális rendszer mentén mellé helyezett, azt mintegy a befogadók felé „megszelídítő” kisebb rendszerből (*Ars poetica generalis* és ennek műfaji leágazásaiként a *Poesis dramatica* és a *Poesis narrativa*) áll. Bár

⁴¹² Debreczeni, *Az aesthetica...*, 193–211.

⁴¹³ Némileg anakronisztikusan alkalmazva a Hász-Fehér Katalin által népszerűvé tett olvasástörténeti fogalom-párt (Hász-Fehér Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Debrecen, 2000).

⁴¹⁴ Szerdahely, *Aesthetica...*; Uő, *Ars poetica...*; Uő., *Poesis Dramatica...*; Uő., *Poesis narrativa...*

⁴¹⁵ Tóth, *A Szép-Jó...*, 45.

⁴¹⁶ Jánosi, *Szerdahely...*

⁴¹⁷ Joseph Juvencius (Jouvancy), *Institutionum poetiarum libri I–V*, Venezia, 1743.

⁴¹⁸ Sonja Schreiner, *Ein lateinisches Poetikhandbuch aus Buda: Die Ars Poetica Generalis des György Alajos Szerdahelyi (1783)*, *Acta Antiqua* 48 (2009), 433–455.

ezen interpretáció vitathatatlan és jelentős érdeme, hogy markánsan bemutatja a Szerdahely-szövegek kétségtelen kötődését a jezsuita nevelési rendszerhez és az iskolai humanizmus tradícióihoz, már az érvelés szintjén mutatkoznak ellentmondások. Ha Szerdahely az egyetemi oktatás követelményeihez alkalmazkodva írja meg az *Ars poetica generalist* – helyettesítendő az *Aestheticát* –, miért az utóbbi szerepel a hivatalos tanrendekben 50 esztendeig, Schedius 1828-as művének megjelenéséig előbb egyedüli, később kiegészítő tankönyvként? Továbbá miért adja ki az *Imago aestheticest*,⁴¹⁹ melyet az előszó szövege szerint deklaráltan az *Aesthetica* tankönyvi változatának szán? Ha az *Ars poetica generalis* szövege a hagyományba simulás gesztusa mentén értelmezendő, mi az oka, hogy a Margócsy István tanulmányában exponált „modernségek” jelentős része, így a *phantasia*-fogalom abszolutizálása, a zsenielmélet kifejtése épp ebben a szövegben történik?⁴²⁰ Kénytelen az olvasó ezt valóban holmi „beszivárgásként” kezelni? Elgondolkodtató, hogy ennek ellenére ez a Szerdahely-kötet jelent meg legkevésbé látványosan a későbbi irodalomtörténeti szakirodalomban. Hogy miért? Az erre adható egyik lehetséges válasz épp arra hívja fel a figyelmet, hogy az *Ars poetica generalis* mind címében, mind felépítésében jelentősen különbözik a *Poesis narrativa* és a *Poesis dramatica* kötetektől, és e különbségek legfeltűnőbbike az, hogy míg a két utóbbi kötet konkrét műfajokra lebontva tárgyalja a témáját, és e műfajokhoz kapcsolva irodalomtörténeti áttekintéseket is közöl a leginkább reprezentánsnak ítélt szerzőkről és művekről, addig az *Ars poetica generalis* ezt nem teszi meg, tehát meg sem próbál a lírai költészet műfajtörténeti bemutatásaként megjelenni. Ennek egyrészt az lesz a következménye, hogy nem kínál olyan recepciótörténeti „szenzációkat”, mint például a *Poesis narrativa* az Osszián-utalásokat vagy a *Poesis dramatica* a Shakespeare-émlítéseket, melyekre később majd visszatérek⁴²¹ – hozzátéve, hogy az *Ars poetica generalis*ra is érvényes, hogy aki keres, az még itt is talál: hasonló recepciótörténeti jelentősége lehet annak, hogy a héber költészet és a *parallelismus* elmélet kapcsán a teljes Robert Lowth–Michaelis–Herder recepciós lánc szépen kifejtve szerepel a szövegben.⁴²² A másik következménye viszont az, hogy strukturálisan az *Ars poetica generalis* nem állítható mellérendelő módon egy szintre a *Poesis narrativa* és *Poesis dramatica* szakasz-tétikai egységeivel. Végezetül érdemes azon is eltöprengeni, hogyan értelmezendő az a jelenség, hogy Szerdahely az oppozícióba állított poétika–retorika páros közül az elméleti műveiben szokatlan módon az előbbit preferálja, illetve magának a retorikának a státuszára nem is reflektál igazán, annak ellenére, hogy az oktatási metodikájában felértékelődött a retorika szerepe. Nem is szólva arról az előfeltevésről, miszerint a *generalis–specialis* osztás az *aesthetica* tudományán és szakkönyvein belül az *Ars poetica generalis* megírásakor nem volt bevett szokás – holott Baumgarten *Aestheticája* 1750-ben bevezette az *aesthetica theoretica–practica* osztását, amelynek szinonimájaként a *generalis–specialis* kifejezéseket adta meg.⁴²³

⁴¹⁹ Szerdahely, *Imago...*

⁴²⁰ Margócsy, *Szerdahely...*, 19–25.

⁴²¹ Shakespeare kapcsán l. 450. jegyzet, Osszián kapcsán l. 448. jegyzet.

⁴²² Robert Lowth kapcsán Horváth Iván Lowth-recepciót feldolgozó tanulmánya mindössze annyit rögzít, hogy „mint Szauder József rámutat, Szerdahely 1782-ben kibocsátott *Ars poetica generalis*a, már említette nevét”. Horváth Iván, *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben (Földtől Aranyig)*, Irodalomtörténeti Közlemények 76 (1972), 291. Szerdahely az *Ars poetica...*, 3–4. oldalán Lowth, Herder és Michaelis idevágó kötetait figyelembe véve ír (részletesen) a héber költészetről.

⁴²³ Az latin szöveget tartalmazó, itt használt kiadás: Alexander Gottlieb Baumgarten, *Aesthetica*, Traiecti Cis Viadrum, 1750. Magyar fordítása: Alexander Gottlieb Baumgarten, *Esztétika*, ford. Bolonyai Gábor, Budapest, 1999. Az itt idézett felosztást a 13. § rögzíti.

A fenti ellentmondások feloldására álljon itt egy interpretációs javaslat Szerdahely esztétikai műveinek struktúrája kapcsán. Mindenekelőtt feltűnő, hogy Baumgarten Szerdahely-szövegekben szintén alappreferenciaként működő esztétikai írásai hasonló strukturális rendszerben helyezhetők el. Az *Aesthetica*⁴²⁴ mellett annak az egyes műfajokkal foglalkozó (speciális) részei nem készültek el, ugyanakkor már 1735-ben készen állt egy sajátos poétika-koncepció a *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus* kötet⁴²⁵ révén. Az újabb Baumgarten-szakirodalom⁴²⁶ különös figyelmet fordít e szövegre, mégpedig nem egyszer Kant *Az ítélőerő kritikája* című művének az irányába orientálva azt. E gondolatmenet lényege, hogy a 17. század végére kibontakozik egyfajta antagonizmus a retorika antropocentrikus irányzata⁴²⁷ és a metafizikai alapokon képződő filozófiai diskurzus között, ahol a retorika antropocentrizmusa emancipálja az emberi invenció, a korlátozott tudás, az individuális nézőpont jelentőségét. A két irányzat ellentéte készíti elő Baumgarten felvetését, aki megkísérli az ortodox racionalizmuson alapuló filozófiába integrálni az érzéki percepciót mint az ismeretszerzés egyenrangú módozatát. Ezt pedig a poétikafogalom újraértelmezésével teszi. A *Meditationes* rögzíti retorika és poétika unióját, mintegy a kettő között csupán fokozatbeli különbséget tételezvé, amennyiben a poétika az érzetek tökéletes, a retorika pedig a nem tökéletes reprezentációját célzó tudomány: „§. IX. Az érzékiség tökéletes nyelvi megvalósulása a POÉMA, azon szabályok összetett egysége, melyekhez igazodva kell a poemát létrehozni, a POÉTIKUM, a poétikum elmélete a POETIKUS FILOZÓFIA, a poema megalkotásának képessége a POÉZIS, az eme képességgel rendelkező személy a POÉTA.”⁴²⁸ A Baumgarten-féle *aesthetica* tétje az így értett poétika és filozófia integrálása (poétikus filozófiaként). Ezek között nem fokozatbeli, hanem lényegi különbséget tételez, olyannyira, hogy míg korábban antitetikusan értelmezték kapcsolatukat, helyette parallel értelmezést javasol. Ennek központi kategóriája a *mimesis*: a filozófus feltárja a világot, a költő imitálja azt – mégpedig úgy, mint „creator”, azaz a poemában újratereztvén. Ezáltal a poétikus filozófia – mint a tökéletes poema létrehozásának tudománya – a világ teremtő megismerésének analóg módszerét jelentheti. Ebben a kontextusban a poemának mint tökéletes világreprezentációnak három karakterisztikuma emelkedik ki: a mértéké (ehhez kapcsolódik többek között a metrum és a ritmus kategóriája), a harmóniáé (a világ, mely Isten poemája, racionálisan rendezett) és a hatásé (az alkotó affektusai, illetve a befogadó érzelmeinek befolyásolása). Kant ebből a komplex, az *aesthetica* tudományának alapját képe-

⁴²⁴ Uo.

⁴²⁵ Baumgarten, *Meditationes...*, 1735.

⁴²⁶ A szöveg újraértésének fordulópontját a következő kiadás és kommentárjai, csatolt tanulmánya jelentették: Alexander Gottlieb Baumgarten, *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus. Philosophische Betrachtungen über einige Bedingungen des Gedichtes*, ford., bev., Heinz Paetzold, Hamburg, 1983. A bekezdésben leírtak részletesebb kifejtését több újabb összegző tanulmány rögzíti: John Poulakos, *From the Depths...*, 335–352.; Stefanie Buchenau, *Baumgartens Aisthesis. Sinnlichkeit als Dichtungsvermögen = Kunst und Empfindung. Zur Genealogie einer kunsttheoretischen Fragestellung in Deutschland und Frankreich im 18. Jahrhundert*, ed. by Elisabeth Décultot and Gerhard Lauer, Heidelberg, 2012, 67–80.

⁴²⁷ Az antropocentrikus retorika korabeli változatairól. Pauline Phemister, *Leibniz and the Environment*, London, New York, 2016, 78–79.

⁴²⁸ „§. IX. Oratio sensitiua perfecta est POEMA, complexus regularum, ad quas conformandum poema POETICE, scientia poetices PHILOSOPHIA POETICA, habitus conficiendi poematis POESIS, eoque habitu gaudens POETA.” Baumgarten, *Meditationes...* 1735, 8–9.

ző poétikafogalomból bontja majd ki a meggyőzés–ékesszólás ellentétpár mentén a retorika újraértelmezett fogalmát, továbbra is a poétikának tulajdonítva elsőbbséget.

Az *Ars poetica generalis* szükségesü bevezetője,⁴²⁹ mely az *Ars poetica generalis* és az *Aesthetica* kapcsolatát formalizálja, e hagyomány felől értve sajátos struktúrát rajzol ki. Fundamentum az *Aesthetica* mint a széptudományok (*scientiae*) és szépművészetek (*artes*) teóriája, elméleti metatudománya. A széptudományok legelsőbbike (*scientia*) a poétika, melynek a produktumai, azaz a műalkotások oldaláról tekintve négy műfaji leágazása (*artes*) van. Az *Ars poetica generalis* tehát – akárcsak a *Meditationes* – poétikus filozófiai összefoglaló, mely egyfajta mediális szerepet tölt be a *generalis aesthetica* (*Aesthetica*), illetve annak műalkotástípusok szerint konkretizált, speciális verziói (*Poesis dramatica*, *Poesis narrativa*) között. Ezt szemléleti az első fejezet áttekintő ismertetésében közölt 1. ábra. A poétika e mediális szerepe azáltal válik lehetővé, hogy középpontjába olyan poézisfogalom kerül, mely baumgarteni mintára filozófiai minőségűvé válik: „Immár ezen igazság belső rendszerét és alapját fogjuk megvizsgálni, és filozófusi módszerrel felkutatjuk a poétika eredetét.”⁴³⁰ A vizsgálat során a poétika magára ölti a harmónia és a metrum (rhythmus) karakterjegyeit, mégpedig azon indoklással, hogy a minket körülvevő (így a poézis által újraképzett) világ alapjai is ezek. A poézis mozgatórugójaként pedig az *imitatio*, azaz a *mimesis* kerül kiemelésre.⁴³¹ Ez az interpretáció tehát egyszersmind erősen közelíti a poézis jelentéskörét a mendelssohni képzésfogalomhoz.⁴³² A poétika épp képzéselvűsége révén avatódhat médiummá az *aesthetica* mint teória, illetve annak művészi megvalósulását a műfajokra osztott műveken keresztül vizsgáló, speciális műfajleírások makrostruktúrájában. A poétika tehát mint képzés a humán világ egészét átfogja, térben, időben, szubjektív és objektív irányban.⁴³³ Ennek megfelelően a poézis a nyelvhasználat legősibb és legeredetibb módja Szerdahely szerint, amit hosszasan igazol az első fejezetekben. A költészet anyaga univerzális, egyszersmind mint képzésforma, *Bildung* is valamennyi művészeti ág reprezentánsaként, alaplíniázataként működik: „akár elbeszél a költő krónikás módjára, akár tanít filozófus módjára, akár játszik színész módjára, akár húrjába csap, akár fuvolába lehel zenész módjára, akár festő módjára fest – mindig az

⁴²⁹ „Posteaquam Generalem Bellarum Artium, et Scientiarum Theoriam sub titulo: *Aesthetica, siue Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta*, docendo pertractavi, necesse habeo ad particularia gradum facere, et eas ipsas Artes, ac Scientias, quoad facultas, animusque tulerit, enucleate, atque ex Gustu aetatis hodiernae tradere. Poesis ut ordine prima est, ita primas a me curas, industriamque postulavit. Quia vero Ars Poetica ex natura sua non una est, proponendam imprimis esse reor *Poesim Generalem*, tum speciatim agendum de *Narrativa, Dramatica, Lyrica*, et *Didactica*: nam omnia Poeticae Opera, artificiaque his ex capitibus existunt.” Szerdahely, *Ars poetica...*, Prooemium.

⁴³⁰ „Indagemus iam in rationem intrinsecam, fundamentumque veritatis huiusce, et Philosophorum more perscrutemur Originem Poeticae.” Szerdahely, *Ars poetica...*, 8.

⁴³¹ „Consideremus Mundum hunc utrumque, quem habemus in conspectu, magnum et paruum, quorum alterius portionem aliquam nos efficimus, alter autem quisque nostrum est; an non uterque ad omnes numeri, harmoniaeque leges efformatus est?” Szerdahely, *Ars poetica...*, 9.

⁴³² Moses Mendelssohn, *Über die Frage: was heißt aufklären?* Berlinische Monatsschrift, 1784, No.9, 193–200. Az itt szereplő képzésfogalom egyik legújabb, magyar esztétikatörténeti összefoglalását l. Fórizs, *„Álpeseken...”*, 56–58.

⁴³³ „In tota Poeticae generatione, historiaque observo, eam a prima aetatis adolescentia apud omnes gentes etiam feras, et inhospitas ad Diuinas, Humanasque Laudes esse adhibitam; quasi unica haec esset aut lingua, aut scientia, quam auctor naturae nobis impertiri voluit ad Deum, Hominemque celebrandum; tum etiam ad omnem Scientiarum, et Artium disciplinam traductam, et in tradenda Morum doctrina semper occupatam. Triplex igitur erat usus Artis Poeticae; quem ego nunc singillatim explanare debeo.” Szerdahely, *Ars poetica...*, 14.

erkölcsök tudományával foglalatostokodik, és azért cselekszik, hogy a jó és rossz dolgokat bemutassa, az erényt szerethetővé, a vétket elrettentővé tegye”.⁴³⁴ Így a poétika sajátos, baumgartenre emlékeztető pozicionálása egyben arra is rámutat: nem biztos, hogy az *Ars poetica generalis* iskolai humanizmust (elsősorban Juvencius tankönyvét) követő belső (mikro)struktúrája és a beleépített „modernségek” ellentmondása Szerdahely szegénylősségével, avagy az iskolai oktatás béklyóival magyarázandók. Az iskolás humanizmus felől olvasva ugyanis talán valóban a poiészisz–poéma–poéta hármassága fedezhető fel a kötet hármasságának háttérében: *A poézis értékéről* (*De pretio poetices*) – *A poézis természetéről* (*De natura poetices*) – *A költő adottságairól és karakterjegyeiről* (*De dotibus et characteribus poetae*). A látszólagos inkoherenca abból adódik, hogy a fejezetek csupán kulcsszavak szintjén követik a juvenciusi struktúrát, a kulcsszavak interpretációjában, ennek megfelelően a problémakifejtésben inkább dekonstruálják azt. Íme egy javaslat a mikrostruktúra dekonstrukció eredményeként felfogott értelmezésére az egyes fejezetek és az alájuk sorolt alfejezetek címszavai alapján:

I. *A költészet értékéről*: 1. régiségéről 2. eredetéről 3. hasznáról 4. értékéről és becséről (*De pretio poetices*: 1. de antiquitate 2. de origine 3. de usu 4. de aestimatione et honore poetices)

A poézis (képzésként történő) pozicionálása: 1. az emberi történelem mint fejlődéstörténet dimenziójában (elsődleges, korábbi a retorikánál); 2. antropológiai dimenzióban (az emberi alapkarakternek, az *imitation*nak és a harmóniára törekvésnek a leképződése); 3. a kulturális funkciók dimenziójában (művészetek és tudományok alapképletét nyújtja); 4. a civilizáció dimenziójában (a költők társadalmi megbecsültsége, a társadalmi normák fölél, mintegy istenivé emelése).

II. *A költészet természetéről*: 1. anyagáról 2. formájáról 3. feladatáról és céljáról (*De natura poetices*: 1. de materia 2. de forma 3. de fine poetices)

A poézis természetének, azaz a képzőszellem működésének megragadása értelmezhető a baumgarteni *mimesis*–*harmonia*–*effectus* hármasság irányából is. Szerdahely *A költészet anyaga* címszó alatt a poézist, pontosabban a nyelvi utánképzés/*mimesis* valóságrepresentáló funkcióit (a valószínűség–kérdéskört), a reprezentáció körét (az univerzális, de sajátlagosan az emberi cselekedetek szűrőjén át tekintett világot) és ennek eredményét (a *heterocosmos*/fikció problémáját) tárgyalja. *A poézis formája* című alfejezet a nyelvi utánképzés rendezett eszköztárát adja. Az itt felbukkanó *fabula*–*dictio* dualizmus alapvetően eltér az iskolás humanizmus, így Juvencius vagy Voss rendszerétől, ahol egyszintű rendszerben kerülnek felsorolásra a formai eszközök. Azért érdekes a duális felosztás és a *fabula*–*dictio* kettős fogalmának bevezetése, mert ez értelmezhető a nyelvi tudatformák – nyelvi reprezentációs eszközök kettősségének felvetéseként is. A poézis mint nyelvi utánképzés célját pedig hatásán keresztül értelmezi a szöveg.⁴³⁵ A poézis azért válhat alpmintájává a *Bildung* (*disciplina*) valamennyi típusának, mert az emberi életre vonatkozó, azaz antropológiai alapozottságú ismeretek ér-

⁴³⁴ „... seu narret Poeta ut Historicus, seu doceat ut Philosophus, seu agat ut Histrio, seu neruos increpet, aut tibiam animet, uti Musicus, seu pingat ut Pictor, semper in doctrina Morum est, agiturque eum in finem, ut bona, malaqua ostendat, virtutem reddat amabilem, vitium efficiat horridum.” Szerdahely, *Ars poetica*..., 23.

⁴³⁵ „OFFICIUM, finisque Poetices est iucunda vitae humanae institutio. Quo in opere insignis est eius praerogativa. Cum enim sic homines nati simus, ut Voluptate, et Utilitate maxime moueamur, agamurque, Ars Poetica multo magis est adcommodata Naturae humanae, quam aliae Disciplinae: illa nos ad maxima quaeque Morum, et Scientiarum emolumenta delectando potest deducere. Aut ignari sunt, aut calumniantur, qui dicunt Poesim ad hoc esse genitam, ut fabularum inuolucris, et confictis amoribus eorum potissimum animos, qui aetate, iudicioque non valent, ad libidinem et turpitudinem impellat, ut aiebat Eratosthenes.” Szerdahely, *Ars poetica*..., 124.

zéki úton (*delectando*) történő megismerésének módja, mely megismerési mód valamennyi ember számára elérhető, kortól, műveltségtől, egyéb előfeltételektől függetlenül. A poétika kiemelését a széptudományok közül tehát univerzális hatásköre indokolja, mely hatáskör az emberi érzelmeket, *affectus*okat célozza, akárcsak a Baumgarten-koncepcióban.

III. A költő adottságairól és karakteréről: 1. Nagy és tökéletes elme 2. Gyors és éles szellemi tehetőség 3. Költői elragadtatás 4. Gyors, élénk és gazdag fantázia 5. Könnyed költői véna 6. Jó ízlés (*De dotibus et characteribus poetae*: 1. *Mens Magna, et Plena* 2. *Ingenium Velox, et Acutum* 3. *Furor Poeticus* 4. *Phantasia Viuax, Facilis, et Copiosa* 5. *Vena Fluida* 6. *Bonus Gustus*)

A harmadik, a humanista poétikák irányából olvasva leginkább kirívó fejezet főcíme akár félreérthető is lehet. A humanista poétikákkal szemben azonban e fejezet nem az ideális költő definícióját adja: a listán szellemi adottságok, karakterjegyek szerepelnek, és hiányoznak a műveltségi összetevők. Holott az *Aesthetica genius*-értelmezéséből egyértelmű, hogy az ideális költő/*genius* fogalmában fontos szerepe van a kulturális képzettségnek és a mintakövetésnek. Ragaszkodva azonban ahhoz az értelmezési javaslatához, miszerint az *Ars poetica generalis* szövegében egy képzéselvű poétikafogalom kibontása fedhető fel, logikusan következik a képzőszellemet pozicionáló, működését behatóról fejezetek után a képzőszellem karakterjegyeit, antropológiai megjelenési formáit taglaló zárás beiktatása. Felvethető ennek ellenében a jó ízlés (*bonus gustus*) karakterjegye mint kulturális követelmény jelenléte. A *bonus gustus* itt olvasott definíciói, pontosabban metaforái és kulcsszavai azonban arra utalnak, hogy e fogalom jelen kontextusban mint a mérték és rendszer megteremtésének képessége szerepel. Egyszersmind az előzőleg felsorolt szellemi adottságok fölrendeltje, mintegy metakarakter is (a szövegbeli hasonlat szerint ugyanis a többi szellemi adottság önmagában Pandora szelencéje, mely csak akkor alakul át termékeny képzőerővé, ha a mérték, arány és koherencia regulázza).⁴³⁶ Ez a kettősség beágyazható abba a 18. századi angolszász hagyományba, melyet a *Spectator* origójából kiindulva főként Shaftesbury, illetve Young szövegein keresztül szokás felvezetni.⁴³⁷ Ennek lényege, hogy az *ingenium* teremtő erőként értelmezendő, teremtő képességeinek egy része az „eredetiség” fogalma alá rendelődvé voltaképp csak metaforákon keresztül ragadható meg (villámmetafora), ugyanakkor a teremtő képességek fölé egyfajta kontroll is beépítendő, mégpedig gyakorta a mintakövetéssel összekapcsolva. Ez a hagyomány transzponálódik át – az újabb szakirodalom szerint első sorban Hamann-szövegek közvetítésével – Kant zsenielméletében. Az *ingenium* inspiratív oldala itt is a villám-, pontosabban: szikrametafora („sprühende Funken”)⁴³⁸ mentén a megnevezhetetlenség jegyével ruházódik fel, kontrollként pedig beépül az *ingenium* fogalmába a mintakövetés négy módozata (*Nachfolgen, Nachmachungen, Nachahmungen, Nachäffungen*). A Szerdahely-féle képzőszellem leírásában sajátos módon a másik oldal bomlik ki részletesebben: az 1–5. kategóriák – középpontban az itt is felbukkanó villámhasonlattal⁴³⁹ – a képzőszellem kreatív és intuitív oldalát járják körül. E kategóriák gyűjtőpontjában a *phantasia* áll, melyet a felsorolás a „*mater poeseos*”-ként, azaz a „poézis szülőanyja”-ként em-

⁴³⁶ „Quod si paradoxum adparet, dicam Poesim esse similem Pandora, quam omnes Dii, Deaque auxisse, et dotasse perhibentur.” Szerdahely, *Ars poetica*..., 158–159.

⁴³⁷ Egyik fontos összegzése e gondolatmenetnek, melyre jelen tanulmány is támaszkodik: Martin Gammon, „Exemplary Originality”: Kant on Genius and Imitation, *Journal of the History of Philosophy* 35 (1997):4, 563–592.

⁴³⁸ A vonatkozó Kant-szöveghelyeket részletesen idézi Gammon, „Exemplary...”, 591.

⁴³⁹ „... mens debet esse lucida, ingenium promptum, et fulguris instar mobile.” Szerdahely, *Ars poetica*..., 146.

leget: ez az a fogalom, mely a korábbi fejezetekben is folyamatosan jelen van, esetenként a poétai *ingenium* metonimikus megfelelőjeként.⁴⁴⁰ Kiemelt szerepe egy másik hagyomány jelenlétére figyelmeztet. Mint Szerdahely lábjegyzete idézi is, Francis Bacon a *De dignitate et augmentis scientiarum et artium* című tudományelméleti munkájának⁴⁴¹ alaptételeként voltaképp elővételezte a poézis baumgarteni rehabilitációját, amennyiben a humán képzésformákat (*doctrina*) három részre osztotta: *historia*, *poesis*, *philosophia*. Tette ezt az intellektus három képessége mentén: a *historia* a *memoria*, a *poesis* a *phantasia*, a *philosophia* pedig a *ratio* kivetüléseként értelmeződik kötetében. A Szerdahely-szöveg röviden így summázza Bacon *phantasia*-fogalmát: „A poézis teljes mértékben a fantázia műve.”⁴⁴² Elgondolkodtató egyéb-iránt, hogy Bacon itt megidézett képzésstruktúrájában a *poesis* hármas felosztású: *narrativa*, *dramatica*, *parabolica*. Bár Szerdahely rendszere ettől eltért, ugyanakkor a kidolgozás sorrendisége ugyancsak kötdik Bacon rendszerezéséhez, amint erről később még részletesen szó esik majd.⁴⁴³

Következő lépésként érdemes szemügyre venni az *Aesthetica* elméleti alapjára az *Ars poetica generalis* pragmatikus mediációja révén rátelepített szakesztétikai feldolgozásokat. Szerdahely György Alajos elbeszélő költészetet összefoglaló kötetével, a *Poesis narrativa* összegzésével⁴⁴⁴ az eddigi, nem túlzottan nagyszámú szakirodalmi feldolgozások⁴⁴⁵ elsősorban műfajtörténeti szempontból foglalkoztak, és konzekvenciaként felemás értékítéletet fogalmaztak meg. A regényelméletnek nyilvánított *Fabulae Romanenses* fejezete jól hallható örömujjongást váltott ki a magyar kritikátörténetből. Ami nem is meglepő, hiszen a magyarországi regényelméletet áttekintő 1982-es tanulmányában Szajbély Mihály még arról panaszkodott, hogy a nagy német regényelméleti összefoglalókhoz képest több évszázados lemaradásban vagyunk.⁴⁴⁶ Ehhez mérten hét évvel később Margócsy Istvánnak a Szerda-

⁴⁴⁰ Az *Ars poetica generalis phantasia*-szöveghelyei: „... modo rebus inanimis sensum tribuimus, atque etiam poenarum fictarum iconismos exhibemus, et innumera Phantasiae figmenta spiritu nostro creatore construimus.” 50; „... nempe ut res omnis, quae licentia ingenii, phantasiaque fingitur, vel instruat ex ratione Naturae, Personarum, et Morum; vel Historiae Politicae adcommodetur.” 53; „Valere hoc forte posset in Historia Uniuersali; quae si praecipua facinora recenseat, officium fecisse dicitur: at cum in Epopeia illustres heroum actiones per omnia spectare debeamus, impatienter ferimus, si quis auiditati nostrae subtrahatur, mens, et phantasia plena rerum cognitione, imagineque destituatur.” 63; „Vitium hoc esse dicamne phantasiae luxuriantis, vel paupertatem infecundumque solum argumenti?” 72; „Periphrasis est utilissimum Dictionis Poeticae ornamentum; illa enim sermonem nostrum variat, unam eandemque rem in alia, semperque noua forma ostendit, gratissimas ubique imagines elaborat, phantasiae, et sensibus ea lingua loquitur, quae omnium est aptissima...” 113; a *phantasia*-fejezet 149–156.

⁴⁴¹ Az itt használt latin kiadás: Francis Bacon, *De dignitate et augmentis scientiarum libri IX*, Lugd. Batav, 1645. 18–19. századi recepciója kapcsán a magyar recepcióra is érvényes megfigyeléseket ad John Robertson, *A Bacon-Facing Generation: Scottish Philosophy in the Early Nineteenth Century*, Journal of the History of Philosophy, 34 (1976):1, 37–49.

⁴⁴² „Tota Poesis Phantasiae opus est.” Szerdahely, *Ars poetica*..., 150.

⁴⁴³ Szerdahely idézi is Bacon felosztását, Szerdahely, *Poesis narrativa*..., Prooemium.

⁴⁴⁴ Szerdahely, *Poesis narrativa*...

⁴⁴⁵ Jánosi, Szerdahely...; Margócsy, Szerdahely..., 1–33.; Tóth, *A Szép-Jó*...; Lengyel Réka, *Desbillons ezópuszi meseinek magyar olvasói: az ifjabb Hatvani István és Szerdahely György Alajos = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, szerk. Lengyel Réka, Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Kiss Margit, Lénárt Orsolya, Budapest, 2015, 323–337.

⁴⁴⁶ „A késés a francia Huet nagy hatású könyvéhez (*Traité de l’origine des Romans*, 1670) képest jó másfél száz, a német Blanckenburg összefoglalásához (*Versuch über den Roman*, 1774) képest jó félszáz éves – ha egyáltalán van jogunk Almási Balogh és Bajza szerény munkáit e vaskos köteteket kitevő tanulmányokhoz hason-

hely-kutatások origójának nevezhető tanulmányában valóban örömmel olvashatta a szakmai közönség az 1784-es *Poesis narrativa* kapcsán, hogy „Szerdahely a regények tárgyalásánál nemcsak az előző századi francia Huet (PN 36.) vagy a századeleji Chr. Thomasius (PN 41.) munkáját, hanem az előző évtizedben megjelent Blanckenburg-művet (Versuch über den Roman 1774., PN 41. 58.) is méltatja.”⁴⁴⁷ Kisebb örömkialtásokat a Szerdahely által alkalmazott irodalomtörténeti példák korszerűsége is kiváltott, amint azt jól mutatja Szerdahely kötetének konstans idézettsége az Osszián-szakirodalomban az Osszián első magyar említése révén (bár Szerdahely Macphersont még gyűjtőnek és nem szerzőnek tekintette).⁴⁴⁸ A *Poesis narrativa* epikus költészetéről szóló *Poesis epica* című fejezete azonban inkább fejcsóválásra adott okot. Tóth Sándor Attila jezsuita retorikák és poétikák hatására irányuló vizsgálata ennél a fejezetnél erős és nem igazán korszerűnek mondható kapcsolatot mutatott ki Masen, Bussiéres, Juvencius köteteinek eposzról szóló részeivel.⁴⁴⁹

A *Poesis dramatica* kapcsán ugyancsak elmondható, hogy elsősorban a szűkebben vett műfajtörténeti, azaz a drámatörténeti szakirodalom említette eddig, továbbá ennek a kötetnek is van egy gyakran emlegetett irodalomtörténeti recepciós szenzációja, amely Dávidházi Péternek köszönhetően immár nemzetközi kontextusban is ismertté vált: nevezetesen a Szerdahely kötetében kiemelt szerzőként megjelenő Shakespeare.⁴⁵⁰ Solt Andor monográfiája ugyanakkor tartósan és erősen megbélyegezte Szerdahely kötetét az alábbi mondataival: „Alaposabb vizsgálatnál azonban kiderül, hogy világirodalmi tájékozottsága szemfényvesztés. Szikrája sem volt benne az eredetiségnek, önállóságnak, könyveit [...] a legkülönbféle külföldi szerzők, elsősorban Baumgarten, Meier, Home, Batteux, Riedel és Sulzer, azonkívül a klasszikus auktorok (Arisztotelész, Horatius, Longinus, Cicero stb.) és francia jezsuita páterek írásaiból fércelte össze. [...] [Í]gy azután mindaz, amit a nagy drámaírókról mond, üres szólam, másodkézből kapott vélemények rendszertelen halmaza.”⁴⁵¹ Eltekintve attól,

lítani.” Szajbély Mihály, *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felében*, Irodalomtörténeti Közlemények 86 (1982), 1–14. Az idézet: uo. 1.

⁴⁴⁷ Margócsy, *Szerdahely*..., 13.

⁴⁴⁸ Hartvig Gabriella, *Ossian in Hungary = The Reception of Ossian in Europe*, ed. Howard Gaskill, London, 2004, 222–239.

⁴⁴⁹ Tóth Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája: A studia humanitatis iskolás poétikájának műnemi és műfaji kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig*, II/1, Szeged, 2000, 78–93.; továbbá Tüskés Gábor, Knapp Éva, *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények 108 (2004), 139–154.

⁴⁵⁰ Többek között: Dávidházi Péter, *The Romantic Cult of Shakespeare: Literary Reception in Anthropological Perspective*, Basingstoke, 1998, 129–130; Uő, *Egy irodalmi kultusz meghonosítása*, Irodalomtörténeti Közlemények 91–92 (1987–1988), 56–61. Ehhez fűződő szakirodalmi toposz, hogy ti. Szerdahely még Farmer Shakespeare-kötetét is Schmid ismertetésében idézte, következésképp nem is volt a kezében eredeti Shakespeare-szindarab. Érdemes azonban megnézni a jelen fordítások kommentáranyagát, mert azokból kiderül, hogy Szerdahely nem csak e sokat idézett szöveghelyen említi Shakespeare-t. Az idő egységének felszámolása kapcsán negatív példaként említi a Shakespeare „álomról szóló komédiájában” bolyongó szereplőket, a *Macbeth*, *Hamlet* és *Lear* esetében a sorscsapások már fokozhatatlan erejét, a csodás és a gonosz kapcsán Shakespeare drámahőseinek gaztetteit emeli ki (Szerdahely, *Poesis dramatica*..., 43, 62, 68, 93, 99, 101, 128, 134), emellett Shakespeare neve az *Ars poetica generalis*ban is többször feltűnik (38, 153). Az *Aestheticában* azon is eltöpreng Szerdahely, hogy vajon „Shakespeare, Corneille vagy Racine írás közben nyugodt, mérsékelt lelkűek voltak?” (Szerdahely, *Aesthetica*..., 242.) Ez nem bizonyítja természetesen, hogy Szerdahely eredetiben olvasta volna Shakespeare-t, ám az jól látszik, hogy itt nem egyszerűen egy Schmid kötetéből átvett téziszről van szó, Szerdahely, ha közvetve is, de több forrásból ismerte az angol drámaíróit, és jelentőségét ő maga is nagyra értékelte.

⁴⁵¹ Solt Andor, *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei 1772–1826*, Budapest, 1970, 146–147.

hogy a fenti minősítések – eklekticismus, kézikönyvekből történő tájékozódás stb. – kellő tendenciózussággal a Solt által előtérbe helyezett 18. századi szerzők (Bessenyei György, Péczely József, Kármán József) kapcsán éppúgy érvényesíthetők lennének, eme szim- és antipátiák közepette sem érdemes arról megfeledkezni, hogy a 18. század második felében kötetnyi terjedelmű, részletesen kidolgozott drámaelméleti és drámatörténeti összefoglalást a *Poesis dramatica*n kívül aligha lehet felmutatni magyarországi viszonylatban. Hogy a kötet elméleti jelentőségét nem csupán az eredetiség teoretikus művekben nehezen értelmezhető viszonylatán keresztül érdemes felmérni, arra Pintér Márta Zsuzsanna monográfiája mutat rá, aki ekképp gondolja újra és emeli ki a *Poesis dramatica* egyik legfontosabb tézisé: „Ahogy Szerdahely György Alajos írja: »Drama non fit, ut legatur, aut legendo recitetur, sed ut agendo in Scena repraesentetur.« Értelmezésében a színpadi látványosság (spectaculum) beszédből és cselekvésből jön létre. A beszéd szövegét a költők alkotják meg, a cselekvést a színészek mutatják be. Ezt a meggondolást a költő sohasem hagyja figyelmen kívül, mert a drámai dictiót, a szokás szerint, nem ő határozza meg.”⁴⁵² Ezzel, bár megmaradva a műfaj-történeti kontextuson belül, el is mozdul a kötet recepciója szakaszstétikai irányba.

A továbbiakban nem arra fogok kísérletet tenni, hogy ezeket a műfaj-történeti olvasatokat cáfoljam vagy erősítsem. Az erősítésre egyébként, úgy vélem, szükség van: ha ugyanis a műfaj-történeti vizsgálódások figyelmet fordítanak Szerdahely kötetére (ami hatástörténeti szempontból mindenképpen indokolt lenne), akkor nem kellene töprengeni felette, hogy a 18. századi regények írói felé vajon mely szöveg közvetítette és hangosította ki Huet regényelméletét,⁴⁵³ vagy hogy a spanyol drámai irodalom magyarországi recepciója a 18. században valóban kizárólag a Burgtheater darabjainak köszönhető-e.⁴⁵⁴ A *Poesis narrativa* itt közölt, kommentált fordítása és azonosított utalásai reményeim szerint nagyban fogják erősíteni és árnyalni ezt a képet. Most inkább arra teszek kísérletet, hogy Szerdahely ominózus koteiteinek értelmezését kimozdítsam a műfaj-történeti keretből, és Szerdahely esztétikai koncepciójának immanens elemeiként értelmezzem.

Ennek első lépéseként érdemes a kötetek paratextusait, a dedikációt és az előszót alaposabban szemügyre venni, mivel ezek olyan szövegrészek, melyek gyakorta tartalmaznak olvasási javaslatokat a kötetek egésze kapcsán. Dedikáció tekintetében kétségtelenül a *Poesis narrativa* szolgál a legnagyobb meglepetéssel, amely még az ajánlásokon átsiklani hajlamos olvasót is megragadja: „Nagyméltóságú és Tekintetes Grófnőnek, Vászónkői Zichy Erzsébetnek, született karáncsberényi Berényi grófnak, aki művelt, okos, kegyes, szorgalmatos, állhatatos, a tudományokban és az erkölcsben kitűnő, a görög irodalomban is jártas, nagy szellemű és éles elméjű, lelkének nemessége egyedülálló, a szegények és elesettek oltalma, nemének ékessége és mintája, aki iránt műveltsége hírnevet, bölcsessége csodálatot, kegyessége szeretetet gerjesztett, aki minden kor és nép legműveltebb és legjobb hölgyeit felülmúlta, vagy legalábbis velük egyenrangú, s életével és természetével kitűnve kiérdemelte a hal-

⁴⁵² Pintér Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban*, Budapest, 2019, 11.

⁴⁵³ Penke Olga, *A regény műfaja Dugonics Etelkájában*, Irodalomtörténeti Közlemények 105 (2001), 553–572, különösen a 47. jegyzet; továbbá Bessenyei György, *Tarimes utazása*, s.a.r. Nagy Imre, Budapest, Balassi, 1999, 71.

⁴⁵⁴ Katona Eszter, *A spanyol dráma magyarországi recepciója = 25 év – 25 tanulmány. Fejezetek a Hispanisztika Tanszék történetéből. 1993–2018. 25 años – 25 ensayos. Capítulos de la historia del Departamento de Estudios Hispánicos. 1993–2018*, Szeged, 2018, 159–172.

hatatlanságot.⁴⁵⁵ A dedikációk 18. századi magyarországi kontextusát⁴⁵⁶ figyelembe véve mindenképpen feltűnő e szöveg, mégpedig elsősorban azért, mert tudományos munka ajánlásaként (főúri) hölgyhöz szól.⁴⁵⁷ Kézenfekvő lenne a magyarázat, ha közvetlen mecénási támogatást feltételezhetnénk e gesztus mögött. Ez nem zárható ki teljes mértékben, hiszen 1784., azaz a kötet megjelenése nevezetes dátum volt Szerdahely életében, ekkor helyezték át egyetemi professzori katedrájáról az óbudai főgimnázium igazgatói székébe. Tehát az épp ebben az évben megjelenő *Poesis narrativa* a kiadás idején valószínűleg már nem tekinthető professzori tevékenységét támogató segédkönyvnek, bár a megírás során kétségtelenül annak szánta. Ugyanakkor a kötet – akárcsak Szerdahely korábbi esztétikai monográfiái és az ugyancsak 1784-ben publikált *Poesis dramatica* – „typis Regiae Universitatis” jelenik meg, azaz úgy tűnik, nem kellett magánkiadáshoz vagy más kiadóhoz (és ezzel együtt magántőkéhez) folyamodnia Szerdahelynek. Óvatosságra inthet a kor másik híres, hölgynek címzett ajánlása, az *Uránia* esete is,⁴⁵⁸ ahol a szakirodalom sokáig az ajánlás alapján feltételezte, hogy báró Belezsnayné Podmaniczky Anna Mária lenne az a jótékony tőkeforrás, akire az *Uránia* előszava utal. Alaposabb forrásismeret alapján később tisztázódott, hogy az anonim mecénás Festetics György volt, a Belezsnaynének szóló ajánlás sokkal inkább koncepcionális okokkal, egyfajta implicit olvasó megformálásával magyarázható (női közönség megszólítása, a Belezsnay-szalón szellemi jelentősége stb.).⁴⁵⁹ A korszak könyvajánlásait vizsgáló nemzetközi szakirodalom is arra a következtetésre jut, hogy a 18. század vége felé egyre inkább uralkodóvá válnak az olyanfajta ajánlások, melyek nem előzetes mecénatúrát honorálnak, sokkal inkább az implicit olvasó személyét jelenítik meg az ajánlásban megszólított személy által.⁴⁶⁰

Elhamarkodott következtetések helyett azonban a Berényi Erzsébetnek szóló ajánlás értelmezéséhez fontos megvizsgálni Szerdahely dedikációs gyakorlatát, azaz többi kötetének ajánlásait is. Az 1778-as *Aesthetica* ajánlása⁴⁶¹ Batthyány József esztergomi érseknek szól, és

⁴⁵⁵ Excellentissimae. Ac. Illustrissimae. Dominae. Dominae. Comiti. Elisabethae. Zichy. De. Váson-Keő. Natae. Ex. Comitibus. Berényi. De. Karács-Berény. Doctae. Prudenti. Piae. Laboriosae. Constanti. Scientiis. Et. Virtutibus. Ornatisimae. Graecis. Etiam. Litteris. Eruditae. Amplitudine. Mentis. Promptitudine. Ingenii. Nobilitatae. Animi. Singulari. Pauperum. Et. Miserorum. Praesidio. Sui. Sexus. Ornamento. Et. Exemplo. Cuius. Eruditio. Famam. Sapientia. Admirationem. Pietas. Amorem. Erexit. Doctissimas. Et. Optimas. Gentium. Ac. Aetatum. Omnium. Feminas. Aut. Superauit. Aut. Aequavit. Vita. Natura. Eminentior. Immortalitatem. Meruit. Szerdahely, *Poesis narrativa...*, *dedicatio*.

⁴⁵⁶ Szajbély Mihály, „Idzadnak a' magyar tollak” Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig, Budapest, 2001, 160–184. – az előszavak és dedikációk jelentőségéről.

⁴⁵⁷ Ez olyannyira szokatlan, hogy még a Szerdahely életművét lelkesen, ámbar a magyar szakirodalmi kontextus alaposabb feltárása nélkül ismertető Sonja Martina Schreiner is „felkiált” az ajánlás láttán: „Die Poesis narrativa ist einer Frau [!] mit Latein- und Griechischkenntnissen gewidmet, der Adelligen Elisabeth Zichy, und mit einem Motto aus der Poetik des Aristoteles überschrieben...” Schreiner, *Ein Lateinisches...*, 450. Pat Rogers, *Book dedications in Britain 1700–1799: a preliminary survey*, British Journal of Eighteenth-Century Studies, 16 (1993), 213–231. szerint a nőknek szóló dedikációk aránya kortárs brit kontextusban 28% körül mozog, de ezek jelentős része királynőknek szól.

⁴⁵⁸ Szilágyi, *Kármán...*, 318–320.

⁴⁵⁹ Szilágyi Márton, *Belezsnay Miklósné Podmaniczky Anna Mária irodalmi szalonya: legenda és valóság*, Irodalomtörténeti Közlemények 119 (2015), 769–777.

⁴⁶⁰ A dedikáció ezzel párhuzamosan mintegy önálló, esszéjellegű műfajjá kezd alakulni, arra is van példa, hogy önálló kötetben adnak ki dedikációkat. Vö. Dustin Griffin, *Literary Patronage in England, 1650–1800*, Cambridge, 2006, 1–4.

⁴⁶¹ Szerdahely, *Aesthetica...*

terjedelmét tekintve a most idézett ajánlás ötszöröse. Az ajánlás szövegébe a szerző beleszóvi a Batthyány család iránti elkötelezettségének és Mária Terézia iránti tiszteletének hangsúlyozását, ugyanakkor nincs arra utalás, hogy patrónusi viszony, esetleg konkrét anyagi támogatás állna a háttérben (ezt erősíti, hogy itt egyértelműen egyetemi tankönyvről van szó, mely ugyancsak az egyetemi nyomdában jelent meg). Az ajánlás utal emellett Batthyány József és a Batthyány család műveltségére, valamint a Múzsák iránt elkötelezett mecénatúrájára, továbbá kiemeli Batthyány József nyájas humanitását – példaképként állítja, és ekként rendeli hozzá a jó ízlés tanáról született szerény munkácskát. Batthyány József a 18. század egyik legsokoldalúbb egyházi mecénása volt, aki az irodalom mellett a zene- és képzőművészetet is pártolta, jeles épületeket emelt, vadasparkja révén még a kertművészethez is kapcsolódott.⁴⁶² Mindemellett – amint azt például a Faludi Ferenc által hozzá intézett köszöntővers⁴⁶³ is kiemeli – a kortársak véleménye szerint megjelenésében, viselkedésében is mintha életre kelt volna a *Homo Aestheticus*, akit Szerdahely neki ajánlott kötete így jellemez: „A természet és a művészet jóvoltából ilyennek tartjuk a szép elmét és lelkületet, a szép szívet és lelket; végül a szép és gyönyörű embert: aki a Teremtőtől bőkezűbben kapott tehetségeit az esztétika által úgy kiművelte, hogy finoman érez, sebesen gondolkodik, tárgyát, témáját magának és másoknak élettelen adja elő, hűségesen megőrzi magát, vágyát és akaratát az értelem szerint irányítja, illőn és tisztességesen cselekszik. Ahogy mondtam, az szép és emberi egyszerre, akiben a szép és jó érzéke kölcsönösen egyesülve van; aki, amit cselekedni elhatározott, szépen és jól, tökéletesen véghezviszi.”⁴⁶⁴ A jó ízlésű mecénás és a humanitas egyik példaképe tehát nem mint anyagi támogató, hanem mint ideális olvasó, egyszersmind a kötetbéli *Homo Aestheticus* megtestesítője jelenik meg az ajánlás szövegében. Az 1783-as *Ars poetica generalis*⁴⁶⁵ dedikációja nagyon szűkszavú, alsószomolányi Nagy Ignácnak szól, és csupán annyit árul el a címzettről, hogy Fejér vármegye táblabírája, az irodalom és a szépművészetek kultiválója, Szerdahely barátja és rokona.⁴⁶⁶ Mivel Nagy Ignácra történeti feldolgozásai sem őriznek, mindössze annyi feltételezhető, amit maga az ajánlás sugall: a személyes kapcsolat és a művészetkedvelő, a művészeteket élvező művelt befogadó attitűdje jelenti a kapcsolódási pontot. A *Poesis dramatica* 1784-es kötetének ajánlása⁴⁶⁷ ugyancsak személyes relációjú, mivel Szerdahely testvéréhez, Szerdahely József kalocsai ka-

⁴⁶² „Batthyány József gróf, hercegprímás az 1770-es és 1780-as években négy helyszínen működtetett adathozható módon kastélyszínházat: Németújváron, Körmenden, Rohoncon és Püspökiben.” János Szabolcs, *Magyar főúri családok Bécs 18. századi színházi kultúrájában = MONOKgraphia. Művelődéstörténeti tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina, Budapest, 2016, 343. Zenei történeti mecénatúrájáról l. Sas Ágnes, *Főúri zenei intézmények, arisztokrata mecénások a 18. századi Magyarországon = Zenei tudományi Dolgozatok, 2001–2002*, szerk. Sz. Farkas Márta, Budapest, 2002, 171–233. Batthyány József építészettörténeti jelentőségéről l. Tóth Áron, „*Civilis architectura*” a XVIII. századi Magyarországon a vitruviánus építészelmélet hazai recepciója a későbarokk és a felvilágosodás korában, PhD Disszertáció, ELTE BTK Művészettörténet-Tudományi Doktori Iskola, 2008, 24, 79, 82, 125. Életrajzi adalékokat l. Báthory Orsolya, *Batthyány József esztergomi érsek főispáni beiktatása = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. Báthory Orsolya és Kónya Franciska, Budapest, 2016, 45–58.

⁴⁶³ Báthory Orsolya, *Faludi Ferenc ismeretlen latin nyelvű verse Batthyány József esztergomi érsekhez*, Irodalomtörténeti Közlemények 117 (2013), 201–205.

⁴⁶⁴ Szerdahely, *Aesthetica...*, 276.

⁴⁶⁵ Szerdahely, *Ars poetica...*

⁴⁶⁶ Az *Ars poetica...* ajánlása és Nagy Ignác kapcsán l. 273. jegyzet.

⁴⁶⁷ Szerdahely, *Poesis Dramatica...*

nonokhoz íródott. A szintén igen hosszú ajánló szöveg meglepően személyes: Szerdahely József úgy jelenik meg benne, mint a széptudományok kitűnő értője és művelője,⁴⁶⁸ mindemellett a könyv írójának mestere a humán tudományokban, egyszersmind jelen kötetének ihletője.⁴⁶⁹ A kötetet a szerző egyfelől Szerdahely József humán tudományokbeli működése érdemeinek elismeréseként, másfelől a testvéri szeretet bizonyságaképp dedikálja. Első olvasásra meglepő, hogy az ajánlás mennyire személyes, érzelmetli, és mennyire nélkülözi a kulturális utalásokat: nem történik arra célzás, hogy Szerdahely József kedvelte volna akár a drámákat, akár az operát, az ajánlás voltaképp a kötet szerzőjének érzelmi kitárulkozása (egyébként nagyon művelt férfiúnak beállított) testvére előtt. Ez azonban egyáltalán nem szervetlen gesztus a kötetben megfogalmazott ízlésszermény felől nézve. Erre az eszményre mutat rá a közvetlenül az ajánlás előtt mottóként szereplő Francis Bacon-idézet: „az emberek, amikor közösségben vannak, inkább megnyitják lelküket az érzelmeik és a benyomások előtt, mint amikor magányosak”.⁴⁷⁰ Ebben az olvasatban tehát a dráma az emberi kapcsolatok és az érzelmi hatás művészete, az ideális drámaolvasó érzelmileg nyitott, emocionálisan érzékeny, kapcsolataiban szenzibilis: éppúgy, mint az ajánlásban megelevenedő Szerdahely testvérek. Azaz: a *Poesis dramatice* ajánlása is a kötetbeli ízlésszermény megtestesítőit állítja az olvasó elé, és ez alapján megkockáztatható, hogy a kötet ideális olvasója itt nem is annyira a megszólított Szerdahely József, sokkal inkább az ő érzelmileg megnyíló, nyitott, szenzibilis testvére, vagyis maga a kötet szerzője. Talán nem véletlen, hogy ez az az kötet, ahol a narrációban talán a legtöbb alkalommal utal arra a szerzői hang, hogy ő maga élvezetét lelte, ilyen vagy olyan érzelmi állapotba került egy-egy színdarab vagy épp opera kapcsán (ez utóbbi miatt még szemrehányást is tesz magának!).⁴⁷¹ Végül sajátos helyet foglal el Szerdahely ajánlásai között verseskötetének, a *Silva Parnassi Pannonii* 1803-as kiadásának előszava,⁴⁷² mely az ajánlást is magában foglalja. A verseskötet metaforikus nyelvének alapja poézis és csillagászat sajátos egybejátszása, és a Hellnek szóló ajánlás e poétikai alapelv összefoglalására nyújt remek ürügyet: „Mert vajon nem az Égben lakozik-e a Poézis is? A költők, akikről Platón és az egész ókor helyesen tanítja, hogy a Bölcsesség teljességének első és egyedüli Atyái és Vezérei, a Költészet Múzsáját az Égbe helyezték, és nővérével, Urániával együtt, akinek ősi nevét a csillagászoknak a legújabb bolygó elnevezése körüli vitájában te képviselted, a csillagok birodalmában helyezték el. Mindig is barátok, hiszen egyszersmind testvérek is Költészet és Csillagászat. E két nővér uralja az Ég mérhetetlen terét; ők kormányozzák ama örök világokat, melyeket Te nemcsak kiemelkedőleg kutatsz, hanem egyszersmind majdan a lakójuk leszel. Ezért nem tévedek, ha azt mondom: az Ég hosszas és lankadatlan tanulmányozása, valamint Költészet és Uránia testvéri barátsága révén lakozik Benned ama Költői Lélek, mely erős testre vall, és a hosszú élet gyarapítója és kezese. Fogadd el tőlem, ami a Tiéd! Ebben az *Erdőben* felleled mindazt, ami Neked a Te eget eszedbe

⁴⁶⁸ „Seueri quique censores, et arbitri Te dicebant esse felicissimum Elegantioris Litteraturae cultorem, et praeceptorem; Tu illis Orator, et Poeta praecipuus.” Uo. *dedicatio*.

⁴⁶⁹ „Legi, audiuique commentata Tua. Nihil erat in iis non diligenter elaboratum, et tamquam elucubratum. Sic Musae loquuntur, dixi.” Uo. *dedicatio*.

⁴⁷⁰ Szerdahely, *Poesis Dramatica...*, mottó.

⁴⁷¹ „Nem célok a zenei drámákat illető vádak és védő érvek felsorolása: ezt mások megtették. Amit én láttam meg, azt kell kifejeznem. Az a leginkább meglepő, hogy az effajta látványosság azokat is rabul ejti, és kellemsen gyönyörködte, akik ismerik hibáit és vétkeit. Nézzünk tehát vallomást tévő bűnösöket: sokuk helyett elég lesznek én magam is.” Szerdahely, *Poesis dramatice...*, 195–196.

⁴⁷² Szerdahely, *Silva...*, 1788. Második kiadása: Buda, 1803.

juttatja.⁴⁷³ A dedikáció praktikus vonatkozása mindössze annyi, hogy a kötet egyik hosszú versét, a *Historia Uraniae Musae* epylliont⁴⁷⁴ Hell kérésére írta Szerdahely, és először Hell csillagászati folyóiratában jelent meg a szövege.⁴⁷⁵ A fenti részlet azonban jól mutatja, hogy az ajánlás középpontjában helyett sokkal inkább Hell műveltsége és kutatói attitűdje áll, beágyazva a kötet poétikai koncepciójába: amit Hell művei a *scientia* területén felmutatnak, azt kívánja e kötet felmutatni az *ars (poetica)* területén. Az eddigi megfigyelések alapján tehát elmondható, hogy Szerdahely dedikációs gyakorlatára egyáltalán nem jellemző a közvetlen mecénási támogatást honoráló attitűd, az ajánlásainak célszemélyei sokkal inkább egy meghatározott műveltségeszmény és művészetszemlélet megtestesítőiként, egyszerűsített ideális befogadókként kerülnek kiemelésre.

Először is tehát adott a kérdés, hogy Zichy Miklósné Berényi Erzsébet alakja hogyan illeszthető össze, egyáltalán összeilleszthető-e az epikus költészetről szóló kötet ideális olvasójával. Az utókor Berényi Erzsébet nevét elsősorban képzőművészetet (építészetet, szobrászatot) pártoló mecénásként és határozott, jól gazdálkodó úrasszonyként őrizte meg, mégpedig kifejezetten az óbudai vagy szőnyi lokalitáshoz kötve.⁴⁷⁶ Mivel Szerdahely maga is kötődött Óbudához (a kötet kiadása idején, amint említettem, az óbudai főgimnázium igazgatójaként), nyilván ismert volt előtte Berényi Erzsébet effajta imázsa – ugyanakkor az ajánlásban erre a momentumra egyáltalán nem utal.⁴⁷⁷ Az ajánlás szövege itt is kiemeli a célszemély humanitását (ez visszatérő momentum Szerdahely ajánlásaiban, érthetően, hiszen műveltségeszményének középpontjában az átesztétizált *humanitas*⁴⁷⁸ áll), másfelől viszont műveltségét és ógörög tudását hangsúlyozza. Kézenfekvőnek tűnik, hogy mivel a korszakban a románok olvasóközönsége (mind a tényleges, mind pedig a megcélzott) elsősorban hölgyekből állt, az első magyar regényelméletet magában foglaló kötet ideális olvasója, dedikációjának célpontja egy művelt hölgy legyen. A női olvasók megszólításának programját hagyományosan az egy évtizeddel későbbi *Uránia* folyóirathoz szokás kapcsolni,⁴⁷⁹ e tekintetben tehát Szerdahely kötete igen korszerűnek és hagyományteremtőnek tekinthető (legalábbis magyarországi viszonylatban), arról nem is szólva, hogy kötetekben a kiemelt szerzők

⁴⁷³ Uo. *dedicatio*, Balogh Piroska fordítása. A kötetéről részletesen l. Tóth Sándor Attila, *Az ég Múzsája és planétája: Uránia. Szerdahely György csillagászati tankölteményei*, Szeged, 2007; Balogh Piroska, *Sic itur ad astra. Változatok a csillagászati tanköltemény műfajára Szerdahely György Alajos és Pálóczi Horváth Ádám műveiből = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Budapest, 2011, 101–112.

⁴⁷⁴ Szerdahely György Alajos, *Historia Uraniae Musae, quam inter Deos, Deasque planetarias recens detexit Herschelius, carmine exposita a Georgio Aloysio Szerdahely*, Viennae, Typis Joan. Thom. nob. de Trattner, 1787.

⁴⁷⁵ A megjelenés körülményeiről és adatairól l. Balogh, *Sic itur...*, 109–110.

⁴⁷⁶ Filipcsy István, *Berényi Erzsébet*, Budaörsi Napló, 1994/9, <http://www.budaorskonyvtar.hu/elektronikus/letoltes/cikkek/cikk033.pdf>. Letöltés: 2021. 05. 25.; Klujber László, *Gróf Zichy Miklósné Berényi Erzsébet grófnő XVIII. századi gazdaságsszervező munkájáról*, Komárom–Esztergom megyei Honismereti Füzetek, 1992/1993, 55–68.; Szilárdy Zoltán, *Képes emléklap az 1763-as földrendésről. Egy ismeretlen Binder J. F.-metszet*, Tanulmányok Budapest Múltjából, 21 (1979), 348–360.

⁴⁷⁷ Személyes ismeretségük mögött feltételezhető az óbudai lokális kötődés, illetve érdekes adalékot jelenthet ehhez Vay Sándor/Sarolta ama forrásokkal meg nem erősített felvetése, miszerint Nyitrai Gábor, aki Szerdahely 1779-es dékánusa idején töltötte be az egyetemi rektori tisztséget, gyakori vendég volt Zichy Miklósné házában. Vay Sándor, *Ősökről – unokáknak*, Budapest, [1910], 90.

⁴⁷⁸ Erről részletesen l. Fórizs, *Szerdahely...*, 187–206.

⁴⁷⁹ Szilágyi, *Kármán...*, 55–58, 278–280.

listáiban – ha nem is sűrűn, de – szerepeltet női írókat is.⁴⁸⁰ De túllépve e vonatkozáson, még mindig marad a kérdés: ha művelt hölgyet akart Szerdahely az ajánlásban szerepeltetni, miért éppen Berényi Erzsébetet választotta? Az egyik érv, ami mellette szólhatott, az ógörög tudása. A *Poesis narrativa* ugyanis nemcsak a regény, hanem a nagy tekintélyű eposz elméletét is magában foglalta, amelynek alapmintái a kötetben is kiemelt görög eposzok – Berényi Erzsébet azon ritka hölgyek közé tartozott, aki nyelvi műveltsége révén eredeti nyelven ismerhette meg ezek világát. Valószínűleg nem független ettől az a momentum sem, amelyet Margócsy István is némi meglepetéssel nyugtázott, hogy Szerdahely eposzelmélete megengedné nők eposzi hősként történő szerepeltetését, holott az eposz tradicionálisan maskulin műfaj a korszakban.⁴⁸¹ A másik érv Zichy Miklósné mellett pedig személyes érintettséget is feltételez. A szakirodalom eddig is kiemelte a *Poesis narrativa* regényfejezete kapcsán a széles körű példaanyagot, mely az ókori regények mellett a kortárs romántermés korszerű ismeretéről tanúskodott – óvatosan megfogalmazva a kételyt, vajon e többnyire igen világias olvasmányok egyáltalán megfordulhattak-e eredetiben az exjezsuita professzor kezében.⁴⁸² Berényi Erzsébet szerepe ezen a ponton lehet kulcsfontosságú: a könyvészeti kutatások ugyanis az utóbbi évtizedekben figyeltek fel tekintélyes könyvtárára,⁴⁸³ melynek katalógusa (és a kötetek többsége) az ELTE Egyetemi Könyvtárában található.⁴⁸⁴ A könyvtár különlegessége, hogy összeállítója látnivalóan szenvedélyes regényolvasó és -gyűjtő lehetett: már a felületes egybevetés is azt mutatja, hogy a *Poesis narrativa* regényemlétséi szinte kivétel nélkül megfeleltethetők az itt szereplő kötetekkel (sőt, a Szerdahely által említetteknél még jóval világiasabb, már-már libertinusnak nevezhető, illetve nők által írt regények is szerepelnek a katalógusban).⁴⁸⁵ A Berényi Erzsébetnek szóló ajánlás tehát egyszerűen implikál elismerést és hálát a Szerdahely által minden bizonnyal forrásként használt könyvtár miatt (a mögött, hogy e főúri könyvtár bekerülhetett az Egyetemi Könyvtár állományába, valószínűleg szintén Szerdahely közreműködése feltételezhető),⁴⁸⁶ másfelől pedig méltán állítja Berényi Erzsébetet a *Poesis narrativa* ideális olvasójának szerepébe. És nem melleleg azt is jelzi, hogy Szerdahely művei mögött az eddig feltételezettnél jóval kevesebb

⁴⁸⁰ Például: Szerdahely, *Poesis dramatica...*, 180. Elizabeth Griffith (1727–1793) ír területen működő, walesi származású színésznő és író nő említése.

⁴⁸¹ A kérdés felvetése: „Ugyanakkor ha azon meghatározásokat, melyekkel kevés elzáróval az eposzt felvezetem, ha a lelkiületüket, emberi testüket, ha a nő természetét, ha a költői nem természetét, célját és feladatát mérlegre teszem, és az érveket ütköztetem, semmi sem tiltja, hogy azt mondjam: az effajta eposz nem elképzelhetetlen hősnővel. A lelkeknek nincs neme, és néha az asszonyok testi erőben, fájdalmaik türéseben megelőzik a férfiakat; mert nem mind mesebeszéd, amit az amazonokról, az angol haderőt összezúzó Francia Szűzről, vagy más hősnőkről mond a történelem. Debóra, Judit, a palmyrai Zenóbia, Christina a svédoktól vajon a hősök sorába kerülhet majd valamikor?” Szerdahely, *Poesis narrativa...*, 87–88. Margócsy István megjegyzése: Margócsy, *Szerdahely...*, 22.

⁴⁸² Pl. Margócsy, *Szerdahely...*, 14.

⁴⁸³ A mintegy 2000 kötetes könyvtárra Somkúti Gabriella hívta fel a figyelmet: Somkúti Gabriella, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században*, A Könyvtáros 41 (1991):5, 295.

⁴⁸⁴ ELTE Egyetemi Könyvtár, J 47/1, *Catalogi librorum: 1. A comitissa Nicolai Zichy vidua, nata Berényi, bibliothecae r. univ. testamento legatorum*.

⁴⁸⁵ Ezt Granasztói Olga libertinus irodalomról szóló tanulmánya részletesen, példákkal illusztrálva kiemeli: Granasztói Olga, *A libertinus irodalom fogadtatása Magyarországon*, Irodalomtörténeti Közlemények 104 (2000), 397–398.

⁴⁸⁶ Vö. Pálvolgyi Endre, *Főúri és klerikális összefogás II. József könyvtári intézkedései ellen (Zichy Miklósné könyvtárgyátka és a kiscelli trinitárius kolostor könyvtára)*, Tanulmányok Budapest Múltjából 14 (1961), 343–362.

másodkézből átvett, kompilált vélemény és jóval szélesebb eredeti olvasmányokon alapuló szépirodalmi tájékozottság áll.

Áttekintve Szerdahely köteteinek ajánlásait, nem véletlenül hangsúlyoztam, hogy az ajánlásokban olyan személyeket jelöl meg, akik a kötetbéli ízlésszerműny megtestesítői és ezáltal a kötet ideális olvasói és befogadói is egyben. Ez indirekt módon, de igen hangsúlyosan rámutat arra is, hogy Szerdahely esztétikaelméleti kötetei befogadócentrikusak. Az esztétikája középpontjába állított *Homo Aestheticus* kettős módon testesül meg: az ajánlások befogadó-központúan exponálják, míg a kötetek szövegében, kiemelten pedig a kötetzáró bekezdésekben a *Homo Aestheticus* alkotói reprezentánsai kerülnek bemutatásra. Különösen szépen rajzolódik ki ez a jelentésteli keretes szerkezet az *Aesthetica* és a *Poesis narrativa* esetében. Az *Aesthetica* – mint említettem – Batthyány József alakjával indít mint a műértő *humanitas* megtestesülésével, a záró fejezetek pedig a *Homo Aestheticus* karakterjegyeit tárgyalják, kiemelt példaként kezelve két klasszikus auktort, Homéroszt és Cicerót. A *Poesis narrativa* a formabontás és a modernség („des Anciens et des Modernes?”) jegyében egy műértő és könyvfaló arisztokrata hölgygel, Berényi Erzsébettel indít felütésként, záró bekezdései pedig egy költő, mégpedig egy kortárs magyar költő, Faludi Ferenc laudációját adják. Érdemes ezt a laudációt itt részletesen felidézni, mert ebben a kontextusban számos korábbi, Szerdahely írásaihoz kapcsolt szakirodalmi toposz kapcsán újragondolásra késztet:

„Soha semmi kedvesebb, semmi elegánsabb, végül semmi olyan, ami a bukolikus ére-nyeknek inkább díszére válna, olvasnivalóm nem akadt, mint amit a nekem oly drága, már a hazai műzsák által is siratott Faludi Ferenc szerzett. Ő ugyanis természetétől fogva, s igen szerencsés módon felkészülve, mind a költészet művészetét, mind a hazai nyelvet bírta, ízlése nemes volt, kifinomult, szinte teljes mértékben tökéletes. Bármit is írt, márpedig nem keveset írt, habár sokkal kevesebbet, mint amennyire én vágnék, akár morális, akár költői, akár szent, akár profán művet: a legtisztább érzékkel, a legkifinomultabb ízléssel írta. Ő az, akit én sok év gyakori és folytonos forgatásával felfedeztem és teljes mértékben megismer-tem. Közülünk, akikben a műzsák tanyát ütöttek, ő a legnagyobb: kinek szájából magyar műzsák szóltak, és akit én bátorkodom ízlése tisztaságában és őszinteségében minden kor és nép ízlésének elébe állítani. Bár mindazon énekeket, melyeket költött, és melyek aranyra, cédrusra, halhatatlanságra oly méltóak, egybegyűjtve kézbe vehetnénk! Nemesi családba született Németújváron, Vas megye városában 1704 április elsején. Fiatalon belépett a jezsuita rendbe, melyben tanulással, tanítással igen sok tudományt elsajátítva Rómába küldetett, hogy legyen ott a magyar nemzetiségűek gyóntatópapja. Nyolc évet letöltve ott, visszatért hazájába, és rendjének sokféle tiszttségét betöltötte kiemelkedő okossággal. Szentmise köz-ben, mikor Istentől rendelt szent hivatalát gyakorolta, szívének túlzott gyengesége miatt, melyet a legkisebb hanyagság és nemtörődömség is megrémített, nagy lelki fájdalmak kí-nozták. Egyébként nyugodt, békés, csodásan ügyes, barátságos, beszédes, a közbeszédben elegánsan szép, természetes adottságból bájos és tiszta volt. Semmi mást nem akart, mint kerülni, hogy bárkit megbántson, és sosem akart másról rosszat mondani vagy hallani: házi körében és nyilvánosan is kedves és szeretett ember volt. Rohonc városában halt meg 1779-ben, január 15-én.”⁴⁸⁷

Világos, hogy a Szerdahely által alkalmazott, egymást tükröző, befogadótól alkotóig íve-lő keret révén ahogyan Berényi Erzsébet a műértő és műélvező Batthyány József modern

⁴⁸⁷ Szerdahely, *Poesis narrativa...*, 180–181.

tükörképe, úgy Faludi Homérosz és Cicero modern tükörképévé, egyszersmind az alkotó *Homo Aestheticus* modern mintájává avatódik, és ezáltal – ahogyan az a fenti idézett laudációban el is hangzik – bekerül a halhatatlan művészek pantheonjába. Másfelől az is világos e laudációból – ahogyan erre már Margócsy István is felhívta a figyelmet⁴⁸⁸ –, hogy Faludi ebbéli művészi sikerének elérésében Szerdahely szerint elengedhetetlen volt a hazai nyelv kivételes minőségű „bírása”, és a laudáció egyik központi eleme az, hogy Faludi „szájából magyar Múzsák szóltak” (holott Faludi nem csak magyarul írt!). Ez azért elgondolkodtató, mert Szerdahely esztétikaelmélete kapcsán az egyik leggyakrabban elhangzó és a fentiek szerint felülvizsgálatra szoruló vádpont, hogy a kortárs magyar nyelvű irodalmat nem ismeri vagy legalábbis nem hivatkozza, az anyanyelvűséget nem értékeli, nem emeli ki ennek jelentőségét. Harmadrészt pedig az is világos a laudációból, hogy a *Homo Aestheticus* minősítésnek szükséges, de nem elégséges feltétele a művészi kiválóság és a mély nyelvismeret: van egy harmadik feltétel is, melyet a laudáció kifejezetten hangsúlyoz is, nevezetesen a személyiség és az életmód érzékeny, érzelmetli, kifinomult szépsége. Faludi nem csupán költőeszményként, hanem embereszményként jelenik meg itt. Jól látható, hogy az a később sokat kifogásolt és elvárásá fokozott tézis, miszerint az igazán kiemelkedő költő, művész a maga emberi kvalitásaiban is kiemelkedő személy, itt igen egyértelműen és hatásosan jelenik meg.

A kötetajánlások mellett a másik kiemelt, figyelmet érdemlő paratextus a dedikációt követő előszó (*Prooemium*). A *Poesis dramatica* kötetének nincs ilyen bevezetése, az *Ars poetica generalis* és a *Poesis narrativa* előszava viszont szorosan egybefüggeni látszik, az utóbbi akár az előbbi folytatásaként is olvasható, erősítve a kötetek referencialitását. Az *Ars poetica generalis* bevezetője két szempontot vet fel. Egyrészt rögzíti Szerdahely esztétikai műveinek alapstruktúráját: „Mivel pedig a költészettan természeténél fogva nem egységes, úgy vélem, elsőként az általános költészettant kell felvezetnem, majd külön-külön kell tárgyalnom az *elbeszélő*, *drámai*, *lírai* és *didaktikus* költészet tanát: mert minden költői mű, alkotás ezen forrásokból keletkezik.”⁴⁸⁹ Másrészt kifejti, hogy a poétika ízlésközpontú, azaz esztétikai alapozású rendszerezése azért szükséges, mert a poézisre (művészi alkotásra) irányuló attitűdök Szerdahely szerint végtelenek. A költészettanoknak vannak ellenségei és vannak barátai, de mindkét véglet közös jellemzője, hogy tudatlanságon, a művészi alkotás valós természetének félreértésén vagy figyelmen kívül hagyásán nyugszanak, ezért az adott kötet feladata a poézis természetének és karakterének részletes, leíró bemutatása. Itt is jól megfigyelhető, hogy a kötet előszava milyen nagy hangsúlyt fektet a befogadói pozícióra: a kötet célzott közönsége nem a költők, azaz a költészet művelői, hanem a költészet barátai és ellenségei, azaz a költészetet értelmező befogadók. A *Poesis narrativa* bevezetése mintegy felveszi az imént elejtett fonalat, nevezetesen a költészet felosztásának módozatai felett való töprengést, és e témát széles szakirodalomra támaszkodva fejti ki és gondolja át, Arisztotelésztől Ramlerig számos szerzőre hivatkozva.⁴⁹⁰ Figyelemreméltó azonban, hogy mindössze három szerző kap lábjegyzetet, amely többé-kevésbé pontos szöveghelyet (vagy legalábbis műcímet) ad meg. Lilius Gregorius Giraldustól (Giglio Gregorio Giraldis) az epikus, szcenikus és lírai költészet felosztását; Scaligertől a szellemiség, kor és tartalom szerinti besorolást; Francis Bacontól a narratív, drámai és parabolikus költészet felosztását; Antonio Possevinótól az

⁴⁸⁸ Margócsy, *Szerdahely*..., 11.

⁴⁸⁹ Szerdahely, *Ars poetica*..., *Prooemium*.

⁴⁹⁰ Arisztotelész, Quintus Horatius Flaccus, Caesius Bassus, Diomedes Grammaticus, Isaak Tzetz, Giglio Gregorio Giraldis, Giulio Cesare Scaliger, Francis Bacon, Antonio Possevinó, Charles Batteux, Karl Wilhelm Ramler.

isteni, morális és természetes költészet felosztását idézi konkrét művekre hivatkozva a prooemium.⁴⁹¹ Az előszó végkövetkeztetése egy összetettebb állásfoglalás, miszerint narratív, drámai, lírai és didaktikus területekre osztható a költészet tartománya, melyeket a *narrat – pingit et movet – docet*, azaz elbeszél – fest és megindít – tanít hatástartományok jelölnek ki. Összevetve az előszóban megidézett felosztási kísérletekkel, jelen koncepció első két kategóriája egyértelműen két Bacontól vett terminus, a hatástartományokkal való definíció pedig ugyancsak Bacon soraira alludál: „A narratív költészet egyenesen a történetmondást imitálja, miközben szinte rászéd minket, ha nem emelné túl tárgyát a hitelesség körén. A drámai költészet olyan, mint a látható történetmondás; mert az események képét mintegy jelenvalóként állítja elénk, míg a történetírás múltbeliként. A parabolikus költészet pedig tipizált történetmondás, mely az intellektuális dolgokat összeköti az érzékekkel.”⁴⁹² Bacon meghatározásában tehát a narratív költészet éppúgy a fikciós történetmondás, a drámai pedig a képszerű megjelenítés hatástartományával jelölődik ki, míg a parabolikus költészet magában sűríti a Szerdahely által (a baumgarteni esztétika alaptéziseit követve) különválasztott érzéki tapasztalást (megindítást) és az intellektuális hatást. Ez a tézis meghatározó Szerdahely esztétikaelméletének egészét tekintve. Általános, azaz ismeretelméleti esztétikájának első kötete bemutatja az ízlést mint a szép érzékelésének antropológiai feltételét,⁴⁹³ illetve a szépséget mint a harmonikus változatosság manifesztációját; második kötete a szépségnek az emberi érzékelés természetében való megjelenést tárgyalja, mégpedig hármas felosztásban: az első könyv az „esztétikai szín és fény” témakör mentén az újdonság, váratlan fordulat, alakzatok és képek (elsősorban narrációt meghatározó) sajátosságait járja körül, a második könyv az élénkség címszó alatt szenvedélyelméletet nyújt, a harmadik könyv pedig a már említett *Homo Aestheticus* antropológiai ideáját vázolja fel. Az *Ars poetica generalis* e struktúrát az alkotói oldalról világítja meg: a költészet mint alkotó-teremtő tevékenység értékéről szóló első könyv az ízlés művelését célozza, a költészet természetét bemutató második könyv a harmonikus változatosság manifesztálódásának módozatait vizsgálja a költői-alkotói tevékenységben, a harmadik könyv pedig a *Homo Aestheticus* sajátos alfaját, a költő karakterét mutatja be. A két fennmaradó részlet, nevezetesen az *Aesthetica* második kötete első két könyvének pragmatikus aspektusa pedig voltaképp a *Poesis narrativa* és a *Poesis dramatica* lapjain jelenik meg: az újdonság, fordulat, alakzatok és képek használata a narrációhoz kapcsolódva; a szenvedélyek felkeltése és a látvány ebben játszott szerepe a drámai művészethez kapcsolódva kerül bemutatásra (nem véletlen, hogy ebben a kötetben kapnak helyet a fiziognómia szerepére vonatkozó utalások!),⁴⁹⁴ és kapcsolódik össze egyszersmind irodalomtörténeti narratívákkal. Emellett a szépen felépített struktúra mellett az imént idézett erős baconiánus bázishivatkozást kihangsúlyozza az, hogy Szerdahely két szakpoétika-kötetének címe is a baconi terminusokat (*poesis narrativa*, *poesis dramatica*) idézi, a *Poesis dramatica* már említett, ugyancsak Bacontól vett mottója pedig – nem mellőzve a színház

⁴⁹¹ Giglio Gregorio Giraldi / Lilius Gregorius Giraldu Ferrariensis, *De Historia Poetarum*, Basiliae, 1545; Julius Caesar Scaliger, *Poëtices libri septem*, Santandreae, 1594; Francis Bacon, *De augmentis scientiarum*, Amstelodami, 1662; Antonio Possevino, *Bibliotheca selecta de ratione studiorum... nunc primum in Germania edita*, Romae, 1593, 263.

⁴⁹² Az eredeti latin szöveget l. 98. jegyzet.

⁴⁹³ Szerdahely ízlésfogalma több ponton kötődik Baumgarten ízlésértelmezéséhez, l. Alessandro Nannini, *Critical Aesthetics: Baumgarten and the Logic of Taste*, *Aesthetic Investigations* 4 (2021):2, 201–218., <https://aestheticinvestigations.eu/article/view/11915> Letöltés: 2024. 09. 27.

⁴⁹⁴ Szerdahely, *Poesis dramatica...*, 72, 173.

morális hasznának bizonygatását – tovább részletezi a már említett vizuális alapú érzelmi hatás működését: „A drámai költészet, melyben a világot a színház jeleníti meg, haszna kiemelkedő, ha a józanság vezérli. Mert a színház sokat taníthat, de sokat is ronthat. – A leginkább valószínű dolog, mintegy a Természet titkos arca: az összegyűlt emberek lelkét a szokottnál szélesebbre tárja az érzelmek és benyomások előtt.”⁴⁹⁵ A Bacon-recepció erejét mutatja az az apróság is, hogy az előbb említett Berényi-könyvtárban a *Prooemium* által idézett elméleti szerzők közül Arisztotelész mellett egyedül Francis Bacon az, akinek az összes műve szerepel a könyvnyilvántartásban.⁴⁹⁶ Mivel tehát a Bacon-összes Szerdahely számára jól hozzáférhető volt, nem szükséges közvetítő közeget keresnünk és feltételeznünk a Bacon-hatáshoz, bár azt kétségtelenül felerősíthette, hogy Bacon narratív költészetéről szóló téziseit hangsúlyosan megidézte Joseph Addison, illetve a *Spectator*;⁴⁹⁷ ezeken túl pedig a 18. századi enciklopédizmus szintén egyik hatásos médiuma Bacon narratív költészetre vonatkozó koncepciójának.⁴⁹⁸

Mindez együttesen megerősíti azt a feltevést, melyet már az *Ars poetica generalis* kapcsán megfogalmaztam Szerdahely műveinek strukturált összefüggéseire vonatkozóan.⁴⁹⁹ Eszerint Szerdahely esztétikaelméletének fundamentuma az *Aesthetica* mint a széptudományok (*scientiae*) és szépművészetek (*artes*) teóriája, elméleti metatudománya, melyre a további speciális, azaz szakasztétikai kifejtések épülnek. A széptudományok legelsőbbike a poétika (*scientia*), melynek a produktumok, alkotások felől nézve négy műfaji leágazása (*artes*) van. Az *Ars poetica generalis* tehát – baumgarteni mintára – egyfajta mediális szerepet tölt be az *Aesthetica*, illetve annak műalkotástípusok szerint konkretizált, speciális verziói (*Poesis narrativa*, *Poesis dramatica*) között, célja és feladata az alkotás természetének feltárása. A fenti vizsgálat alapján mindehhez hozzátehetjük, hogy a poétika alá tartozó szépművészetek felosztásának alapja Francis Bacon terminológiája és hatáselmélete. Elgondolkodtató továbbá, hogy bár Szerdahely az *Ars poetica generalis* és a *Poesis narrativa* előszavában is előre vetíti egy *poesis lyrica* és egy *poesis didactica* megalkotását,⁵⁰⁰ erre nem kerül sor. Ez persze magyarázható egyetemi professzori pályája megtörésével, bár az óbudai főgimnázium igazgatójaként továbbra is az oktatásban tevékenykedett. Ugyanakkor az 1788-ban,

⁴⁹⁵ „Dramatica Poesis, quae Theatrum habet pro Mundo, usu eximia est, si sana foret. Non parua enim esse posset Theatri et disciplina, et corruptela. – Verissimum est, et tamquam secretum quoddam Naturae: Hominum animos, cum congregati sunt, magis, quam cum soli sunt, adfectibus et impressionibus patere. Dixit Franciscus Baco de Verulamio Lib. II. de Dignit. et Augm. Scient. Cap. 13.” Szerdahely, *Poesis dramatica...*, mottó.

⁴⁹⁶ ELTE Egyetemi Könyvtár, J 47/1, *Catalogi librorum: 1. A comitissa Nic. Zichy vidua, nata c.; Berényi, bibliothecae r. univ. testamento legatorum*, 2.

⁴⁹⁷ Joseph Addison a Szerdahely által idézett Bacon-locust boncolgatja *Poems on several occasions: With a dissertation upon the Roman poets. By Mr. Addison*, London, E. Curll, 1719 című művében (*Postscript*); a *Spectator* regényelméleti jelentőségéről l. Scott Black, *The Spectator in the History of the Novel*, Media History, 14 (2008):3, 337–351.

⁴⁹⁸ A narratív költészet mint tudásközvetítő médium jelenik meg: Sett Rudy, *Literature and Encyclopedism in Enlightenment Britain. The Pursuit of Complete Knowledge*, Basingstoke, New York, 2014, 18–20. Még 19. századi tudásrendszerező kézikönyvek is használják és hivatkozzák ennek megfelelően a *poesis narrativa* – *dramatica* – parabolica felosztást, vö. Edward Tatham, *The Chart and Scale of Truth*, 1, London, 1840, 293, 307.

⁴⁹⁹ Balogh Piroska, „...sem miből világokat...?” Szerdahely György Alajos esztétikai írásainak recepciója: zárvánnyok és kitörési pontok = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor, Budapest, 2009, 28–40.

⁵⁰⁰ Erre utal az 1780-as megjelenésű, tankönyvi segédletnek szánt *Imago aesthetices*ben alkalmazott felosztás is (Szerdahely, *Imago...*, II. fejezet).

majd 1803-ban kiadott *Silva Parnassi Pannonii* című verseskötet⁵⁰¹ – középpontjában a csillagászati kutatás és a poétikus világfelfedezés/világteremtés összekapcsolásával – pontosan megfelel a harmadik baconi költészettípusnak, az értelmi és érzéki világot típusok segítségével összekötő parabolikus költészetnek. Érdemes tehát átgondolni, hogy a Szerdahely-életmű ezen kieső és eddig szinte nem is méltatott darabja nem olvasható-e a fenti, következetesen kirajzolódó struktúra részeként.

Lezárva a Szerdahely esztétikaelméletének strukturális egészként történő olvasását célzó javaslatot, természetesen még számos egyéb, a műfaj történet⁵⁰² és komparatisztika bejáratott ösvényeitől eltérő értelmezési ajánlatot lehetne megfogalmazni Szerdahely szakesztétikai művei kapcsán. A *Tentamen* zene- és táncelméleti, kertelméleti részletei, illetve a *Poesis dramatica* operafejezete zenetörténeti, kerttörténeti⁵⁰³ szempontból sem érdektelenek. A pszichológia-történet aspektusából nézve is izgalmasak e kötetek, különösen a befogadó-központú, ismeretelméleti szemlélet, az erőteljes Christian Wolff-recepció,⁵⁰⁴ az álomértelmezések,⁵⁰⁵ illetve a szenvedélyelméletek kontextusa⁵⁰⁶ jelenthetnek továbbgondolandó szempontokat. Az egyes műfajok historikus áttekintése a *historia litteraria* hagyománya szempontjából lehet fontos: egyrészt azért, mert Schedius is folytatja ezt a nemzetközileg is elfogadott (elsősorban Eschenburg *Beispielsammlungja* által reprezentált) hagyományt,⁵⁰⁷ másrészt pedig ez egyfajta előkép lehet egy műfaji alapú irodalomtörténet-írási hagyomány számára. Fogalomtörténeti aspektusból mind a négy kötet kincsestár: példaként csupán az újabban erőteljesen kutatott *enthusiasmus*-diskurzust⁵⁰⁸ említeném, melynek vizsgálata során aligha lesznek megkerülhetők Szerdahely kötetei és az azokban szereplő referenciák. A régiek és modernek vitájának kontextusa is felhívja arra a figyelmet, mennyire fontos és érdekes a kötetek ókori képeinek vizsgálata, a klasszikus auktorok interpretációjának itt alkalmazott módszertana – ezt egyébként Homérosz és Horatius kapcsán már konkrét vizsgálatok igazolják.⁵⁰⁹ A kötetek

⁵⁰¹ Szerdahely, *Silva...*, 1788 és 1803.

⁵⁰² Lengyel, *Desbillons...*, 323–337.

⁵⁰³ D. Mohay Borbála, *Ferenc Széchényi's Taste in Gardens and Landscapes* = Balogh–Fórizs, *Angewandte...*, 113–135.

⁵⁰⁴ Bár Szerdahelyre nem utal, de jól mutatja azt a kontextust, ahol Szerdahely esztétikájának pszichológiai vonatkozásai elhelyezhetők: Laczházi Gyula, *Die Rezeption der deutschen empirischen Psychologie und Anthropologie im Königreich Ungarn und in Transsylvanien um 1800*, Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae: Germanistische Studien 11 (2018), 143–159.

⁵⁰⁵ Balogh Piroska, „Az élet álom – csak hogy meddig az?” (*Az álom interpretációi a 18–19. századi magyarországi esztétikai diskurzusban*), Irodalomismeret 28 (2017):3, 5–17.

⁵⁰⁶ Kontextusához l. Rüdiger Schnell, *Haben Gefühle eine Geschichte? Aporien einer History of emotions*, 1–2, Göttingen, 2015.

⁵⁰⁷ Balogh, *Lexikonok...*, 175–197. Eschenburg vonatkozásában: Carsten Zelle, *Eschenburgs Rhetorik – zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften bzw., Redekünste (1783/1836) im Transformationsprozess der rhetorischen Schriftkultur der Sattelzeit* = Balogh–Fórizs, *Angewandte...*, 209–232.

⁵⁰⁸ Többek között: Tánzos Péter, *Rajongás, elmeél és virtus: A német koraromantika polemikus „Schäftesbury”-interpretációja*, Elpis: Filozófiatudományi Folyóirat 8 (2014):2, 43–53; Tóth Orsolya, *Az ábrándozó receptje: Képzőművészeti rajongás Kölcsey Ferenc A kárpáti kincstár című novellájában = Esztétika – történelem – hermeneutika: tanulmányok Kisbali László emlékére*, szerk. Popovics Zoltán; Szécsényi Endre, Budapest, 2019, 250–266. Ezek a tanulmányok nem számolnak az *enthusiasmus*-diskurzus itáliai, elsősorban Saverio Bettinelli nevéhez kapcsolódó hagyományával, holott Szerdahely kötetéből látnivaló, hogy ez ismert és hatástörténetileg magyar kontextusban jelentős volt, nem is szólva arról, hogy – amint már említettem – Bettinelli kötetének német fordítója, F. A. C. Werthes közel egy évtizedig tanított esztétikát a pesti egyetemen.

⁵⁰⁹ Ritoók Zsigmond, *Homérosz Magyarországon*, Budapest, 2019, 103–108, 186–187; Balogh Piroska, *Horace and the Hungarian Art Theories in the Eighteenth and Nineteenth Centuries = Vergil, Horaz und Ovid in der ungarischen*

vizualitással foglalkozó részletei eddig is jelen voltak az emblémairodalommal foglalkozó kutatások látóterében,⁵¹⁰ ebben a tekintetben viszont különösen fontos lehet a jezsuita vizuális elméletek és emblémakultúra hagyományának feltárása.

A kótetek szövegében ugyanis nemcsak a jezsuita poétikák és retorikák tradíciója meghatározó, de a jezsuita műveltség egyéb elemei is megjelennek. Egyrészt tárgy történeti szinten: mint a kritikai kommentáranyag mutatja, Szerdahely műveiben egyértelműen domináns a jezsuita szerzők említése, a jezsuita lexikográfiai hagyomány használata. Másrészt attitűd tekintetében: az a metódus, ahogyan Szerdahely átképezte magát poétika-retorika tanárból esztetikaprofesszorrá, és az általa elsajátított poétikai-retorikai hagyományt transzponálta az új tudományág közegébe, a jezsuita tradíció, innováció, akkomodáció⁵¹¹ gyakorlatának mintapéldájaként is interpretálható. Külön kiemelendő a jezsuita kulturális gyakorlat érzékenysége a performansz jellegű kulturális gyakorlatok irányában,⁵¹² ami a zenei, színházi műfajok felé való nyitottságot támogatta Szerdahely esetében. Szintén része a jezsuita kulturális hagyománynak a művészetek vizuális aspektusa iránti nyitottság, a „Gesamtkunstwerk” ideájának⁵¹³ egyfajta korai változata, amely Szerdahely operafejezetét, illetve *ikonizmus* elméletét⁵¹⁴ látnivalóan meghatározza. Szerdahely írásmódjának hatásmechanizmusa, a csevegő-kísérletező hangnem, a befogadó irányába tanúsított empátia nemcsak a baconianizmus kontextusába ágyazódik bele erősen, hanem legalább ennyire közel áll a missziós tevékenység során kialakított jezsuita meggyőzőési stratégiákhoz. Szerdahely esztétikaelméletét tehát nemcsak strukturális egésként, hanem hagyományok metszéspontjában álló szellemi produktumként is izgalmas és érdemes olvasni: tradíciókat transzponál, diskurzusokat indít útjára.

Literatur 1750–1850, szerk. Lengyel Réka, Tüskés Gábor, Wien, 2020, 141–168.

⁵¹⁰ Tüskés Gábor, Knapp Éva, *Emblematics in Hungary: A Study of the History of Symbolic Representation in Renaissance and Baroque Literature*, Tübingen, 2003, 28–29.

⁵¹¹ *The Jesuits. Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*, eds. John W. O'Malley, Gauvin Alexander Bailey, Steven J. Harris, T. Frank Kennedy, Toronto, Buffalo, London, 1999, 439–564.

⁵¹² *The Jesuits II. Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*, eds. John W. O'Malley, Gauvin Alexander Bailey, Steven J. Harris, T. Frank Kennedy, Toronto, Buffalo, London, 2006, 451–572.

⁵¹³ Uo., 111.

⁵¹⁴ Balogh, *Téória...*, 79–88. Amint arra Tasi Réka felhívta a figyelmet, maga az ikonizmus terminus a 17. századi jezsuita tudományosságban már jelen volt, az illusztrációkat is tartalmazó tudományos nyomtatványokban olyan, a teljes lapot vagy lappárt elfoglaló vizuális ábrázolásokat neveztek rendszeresen „iconismus”-nak, amik több figurából, kisebb képek sorozatából állnak. A nagy kép az „iconismus”, a kis képek neve „figurae”. Így használja a kifejezést Athanasius Kircher *Musurgia universalis* (1650), *Ars magna lucis et umbrae* című munkája (1646) vagy Kaspar Schott *Physica Curiosa* (1662) című műve, illetve Girolamo Bossi *De toga romana commentarius* című, a római tógáról írt történeti munkája. Az utóbbiba egy rézmetszetes, kihajtogatható képet kötöttek, amely az „iconismus” megnevezést kapta, mivel a tógát viselő alakot három különböző nézőpontból ábrázolva, három különböző figurában mutatja, és e három figurából áll össze annak ismerete, hogyan is nézett ki az ókori római tóga.

A fordításról

„Annál jobb a fordítás, minél hívebb” – állította szentenciózusan Kazinczy mintegy két évszázada.⁵¹⁵ Azonban ő sem maradt ment némi kételytől, legfőképpen attól nem, ami szinte minden műfordítással próbálkozó gondolkodót megkísértett, s melynek radikális változatát így summázta Szegedy-Maszák Mihály: „A fordítás sikerének nem a forrásszöveghez való hűség a föltétele, hanem az, hogy az átköltés képes-e beilleszkedni a célnyelv hagyományába.”⁵¹⁶ Hogy e kérdésben ki miként foglal állást, az egyszersmind eldönti, miként vélekedik író és fordító, mű és fordítása viszonyáról, mennyiben tekinti alkotó tevékenységnek a fordítást, mit tart a fordítás céljának.

A fordításelméleti írásokat Cicerótól napjainkig összefoglaló, válogató antológiák és kézikönyvek,⁵¹⁷ legyenek bár kifejezetten magyar vagy európai, esetleg globális horizontúak, egyértelműen jelzik, hogy a fordítás elméleti megalapozását a kezdetektől meghatározzák a végletes válaszok. A szóalapú fordítás ciceroniánus elméletével szemben részint hasonló érvekkel élt a Hyeronimus névéhez kapcsolt kontextuális, a fordítást kreatív tevékenységként definiáló szemlélet, mint a Jakobson-féle strukturális nyelvészeti fordításkonceptióval szemben a kontextuális, esetleg antropológiai alapozású fordításelméleti iskolák. Az intézményesített fordítástudomány alig fél évszázados diszciplináját tekintve azonban egyértelmű a tendencia a műfordítások kapcsán: „a középpontba a forrás helyett a cél, a fordító láthatatlansága helyett alkotói méltósága, a fordítás mint írás helyett a fordítás mint alkotás, az általános szabályok helyett a specifikumok kerültek”, illetve a fordítás meghatározása „távolodik az eredeti kultuszától, a kanonicitástól és a hűségtől a folytonosság és változás, valamint az egyenrangúság és szabadság felé”.⁵¹⁸ Figyelemreméltó azonban, hogy e változás markánsan és egyértelműen csupán a műfordítás teoretizálásában mutatható ki, argumentációja is fikciós, azaz műalkotásként definiált szövegek és egyéb mediális formák adaptációira épül. Mindeközben az irodalomtudományi vonatkozású metaszövegek fordításának elméleti vonatkozásai továbbra is betagozódnak egy olyan vízióba, mely főként természettudományos szakirodalmi fordításokra épül, és a szaknyelveket egyértelműen a nyelvi univerzálék ideális terepének tekinti.⁵¹⁹ Úgy tűnik, elsősorban a filozófiai írásként kanonizált szövegek kapcsán

⁵¹⁵ Kazinczy Ferenc levele Ercsey Dánielnek, 1819. máj. 9. *Kazinczy Ferenc levelezése*, 16, kiad. Váczy János, Budapest, 1906, 384. Kazinczy fordításelméleti nézeteiről részletesen l. Burján Mónika, „Ez a nyugtalan törekedés, dolgozásomat minél hasonlóbbá tenni az eredetihez...” (*Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról*, Irodalomtörténeti Közlemények 107 (2003), 43–75.

⁵¹⁶ Szegedy-Maszák Mihály, *Fordítás és kánon*, Irodalomtörténet 79 (1998):1–2, 65.

⁵¹⁷ Többek között: *Theories of Translation: An Anthology of Essays from Dryden to Derrida*, ed. Rainer Schulte and John Biguenet, Chicago, 1992; *The Medieval Translator: The Theory and Practice of Translation in the Middle Ages. Papers read at a conference in August 1987 University of Wales*, ed. Roger Ellis, Cambridge, 1989; *The Oxford History of Literary Translation in English, IV: 1790–1900*, ed. Peter France and Kenneth Haynes, Oxford, 2006; Radegundis Stolze, *Übersetzungstheorien: Eine Einführung*, Tübingen, 1994.

⁵¹⁸ „...in focus from source to target, from invisibility to authorship, from writing to production, and from universality to specific differences.”; „The history of translation traces a movement away from originality, canonicity, and fidelity toward fluidity and equality.” Sumie Jones, *Refiguring Self and Other: Current Issues and New Approaches in Translation Studies*, Yearbook of Comparative and General Literature (Toronto) 54 (2008), 3–9. L. még Lawrence Venuti, *The Translator's Invisibility*, London, New York, 1995 és Uő, *The Scandals of Translation*, London, New York, 1997.

⁵¹⁹ A szakirodalmi fordításokhoz kapcsolódó korábbi magyar nyelvű kézikönyv jó példa erre: Tarnóczy Lóránt, *Fordítókatalauz (A szakirodalmi fordítás elmélete és gyakorlata)*, Budapest, 1966. E szemléletet árnyalja: *Diszci-*

mozdul el ez az elméleti diskurzus a holtpontról. A magyar szakirodalom vonatkozásában jól mutatja ezt Albert Sándor „*A fővenyre épített ház*” *A fordításelméletek tudomány- és nyelvfilozófiai alapjai* című 2011-es kötete,⁵²⁰ mely a fordítástudomány alakulását és problémáit kifejezetten a filozófiai diskurzus fordításának kérdéseire összpontosítva tekinti át. Kevésbé praxisorientált, de annál provokatívabb kérdéseket feszeget a Lisan Foran szerkesztésében 2012-ben kiadott *Translation and Philosophy* című tanulmánykötet,⁵²¹ mely sajátosan összemossa vagy épp ütközteti a filozófia fordíthatóságának és a fordításelmélet filozófiaként való interpretálásának kérdéseit. E tanulmányok egy része – akárcsak Albert Sándor kötetének záró fejezete – konkrét filozófiai terminusok fordításának nehézségeit kutatja. A fenti kötet tanulmányainak másik része pedig elsősorban Ricoeur fordításelméletéből kiindulva a fordítást filozófiai hermeneutikai tevékenységként írja le.

Konkrét „fordítói helyzetbe” kerülve, jelesül 18–19. századi, latin nyelvű, magukat esztétikai tanulmányként definiáló szövegek magyar nyelvű, modern kiadása közepette e két utóbbi teoretikus kutatási irány jelenthet természetesen valamiféle fogódzót. A filozófiai terminusok fordításának technikái némi áttétellel jól hasznosíthatók, a Ricoeur-féle fordítási hermeneutika⁵²² pedig kijelölhet bizonyos elméleti kereteket, melyekre a továbbiakban utalni is fogok. Mindez azonban meglehetősen ingatag fogódzónak bizonyul az e fordítási feladatban felmerülő, egyszerre textológiai, fordításelméleti és hermeneutikai szemszögből is leírható problémák és dilemmák kapcsán. A továbbiakban e problémák és dilemmák egy részét szeretném megosztani, mégpedig két szerző esztétikai vonatkozású kötetének fordítási-kiadási tapasztalatai alapján. Úgy vélem ugyanis, e speciális, konkrét textológiai feladatok tanulságai a fordítás és hermeneutika elméleti továbbgondolását is segíthetik. A szóban forgó szövegek két magyar esztétika-professzor egyetemi tankönyvként is használatos nagymonográfiái, melyek közel egy évszázadon át meghatározták a magyarországi művészetelméleti gondolkodást: Szerdahely György Alajos *Aesthetica sive Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta* című 1778-as, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata* című 1783-as, *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata* című 1784-es, *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata* című ugyancsak 1784-es és Schedius Lajos János *Principia Philocaliae, seu Doctrinae Pulchri* című 1828-as kötetei.⁵²³ A továbbiakban Ricoeur fordítási paradigmájának öt „alkalmazott hermeneutikai”, általa fordításetikáinak nevezett csomópontja⁵²⁴ mentén fogom rendszerezni, egyszersmind bemutatni a fenti fordítási tapasztalatok kérdéseit és konklúzióit. Ezt azért

línák találkozása: *nyelvi közvetítés a XXI. században*, szerk. Szoták Szilvia, Budapest, 2019.

⁵²⁰ Albert Sándor, *„A fővenyre épített ház” A fordításelméletek tudomány- és nyelvfilozófiai alapjai*, Budapest, 2011.

⁵²¹ *Translation and Philosophy*, ed. Lisa Foran, Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien (Intercultural Studies and Foreign Language Learning, XI), 2012. Ezt az irányt cizellálták tovább elsősorban 18. századi német filozófiai szövegek kapcsán a *The Translation of Philosophy and the Philosophy of Translation* (University of Potsdam, 2019, szeptember 23–24.) konferencia előadásai is, melyeknek sajnos kötetben megjelent változata egyelőre nem érhető el, <https://www.fagi.uni-leipzig.de/conferences/translation/>. Letöltés: 2021.05.06.

⁵²² Rövid bemutatását l. Richard Kearney, *Paul Ricoeur and the Hermeneutics of Translation*, *Research in Phenomenology*, 37 (2007), 147–159.

⁵²³ Szerdahely, *Aesthetica...*, magyar fordítása: Balogh, *Szerdahely...*; Schedius, *Principia...*, magyar fordítása: Balogh, *Doctrina...*. Szerdahely másik három kötetének fordítását jelen disszertáció tartalmazza.

⁵²⁴ Paul Ricoeur, *Reflections on a New Ethos for Europe* = Uő, *The Hermeneutics of Action*, ed. Richard Kearney, London, 1996, 3–13.

is vélem adekvát értelmezési keretnek, mert a kulturális idegenség mellett a temporális idegenségre is reflektál, ami jelen szövegek esetében meghatározó probléma.

A „vendégszeretet etikája”
– az idegen narratíva befogadása a saját identitás textusai közé.⁵²⁵

A vizsgált fordítások esetében az idegenségprobléma két aspektusból is rendhagyónak tekinthető. Egyfelől jelen esetben nem egyértelműen interlingvális, ugyanakkor nem is intralingvális fordításról van szó. A latin ugyanis nyelvészeti szempontból nyilvánvalóan különálló nyelv a magyartól, ugyanakkor a szövegek keletkezése idején (különösen igaz ez a Szerdahely-szövegekre) szociolingvisztikai szempontból nézve rétegnyelvi és szaknyelvi funkciókat is betöltött a magyarországi nyelvi rendszerben. Mint hivatalos nyelv az egyetemi tankönyvek előírt nyelve volt, mint szaknyelv pedig kitűnő médium a nemzetközi diskurzusok irányába, ráadásul az esztétika tudománya esetében a tudományt megalapozó szöveg, Alexander Gottlieb Baumgarten monográfiájának⁵²⁶ nyelve is. A Szerdahely *Aesthetica* című nagymonográfiájából készített korabeli fordításkísérlet, Szép János átdolgozása⁵²⁷ már töredéksége révén is jól mutatja, hogy a magyar nyelven belül ekkor nem létezik adekvát szaknyelvi réteg effajta textushoz, azaz a Szerdahely-kötetek egészen biztosan nem szólalhattak volna meg kortárs nyelvi viszonylatban ugyanilyen részletességgel és szakmai alapossággal magyarul. Mindez a Schedius-kötet esetében már csak fenntartásokkal igaz, ezt mutatja az is, hogy annak létezett egy, a szerző által elkészített magyar változata, melynek kézirata azonban nem maradt fenn.⁵²⁸ Ez a szociolingvisztikai szituáció a jelenkori magyar olvasó számára voltaképp modellezhetetlen, semmilyen helyettesítéssel nem oldható meg. És ez nem csupán valamiféle historicizáló kesergés, figyelembe véve azt, hogy míg a forrásszövegek hozzáférhetőek voltak a nemzetközi tudományos diskurzusok számára a maguk korában, ezt a jelenkori újrakiadás egy magyar fordítás segítségével nem oldhatja meg. Az általam alkalmazhatónak ítélt megoldás – tudniillik a magyar fordítás könyvalapú megjelenítése után a latin szöveg hálózati kiadásának elkészítése angol kommentárokkal – valóban csak szükségmegoldás, hiszen a latin nyelv nemzetközi státusza sem a régi. Teljesebb megoldást jelentene a latin szöveg mellett egy angol nyelvű fordítás hálózati közzététele. Ez pedig lényegében azt jelenti, hogy a forrásszövegek eredeti nyelvi és mediális funkcionalitása egyetlen fordítás által nem valósítható meg, csupán egy sajátos triplikációval.

A másik elgondolkodtató sajátoságot maguknak e latin szövegeknek a saját intertextusaik idegenségéhez való viszonya hordozza. Hogy a 19. század elején e tekintetben paradigmaváltás történt, jól mutatja a Szerdahely- és a Schedius-kötetek idézőtechnikája. Az 1828-as szöveg lényegében a mai szakirodalmi normák szerint jár el, azaz intertextuális utalásait

⁵²⁵ „Ethic of hospitality” – Kearney, *Paul...*, 155.

⁵²⁶ Baumgarten, *Aesthetica...*

⁵²⁷ Szép, *Aesthetika...*. Az átdolgozás nyelvi vetületéről, problémáiról l. Barabás Balázs, *Szép János és a magyar esztétikai nyelv kezdetei*, A Dunánál, 2002:5, 63–66. A korabeli fordítástechnikákhoz l. Knapp Éva, *Fordítás és irodalom a XVIII. században: könyvészeti tanulságok, másodlagos bibliográfiák, módszer*, Könyvtári figyelő 29 (2019):1, 93–100. Ezen a ponton a korszerű fordítás elkészítésének problematikája közelít az ún. „nyelven belüli fordítás” szaknyelvi problémaköréhez is, l. Dobos Csilla, *A nyelven belüli fordítás néhány jellemzőjéről = „Transfert nec mergitur”: Albert Sándor tiszteletére 65. születésnapja alkalmából*, szerk. Bartha-Kovács Katalin, Szeged, 2015, 35–44.

⁵²⁸ Balogh, *Ars scientiae...*, 22.

kiemelve, idézőjelben, több esetben a forrásnyelven idézve és forrásmegjelöléssel ellátva adja meg. Ez esetben a fordítás során főként abban adódott dilemma, hogy a latin forrásnyelvű idézetek maradjanak-e latinul, kommentárban közölve a magyar fordítást, illetve hogy a magyar fordítás újrafordított legyen-e, avagy már kiadott, hivatalos műfordításból kerüljön-e be a fordításomba az idézet. Végül a főszövegbe magyar nyelvű változat került, az esetek többségében műfordítás-idézet. Ennél azonban sokkal komolyabb problémát okozott a Szerdahely-kötetek kompilatív forráskezelési technikája.⁵²⁹ Már a jelölt idézetek többségében sem volt alkalmazható a fenti séma, mivel ezek jelentős része beépült a főszövegbe narrációba, és az esetek többségében még idézőjel sem választotta el attól, csupán a mondatvégi lábjegyzet rövid, utalásszerű hivatkozása hívta fel a figyelmet a megidézett pretextusra. Az ilyenfajta beolvadó, de jelzett idézetek esetében végül is amellett döntöttem, hogy a fordításban sem töröm meg a narrációt, azaz nem alkalmazok idézőjelet. Ugyanakkor a műfordításrészletek többségét nem lehetett zökkenőmentesen applikálni, mert ugyancsak megtörte volna a narrációt, illetve nem illeszkedett annak gondolatmenetébe, ezért az idézett szövegrészletek aktualizált újrafordítására volt szükség. Az idézett szöveg pontos határait a kommentárok sorszáma pontosított vagy az idézett szöveget forrásnyelven közlő utalásaival jeleztem. Mindemellett a kompilatív szemléletnek köszönhetően számos teljesen jelöletlen idézet is megbúvik az eredeti latin szövegben, többségében latin forrásnyelvű pretextusokból (Baumgarten-, Quintilianus- és legnagyobb mennyiségben talán Cicero-szövegekből). Ez két következménnyel is jár. Egyfelől a magyar fordításban az általam, illetve a kötetek lektora, Főrizs Gergely által azonosított idézetek szöveghelei a kommentárokból jelzésre kerülnek. Ugyanakkor a magyar fordításban ezek már nem közvetlen idézetekként működnek, hiszen magyarul olvashatók, másfelől a fel nem ismert jelöletlen idézetek esetében jelentősen csökkent annak az esélye, hogy a magyar fordítást olvasók ezeket utólag pótolják, korrigálják, észlelik. Az is elgondolkodtató persze, hogy vajon a jelöletlen Cicero- és Quintilianus-idézetek mennyiben rejtett, de szándékolt rámutatások, és mennyiben annak a tanulási technikának az automatikus következményei, hogy a latin prózáírás elsajátításának korabeli paneljei ezen auktorok szövegein, e szövegek idiómakészletén alapultak.

Úgy tűnik tehát, jelen esetben e szövegek idegensége felé való nyitottság egyszersmind kényszerű familiarizálást is jelent: a fordítás során a forrásszöveg mediális és intertextuális hatóköre jelentős mértékben átalakul, célorientáltabbá válik, ugyanakkor leegyszerűsödik.

⁵²⁹ E forráskezelési technika sok tekintetben őrzi nyomát a középkori és újkori kompilációs szövegkezelési módoknak, l. Bárczi Ildikó, *Ars compilandi*, Budapest, 2007. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a kortárs tudományos módszertanban egyáltalán nem szokatlan: Martin Gierl, *Compilation and Production of Knowledge in the Early German Enlightenment = Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*, hrsg. Hans-Erich Bödeker, Peter Hanns Reil, Jürgen Schlumbohm, Göttingen, 1999, 69–104. A háttérben a korabeli jegyzetelési és kivonatkezelési praxis áll, vö. Elisabeth Décultot, Fabian Krämer, Helmut Zedelmaier, *Introduction: Towards a History of Excerpting in Modernity*, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 43 (2020):2 (Special Issue: Towards a History of Excerpting in Modernity), ed. Elisabeth Décultot, Fabian Krämer und Helmut Zedelmaier, 169–179.

Úgy vélem, ez a rugalmasság nem csak az idegen és befogadott narratívák egyszerű elsajátítását, esetleg utánképzését jelenti. Ezen túlmenően magában foglal egy hermeneutikai műveletet is: az adaptált szöveg textusának jellegét, másként szólva a forrásszöveget szervező nyelvszemléletet feltárni és a célnyelvben adaptálni próbáló törekvést. Ez jelen esetben annyira meghatározónak bizonyult, hogy felülírta a szakterminusok „pontos” fordításának szakirodalmi követelményét is. A Schedius-kötet itt is könnyebben feloldható feladatot jelentett. A szöveg szerveződését véleményem szerint meghatározza a Schediusra nagy hatást gyakorló göttingeni tudományszeméleti paradigma, mely megköveteli mindenfajta tudományos szöveg erőteljes és tudatos konstrukcióját a *struktúra–textúra–mixtúra* hármas elve mentén.⁵³¹ A szöveg két, tudományközi linkként is működő alapterminusra épül (*vis*, *materia* – erő, anyag), melyekből részint jelzős szerkezetek, részint logikai műveletként is nyomon követhető differenciálás, részint a szöveg paragrafusos, többszintű struktúrába tagolása révén bomlik ki a monográfia terminusrendszere. Ez az inherens módon, nagyon szép rendben kiépülő belső szótár pedig olyan nyelvi formulákat is integrál magában, amely a *mixtúra* szintjén újabb interdiszciplináris linkeket kínál akár a kémia, akár az etika tudománya felé. Itt a fordítás során elsősorban a struktúra nyelvi átlátszóságának (pl. az etimológiailag jelzett kapcsolódási pontoknak a belső szótárban) megőrzése jelentett kiemelt feladatot, a mixturális szinten megmutatkozó linkek azonban (mivel a magyar szakterminusok adott esetben nem bírtak olyan tudományközi asszociációs bázissal, mint latin párjaik) sok esetben csupán a kommentárok révén tűntek megőrizhetőnek. A Szerdahely-kötetek e tudatos konstruktivitással szemben a szándékolt spontaneitás nyelvi megjelenítését tűzték ki célul értelmezésem szerint, ennek megfelelően a gondolatkísérlet, szellemi kaland, helyenként a művelt csevegés narratív és flexibilis retorikai formáit prezentálják. Jó példa erre a szövegek strukturális tagolása. Vannak ugyan fejezetek és fejezetcímek, sőt alfejezetek is – ezeknek azonban tipográfiaiilag csupán az első két fő szintje különül el egymástól, az alsóbb (legalább három) strukturális szint megképzésében sem tipográfiai, sem nyelvi segítséget nem kap az olvasó, aki kénytelen kísérletezve, hipotetikus rendszerű elrendezéseket létrehozni a szöveg befogadásakor. Ennek a többirányú és flexibilis struktúrának a megőrzése szintén a fordítói feladatok közé tartozott, ugyanakkor a kiadás során jelezni is kellett, hogy szándékos „következetlenségről”, nem pedig hanyag szövegkiadási metódusról van szó.

A „narratívák pluralitása” – a múlt pluralitása.⁵³²

A Szerdahely-kötetektől hoznék két látványos példát a múlt pluralitásának megélésére. Egyszersmind példák ezek arra is, hogy a fordítás, akár egyetlen szakszó esetében is, a gadameri hermeneutika horizont-összeolvadásának erőteljes prezentációja lehet – hermeneutikai módszerrel történő modellezése tehát indokolt.⁵³³ Két „fejezetszervező”, azaz strukturális szinten is kiemelt terminusról van szó: az egyik a *horizon aestheticus*, a másik pedig az

⁵³⁰ „Ethic of narrative flexibility” – Kearney, *Paul...*, 155.

⁵³¹ A göttingeni tudományos paradigma sajátosságairól l. Marino, *Praeceptores...*

⁵³² „Narrative plurality” – Kearney, *Paul...*, 156.

⁵³³ Sokatmondó, hogy az *European Society for Translation Studies* külön munkacsoporttal, könyv- és konferenciasorozattal rendelkezik *Hermeneutics in Translation Studies* címmel.

ikonizmus. Az előbbi kapcsán adódott a probléma, hogy a 21. századi olvasóban a kézenfekvő fordítási lehetőség, az „esztétikai horizont” szinte bizonyosan kiváltja a gadameri horizontelmélet asszociációját. Kérdés, probléma-e, ha a magyar szöveg olvasója ebben az alternatív temporális viszonyban értelmezi a Szerdahely-szöveget, vagy esetleg érdemes lenne a semlegesebb „látókör”, „látómező” stb. terminusok használata. Amint azt egy fogalomtörténeti tanulmányban kifejtettem,⁵³⁴ mivel mind a gadameri, mind a Szerdahely-féle *horizon* szoros intertextuális (és filológiai) szálakkal kapcsolódik a baumgarteni (és a Georg Friedrich Meyer-féle) *horizon* terminushoz, indokoltnak tartom a magyar fordítás olvasójában is felkelteni az asszociációt. Az *Aesthetica* és az *Ars poetica generalis* kötetben is fontos terminusnak számító *ikonizmus* szakszava esetében olyan jelenség megnevezéséről van szó, mely a posztmodern mediális elméletek tükrében is rendkívül izgalmasnak látszik, adekvát szakterminus azonban még ezen asszociáció „megengedésével” sem kínálkozik rá. Egyfajta *vizuális narráció*ról van szó, ám nem a jelenkori diskurzusokban használt ’vizuális szemantika révén megvalósuló narráció’, hanem az ekphrasziszt szemléletes alestként magában foglaló ’szöveges narrációban megidézett vizualitás’ jelentésben. Itt a kínáló megoldás vagy a szakszó latin alakjának meghagyása, vagy körülíró megnevezés alkalmazása, azonban mindkettő szükségképp veszni hagyja a *horizont* esetében oly látványosan asszociálódó, jelen felől újraértett múlt megképzésének lehetőségét.⁵³⁵

A „múlt transzfigurációja” – a múlt eltemetett ígéreteinek újrafelfedezése.⁵³⁶

A fordítás, újrafordítás és az ezzel járó szövegkiadás szükségképpen kánonalakító, kánonképző gesztus.⁵³⁷ Az, hogy latin nyelvük miatt a jelenkori recepciótól elzáródott magyarországi esztétikai szövegeket fordítók és tesztek hozzáférhetővé a jelen irodalom- és művészetelméleti, illetve művészettörténeti diskurzusai számára, nyilván implikálja, hogy ezeket a szövegeket az eddigi recepcióval szemben nem csak azért tartom érdekesnek, hogy listát készíthessünk, mely angol, német, francia szerzőket idéznek meg az eddig „nem eredeti”-ként megbélyegzett és félretett monográfiák. Számolni kell azonban azzal is, hogy a múlt effajta transzfigurációja csak részleges: megnyit, egyszersmind el is zár utakat. E szövegek újraolvasásának ugyanis egyik fontos következménye hatástörténeti jelentőségük újraértékelése a magyarországi kulturális folyamatokban. Ugyanakkor éppen a hatástörténeti vizsgálatot nehezíti meg az, ha a jelenkori kutató a szövegek jelenkori magyar fordítása alapján próbálja azonosítani a 18-19. századi művekben és metaszövegekben a latin eredetire vonatkozó utalásokat (miközben az utóbbiak adott esetben még csak nem is feltétlenül latin, hanem esetleg német vagy magyar nyelvűek).

⁵³⁴ Balogh Piroska, *Horizont a horizonton. Fogalomtörténeti exkurzus a gadameri hermeneutika egyik alapterminusáról = Az olvasás labirintusában: tanulmányok Eisemann György hatvanadik születésnapjára*, szerk. Bednaries Gábor, Hansági Ágnes, Vaderna, Gábor, Budapest, 2013, 119–122.

⁵³⁵ A terminológia fordításának problémáihoz l. Fischer Márta, *Terminológia a fordítástudományban – fordítás a terminológiaelméletben = A fordítás titkos ösvényein: doktori kutatások Klaudy Kinga tiszteletére II.*, szerk. Károly Krisztina, Fóris Agota, Budapest, 2015, 175–196.

⁵³⁶ „Transfiguring of the past” – Kearney, Paul..., 157.

⁵³⁷ Vö. Szegedy-Maszák Mihály, *Megértés, fordítás, kánon*, Pozsony, 2008.

Egy vers fordítása kapcsán sokszor explicite is megfogalmazódik, hogy magának a fordítónak is jó költőnek kell lennie. Szakirodalmi szöveg fordítása kapcsán azonban legfeljebb annyi és többnyire implicit elvárással szokás számolni, hogy a fordító valamelyest legyen tájékozott az adott szöveg tudományterületén. Holott egy tudós metaszöveg esetében is jelen vannak és működnek a narratív és retorikai identitásképző funkciók, és úgy vélem, nem „véletlenül”, nem is csupán nyelvszemléleti, hanem sok esetben tudományszemléleti formákat implikálva. A Schedius-szöveg kapcsán már utaltam rá, hogy a monográfia tudatosan megalkotott nyelvisége és struktúrája egyértelműen jelzi annak kapcsolódását a göttingeni tudományos diskurzushoz. Ennek része az is, hogy a szöveg nem képez meg narrátori identitást, hanem szubjektív diskurzustól független, hálózatszerű textusként mutatja fel magát. A fordítói empátia tehát itt (sem) valamiféle személyes érzelmi viszonyt jelent csupán a szöveghez, hanem annak személyes súlyát, hogy a fordító felvállalja, hogy a magyar szöveget a fenti szemlélet mentén képi újra, azaz például a latinban zökkenőmentesen alkalmazott személytelen szerkezeteket nem általános alany használatával, hanem a személytelenséget érzékletesebben tükröző szerkezetekkel próbálja kiváltani. Épp így a Szerdahely-szövegek hangsúlyosan szubjektív retorikája révén megképződő kísérletező narrátori hangnak, amely alkalomadtán azt is bevallja egy-egy kérdés kapcsán, hogy „ő” bizony nem tudja rá a választ, ugyancsak nem lenne szerencsés elnémulnia a magyar szövegben. Nem pusztán holmi személyes szimpátia miatt, hanem mert jelzés lehet az olvasó számára akár a kortárs angolszász filozófiai esszéizmus, akár a baconi tudományszemlélet vagy az eklektikus filozófiai iskolák irányába. A fordítói empátia tehát nem egyirányú: nemcsak a textusban megképződő alkotói identitás, forrásidentitás, hanem a feltételezett olvasó, célzott befogadó felé is kiterjesztendő. Másfelől a fordítói empátia jól leírható nyelvi identitásképző retorikai alakzatokkal is.⁵³⁹

Úgy hiszem, a fenti, esettanulmány-jellegű példák jól mutatják azt, hogy mind a hermeneutikai, mind pedig a retorikai alapú fordításelméletnek van relevanciája metaszövegek fordítása esetében is, illetve ezen elméletek számára megfontolandó lenne vizsgálati körük kiterjesztése a műfordításon, reklámszövegen, gépi fordításon és egyebeken túl az eddig mellőzött metaszövegek fordítási kihívásaira. Mert – hogy egy, a kezdő idézetet némileg felülíró Kazinczy-reflexióval zárjam soraimat – bizony nem csak a latin klasszikus auktorok fordítása fölött érdemes azon töprengeni, hogy „mint kelljen fordítani, a’ Munka neme határozza meg, mellyet fordítunk, a’ célz mellyért fordítunk, az olvasók kiknek fordítunk.”⁵⁴⁰

⁵³⁸ „Translation is *pardon*” – Kearney, *Paul...*, 157.

⁵³⁹ Peter France, *The Rhetoric of Translation*, *Modern Language Review*, Vol. 100, Supplement: One Hundred Years of „MLR” General and Comparative Studies (2005), 255–268.

⁵⁴⁰ *Római Classicusok magyar fordításokban, I, Sallustius Kazinczytól*, Budán, 1836, XXXVI.

A szövegkiadásról

Az itt közölt fordítás alapja Szerdahely György Alajos három kötete és egy kisnyomtatvány:

1. *Ars poetica generalis ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata auctore Georgio Aloys. Szerdahely AA. LL. et Philosophiae Doct. in Regia Scientiarum Universitate Budensis aesthetices professore pub. et ordin. ex Archi-Dioec. Strig. Budae, Typis Regiae Universitatis, Anno M.DCC. LXXXIII, Buda, 1783.*
2. *Poesis narratiua ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata a Georgio Aloys. Szerdahely, AA. LL. et Philosophiae Doct. in Regia Scientiarum Uniuersitate Budensi aesthetices professore pub. et ordin. ex Archi-dioec. Strig. Budae, Typis Regiae Universitatis, Anno M.DCC.LXXXIV, Buda, 1784.*
3. *Poesis dramatica ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata auctore Georgio Aloysio Szerdahely AA. LL. et Phil. Doctore in Regia Scientiarum Universitate Budensi aesthetices professore publico, et ordin. ex Archi Dioec. Strigon. Budae, Typis Regiae Universitatis, Anno M.DCC.LXXXIV, Buda, 1784.*
4. *Tentamen publicum ex aesthetica sive theoria et bono gustu scientiarum, et artium pulcherrimarum quod ex praelectionibus Clarissimi D. Georgii Szerdahelyi AA.AA. & Philosophiae Doct. Aestheticus, & Eloquentiae Profanae Profess. Publ. Ordin. Reg. subibit nobilis, ac perdoctus Dominus Emericus Fekete amaenioris litteraturae repetens In annum alterum Mense Augusto 15. Anni MDCCLXXVI. Typis Tirnaviensibus anno ut supra, Nagyszombat, 1776.*

A kötetek latin szövegének digitális átírása ugyan megtörtént, de ezek csatolása kétnyelvű kiadás formájában nem lett volna ökonomikus, részint terjedelmi okokból, részint mert hálózati kiadás formájában már publikusak a *Szerdahely György Alajos művei, Opera Szerdahelyana* portálon, <http://deba.unideb.hu/deba/szerdahely/muvek.php> linken. A hálózati kiadás elektronikus szöveggondozásáért Balogh Piroska felel. Elkészültében fontos szerepe volt, köszönet illeti Debreczeni Attilát, az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport vezetőjét, Béres Norbertet, Bátori Annát, valamint Nyitrai Nórát.

Ugyancsak terjedelmi okokból a jobb kezelhetőség érdekében az egyes szövegek külön szakaszként jelennek meg a szövegközlésben, a hivatkozások az eredeti kötetfelosztáson belül kontinuusak, azaz a számozás és visszautalás rendszere kötetenként újrakezdődik.

A kötetben közölt teljes magyar szöveg Balogh Piroska fordítása.

A fordítás nem követi az eredeti latin szöveg azon ortográfiai sajátosságát, hogy számos köznév, melléknév, akár ige is mondatközi helyzetben nagy kezdőbetűt kap. Ebben ugyanis sem következetesség, sem rendszerszerűség (pl. germanizmus) nem volt felismerhető, egyfajta kiemelő (kurzíváláshoz hasonlító) funkciója lehetett, ámde a magyar fordításban rendkívül zavaróan hatott. Szintén emendálni kellett a gyakori ógörög szövegrészletek helyesírását, a kötetben ugyanis nem szerepelnek hangsúly- és mellékjelek, feltehetőleg nyomdatechnikai okokból. Ezek pótlását, az ógörög szövegrészletek nyelvi ellenőrzését Keisz Ágoston végezte el. A harmadik változtatás a tulajdonneveket érintette. Akárcsak az *Aesthetica* kiadásában, ezen kötetek szövegében is korrekcióra volt szükség a tulajdonnevek kapcsán, melyek az eredeti latin szövegben – egyébként sokszor következtelen módon – latinosított változatban szerepeltek. Az olvasási nehézségek kiküszöbölése érdekében a nem latin tulajdonnevek kapcsán is érvényesítettem a fordítás elvét, azaz a főszöveg az adott tulajdonnév eredeti (angol, francia stb.) változatát tartalmazza. Ez érinti az ókori istenek latin neveit is, ugyanis görög istennevek szinte egyáltalán nem tűnnek fel a szövegekben, még akkor sem, amikor

nyilvánvalóan görög kontextusban szerepelnek – az ilyen szöveghelyeken a főszövegbe a görög nevek kerültek utólag. Az istenek, mitológiai alakok pontos megfelelőit a kiadói kommentárok adják meg a mai helyesírásnak megfelelő névalakokkal.

A magyar szövegbe beékelődő, szürke háttérrel és félkövérrel szedett számok a latin kiadások oldalszámát jelölik: ez megkönnyíti egyrészt a hivatkozást, másrészt a fordítás hozzákapcsolását a latin szövegekhez a hálózati kiadásban.

A megszokottól valamelyest eltérő módszerrel készült a Szerdahely-szöveg lábjegyzeteinek fordítása. Ehhez azonban fontos kitérni Szerdahely köteteinek hivatkozási módszerére és az ebből adódó nehézségekre. Egyrészt, mint már említettem az előző fejezetben, a szövegekben nagyszámú és jelentős terjedelmű idézet szerepel, nagyjából antik szerzők műveiből. Ezen idézetek kivétel nélkül jelöletlenek abban az értelemben, hogy a főszövegen belül sem idézőjel, sem más jelölés nem különíti el határait. Bizonyos hányaduk abban az értelemben is jelöletlen, hogy sem utalás, sem jegyzetbeli hivatkozás nem adja meg forrásukat – ezeknek nyilván csupán egy része került napvilágra a kiadás során, és minden kiadói igyekezet ellenére lesznek majd utólag, e kiadás olvasói által felismerendő idézett szöveghelyek. Más részüknél többnyire az idézett szövegrész végén áll a hivatkozás, lábjegyzetben. Ezek a hivatkozások is problematikusak: döntő többségük rövidítés, esetleg vagy csak szerző, vagy csak cím szerepel, s még ha történetesen mindkettő megjelenik, a hivatkozás hatóköre akkor is esetenként jelentősen tágabb az idézett szöveg határainál (azaz a hivatkozás megad egy könyvet vagy fejezetet, ám az ókori szerzők esetében megszokott sor/mondat-szám, újkori szerzők esetében pedig oldalszám szerinti pontos megjelölés elmarad). Ez a mai szemmel szokatlan hivatkozástechnika a kiadótól is szokatlan kommentálási technikát követelt meg. Egyrészt nem lett volna szerencsés megbontani a szövegkohéziót idézőjelek beiktatásával, mert ezzel egy lényeges értelmezési lehetőség számolódott volna fel a szövegben. Azaz: a magyar fordítás sem jelöli ki az idézetek határait tipográfiai eszközökkel. Ebből a sajátságból, nevezetesen hogy a főszöveg mintegy koherensen magába szívja a belégyűrt idézeteket, egy másik következmény is adódott: amennyiben egy megidézett klasszikus szöveg esetében rendelkezésre állt korszerű műfordítás, azt jelen fordítás igyekezett ugyan beépíteni, ám ez nem volt mindig lehetséges, mivel a Szerdahely-szöveg kontextusa sok esetben jelentősen ártértelemezi az idézett, kiragadott részletet, ezért számos esetben újra kellett fordítani e klasszikus szövegfragmentumokat. Amennyiben tehát a kommentáló jegyzet nem adja meg külön egy idézet kapcsán a fordító nevét, ott a fordító magától értendően a jelen kiadás fordítója. Másrészt egyértelműen szükségesnek látszott a Szerdahely-szöveg lábjegyzeteinek további kommentálása. Ennek tipográfiai szempontból szebb módzata lett volna, ha az eredeti lábjegyzetek végjegyzetként jelentek volna meg a fordításban, és a lábjegyzet formátuma kizárólag a kiadói kommentár számára őrződött volna meg. Ugyanakkor ez a változtatás túlságosan leszűkítette volna az olvasó lehetőségeit: a Szerdahely-jegyzetek ugyanis leggyakrabban forrásmegjelölő hivatkozások, azaz éppen azért kerültek lábjegyzetbe, hogy az adott szöveghely kapcsán jelezzék, ám pontosan mégse körvonalazzák (már-már dekonstrukciós módszerrel) az intertextuális hátteret. Érvényes ez egyébként a kiadói kommentárookra is: nagyobb részben ezek is név- vagy szövegazonosító és nem magyarázó funkciót töltenek be. A végjegyzet alkalmazása ezt a hatásmechanizmust (a jelzésszerű, elbizonytalanított intertextuális horizontok játékát) ha nem is felszámolná, de nagyrészt hatástalanítaná.

A fenti problémák feloldására jött létre a fordításokban alkalmazott szokatlan, hibrid kommentárrendszer, mely Szerdahely *Aesthetica* kötetének kiadott fordításában⁵⁴¹ már debütált, és használhatónak bizonyult. A szerzői lábjegyzetek megmaradtak lábjegyzetnek, pontosan megőrizve az eredeti rövidítéseket, név- vagy címalakokat. A kiadói kommentárok részint beékelődnek a pontosítandó szerzői lábjegyzetekbe, szögletes zárójellel és félkövér betűtípussal elkülönülve, részint pedig a főszöveghez kapcsolódnak, itt is megőrizve a zárójel és az eltérő betűtípus ismertetőjegyeit. Az idézőjelek hiányát pedig azzal ellensúlyozzák a kiadói kommentárok, hogy mondatszámra, sorszámra, de legalábbis oldalszámra pontosan megadják a hivatkozott szövegrészlet helyét, amely ezáltal, ha nem is első látásra, de be- és elhatárolhatóvá válik.

E szöveghelyek azonosításában, számos teljes mértékben jelöletlen, azaz hivatkozás nélküli idézet felismerésében, eszmetörténeti és filológiai problémákban hathatós segítséget nyújtott a kiadás elkészültéhez a kötet lektora, Főrizs Gergely. Köszönet illeti továbbá a kötet első, akadémiai doktori disszertációként benyújtott szövegváltozatának opponenseit, Kecskeméti Gábort, Szörényi Lászlót és Tasi Rékát rendkívül alapos, a publikáció érdekében számos, a kiadás nyomtatott változatába immár beépített észrevételt, javítási javaslatot adó bírálataikért.

⁵⁴¹ Balogh, *Szerdahely...*

BIBLIOGRÁFIA

- A Decentered View*, eds. László Kontler, Antonella Romano, Silvia Sebastiani, Borbála Zsuzsanna Török, Basingstoke, 2014, 25–51.
- A magyar jakobinusok iratai*, 1, s.a.r. Benda Kálmán, Budapest, 1957.
- A piarista rend Magyarországon*, szerk. Forgó András, Budapest, 2010.
- Abafi Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Győr, 2012.
- Albert Sándor, „A főenyre épített ház” *A fordításelméletek tudomány- és nyelvfilozófiai alapjai*, Budapest, 2011.
- Albrecht, Michael, *Eklektik. Eine Begriffsgeschichte mit Hinweisen auf die Philosophie- und Wissenschaftsgeschichte*, Stuttgart, Bad Cannstatt, 1994.
- Almási Balogh Pál, *Almási Balogh Pál felelete ezen kérdésre: Tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a' philosophia állapota iránt; miben s mi okra nézve vagyunk hátrább némelly nemzeteknél?* Buda, 1835.
- Almási Gábor, *Was Astronomy the Science of Empires? An Eighteenth-Century Debate in View of the Cases of Tycho and Galileo = Negotiating Knowledge, Decentering Empires: The Sciences of Heavens, Earth, and Man, c. 1550–1810*, ed. László Kontler, Romano Antonella, Sebastiani Silvia, Zsuzsanna Borbála Török, Basingstoke–New York, 2014, 25–51.
- Angewandte anthropologische Ästhetik. Konzepte und Praktiken 1700–1900. Applied Anthropological Aesthetics. Concepts and Practices 1700–1900*, hrsg. Piroska Balogh, Gergely Főrizs, Hannover, 2020.
- Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa 1750–1850. Anthropological Aesthetics in Central Europe 1750–1850*, hrsg. Piroska Balogh, Gergely Főrizs, Hannover, 2018.
- Araújo, André de Melo, *Weltgeschichte in Göttingen: eine Studie über das spätaufklärerische universalhistorische Denken, 1756–1815*, Bielefeld, 2012.
- Aspaas, Pippin, Kontler László, *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*, Leiden, Boston, 2020.
- Bacon, Francis, *De augmentis scientiarum*, London, 1623.
- Bacon, Francis, *Sylva sylvarum seu historia naturalis, in decem centurias distributa*, Lugduni Batavorum, 1648.
- Balogh Piroska, „...semmiből világokat...?” Szerdahely György Alajos esztétikai írásainak recepciója: zárványok és kitörési pontok = *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor, Budapest, 2009, 28–40.
- Balogh Piroska, „Az élet álom – csakhogymeddig az?” (*Az álom interpretációi a 18–19. századi magyarországi esztétikai diskurzusban*), *Irodalomismeret* 28 (2017):3, 5–17.
- Balogh Piroska, „Concordia Poeseos et Astronomiae”. *A csillagászat szerepe két 18–19. századi magyar esztétikaprofesszor, Szerdahely György Alajos és Schedius Lajos János művészetszemléletében = Matézis, mechanika, metafizika: A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*, szerk. Gurka Dezső, Budapest, 2016, 181–202.

- Balogh Piroska, „Hát még egy harmadik nincs: *aestheticæ*?” *A Széptani jegyzetek esztétikatörténeti olvasatai*, Irodalomtörténet 98 (2017), 426–427.
- Balogh Piroska, *A Tudományos Mesterszókönyv esztétikai és poétikai szócikkeiről* = *In memoriam Verseghy Ferenc 7. Emlékkönyv a Szolnokon 2017. április 3–4-én rendezett tudományos konferencia anyagából*, szerk. Doncsicz Etelka, Lengyel Réka, Szolnok, 2018, 98–111.
- Balogh Piroska, *Ars scientiae. Közelitések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, 2007.
- Balogh Piroska, *Az 1780-as évek magyarországi tudós kapcsolatai Koppi Károly kiadatlan levelei tükrében* = *Magyarországi tudósok levelezése: Tanulmányok*, szerk. Szelestei N. László, Budapest, 2016, 17–18.
- Balogh Piroska, *Egy lábjegyzet tanulságai. Burke esztétika és társadalomelméletének hatása Szerdahely György Alajos *aesthetica*- és Schedius Lajos *philokália*-konceptiójára* = *Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. Horkay Hörcher Ferenc, Szilágyi Márton, Budapest, 2011, 188–190.
- Balogh Piroska, Főrizz Gergely, *Friedrich August Clemens Werthes' Appointment and Activity as Professor of Aesthetics at the Royal Hungarian University (1784–1791)* = *Balogh-Főrizz, Angewandte...*, 267–311.
- Balogh Piroska, *Georg Aloys Szerdahely and Heinrich Philipp Conrad Henke. The insight from the correspondence of 18th-century Latin literates, Camoenae Hungaricae*, 2024 (megjelentés előtt)
- Balogh Piroska, Heyne és Schedius Lajos. *A tudományos interakció modellje a göttingeni paradigmában* = *Göttingen dimenziói: A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*, szerk. Gurka Dezső, Budapest, 2010, 127–140.
- Balogh Piroska, *Horace and the Hungarian Art Theories in the Eighteenth and Nineteenth Centuries* = *Vergil, Horaz und Ovid in der ungarischen Literatur 1750–1850*, szerk. Lengyel Réka, Tüskés Gábor, Wien, 2020, 141–168.
- Balogh Piroska, *Horatius noster. Der Horaz-Vortrag von Ludwig v. Schedius aus 1794–1795*, *Camoenae Hungaricae* 1 (2004), 121–134.
- Balogh Piroska, *Horatius noster. Schedius Lajos Horatius-előadásai 1794–1795-ből*, *Antik Tanulmányok* 46 (2002), 297–310.
- Balogh Piroska, *Horizont a horizonton. Fogalomtörténeti exkúrsus a gadameri hermeneutika egyik alapterminusról* = *Az olvasás labirintusában: tanulmányok Eisemann György hatvanadik születésnapjára*, szerk. Bednánics Gábor, Hansági Ágnes, Vaderna, Gábor, Budapest, 2013, 119–122.
- Balogh Piroska, *Johann Ludwig Schedius's Literarischer Anzeiger and the Tradition of Critical Journalism in the Kingdom of Hungary around 1800* = *Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820*, szerk. Dóbék Ágnes, Mészáros Gábor, Vaderna Gábor, Budapest, 2019, 207–219.
- Balogh Piroska, *Kényszerpályák nemzedéke? Szerzetespapság és felvilágosodás – három esettanulmány* = *Katolikus Egyházi Társadalom Magyarországon a 18. században*, szerk. Forgó András, Gözsy Zoltán, Pécs, 2019, 387–410.
- Balogh Piroska, *Kérdések és lehetőségek a 18–19. századi soknyelvű magyarországi esztétikai terminológia kutatásában* = *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordítás-irodalom a 18. században*, szerk. Lengyel Réka, Budapest, 2016, 347–389.
- Balogh Piroska, *Koppi Károly – kísérlet a göttingeni modern történettudomány metodikájának magyarországi meghonosítására*, *Századok* 151 (2017):5, 953–970.

- Balogh Piroska, *Lexikonok és narratívák: Schedius Lajos irodalomtörténetírói kísérletei = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Tüskés Gábor, Budapest, 2006, 175–197.
- Balogh Piroska, *Non sine fructu – Schedius Lajos klasszika-filológiai kezdeményezései*, Antik Tanulmányok – Studia Antiqua 44 (2000), 271–284.
- Balogh Piroska, *Sic itur ad astra. Válogatott a csillagászati tanköltemény műfajára Szerdabely György Alajos és Pálóczi Horváth Ádám műveiből = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Budapest, 2011, 101–112.
- Balogh Piroska, *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Budapest, 2014.
- Balogh Piroska, *The Constitutional Principles of the Draskovics Observance and its Influence on Cultural Networks = Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, hrsg. Dieter Breuer, Tüskés Gábor, Lengyel Réka, Berlin, 2019, 319–331.
- Balogh Piroska–Szilágyi Márton, „... quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est”: *Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. Bíró Ferenc, Budapest, 2005, 23–69.
- Bárczi Ildikó, *Ars compilandi*, Budapest, 2007.
- Báthory Orsolya, *Batthyány József esztergomi érsek főispáni beiktatása = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. Báthory Orsolya és Kónya Franciska, Budapest, 2016, 45–58.
- Báthory Orsolya, *Faludi Ferenc ismeretlen latin nyelvű verse Batthyány József esztergomi érsekhez*, Irodalomtörténeti Közlemények 117 (2013), 201–205.
- Batsányi János *összes versei*, kiadta Tarnai Andor, Keresztury Dezső, Budapest, 1953.
- Baumgarten, Alexander Gottlieb, *Esztétika*, ford. Bolonyai Gábor, Budapest, 1999.
- Baumgarten, Alexander Gottlieb, *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*. Halle–Magdeburg, 1735.
- Baumgarten, Alexander Gottlieb, *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus. Philosophische Betrachtungen über einige Bedingungen des Gedichtes*, hrsg. Heinz Paetzold, Hamburg, 1983.
- Baumgarten, Alexander Gottlob, *Aesthetica*, Traiecti Cis Viadrum, 1750.
- Berlász Jenő, *Hogyan fogadta társadalmunk és a külföld a Széchényi Könyvtár alapítását?* OSzK Évkönyve, 1974–1975, 108.
- Bessenyei György, *Tarimenes utazása*, s.a.r. Nagy Imre, Budapest, Balassi, 1999.
- Bettinelli, Saverio, *Dell'Entusiasmo delle belle arti*, Milano, 1769.
- Bettinelli, Saverio, *L'entusiasmo*, Venice, 1780.
- Bettinelli, Saverio, *Über den Enthusiasmus der schönen Künste*, übers. Friedrich August Clemens Werthes. Bern, 1778.
- Bettinelli, Saverio, *Vom Werth des Enthusiasmus. Geschichte seiner Wirkung in der Philosophie, in der Wissenschaft und in der Regierungskunst*, übers. Friedrich August Clemens Werthes. Leipzig, 1794.
- Black, Scott, *The Spectator in the History of the Novel*, Media History, 14 (2008):3, 337–351.
- Blair, Hugh, *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, London, 1783.
- Bódyné Márkus Rozália, *Néhány adalék az 1780-as évek sajtótörténetéhez*, Magyar Könyvszemle 112 (1996):2, 242–243.
- Bónis György, *Hajnóczy József*, Budapest, 1954.

- Borchers, Stefan, *Die Erzeugung des 'ganzen Menschen'. Zur Entstehung von Anthropologie und Ästhetik an der Universität Halle im 18. Jahrhundert*. Berlin, New York, 2011.
- Böhr, Christoph, *Philosophie für die Welt. Die Popularphilosophie der deutschen Spätaufklärung im Zeitalter Kants*. Stuttgart, Bad Cannstatt, 2003.
- Bradbury, Jill Marie, *New Science and the „New Species of Writing”: Eighteenth-Century Prose Genres*, *Eighteenth-Century Life*, 2003/1, 28–51.
- Brockliss, Laurence, *Science, the Universities, and other Public Spaces. Teaching Science in Europe and the Americas = The Cambridge History of Science, vol. 4. Eighteenth-century Science*, ed. Roy Porter, Cambridge, 2008, 44–86.
- Buchenau, Stefanie, *Baumgartens Aisthesis. Sinnlichkeit als Dichtungsvermögen = Kunst und Empfindung. Zur Genealogie einer kunsttheoretischen Fragestellung in Deutschland und Frankreich im 18. Jahrhundert*, ed. by Elisabeth Décultot and Gerhard Lauer, Heidelberg, 2012, 67–80.
- Burján Mónika, „Ez a' nyugtalan törekedés, dolgozásomat minél hasonlóbba tenni az eredetihez...” (Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003), 43–75.
- Cannella Tóth Laura, *György Alajos Szerdahely e Benedetto Croce*, *Nuova Corvina* 1 (1993), 19–21.
- Correspondence de Ferenc Weiss astronome hongrois du xviiie siècle*, ed. Vargha Magda, Budapest, 1990.
- Croce, Benedetto, *Introduction to Eighteenth Century Aesthetic*, *Philosophy* 9 (1934): 34, 157–167.
- Croce, Benedetto, *Problemi di estetica e contributi alla storia dell'estetica italiana*, Bari, 1910.
- Croce, Benedetto, *Un estetico ungherese del Settecento. Ultimi saggi*. Bari, 1963.
- Csuka Botond, *Aesthetics in Motion: On György Szerdahely's Dynamic Aesthetics* = Balogh-Fórizs, *Anthropologische...*, 153–180.
- D. Mohay Borbála, *Ferenc Széchényi's Taste in Gardens and Landscapes* = Balogh-Fórizs, *Angewandte...*, 113–135.
- Dávidházi Péter, *Egy irodalmi kultusz meghonosítása*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–1988), 46–73.
- Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Budapest, 2004.
- Dávidházi Péter, *The Romantic Cult of Shakespeare: Literary Reception in Anthropological Perspective*, Basingstoke, 1998.
- De Bruyn, Frans, *The Classical Silva and the Generic Development of Scientific Writing in Seventeenth-Century England*, *New Literary History* 2 (2001), 347–373.
- Debreczeni Attila, *Az aethetica fogalma és a Magyar Museum programja = Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. Horkay Hörcher Ferenc, Szilágyi Márton, Budapest, 2011, 193–211.
- Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest, 2009.
- Décultot, Elisabeth; Krämer, Fabian; Zedelmaier, Helmut, *Introduction: Towards a History of Excerpting in Modernity*, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 43 (2020):2 (Special Issue: Towards a History of Excerpting in Modernity), ed. Elisabeth Décultot, Fabian Krämer und Helmut Zedelmaier, 169–179.

- Demaitre, Luke E., *The Art and Science of Prognostication in Early University Medicine*, Bulletin of the History of Medicine, 2003/4, 765–788.
- Demény-Dittel Lajos, Néhány mondat Cornides Dániel történetéről, egyetemi tanárról, 1732–1787, Hatvan, 2012.
- Denis, Michael, *Einleitung in die Bücherkunde. Literaturgeschichte*, Wien, 1796.
- Denken fürs Volk? Popularphilosophie vor und nach Kant*, hrsg. Christoph Binkelman, Nele Schneidereit, Würzburg, 2015.
- Der Josephinismus: ausgewählte Quellen zur Geschichte der thesesianisch–josephinischen Reformen*, hrsg. Harm Klueting, Darmstadt, 1995.
- Die Österreichisch – ungarische Monarchie in Wort und Bild*, 3, hrsg. Kronprinz Rudolf, Josef Weilen, Lajos Hevesi, Wien, 1893.
- Die Protokolle der Wiener Freimaurerloge „Zur wahren Eintracht“ (1781–1785)*, hrsg. Hans-Josef Irmen, Wien, 1994.
- Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*, hrsg. Hans Erich Bödeker, Philippe Büttgen, Michel Espagne, Göttingen, 2008.
- Dienes Dénes, *Szentgyörgyi István pataki tanár, mint Kazinczy Ferenc vallásosságának lehetséges formálója*, A Ráday gyűjtemény évkönyve, 10, Budapest, 2002, 133–140.
- Dinnyés Patrik, *Mogiljovtól Szmolenszkig.: II. József német–római császár és II. Katalin orosz császárnő első találkozása és közös utazása (1780)*, Aetas 34 (2019): 3, 37–63.
- Diszciplínák találkozása: nyelvi közvetítés a XXI. században*, szerk. Szoták Szilvia, Budapest, 2019.
- Dobos Csilla, *A nyelven belüli fordítás néhány jellemzőjéről = „Transfert nec mergitur”: Albert Sándor tiszteletére 65. születésnapja alkalmából*, szerk. Bartha-Kovács Katalin, Szeged, 2015, 35–44.
- Doctrina pulcri. Schedius Lajos János széptani írásai*, ford. és kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2005.
- Doncsecz Etelka, *Útkeresések fogság után: Verseghy Ferenc kísérletei tudományos kapcsolatrendszerének újraélesztésére = Magyarországi tudósok levelezése: Tanulmányok*, szerk. Szelestei Nagy László, Budapest, 2016, 51–80.
- Doromby Karola, *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő*, Budapest, 1933.
- Dux Adolf, *Ungarische Schöne Literatur der Gegenwart*, Literarische Berichte aus Ungarn 4 (1880), 158.
- Eberhard, Johann Augustus, *Handbuch der Aesthetik für Gebildete Leser aus allen Ständen*, 1–4, Halle, 1803–1805.
- Eberhard, Johann Augustus, *Theorie der schönen Künste und Wissenschaften*, Halle, 1783.
- Eschenburg, Johann Joachim, *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, 1–9, Berlin und Stettin, 1788–1795.
- Eschenburg, Johann Joachim, *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften. Zur Grundlage bei Vorlesungen*, Berlin und Stettin, 1783.
- F. Csanak Dóra, *Cornides Dániel, a titkár és barát = Uő, Két korszak határán*, Budapest, 1983.
- Fejezetek egy leveleskönyvből. Palásthy Márton levelei Koppi Károlyhoz, 1780–1783*, s.a.r. Balogh Piroska, Szeged, 2008.
- Ficker, Franz, *Aesthetik*, Wien, 1840.
- Filipszky István, *Berényi Erzsébet*, Budaörsi Napló, 1994/9, <http://www.budaorskonyvtar.hu/elektronikus/letoltes/cikkek/cikk033.pdf>. Letöltés: 2021. 05. 25.

- Fischer Márta, *Terminológia a fordítástudományban – fordítás a terminológiaelméletben = A fordítás titkos ösvényein: doktori kutatások Klaudy Kinga tiszteletére II.*, szerk. Károly Krisztina, Fóris Ágota, Budapest, 2015, 175–196.
- Forgó András, *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*, Budapest, 2017.
- Forgó András, *Koppi Károly szerepe a 18. század végi nemesi-értelmiségi reformmozgalomban = A Piarista Rend Magyarországon*, szerk. Forgó András, Budapest, 2010.
- Fórizs Gergely, *„Álpeseken Álpesek emelkednek”: A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Budapest, 2009.
- Fórizs Gergely, *A széptan és a szépnem. Christian Oeser nőknek szóló esztétikája (1838–1899) = Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. Török Zsuzsa, Budapest, 2019, 47–76.
- Fórizs Gergely, *Határponton: A Magyar Tudós Társaság esztétikai pályázata 1840-ben*, Irodalomtörténet 97 (2016), 403–420.
- Fórizs Gergely, *Methodology in Johann Ludwig Schiedius' Principia philocaliae (1828) = Súraďnice Estetiky, Umenia A Kultúra V: Estetická výchova a prax vyučovania estetiky v kontextoch európskeho estetického myslenia 19. a 20. storočia – dialóg s tradíciou a súčasné koncepcie*, ed. Slávka Kopčáková, Presov, 2020, 50–68.
- Fórizs Gergely, *Recenzió Tomáš Hlobil esztétikatörténeti monográfiájáról*, <https://www.reciti.hu/2015/3285>. Letöltés: 2021. 05. 20.
- Fórizs Gergely, *Szerdahely György Alajos Aestheticájának alapelvei*, Irodalomtörténet 94 (2013), 187–206.
- France, Peter, *The Rhetoric of Translation*, Modern Language Review, Vol. 100, Supplement: One Hundred Years of MLR: General and Comparative Studies (2005), 255–268.
- Friedrich Nicolai (1733–1811), hrsg. Stefanie Stockhorst, Knut Kiesant, Hans-Gert Roloff, Berlin, 2011.
- Frye, Northrop, *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford. Pásztor Péter, Budapest, 1996.
- Frye, Northrop, *The Well-tempered Critic*, Bloomington, 1963.
- Futaky István, *Teleki Sámuel és Göttinga*, Erdélyi Múzeum 59 (1997), 354–357.
- Gálos Rezső, Kármán József, Budapest, 1954.
- Gammon, Martin, „Exemplary Originality”: Kant on Genius and Imitation, Journal of the History of Philosophy 35 (1997):4, 563–592.
- Gerencsér István, *A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák*, Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 5 (1942–43), 340–365.
- Geschichtswissenschaft in Göttingen*, hrsg. von Hartmut Boockmann, Hermann Wellenreuther, Göttingen, 1987.
- Gierl, Martin, *Compilation and Production of Knowledge in the Early German Enlightenment = Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*, hrsg. Hans-Erich Bödeker, Peter Hanns Reil, Jürgen Schlumbohm, Göttingen, 1999, 69–104.
- Giraldi, Giglio Gregorio / Giraldus, Lilius Gregorius Ferrariensis, *De Historia Poetarum*, Basiliae, 1545.
- Granasztói Olga, *A libertinus irodalom fogadtatása Magyarországon*, Irodalomtörténeti Közlemények 104 (2000), 393–404.
- Greguss Ágost, *A balladáról és egyéb tanulmányok*, Budapest, 1885.
- Greguss Ágost, *A balladáról*, Pest, 1865.

- Greguss Ágost, *A szépművészet alapvonalai*, bev. Szontagh Gusztáv; kiad. a Kisfaludy-Társaság, Pest, 1849.
- Greguss Ágost, *Az aesthetika. Bevezetés, melylyel széptani előadásait megnyitotta*, Pest, 1870.
- Greguss Ágost, *Elmefuttatás a szakállról*, Új Magyar Muzeum 3/1 (1853), 245–251.
- Greguss Ágost, *Greguss Ágost tanulmányai*, Pest, 1872.
- Greguss Ágost, *Magyar. Költészettan. Irta Greguss Ágost. Átdolgozta és olvasókönyvvél ellátta Dr. Csengeri János. Első rész, verstan*, Budapest, 1896.
- Greguss Ágost, *Rendszerezés széptan*, Budapest, 1888.
- Greguss Ágost, *Shakespeare in Ungarn*, Literarische Berichte aus Ungarn 4 (1880), 657–686.
- Greguss, August, *Reden und Studien*, Zerbst, 1875.
- Greguss Mihály, *Compendium aestheticae, usui auditorum suorum edidit*, Cassoviae, 1826.
- Greguss Mihály, *Az esztétika kézikönyve / Compendium aestheticae*, ford. Polgár Anikó, Pozsony, 2000.
- Griffin, Dustin, *Literary Patronage in England, 1650–1800*, Cambridge, 2006.
- H. Balázs Éva, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*, Budapest, 1967.
- Haberzettl, Hermann, *Die Stellung der Exjesuiten in Politik und Kulturleben Österreichs zu Ende des 18. Jahrhunderts*, Wien, 1973; Winfried Müller, *Der Jesuitenorden und die Aufklärung im süddeutsch-österreichischen Raum = Katholische Aufklärung – Aufklärung im katholischen Deutschland*, hrsg. Harm Klueting, Wien, 1993. 225–245.
- Hajnóci Kristóf, *L'Esthetica di Georgius Szerdahely, un esteta ungherese del 700 e un saggio di Benedetto Croce = Benedetto Croce 50 anni dopo*, eds. Krisztina Fontanini, János Kelemen, József Takács, Budapest, 2004, 292–299.
- Hartvig Gabriella, *Ossian in Hungary = The Reception of Ossian in Europe*, ed. Howard Gaskill, London, 2004, 222–239.
- Hász-Fehér Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Debrecen, 2000.
- Hebenstreit, Wilhelm, *Wissenschaftliche-literarische Encyclopädie der Aesthetik*, Wien, 1843.
- Hegyi Ferenc, *Koppi Károly merkantilista eszméi és kereskedelmi akadémia tervszövege*, Kereskedelmi Szakoktatás 50 (1942–1943), 177–186.
- Herder, Johann Gottfried, *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*, Berlin, 1772.
- Herold, Theodor, *Friedrich August Clemens Werthes und die deutschen Zriny-Dramen. Biographische und quellenkritische Forschungen*, Münster 1898.
- Hets J. Aurelián, *A jezsuiták iskolái Magyarországon a XVIII. század közepén*, Pannonhalma, 1938.
- Hlobil, Tomáš, *Franz Ficker (1782–1849): Österreichische Ästhetik unter Staatsaufsicht vor dem Herbartianismus*, Bern, 2020.
- Hlobil, Tomáš, *Geschmacksbildung im Nationalinteresse, vol. 2, Der Abschluss der frühen Prager Universitätsästhetik im mitteleuropäischen Kulturraum 1805–1848*, Hannover, 2018.
- Hlobil, Tomáš, *Geschmacksbildung im Nationalinteresse: Die Anfänge der Prager Universitätsästhetik im mitteleuropäischen Kulturraum 1763–1805*, Hannover, 2012.
- Hoós Éva, *Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémiák, egyetem, népoktatás, konviktusok, és leánynevelés kérdésében (1791–1793)*, Kandidátusi disszertáció, ELTE, Budapest, 1994.
- Horányi Elek, *Scriptores Piarum Scholarum liberaliumque artium magistri*, Buda, 1805.

- Horkay Hörcher Ferenc, Tóth Kálmán, *The Scottish discourse on Taste in early 19th-century Hungary. Two Translations of Hugh Blair's Introduction to Rhetoric* = Balogh-Fórizs, *Anthropologische...*, 253–292.
- Horvát István és Ferenczy János levelezése, kiadta Soós István, Budapest, 1990.
- Horvát István, *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója. 1805–1809*, Budapest, 1967.
- Horváth Ambrus, *Koppi Károly működése*, Budapest, 1940.
- Horváth Iván, *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben (Földtől Aranyig)*, Irodalomtörténeti Közlemények 76 (1972), 290–306.
- János Szabolcs, *Magyar főúri családok Bécs 18. századi színházi kultúrájában = MONOKgraphia. Művelődéstörténeti tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina, Budapest, 2016, 341–346.
- Jánosí Béla, *Az aesthetika története Magyarországon, függelék, Budapest, 1915.*
- Jánosí Béla, *Schedius Lajos aesthetikai elmélete*, Budapest, 1916.
- Jánosí Béla, *Szerdahely György aesthetikája*, Budapest, 1914.
- Johann Georg Heinrich Feder (1740–1821). *Empirismus und Popularphilosophie zwischen Wolff und Kant*, hersg. Hans-Peter Nowitzki, Udo Roth, Gideon Stiening, Berlin, Boston, 2018.
- Jones, Sumie, *Refiguring Self and Other: Current Issues and New Approaches in Translation Studies*, Yearbook of Comparative and General Literature (Toronto) 54 (2008), 3–9.
- Józsefnádor iratai. I. 1792–1804, kiadta Domanovszky Sándor, Budapest, 1925.
- Juvenius (Jouvancy), Joseph, *Institutionum poetiarum libri I–V*, Venezia, 1743.
- Kaposvári Gyula, *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, Jászkunság 5 (1959): 1, 36–39.
- Karabová, Katarína, *Na pomedzi estetiky a filozofie. Estetické myslenie v knižnej produkcii historickej Trnavskej univerzity ((1635–1777) = Súradnice estetiky, umenia a kultúry 9. Medzi minulosťou a súčasnosťou estetiky – kritické edície v kontextoch historickej pamäti a kritické čítanie ako aktualizácia európskeho estetického myslenia*, ed. Slávka Kopčáková, Lukáš Makky, Prešov, 2024, 20–27.
- Kármán József, *A' Nemzet' Tsinosodása = Első folyóirataink: Uránia*, szerk. Szilágyi Márton, Debrecen, 1999, 302–316.
- Károly Gy. Hugó, *Szépészeti képzés gymnasiumainkban*, Budapest, 1874.
- Katholische Aufklärung und Josephinismus*, hrsg. Elisabeth Kovács, Wien, 1979.
- Katholische Aufklärung und Josephinismus. Rezeptionsformen in Ostmittel- und Südosteuropa*, hrsg. Rainer Bendel und Norbert Spannenberger, Köln, Wien, Weimar, 2015.
- Katona Eszter, *A spanyol dráma magyarországi recepciója = 25 év – 25 tanulmány. Fejezetek a Hispanisztika Tanszék történetéből. 1993–2018. 25 años – 25 ensayos. Capítulos de la historia del Departamento de Estudios Hispánicos. 1993–2018*, Szeged, 2018, 159–172.
- Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete*, s.a.r. Orbán László, Debrecen, 2009.
- Kearney, Richard, *Paul Ricoeur and the Hermeneutics of Translation*, Research in Phenomenology, 37 (2007), 147–159.
- Kiss Béla, *Julius Gabelhofer esztétikai előadásai a pesti egyetemen (1791)*, Lymbus 14 (2011), 259–317.
- Klujber László, *Gróf Zichy Miklósné Berényi Erzsébet grófnő XVIII. századi gazdaságsszervező munkájáról*, Komárom–Esztergom megyei Honismereti Füzetek, 1992/1993, 55–68.
- Knapp Éva, *Fordítás és irodalom a XVIII. században: könyvészeti tanulságok, másodlagos bibliográfiák, módszer*, Könyvtári figyelő 29 (2019):1, 93–100.

- Koller, Benedikt Joseph, *Entwurf zur Geschichte und Literatur der Aesthetik, von Baumgarten bis auf die neueste Zeit*, Regensburg 1799.
- Koncz Sándor, *A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között = A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége, írta Szűcs Jenő et al., Budapest, 1981, 132–133.
- Kontler László, *'Katolikus tudás' a felvilágosodásban: a csillagász Maximilian Hell stratégiai = Matézis, mechanika, metafizika: A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*, szerk. Gurka Dezső, Budapest, 2016, 60–76.
- Kopčáková, Slavka, *Vplyv estetiky Georga Friedricha Hegela na model estetickej výchovy v učebnici a v kompendiu Tobiasa Gottfrieda Schröera = Otázky a problémy perspektív umenia, respektíve „koncov umenia” v estetických, umenovedných a filozofických teóriách*, ed. Jana Sošková, Lukas Makky, Prešov, 2018, 170–172.
- Koppi Károly, *Caroli Koppi e Scholis Piis AA. LL. et Phil. Doctoris, atque in Regia Scientiarum Universitate Hung. Hist. Univ. Professoris P. O. Praelectionum Historicarum Tomus primus*, Pest, 1788.
- Koppi Károly, *Oratio qua Viro Clarissimo Danieli Cornides in Regia Universitate Hungarica Diplomaticae, et Heraldicae Professori, ac Bibliothecae Custodi eadem Cornides in Regia iusta faciente parentavit Carolus Koppi*, Pest, 1787.
- Koppi Károly, *Oratio quam viro gratis patriae civibus commemorabili seniori Gedeoni comiti de Ráda monumentum esse voluit anno 1792*, Pest, 1792.
- Kornis Gyula, *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. Budapest, 1927.
- Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, 1983.
- Kovács Kálmán, *Zrinyi: National Recycling(s) of a Hybrid Material (1566–2000) = History as a Foreign Country / Geschichte als ein fremdes Land: Historical Imagery in the South-Eastern Europe / Historische Bilder in Süd-Ost Europa*, eds. Zrindka Blažević, Ivana Brković, Davor Dukić, Bonn, 2015, 83–100.
- Kristóf György, *Péterfi Károly esztétikája*, Irodalomtörténeti Közlemények 44 (1934), 337–356.
- Krug, Wilhelm Traugott, *Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften, nebst ihrer Literatur und Geschichte*, 5, Leipzig, 1832.
- Krug, Wilhelm Traugott, *Geschmackslehre oder Aesthetik*, Königsberg, 1810.
- Krug, Wilhelm Traugott, *Versuch einer systematischen Enzyklopädie der Wissenschaften*, 3, Leipzig, 1813.
- Laczházi Gyula, *Die Rezeption der deutschen empirischen Psychologie und Anthropologie im Königreich Ungarn und in Transsylvanien um 1800*, Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae: Germanistische Studien 11 (2018), 143–159.
- Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*, eds. Gábor Almási, Lav Šubarič, Leiden–Boston, 2015.
- Latinitas Polona. A latin nyelv szerepe és jelentősége a történelmi Lengyelország kora újkori irodalmában*, szerk. Békés Enikő, Szilágyi Emőke Rita, Budapest, 2014.
- Lengyel Réka, *Desbillons ezópuszi meséinek magyar olvasói: az ifjabb Hatvani István és Szerdahely György Alajos = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, szerk. Lengyel Réka, Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Kiss Margit, Lénárt Orsolya, Budapest, 2015, 323–337.

- Lengyel Réka, *The Sources of Ferenc Verseghy's Handbook of Aesthetics (Usus aestheticus linguae hungaricae, 1817)* = Balogh-Fórizs, *Anthropologische...*, 211–224.
- Lerski, George J., *Historical Dictionary of Poland, 966–1945*, Westport, 1996.
- Littmann, Franz, *Johann Peter Hebel: Humanität und Lebensklugheit für jedermann*, Erfurt, 2008.
- Lukács László, *Ratio studiorum* (Monumenta Paedagogica Societatis Jesu. 5.), Róma, 1986.
- Mályusz Elemér, *A jezsuiták a XVIII. század közepén*, *Protestáns Szemle* 45 (1936), 275–283.
- Margócsy István, *Szerdahely György Alajos művészetelmélete*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989), 1–33.
- Margócsy István, *Verseghy Ferenc esztétikája*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1981), 545–560.
- Marino, Luigi, *Praeceptores Germaniae. Göttingen 1770–1820*. Göttingen 1995.
- Mendelssohn, Moses, *Über die Frage: was heißt aufklären?* *Berlinische Monatsschrift*, 1784, No.9, 193–200.
- Mészáros István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*, Budapest, 1981.
- Michael Hifsmann (1752–1784): *Ein materialistischer Philosoph der deutschen Aufklärung*, hrsg. Heiner F. Klemme, Gideon Stiening, Falk Wunderlich, Berlin, 2013.
- Mirbach, Dagmar, *Einführung zur Fragmentarischen Ganzheit von Alexander Gottlieb Baumgartens Aesthetica (1750/58) = Alexander Gottlieb Baumgarten, Aesthetik*, hrsg. Dagmar Mirbach, Hamburg, 2007, 1, XV–LXX.
- Nagy Endre, *A magyar esztétika történetéből*, 1–2, Budapest, 1983.
- Nannini, Alessandro, *Critical Aesthetics: Baumgarten and the Logic of Taste*, *Aesthetic Investigations* 4 (2021):2, 201–218. <https://doi.org/10.58519/aesthinv.v4i2.11915>. Letöltés: 2024. 09. 27.
- Nyíry Erzsébet, *Werthes Frigyes Ágost Kelemen pesti éve, 1784–1791. Adalékok első Zrinyi-drámáink történetéhez*, Budapest 1939.
- Nyíry István, *A tapasztalati lélekismeretből lehozott széptudomány*, *Tudománytár* 1 (1834), 162–182.
- Ortmann, Benno, *Principia cum sacrae, tum civilis eloquentiae, in usum auditorum collegit, disposuit, illustravit*, München, 1797.
- Pálvölgyi Endre, *Főúri és klerikális összefogás II. Józsefkönyvtári intézkedései ellen (Zichy Miklósné könyvhagyaték és a kiscelli trinitárius kolostor könyvtára)*, *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14 (1961), 343–362.
- Pásztói László, *Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképének kiadásváltozatai*, *Geodézia és Kartográfia* 5 (2002/11), 12–17.
- Pavercsik Ilona, *Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról*, *Magyar Könyvszemle* 113 (1997/2), 167–186.
- Penke Olga, *A regény műfaja Dugonics Etelkájában*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001), 553–572.
- Percz László, *A „nemzeti filozófia” születése (Egy 1847-es akadémiai vitáról)*, *Gond* 1992:2, 29–36.
- Phemister, Pauline, *Leibniz and the Environment*, London, New York, 2016.
- Philosophiai műszótár. Közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság*, Buda, 1834.
- Pintér Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban*, Budapest, 2019.

- Piselli, Francesco, *Alle origini dell'estetica moderna: il pensiero di Baumgarten*, Milano, 1991.
- Ponori Thewrewk Miklós, *Franciscus Xaverius Kalataynak, Praepost' Báró Rewiczky Urhoz, Löwenbergből datalt és küldött Levele; melyben, néhai b.e. II. József Császár' és Király' 1780 Esztendőbéli, Muszka Országba tett útazását írja*, Tudományos Gyűjtemény 10 (1823), 27–36.
- Poór János, *Király és rendiség Lakits György Zsigmond magyar államjogában*, Levéltári Közlemények 71 (2000), 53–77.
- Possevino, Antonio, *Bibliotheca selecta de ratione studiorum... nunc primum in Germania edita*, Romae, 1593.
- Poulakos, John, *From the Depths of Rhetoric. The Emergence of Aesthetics as a Discipline*, Philosophy and Rhetoric 4 (2004), 335–352.
- Pozzo, Riccardo, *Prejudices and Horizons: G. F. Meier's Vernunftlehre and its Relation to Kant*, Journal of the History of Philosophy, 2005/2, 185–202.
- Ratio publicae totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidam adnexas*, Budae, 1806. *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István. Budapest, 1981.
- Rédey-Keresztény János, *Antik auktorok verstani öröksége Horváth Ádám írásaiban = A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. Csörsz Rumen István és Mészáros Gábor, Budapest, 2020 301–369.
- Richter, Sandra, *A History of Poetics. German Scholarly Aesthetics and Poetics in International Context, 1770–1960*, Berlin–New York, 2010.
- Ricoeur, Paul, *Reflections on a New Ethos for Europe = Uő, The Hermeneutics of Action*, ed. Richard Kearney, London, 1996, 3–13.
- Riedl Frigyes, *Három jellemzés. Toldy Ferenc – Greguss Ágost – Katona Lajos*, Budapest, 1912, 24–33.
- Rind, Miles, *The Conception of Disinterestedness in Eighteenth-Century British Aesthetics*, Journal of the History of Philosophy, 2002/1, 67–87.
- Ritoók Zsigmond, *Homéros Magyarországon*, Budapest, 2019.
- Robertson, John, *A Bacon-Facing Generation: Scottish Philosophy in the Early Nineteenth Century*, Journal of the History of Philosophy, 34 (1976):1, 37–49.
- Rogers, Pat, *Book dedications in Britain 1700–1799: a preliminary survey*, British Journal of Eighteenth-Century Studies, 16 (1993), 213–231.
- Római Classicusok magyar fordításokban, I, Sallustius Kazinczytól*, Budán, 1836.
- Rudy, Sett, *Literature and Encyclopedism in Enlightenment Britain. The Pursuit of Complete Knowledge*, Basingstoke, New York, 2014.
- S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Budapest, 2005.
- Sas Ágnes, *Főúri zenei intézmények, arisztokrata mecénások a 18. századi Magyarországon = Zenetudományi Dolgozatok, 2001–2002*, szerk. Sz. Farkas Márta, Budapest, 2002, 171–233.
- Scaglione, Aldo, *The Liberal Arts and the Jesuit College System*, Amsterdam, Philadelphia, 1986, 51–74.
- Scaliger, Julius Caesar, *Poetices libri septem*, Santandreamum, 1594.
- Schedius Lajos János, *A' Szépség' tudománya*, Aurora. Hazai Almanach 1 (1822), 313–320.
- Schedius Lajos János, *De notione atque indole organismi tamquam principii monarchici per universam naturam vivam vigentis, commentatio*. Buda 1830.

- Schedius Lajos János, *Principia philocaliae seu doctrinae pulchri*, Pest, 1828.
- Scheer, Tanja S., *Heyne und der Griechische Mythos = Christian Gottlob Heyne. Werk und Leistung nach zweihundert Jahren*, eds. Bablina Bábler, Heinz-Günther Nesselrath. Berlin–Boston, 2014, 1–28.
- Schmid, Christian Heinrich, *Anweisung der vornehmsten Bücher in allen Theilen der Dichtkunst*, Leipzig, 1781.
- Schnell, Rüdiger, *Haben Gefühle eine Geschichte? Aporien einer History of emotions*, 1–2, Göttingen, 2015.
- Scholars in Action: the Practice of Knowledge and the Figure of the Savant in the 18th Century*, 1–2, eds. André Holenstein, Hubert Steinke, Martin Stuber, Leiden, 2013.
- Schönvitzky Bertalan, *A pozsonyi királyi katholikus főgymnasium története*, Pozsony, 1896.
- Schreiner, Sonja, *Ein lateinisches Poetikhandbuch aus Buda: Die Ars Poetica Generalis des György Alajos Szerdahelyi (1783)*, *Acta Antiqua* 48 (2009), 433–455.
- Schwicker, Johann Heinrich, *Geschichte der ungarischen Litteratur. Geschichte der Weltliteratur in Einzeldarstellungen*, 10, Leipzig, 1889.
- Seel, Helmut, *Otto Freiherr von Gemmingen. Biographie*, Bayreuth, 2000.
- Seidler, Andrea, Seidler, Wolfram, *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest–Buda*, Wien, 1988.
- Siebenlist, August, *Schopenhauer's Philosophie der Tragödie*, Pressburg und Leipzig, 1880.
- Simon Florent, *A szépségről*, *Tudományos Gyűjtemény* 10 (1826), 1, 3–33.
- Sófalvi József, *A természet szépségéről való beszélgetései*, Kolozsvár, 1778.
- Solt Andor, *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei 1772–1826*, Budapest, 1970.
- Somkúti Gabriella, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században*, *A Könyvtáros* 41 (1991):5, 290–296.
- Stohl Róbert, *Fragmenta Takatsiana: források és kiegészítések péteri és téti Takáts József (1767–1821) életrajzához*, PhD-értekezés, Szeged, 2009.
- Stolze, Radegundis, *Übersetzungstheorien: Eine Einführung*, Tübingen, 1994.
- Stöckmann, Ernst, *Anthropologische Ästhetik. Philosophie, Psychologie und ästhetische Theorie der Emotionen im Diskurs der Aufklärung*, Tübingen, 2009.
- Sulzer, Johann Georg, *Allgemeine Theorie der schönen Künste* [Neue vermehrte Auflage], Leipzig, 1786.
- Sulzer, Johann Georg, *Anmerkungen über den gegenseitigen einfluss der Vernunft in die Sprache, und die Sprache in die Vernunft*, *Neues Hamburgisches Magazin* 9 (1767), 121–165.
- Systema rei scholastica Aug. Conf. in Hungaria*, Pest, 1806 (új kiadása Terray Barnabás fordításával: Budapest, 1989).
- Szabó Margit, H. G. v. Bretschneider budai tartózkodása 1782–1784-ig. *Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből*, Budapest, 1942.
- Szajbély Mihály, „Idzadnak a magyar tollak” *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Budapest, 2001.
- Szajbély Mihály, *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felében*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982), 1–14.
- Szauder József, *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 75 (1971), 78–106.
- Szegedy-Maszák Mihály, *Fordítás és kánon*, *Irodalomtörténet* 79 (1998):1–2, 63–82.
- Szegedy-Maszák Mihály, *Megértés, fordítás, kánon*, Pozsony, 2008.

- Szentpétery Imre, *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*, Budapest, 1935.
- Szép János, *Aesthetika avagy a jó izlésnek a szépség filozófiájából fejtegetett tudománya ... Szerdahelyi György nyomdoki után írta Szép János*, Buda, 1794.
- Szerdahely György Alajos esztétikai írásai I. *Aesthetica* (1778), ford. és kiad. Balogh Piroska, Debrecen, 2012
- Szerdahely György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores*. Buda 1778.
- Szerdahely György Alajos, *Applausus dum Seren. et heredit. Carolus V. idus Sept. anni 1803. Budam venit*, Buda, 1803.
- Szerdahely György Alajos, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*. Buda 1783.
- Szerdahely György Alajos, *Diploma graecum S. Stephani regis monialibus coenobii Vespriemiensis B. M. V. datum a Colomanno regi renovatum. Nunc primo integre et vere ex autographo edidit*, Buda, 1804.
- Szerdahely György Alajos, *Elegia de funere Exc. ac Ill. Dni comitis Georgii Fekete de Galantha*, Buda, 1788.
- Szerdahely György Alajos, *Excell Ill. ac. Rev. Dno Ladislao e com. Kollonitz [...] dum in Exc. Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico m. aug. 1800. officium et locum caperet*, Budae, 1800.
- Szerdahely György Alajos, *Historia Uraniae Musae, quam inter Deos, Deasque planetarias recens detexit Herschelius, carmine exposita a Georgio Aloysio Szerdahely*, Viennae, Typis Joan. Thom. nob. de Trattner, 1787.
- Szerdahely György Alajos, *Honoribus Excell. ac Ill. Dni comitis Francisci Széchenyi... anno 1802. dum bibliothecam hungaricam patriae dedicavit*, Buda, 1802.
- Szerdahely György Alajos, *Imago Aesthetices seu Doctrina Boni Gustus breviter delineata et Considerationi exposita a Georgio Szerdahely. Ex A. D. Strigon. AA. LL. et Phil. Doctore atque in Regia Scientiarum Universitate Budensi Aesthetices Professore Publ. Ordin.*, Buda, 1780.
- Szerdahely György Alajos, *Illustr. Jos. Izdenczy de Monostor. Falka sculpsit et in solidum fudit*, Buda, 1801.
- Szerdahely György Alajos, *Memoria adm. rev. ac clar. Dni Josephi Mitterpacher*, Buda, 1788.
- Szerdahely György Alajos, *Memoria Adm. Rev. Augustini Pupikoffer*, Buda, 1783.
- Szerdahely György Alajos, *Memoria adm. rev. Dni Francisci Weiss*, Buda, 1785.
- Szerdahely György Alajos, *Memoria Admodum Rev. ac Cl. Dni Francisci Handerla*, Budae, 1783.
- Szerdahely György Alajos, *Memoriae immortalī Alexandrae magnae principis Russiae et archiducis Austriae*, Buda, 1801.
- Szerdahely György Alajos, *Musa Nupcialis Conjugibus Porphyrogenitis Josepho Archi-Duci Austriae Regni Hungariae Palatino et Alexandrae Magnae Principi Russiae Budam venientibus devota IX. Cal. Febr. Anni 1800*, Buda, 1800.
- Szerdahely György Alajos, *Ode in adventum Ser. Alberti et Christinae*, Buda, 1768; *Ode, dithyrambos, sacerdoti, quinquagenario, e comitibus Zichy [...] episcopo Jaurinensi [...] sacrata*, Pozsony, 1774.
- Szerdahely György Alajos, *Onomasticon Josepho AA. Palatino*, Buda, 1805.
- Szerdahely György Alajos, *Opera Szerdahelyana*, szerk. Debreczeni Attila, szöveget gondozta Balogh Piroska, <http://deba.unideb.hu/deba/szerdahely/>. Letöltés: 2021. 05. 20.

- Szerdahely György Alajos, *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*. Buda 1784.
- Szerdahely György Alajos, *Poesis Narrativa ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*. Buda 1784.
- Szerdahely György Alajos, *Poeta ad Pictorem, dum Ludovicum Boros de Rákos Consil. Aul. et Ref. Ordini S. Stephani R. A. adlectum audiit Mense Majo 1801*, Buda, 1801.
- Szerdahely György Alajos, *Programma quod Geor. Aloy. Szerdahely professor aesthetices habuit dum regia scientiarum universitatis annum scholasticum et incolatum Budensem terminavit. Mense septembri anni MDCCLXXXIV*. Buda, 1784.
- Szerdahely György Alajos, *Seren. Principi R. et A. Austriae Ferdinando Ord. M. R. Th. Equiti etc. Budam die IV. Sept. Anno 1801. inopinate venienti*, Buda, 1801.
- Szerdahely György Alajos, *Seren. Regio haereditario Principi Archiduci Austriae ac Regni Hungariae Palatino Josepho Budam ex provinciis Italicis redeunti mense Augusto 1801*, Buda, 1801.
- Szerdahely György Alajos, *Sereniss. principi regio et archi-duci Austriae Carolo Germaniae vindici et pacificatori*, Buda, 1801.
- Szerdahely György Alajos, *Silva Parnassi Pannonii*, Bécs, 1788. Második kiadása: Buda, 1803.
- Szerdahely György Alajos, *Viro clar. ac celeb. Josepho a Denhoffen archiatro aulae regiae Budensis*, Buda, 1800.
- Szigetvári Iván, *A komikum elmélete*, Budapest, 1911.
- Szilágyi Márton, *Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária irodalmi szalonja: legenda és valóság*, Irodalomtörténeti Közlemények 119 (2015), 769–777.
- Szilágyi Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998.
- Szilárdfy Zoltán, *Képes emléklap az 1763-as földrengésről. Egy ismeretlen Binder J. F.-metszet, Tanulmányok Budapest Múltjából*, 21 (1979), 348–360.
- Tánczos Péter, *Rajongás, elmeél és virtus: A német koraromantika polemikus „Schäftesbury”-interpretációja*, *Elpis: Filozófiatudományi Folyóirat* 8 (2014):2, 43–53.
- Tarnóczy Lóránt, *Fordítókalausz (A szakirodalmi fordítás elmélete és gyakorlata)*, Budapest, 1966.
- Tatham, Edward, *The Chart and Scale of Truth*, London, 1840.
- Taute, Reinhold, *Die katholische Geistlichkeit und die Freimaurerei. Ein kulturgeschichtlicher Rückblick*, Leipzig, 1895.
- Tentamen Publicum Ex Aesthetica Primo Semestri Explicata In Praelectionibus Ludovici Schedius Phil. Doctoris, Aesthetices Et Artium Eleg. Professoris P.O. In Regia Scient. Univers. Hung. Quod Anno MDCCCII. Mense Martio Subiverunt Sequentes Philosophine Tertium In Annum Auditores*. Pest, 1801.
- Tentamen publicum ex aesthetica sive theoria et bono gustu scientiarum, et artium pulcherrimarum quod ex praelectionibus Clarissimi D. Georgii Szerdahelyi AA.AA. & Philosophiae Doct. Aestheticus, & Eloquentiae Profanae Profess. Publ. Ordin. Reg. subibit nobilis, ac perdoctus Dominus Emericus Fekete amaenioris litteraturae repetens, In annum alterum Mense Augusto 15. Anni MDCCLXXVI. Typis Tirnaviensibus anno ut supra, Nagyszombat, 1776.*
- The Jesuits II. Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*, eds. John W. O'Malley, Gauvin Alexander Bailey, Steven J. Harris, T. Frank Kennedy, Toronto, Buffalo, London, 2006.
- The Jesuits. Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*, eds. John W. O'Malley, Gauvin Alexander Bailey, Steven J. Harris, T. Frank Kennedy, Toronto, Buffalo, London, 1999.

- The Medieval Translator: The Theory and Practice of Translation in the Middle Ages. Papers read at a conference in August 1987 University of Wales*, ed. Roger Ellis, Cambridge, 1989.
- The Oxford History of Literary Translation in English, IV: 1790–1900*, ed. Peter France and Kenneth Haynes, Oxford, 2006.
- Theories of Translation: An Anthology of Essays from Dryden to Derrida*, ed. Rainer Schulte and John Biguenet, Chicago, 1992.
- Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, Pest, 1864–1865.
- Tóth András, *Az Egyetemi Könyvtár a ferenci abszolútizmus korában, 1790–1823*, Budapest, 1963.
- Tóth Áron, „*Civilis architectura*” a XVIII. századi Magyarországon a vitruviánus építészeti-mélet hazai recepciója a későbarokk és a felvilágosodás korában, PhD Disszertáció, ELTE BTK Művészettörténet-Tudományi Doktori Iskola, 2008.
- Tóth Orsolya, *Az ábrándozó receptje: Képzeltől való rajongás Kölcsey Ferenc A' kárpáti kincstár című novellájában = Esztétika – történelem – hermeneutika: tanulmányok Kisbali László emlékére*, szerk. Popovics Zoltán; Szécsényi Endre, Budapest, 2019, 250–266.
- Tóth Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája: a studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig II/2: Poesis specialis artis poeticae: poesis dramatica. A költői mesterség sajátos versezetei: a drámai költészet*, Baja, 2006.
- Tóth Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája: a studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig II/1*, Szeged, 2000.
- Tóth Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája: a studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig I: Institutiones generales artis poeticae. A költői mesterség általános törvényszerűségei*, Szeged, 1998.
- Tóth Sándor Attila, *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában: Grigely József latin nyelvű poétikai kompendiuma és mintái*, Szeged, 1994.
- Tóth Sándor Attila, *A szép-jó hatalma és a jezsuita szellem: Szerdahely György költészetelmélete és poézise*, Budapest, 2009.
- Tóth Sándor Attila, *Az ég Múzsája és planétája: Uránia. Szerdahely György csillagászati tanköteményei*, Szeged, 2007.
- Tóth Sándor Attila, *Jacobus Masenius poétikája*, Szeged, 2008.
- Tóth Sándor Attila, *Jacobus Pontanus poétikája*, Szeged, 2009.
- Török József–Legeza László, *A Hittudományi Kar története 1635–1999*, Budapest, 1999.
- Translation and Philosophy*, ed. Lisa Foran, Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien (Intercultural Studies and Foreign Language Learning, XI), 2012.
- Tüskés Gábor, Knapp Éva, *Emblematics in Hungary: A Study of the History of Symbolic Representation in Renaissance and Baroque Literature*, Tübingen, 2003.
- Tüskés Gábor, Knapp Éva, *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények 108 (2004), 139–154.
- Udías, Agustín, *Jesuit Contribution to Science. A History*, Heidelberg, New York, Dordrecht, London, 2015.
- V. Windisch Éva, *Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének kérdéséhez*, Magyar Könyvszemle 71 (1955), 312–319.

- Valjavec, Fritz, *Briefe Deutscher Gelehrter und Schriftsteller an Ludwig Schedius*, Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Institut für ungarische Geschichtsforschung in Wien, Budapest, 1933, 258–302.
- Van Der Meer, Jan Ij., *Literary Activities and Attitudes in the Stanislavian Age in Poland (1764–1795): A Social System?* Amsterdam, New York, 2002 (Studies in Slavic Literature and Poetics 36).
- Vay Sándor, *Ösökről – unokáknak*, Budapest, [1910].
- Venuti, Lawrence, *The Scandals of Translation*, London, New York, 1997.
- Venuti, Lawrence, *The Translator's Invisibility*, London, New York, 1995.
- Verseghy Ferenc, *A magyar nyelv művészi felhasználása*, 3, Szolnok, 1973.
- Verseghy Ferenc, *Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Mesterszókönyv*, Buda, 1826.
- Wahl, Samuel Friedrich Günther, *Versuch einer Allgemeinen Geschichte der Litteratur : zur Grundlage bei Vorlesungen, zum Schulgebrauch, und zum Selbstunterricht*, Erfurt, 1787.
- Waldapfel József, *Croce Szerdahelyiről*, Esztétikai Szemle 2 (1936), 98–101.
- Waldapfel József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből, 1780–1830*, Budapest, 1935.
- Wangermann, Ernst, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781–1791*, München 1978.
- Werthes, Friedrich August Clemens, *Niklas Zrini oder die Belagerung von Sigeth. Ein historisches Trauerspiel in drey Aufzügen*, Wien 1790.
- Werthes, Friedrich August Clemens, *Rede bey dem Antritt des öffentlichen Lehramts der schönen Wissenschaften auf der Universität von Pest*, Pest und Ofen, 1784.
- Wieland, Christoph Martin, *Beyträge zur geheimen Geschichte des menschlichen Verstandes und Herzens*, Leipzig, 1770.
- Winkler Pál, *A kalocsai és bácsi érseki főkapitány története alapításától 1935-ig*, Kalocsa, 1935.
- Wix Györgyné, *Trenk Frigyes 1790. évi politikai röpiratai*, OSzK Évkönyve 1976–1977, 123–165.
- Zelle, Carsten, *Eschenburgs Rhetorik – zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften bzw., Redekünste (1783/1836) im Transformationsprozeß der rhetorischen Schriftkultur der Sattelzeit* = Balogh-Fórizs, *Angewandte...*, 209–232.
- Zöllner, Günther, *Lichtenberg and Kant on the Subject of Thinking*, Journal of the History of Philosophy 3 (1992), 414–441.

NÉVMUTATÓ

- Abaffy Ferenc 507
 Abafi Lajos 507, 511, 559
 Abbt, Thomas 48
 Ábel 272
 Abimelek 143, 149
 Abonyi Lajos 502
 Ábrahám 225, 249, 272
 Abresch, Friedrich Ludwig 358
 Abstemius, Laurentius 144, 155
 Accius, Lucius 234, 366
 Achates 98, 104
 Actius Sincerus 40, 217, 237, 277, 278
 Adalbert Gerzon 486
 Ádám 21, 141, 210, 249, 250, 385
 Adams, George 360,
 Addison, Joseph 244, 378, 435, 443, 546
 Admétosz 104, 269, 315
 Adónisz 187, 270, 274, 275
 Adriaen, Marcus 178
 Aelianus, Claudius 44, 124, 357
 Aelló 66
 Aeneas 27, 28, 46, 57, 67, 72, 73, 76–78, 80, 83,
 85, 87, 94, 95, 97–99, 104, 201, 203–206,
 208, 211–213, 219, 347
 Aeson 73
 Aesopus 58, 60, 92, 93, 121, 137–142, 148–154,
 157, 269, 308
 Afranius, Lucius 404, 408
 Agamemnón 29, 80, 84, 85, 207, 212, 308, 309,
 332, 347, 349, 351, 358, 362, 451
 Agaszosz 146
 Agathiasz 151
 Agathon 164, 176, 199, 307
 Agavé 228, 233, 343
 Ágost, III. 458
 Agrippa, Menenius 147, 149
 Agrippina 344
 Ahasvérus 19, 212, 399
 Aiakosz 104, 120
 Aiasz 84, 88, 207, 310, 318, 328, 332, 349, 350,
 351, 352, 359
 Aichner, Christof 470
 Aigeusz 361
 Aikin, John 117
 Ailianosz → Aelianus, Claudius
 Aiolosz 370
 Aiszkhinész 221
 Aiszkhülosz 64, 245, 293, 307, 310, 313, 315,
 317, 328, 339, 340, 342–344, 347, 349, 350,
 354, 356–359, 361, 364, 365, 384, 385, 450
 Aiszoposz → Aesopus
 Akhilleusz 28, 42, 46, 57, 68, 70, 80, 83, 84, 85,
 92, 104, 125, 160, 164, 185–187, 204–207,
 212, 214, 219, 222, 224, 225, 251, 310, 359,
 361, 362
 Akrisziosz 364
 Akuszilaosz 19
 Alamanni, Luigi 254, 371
 Alarik, I. 246
 Albert Sándor 550, 551, 559
 Alberti, Giovan Giorgio 372
 Alberti, Leandro 404
 Albertus Magnus 17
 Albrecht, Michael 468, 559
 Alciati, Andrea 406
 Alekszandra Pavlovna Romanova 523
 Alekszandrosz, III. 42–44, 86, 119, 122, 145,
 153, 181, 221, 224, 233, 241, 305, 318, 341,
 342, 380, 401, 407, 433, 455, 456
 Alemán, Mateo y de Enero 194
 Alemán, Mateo y de(l) Nero → Alemán, Mateo
 y de Enero
 Alfarache, Guzmán de 194
 Alfieri, Vittorio Amadeo 373
 Alfonso VIII, el Noble 242
 Alfonso X, El Sabio 241

Alfonz, VIII. Nemes → Alfonso VIII, el Noble
 Alfonz, X. → Alfonso X, El Sabio
 Algarotti, Francesco 434, 437
 alHāqilānī, Ibrāhīm 153
 Alidoro 192
 Alkaiosz 17, 452
 Alkathoé 160
 Alkésztisz 315, 343, 361, 362
 Alkibiádész 85, 396, 415
 Alkinoosz 78, 460
 Alkmaión 245
 Alkmar, Heinrich von 250, 251
 Alkméné 75, 104, 207, 342, 457
 Alkmenész 457
 Alküon 27, 460
 Allacci, Leone 361, 362, 418
 Allatius, Leo → Allacci, Leone
 Allecto 80
 Almási Balogh Pál 196, 535, 559
 Almási Balogh Tihamér 502
 Almási Gábor 487, 517, 559
 Almogávar, Juan Boscán 279
 Almogáver, Joan Boscà i → Almogávar, Juan Boscán
 Alszegehy Zsolt 451
 Amadisio 197
 Ambrosius, Aurelius 38
 Ámor 95, 120, 123, 170, 190, 201, 260, 164, 274, 279, 283, 353, 438
 Amory, Thomas 197
 Amphión 20, 21
 Amphitruo 72, 145, 313, 388, 389, 403, 405, 412
 Amram 26
 Amyntor 196
 Amyot, Jacques 186, 187
 Anakharszisz 18
 Anakreón 45, 451
 Anaxagorasz, Klazomenai 361, 456
 Andreini, Francesco 299
 Andrews, John 422
 Andromakhé 344, 362
 Andromeda 127, 372, 441
 Andronicus, Lucius Livius 366, 404
 Andronikosz → Andronicus, Lucius Livius
 Angelelli, Giuseppe Marquis 372
 Angelica 131, 193, 197, 253
 Anjou Róbert király 41
 Ankhiszész 212
 Annius Viterbiensis, Johannes 180
 Anseume, Louis 443
 Antagorasz, Rhodoszi 233
 Anthemosz 29
 Anthia 187
 Antigóné 87, 88, 245, 307, 308, 359, 360, 371, 373
 Antimakhosz, Kolophoni 233
 Antimakhosz, Theoszi 233
 Antinoosz 70
 Antiokhosz Szótér, I. 305
 Antiopé 20
 Antiphanes, Berga 181
 Antiphanész → Antimakhosz, Kolophoni
 Antiphanész 254, 299
 Anton, Conrad Gottlob 189
 Antoninus Pius, Imperator Titus Aelius Caesar Hadrianus Augustus 189
 Antonius, Marcus 176
 Apellész 122, 220, 455, 456, 483
 Aphrodiszeeusz, Kharitón 177
 Aphrodité 87, 107, 108, 123, 130, 160, 161, 212, 213, 256, 174, 282, 290, 296, 350, 353, 381, 452, 457, 483
 Aphotinus 137, 144, 151
 Apollinaris, Caius Sollius Modestus 407
 Apollodórosz 6
 Apollodórosz, Athéni 402
 Apollodórosz, Karüsztoszi 409
 Apollón 20, 27, 32, 43, 44, 64, 72, 97, 104, 119, 123, 128, 131, 213, 228, 260, 268, 269, 274, 313, 315, 326, 327, 344, 352, 359, 448
 Apolloniosz Rhodiosz 20, 226, 227, 234
 Apollonius 200
 Apollónosz, Tüanai 92, 148, 180
 Apponyi Antal 443
 Apuleiosz, Madaurai 91, 165, 174, 182, 189, 190, 359, 438
 Apuleius, Lucius → Apuleiosz, Madaurai
 Aquinói Szent Tamás 81, 127, 303, 435
 Aquilius 404
 Aracne 72
 Aragón, Francisco de Borja y, conde de Rebolledo 179

Arakhné → Aracne
 Arany János 142, 530, 566
 Aranyszájú Szent János 295, 401
 Aratosz 31, 452
 Arcadius, Flavius 42
 Archias, Aulus Licinius 41, 110
 Ardikész 456
 Árész 54, 64, 81, 83, 95, 97, 101, 107, 160, 161, 215–217, 274, 290, 296
 Aretin, Christoph Freiherr von 501
 Aretinus, Rimicius 155
 Árgirus 200
 Argosz 73, 75, 130
 Argus → Argosz
 Ariadné 85, 119, 344, 352, 431, 441
 Arimathiai József 168
 Arión 21, 439, 541, 561
 Ariosto, Ludovico 45, 57, 58, 65, 69, 131, 197, 216, 253, 254, 258, 416
 Arisztaios 64, 260
 Ariszteidész, Milétoszi 91, 165, 166, 182
 Arisztón 181
 Arisztophanész 29, 91, 92, 121, 142, 145, 151, 293, 304, 310, 318, 328, 365, 387, 395, 397–402, 404, 407, 412, 413, 422, 423, 451
 Arisztotelész 20, 22, 23, 25, 32, 35, 39, 42, 51, 53, 56, 58, 59, 93, 95, 118, 133, 134, 147, 181, 198, 204, 206, 207–210, 212, 213, 219, 271, 287, 291, 292, 305, 307, 312–314, 330, 334, 337, 340–342, 344, 354, 347, 350, 351, 354, 357, 364, 365, 370, 389, 390, 392, 393, 396, 411, 414, 419, 454, 494, 536, 544, 546
 Árkádiosz 235
 Arkhelaosz 127
 Arkhelaosz, I. 341
 Arkhilokhosz 29, 42
 Armida 57, 438
 Arminius 79, 248, 385, 437, 438, 451
 Arnaud, François-Thomas-Marie de Baculard d' 376, 381
 Arne, Thomas 443
 Arnobius Maior 405
 Áron 26
 Arouet, François-Marie → Voltaire
 Arruns 205, 370
 Arszippé 160
 Artamenes 177
 Artemisz 66, 72, 75, 105, 121, 123, 161, 186, 187, 194, 206, 212, 228, 254, 260, 266, 268, 279, 309, 315
 Arthur király 168, 195
 Artúr → Arthur király
 Artus → Arthur király
 Ascanius 83, 95, 98
 Asensio y Toledo, José Maria 242
 Asinari, Frederico 371
 Astemio Bevilaqua, Lorenzo → Abstemius, Laurentius
 Aszklépiosz 395
 Atalja 345, 346, 380
 Athália → Atalja
 Athamasz 84
 Athaulf 376
 Athenaios, Naukratiszi 181, 292, 357, 401
 Athéné 65, 66, 75, 80, 88, 90, 123, 124, 131, 156, 212, 213, 216, 217, 290, 351
 Atlasz 52, 217, 459, 461
 Átreusz 119, 344, 351, 368
 Attalos Philométor, II. 334
 Attila király 74, 203, 380, 449
 Attius, Lucius → Accius, Lucius
 Aubert, Jean-Louis 157
 Aubignac, François-Hédelin d' 299, 313, 450
 Aue, Hartman von 199
 Augustinus, Aurelius 36, 166, 227, 235, 291, 295
 Augustus, Imperator 38, 40, 41, 43, 46, 77, 99, 119, 122, 129, 154, 166, 176, 180, 213, 216, 248, 265, 267, 271, 290, 294, 367
 Aurora 123
 Ausonius, Decimus Magnus 41, 227, 276, 408, 409
 Austria, Don Juan de 243
 Ausztriai János → Austria, Don Juan de
 Avianus, Rufus Festus 139
 Avienus, Rufus Festus → Avianus, Rufus Festus
 Baarland, Adriaan van 155
 Bäbler, Bablina 485, 570
 Babriosz 152
 Bacchus 43, 66, 84, 92, 119, 160, 161, 216, 217, 228, 260, 264, 269, 283, 317, 337–339, 344, 363, 367, 368, 403

- Bach, Johann Christian 440
 Bach, Johann Sebastian 440
 Bachenschwanz, Leberecht 252, 253
 Bacon, Francis, Baron of Verulam 55, 122, 134, 180, 285, 478, 479, 482, 484, 535, 540, 544–546, 559, 569
 Bagnolet, Pierre 45, 157, 185, 381, 424
 Bailey, Gauvin Alexander 548, 572
 Baillet, Adrien 47, 48
 Bajza József 535
 Baky Ferenc 526
 Balassa Ferenc 522
 Balbín, Bohuslav 124
 Balbinus, Bohuslav → Balbín, Bohuslav
 Balbinus, Imperator Caesar Decimus Caelius Calvinus 38
 Balbus, Gaius Valerius Flaccus Setinus 234
 Balde, Jakob 250
 Baldi, Bernardino 155
 Baldi, Pietro Del Riccio 41, 42, 138, 227, 231, 234
 Balogh Piroska 51, 56, 62, 65, 67, 68, 80, 82, 96, 97, 110–113, 122, 123, 133, 136, 147, 172, 175, 177, 211, 223, 224, 274, 288, 308, 331, 346, 348, 349, 352, 389, 392, 407, 449, 452, 466, 467, 470–476, 479, 483, 484, 486–489, 492–497, 499, 501, 504, 506–508, 516, 517, 424, 526, 541, 546–551, 554, 556, 558–563, 566, 568, 571, 574
 Balzac, Jean-Louis Guez de 409
 Bances y López-Candamo, Francisco Antonio de 420
 Bandello, Matteo 198
 Barabás Balázs 551
 Barachias, Nikdemus 154
 Bárák 205
 Bárány Péter 472, 524
 Baranyai Pál 200
 Barbarics L. Róbert 448
 Barbazan, Étienne 157
 Barbe, Philippe 157
 Barbieri, Nicolò 299
 Barce 63
 Barclay, Jean → Barclay, John
 Barclay, John 91, 93, 164, 179, 192, 415, 449
 Bárczi Ildikó 552, 561
 Baretto, Giuseppe Marco Antonio 244
 Barlandus, Hadrianus → Baarland, Adriaan van
 Barnes, Joshua 273, 365, 366
 Báróczi Sándor 201
 Barth, Caspar 139, 188, 190, 229, 232, 234
 Barth, Kaspar von → Barth, Caspar
 Bartha János 452
 Bartha-Kovács Katalin 551, 563
 Bartoli, Girolamo 362
 Baruffaldi, Girolamo 371
 Bashuysen, Heinrich Jacob 121
 Bashuysen, Walter van 121
 Basilus Magnus 104, 396
 Bassulus, Marcus Pomponius 404
 Bassus, Caesius 134, 544
 Bastide, Jean-François de 382
 Báthory Orsolya 539, 561
 Bátor Anna 556
 Batsányi János 506, 508, 509, 524, 561
 Batteux, Charles 135, 210, 222, 223, 269, 270, 275, 292, 308, 357, 368, 423, 434, 536, 544
 Batthyány Ignác 506, 514
 Batthyány József 522, 538, 539, 543, 561
 Battus 72
 Baucis 72, 196
 Baumgarten, Alexander Gottlieb 466, 469, 473, 478, 484, 487, 497–499, 530–536, 545, 546, 551, 552, 554, 561, 562, 567, 568, 569
 Bayer Alice 449
 Bayer, Theophilus (Gottlieb) Siegfried 18
 Bayle, Pierre 181, 186, 187, 197
 Beattie, James 196, 257
 Beauchamps, Pierre-François Godard de 382
 Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron de 324, 425, 428
 Beaumont, Francis 377, 378, 421
 Beck, Christian Daniel 363, 501
 Bede Anna 21, 24, 34, 39, 47, 50, 68, 79, 84, 85, 89, 96, 106, 107, 115, 128, 129, 136, 214, 215, 218, 318, 321, 324, 331, 337, 339, 340, 348, 390, 394, 396, 398, 403, 405–407, 409, 410, 429
 Bednatics Gábor 554, 560
 Békés Enikő 487, 567
 Bélis, Annie 307
 Belisarius 164, 192, 193, 238, 449
 Bellegarde, Jean-Baptiste Morvan de 415

- Bellerophón 66, 104
 Bellerophontész → Bellerophón
 Bellví, Guillén de Castro y 374
 Belnay György Alajos 526
 Bembo, Pietro 167
 Ben(jamin) Jonson 346, 378, 422
 Benda Kálmán 473, 508, 509, 511, 513, 559
 Benda, Georg 444
 Bendel, Rainer 513, 566
 Bene Sándor 407
 Beni, Paolo 292
 Benkő József 506, 514
 Benserade, Isaac de 139, 146, 153, 156
 Bentivoglio, Ercole 416
 Bentley, Richard 44
 Beolco, Angelo 416
 Beöthy Zsolt 471, 475, 480, 491
 Berczik Árpád 502
 Berechiah ben Natronai ha-Nakdan → Barachias, Nikdemus
 Berecz Sándor 200
 Berényi Erzsébet, Zichy Miklósné 133, 522, 523, 537, 538, 541–543, 546, 563, 566
 Béres Norbert 556
 Berlász Jenő 521, 561
 Bern, Dietrich von 198
 Bernard, Pierre-Joseph 45
 Berni, Francesco 253
 Beroaldo, Filippo 189, 190
 Berquin, Arnaud 282
 Bersmann, Gregor 59
 Bertola de' Giorgi, Aurelio 278, 292
 Bertuch, Friedrich Justin 194, 197, 243, 251
 Berzeviczy Albert 498
 Berzeviczy Gergely 521, 565
 Berzsenyi Dániel 482, 489, 564
 Bessenyei György 452, 537, 561
 Bettinelli, Francesco Saverio 121, 372, 485, 547, 561
 Bianchi, Giovanni Antonio 372
 Bíborbanszületett Konstantin 203
 Bicchierai, Pietro 372
 Bickerstaff(e), Isaac 443
 Bidermann, Jakob 180
 Bidulph, Sidney 196
 Biguenet, John 549, 573
 Binkelman, Christoph 468, 563
 Bión 227, 260, 269, 270, 273, 274–277, 449
 Bitaubé, Paul Jérémie 91, 248
 Black, Scott 546, 561
 Blackford, Dominique de 244
 Blackmore, Sir Richard 195
 Blackwell, George 225
 Blackwell, Thomas 225
 Blair, Hugh 486, 487, 561, 566
 Blankenburg, Christian Friedrich von 179
 Blažević, Zrinka 472, 567
 Blondus, Flavius 404
 Blount, Thomas-Pope 197
 Blum, Joachim Christian 282
 Boccaccio, Giovanni 30, 34, 164, 196–198, 416
 Boden, Benjamin Gottlieb Lorenz 186, 187
 Bodmer, Johann Jakob 124, 158, 199, 210, 227, 248, 264, 270, 393
 Bodrogi Ferenc Máté 452
 Bódyne Márkus Rozália 508, 561
 Boeckler, Johann Heinrich 182
 Boér Sándor 449
 Bogdanics Imre Dániel 518
 Boiardo, Matteo Maria 79
 Boiardus, Matthaeus → Boiardo, Matteo Maria
 Boileau(-Despréaux), Nicolas 115, 131, 223, 238, 239, 251, 256, 257, 281, 423, 435
 Boissy, Charles Desprez de 304
 Boissy, Louis de Laus de 420, 424
 Bolla Márton 506
 Bolonyai Gábor 530, 561
 Bomilcar 232
 Bonarelli, Prospero 371
 Bónis György 509, 561
 Boockmann, Hartmut 514, 564
 Borch, Ole 234, 409
 Borchers, Stefan 468, 562
 Bordes, Charles 48
 Bork, Ole → Borch, Ole
 Born, Ignaz 507, 515
 Bornemissza Péter 450
 Borrichius, Olaus → Borch, Ole
 Borromei Szent Károly 155
 Boscovich, Josephus 30, 518
 Boscovich, Ruggero Giuseppe → Boscovich, Josephus

- Bošković, Ruder Josip → Boscovich, Josephus
 Bossi, Girolamo 548
 Boudot, Pierre Jean 382
 Bouhours, Dominique 229, 238, 239
 Bouillon, Godefroy de 46, 205, 207, 229
 Bouillon, Gottfried → Bouillon, Godefroy de
 Bourdelot, Jean 184, 185, 430
 Bourdelot, Pierre Michon 430
 Bödeker, Hans Erich 479, 552, 563, 564
 Böhme, Johann Gottlob 284
 Böhr, Christoph 468, 562
 Bracciolini, Francesco 278
 Bradbury, Jill Marie 484, 562
 Brandes, Johann Christian 384, 425, 431
 Braszidasz 400
 Brawe, Joachim Wilhelm von 384
 Breitenbach, Georg August von 272
 Breiting, Johann Jakob 199, 383
 Bremer, Johann Gottfried 511
 Bret, Antoine 157
 Breitschneider, Johann Heinrich Gottfried von
 159, 163, 472, 504, 515, 519, 521, 570
 Breuer, Dieter 499, 561
 Brice, Germain 191
 Brković, Ivana 472, 567
 Brockes, Barthold Heinrich 240
 Brockliss, Laurence 468, 562
 Brooke, Henry 157, 378
 Brown, John 22, 24, 340, 437
 Browne, William 280
 Brueys, David-Augustin de 424
 Brumoy, Pierre 355, 380
 Brunck, Richard Franz Philipp 226, 227
 Brunner, Andreas 420
 Bruns, Paul Jakob 501
 Brunszvik 200
 Brunszvik Antal 521
 Brunszvik József 521
 Brutus, Marcus 22, 96, 165, 180, 256, 346, 372,
 384
 Brückner, Ernst Theodor Johann 282
 Buchenau, Stefanie 531, 562
 Bucsánszky György 526
 Budaeus, Guilelmus 34, 40
 Budé, Guillaume → Budaeus, Guilelmus
 Buncle, John 197
 Bupalosz 29
 Burguillos, Tomé de → Lope de Vega, Félix y
 Carpio
 Burgundiai Henrik gróf 243
 Burján Mónika 549, 562
 Burke, Edmund 484, 497, 560, 562
 Burman, Pieter 59, 159, 189, 229, 406
 Burmannus, Petrus → Burman, Pieter
 Bussièrès, Jean de 70, 79, 204, 213, 245–247, 536
 Buszirisz 206
 Butler, Samuel 252, 256, 453
 Büttgen, Philippe 479, 563
 Byzantius, Stephanus 367
 Cacus 66, 97
 Caecus, Appius Claudius 19, 20
 Caesar, Caius Julius 38, 42, 43, 72, 141, 145,
 203, 204, 206, 224, 229, 235, 346, 392, 409,
 410, 433, 569
 Cahusac, Louis de 430, 443
 Caissa 131
 Calandrino 416
 Calcagnini, Coelio 227
 Caldara, Antonio 434
 Calderón, Pedro de la Barca 420, 421
 Calepio, Pietro de' Conti di 369, 370
 Caligula, Caius Iulius Caesar Augustus Germa-
 nicus 206
 Calini, Orazio 372
 Calliachi, Niccolò 398
 Callisto 72, 90
 Calpurnius Siculus, Titus 276
 Calzabigi, Ranieri de' 362, 442
 Camerarius, Joachim 138, 158, 223, 360
 Camilla 80, 83, 85, 205
 Camões, Luís Vaz de 242
 Campanella, Tommaso 180
 Campe, Joachim Heinrich 195, 196
 Campi, Paolo Aemilio 373
 Campistron, Jean Galbert de 381
 Camus, Nicolaus 409
 Camusat, François-Denis 48
 Cañizares, José de 420
 Cannella Tóth Laura 498, 562
 Cantemir, Dimitrie 438
 Canter, Willem 184, 185, 358

- Capacelli, Francesco Albergati 418, 442
 Capella, Martianus Minneus Felix 190
 Capellanus, Andreas 167
 Capitolinus, Julius 38, 190
 Capperonnier, Jean 382
 Capua, Johannes de 153, 154
 Caracalla, Imperator Caesar Marcus Aurelius
 Verus Augustus 40
 Caraccio, Antonio 371
 Carlo Borromeo → Borromei Szent Károly
 Carpani, Giuseppe Enrico 373
 Carrara, Ubertino 70, 204, 241
 Carteromaco, Nicolo 254
 Carton, Florent 424
 Cartouche 206
 Carvel, Hans 196
 Casale, Ludovico 38
 Casaubon, Isaac 262, 273
 Casaubon, Meric 121, 396
 Casaubonus, Marcus → Casaubon, Meric
 Casmilla 83
 Cassiny de Thury, Cesar François 518
 Cassius Dio, Lucius Claudius Cocceianus 290
 Cassola, Gaspare Luigi 31
 Castelvetro, Lodovico 53, 292, 350
 Castilhon, Joannes 229
 Castro, Guillem de → Bellvis, Guillén de Cast-
 ro y
 Castro, Jerónimo Bermúdez de 279, 374
 Castro, Juan Pérez de 292
 Catanni, Francesco? 372
 Catilina, Lucius Sergius 85, 119, 218, 346, 378
 Cato Maior, Marcus Porcius 20, 28, 41, 225,
 393, 397, 404
 Cato Minor, Marcus Porcius 433, 353
 Cato Uticensis → Cato Minor, Marcus Porcius
 Catullus, Caius Valerius 101, 129, 130, 178, 232,
 234
 Causinus, Nicolaus 18, 229
 Caussin, Nicolas → Causinus, Nicolaus
 Cavalcanti, Guido 167
 Cavalli, Francesco 441
 Cazotte, Jacques 258
 Cecchini, Pier Maria 299, 416
 Cedors, M. de 418
 Celadon 177
 Cellarius 514
 Ceres 86, 90, 123, 274, 363
 Cervantes, Miguel de Saavedra 200, 242, 255,
 279, 419, 420, 421, 453
 Cesarotti, Melchior 24, 236
 Cessières, François Étienne Gouge de
 Cesti, Antonio 31
 Ceva, Tommaso 240
 Chamfort, Nicolas 382, 383
 Chamfort, Sébastien Nicolas de → Chamfort,
 Nicolas
 Chapelain, Jean 246
 Chaplain, André le → Capellanus, Andreas
 Chapman, George 223
 Chariclia 92, 184, 201, 249, 449, 450
 Charnes, Jean-Antoine de 239
 Charpentier, Louis 425
 Châteaubrun, Jean-Baptiste Vivien de 361
 Châteaumorand, Diane de 191
 Chaucer, Geoffrey 195, 196
 Chetwood, William Rufus 379
 Chevrier, François-Antoine 380, 425
 Chiari, Pietro 418, 442
 Chigi, Fabio 18
 Christ, Johann Friedrich 154
 Chrysostomos, Iohannes → Aranyszájú Szent
 János
 Cibber, Colley 422
 Cibber, Theophilus 379
 Cicero, Marcus Tullius 13, 20, 21, 28, 33–35, 37,
 38, 41–43, 50, 57, 58, 73, 84, 85, 91, 98, 104–
 107, 109–111, 113, 116, 118, 119, 126, 127,
 129, 140, 144, 165, 175, 180, 206, 221, 231,
 289, 295–298, 301, 330, 336, 340, 346, 348,
 357, 359, 364–366, 388, 392–394, 397, 399,
 405–409, 414, 415, 536, 543, 544, 549, 552
 Cicognini, Giacinto Andrea 441
 Cicognini, Jacopo 441
 Cigna-Santi, Vittorio Amedeo 442
 Claelia 86
 Clairambault, Jean Louis 31
 Clarissa 196
 Clark, John 236
 Clarke, Robert 237
 Claudianus, Claudius 83, 85, 118, 127, 234, 235
 Claudianus, Gaius 42, 43

- Claudius, Tiberius Caesar Augustus Germanicus 216
- Clayton, Thomas 435
- Clément, Jean Marie Bernard 383
- Clericus, Johannes 16, 47
- Clodius Albinus, Imperator Caesar Decimus Septimius Augustus 190
- Clodius, Christian August 221, 225, 226
- Cloelia → Claelia
- Clorinda 205
- Coffey, Charles 443
- Collatinus, Tarquinius 254
- Collé, Charles 382
- Collier, Jeremy 297
- Collins, William 280
- Colman, George, The Elder 422
- Colombo, Cristoforo 70, 204, 241
- Columella, Lucius Junius Moderatus 31, 59
- Comal 79
- Commire, Jean 156
- Commirius, Joannes → Commire, Jea
- Commodus, Imperator Caesar Aurelius Antoninus Augustus 40
- Concina, Daniele 297
- Condillac, Étienne Bonnot de 25
- Congreve, William 299, 422
- Conti, Antonio Schinella 372
- Cooper, John Gilbert 277
- Cordara, Giulio Cesare 262
- Corderius, Balthasar 138, 151, 152
- Cordier, Balthasar → Corderius, Balthasar
- Corneille, Pierre 45, 85, 305, 306, 308, 316, 332, 340, 343, 345, 361, 367, 373–375, 380, 381, 382, 420, 423, 451, 536
- Corneille, Thomas 344
- Cornelia 205
- Cornides Dániel 506, 514, 515, 563, 567
- Cornificius, Lucius 414
- Corte-Real, Jerónimo 243
- Corvinus, Marcus Valerius Messalla 41
- Corvus 73
- Cotta-Schönberg, Michael von 347
- Coxie, Michael 190
- Cramer, Carl Friedrich 412
- Crasso, Lorenzo 197
- Crassus, Appius Claudius 375
- Crassus, Marcus Licinius 166, 337
- Crébillon, Claude Prosper Jolyot de 45, 192, 381
- Cremonini, Cesare 278
- Crescimbeni, Giovanni Mario 197, 240, 430
- Creusa 83
- Crinito, Pietro → Baldi, Pietro Del Riccio
- Crinitus, Petrus → Baldi, Pietro Del Riccio
- Crivellari, Bartolomeo 253
- Croce, Benedetto 498, 499, 562, 565, 574
- Cromwell, Oliver 192, 256
- Cronegk, Johann Friedrich von 384
- Crusius, Martinus 184
- Crusoe, Robinson 195, 196
- Cumberland, Richard 422
- Cunningham, John 281
- Cupido → Amor
- Curio, Gaius Scribonius 334
- Curtius, Michael Conrad 292
- Cygnus 72
- Cynthius 277, 371
- Cyparissus 72
- Cyprianus, Thascius Caecilius 38, 295
- Czinke Ferenc 517, 526
- Czirbesz Jónás Aurél 507, 524
- Czobor Mátyás 449
- Czuczor Gergely 128
- Császár Ferenc 502
- Csengeri János 101, 491, 565
- Csengery Antal 502
- Csengery János 449
- Csepregi Zoltán 178
- Csokonai Vitéz Mihály 260, 451, 492, 496, 538, 570
- Csontos János 502
- Csörsz Rumen István 535, 541, 546, 559, 561, 567, 569
- Csuka Botond 484, 562
- D. Mohay Borbála 547, 562
- d'Arezzo, Rinuccio → Aretinus, Rimicius
- d'Este, Francesco 458
- d'Este, Rinaldo 438
- d'Estendoux, Jean-François Cailhava de 330
- d'Urfé, Honoré, marquis de Valromey, comte de Châteauneuf 177, 191

- Da Gama, Vasco 242
 Da Vinci, Leonardo 455
 Dacier, André 292, 350
 Dacier, Anne 405
 Daedalus 97, 201
 Daidalosz → Daedalus
 Dalmatius, Isaacius 338
 Damasius 39
 Danaé 72, 363, 364
 Danaosz 86
 Danchet, Antoine 442
 Dancourt, Florent → Carton, Florent
 Danista, Misargyrides 330
 Dante Alighieri 27, 45, 240, 252, 253, 254, 384
 Daphné 72, 271, 281, 430, 441
 Daphnisz 92, 186
 Dárajavaus, I. 42, 342
 Dareiosz, I. → Dárajavaus, I.
 Dareiosz, III. 42
 Darnay Kálmán 502
 Dávid király 17, 26, 35, 143, 147, 151, 208, 217, 225, 270–272, 346, 452
 David, Jacques-Louis 193
 Dávidházi Péter 377, 536, 562
 Davus 116, 145, 310, 331
 Dayka Gábor 445, 451
 De Belloy, Dormont 381
 De Belloy, Pierre-Laurent Buirette → De Belloy, Dormont
 De Bruyn, Frans 482, 484, 562
 De Goesin, Pieter Frans 313
 Debóra 26, 205, 542
 Debreczeni Attila 471, 488, 497, 529, 556, 562, 571
 Décultot, Elisabeth 531, 552, 562
 Defoe, Daniel 195
 Déianeira 315
 Dekenius, Joannes 55, 62, 89, 96
 Dekens, Jan → Dekenius, Joannes
 Del Río, Martín Antonio 367
 Delille, Jacques 45
 Delius, Matthäus 393
 Dell'Anguillara, Giovanni Andrea 371
 Della Porta, Giambattista 417
 Demaitre, Luke E. 482, 563
 Demény-Dittel Lajos 515, 563
 Démétér → Ceres
 Démétriosz, Phaléroni 271
 Démikrosz 118
 Démodikosz 27, 76
 Démokritosz 118, 399
 Démoszthenész 144, 146, 221, 330, 337, 396
 Denhoffer Vince József 523
 Denis, Charles 157
 Denis, Michael 236, 498, 524, 563
 Derrick, Samuel 437
 Desbillons, François-Joseph Terrasse 138, 139, 144, 146, 153, 156, 448, 535, 547, 567
 Desboulmiers, Jean-Augustin Jullien 299
 Deschán (Jan de Hansen) József 522
 Deshoulières, Antoinette Du Ligier de la Garde 281
 Desmarests de Saint-Sorlin, Jean 246
 Dessewffy József 524
 Destouches, Philippe Néricault 424
 Detre, Berni → Bern, Dietrich von
 Deukalión 57
 Devecseri Gábor 23, 62, 68, 90, 101, 160, 266, 389
 Dezsényi Béla 449
 Diaconus, Paulus 152, 235
 Diana → Artemisz
 Dibalz, Theobald 509
 Diderot, Denis 163, 343, 425, 428
 Dido 52, 63, 67, 77–79, 85, 95, 105, 119, 206, 211, 226, 242
 Dienes Dénes 520, 563
 Dieze, Johann Andreas 194, 244, 376
 Diktüsz 364
 Dillon, Sir John Talbot 194
 Dinnyés Patrik 523, 563
 Dio Chrysostomus 59, 223, 364, 396
 Diocletianus, Caius Aurelius Valerius 276, 405
 Diodati, Ottaviano 418
 Diodórosz Szikeliótész 28
 Diodórosz Szikulosz 69, 337, 364
 Diogenész Laertiosz 19, 32, 36, 181, 339, 364, 402
 Diogenész, Antóniosz 181
 Diogenész, Szinopéi 49
 Diognétosz 221
 Diomedes Grammaticus 29, 134, 341, 402, 544

- Diomédész 219, 362
 Dión Khrüszosztomosz → Dio Chrysostomus
 Dionüsziosz Halikarnasszeusz 19, 59, 290, 364
 Dionüszosz → Bacchus
 Diphilosz 405
 Dircé 375
 Dobner, Gelasius 524
 Dobói Dobay Károly 520, 521
 Dobos Csilla 551, 563
 Dodsley, Robert 281, 379
 Dolce, Lodovico 167, 361, 371, 416
 Domanovszky Sándor 509, 566
 Domenichi, Lodovico 370
 Domitianus, Imperator Caesar Augustus 38, 40, 148, 216, 231–233
 Don Quixote 194, 242, 255, 419, 420
 Donati, Alessandro 23, 43, 55, 94, 396
 Donatus, Aelius 40, 227, 262, 337, 388, 396, 409, 410
 Donatus, Alexander → Donati, Alessandro
 Donsecz Etelka 489, 526, 560, 563
 Dorat, Claude-Joseph → Bagnolet, Pierre
 Dorat, Jean 184, 185
 Dorigny, Nicolas 190
 Doromby Karola 473, 533
 Dorsennus, Fabius 404
 Dosziklesz 187
 Dovizi of Bibbiena, Bernardo 416
 Döbrentei Gábor 489
 Dörfler M. Sándor 454
 Draghi, Antonio 362
 Drake, Sir Francis 242
 Dryden, John 45, 176, 196, 276, 359, 378, 422, 430, 549, 573
 Du Bos, Jean-Baptiste 130, 352
 Du Cygne, Martin 95, 103, 111, 112
 Du Fresnoy, Nicolas Lenglet 193
 Du Gérard, N. B. 417
 Du Maine, François Grudé La Croix 168, 191
 Du Verdier, Antoine 168, 191, 242
 Dubos, Jean-Baptiste → Du Bos, Jean-Baptiste
 Dugonics András 201, 226, 227, 449, 496, 526, 537, 568
 Dukić, Davor 472, 567
 Dulard, Paul Alexandre 31
 Duranti, Durante 372
 Durey de Noinville, Jacques-Bernard 430
 Dusch, Johann Jakob 74, 131, 204, 229, 258, 270, 352
 Dux Adolf 502, 563
 Dürer, Albrecht, Jr. 323, 458
 Dürer, Albrecht, Senior 458
 Dyer, John 31
 E. Kovács Gyula 502
 Ebeling, Johann Georg 244, 430
 Eberhard, Johann Augustus 437, 471, 563
 Eberhard, Klamer 283
 Ebersberg, Williram of 198
 Ebert, Johann Arnold 159, 245
 Ecchellensis, Abraham → alHāqilāni, Ibrāhīm
 Echegaray, Francisco Javier Clavijero 28
 Eckhardt Sándor 449
 Édes Gergely 451
 Egidius, Petrus 138, 142
 Egressy Gábor 502
 Eichhorn, Johann Gottfried 18, 501, 507
 Eichstädt, Heinrich Carl Abraham 501
 Ekhidna 66
 Ekins, Jeffery 226, 227
 Elektra 66, 332, 351, 353, 354, 359–361, 363, 450
 Elizeus 272
 Ellis, Roger 549, 573
 Emödy Dániel 502
 Empedoklész 31
 Encina, Juan del 279
 Endeisz 120
 Endrődy János 525
 Engel, Johann Jakob 426, 444
 Ennius, Quintus 20, 41, 43, 54, 93, 97, 129, 248, 404, 414, 421
 Enyedi György 200
 Éősz → Aurora
 Eötvös József 475
 Epikharmosz, Szicíliai 405
 Erasmus, Desiderius Rot(h)erodamus 46, 49, 142, 146, 237
 Eratoszthenész, Kürénéi 34, 103
 Ercilla y Zúñiga, Alonso de 241, 242
 Ercsey Dániel 549
 Erdélyi János 467
 Erizzo, Sebastiano 198

- Ernesti, Johann Christian Gottlieb 139, 141–143, 148, 153
- Erpe, Thomas van 18
- Erpenius, Thomas → Erpe, Thomas van
- Erükleia 75
- Erüszikhton 90
- Erzsébet angol királynő 79
- Eschenbach, Andreas Christian 226
- Eschenbach, Wolfram von 168
- Eschenburg, Johann Joachim 340, 434, 437, 471, 477, 547, 563, 574
- Espagne, Michel 479, 563
- Estienne, Henri (I.) 226, 273, 358, 360, 406
- Estienne, Henri (II.) 34, 116
- Eszter 212
- Eteoklész 85, 210, 215, 245, 310, 357, 358, 362
- Euanthius 338
- Euclio 85, 145, 391, 415
- Euphorbosz 72
- Euphorion 342
- Eupolisz 397, 399, 400
- Eupomposz 456
- Euripidész 42, 44, 75, 76, 84, 85, 127, 145, 212, 220, 293, 303, 307, 308, 310, 313, 314, 315, 323, 324, 330, 332, 340, 341, 343–345, 347, 349–351, 354, 356, 359–365, 367, 370, 371, 374, 399–401, 411, 412, 440, 450
- Eurüdiké 64
- Eurüsztheusz 363
- Euryomé 72
- Eusebius Caesariensis 364, 402
- Eusebius Pamphili 17, 19, 402, 404
- Eusebius, Caesareai → Eusebius Pamphili
- Euszebiosz, Kaiszareiai → Eusebius Pamphili
- Eusztathiosz Makrebolitész 187
- Eürümedé 104
- Ewald, Johann Joachim 159
- Ewald, Johannes 250
- Eyring, Jeremias Nicolaus 358, 365
- Fabius Maximus, Paullus 44
- Fabius Maximus, Quintus Cunctator 232
- Fabricius, Johann Albert 18, 30, 144, 152, 155, 185, 186–190, 229, 234, 235, 293, 356, 357, 359, 360, 399, 401, 406, 409
- Fabrus, Tanaquillus 146
- Faerno, Gabriele 139, 155, 156
- Faernus Cremonensis → Faerno, Gabriele
- Fagiuoli, Giovan Battista 417, 442
- Faldoni 196
- Falk Miksa 502
- Faludi Ferenc 284, 449, 450, 539, 543, 544, 561
- Farmer, Richard 377, 536
- Fauchet, Claude 168
- Favart, Charles Simon 443
- Feder, Johann Georg Heinrich 468, 566
- Federico, Gennaro Antonio 441
- Feichtinger, Johannes 470
- Fejér Antal 449
- Fekete György, Galánthai gróf 523
- Fekete Imre 9, 445
- Fekete János 506, 507, 523, 524
- Fellon, Thomas 30
- Fénelon, François de Salignac de La Mothe-Fénelon 91, 164, 192, 250, 375, 376, 438, 448
- Ferdinánd, II. Habsburg 240
- Ferenc, I. 513
- Ferenczy János 492, 566
- Ferreira, A. 374
- Ferrer, Juan 297
- Fessler, Ignaz Aurel 501
- Festetics György 487, 507, 538
- Festetics László 470, 475, 477
- Festus, Sextus Pompeius 404
- Ficker, Franz 466, 474, 481, 563, 565
- Fielding, Henry 197, 216, 443
- Fieux, Charles de 382
- Filelfo, Francesco 155
- Filidora 197
- Filidoro Meonidense 278
- Filipszky István 541, 563
- Fillafer, Franz Leander 470
- Filmer, Edward 299
- Fingal 70, 79, 236, 438
- Firenzuola, Agnolo 198, 416
- Firmian, Pierre 171, 295
- Firmianus, Petrus → Firmian, Pierre
- Fischer Márta 554, 564
- Flaccus, Valerius 204, 217, 226, 227, 234
- Flavius, Josephus 17
- Fletcher, John 377, 378, 421
- Flora 158, 260

- Florent, Simon 476, 570
 Florez, Casimio 292
 Floridante 442, 197
 Florina 200
 Flögel, Carl Friedrich 25
 Foe, Daniel → Defoe, Daniel
 Fonseca, Jerónimo Osório da 395
 Fontaines, Louis → Firmian, Pierre
 Fontanini Krisztina 498, 565
 Fontebasso, Francesco 253
 Fontenelle, Bernard Le Bovier de 27, 156, 269,
 282, 382, 424, 443
 Foote, Samuel 422
 Foran, Lisan 550, 573
 Forgó András 473, 506, 508, 513, 524, 526, 559,
 560, 564
 Fóris Ágota 554, 564
 Fórizs Gergely 466, 467, 469, 471, 472, 482, 484,
 486–489, 495, 507, 532, 541, 547, 552, 558–
 560, 562, 564, 566, 568, 574
 Formey, Johann Heinrich Samuel 172
 Fortiguerra, Niccolò → Carteromaco, Nicolo
 Fourmont, Étienne 16
 Fourmont, Michel 16
 Földi János 496, 530, 566
 Frachetta, Girolamo 121
 Fraguier, Claude François 38, 261, 270
 France, Marie de 154
 Francklin, Thomas 355
 Frederico Gonzaga, I. 277
 Frigyes, I. Barbarossa 199
 Frischlin, Philipp Nicodemus 399
 Frugoni, Carlo Innocenzo 442
 Früewirdth József 74
 Frye, Northrop 482, 564
 Fuhrmann, Otto Ludwig 159
 Fulgentius, Fabius Claudius Gordianus 39
 Fulgentius, Fabius Planciades 189, 190
 Funck, Johann Nicolaus 154
 Furetière, Antoine 192
 Fuselier, Louis 442
 Fusillier, Louis → Fuselier, Louis
 Futaky István
 Fuzelier, Louis → Fuselier, Louis
 Fülöp, III. 255
 Fülöp, IV. 193
 Fürst Aladár 449
 Gabelhofer, Johann Julius 467, 473, 475, 486,
 492, 504, 509–512, 515, 516, 524–527, 566
 Gabrina 69
 Gagniere, Joachim 31
 Gaia 56, 57, 66, 274, 461
 Galateia 266
 Galaton 221
 Galla Placidia, Aelia 376
 Galland, Antoine 153, 180
 Gallauner Ferenc 526
 Gallienus, Publius Licinius Egnatius 38
 Gallus, Gaius Cornelius 265
 Galluzzi, Tarquinio 261
 Gálos Rezső 448, 496, 564
 Galuppi, Baldassare 441
 Galvina 79
 Gammon, Martin 534, 564
 Ganducci, Giovanni Battista 67
 Gandutius, Joannes Baptista → Ganducci, Gio-
 vanni Battista
 Ganeau, Pierre 157
 Ganganelli, Lorenzo 120
 Garofalo, Biagio 16
 Garoza, Juan de la Cueva de 374
 Garrick, David 304, 342, 422
 Garth, Sir Samuel 256, 257
 Garthausen, Louis Dominique → Cartouche
 Gärtner, Karl Christian 159, 282
 Gaskill, Howard 536, 565
 Gassmann, Florian Leopold 440
 Gattinara, Domenico 241
 Gaulmin, Gilbert 187
 Gay, John 125, 157, 158, 196, 256, 280, 321, 422,
 435, 443
 Gedeon 143, 149
 Gédoyne, Nicolas 434, 435
 Gellert, Christian Früchtegott 63, 148, 158, 199,
 282, 425, 428, 448
 Gellius, Aulus 37, 144, 147, 181, 223, 227, 357,
 359, 364, 366, 402, 404, 405, 407
 Geminus, Rutilius 366
 Gemmingen, Otto Freiherr von 472, 570
 Génébrard, Gilbert 21
 Genest, Charles-Claude 261, 264, 270

- Georgiosz Trapenzontiosz 43
Gerencsér István 511, 564
Germanicus, Iulius Caesar Claudianus 216, 249
Gerosz 208
Gerstenberg, Heinrich Wilhelm von 282, 384
Gesner, Johann(es) Matthias 20, 226, 242, 358, 393
Gessner, Salomon 91, 226, 264, 272, 278, 280, 282, 449
Gevaerts, Jean Gaspard 233
Gherardesca, Ugolino della 252, 384
Gherardi, Evaristo 417
Ghilini, Girolamo 197
Ghirardelli, Giovanni Battista Filippo 371
Giampiccoli, Giuliano 253
Giannettasio, Niccolò 240, 278
Giannettasio, Nicola Partenio → Giannettasio, Niccolò
Gierl, Martin 552, 564
Gigli, Girolamo 417
Gildon, Charles 379
Giovio, Paolo 197
Giraldi, Giambattista Cinzio → Cynthius
Giraldi, Giglio Gregorio 22, 24, 28–30, 41, 43, 44, 53, 54, 134, 181, 189, 190, 226, 234, 293, 336, 338, 357, 398, 406, 416
Gisecke, Nikolaus Dietrich 158
Gismunda 200
Giustiniani, Michele 239
Giustiniani, San Lorenzo 247
Glauciasz 456
Glaukosz 104, 213
Gleim, Johann Wilhelm Ludwig 158, 162, 282
Gliuci, Leonardo 184, 185
Glover, Richard 70, 245
Gluck, Christoph Willibald 84, 212, 362, 440, 442, 443
Godeau, Antoine 281
Godofredo → Bouillon, Godefroy de
Goens, Rijklof Michaël van 283
Goethe, Johann Wolfgang von 56, 283, 384, 426, 431, 444
Goeze, Johann Melchior 297
Golaw, Salomon von 393
Goldoni, Carlo Osvaldo 45, 319, 331, 391, 417, 418, 421, 427, 441, 442
Goldsmith, Oliver 422
Gomez, Madeleine-Angélique de 192
Gonda Attila 98
Góngora y Argote, Luis de 194
Gonzaga, Francesco 362
Gonzaga, Vincenzo 441
Gordianus, Imperator Caesar Marcus Antonius Sempronianus Romanus Africanus 38
Gosson, Stephen 346
Gotter, Friedrich Wilhelm 431, 444
Gotthardi, Franz 511
Gottsched, Johann Christoph 153, 244, 245, 248, 251, 385, 430, 434
Goujet, Claude-Pierre, l'abbé Goujet 25
Goulston, Theodore 292
Gozzi, Carlo 198, 254, 418
Gozzi, Gasparo 363
Götz, Johann Nikolaus 258, 283
Götze, Friedrich Wilhelm 103
Gőzsy Zoltán 473, 560
Gracchus, Titus Sempronius 366
Gracilis, Turanius 366
Grader, Andreas 282
Graevius, Johann Georg 334, 188
Grafigny, Françoise d'Issembourg d'Happoncourt 424
Grainger, James 31, 355, 356
Gramigni, Vincenzo 345
Granasztói Olga 542, 564
Granelli, Giovanni 373
Gratianus, Flavius 41
Grattarolo, Bongianni 371
Graun, Carl Heinrich 440
Gravina, Gianvincenzo 53, 112, 113, 210, 222, 372
Gravina, Giovanni Vincenzo → Gravina, Gianvincenzo
Grazigo, Basilio 155
Grazzini, Anton Francesco 417
Grégoriosz ho Nazianzénosz 39, 115, 116, 295
Gregorius Magnus 17, 39
Gregorius Nyssenens → Grégoriosz ho Nazianzénosz
Greguss Ágost 470, 471, 474, 475, 477, 480–482, 485, 488, 490, 491, 495–497, 501, 502, 564, 565, 569

- Greguss Mihály 474, 488, 495, 565
 Greif, Andreas 314, 383
 Gresset, Jean-Baptiste Louis 257, 258, 428
 Grétry, André 435, 443
 Griffin, Dustin 538, 565
 Griffith, Elizabeth 422, 542
 Grigely József 465, 573
 Grillo, Friedrich 187, 227
 Grillparzer, Franz 85
 Grimm, Jakob 501
 Grimm, Wilhelm 501
 Gronov, Jacob 334
 Grotius, Hugo 222
 Grozelier, Nicolas 157
 Gruterus, Janus 197, 235, 283
 Gryphius, Andreas → Greif, Andreas
 Guarini, Giovanni Battista 45, 186, 187, 278, 312
 Guesclin, Bertrand du 168
 Guevara, Luis Vélez de 193
 Gugliemi, Pietro Alessandro 442
 Guicciardini, Francesco 348
 Guide, Philibert 156
 Guidubaldo 278
 Gundling, Nicolaus Hieronymus 169
 Gurka Dezső 473, 517, 559, 560, 567
 Gutershofen, Gutermann von 200
 Guthrie, William 377
 Guzmics Izidor 266, 451

 Gyárfás Ágnes 472
 Gyárfás István 208
 Gyergyai Albert 200
 Gyöngyösi István 184, 201, 249, 449, 450
 Gyraldus, Lilius Gregorius → Giraldis, Giglio Gregorio
 Gyulai Pál 502
 Gyuris György 496

 H. Balázs Éva 521, 565
 Habel, Richard 510
 Haberzettl, Hermann 524, 565
 Habrokomész 187
 Habsburg–Lotaringiai József Antal János Baptist 509, 523, 566
 Hádész 56, 274

 Hadrianus, Imperator Caesar Traianus 38–40
 Hadubrand 198
 Hagedorn, Friedrich von 63, 158, 393, 448
 Hagen, Johann Jost Anton von 386
 Haimón 307, 308, 359
 Hajnóczy József 508, 509, 521, 561
 Haliczky András Frigyes 526
 Hall, John Barrie 235
 Haller, Albrecht von 31, 68, 199
 Hámán 212
 Hamann, Johann Georg 534
 Hamberger, Georg Christoph 226
 Händel, Georg Friedrich 280, 362, 440, 442
 Handerla Ferenc 500, 503, 518, 571
 Hanel, Melchior 154
 Hannibál Barkasz 50, 57, 206, 232, 306
 Hanno 180, 232
 Hannulik János Krizosztom 278
 Hansági Ágnes 554, 560
 Hanson, R. C. P. 271
 Hardion, Jacques 363
 Hardy, Alexandre 184, 185, 362
 Harless, Adolf Gottlieb Christoph 225–227, 273, 292
 Harold, Edmund von 236
 Harpagon 304, 391, 415, 427, 428
 Harpocraton, Valerius 396
 Harris, Steven J. 548, 572
 Hartvig Gabriella 536, 565
 Hasse, Johann Adolf 440
 Hász-Fehér Katalin 529, 565
 Hawkins, Thomas 377
 Haynes, Kenneth 549, 573
 Heartwell 391
 Hebel, Johann Peter 468, 568
 Hebenstreit, Wilhelm 498, 501, 565
 Heckenast Gusztáv 502
 Hecuba 72, 91, 310, 324, 325, 349, 361, 363, 370, 371, 374, 412
 Hédelin, François, abbé d'Aubignac 299, 313
 Heeren, Arnold 488, 501
 Hegedüs Béla 492, 535, 541, 546, 559, 561, 567
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 475, 501, 567
 Hegemon → Guide, Philibert
 Hegyi Ferenc 509, 565
 Heidegger, Gotthard 169

Heineccius, Johann Gottlieb 189, 393
 Heinrich Gusztáv 502
 Heinse, Daniel 187, 231, 162, 269, 276, 292, 409
 Heinse, Wilhelm 254
 Heinsius, Daniel → Heinse, Daniel
 Heinsius, Nicolaus 232
 Hekabé → Hecuba
 Hekataiosz, Milétoszi 19
 Hekaté 84, 315
 Hektór 79, 84, 85, 119, 120, 125, 209, 219, 344, 362
 Hekuba → Hecuba
 Helené 85, 227, 354, 356, 361, 363
 Helenius Acron 402
 Helenosz 78
 Héliodórosz 92, 93, 121, 164, 183–185, 214, 449
 Heliogabalus, Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus 206
 Hélios 121, 161, 183, 438
 Hell, Maximilian 517, 518, 541, 559, 567
 Helvetius, Claude Adrien 48
 Hemitheon 166
 Henke, Heinrich Philipp Conrad 478, 479, 500, 501, 560
 Henrik, III. 281
 Henrik, IV. 79, 205, 206, 212, 247
 Henszlmann Imre 467
 Héphaesztiosz 29
 Héphaisztosz 56, 57, 66, 75, 95, 160, 161, 222
 Héra 56, 57, 72, 80, 84, 87–89, 107, 130, 208, 213, 461
 Hérakleidész, Pontoszi 34
 Hérakleiosz 306
 Héraklész 75, 97, 101, 104, 119, 122, 145, 206, 207, 241, 290, 308, 313, 315, 342, 343, 350, 351, 353, 360, 361, 363, 367, 368, 374, 416, 461
 Heraszkov, Mihail Matvejevics 159, 250
 Hercules → Héraklész
 Herder, Johann Gottfried 18, 25, 226, 236, 486, 530, 565
 Hermann → Arminius
 Hermaphroditosz 161
 Hermes, Johann Timotheus 164, 200
 Hermész 20, 72, 84, 130, 131, 142, 143, 161, 190, 254, 268, 269, 290, 296, 353, 388, 389, 403, 412, 452, 457
 Hermióne 361, 362
 Héró 20
 Heródes 310
 Herodes Atticus 144
 Hérodotosz, Halikarnasszoszi 18, 19, 21, 32, 93, 143, 144, 165, 180, 204, 342, 439
 Herold, Theodor 471, 565
 Hérosztratosz 206
 Hésziodosz 27, 30, 56, 57, 66, 111, 143, 144, 149, 276, 452
 Heszperidák 57, 461
 Hészühiosz, Alexandriai 142
 Hets J. Aurelián 505, 565
 Heusling, Christian Friedrich 121
 Hevesi Lajos 502, 563
 Heyne, Christian Gottlob 270, 473, 485, 492, 501, 560, 570
 Hierón, I. 41
 Hierón, II. 272
 Hieronymus Commelinus 185
 Hieronymus, Sophronius Eusebius 17, 178, 227, 295, 404
 Hildebrand 198
 Hiller, Johann Adam 435, 439, 440, 444
 Hippaszosz 161
 Hippodameia 75, 119
 Hippokratész 399
 Hippolitosz 307, 314, 345, 349, 350, 356, 361, 368, 375
 Hipponax 29
 Hirt, Johann Friedrich 152
 Hißmann, Michael 499, 507, 568
 Hlobil, Tomáš 466, 469–472, 490, 492, 507, 564, 565
 Hobbes, Thomas 24, 81, 127
 Holberg, Ludvig 74, 159, 180, 314, 426, 448, 449
 Holder, Alfred 338, 339
 Holenstein, André 468, 528, 570
 Holofernész 205
 Home, Henry, Lord Kames 18, 22, 63, 192, 210, 317–319, 416, 460, 484, 536
 Home, John 378
 Homérosz 19, 20, 23, 34, 37, 42, 44, 46, 57–59, 65, 66, 68–71, 75, 76, 78–81, 83–85, 104, 125–127, 129, 149, 160, 196, 202–209, 212–214,

- 217, 219–228, 230, 238, 250, 255, 269, 283,
363, 396, 401, 414, 438, 450, 460, 544, 547
- Honorius, Flavius 42, 184, 234, 235
- Hoós Éva 513, 565
- Horányi Elek 500, 506, 507, 524, 565
- Horatius, Quintus Flaccus 17, 20, 21, 24, 29, 34,
39, 41, 46, 47, 50, 51, 67, 68, 79, 81, 83–85,
89, 90, 93, 94, 96, 106, 107, 110–112, 115,
118, 128–130, 134, 136, 141, 144, 175, 178,
180, 189, 202, 206, 214, 215, 218, 219, 222,
263, 275, 291, 292, 305, 306, 314, 317, 318,
321, 323, 324, 331, 337–340, 348, 357, 380,
384, 389, 390, 394, 396–398, 403, 405–407,
409, 410, 419, 429, 449, 452, 453, 476, 492,
536, 544, 547, 560
- Horkay Hörcher Ferenc 484, 487, 497, 560, 562,
566
- Hormayr, Joseph von 501
- Horvát István 470, 475, 492, 496, 566
- Horváth Ambrus 506, 509, 566
- Horváth Iván 452, 530, 566
- Horváth Keresztély János 500
- Howard, Thomas 221
- Höflechner, Walter 470, 471
- Hölty, Ludwig Christoph Heinrich 163
- Hudibras 216, 252, 256, 453
- Huet, Pierre Daniel 20, 21, 27, 164, 166, 167,
181, 182, 185–188, 191, 192, 204, 535–537
- Huetius, Petrus Danielus → Huet, Pierre Daniel
- Hugó, Capet 167
- Humboldt, Alexander von 474
- Hume, David 81, 127, 303, 352, 435
- Husztí József 350
- Hutcheson, Francis 484
- Hüászok 52, 217
- Hübner, Johann 257
- Hübner, Michael 516
- Hümenaios 123, 275
- Hüperbolosz 397
- Hüperiön 123
- Hüpermnesztra 86
- Hyginus, Caius Iulius 21
- Hymenaeus → Hümenaios
- Iamblikhosz 182, 187
- Iaszón 84, 204, 226, 315, 351, 361
- Ibsen, Henrik 346
- Ignatius Diaconus 152
- Illés 272
- Ilosvai Selymes Péter 200
- Imbrex, Licinius 404
- Inakhosz 84
- Inó 72, 84
- Insulis, Alanus de 144
- Ió 84
- Iokaszté 69, 85, 120, 210, 307, 308, 310, 325–
327, 375
- Iolaus 73
- Iópás 52
- Iphigenia 75, 76, 84, 212, 368, 371, 380
- Iphitosz 353
- Irene 79, 381
- Iriarte, Juan de 69
- Irisz 66
- Irmen, Hans-Josef 508, 563
- Irwin, Eyles 280
- Iselin, Isaak 25
- Isidorus Hispalensis 17, 19, 20
- Isla, José Francisco de 375, 376
- Italicus, Silius 43, 57, 59, 79, 126, 206, 207, 217,
231, 232, 452
- Iulius Caesar, Gaius 38, 42, 43, 72, 141, 145,
203, 204, 206, 224, 229, 235, 346, 392, 409,
410, 433
- Iulus → Ascanius
- Iván, IV. Rettenetes 250
- Iwein 198, 199
- Ixiön 84, 104
- Izajás 26
- Izdenczy József 503, 522, 523, 571
- Izolda 198
- Jacobi, Johann Georg 161, 194, 270, 282, 472
- Jacquet, Louis 380
- Jagemann, Christian Joseph 197, 253
- Jahojáda 346
- Jákob 75
- Jani, Christian David 95, 96, 99
- Jankovich Antal 522
- Janocki, Jan Daniel 284
- János Szabolcs 539
- Jánosi Béla 465–467, 495, 504, 529, 535, 566

Janovszky Antal 452
 Janus 123
 Jeanne d'Arc 205
 Jefe 270
 Jerningham, Edward 196
 Jézus Krisztus 99, 130, 144, 168, 240, 262, 310
 Joannes Damascenus 186
 Jóás 143, 346
 Jób 16, 17, 26, 117, 175
 Jochebed 26
 Johnson, Samuel 45, 196, 236, 257, 355, 356
 Johnson, Thomas 360
 Jójáda → Jahojáda
 Jókai Mór 502
 Jón 363
 Jonathán 208
 Jones, Sumie 549, 566
 Jones, Tom 197, 216
 Jones, William 131
 Jonson, Ben(jamin) 346, 378, 422
 Jótám 143, 149
 Jourdan, Jean-Baptist 187
 Jouvency, Joseph 262, 483, 529, 533, 536, 566
 József 75
 József nádor → Habsburg–Lotaringiai József
 Antal János
 József, Arimathiai 168
 József, II. 523, 542, 563, 566, 568, 569
 Júdas 349
 Judit 205, 542
 Juhász Gergely 450
 Jungermann, Gottfried 186, 187
 Juno → Héra
 Junquière, Jean-Baptiste de 258
 Juppiter 20, 56, 60, 72, 75, 81, 84, 87–89, 92, 99,
 104, 106, 119, 120, 123, 128–130, 155, 207,
 216–218, 230, 313, 274, 342, 360, 364, 369,
 389, 420, 448, 456, 461
 Justinus Martyr 19
 Justinus, Marcus Junianus 75, 342
 Juvenalis, Decimus Junius 44, 129, 178, 233,
 234, 290, 453
 Juvenius, Joseph → Jouvency, Joseph

 Kadmosz 84, 363
 Kadmosz, Milétoszi 19

 Kalamisz 124, 457
 Kalatay Ferenc 522, 523
 Kallimakhosz 32, 66, 271, 402
 Kalliopé 20
 Kalliszthenész, Olünthoszi 342
 Kallon 456
 Kalüpszó 78, 214, 438
 Kanaké 370
 Kanakhos 457
 Kant, Immanuel 468, 475, 482, 484, 520, 531,
 534, 562–564, 566, 569, 574
 Kapaneusz 120
 Kaposvári Gyula 523, 566
 Karabová, Katarína 505, 566
 Karkinosz 307
 Karl Lajos 451
 Kármán József 496, 537, 538, 541, 564, 566, 572
 Károly Gy. Hugó 497, 566
 Károly Krisztina 554, 564
 Károly, I. Nagy 167, 198, 241, 254
 Kartigam 201
 Kasza Péter 133
 Kasszandra 84, 88
 Kasztrióta György 79, 204, 213, 245, 246
 Katalin, II. Nagy 523, 563
 Katanchich Péter 526
 Katona Eszter 537, 566
 Katona István 500, 514
 Katona Lajos 474, 569
 Kazinczy Ferenc 56, 186, 260, 449, 451, 452,
 496, 506, 507, 516, 520, 524, 549, 555, 562,
 563, 566, 569
 Kearney, Richard 550, 551, 553–555, 566, 569
 Kecskeméti Gábor 407, 558
 Keisz Ágoston 556
 Kékrópsz 221
 Kelainó 66
 Kelemen János 498, 565
 Kelemen, VIII. 239
 Kelemen, XIV. → Ganganelli, Lorenzo
 Kelly, Hugh 422
 Kennedy, T. Frank 548, 572
 Kenrick, William 422
 Kephalosz 89
 Keresztelő Szent János 310
 Keresztury Dezső 450, 509, 561

Kertbeny Károly 502
 Keszthelyi László 507, 525, 526
 Kharikleia → Chariclia
 Khariton, Aphrodiszienszisz 177, 187
 Kharübdisz 66, 105
 Kheirón 120
 Khimaira 81, 127, 303, 535
 Khiosz, Partheniosz 73, 181
 Khloé 92, 186
 Khlórisz → Flora
 Khoirilosz, Iaszuszi 407
 Khrüszipposz 107
 Khsajársá, I. → Ahasvérus
 Kiesant, Knut 472, 564
 Kircher, Athanasius 18, 154, 548
 Kirké 27, 57, 66, 315, 438
 Kirkham, Victoria 24
 Kiss Béla 467, 566
 Kiss Margit 535, 567
 Kleanthész 456
 Klearkhosz 181
 Kleist, Ewald Christian von 68, 282
 Kleitosz, Fekete 342
 Klemme, Heiner F. 499, 568
 Kleón 397, 400
 Kleopátra Philopatör, VII. 176, 342
 Kleophantos 456
 Kleophón 397
 Klitophón 92, 185
 Klodvig, I. 246
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 81, 127, 206, 209, 248, 250, 349, 385, 438, 450, 451
 Klose, Samuel Benjamin 121
 Klotz, Christian Adolph 121, 161, 225, 226
 Klueting, Harm 513, 524, 563, 565
 Klujber László 541, 566
 Klütaimnésztra 84, 268, 309, 315, 344, 347, 349, 351
 Klütie 161
 Knapp Éva 536, 548, 551, 566, 573
 Knight, William Francis Jackson 465
 Kodrosz 342
 Kofftáj, Hugo 527
 Koller, Benedikt Joseph 497, 498, 567
 Kollonics László 522
 Koluthosz 226, 227
 Komócsi József 502
 Konarski, Stanisław 527
 Koncz Sándor 520, 567
 Kondé Miklós, Pókateleki 522
 Konhard, Johann Benjamin 297
 Konstantin, I. Nagy 271, 295
 Kontler László 517, 518, 559, 567
 Kónya Franciska 539, 561
 Kónyi János 120, 200
 Kopčáková, Slavka 475, 495, 505, 564, 566, 567
 Koppi Károly 504, 506–509, 511, 512, 514–516, 524–527, 560, 563, 564–567
 Kornis Gyula 506, 514, 567
 Korompai Brunszvik Antal 521
 Kortholt, Sebastian 47
 Kosáry Domokos 523, 567
 Kovachich Márton György 508, 524
 Kovács Kálmán 472, 567
 Kovács, Elisabeth 513, 566
 Kozma Antal 448
 Köhler, Johann David 283
 Kölcsey Ferenc 496, 547, 573
 König, Johann Ulrich von 240
 Köpeczi Béla 448, 451
 Kövendi Dénes 118
 Krämer, Fabian 552, 562
 Krantör 107
 Kratész 394
 Kratinosz 397, 399, 400
 Kraus, Martin → Crusius, Martinus
 Krause, Christian Gottfried 434, 435
 Krauseneck, Johann Christoph 282
 Krebs, Johann Tobias 37
 Krecsányi Ignác 502
 Kreil, Franz Anton 507
 Kreón 210, 307, 308, 315, 325–327, 359, 361, 362
 Kreúza 563, 361
 Kriegk, Georg Nicolas 189
 Kristóf György 489, 567
 Krisztina királynő 205
 Kritón 32, 148
 Kroisosz 150, 151
 Kronosz 56
 Krug, Wilhelm Traugott 480, 497, 498, 501, 567
 Krüger, Johann Christian 425, 428
 Ktésziasz Knidiosz 180

- Kübelé 57
 Künegirusz 342
 Küréné 64, 103, 260
 Kürosz 143
 Kütner, Karl August 199, 226, 251
- L'Estandoux, Jean-François Cailhava de →
 d'Estendoux, Jean-François Cailhava de
 L'Estrange, Sir Roger 157
 La Barre, Michel de 435
 La Bruyère, Jean de 380, 415, 435
 La Calprenède, Gauthier de Coste de 201
 La Cerda, Juan Luis de 40, 223, 227, 228, 275, 276
 La Chaussée, Pierre-Claude Nivelles de 424, 428
 La Croix, François Pétis de 168, 180, 191
 La Drevetière, Louis-François Delisle de 424
 La Fayette, Marie-Madeleine Pioche de La
 Vergne, comtesse de 192
 La Fontaine, Jean de 139, 145, 146, 156, 281, 448
 La Harpe, Jean-François de 45, 229, 382
 La Huerta, Vicente Antonio García de 279, 420
 La Motte, Antoine Houdar de 55, 142, 156, 223,
 431, 435, 442
 La Porte, Joseph de 382, 383
 La Roche, Marie Sophie von → Gutershofen,
 Gutermann von
 La Touche, Claude Guimond de 362
 La Tour, Bertrand de 297
 La Vallière, Louis César de la Baume Le Blanc
 duc de 382
 La Vega, Inca Garcilaso de 28, 279
 Labeo, Notker 198
 Laberius, Decimus 407
 Laches 400
 Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 19, 20,
 59, 227, 288, 291, 295
 Laczházi Gyula 547, 567
 Laelius, Gaius Sapiens 41, 408, 409
 Láertész 76
 Lagrange-Chancel, François Joseph de 306, 362
 Laiosz 69, 120, 308, 325–327, 375
 Lajos, XIV. 433
 Lajos, XV. 248
 Lakatos István 52, 62, 64, 67, 68, 83, 87, 88, 90,
 95–103, 114, 122, 160, 218, 266–268
 Lakits György Zsigmond 518, 519, 569
- Lambach Elek 526
 Lämmert, Eberhard 169
 Lampridius, Aelius 42, 227
 Lancelot 167, 168
 Landi, Stefano 442
 Langbaine, Gerard 379
 Langhorne, John 158, 196
 Lantin de Damerey, Jean Baptiste 168
 Lanuvius, Luscus 404
 Las Flores y de Austrasia, Clarisel de 241
 Lauder, William 244, 245
 Laudina 198
 Lauer, Gerhard 531, 562
 Lausus 85
 Lavater, Johann Caspar 331, 415
 Lavinia 80, 83, 85, 208
 Law, William 297
 Le Blanc, Jean-Bernard 377
 Le Bossu, René 210
 Le Bret, Antoine 157, 424
 Le Brun, Antoine-Louis 156
 Le Brun, Charles 318
 Le Brun, Laurent 79, 246, 247, 262, 269, 271, 276
 Le Clerc, Jean → Clericus, Johannes
 Le Febvre, François Antoine 30
 Le Jay, François 144, 146, 156, 234, 264, 269
 Le Monnier, Pierre Charles 45
 Le Noble, Eustache 156
 Le Paulmier, Jacques de Grentemesnil 179, 229
 Le Prevost d'Exmes, François 382
 Leandrosz 20
 Léda 218
 Lee, Nathaniel 306, 359
 Lefebvre, De Villebrune Jean Baptiste 232
 Lefebvre, Tanneguy → Fabrus, Tanaquillus
 Legeza László 512, 573
 Legrand, Louis 193
 Lehmus, Christian Balthasar 153
 Lehr Albert 502
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 179, 531, 568
 Lejajus, Franciscus → Le Jay, François
 Lelio 391, 427
 Lemierre, Antoine-Marin 381
 Lénárt Orsolya 535, 567
 Lengyel Réka 449, 452, 488, 489, 499, 535, 548,
 560, 561, 567, 568

- Lennox, Charlotte 355
 Lentulus, Gnaeus Cornelius 44
 Lenz, Jakob Michael Reinhold 236
 Leó, X. 39
 Léonard, Nicolas-Germain 45, 282
 Lerski, George J. 487, 568
 Lesage, Alain René 192, 421
 Lessing, Gotthold Ephraim 68, 59, 148, 158, 159, 225, 226, 330, 343, 346, 376, 384, 385, 393, 425, 426, 428
 Lessing, Karl Gotthelf 426
 Létó 75, 123, 448
 Leukippé 92, 160, 161, 164, 185
 Leukothoé 161
 Lévesque de Burigny, Jean 358
 Libaniosz 401, 402
 Liber → Bacchus
 Lichtenberg, Georg Christoph 415, 416, 482, 574
 Lichtwer, Magnus Gottfried 158, 163, 448
 Lievens, Jan 231
 Lille, Alain de → Insulis, Alanus de
 Lillo, George 343, 378, 422, 443
 Linguet, Simon-Nicholas Henri 421
 Linosz 20, 33, 36
 Lipót, II. 470, 510
 Lippi, Lorenzo 254
 Lipsius, Justus 189, 231, 334, 367, 406, 407
 Liscow, Christian Ludwig 393, 453
 Lisieux, Zacharie de → Firmian, Pierre
 Liszka Béla 475, 480
 Littmann, Franz 468, 568
 Livius, Titus 83, 144, 146, 218, 231, 232, 290, 294, 305, 353, 359, 366, 370, 375, 415
 Lobo, Francisco Rodrigues 194, 243
 Logau, Friedrich von → Golaw, Salomon von
 Lohenstein, Daniel Caspar von 306, 383, 384
 Lokman 18, 146, 151–153
 Lombardelli, Orazio 238
 Longosz 92, 93, 186
 Longus, Petrus 187
 Lope de Vega, Félix y Carpio 193, 212, 242, 251, 255, 279, 374, 419, 420, 421
 Lorris, Guillaume de 168
 Lovich Ádám 474
 Lowth, Robert 17, 18, 271, 530
 Löwen, Johann Friedrich 162, 163, 258
 Luby Károly 521
 Lucanus, Marcus Annaeus 28, 78, 113, 114, 126, 127, 202–206, 215–217, 228–230, 452
 Lucanus, Publius Terentius 408
 Lucilius, Caius Laelius 41, 338, 453
 Lucina 130
 Lucio, Francesco 441
 Lucius Verus, Imperator Caesar Aurelius Augustus 189
 Lucretia 90, 162, 254
 Lucretius Carus, Titus 30, 93, 217, 452
 Lucullus, Lucius Licinius 41
 Lukács István 449
 Lukács László 505, 568
 Lukianosz, Szamoszatai 18, 19, 91, 92, 127, 166, 182, 183, 189, 220, 221, 247, 254, 255, 274, 290, 299, 305, 357, 360, 401, 415
 Lukiosz, Patrai 182, 183, 189
 Lulli, Giovanni Battista di 362, 433, 435, 440
 Lully, Jean-Baptiste de → Lulli, Giovanni Battista di
 Luna, Juan de 193
 Luqmān → al-Hakīm Lokman
 Lussan, Marguerite de 192
 Luther, Martin 178
 Lükambész 29
 Lūkaón 104
 Lükophrón
 Lükurgosz 221, 271, 296, 339
 Lükurgosz, Athéni 42, 221, 357
 Lünkeusz 86
 Lűszandrosz 43
 Lűszianassza 206
 Lűszimakhosz 127, 341, 342
 Lűszipposz 151, 457
 Lycaon → Lūkaón
 Macer, Aemilius 31
 Machado, Diogo Barbosa 255
 Machiavelli, Niccolò 416
 Macpherson, James 70, 79, 236, 438, 536
 Macrinus, Imperator Caesar Marcus Opellius Augustus 38
 Macrobius, Ambrosius Theodosius 21, 144, 181, 189, 223, 225, 227, 228, 366, 386, 396, 405, 406
 Madách Imre 502

- Madame de La Fayette → La Fayette, Marie-Madeleine Pioche de La Vergne, comtesse de
- Madero, Marc Antonio 398
- Madrisio, Niccolo 121
- Madrisius, Nicolaus → Madrisio, Niccolo
- Maecenas, Caius Cilnius 41, 44, 265, 403
- Maffei, Francesco Scipione 373, 404, 418
- Maffei, Raffaello 42, 43
- Magalhães, Fernão de 58
- Magellán, Ferdinand → Magalhães, Fernão de
- Maggi, Armando 24
- Magini, Giovanni Antonio 404
- Magnini, Giuseppe 253
- Magnocavallo, Francesco Ottavio 372
- Mairet, Jean 306
- Majláth György 522
- Majoragio, Marcantonio 227
- Makareusz 370
- Makária 248, 363
- Makky, Lucas 475, 505, 566, 567
- Makó Pál 521
- Malatesta, Francesca Gianciotto 252
- Malherbe, François de 233
- Mallet, David 196
- Malory, Sir Thomas 168
- Mallyó József 507
- Mályusz Elemér 526, 568
- Mambrun, Pierre 246, 247
- Mambrunus, Petrus → Mambrun, Pierre
- Mamertus, Claudianus Ecdidius 235
- Mandich Antal 521
- Manesse, Rüdiger, Senior 199
- Manilius, Marcus 31, 114, 272, 452
- Manlius Torquatus Atticus, Aulus 359
- Mannhart, Franz Xaver 105
- Manso, Giovanni Battista, Marquis di Villa 239
- Manutius, Aldus 152
- Marcazzi, G. Francesco 253
- Marcellinus, Ammianus 28
- Marcellus, Caius Claudius 40
- Marcellus, Marcus Claudius 40, 271
- Marcus Aurelius Antonius 16
- Marcus Aurelius, Emperor Caesar Verus Augustus 40, 182, 189, 350
- Margócsy István 465, 467, 484, 495–497, 501, 504, 514, 521, 530, 535, 536, 542, 544, 546, 559, 568
- Marguetel de Saint-Denis, Charles de, seigneur de Saint-Évremond 434
- Mária 26
- Maria Fortuna 373
- Mária Krisztina, Habsburg–Lotaringiai 523
- Mária Terézia, Habsburg 286, 468, 505, 519, 523, 539
- Marin, François-Louis-Claude 382
- Marini, Giovanni Battista 198, 239, 240, 278
- Marino, Giambattista → Marini, Giovanni Battista
- Marino, Luigi 485, 553, 568
- Marius, Caius 41
- Marivaux, Pierre Carlet de Chamblain de 45, 192, 424
- Marmontel, Jean François 53, 100, 112, 113, 124, 125, 142, 164, 192, 193, 210, 230, 261, 270, 299, 303, 350, 382, 418, 423, 434, 435, 437, 443, 448, 449
- Marot, Clément 253
- Mars → Árész
- Marsy, François Marie de 31
- Marszüasz 128, 457
- Martelli, Lodovico 370
- Martelli, Pietro Jacopo 362, 372
- Martello, Pier Jacopo → Martelli, Pietro Jacopo
- Martialis, Marcus Valerius 41, 43, 154, 178, 229, 231, 233, 234, 290, 337, 365
- Martini, Carl Anton von 470
- Martinovics Ignác 509, 516
- Márton László 178
- Martusz 210
- Masen, Jacob 90, 95, 124, 244, 245, 465, 536, 573
- Masenius, Jacobus → Masen, Jacob
- Mason, John 378
- Massieu, Guillaume 48
- Massinger, Philip 378, 422
- Masson de Pezay, Alexandre-Frédéric-Jacques 45, 282
- Maszinissza 305
- Maternus, Curiatius 366
- Maternus, Julius Firmicus 366
- Matos Fragoso, Juan de 421
- Mátyás, Korvin(us) 472
- Maurus, Servius 227, 276

- Maurus, Terentianus 29
 Maximus, Marcus Aurelius Cotta Messalinus 44
 Maximus, Valerius 29, 166, 297, 305, 357, 360, 364, 366
 Mazohl, Brigitte 470
 Mazzolari, Giuseppe Maria 30
 Mazzoni, Jacopo 252, 253
 McNett Stewart, Gordon 430
 Médeia 84, 85, 119, 307, 315, 332, 345–347, 351, 356, 361, 367, 431
 Medici, Giovanni di Lorenzo de' → X. Leó
 Medici, Vittoria de 362
 Medusza 66, 127
 Mehmed, II. 246
 Meier, Georg Friedrich 484, 536, 554, 569
 Meinecke, Johann Heinrich Friedrich 159
 Meiners, Christoph 499, 514
 Meinhard, Johann Nicolaus 156
 Meissner, August Gottlieb 444
 Melanchton, Philipp 189, 363
 Melanthiosz 456
 Melczer László 521
 Melissus, Gaius Maecenas 403
 Meller Sándor 450
 Melo, Araújo André de 514, 559
 Ménage, Gilles 48, 156, 233
 Menagius, Aegidius → Ménage,
 Menandrosz 120, 304, 398, 400, 402, 404, 405, 409, 410
 Mendelssohn, Moses 270, 308, 431, 532, 568
 Mendoza, Diego Hurtado de 193, 279
 Menelaosz 72, 85, 309, 362, 363
 Menelaosz Aegeusz 233
 Ménestrier, Claude-François 430, 437
 Menezes, Francisco Xavier de 243
 Mengs, Anton Raphael 323
 Menipposz 148
 Menoikeusz 308
 Mercier de Saint-Léger, Barthélemy 382
 Mercier, Louis-Sébastien 425
 Mercurius → Hermész
 Merian, Johann Bernhard 103
 Méricourt, Le Fuel de 382, 383
 Merlin 168
 Mészáros Gábor 489, 496, 560, 569
 Mészáros Ignác 201
 Mészáros István 497, 505, 506, 568, 569
 Metabus 83, 205
 Metaphrasztész, Szümeón 180
 Metastasio, Pietro 45, 86, 278, 319, 320, 434, 435, 442
 Métisz 75
 Meun, Jean de 168
 Meusel, Johann Georg 229
 Meyer, Johann Ludwig von Knonau 159
 Mezentius 85, 120
 Méziriac, Claude Gaspard Bachet de 151
 Michaelis, Johann Benjamin 159, 163, 435, 444
 Michaelis, Johann David 18, 530
 Michelangelo Buonarotti 323, 455
 Mickle, William Julius 257
 Midász 106
 Mihály József 502
 Milieu, Anton 70
 Milliaeus, Antonius → Milieu, Anton
 Millieu, Antoine 205
 Miltiadész 357
 Milton, John 45, 81, 121, 124, 125, 127, 202, 210, 216, 217, 244, 245, 250, 256, 450
 Minerva → Athéné
 Miniscalchi, Count Aloysius de 31
 Minósz 29, 74, 85, 104, 119, 146, 307
 Minucius, Marcus Rufus 232
 Minüasz 160
 Mirbach, Dagmar 466, 568
 Mirinda 197
 Mirjam → Mária 26
 Mitterpacher József 503, 518, 571
 Moclès, Seid 179
 Mocsy Antal 138, 139
 Modicius, Gulielmus 276
 Mohamed 18
 Molière 45, 304, 321, 330, 331, 391, 415, 418, 420, 422–425, 427, 428
 Molina, Tirso de 420
 Monmouth, Galfredus de 168, 195
 Monsigny, Pierre-Alexandre 443
 Montagu, Lady Mary Wortley 280
 Montalbán, Juan Pérez de 420
 Montalvo, Garcia Rodríguez de 192
 Montemayor, Jorge de 186, 187, 279
 Montemor, Jorge de → Montemayor, Jorge de

- Montenoy, Charles Palissot de 424
 Monteverdi, Claudio 441
 Montfaucon, Dom Bernard de 190, 334
 Montiano y Luyado, Augustinus 374–376
 Montiano y Luyado Agustín Gabriel de →
 Montiano y Luyado, Augustinus
 Moor, James 350
 Moore, Edward 157, 158, 342, 378,
 Moréri, Louis 197
 Moreto y Cavana, Agustín 420, 421
 Morhof, Daniel Georg 198
 Morin, Germanus 178
 Morosini, Giovanni Francesco 238
 Morreale, Margherita 241
 Morus, Samuel Friedrich Nathanael 103
 Morus, Thomas 180
 Moszkosz 72, 221, 260, 273, 275, 277, 449
 Mouslier de Moissy, Alexandre-Guillaume 424
 Mozart, Wolfgang Amadeus 434, 442
 Mózes 16, 17, 26, 35, 70, 166, 175, 204, 205, 217,
 222, 225, 247
 Mukhlis → Moclès, Seid
 Murád, II. 246
 Murád, IV. 438
 Muratori, Lodovico Antonio 254, 430
 Muret, Marc-Antoine de 44, 186, 187, 228, 406, 407
 Muretus → Muret, Marc-Antoine de
 Murphy, Arthur 354, 423
 Murr, Christoph Gottlieb von 69, 243, 256, 376,
 421
 Mursinna, Samuel 221
 Musarion 176, 283
 Musi, Agostino de' 190
 Mussato, Albertino 430
 Muszaios 20, 32, 36
 Müller, Friedrich 283
 Müller, G. E. 257
 Müller, Maler → Müller, Friedrich
 Müller, Winfried 524, 565
 Mürón 457
 Mylius, Christlob 31, 385
 Mylius, Wilhelm Christhelf Siegmund 192
 Naevius, Gnaeus 397, 404
 Nagy Endre 465, 467, 568
 Nagy Ignác 13, 505, 539
 Nagy Imre 537, 561
 Nagy Iván 13, 502, 505
 Nagy Sámuel, Radnótfáy 502
 Nanni da Viterbo, Giovanni → Annius Viter-
 biensis, Johannes
 Nannini, Alessandro 545, 568
 Narcissus 72
 Narkisszosz → Narcissus
 Nasarre y Ferriz, Blas Antonio 420, 421
 Náthán 143, 149
 Naumakhiosz 33
 Naumann, Johann Gottlieb 440
 Neaulme, Étienne 382
 Négyesy László 471, 491
 Nemesianus, Marcus Aurelius Olympius 276
 Neoptolemosz 344, 361, 362
 Nepos, Cornelius 85
 Neptunus 66, 88, 105, 120, 121, 206, 216, 217,
 290, 363
 Nero, Claudius Caesar Augustus Germanicus
 38, 148, 188, 216, 228, 229, 231, 294, 342,
 344
 Nerva, Imperator Caesar Traianus Augustus 42,
 182
 Nesselrath, Heinz–Günther 485, 570
 Nesszosz 101, 315, 360
 Nesztór 83, 85, 126, 207
 Neveletus, Isaac Nicolaus 139, 146, 151, 152, 155
 Niceron, Jean-Pierre 191
 Niclas, Johann Nicolaus 393
 Nicolai, (Christoph) Friedrich 158, 199, 244,
 245, 385, 431, 472, 519, 524, 564
 Nicolas, Sébastien-Roch → Chamfort, Nicolas
 Niemeyer, August Hermann 225, 226, 444
 Nikaios, Partheniosz 181
 Nikandrosz, Kolophóni 31
 Niobé 83, 228
 Nitsch, Karl Daniel 514, 526, 527
 Noceti, Carlo 30
 Nostredame, Jean de 168
 Nougaret, Pierre-Jean-Baptiste 299
 Novák Chrisostom 521
 Noverre, Jean-Georges 459
 Nowitzki, Hans-Peter 468, 566
 Numa Pompilius 409
 Numerianus, Marcus Aurelius Numerius 38, 276

- Nutius, Philippe 163
Nüscheler, Felix 280
- Nyerges Judit 539, 566
Nyíry Erzsébet 472, 568
Nyíry István 489, 568
Nyitrai Nóra 556
Nyitray Gábor 541
Nyssenius, Gregorius 116
- O'Malley, John W. 548, 572
Octavia, Thurina Minor 24, 40, 176, 271, 308, 367
Octavianus, Caius → Augustus, Imperator Caesar
Oddi, Niccolò degli 239
Odin 57
Odüsszeusz 27, 57, 70, 75, 76, 78, 84, 104, 126, 160, 203, 204, 205, 207, 212, 214, 219, 310, 314, 352, 362, 363, 438
Oeser, Christian 489, 564
Oiagrosz 20
Oidipusz 69, 70, 74, 75, 85, 120, 210, 307, 308, 310, 325–329, 344, 347, 359, 362, 368, 371, 375, 381
Oisin 236
Öküpeté 66
Olaus, Johannes 370
Olaus, Magnus 370
Oldfield, John 420
Oldoini, Agostino 197
Oliva, Fernan Perez de 374
Olsen, Flemming 130
Omphalé 353
Onatasz 456
Ongaro, Antonio 278
Onomakritosz 226
Opitz von Boberfeld, Martin 31
Oppianosoz 31, 40, 452
Opsopoeus, Vincentius 185
Orbán, VIII. 39, 278
Orbent, Ruprecht von 199
Orcus 131
Orczy Lőrinc 506, 507, 524
Ordoñez, Alonso 292
Oresztész 75, 76, 84, 119, 207, 212, 268, 315, 344, 347, 351, 353, 354, 358, 361, 362, 412
Oriana 197
Oricellarius 370, 371
Órigenész, Adamantiosz 17, 152, 359
Orkhamosz 161
Orlando 57, 58, 69, 79, 131, 197, 216, 238, 253
Orlanndt, Ruprecht von → Orbent, Ruprecht von
Orosius, Paulus 235
Orosz Zsigmond 506
Orpheusz 20, 21, 32, 36, 64, 101, 226, 439
Orsós Margit 449
Ortmann, Benedictine Benno 486, 568
Osorio, Juan de 395
Osszián 70, 79, 161, 235, 236, 438, 450, 530, 536
Otfrid, Weissenburgi 198
Otréré 83, 101
Ottonelli, Giovanni Domenico 297
Ottonelli, Giulio 239
Otway, Thomas 378
Oudin, Pére 30
Ovidius, Publius Naso 21, 24, 26, 29, 40, 43, 44, 56–59, 62, 64–66, 68, 72–74, 83, 87, 89, 90, 93, 101, 102, 108, 116, 118–120, 126, 127, 129, 161, 165, 166, 216, 221, 261, 266, 272, 273, 294, 295, 337, 366, 367, 415, 441, 449, 452
Owen, John 90
- Pacuvius, Marcus 129, 366
Padilla, Pedro de 243, 279
Paetzold, Heinz 478, 531, 561
Paintner Mihály 503
Pajor Gáspár 496, 572
Pajor István 502
Pál József 260
Palaemon, Quintus Rhemnius Fannius 276
Palaiphatosz 21
Palaprat, Jean de 424
Palásthy Márton 499, 506–508, 515, 524, 563
Pallasz 120
Pallasz Athéné → Athéné
Pallavicino, Stefano Benedetto 442
Palmerius, Jacobus → Le Paulmier, Jacques de Grentemesnil
Pálóczi Horváth Ádám 496, 541, 561, 569

Palocsay Cornelia, báró Salamon Elekné 13, 505
 Pálvölgyi Endre 542, 568
 Pamela 164, 176, 196
 Pamphilosz 456
 Pán 97, 123, 260, 269, 408
 Panard, Charles-François 443
 Pandión 361
 Pandóra 128, 162, 534
 Panopolitész, Nonnosz 337
 Pantalone 391
 Papadia, Baldassare 278
 Parabosco, Girolamo 417
 Pareus, Daniel 184, 185
 Pareus, Johann Philipp 406
 Parfaict, Claude 382, 417
 Parfaict, François 382, 417
 Párisz 84, 87, 88
 Partheniosz, Nikaiai 73, 74, 164, 181
 Parthenius, Josephus Marianus → Mazzolari, Giuseppe Maria
 Paschal, Carlo 415
 Pasziphaé 85, 119, 307
 Pászthory Sándor 509
 Pászti László 474, 568
 Pásztor Péter 482, 564
 Paterculus, Gaius / Marcus Velleius 221, 415
 Patricius, Franciscus 238
 Patrizi da Cherso, Francesco → Patricius, Franciscus
 Patroklosz 72, 219
 Paullus, Lucius Aemilius 232
 Pauszaniasz Periégétész 20, 21, 56, 233, 290, 357, 402, 456
 Pausziasz 456
 Pauw, Johannes Cornelis de 358
 Pavercsik Ilona 515, 568
 Péchy Mihály 521
 Péczeli József 448, 488, 497
 Pégazosz 66, 104, 229
 Peiszisztratosz 226
 Péleusz 83, 101, 120, 125, 212
 Peliasz 315
 Pellegrino, Camillo 238, 239
 Pelopsz 75, 104, 119
 Pendragon, Uther 195
 Pénélopé 27, 70, 104, 196, 205
 Penke Olga 537, 568
 Pentheszileia 83, 101
 Pentheusz 228, 343, 363
 Pepusch, Johann Christoph 435
 Perabò, Antonio 372
 Péras, Jacques 157
 Percz László 489, 568
 Pereira, Nuno Álvares 243
 Pergolesi, Giovanni Battista 441
 Peri, Jacopo 441, 430
 Periandrosz 439
 Periklész 359, 360, 397, 399
 Perotti, Niccolò 154
 Perottus, Nicolaus → Perotti, Niccolò
 Perrault, Charles 191, 223
 Perrault, Pierre 254
 Persius, Aulus Flaccus 202, 228, 366
 Perszephoné 274, 275, 363
 Perszeusz 66, 127, 364
 Pescetti, Orlando 238
 Pesselier, Charles-Étienne 157
 Pesty Frigyes 502
 Peter France 549, 555, 573
 Péterfi Károly 489, 567
 Petersen, Johann Wilhelm 236
 Petit, Pierre 31, 121
 Petitus, Petrus → Petit, Pierre
 Petrarca, Francesco 24, 30, 34, 40, 41, 48, 54, 186, 187, 236, 240, 277
 Petrič, Frane → Patricius, Franciscus
 Petronius Arbiter, Caius / Titus 171, 188, 229, 230
 Pezey, Alexandre-Frédéric-Jacques → Masson de Pezay, Alexandre-Frédéric-Jacques
 Pfeffel, Gottlieb Konrad 426
 Pfeffel, Zéophile Conrad → Pfeffel, Gottlieb Konrad
 Phaedra 85, 87, 145, 308, 313–315, 361, 368, 375, 380
 Phaedrus, Caius Julius 121, 138, 139, 140, 142, 145, 151, 154–157, 180, 448
 Phalarisz türannosz 44, 206
 Phaón 120
 Phazelinosz, Theodektész 43
 Pheidiasz 60, 106, 124, 369, 456, 457
 Phémiosz 27
 Phemister, Pauline 531

- Phereküdesz Szüriosz 19, 20
 Philelpus, Francescus → Filelfo, Francesco
 Philemon 72, 196, 398, 400, 402, 405
 Philipposz, II. 49
 Philippus Presbyter 17
 Philips, Ambrose 280, 378
 Philips, John 256, 280
 Philocrates 313
 Philodémosz 109
 Philoktétész 119, 343, 352, 360
 Philoméle 370
 Philón, Alexandriai 17, 166
 Philostratus, Lucius Flavius 92, 145, 148, 180, 387
 Philosztratosz, Athéni 180, 339, 357, 387
 Phókülidész 33
 Phormio 50, 406
 Phótiosz 171, 181–186
 Phótiosz, I. Nagy → Phótiosz
 Phrisius, Rudolphus Agricola 112
 Phrünikhosz 357
 Piccinni, Niccolò Vito 441
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 347
 Piccolomini, Alessandro 292, 416
 Piosz 20
 Pina e de Mello, Francisco de 243
 Pindaros 17, 41–44, 129, 221, 269, 451, 452
 Pindemonte, Giovanni 373
 Pindemonte, Ippolito 373
 Pinedo, Thomas de 231
 Pintér Márta Zsuzsanna 537, 568
 Piron, Alexis 381, 424
 Piselli, Francesco 499, 569
 Piskolti István 200
 Piso, Calpurnius 128, 228
 Pius, II. 39
 Pizzi, Gioacchino 373
 Planelli, Antonio 434, 437
 Planudész, Maximosz 151
 Platón 21, 29, 32, 34, 36–38, 42, 59, 108, 109, 118, 119, 144, 148, 151, 177, 223, 225, 264, 296, 301, 307, 330, 340, 350, 354, 356, 396, 398, 400, 401, 413, 415, 540
 Plautus, Titus Maccius 46, 72, 84, 85, 130, 145, 293, 304, 310, 312–314, 319, 325, 328–333, 374, 388, 389, 391, 395–397, 402–416, 419, 421, 423, 426, 451
 Pléioné 52, 217
 Plinius, Caius Caecilius Secundus Minor 43, 227, 231, 232, 366
 Plinius, Caius Secundus Maior 20, 22, 41–43, 44, 58, 59, 75, 122, 188, 290, 334, 335, 360, 364, 366, 402, 404, 405, 455–457
 Plotius, Lucius 41
 Plutarkhosz 20, 27, 29, 37, 38, 42–44, 85, 143, 144, 146, 151, 166, 188, 221, 292, 296, 337, 339, 342, 357, 365, 396, 400–402
 Pluto → Hádész
 Plutosz 145, 395, 398, 401
 Podmaniczky Anna Mária, Beleznay Miklósné 538, 572
 Podmaniczky József 521
 Polgár Anikó 474
 Politianus, Angelus 186, 227
 Poliziano, Angelo Ambrogini → Politianus, Angelus
 Pollio, Caius Asinius 264, 265, 271, 366
 Pollio, Trebellius 38
 Pollux, Julius 335
 Polo, Gaspar Gil 279
 Polübiosz 56, 231
 Polübiosz király 325–327
 Polüdórosz 310, 361
 Polüeuktosz 343, 353
 Polügnótosz 220
 Polükleitosz 360, 457
 Polümesztór 310, 361
 Polüneikész 85, 210, 215, 245, 307, 310, 358, 359, 362
 Polüphémosz 66, 363
 Polüxéna 310, 361
 Polydeukes, Ioulios → Pollux, Julius
 Pomona 260
 Pompei, Girolamo 374
 Pompeius Magnus, Gnaeus 205, 229, 230, 353, 433
 Pompéry János 502
 Pomponius Secundus, Publius Calvisius Sabinus 366, 367
 Ponori Thewrewk Miklós 523, 569
 Pontano, Giovanni Gioviano 30, 43, 227, 237, 276
 Pontanus, Joannes Jovianus → Pontano, Giovanni Gioviano

- Poór János 519, 569
Pope, Alexander 45, 117, 131, 251, 256, 258, 269, 277, 280, 347
Popovics Zoltán 547, 573
Poquelin, Jean-Baptiste → Molière
Porée, Charles 170, 177, 301, 380
Porphüriosz 182, 402
Porphyron, Pomponius 232, 338, 339
Porsenna 86, 353
Porta, Malatesta 239
Porter, Martin 331
Porter, Roy 468, 562
Possevino, Antonio 134, 544, 545, 569
Poszeidón → Neptunus
Poulakos, John 478, 531, 569
Poussin, Nicolas 56
Pozzo, Riccardo 484, 569
Pölit, Karl Heinrich Ludwig 498
Praul, Pierre 382
Praxitelész 123, 457
Pray György 519, 521
Prévost d'Exiles, Antoine François 192, 382
Priamosz 78, 84, 85, 91, 125, 209, 230, 310
Prior, Matthew 196
Priscianus Caesariensis 145, 364
Priskosz rétor 203
Probus, Marcus Valerius 41, 266
Procleius, Gaius 44
Prodikosz, Keoszi 97
Prodromosz, Theodorosz 187
Proklosz Diadokhosz 34
Prokné 370
Prokrisz 89
Prométheusz 120, 128, 307, 328, 343, 357, 358, 384, 450
Prónay Gábor 521
Propertius, Sextus 41, 93, 101, 102, 129
Proteus 72
Provence, Guillaume Ier de 198
Prudentius, Clemens Aurelius 41, 42
Pseudo-Turpinus 167
Pszeudo-Apollodórosz 70
Pszeudo-Longinosz 224
Pszeudo-Lukianosz 360
Pszeudo-Plutarkhosz 27, 42, 357
Pszükhé 190, 438
Ptolemaiosz Philadelphosz 223, 271, 272, 342
Ptolemaiosz Philadelphosz, II. 223
Ptolemaiosz Philométor 273
Ptolemaiosz Philopatör 44
Ptolemaiosz Szótér, I. 42
Ptolemaiosz, I. 271, 342
Ptolemaiosz, II. 42
Ptolemaiosz, III. 42
Pudentilla, Aemilia 189
Pulci, Luigi 253–255
Pupikoffér Ágoston 503, 518, 571
Purcell, Henry 391
Purgine János 30
Purmann, Johann Georg 365, 366
Püladész 207, 351, 353, 361
Pürrha 57
Pürrhosz → Neoptolemosz 344, 361, 362
Pürrhosz 19
Püthagorasz, Szamoszi 23, 32, 33, 72, 182, 357
Püthia 17, 27, 119
Püthon 73, 269
Pyra, Immanuel Jakob 131
Pyramus 161, 200
Python → Püthon
Quevedo Villegas y Santibáñez Cevallos, Francisco Gómez de 194, 279
Quinault, Philippe 433, 435, 440, 442
Quinctius, Titus 404
Quintilianus, Marcus Fabius 22, 23, 35, 81, 82, 91, 95, 97, 100, 111, 122, 123, 145, 149, 178, 220, 222, 223, 227, 229, 230, 234, 265, 357, 364–367, 392, 393, 396, 402, 403, 405, 406, 408, 454, 552
Quixote de la Mancha → Don Quixote
Rabener, Gottlieb Wilhelm 159, 393, 453
Racan, Honorat de Bueil chevalier de 281
Racine, Jean 45, 84, 85, 145, 212, 306, 332, 343, 344, 345, 361, 362, 375, 378, 380, 381, 423, 435, 442, 451, 536
Ráday Gedeon, id. 451, 507, 516, 520
Rájniz József 505, 526
Raleigh, Sir Walter 222
Rameau, Jean-Philippe 430, 442, 443
Ramirez, Andrés Pinto 297

- Ramler, Karl Wilhelm 68, 135, 270, 283, 384, 393, 431, 434, 437, 544
- Ramsay, Allan 280
- Ranger, Charles → Murphy, Arthur
- Raphaello Santi 329
- Raphaello Sanzio → Raphaello Santi
- Rapin, René 21, 233, 234, 238, 239, 264, 269, 281, 292
- Rát Mátyás 163
- Ráth Mór 502
- Razzi, Girolamo 371, 417
- Razzi, Silvano → Razzi, Girolamo
- Rédey-Keresztény János 496, 569
- Redwitz-Schmölz, Oscar von 470
- Reed, Isaac 379
- Regnard, Jean-François 423, 427
- Régnier, Jacques 146, 156
- Regulus, Marcus Atilius 86, 353, 433
- Reichard, Heinrich August Ottokar 386
- Reichardt, Johann Friedrich 431, 437, 443
- Reil, Peter Hanns 552, 564
- Reiske, Johann Jakob 187, 273
- Resewitz, Friedrich Gabriel 121
- Révai Miklós 163, 284, 449, 451, 496, 524, 526
- Rhadamanthüs 104
- Rhészosz 362, 363
- Rhodanisz 182
- Rhodanthe 187
- Rhodiginus, Caelius 34, 110
- Rhymer, Thomas 292
- Ribadeneyra, Antonio de Solís y 420, 421
- Ribeiro, Bernardim 194, 421
- Ribou, Chez Pierre 382
- Ricchieri, Lodovico → Rhodiginus, Caelius
- Riccoboni, Antonio 292, 341
- Riccoboni, Luigi 297, 417, 418, 423, 430
- Richard I the Lionheart 242
- Richárd, I. Oroszlánszívű → Richard I the Lionheart
- Richardson, Samuel 157, 164, 176, 196
- Richardson, William 281
- Richerius, Henricus 156
- Richter, Sandra 482, 484, 569
- Ricoeur, Paul 550, 566, 569
- Ridinger, Johann Elias 124
- Riedl Frigyes 474, 569
- Rimay János 407
- Rinaldo 57, 207, 438, 442
- Rinuccini, Ottavio 430, 441
- Ristori, Giovanni Alberto 442
- Ritoók Zsigmond 20, 149, 313, 341, 389, 396, 411, 450, 547, 569
- Ritter, Carl 474
- Rizzi, Filippo 253
- Roberti, Giovanni Battista 155
- Robertson, John 535, 569
- Robortello, Francesco 292, 358
- Rogers, Pat 538, 569
- Rogers, Woodes 195
- Rojas Zorrilla, Francisco de 420, 421
- Rojas, Pedro Soto de 279
- Rolan, Tomás González y Pilar Saquero Suárez-Somonte 241
- Rollenhagen, Georg 251
- Rolli, Paolo Antonio 244, 442
- Rollin, Charles 96, 98
- Rollin, Jacques 210, 222, 223, 225
- Roloff, Hans-Gert 472, 564
- Romano, Antonella 517, 559
- Romanus, Karl Franz 426
- Romulus 116, 294
- Ronsard, Pierre de 45, 281
- Roscius, Quintus Gallus 386, 422
- Rossi, Bastiano de 238
- Rossi, Giacomo 438, 442
- Rossi, Pellegrino Luigi Odoardo 254
- Rossini, Gioachino 438
- Rost, Johann Christoph 258, 282, 393
- Rota, Bernardino 277
- Rotgans, Lucas 249
- Roth, Udo 468, 566
- Rousseau, Jean-Jacques 45, 47, 48, 163, 195, 297, 299, 303, 304, 431, 473
- Rovere, Guidobaldo Bonarelli della → Guidubaldo
- Rowe, Nicholas 378
- Rucellai, Giovanni di Bernardo → Oricellarius
- Rudolf, Kronprinz, Habsburg-Lotaringiai 502, 563
- Rudy, Sett 546, 569
- Ruffhead, Owen 256
- Rufinus, Flavius 85

- Rufus, Lucius Varius 366
 Rufus, Publius Sulpicius 366
 Rufus, Quintus Curtius 28
 Rufus, Servius Sulpicius Lemonia 366
 Russell, Alexander 158
 Russell, William 158
 Ruz(z)ante, Angelo → Beolco, Angelo
 Rymer, Thomas 292, 299
 Rzewuski, Wacław Piotr 250
- S. Varga Pál 491, 569
 Sá de Miranda, Francisco de 279
 Saavedra Fajardo, Diego de 21
 Sabatier, André-Hyacinthe 45
 Sabatier, Antoine, l'abbé de Castres 48
 Sabellicus, Marcus Antonius Coccius 42
 Sabinus, Franciscus Floridus
 Sacchini, Antonio Maria Gasparo 441
 Sachs, Hans 212
 Saforcada, Juan Antonio Pellicer y [Pilares] 420
 Saint-Évremond, Charles de, le Baron de Con-
 tures 38, 434
 Saint-Foix, Germain-François Poullain de 424
 Saint-Lambert, Jean-François de 45, 157
 Saint-Mard, Toussaint Rémond de 261, 437
 Sajnovics János 518
 Sajnovics Mátyás 13, 505
 Salamon Ferenc 502
 Salamon király 26, 35, 151, 154, 270, 271
 Salazar y Torres, Agustín de 420
 Sales, Consalvo de 292
 Salianus, Jacobus 35
 Sallier, Claude 358
 Sallustius, Caius Crispus 85, 218, 555, 569
 Salmasius, Claudius 186
 Saloninus, Caius Asinius Gallus 264, 271
 Salutato, Linus Colutius Pierius 228
 Salviani, Gaspare 254
 Salvianus 291
 Salviati, Leonardo 238
 Sambucus, Joannes 39
 Samper y Gordejuela, Hipólito 241
 Sámson 309, 443
 Sándor István 451
 Sándor, Nagy → Alekszandrosz, III.
 Sándor, VII. → Chigi, Fabio
- Sandoval y Rojas, Francisco Gomez de 255
 Sannazaro, Jacopo → Actius Syncerus
 Sarkady János 23, 25, 133, 204
 Sarmant 200
 Sarmiento, Martín 194
 Sarmiento, Martiño → Sarmiento, Martín
 Sarmiento, Padre → Sarmiento, Martín
 Sárvári Ferenc 525
 Sas Ágnes 539, 569
 Saul király 208, 225, 271, 437
 Saumaise, Claude → Salmasius, Claudius
 Saurin, Bernard-Joseph 378, 381, 424
 Sauvigny, Louis Edmé Billardon de 157, 382
 Scaevola, Caius Mucius 353
 Scaglione, Aldo 526, 569
 Scaliger, Joseph Juste 151, 186, 262, 273, 407,
 409
 Scaliger, Josephus Justus → Scaliger, Joseph Juste
 Scaliger, Julius Caesar 34, 55, 112, 115, 126,
 130, 134, 187, 215, 223, 227–229, 234, 237,
 269, 275, 311, 333, 334, 367, 368, 406, 407,
 411, 412, 544, 545, 569
 Scanderbeg, Giorgio Castriota → Kasztrióta
 György
 Scarpinel 254
 Scarron, Paul 192, 281
 Scarsetti, Michele 372
 Scaurus, Marcus Aemilius 334
 Schedius Lajos János 465, 467, 469, 470, 473–
 477, 479–482, 484, 485, 487–489, 492, 494–
 497, 501–503, 507, 509, 517, 527, 530, 547,
 550, 551, 553, 555, 559–561, 563, 564, 566,
 568–570, 572, 574
 Scheer, Tanja S. 485, 570
 Scheller, Immanuel Johann Gerhard 91
 Schemp, Wendel 199
 Schetz Péter 74, 449
 Schiavoni, Giulio 253
 Schiebler, Daniel 162, 163
 Schiller, Friedrich 56
 Schilter, Johann 198
 Schink, Johann Friedrich 386
 Schirach, Gottlob Benedikt von 100, 254, 258
 Schlegel, Friedrich 501
 Schlegel, Gottlieb 261, 270
 Schlegel, Johann Adolph 25, 100, 121, 159

- Schlegel, Johann Elias 383, 384, 424, 451
 Schlosser, Johann Ludwig 426
 Schlumbohm, Jürgen 552, 564
 Schmid, Christian Heinrich 48, 257, 258, 304, 377, 386, 498, 536, 570
 Schmid, Johann Peter 184, 185
 Schmid, Konrad Arnold 282
 Schmidt, Giovanni 438
 Schmidt, Jakob Friedrich 272, 282
 Schmidt, Karl 18
 Schmidt, Moritz 142
 Schneider, Johann Gottlob 226
 Schneidereit, Nele 468, 563
 Schneier, Christian 153
 Schnell, Rüdiger 547, 570
 Schott, Kaspar 198, 548
 Schottelius, Justus Georg 198
 Schönaich, Christoph Otto von 79, 248
 Schönvitzky Bertalan 505, 570
 Schönwisner István 519
 Schreiber, Johann Adolph 435
 Schreiner, Sonja Martina 529, 538, 570
 Schrijver, Peter 154, 367
 Schröckh, Johann Matthias 103, 257
 Schröder, Friedrich Ludwig 386
 Schryver, Peter → Schrijver, Peter
 Schuhbauer, Joachim Zomas 443
 Schulte, Rainer 549, 573
 Schultens, Albert 18
 Schulz, Johann Christoph Friedrich 360
 Schuster, Joseph 440
 Schütz, Christian Gottfried 358
 Schütz, Friedrich Wilhelm 47
 Schweitzer, Anton 362, 435
 Schwicker, Johann Heinrich 502, 570
 Scipio Africanus, Publius Cornelius 41, 43, 207, 231, 408
 Scipio, Aemilianus 54, 144, 189, 396
 Scipio, Gnaeus Cornelius Calvus 397
 Scirulus 143
 Sriverius, Petrus → Schrijver, Peter
 Scudéry, Georges de 246
 Scudéry, Madelaine de 177, 191
 Sebastiani, Silvia 517, 559
 Secchi, Nicolò 416
 Secco, Nicolò → Secchi, Nicolò
 Sedaine, Michel-Jean 443
 Sedano y Pérez del Tero, Juan José López de 194
 Sedigitus, Volcatius 408–410
 Seel, Helmut 472, 570
 Segrais, Jean Regnault de 191, 265, 281, 449
 Seidler, Andrea 474, 508, 570
 Seidler, Wolfram 474, 508, 570
 Selkirk, Alexander 195
 Seneca Maior, Lucius Annaeus 24, 29, 85, 87, 91, 118, 120, 126–128, 145, 210, 225, 227, 228, 229, 230, 293, 297, 303, 308, 313, 315, 332, 333, 344, 345, 351, 359–361, 363, 367, 368, 371, 383, 412, 415, 430, 451
 Septimius Severus, Emperor Caesar Lucius Pertinax Augustus 190, 227
 Servius Tullius 370, 372
 Seth 153
 Settle, Elkanah 299
 Severus, Aurelius Alexander Augustus 42
 Severus, Cornelius 31
 Severus, Septimius 190, 227
 Seybold, David Christoph 225, 226
 Shaffrath Lipót 524
 Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Earl of Shaftesbury 216, 222, 415, 484, 534
 Shakespeare, William 45, 125, 145, 161, , 176, 254, 299, 313, 314, 329, 346–348, 352, 354, 372, 377, 378, 383, 392, 421, 423, 451, 502, 530, 536, 562, 565
 Shandy, Tristram 197
 Sharpe, Gregory 355, 356
 Shaw, John 227
 Shaw, William 236
 Sheffield, John 131
 Shenstone, William 281
 Sheridan, Frances Chamberlaine 196
 Sheridan, Richard Brinsley Butler 422
 Shiels, Robert 379
 Sibillato, Clemente 34
 Sictus, Marcellus 31
 Sidney, Sir Philip 280
 Sidonius → Apollinaris, Caius Sollius Modestus
 Siebenlist, August 502
 Sikorski, Józef 250
 Silius Italicus, Titus Catius 43, 57, 59, 79, 126, 206, 207, 217, 231, 232, 452

- Silva, Antonio de → Castro, Jerónimo Bermúdez de
- Silvanus 260, 264
- Simai Kristóf 524
- Simeon Sethi → Seth
- Simon mágus 402
- Sincerus Actius → Actius Syncerus
- Siscar, Gregorio Mayans y 420
- Sisenna, Lucius Cornelius 165
- Sisera 205
- Skerlecz Miklós 522
- Smith, George 281
- Smith, John 235
- Sófalvi József 488, 570
- Solinus, Gaius Julius 59
- Solt Andor 536, 570
- Somkúti Gabriella 542, 570
- Somogyi János, Meggyesi 521
- Sonar, Thomas 179
- Sonnenfels, Joseph Freiherr von 385, 386
- Soós István 492, 566
- Sophie 164, 200
- Sorel, Charles 172
- Sošková, Jana 475, 567
- Souches, Jean-Louis Ratuit de 31
- Southerne, Thomas 378
- Sőtér István 451
- Spagnuoli Mantuanus, Baptista 277
- Spannenberger, Norbert 513, 566
- Spenser, Edmund 125, 253, 256, 257, 280
- Speroni, Sperone 370
- Spielenberg Pál 524
- Splényi Ferenc 524
- Spolverini, Gian Battista 31
- Spondanus, Johannes 19, 20, 33, 223
- Sponde, Jean de → Spondanus, Johannes
- Squarciafico, Girolamo 41, 48
- Squarciafico, Hieronimo → Squarciafico, Girolamo
- Stanislas Leszczyński 48
- Stanley, Thomas 181, 358
- Starck, Johann August von 358
- Starcke, Sebastian Gottfried 153
- Staszic, Stanisław 527
- Statius, Caecilius 129, 397, 404, 410
- Statius, Publius Papinius 40, 41, 65, 66, 85, 118, 126, 127, 203, 207, 210, 215–217, 219, 228, 232, 233, 234
- Stay, Benedetto 31
- Stay, Benedikt → Stay, Benedetto
- Steele, Sir Richard 422
- Steinke, Hubert 468, 528, 570
- Stella, Lucius Arruntius 233
- Stephanie, Christian Gottlob 427
- Stephanie, Johann Gottlieb 427
- Stephanus, Henricus → Estienne, Henri (I.)
- Stephanus, Henricus Secundus → Estienne, Henri (II.)
- Sterne, Laurence 197
- Stiening, Gideon 468, 499, 566, 568
- Stilfrid 200
- Stilicho, Fabius 83, 234, 235
- Stilo, Lucius Aelius Praeconinus 405
- Stipsics Alajos Manó 526, 527
- Stipsics Antal János 526
- Stobaeus, Joannes 360, 364
- Stockhausen, Johann Christoph 174
- Stockhorst, Stefanie 472, 564
- Stohl Róbert 507, 570
- Stolze, Radegundis 549, 570
- Stoppe, Daniel 142
- Stöckmann, Ernst 468, 570
- Strada, Famiano → Strada, Famianus
- Strada, Famianus 106, 107, 109, 405
- Straparola, Gianfrancesco → Straparola, Giovanni Francesco
- Straparola, Giovanni Francesco 198
- Strassburg, Gottfried von 199
- Strozzi, Barbara 441
- Stuber, Martin 468, 528, 570
- Suard, Jean Baptiste Antonie 376
- Šubarić, Lav 487, 567
- Succius 404
- Suetonius, Caius Tranquillus 37, 38, 40, 229, 290, 294, 342, 366, 408–410
- Sulzer, Johann Georg 25, 63, 148, 163, 210, 223, 269, 270, 299, 303, 308, 316, 332, 353, 357, 434, 435, 437, 486, 488, 497, 536, 570
- Surena, Eran Spahbod 166, 380
- Sutrius → Succius
- Swieten, Gerard van 469

- Swieten, Gottfried van 469, 470, 472, 506, 507, 513–515, 574
- Swift, Jonathan 196, 401, 453
- Sylburg, Friedrich 292
- Sz. Farkas Márta 539, 569
- Szabó András 521
- Szabó Margit 472, 570
- Szaicz Leó 515, 525, 568
- Szajbély Mihály 535, 536, 538, 570
- Szalmakisz 161
- Szaniszló, I. → Stanislas Leszczynski
- Szapphó 17, 120, 191
- Szarpédón 213
- Szász Károly 502
- Szauder József 473, 476, 510, 511, 526, 530, 570
- Széchenyi Ferenc 503, 522, 547, 562, 571
- Szécsényi Endre 547, 573
- Szegedy-Maszák Mihály 549, 554, 570
- Szeleukosz Nikator, I. 75, 305
- Szemirámisz 106, 460
- Szent Ágoston, Hippói → Augustinus, Aurelius
- Szent Albert, Nagy → Albertus Magnus
- Szent Ambrus, Milánói → Ambrosius, Aurelius
- Szent Barlám 186
- Szent Ciprián, Karthágói → Cyprianus, Thascius Caecilius
- Szent Cirill 138, 152
- Szent Damáz, I. → Damasius
- Szent Dénes 247
- Szent Fulgentius, Ruspei → Fulgentius, Fabius Claudius Gordianus
- Szent Gergely, I. Nagy → Gregorius Magnus
- Szent Gergely, Nazianzi → Grégoriosz ho Nazianzénosz
- Szent Hilárius, Poitiers-i 38
- Szent Ignác, Loyolai 247, 79
- Szent Izidor, Sevilai → Isidorus Hispalensis
- Szent János, Damaszkuszi → Joannes Damascenus
- Szent Jeromos → Hieronymus, Sophronius Eusebius
- Szent Johanna → Jeanne d'Arc
- Szent Jozafát 186
- Szent Jusztinus → Justinus Martyr 19
- Szent Lajos, IX., Nagy 81
- Szent Mamertus 235
- Szent Niképhoros, I. 183
- Szent Pál 27
- Szent Vazul, Nagy → Basilius Magnus
- Szentgyörgyi István 503, 519–521, 563
- Szentjóni Szabó László 448, 473, 508, 509, 511
- Szentmártoni Szabó Géza 450
- Szentpétery Imre 468–470, 512, 571
- Szép János 476, 487, 491, 551, 571
- Szerdahely György Alajos 5–7, 9, 11, 13, 14, 18, 24, 34, 46, 51, 56, 62–65, 67, 68, 70, 72, 74, 80, 82, 85, 87, 96, 97, 110–113, 121–124, 133, 134, 136, 142, 147, 149, 154, 159, 172, 175, 177, 181, 193, 200, 211, 214, 216, 218, 223, 224, 236, 274, 283–285, 288, 290, 300, 306, 308, 313, 317, 322, 325, 331, 339, 346, 348, 348, 352, 356, 362, 374, 377, 384, 389, 392, 405, 407, 408, 415, 420, 430, 438, 444, 445, 450, 465, 467, 468, 471, 476–479, 481–488, 491–505, 507, 511–548, 550–562, 564–568, 570–574
- Szerdahely József 285, 505, 522, 539, 540
- Szibilla 27, 119, 264
- Szibülla → Szibilla
- Szigetvári Iván 496, 572
- Szilágyi Emőke Rita 487, 567
- Szilágyi Márton (18. század) 521
- Szilágyi Márton 460, 484, 496, 497, 508, 538, 560–562, 566, 572
- Szilágyi Sándor 502
- Szilárdfy Zoltán 541, 572
- Szilénosz 260, 264, 265, 403
- Szilveszter, I. 295
- Szimon 456
- Szimónidész 41, 452
- Szimonisz 182
- Szinyei-Jekfalussy Valéria 502
- Sziszera 26
- Sziszüphosz 104
- Szkander bég → Kasztrióta György
- Szkopasz 457
- Szkuilla 66, 74, 105
- Szokoly Viktor 502
- Szókratész 29, 32, 36, 37, 92, 118, 148, 151, 225, 356, 359, 361, 398–400, 415

Szókratész, Konstantinápolyi 184
 Szolón 33, 150, 296, 338, 339, 348
 Szontágh Gusztáv 490, 491, 565
 Szophoklész 42, 43, 69, 84, 93, 129, 220, 245,
 293, 307, 310, 313, 315, 318, 324, 325, 328,
 330, 332, 340, 343, 344, 347, 349, 351, 356,
 357, 359, 360, 363–365, 367, 368, 370, 371,
 373–375, 399, 401, 450
 Szophoniszba 305, 349
 Szophrón 92
 Szoszitheosz 92
 Szótadész 178, 360
 Szörényi László 74, 449, 452, 558
 Sztéphanosz 398
 Sztészikhorosz 44
 Sztrabón 19, 20, 28, 33, 34, 103, 106, 107, 220,
 221, 404, 460
 Sztrophiosz 207
 Szumarakov, Alekszandr Petrovics 159
 Szűcs Jenő 520, 567
 Szüphax 305
 Szűz Mária 130

 Tacitus, Publius / Caius Cornelius 28, 38, 188,
 203, 228, 229, 231, 290, 297, 331, 346, 366,
 367, 414
 Takács József 498, 565
 Tammúz 270
 Tánczos Péter 547, 572
 Tankréd 200, 205, 207
 Tankredi → Tankréd
 Tantalosz 104, 119
 Tarnai Andor 249, 450, 509, 561
 Tarnóczy Lóránt 549, 572
 Tarquinius Priscus 90, 370
 Tasi Réka 407, 548, 558
 Tasso, Bernardo 197, 238
 Tasso, Torquato 45, 46, 57, 70, 81, 82, 187, 197,
 205, 207, 209, 210, 213, 238–240, 277, 370,
 371, 438, 450
 Tassoni, Alessandro 251, 253, 254
 Tate, Nahum 185
 Tatham, Edward 546, 572
 Tatosz, Akhilleusz 92, 164, 185–187
 Tatti da Sansovino, Francesco 197, 198, 237
 Taute, Reinhold 524, 572

 Teiresziasz 325, 326
 Teive, Diogo de 243
 Tekusch, Johann Michael 526, 527
 Telamón 310
 Teleki Sámuel 506, 514, 564
 Télemakhosz 70, 104, 250, 438
 Téllez, Gabriel → Molina, Tirso de
 Temple, William 48, 222
 Tenész 119
 Teophanes Confessor → Dalmatius, Isaacius
 Terentius Afer, Publius 46, 47, 76, 116, 145, 232,
 234, 293, 310, 311, 319, 328, 330–333, 337,
 349, 387, 389, 396, 402–405, 407–415, 419–
 421, 423, 426, 451, 453
 Téreusz 370
 Terpandrosz 92
 Terrasson, Jean 223, 239
 Terray Barnabás 474, 570
 Tertina Mihály 526, 527
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 136,
 271, 290, 295
 Thaisz 342
 Thálész, Milétoszi 32
 Thaumasz 66
 Thea 123
 Theagenész 92, 183–185, 381
 Themisztoklész 146, 357
 Theodóra 196, 380
 Theodorik, Nagy 198
 Theodosius, I. 235, 376
 Theognisz 33
 Theokritosz 28, 46, 117, 194, 260, 261, 263–273,
 275, 276, 282, 449
 Theophrasztosz, Ereszoszi 35, 181, 414
 Theresa 196
 Thészeusz 119, 207, 290, 307, 323, 344, 345,
 352, 361, 362, 375
 Theszpisz 296, 338, 339, 365
 Thetisz 83, 101, 106, 120, 212, 217
 Thimár Attila 208
 Thisbe 161, 200
 Thomas, Loup 31
 Thomasius, Christian 169, 536
 Thomson, James 117, 124, 125, 305, 378, 451
 Thornton, Bonnell 257
 Thrax, Leo Magnus 190

- Thun-Hohenstein, Leo von 470
 Thunman, Johann 103
 Thüesztész 75, 119, 344, 351, 368
 Thümmel, Moritz August von 259
 Tiberius, Caesar Augustus 38, 232, 367
 Tibullus, Albius 24, 41, 93, 100, 101, 129, 202, 337
 Tiedemann, Dietrich 20
 Tigellinus, Ofonius 188
 Tilpinus 167
 Timomakhosz, Bizánci 309
 Timon, Athéni 254, 299, 392, 424
 Tirinus, Jacobus 17
 Titinius 404
 Titinnius → Titinius
 Titus, Imperator Caesar Vespasianus Augustus 86, 342
 Toldi Miklós 200
 Toldy Ferenc 470, 474, 491, 495, 496, 562, 569, 573
 Toledo, Don Gabriel Patricio Álvarez de 255
 Toppius, Nicolaus 197
 Torelli, Pomponio 370, 418
 Tormes, Lazarillo de 193
 Torrismondo 239, 370
 Tostado de Ribera, Alfonso 17, 35
 Tostatus, Alphonsus → Tostado de Ribera, Alfonso
 Tóth András 510, 573
 Tóth Áron 539, 573
 Tóth Farkas 473, 511, 512, 517, 526
 Tóth Kálmán 487, 566
 Tóth Orsolya 547, 573
 Tóth Sándor Attila 465, 467, 529, 536, 541, 573
 Toulouse-i Rajmund 207
 Tourneur, Pierre la 236
 Tozzi, Antonio 441
 Törner, Fabian 283
 Török József 512, 573
 Török Lajos 521
 Török Zsuzsa 489, 564
 Török Zsuzsanna Borbála 517, 559
 Trabea 404
 Trapassi, Pietro Antonio Domenico Bonaventura → Metastasio, Pietro
 Trautzschen, Hans Carl Heinrich von 386
 Tregyakovszkij, Vaszilij Kirillovics 159, 250
 Trencsényi-Waldapfel Imre 144
 Trenk, Friedrich 511, 574
 Tressan, Louis-Élisabeth de La Vergne de 192
 Triller, Daniel Wilhelm 159
 Triopasz 90
 Trissino, Giovanni Giorgio 238, 306, 370, 418
 Trisztán 198
 Tritón 120
 Trotz, Michał Abraham 284
 Troyes, Chrétien de 167, 168, 198
 Tullia Minor 370
 Turnèbe, Adrien 358
 Turnus 80, 85, 102, 205, 208, 211, 219
 Turpilius, Sextus 404
 Turpinus → Tilpinus
 Tündareősz 218, 349
 Tüphón 66
 Túrtaiosz 33
 Tüskés Gábor 492, 499, 535, 536, 548, 560, 561, 567, 573
 Twiss, Richard 244
 Tzetz, Ioannesz 134
 Tzetz, Iszak 134, 544
 Tzetzész, Ioannesz → Tzetz, Ioannesz
 Tzetzész, Iszak → Tzetz, Iszak
 Tyrius, Maximus 37
 Udías, Agustín 525, 573
 Underdown, Thomas 185
 Uranosz 56, 66
 Urrea, Jerónimo Jiménez de 241
 Uz, Johann Peter 258
 Ürményi József 506, 507, 521
 V. Windisch Éva 508, 573
 Váczy János 449, 516, 549
 Vaderna Gábor 489, 546, 554, 559, 560
 Vadnay Károly 502
 Valckenaer, Lodewijk Caspar 273
 Valkenaer, Isaác 363
 Valla, Lorenzo 25, 115, 143, 155
 Vallarsi, Domenico 404
 Vallensis, Laurentius → Valla, Lorenzo
 Valmarana, Odorico 240

- Valois, Adrien de 188
 Valois, Henri 188
 Vályi András 517
 Vályi Nagy Ferenc 449
 Van den Vondel, Joost 249
 Van Der Does, Johan 406
 Van Der Meer, Jan Ij. 527, 574
 Vanbrugh, Sir John 422
 Vaniere, Jacques 31, 74, 281
 Vanierius, Jacobus → Vaniere, Jacques
 Vaquette d'Hermilly, Nicolas-Gabriel 376
 Várady Imre 448
 Várdai Béla 102, 498
 Varro Atacinus, Publius Terentius 234
 Varro, Caius Terentius 232
 Varro, Marcus Terentius 136, 337, 387, 402, 405, 407, 411, 453
 Vasconcelos, Jorge Ferreira de 421
 Vatry, René 324
 Vavasseur, François 174
 Vay István 521
 Vay Sándor 541, 574
 Vay Sarolta → Vay Sándor
 Vecchi, Orazio 430
 Vegio, Maffeo 208
 Veil, Louis Compiègne de 154
 Velázquez de Velasco, Luis José 194, 243, 244, 255, 376
 Veldeke, Heinrich von 199
 Veneziano, Agostino → Musi, Agostino de'
 Venturi, Pompeo 190
 Venus → Aphrodité
 Venuti, Lawrence 549, 574
 Vera Tassis y Villarroel, Juan de 420
 Verdizotti, Giovanni Maria 155
 Vergilius, Publius Maro 23, 27, 40–43, 46, 52, 56–59, 62–68, 70, 76–78, 80, 82, 83, 85, 87, 88, 90, 93–104, 111–116, 122, 127, 129, 160, 178, 202–206, 208, 209, 212, 213, 215–219, 221, 223, 226–228, 230–233, 238, 241–243, 246, 247, 250, 254, 260, 262–270, 272, 273, 275–278, 337, 362, 365, 449, 450, 452
 Verginius, Lucius 375
 Verók Attila 539, 566
 Verres, Gaius 206
 Verseggy Ferenc 450, 465, 488, 489, 496, 526, 560, 563, 568, 574
 Vertumnus → Proteus
 Vespasianus, Imperator Caesar Augustus 39, 40, 86, 231, 234, 342
 Vettori, Pietro 292, 363
 Vicente, Gil 421
 Vicini, Giambattista → Filidoro Meonidense
 Vico, Gianbattista 58
 Vida, Marco Girolamo 31, 99, 100, 102, 113, 131, 206, 217, 237, 277, 452
 Vida, Marcus Hieronymus → Vida, Marco Girolamo
 Vidal, Bisbe y → Ferrer, Juan
 Vigamur 198
 Vignola, Jacopo Barozzini 458
 Villamena, Francesco 190
 Villani, Niccolò 210
 Villaviciosa, José de 194
 Villena, Enrique de Aragón 69, 241
 Vilmos, III. 249
 Viperano, Giovanni Antonio 21, 22, 53, 57, 76, 79, 107, 112, 115, 218
 Viperanus, Joannes Antonius → Viperano, Giovanni Antonio
 Virginia 372–376
 Virozsil Antal 470
 Virvés, Christóbal de 374
 Vitellius, Aulus Augustus Imperator Germanicus 231
 Vitruvius, Marcus Pollio 21, 223, 334, 366
 Vives, Juan Louis 227, 228
 Vizer Ádám János 522
 Voigt, Adam 525
 Voigt, Nikolaus Adaukt 524
 Voisenon, Claude-Henri de Fusée de 424
 Volpi, Giovanni Antonio 232, 237, 252, 253
 Voltaire 22, 35, 45, 48, 63, 68, 70, 79, 81, 175, 205, 206, 209, 210, 212, 217, 223, 230, 239, 242, 243, 244, 247, 248, 257, 306, 307, 354, 359, 361, 372, 373, 380, 381, 385, 423, 424, 443
 Vopiscus, Flavius Syracusanus 38
 Voragine, Jacobus de 186
 Vos, Gerrit Janszoon 154, 181, 186, 189, 229, 367, 533

- Voss, Gerard Johann → Vos, Gerrit Janszoon
 Voss, Johann Heinrich 283
 Vossius, Gerardus Johannes → Vos, Gerrit Janszoon
 Vörösmarty Mihály 470, 496
 Vulcanus → Héphaisztosz
- Wagner, Heinrich Leopold 425
 Wahl, Samuel Friedrich Günther 499, 574
 Waldapfel József 498, 524, 574
 Waldesa, Burkhard 158
 Waldis, Burkhard → Waldesa, Burkhar
 Wallace-Hadrill, Andrew 455
 Waller, Edmund 31
 Wallis, Burkhard → Waldesa, Burkhard
 Wangermann, Ernst 470, 507, 574
 Warneck, Christian 283, 393
 Warszewicki, Stanisław 184, 185
 Warton, Joseph 117, 256
 Warton, Thomas 257, 273
 Webb, Daniel 434, 437
 Weber, Robertus 17
 Weilen, Josef 502, 563
 Weiss Ferenc 500, 503, 517, 518, 562, 571
 Weiss, Xaver Franz → Weiss, Ferenc
 Weisse, Christian Felix 163, 235, 343, 385, 392, 426, 435, 439, 444, 451
 Wellenreuther, Hermann 514, 564
 Weppen, Johann August 258
 Werneke, Christian → Warneck, Christian
 Wernicke, Christian → Warneck, Christian
 Werthes, Friedrich August Clemens 283, 467, 471–473, 475, 476, 482, 485–487, 492, 495, 496, 506, 508, 510, 524, 527, 547, 560, 561, 565, 568, 574
 Weszely Ödön 449
 Wettersten, Nikolaus 283
 Wezel, Johann Karl 195, 196, 426
 Wichmann, Christian August 424
 Wieland, Christoph Martin 63, 164, 176, 199, 200, 249, 258, 362, 385, 386, 393, 435, 437, 444, 486, 574
 Wilkes, Fanny 200
 Wilkes, Thomas 437
 Wilkie, William 157, 245
 Willamov, Johann Gottlieb 159, 283
- Willi, Andrea 372, 418
 Willis, Richard 292
 Winckelmann, Johann Joachim 456
 Winkler Pál 286, 505, 574
 Winter, Lucretia Wilhelmina van 249, 510
 Winterl, Joseph Jakob 500
 Wix Györgyné 511, 574
 Wohlgemuth, Philipp 516
 Wolff, Christian 468, 547, 566
 Wolff, Oskar Ludwig Bernhard 162
 Wołłowicz, Antoni Erazm 250
 Wood, Robert 221
 Wunderlich, Falk 499, 568
 Wycherley, William 422
- Xenarkhosz, Szeleukiai 92
 Xenophón, Alexandriai 187
 Xenophón, Athéni 140
 Xenophón, Ciprusi 187
 Xenophón, Ephezoszi 187
 Xerxész, I. → Ahasvérus
 Xylander, Wilhelm 363
- Young, Edward 45, 159, 378, 534
- Zachariä, Justus Friedrich Wilhelm 258, 393
 Załuski, Józef Andrzej 284
 Zapata, Luis 241
 Zárate, Francisco López de 374
 Zarathustra 18
 Zatta, Antonio 253
 Zavatta, Bartolomeo 362
 Zechenter Antal 451
 Zedelmaier, Helmut 552, 562
 Zelle, Carsten 547, 574
 Zeno, Apostolo 442
 Zénóbia 205, 354, 372, 542
 Zénón, Szidóni 109
 Zernitz, Christian Friedrich 270
 Zeus → Juppiter
 Zeuxisz 106, 220, 309
 Zichy Ferenc 522
 Zimmermann Jakob 470
 Zoilosz 223
 Zompini, Gaetano 253
 Zopf, Heinrich 514

Zópiürosz 415
Zoroaszter → Zarathustra
Zöller, Günther 482, 574
Zrínyi Miklós, id. 472, 567, 568

Zrínyi Miklós, ifj. 209, 213
Zvara Edina 539, 566
Zsámboky János → Sambucus, Joannes

Szerdahely György Alajos (1740–1808), Magyarország első esztétika-professzora latin nyelvű műveivel megalapozta a hazai esztétikai gondolkodást. Jelen kötet az *Aesthetica* (1778) 2012-es kritikai kiadásának folytatásaként Szerdahely poétikával, narratív és drámai költészettel foglalkozó írásait, valamint egyetemi vizsgatételeit tartalmazza magyar fordításban, kiterjedt kritikai kommentárokkal és a magyar egyetemi esztétika első százötven évét bemutató kísérőtanulmánnyal. A fordítás során kiemelt figyelmet kapott a filozófiai és esztétikai terminológia pontos és a mai olvasó számára is jelentésteli visszaadása, valamint Szerdahely sajátos hivatkozási rendszerének feltárása. A kiadás egyedi, hibrid kommentárrendszert alkalmaz, amely megkönnyíti a szerző gondolatmenetének és kulturális utalásrendszerének értelmezését.

A kötet számos tudományterület számára kínál értékes forrást. Az esztétikatörténet és irodalomtudomány mellett betekintést nyújt a 18. századi magyar líra, dráma és epika – különösen a regény – műfajtörténetébe. Művészettörténeti szempontból fontos adalékokat nyújt a korszak zenetörténetéhez, különösen az opera műfajához, valamint a képzőművészet és kertművészet esztétikai összefüggéseihez. Mivel a korabeli esztétika tágabb episztemológiai alapokra épült, a szövegek filozófia- és pszichológiatörténeti szempontból is jelentősek. Szerdahely művei mind a 18. századi Habsburg oktatáspolitiká tükrében, mind pedig tágabb nemzetközi kontextusban is figyelemre méltók, beágyazottságok cseh, osztrák, német, valamint itáliai, francia és angol esztétikai diskurzusok irányában is kimutatható.

